

THE LIBRARY
OF THE
Rajah of Cooch Behar.

THE MAHABHARATA,

AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYA'SA RISHI.

VOL. III.

CONTAINING

PART VIII.—KARNA PARVA.

IX.—SAILA PARVA.

X.—SAUPTIKA PARVA.

XI.—STRI PARVA.

XII.—SANTI PARVA.

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA, BY NIMACHAND SIROMANI AND JAYA
GOPALA TIRKALANKA, PANDITS OF THE COLLEGE, AND RAMA
GOVINDA, PANDIT TO THE ASIATIC SOCIETY.

AND

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1837.

श्रीमहाभारतं

श्रीमन्महर्षिर्वेदव्यासविरचिता

श्रीमन्महाभारतसंहिता

कर्णशैलसौप्तिकस्त्रीशान्तिपर्वघटितः

द्वितीयः ।

साधारणविद्यादृष्ट्यर्थकसमितिधनव्ययेन मुद्रितुमारब्धस्तत्परित्यक्त्वात्

गौडदेशोद्याया अस्यातिकाख्यसभाया अनुज्ञया

कलिकाताख्यराजभाष्यां तन्महायन्त्राक्षये

मुद्रितः

संस्कृतपाठशाखापण्डिताभ्यां श्रीनिमाहचन्द्रशिरामखिओजयगोपाजतर्काण्डाराभ्यां

अस्यातिकाख्यसभापण्डितेन श्रीरामगोविन्दतर्करत्नेनापि

संशोधितम्

शकाब्दाः १७५८

ख. १८ ३७

श्रीमहाभारतं

॥ कर्णपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् दुष्योधनमुखा नृपाः । भृशमुद्दिग्धमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ।
ते द्रोणमनुशोचन्तः कर्मणाभिहतौजसः । पर्युपासन्तः शोकार्त्तास्ततः शारदतोमतं ।
ते मुहूर्त्तं समाश्रय्य हेतुभिः शास्त्रममिनैः । रात्र्यागमे महीपालाः स्वानि वेश्मानि भेजिरे ।
ते वेष्मन्पि कैरव्य पृथ्वीशा नाभुवन सुखं । चिन्तयन्तः जयं तीव्रं दुःखशोकममन्विताः ।
विशेषतः स्रुतपुत्रो राजा चैव सुयोधनः । दुःशासनश्च शकुनिः सौमन्त्रश्च महाबलः ।
उषितास्ते निशान्तान् दुष्योधननिवेशने । चिन्तयन्तः परिक्रेशान् पाण्डवानां महात्मनां ।
यत्तद्वृत्ते प्ररिक्लेश्य वृत्ता चानयिता सभां । तत् स्मरन्तो ऽनुशोचन्तो भृशमुद्दिग्धचेतसः ।
तथा तु मस्तिन्तयन्तो तान् क्रेशान् द्यूतकारितान् । दुःखेन क्षणदा राजन् जगामाद्भृशतोपमा ।
ततः प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य शासने । चक्रुरावश्यकं सर्व्वे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ते कृत्वावश्यकार्याणि समाश्रय्य च भारत । योगमाज्ञापयामासुर्युद्धाय च विनिर्य्ययुः ।
कर्णं सेनापतिं कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलाः । पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताक्षतैः ।
निष्कैर्गाभिर्हरिण्यैश्च वासोभिश्च महाधनैः । वन्द्यमानं जयाश्रीभिः स्रुतमागधवन्दिभिः ।
तथैव पाण्डवा राजन् कृतपूर्व्वार्त्तिकक्रियाः । शिविरान्निर्ध्ययुस्त्वर्णं युद्धाय कृतनिश्चयाः ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुभं लोमहर्षणं । कुरूणां पाण्डवानाञ्च परस्परजयैषिणं ।
मयादौ दिवसौ युद्धं कुरुपाण्डवभेनयोः । कर्णं सेनापतौ राजन् बभूवाहुतदर्शनं ।
ततः शत्रुक्षयं कृत्वा समहन्तं रणे वृषः । पश्यन्तो धार्तराष्ट्रानां फाल्गुनेन निपातितः ।
ततस्तु सञ्जयः सर्व्वं गत्वा नागपुरं द्रुतं । आचष्ट धृतराष्ट्राय यद्वृत्तं कुरुजाङ्गले ।
॥ जनमेजय उवाच ॥ आपगेयं हतं श्रुत्वा द्रोणञ्चापि महारथं । आजगाम परामार्त्तिं वृद्धो राजाऽन्विकासुतः ।
स श्रुत्वा निहतं कर्णं दुष्योधनहितैषिणं । कथं द्विजवर प्राणानधारयत दुषिततः ।

यस्मिन् जयाश पुत्राणां भूममन्यत पार्थिवः । तस्मिन् हते स कैरव्यः कथं प्राणनधारयत् ।
 दर्मोत्तममहं मन्ये नृणां कृच्छ्रेऽपि वृत्ततां । यत्र कर्णे हते श्रुत्वा नात्यजजीवितं नृपः ।
 तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन् वाह्मीकर्मव च । द्रोणश्च मोमदत्तश्च भृगुश्च वममेव च ।
 तथैव चान्यान् सुहृदः पुत्रान् पौत्रांश्च पातितान् । श्रुत्वा यन्नाजहत्याणांस्तन्मन्ये दृष्ट्वां दिज्ज ।
 एतन्मन्त्रमाचक्ष्व विस्तरण महामुने । नहि त्वयाभि सर्वेषां शृण्वान्श्रुतिं महत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्यं नाम प्रथमाध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते कर्णे महाराज निशि गात्रान्निस्तदा । दीनो यथै नागपुरमथैर्वातसमैर्ज्वरे ।
 स हास्तिनपुरं गत्वा भृशमुद्विग्नचेतनः । जगाम धृतराष्ट्रस्य त्रयं प्रलीणबान्धव ।
 स तमुदीक्ष्य राजानं कश्मलाभिहतौजसं । ववन्दे प्राञ्जलिभृत्वा मूर्द्ध्ना पादौ नृपस्य ह ।
 सम्पूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिं । हाकष्टमिति चाक्ता स ततो वचनमाददे ।
 मञ्जयोऽहं जितिपते कष्टिदस्ते सुखं भवान् । स्वदेधिरापदं प्राप्य कश्चिन्नाश्च विमुह्यसि ।
 हितान्युक्तानि विदुरद्रोणगोत्रयकेशधैः । अष्टहीतान्यनुस्मृत्य कश्चिन्न कुरूपे व्यथा ।
 रामनारदकण्वाद्यैर्हितमुक्तं सभातले । न श्चेहीतमनुस्मृत्य कश्चिन्न कुरूपे व्यथा ।
 सुहृदस्वद्विते युक्तान् भोऽष्टद्रोणमुखान् परैः । निहतान् युधि संस्मृत्य कश्चिन्न कुरूपे व्यथा ।
 तमेवंवादिनं राजा स्रुतपुत्रं कृताञ्जलिं । सुदीर्घमथ निःश्वस्य दुःखार्त्तं ददमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आपगेये हते शूरे दिव्यास्त्ववति मञ्जय । द्रोणे च परमेष्ठ्यासे भृशं मे व्यथितं मनः ।
 यो रथानां महम्मणि दंशितानो दशैव तु । अह्न्यहनि तेजस्वी निजन्ने वसुसम्भवः ।
 तं हते यशसेनस्य पुत्रेणेह शिखण्डिना । पाण्डवेयाभिगुप्तेन श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ।
 भार्गवः प्रददौ यस्मै परमास्त्रं महाहवे । साक्षाद्रामेण यो बान्धो धनुर्वेद उपाकृतः ।
 यस्य प्रगाढात् कैर्नियराजपुत्रा महारथाः । महारथत्वं मेप्राप्तमयाऽन्ये वसुधाधिपाः ।
 तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा दृष्टुञ्चेन संयुगे । सत्यमन्यं महेश्वासं भृशं मे व्यथितं मनः ।
 यथाज्यैके पुमानस्ते न समोऽस्ति चतुर्विधे । तौ द्रोणभोभौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः ।
 वैलाक्यं यस्य चास्त्रेषु न पुमान् विद्यते समः । तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा किमकुर्वत मामकाः ।
 मंशप्रकानाश्च बले पाण्डवेन महात्मना । धनञ्जयेन विकस्य गमितं यमसादनं ।
 नागयणास्त च हते द्रोणपुत्रस्य धीमताः । विप्रद्रुतं ध्वनीकेषु किमकुर्वत मामकाः ।
 विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नान् शाकमागं । श्रवमानान् हते द्रोणे मन्त्रनैकानिवागं ।
 दुर्ध्याधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्माणः । मद्राजस्य शल्यस्य द्रोणैश्चैव कृपस्य च ।
 सत्पुत्रस्य च शेषस्य तयान्यगश्च मञ्जय । विप्रद्रुतं ध्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत्कथं ।
 एतत्सर्वं यथावृत्तं यथा गावत्सने मम । आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानाञ्च विक्रमं ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तवापराधाद्यद्वृत्तं कैरव्येषु मारिष । तत् श्रुत्वा मः व्यथा कार्षीर्हिष्टे न व्यथते वृधः ।

तस्मादभावी भावी वा भवेदर्थो नरं प्रति । अप्राप्तौ तस्य वा प्राप्तौ न कश्चिद्बुध्यते बुधः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न व्ययः भूयः कदाचित् विद्यते मम मञ्जय । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मञ्जयधृतराष्ट्रसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेश्वरे तव पुत्रा महारथाः । बभूवुरस्वस्त्रमुखा विषन्वा गतचेतसः ।

अवाङ्मुखाः शस्त्रभृतः सर्वे एव विशास्यते । अवैलमाणाः शोकार्त्ता नाभ्यभाषन् परस्परं ।

तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान् भैरव्यानि तव भारत । ऊर्द्धमेव निरैलन दुःखत्रस्तान्येनकशः ।

शस्त्राण्येषान् राजेन्द्र शोणितानि सर्वशः । प्राभ्रश्यन्त करणेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं हतं युधि ।

तानि दृष्ट्वा न्यरिष्टानि लम्बमानानि भारत । अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ।

तथा तु स्तिमितं दृष्ट्वा गतबलमिव स्थितं । बलं तव महाराज राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।

भवतां बाहुवीर्य्यस्य समाश्रित्य मया युधि । पाण्डवेभ्यः समाकृता युद्धेष्टे प्रवर्त्तितं ।

तदिदं निहते द्रोणे विषममिव लक्ष्यते । युध्यमानाश्च समरे योधा बध्यन्ति सर्वशः ।

जयो वाऽपि बधो वाऽपि युध्यमानस्य संयुगे । भवेत् किमत्र चिन्तये युध्यन् सर्वतोमुखाः ।

एतद्वच्च महात्मानं कर्णं वैकर्त्तनं युधि । प्रचरन्तं महेश्वरं दिव्यैरस्त्रैर्माहाबलं ।

यस्य वै युधि सन्नासात् कुन्तीपुत्रो धमञ्जयः । निवर्त्तते सदा मन्दः सिंहान् कुद्रुष्टगो यथा ।

येन नागायुतप्राणी भीमसेनो महाबलः । मामुधैषैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ।

येन दिव्यास्त्रविष्कूरो मायावी स घटोत्कचः । अमीघ्रया रणे शक्त्वा निहतो भैरवान्नदन् ।

तस्य दुर्योधनवीर्य्यस्य सत्यमन्त्रस्य धीमतः । बाहोर्द्रोणिमन्त्रयमद्य द्रुपदस्य संयुगे ।

द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव शोभयोः । पश्यन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुवासवयोरिव ।

सर्वे एव भवन्तश्च शक्ताः प्रत्येकशोऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं सैन्यान् किमु संहताः ।

वीर्य्यवन्तः कृतास्त्राश्च द्रुपदस्य परस्परं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा । तव पुत्रो महावीर्य्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।

सैनापत्यमवाप्याथ कर्णो राजन् महारथः । सिंहनादं विनद्योच्चैः प्रायुध्यत रणोत्कटः ।

मष्टञ्जयानां सर्वेषां पाञ्चालानाञ्च मारिष । कैकयानां विदेहानां चकार कदनं महत् ।

तस्येधधाराः शतशः प्रादुरासन् शरासनात् । अये पुङ्खेषु संसृता यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।

स पीडयित्वा पाञ्चालान् पाण्डवाञ्च तरस्त्रिनः । हत्वा सहस्रशो योधानां रज्जुनेन निपातितः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मञ्जयवाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽन्विकासुतः । शोकस्यान्तमपश्यन् वै हतं मेने सुयोधनं ।

विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः । तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तम ।

आर्त्तमादौ महानासीत् स्त्रीणां भरतसत्तम । स शब्दः पृथिवीं कृत्वा पूरयामास सर्वशः ।

शोकार्णवे महाघोरे निमग्ना भरतस्त्रियः । रुद्रदुःखशोकार्त्ता मृगमुदिमचेतसः ।

राजानश्च समामाद्य गात्र्यारी भरतर्षभ । निःसंज्ञा पतिता भूमौ सर्वान्शान्तःपुराणि च ।
 ततस्ताः सञ्चर्यो राजन् समाश्रयदातुराः । मुह्यमानाः सुबहुशो मुञ्चन्तीर्व्यारि नेत्रज ।
 समाश्रयस्त्यक्त्वास्तु वेपमाना मुहुर्भुङ्क्तुः । कदन्य इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ।
 राजानं विदुरश्चापि प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । आश्रययामास तदा मिश्रंस्तोथेन कौरवं ।
 स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां ताश्च दृष्ट्वा स्थितो नृपः । उन्मत्त इव राजेन्द्र स्थितस्तूष्णीं विशास्यते ।
 ततो ध्यात्वा चिरं कालं निःश्वस्य च पुनः पुनः । स्नान् पुनान् गर्हयामास बहु मेने च पाण्डवान् ।
 गहंयंश्चात्मनो बद्धिं शकुनेः सैबलस्य च । ध्यात्वा तु मुचिरं कालं वेपमानो मुहुर्भुङ्क्तुः ।
 संस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्यसमन्वितः । पुनर्गवत्पाणिं सूतं पर्य्यष्टुश्चत सञ्चयं ।
 यत्तया कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्चय तस्मया । कश्चिदुर्व्योधनः सूत न गतो वै यमवयं ।
 जये निराशः पुत्रो मे सततं जयकामुकः । ब्रूहि सञ्चय तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमां ।
 स्वमुक्तोऽब्रवीत्सूतो राजानं जनेभ्यज्य । हंता वैकर्त्तनो राजन् सह पुत्रैर्महारथः ।
 भ्रातृभिर्य महेष्वासैः सूतपुत्रैस्तनुजैः । दुःशामनश्च निहतः पाण्डवेन यशस्विना ।
 पीतश्च रुधिरं कोपाक्षीममेनेन संयुगे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि छतराष्ट्रशोको नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा महाराज छतराष्ट्रा ऽम्बिकासुतः । अत्रवीत्सञ्चये सूतं शोकमग्निग्रमानसं
 दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घदर्शिनः । हतं वैकर्त्तनं श्रुत्वा शोको मर्माणि क्लन्तति ।
 तस्य मे संशयं क्षिप्त्वा दुःखपारं तितीर्धतः । कुरुणां सञ्चयानाञ्च के च जीवन्ति के मृताः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ हतः शान्तनवो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान् । हत्वा पाण्डवयोधानामर्बुदं दशभिर्हिनैः ।
 तथा द्रोणो महेष्वासः पाञ्चालानां रथव्रजान् । निहत्य युधि दुर्द्धर्षः पञ्चाद्रक्षरथो हतः ।
 हतशेषस्य भीष्मण द्रोणेन च महात्मना । अर्द्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्त्तनो हतः ।
 विविंशतिर्भारराज राजपुत्रो महाबलः । आनर्त्तयोधान् शतशो निहत्य निहतो रणे ।
 तथा पुत्रो विकर्णस्ते लक्षव्रतमनुस्मरन् । क्षीणवाहायुधः शूरः स्थितोऽभिममुखतः परान् ।
 धाररूपान् परिक्षिणान् दुर्व्योधनकृतान् बहून् । प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पातितः ।
 विन्दानुविन्दावावन्धैरा राजपुत्रो महारथो । कृत्वा त्वसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतचयं ।
 सिन्धुगङ्गामुखानीह दशगङ्गानि यानि ह । वशे तिष्ठन्ति वीरस्य यः स्थितस्तव शामने ।
 अजौहिणीदेशकाश्च विनिर्जित्य शितैः शरैः । अर्जुनेन हतो राजन् महावीर्यो जयद्रथः ।
 तथा दुर्व्योधनसुतस्तरुखो युद्धदम्बदः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे सौभद्रेण निपातितः ।
 तथा दौःशामनिः शूरो बाहुशाली रणेत्कटः । द्रौपदेयेन संगस्य गमितो यमसादनं ।
 किशतानामधिपतिः मागगानुपवामिनो । देवराजस्य धर्मात्मा प्रियो बहुमतः सखा ।
 भगदत्तो महीपालः लक्षधर्भरतः सदा । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।

तथा कौरवदायादौ न्यस्तशस्त्रो महायुधः । हतो भूरिश्रवा राजन् शूरः सात्यकिना युधि ।
 श्रुतायुरपि चाम्बलः सस्त्रियाणां धुरन्धरः । चरन्भीतवत् संख्ये निहतः सव्यसाचिना ।
 तव पुत्रः मदामर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । दुःशामनो महाराज भीमसेनेन पातितः ।
 यस्य राजन् गजानीकं बज्रमाहस्तमद्भुतं । सुदक्षिणः स संग्रामे निहतः सव्यसाचिना ।
 कैलामानामधिपतिर्हत्वा बज्रमतान् परान् । सौभद्रेणैव विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 बज्रशो योधयित्वा तु भीमसेनं महारथं । चित्रसेनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ।
 मद्राजात्मजः शूरः परेषां भयवर्द्धनः । अशिश्वधरः श्रीमान् सौभद्रेण निपातितः ।
 ममः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः । वृषसेनो महतेजाः श्रीघास्त्रो दृढविक्रमः ।
 अभिमन्योर्बन्धे श्रुत्वा प्रतिज्ञामपि चात्मनः । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डुवैः पृथिवीपतिः । विश्राव्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः ।
 शन्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष । हतो रुक्मरथो राजन् भ्राता मातुलजो युधि ।
 राजा भगीरथो वृद्धो वृहत्सुखश्च कैकयः । पराक्रमनौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्यवत्तैरा ।
 भगदत्तसुतो राजन् कृतपद्मो महाबलः । श्येनवचरता संख्ये नकुलेन निपातितः ।
 पितामहस्तव तथा वाङ्मिकः सह वाङ्मिकैः । निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ।
 जयस्येनस्तथा राजन् जारामन्त्रिर्म्हाबलः । मागधो निहतः संख्ये सौभद्रेण महात्मना ।
 पुत्रस्तु दुर्मुखो राजन् दुःसहस्र महारथः । गदया भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ।
 दुर्मर्षिणो दुर्विषहो दुर्जयस्य महारथः । कृत्वा त्वसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतत्तथं ।
 उभौ कलिङ्गवृषकौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ । कृत्वा त्वसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतत्तथं ।
 सचिवो वृषवर्मा ते शूरः परमवीर्यवान् । भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 तथैव पौरवो राजा नागायुतबलो महान् । समरे पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना ।
 वशातया महाराज दिवहस्ताः प्रहारिणः । शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः ।
 अभीषाहाः कवचिनः प्रहरन्तो रणेत्कटाः । शिवयस्य रथोदाराः कलिङ्गमहिता हताः ।
 गोकुले नित्यमंष्टुका युद्धे परमकोपनाः । तेषां वृत्तकवीराश्च निहताः सव्यसाचिना ।
 श्रेणयो बज्रमाहस्ताः संशप्तकगणाश्च ये । ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतत्तथं ।
 श्यालौ तव महाराज राजानौ वृषकाचसौ । तदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना ।
 उयकर्मा महेष्वासो नामतः कर्धतस्तथा । शाल्वराजो महाबाहुर्भीमसेनेन पातितः ।
 श्रोत्रवंश महाराज वृहन्तः सहितौ रणे । पराक्रमनौ मित्रार्थे गतौ वैवस्वतत्तथं ।
 तथैव नृशिमं श्रेष्ठः जेमधूतिर्विशाम्पते । निहतो गदया राजन् भीमसेनेन संयुगे ।
 तथा राजन्महेष्वासो जलगन्धो महाबलः । सुमहत् कदनं कृत्वा हतः सात्यकिना रणे ।
 अलम्बुषो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरयाबवान् । घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।

राधेयः सृतपुत्रश्च भ्रातरश्च महारथाः । कैकेयाः सर्वशस्त्राणि निहताः सव्यसाचिना ।
 मालवा मद्रकाश्चैव द्राविडासौयकर्म्मिणः । धौधेयाश्च ललित्याश्च कुद्रकाश्चाप्युशीनराः ।
 मविल्लकामुण्डिकेराः सावित्रीपुत्रकाश्च ये । प्राच्यादीत्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च मारिच ।
 पत्तीनां निहताः सङ्गा हयानां प्रयुतानि च । रथभ्राताश्च निहता हताश्च वरवारणाः ।
 सध्वजाः मायुधाः शूराः सर्वभस्मरभूषणाः । कालेन महता यत्ताः कुशलैर्ये च वर्द्धिताः ।
 ते हताः समरे राजन् पौर्येणाक्रिष्टकर्म्मणः । अन्ये तथाऽमितबलाः परस्परबधैषिणः ।
 एते चान्ये च बर्हेवा राजानः सगणा रणे । हताः महस्तथा राजन् यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।
 एतेषु चो वृत्तः कर्त्तव्यमसमागमे । महेष्ट्रेण यथा वृत्तः यथा रामेण रावणः ।
 यथा हृषीकेशेन नरको मुरश्च निहतो रणे । कार्तवीर्यश्च रामेण भार्गवेण यथा हतः ।
 मञ्जातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्मदः । रणे कृत्वा महायुद्धं धीरं त्रैलोक्यमेहन ।
 यथा स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण चान्धकः । तथाऽर्जुनेन महितो द्वैरथो युद्धदुर्मदः ।
 सामात्यवान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः । जयाशा धार्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुत्वं यतः ।
 तीर्णस्तत् पाण्डवो राजन् यत् पुग नावबुध्यसे । उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।
 तदिदं समनःप्राप्तं व्यसनं सुमहात्ययं । पुत्राणां राज्यकामानां त्वया राजन् हितैषिणः ।
 अहितान्धेव चीर्णानि तेषां तत्फलमागतं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सप्तम्यवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता मामकास्तां निहता युधि पाण्डवैः । हताश्च पाण्डवेयानां मामकैर्ब्रूहि मञ्जय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ कुन्तयो युधि विक्रान्ता महामन्वा महाबलाः । सानुबन्धाः सहामात्या गाङ्गयेन निपातिताः ।
 नारायणा बालभद्राः शूराश्च शतशोऽपरे । अनुरक्ताश्च वीरेण भीष्मेण युधि पातिताः ।
 समः किरीटिना संख्ये वीर्येण च बलेन च । सत्यजित् सत्यमन्त्रेण द्रोणेन निहतो युधि ।
 पाञ्चालानां महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः । द्रोणेन सह संग्रस्य गता वैवस्वतलयं ।
 तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ महसुतौ नृपौ । पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ।
 यो बाल एव समरे संमितः सव्यसाचिना । केशवेन च दुर्लभो बलदेवेन वा विभो ।
 परेषां कदनं कृत्वा महारथविशारदः । परिवार्य महामात्रैः पङ्क्तिः परमकैरथैः ।
 अशक्नुवद्भिवीभत्सुमभिमन्त्रिपातितः । कृतं तं विरथं वीरं चक्षुर्धर्मं व्यवस्थितं ।
 दूःशामनिर्धरागजसौभद्रं हतवाचणे । मपद्मानां निहन्ता च महत्या मेनया हतः ।
 अमहस्य सुतः श्रीमान् मित्रहेतोः पराक्रमन् । आमाद्य लक्ष्मणं वीरं दुर्योधनसुतं रणे ।
 सुमहत् कदनं कृत्वा गतो वैवस्वतलयं । वृहन्तः सुमहेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 दूःशामनेन विकस्य गमितो यममादनं । मणिमान् दण्डधारश्च राजानौ युद्धदुर्मदौ ।
 पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितौ । अंशुमान् भोजराजश्च सहस्रेभ्यो महारथैः ।

भारद्वाजेन विकस्य गमितो यमसादनं । सामुद्रस्त्रिचखेनस्य सह पुत्रेण भारत । १६५
 भमुद्रभेनेन बलात् गमितो यमसादनं । अनूपवामी गोलस्य व्याघ्रदत्तस्य वीर्यवान् ।
 अश्वत्थामा विकर्णेन गमितो यमसादनं । विचायुधस्त्रिचयोधी कृत्वा च कदनं महत् ।
 चित्रमार्गेण विकस्य विकर्णेन हतो मृधे । द्रुकोदरसमो युद्धे दृतः कैकेययोधिभिः ।
 कैकेयेन च विकस्य भ्राता भ्रात्रा निपातितः । जनमेजयो गदायोधो पार्श्वतीयः प्रतापवान् ।
 दुर्म्भुजेन महाराज तव पुत्रेण पातितः । रोचमानौ नरव्याघ्रौ रोचमानौ यद्वाविव । १७०
 द्रोणेन युगपद्राजन् दिवं संप्रापितौ शरैः । नृपास्य प्रतियुध्यन्तः पराक्रान्ता विशास्यते ।
 कृत्वा न सुकरं कर्म गता वैवस्वतचयं । पुरुजित् कुन्तिभोजस्य मातुलौ मय्यसाचिनः ।
 सङ्ग्रामनिर्विजितान् लोकान् गमितौ द्रोणसायकैः । अभिभूः काशिराजस्य काशिकैर्बलभित्ततः ।
 वसुदानस्य पुत्रेण न्यामितो देहमाहवे । अमितौजा युधामन्युस्तमौजास्य वीर्यवान् ।
 निहत्य शतशः शूरागस्तदीयैर्निपातितः । मित्रवर्मा च पाञ्चाल्यः चक्षधर्मा च भारत । १७५
 द्रोणेन परमेष्वासौ गमितौ यमसादनं । शिखण्डितनयो युद्धे चक्षदेवो युधाम्पतिः ।
 नक्षत्रेण हतो राजन् तव पौत्रेण भारत । सुचित्रस्त्रिचवर्मा च पितापुत्रौ महारथौ ।
 प्रचरन्तौ महावीरौ द्रोणेन निहतौ रणे । वार्द्धकेभिर्महाराज भमुद्र इव पर्वणि ।
 आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्तिं परमां गतः । सेनाविन्दुसुतः श्रेष्ठः शस्त्रवान् प्रबरो युधि ।
 वाङ्मोकेन महाराज कौरवेन्द्रेण पातितः । दृष्टकेतुर्भहाराज चेदीनां प्रबरो रथः । १८०
 कृत्वा न सुकरं कर्म गतो वैवस्वतचयं । तथा मत्स्यधृतिवीरः कृत्वा कदनमाहवे ।
 पाण्डुवार्ये पराक्रान्ता गमितो यमसादनं । सेनाविन्दुः कुरुश्रेष्ठः कृत्वा कदनमाहवे ।
 पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतुः प्रियवीरपतिः । निहत्य शत्रुवान् संख्ये द्रोणेन निहतो युधि ।
 तथा मत्स्यधृतिवीरो मदिराश्वस्य वीर्यवान् । सूर्य्यदत्तस्य विक्रान्तो निहतो द्रोणसायकैः ।
 अणिमोस्य महाराज युध्यमानः पराक्रमी । कृत्वा न सुकरं कर्म गतो वैवस्वतचयं । १८५
 तथैव युधि विक्रान्तो मगधः परमास्त्रवित् । भीष्मेण निहतो राजन् श्रुतेऽद्य परवीरहा ।
 विराटपुत्रः शङ्खस्तु उत्तरस्य महारथः । कुर्वन्तौ सुमहत् कर्म गतौ वैवस्वतचयं ।
 वसुदानस्य कदनं कुर्वाणोऽतीव संयुगे । भरद्वाजेन विकस्य गमितो यमसादनं ।
 एते चान्ये च बहवः पाण्डवानां महारथाः । हता द्रोणेन विकस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 दत्ति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मामकस्यास्य सैन्यस्य हतशेषस्य सञ्जय । अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति । १९०
 तौ हि वीरौ महंश्वासौ मदर्थं कुरुसत्तमौ । भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा कोऽन्यर्थो जीवितेऽसति ।
 न पश्यामि च राधेयं हतमाहवशोभिनं । यस्य बाह्वैर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतं ।
 हतप्रवरसैन्यं मे यथा शंससि सञ्जय । अहो तानपि मे शंस कोऽत्र जीवन्ति के च न ।

एतेषु हि मृतेष्वथ ये त्वया परिकीर्त्तिताः । येषु जीवन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्मम ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि चित्राणि शुभ्राणि चतुर्विधानि । दिव्यानि राजन् विहितानि तैव द्रोणं

वीरं द्विजमनभेन ।

११४

महारथः कृतिमान् क्षिप्रहस्ता दृढायुधो दृढमुष्टिर्दृढेषु । स वीर्यवान् द्रोणपुत्रसारस्वो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

आनर्त्तवामी हृदिकात्मजाऽसौ महारथः सालतानो वरिष्ठः । स्वयं भोजः कृतवर्मा कृतास्त्रो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

आत्तायनिः समरं दुःप्रक्रमः सेनाग्रणीः प्रथमस्त्रावकांशः । यः स्वस्त्रोऽयान् पाण्डवेयान् विसृज्य मया वाच स्वाक्षि

कीर्णस्त्रस्वो ।

तेजो बंध स्रुतपुत्रस्य संख्ये प्रतिश्रुत्याजातशत्रोः पुरस्तात् । दुराधर्षः शक्रसमानवीर्यः शल्यः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

आजानीयैः सैन्यैः पार्वतीधैर्मदीजकाम्नाजवनायुजैश्च । गान्धारराजः स्वशलेन युक्तो व्यवस्थितो योद्धुकामः ।

शारदतो गौतमश्चापि राजन् महाबाहुर्बाहुचित्रास्त्रयोधो । धनुश्चित्रं सुमहद्भारमाह व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

महारथः कैकयरजपुत्रः सदृश्ययुक्तश्च पताकिनश्च । रथं समारुह्य कुरुप्रवीरं व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्णं रथं समास्थाय कुरुप्रवीरः । व्यवस्थितः पुरुमित्रो नरेन्द्र व्यभे सूर्या भ्राजमानो यथा खे ।

दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये व्यवस्थितः सिंह इवावभासे । रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः समरे योद्धुमानः ।

स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा । पद्मप्रभो वक्रिगिवान्धूमी मेघान्तरे सूर्य इव प्रकाशः ।

११५

तथा मुपेयाऽप्यमिचर्मपाणिस्त्रावात्मजः सत्यसेनश्च वीरः । व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्द्धं दृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ।

ह्रीनिर्षवो भारतराजपुत्र उग्रायुधः क्षणभोजो सुदर्शः । आरामन्धिः प्रथमश्चादृढश्च चित्रायुधः श्रुतिवर्मा जयश्च ।

शल्यश्च सत्यव्रतदुःश्रौ च व्यवस्थिताः सहसैन्या नराभ्याः । कैतव्यानामधिपः शूरमानो रणे रणे शत्रुहा राजपुत्रः ।

रथी हृद्यो नागपत्निप्रथायी व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे । वीरः श्रुतायुश्च धृतायुश्च चित्राङ्गदक्षिणसेनश्च वीरः ।

व्यवस्थिताः सहसैन्या नराभ्याः प्रचारिणो मानिनः सत्यमन्धाः । कर्णात्मजः सत्यमन्धो महात्मा व्यवस्थितः समरे योद्धुकामः ।

११६

तथापरो कर्णसुतो वरास्त्रो व्यवस्थितो लघुहस्तो नरेन्द्र । महद्वलं दुर्भेदमल्पवीर्यैः समाश्रितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

एतैश्च मुखैरपरैश्च राजन् योधप्रवीरैर्मितप्रभावा । व्यवस्थितौ नागकुलस्य मध्ये यथा महेन्द्रः कुरुगजो जयाय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता जीवमाना ये परंभ्याऽन्य ययाययं । इतीदमवगच्छामि व्यक्रमार्थाभिपत्तिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवंतं तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । हतप्रवीरं विद्वसें किञ्चिच्छ्रेयं स्वकं बलं ।

श्रुत्वा व्यामोहमागच्छच्छोकव्याकुलितेन्द्रियः । मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि मुहूर्त्तं तिष्ठ मञ्जय ।

११७

व्याकुलं मे मनसात श्रुत्वा सुमहदप्रियं । ममो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोमि धारितुं ।

दत्तेवमुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । भ्रान्तचित्तस्ततः सोऽथ बभूव जगतीपतिः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये मत्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णं हतं युद्धं पुत्रोऽधैवापलायिनः । नरेन्द्रः किञ्चिदास्त्रस्यो द्विजश्रेष्ठ किमब्रवीत् ।

प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसनजं महत् । तस्मिन् यदुक्तवान् काले तन्ममाचक्ष्य दृष्टतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रुद्वयमिवाहुतं । भूतसंमोहनं भीमं मेरोः संसर्पणं यथा । २१०
 चित्तमोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य द्विषद्भ्यां भीमकर्षणः ।
 दिवः प्रपतनं भोक्तास्मृष्टमिव महाद्युतेः । संशोषणमिवाचिन्धं समुद्रस्याक्षयान्धसः ।
 महीविद्यद्दिगम्बूनां सर्वनाशमिवाहुतं । कर्मणामिव वैफल्यमुभयोः पुण्यपापयोः ।
 सञ्चित्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । नेदमस्तीति सञ्चिन्ध कर्णस्य ममेव वधं ।
 प्राणिनामेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनं । शोकाग्निना दह्यमानो धम्यमान इवाश्रये । २१५
 विश्रस्ताङ्गः श्वसन् दीनो हहेत्युक्त्वा सुदुःखितः । विललाप महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयाधिरथिर्वारिः सिंहद्विरदविक्रमः । वृषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिश्वरम् ।
 वृषभो वृषभस्येव धी युद्धे न निवर्त्तते । शोचरपि महेश्वस्य वज्रसंहननो युवा ।
 यस्य ज्वातलशब्देन शरदृष्टिरविण च । रथाश्वनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ।
 यमाश्रित्य महाबाहो विदिषीं जयकाङ्क्षया । दुर्ध्याधनोऽकोरौदरं पाण्डुपुत्रैर्महारथैः । २२०
 स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थिवं संयुगे । निहतः पुरुषव्याघ्रः प्रसङ्गासङ्गविक्रमः ।
 यो नामन्यत वै नित्यमच्युतश्च धनञ्जयं । न दृष्ट्वा न सहितानन्यान् स्वबाहुबलदर्पितः ।
 शार्ङ्गगण्डीवधन्वनौ सहितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादिकः पातयिष्यामि संयुगे ।
 इति यः सततं मन्दमवोचल्लोभमोहितं । दुर्ध्याधनमवाचीनं राज्यकामुकमातुरं ।
 यो जयेत् सर्वकामोजानाबन्धान् ककैयः सह । गान्धाराश्वद्रकान्धस्यांस्त्रिगर्तंस्तङ्गणान् शकान् । २२५
 पाञ्चालांश्च विदेहांश्च कुलिन्दांश्च काशिकीशलान् । सुहृन्नामङ्गांश्च वज्रैश्च निवादान् पुण्ड्रचीनकान् ।
 वत्सान् कलिङ्गांश्चरलान्श्चकान्पिकानपि । जित्वैतान् समरे वीरान् चक्रे बलिभृतः पुरा ।
 शरमातैः सुनिशितैः सुतीक्ष्णैः कङ्कपनिभिः । दुर्ध्याधनस्य दृष्ट्यर्थं राधेयो रथिनां वरः ।
 दिव्यास्त्रविग्रहातेजाः कर्णो वैकर्त्तनेन वृषः । सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् ।
 घातितः पाण्डवैः शूरेः समरे वीर्यशालिभिः । वृधो महेश्चैव देवेषु वृषः कर्णो नरेष्वपि । २३०
 तृतीयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुशुश्रुम । उच्यैः श्रुत्वा वरोऽस्मान् राज्ञां वैश्रवणो वरः ।
 वरो महेश्चैव देवानां कर्णः प्रहरतां वरः । योजितः पार्थिवैः शूरेः समर्थैर् वीर्यशालिभिः ।
 दुर्ध्याधनस्य दृष्ट्यर्थं कृष्णामुष्मीमथाजयत् । यं लब्ध्वा भागधो राजा सान्त्वमनाऽथ सौहृदैः ।
 अरौत्सीत् पार्थिवं सत्समृते पादवकौरवान् । तं श्रुत्वा निहतं कर्णं दैरथे सख्यसाधना ।
 शोकार्षेयं निमग्नोऽहं भिक्षा नैःरिव सागरे । तं वृधं निहतं श्रुत्वा दैरथे रथिनां वरः । २३५
 शोकार्षेयं निमग्नोऽहमप्ययः सागरे यथा । ईदृशैर्यद्यहं दुःखेन विनश्यामि सञ्जय ।
 वज्राह्वदतरं मन्ये हृदयं मम दुर्मिदं । शान्तिसम्बन्धिमित्राणामिमं श्रुत्वा पराभवं ।

को मदन्यः पुमांल्लोके न जज्ञात् सूत जीवितं । विषमग्निप्रपातश्च पर्वतः पादहं हृषे ।

नहि शृण्वामि दुःखानि भोदुं कष्टानि सञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमाध्यायः ॥ ८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रिया कुलेन यज्ञसा तपसा च श्रुतेन च । त्वामद्य समो मन्यन्ते यथातिमिव नाजुषः ।

श्रुते महर्षिप्रतिमः कृतकृत्याऽपि पार्थिव । पथ्यवस्थापयात्मानं मा विषादे ममः कथाः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकं । यच्च ज्ञालप्रतीकाशः कर्णेऽहन्त्यत संयुगे ।

हत्वा युधिष्ठिरानीकं पाञ्चालानां रथजान् । प्रताप्य भरवर्षेण दिशः सर्वा महारथः ।

मोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान् । स कथं निहतः श्रेते वायुरुह्य इव द्रुमः ।

शोकस्थानं न पश्यामि पारं जलनिधिरिव । चिन्ता मे वर्द्धतेऽतीव मुमूर्षा वाऽपि जायते ।

कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च । अश्रद्धेयमहं मन्ये बधं कर्णस्य सञ्जय ।

वज्रभारमयं नून हृदयं दुर्मिदं मम । यत् श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं कर्णं न दीर्घते ।

आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं देवतैः पुरा । यच्च कर्णं हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ।

धिग्जीवितमिदं धैव सृष्ट्वादीनस्य सञ्जय । अद्य चाहं दशमेतो गतः सञ्जय गर्हितां ।

रूपणं वर्त्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः । अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः ।

परिभूतः कथं सूत परैः शृण्वामि जीवितुं । दुःखात् सुदुःखं व्यसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय ।

भीष्मद्रोणबन्धनैव कर्णस्य च महात्मानः । नावशेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ।

सहि पारं महानामीत् पुच्छाणां मम सञ्जय । युद्धे हि निहतः शूरो विष्टजन् सायकान् बहून् ।

को हि मे जीवितेनाथस्तस्मै पुरुषर्षभं । रथादधिरयिर्नूनं न्यपतत् सायकाद्वितः ।

पर्वतस्येव शिखरं वज्रपातादिदारितं । स श्रेते पृथिवीं नूनं शोभयन् हृदिरोचितः ।

मातङ्ग इव मत्तं न द्विपेन्द्रेण निपातितः । यो बलं धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयं ।

सोऽङ्गुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुस्ततां । स हि वीरो महेष्वासा मित्राणामभयङ्करः ।

श्रेते विनिहतो वीरः देवेन्द्रेण इवाचलः । पङ्कगिरिवाध्वगमनं दरिद्रस्येव कामितं ।

दुर्ध्याधनस्य चाकूतं तपितस्येव विप्रुषः । अन्यथा चिन्तितं कार्यमन्यथा तत्तु जायते ।

अद्य नु बलवद्दैवं कालश्च दुरतिक्रमः । पलायमानः रूपणे दीनात्मा दीनपौरुषः ।

चिदिनिहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम । कश्चिन्न दीनाचरितं कृतवांस्तात संयुगे ।

कश्चिन्न निहतः शूरो यथाऽन्ये ललित्यर्षभाः । युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यसेति सर्व्वदा ।

दुर्ध्याधनो नाम्यष्टकः स्मृतः पथ्यमिवौषधं । शरतन्ये शयानेन भीष्मेण सुमहात्मना ।

पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्नेदिनीतलं । जलस्य धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च ।

अत्रवीत् स महाबाहुस्ततः संशम्य पाण्डवैः । प्रशमाद्भिर्भवेच्छानिर्गदन्तं युद्धमस्तु वः ।

भ्रातृभावेन श्रुतिर्वि भुङ्क्ते पाण्डुसुतैः सह । अकुर्वन् वचनं तस्य नूनं श्रोतुं पुत्रकः ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दीर्घदर्शिनः । अहन्तु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ।
घृततः क्षुम्पापक्षो लूनपक्ष इव द्विजः । यथा हि ब्रह्मनिःश्रेयसं हित्वा पशौ च सञ्जय ।
विभर्ष्यन्ति संहृष्टास्त्राक्षमानाः कुमारकाः । लूनपक्षतया तस्य गमनं नोपपद्यते ।
तथाऽहमपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः । क्षीणः सर्वार्थहीनश्च निर्धातिर्भ्युवर्धितः ।
कां दिशं प्रतिपस्यामि दीनः बभूवन् ममः ।

१८०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवं धृतराष्ट्रोऽथ विलस्य बभूवुःस्मितः । प्रेवाच सञ्जयं भूयः शोकव्याकुलमानसः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽजयत् सर्वकाम्बोजानम्वष्टान् कैकयैः सह । गान्धारांश्च विदेहांश्च जित्वा कार्थार्थमाहवे ।
दुर्योधनस्य दृष्ट्यर्थं योऽजयत् श्रुतिर्वि प्रभुः । स जितः पाण्डवैः शूरैः समरे बाहुशालिभिः ।
तस्मिन् हते महेष्वासं कर्णे युधि किरीटिना । के बीराः पर्यतिष्ठन्त तन्ममाचक्षुः सञ्जय ।
कश्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्निहतो रणे । उक्तं त्वया पुरा तात यथा बीरो निपातितः ।
भीष्मप्रतियुध्यन्तं शिखण्डी सायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृतां वरं ।
तथां द्रौपदिना द्रोणे न्यस्तसर्वायुधो युधि । उक्तयोगो महेष्वासः शरैर्बभूवुःशिराश्रितः ।
निहतः खड्गमुद्यम्य दृष्टयुक्तेन सञ्जय । अन्तरेण हतावेतौ हस्तेन च विशेषतः ।
अग्नौषमहमेतद्वै भीष्मद्रोणे निपातितौ । भीष्मद्रोणौ हि समरे न हन्यादज्जम्भत् स्वयं ।
न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्यं ब्रवीमि ते । कर्णस्त्वस्त्वन्मस्ताणि दिव्यानि च बहूनि च ।
कथमिन्नेष्टापमं वीरं मृत्युयुद्धे समसृशत् । यस्य विद्युत्प्रभां शक्तिं दिव्यां कनकभूषणं ।
प्राथम्येणैव तं हन्तीं कुण्डलाभ्यां पुरन्दरः । यस्य शूर्पमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः ।
स श्रुते निहतः सङ्क्षेपं कर्णस्तरिरिस्तदनः । भीष्मद्रोणमुखान् बीरान् योऽवमन्य महारथान् ।
जामदग्न्यान्महाधोरं ब्राह्मणमस्त्रमशिशत । यस्य द्रोणमुखान्दृष्ट्वा विमुखानर्दितान् शरैः ।
सौभद्रस्य महाबाहुर्व्यधमत् कार्मुकं श्रुतैः । यस्य नागायुतप्राणं वज्ररंहसमच्युतं ।
विरथं सहसा कृत्वा भीमसेनमथाहसत् । सहदेवश्च निःश्रियः शरैः सञ्जतपर्व्वभिः ।
रूपया विरथं कृत्वा नाहनद्वर्धचिन्मया । यस्य मायासहस्राणि विकुर्वाणं जयैविषं ।
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं शक्रशक्त्या निजप्रिवान् । एतांश्च दिवसान् यस्य युद्धे भीतो धनञ्जयः ।
नागमद्वैरथं वीरः स कथं निहतो रणे । रथभङ्गो न चेतस्य धनुर्वा न व्यशीर्यत ।
गच्छेदस्य णि निर्णेतुः स कथं निहतः परैः । को हि शक्तो रणे कर्णं विधुन्वानं महद्भुजः ।
विमृशन्तं शरान् घोरान् दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे । जेतुं पुरुषशार्दूलं शार्दूलमिव वेगिनं ।
भुवं तस्य धनुर्गच्छं रथो वापि महीं गतः । अस्त्राणि वा प्रणष्टानि यथा शंसमि मे हतं ।
न ह्यन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने । निहन्मि फाल्गुनं धावत्तावत् पादौ न धावये ।

१८५

१८६

१८७

१८८

इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः । यस्य भीतो रणे निद्रा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 त्रयोदशसमा निधं नाभजत् पुरुषर्षभः । यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपाश्रित्य महात्मनः ।
 मम पुत्रः सभा भार्या पाण्डूनां नीतवान् बलात् । तत्रापि च सभामध्ये पाण्डवानाञ्च पर्यतां ।
 दासभार्य्येति पाञ्चालीमब्रवीत् कुरुमन्त्रिणैः । न सन्ति पतयः कृष्णो सर्वे षण्ढतिलैः ममाः ।
 उपतिष्ठस्व भर्तारमन्ये वा वरवर्णिनि । इत्येवं यः पुमान् वाचा क्लृप्तः संश्रावयन्नुवा ।
 सभायां सुतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः । यदि भीमो रणस्त्राधी द्रोणे वा युधि दुर्मदः ।
 न रन्व्यति कैनेत्यान् पक्षपातात् सुयोधन । सर्वानेव हनिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ।
 किं कश्चित्ति गाण्डीवमन्त्र्यौ च महेषुधी । स्निग्धचन्दनदिग्दस्य मत्सरस्याभिधावतः ।
 स नूनमृषभस्कन्धो ह्यर्जुनेन कथं हतः । यस्य गाण्डीवमुक्तानां स्पृशंमुग्रमस्त्रियम् ।
 अपतिर्ध्वंसि कृष्णोति द्रुवन् पार्थानपैक्षत । यस्य मासीद्भयं पार्थैः सपुत्रैः सजनैर्दुर्नैः ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य मुहूर्त्तमपि मञ्जय । तस्य नाहं बधं मन्ये देवैरपि सवासवैः ।
 प्रतीपमभिधावद्भिः किं पुनस्तात पाण्डवैः । नहि ज्ञ्या संस्पृशानस्य तनुं वाऽपि गृह्णतः ।
 पुमान्नाधिरथेः स्यातुं कश्चित् प्रमुखतोऽर्हति । अपि स्यान्मोदिनी हीना सोमसूत्यप्रभोऽशुभिः ।
 न बधं पुरुषेन्द्रस्य संगुण्यपलायिनः । येन मन्दः महाधेन आत्रा दुःशासनेन च ।
 वामुदेवस्य दुर्बुद्धिः प्रत्याख्यानमरोचत । स नूनं वृषभस्कन्धं कर्णं दृष्ट्वा निपतितः ।
 दुःशासनश्च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः । हतं वैकर्त्तनं राजा दैरथे सख्यसाक्षिना ।
 जयतः पाण्डवान् दृष्ट्वा किं स्विदुर्व्याधनेऽब्रवीत् । दुर्मर्षणे हतं दृष्ट्वा वृषभेनश्च संयुगे ।
 प्रभग्रश्च बलं दृष्ट्वा बध्यमानं महारथैः । पराङ्मुखाश्च राज्ञस्तु पलायनपरायणान् ।
 विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः । अनेयस्याभिमानी च दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ।
 हतोत्सार्हं बलं दृष्ट्वा किंस्विदुर्व्याधनेऽब्रवीत् । स्वयं वैरं महत्कृत्वा वार्धमाणः सुहृद्गणैः ।
 प्रधनं हतभूयिष्ठैः किंस्विदुर्व्याधनेऽब्रवीत् । द्यूतं कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवान् ।
 शकुनिः भौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् । हतवर्मा महेश्वासः सात्वतानां महारथः ।
 हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा हार्दिक्यः किमभाषत । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यस्य शिषामुपासते
 धनुर्व्यदं चिकीर्षन्तो द्राणपुत्रस्य धीमतः । युवा रूपेण सम्पन्नो दर्शनीयो महायशः ।
 अश्वत्थामा हते कर्णे किमभाषत मञ्जय । आचार्य्या यो धनुर्व्यदे गौतमो रथमत्तमः ।
 रूपः सारदस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् । मद्रराजो महेश्वासः शल्यः समितिशोभनः ।
 दृष्ट्वा विनिहतं कर्णं सांख्ये रथिनां वरः । किमभाषत भोवीरो मद्राणामधिपा बली ।
 दृष्ट्वा विनिहतं सर्वं योधा वाहनदुर्जयाः । ये च केचन राजानः पृथिव्यां योद्धुमागताः ।
 वैकर्त्तनं हतं दृष्ट्वा कान्यभाषन्त मञ्जय । कर्णे तु निहतं वीरं रथव्याघ्रे नरर्षभे ।
 के वा सुखमनीकानामासन् रञ्जय भागशः । मद्रराजः कथं शल्यो नियुक्तो रथिनां वरः ।

२०५

२१५

२१५

२१५

२१५

२१५

वैकर्त्तनस्य सारथ्ये तन्ममाचक्षु मञ्जय । केऽरुन् दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य युध्यतः ।
 वाम चक्रं ररुर्त्वा क वा बीरस्य वृष्ठतः । के कर्णे न जङ्गः शूराः के कुद्राः प्राङ्मवंसतः ।
 कयञ्च वः समेतानां हतः कर्णो महारथः । पाण्डवाश्च कथं शूराः प्रत्युदीयुर्म्महारथाः ।
 सृजन्तः शरवर्धाणि वारिधारा इवाम्बुदाः । स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा ।
 व्यर्थं कथं समभवत्तन्ममाचक्षु मञ्जय । मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्साहस्य मञ्जय ।
 श्रवशेषं न पश्यामि ककुदे नृदिने सति । तौ हि बीरौ महेष्वाभौ मदर्थे त्यक्तजीवितौ ।
 भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा को न्मर्थो जीवितेन मे । पुनः पुनर्न मृश्यामि हतं कर्णञ्च पाण्डवैः ।
 यस्य बाहोर्बलं तुभ्यं कुञ्जगाणां शतं शतैः । द्रोणे हते कौरवाणां तन्ममाचक्षु मञ्जय ।
 यथा कर्णश्च कौन्तेयैः सह युद्धमयोजयत् । तथा च द्विषतां हन्ता रणे शान्तस्तदुच्यतां ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेष्वाभे तस्मिन्नहनि भारत । हते च भोषमंकये द्रोणपुत्रे महारथे ।
 द्रवमाणे महाराज कौरवाणां बलार्धवे । व्यूह्य पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्वाटभिर्हतः ।
 तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ।
 स्वमनोकमवस्थाय बाह्वीर्यमुपाश्रितः । युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ।
 लब्धलक्ष्यैः परैर्हृष्टैर्यायच्छद्भिश्चिरम्बुदा । सन्ध्याकालं समाभाद्य प्रत्याहारमकारयत् ।
 हत्वाऽवहारं सैन्यानां प्रविश्य शिविरं स्वकं । कुरवः सहिता मन्त्रं मन्त्रयाञ्चक्रिरे मिथः ।
 पथ्यक्षेषु पराङ्मौषु स्पृष्ट्वाऽक्षरणवत्सु च । वरामनेधूपविष्टाः सुखशय्यास्त्रिवामराः ।
 ततो दुर्योधनो राजा मास्त्रा परमवल्लुगा । तानाभास्य महेष्वासान् प्राप्तकालमभाषत ।
 मते मतिमतां श्रेष्ठाः सर्वे प्रब्रूत मा चिरं । एवं गते तु किं कार्यं किञ्च कार्यतर नृपाः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरमिहा युयुत्सवः । चक्रुर्नानाविधाश्लेष्टाः सिंहासनगतास्तदा ।
 तेषां निशम्यङ्गितानि युद्धे प्राणान् जुह्वतां । समुदीक्ष्य मुखं राज्ञो बालार्कममवर्धनं ।
 आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे । रागो योगस्तदा दाक्ष्य नयस्येत्यत्र साधकाः ।
 उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु दैवमुपाश्रिताः । लोकप्रवीरा यऽस्माकं देवकन्या महारथाः ।
 नीतिमन्तस्तथा युक्ता दत्ता रक्ताश्च ते हताः । नन्वेव कार्यं नैराश्रयमस्माभिर्विजयं प्रति ।
 सुनीतैरिह सर्वार्थैर्देवमथनुलोम्यते । ते वयं प्रवरं नृणां सर्वैर्गुणगणैर्धृतं ।
 कर्मिवाभिषेच्यामः सैन्यपत्येन भारत । कर्णे सेनापतिं हत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून् ।
 एष ह्यति नलः शूरः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । वैवस्वत इवामह्यः शक्रो जेतुं रणे रिपून् ।
 एतदाश्चर्यतनयान् श्रुत्वा राजसंवात्मजः । आशाञ्च मरुतीश्वके कर्णे प्रति स वै तदा ।
 हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे जयति पाण्डवान् । तामाशां हृदये हत्वा समाश्रित्य च भारत ।
 तमो दुर्योधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वाऽस्य तदचः । प्रीतिसत्कारमयुक्तं तथ्यमात्महितं शुभं ।

खं मनः समवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः । दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
 कर्णं जानामि ते वीर्यं भौहदं परमं मयि । तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः । २६
 श्रुत्वा यथेष्टञ्च कुरुवीर यत्तव रोचते । भवान् प्राप्तमो नित्यं मम चैव परा गतिः ।
 भीष्मद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापती मम । सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ।
 दृष्ट्वा च तौ महेश्वरौ मापेदौ च धनञ्जये । मानितौ च मयावीरौ राधेय वचनात्तव ।
 पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे । रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव तु ।
 न्यस्तशस्त्रे च भवति हतौ भीष्मः पितामहः । शिखण्डिनं पुरुषकृत्य फाल्गुनेन महाहवे । २७
 हते तस्मिन् महेश्वरसे शरतन्पगते तदा । त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यभोत् पुरःसरः ।
 तेनापि रक्षिताः पार्थाः शिख्यत्वादिति मे मतिः । स चापि निहतो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नेन मत्वरं ।
 निहताभ्यां प्रधानाभ्यां ताभ्याममितविक्रमं । त्वत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् ।
 भवानेव तु नः शक्नो विजयाय न संशयः । पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हितं ।
 स भवान् धूर्त्वं मङ्गो धुरमुदोदुमर्हति । अभिषेचय सेनान्ये स्वयमात्मानमात्मान् । २८
 देवतानां यथा स्कन्दः सेनानोः प्रभुरव्ययः । तथा भवानिमां सेनां धार्तराष्ट्रं विभक्तुं वै ।
 जहि शत्रुगणान् सर्वान् महेश्वरे दानवानिव । अवस्थिते रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्रां महारथाः ।
 द्रविष्यन्ति च पाञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकैर्षितां महाचमूं ।
 भवत्यवस्थिते यत्ते पाण्डवा मन्दचेतसः । द्रविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाः सृष्ट्यायुज ह ।
 यथा ह्यभ्युदितः सूर्यः प्रतपन् स्वेन तेजसा । व्यपोहति तमस्वीत्रं तथा शत्रून् प्रतापय ॥ २९ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ आशा बलवती राजन् पृच्छस्य तव साऽभवत् । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे जेयन्ति पाण्डवान् ।
 तामाशां हृदये कृत्वा कर्णमेव तदाब्रवीत् । सूतपुत्र न ते पार्थः स्थित्वाऽप्ये संयुयुत्सवि ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ उक्तमेतन्मया पूर्वं गान्धारे तव मन्त्रिणौ । जेयामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सजनार्दनान् ।
 सेनापतिर्भविष्यामि तवाहं नात्र संशयः । स्थिरो भव महाराज विजितान् विद्धि पाण्डवान् ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाराज ततो दुर्योधनो नृपः । उक्तस्त्वौ राजभिः माङ्गैर्देवैरिव शतक्रतुः । ३०
 सेनापत्येन मत्कर्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः । ततोऽभिषिषिचुः कर्णं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 दुर्योधनमुवा राजन् राजानो विजयेषिणः । शतकुम्भमयैः कुम्भैर्भाह्यैश्चानुमन्वितैः ।
 तायपूष्पैर्विधान्युद्विषस्वङ्गमरुधैः । मणिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुण्यगन्धैस्तथैवैषैः ।
 आहुस्वर्गं सुवामो नमासने चौरममं हते । शास्त्रदृष्टेन विधिना सम्भारैश्च सुसंभृतैः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्ताथा शूद्राश्च संमताः । तुष्टुवुस्तं महात्मानमभिविक्तं वराननं । ३१
 ततोऽभिषिक्तो राजेन्द्र निर्वर्कगोभिर्धनेन च । वाचयामास विप्राय्यावावेयः परवीरहा ।
 जय पार्थान् सगोविन्दान् सानुगोस्तासामहाह्वये । इति तं वन्दितः प्राज्जिज्ञासु पुरुषधर्मं ।
 जहि पार्थान् सपाञ्चालान् राधेय विजयाय नः । उद्यन्निव सदा भानुस्तमोऽस्युपैर्गतिभिः ।

मङ्गलं तद्विस्तृष्टानां शराणां वै सकेशवाः । उलूकाः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ।
 नहि पार्थाः सपाञ्चालाः स्यातुं शक्तास्तवायतः । आत्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्त्रेव दानवाः ।
 अभिविक्तस्तु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः । अत्यरिच्यते रूपेण दिवाकर इवापरः ।
 सैन्यापत्ये तु राधेयमभिविष्य सुनस्तव । अमन्यत तदात्मानं कर्तायं कालचोदितः ।
 कर्णेऽपि राजन् संप्राप्य सैन्यापत्यमरिन्दम । योगमाज्ञापयामास सूक्ष्मोदयनं प्रति ।
 तव पुत्रैर्दृतः कर्णः शुश्रुभे तत्र भारत । देवैरपि यथा स्कन्दः संघामे तारकामये ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सैन्यापत्यन्तु संप्राप्य कर्णे वैकर्त्तनस्तदा । तयोक्तस्य स्वयं राज्ञा स्निग्धं भ्रातृममं वचः ।
 योगमाज्ञाय सेनानामादित्येऽभ्युदिते तथा । अकरोत् किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य मतमाज्ञाय पुष्पास्ते भरतर्षभ । योगमाज्ञापयामासुर्नन्दित्त्वं पुरः परं ।
 महत्यपरराचे च तव सैन्यस्य मारिष । योगयोगेति महता प्रादुरासीन्महास्त्रजः ।
 कल्पतां नागमुख्यानां रथानाञ्च वरूथिनां । स्रज्ज्ञातां पदातीनां वाजिनाञ्च विशाम्यते ।
 क्रोशताश्चैव ये धानां त्वरितानां परस्परं । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् सुमहोत्ततः ।
 ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्णवाजिना । हेमपृष्ठेन धनुषा नागकलेण केतुना ।
 तृणोरशतपूर्णेन साङ्गदेन वरूथिना । शतघ्नोऽकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ।
 कार्मुकैरुपपन्नेन विमलादित्यवर्धमा । रथेनाभिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ।
 आपयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितं । विधुन्वानो महचापं कार्त्तस्त्रविभूषितं ।
 दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं रथस्थं रथिनां वरं । भानुमन्ममिवोद्यन्तं तमो निघ्नन् दुरासदं ।
 न भीष्मव्यसनं केचिच्चापि द्रोणस्य मारिष । नान्येषां पुरुषव्याघ्र मेनिरे तत्र कौरवाः ।
 ततस्तु त्वरयन् योधान् शङ्खशब्देन मारिष । कर्णे निष्कर्षयामास कौरवाणां महद्वलं ।
 व्यूहं व्यूह्य महेष्वासो मकरं शत्रुतापनः । प्रत्युद्ययौ तथा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया ।
 मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णे राजन् व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ।
 द्रोणपुत्रस्तु शिरसि योवायां सर्वसोदराः । मध्ये दुर्व्याधनो राजा बलेन महता वृतः ।
 वामपादे तु राजेन्द्र कृतवर्मा व्यवस्थितः । नारायणबलैर्युक्तो गोपालैर्युद्धदुर्मदैः ।
 पदे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । त्रिगर्त्तैः सुमहेष्वासैर्दक्षिणेत्येष संवृतः ।
 अनपादस्तु यो वामस्तत्र शल्यो व्यवस्थितः । महत्या सेनया साङ्गं मद्रदेशममुत्पया ।
 दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसङ्गरः । वृते रथसहस्रेण दन्तिनाञ्च त्रिभिः शतैः ।
 पुष्कस्वाक्षा महावीर्यौ भ्रातरौ पार्थिवौ तदा । चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृतौ ।
 तथा प्रयते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽब्रवीदिदं ।
 पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे । कर्णेन विहिता वीर गुप्ता वीरैर्बभूवुर्हारयैः ।

हतवीरतमा ह्येषा धार्तराष्ट्रो महाचमूः । फल्गुशिषा महाबाहो विजयस्तव फाल्गुन ।
 उद्धृतस्य भवेच्छन्या मम दादशवार्तिकः । एवं ज्ञात्वा महाबाहो ब्रूधं ब्रूह यथेच्छसि ।
 भ्रातुरेतदक्षः श्रुत्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः । अर्द्धचन्द्रेण ब्रूहेन प्रत्यब्रूहत तं चमूम् ।
 वामपार्श्वे तु तस्याय भीमसेनो व्यवस्थितः । दक्षिणे च महेष्वासो धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ।
 मध्ये ब्रूहस्य राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः । नकुलः सहदेवश्च धर्मराजस्य पृष्ठतः ।
 चक्रवर्त्ता तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजयैः । नार्जुनं जहत्तुर्दुष्टं पाल्यमानौ किरोटिना ।
 शिषा नृपतथः बीराः स्थिता ब्रूहस्य दंशिताः । यथाभागं यथात्माहं यथायत्नश्च भारत ।
 स्वमेतन्महाब्रूहं ब्रूह्य भारत पाण्डवाः । तावकाश्च महेष्वासो युद्धाधैव मना दधुः ।
 दृष्ट्वा ब्रूहान्तव चमूं स्रुतपुच्छेण संयुगे । निहतान् पाण्डवान्मेने धार्तराष्ट्रः सबाभ्यवः ।
 तथैव पाण्डवो मेनां ब्रूहो दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । धार्तराष्ट्रान् हतान्मेने सकर्णान् वै जनाधिप ।
 ततः शङ्खाश्च भैरव्यश्च पनवानकदन्दुभिः । डिण्डिमाश्लायहन्तान् स्रग्धराश्च समन्ततः ।
 मेनयोरुभयोरारजन् प्रावाद्यन्त महास्वनाः । मिहनादश्च संजज्ञे शूराणां जयगृह्णिनाम् ।
 हयहृषितशब्दाश्च वारणानाञ्च वृंहताः । गयनेमिस्त्वनाश्लेषा सम्मभूवुर्जनाधिप ।
 न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते भरतर्षभ । दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं मुखे ब्रूहस्य दंशितं ।
 उभे मेनौ महाराज प्रहृष्टनरभंकुले । योद्धकामे स्थिते राजन् हन्तुमन्योन्यमोजसा ।
 तत्र यत्नौ समरभ्यौ दृष्ट्वा न्योन्यं व्यवस्थितौ । अनीकमध्ये राजेन्द्र चरतुः कुरुपाण्डवौ ।
 नृत्यमाने च ते मेने समेयातां परस्परं । तेषां पदैः प्रपदैश्च निज्जम्बुस्ते युयुत्सवः ।
 तृतः प्रवृत्ते युद्धं नरवारणवाजिनो । रथानाञ्च महाह्वाज अन्योन्यमपि निघ्नताम् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि ब्रूहनिर्घाणे दादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ते मेनोऽन्योन्यमासाद्य प्रहृष्टाश्चनरदिपे । वृहत्या सम्प्रजहृते देवासुरसमप्रभे ।

ततो नररथाश्वेभ्यः पत्तयश्चोपविक्रमाः । संप्रहारान् भृशं चक्रुर्देहपाशप्रणाशनान् ।
 पूर्णचन्द्रार्कपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः । उत्तमार्कैर्नृसिंहानां नृसिंहास्तस्य रम्भहो ।
 अर्द्धचन्द्रैस्तथा भक्षैः क्षुरप्रैरमिपट्टिगैः । परश्वैश्चाथ हन्तुन्नुत्तमाङ्गानि युधताम् ।
 व्यायतायतबाहुनां व्यायतायतबाहुभिः । बाहवः पातिता रेजुर्धरण्यां मायुधाङ्गदैः ।
 तैः स्फुरद्भिर्भक्षी भाति रक्ताङ्गनितलैस्तथा । गरुडप्रहितैरस्यैः पञ्चास्यैरुरगैरिव ।
 दिग्दस्यन्दनाशेभ्यः पेतुर्वीरा दिषद्भूताः । विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गमदस्तथा ।
 गदाभिरन्ये गुर्वीभिः परिधैर्धूपलैरपि । पोयिताः शतशः पेतुर्वीरा वीरतरैरपि ।
 रणे रथैर्विभयिता मत्ता मत्तैर्द्विपा द्विपैः । सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन् परममङ्गले ।
 रथैर्नरा रथा नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभिः । अश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शेरते ।
 रथाश्चपतंथो नागै रथाश्वेभाश्च पत्तिभिः । रथपत्तिद्विपाश्चैरथैश्चापि नरदिपाः ।

रथाश्वेभनराणाम् नराश्वेभरथैः कृतं । पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदनं महत् ।
 तथा तस्मिन् बले शूरैर्बध्यमाने हतेऽपि च । अस्त्रानभ्याययुः पार्था वृकोदरपुरोगमाः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रोपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह ।
 दृता व्यूहेन महता पाण्ड्याशिलाः संकेरलाः । व्यूहोरस्त्रा दीर्घभुजाः प्रांशवः पृथुलोचनाः ।
 आपीडिनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः । नानाविगगवसना गन्धचूर्णावचूर्णिताः ।
 बद्धासयः पाशहस्ता वारणप्रतिवारणाः । समानमृत्युवो राजन्नात्यजन्त परस्परं ।
 कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियंवदाः । पत्नयः सादिनश्चान्ये घोररूपपराक्रमाः ।
 अथापरं पुनः शूराद्येदिपाञ्चालकैकयाः । कारूषाः कोशलाः काञ्च्या मागधाश्चापि दुरुवुः ।
 तेषां रथाश्च नागाश्च प्रबरासोयपत्तयः । नानावाद्यधरैर्हृष्टा नृत्यन्ति च ह्रमन्ति च ।
 तस्य भैरवस्य महतो महामात्रवरैर्दृतः । मध्ये वृकोदरोऽभ्यायात्तदीयास्त्रागधूर्गतः ।
 स नागप्रबरोऽत्युग्रो विधिवत् कल्पितो बभौ । उदध्यापात्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करं ।
 तस्यायमं वर्धस्वरं बरत्रजविभूषितं । ताराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समलिवं ।
 स तोमरव्यगकरश्चारमौलिखलद्वृतः । शरन्मध्यन्दिनार्काभतेजसा व्यदहद्रिपून् ।
 तं दृष्ट्वा हिरदं दूरात् जेमधूर्त्तिर्दिपस्थितः । आङ्गयन्मभिद्रुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तारं ।
 तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोरुपपयोः । यदृच्छया द्रुमवतोर्ध्वापर्वतधोरिव ।
 संसक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरं । बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्भित्त्वाऽन्यान्यं विनेदतुः ।
 व्यपस्यतु तु नागाभ्यां मण्डलानि विचरतुः । प्रगृह्य चोभौ धनुषी जग्नतुभ्यै परस्परं ।
 ध्वेडितास्कोटितरवैर्वाणशब्दैस्तु सञ्चतः । तौ जगं हर्षयन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः ।
 ममुद्यतकराभ्यामौ द्विपाभ्यां कृतिनावुभौ । वातोद्धतपताकाभ्यां युयुधाने महाबलौ ।
 तावन्योन्यस्य धनुषी कृत्वाऽन्यान्यं विनेदतुः । शक्तिमोमरवर्षेण प्राट्क्षेपाविवान्मुभिः ।
 जेमधूर्त्तिस्तदा भीमं तोमरेण स्तनान्तरे । निर्विभेदातिवेगेन षड्भिस्त्रायपरैर्नदन् ।
 स भीमसेनः शुशुभ्र तोमरैरङ्गमाश्रितैः । क्रोधदोषवपुर्भेदैः सप्तसन्निरिवांशुमान् ।
 ततो भास्करवर्णाभमञ्जरागतिमयस्त्रयं । ससर्ज तोमरं भीमः प्रत्यभिचाय यत्नवान् ।
 ततः कुलूताधिपतिश्चापमानस्य सायकैः । दशभिस्तोमरं भित्त्वा षष्ठा विव्याध पाण्डवं ।
 अथ कार्ष्णिकमादाय भीमो जलदनिःस्त्रजं । रिपोरभ्यर्ह्यक्षत्रागमुन्नदन् पाण्डवः शूरैः ।
 स शूरौघादितो नागो भीमभेनेन संयुगे । गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठदातोद्धूत इवाम्बुदः ।
 तमभ्यधावद्विरदं भीमो भीमस्य नागराट् । महावातेरितं मेघं वातोद्धूत इवाम्बुदः ।
 मन्त्रिवाय्वात्मनो नागं जेमधूर्त्तिः प्रतापवान् । विव्याधाभिद्रुतं वाणैर्भीमसेनस्य कुञ्जरं ।
 ततः साधुविष्टेन सुरेणानतपर्वणा । कृत्वा शरासनं शत्रोर्नागं सामिप्रमाहृतम् ।
 ततः क्रुद्धो रणे भीमं जेमधूर्त्तिः पराभिनत् । जघान चास्य हिरदं नाराधैः सर्वमर्धसम् ।

स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत । पुरा नागस्य पतनादवमुत्थ स्थितो महीं ।
तस्य भीमोऽपि विरदं गदया समपोथयत् । तस्मात् प्रमथितास्त्रागात् सेमधूर्त्तिमववृत्तं ।
उद्यदायुधमायानं मदघातं वृकोदरः । स पपात हतः सार्व्वसुस्तमभितो द्विपं
वज्रप्रभग्रमचलं सिंहे वल्लहतो यथा । तं हतं नृपतिं वृष्ट्वा क्लृप्तानां यशस्करं ।
पाद्वद्व्यथिता सेना तदीया भरतर्धभ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सेमधूर्त्तिवधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णे महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनी । जघान समरे शूरः शरैः सख्यतण्डनः ।

तथैव पाण्डवा राजंस्तव पुत्रस्य बाहिनीं । कर्णस्य प्रमत्ते क्रुद्धा निजपुत्रे महारथाः ।
कर्णोऽपि राजन् समरे व्यह्नत् पाण्डवीं समं । नाराचैरर्कवर्णभैः कर्णारपण्णिभिः ।
तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्त्राडिता गजाः । नेदुः सेदुश्च मन्त्रश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ।
बध्यमाने बने तस्मिन् सूतपुत्रेण मारिष । नकुलोऽभ्यद्रवर्कूणं सूतपुत्रं महारणे ।
भीमसेनस्तथा द्रौणिं कुर्वाणं कर्णं दुष्करं । विन्दानुविन्दौ कैकेयौ सात्यकिः समवारयत् ।
श्रुतकर्माणमायानं चित्रसेनो महीपतिः । प्रतिविन्ध्यस्तथा चित्रं चित्रकेतनकाशुकं ।
दुर्थाधनस्तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । संशप्तकगणान् क्रुद्धो ह्यभ्यधावह्वनञ्जयः ।

धृष्टद्युम्नः क्षपेणाय तस्मिन् वीरवरचर्यं । शिखण्डी कृतवर्माणं समामादयदच्युतं ।
श्रुतकीर्त्तितस्तथा शन्यं माद्रीपुत्रः सुतन्मव । दुःशासनं महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
कैकेयौ सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भासता । सात्यकिः कैकेयौ चापि प्लादयामास भारत ।
तावेनं भ्रातरौ वीरौ जगत्तुर्हृदये भृशं । विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महावने ।
शरसन्निवर्त्तमानौ तावभौ भ्रातरौ रणे । सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन् विविधतुः शरैः ।
तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसनं सर्वतो दिशः । कादयन् शरवर्षेण वारयामास भारत ।
वार्थमाणौ ततस्तौ हि शैनेवशरवृष्टिभिः । शैनेयस्य रथे तर्हि कादयामासुतुः शरैः ।

तयोस्तु धनुषी चित्रे क्लिप्ता शैरिर्महायज्ञाः । अथ तौ सायकैस्तौ द्वौ चारयामास संयुगे ।
तथाऽन्ये धनुषी चित्रे प्रवृष्टा च महारथान् । सात्यकिं कादयन्तौ तौ चेतुर्लघु सुष्टु च ।
ताभ्यां मुक्ता महावाणाः कङ्कवर्षिणवाचसः । द्यौतयन्तौ दिशः सर्वाः सन्त्येतुः स्वर्णभूषणाः ।
वाणान्भकारमभवत्तयोरानकाहासधे । अन्येऽन्यस्तु धनुषैव चिच्छिदुस्ते महारथाः ।
ततः क्रुद्धो महाराज सात्यकिर्युद्धदुर्बदः । धनुरन्यत् समादाय सज्यं कृत्वा तु संयुगे ।
चुरप्रेण सुतीक्ष्णेण अनुविन्दुः शिरोऽहरत् । अपतत्तच्छिरो राजन् कुण्डलोपसितं महत् ।
शम्बरस्य शिरो यदस्त्रिहतस्य महारणे । शोचयन् कैकयान् सर्वान् जगामाशु वसुन्धरा ।
तं वृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः । सज्यमन्यह्वनः कृत्वा शैनेन पथ्यवारयत् ।
स यस्या सात्यकिं विद्धा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ननाद बलवान्नादं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।

सात्यकिश्च ततस्त्वं कैकेयानां महारथः । शरैरनेकसाहसैर्वाङ्गातरसि चार्पयत् ।
 स शरैः क्षतमर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुष्प इव किंशुकः ।
 सात्यकिः समरे विद्वः कैकेयेन महात्मना । कैकेयं पञ्चविंशत्या विव्याध प्रहसन्निव ।
 तावन्मन्यस्य समरे संक्षिप्तं धनुषी शूभे । हत्वा च सारथी तूर्णं हथाञ्च रथिनाम्बरौ ।
 विरथाऽभिमुद्राय समाजग्मतुराहवे । शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी सुभजौ तथा ।
 व्यरोचेतां महारङ्गे निस्त्रिंशद्वर्धारिणौ । यथा देवासुरे युद्धे जम्भशकौ महाबलौ ।
 मण्डलानि ततस्तौ तु विचरन्तौ महारणे । अन्योन्यमभितस्त्रुणं समाजग्मतुराहवे ।
 अन्योन्यस्य बधे चैव चक्रतुर्थत्रमुत्तमं । कैकेयस्य द्विधा चर्मं ततस्त्रिच्छेदं मासतः ।
 सात्यकेस्तु तथैवाभौ चर्मं चिच्छेद पार्थिवः । चर्मं च्छित्त्वा तु कैकेयस्यारागणशतैर्वृतं ।
 चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च । तच्चरन्तं महारङ्गे निस्त्रिंशद्वर्धारिणं ।
 अपहस्तेन चिच्छेद श्रैनेयस्त्रयऽश्वितः । सर्वथा कैकेयो राजन् द्विधा च्छित्त्वा महारणे ।
 निपपात महेष्वासो वज्राहत इवाचलः । तं निहत्य रणे शूरः श्रैनेयो रथमस्तमः ।
 युधामन्युरथं तूर्णमासुरोह परन्तपः । ततोऽन्यं रथमाख्याय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 कैकेयानां महत्सैन्यं व्यधमत् सात्यकिः शरैः । सा बध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः ।
 तमृत्सृज्य रणे शत्रुः प्रदुद्राव दिशो दश ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि विन्दाजुविन्दबधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अतर्क्या ततो राजंश्चित्रसेनं महोपतिं । आजन्ने समरे क्रुद्धः पञ्चाशद्भिः शिकीमुखैः ।
 अभिसारस्तु तं राजन् नवभिर्नतपर्वभिः । अतर्क्याणमाहृत्य स्रुतं विव्याध पञ्चभिः ।
 अतर्क्या ततः क्रुद्धश्चित्रसेनं चमूमुखे । नाराचेन सुतीक्ष्णेण मर्कदेशे समार्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन महात्मना । मूर्च्छामभिययौ वीरः कम्पलक्ष्य विवेश ह ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैनं अतर्क्योर्निर्गृह्यशत्रुः । नवत्या जगतोपालं ह्लादयामास पत्रिभिः ।
 प्रतिलभ्य ततः स्रुतां चित्रसेनो महारथः । धनुश्चिच्छेद भस्तेन तच्च विव्याध सप्तभिः ।
 सोऽन्यत् कान्मुकमादाय वेगघ्नं रक्षाभूषितं । चित्ररूपधरश्चक्रो चित्रसेनं शरोर्ध्रिभिः ।
 स शरैश्चित्तो राजा चित्रमाखधरो युवा । एवैव समरेऽशोभद्गोष्ठोमध्ये स्तलकृतः ।
 अतर्क्याणमथ वै नाराचेन स्रुतान्तरे । बिभेद तरसा भूयस्त्रिष्ठतिष्ठति चावब्रीत ।
 अतर्क्याऽपि समरे नाराचेन समर्पितः । सुस्ताव रुधिरं तत्र गैरिकाद्रिं दवाचलः ।
 ततः स रुधिराकाङ्क्षो रुधिरेण हतच्छविः । रराज समरे वीरः सपुष्प इव किंशुकः ।
 अतर्क्या ततो राजन् शत्रुणा समभिद्रुतः । शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकं ।
 अथैनं द्विजधन्वानं नाराचानां शतैस्त्रिभिः । ह्लादयन् समरे राजन् विव्याध च सप्तत्रिभिः ।
 ततोऽपरेण भस्तेन तीक्ष्णेन निशितेन च । जहार सशिरस्त्वाणं शिरस्तस्य महात्मनः ।

तच्छिरो न्यपत द्रुमौ चित्रमेनस्य दीप्तिमत् । यदृच्छया यथा चन्द्रस्तुतः स्वर्गान्महीतलं ।
 राजानं निहतं दृष्ट्वा तेऽभिमारन्तु मारिष । अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः ।
 ततः क्रुद्धो महोष्वात्मसैन्यं प्राद्रवच्छरैः । अन्तर्काले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ।
 ते बध्यमानाः समरे तव पौत्रेण धन्विना । व्यद्रवन्त दिशस्तूर्णं दावदग्वा इव द्विपाः ।
 तान् विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विपञ्चये । द्रावयन्निष्प्रभिसीत्क्षणेः श्रुतकर्मा व्यरोचत ।
 प्रतिविन्ध्यस्ततश्चित्रं भित्त्वा पञ्चभिर्गणैः । सारथिश्च त्रिभिर्विद्धा ध्वजभकेषुणऽपि च ।
 तं चित्रं नवभिर्भैरव्याहोहरसि चार्पयत् । स्वर्णपुङ्खैः प्रसन्नायैः कङ्कवर्णिवाजितैः ।
 प्रतिविन्ध्या धनुर्गत्वा तस्य भारत सायकैः । पञ्च निश्चितैर्बाणैरथैर्न सह जिघ्रिवान् ।
 ततः शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां दृगमदां । प्राहिणोत्तव पौत्राय घोरामग्निशिखामिव ।
 तामापतन्तो महसा महोष्काप्रतिमां तदा । द्विधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्या हसन्निव ।
 सा पपात द्विधा चिच्छा प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः । युगान्ते सर्वभूतानि त्रामयन्तो यथाऽग्निः ।
 शक्तिं तां प्रकृतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महाराजं । प्रतिविन्ध्याय चित्तेप रुक्मजालविभूषितां ।
 सा अधान रुय्योस्तस्य सारथिश्च महारणे । रथं प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्वपद्यत ।
 रतस्मिन्निव कालं तु रथादाप्नुय भारत । शक्तिं चित्तेप चित्राय स्वर्णदण्डामलकुतां
 तामापतन्तो जग्राह चित्रो राजान्महामनाः । ततस्तामेव चित्तेप प्रतिविन्ध्याय पार्थिव ।
 समामाद्य रणं पृष्ठं प्रतिविन्ध्य महारथा । निर्भेद्य दक्षिणं बाहुं निपपात महोत्तले ।
 पतिताऽभामयच्चैव तं दंशमशनिर्यया । प्रतिविन्ध्यस्तोता राजन्तोमरं हेमभूषितं ।
 प्रेयथामास भङ्गुदृष्टिचस्य बधकाङ्क्षया । स तस्य वर्षावरणं भित्त्वा हृदयमेव च ।
 जगाम धरणीं तूर्णं महारग इवाशयं । स पपात तदा राजा तोमरेण समाहतः ।
 प्रमार्थं विपुलौ बाहु पौनौ परिघमन्त्रिभौ । चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः ।
 अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्य समन्ततः । सृजन्तो विविधान् वाणान् शतघ्नीषु सकिङ्किणीः ।
 तमवच्छादयामासुः सूर्यमभ्रगणा इव । तान् विधम्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।
 यद्द्रावयन्तव चमूं वज्रहस्त इवासुरी । ते बध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्भृष ।
 विप्रकीर्यन्त महसा वातकुन्दा घना इव । विप्रद्रुते बले तस्मिन् बध्यमाने समन्ततः ।
 द्रैणिर्गोऽभ्युत्तूर्णं भीमसेनं महाबलं । ततः समागमो घोरो बभूव महसा तयोः ।
 यथा देवासुरे युद्धे दृत्रवामवयोरिव ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चित्रबधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनं ततो द्रैणीराजन् विव्याध पन्निषा । परया त्वरया युक्तो दर्शयन्स्त्रलाघवं ।
 अथैनं पुमराजप्रे नवत्या निशितैः शरैः । सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्षज्ञो लघुहस्तवत् ।
 भीमसेनः समाकीर्णं द्रैणिना निशितैः शरैः । रराज समरे राजन् रश्मिवानिव भास्करः ।

ततः शरमहत्सेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः । द्रोणपुत्रमवस्थाप्य सिंहनादममुञ्चत ।
 शरैः शरांस्ततो द्रौणिः संवार्य युधि पाण्डवं । ललाटेऽभ्यहनद्राजन् नाराचेन स्मयन्निव । १००
 ललाटस्थं ततो वाणं धारयामास पाण्डवः । यथा शृङ्गं वने वृषः खड्गो धारयते नृप ।
 ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी । त्रिभिर्विषाध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ।
 ललाटस्थैस्ततो वाणैर्बाष्पेणैव व्यभोमत । प्राटुषीव यथा भिक्तस्त्रिशृङ्गः पर्वतोत्तमः ।
 ततः शरशतैर्द्रौणिर्हृदयामास पाण्डवं । न चैनं कल्पयामास मातरिमेव पर्वतम् ।
 तथैव पाण्डवा युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः । नाकल्पयत मंहृष्टो वार्योऽपि दव पर्वतम् । १०१
 तावन्त्योन्यं शरैर्धरैश्चादयानौ महारथौ । रथवर्गगतौ वीरौ प्रुष्टुभान्ते बलोत्कटौ ।
 आदित्याविव मंदीप्तौ लोकस्यकरावुभौ । स्वर्गमभिरिवान्योन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः ।
 ततः प्रतिहतौ यत्नं कुर्वाणौ तौ महारणे । हतप्रतिहतौ यत्नौ शरसङ्घैरभीतवत् ।
 व्याघ्राविव च मधामे चरतुस्तौ नरोत्तमौ । शरदंष्ट्रौ दूराधर्यौ चापवक्त्रभयङ्करौ ।
 अभूतान्नावदृश्यौ च शरजालैः समन्ततः । मेघजालैरिवाच्छ्रौ गगने चन्द्रभास्करौ । १०२
 चकाशेते मुहूर्त्तेन ततस्तावत्परिन्दमौ । विमुक्तावभ्रजालेन अङ्गारकवधाविव ।
 अथ तत्रैव संयामे वर्तमाने सुदारुणे । अपमव्यन्ततश्चक्रे द्रौणिस्तत्र उक्तादरं ।
 किरञ्करशतैस्तैर्दूराभिर्विव पर्वतम् । न तु तन्मन्ये भीमः शत्रोर्विजयलक्षणम् ।
 प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपमव्यतः । मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ।
 बभूव तुमुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः । चरित्वा विविधान् मार्गान् मण्डलस्थानमेव च । १०३
 शरैः पूर्णयतोत्तमैर्न्योन्यमभिजगृतुः । अन्योन्यस्य बधे चैव चक्रतुर्थलमुत्तमम् ।
 दंष्टुर्बिरथं चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे । ततो द्रौणिर्ब्रह्मास्त्राणि प्रादुक्षुके महारथः ।
 तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजग्रेऽथ पाण्डवः । ततो धोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
 यद्गुह्यं यथा धोरं प्रजामहर्णे स्मभूत् । ते वाणाः सममञ्जन्त मुक्तास्त्राभ्यास्तु भारत ।
 द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तव सैन्यं समन्ततः । वाणसङ्घैर्दृतं धोरमाकाशं समपद्यत । १०४
 उष्कापातादृतं युद्धं प्रजानां मंदये नृप । वाणाभिघातात् संजज्ञे तत्र भारत पावकः ।
 स विस्फुलिङ्गो दीप्ताग्निर्वाऽदहदाहिनीदय । तत्र सिद्धा महाराज सन्ततन्तोऽब्रुवन् वचः ।
 युद्धानामतिमर्षेणां युद्धमेतदिति प्रभो । सर्वयुद्धानि चैतस्य कसां नार्हन्ति घातघ्नीं ।
 नेदृशश्च पुनर्युद्धं भविष्यति कदाचन । अहो ज्ञानेन सन्मन्त्रावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ।
 अहो शौर्व्येण सन्मन्त्रावुभौ चोद्यपराक्रमौ । अहो भीमबलो भीम एतस्य च कृतास्त्रता । १०५
 अहोऽर्क्षस्य सारत्वमहो मौष्ट्यमेतयोः । स्थितावितौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ ।
 रुद्रौ दाविव सन्मन्त्रौ यथा दाविव भास्करौ । यमौ वा पुरुषव्याघ्री धोररूपावुभौ रणे ।
 दति वाचः स्म श्रुयन्ते सिद्धानां वै मुहूर्त्तयुग्मः । सिंहनादश्च संजज्ञे समेतानां दिवौकसां ।

अङ्गुतश्चाप्यचिन्धश्च दृष्ट्वा कर्म तथैव रणे । मिद्वचारणमङ्गानां विस्मयः समपद्यत ।
 प्रशंसन्ति तदा देवाः मिद्वश्च परमर्थयः । साधु द्वैरणे महाबाहो साधु भीमेति चाभ्रुवन् ।
 तौ शूरो समरे राजन् परस्परकृतागमौ । परस्परमुदैवेतां क्रोधाद्दुष्ट्य चतुषी ।
 क्रोधरक्तेक्षणौ तौ तु क्रोधान् प्रस्फुरिताधरौ । क्रोधात् सन्दृष्टदशनौ तथैव दशनच्छदौ ।
 अन्योन्यं क्लृप्तयनौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ । शरान्मुधारौ समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ।
 तावन्त्योन्यं ध्वजं बिद्धा मारयिष्य महारणे । अन्योन्यस्य हयान् बिद्धा विभिदति परस्परं ।
 ततः क्रुद्धौ महाराज वाणौ गृह्णन् महाहवे । उभौ चित्पितृस्वर्णमन्यान्यस्य बधेयिणे ।
 तौ मायकैर्महाराज द्योतमानौ चमूमुखे । आजग्रतुः समामाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ।
 तौ परस्परवेगाच्च शराभ्याश्च भृशाहतौ । निपेततुर्गहावीर्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ।
 ततस्तु मारयिष्यात्वा द्वौणपुत्रमचेतनं । अपोवाह रणा राजन् सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलननं मुहुर्मुहुः । अपोवाह रथेनाजौ मारयिः शत्रुतापनं
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमसेनद्वन्द्वे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा मंशप्रकैः सार्द्धमर्जुनस्याभवद्रणः । अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैर्लङ्घनीहि मे ।
 अश्वत्थामस्तु यद्युद्धमर्जुनस्य च मञ्जय । अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैर्लङ्घनीहि मे ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ गृह्णन् राजन् यथा वृत्तं मंशप्रकैः भुवतो मम । वीराणां शत्रुभिः सार्द्धं देहप्राणविनाशनं ।
 पार्थः मंशप्रकैर्बलं प्रविश्याण्वसस्त्रिभं । व्यलोभयदसि चित्रो महाबात इवाणवं ।
 शिरालुगम्य वीराणां श्रितैर्भलैर्धनञ्जयः । पूर्णचन्द्राभवक्लाणि खल्विभूदशनानि च ।
 सन्तस्तां चित्तिं चिप्रं विनालैर्नलिनैरिव । सुवृत्तानायतान् पुष्टान् चन्दनागुरुभुवितान् ।
 साधुधान् मतलक्षांश्च पश्चात्प्यारगमन्निभान् । बाहून् क्षुरैरमित्राणां चिच्छेद समरेऽर्जुनः ।
 धूर्यान् धूर्यगतान् सूतान् ध्वजांश्चापाणि सायकान् । पाणीन् सरत्नानसक्तान् भलैश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 रथान् द्विपान् हयाश्चैव सारोहानर्जुनो युधि । शरैरनेकसाहसैन्ये राजन् यमलक्षं ।
 तं प्रवीराः सुमंगभा नर्हमाना इवर्षभाः । वासितार्थमिव क्रुद्धमभिद्रुत्य मदेत्कटाः ।
 निपन्नमभिजगृह्णे शरैः गृह्णैरिवर्षभाः । तस्य तेषाञ्च तद्युद्धमभवत्सोमहर्षणं ।
 त्रैलोक्यविजये यदद्वैत्यानां सह वज्रिणा । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्धं दिशतां सर्वतोऽर्जुनः ।
 इषुभिर्बभूवुर्भस्त्राणि बिद्धा प्राणान् जहार सः । क्षिप्रविवेणुचक्रात्तान् हतयोधान् समारथीन् ।
 विश्रप्ता धृष्टकीरान् समुन्मथितकेतनान् । संक्षिप्रयोक्ताग्नीकान् विवक्ष्यान् विक्रवरात् ।
 विस्मयवन्धुरशुगान् विस्मस्ताक्षप्रमण्डलान् । रथान् विशकलीकुर्वन् महाभ्राणीव मारुतः ।
 विस्त्रापयन् प्रेक्षणीयं द्विषतां भयवर्द्धनं । महारथमहस्त्रस्य समं कर्माकरोज्जयः ।
 मिद्वः देवपिसंघाश्च चारणास्त्रापि तुष्टुवुः । देवदन्दुभयो नेदुः पुण्यवर्षाणि चापतन् ।
 केशवार्जुनयोर्भूर्ध्वं प्राह वाक् चाशरीरिणी । चन्द्राग्न्यनिलसूर्याणां कान्तिदीप्तिवलयुती ।

यौ सदा विभ्रतुर्वीराविमौ तौ केगवाञ्जुमौ । ब्रह्मशानाविवाजयौ वीरावेकरथे स्थितौ ।
 सर्वभूतवरो वीरौ नरनारायणाविमौ । इत्येतन्महदास्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भारत ।
 अश्वत्यामा सुभंयन्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रणे । अय पाण्डवमस्यन्तममित्रपन्नकराञ्जुरान् ।
 मेघुणा पाणिनाह्वय प्रहसन् द्रौणिप्रवोत् । यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमर्हमिहातिथिं ।
 ततः सर्वत्माना त्वद्युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे । एवमाचार्यपुत्रेण समाहृतो युयुत्सया ।
 बभूव मेनं, जुनोत्मानमिति चाह जनाईनं । संग्रप्तकाय मे बभूव द्रौणिप्राह्वयते च मां ।
 यदवानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव । आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय दीयतां यदि मन्यसे ।
 एवमुक्तोऽवहत् पार्थ कृष्णा द्रोणात्मजान्तिके । जैत्रेण विधिनाहृतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ।
 तमाम द्वैकमनसं केगवौ द्रौणिमब्रवीत् । अश्वत्यामन् स्थिरो भूत्वा प्रहराशु सहस्र च ।
 निर्जैष्टुं भर्तृपिण्डं हि कोऽप्यमुपजीवितां । सूक्ष्मा विवादो विप्राणां स्थूलो ज्ञातौ जयाजयौ ।
 यामभ्यर्धयसे मोहाद्विद्यां पार्थस्य सत्क्रियां । तामाप्नुमिच्छन् युध्यस्व स्थिरो भूत्वाऽद्य पाण्डवं ।
 इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा दिजोत्तमः । विव्याध केगवं बभूव नाराचैरज्जुनं त्रिभिः ।
 तस्याज्जुनः सुसंकुट्टस्त्रिभिर्व्याधैः शरासनं । चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनुः ।
 मज्यं कृत्वा निमेषाच्च विव्याधाज्जुनकेगवौ । त्रिभिः शतैर्व्यासुदेवं सहस्रेण च पाण्डवं ।
 ततः शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्जुनाणि च । सख्ये द्रौणिप्राद्यान्तं संस्तभ्य च रणेऽज्जुनं ।
 द्रुपुर्धनुषश्चैव व्यायासैवाय मारिष । बाहोः कराभ्यामुरसो वदनघ्राणेन चतः ।
 कर्णोभ्यां शिरसोऽङ्गुलीभ्यो लोमवर्कभ्य एव च । रथध्वजेभ्यश्च शरा निम्पेतुर्गङ्गावादिनः ।
 शरजालेन महता विद्धा माधवपाण्डवौ । मनाद मुदितो द्रौणिर्महामैषाचनिःस्त्रनं ।
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् । पश्य माधव दौरात्थं गुरुपुत्रस्य मां प्रति ।
 बधं प्राप्नो मन्यते नौ प्रावेक्ष्य शरवेष्टनि । यथोऽस्मि हस्ति सङ्कल्पं शिचया च बलेन च ।
 अश्वत्यामः शरानस्तान् कित्तैकैकं विधा विधा । व्यधमद्भरतश्रेष्ठो नो हारमिव मारुतः ।
 ततः संग्रप्तकान् भूयः सप्तसूतयद्विपान् । ध्वजपत्तिगणानुधैर्व्याधैर्विव्याध पाण्डवः ।
 ये ये ददृशिरं तत्र यद्यद्रूपास्तदा जनाः । ते ते तत्र शरैर्यात्रं मेनिरैत्मानमात्मना ।
 ते गाण्डीवप्रमुक्तास्तु नामाकृपाः पतत्रिणः । क्रोशे साधे स्थितान् प्रान्ति द्विपांश्च पुरुषाण्यथे ।
 भलैश्चक्राः कराः पेतुः करिणां मदवर्षिणां । यथा वने परशुभिर्निष्कृताः सुमहाद्रुमाः ।
 पश्यान्तु शैलवः पेतुस्ते गजाः सह सादिभिः । वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्रिचयास्तया ।
 गन्धर्वेनगराकारावधाम्बुसुकल्पितान् । विनीतैर्ज्वलैर्धूमैश्च कानास्थितान् युद्धदुर्धदः ।
 शरैर्विशकलीकुर्वन्मित्रानभ्यवीक्ष्यत् । खलङ्कृतानसमादीन् पत्तींश्चाहन् धनञ्जयः ।
 धनञ्जययुगान्तार्कः संग्रप्तकमहार्षेवं । व्यशेषयत दुःशोषं तीक्ष्णैः शरगभलिभिः ।
 पुनर्द्रौणिर्महामैषं नाराचैर्व्याधसन्निभैः । निर्विभेदं महावेगैस्त्वरन् वज्रीव पर्वतं ।

१६०

१६१

१६२

१६३

१६४

१६५

तमाचार्यसुतः क्रुद्धः साश्वयन्तारमाशुगैः । युधामन्युमथोर्ध्वं पार्थस्तान्निष्कनष्करान् ।

ततः परमसंकुद्धः पाण्डवेऽस्त्राण्यवाहजत् । अश्वत्यामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा ।

अथ संग्रकांस्त्यक्त्वा पाण्डवो द्रैणिमभ्यगात् । अपांक्षीयानिव त्यक्त्वा दाता पाक्षेयमर्चनम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्यामार्युनयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः समभवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्चसेः । नलत्रमभितो व्याणि शुक्राङ्गिरसयोः ।

सन्तापयन्तावन्यान्यं दीप्तैः शरगभस्त्रिभिः । लोकत्रासकरावासां विमार्गस्थौ यद्वाविव ।

ततोऽविध्यद्भुवोऽन्धं नाराचेनार्जुनो मृगं । स तेन विवभौ द्रैणिर्द्वैरश्विर्ध्या रविः ।

अथ कृष्णो शरशतैरश्वत्यान्नाहितां मृगं । स्वरश्मिजालविकक्षौ युगान्तार्काविवामृतः ।

ततोऽर्जुनः सर्वतोधारमस्त्रमवाहजदासुदेवेऽभिभूते । द्रैणायनिश्चाभ्यहनत् पृथक्त्वैरज्ञाप्रिवैवस्तदङ्कनैः ।

स केशवश्चार्जुनश्चातितेजा विव्याध मर्मस्त्रितिरौद्रकर्षा । वाणैः सुयुक्तैरतितीव्रवर्गैर्यैराहतो मृत्युरपि व्यथेत् ।

द्रैणिर्गिष्मन्जुनः सन्निवाय व्याचक्षतस्तद्विगुणैः सुपुङ्खैः । तं साश्वसूतध्वजमेकवीरमाहृत्य संग्रप्रकसैन्यमार्कतम् ।

धनं पि वाणानिपुधैर्धनुर्ज्या पाणोन् भुजान् पाणिगतस्तु शस्त्रं । कृत्वाणि केतुस्तुरगान् रथेषां वस्त्राणि मान्यान्यथ भूषणानि ।

मुकन्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः समास्थिता यत्नकृतैर्नृवीरैः । पार्थैरितैर्ब्राह्मणशतैर्निरस्तासौरेव साङ्गं नृबरा निपेतुः ।

पद्मार्कपूष्पैर्दुर्निभाननानि किरीटमान्धाभरणोज्ज्वलानि । भस्माङ्कचन्द्रसुरकर्णितानि प्रपेतुर्बभूवुः शिरांस्तुजम् ।

अथ दिपैर्दिविगुणैर्दिपाभैर्द्विगुणैर्दिपापहमत्युदयं । कलिङ्गवज्राङ्गनिषादवीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ।

तेषां द्विपाणां निचकन्त पार्था वर्ष्माणि चर्ष्माणि कणाक्षियन्तम् । ध्वजान् पताकास्तु ततः प्रपेतुर्वज्राहतानीव गिरैः शिरांसि ।

तेषु प्रभृषेपु गुणैस्तनूषां वाणैः किरीटी नवसूक्ष्मवर्णैः । प्रच्छादयामास महाभजासैर्बाहुः समुद्युक्तमिवाङ्गुलान् ।

ततोऽर्जुनेषु निषुभिर्निरस्य द्रैणिः शितैरर्जुनवासुदेवौ । प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूक्ष्मैर्नामाद साक्षोद् द्वातपान्ते ।

तमर्जुनसंशय पुनस्तदीयानभ्यर्हितसैरभिहत्य शरैः । वाणान्धकारं सङ्गमैव कृत्वा विव्याध सर्वानिपुभिः सुपुङ्खैः ।

नाथाददत् सन्दधन्वैव मुञ्चन् वाणान् रथे दृश्यत सन्ध्यासी । रथं च नागास्तुरगान् पदातीन् संसृतदेहान्दृशुर्हतांस्तु ।

सन्ध्या नाराचवरान्दशाशु द्रैणिस्वरक्षेमिवोत्समञ्जः । तेषाञ्च पञ्चाङ्गुनमभ्यविध्यन् पञ्चाच्युतं निर्विभेदः सुपुङ्खैः ।

तैराहतौ सर्व्यमनुव्यमुखावष्टक् सवन्तौ धनदेन्द्रकनैषा । समाप्रविधेन तथाभिभूतौ हतौ रणे ताविति मेनिर्नृज्ये ।

अथाङ्गुनं प्राह दशार्हनाथः प्रमाद्यमे किं जहि योधमन्तं । कुर्याद्विदोषं समुपेक्षितोऽयं कष्टो भवेद्वाधिगिवाक्रियावान् ।

तथेति चाक्ताऽच्युतमप्रमादी द्रैणिं प्रयत्नादिषुभिस्तत् । भुजौ बरौ चन्द्रासारदिगौ वलः शिरोऽध्याप्रतिमौ तथोक्तः ।

गाण्डीवमुक्तैः कुपितो विकर्षी द्रैणिं शरैः संयति निर्विभेदः । कृत्वा तु रश्मिस्तुरगानविध्यन् ते रणदृष्टरजीव रूपं ।

स तैर्हता वातजवैस्तुरङ्गैर्द्रैणिर्दुष्टं पार्थशराभिभूतः । इत्येष माहृत्य पुनस्तु योद्धुं पार्थेन साङ्गं मतिमान् विमृश्य ।

जनन् जयं नियतं वृष्णिवीरं धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः । विवेश कर्णस्य बलं तरसी क्षीणोत्साहः क्षीणवाणास्त्रयोगः ।

नियम्य स हयान् द्रैणिः समाश्वस्य च मारिष । रथाश्वनरसन्नाधं कर्णस्य प्राविशद्वलं ।

प्रतीपकारिणि रणादश्रुत्याग्निं हते हयैः । मन्त्रैषाधिक्रियायोगैर्वाधौ देहादिवाहते ।

६८५

संशप्तकानभिमुखौ प्रयातौ केशवार्जुनौ । वातोद्धूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वण्यश्रुत्यामपराजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः । रथानागाश्चपत्तौनां दण्डधारेण बध्यतां ।

निवर्त्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । बाहयन्नेव तुरगान् गरुडानिलरंहसः ।

माधवोऽप्यतिविक्रान्तां हिरदेन प्रमाथिना । भगदत्तादनवरः शिलया च बलेन च ।

एवं हत्वा निरुहन्तामि पुनः संशप्तकानिति । वाक्छान्ते प्रापयत् पार्थं दण्डधारान्तिकं प्रति ।

स मागधानां प्रवरोऽङ्गुश्यर्धे गृहे प्रसज्यो विक्रो यथा गृहः । सपत्नसेनां प्रममाय दारुणो महीं समयां विक्रो यथा गृहः ।

● ६८६

सुकल्पितं दानवनागमन्त्रिभे महाभ्रनिर्हादमभिवर्द्धनं । रथाश्चमातङ्गगणान् महस्त्रयः समास्थितो हन्ति शरैर्नरानपि ।
रथानधिष्ठाय मवाजिमागथीस्त्ररांश्च पादैर्द्विरदौ व्यपोथयत् । दिपांश्च पद्भ्यां ममृदे करेण द्विपोत्तमो हन्ति च कालवक्रवत् ।
नरांस्तु कार्ष्णायसवर्ष्मभृश्रणान् निपात्य साश्वानपि पत्तिभिः सह । व्यपोथयद्दन्तिवरेण शुश्रिणा मशब्दवत् स्थूलनलं यथा तथा ।

अथार्जुनं ज्वातलनेमिनिःस्वने मृदङ्गभेरीषड्गणज्ज्वनादितं । रथाश्चमातङ्गमहस्त्रसङ्कुले रथोत्तमेनाभ्यपतद्विपोत्तमं ।
ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमैर्ज्जनार्दनं षोडशभिः समर्पयत् । स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभिस्ततो मनाद प्रजहाम चाऽसकृत् ।

६८७

ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं चकर्त्त भस्मैर्ध्वजमथलङ्कृतं । पुनर्नियन्तृन् सह पादगोष्ठून् ततः स चुक्रोध गिरिव्रजेश्वरः ।
ततोऽर्जुनं भिन्नकण्ठेन दन्तिना घनाघनेनानिलतुल्यवर्षमा । अतीव चुक्षोभयिषुर्जनार्दनं धनञ्जयश्चाभिजघान तोमरैः ।
अथाऽस्य बाहू द्विपहस्तमक्षिभौ शिरश्च पूर्णन्दुनिभाननं त्रिभिः । क्षुरैः प्रविच्छेद सहैव पाण्डवस्ततो द्विपं वाणशतैः समर्पयत् ।

स पार्थवाक्षैक्षपनीयभूषणैः समाचितः काञ्चनवर्ष्मद्विपः । तथा चक्राग्ने निशि पर्वतो यथा दावाग्निना प्रज्वलितो पथिद्रुमः ।

स वेदनार्त्ताऽम्बुदनिःस्वेना नदंश्चरन् भ्रमन् प्रस्रवितान्तरो द्रवन् । पपात रुद्रः सनियन्तृकस्तथा यथा गिरिव्यञ्जवि दारितस्तथा ।

७२०

हिमावदतेन सुवर्णमालिना हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना । हते रणे भ्रातरि दण्ड आब्रजज्जिघांसरिन्द्रावरजं धनञ्जयं ।
स तोमरैरर्ककरप्रभैस्त्रिभिर्जनार्दनं पञ्चभिरर्जुनं शितैः । समर्पयित्वा विननाद मर्दयंस्ततोऽस्य बाहू निचकर्त्त पाण्डवः ।
क्षुरप्रहृत्ता सुष्ठुः सुतोमरौ शुभाङ्गदौ चन्दनरूपितौ भुजौ । गजात् पतन्तौ युगपद्विरेजतुर्थयाऽद्रिष्टङ्गाद्रुचिरौ म होरिगौ ।

तथाऽर्द्धचक्रेण हतं किरीटिना पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं दिपात् । स्वभ्राणिताङ्गं निपतद्विरेजे दिवाकरोऽस्तादिव प क्षिमां दिशं ।

अथ द्विपं श्वेतवराभ्रमन्त्रिभं दिवाकरांशुप्रतिभैः शरोत्तमैः । दिभेद पार्थः स पपात नादयन् हिमाद्रिकूटं कुलिशं
कृते यथा ।

ततोऽपरे तप्ततिमा गजोत्तमा जिगीषवः संयन्ति मय्यमाचिना । तथा कृतास्त्रे च तथैव तौ द्विषौ ततः प्रभञ्जं सुर
हृद्रिपोर्बन्धनं ।

गजा रथाश्वाः पुरुषाश्च संघशः परस्परघ्नाः परिपेतुगह्वरे । परस्परं प्रस्त्रलिताः समाहता भृशं निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ।
अथाक्कुनं स्वे परिवार्यैः सैनिकाः पुरन्दरं देवगणा इवानुवन् । अभैश यस्मान्मरणदिव प्रजाः स वीर दिव्या निहतस्त्वया
रिपुः ।

न चेदरक्षित्य इमं जनं भयाद्विषद्विरेवं बलिभिः प्रपीडितं । तथाभविष्यद्विषतां प्रमोदनं तथा इतंवेत्सिह नोऽ
स्मिन्मदन ।

इतीव भूयश्च मुहूर्द्दिगिरिता निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽर्जुनः । यथानुरूपं प्रतिपूज्य तं जनं जगाम मंशप्रकमंजहा
पुनः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दण्डबधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुर्जघ्ने मंशप्रकान् बहून् । वक्रातिवक्रगमनादङ्गारक इव ययः ।

पार्थवणकृता राजन्नराश्वरयकुञ्जराः । विचेलुर्बभ्रमुर्नेऽऽः पेतुर्भस्त्रुश्च भारत ।

धूर्थान् धूर्थगतान् सुतान् ध्वजांश्चापांश्च मायकान् । पाणीन् पाणिगतं शस्त्रं बाहून्पि शिङ्गमि च ।

भस्त्रैः क्षुरैर्द्वैर्वस्त्रैर्वस्त्रदन्तैश्च पाण्डवः । चिक्षेदामित्रवीराणां समरे प्रतियुध्यतां ।

वामितार्ये बुयुत्सुनो वृषभा वृषभं यथा । निपतन्त्यर्जुनं शूराः शतशोऽप्य सहस्रशः ।

तेषां तस्य च तद्युद्धमभवन्नोमरुर्धणं । त्रैलोक्यविजये यादृग्देव्यानां सह वज्रिना ।

तमविध्यन्निभस्त्रैर्देन्दुशूकैरिवाहिभिः । उपायुधमतस्तस्य शिरः कायादपाहरत् ।

तेऽर्जुनं सर्वतः कुङ्का नानाशस्त्रैर्वीवृणन् । मरुद्भिः प्रेरिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णागे ।

अस्त्रैरस्ताणि संवार्य दिवतां सर्वतोऽर्जुनः । सम्यगस्त्रैः शरैः सर्वानहितामहनदहन् ।

किञ्चित्रिवेगमहातान् हताश्वपार्ष्णिमारथीन् । विस्रसाहस्ततूणीरान् विचक्रथकेतनान् ।

भङ्गिश्चरयिष्योक्ताक्षान् व्यमुकधुगान् रथान् । विश्वतमव्यसन्नाहान् वाणैश्चक्रेऽर्जुनस्तदा ।

ते रथास्तत्र विश्वस्ताः परार्द्धा भान्यनेकशः । धनिनामिव वेगमानि हतान्यन्यनिलान्मुभिः ।

द्विपाः भङ्गिश्चवर्भाणो वज्राशनिमयैः शरैः । पेतुर्गिर्व्यघवेश्मनि वज्रपाताग्निभिर्धथा ।

मरीचास्तुरगाः पेतुर्बह्वेवा जनताडिताः । निश्चिह्नैः क्षितौ क्षीणा रुधिरार्द्राः सुदुर्दृशः ।

नराश्वनागनाराचैः संस्यूताः मय्यमाचिना । बभ्रमुश्चस्त्रवः पेतुर्नेदुर्भस्त्रुश्च मारिष ।

अनेकैश्च शिलाधौतैर्वज्राशनिविधौपयैः । शरैर्निजप्रिवान् पार्थो महेन्द्र इव दानवान् ।

महार्हवर्माभरणा नानारूपा वरायुधाः । मरथाः सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ।

विजिताः पुण्यकर्म्मणा विशिष्टाभिजनश्रुताः । गताः शरीरैर्व्यमुधामुज्जितैः कर्म्मभिर्दिव ।

अथाङ्गुनं रयचरं तदीयाः समभिद्रवन् । नानाजनपदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः ।
 उद्धमाना रथाद्यैः पत्तयश्च जिघांसवः । समन्थावस्यन्तो विविधं लिप्रमायुधं ।
 तदायुधमहावर्षं युक्तं योधमहासुदैः । व्यधमन्निशितैर्व्याणैः लिप्रमर्जुनमान्तः ।
 माश्वपत्तिद्विपरथं महाशस्त्रौघसंकुलं । सङ्गमा मन्तितीर्षन्तं पार्थशस्त्रास्त्रसेतुना ।
 अथाब्रवीदामुदेवः पार्थ किं क्रौडसेऽनघ । संशप्तकान् प्रमथ्येनाम्नातः कर्णबधे त्वर ।
 तथेत्युक्त्वाऽङ्गुनः दृष्ट्वा शिष्टान् संशप्तकांस्तदा । आचिष्य शस्त्रेषु बलाद्द्वैत्यानिन्द्र इवावधीत् ।
 आददत् सन्दधेष्णून् दृष्टः कौश्रिद्रुणेऽर्जुनः । विमुञ्चन् वा शरान् शीघ्रं दृश्यते ऽवहितैरपि ।
 आसूयमिति गोविन्दः सममन्यत भारत । हंसांशुगौरास्ते सेनां हंसाः सर इवाविशन् ।
 ततः संपामभूमिश्च वर्त्तमाने जनलये । अवैकमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ।
 एष पार्थ महारौद्रो वर्त्तते भरतलये । पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्योधनकृते महान् ।
 पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनां । महताश्चापविद्वानि कलापानिपुणैस्तथा ।
 जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्च नतपर्वणः । तैलधौतांश्च नाराचान् विमुक्तानिव पन्नगान् ।
 आकीर्णंस्त्रोमरांश्चापि विचित्रान् हेमभूषितान् । चर्मणां चापविद्वानि रुक्मपृष्ठानि भारत ।
 सुवर्णविकृतान् भ्रामान् शक्तीः कनकभूषिताः । जाम्बूनदमयैः पट्टैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ।
 जातरूपमयोऽष्टर्षाः पट्टिशान् हेमभूषितान् । दण्डैः कनकचिचैश्च विप्रविद्वान् परश्वधान् ।
 परिधान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डीः कणपायिनः । अथस्कुम्भांश्च पतितान् मुषलानि गुरुणि च ।
 नानाविधानि शस्त्राणि शस्त्राणि जघगृह्णिनः । जीवन्त इव दृश्यन्ते गतमत्तास्तरस्त्रिनः ।
 गदाविमयितैर्गात्रैर्भुषणैर्भ्रमस्तकान् । गजवाजिरथैः क्षुण्णान् पश्य योधान् सहस्रशः ।
 मनुष्यगजवाजीनां शरशङ्खघृष्टोमरैः । निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रार्भेनखैरर्लगुडैरपि ।
 शरीरैर्बद्धाश्चिचैः शोणितौघपरिस्रुतैः । गतासुभिरमित्रघ्न संवृता रणभूमयः ।
 बाहुभिश्चन्दनादिगैः साङ्गदैः शुभभूषणैः । सतलचैः सकैयूरैर्भांनि भारत मेदिनी ।
 साङ्गुलिचैर्भुजाधैश्च विप्रविद्वैरस्त्रकृतैः । हस्तिहस्तापमैर्बद्धैरुभय तरस्त्रिणां ।
 वद्धचूडामणिवरैः शिरोभिरस्य सकुण्डलैः । रथांश्च बद्धा भग्नान् हेमकङ्कणिनः शुभान् ।
 अथांश्च बद्धा पश्य शोणितेन परिस्रुतान् । अनुकर्षानुपासकान् पताका विविधान् ध्वजान् ।
 योधानाञ्च महाशङ्खान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वाश्चातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् ।
 वैजयन्तीर्विचित्राश्च हतांश्च गजयोधिनः । वारणानां परिस्तोमान् सुयुक्तानेव कम्बलान् ।
 विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुयास्तथा । भिन्नाश्च बद्धा घण्टाः पतद्भिन्नशूर्णिता गजैः ।
 वैदूर्यमणिदण्डांश्च पतितांश्चाङ्गुशान् भुवि । अथानाञ्च युगापीडाग्रश्चित्रानुरम्बदान् ।
 विद्वान्मादिध्वजेषु सुवर्णविकृताः कुयाः । विचित्रान्मणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
 अथास्तरपरिस्तोमान् राङ्गवान् पतितान् भुवि । चूडामणोऽन्धेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्रजः ।

कुत्राणि चापविद्वानि चामरव्यजनानि च । चन्द्रनवभासैश्च वदनैश्चास्कुण्डलैः ।
 कृत्स्नमश्रुभिराकीर्णं पूर्णचन्द्रनिभैर्मही । कुमुदोत्पलपद्मानां खण्डैः फुल्लं तथा सरः ।
 तथा महीभृतां बलैः कुमुदोत्पलमन्त्रिभैः । तारागणविचित्रस्य निर्मलेन्दुधुतिलिवः ।
 पद्मेभ्यो नभमस्तुत्यां शरन्नवमालिनीं । एतत्तवैवानुरूपं कर्माङ्गुलं महाहवे ।
 दिवि वा देवराजस्य तथा यत्कृतमाहवे । एवं तां दर्शयन् कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने ।
 गच्छन्नेवाग्रतोऽङ्गं दुर्योधनबले महत् । शृङ्गदुन्दुभिनिर्घोषं भेरीपणवनिःस्वनं ।
 रथायुगजनादांश्च शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् । प्रविश्य तद्वलं कृष्णसुरगैर्व्यातवेगितैः ।
 पाण्डूनाभ्यर्द्धितं सैद्यं लदोयं वोदय विस्मितः । स हि नानाविधैर्व्यापैरिष्वस्तप्रवरो युधि ।
 न्यहर्नद्रिपतां पूगान् गतामृतलक्तकां यया । गजवाजिमनुष्याणां शरीराणि शितैः शरैः ।
 भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठो विदेहासूतपातयत् । शत्रुप्रवीरैरस्त्राणि नानाशस्त्राणि सायकैः ।
 क्रित्वा तानवधोऽङ्गवृन् पाण्ड्याः शक्र इवासुरान् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे जनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः । न त्वस्य कर्म सङ्ग्रामे लया सञ्जय कीर्तितं ।
 तस्य विसरशो ब्रूहि प्रवीरस्याय विक्रमं । शिलां प्रभावं वोदयिष्य प्रमाणं दर्पमेव च ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीष्मद्राणकपद्रैः कर्णोऽङ्गुलजनाद्दिवान् । समाप्तविद्यान् धनुषि श्रेष्ठान् दान्धन्यसं रथान्
 यो ह्यानिपति वोदयिष्य सर्वानेतान्महारथान् । न मेने चात्मना तुल्यं कश्चिदेव जनेश्वरं ।
 तुल्यतां द्राणभीष्माभ्यामात्मनो यो न मृष्यते । वासुदेवाङ्गुनाभ्याञ्च न्यूनतां नैष्कतात्मनि ।
 स पाण्ड्याः नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रमृतास्त्रः । कर्णस्यानीकमहनत् पराभूत इवान्तकः ।
 तद्दीर्घरथायश्च पत्तिप्रहरमङ्गुलं । कुलालचक्रवद्भ्रान्तं पाण्ड्योनाभ्याहतं बलात् ।
 व्यथस्ततश्चरथान् विप्रविद्धायुधद्रिपान् । मय्यगस्तैः शरैः पाण्ड्यो वायुर्ध्वानिवाक्षिपत् ।
 द्विरदान् द्विरदारोहान् विपताकायुधध्वजान् । सपादरत्नानहनदञ्जेनाद्रोनिवाद्रिहा ।
 मशक्तिप्राप्तृणीरानथारोहान् हयामपि । पुलिन्दखसवाह्नीकनिषादान्मककुन्तलान् ।
 दाक्षिणात्यांश्च भोजांश्च शूरांश्च सङ्ग्रामकर्कशान् । विशस्त्रकवचान् वाणैः कृत्वा चैवाकरोद्भ्रामन् ।
 चतुरङ्गबलं वाङ्मन्त्रिभ्रान्तं पाण्ड्यामाहवे । दृष्ट्वा द्रौणिमसंभ्रान्तमसंभ्रान्तस्ततोऽभ्ययात् ।
 आभाष्य चैनं सधुरमभीतन्मभीतवत् । प्राह प्रहरतां श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाकलयत् ।
 राजन् कमलपत्राक्ष विशिष्टाभिजनश्रुत । वज्रसङ्केतप्रत्यक्षं प्रख्यातबलपौरुष ।
 मुष्टिप्रियायतज्यश्च व्यायताभ्यां महद्भुजः । दोर्भ्यां विस्फारयन् भासि महाजलदवद्भुजः ।
 शरवर्षैर्ध्वावेगैरमित्रान्नभिवर्धतः । मदन्त्यन्तानुपश्यामि प्रतिवीरं तवाहवे ।
 रथद्विरदपत्त्यश्वानेकः प्रमथमे बह्वन् । मृगसङ्घानिवारण्ये विभीर्भीमवलो हरिः ।
 महता रथधौवेण दिवं भूमिञ्च नादयन् । वर्षान्ते शस्यहा मेघो भासि सादीव पार्थिव ।

संयुज्जानः शरान्तीक्ष्णखण्डाशीविषोपमान् । मयैवैकेन युध्यस्व व्यम्बकेनान्येको यथा ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्ता प्रहरेति च ताडितः । कर्णिना द्रोणतनयं विव्याध मलयध्वजः ।

मर्कभेदिभिरत्युर्व्वारैश्चिखिषोपमैः । स्मयन्महर्षेण द्रौणिः पाण्डुमाचाऽसत्तमैः ।

७८०

ततोऽपराग् सुतीक्ष्णयाभाराचाम्मर्कभेदिनः । गत्या दशम्या संयुक्तान्यत्यामाऽप्यवास्तजत् ।

तान् शरानच्छिनत् पाण्डो नवभिर्निशितैः शरैः । चतुर्भिरह्यवाश्वानाशु ते व्यमनोऽभवन् ।

अथ द्रोणसुतस्येधंस्तान्क्वित्वा निशितैः शरैः । धनुर्ज्या विततां पाण्डुश्चिच्छेदादित्यतेजसः ।

दिव्यं धनुरथाधिष्यं कृत्वा द्रौणिर्मित्रहा । प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् शरैरन्यान् हृतोत्तमान् ।

ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास वै दिजः । दधुसन्वाधमाकाशमकरोद्दिश एव च ।

७८१

ततस्तानस्यतः सर्वान् द्रौणैर्व्याणाम्हात्मनः । जानानोऽप्यतयाम् पाण्डोऽज्ञातयत् पुरुषर्षभः ।

प्रयुक्तांस्तान् प्रयत्नेन च्छित्त्वा द्रौणेरिषूनरिः । चक्ररक्षौ रणे तस्य प्राणदन्निशितैः शरैः ।

अथारैर्क्षीधवं दृष्ट्वा मण्डलीकृतकार्मुकः । प्रास्य द्रोणसुतो वाणान् दृष्टिं पूषात्मजो यथा ।

अष्टावष्टगवान्यूजः शकटानि यदायुधं । अङ्गस्तदष्टभागेन द्रौणिश्चिक्षेप मारिष ।

तमन्तकमिव क्रुद्धमन्तकस्यान्तकोपमं । ये ये ददृशुरे तत्र विभङ्गाः प्रायशोऽभवन् ।

७८२

पर्जन्य दत्त धर्मान्ते वृष्ट्या माद्रिद्रुमा महीं । आचार्यपुत्रस्तां मेनां वाणवृष्ट्या व्यजोवृषत

द्रौणिपर्जन्यमुक्तान्तां वाणदृष्टिं सुदःसहं । वायव्यास्तेण मङ्गिष्य मुदा पाण्डुनिभोऽनुदत् ।

तस्य नानदतः केतुं चन्दनागुरुभूषितं । मलयप्रतिमं द्रौणिश्चित्त्वाऽश्वायुतुरे हयान् ।

सूतमेकेषुणा कृत्वा महाजलदनिःस्वनं । धनुश्चित्त्वाऽङ्कचन्द्रेण तिलभा व्यधमद्रथं ।

अस्त्रैरस्ताणि संवार्थं च्छित्त्वा सर्वायुधानि च । प्राप्तमप्यहितं द्रौणिर्न जघान रणेक्षया ।

७८३

एतस्मिन्नन्तरे कर्णो गजानीकमुपाद्रवत् । द्रावयामास स तदा पाण्डवानां महद्वलं ।

विरथावयिनश्चक गजानश्वान् भारत । गजान् बभ्रुभिर्गानच्छेच्छरैः सन्नतपर्वभिः ।

अथद्रौणिर्महेष्वायः पाण्डो शत्रुभिर्वहणं । विरथं रथिनां श्रेष्ठं नाहनद्युद्धकाङ्क्षया ।

ते वारणं वागण्युद्धकोविदो द्विपोत्तमं पर्वतमानुमन्त्रिभं । समाभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्वरन् यथाद्रिष्टङ्गं हस्तिरुन्नदस्तथा ।

हंत्यश्वरो दन्तिवरः सुकल्पितस्वराऽभिष्टुष्टः प्रतिशब्दगो बली । तमाद्रुवद्रौणिशराहतस्वरन् जेवन कृत्वा प्रतिहस्ति
गर्जितं ।

७८४

स तांभरं भास्कररश्मिवर्धनं बलात्त्वसर्गात्तमयत्तमन्युभिः । समर्ज्य शीघ्रं परिपीडयन् गजं गुंराः सुतायाद्रिपतीश्वरो
मदन् ।

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाऽकेरुलङ्कृतं चाङ्गुकमान्धमैकिकैः । हतो हतोऽसीत्यमकुन्मुदा नदन् पराहनद्रौणिबगङ्गाभृशं ।

तदर्कचन्द्रग्रहपावकविधं भृशतिपातात्पतितं विवूर्णितं । महेन्द्रवज्राभिहतं महास्वनं यथाद्रिष्टङ्गं धरणीतले तरा ।

ततः प्रज्ज्वालपरिण मन्युना पदाहतो नागपतिर्यथा तथा । ममादेह चान्तकदण्डमग्निभानिषूनमित्रार्त्तिकगंशतुर्ग ।

दिपस्य पादायकरान् स पञ्चभिर्नृपस्य बाह्व च शिरोऽथ च विभिः । जघान षड्भिः षडनुत्तमद्विषः स पाण्डुराजानुचरा
हागयान् ।

सुदोर्घञ्जितौ बरचन्दनोत्तितौ सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ । भुजौ धरायां पतितौ नृपस्य तौ विदेष्टुस्तार्क्ष्यहतावित्रोऽरगौ
शिरस्य तत् पूर्णशशिप्रभावनं सरोषताप्तायतनेत्रमुत्तमं । चितावपि भ्राजति तत् सकुण्डलं विशाखयोर्ध्वगतः शशी यथा
स तु द्विपः पञ्चभिर्नृपैः युभिः कृतः षडंशस्तुरो नृपस्त्रिभिः । कृता दंशशः कृत्स्निग्न युध्यता यथा हविस्तद्दृशद्देवतं यथा
स पादशो राक्षसभोजनान् बह्वन् प्रदाय पाण्डुराजमनुब्यकुञ्चरात् । स्वधामिवाप्य ज्वलनः पितृप्रियस्ततः प्रशान्तः सन्नि
प्रहरतः ।

समःप्रविद्यन्तु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्माणमुपेत्य ते सुतः । मुहदुतोऽत्ययमपूजयन्मुदा जिते बलौ विष्णुमित्रामरेभ्यः ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्डवाधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पाण्डो हते किमकरोदूर्जुनो युधि सञ्जय । एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ।

समाप्तविद्या बलवान् युक्तो वीरः सपाण्डवः । सर्वभूतेष्वनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ।

तस्मात्सहद्भयं तीव्रमस्मिन्वप्लावूनक्षयात् । स यत्तत्राकरोत्पार्यस्तन्ममाश्रय सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते पाण्डोर्जुनं कृष्णस्त्रिभ्राह्म वचो हितं । पश्यामि नाहं राजानमपयातांश्च पाण्डवान् ।

निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नशत्रुबलं महत् । अश्वत्थामश्च सङ्कल्पात् हताः कर्णेन सञ्जयाः ।

तथाश्वत्थनागानां हतश्च कदनं महत् । सर्वमाख्यातवान् वीरो वामदेवः किरीटिने ।

एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातुर्धैर्यं महद्भयं । बाह्याश्वान् हृषीकेश क्षिप्रमित्याह पाण्डवः ।

ततः प्रायात हृषीकेशो रथेनाप्रतियोधिना । दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत् समागमः ।

ततः पुनः समाजगमग्भीताः कुरुपाण्डवाः । भीमसेनमुखाः पार्थाः सुतपुत्रमुखा वयं ।

ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामो राजसन्तमः । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।

धनंवि वाणान् परिधानमिपट्टिशतोमरान् । मुषलानि भुङ्गुण्डोश्च सशकृष्टिपरश्वधान् ।

गदाः प्रामान् शितान् कुन्तान् भिन्दिपालान् महाङ्कुशान् । प्रगृह्य क्षिप्रमापेतुः परस्परजिघांसया ।

वाणज्यातलशब्देन द्यौ दिशः प्रदिशो वियत् । प्रयिवो नेमिधापेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान् ।

तेन शब्देन महता संहृष्टाश्चक्रुर्गह्वं । वीरो वीरैर्गहाघोरं कलहान्तं तितोर्ध्वः ।

ज्य तलवधनुःशब्दः कृष्णराणाञ्च वृंहता । पादातानाञ्च पततां नृणां नदो महानभूत् ।

तालशब्दाश्च विविधान् शूराणाञ्च भिगर्जतां । श्रुत्वा तत्र भृंग जेगुः पेतुर्धनुस्तस्य सैनिकाः ।

तेषां निनदतां चैव शस्त्रवर्षश्च मुञ्चतां । बहूनाधिगथिर्वीरः प्रमसायेषुभिः परान् ।

पञ्च पाञ्चालवीराणां रथान्दश च पञ्च च । साश्वसुतध्वजान् कर्णः शरैर्निन्ये यमवधं ।

योधमुखा महावीर्याः पाण्डूनां कर्माहवे । श्रीबासला दिवमावृत्य परिववुः समन्ततः ।

ततः कर्णो द्विषत्सेनां शरवर्षैर्विनाडयन् । विजगात्पाण्डवाकांश्च पद्मिनीमिव यूथपः ।

दिपन्मथमवस्कन्ध राधेये धनुत्तमम् । विधुन्वानः श्रितैर्व्याणैः शिरास्युन्मथ्य पातयन् ।
 चर्मवस्त्राणि संक्किन्नान्यपतन् भुवि देहिनां । विवेकनास्य संस्पर्शं द्वितीयस्य पतत्रिणः ।
 वर्धेदहास्तमयनेर्धनुषः प्रच्युतैः शरैः । मौर्व्या तलत्रेव्यहनत्कषया वाजिनो यथा ।
 पाण्डुस्तृजयपाञ्चालान् शरगोचरमागतान् । समर्हं तरसा कर्णः सिंहेऽमृगगणानिव ।
 ततः पाञ्चालराजस्य त्रैपदेद्यास्य मारिष । यमो च युयुधानस्य महिताः कर्णमभ्ययुः ।
 तेषु व्यायच्छमानेषु कुरुपाञ्चालपाण्डुषु । प्रियानसूक्ष्णं त्यक्त्वा बोधा जघ्नः परस्परं ।
 सुमन्त्रद्धाः कवचिनः सशिरस्ताणभूषणाः । गदाभिर्भुषलैस्तान्धैः परिघैश्च महाबलाः ।
 समभ्यधावन्त मृगं कालदण्डैरिवोद्यतैः । नर्दन्तश्चाकृत्यन्तस्य प्रवल्गन्तस्य मारिष ।
 ततो निर्व्यग्नुरन्यान् पेतुशान्योन्यताडिताः । वमन्तो रुधिरं गात्रैर्विमलिक्लेसणायुधाः ।
 दन्तपूर्णाः स्रग्धिरैर्व्यक्त्रैर्दण्डिमसन्निभैः । जीवन्त इव चायेके तस्युः शस्त्रोपट्टं हिताः ।
 परश्वधैश्चापपरे पट्टिशैर्मिभिलया । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च नखरप्रामतोमरैः ।
 ततस्तुतिच्छिदुस्तान्ये विभिदुश्चित्पिस्तथा । मञ्चकर्तुस्य जग्मुश्च कुट्टा रणमहाएव ।
 पेतुरन्योन्यनिहता व्यसवो रुधिरैः शिताः । क्षरन्तः स्रक्सा रक्तं प्रकृत्तास्यन्दना इव ।
 रथैरग्या विनिहता हस्तिभिस्तपि हस्तिनः । नरैर्नरा हताः पेतुरश्वैश्च स्रक्साः ।
 ध्वजाः शिरांसि कचाणि द्विपहस्ता नृणां भुजाः । क्षुरैर्भस्त्रैश्चन्द्रैश्च क्लिप्ताः पेतुर्कहीतले ।
 नराश्च नागान् सरथान् हयान्मृगदुराहवे । अश्वारोहैः हताः शूराश्चित्रहस्ताश्च दन्तिनः ।
 सपताका ध्वजाः पेतुर्विशिर्षा इव पर्वताः । पत्तिभिश्च समाभुत्य दिरदाः स्यन्दनास्तथा ।
 हताश्च हन्यमानाश्च पातिताश्चैव सर्वशः । अश्वारोहाः समासाद्य त्वरिताः पत्तिभिर्हताः ।
 सादिभिः पत्तिसङ्घाश्च निहता युधि शेरते । मृदितानीव पद्मानि प्रस्त्राना इव च खजः ।
 हतानां वदनान्यासन् गात्राणि च महाहवे । रूपाण्यथैकान्तानि दिरदाश्चनृणां नृप ।
 समुन्मानीव वस्त्राणि ययुर्दुर्दृशतां परां ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलयेद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः । दृष्टद्युक्तां जिघांसन्तः कुट्टाः पतितमभ्ययुः ।
 प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः । अङ्गा बङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्तासलितकाः ।
 मेकनाः कोशला मद्रा दशार्णा निषधास्तथा । गजदुष्टेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ।
 शरतोमरनाराचैर्दृष्टिमन्त इवाम्बुदाः । सिपिस्तुते ततः सर्वे पाञ्चालबलमाहवे ।
 तान् मिमर्दयिपूम्नागान् पार्थयुक्ताङ्गुशैर्दृष्टम् । चोदितान् पार्थवो वाणैर्नाराचैरभ्यवीवृषत् ।
 एकैकं दशभिः षड्विंशतिभिरपि भारत । दिरदानभिविषाध त्रिभैर्गिरिनिभान् शरैः ।
 प्रच्छाद्यमानं दिरदैर्भैरिव दिवाकरं । प्रययुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः ।
 तान्नागानभिवर्धन्तो ज्यातस्वीतलनादितैः । वीरनृत्यं प्रनृत्यन्तः शूलतालप्रमेदितैः ।

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । मात्यकिश्च शिखण्डी च चेकितानस्य वीर्यवान् ।
 समन्तात् मिषिचूर्वीरा मेघालोचैरिवाचलान् । ते स्नेहैः प्रेषिता नागा नरान्मन्त्रयामपि ।
 हस्तेराणि मसृदुः पद्मिस्थायतिमन्यवः । विभिदुश्च विषाणायैः समाविष्य च चिचिपुः ।
 विषाणमग्राद्यायन्ते परिपेतुर्बिभीषणाः । प्रमुखे वर्त्तमानन्तु द्विपमङ्गस्य मात्यकिः ।
 माराचिनायवंगेन भित्वा मर्षाण्यपातयत् । तस्यावर्जितकायस्य द्विरदादुत्पतित्यतः ।
 नाराचिनाह्नदक्षः मात्यकिः सोऽपततह्रवि । पुण्ड्रस्थापततो नागं चलन्तमिव पर्वतं ।
 सहदेवः प्रयत्नात्तिनाराचैरह्नन्तिभिः । विपताकं वियन्तारं विमर्षध्वजजीवितं ।
 ते कृत्वा द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्यधात् । सहदेवन्तु नकुलो वारयित्वाङ्गमार्दयत् ।
 नाराचैर्मदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन च । दिवाकरकरप्रस्थानङ्गश्चिपे तामरान् ।
 नकुलाय शतान्यष्टौ त्रिधैकैकन्तु सोऽष्किनत् । तथाङ्गुचन्द्रेण शिरस्तस्य चिच्छेद पाण्डवः ।
 स पपात हतो स्नेहस्तैनेव सह दन्तिना । अथाङ्गपुच्छे निहते हस्तिशिखविशारदे ।
 अङ्गाः कुङ्का महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययुः । चलत्पताकैः सुमुखैर्हमकतातनुष्कदैः ।
 मिमद्दिधन्तस्त्रिताः प्रकीर्तैरिव पर्वतैः । मेकलोत्कलकालिङ्गा निपभावाग्रानिप्रकाः ।
 शरतोमग्नवर्षाणि विमुञ्चन्ता जिघामवः । तैश्चाद्यमानं नकुलं दिवाकरमिवाम्बुदैः ।
 परिपेतुः समरन्धाः पाण्डुपाञ्चालमामकाः । ततसदभवदुङ्गे रथिनां हस्तिभिः सह ।
 सृजतां शरवर्षाणि तामरांस्य सहस्रशः । नागानां प्रास्फुटन् कुम्भा मर्षाणि विविधानि च ।
 दन्ताश्चैवातिविद्धानां नाराचैर्भूषणानि च । तेषामष्टौ महानागांस्रतुःषष्टा सुतेजस्रैः ।
 सहदेवा जघानाशु तेऽपतन् सह मादिभिः । अञ्जोगतिभिरायस्य प्रयत्नाङ्गुनरुत्तमं ।
 नाराचैरह्ननागान् नकुलः कुलनन्दनः । ततः पाञ्चालशैनेया द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 शिखण्डी च महानागान् मिषिषुः शरदृष्टिभिः । तं पाण्डुयोधामुधरैः शत्रुद्विरदपर्वताः ।
 वाणवैर्धृताः पेतुर्व्यञ्जवैरिवाचलाः । एवं कृत्वा तव गजान्ते पाण्डुरथकुङ्कराः ।
 द्रुतं मेनामवैलन्त भिन्नकृन्तामिवापगाः । तां ते सेनां समालोक्ष्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 विलाभयित्वा च पुनः कथं समभिदद्रुवुः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलपुङ्गे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सहदेवं तथा कुङ्कं दहन्तं तव वाहिनीं । दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्यधात् ।
 तौ समेतौ महायुद्धं दृष्ट्वा तत्र महारथाः । मिहनादरवांशुकूर्वासांस्यादधुवुश्च ह ।
 ततो भारत कुङ्केन तव पुत्रेण धन्विना । पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्वर्षैर्बलस्यभिहतो बली ।
 सहदेवस्ततो राजन् नाराचैर्न तवात्मजं । विद्धा विव्याध सप्तत्या मारयिष्य त्रिभिः शरैः ।
 दुःशासनस्ततश्चापं कृत्वा राजन्महाहवे । सहदेवं विसप्तत्या बाहोरुरमि चार्पयत् ।
 सहदेवस्तु संकुङ्कः खड्गं गृह्य महाहवे । आविध्य प्राञ्जलूणं तव पुत्ररथं प्रति ।

समार्गगुणं चापं हित्वा तस्य महान्विः । निपपात ततो भूमौ श्रुतः सूर्य इवाम्बरात् ।
 अयान्यद्गुनरादाय सहदेवः प्रतापवान् । दुःशसनस्य चित्तेप वाणमनकरं ततः ।
 तमःपतनं विशिखं यमदण्डोपमलिपं । खड्गेन शितधारेण दिधा चिच्छेद कौरवः ।
 ततस्तं निशितं खड्गमाविध्य रुधि सत्वरः । धनुस्त्रान्यत् सगदाय शरं जपाह वीर्यवान् ।
 तमःपतनं सहसा निस्त्रिशं निशितैः शरैः । पातयामास समरे सहदेवो हयजिव ।
 ततो वाणैःश्रुतः पटितं तव पुत्रो महारणे । सहदेवरथं दूर्ध्वं प्रेषयामास भारत ।
 तच्छरान् समरे राजन् वेगेनापततो बह्वन् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यस्तत ।
 सखिबन्धु महावाणस्तव पुत्रेण प्रेषितान् । अथास्मै सुबह्वन् वाणान् प्रेषयामास संयुगे ।
 तान् वाणस्तव पुत्रोऽपि च्छिन्नैकैकं निभिः शरैः । नगादं सुमहानादं दारयाणो वसुन्धरां ।
 ततो दुःशसनो राजन् विज्झा पाण्डुसुतं रणे । सारथिं नवभिर्बाणैश्चाग्नेयस्य समर्पयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । समाधत्त शरं धोरं स्रुत्यकालान्तकोपमे ।
 विह्वल्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽसृजत् । स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत् ।
 प्राविशद्दुरणीं राजन्वल्मीकमिव पद्मगः । ततः संमुखे राजंस्त्व पुत्रो महारथः ।
 मूढश्चैनं समालोक्य सारथिस्त्वरितो रथं । अपोवाह मृगं जलो बध्यमानः शितैः शरैः ।
 पराजित्य रणे तन्नु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः । दुर्योधनबलं दृष्ट्वा प्रममाद्य ममस्ततः ।
 पिपीलिकपुटं राजन् यथा मृदूश्चरो हवा । तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वक्ष्यिष्ये । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास वै रुषा ।
 नकुलस्तु ततः कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत् । चिरस्थ वत दृष्टोऽहं देवतैः सौम्यचक्षुषा ।
 पश्य मेः त्वं रणे पापं चक्षुर्भियद्यमागतं । त्वं हि मूलमनर्थाणां वैरस्य कलहस्य च ।
 खट्वोषात् कुरवः क्षीणाः समासाद्य परस्परं । त्वामद्य समरे हत्वा कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ।
 श्वमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं स्रुतमन्वयः । सहृदं राजपुत्रस्य धन्विनश्च विशेषतः ।
 प्रहरस्व च मे वीर पश्यामस्व पौरुषं । कर्म कृत्वा रणे शूर ततः कथितुमर्हसि ।
 अमुक्त्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तिः । प्रयुध्यस्व मया शक्त्वा हनिष्ये दर्पमेव ते ।
 इत्युक्त्वा प्राहरत्कर्णं पाण्डुपुत्राय स्रुतजः । विव्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलाभुजैः ।
 नकुलस्तु ततो विद्धः स्रुतपुत्रेण भारत । अशीत्याशीविधप्रस्थैः स्रुतपुत्रमविध्यत ।
 तस्य कर्णो धनुश्चिन्त्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । त्रिंशता परमेष्वासः शरैः पाण्डुवमर्हयन् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पयः शोणितमाध्वे । आशीविधा यथा नागा भित्त्वा गां सलिलं बभूवुः ।
 अयान्यद्गुनरादाय हेमपृष्ठं दुरासदं । कर्णं विव्याध विंशत्या सारथिश्च त्रिभिः शरैः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । कुप्रभेण सुतोऽस्त्रेण कर्णस्य धनुराच्छिन्नात्

अथैनं किन्नधम्वानं सायकानां शतैस्त्रिभिः । आजग्रे प्रहसन् वीरः सर्वलोकमहारथं ।
 कर्णमभ्यर्क्षितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जग्मुरयिनः सह दैवतः ।
 अथान्यद्भुनुरादय कर्णो वैकर्त्तमस्तदा । नकुलं पञ्चभिर्वीरैर्जनुदेशे समार्षयत् ।
 तत्रस्यैरथ तैर्वीरैर्मोद्रीपुत्रो व्यरोचयत् । खरश्चिभिरिवादित्यो भुवने विस्तृतं प्रभं ।
 नकुलस्तु ततः कर्णं विद्धा सप्तभिराशुगैः । अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरं । नकुलस्य ततो वाणैः समन्ताच्छादयन्दिशः ।
 मञ्जुकायमानः सहसा कर्णचापच्युतैः शरैः । चिच्छेद च शरांस्तूर्णं शरैरेव महारथः ।
 ततो वाणमयं जालं विततं योन्नि दृश्यते । खद्योतानामिव ब्रतैः सम्पतद्भिर्धनानभः ।
 तैर्विमुक्तैः शरशतैश्चादितं गगनं तदा । शलभानां यथा व्रातैस्तददासीद्विश्रम्पते ।
 तं शरा हेमविक्रताः स्मृतन्तो मुकुर्भुजः । श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चाः श्रेणीकृता इव ।
 वाणजालावृते योन्नि च्छादिते च दिवाकरे । न स्म सम्पतते भृशं किञ्चिदप्यन्तरीक्षं ।
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरस्रैः समन्ततः । व्यरोचेतां महात्मानो कालसूर्याविवेदितौ ।
 कर्णचापच्युतैर्वीरैर्बध्यमानास्तु सोमकाः । अवालीयन्त राजेन्द्रवेदनार्त्ता भृशार्द्रिताः ।
 नकुलस्य तथा वाणैर्हन्यमाना समूलव । व्यशीर्यत दिशो राजन् वातगुम्ना इवामुदाः ।
 ते सेने हन्यमाने तु ताभ्यां दिव्यैर्षहाशरैः । शरपातमपाक्रम्य तस्थतुः प्रेजिके तदा ।
 प्रोत्सारितजने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः शरैः । अविधेतां महात्मानावन्योन्यं शरवृष्टिभिः ।
 विदर्भयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्द्धनि । च्छादयन्तौ च सहसा परस्परवधैर्विषै ।
 नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कवर्हिणवांससः । सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठत ययाम्भरे ।
 तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे । पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्भरे शराः ।
 शरवेशमप्रविष्टौ तौ ददृशते न कैश्चन । सूर्याचन्द्रमसौ राजन् कायमानौ घनैरिव ।
 ततः क्रुद्धो रणे कर्णः कला घोरतरं वपुः । पाण्डवं छादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ।
 सोऽतिच्छेद्यो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः । न चकार व्यथा राजन् भास्करो जलदैर्यथा ।
 ततः प्रहस्याधिरथिः शरजालानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ।
 एकच्छायमभूत् सर्वं तस्य वीरैर्षहात्मनः । अभ्रच्छयेव मञ्जुज्ञे सम्पतद्भिः शरोत्तमैः ।
 ततः कर्णो महाराज धनुश्चित्वा महात्मनः । मारयि पातयामास रथनीडाङ्गमन्त्रिव ।
 ततोऽप्योत्तरस्यास्य चतुर्भिर्विज्रितैः शरैः । यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ।
 अथास्य तं रथं दिव्यं तिलगो व्यधमच्छरैः । पताकाक्षकरांश्च गदां खड्गश्च मारिष ।
 शतचन्द्रश्च तच्चर्च सर्वोपकरणानि च । हताश्वो विरथश्चैव विवर्णा च विश्रम्पते ।
 अवतीर्य रथात्तूर्णं परिधं गृह्य धिष्ठितः । तमुद्यन्तं महाघोरं परिधं तस्य सूतजः ।
 व्यहनत् सायकैराजन् सुतीक्ष्णैर्भारसाधनैः । व्यायुधसैनमालक्ष्य शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

अर्धयदङ्गभिः कर्णो न चेन्न समपीडयत् । स हन्यमानः समरे कृताब्देण बलीयसा ।
 प्राद्रवत् सरसा राजन्नुलो व्याकुलेन्द्रियः । तमभिद्रुत्य राधेयः प्रहसन् वै पुनः पुनः ।
 सज्जमस्य धनुः कण्ठे व्यासृजत भारत । ततः स शूद्रशूभे राजन् कण्ठासक्तमहङ्गुः ।
 परिवेशमनुप्राप्तो यथा स्याद्भोजि चन्द्रमाः । यथैव चाभितो मेघः शक्रचापेन शोभितः ।
 तमब्रवीत्ततः कर्णो व्यर्थं व्याहृतवानसि । वदेदानीं पुनर्दृष्टो बध्यमानः पुनः पुनः ।
 मायोत्तोः कुरुभिः सार्द्धं बलवद्भिस् पाण्डव । सङ्गृह्णात युध्यस्व त्रीडं मा कुरु पाण्डव ।
 गृहे वा गच्छ मद्रैश्च यत्र वा कृष्णफाल्गुनौ । एवमुक्त्वा महाराज व्यसञ्जयत तं तदा ।
 बध्नाप्रान्तु तं शूरो नाहनद्वर्षवित्तदा । स्रुत्वा कुन्धा वचो राज्ञस्तत एनं व्यसञ्जयत् ।
 विस्मृतः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण धन्विना । श्रोतृन्निव जमानाय युधिष्ठिररथं प्रति ।
 आरुरोह रथस्यापि सूतपुत्रप्रतापितः । निःसङ्गं दुःखसन्तप्तः कुम्भश्च इव पन्नगः ।
 तं विजित्वाऽपि कर्णोऽपि पाञ्चालांस्तरितो ययौ । रथेनातिपताकेन चन्द्रवर्णहयेन च ।
 तत्राक्रन्दे महानासीत् पाण्डवानां विश्रान्त्यते । दृष्ट्वा येनापतिं यान्तिं पाञ्चालानां रथप्रजान् ।
 तत्राकरोन्महाराज कदमं सूतमन्दनः । मध्यं प्राप्ते दिनकरे चन्द्रवद्विचरन् प्रभुः ।
 भग्नचक्ररथैः कश्चित् क्षिप्रजपताकिभिः । हताथैर्हतशूरेषु प्रभग्नैश्च मारिष ।
 द्विधमानानपश्याम पाञ्चालानां रथप्रजान् । तत्र तत्र च सञ्चान्ता विचेरुरथकुञ्जराः ।
 दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने । भिन्नकुम्भार्द्ररुधिरान्निखलहस्ताश्च वारणाः ।
 क्षिप्रगान्धर्वैश्च क्षिप्रबालधयोऽपरे । क्षिप्रभ्राणीव सन्नेतुर्हन्यमाना महात्मना ।
 अपरे चाभिता नागा नाराचशरतीमरैः । तमेवाभिमुखं जग्मुः शलभा इव पावकं ।
 अपरे निष्ठगन्तश्च व्यदृश्यन्त महादिपाः । जरन्तः शोणितं गावैर्भागा इव जलस्रवाः ।
 उरग्वद्वैर्बिभृक्षाश्च बालवन्धैश्च वाजिनः । राजतैश्च तथा कांस्यैः भौवर्णैश्चैव भूषणैः ।
 हीनांश्चाभरणैश्च खलीनैश्च विवर्जितान् । चामरैश्च कुशाभिसु तृणीरैः पतितैरपि ।
 निहतैः सादिभिश्चैव शूरीराहवशोभितैः । अपश्याम रणे तत्र भ्राम्यमानान् हयोत्तमान् ।
 प्राधैः खल्लैश्च संसृतानृष्टिभिर्वापि भारत । हयसादीनपश्याम कक्षुकोष्ठीषधारिणः ।
 निहतान् बध्यमानांश्च वेपमानांश्च भारत । नानाङ्गावथवैर्हीनांस्तत्र तत्रैव भारत ।
 रथान् हेमपरिष्कारान् संयुक्तान् जवनैर्हयैः । भ्राम्यमानानपश्याम हतेषु रथेषु द्रुतं ।
 भग्नचक्रवर १ कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत । विपताकध्वजांश्चान्यान् क्षिप्रैषादण्डबन्धुरान् ।
 विहतावधिनस्तत्र धावमानास्ततस्ततः । सूतपुत्रशरैस्तौ हन्यमानान् विश्रान्त्यते ।
 विश्रान्ताश्च तथैवान्यान् सशस्त्रांश्च हतान् बहून् । तारकाजालसंक्कञ्चान् वरषष्टाविशोभितान् ।
 नानापर्णविविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कितान् । वारणानुपश्यामो धावमानान् समन्ततः ।
 शिरांसि बाहून्मूलांश्च क्षिप्रानन्यास्तथैव च । कर्णचापयुतैर्वर्णैरपश्याम समन्ततः ।

महान् व्यतिकरो रौद्रो योधानामन्वपद्यत । कर्णसायकनुबानां युध्यताम् शितैः शरैः ।
 ते बध्यमानाः समरे स्रुतपुत्रेण सञ्जयाः । तमेवाभिमुखं यान्ति पतङ्गा इव पावकं ।
 तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथं । क्षत्त्रिया वर्जयामासुर्धुगान्ताग्निमिवोष्णं ।
 हतशेषास्तु ये वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रभङ्गान् द्रुताम्बीरः पृष्ठतो विकिरञ्छरैः ।
 अभ्यधावत तेजस्वी विशीर्णकवचध्वजान् । पातयामास तान् वाणैः स्रुतपुत्रो महाबलः ।
 मथ्यन्दिनमनुप्राप्नो भूतानीव तमोमुदः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रुत्वधन्तं बलं महत् । उलूको न्यपतन्पूर्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 युयुत्सुश्च ततो राजन् शितधारेण पत्रिणा । उलूकं ताडयामास वज्रोव महाबलं ।
 उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे । क्षुरप्रेण धनुस्त्रिस्तृता तापयामास कर्णिना ।
 तदपास्य धनुस्त्रिभ्रं युयुत्सुर्वैगवन्तरं । अन्यदादत्त सुमहत्पापं भंरक्तलोचनः ।
 शाकनिभु ततः पश्चाद्विव्याध भरतर्षभ । सारथिं त्रिभिरानर्च्छत्तच्च भूयो न्यविध्यत ।
 उलूकस्तान् विंशत्या विद्धा स्पर्णविभूषितैः । अथास्य समरे क्रुद्धो ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।
 स चिच्छिन्नपट्टिः सुमहान् शीर्थमानो महाध्वजः । पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः ।
 ध्वजमुत्थायितुं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्बाणैरजघान क्षान्ताम्बरं ।
 उलूकस्तस्य समरे तैलधैतेन मारिष । शिरश्चिच्छेद भजेन यन्तुर्भरतसक्तम ।
 तच्छिन्नमपतद्भूमे युयुत्सोः सारथेक्षदा । तारारूपं यथा चित् निपपात महोत्तले ।
 जघान चतुरोऽर्थांश्च तच्च विव्याध सप्तभिः । भोऽतिविज्ञो बलवता प्रत्यपाद्याद्रथान्तरं ।
 तं निर्झित्य रणे राजन्मलूकस्वरितो ययौ । पाञ्चालान् सञ्जयांश्चैव विनिघ्नन्निशितैः शरैः ।
 शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतसव । व्यस्रुततरथश्चक्रे निमेषार्द्धादसम्भ्रमः ।
 हताग्ने तु रथे तिष्ठन् शतानीको महारथः । गदां चित्पेप संक्रुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ।
 सा कृत्वा स्यन्दनं भस्म हृद्यांश्चैव समारथीन् । पपात धरणीं त्वणं दारयन्तीव भारत ।
 तावुभौ विरथौ वीरौ कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनौ । व्यपाकमेतां युद्धात्तु प्रेक्ष्यमाणौ परस्परं ।
 पुत्रस्तु तव सम्भ्रान्तौ विविंशा रथमारुहत् । शतानीकोऽपि लरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः ।
 सुतंभामन्तु शकुनिर्विद्धा तु निशितैः शरैः । नाकम्ययत् सुसंकुद्धो वार्य्याष इव पर्वतं ।
 सुतंभामस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणं । शरैरनेकभाहसैश्चादयामास भारत ।
 तान् शरान् शकुनिर्हृषं चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः । लघ्वस्त्रयि त्रयोधौ च जितकाशी च संयुगे ।
 निवार्य समरे चापि शरंस्तान्निशितैः शरैः । आजघान सुसंकुद्धः सुतंभोमन्निभिः शरैः ।
 तस्याश्वान् केतनं स्रुतं तिलशो व्यधसम्भ्रवैः । श्यामस्तव माहाराज तत उच्चकुण्डलैर्बन्धनाः ।
 हताश्वो विरथश्चैव च्छिन्नकृतुश्च मारिष । धन्वी धनुर्धरं गच्छन् रथाद्भूमावतिष्ठत ।

व्यसृजत् सायकाक्षैव स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान् । छादयामास समरे तव श्यालस्य तं रथं ।
 शलभानामिव प्रातान् शरव्राताम्भहारयः । रथोपगान् समीक्ष्यैव विव्यधे नैव सौबलः ।
 प्रममाथ शरांस्तस्य शरव्रातैर्महायशः । तत्रातुयन्त योधाश्च सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः
 सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वा अद्वेयमद्भुतं । रथस्यं शकुनिं यत्नं पदातिः समयोधयत् ।
 तस्य तीक्ष्णैर्महावैरोभैः सन्नतपर्वभिः । व्यहनत् कार्मुकं राजस्त्रुणीगंश्चैव सर्वशः ।
 स च्छिन्नधन्वा विरयः खड्गमुद्यम्य चानदत् । वैदूर्योत्पलवर्णाभं दन्तिदन्तमयत्सरं ।
 भ्राम्यमाणं ततस्तन्मु विमलाम्बरवर्धसं । कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः ।
 सोऽचरत् सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः । चतुर्दश महाराज शिन्नाबलममन्वितः ।
 भ्रान्तमुद्गान्तमाविद्धमाभुतं विभ्रुतं स्रुतं । सम्यातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास संयुगे ।
 सौबलस्तु ततस्तस्य शरंश्चिन्नेप वीर्यवान् । तानापतत एवाशु चिच्छेद परमाग्निना ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सौबलः पुनरेव च । प्राहिणात् सुतसोमाय शरानाशीविषोपमान् ।
 चिच्छेद तांस्तु खड्गेन शिलया च बलेन च । दर्शयन् लाघवं युद्धे तार्क्ष्यतुल्यपराक्रमः ।
 तस्य मञ्जरतो राज्ञमण्डलावर्त्तने तदा । चुरप्रेण सुतो द्धेन खड्गं चिच्छेद सुप्रभं ।
 स च्छिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानभिः । अर्द्धमस्य स्थितं हस्ते सुसरोस्तत्र भारत ।
 क्षिप्रमाज्ञाय निस्त्रिंशमवभुज्य पदानि षट् । प्राविध्यत ततः शेषं सुतसोमो महारथः ।
 स च्छिन्त्वा भगुणश्चापं रेण तस्य महात्मनः । पपात धरणीं तूष्णीं स्वर्णवज्रविभूषितं ।
 सुतसोमस्ततोऽगच्छच्छ्रुतकीर्त्तैर्महारथं । सौबलोऽपि धमुर्गच्छ घोरमन्यत् सुदुर्जयं ।
 अभ्यधात् पाण्डवानीकं निघ्नन् शत्रुगणान् बहून् । तत्र नादो महानामोत् पाण्डवानां विश्राम्यते ।
 सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभीतवत् । तान्यनीकानि कृत्नानि शस्त्रवन्ति महान्ति च ।
 द्राव्यमाणान्यदृश्यन् सौबलेन महात्मना । यया दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द्द ह
 तथैव पाण्डवीं मेनां सौबलेयो व्यनाशयत् ।
 दत्ति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सुतसोमसौबलयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः । २५ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नं क्षपो राजन् वारयामास संयुगे । यया दृष्ट्वा वने सिंहं शरभो वारयेद्युधि ।
 निरुद्धः पार्पतलेन गौतमेन बलीयसा । पदात्पदं विचलितुं नाशकस्तत्र भारत ।
 गौतमस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति । विचेसुः सर्वभूतानि त्वयं प्राप्तश्च मेनिरे ।
 तत्रावोचन् विमनसो रथिनः सादिनस्तथा । द्रोणस्य निधनाखूनं संकुद्धो दिपदाम्बरः ।
 शारत्त्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः । अपि खल्वि भवेदस्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ।
 अपोये वाहिनी कृत्वा मुथेत मरुतो भयात् । अथयं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात् समागतान् ।
 यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भृशं । गमिष्यत्यस्य पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ।

आचार्यः त्रिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि । अस्त्रवान् वीर्यसम्पन्नः क्रोधेन च समन्वितः ।
 पार्षितश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते । इत्येवं विविधा वाचसावकानां परैः सह ।
 व्यश्रूयन्त महाराज तथोक्तव ममागमे । शिनिःश्वस्य ततः क्रोधात् रूपः शारत्त्वतो नृप ।
 पार्षितश्चाहंयामाम निश्चेष्टे सर्वमर्क्षसु । स हन्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
 कर्त्तव्यं न स्म जानाति भोहेन महता वृतः । तमब्रवीत्ततो यन्ता कश्चित् क्षेमन्तु पार्षित
 दृष्टं क्षमनं युद्धे न ते दृष्टं मया कश्चित् । दैवयोगात्तु ते वाणा न्यपतन्मर्क्षभेदिनः ।
 प्रेषिता द्विजमुखेन मर्क्षान्पुद्गिष्य सर्वतः । व्यवर्त्तयेत्यं तूर्णं नदीवेगमिवाणवात् ।
 अवश्यं ब्राह्मणं मन्ये येन ते विक्रमेः हतः । धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् जनकैरब्रवीद्वचः ।
 मुह्यन्ते मे मनस्तात गात्रस्त्रेदश्च जायते । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
 वञ्जयन् ब्राह्मणं युद्धं शनैर्याहि यतोऽर्जुनः । अर्जुनं भीममेन वा समरे प्राप्य सारथे ।
 क्षेममद्य भवेदेवमेवा मे नैष्ठिकी मतिः । ततः प्रायास्महाराज सारथिस्त्वरयन् हथान् ।
 यतो भीमो भवेत्क्षामो युयुधे तव सैनिकैः । प्रद्रुतश्च रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।
 किरन् शरशतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा । शङ्खश्च पूरयामास मुहुर्भुङ्गरिन्दमः ।
 पार्षितं वःमयामास मर्क्षो नमुचिं यथा । शिखण्डिनन्तु समरे भीमस्त्वयं दुरामदं ।
 हार्दिक्यो वारयामास सारथिव मुहुर्भुङ्गः । शिखण्डो तु ममासाद्य हृदिकानां महारथं ।
 पञ्चभिर्दिशितैर्मर्क्षैर्जनुदेशं समाह्वयत् । कृतवर्मा तु भङ्गुद्धो भित्त्वा पश्चा पतत्रिभिः ।
 धनुर्गकन चिच्छेद हसन् राजन्महारथः । अथान्यद्दुनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली ।
 तिष्ठतिर्हन्ति भङ्गुद्धो हार्दिक्यं प्रत्यभाषत । ततोऽस्य नवतिं वाणान् कक्षपुङ्खान् सुतेजमानान् ।
 प्रेषयामास राजन् तस्याभ्रशयन्त वर्षणः । वितथास्तान् सज्जालक्ष्य पतितान्श्च महीतले ।
 तुरगैः सुनीक्षणैः कर्णकं चिच्छिदे मृशं । अथैनं क्षिप्रधन्वानं भग्नशृङ्गमिवर्षभं ।
 अशोढा मर्गणैः युद्धे बहोःसरसि चार्पयत् । कृतवर्मा तु भङ्गुद्धो मार्गणैः क्षतविक्षतः ।
 ववाम रुधिरे गात्रैः कुम्भवक्त्रादिवोदकं । रुधिरेण परिक्षिप्तः कृतवर्मा त्वराजत ।
 वर्षणं क्लृप्ता राजन् यथा गैरिकपर्वतः । अथान्यद्दुनुरादाय समारणगुणं प्रभुः ।
 शिखण्डिनं वाणगणैः स्कन्धदेशे व्यताडयत् । स्कन्धदेशे स्थितैर्व्याणैः शिखण्डो तु व्यराजत ।
 गाराः प्रशामागुणः समहान पादयो यथा । तावन्थान्ये मृशं विद्धा रुधिरेण समुक्षितौ ।
 अन्त्यान्तराग्निमभितो रेजतुर्दृषभाविव । अन्त्यान्त्यस्य रंध्रं यन्त्रं कूर्वाणौ तौ महारथौ ।
 रथाभ्यांश्चरतुस्तत्र मण्डलानि सहस्रशः । कृतवर्मा महाराज पार्षितं निशितैः शरैः ।
 रणे विव्याध सप्रत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ततोऽस्य समरे वाणं भोजः प्रहरताम्बरः ।
 शोवितान्तकं धारं व्यसृजत्त्वरयाऽश्वितः । स तेनाभिहतो राजन् मूर्खमाशू समाविभत् ।

ध्वजयष्टिस्तु महामा शिश्रिये कम्पलावृतः । अपोवाह रणानूर्णं सारथोरथिनाम्बरं ।
हार्दिक्यशरमन्तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । पराजिते ततः शूरे द्रूपदस्यात्मजे प्रभो ।
व्यद्रुवत् पाण्डवीनेना बध्यमाना समन्ततः ।

१०५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ श्वेताश्वोऽय महाराज व्यधमन्तावकं बलं । यथा वायुः ममासाद्य तूलराशिं समन्ततः ।

प्रत्युद्युस्त्रिगर्तास्तं शिवयः कौरवैः सह । शाल्वाः मंशप्रकाशैव नारायणबलञ्च यत् ।

मत्यमेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः सुतञ्जयः । भौश्रुतिश्चित्रसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ।

सुशर्मा वसुधर्मा च सुवर्मा चैव भारत । त्रिगर्तगजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।

पुल्लैश्चैव महर्ष्यभैर्नानाशस्त्रविशारदैः । व्यसृजन्त शरव्रातातन् किर्न्तेऽर्जुनमाहवे ।

१०६

अभ्यवर्त्तन्त महमा वार्योष्ठा इव सागरं । ते तर्जुनं ममासाद्य योधाः शतमहस्रशः ।

अगच्छन् विलयं मेव ताक्ष्यं दृष्ट्वेव पन्नगाः । ते हन्यमानाः समरे नाजङ्गः पाण्डवं रणे ।

हन्यमाना महाराज शलभा इव पावकं । मत्यमेनस्त्रिभिर्वाणैर्विव्याध युधि पाण्डवं ।

मित्रदेवस्त्रिपक्षा तु चन्द्रमेनस्तु मत्तभिः । मित्रवर्मा त्रिमत्तया भौश्रुतिश्चापि मत्तभिः ।

शत्रुञ्जयस्तु विंशत्या सुशर्मा नवभिः शरैः । स विद्धो बज्रभिः संख्यं प्रतिविव्याध तान्नृपान् ।

१०७

भौश्रुति मत्तभिर्बद्धा मत्यमेनं त्रिभिः शरैः । शत्रुञ्जयश्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाऽष्टभिः ।

मित्रदेवं शतेनैव श्रुतमेनं त्रिभिः शरैः । नवभिर्मित्रवर्माणं सुशर्माणं तथाऽष्टभिः ।

शत्रुञ्जयश्च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः । भौश्रुतैः मशिरस्त्राणं शिरः कायादपाह्वरत् ।

लरितश्चन्द्रदेवश्च शरैर्मित्रिये यमलयं । तथेतगन्महाराज यतमानान्महारथान् ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्वाणैरेकैकं प्रत्यवारयत् । मत्यमेनस्तु संकुट्टस्तोमरं व्यसृजन्महत् ।

१०८

ममुद्दिश्य रणे कृष्णं निहनादं ननाद च । स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महात्मनः ।

अयमस्यो हिमदण्डो जगाम धरणीं तदा । माधवस्य तु विद्धस्य तोमरेण महारणे ।

प्रतोदः प्रापतद्भुस्तार्द्रगन्धस्य विशास्यते । वामुदेवं विभिन्नाङ्गं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

क्रोधमाहारयत्तीव्रं कृष्णश्चेदमुवाच ह । प्रापयायान्महाबाहो मत्यमेनं प्रति प्रभो ।

यावदेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनं । प्रतोदं गृह्य सोऽन्यत्तु रक्षीनपि यथा पुरा ।

१०९

वाहयामास तानयान् मत्यमेनरथं प्रति । विष्वक्मेनन्तु निर्भिन्नं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

मत्यमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः । ततः मुनिशितैर्भलै राक्षसस्य महश्चिरः ।

कुण्डलोपचितं कायात् सकर्त्तुं प्रतनान्तरे । तं निरुह्य शितैर्वाणैर्मित्रवर्माणमाक्षिपत् ।

वत्सदन्तेन तीक्ष्णान् मारयिष्यास्य मारिष । ततः शरशतैर्भुजः मंशप्रकगणान् बली ।

पातयामास संकुट्टः शतशोऽय महस्रशः । ततो रजतपुङ्खेन राजन् शीघ्रं महात्मनः ।

११०

मित्रमेनस्य चिह्नं द्रुमेण महारथः । सुशर्माणं सुसंकुट्टो जवुदेशे समाह्वरत् ।

ततः संश्रपकाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयं । शस्त्रैर्धर्मैर्महदः क्रुद्धा नादयन्ते दिशो दश ।
 अभ्यर्क्षन्तस्तु तैर्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः । शैश्वर्यमस्त्वमेयात्मा प्रादुक्ष्यके मङ्गारयः ।
 ततः शरमहस्त्राणि प्रादुरामन् विशास्यते । ध्वजानां क्षिप्तमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिष ।
 रथानां मपताकानां तृणीराणां युगैः सह । अत्राणामथ चक्राणां धोक्ताणां रग्निभिः सह ।
 कृवराणां वरूयानां धृपत्कानाञ्च संयुगे । अश्वानां पतताश्चापि प्रामानाष्टिभिः सह ।
 गदानां परिघाणाञ्च शक्तिनामरुपट्टिभिः । शतघ्नीनां सचक्राणां भुजाणाञ्चैरुभिः सह ।
 कण्ठसूत्राङ्गदानाञ्च केयूराणाञ्च मारिष । हाराणामथ निष्काणां तनुत्राणाञ्च भारत ।
 कृत्राणां व्यजनानाञ्च शिरसां मुकुटैः सह । अश्रूयत महाशब्दस्तत्र तत्र विशास्यते ।
 मकुण्डलानि स्वताणि पूर्णचन्द्रनिभानि च । शिरांस्युर्व्यामदृश्यन्त ताराजालनिवासवरे ।
 सुस्रज्वीनि सुवासिं चन्द्रेणोत्तितानि च । शरीराणि व्यदृश्यन्त निहतानां महीतले ।
 गन्धर्व्वनगराकारं धारमायोधनं तदा । निहतै राजपुत्रैश्च रत्नैश्चैश्च महाबलैः ।
 हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरङ्गैश्च भवन्नही । अगम्यरूपा समरे विशीर्णैरिव पर्व्वतैः ।
 नाभीक्षकपयस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः । निघ्नतः शात्रवान् भलैर्हस्त्ययं चास्यतो महत् ।
 आतङ्गादिव मीदन्ति रथचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य मंथामि तस्मिन् मोहितकर्मिण ।
 मीदमानानि चक्राणि समूहस्तुरगा भृशं । अमेण महता युक्ता मनोमारुतरं हमः ।
 बध्मानन्तु ततः सैन्यं पाण्डुपुत्रेण धन्विना । प्रायशो विमुखं सर्व्वं नावतिष्ठत भारत ।
 तान् जित्वा समरे जिष्णुः संश्रपकगणान् बहून् । विरराज तदा पथे विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि संश्रपकजय सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरं महाराज विस्मजन्तं शरान् बहून् । स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवः ।
 तमापतन्तं सहसा तव पुत्रं महारथं । धर्मराजो द्रुतं विद्धा तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 स तु तं प्रतिविव्याध नवभिर्निशितैः शरैः । मारयिष्याम्य भस्मेन भृशं क्रुद्धोऽभ्यताडयत् ।
 ततो युधिष्ठिरं राजन् स्वर्णपुङ्खान् शिलीमुखान् । दुर्योधनाय विलेप चयादश शिनाग्निना ।
 चतुर्भिश्चतुरा वाहंस्तस्य हत्वा महारथः । पञ्चमेन शिरः कायात् मारयेश्च समाजिपत् ।
 पष्ठेन तु ध्वजं राज्ञः सप्तमेन तु कार्मुके । अष्टमेन तथा खड्गं पातयामास भुवने ।
 पञ्चभिर्नृपतिश्चापि धर्मराजोऽर्द्धयद्भुजं । हताश्वस्तु रथात्तस्मादवमुच्य सुतस्तव ।
 उत्तमं यमनं प्राप्नो भूमावेवावतिष्ठत । तन्तु लङ्कगतं दृष्ट्वा कर्णद्वैर्णिगृह्णादयः ।
 अभ्यवर्त्तन्त सहसा परीक्षन्तो नराधिपं । अथ पाण्डुमुताः सर्व्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरं ।
 अश्वयुः समरे राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत । ततस्त्वर्थमहस्त्राणि प्रावाचन्त महावृधे ।
 ततः किलकिलशब्दः प्रादुरगमोन्महीपते । यथाभ्यगच्छन् समरे पाञ्चालाः कैरवैः सह ।
 नरा नरैः समाजगुर्व्वारणा वरवारणैः । रथाश्च रथिभिः मार्द्धं हथाश्च हथसादिभिः ।

हृन्धान्यामन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे । विविधान्यप्यचिन्त्यानि शस्त्रवन्त्युत्तमानि च ।
 ते गूढराः समरे सर्वे चित्रं लघु च सुष्ठु च । अयुध्यन्त महावेगाः परस्परबधैषिणः ।
 अन्योन्यं समरे जघ्न्यौघघ्नतमनुष्ठिताः । न हि ते समरं शकुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ।
 मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीन्माधुरदर्शनं । तत उन्मत्तवद्राजस्त्रिभ्यर्थादमवर्त्तत ।
 रथी नागं समामाद्य दारयन्निशितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 नागा हयान् समामाद्य विलिपन्ते बह्वर्णैः । दारयामासुरत्युग्रं तत्र तत्र तदा तदा ।
 हयारोहस्य बहवः परिवार्य हयोत्तमान् । तस्मिन्द्बरांश्चक्रुः सम्यतन्तस्तस्ततः ।
 धावमानांस्ततस्तस्य द्रवमानांश्चरागजान् । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव निजघ्नुर्ययसादिनः ।
 विद्राव्य च बह्वनद्यान्नागा राजन्मदात्कटाः । विषणैश्चापरे जघ्नर्मृदुश्चापरे मृगं ।
 सायनारोहस्य तुरगान् विषणैर्विविधधूषा । अपरे चलिपुर्व्यगात् प्रगृह्णातिबलास्तदा ।
 पादातिराहता नागा विवरेषु समन्ततः । चक्रुरात्तस्त्रं घोरं दद्रुवुश्च दिशो दश ।
 पदातीनान्तु सहसा दद्रुतानां महाहवे । उत्सृज्याभरणं तूष्णमववभूरणजिरैः ।
 निमित्तं मन्यमानान्तु परिणाम्य महागजाः । जगृह्मिर्भिदुश्चैव चित्राण्यभरणानि च ।
 तांस्तु तत्र प्रसक्तान् वै परिवार्य पदातयः । हस्त्यारोहान्निजघ्नन्ते महावेगा बलात्कटाः ।
 अपरे हस्तिभिर्हस्तैः खं विलिप्ता महाहवे । निपतन्ता विषाणयैर्मृगं विद्धाः सुशिलितैः ।
 अपरे सहसा गृह्ण्य विषाणैरेव सृदिताः । सेनान्तरं समामाद्य केचित्तत्र महागजैः ।
 क्षुण्णावा महाराज विलिप्य च पुनः पुनः । अपरे व्यजनानीव विभ्रम्य निहता मृधे ।
 पुरःसरास्य नागानामपरेषां विशास्यते । शरीराण्यतिविद्वानि तत्र तत्र रणजिरैः ।
 प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवैष्टेषु चापरे । निगृहीता मृगं नागाः प्राप्तोत्तमरशक्तिभिः ।
 निगृह्य च गजाः केचित् पार्श्वस्यैर्मृगदारुणैः । रथास्य सादिभिस्तत्र संकिन्ना न्यपतन् भुवि ।
 सहयाः सादिनस्तत्र तोमरेण महामृधे । मृमावमृद्रून् वेगेन सचर्माणं पदातिनं ।
 तथा सावरणान् कांश्चित्तत्र तत्र विशास्यते । रथास्त्रागाः समामाद्य परिगृह्य च मारिष ।
 ब्यालिपन् सहसा तत्र धाररूपं भयानकं । नाराचैर्विहताद्यापि गजाः पेतुर्भहाबलाः ।
 पर्वतस्येव शिखरं वज्ररुद्रं महीतले । योधा योधान् समामाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन् युधि ।
 केशध्वन्यान्मात्स्यं चलिपुर्विभिदुश्च ह । उद्यम्य च भुजानन्य निःक्षिप्य च महीतले ।
 पदा चारः समाकस्य स्फुरन्तोऽपाहरि क्षिरः । पततश्चापरे राजन् विजहागभिना शिरः ।
 जीवतश्च तथैवान्यः शस्त्रं कायं न्यमज्जयत् । मुष्टियुद्धं मरुह्वासीत् योधानां तत्र भारत ।
 तथा केशयक्षयोषां बाहुदुष्टं च भैरवं । समाकस्य चान्येन अविज्ञातस्तथा परः ।
 जहार समरे प्राणान्नागशस्त्रैरनेकधा । संसर्गेषु च गेहेषु वर्त्तमाने च सङ्कुले ।
 कथन्थानृत्यितानि स्युः शतशोऽप्य सहस्रशः । शोणितैः भिद्यमानानि शस्त्राणि कवचानि च ।

महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरे । एवमेतन्महद्युद्धं दारुणं शस्त्रमकुलं ।
 उन्मत्तगङ्गाप्रतिमं शब्देनापूरयज्जगत् । नैव स्वे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुराः ।
 द्यौर्द्वयमिति युध्यन्ते राजानो जययद्विद्धिनः । स्वान् स्वे जघ्नुर्महाराज परस्त्रैव समागतान् ।
 उभयोः भेनयोर्वीरैर्योऽकुलं समपद्यत । रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः ।
 हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः । अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 क्षणनाभोऽक्षोपालतज्जैघप्रवर्त्तिनी । पाञ्चालानहनत्कर्णस्तिगर्त्ताश्च धनञ्जयः ।
 भीमभेनः कुरूराजन् हस्त्यनीकश्च सर्वशः । एवमेव जयो वृत्तः कुरुपाण्डवभेनयोः ।
 अपराहं गते मूर्त्ये काङ्क्षतां विपुलं यशः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मकुलयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतितीव्राणि दुःखानि दुःमहानि बहूनि च । तत्तोऽहं मञ्जयाश्रिप्तं पुत्राणां सैन्यं मञ्जये ।

यथा त्वं मं कथयसे यथा युद्धमवर्त्तते । न मन्ति स्मृत कौरव्या इति मे निश्चिता मतिः ।

दुर्योधनश्च विरयः कृतस्तत्र महारथः । धर्मपुत्रः कथञ्चक्रे तस्य वा नृपतिः कथं ।

अपराहं कथं युद्धमभवन्मोमहर्षणं । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यमि मञ्जय ।

॥ जञ्जय उवाच ॥ संमत्तपु तु भैरवेषु वयसानेषु भागशः । रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विग्रास्यते ।

क्रोधेन सहता युक्तः सविषो भुजंगा यथा । दुर्योधनः समालक्ष्य धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

प्रावाच मत्तं त्वरितां याहि याहीति भारत । तत्र मां प्रापय क्षिप्रं सारथ्ये यत्र पाण्डवः ।

प्रियमाणतपत्रेण राजा राजति दंशितः । म स्मृतस्योदितो राज्ञा राज्ञः स्थन्दनमुत्तमं ।

युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास मयुगे । ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रभिव्र हव कुञ्जरः ।

सारथ्येष्टोदयामास याहि यत्र सूर्याधनः । तौ समाजग्मतुर्वीरौ आतरौ रथमत्तमौ ।

संभृत्य च महावीरौ संग्रह्यौ दुष्टदुर्मदौ । ववर्षतुर्म्हस्त्रौ शरैरन्यान्यमाहवे ।

ततो दुर्योधनो राजा धर्मशीलस्य सारथिः । शिलाशितेन भोक्तेन धनुस्त्रिंशेद मयुगे ।

तस्मात्स्थित मकुट्टः ह्यवमानं युधिष्ठिरः । अपविथ धनुस्त्रिंशं क्रोधमंरक्तलाचनः ।

अन्यत्कामुकमादाय धर्मपुत्रस्यममुखं । दुर्योधनस्य चिह्नद ध्वजं कामुकमेव च ।

अथान्यद्वनुरादाय प्रविथ्य च युधिष्ठिरं । तावन्त्यान्यं मुमेकुट्टौ शस्त्रवर्षाण्यमुञ्चतां ।

सिंहावि सुभंग्यौ परस्परजिगीषयः । जघ्नतुस्तौ रणेऽन्यान्यं नर्दमानौ वृषाविव ।

अन्तरं मागमाणां च चेतुस्तौ महारथौ । ततः पूर्णगमोऽप्यैः शरैस्तौ तु कृतव्रणौ ।

विंजतुर्महाराज किंशुकाविव पुष्पितौ । ततो राजन् विमुञ्चन्तौ सिंहनादान् मुञ्जकृमुजः ।

तलयास्य तथा शब्दान् धनुषश्च महाहवे । शङ्खशब्दवरांश्चैव चक्रतुस्तौ नरेश्वरौ ।

अन्यान्यं तौ महाराज पौड्याश्चक्रतुर्भृशं । ततो युधिष्ठिरौ राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः ।

आजघानेनगमि कुट्टौ वज्रवैद्यैरासदौ । प्रतिविषाध तं तूष्णं तव पुत्रो महीपतिः ।

पञ्चभिर्निशितैर्व्याणैः खर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ततो दुर्योधनो राजा शक्तिं चित्तेप भारत ।
 सर्वपारमवीं तीक्ष्णं महोक्ताप्रतिभां तदा । तामापतन्तीं सहसा धर्मराजः शितैः शरैः ।
 त्रिभिश्चिच्छेद सहसा तच्च विव्याध पञ्चभिः । निपपात ततः साऽथ खर्णदण्डा महास्रना ।
 निपतन्ती महोक्तेव वराजच्छिप्सिमन्त्रिभा । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुनस्तव विशास्यते ।
 नवभिर्निशितैर्भलैर्निजघाम युधिष्ठिरं । सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।
 दुर्योधनं समुद्दिश्य वाणं जगाम सत्वरः । समाधत्त च तं वाणं धनुर्मध्ये महाबलः ।
 चित्तेप च महाराज ततः क्रुद्धः पराक्रमी । स तु वाणः समासाद्य तव पुच्छं महारथं ।
 व्यामोहयत राजानं धरणीञ्च जगाम ह । ततो दुर्योधनः क्रुद्धो गदामुग्र्यस्य वेगितः ।
 विधितुः कलहस्यान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवान्तकं ।
 धर्मराजो महाशक्तिं प्राहिणोत्तव सुनवे । दीप्यमानां महावेगां महोक्तां ज्वलितामिव ।
 रथस्थः स तथा विद्धो मर्षं भित्वा स्नान्तरे । भृशं संविशद्दहयः पपात च मुमोह च ।
 भीमस्तमाह च ततः प्रतिज्ञामनुचिन्तयन् । नायं बध्यस्तव नृप इत्युक्तः संन्यवर्त्तत ।
 ततस्त्वरितमागम्य कृतवर्मा तवात्मजं । प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यसनार्थिव ।
 गदामादाय भीमो हि हेमपट्टपरिष्कृतां । अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्माणमाहव ।
 एवन्तदभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह । अपराहे महाराज काङ्क्षतां विजयं युधि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलनयुद्धे एकान्विशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णं पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदाः । पुनरावृत्य सङ्ग्रामं चक्रुर्देवासुरोपमं ।

द्विरदनरथाश्चङ्खुशब्दैः परिहृषिता विविधैश्च शस्त्रपातैः । द्विरदरथपदातिमादिसङ्घाः परिक्रिपिताभिमुखः प्रजघ्निरंते ।
 शितपरश्वधमसिपट्टिशैरिषुभिर्नेकविधैश्च सूदिताः । द्विरदरथहया महाहवे बरपुरुषैः पुरुषाश्चवाहनैः ।
 कमलदिनकरैन्दुमन्त्रिभैः शितदशनैः सुमुखादिनासिकैः । रुचिरमुकुटकुण्डलैर्मही पुरुषशिरोभिरास्तृता बभौ ।
 परिघमुपलशक्तिमरैर्ब्रह्मखरभुशुण्डिगदाशतैर्हताः । द्विरदनरहयाः सहस्रशो रुधिरनदीप्रवहास्तदाऽभवन् ।
 प्रहतरथनराश्वकुञ्जरं प्रतिभयदर्शनमुत्पन्नजं । तदभिहतमथाबभौ बलं पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजालये ।
 अथ तव नरदेव सैनिकास्तव च सुताः सुरसूनुमन्त्रिभाः । अमितबलपुनःसरा रणे कुरुष्वभाः शिनिपन्नमभ्ययुः ।
 तदतिरुचिरभीममाबभौ पुरुषबराश्वरथदिपाकुलं । लवणजलसमुद्भूतस्वनं बलममराधिपभैर्यमप्रभं ।
 सुरपतिसमविक्रमस्तत्स्विदशबराबरजोपमं युधि । दिनकरकिरणप्रभैः पृषत्कै रवितनयोऽभ्यहनञ्च निप्रवीरं ।
 तमपि मरथवाजिसारथिं शिनिवृषभो विविधैः शरैस्त्वरन् । भुजगविषसमप्रभं रणे पुरुषवरं समवास्तृणोत्तदा ।
 शिनिवृषभशो पीडितास्तव सुहृदो वसुषेणमभ्ययुः । त्वरितमतिरथा रथधर्मं द्विरदरथाश्चपदातिभिः सह ।
 तदुदधिनिभमाद्रवद्वलं त्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः । द्रुपदस्तमुखैस्तदाभवन् पुरुषरथाश्चगजक्षयो महान् ।
 अथ पुरुषवरौ कृताङ्गिकौ भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुं । अरिबधकृतनिश्चयौ द्रुतं तव बलमर्जुनकेशवौ हतौ ।

जलदग्निदग्निःस्वनं रथं पवनविधूतपताककेतनं । सितहयमुपधातमन्तिकं हतमनसो ददृशुस्तदाऽरयः ।
 अथ विस्फार्य गाण्डोवं रथे नृत्यन्निवार्युनः । शरसम्बाधमकरोत् खं दिशः प्रदिशस्तथा ।
 रथान् विमानप्रतिमान् मज्जयन् मायुधध्वजान् । ससारथीस्तदा वाणैरभ्राणीवानिलोऽवधीत् ।
 गजाचाजप्रणेहंश्च वैजयन्त्यायुधध्वजान् । सादिनोऽश्वांश्च पत्नींश्च शरैर्त्रिभ्यो यमकथं ।
 तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्यं महारथं । दुर्योधनोऽभ्यधादेको निघ्नन् वाणैरजिम्भैः ।
 तस्यार्जुनो धनुः स्रुतमस्थान् केतुश्च सायकैः । हत्वा सप्तभिरेकेन ऋचं चिच्छेद पत्रिणा ।
 नवमञ्च समाधाय व्यसृजत् प्राणघातिनं । दुर्योधनायेषुवरं तं द्रौणिः सप्तधाऽञ्जित् ।
 ततो द्रौणोर्धनुश्चित्वा हत्वा चाश्ववराञ्जरैः । कृपस्यापि तदत्युप धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 हाह्विक्यस्य धनुश्चित्वा ध्वजश्चाश्वस्तदाऽवधीत् । दुःशासनस्येवमनं क्त्वा राधेयमभ्यधात् ।
 अथ सात्यकिमुत्सृज्य त्वरन् कर्णोऽर्जुनं त्रिभिः । विद्धा विव्याध विंशत्या कृष्णं पार्थ पुनः पुनः ।
 न ग्लानिगामीत् कर्णस्य क्षिपतः सायकान् बह्वन् । रणे विनिघ्नतः शत्रून् क्रुद्धस्यैव शतक्रतोः ।
 अथ सात्यकिरागत्य कर्णं विद्धा शितैः शरैः । नवत्या नवभिश्चैवैः शतेन पुनरार्षयत् ।
 ततः प्रवीराः पार्थाऽनां सर्वे कर्णमपि डयन् । युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 उत्तमौजा युयुत्सुश्च यमौ पार्थत एव च । चेदिकारूपमवस्थानां कैकयानाञ्च यद्वनं ।
 चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च सुव्रतः । एते रथाश्चद्विरदैः पत्तिभिश्चैव विक्रमैः ।
 परिवार्य रणे कर्णं नानाशस्त्रैरवाकिरन् । भाषन्तो वाग्मिह्याभिः सर्वे कर्णबन्धे वृताः ।
 तां शस्त्रवृष्टिं बद्ध्वा कर्णश्चित्वा शितैः शरैः । अपोवाहास्त्रवीर्येण द्रुमं भंक्तो व मारुतः ।
 रथिनः समहामात्रान् गजानयान् सप्तादिनः । पत्तिव्रातांश्च संकुहे निघ्नन् कर्णो व्यदृश्यत ।
 तद्वध्यमानं पाण्डूनां वलं कर्णास्त्रतेजसा । विशस्त्रयन्तं देहास्त्रं प्राथ आसीत् पराङ्मुखं ।
 अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुनः स्मयन् । दिशः खड्गैव भूमिञ्च प्रावृणो ऋरवृष्टिभिः ।
 मुषलानीव संपेतुः परिधा इव चेषवः । शतघ्न इव चाप्यन्ये वज्राण्युपाणि चापरे ।
 तैर्बध्यमानं तत् सैन्यं सपत्न्यश्चरथद्विषं । निमीलिताक्षमर्त्यं बभ्राम च ननाद च ।
 निष्कैरन्यं तदा युद्धं प्रापुरश्चरद्विषाः । हन्यमानाः शरैरार्त्तास्तदा भीताः प्रदुद्रुवुः ।
 त्वदीयानां तदा युद्धे संसृक्तान् जयैर्विणा । गिरिमस्तं समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ।
 तमसा च महाराज रजसा च विशेषतः । न किञ्चित् प्रत्यपश्याम शुभं वा यदि वाशुभं ।
 तं चक्षन्तो महेष्वासा रावियुद्धस्य भारत । अपथानं ततः क्रुद्धः सहिता सर्वयोधिभिः ।
 कौरवेष्वपयानेषु तदा राजन् दिनं यं । जयं सुमनसः प्राप्य पार्थाः स्वशिविरं ययुः ।
 वादित्रशब्दैर्विविधैः सिंहनादैः समर्जितैः । परानुपहसन्तश्च सुवन्तश्चाच्युतार्जुनैः ।
 कृतेऽपहारं तैर्भैः भैरिकाः सर्व एव ते । आभीर्याचः पाण्डवेषु प्रायुञ्जन्त नरेश्वराः ।

११

१२

१३

१४

१५

१६

ततः क्षतेऽवहारे च प्रहृष्टास्तत्र पाण्डवाः । निशायां शिविरं गत्वा न्यवसन्त मरेश्वराः ।

ततो रत्नपिशाचाश्च स्थापदाश्चैव संघशः । जग्मुरायोधनं घोरं रुद्रस्त्राकोडबन्निभं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि प्रथमयुद्धदिवसे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्वेन च्छन्देन नः सर्वानवधीद्व्यक्तमर्जुनः । न ह्यस्य समरं भुञ्जेदन्तकोऽप्यातताधिनः ।

पार्थस्यैकोऽहरद्वद्रामेकस्याग्निमतर्पयत् । एकस्तेनां महौ जित्वा चक्रे बलिभृता नृपाहू ।

१९५०

एको निवातकवचानहनद्विकार्षुर्भुक् । एकः किरातरूपेण स्थितं शर्व्वमयोधयत् ।

एको ह्यरत्नह्वरतानेको भवमतोषयत् । तेनैकेन जिताः सर्व्वे महीपा ह्युपतेजसा ।

ततोऽनिन्धाः प्रशस्यास्ते यत्ते चक्रव्रवीहि तत् । ततो दुर्य्योधनः स्मृत पश्चात् किमकरोत्तदा ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हतप्रहतविध्वस्तविमर्षायुधवाहनाः । दीनस्वरा दूयमाना मानिनः शत्रुनिर्जिताः ।

शिविरस्थाः पुनर्मन्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः । भग्नहंसा हतविषाः पादाक्रान्ता इवोरगाः ।

१९५५

तानव्रवीत्ततः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वभन् । करं करेण निषीद्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजं ।

यत्तो दृष्ट्वा दत्तस्य धृतिमानर्जुनः सदा । सम्बोधयति चाप्येनं यथाकाशमधोत्तजः ।

महसाऽस्त्रविमर्गेण वयमेतनाद्य वक्षिताः । शस्त्रहन्तस्य मङ्गल्यं सर्व्वं हन्ता महीपते ।

एवमुक्तथेत्युक्त्वा सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् । तेऽनुज्ञाता नृपाः सर्व्वे खानि वेश्यानि भोजिरे ।

सुखोषितासां रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्धेयुः । तेऽपश्यन् विहितं शूहं धर्मराजेन दुर्जयं ।

१९६०

प्रयत्नात् कुरुमुखेन वृहस्पत्युशेनोमतं । अयं प्रतीपकर्त्तारं प्रवीरं परवीरहा ।

संस्मरन् वृषमस्कन्धं कर्णं दुर्य्योधनस्तदा । पुरन्दरसमं युद्धे मरुद्गणसमं बले ।

कात्तवीर्य्यसमं वीर्य्यं कर्णं राज्ञोऽगमन्मनः । सर्व्वेषाञ्चैव सैन्यानां कर्णं मेवागमन्मनः ।

स्मृतपुत्रं महेश्वीर्यं बन्धुमात्ययिकेष्विव ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततो दुर्य्योधनः स्मृत पश्चात् किमकरोत्तदा । यदोऽगमन् मनो मन्दाः कर्णं वैकर्त्तनं प्रति ।

१९६५

अथपश्यत राधेयं शीतार्त्तं द्रव भास्करं । क्षतेऽवहारे सैन्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः ।

कथं वैकर्त्तनः कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय । कथं वा पाण्डवाः सर्व्वे युयुधुस्तत्र स्मृतजं ।

कर्णेण ह्येको महाबाहुर्हन्तात् पार्थान् मसृञ्जयान् । कर्णस्य भुजयोर्वीर्य्यं शक्रविष्णुसमं युधि ।

तस्य शस्त्राणि घोरानि विक्रमस्य महात्मनः । कर्णमाश्रित्य संग्रामे मत्तो दुर्य्योधनो नृप ।

दुर्य्योधनं तदा दृष्ट्वा पाण्डवेन भृष्टार्हितं । पराक्रान्तान् पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारथः ।

१९७०

कर्णमाश्रित्य संग्रामे मन्दो दुर्य्योधनः पुनः । जेतुमुत्सहते पार्थान् सपुत्रान् सह केशवान् ।

अहो वत महदुःखं यत्र पाण्डुसुतावणे । नातरद्रुभमः कर्णेणैव नूनं परायणं ।

अहो धूर्तस्य निष्ठेयं घोरं संप्रति वर्त्तते । अहो तीव्राणि दुःखानि दुर्य्योधनकृतान्यहं ।

प्रमह्यामि सुघोरानि शस्त्रभूतानि सञ्जय । सौबल्यञ्च तथा तात नीतिमानिति मन्यते ।

कर्णस्य रभसो नित्यं राजानश्चाप्यनुव्रतः । यदेवं वर्त्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय ।

१९७५

अश्रेष्ठं निहतान् पुत्रान्निहतमव च निर्जितान् । न पाण्डवानां समरे कश्चिदस्ति निवारकः ।

स्त्रीमध्यमिव गारुन्ते दैवन्तु बलवत्तरं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ राजन् पूज्यनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय । अतिक्रान्तं हि यत् कार्यं पश्चात् चिन्तयते नरः ।

तच्चास्य न भवेत् कार्यं चिन्तया च विनश्यति । तदिदं तव कार्यन्तु दूरप्राप्तं विजानता ।

न हतं यत्त्वया पूर्वं शुभाप्राप्तविचारणं । उक्तोऽसि वज्रधा राजन् मा युध्यस्वेति पाण्डवैः ।

गृह्णीषे न च तन्मोहाद्वचनञ्च विश्राभ्यते । त्वया पापानि घोरानि समाचीर्णानि पाण्डुषु ।

यत्कृतं वर्तते घोरः पार्यिवानां जनक्षयः । तत्त्विदानीमतिक्रान्तं मा शुचो भरतर्धभ ।

शृणु सर्वं यथा वृत्तं घोरं वैश्वरमच्युत । प्रभातायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ।

समंत्य च महाबाहुर्दुर्योधनमयाब्रवीत् ।

॥ कर्ण उवाच ॥ अद्य राजन् समंश्यामि पाण्डवेन यशस्विना । निहनिष्यामि तं वीरं स वा मां निर्हति । ॥ १९८॥

वज्रत्वन्मम कार्याणां तथा पार्यत्य भारत । नाभूत् समागमो राजन् मम चैवार्जुनस्य च ।

इदन्तु मे यथाप्रज्ञं शृणु व कथं विगम्यते । अनिहत्य रणे पार्यं नाहमेश्यामि भारत ।

हतप्रवोरे सैव्येऽस्मिन् मयि च वस्थिति दुःप्रि । अभियस्यति मां पार्यः शक्रशक्तिवि । ॥ १९९॥

ततः श्रुत्वास्मिन् दयते निबोध जनश्वर । आयुधानञ्च मे वीर्यं दिव्यं न मर्जुनस्य च ।

कार्यस्य महतो भेदे लाघवं दूरपातने । सैव्ये चास्त्रपाते च सव्यसाची न मत्समः ।

प्राणे श्रौर्येऽप्य विज्ञाने विक्रमे च पि भारत । निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्समः ।

सर्व्यायुधमहामात्रं विजयं नाम तद्धनुः । इन्द्रार्थं प्रियकांशेन निर्भिषं विश्वकर्मेण ।

येन दैत्यगणान् राजन् जितवन् वै शतक्रतुः । यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुह्यन्त दिग्भा दृश ।

तद्भार्गवाय प्रायः शृङ्गकः परमहम्भ । तद्विष्यं भार्गवो मह्यमददद्धनुस्तमं ।

तेन योत्स्ये महाबाहुर्मर्जं जयताम्बरं । ययेन्द्रः समरे सर्वान् दैतेषान् वै समागतान् ।

धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवस्तदिच्छियते । त्रिसप्तशतः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता ।

धनुषो ह्यस्य कर्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः । तद्रामो ह्यददन्मह्यं येन योत्स्यामि पाण्डवं ।

अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सबान्धवं । निहत्य समरे वीरमर्जुनं जयताम्बरं ।

सपर्वतवनक्षोपा हतवीरा समागरा । पुत्रपौत्रप्रतिष्ठ ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ।

नाशकं विद्यते मेऽद्य त्वमियार्थं विशेषतः । सम्यग्दर्शनानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा ।

न हि मां समरे भोक्तुं शक्नोऽस्मिं तरुयथा । अवश्यं हि मया वाच्यं येन ह्रीनोऽस्मि फाल्गुनात् ।

ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथा च मे महेषुधी । सारथिस्तस्य गोविन्दो मम तादृङ्गं विद्यते ।

तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमर्जितं युधि । विजयञ्च महद्विष्यं ममापि धनुस्तमं ।

तच्चाहमधिकः पार्याद्धनुषा तेन पार्थिव । येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवस्तं निबोध मे ।

रश्मिपाहस्य दाशार्हः सर्वलोकनमस्कृतः । अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूरणः ।

अस्त्रैः सर्वथा वीर वाजिनश्च मनोजवाः । ध्वजश्च दिव्यो युतिमान् वानरो विस्मयङ्करः ।
 कृष्णश्च स्फुटा जगतो रथं तमभिरजति । रौद्रैर्द्वैरहं क्षीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवं ।
 अयन्तु सबुधः शैरेः शल्यः समितिशोभनः । सारथ्यं यदि मे कुर्यात् भुवसे विजयो भवेत् ।
 तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसुकरः परैः । नाराचान् गार्हपत्रांश्च शकटानि वहन्तु मे ।
 रथाश्च मुख्या रजोन्द्र युक्ता वाजिभिश्चतस्रैः । आद्यान्तु पश्चात् सततं मामेव भरतर्षभ ।
 एवमभ्यधिकः पार्थाङ्गविष्यामि गुणैरहं । शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्यहं ।
 यथाऽप्यहदयं वेद दाशार्हः परवीरहा । तथा शल्योऽपि जानीते ह्यथज्ञानं महारथः ।
 बाहुवीर्यं सभो नास्ति मद्राजस्य कश्चन । तथाऽस्त्रैर्मत्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धरः ।
 तथा शल्यसमो नास्ति ह्यथज्ञाने हि कश्चन । सोऽयमभ्यधिकः कृष्णाङ्गविष्यति रथो मम ।
 एवं कृते रथस्योऽहं गुणैरभ्यधिकोऽर्जुनात् । भवे युधि जयेयश्च फाल्गुनं कुरुक्षेत्रम् ।
 समुद्यतुं न शक्यन्ति देवा अपि सवासवाः । एतत्कृतं महाराज त्वयेऽहमि परन्तप ।
 क्रियतामेव केना मे मा वः कालोऽत्यगादयं । एवं कृते कृतं सङ्गं सर्वकामैर्भविष्यति ।
 ततो द्रुपदि संग्रामे यत्करिष्यामि भारत । सर्वथा पाण्डवान् संख्ये विजये वै समागतान् ।
 न हि मे समरे शक्ताः समुद्यतुं सुरासुराः । किमु पाण्डुसुता राजन् रणे मानुषेयानयः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तव सुतः कर्णेनाहवभेभिना । सम्पूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे । सोपासक्या रथाः सान्द्राः स्वनुयास्यन्ति संयुगे ।
 नाराचान् गार्हपत्रांश्च शकटानि वहन्तु ते । अनयास्याम कर्ण त्वा वयं सर्वे च पार्थिवाः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ता महाराज तव पुत्रः प्रतापवान् । अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्राजमिदं वचः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनवैवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तव महाराज मद्राजं महारथं । विनयेनोपसङ्गम्य प्रणयादाकथमब्रवीत् ।
 सत्यव्रत महाभाग द्विषतां तापवर्द्धन । मद्रेश्वर रणे शूर परमैवभयङ्कर ।
 श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रवतो वदतां वर । यथा नृपतिसिंहानां मध्ये त्वां वरये स्वयं ।
 तत्त्वामप्रतिवीर्याय नृपसत्तयाय च । मद्रेश्वर प्रयाचेऽहं शिरसा विनयेन च ।
 तस्मान् पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि । सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठं प्रणयात् कर्तुमर्हसि ।
 त्वयि यत्करि राधेयो विविधो मे विजिष्यते । अभीष्टं हि कर्णस्य गृहीताऽन्यो न विद्यते ।
 अने हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि । स पाहि सर्वथा कर्णं यथा ब्रह्मा महेश्वरं ।
 यथा च सर्वथापसु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवं । तथा मद्रेश्वराद्य त्वं राधेयं प्रतिपालय ।
 भीष्मां द्रोणः कृपः कर्णो भवान् भोजस्य वीर्यवान् । शकुनिः सौबलो द्राणिर्हमेव च नो वलं ।
 स्वमेव कृतो भगो नवधा दृष्टिवीपते । न च भगोऽत्र भीमस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 ताभ्यामतोय तौ भगौ निहता मम शत्रवः । दृष्टौ हि तौ महेष्वासौ कृत्स्नेन निहतौ युधि ।

१११०

१११५

११२०

११२५

११३०

कृत्वा न सुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ । तथाऽन्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि । १२९
 अस्मदीयाश्च बहवः स्वर्गोपगता रणे । त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति चेष्टां कृत्वा च पुष्कलां ।
 तदिदं हतभूयिष्ठं बलं मम नराधिप । पूर्वमप्यल्पकैः पार्थैर्हतं किमुत भूपतं ।
 बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः । बलं शेषं न हन्युर्मै यथा तत् कुरु पार्थिव ।
 हतवीरमिदं मैत्र्य पाण्डवैः समरे विभो । कर्णेऽहोको महाबाहुरस्त्रप्रियहृते रतः ।
 भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः । शन्य कर्णेऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति संयुगे । १३०
 तस्मिन् जयाशा विपला मद्रराज नराधिप । तस्याभीषुग्रहवरो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
 पार्थस्य समरे कृष्णो यथाऽभीषुग्रही वरः । तथा त्वमपि कर्णस्य रथेऽभीषुग्रहे भव ।
 तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च पार्थिव । यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तथैव तत् ।
 पूर्वं नः समरे ह्यवमबधीदर्शुनो रिपून् । इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन महितस्य च ।
 कृष्णेन महितः पार्थो धार्तराष्ट्रो महाचमूं । अहन्यहनि मद्रेश द्वावयन् दृश्यते युधि । १३१
 भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महायुते । ते भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाद्य हि ।
 अरुणेन यथा सार्द्धं तमः सूर्या व्यपोहति । तथा कर्णेन सन्ति जहि पार्थ महाहवे ।
 उद्यतौ च यथा सूर्यौ बालसूर्यसमप्रभौ । कर्णशन्यौ रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथः ।
 सूर्योत्पणौ यथा दृष्ट्वा तमे नश्यति मारिष । तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाञ्चालाः ससृञ्जयाः ।
 रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तूणां प्रवरो भवान् । संयोगो युवयोर्लोकं नाभून्न च भविष्यति । १३२
 यथा सर्वास्ववस्यासु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवं । तथा भवान् परित्रातु कर्णं वैकर्त्तने रणे ।
 त्वया मारयिना ह्येष अप्रष्टव्यो भविष्यति । देवतानामपि रणे सशक्राणां सहोपते ।
 किं पुनः पाण्डवेयानां माविशङ्कोर्वचो मम ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा शन्यः क्रोधममन्वितः । विशिखां भुकुटीं कृत्वा धुन्वन् हसौ पुनः पुनः ।
 क्रोधरक्ते महानेत्रे परिच्यत महाभुजः । कुलैश्वर्यश्रुतबलैर्दृप्तः शन्योऽब्रवीदिदं । १३३
 ॥ शन्य उवाच ॥ अवमन्यमि गान्धारे भ्रुवञ्च परिशङ्कमे । यन्मो ब्रवीषि विस्मयं सारथ्यं क्रियतामिति ।
 अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णे मन्यमानः प्रशंसमि । न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मनः ।
 आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः प्रथिवीपते । तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतं ।
 अथवा येकं एवाहं यास्यामि कुरुनन्दन । पश्य वीर्यं ममाद्य त्वं संग्रामे दहतो रिपून् ।
 यथाऽभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् । अस्मदिधः प्रवर्त्तते मा मां त्वमभिगङ्गिष्याः ।
 युधि वाऽप्यवमानोऽहं न कर्त्तव्यः कथञ्चन । पश्य पोतौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ ।
 धनुः पश्य च मे चित्रं शरांश्चाग्निविधोपमान् । रथं पश्य च मे कृतं सदृशैर्वातवेगिनैः ।
 गदाश्च पश्य गान्धारि हेमपट्टविभूषितां । दारुधेयं महीं कृत्वा विकिरेयश्च पर्वतान् ।
 शोषयेयं समुद्रांश्च तेजसा स्त्रेन पार्थिव । तं समोर्वविधं राजन् ममर्थमग्निनयहे ।

कस्माद्युनङ्गि मारये नीचस्याधिरये रणे । न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
 न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेयस्त्वमुत्सहे । यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांभं वशे स्थित ।
 वशं पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरं । ब्रह्मणा ब्राह्मणाः सृष्टा मुखात् कृत्स्नश्च बाहुनः ।
 ऊरुभ्यामसृजद्वैश्यान् शूद्रान् पद्भ्यामिति श्रुतिः । तेभ्यः वर्णविशेषाश्च प्रतिशोभानुलोमजाः ।
 अथान्यान्यस्य मयोगाश्चातुर्वर्णस्य भारत । गोप्राणः संगृहीतारो दातारः क्षत्रियाः सूताः ।
 धाजनाध्यापनैर्विप्रा विश्वद्वैश्च प्रतिग्रहैः । लोकस्यानुग्रहार्थोय स्यापिता ब्राह्मणा भुवि ।
 कृषिश्च पाशुपाल्यश्च विशां दानश्च धर्मतः । ब्रह्मन्तविशां शूद्रा विहिताः परिचारकाः ।
 ब्रह्मन्तस्य विहिताः सूता वै परिचारकाः । न क्षत्रियो वै सूतानां शृणुयाच्च कथञ्चन ।
 अहं मूर्खाभिषिक्तो हि राजर्षिकुलजो नृप । महारथः समाख्यातः मेव्यः स्तुत्यश्च वन्दितां ।
 सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिबलसूदन । सुतपुत्रस्य संजुमि सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ।
 अवमानमहं प्राप्य न योत्स्यामि कथञ्चन । आपृच्छे त्वाऽद्य गान्धारे गमिष्यामि गृहाय वै ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज शल्यः समितिशोभनः । उत्थाय प्रययौ तूष्णं राजमध्यादमर्षितः ।
 प्रणयाद्दृष्टमानाच्च तं निगृह्य सुतस्तव । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षा मर्षार्थमाधकं ।
 यथा शल्य विजानीये एवमेतदंशयं । अभिप्रायस्तु मे कश्चित् तस्मिन्निबोध जनेश्वर ।
 न कर्णेऽभ्यधिकस्तत्तो न शक्नु त्वाश्च पार्थिव । न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्याद्यदनृतं भवेत् ।
 अतमेव हि पूर्वोक्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः । तस्मादार्त्ताद्यनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम ।
 शल्यभूतस्तु शत्रूणां यस्मात्त्वं युधि मानद । तस्माच्छल्यो हि ते नाम कथ्यते पृथिवीतले ।
 यदेतद्वाञ्छितं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण । तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यते ।
 न च त्वत्तो हि राधेयो न चाहमपि वीर्यवान् । वृणेऽहं त्वा हयाय्याणां यन्तारमिह संयुगे ।
 मन्ये चाभ्यधिकं शल्य गुणैः कर्णं धनञ्जयात् । भवन्तं वासुदेवाच्च लोकोऽयमिति मन्यते ।
 कर्णे ह्यभ्यधिकः पार्थादस्त्वैरेव नरर्षभ । भवानभ्यधिकः कृष्णादश्च ज्ञाने बले तथा ।
 यथाऽश्वाहृदयं वेद वासुदेवो महामनाः । द्विगुणम्बं तथा वेत्सि मद्रराजेश्वरात्मज ।
 ॥ शल्य उवाच ॥ यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये मैन्यस्य कौरव । विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्मयन् त्वयि ।
 एष मारय्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाद्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ।
 ममयश्च हि मे वीर कश्चिदैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत । अब्रवीन्मद्रराजस्य मतं भरतमत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ भय एव तु मद्रेश यत्ते वक्ष्यामि तन्मृणु । यथा पुरावृत्तमिदं युद्धे देवासुरे विभो ।
 य द्रुपवान् पितुर्भर्त्रां मार्कण्डेयो महानृपिः । तदशेषेण ब्रुवती मम राजर्षिसत्तम ।
 निबोध मनसा चात्र न ते कार्त्था विचारणा । देवानामसुराणाञ्च परस्परजिगीषया ।

बभूव प्रथमे। राजन् भङ्गामन्तारकामयः । निर्जितास्य ततो दैत्या दैवतैरिति नः श्रुतिः ।
 निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्तथः । तारास्तः कमलाक्षस्य विद्युन्माली च पार्थिव ।
 तप उग्रं समास्थाय निशमं परमं स्थिताः । तपसा कथयामासुर्दृष्टान् स्वान् शत्रुतापन ।
 दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना । तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरं ।
 अबध्यत्वं च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा । सहिता वरयामासुः सर्वलोकपितामहं ।
 तानब्रवीत्तदा देवा लोकानां प्रभुरीश्वरः । नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्त्तध्वमिताऽमराः ।
 अन्यं वरं तृणध्वं वै यादृशं सम्प्रेराचते । ततस्ते सहिता राजन् सम्प्रधार्यामकृतप्रभु ।
 सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्यदमयाब्रुवन् । अस्मभ्यं त्वं वरं देव संप्रयच्छ पितामह ।
 वयं पुराणि चोण्यव समास्थाय महीमिमं । विश्रिण्याम लोकैस्सिन् लक्ष्मणादात् पुरस्कृताः ।
 तंता वधमकुरुं तु ममेष्ट्यामः परस्परं । एकीभावं गमिष्यामि पुराणेतानि चानघ ।
 ममागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकैषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति ।
 एवमस्त्विति तान देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विवं । ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य परस्परं ।
 पुरत्रयविस्तृष्टयं मयं वपुर्षीहामुरं । विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितं ।
 तंता मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । चोणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्पाणमन्तथा ।
 काञ्चनं दिवि तत्रामीदन्तरीले च राजतं । आयमद्याभवद्भ्राम चक्रुस्तं पृथिवीपते ।
 एकैकं योजनशतं विस्तारायामतः समं । गृह्णादालकमयुक्तं बज्रप्राकारतोरणं ।
 गृह्णप्रवरमम्बाधं समम्बाधमहापथं । प्रासादैर्विविधैश्चापि दारैश्चैवापशोभिभं ।
 पुरेषु चाभवन् राजन् राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाख्यस्य चित्रमामोन्महात्मनः ।
 राजन्तं कमलाख्यस्य विद्युन्मालिन आयमं । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीलोकानस्ततेजसा ।
 आक्रम्य तस्य कुरुक्षु कस्य नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुखाणां प्रयतान्यर्बुदानि च ।
 कोऽयस्याप्रतिवीराणां ममाजगमुस्ततस्ततः । मांसाग्निः सुदृष्टास्य सुरैर्विनिहताः पुरा ।
 महदैद्युर्बलिञ्च नस्त्रिपुरं दर्शमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनश्चैषां सर्वयोगवहे मयः ।
 तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्तऽङ्गताभयाः । यो हि यन्मनसा कामं दधौ त्रिपुरसंश्रयः ।
 तस्मै कामं मयस्तस्मै विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः ।
 तपसां परमकं येनातुष्यत् पितामहः । सन्तुष्टमवृणोद्वैवं वापी भवतु नः पुरे ।
 अस्मैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवन्तराः । स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः ।
 महजं तत्र वापीं तां मृतानां जीवनीं प्रभो । येन रूपेण दैत्यस्तु येन वेशेन चैव हि ।
 मृतस्तस्यां परिक्षिप्तादृशेनैव जज्ञिवान् । तां प्राप्य ते पुनस्तस्मै लोकान् सर्वान् बबाधिरं ।
 महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः । न तेषामभवद्भ्राजन् क्षयो दुष्टे कदाचन ।
 ततस्तं लोभमाहाभ्यामभिभूता विचेतसः । निर्जीकाः संस्थिताः सर्वे स्थापिताः समलूलुपन ।

विद्राव्य मगणन् देवास्तत्र तत्र तदा तदा । विचेरुः स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिताः ।
 देवाद्यानानि सर्वानि प्रियाणि च दिवौकसं । ऋषीणामाश्रमान् पुण्ड्रान् रम्यान् जनपदांस्तथा ।
 व्यनाशयन् मर्यादां दानवा दृष्टचारिणः । पीड्यमानेषु लोकेषु ततः शक्नो मरुद्वृतः ।
 पुराण्यायोधयाञ्चक्रे वज्रपातैः समन्ततः । नाशकस्तान्यभेद्यानि यदा भेत्तुं पुरन्दरः ।
 पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप । तदा भीतः सुरपतिर्मुक्ता तानि पुराण्यथ ।
 तैरिव त्रिविधैः सार्द्धं पितामहमरिन्दमः । जगामाथ तदाख्यातुं विप्रकारं सुरतरैः ।
 ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च । बधोपायमपृच्छन्त भगवन्तं पितामहं ।
 श्रुत्वा तद्भगवान् देवा देवानिदमुवाच ह । ममापि मोऽपराधोऽस्मि यो युष्माकमस्य कृतः ।
 असुरा हि दुर्गात्मानः सर्व एव सुरद्विषः । अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान् पीडयन्त्युत ।
 अहं हि तुल्यः सर्वेषां भूतानां नात्र संशयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितं ।
 एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि नान्यथा । न च स्थाणुमृते शक्नो भेत्तुमेकेषुणा परः ।
 ते यूयं स्थाणुमीशानं जिष्णुमस्मिष्टकारिणं । योद्धारं वृणुतादित्याः स तान् हन्ताऽमरेतरान् ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः । ब्रह्माणमयतः कृत्वा वृषाङ्कं शरणं ययुः ।
 तपोनियममाख्याय गृणन्तो ब्रह्मा शाश्वतं । ऋषिभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्वमात्मना गताः ।
 तृष्टुर्वृषाग्निरूपाभिर्भेष्वभयदं नृप । सर्वमात्मानं महात्मानं येनाग्नं सर्वमात्मना ।
 तपोविशेषैर्विविधैर्योगैश्च वेद चात्मनः । यः सांख्यमात्मानं वेत्ति यस्य चात्मा वशे सदा ।
 तं ते ददृशुर्गोशानं तेजोराशिमुमापतिं । अनन्यशृङ्गं लोके भगवत्समकल्मषं ।
 एकञ्च भगवन्तं नानारूपमकल्पयन् । आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मानि ।
 परस्परस्य चापश्यन् सर्व परमविस्मिताः । सर्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं गजतः पतिं ।
 देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणी गताः । तान् स्तस्त्रिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाय च शङ्करः ।
 ब्रूत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत । व्यन्तर्कनाभ्यनुज्ञाता सतस्तु स्वस्यचेतसः ।
 नमो नमो नमस्तस्मै प्रभो इत्यब्रुवन् वचः । नमो देवाधिदेवाय धर्म्विने वनमानिने ।
 प्रजापतिमखप्राय प्रजापतिमिरीज्यते । नमःस्तुताय स्तुत्याय स्वयमानाय शम्भवे ।
 विनाहिताय रुद्राय नीलपीवाय शूलिने । अमोघाय मृगालाय प्रवरायुधयोधिने ।
 अर्ह्यय चैव शुद्धाय ज्ञाय कथनाय च । दुर्ध्वारणाय कायाय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे ।
 ईशानाय प्रमयाय नियन्त्रे चर्मावाससे । तपोरताय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवाससे ।
 कुमारपित्रे व्यलाय प्रवरायुधपाणिने । प्रपन्नार्त्तिविनाशाय ब्रह्मद्विट्महाघातिने ।
 वनस्पतीनां पतये नारीणां पतये नमः । गवाञ्च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ।
 नमोऽस्तु ते सभैर्याय व्यम्कायामितौजसं । मनो वाङ्मूर्ध्निर्देव त्वं प्रपन्नान् भजस्व नः ।

ततः प्रसन्ना भगवान् स्वागतेनामिनस्य च । प्रोवाच ह्येतु वस्त्रामो ब्रूत किं करवाणि वः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुराख्यायि त्रयस्विंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥ पितृदेवर्षिमहोभ्योऽभये दत्ते महात्मना । महात्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः ।

तवात्मिगर्हदेवेश प्राजापत्यमिदं पदं । मयाऽधितिष्ठता दत्तो दानवेभ्यो महान् वरः ।

तानानि कान्तमर्थादानं नान्यः संहर्तुमर्हति । त्वामृते भूतभेष्यं त्वं ह्येषां प्रत्यरिष्वधे ।

म त्वं देव प्रपन्नानां याचताञ्च दिवौकसं । कुरु प्रमादं देवेश दानवान् जहि शङ्कर ।

त्वत्प्रमादाज्जगत् सर्वं स्रवमाप्नोतु मानद । शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वधं शरणं गताः ।

॥ स्याणुवाच ॥ हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः । न त्वेक उत्सहे हन्तुं बलस्या हि मर्गद्विषः ।

ते यूयं मेरुताः सर्वे मदीयेनार्द्धतेजसा । जयध्वं युधि तान् शत्रून् मङ्गतो हि मया बलः ।

॥ देवा ऊचुः ॥ अस्मत्तेजो बलं यावन्तावद्विगुणमाहवे । तेवामिति हि मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बध्नास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः । मम तेजोबलार्द्धेन सर्वान् निघ्नत शत्रवान् ।

॥ देवा ऊचुः ॥ विभर्तुं तव तेजाऽर्द्धेन शक्यामो महेश्वर । सर्वेषां दे० बलार्द्धेन त्वमेव जहि शत्रवान् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदि शक्तिर्न वः काचित् विभर्तुं मामकं बलं । अहमतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोऽर्द्धे वृंहितः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततस्तयेति देवेशैकतो राजमत्तम । अर्द्धमादाय सर्वेषां तेजसाऽभ्यधिकोऽभवत् ।

म त् देवा बलनामोत् सर्वेभ्यो बलवन्तरः । महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति शङ्करः ।

ततोऽब्रवीन्महादेवा धनुर्व्याणधरो ह्यहं । हनिष्यामि रथेनाजौ तान्निपून् वा दिवौकसः ।

ते यूयं मे रथश्चैव धनुर्व्याणं तथैव च । पश्यध्वं यातदधैतान् पातयामि महीतले ।

॥ देवा ऊचुः ॥ मूर्त्तौः सर्व्याः समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर सुवर्चसं ।

तथैव बुद्ध्या विहितं विशकर्षकृतं शुभं । ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन् ।

विष्णुं सोमं ऊताशञ्च तस्यैषुं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्वभूवास्य भङ्गः सोमो विशास्यते ।

शृङ्गान्त्याभवद्विष्णुस्तस्मिन्निपुबरे तदा । रथं वसुन्धरां देवीं विशालपुरमालिनीं ।

मपर्वतवनदीपां चक्रुर्भूतधरान्तदा । मन्दरः पर्वतश्चालं जङ्गा तस्य महानदी ।

विंशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य तु । र्दषा नक्षत्रवंशाश्च युगः कृतयुगोऽभवत् ।

कुवरश्च रथस्याभीदासुकिभुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वतः ।

उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमः । समुद्रमत्तमसृजन् दानवालयमुत्तमं ।

अप्रतिमण्डलश्चैव रथस्यामोत् परिष्करः । गङ्गा मरुस्वती भिन्धुर्धुमाकाशमेव च ।

उपस्कारो रथस्यामन्नापः सर्व्याश्च निम्नगाः । अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च चतवस्तथा ।

अनुकर्षं गङ्गा दीप्ता वरूथश्चापि तारकाः । धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिषु चापि बभूवुः ।

आग्नीध्रीर्वीरधश्चैव घण्टाः पृथ्वाफलापगाः । सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे ।

पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे । दश नागपतीनीधां धृतराष्ट्रमुखं । सदा ।
 योक्ताणि चक्रुर्नागांश्च निश्चमन्ते महेरगान् । ध्यां युगं युगचर्याणि सम्मर्त्तकवलाहकान् ।
 कालप्रष्टोऽय नङ्गः कौकटकधनञ्जयो । इतरे चाभवन्नागा हयानां बालबन्धनाः ।
 दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनः । सन्ध्या धृतिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च ।
 गहनसत्रताराभिश्चर्षं चित्रं नभस्तलं । सुराम्भेतविन्नानां पतीन् लोकेश्वरान् हयान् ।
 मिनीवालीमनुमतिं कुङ्कं राकाञ्च स्रजतां । योक्ताणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् ।
 धर्मः सत्यं ततोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः । अधिष्ठानं मनश्चासीत् परिग्रथा मरस्वती ।
 नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नैर्द्धं रथं दिव्यं व्यदीपयन् ।
 वषट्कारः प्रतोदोऽभूद्वायवी शीर्षबन्धना । यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः ।
 संवत्सरे धनुस्तदै मावित्री ज्या महासना । दिव्यञ्च वर्षं विहितं महार्धरत्नभूषितं ।
 अभ्येद्यं विरजस्कं वै कालचक्रवर्हिष्कृतं । ध्वजयष्टिरभून्मरुः श्रीमान् मैनाकपर्वतः ।
 पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्युमथस्या ज्वलन्त इव पावकाः ।
 कृत्तं तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन् । सर्वलोकस्य तेजसि दृष्टुकस्यानि मारिष ।
 युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तैश्च महात्मने । एवं तस्मिन्महाराज कल्पितं रथमन्तम् ।
 देवैर्भनुजगार्हन् दिष्टतामभिमर्द्दने । स्वान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छङ्करो रथे ।
 ध्वजयष्टिं वियत्कृत्वा स्थापयामास गोवृधं । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः ।
 परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः । अयर्वाङ्गिरसावाक्तां चक्ररक्षो महात्मनः ।
 ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणश्च पुरःसराः । इतिहासयजुर्वेदो पृष्ठरक्षो बभूवतुः ।
 दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्थचराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र वषट्कारस्तथैव च ।
 अङ्कारश्च मुखे राजन्नतिशमाकोरोऽभवत् । विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः ।
 कायभिवात्मनयुक्तं धनुर्ज्यामलयां रणे । कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरे धनुः ।
 तस्माद्रौद्री कालरात्रौ ज्या कृता धनुषोऽजरा । दपुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च ।
 अग्नीसोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवं चाच्यन्त जगत् । विष्णुस्तस्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः ।
 तस्माद्भनुर्ज्याभेर्गणं न विप्रेर्द्धरस्य ते । तस्मिन् शरे तिग्ममन्युं मुनेचामह्यमोद्युगः ।
 गृध्रजिह्वा मनुभवं कौघाग्निमतिदुःमहं । स नीललोहितो धूमः कृत्तिवासा भयङ्करः ।
 आदित्यायुतमङ्गाशभेजोज्ज्वालावृते ज्वलन् । दुःश्चावध्यावने जेता हन्ता ब्रह्मादिषां हरः ।
 नित्यं त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रिताद्वरान् । प्रमाथिभिर्भूमिबलैर्भूमिरूपैर्भूनेजवैः ।
 विभक्तिं भगवान् ग्याणभोग्यात्मगुणैर्हतः । तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् ।
 जङ्गमाजङ्गमं राजन् शुशुभेऽद्भुतदर्शने । दृष्ट्वा तु तं रथं युक्तं कवची मगरासनी ।
 वाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्यग्निमम्भवं । तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयन्नाक्रिण प्रभो ।

१.४८५

१.४८६

१.४८७

१.४८८

१.४८९

१.४९०

पुण्यगन्धर्वहं राजन् शुभनं देवमत्तमं । तमास्याय महादेवस्त्वामयन् देवतान्यपि ।
 आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनी । तमारुरुतुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः ।
 गन्धर्वा देवसंघाश्च तथैवास्मरसां गणाः । ब्रह्मार्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः ।
 तथैवास्मरसां तृन्दैर्नृशङ्गिर्नृत्यकाविदैः । स शोभमानो वरदः खड्गी वाणी शरामनी ।
 हसन्निवाब्रवीद्देवः सारथिः को भविष्यति । तामब्रुवन् देवगणा यं भवान् मनियोऽप्यते ।
 स भविष्यति देवेश सारथिले न संशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।
 ते सारथिं कुरुध्व मे स्वयं मञ्चिष्य मा चिरं । एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना ।
 गन्धः पितामहं देवाः प्रसाधेदं वचोऽब्रुवन् । यथा तत्कथितं देव त्रिदशारिविनिर्गह ।
 तथा च कृतमस्मभिः प्रसन्ना वृषभध्वजः । रथश्च विहितोऽस्माभिर्बिचित्रायुधसंयुतः ।
 सारथिश्च न जानीमः कः स्यात्तस्मिन् योत्तमे । तस्मद्दिधीयतां कश्चित् सारथिर्देवसत्तमः ।
 सफलान्तो गिरं देव कर्तुमर्हमि नो विभो । एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि ।
 हितं कर्त्ताऽस्मि भवतामिति तत्कर्त्तुमर्हमि ।

स देवयुक्तो रथमत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणं । पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ ।
 तथैव वेदाश्चतुरो हयाप्या धरा सैशला च रथो महात्मनः । नतत्रवशानुगतां वरुण्यो हरो योद्धा सारथ्योर्नाभिलक्ष्यः ।

तत्र सारथिरेष्ट्यः सर्वैरेतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव हया योद्धा तथैव च ।
 कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकश्च पितामहः । त्वाष्ट्रे सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयं ।
 त्वं हि सर्वगुणैर्युक्तो दैवतोभ्योऽधिकः प्रभो । स रथं तूष्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान् ।
 जयाय त्रिदिवेशानां वधाय त्रिदशद्विषां । इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोकेशं पितामहं ।
 देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं ।

॥ पितामह उवाच ॥ नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवैकमः । संयच्छामि हयानेषु युध्यतो वै कपर्दिनः ।

ततः स भगवान् देवां लोकस्रष्टा पितामहः । सारथ्ये कल्पितो देवैरीशानस्य महात्मनः ।
 तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्वन्दने लाकपूजिते । शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरंहसः ।
 आरुह्य भगवान् देवो दीप्यमानः स्वतेजसा । अभीष्टून् हि प्रतोदश्च संजपाह पितामहः ।
 तत उत्थाय भगवांस्तान् हयाननिनोपमान् । बभाषे च तदा स्थाणुमारोहेति सुरोत्तमः ।
 ततस्तमिषुमादाय विष्णुमोमाग्निस्त्वयं । आरुरोह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन् परान् ।
 तमारुरुतुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंघाश्च तथैवास्मरसां गणाः ।
 स शोभमानो वरदः खड्गी वाणी शरामनी । प्रदीपयन्त्ये तस्यै चीन् लोकान् खेन तेजसा ।
 ततो भूयोऽब्रवीद्देवो देवानिन्द्रपुरोगमान् । न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथञ्चन ।
 हतानियेव जानीत वाणेनानेन चासुरान् । ते देवाः सत्यमित्याज्जनिहता इति चाब्रुवन् ।
 न च तद्वचनं मिथ्या यदाह भगवान् प्रभुः । इति मञ्चिष्य वै देवाः परां तुष्टिमवाप्नुवन् ।

ततः प्रयातो देवेशः सर्वैर्देवगणैर्दृतः । रथेन महता राजश्रुपमा नान्ति यस्य ह ।
 सैव पारिषदैर्देवैः पूज्यमानो महायशः । नृत्यङ्गिरपरैश्चैव मांसभक्षैर्दुरासदैः ।
 धावमानैः समन्ताच्च तर्क्षमानैः परस्परं । ऋषयस्तथा महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः ।
 आशंसुर्बिजयं देवा महादेवस्य सर्वशः । एवं प्रयाते देवेशे लोकानामभयङ्करे ।
 तुष्टमासोऽजगत् सर्वं देवताश्च नरोत्तम । ऋषयस्तत्र देवेशं स्तुवन्तो वज्रभिः स्तवैः । १४.५५
 तेजसास्मै वर्द्धयन्तो राजन्नामन् पुनः पुनः । गन्धर्वाणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्धुदानि च ।
 वादयन्ति प्रयाणेऽस्य वाद्यानि विविधानि च । ततोऽर्धरुढे वरदे प्रयाते चामुरान् प्रति ।
 साधुमाध्विति विधेशः स्मयमानोऽभ्यभाषत । याहि देव यतो दैत्याश्चादयाश्चानतन्द्रितः ।
 पश्य बाह्यैर्बलं मेऽद्य निघ्नतः शात्रवाश्रणे । ततोऽस्याश्चादयामास मनोमारुतरंहसः ।
 येन तस्मिन् राजन् दैत्यदानवरसितं । पिवद्गिरिव चाकाशं तैर्हयैर्लोकपूजितैः । १४.५०
 जगाम भगवान् लिपञ्चयाद्य त्रिदिवौकसं । प्रयाते रथमास्थाय त्रिपुराभिमुखे भवे ।
 ननाद मुमहन्नादं वृषभः पूरयन् दिशः । वृषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
 विनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुगश्चवः । अपरेऽवस्थितास्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा ।
 ततः स्थाणुर्महाराज शूलधृक् क्रोधमूर्च्छितः । वस्तानि सर्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकम्पते ।
 निमित्तानि च घोरानि तत्र सन्दधतः शरं । तस्मिन् सोमाग्निविष्णूनां चेभिर्न ब्रह्मरुद्रयोः । १४.५५
 सरयो धनुषः सोमादतीव ह्यवसोदति । ततो नारायणस्तस्माच्छ्वरभागादिनिःसृतः ।
 वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथं । सीदमाने रथे चैव नर्दमानेषु शत्रुषु ।
 स सम्भ्रमात्तु भगवान्नादच्छक्रे महाबलः । वृषभस्य स्थितो मूर्द्ध्नि हयपृष्ठे च मानद ।
 तदा स भगवान् रुद्रे निरैज्जहानव पुरं । वृषभस्यास्थितो रुद्रे हयस्य च नरोत्तम ।
 स्तनास्तदा शातयत् खुरांश्चैव दिधाकरोत् । ततः प्रभृति भद्रन्तो गवां वैधीकृताः खुराः । १४.६०
 हयानाञ्च स्तनाराजंस्तदा प्रभृति नाभवन् । पीडितानां बलवता रुद्रेणाहुतकर्षण ।
 तथाऽधिज्यं पुनः कृत्वा शर्वः सन्धाय तं शरं । युक्त्वा पाशुपतस्त्रिण त्रिपुरं समचिन्तयत् ।
 तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विष्टतकार्मुके । पुराणि तानि कालेन जगमुरेकैकतां तदा ।
 एकीभावं गते चैव त्रिपुरलम्पगते । बभूव तुमुलो हर्षो देवतानां महात्मनां ।
 ततो देवगणाः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः । जयेति वाचो मुमुक्षुः संस्तुवन्तो महेश्वरं । १४.६५
 ततोऽप्यतः प्रादु भूत्त्रिपुरं निघ्नतोऽसुरान् । अनिर्दृश्योपवपुषो देवस्यासन्नतेजसः ।
 सतदिह्यभगवान् दिव्यं लोकेश्वरो धनुः । त्रैलोक्यमारं तमिषु मुमोच त्रिपुरं प्रति ।
 उल्लृष्टे चैव महाभाग तस्मिन्निषुवरे तदा । महानार्त्तस्त्रो ह्यासीत् पुराणं पततां भुवि ।
 तान्माऽमुग्गणान् दग्ध्वा प्राणिपत् पश्चिमाणिव । श्वन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
 महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा । स चात्मक्रोधाजो वक्रिर्हृद्येयुक्ता निवारितः । १४.७०

माकार्षीर्भस्मसाक्षीकानिति व्यनीऽब्रवीच्च तं । ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्त्वथर्षयः ।

तुष्टुवर्ष्वाग्निरुग्राभिः स्यान्मप्रतिमौजसं । तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथागतं ।

कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः । एवं स भगवान् देव लोकस्य महेश्वरः ।

देवासुरगणाध्यक्षो लोकानां विदधे शिवं । यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।

सारथ्यप्रक्रोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः । तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्यैव पितामहः ।

मंयच्छतृ हयानस्य राधेयस्य महात्मानः । त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषतः ।

विशिष्टा राजशार्ङ्गं नान्ति तत्र विचारणा । युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वच्च ब्रह्मसमो नये ।

तस्माच्छक्ता भवान् जेतुं मच्छत्रं स्तानिवासुरान् । यथा शन्याय कर्णोऽयं येतास्य कृष्णसारथिं ।

पस्य हन्यात् कौन्तेयं तथा शीघ्रं विधीयतां । त्वयि मद्देश राज्याशा जीविताशा तथैव च ।

विजयस्य तथैवाय कर्माक्षिप्यकारितः । त्वयि कर्णश्च राज्यस्य वयश्चैव प्रतिष्ठिताः ।

विजयस्यैव मंगलं मंयच्छास्य हन्यात्तमान् । ददञ्चाथपरं भूय इतिहामं निबोध मे ।

पितृभ्यं सकाशं यदाह्वयः प्राप्त धर्मवित् । श्रुत्वा चैतदक्षिपत्रं हेतुकार्थार्थभक्तिं ।

कुरु शन्य विनिश्चित्य माभूदत्र विचारणा । भार्गवानां कुले जाता येनदग्निर्भक्षयशाः ।

तस्य गर्भेति विख्यातः पत्न्यभोजः गुणान्वितः । स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवं ।

अस्मत्कृतां प्रसन्नात्मा नियतः संयतश्चिद्यः । तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या च प्रशमेन च ।

हृदतश्चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ राम तुष्टोऽस्मि भद्रन्ते विदितं मे तवैप्सितं । कुरुष्व पुनमात्मानं सर्वमेतदवाप्त्यभिः ।

दास्यामि ते तदाऽस्त्राणि यदा पूना भविष्यमि । अत्रात्रमममर्थस्य दहन्त्यस्त्राणि भार्गव ।

इत्युक्त्वा जामदग्न्यस्य देवदेवेन गृहीतान् । प्रत्युवाच महात्मानं शिरसाऽवनतः प्रभुः ।

यदा जानामि देवेश पात्रं सामस्तधारणं । तदा शूश्रूष्वेऽस्त्राणि भवान् दातुमर्हति ।

॥ द्रुपद उवाच ॥ ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च । पूजोपहारबलिभिर्हीनममन्त्रपुरस्कृतैः ।

अत्रार्थयितवान् शर्वं वहन् वर्षगणास्तदा । प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मानः ।

अब्रवीत्तस्य वहङ्गा गुणान् देव्याः समीपतः । भक्तिमानप सततं मयि रामो वृढव्रतः ।

एवं तस्य गुणान् प्रीतो वहङ्गोऽकथयत् प्रभुः । देवतानां पितृणाञ्च समस्तमस्मिददत्त ।

एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन् महाबलाः । तैस्तदा दर्पभाहाद्यैरेवधन्त दिवौकसः ।

ततः सम्भूय विबुधास्मान् कृन्तुं कृतनियगा । चक्रुः शत्रुवधे यत्नं न गेहर्गृहेषु नैव तान् ।

अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिं । प्रामादयेस्तदा भक्त्या जहृि शत्रुगणानिति ।

प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुजयं । रामं भार्गवमाह्वय मोऽभ्यभाषत शङ्करः ।

रिपून् भार्गव देवानां जहि सर्वान् समागतान् । लोकानां हितकार्थं मत्प्रोद्यथं तथैव च ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच त्वयस्कं वरदं प्रभुः ।

॥ राम उवाच ॥ का शक्तिर्मम देवेश अकृतास्त्वस्य संयुगे । निहन्तुं दानवान् सर्वान् कृतास्तान् युद्धदुर्मदान् ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ गच्छ त्वं मदनुज्ञातो निहनिष्यसि शात्रवान् । विजित्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्राप्स्यसि पुष्कलान् ।
 एतत् श्रुत्वा तु वचनं प्रतिगृह्य च सर्वशः । रामः कृतस्त्वस्य घनः प्रययौ दानवान् प्रति ।
 अब्रवीद्देवश्चूँस्तान् मददर्पबलान्वितान् । मम युद्धं प्रयच्छध्वं दैत्या युद्धमदोत्कटाः ।
 प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुराः । इत्युक्त्वा भार्गवेनाद्य दैत्या युद्धं प्रचक्रमुः ।
 स तान्निहत्य समरे दैत्यान् भार्गवमन्दनः । वज्राशनिमस्यैशैः प्रहरैरेव भार्गवः ।
 स दानवैः क्षततनुर्जामदग्न्या द्विजोत्तमः । संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्धणः समजायत ।
 प्रीतश्च भगवान् देवः कर्मणा तेन तस्य वै । वरान् प्रादाद्भविधान् भार्गवाय महात्मने ।
 उक्तश्च देवदेवेन प्रीतिदुक्तेन गूढलिना । निपातात्तव शस्त्राणां शरीरे याऽभवद्गुहा ।
 तथा ते मानुषं कर्म व्यपोढं मृगनन्दन । गृहाणास्त्वाणि दिव्यानि मत्सकाशाद्यथेक्षितं ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततोऽस्त्वाणि समस्तानि वरांश्च मनसेषितान् । लब्ध्वा बह्विधात्वामः प्रणम्य शिरसा भवं ।

अनुज्ञां प्राप्य देवेशाञ्जगाम स महातपाः । एवमेतत् पुराष्टत्तं तदा कथितवानृषिः ।
 भार्गवोऽपि ददौ दिव्यं धनुर्ब्रह्मं महात्मने । कर्णाय पुत्रव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 वृजिने हि भवेत् किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव । नास्मै ह्यस्त्वाणि दिव्यानि प्रादास्वद्भृगुनन्दनः ।
 नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन । देवपुत्रमहं मन्ये क्षत्रियाणां कुलोद्भवं ।
 विशिष्टं महतो गात्रादिनि मे नैष्ठिकी मतिः । सर्वथा न ह्ययं शक्यः कर्णः सूतकुलोद्भवः ।
 मकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथं । कथमादित्यमदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ।
 यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ । वलः पश्य विशालश्च सर्वशत्रुनिवहणं ।
 न त्वेषः प्राकृतः कश्चित् कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । महात्मा ह्येष राजेन्द्र रामशिशुः प्रतापवान् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरबधोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवं स भगवान् देवः सर्वलोकपितामहः । सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्भयो ।
 रथिनोऽभ्यधिको वीरः कर्त्तव्यो रथसारथिः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि ।
 यथा देवगणैस्तत्र वृते यज्ञात् पितामहः । तथाऽस्माभिर्भवान् यज्ञात् कर्णादभ्यधिको वृतः ।
 यथा देवैर्महाराज ईश्वरादधिको वृतः । तथाभवानपि क्षिप्रं रुद्रस्त्वेव पितामहः ।
 नियच्छ तुरगान् युद्धे राधेयस्य महाद्युते ।

॥ शल्य उवाच ॥ मयाऽप्येतत्परमं बह्विशो नरसिंहयोः । कथ्यमानं श्रुतं दिव्यमाख्यातमतिमानुषं ।
 यथा च चक्रे सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः । यथाऽसुराश्च निहता इषुषैकेन भारता ।
 कृष्णस्य चापि विदितं सर्वमेतत् पुरा ब्रूयन् । यथा पितामहो जज्ञे भगवान् भारयिस्तदा ।
 अनागतमतिक्रान्तं वेद कृष्णोऽपि तत्त्वतः । एतदर्थं विदित्वाऽपि सारथ्यमुपजग्मिवान् ।

स्वयम्भुरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत । यदि हन्याच्च कौन्तेयं सुतपुत्रः कथञ्चन ।
 दृष्ट्वा पार्थ हि निहतं स्वयं धोत्वयि केशवः । शङ्खचक्रगदापाणिध्वज्यते तव वाहिनीं । १६७
 न चापि तस्य कुट्टस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः । स्थास्यते प्रत्यनीकेषु कश्चिदत्र नृपस्तव ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तं तथाभाषमाणन्तु मद्रराजमरिन्दमः । प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ।
 माऽत्रमेत्या महाबाहो कर्णे वैकर्त्तनं वणे । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रास्तपारगं ।
 यस्य ज्ञातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं भवत् । पाण्डवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश ।
 प्रत्यलन्ते महाबाहो यथा रात्रौ घटोत्कचः । मायाशतानि कुर्व्याणो हता मायापुरस्कृतः । १६८
 न चातिष्ठत वोभसुः प्रत्यनीके कथञ्चन । एतांश्च दिवमान् सर्वान् भयेन महता दृतः ।
 भीमसेनश्च बलवान् धनुष्कोट्याऽभिचोदितः । उक्तस्य संज्ञया राजन् मूढ औदारिको यथा ।
 माद्रोपज्ञौ तथा शूरा येन जित्वा महारणे । कमथर्यं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।
 देन हृषीकप्रवोरन्तु मात्यकिः सात्वताम्बरः । निर्जित्य समरे वीर्ये विरथश्च बलात् कृतः ।
 सृक्षयाश्चेतरे सर्वे दृष्टदुस्त्रपुरोगमाः । अमरुद्भिर्गिताः संख्ये स्मयमानेन संयुगे । १६९
 तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथं । यो हन्यात् समरे कुङ्क्षे वज्रहस्तं पुरन्दरं ।
 त्वञ्च सर्वशस्त्रविदोः सर्वविद्यास्त्रपारगः । बाहुवीर्येण तत्तुभ्यः प्रियन्वा नास्ति कथन ।
 त्वं शन्यभृतः शत्रूणामविरह्यः पराक्रमे । ततस्त्वं मुच्यसे राजन् शन्य इत्यस्मिन्नुदन ।
 तव बाहुबलं प्राण न शत्रुः सर्वमावताः । तव बाहुबलाद्राजन् किन्तु कृष्णो बलाधिकः ।
 यया हि कृष्णेन बलं धार्म्यं वै फाल्गुने हते । तथा कर्णात्ययीभावे त्वया धार्म्यं मरुद्बलं । १७०
 किमर्थं समरे मेन्यं वासुदेवा न्यवारयेत् । किमर्थञ्च भवान् मेन्यं न हनिष्यति मारिष ।
 तत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष । सोदराणाञ्च वीराणां सर्वेषाञ्च महीक्षितां ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ सन्मां ब्रवीषि गान्धारे श्रेये सैन्यस्य मानद । विशिष्टं देवकोपुत्तात् प्रीतिमानस्य मे त्वयि ।
 एष मारुथ्यमार्तिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाश्चेण यथा त्वं वीर मन्यसे ।
 ममयस्य हि मे वीर कश्चिद्वैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाशङ्कमहं वाचाऽस्य सन्निधौ । १७१
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन मारिष । अब्रवीन्मद्रराजान् सर्व्ववत्सस्य सन्निधौ ।
 मारुथ्यमन्युपगमाच्छन्येनायामितस्तदा । दुर्योधनस्तदा हृष्टः कर्णे तमभिमसृजे ।
 अब्रवीच्च पुनः कर्णं तूयमानः सुतस्तव । जपि पार्थान् वणे सर्व्वान् महेन्द्रे दानवानिव ।
 स शन्येनाभ्युपगतं हयानां सन्नियच्छने । कर्णे हृष्टमना भूया दुर्योधनमभाषत ।
 नातिहृष्टमना ह्येष मद्रराजोऽभिभाषते । राजस्यधुरया वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै । १७२
 ततो राजा महाप्रज्ञः सर्व्वशस्त्रकुशलो बली । दुर्योधनोऽब्रवीच्छन्यं मद्रराजं महीपतिं ।
 पर्य्यस्त्रिवधेऽरणे मेघगम्भीरया गिरा । शन्य कर्णेऽर्जुनेनाद्य द्योद्वयमिति मन्यते ।

तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि । कर्णे हवेतरान् सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति
तस्याभोपुगहे राजन् प्रमादे त्वां पुनः पुनः । पार्थस्य सचिवः कृष्णो यथाऽभीपुगहो बरः ।
तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ।

१६३०

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः शल्यः परिव्रज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत् । दुर्योधनमभिचङ्गं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ।
॥ शल्य उवाच ॥ एवं चेन्मन्यमे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन । तस्मात्ते यत् प्रियं किञ्चित्तत् सर्वं करवाण्यहं ।
यत्रास्मि भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित् । तत्र सर्व्वात्मना युक्तो वक्ष्ये कार्यधुरं तव ।
यत्तु कर्णमहं ब्रूयां हितकामः प्रियाप्रिये । मम तत् क्षमतां सर्वं भवान् कर्णस्य सर्वशः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः । तथा नित्यं हिते युक्तो मद्राज भवस्व नः ।

१६३५

॥ शल्य उवाच ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः । अनाचरितमार्थाणां वृत्तमेतच्चतुर्विधं ।

यत्तु विद्वन् प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्यमहन्तव । आत्मनस्तव संयुक्तं तन्निबोध यथातथं ।

अहं शक्यस्य सारथ्ये योगेण मातन्निवत् प्रभो । अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सितैः ।

ततः पार्थिव मंगामे युध्यमानस्य तेऽनघ । बाह्विष्यामि तुरगान् विज्जगे भव स्रुतज ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्यवीकारे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अयन्ते कर्णं सारथ्यं मद्राजः कश्चित् । कृष्णादभ्यधिको यन्ता देवेशस्येव मातलिः ।

१६४०

यथा हृरिहृर्यैर्धुक् संगृह्णाति स मातलिः । शल्यस्तथा तवाद्यथं संयन्ता रथवाजिनं ।

योधे त्वयि रथस्थे च मद्राजे च सारथौ । रथश्रेष्ठो ध्रुवं संख्ये पार्थानभिभविष्यति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो भूयो मद्राजं तरस्त्रिनं । उवाच राजन् मंगामेऽभ्युपगते पुरुषप्रिये ।

कर्णस्य यच्छ मंगामे मद्राज ह्योत्तमान् । त्वयाऽभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति धनञ्जय ।

इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत । शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथ्यं सुमनाऽब्रवीत् ।

१६४५

त्वं स्रुतस्यन्दनं मह्यं कल्पयेत्यमकृत्वरम् । ततो जैवं रथवरं गन्धर्व्वनगरोपमं ।

विधिवत् कल्पितं भद्रं जयत्युक्ता न्यवेदयत् । तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्यर्क्ष्य यथाविधि ।

मप्यादितं ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरोधसा । कृत्वा प्रदक्षिणं यत्रादुपस्थाद्य च भास्करं ।

समोपस्थं मद्राज मारोह त्वमयाब्रवीत् । ततः कर्णस्य दुर्द्धर्भं स्यन्दनप्रवरं महत् ।

आरुरोह महतिजाः शल्यः सिंह इवाचलं । ततः शल्याश्रितं दृष्ट्वा कर्णः स रथमुत्तमं ।

१६५०

अथतिष्ठद्यथाऽभौदं विद्युत्तन्तं दिवाकरः । तावेकरयमाकृढावादित्याग्निसमन्विधौ ।

अभ्रजितं यथा मेघं सुर्याग्नौ संहितौ दिवि । संख्यमानौ तौ वीरौ तदास्त्रां युतिमत्तमौ ।

अलिक्क्षुः स्यैरिन्द्राग्नी ख्यमानाविवाध्वरे । स शल्यसंगृहीतायै रथे कर्णः स्थितो बभौ ।

धनुर्विस्फारयन् धोरं परिविवीव भास्करः । आस्थितः स रथश्रेष्ठं कर्णः शरगभस्त्रिमान् ।

प्रबभौ पुरुषव्याघ्रो मन्दरस्य इवांशुमान् । तं रथस्थं महाबाहुं युद्धायामिततेजसं ।

१६५५

दुर्योधनस्तु राधेयमिदं वचनमब्रवीत् । अकृतं द्रोणभीष्माभ्यां दुष्करं कर्म संयुगे ।

कुरुष्वाधिरये वीर मिथुनं सर्वधन्विनां । मनोगतं मम ज्ञासीद्भोगद्वेष्टेण महारथौ ।
 अर्जुनं भीममेनश्च निहन्तारविति ध्रुवं । ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म महामृधे ।
 तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिगिरिवापरः । गृहाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयं ।
 भीममेनश्च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि । जयस्य तेऽस्तु भद्रन्ते प्रयाहि भगतर्धभ । १८०
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्व्याणि भस्मसात् । ततस्त्वर्थसहस्राणि भेरीणामयुतानि च ।
 वाद्यमानान्येराचन्त मेघशब्दा यथा दिवि । प्रतिगृह्य तु तदाकं रथस्थो रथमस्तमः ।
 अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदं । चांदायाश्चाक्षहाबाक्षौ यावद्वृन्नि धनञ्जयं ।
 भीममेनं यमौ चाभौ राजानश्च दुधिष्ठिरं । अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं धनञ्जयः ।
 अमृतः कङ्कपत्राणां सहस्रानि शतानि च । अद्य चेष्ट्याम्यहं शल्य शरान् परमतेजान् । १८१
 पाण्डवानां विनाशाय दुर्योधनजयाय च ।

॥ शल्य उवाच ॥ स्तुतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे । सर्व्यास्तुजान् महेश्वासान् सर्व्यानिव महाबलान् ।
 अनिवर्त्तिनां महाभागानजयाम् सत्यविक्रमान् । अपि मञ्जनंययुर्थं भयं साक्षाच्छतक्रतोः ।
 यदा श्रेयसि निर्धायं विस्फूर्जितमिवाशमेः । राधेय गाण्डिवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यमि ।
 यदा द्रव्यमि भीमेन कुञ्जरानोकमाश्वे । विशीर्षदन्तं निहतं तदा नैवं वदिष्यमि । १८२
 यदा द्रव्यमि मयाभं धर्मपुत्रं यमौ तया । गितैः पृथक्कैः कुर्याणमभक्तायामिवाम्बरैः ।
 अमृतः क्षिण्वतशरीन् सधुहस्तान् दुरामदान् । पार्थिवानपि चान्यास्त्वं तदा नैवं वदिष्यमि ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अनादृत्य तु तदाकं मद्रराजेन भाषितं । राहोत्येवाश्वोडाकं मद्रराजं तरस्विनं ।
 इति श्रीमहाभारतं कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा कर्णं महेश्वरं युधुस्तुं समवस्थितं । चुक्रुः कुरवः सर्वे हृष्टरूपाः समन्ततः ।
 ततोऽदुर्भुनिर्धायैर्भेरीणां निनदेन च । वाणशब्दैश्च विविधैर्गञ्जितैश्च तरस्विनां । १८३
 निर्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । प्रयाते तु ततः कर्णे योधिषु मुदितेषु च ।
 चंचालं प्रियवी राजन् ररास च मुत्रिस्तरे । निःसरन्तो व्यदृश्यन्त स्त्रुथात् सप्त महापहाः ।
 उल्कापाताश्च मञ्जुमुदिशां दाहास्तथैव च । शुष्काशन्यश्च सम्येतुर्व्ववर्त्ताताश्च भैरवाः ।
 मृगपक्षिणाश्चैव पृथनां बह्वृशस्तव । अपसव्यं तदा चक्रुर्व्वेदयन्तो महाभयं ।
 प्रस्थितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि । अस्त्रिवर्धश्च पतितमन्तरीकाङ्गयानकं । १८४
 जघ्नन्त्युधैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव चकम्पिरे । अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विशास्यते ।
 एते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः । समुत्पेतुर्व्विनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः ।
 न च तान् गणयामासुः सर्वं देवेन मोहिताः । प्रस्थितं स्तुतपुत्रश्च जयत्यूचुर्धराधिपाः ।
 निर्जितान् पाण्डवंश्चैव भेनिरै तत्र कौरवाः ।

ततो रथस्थः परवीरहन्ता भीमरूपावतिवोर्यौ रुमीक्ष्य । समुज्ज्वलद्वास्करपावकाभो वैकर्त्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृप । १८५

स शन्यमाभास्य जगाद वक्तुं पार्थस्य कर्मातिशयं विचिन्त्य । मानेन दर्पेण विद्वन्मानः क्रोधेन दीप्यन्निव निशंसस्य ।
नाहं महेन्द्रादपि वज्रपाणेः कुङ्कुभिर्मस्यायुधवाक्यस्यः । दृष्ट्वा हि भीष्मप्रमुखान् शयानानतीव मां ह्यस्थिरता जहाति ।
महेन्द्रविष्णुप्रतिमावनिन्दितौ रथान्धनागप्रवरप्रमाथिनौ । अवध्यकल्पौ निहतौ यदा परैस्ततो न मेऽप्यस्ति रणेऽद्य साध्वमे । १७९
समीक्ष्य संख्येऽतिबलान्नराधिपान् सस्रतमातङ्गरथान् परैर्हतान् । कथं न सर्वानहिताग्रणेऽबधीन्महास्त्रविद्राघ्नपुङ्गवा गुरुः ।
स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे प्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत । न वो मदन्यः प्रमहेद्रेणेऽर्जुनं समागतं मृत्युमिवोपकृपिणं ।
शिक्षा प्रसादस्य बलं धृतिश्च द्रोणे महास्त्राणि च सन्नतिस्य । स चेदगात्सृत्युवशं महात्मा सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ।
नेह ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विधां लोके कर्षणेन दैवयोगात् । सूर्योदये को हि विमुक्तमंशयो भावं कुर्वीताद्य गुरौ नि
पातिते ।

न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः क्रिया सुनीतं परमायुधानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्तितुं तथा हि युद्धे निहतः परै
र्गुरुः ।

१८०

ऊताशनादित्यसमानतेजसं पराक्रमे विष्णुपुरन्दरोपमं । नये दृहस्यत्युशनीः सदा समं न चैनमस्त्रं तदुपास्म दुःमहं ।
मम्प्राकुष्टे रुदिते स्त्रीकुमारे पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि शल्य प्रयाहि तस्माद्रिषत्तुमनीकं ।
यत्र राजा पाण्डवः मत्प्रमत्ने व्यवस्थितौ भीमसेनार्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सृञ्जयाश्च यमौ च कस्तान् विषहेन्द्रन्यः ।
तस्मात् त्विमे मद्रपते प्रयाहि रणे पाञ्चालान् पाण्डवान् सृञ्जयांश्च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य संग्मे यास्यामि वा द्रोणप
था यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि मध्ये तेषां शूराणामिति मां शल्य विद्धि । मित्रद्रोहे मर्षणीयो न मेऽयं त्यक्ता प्राणाननुयास्यामि
द्रोणं ।

१८१

प्राज्ञस्य मूढस्य च जीवितान्ते नास्ति प्रमेयोऽन्नकमस्तुतस्य । अतो विद्वन्मियास्यामि पार्थान् दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्तितुं वै ।
कल्याणवृत्तः सततं हि राजा वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममाभीत् । तस्यार्थमिद्वर्धमहं त्यजामि प्रियाण् भोगान् दुस्सजं जीवितञ्च ।
वैधात्रचर्मणमकूजनालं हेमत्रिकोशं रजतत्रिवेणुं । रथप्रबर्हं तुरगप्रबर्हैर्युक्तं प्रादात्मास्त्रमिमं हि रामः ।

धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य ध्वजान् गदाः सायकांश्चायकूपान् । अभिश्च दीप्तं परमायुधञ्च शङ्खञ्च शूभ्रं स्वनवन्तमयं
पताकिनं वज्रनिपातनिःस्वनं सिताश्वयुक्तं शूभ्रतूष्णशोभितं । इमं समाम्नाय रथं रथधमे रणे हनिष्याम्यहमर्जुनं बलान् । १८२
तच्चेन्मृत्युः सर्वहरेः अभिरक्षेत् सदा प्रसन्नः समरे पाण्डुपुत्रं । तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ।

यमवरुणकुबेरवासवा वा यदि युगपत् मगणा महाहवे । जुगुपिषव दहाद्य पाण्डवं किं वज्रना मद् तैर्जयामि ते ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ इति रणरभसस्य कथ्यतस्मादुपनिशस्य वचः स मद्रराट् । अवहमदवमन्य वीर्यवान् प्रतिषिषिधे च जगाद
चोत्तरं ।

॥ शल्य उवाच ॥ त्रिरम विरम कर्ण कथ्यनादतिरभेसाऽप्यतिवाचमुक्तवान् । क्व च हि नरवरो धनञ्जयः क्व पुनरहो पुरुषा
धमे भवान् ।

यदुमदनमुपेन्द्रपातितं त्रिदिवमिवामरगाजरचितं । प्रसभमतिविभोश्च को हरेत् पुरुषबराबरजामृतेऽर्जुनात् । १८३

त्रिभुवनविभुमीश्वरेश्वरं क इह पुमान् भवमाकृष्येयुधि । मृगबधकलहे ऋतेऽर्जुनात् सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ।

अमरमुरमहोरगाक्षरान् गरुडपिशाचमयक्षराक्षसान् । इधुभिरजयदग्निगौरवात् खभिलषितश्च हविर्ददौ जयः ।
 स्मरन्नि ननु यदा परैर्हृतः स च धृतराष्ट्रसुतोऽपि मोक्षितः । दिनकरसदृशैः शरोत्तमैर्धुधा कुरुषु बहून् विमिहस्य तानरीन् ।
 प्रथममपि पलायितं त्वयि प्रियकलहा धृतराष्ट्रसूतवः । स्मरन्नि ननु यदा प्रमोक्षिताः खचरगणानवजित्य पाण्डवैः ।
 ममुदितबलवाहनाः पुनः पुरुषवरेण जिताः स्य गोयहे । मरुगुरुसुताः समीपकाः किमुत जितः स तदा त्वयाऽर्जुनः । १७३५
 इदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय मुयुद्धमय वै । यदि न रिपुभयात् पलायसे समरगतोऽद्य हतोऽसि स्मृतज ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ इति ब्रह्मरूपं प्रभापति प्रमनमि मद्रपतौ रिपुस्तवं । अन्नमभिरुषितः परन्तपः कुरुषुतमापतिराह नद्रपं ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ भवतु भवतु किं विवक्ष्यसे ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतं । यदि स जयति मामिहाहवे तत इदमस्तु सक
 न्यित तव ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमस्त्विति मद्रेश उक्त्वा नोत्तरमुक्तवान् । याहि शक्येति चायेनं कर्णः प्राह युयुत्सया ।
 स रथः प्रययौ शत्रून् श्वेताश्वः शन्यमारयिः । निम्नश्रमित्रान् समरे तमो ब्रून् सविता यथा ।
 ततः प्रायान् प्रीतिमान् वै रथेन वैद्यप्रेण श्वेतयुजाऽथ कर्णः । स चालोक्य ध्वजिनीं पाण्डवानां धनञ्जयं त्वरया पथ्यष्टच्छत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्रवणवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ प्रयाणे च ततः कर्णो हर्षयन् बाहिनीं तव । एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान् पथ्यष्टच्छत् ।
 यो ममाद्य महात्मानं दर्शयेच्छेतवाहनं । तस्मै दद्यामभिप्रेतधनं धन्यमनभच्छति ।
 न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः । शकटं रत्नसंपूर्णं यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । १७३६
 न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । शतं दद्यां गवां तस्मै नैत्यकं कांस्यदोहनं ।
 शतं गामवागश्वैव दद्यामर्जुनदर्शने । तथा तस्मै पुनर्दद्यां श्वेतमश्वतरि रथं ।
 युक्तमञ्जनकेशीभिर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै पुनर्दद्यां सौवर्णं हस्तिवज्रवत् । तथाऽप्यस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलङ्कृतं ।
 श्यामानां निष्ककण्ठीनां गीतवाद्यविपश्चितां । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । १७३७
 तस्मै दद्यां शतं मागान् शतं गामान् शतं रथान् । सुवर्णस्य च मुख्यस्य हथाध्याणां शतं शतान् ।
 अङ्गुष्ठा गुणैः सुदन्ताश्च धूर्यवाहान् सुगजितान् । तथा सुवर्णशृङ्गीनां गोधिनूनां चतुःशतं ।
 दद्यां तस्मै सुवत्सानां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यदस्मै वरं दद्यां श्वेतान् पञ्चशतान् हयान् । हेमभाण्डपरिष्कृष्टान् सुमृष्टमणिभूषणान् ।
 सुदन्तानपि चैवाहं दद्यामष्टादशपरान् । रथञ्च सुभं सौवर्णं दद्यान्तस्मै खलङ्कृतं । १७३८
 युक्तं परमकाभोजैर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यदस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि षट् । काञ्चनैर्विविधैर्भाण्डैराङ्गान् हेममालिनः ।
 उत्पन्नानपरान्तेषु हस्तीनाम् हस्तिशिलकैः । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान्
 अन्यं तस्मै वरं दद्यां वैश्यगामांश्चतुर्दश । सुस्तीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासन्नवनेदकान् ।
 अकुतोभयान् समसन्नाजजभोज्यांश्चतुर्दश । दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतमथवा । १७३९

प्रत्यपवधसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्भनक्षयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत् स्वयं । पुत्रदाराश्च विहारांश्च यदन्यद्विस्तमसि मे ।
 तच्च तस्मै पुनर्दद्यां यद्यच्च मनसोऽस्ति । हत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्विस्तानि सर्वशः ।
 तस्मै दद्यामहे यो मे प्रब्रूयात् केनवाञ्छितौ । यता वाचः सुबहुशः कर्ण उच्चारयन् दुधि ।
 दधौ सागरसम्भूतं सुखरं शङ्खमुत्तमं । ता वाचः सूतपुत्रस्य तथा युक्ता निशम्य तु ।
 दुर्योधनो महाराज संहृष्टः शान्तोऽभवत् । ततो दुस्तुभिर्निर्घोषो हृदक्त्रानाञ्च सर्वशः ।
 सिंहनादः सवादिवः कुक्षराणाञ्च निःस्वनः । प्रादुरासीत्तदा राजन् त्वत्सैन्ये पुरुषवर्धन ।
 योधानां सम्प्रवृष्टानां तथा समभवत् स्वनः । तथा प्रवृष्टैरेव तु प्रवमानं महारथं ।
 विकृत्यमानञ्च तदा राधियमरिकर्षणं । मद्राजः प्रहृष्टोऽवचनं प्रत्यभाषत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवलेपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ शल्य उवाच ॥ मा सूतपुत्र दामेन धौवर्णं हस्तिवज्रवं । प्रयच्छ पुरुषाद्याद्य द्रव्यसि त्वं धनञ्जय ।

बाल्यादिह त्वं त्यजमि वसु वैश्ववर्णो यया । अयमेनैव राधेय द्रष्टव्यश्च धनञ्जय ।

परास्त्रजसि यद्विस्तं किञ्चित् वज्र मूढवत् । अपात्रदाने ये दोषास्तस्मैहाहावबुध्यसे ।

यत्नं प्रेरयसे विनं वज्र तेन खलु त्वया । प्रकथं यज्रविधैर्यथैर्धुं सूत यजस्व तैः ।

यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृष्णो मोहादृथैव तत् । न हि शूद्रमुनः सर्वार्हं कोऽपि सिंही निपातितौ ।

अप्रार्थितं प्रार्थयसे सुहृदो न हि सन्ति ते । ये त्वां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं कृताश्रमे ।

कार्थ्याकार्थ्ये न जानीषे कालपक्षोऽस्त्वसंश्रयं । वज्रवज्रमकर्णार्थं को हि ब्रूयाज्जिजीविषुः ।

समुद्रतरणं दोर्भां कण्ठे बद्धा यथा शिलां । गिर्ययादा निपतनं तादृक् तव चिकीर्षितं ।

सहितः सन्त्योधैस्त्वं बृढानीकैः सुरक्षितः । धनञ्जयेन युध्यस्व मेयक्षेत् प्राप्तुमिच्छसि ।

हितार्थं धार्तराष्ट्रस्य श्रवीमि त्वां न हिंसया । अङ्गुलैर्वै मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा ।

॥ कर्ण उवाच ॥ खबाज्वीर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे । तन्तु भिन्नमुखः शत्रुर्धो भोऽप्यितुमिच्छसि ।

न मामस्मादभिप्रायाः कश्चिदद्य निर्वर्त्तयेत् । अपीन्द्रो वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्यः कथञ्चन ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्रोक्तान्तरं वचः । कुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्रेश्वरः पुनः ।

यदा वै त्वां फाल्गुनवेगयुक्ता ग्वाघोदिता हस्तवता विवृष्टाः । अन्वेतारः कङ्कपत्राः शितायास्तदा तस्य स्यर्जुनस्यानुयोगात् ।

यदा दिव्यं धनुरादाय पार्थः प्रतापयन् वृत्तनां सव्यसाची । त्वां मर्हयिष्यन्निशितैः प्रयत्नैस्तदा पश्चात्तस्यसे सूतपुत्र । १०८५

बालयुद्धं मातुरङ्गे शयानो यथा कश्चित् प्रार्थयतेऽपहन्तुं । तद्वन्मोहात् द्योतमानं रथस्थं स प्रार्थयत्यर्जुनं जेतुमद्य ।

त्रिपूलमाश्रित्य सुतीक्ष्णधारं सर्वार्थिं गात्राणि निषर्षसि त्वं । सुतीक्ष्णधारोपमकर्षणा त्वं युत्सुसे धोऽर्जुनेनाद्य कर्ण ।

कुङ्कुमं सिंहं केशरिणं वृहन्त बालो मूढः सुद्रष्टगस्तारखी । समाकृष्येत्तददेतत्तवाद्य समाक्रान्तं सूतपुत्रार्जुनस्य ।

मा सूतपुत्राङ्गय राजपुत्रं महावीर्यं केशरिणं यथैव । वने वृट्गालः पिशितेन हस्ते मा पार्थमासाद्य विनष्टमि त्वं ।

ईवादनं महानागं प्रभिन्नकरटामुखं । शशको ऋषसे युद्धे कर्ण पार्थ धनञ्जय । १०८६

विवन्त्यं कृष्णमर्षं त्वं बाल्यात् कठिनं विश्वमि । महाविजं पूर्णकोपं यत् पार्थ योद्धुमिच्छसि ।
 भिन्ने कोरिणं क्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्दये । शृगाल इव मूढस्त्वं नृसिंहं कर्णं पाण्डवं ।
 सुपर्णं पतगंश्चैवैनतेयं तस्मिन् । भोगीवाङ्मयमे पातं कर्णं पार्थं धनञ्जयं ।
 मर्त्यात्मसां निधिं भीमं मूर्तिमन्तं हृष्यायुतं । चन्द्रेदये विवर्द्धन्तमश्रुतः सन् तितोर्धसि ।
 अयमे दम्बुभिद्योवं तोत्स्नप्रहृष्टप्रहारिणं । वत्स आङ्मयमे युद्धे कर्णं पार्थं धनञ्जयं ।
 महाभयं महाधामं दर्दुरः प्रतिनर्दति । कामतोयप्रदं लोके नरपञ्चमर्जुनं ।
 यथा च स्वयं हस्यः स्या व्याघ्रं वनगतं भयेत् । तथा त्वं भयसे कर्णं नरव्याघ्रं धनञ्जयं ।
 शृगालोऽपि वने कर्णं शशैः परितृप्तो वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति ।
 तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि । अपश्यन् शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयं ।
 व्याघ्रं त्वं मन्यसेत्मानं यावत् कृष्णेण न पश्यसि । समास्थितावेकरथे सूर्याचन्द्रमसाविव ।
 यावद्गाण्डीवधोषं त्वं न शृणोषि महाहवे । तावदेव त्वया कर्णं शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ।
 रथशब्दधनुःशब्देर्नादयन्तं दिशो दश । नर्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ।
 नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः । वीरप्रदेषणान्मूढ तस्मात् क्रोष्टेव लक्ष्यमे ।
 यथाशुः स्याद्विडालश्च स्या व्याघ्रश्च बलाबले । यथा शृगालः सिंहश्च यथा शशककुक्षरौ ।
 यथाऽनृतश्च सत्यश्च यथा चापि विधामृते । तथा त्वमपि पार्थश्च प्रख्यातावात्मकर्म्मभिः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाधिपेपे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ अधिष्ठितस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा । शल्यमाह सुसंक्रुद्धो वाक्शल्यमवधारयन् ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ गुणान् गुणवतां शल्यं गुणवान् वेत्ति नागुणः । त्वन्तु शल्यं गुणैर्हीनः किं शास्त्वमि गुणागुणं ।
 अर्जुनस्य महास्तराणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् । अहं शल्याभिजानामि विक्रमञ्च महात्मनः ।
 तथा कृष्णस्य माहात्म्यं च शशस्य महीचितां । यथाऽहं शल्यं जानामि न त्वं जानासि तत्तथा ।
 एवमेवात्मनो वीर्यमहं वीर्यञ्च पाण्डवे । जानन्नेवाङ्मयं युद्धे शल्यं गाण्डीवधारिणं ।
 अस्ति चायमिष्टः शल्यं सुपुङ्खो रक्तभोजनः । एकदृष्टोश्च यः पत्नी सुधीतः समलङ्घितः ।
 शते चन्दनचूर्णेषु पूजितो बज्रलाः समाः । आह्वेया विषवानुषो नरायद्विपसङ्गहा ।
 धीररूपो महावीरः शत्रुनाशस्त्रिविदारणः । निर्भिन्दा येन तुष्टोऽहमपि मेहं महागिरिं ।
 तमहं जातु नात्येयमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते । कृष्णादा देवकीपुत्रात् सत्यश्चापि शृणुष्व मे ।
 तेनाहमिषुणा शल्यं वामदेवधनञ्जयौ । योत्ये परमसंक्रुद्धात्कर्म सदृशं मम ।
 मन्त्रं धां दृष्टिवीराणां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता । सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ।
 उभयन्तु समासाद्य कां निर्वर्त्तितुमर्हति । तावतौ पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यन्दने स्थितौ ।
 मामेकमभिभूयतां सृजानं पश्य शल्य मे । पितृव्यसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ।
 मणौ सूत्र इव प्रेतौ द्रष्टासि निहतौ मया । अर्जुने गाण्डिवं कृष्णे चक्रे तार्क्ष्यकपिध्वजौ ।

भीरूणां वामजनं शल्य हर्षकरं मम । तन्नु दृष्टकृतिर्भूढो महायुद्धेष्वकोविदः ।
 भयावदीर्णः संजामादवहं वज्र भाषसे । संलौघि तौ नु केनापि हेतुना त्वं कुदेज्ज ।
 तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्य महबान्धवं । पापदेज्ज दुर्बुद्धे कुद्र क्षत्रियपांसव ।
 सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां कृष्णाभ्यां भीषयिष्यसि । तौ वा मामद्य हन्तारौ हर्षिष्ये वाऽपि तावहं ।
 माह विभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो मलं । वामदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।
 अहमेको हनियामि जोषमास्व कुदेज्ज । त्विथो बालास्य दृष्ट्वास्य प्रायः क्रीडागता जनाः ।
 या गाथाः सम्प्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा । ता गाथाः शृणु मे शल्य मद्रकेषु दरात्मसु ।
 ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजसन्निधौ । श्रुत्वा चैकमना मूढ कम वा ब्रूहि चोत्तरं ।
 मित्रभुङ्क्षुद्रका नित्यं यो नो द्रष्टुं स मद्रकः । मद्रके सङ्गतं नास्ति कुद्रवाक्ये नराधमे ।
 दरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमामृतिकोऽनृणः । यावदन्यं हि दौरात्म्यं मद्रकोऽस्ति नः श्रुतं ।
 पिता पुत्रस्य माता च श्वश्रूश्चरमातुलाः । जामाता दुहिता भ्राता नप्तान्ये ते च बान्धवाः ।
 वयस्याभ्यागताश्चान्ये दासीदामश्च सङ्गतं । पुंभिर्विभिन्ना नार्यस्य ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया ।
 येषां गृहेष्वग्निष्ठाणां सक्तुमत्स्याग्निनां तथा । पीत्वा सीधुं सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ।
 गायन्ति चायवह्मनि प्रवर्त्तन्ते च कामतः । कामप्रलापिनाऽन्योन्यं तेषु धर्माः कथञ्चनते ।
 मद्रकैर्व्वलिप्रेषु प्रख्याताऽऽभकर्म्मसु । नापि वैरं न भौहार्हं मद्रकेण समाचरेत् ।
 मद्रके सङ्गतं नास्ति मद्रको हि सदा मलः । मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं गान्धारकेषु च ।
 राजयाजकयाव्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् । शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवं ।
 यथा ब्रह्मद्विधो जित्थं गच्छन्तीह पराभवं । तथैव सङ्गतं कृत्वा नरः पतति मद्रकैः ।
 मद्रके सङ्गतं नास्ति शतं वृश्चिक ते विधं । अद्यर्व्वलेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ।
 इति वृश्चिकदष्टस्य विषवेगहतस्य च । कुर्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि वृश्यते ।
 एवं विद्वन् जोषमास्व शृणु चोत्तरं वचः । वामास्त्रसृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मयमोहिताः ।
 मैथुनेऽभ्यंतास्यऽपि य गाकामधरास्य ताः । तासां पुत्रः कथं धर्म्मं मद्रको वक्तुमर्हति ।
 यास्तिष्ठन्त्यः प्रेमहन्ति यथैवोद्भवेरकाः । तासां विश्रष्टधर्म्माणां निर्लेप्जानां ततस्ततः ।
 त्वं पुत्रस्तादृशानां हि धर्म्मं वक्तुमिहेच्छसि । सुवीरकं याच्यमाना माद्रिका कर्धार्तं स्थिषौ ।
 अदातुकामा वचनमिदं वदति दारुणं । मा मां सुवीरकं कश्चिदाचतां दयितं मम ।
 पुत्रं दद्यां पतिं दद्यां न तु दद्यां सुवीरकं । गौथो वृहथो निर्झीका माद्रिकाः कम्बलावृताः ।
 घस्मरं नष्टशौचास्य प्राय इत्थनशृणुम । एवमादि मयाऽन्यैर्ब्बा शक्यं वक्तुं भवेद्दृढ ।
 आर्कशाघ्नखाद्यांश्च वक्तव्येषु लुकर्म्मसु । मद्रकाः सिन्धुधौवीरा धर्म्मं विद्युः कथन्निव ।
 पापदेशोद्भवा स्ते ज्ञा धर्म्माणामविचक्षणाः । एष मुख्यतमो धर्म्मः क्षत्रियस्येति नः श्रुतं ।
 यदंजौ निहतः श्वेते सङ्घिः समभिपूजितः । आशुधानां सान्धराये यन्मुख्यमहं ततः ।

समैषः प्रथमः कल्पो निधने स्वर्गमिच्छतः । भोऽयं प्रियः सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ।

१८६०

तदर्थे हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु । व्यक्तं त्वमप्युपहितः पाण्डवैः पापदेवज ।

यथा चास्मिन्नवत् सर्व्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तसे । कामं न खलु शक्योऽहं त्वद्विधानां शतैरपि ।

सङ्ग्रामाद्विमुखः कर्त्तुं धर्मज्ञ इव नास्मिकैः । सारङ्ग इव घर्मात्तैः कामं विलप प्रोष्य च ।

नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते व्यवस्थितः । तनुत्यजां नृसिंहानामाहवेधनिवर्त्तिनां ।

या गतिगुरुणा प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे । तेषां चाणार्थमुद्यन्तं बधार्थं द्विषतामपि ।

१८६१

विद्धि मामास्थितं वृत्ते पौरुषवसमुत्तमं । न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप ।

यो मामस्मादभिप्रायाद्धारयेदिति मे मतिः । एवं विद्वन् जोषमास्त्व चासात् किं बद्ध भाषसे ।

न त्वां हत्वा प्रदास्यामि क्रथाज्ञो मद्रकाधम । मित्रप्रतीच्या शत्रु धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।

अपवादतितित्ताभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि । पुनस्तेदीदृशं वाक्यं मद्रराज वदित्सि ।

शिरसे पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया । आतारस्त्रिदमद्येह द्रष्टारो वा कुदेवज ।

१८६२

कर्ण वा जघ्नतुः रुषौ कर्णे वा निजघान तौ । एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशास्यते ।

अत्रवीरमद्रराजानं याहि याहीत्यसम्भ्रमं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णमद्राधिपसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मारिषाधिरथैः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः । शल्योऽब्रवीत् पुनः कर्णं निर्दर्शनमि वचः ।

जातोऽहं यज्जनां वंशे मंगामेवनिवर्त्तिनां । राज्ञां मूर्खानां भित्तिकानां स्वयं धर्मपराधणः ।

यथैव मनो मयं न त्वं तथा लक्ष्यमे दृष्ट । अथाऽद्य त्वं प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सुहृत्तया ।

१८६३

इमां काकोपमां कर्णं प्रोच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निहीन कुलपांसव ।

नाहमात्मनि किञ्चिदै किञ्चिन् कर्णं संस्परे । येन मां त्वं मयावाहो हन्तुमिच्छस्यनागस ।

अनश्यन्तु मया वार्धं बुध्यतां तद्धिताहितं । विशेषतो रथस्थेन राज्ञश्चैव हितैषिणा ।

समञ्च विषमश्चैव रथिमस्य बलावलं । अमः खेदस्य सततं हयानां रथिना सह ।

आयुधस्य परिज्ञानं रतस्य भृगपत्निषां । भारश्चायतिभारस्य शल्यानाञ्च प्रतिक्रिया ।

१८६४

अस्त्रयोगश्च युद्धञ्च निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्मया ज्ञेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना ।

अतस्त्वां कथये कर्णं निर्दर्शनमिदं पुनः । वैश्यः किल समुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान् ।

यज्वा दानपतिः क्षान्तः स्वकर्मस्योऽभवच्छ्रुतिः । बद्धपुत्रः प्रियापत्यः सर्वभूतानुकम्पकः ।

राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भयः । पुत्राणां तस्य बालानां कुमारानां यशस्विनां ।

काको बह्वनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः । नस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः ।

१८६५

मांसीदमं दधि चीरं पायसं मधुमर्पिणी । स चोच्छिष्टभूतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः ।

सदृशान्याशिणे ह्यमः श्रेयसश्चाधिविशिषे । अयं हंसाः समुद्रान्ते कदाचिदतिपातिनः ।

गरुडस्य गतौ तुल्यास्यकाङ्गा दृष्टचेतसः । कुमारकास्तदा हंसान् दृष्ट्वा काकमयाश्रुवन् ।

भवानेव विशिष्टो हि पतञ्जिनो विशङ्गम । प्रतार्यमाणसौः सर्वैरक्षयिभिरेवजः ।
तद्वचः सत्यमित्येव मौख्याहर्षाच्च मन्यते । तान् सोऽभिपद्य जिज्ञासुः का हंसां श्रेष्ठभानिति ।
उष्णिष्टदर्पितः काको बह्वना दूरपातिना । तेषां च प्रवरं मेने हंसां दूरपातिना ।
तमाह्वयत दुष्कुङ्किः पताक इव पक्षिणं । तच्छ्रुत्वा प्राहसन् हंसा ये तत्रासन् समागताः ।
भाषतो बह्व काकस्य बलिनः पतताम्बराः । इदमूचुः स्म चक्राङ्गा वचः काकं विशङ्गमाः ।
॥ हंसा ऊचुः ॥ वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौक्यः । पक्षिणाश्च वयं नित्यं दूरपातेन पूजिताः ।
कथं नु हंसं बलिनं चक्राङ्गं दूरपातिनं । काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्धमे ।
कथं त्वं पतिता काक महास्त्राभिर्ब्रवीहि तत् । अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः ।
प्रजगादोत्तरं काकः कत्यमे जातिलाघवात् ।
॥ काक उवाच ॥ शतमेकश्च पातानां पतिताऽस्मि न मंशवः । शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ।
उड्डीनमवडीनश्च प्रडीनं डीनमेव च । निडीनमथ संडीनं तिर्यगडीनगतानि च ।
विडीनं परिडीनश्च पराडीनं सुडीनकं । अतिडीनं महाडीनं खडीनपरिडीनकं ।
अवडीनं प्रडीनश्च संडीनं डीनडीनकं । संडीनोड्डीनडीनश्च पुनडीनं विडीनकं ।
सम्पातं समुदीर्णं च ततोऽन्यश्चतिरिक्तं । गतागतं प्रतिगतं बह्वीक्ष निक्षुलीनिकाः ।
कर्त्ताऽस्मि निपतां वाऽयं ततो द्रव्यं मे बलं । तेषामन्यतमेनाहं पतिष्यामि विहायसं ।
प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहं । तेषैव भुवं विनिश्चित्य पतध्वं न मया सह ।
पातैरेभिः खलु खगाः पतितुं खे निराश्रयः । एवमुक्तो तु काकेन प्रहस्यैको विशङ्गमः ।
उवाच काक राधेय वचनं तं निबोध मे ।
॥ हंस उवाच ॥ शतमेकश्च पातानां त्वं काक पतिता भुवं । एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विशङ्गमाः ।
तमहं पतिता काक मान्यं जानामि कश्चन । पत त्वमपि तासां येन पातेन मन्यसे ।
अथ काकाः प्रहसुर्ग्रे तत्रासन् समागताः । कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ।
एकेनैव शतस्यैव पातेनाभिपतिष्यति । हंसस्य पतितं काको बलवानाश्चक्रिमः ।
प्रपेततुः स्युर्हंसाः ततस्तौ हंसवाचसौ । एकपातो च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ।
पतिता वाऽयं चक्राङ्गः पतिता वाऽयं वाचसः । विविक्तापयिषुः पातैराचक्षाणोऽत्मनः क्रियाः ।
अथ काकस्य पित्राणि पतितानि मुहुर्मुहुः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः स्वरैः ।
हंसाश्चावहर्मान् स्म प्रावदन्प्रियाणि च । उत्पत्यात्पत्य च मुहुर्मुहुर्नमिति चेति च ।
तत्रांशुभिः स्थलेभ्यश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च । कुर्व्याणां विविधानावानाशंसन्तो जयन्त्या ।
हंसस्तु मृदुनैकेन विक्रान्तमुपचक्रमे । प्रत्यक्षीयत काकाश्च मुहुर्नमिव मारिच ।
अवमन्य च हंसास्त्रानिदं वचनमब्रुवन् । योऽसावुत्पतितो हंसः सोऽसौर्वै प्रक्षीयते ।
अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत् पक्षिमां दिशं । उपर्युपरि वेगेन सागरं मकरालयं ।

१८८०

१८८५

१८८०

१८८५

१८९०

१८९५

ततो भीः प्राविशत् काकं तदा तच्च विचेतमं । दीपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थं श्रमाश्रितं ।
 निपतये क नु श्रान्त इति तस्मिन् जन्तुर्बुधे । अविस्मयः समुद्रो हि बहुसम्पन्नलघुः ।
 महामन्त्रशतोद्गामी नभोऽपि विशिष्यते । गाम्भीर्याद्धि समुद्रस्य न विशेषं हि सूतज ।
 दिगम्बराभ्यां कर्णं समुद्रस्य विदुर्जनाः । विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्णं वायसः ।
 अयं हंसाऽप्यतिक्रम्य मूर्ध्नर्त्तमिति चेति च । अर्च्यमाणस्य काकं नाशकश्चापसर्पितुं ।
 अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुदेवत । यावद्गत्वा पतत्येष काको मामिति चिन्तयन् ।
 ततः काको मृगश्रान्तो हंसमभ्यागमत्तदा । तन्तथा हीयमानन्तु हंसो दृष्ट्वाऽब्रवीदिदं ।
 उज्ज्वलोर्ध्वनिर्मज्जन्तो स्मरन् सत्पुष्पव्रतं ।

१८९

१९०

॥ हंस उवाच ॥ बहूनि पतितानि त्वमाचराणि मुहुर्मुहुः । पातस्याव्याहरंस्तेन नो गुह्यं प्रभाषसे ।
 किं नाम पतनं काक यत्नं पतसि साम्प्रतं । जलं स्पृशसि पलाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः ।
 प्रवृत्तिं कतमे तत्र पातं वर्त्तसि वायस । एहो हि काक शीघ्रं त्वमेष त्वा प्रतिपालये ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ म पलाभ्यां स्पृशन्नात्तंस्तुण्डेन च जलं तदा । दृष्ट्वा हंसेन दुष्टात्कान्तिदं हंसं ततोऽब्रवीत् ।
 अपश्यन्नभ्यसः पातं निपतंश्च श्रमाश्रितः । पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदं ।
 वयं काकाकृतं नाम चरामः काकजान्वयाः । हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व मां ।
 म पलाभ्यां स्पृशन्नात्तंस्तुण्डेन च महार्णवं । काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह ।
 मागराभ्यामि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसं । स्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ।
 शतमेकश्च पातानां पताम्यहमनुस्मर । ज्ञाघमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि ।
 म त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्यधिको मया । कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ।
 प्रत्युवाच ततः काकः शीटमान इदं वचः । उपरिष्ठात्तदा हंसमभिवीक्ष्य प्रसादयन् ।
 ॥ काक उवाच ॥ उज्ज्वलदरपितो हंस मन्येत्मानं सुपर्णवत् । अवमन्ये बह्वंसाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ।
 प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां दीपान्तं प्रापयस्व मां । यद्यहं स्वस्तिमान् हंस स्वदेशं प्राप्नुयां विभो ।
 न किञ्चिदवमन्योऽहमापदो मां समुद्धर । तमेवं वादिनं दीनं विलपन्तमचेतनं ।
 काककाकंति रामन्त निमज्जन्तं महार्णवे । कृपयादाय हंसस्तं जलक्षित्रं सुदुर्दृशं ।
 पद्भ्यामुत्थित्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनैः । आरोप्य पृष्ठे हंसस्तं काकं तूष्णीं विचेतनं ।
 आजगाम पुनर्दपि सूर्यदया पेततुर्यतः । संस्थाप्य तश्चापि पुनः समाश्राव्य च खेचरं ।
 गतो यथेष्टितं देशं हंसो मन इवाशुगः । एवमुज्ज्वलदृष्टः स काको हंसपराजितः ।
 बलं वीर्यं मरुतं कर्णं त्यक्त्वा चान्तिमुपागतः । उज्ज्वलदृष्टोऽभोजनः काको यथा वैश्यकुले पुरा ।
 एवं त्वमुज्ज्वलदृष्टो धातुर्गर्हने संग्रहः । सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान् कर्णावमन्यसे ।
 द्रोणद्रोणिर्लपैर्गुप्त्रो भीष्मेणान्यैश्च कैरवैः । विराटनगरे पार्यमेकं किं नाबधोस्तदा ।
 यत्र व्यस्ताः समस्ताश्च निर्जिताः स्य किरीटिना । शृगाल इव सिंहो क ते वीर्यमभूत्तदा ।

१९१

१९२

१९३

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा समरे सख्यसाक्षिणा । पश्यतां कुरुबीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ।
 तथा हैतवने कर्णं गन्धर्वैः समभिद्रुतः । कुरुन् समयानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायितः । १४५०
 हत्वा जित्वा च गन्धर्वैश्चित्रमेनमुखाश्रणे । कर्णं दूर्थाधनं पार्थः सभार्यं सममोजयत ।
 पुनः प्रभावः पार्थस्य पौराणः केशवस्य च । कथितः कर्णं रामेण सभायां राजसंमदि ।
 मततश्च त्वमशौषीष्यचनं द्रोणभीक्ष्णयोः । अवधौ वदतः कृष्णौ मन्त्रिधा च महोत्तितां ।
 कियन्तं तत् प्रवक्ष्यामि येन येन धनञ्जयः । त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणे यथा ।
 इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने खन्दने स्थितौ । पुनश्च वसुदेवस्य कुन्तीपुत्रश्च पाण्डवं । १४५१
 यथाश्रयत चक्राङ्गं वायना बुद्धिमास्थितः । तथाश्रयस्व वार्ष्णेयं पाण्डवश्च धनञ्जयं ।
 यदा त्वं युधि विकान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टुमिच्छस्य कर्णं तदा नैवं वदिष्यमि ।
 यदा शरशतैः पार्यो दूर्यं तव बधिष्यति । तदा त्वमन्तरं द्रष्टुं आत्मनश्चाङ्गुलस्य च ।
 देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ मावमंस्या मौख्यान्त्वं खद्योत इव रोचयौ ।
 सूर्याचन्द्रमसौ यद्वत्तददङ्गुलकेशवौ । प्रकाशेनाभिविख्यातौ त्वन्तु खद्योतवन्मृधु । १४५२
 एवं विदन्मावमंस्याः सूतपुत्राच्युतार्जुनौ । नृसिंहौ तौ महात्मानौ जोषमासु विकल्पने ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कंसकाकीयोपार्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मद्राधिपस्याधिरथिर्महात्मावचो निशम्याप्रियमप्रतीतः । उवाच शन्यं विदितं ममेतद्यथाविधावर्जुनवासुदेवौ ।

शौरो रथं वाहयतेऽर्जुनस्य बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावदद्य परोक्षभूतं तव तत्तु शन्य ।
 तौ चाप्यहं शस्त्रभृतां बरिष्ठौ व्यपेतभीर्याधिप्यस्यामि कृष्णौ । सन्तापयत्यभ्यधिकन्तु रामाच्छापोऽद्य मां ब्राह्मणसत्तमाच ।
 अरुणं वै ब्राह्मणच्छास्त्रमाऽहं रामे पुरा दिव्यमस्त्रं चिकीर्षुः । तत्रापि मे देवराजेन विभ्रा हितार्थिना फाल्गुनस्यैव शन्य । १४५३
 कृतैः विभेदेन ममोरुमेत्य प्रविश्य कीटस्य तनुं विरुपां । ममोरुमेत्य प्रविभेद कीटः सुप्तं गुरौ तव शिरो निधाय ।
 ऊरुप्रभेदाच्च महान् वभूव शरीरतो मे वमशोणितौघः । गुरोर्भयाच्चापि न चेलिवानहं ततो विबुद्धो ददृशे म विप्रः ।
 म धैर्ययुक्तं प्रसमीक्ष्य मां वै न त्वं विप्रः कोऽसि मत्वं वदेति । तस्मै तदात्मानमहं यथावदाख्यातवान् सूतवदेत्य शन्य ।
 म मां निशम्याथ महानपस्त्री भंशप्रवाचोपपरीतचेताः । सूतोपधावाप्तमिदं तवास्त्रं न कर्षकाले प्रतिभास्यति त्वं ।
 अन्यत्र तस्मात्तव मृत्युकालाद्ब्राह्मणे बद्ध न हि भुवं स्यात् । तदद्य पथ्याप्रमतीव चास्त्रमस्मिन् संगमि तुमुनेऽतीव भीमे । १४५४
 योऽयं शन्य भरतपुत्रपुत्रः प्रकीर्णः सर्वहरेऽतिभीमः । सेऽभिमन्ये लक्ष्मियाणां प्रवीरान् प्रतापिता बलवान् वै विमर्दः ।

शन्यायधन्वानमहं बरिष्ठं तरस्त्रिणं भोममसञ्जवीर्यं । मत्प्रतिज्ञं युधि पाण्डवेयं धनञ्जयं मृत्युमुखं न दियिष्ये ।

अस्त्रं हि मे तत् प्रतिपन्नमद्य येन चेश्य समरे शत्रुपुगान् । प्रतापिनं बलवन्तं कृतास्त्रं तमुग्रधन्वानमस्मिन्तौजसम् ।

कूर्मं शूरां रौद्रममित्रसाहं धनञ्जयं संयुगेऽहं हनियिष्ये । अपाम्पतिर्विगवानप्रभेयो निमज्जयिष्यन् बह्वलाः प्रजाश्च ।

महावीरं संकुर्वते समुद्रां वेलां चैनं धारयत्यप्रमेयं । प्रमुञ्चन्तं वाणमंधानमयान् मर्षाच्छिदो वीरहृनः सुपवान् । १४५५

कुन्तीपुत्रं यत्र योत्स्यामि युद्धे ज्याकर्षतामुत्तममद्य लोके । एवं बलेनातिबलं महास्त्रं समुद्रकन्ये सुदरापमुग्रे ।

शरीरघ्नं पार्थिवान्मज्जयन्तं विलेव पार्थमिषुभिः संहरिष्ये । अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुजं धनुराददानं ।

मृगमृगान् युधि वै घो जयेत तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधोरं । अतीव मानो पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेव्यति मे महासैः ।
तस्यास्त्वमसैः प्रतिहत्य संख्ये वाणोत्तमैः पातयिष्यामि पार्थ । सहस्ररश्मिप्रतिमं ज्वलन्तं दिशश्च सर्वाः प्रपतन्तमुयं ।
तमानुदं मेघ इवातिमात्रं धनञ्जयं क्वादयिष्यामि वाणैः । वैशानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तेजस्विनं लोकमिमं दहन्तं । १८८

पर्जन्यभृतः शरवैर्यथाऽग्निं तथा पार्थ शमयिष्यामि युद्धे । आशीषिषं दुर्हर्मप्रमेयं सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावं ।
कोधप्रदीप्तं लहितं महान्तं कुन्तोपुच्छं शमयिष्यामि भूषैः । प्रमाथिनं बलवन्तं प्रहागिणं प्रभञ्जनं मातरिश्वानमुयं ।
युद्धं महिष्य हिमवानिवाचला धनञ्जयं कूटमस्त्यमाणं । विशारदं रथमार्गेषु शनं धुर्यं नित्यं समरेषु प्रवीरं ।
भोक्ते वरं सर्वधनुर्धराणां धनञ्जयं संयुगं संसहिष्य । अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं मये मनुष्यं धनुराददानं ।
सर्वाभिमो यः प्रथिवीं विजिग्ये तेन प्रयोद्धाऽस्मि ममैव संख्ये । यः सर्वभूतानि सदैवकानि प्रत्येजयत् खाण्डवे सव्य १८८५

साची ।

को जीवितं रत्नमार्णं हि तेन युद्धेऽस्मै मास्यते मानुषोऽन्यः । मानो कृतास्त्रः कृतहस्तयोगो दिव्यास्त्रावेच्छेत हयः प्रमाथी ।
तस्याहं मद्यातिरथस्य कायाच्छिरो हरिष्यामि शितैः पृथक्कैः । योक्तव्यमनं शक्य धनञ्जयं वै मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ।
अन्यो हि न ह्येकैरेण मर्त्या युध्येत यः पाण्डवमिन्द्रकन्यं । तस्याहवे पौरुषं पाण्डवस्य ब्रूयां हृष्टः समितौ क्षत्त्रियाणां ।
किं त्वं मूर्खः प्रमथं मृदचेता ममावीचः पौरुषं फाल्गुनस्य । अप्रियो यः पुरुषो निष्ठुरो हि क्षुद्रः क्षत्राक्षमिणश्चाक्षमावान् ।
हन्यामहं त्वादृशानां शतानि क्षमास्यहं क्षमया कालयोगात् । अवीचस्त्वं पाण्डवार्थं प्रियाणि प्रधर्षयन्मां मूढवत्पाप १८८०

कर्षन् ।

मयाजिबे जिह्वमतिहतस्त्वं मित्रत्राही साप्तपदं हि मे त्रै । कालस्त्वय प्रत्युपयाति दारुणो दुर्ध्याधनो युद्धमुपागमद्यत् ।
तस्यार्धमिद्धं त्वभिकाङ्क्षमाणस्तन्मयमे यत्र नैकान्यमस्ति । मित्रं मिन्देनन्दतेः प्रीयतेर्वा मन्त्रायतेर्भिन्नुतेर्वा दतेर्वा ।
ब्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति तच्चापि सर्वं समवेत्ति राजा । शत्रुः शदेः शासतेर्वा स्यतेर्वा शृणोतेर्वा श्रमे १८८१

सीदतेर्वा ।

उपमर्गद्वद्धा सूदतेश्च प्रायेण सर्व्वं त्वयि तच्च मह्यं । दुर्ध्याधनार्थं तव च प्रियार्थं यशोऽर्थमात्माधर्मपौश्वर्य्यं ।
तस्मादहं पाण्डववामुदैवो ध्यात्से यत्नात् कर्षं तत् पश्य मेऽद्य । अस्त्राणि पश्याद्य ममोत्तमानि ब्राह्म्याणि दिव्यान्यद्य १८८२

मानुषाणि ।

आभादयिष्याम्यहमुपवीर्य्यं द्विपो द्विपं मत्तमिवातिमत्तः । अस्त्रं ब्राह्म्यं मनसा यद्भ्राजथ्यं क्षेप्से पार्थायाम्रमेयं जयाय ।

तेनापि मे नैव मुच्येत युद्धे न चेत् पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रं ।

वैवस्वतात् दण्डहस्तादरुणादाऽपि पाणिनः । सगदाहा धनपतेः सवज्जाहाऽपि वामवात् ।

अन्यस्मादपि कस्माद्विदमित्रादाततायिनः । दति शक्य विजानीहि यया माहं विभेस्यतः ।

तस्मान्न मे भयं पार्थास्त्रापि चैव जनाईनात् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां साम्प्रदाये भविष्यति । १८८३

कदाचिद्विजयस्याहमस्त्वधेतोरटवृष । अज्ञानाद्धि क्षिपन् वाणान् धोरूपान् भयानकान् ।

होमधेन्वा वत्समस्य प्रमत्त दधुणाऽहनं । चरन्ते विजने शक्य ततोऽनुव्याजहार मां ।

यस्मात्त्वया प्रमत्तेन हंमधेन्वा हतः सतः । शस्त्रे ते पतताञ्जकमिति मां ब्राह्मणेऽब्रवीत् ।

युध्यमानस्य सङ्ग्रामे प्राप्नोत्यैकाद्यनं भवं । तस्मादिभेमिं बलवद्वाङ्मन्याहतादहं ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः । अदां तस्मै गोमहसं बलीवर्हीश्वरं वटप्रतान् ।
 प्रसादं न लभे शल्य ब्राह्मणाम्द्रकोशर । ईषादन्तान् सप्तप्रतान् दामीदासप्रतानि च ।
 ददतो दिजमुखो मे प्रसादं न चकार सः । कृष्णानां श्वेतवत्सानां सहस्राणि चतुर्दश ।
 आहरन् लभे तस्मात् प्रसादं दिजवत्समात् । षड्दं गृहे सर्वकामैर्यश्च मे वसु किञ्चन ।
 तत् सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि न चेच्छति । ततोऽब्रवीन्मो याचन्तमपराधं प्रयत्नतः ।
 व्याहृतं यन्मया सुत तत्तथा न तदन्यथा । अनृतोक्तं प्रजां हन्यात्ततः पापमवाप्नुयाम् ।
 तस्माद्ब्रह्माभिरुच्यते नानृतं वक्तुमसह । मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंस्याः प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
 मदाकथं नानृतं लोके कश्चित् कुर्यात् समाप्नुहि । इत्येतत्ते मया प्रोक्तं किन्नेनापि सुहृत्तया ।
 जानामि त्वां विक्षिपन्तं जोषमास्त्रोत्तरं वृष्टुम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनर्भीमराज मद्राजमरिन्दमः । अभ्यभाषत राधेयः सन्निवार्योत्तरं वचः ।
 यत्वं निदर्शनार्थं मां शल्य जल्पितवानसि । नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे ।
 यदि मां देवताः सर्व्वा योधयेयुः सवासवाः । तथापि मे भवे न म्यात् किमु पार्थात् संकेशवात् ।
 नाहं भीरयितुं शक्योः वाङ्मन्त्रेण कथञ्चन । अन्ये जानीहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे ।
 नीचस्य बलमेतवन् पारुष्यं यत्तमात्य मां । अशक्नो मङ्गुणान् वक्तुं वलामे बद्ध दुष्मते ।
 न हि कर्णः समुद्धूतो भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमहं जातो यशोऽर्थञ्च तथात्मनः ।
 सखिभावेन भौहर्द्दाम्नित्रभावेन चैव हि । कारुणैस्त्रिभिरनैस्त्वं शल्य जीवसि साम्प्रतं ।
 राज्ञश्च धार्तराष्ट्रस्य कार्यं समुहदुद्यतं । मयि तच्चाहितं शल्य तेन जीवसि मे लणं ।
 कृतस्य समयः पूर्वं क्षणकं विप्रियं तव । श्वते शल्यसहस्रेण विजयेयमहं परान् ।
 मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि साम्प्रतं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ शल्य उवाच ॥ ननु प्रलापाः कर्णेतेन ब्रवीषि परान् प्रति । श्वते कर्णसहस्रेण शक्यं जेतुं परान् युधि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा ब्रुवन् परुषं कर्णो मद्राधिपमया । परुषं दिगुणं भूयः प्रेवाचाप्रियदर्शनं ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ इदन्तु मे त्वमेकायः वृष्टुं मद्रजनाधिप । सन्निधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतं ।
 देशाश्च विविधास्त्रिजान् पूर्व्वदत्तांश्च पार्थिवान् । ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म धृतराष्ट्रनिवेशने ।
 तत्र वृद्धः पुराहृतः कथाः कश्चिद्विजोक्तमः । वाहीकदेशान् मद्राश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ।
 वहिष्कृतः हिमवता गङ्गाया च वहिष्कृताः । रुक्मस्तथा यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ।
 पञ्चानां सिन्धुपद्मानां नदीनां येऽन्नराश्रिताः । तान् धर्मवाह्यान् शूचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् ।
 गोवर्द्धनो नाम वटः सुभद्रं नाम चत्वरं । एतद्राजकुलद्वारमाकुमारान् स्मराम्यहं ।

कार्य्यणात्यथगूढेन वाहीकेषूपितं मया । तत एषां समाचारः संवामादिदिनो मया ।
 शाकलं नाम मगरमापगा नाम निम्नगा । जर्त्तिका नाम वाहीकस्तेषां वृत्तं सुनिन्दितं ।
 धाम्ना गौड्यासवं पीत्वा गोमांसं लभ्यते सह । अपूपमांसमद्यानामाग्निः शीलवर्जिताः ।
 गायन्त्यश्च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवामसः । मगरागारवप्रेषु वहिर्भाष्यानुलेपनाः ।
 मत्तावगीतैर्विविधैः खरोद्गनिनदोपमैः । अन्रावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्व्वशः ।
 आङ्गुरन्यान्त्यस्त्रकानि प्रव्रवाणा मदोत्कटाः । हे हतं हे हतित्येवं स्वामिभर्तृहतेति च ।
 आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति प्रात्याः पर्व्वस्वसंयताः । तासां किलावल्लिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले ।
 कश्चिदाहीकदृष्टानां नातिदृष्टमना जगौ । सा नूनं वृहती गौरी सूक्ष्मकमलवासिनी ।
 मामनुस्मरती श्रुते वाहीकं कुरुजाङ्गले । शतद्रुक्कामहं तीर्त्वा ताञ्च रम्यामिरावतीं ।
 गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खः शुभाः स्त्रियः । मनःशिलोज्ज्वलापाङ्गो गार्थस्त्रीकगुदीञ्जनाः ।
 कमलजिनसंवीताः क्रन्दन्त्यः प्रियदर्शनाः । मृदङ्गानकशङ्खानां मर्द्दलागाश्च निःस्वनैः ।
 खरोद्गाश्चतरेष्वेव मत्ता याम्यामहं मुखं । शमीपोलुकरीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ।
 अपूपान् सकृपिण्डांश्च प्राञ्जलो मथितान्वितान् । पयि सुप्रवला भृत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान् ।
 चन्नापहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयशः । एवंशीलेषु प्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु ।
 कश्चतपानां निवसेत् मुहूर्त्तमपि मानवः । इदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोक्षसारिणः ।
 येषां पञ्चागहन्ता लभुमर्थाः शुभपापयोः । इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुस्त्तरं पुनरुक्तवान् ।
 वाहीकेष्वविनोतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् । तत्र स्म राक्षसी गोतिः मदा कृष्णचतुर्दशी ।
 नगरं शाकलं स्फुटितं आहत्य निशि दुन्दुभिं । कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ।
 गत्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौडं सुरासवं । गारीभिः सह नारीभिर्वृहतीभिः स्खलङ्कृता ।
 पलाण्डुगण्डूषयुतान् खादन्ती चैडकान् बहून् । वाराहं कौकुटं मांसं गव्यं गार्द्भमैाद्रिकं ।
 ऐडश्च ये न खादन्ति तेषां जन्म निरर्थकं । इति गायन्ति ये मत्ताः सोधुना शाकलाश्च ये ।
 मवालवृद्धाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथम्भवेत् । इति शल्य विजानोहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
 यदन्तोऽणुकानिन्माम् ब्राह्मणः कुरुसंमदि । पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पीलवनान्युत ।
 शतद्रुय विपाशा च हतीयैरावती तथा । चन्द्रभागा विवस्ता च मिन्धुषठा वहिर्गिरिः ।
 आरहा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत् । प्रात्यानां दासमीयानां वाहीकानामयज्वनां ।
 न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा । तेषां प्रनष्टधर्म्याणां वाहीकानामिति श्रुतिः ।
 ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंमदि । कःष्ठकुण्डेषु वाहीका मृण्मयेषु च भुञ्जते ।
 मरुमयावलिष्वेषु यावलीढेषु निर्धृणाः । आविकस्यैाद्रिकस्यैव क्षीरं गार्द्भमेव च ।
 तदिकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिवन्ति च । पुच्छमङ्कुरिणे जाल्माः सर्व्वान्नक्षीरभोजनाः ।
 आरहा नाम वाहीका वर्जनीया विपसिता । हन्त शल्य विजानोहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।

२०३५

२०३६

२०३७

२०३८

२०३९

२०४०

यदन्त्याऽप्युक्तवान्मह्यं ब्राह्मणः कुरुसंदि । युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ।
 तद्वह्नीतिलये स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति । पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ।
 आरुहा नाम वाहीका न तेष्वर्थो ह्यहं वसेत् । वहिष्य नामहीकस्य विपाशायां पिशाचकौ ।
 तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः । ते कथं विविधान् धर्मान् ज्ञास्यन्ते हीनयोनयः ।
 कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा । कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत् ।
 इति तीर्थानुसर्तारं राक्षसी काचिदब्रवीत् । एकरात्रशय्यो गेहे महोत्खलमेवला ।
 आरुहा नाम ते देशा वाहीकं नाम तज्जलं । ब्राह्मणपसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ।
 वेदा न तेषां वेद्यश्च यज्ञो यजनमेव च । ब्राह्मणानां दासमीयानामभ्रं देवा न भुञ्जते ।
 प्रस्थला मद्रगान्धारा आरुहा नामतः खशाः । वसतिमिन्धुमैवीरा इति प्रथोऽतिकुसिताः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । उच्यमानं मया मम्यक् त्वमेकाग्रमनाः प्रष्टुम् ।
 ब्राह्मणः किल नो गेहमध्यगच्छत् पुराऽतिथिः । आचारं तत्र सम्प्रेक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् ।
 मया हिमवतः प्रष्टुमेकेनाध्युषितं चिरं । दृष्टास्य बहवो देशा नानाधर्मममृताः ।
 न केनचिदधर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा दमाः । सर्वं हि तेऽब्रुवन् धर्मं यदकं वेदपारगैः ।
 अटता तु ततो देशान् नानाधर्मममाकुलान् । आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशमितं ।
 तत्र वै ब्राह्मणा भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः । वैश्यः प्रुष्टस्य वाहीकस्ततो भवति नापितः ।
 नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः । द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दमोऽभिजायते ।
 भवत्येकः कुले विप्रः प्रष्टुष्टाः कामचारिणः । गान्धारमद्रकाश्चैव वाहीकाश्चाप्यचेतमः ।
 एतन्मया श्रुतं तत्र धर्ममङ्करकारकं । कृत्स्नामटिला प्रथिवीं वाहीकेषु विपथ्यैव ।
 हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । यदण्यन्त्याऽब्रवीदाकथं वाहीकानाञ्च कुसितं ।
 सती पुरा हता काचिदारुहात् किल दम्भुभिः । अधर्मतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ।
 वालां बन्धुमतीं यन्मामधर्मेणोपगच्छत । तस्मान्नाथ्यो भविष्यन्ति बन्धव्यो वै कुलस्य च ।
 न चैवास्मात् प्रभोत्तुर्ध्वं घोरान् पापान्नराधमाः । तस्मात्तेषां भागहरा भागिनेयः न सूनवः ।
 कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मक्याः सनैमिषाः । कोशलाः काशपैण्ड्याश्च कालिङ्गा भागधास्तया ।
 चेदयस्य महाभागा धर्मं जानन्ति श्रायते । नानादेशेष्वमन्तस्य प्राथो चाग्र्यालयादृते ।

आमत्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या अनैमिषाचेदयो ये विगिष्टाः । धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो मद्रादृतं पाञ्चनदींश्च जिह्मन् ।

एवं विद्वान् धर्मकथाम् राजस्तृष्णीभूतो जडवच्छल्य भूपः । त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा यद्भागहर्ता प्रभुदुष्कृतस्य ।

अथवा दुष्कृतस्य त्वं हर्ता तेषामरक्षिता । रक्षिता पुण्यभागाया प्रजानां त्वं ह्यपुण्यभाक् ।

पूज्यमाने पुरा धर्मं सर्वदेशेषु श्रायते । धर्मं पाञ्चनदीं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ।

ब्राह्मणां दाससीयानां कृतेऽप्यभकर्षणं । ब्राह्मणा निन्दिते धर्मो स त्वं लोको किमत्रयोः ।

९००

इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः । स्वधर्मस्तेषु वर्णेषु सोऽप्येतास्त्रयपूजयत् ।

हन्त शन्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । कल्पावपादसरसि निमज्जन्नास्मिऽब्रवीत् ।

क्षत्रियस्य मनं मैत्र्यं ब्राह्मणस्याव्रतं मलं । मलं इष्टिव्या वाहीका स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलं ।

निमज्जमानमुद्रुत् कश्चिद्राजा निशाचरं । आपृच्छन्नेन चाख्यातं प्रोक्तवास्तत्रिवोधमे ।

मानुषाणां मलं स्त्रेष्वा स्त्रेष्कानामौष्टिका मलं । औष्ट्रिकानां मलं षण्डाः षण्डाणां राजयाजकाः ।

९०५

राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणाञ्च यन्मलं । तद्भवेद्देव तव मलं यद्यस्मान् विमुञ्चसि ।

इति रत्नोपखण्डेषु विपवीर्यहतेषु च । रत्नमं भेषजं प्रोक्तं संसिद्धवचनोत्तरं ।

ब्राह्मणं पाञ्चानाः कौरवेयास्तु धर्मं सत्यं सत्याः शूरेभेनाश्रयञ्च । प्राच्यः दासा वृषला दाक्षिणत्यास्तेना वाहीकाः सङ्करा वै सुराष्ट्राः ।

कृतव्रता परवित्तापरहारे मद्यपानं गुरुदारावमर्हः । वाक्पातुष्वं गोबधो रात्रिचर्था वह्निर्मेहं परवस्त्रोपभोगः ।

येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारुहानां पञ्चनदान् धिगस्तु । आपाञ्चानिभ्यः कुरवो नैमिषाश्च मत्स्याश्चैतेऽप्यय जानन्ति धर्मं ।

९१०

अयोदीच्याश्चाङ्गका मागधाश्च शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः ।

प्राचीं दिशं श्रिता देवा जातवेदः पुरागमाः । दक्षिणं पितरे गुह्यं यमेन शुभकर्षण ।

प्रतीचीं वरुणः पाति पालयानः सुरान् बली । उदीचीं भगवान् भोभो ब्राह्मणैः सह रक्षति ।

तथा रत्नः पिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमं । गुह्यकाश्च महाराज पर्वतं गन्धमादनं ।

ध्रुवः सर्वान् भूतानि विष्णुः पाति जनार्दनः । इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कोशलाः ।

९१५

अर्द्धाङ्गाः कुत्तपाञ्चालाः शाल्याः कृत्स्नानुशासनाः । पार्वतीयाश्च विषमा यथैव शिवयस्तया ।

सर्वज्ञा यवना राजन् शूराश्चैव विशेषतः । स्त्रेष्वाः स्वर्भञ्जानियता नानुकमितरे जनाः ।

प्रतिबद्धास्तु वाहीका न च केचन मद्रकाः । स त्वमेतादृशः शन्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ।

इष्टिव्यां सर्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते ।

संधाः पानं गुरुतया मर्त्यं मृषा वा परवित्तापरहारे । येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारुहानां पञ्चनदान् धिगस्तु ।

९२०

एतज्ज्ञात्वा ज्ञापमास्तु प्रतीपं मा स वै कथाः । मा त्वां पूर्वमहं हत्वा हनिष्ये केशवाङ्गुनै ।

॥ शन्य उवाच ॥ आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः । अङ्गे प्रवर्तते कर्णं येषामधिपतिर्भवान् ।

रथान्तरयमस्याधा यत्नां भीष्मादाऽब्रवीत् । तान् विदित्वात्मनां दोषान् निर्भन्युर्भव मा कुधः ।

सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रियाः । वैश्याः शूद्रास्तथा कर्णं स्त्रियः साध्यश्च सुव्रताः ।

रमणीं चापहमेन पुरुषाः पुरुषैः सह । अन्योन्यमवरजन्ता देशे देशे समैयुगाः ।

परवाच्यपु निपुणः सर्वं भवति सर्वदा । आत्मावाच्यं न जानीते जानन्नपि च मुञ्चति ।

९२५

सर्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । दुर्धनव्याप्तिगृह्णन्ति सन्ति सर्वत्र धार्मिकाः ।

॥ कर्ण देशसामान्यात् सर्वः पापं निवेदने । यादृशः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा कर्णशल्याववारयत् । सखिभावेन रथेषु ब्रह्मं स्वास्त्रस्यकेन च ।

ततो निवर्तितः कर्णे धार्तराष्ट्रेण मारिष । कर्णेऽपि मोक्षरं ग्राह्यं शल्योऽप्यभिमुखः परान् ।

२१२०

ततः प्रहस्य राधेयः पुनर्याहीत्येषोदयत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्याववादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः परानीकसहं ब्यूहमप्रतिमं कृतं । समीक्ष्य कर्णः पार्थानां दृष्टद्युक्ताभिरर्चितं ।

प्रययौ रथेद्योक्षेण सिंहनादरवेण च । वादित्राणाञ्च निगदैः कन्ययस्त्रिव मेदनीं ।

वेपमान इव कोधाद्युद्धशौण्डः परन्तपः । प्रतिव्यूह्य महतिजा यथावद्भरतर्षभ ।

व्यधमत् पाण्डवीं सेनामासुगीं मध्वानिव । युधिष्ठिरश्चाप्यहनदपस्यस्त्रकार ह ।

२१२५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् । दृष्टद्युक्तामुखान् सर्वान् भीमघेनाभिरर्जितान् ।

सर्वानेव महेश्वासानजयानमरैरपि । के च प्रपौ पक्षौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ।

प्रविभज्य यथायान्यं कथं वा समवस्थिताः । कथं पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यव्यूहत मामकान् ।

कथञ्चैव महद्युद्धं प्रावर्त्तत सुदारुणं । क्व च बीभत्सरभवत् यत् कर्णेऽयाद्युधिष्ठिरं ।

को ह्यर्जुनस्य सन्निधे शनोऽभ्येतुं युधिष्ठिरं । सर्वभृतानि यो ह्येकः खाण्डवं जितवान् पुरा ।

२१२०

कस्तमन्यसु राधेयात् प्रतिद्युधेज्जिजीविषुः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रष्टुं ब्यूहस्य रचनामर्जुनस्य यथा गतः । परिवार्य नृपं स्वं स्वं सङ्ग्रामस्याभवद्यथा ।

कृपः शारदतो राजन् मागधाश्च तरस्विनः । सालतः कृतवर्मा च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ।

तेषां प्रपक्षे शकुनिरलूकश्च महारथः । शादिभिर्बिम्बलप्रासैस्तवानो कमरुचतां ।

गान्धार्गिभिरसङ्घानैः पार्वतीधैस्य दुर्जनैः । शलभानामिव व्रतैः पिशाचैरिव दुर्दृशैः ।

२१२५

चतुर्विंशत्सहस्राणि रथानामनिवर्त्तिनां । भङ्गप्रका युद्धशौण्डा वामं पार्श्वमपालयन् ।

ममन्वितास्तव सुतैः कृष्णार्जुनजिघांसवः । तेषां प्रपक्षाः कम्बाजाः शकाश्च यवनैः सह ।

निदेशात् सूतपुत्रस्य सरयाः साश्वपत्तयः । आह्वयन्तोऽर्जुनं तस्युः केशवश्च महाबलं ।

मध्ये सेनामुखे कर्णोऽप्यवतिष्ठत दंशितः । चित्रवर्माङ्गदः सग्वी पालयन् वाहिनीमुखं ।

रक्षमाणैः सुभरजैः पुत्रैः शस्त्रशृताम्बरः । वाहिनीप्रमुखे वीरः सम्प्रकर्षन्नशोभत ।

२१२०

अभ्यवर्त्तन्महाबाहुः सूर्यवैश्यामरप्रभः । महाद्विपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः ।

दुःशामनो दृढः सैन्यैः स्थितो ब्यूहस्य पृष्ठतः । तमन्वयाम्महाराज स्वयं दुर्योधनो नृपः ।

चित्राक्षैश्च सन्नाहैः सोदैर्यैरभिरक्षितः । रक्ष्यमाणो महावीर्यैः सहितैर्मद्रैश्चैकैः ।

अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतुः । अश्वत्यामा कुरूणाञ्च ये प्रवीरा महारथाः ।

नित्यं सत्तास्य मातङ्गाः पूरैर्बलैः समन्विताः । अश्वयुक्ताश्च यानिकं वरन्त इव तोयदाः ।

२१२५

तं ध्वजैर्वज्रयन्तोभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः । शादिभिश्चास्थिता रेजुर्भुवनत इवाचलाः ।

तेषां पदानिनामानां पादरक्षाः सहस्रशः । पट्टिशमिधराः प्रहारा बभूवुरनिर्वर्तिनः ।
 सादिभिः स्यन्दनैर्नागैरधिकं समलङ्कृतैः । स व्यूहराजो विवभौ देवासुरचमूपमः ।
 वार्हस्यत्यः सुविहितो नायकेन विपश्चिता । नृत्यतीव महाव्यूहः परेषां भयसादधत्
 तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्ववः । हस्त्यश्चरथमातङ्गाः प्रावृषीव बलाहकाः ।
 ततः मेनामुखे कर्णे दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः । धनञ्जयममित्रघ्नमेकवीरमुवाच ह ।
 पाण्डुर्जुन महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे । युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च परानोक्तं प्रकाशते ।
 तदेतद्दे समालोक्य प्रत्यमित्रं महद्दलं । यथा नाभिमवत्यस्मास्तथा नीतिर्विधीयतां ।
 एवमुक्त्वाऽर्जुनो राज्ञा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् । यथा भवानाह तथा तत्सर्वं न तदन्यथा ।
 यस्म्यपि भिक्षिणे घातस्ते करिष्यामि भारत । प्रधानवध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहं ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मात्तमेव राधेयं भीममेनः सुयोधनं । वृषभेनञ्च नकुलः सहदेवोऽपि भौवनं ।
 दुःशामने शतानीके हार्दिकं शिनिपुङ्गवः । पाण्ड्यो द्रोणसुतं यान्तं स्वयं योत्स्याम्यहं हृपं ।
 द्रौपदेया धार्तराष्ट्रान् शिष्टान् सह शिखण्डिना । ते ते च तांस्तान् सहितानस्माकं ब्रून्तु मामकाः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तो धर्मगजेन तथेत्युक्ता मन्त्रजः । व्यादिदेश स्वभैर्यानि स्वयञ्चागाच्चतुर्मुखं ।
 अग्निर्वैद्यनरः पूर्वो ब्रह्मन्तुः मत्तितां गतः । तस्माद्यः प्रथमं जातलं देवा ब्राह्मणं विदः ।
 ब्रह्मेजान्मन्त्ररूपान् क्रमशां योऽवहत् पुरा । तमाद्यं रथमास्थाय प्रयातौ केशवार्जुनौ ।
 अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वा ह्यहूतदर्शनं । उवाचाधिरथिं शन्यः पुनस्तं दुःकृदस्मदं ।
 अयं म रथ आयातः सेतत्यः कृष्णमारथिः । दुर्धरः सर्वभैर्यानां विपाकः कर्मणांमिव ।
 निघ्नममित्रान् कौन्तेया ये कर्णं परिपृच्छमि । श्रूयते तुमुलः शब्दो यथा मेघस्वनो महान् ।
 ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ । एष रेणुः समुद्धृतो दिवमावृत्य तिष्ठति ।
 चक्रममिप्रणुत्वेव कम्पते कर्णं मेदिनी । प्रवात्येष महावायुरभितस्तव वारिणी ।
 कथाटा व्याहरन्त्येते मृगाः क्रन्दन्ति भैरवं । पश्य कर्ण महाघोरं भयदं लोमहर्षणं ।
 कबन्धं मेघमङ्गाशं भानुमावृत्य संस्थितं । पश्य यूथैर्ध्वजविधिमृगाणां सर्वतो दिशं ।
 बलिभिः कर्णं शार्ङ्गैर्नादित्योऽभिनिरीक्षते । पश्य कङ्कांश्च मृगंश्च समवेतान् सहस्रशः ।
 स्थितानभिमुखान् धारानन्योन्यमभिभाषतः । रक्षितास्वामरा युक्तास्तव कर्णं महारथे ।
 प्रवराः प्रञ्जलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते । सवेपथून् हयान् पश्य महाकायान्महाजवान् ।
 प्रवमानान् दर्शनीयानाकोशशङ्खडानिव । ध्रुवमेव निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः ।
 स्वस्थानि निहताः कर्णं शतशोऽय सहस्रशः । शङ्खानां तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षण ।
 शानकानाञ्च राधेय मृदङ्गानाञ्च सर्वशः । वाणशब्दान् बहुविधान् नराश्वगजवाजिनां ।
 ज्यातलविपुशब्दंश्च मृदु कर्णं महात्मनः । हेमकण्यप्रसृष्टानां वाससो शिल्पिनिर्मिताः ।
 नानावर्णा रथे भान्ति श्रमनेन प्रकम्पिताः । महामचन्द्रतारकाः पताकाः किङ्किणीयुताः ।

२१४

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

पश्य कर्णाञ्जनस्यैताः नौदामिन्य इवाम्बुदे । ध्वजाः कण्ठस्थयन्ते वातेनाभिसम्पूरिताः ।
 विभाजन्ति रणे कर्णं विमाने दैवते यथा । सपताका रथास्यैते पाञ्चालानां महात्मनां ।
 पश्य कुन्तीसुतं वीरं बीभत्सुमपराजितं । प्रधर्षयितुमाद्यान् कपिप्रवरकेतनं ।
 एष ध्वजाद्ये पार्थस्य प्रेक्षणीयः समन्ततः । दृश्यते वानरो भीमो दिपतामघवर्द्धनः । २१८०
 एतच्चक्रं गदा शार्ङ्गं शङ्खं कृष्णस्य धीमतः । अत्यर्थं भ्राजते कृष्णे कौस्तुभस्तु मणिस्ततः ।
 एष शार्ङ्गगदापाणिर्व्यासुदेवोऽतिवीर्यवान् । वाहयन्नेति तुरगान् पाण्डुरान् वातरंहसः ।
 एतत् कूजति गाण्डीवं विहृष्टं सव्यसाचिना । एते हस्तवता मुक्ता घ्नन्धमिन्नान् शिताः शराः ।
 विशाला यत्र तासास्यैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः । एषा भूः कीर्यते राज्ञां शिरोभिरपलायिनां ।
 एते सुपरिघाकाराः पुण्यगन्धानुलेपनाः । उद्यतायुधशोण्डानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः । २१८५
 निरस्तनेत्रजिह्वाश्च वाजिनः सह सादिभिः । पतिताः पात्यमानाश्च क्षिप्तौ क्षीणाश्च श्रेते ।
 एते पर्वतगुह्यगणां तुल्यरूपा हता दिपाः । संकिञ्चभिन्नाः पार्थेन प्रचरन्त्यद्रयो यथा ।
 गन्धर्व्वनगराकारा रथा हतनरेश्वराः । विमानानीव पुष्पान्ते स्वर्गिणां निपतन्त्यमी ।
 व्याकुलीकृतमत्थेयं पश्य सैन्यं किरीटिना । नानास्रगसहस्राणां द्यूथं केशरिणा यथा ।
 घ्नन्त्येते पार्थिवान् वीराः पाण्डवाः समभिद्रुताः । नागाश्चरथपत्थौघांस्त्रावकान् समभिघ्नतः । २१९०
 एष सूर्य्य इवाम्बुदैश्चक्रः पार्थो न दृश्यते । ध्वजाद्ये दृश्यते तस्य ज्याशब्दश्चापि श्रूयते ।
 अथ द्रष्टासि तं वीरं श्रेताम्बु कृष्णमारथिं । निघ्नन्तं शत्रवान् संख्येयं कर्णं परिपृच्छसि ।
 अथ तौ पुरुषव्याघ्रौ स्नाहिताक्षौ परन्तपौ । वासुदेवाञ्जनौ कर्णं द्रष्टास्येकरथे स्थितौ ।
 मारथिर्यस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्ध्वकं । तस्मैद्वन्तामि राधेय तन्नो राजा भविष्यसि ।
 एष संश्रतकाङ्क्षतस्तानेवाभिमुखा गतः । करोति कदनस्यैषां संयामे दिपतां वली । २१९५
 इति ब्रुवाणं मन्त्रेण कर्णः प्राह्वातिमन्युना । पश्य संश्रतकैः कुट्टैः सर्व्वतः समभिद्रुतः ।
 एष सूर्य्य इवाम्बुदैश्चक्रः पार्थो न दृश्यते । एतदन्तोऽर्ज्जुनः शल्य निमग्नो योधसागरे ।
 ॥ शल्य उवाच ॥ वरुणं कोऽम्भसा हन्यादिन्धनेन च पावकं । को वाऽनिर्लं निगृह्णीयात् पिवेद्वा को महाहव ।
 ददृगुपमहं मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहं । नहि शक्योऽर्ज्जुनो जेतुं युधि मेरुः सुगसुरैः ।
 अथवा परितापस्ते वाचाक्ता सुमना भव । न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथं । २२००
 बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्कुट्ट इमाः प्रजाः । पातयेत्त्रिदिवाद्देवान् योऽर्ज्जुनं समरे जयेत् ।
 पश्य कुन्तीसुतं वीरं भीममक्षिष्टकारिणं । प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिवापरं ।
 अमर्षा नित्यमंगश्चिरं वैरमनुस्मरन् । एष भीमो जयं प्रेषुर्युधि तिष्ठति वीर्यवान् ।
 एष धर्ममन्तं श्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः । तिष्ठत्यसुकरः संख्ये परैः परपुण्ड्रयः ।
 एतौ च पुरुषव्याघ्रावपिनाविव मोदरौ । नकुलः सहदेवश्च तिष्ठन्तौ युधि दुर्जयौ । २२०५
 अमौ स्थिता द्रौपदेयाः पञ्च पञ्चाचला इव । व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्व्वेऽर्ज्जुनसमा युधि ।

एते द्रुपदपुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । स्कीताः सत्यजितो बीरान्तिष्ठन्ति परमैजमाः ।

अथाविन्द्र इवासक्ताः सात्यकिः भालताम्बरः । युयुत्सरुपयात्यस्मान् कुङ्क्षान्तकममः पुरा ।

इति भवदत्तोरिव तयोः पुरुषमिहय्याः । ते मेने समसञ्ज्ञेतां गङ्गायमुनवद्भृशं ।

इति श्रीमहाभारतं कर्णपर्वणि कर्णशम्यसंवादे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा व्यूढेष्वनीकेषु संभकेषु च सञ्जय । मंशप्रकाम् कथं पार्थो गतः कर्णश्च पाण्डवान् । २२१ ॥

एतद्विन्तरंश युद्धं प्रवृद्धिं कुशलं ह्यसि । न हि दृष्यामि बीराणां प्रणवनो विक्रमावणे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदास्थितमवज्ञाय प्रत्यमिचबलं महत् । अव्यूहताजुर्नो व्यूहं पुनस्तथ तव दुर्नेधे ।

तस्मादिनागकनिनं पदातिरथमङ्गलं । धृष्टद्युम्नमुखं व्यूहमशोभत महद्बलं ।

पारावतमवर्णायश्चन्द्रादित्यममद्युतिः । पार्थतः प्रवभौ धन्वी कालो विग्रहवानिव ।

पार्थतं जुगुपुः सर्वे द्वैपायेया युयुत्सवः । दिव्यवर्मायुधधराः शार्दूलसमविक्रमाः ।

मानुगा दीप्रवपुपशुक्लं तारागणा इव । अथ व्यूढेष्वनीकेषु प्रेत्य मंशप्रकावणे ।

क्रुद्धोऽर्जुनोऽभिदद्राव व्यात्तिपन् गाण्डिवं धनुः । अथ मंशप्रकाः पार्थमभ्यधावन बवैषिणः ।

विजये धृतमङ्गल्या मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । तन्मरायौघवज्रलं मत्तनागरथाकुलं ।

पत्तिम ऋग्वीरैर्धं द्रुतमञ्जुनमार्द्धयत् । स सम्युहारस्तुमुल्लेपामासीत् किरीटिना ।

तन्मैव नः श्रुतो यादृक् तिथातकवचैः सह । रथानयान् ध्वजाव्वागाम् पत्तोन्नयगतानपि ।

दधून् धनूंषि खड्गांश्च चक्राणि च परशुधान् । सायुधान् द्युतान् बाह्वन् विविधान्यायुधानि च ।

चिच्छेद दिपतां पार्थः शिरांसि च महस्त्रजः । तस्मिन् भैरवमहावर्त्ते पातालतलमञ्ज्रिभे ।

निमग्नान् रथं मत्वा नेदः मंशप्रकान्तया । स पुनस्तानरीन् हत्वा पुनस्तन्तरताऽवधीत् ।

दत्तिर्णेन च पश्चाच्च क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव । अथ पाञ्चालचेदीनां सञ्जयामाञ्च मारिष ।

तदीयैः सह संग्राम आसीत् परमदारुणः । कपश्च कृतवर्मा च शकुनिश्चापि सौबलः ।

हृष्टभेना मुमंरथा रथानीकप्रहारिणः । कौशल्यैः काश्यपस्यैश्च कारुषैः कैकयैरपि ।

शूरभैरैः शूरवरैर्युधयुद्धदुर्भेदाः । तेषामन्तकरं युद्धं देहपाप्मानुनाशनं ।

तत्रविट्प्रह्वीराणां धर्म्यं स्वर्गं यशस्कुरं । दुर्योधनोऽथ सहितो भ्रातृभिर्भरतवर्षभ ।

गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणाञ्च महारथैः । पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च ।

युधमानं रणे कर्णं कुरुवीरोऽभ्यपालयत् । कर्णोऽपि निश्चितैर्व्याणैर्विनिहत्य महाचमूं ।

प्रमृद्य च रथश्रेष्ठान् युधिष्ठिरमपोडयत् । विवस्त्ररथदेहास्तून् कृत्वा शबून् सहस्रशः ।

यक्ता स्वर्गयोगाभ्याश्च स्वभ्या मुदमुदावहत् । एवं माग्नि संग्रामो नरवाजिगजलयः ।

कुरूणां प्रह्वयानाञ्च देवासुरममोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारतं कर्णपर्वणि सङ्कुलपुङ्गे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तत् प्रविश्य पार्थानां भैरवं कुर्वन् जनक्षयं । कर्णो राजानमभ्येत्य तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

के च प्रवीराः पार्थाणां युधि कर्णमवारयन् । कांश्च प्रमथ्याधिरथिर्धुधिरमपीडयत् ।

२२३५

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टुमुक्तां पार्थान् दृष्ट्वा कर्णो व्यवस्थितान् । समभ्यधावत्परितः पाञ्चालान् शत्रुकर्षणः ।

तन्तृणमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकाशिनः । प्रत्युद्युक्तं हात्मानं हंसा इव महार्णवं ।

ततः शङ्खमहमाणां निखनोद्दयङ्गमः । प्रादुरासीदुभयंता भेरीशब्दाश्च दारुणाः ।

नानावाणमिपाताश्च द्विपाश्र्वरथनिखनः । सिंहनादश्च बीराणामभवद्दारुणस्तदा ।

माद्रिद्रुमार्णवा भूमिः सवाताम्बुदमम्बरं । सार्केन्दुहृन्मत्तत्रा सौश्च व्यक्तं विघूर्णिता ।

२२३६

इति भृतानि तं शब्दं मेनिरे ते च विव्यथुः । यानि चाप्यन्यसत्त्वानि प्रायस्तानि स्तनानि च ।

अथ कर्णो मृशं क्रुद्धः शीघ्रमस्तमुदीरयन् । जघान पाण्डुर्वीं सेनामासुरीं मघवानिव ।

स पाण्डवबन्धं कर्णः प्रविश्य विष्टजञ्जरान् । प्रभद्रकाणां प्रवरानदहत् सप्तसप्ततिं ।

ततः सुपुङ्खैर्निश्चितैरथश्रेष्ठैरथेषुभिः । श्रवधीत् पञ्चविंशत्या पाञ्चालान् पञ्चविंशतिं ।

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदारणैः । चेदिकामवधीदोरः शतशोऽथ सहस्रशः ।

२२३७

तं तथा समरे कर्म कुर्व्याममतिमानुषं । परिवर्तुर्नृपराज पाञ्चालानां रथव्रजाः ।

ततः सन्धाय विश्वान् पञ्च भारत दुःसहान् । पाञ्चालानवधीत् पञ्च कर्णो वैकर्त्तनो वृषः ।

भानुदेवं चित्रमेनं सेनाविन्दुश्च भारत । तपनं शूरेभ्यश्च पाञ्चालानहनद्रेणे ।

पाञ्चालिषु च शूरेषु बन्धमानेषु सायकैः । हाहाकारो महानामीत् पाञ्चालानां महाहवे ।

परिवर्तुर्नृपराज पाञ्चालानां रथा दश । पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पतन्निभिः ।

२२३८

चक्रर्त्ता तु कर्णस्य पुत्त्रौ मारिष दुर्जयो । सुषेणः मत्स्यमेनस्य त्यक्त्वा प्राणानयुध्यतां ।

प्रष्ठगोप्ता तु कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्त्रो महारथः । वृषमेनः स्वयं कर्णं वृष्टतः पथ्यपालयत् ।

दृष्टद्युध्नः मात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः । जनमेजयः शिखण्डो च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ।

चेदिकैकेयपाञ्चाला यमौ मत्स्याश्च दर्शिताः । समभ्यधावन्नाधिपं जिघांसन्तः प्रहारिणं

त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च । अभ्यवर्धन् विमर्दन्तं प्राट्षीवास्मदा गिरिं ।

२२३९

पितरन्तु परीक्षन्तः कर्णपुत्त्राः प्रहारिणः । लदीयास्यापरे राजन् बीरा बीरानवारयन् ।

सुषेणो भीममेनस्य च्छिला भोजेन कार्मुकं । नाराचैः सप्तभिर्विद्धा हृदि भीमं ननाद ह ।

अथान्यद्गुनुरादाय सुहृदं भीमविक्रमः । सज्यं वृकोदरः कृत्वा सुषेणस्याच्छिनद्गुनः ।

विद्याधरैश्च दशभिः क्रुद्धा नृत्यन्निवेषुभिः । कर्णश्च तूर्णं विद्याध चिसप्तत्या शितैः शरैः ।

भानुमेनश्च दशभिः साश्वसृतायुधध्वजं । पश्यतां सुहृदां मध्ये कर्णपुत्त्रमपातयत् ।

२२४०

दुरप्रणुजं नत्तस्य शिरश्चक्ष्मनिभामनं । शुभदशर्नमेवासीत्पालभ्रष्टमिवाम्बुजं ।

हत्वा कर्णसुतं भीमस्तावकान् पुनराह्वयत् । कृपहार्दिकथोच्छिन्त्वा चापौ तावथ्यह्वयत् ।

दुःशासनं विभिर्विद्धा शकुनिं षड्विरायथैः । उलूकश्च पतन्निश्च चकार विरथावुभौ ।

हं सुषेण हतोऽसीति ब्रुवन्नादत्त सायकं । तमस्य कर्णश्चिच्छेद विभिश्चैनमताडयत् ।

अथान्यं परिग्राह्य सुपर्वाणं सुतेजनं । सुषेणायास्तज्जङ्गीमसुमयस्याच्छिनदृषः ।
 पुनः कर्णस्त्रिमप्रत्या भीमसेनमथेषुभिः । पुनः परीक्षन् विव्याध कूरं कूरैर्जिघांसया ।
 सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारमाधनमुत्तमं । नकुलं पञ्चभिर्विष्णुर्वाङ्मोरसि चार्पयत् ।
 नकुलस्तन्नु विंशत्या विद्धा भारसहैर्दृढैः । ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भयमादधत् ।
 तं सुषेणो महाराज विद्धा दशभिराशुगैः । चिक्षेद च धनुः शीघ्रं क्षुरप्रेण महारथः ।
 अथान्यद्वनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुषेणं नवभिर्विष्णुर्वाङ्मोरस्यमास संयुगे ।
 स तु वाणैर्हिमो राजन्नाच्छाद्य परबोरहा । आजग्रे सारथिश्चास्य सुषेणश्च ततस्त्रिभिः ।
 चिक्षेद चास्य मुदृढं धनुर्भस्त्रिभिस्त्रिधा । अथान्यद्वनुरादाय सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आविध नकुलं पश्चा महदेवश्च सप्तभिः । तद्युद्धं सुमहद्भारमामोदेवामुरोपमं ।
 निप्राता मायैकैस्त्वर्णमन्यान्स्य बधं प्रति । सात्यकिर्दृषसेनस्य सूतं हत्वा त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्चिक्षेद भोजन जघानाश्वस्य सप्तभिः । ध्वजमेकपुणोन्मथ्य त्रिभिस्तं हृद्यताडयत् ।
 अथावमन्तः स रथे मुहूर्त्तात् पुनरुत्थितः । स रणे युयुधानेन विस्रताश्वरथध्वजः ।
 कृता जिघांसुः शैनेपं खड्गचर्मैश्च गम्ययात् । तस्य चाश्रवतः शीघ्रं दृषसेनस्य सात्यकिः ।
 वराहकर्णैर्दशभिरविध्यदमिचर्मणि । दुःशासनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं व्यायुधं कृतं ।
 आरौप्य स्वयं तूर्णमपोवाह रथान्तरं । अथान्यं रथमास्थाय दृषमेना महारथः ।
 द्रौपदं दयास्त्रिमप्रत्या युयुधानश्च पञ्चभिः । भीमसेनश्चतुःपश्चा महदेवश्च पञ्चभिः ।
 नकुलं विंशता वाणैः शतानीकश्च सप्तभिः । शिखण्डिनश्च दशभिर्धर्मराजं शतेन च ।
 एतांस्यान्याश्च राजेन्द्र प्रवीरान् जयगृह्णिनः । अभ्यर्हयन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विग्रास्यते ।
 कर्णस्य युधि दर्धपन्तः पृष्ठमपालयत् । दुःशासनश्च शैनेयो विद्धा नवभिर्गयैः ।
 विस्रताश्वरथं हत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् । स त्वनः रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 युयुधं पाण्डुभिः सार्द्धं कर्णस्याप्याययन् बलं । दृष्टद्युस्ततः कर्णमविध्यदशभिः शरैः ।
 द्रौपदं दयास्त्रिमप्रत्या युयुधानस्तु सप्तभिः । भीमसेनश्चतुःपश्चा महदेवस्तु सप्तभिः ।
 शिखण्डो दशभिर्बोधि धर्मराजः शतेन च । एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरान् जयगृह्णिनः ।
 अभ्यर्हयन्महेष्वासं सूतपुत्रं महामृधे । तान् सूतपुत्रो विशिखैर्दशभिर्दशभिः शरैः ।
 रथेनानुचरन् वीरः प्रत्यविध्यदरिन्दमः । तत्रास्त्रवीर्यं कर्णस्य लाघवश्च महात्मनः ।
 अपर्याप्तं महाभाग तदद्भुतमिवाभवत् । न ह्याददानं ददृशुः सन्दधानश्च सायकान् ।
 विमुञ्चन्तश्च भंगस्मादपश्यन्त हतानरोन् । धैर्विद्यद्गृहिंश्चैव प्रपूर्णा निशितैः शरैः ।
 श्रुत्वाभ्रातृताकारं तस्मिन्दशे बभौ वियत् । नृत्यन्निव हि राधेयश्चापहस्तः प्रतापवान् ।
 यैर्विद्धः प्रत्यविध्यत्तानेकैकं त्रिगुणैः शरैः । शतैश्च दशभिश्चैतान् पुनर्विद्धा ननाद च ।
 माश्वस्तुरथश्च ब्रह्मास्ततस्ते विवरं ददुः । तान् प्रमथ्य महेश्वामाश्वधेयः शरदृष्टिभिः ।

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

गजानीकमसंबाधं प्राविशच्छत्रुकर्षणः । स रथास्त्रिशतं हत्वा चेदीनामनिवर्तिना ।
 राधियो निशितैर्व्याप्तोऽभ्यर्क्ष्य युधिष्ठिरं । ततस्तो पाण्डवा राजञ्छिखण्डी च सम्राट्यकिः ।
 राधियात् परिरक्तो राजानं पथ्यवारयन् । तथैव तावकाः सर्वे कर्णं दुर्वारणं रणे ।
 यन्ताः शूरा महेष्वासाः पथ्यरक्त सर्वशः । मानाबादिचघोषाश्च प्रादुरासन् विशास्यते ।
 सिंहनादश्च मंजुशे शूराणामभिगर्जतां । ततः पुनः समाजमुग्रभीताः कुरुपाण्डवाः ।
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ विदार्थ्य कर्णसां सेनां युधिष्ठिरमथाद्रवत् । रथहस्त्यश्वपत्नीनां सहस्रैः परिवारितः ।
 मानायुधमहम् णि प्रेरितान्यरिभिर्दृष्टः । क्षित्वा वाणशतैरुद्यैलानविधदसम्भ्रमात् ।
 निचकर्त्त मिराभ्येषा बाहूनून्सु सूतजं । ते हता वसुधा पेतुर्भग्नान्ये प्रदुद्रुवुः ।
 द्राविडान्ति निषादास्तु पुनः सात्यकिचेदिताः । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पत्तयः कर्णमाह्वे ।
 ते विबाहुशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः । पेतुः प्रिययां युगपच्छिन्नं शालवनं यथा ।
 एवं योधशतान्याजौ महस्त्राण्युतानि च । हतानीयुर्भर्ही दैर्ह्यशमा पूरयन् दिशः ।
 अयं वैकर्त्तनं कर्णं रणे कुड्ममिवान्तकं । रुरुधुः पाण्डुपाञ्चाला व्याधि मन्त्रौषधैरिव ।
 स तान् प्रमद्याभ्यपतन् पुनरेव युधिष्ठिरं । मन्त्रौषधिक्रियाऽतीतो व्याधिरत्युत्तमो यथा ।
 स राजगृह्णीभीरुद्वः पाण्डुपाञ्चालकैकथैः । नाशकक्तानतिक्रान्तं मृत्युर्भग्नविदो यथा ।
 ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितं । अब्रवीत् परधीरघ्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 कर्ण कर्णं दृष्ट्वा दृष्टे सूतपुत्र वचः प्रष्टुम् । मदा स्पर्धमि संघामे फाल्गुनेन तगस्त्रिना ।
 तथाऽस्मान् बाधसे नित्यं धार्तराष्ट्रमते स्थितः । यद्बलं यच्च ते वीर्यं प्रदेयो यस्तु पाण्डुषु ।
 तत् सर्वं दर्शयस्वाद्य पौरुषं महदास्थितः । युद्धश्रद्धाश्च तेऽद्याहं विनैव्यामि महाह्वे ।
 एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतसदा । सुवर्णपुङ्खैर्दंशभिर्विधायस्त्रयैः शरैः ।
 तं सूतपुत्रो दशभिः प्रत्यस्त्रिदरिन्दमः । वत्सदत्तैर्कहेष्वासः प्रहसन्निव भारत ।
 मोऽवशाद्य तु निर्विद्धः सूतपुत्रेण मारिषः । प्रज्ज्वल ततः क्रोधाद्धविषेव कृताशनः ।
 ज्वालामालापरिविप्तो राज्ञो देहो व्यदृश्यत । युगान्ति दग्धकामस्य सम्बन्ताग्नेरिवापरः ।
 ते प्रदीप्तायुधधरा दीप्तस्त्रसाम्बरस्रजः । सैनिकास्तथ राजेन्द्र व्यद्रवन्त दिशो दश ।
 ततो विस्फूर्त्य सुमहत्पापं हेमपरिष्कृतं । सम्पन्न श्रितं वाणं गिरीणामपि दारणं ।
 ततः पूर्णयते कृष्टं यमदण्डनिभं शरं । मुनेश्च त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघांसया ।
 स तु वेगवता मुक्तो वाणं वज्राशनिस्त्रजः । विशेष सहसा कर्णं सव्ये पार्श्वे महारथं ।
 स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रमुमोह वै । स्त्रजागात्रो महाबाहुर्धनुस्तृज्य स्यन्दने ।
 ततो हाहाकृत सैन्यं धार्तराष्ट्रबलं मघत् । विवर्णमुवभूयिष्ठं कर्णं दृष्ट्वा तयागतं ।

२२८५

२२९०

२२९५

२२९०

२२९५

२२९०

मिहनादस्य सञ्ज्ञे च्येलाः किलकिलास्यया । पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राज्ञः पराक्रमं ।
 प्रतिलभ्य तु राधेयः संज्ञां नातिचिरादिव । दध्ने राजविनशाय मनः क्रूरपराक्रमः ।
 महेमविकृतं चापं विस्मय्य विजयं महत् । श्रवाकिरदमेघात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः ।
 ततः दुराभ्यां पाञ्चाल्या चक्ररजौ महात्मनः । जघान चन्द्रदेवञ्च दण्डधारञ्च संयुगे ।
 तावभौ धर्मराजस्य प्रवीणैः परिपार्श्वतः । रथाभ्यां चकारते चन्द्रस्य पुनर्वसुः ।
 युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यन्निशितैः शरैः । सुषेणं सत्यमेनञ्च त्रिभस्त्रिभिरताडयत् ।
 शन्यं सवत्या विव्याध विमत्तया च सृतजं । तांस्तस्य गोप्तृन् विव्याध त्रिभस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 ततः प्रहस्याधिरयिर्विधुन्वानः स कार्मुकं । कृत्वा भस्मेन राजानं विद्धा पश्चाज्जदत्तदा ।
 ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमर्षिताः । युधिष्ठिरं परोक्षतः कर्णमभ्यर्चयञ्चरैः ।
 सात्यकिश्चेकितानस्य युयुत्सुः पाण्ड्य एव च । धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 यमौ च भीममेनस्य शिशुपालस्य चात्मजः । कारुषा मत्स्यशेषाश्च कैकेयाः काशिकोऽगलाः ।
 एते च लरिता वीरा वसुधेमताडयन् । जनमेजयस्य पाञ्चान्यः कर्णं विव्याध सायकैः ।
 वराहकर्णनाराचैर्नालीकैर्निशितैः शरैः । वत्सदन्तैर्विपाटैश्च दारप्रैश्चैव कार्मुकैः ।
 नानाप्रहरणैश्चैवैर्यहस्यशस्त्रादिभिः । सर्वतोऽभ्यद्रवन् कर्णं परिवार्य जिघांसया ।
 स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभिद्रुतः । उदीरयत् ब्राह्ममन्त्रं शरैरापूरयन् दिशः ।
 ततः शरमहाज्वाला बीर्याग्ना कर्णपावकः । निर्दहन् पाण्डववनं वीरः पथ्यचरद्रुणे ।
 स मन्त्राय महास्वाणि महेश्वाभो महामनाः । प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकं ।
 ततः मन्त्राय नवतिं निमेषान्नतपर्वणः । विभेद कवचं राज्ञा रणे कर्णः शितैः शरैः ।
 तद्वन्महेमविकृतं रत्नचित्रं बभौ पतत् । सविद्युदभं सवितुः क्षिप्तं वातहतं यथा ।
 तदज्ञात पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टं वस्त्रं व्यरोचत । रत्नैरलङ्कृतं दिव्यैर्वस्त्रैः निशि यथा नभः ।
 कृत्वा चर्मा शरैः पार्श्वौ रुधिराण्यमुक्षितः । ततः सर्वायमीं शक्तिं चित्तेपाधिरयिं प्रति ।
 तां ज्वलन्तीमिवाकाशं शरैश्चिच्छेद सन्नभिः । सा क्रिया भूमिमगमन्महेष्वासस्य सायकैः ।
 ततो बभ्रुः खल्लाच्चैव हृदि चैव युधिष्ठिरः । चतुर्भिस्तोमरैः कर्णं ताडयित्वाज्जदत्तदा ।
 उद्धिन्नरुधिरः कर्णः क्रुद्धसर्प इव शमन् । ध्वजं चिच्छेद भस्मेन त्रिभिर्विव्याध पाण्डवं ।
 दध्नी चास्य चिच्छेद रथञ्च तिलशोऽच्छिनत् । कालबालास्तु ये पार्थदन्तवर्णा वहन् हयाः ।
 तैर्युक्तं रथमासाद्य प्रायाद्राजा पराङ्मुखः । एवं पार्थोऽभ्युपायात्स निहतः पार्श्वमारयिः ।
 अशक्नुवन् प्रमुखतः स्यात् कर्णस्य दुर्गमः । अभिद्रुत्य तु राधेयः पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 वञ्चयन्नाहुः कर्णं यैर्धनुः कर्णमृजादिभिः । ललणैरुपपन्नेन पाण्डुना पाण्डुनन्दनं ।
 पवित्रीकर्तुमात्मानं रक्तान्धे संस्पृश्य पाणिना । गहीतुमिच्छन् स बलात् कुन्तीवाक्यञ्च मोऽस्मरत् ।
 तं शन्यः ग्राह मा कर्णं गृहीयाः पार्थिवोत्तमं । गृहीतमात्रो हत्वा त्वा मा करिष्यति भस्मसात् ।

२०५

२०६

२०७

२०८

२०९

२१०

अत्रवीन् प्रहमयाजन् कुत्सयन्निव पाण्डवं । कथं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मव्यवस्थितः ।
 प्रजङ्घात समरं भीतः प्राणवक्ष्यन्महाहवे । न भवान् क्षत्रधर्मेषु कुशलो हीति मे मतिः ।
 ब्राह्मणे भवे भवान् युक्तः स्वाध्याये यज्ञकर्मणि । मा स्म युध्यस्व कौन्तेय मा स्म वीरान् समासदः ।
 मा चैतान्प्रियं ब्रूहि मा वै व्रज महारणम् । एवमुक्त्वा ततः पार्थं विष्टब्धं च महाबलः ।
 न्यहनत् पाण्डवीं सेनां वज्रहस्त इवासुरीं । ततोऽप्याद्यादृतं राजन् व्रीडन्निव नरेश्वरः ।
 अथापयांत राजानं मत्वाऽस्वीयुस्तमच्युतं । चेदिपाण्डवपाङ्गानाः सात्यकिश्च महारथः ।
 द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रोपुष्पा च पाण्डवै । ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखः ।
 कुरुभिः सहितो वीरः प्रहृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् । भेरीशङ्खमृदङ्गानां कार्मुकाणाञ्च निस्वनः ।
 बभूव धार्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तथा । युधिष्ठिरस्तु कौन्त्येय रथमारुह्य सत्वरं ।
 श्रुतकीर्त्तैर्महाराज दृष्टवान् कर्णविक्रमं । काल्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 स्वान् योधानां ब्रवीन् कुट्टो निघ्नतैतान् किमासत । ते च राज्ञाऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनमुखाः कूर्मपुच्छेस्ते प्रत्युपाद्रवन् । अभवत्तुमुलः शब्दो योधानां तच्च भारत ।
 रथहस्त्यथपत्नीनां शस्त्राणाञ्च ततस्ततः । उत्तिष्ठत प्रहरत प्रेताभिपततेति च ।
 इति ब्रवाणा ह्यन्येन्ये जम्भेर्याधा महारणे । अभ्रक्कायेव तत्रासीच्छरवृष्टिभिरम्बरे ।
 समवृत्तैर्नरैर्ब्रिघ्नद्विगितेतरं । विपताकध्वजच्छन्ना व्यसस्ततायुधा रणे ।
 व्यङ्गाङ्गावधवाः पेतुः क्षितौ क्षीणाः क्षितौ श्वराः । प्रवणादिव शैलानां शिखराणि द्विपोत्तमाः ।
 मारोहा निहताः पेतुर्बन्धुभिन्ना इवाद्रयः । किन्नभिन्नविपर्ययैर्बन्धुभिरभूषणैः ।
 प्रतिवीरैश्च भंभई पत्तिशङ्काः सहस्रशः । विशालाद्यततासाजैः पद्मेन्दुसदृशाननैः ।
 शिरोभिर्बुद्धशोण्डानां सर्वतः संवृता मही । यथा भुवि तथा व्योम्नि निस्वनं शुश्रुवुर्जनाः ।
 विमानैरक्षरैः सङ्गीतवादित्रनिस्वनैः । हतानभिमुखान् वीरान् वीरैः शतसहस्रशः ।
 आरिप्रायाण्य गच्छन्ति विमानेष्वपरागणाः । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं प्रत्यक्षं स्वर्गलिप्तया ।
 प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जघ्नुः परस्परं । रथिनो रथिभिः सार्द्धं चित्रं युयुधुराहवे ।
 पत्तयः पत्तिभिर्नागाः सह नागैर्हयैर्हयाः । एवं प्रवृत्ते सङ्ग्रामे गजवाजिनरत्नये ।
 सैन्येन रजसा वृत्ते स्वे स्त्रान् जघ्नुः परे परान् । कचाकचि युद्धमामोदृन्तादन्ति नखानखि ।
 मुष्टियुद्धं नियुद्धञ्च देहपात्रासुनाशनं । तथा वर्त्तन्ति सङ्ग्रामे गजवाजिनरत्नये ।
 नराश्वनागदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा । गजाश्वनरदेहान् सा व्युवाह पतितान् बहन् ।
 नराश्वगजस्र्वाधे नराश्वगजसादिनां । लोहितोदा महाघोरा मांसशोणितकईमा ।
 नराश्वगजदेहानां वहन्ती भोरुभीषणा । तस्याः पारमपारञ्च व्रजन्ति विजयैषिणः ।
 गाधेन चाश्ववन्तश्च निमज्ज्यान्मज्ज्य चापरे । ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बराः ।
 मञ्जुस्तस्यां पपुश्यास्यां मञ्जुश्च भरतर्षभ । रथानश्चान्नरात्रागानायुधाभरणानि च ।

२२५५

२२५६

२२५७

२२५८

२२५९

२२६०

वपनान्यथ वर्ष्मणि बध्ममानान् हतानपि । भूमिं खं चान्दिशश्चैव प्रायः पश्याम लोहितं ।

लोहितस्य तु गन्धेन स्पृशेन च रमेन च । रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विमर्षता ।

२२५

त्रिषादः समरानामोत् प्रायः सैन्यस्य भारत । तत्तु विप्रहते सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा ।

भूयः सभाद्रवन् वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा । तेषामापतता वेगमविमर्शं महात्मानं ।

पुच्छाणां ते मरुसैन्यमामोद्राजन् पराङ्मुखं । तत्प्रकीर्णगथाश्वेभे नग्वाजिसमाकुलं ।

विध्वन्तच्छर्मकवचं प्रविद्धायुधकार्मुकं । व्यद्रवत्तावकं सैन्यं लोक्ष्यमानं समन्ततः ।

निर्हार्दितमिवारण्यं यथा गजकुले तथा ।

२२६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलयुद्धे जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलं । दुर्योधनो महाराज वाचयामास सर्वशः ।

योधास्य स्वबलश्चैव समन्ताद्भरतर्षभ । क्रोशतस्त्व पुत्रस्य न स्म राजन् न्यवर्तत ।

ततः पत्नः प्रपन्नश्च शकुनिश्चापि मौवलः । तदा मशत्वाः कुरवो भीममभ्यद्रवन्ने ।

कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतां धार्तराष्ट्रान् मराजकान् । मद्राजमुवाचैवं याहि भीमरथप्रति ।

श्वमुक्त्यु कर्णेन शन्यो मद्राधिपस्तदा । हंसवर्णान् हयानय्यान् प्रैषीद्यत्र वृकोदरः ।

२२७

ते प्रेरिता महाराज शन्योनाह्वयशोभिना । भीमसेनरथं प्राय सममञ्जन्त वाजिनः ।

दृष्ट्वा कर्णे समायान्तं भीमः क्रोधममन्वितः । मतिञ्चक्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ।

मोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं दृष्टद्युक्त्वा पार्थिवं । यूयं रक्षत राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ।

मंशयान्महतो मुक्तं कथञ्चित् प्रेक्षतो मम । अग्रतो मे कृतो राजा किञ्चसर्वपरिच्छदः ।

दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयं दुरात्मना । अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्थिव ।

२२८

हन्ताऽस्यद्य रणे कर्णं स पा मां निहनिष्यति । सङ्ग्राभेण सुधारेण सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

राजानमद्य भवतां न्यामभूतं ददानि वै । तस्य संरक्षणे सर्व्वे यतध्वं विगतश्वराः ।

श्वमुक्ता महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति । सिंहनादेन महता सर्व्वाः सन्नादयन् दिशः ।

दृष्ट्वा त्वरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनं । स्तुतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ।

॥ शन्य उवाच ॥ पश्य कर्ण महाबाहुं संकुद्धं पाण्डुनन्दनं । दीर्घकालार्जितं क्रोधं मोक्तुकामं त्वयि श्रवं ।

२२९

ददृशं नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन । अभिमथौ हते कर्णे राजसे च घेटात्कचे ।

त्रैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तः कुद्धो निवारणे । विभर्त्ति मद्रुशं रूपं युगान्ताग्निसमप्रभं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप । अभ्यवर्त्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तो वृकोदरः ।

अथागतन्तु भभ्यक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनं । अब्रवीद्वचनं शन्यं राधेयः प्रहसन्निव ।

यदुक्तं वचनं मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर । भीमसेनं प्रति विभो तत् सत्यं नात्र मंशयः ।

एष शूरस्य वीरस्य क्रोधनश्च वृकादरः । निरपेक्षशरीरे च प्राणतश्च बलाधिकः ।

२३०

अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा । द्रौपद्याः प्रियकाभेन केवलं बाहुसश्रयात् ।

गूढभावं समश्रित्य कीचकः सगणो हतः । सोऽद्य मंगामश्रिमि संनद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 किङ्करोद्यतदण्डेन मृत्युनाऽपि प्रजेट्ठं । चिरकालाभिलषितो ममायन्तु मनोरथः ।
 अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्भुजश्रयः । स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भीमसमागमात् ।
 निहते भीमसेने वा यदि वा विरथोक्तते । अभियास्यति मां पार्थसन्ने साधु भविष्यति ।
 अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं सम्प्रधारय । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्त्रामितौजसः ।
 उवाच वचनं शन्यः सूतपुत्रं तथागतं । अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलं ।
 निरस्य भीमसेनन्तु ततः प्राश्रयमि फाल्गुनं । यस्य कामोऽभिलषितस्त्रिरात् प्रभृति वृद्धतः ।
 मैव संपश्यते कर्णं मयमेतत् प्रवीमि ते । एवमुक्ते ततः कर्णः शन्यं पुनरभाषत ।
 हन्ताऽहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्याद्भुजश्रयः । दुर्द्धे मनः समाधाय याहि यत्र तुकोदरः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रायाद्रथेनाग्रं शन्यस्तत्र विशास्यते । यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनी ।
 ततस्त्वय्यनिनादश्च भेरीणाञ्च महास्वनः । उदतिष्ठ च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ।
 भीमसेनोऽयं संवृद्धस्तस्य सैन्यं दुरासदं । नारायैस्त्रिमलैस्तीक्ष्णैर्दृशिः प्राद्रावयद्दली ।
 स मस्त्रिपातस्तुमो घोररूपो विशास्यते । आमीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोःसृष्टे ।
 ततो मुहूर्त्ताद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् । समागतन्तं सम्प्रेत्य कर्णो वैकर्त्तनो वृषः ।
 आजघाम सुसंकेद्धो नाराचेन स्नान्तरे । पुनश्चैनमभेयात्मा शरवैरैरवाकिरत् ।
 स विद्धः सूतपुत्रेण श्लादयामास पचिभिः । विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः ।
 तस्य कर्णो धनुर्मध्ये दिधा चिच्छेद पचिभिः । अथैनं क्षिप्रधन्वः प्रत्यविध्यत् स्नान्तरे ।
 नाराचेन सुतोत्क्षेपेन सर्व्वावरणभेदिना । सोऽन्यत् कार्ष्णिकमादाय सूतपुत्रं तुकोदरः ।
 राजन् मर्षसु मर्षशो विव्याध निशितैः शरैः । ननाद बलवद्भादं कम्पयन्निव रोदसी ।
 तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचेन समार्पयत् । मदीत्कटं वने दृप्तमुष्णः भिरिव कुञ्जरं ।
 ततः सायकभिक्षाङ्गः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः । संरभामर्षताम्रालः सूतपुत्रबधेषया ।
 स कार्ष्णिके महविगं भारसाधनमुत्तमं । गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत् ।
 विहृष्य बलवद्वापमाकर्णदतिमाहतिः । तं मुमोच महेष्वासः क्रुद्धः कर्णजिघांसया ।
 स विस्फेष्टो बलवत वाणो वज्राशनिस्वनः । अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेगो यथाऽचलं ।
 भीमसेननाभिहतः सूतपुत्रः कुरुदहः । निषसाद् रथोपस्थे विसंशः घृतनापतिः ।
 ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विसंशं सूतनन्दनं । अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवशोभिनं ।
 ततः प्ररजिते कर्णे धात्ताराक्षीं महाचक्षुं । व्यद्रावयद्भीमसेनो यथेष्टो दानवान् पुरा ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णपथाने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुदुष्करमिदं कर्षं कृतं भीमेन सञ्जय । येन कर्णो महाबाहुरथोपस्थे निपातितः ।

कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान् सञ्जयैः सह । इति दुर्ध्याधनः सूत प्राश्रवीन्मा मुहूर्तः ।

पराजितन् राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे । ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं स्रुतपुत्रं महाहवे । पुत्रस्तव महाराज सोदर्यान् समभाषत ।
 शीघ्रं गच्छत भद्रं वा राधेयं परिणत । भीमसेनभयागाधि मज्जन्तं व्यसनाप्येव ।
 ते तु राजा मम दिष्टा भीमसेनं जिघांसवः । अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः पतङ्गाः पावकं यया ।
 श्रुतवान् दुर्द्वरः क्राया विविक्तुर्विकटः समः । निषङ्गी कवचो पाशी तथा नन्दापनन्दकौ ।
 दृष्ट्वा धनः सबाहुश्च वातवेगमुवर्धयौ । धनुर्धरो दुर्मदश्च जलसन्धः शलः सहः ।
 एतैरथैः परिहृता वीर्यवन्ता महाबलाः । भीमसेनं समासाद्य समन्तात् पथ्यवारयन् ।
 तं यमुघ्नञ्चक्रव्रतान्नालान्निष्क्रान् समन्ततः । स तैरभ्यर्द्धमानस्तु भीमसेनो महाबलः ।
 तेषामापततां क्षिप्रं सुताणां ते जनाधिप । रथैः पञ्चदशैः सार्द्धं पञ्चाशदहनद्रथान् ।
 विविंक्षान्तु ततः क्रुद्धो भस्मेनापाहरिञ्चिरः । भीमसेनो महाराज तत् पपात हतं भुवि ।
 सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचन्द्रेपमं तथा । तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो ।
 अभ्यद्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमं । ततोऽपराग्धा भस्माग्धा पुत्रयोस्तौ महाहवे ।
 जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः । तौ धरामनुपद्येतां वातरुग्नाविव द्रुमौ ।
 विकटश्च समशोभौ देवपुत्रश्चमौ नृप । ततस्तु त्वरितो भीमः क्रायं निन्द्य यमव्ययं ।
 नारचिन सती त्णेन स हतो न्यपतद्भुवि । हाहाकारस्ततस्तीव्रः संबभूव जनेश्वर ।
 बध्यमनोषु वीर्येषु तत्र पुत्रेषु धन्विषु । तेषां सुलुलिते सैन्ये पुनर्भीमा महाबलः ।
 नन्दापनन्दा समरे प्रैश्वयद्यमसादने । ततस्ते प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः ।
 भीमसेनं रथे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमं । पुत्रास्ते निहतान् दृष्ट्वा स्रुतपुत्रः सुदुर्भनाः ।
 हंसवर्णान् हयान् भूयः प्रैश्वयद्यत्र पाण्डवः । ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः ।
 भीमसेनरथम्प्राप्य समसज्जन्त वेगिताः । स सन्निपातस्तमुन्तो धोरूपो विशास्यते ।
 आसीद्वैदो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मध्ये । दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ ।
 आसीदुद्धिः कथं युद्धमेतदथ भविष्यति । ततो भीमो रणस्त्राघो कादयामास पत्रिभिः ।
 कर्णं रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यतां । ततः कर्णो मृशं क्रुद्धो भीमं नवभिरायधैः ।
 विव्याध परमास्त्रज्ञो भूमिः सन्नतपर्वभिः । आहतः स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
 आकर्णपूर्णैर्विशिखैः कर्णं विव्याध सप्तभिः । ततः कर्णो महाराज आभीविष द्रव श्वसन् ।
 शरवैपणं मरुता च्छादयामास पाण्डवं । भीमोऽपि त शरव्रातैश्छादयित्वा महारथं ।
 पश्यतां कैरवैयाणां विनन्दं महाबलः । ततः कर्णो मृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्ष्णिकं ।
 भीमं विव्याध दशभिः कद्रुपत्रैः शिन्नाशितैः । कार्मुकैश्चास्य चिच्छेद भस्मेन निशितेन च ।
 ततो भीमो महाबाहुर्ममपटुविभूषितं । परिधं धारमादाय स्रुत्युदण्डमिवापरं ।
 कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी चिच्छेपातिबला नदन् । तमापतन्तं परिधं वज्राशनिमखनं ।

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

चिच्छेद वज्रधा कर्णः शरीराश्रीविशेषमैः । ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा ।
 क्वादयामास विशिखैः कर्णं परबलार्द्धनं । ततो युद्धमभ्युदयं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ।
 हरीन्द्रयोरिव मुहुः परस्परबधैषिणोः । ततः कर्णे महाराज भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
 आकर्ण्यमूलं त्रिविधा दृढमायम्य कार्मुकं । सोऽतिविद्वो महेष्वासः कर्णेन बलिनाम्बरः ।
 घोरमादत्त विशिखं कर्णकायावदारणं । तस्य भित्त्वा तनुत्राणं भित्त्वा कायश्च सायकः ।
 प्राविशद्वरुणीं राजन् वल्मीकमिव पद्मगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव ।
 सञ्चाल रथे कर्णः क्षितिकम्पे यथा ऽचलः । ततः कर्णे महाराज रोषामर्धममन्वितः ।
 पाण्डवं पञ्चविंशत्या नारायणानां समर्पयत् । आजग्रे वज्रभिर्वर्षेणैर्ध्वजमेकेषुणाऽहनत् ।
 सारथिश्चास्य भस्मेन प्रेषयामास मृत्यवे । क्षित्वा च कार्मुकं तूर्णं पाण्डवस्यागु पञ्चणा ।
 ततो मुहुर्त्तोद्राजेन्द्र नातिकृच्छ्राद्भवन्निव । विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ।
 विरथो भरतश्रेष्ठ प्रहसन्नमिलोपमः । गदां गृह्य महाबाहुरपतस्यन्दनोत्तमात् ।
 अवसृत्य च वेगेन तव सैन्यं विशाम्यते । व्यधमद्गदया भीमः शरकोषानिवानिलः ।
 नागान् सप्तशताब्जजघ्नीषादन्तान् प्रहारिणः । व्यधमत्सहसा भीमः कुङ्कुरूपः परन्तपः ।
 दन्तवेष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च । मर्मस्यपि च मर्मज्ञस्तान्नागानवधीदली ।
 ततस्ते प्राद्रवन् भीताः प्रतीपं प्रहिताः पुनः । महामात्रैस्तमवब्रुर्ब्रथा इव दिवाकरं ।
 तान् स सप्तशतान्नागान् सरोहायुधकेतकान् । भूमिष्ठो गदया जग्रे वज्रेणैव दवाचलान् ।
 ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान् पुनः । पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदरिन्दमः ।
 तथा रथगतं सायं दन्तींश्च शतशोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीं ।
 प्रताप्यमानं सूर्येण भीमेन च महात्मना । तव सैन्यं सञ्चकोच चर्माम्बावाहितं यथा ।
 ते भीमभयसन्तलास्तावका भरतर्धभ । विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्ध्वं दिशो दश ।
 रथाः पञ्चशताद्यान्ये द्वादिनश्चर्मवर्ष्मिणः । भीममभ्यद्रवन् घ्नन्तः शरपूगैः समन्ततः ।
 तान् स सप्तशतान् वीरान् सपताकध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवासुरान् ।
 ततः शकुनिनिर्दिष्टाः सादिनः शूरसम्पताः । त्रिमाहस्ता ययुर्भीमं शक्तृष्टिप्रासपाणयः ।
 प्रत्युद्गम्य जवेनागु मास्मारोहांस्तदाऽरिहा । विविधान् विचरन् मार्गान् गदया समपोथयत् ।
 तेषामासीन्महाशब्दस्तः क्षितानाञ्च सर्वशः । अश्वभिर्वर्धमानानां नागानामिव भारत ।
 एवं सुबलपुत्रस्य त्रिमाहस्तान् हथोत्तमान् । हलाऽन्यं रथमाध्याय कुङ्को राधेयमभ्ययात् ।
 कर्णेऽपि मन्त्रे राजन् धर्मपुत्रमरिन्दमं । स शरैश्चादयामास सारथिश्चापपातयत् ।
 ततः स प्रद्रुतः संख्ये रथं दृष्ट्वा महारथः । अश्वधावत् किरन् वाणैः कङ्कपत्रैरजिद्वर्गैः ।
 राजानमभिधावन्तं शरैरावृत्य रोदसी । कुङ्कोः प्रच्छादयामास शरजालेन मारुतिः ।
 मन्त्रितस्ततस्त्वं राधेयः शत्रुकर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निशितैः शरैः ।

२४०५

२४०६

२४०७

२४०८

२४०९

२४१०

भीममेवमर्थं प्राप्ते कर्णे भारत मात्यकिः । अभ्यर्द्धदमेयात्मा पार्ष्णिग्रहणकोरणात् ।
 अभ्यर्त्तते कर्णममर्द्धितोऽपि शरैर्मृशं । तावन्त्योन्यं समसाद्य वृषभौ सर्वधन्विना ।
 विसृजन्तौ शरान् दीप्तान् विभ्राजेतां मनस्विना । ताभ्यां विधति राजेन्द्र विततं भीमदर्शनं ।
 क्रौञ्चपृष्ठाङ्गं रौद्रं पाण्डवान् व्यदृश्यत । नैव सूर्यप्रभा राजन् न दिशः प्रदिशस्तथा ।
 प्राज्ञासिद्धा वयने वा शरैर्मृकैः सहस्रशः । मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः ।
 हताः सर्वाः शरैर्घनैः कर्णपाण्डवयोस्तथा । भौबलं कृतवर्माणं द्राणिमाधिरथिं क्षपं ।
 संसक्तान् पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः । तेषामापततां शब्दस्तीव्र आसीद्विश्रास्यते ।
 उदृत्तानां यथा वृक्षा सागराणां भयावहः । ते मेने मृशसंभक्ते दृष्ट्वाऽन्योन्यं महाहवे ।
 हर्षेण सहता युक्ते परिगृह्य परस्परं । ततः प्रवृत्ते युद्धं मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
 यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतं । बलौघस्तु समसाद्य बलौघं सहस्रारणे ।
 उपासर्पत वेगेन वार्योघ इव सागरं । अभीक्ष्णिनादः सुमहान् वाणौघानां परस्परं ।
 एकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागमे । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं विश्रास्यते ।
 कुरुणा पाण्डवानाञ्च निक्षतां सुमहद्यशः । शूराणां गर्जितां तत्र ह्यविश्वेदक्षता गिरः ।
 श्रूयन्तं विविधा राजन् नामान्युद्दिश्य भारत । यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृते मातृतेऽपि वा ।
 कर्षतः शीनतो त्रापि स तच्छ्रावयते शुधि । तान् दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्जमानान् परस्परं ।
 अभवन्मै मनीराजन् नैषामस्तीति जीवितं । तेषां दृष्ट्वा तु क्रुद्धानां वपूंश्चमिततेजसां ।
 अभवन्मै मयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति । ततस्ते पाण्डवा राजन् कौरवाश्च महारथाः ।
 ततस्तुः सायकैलीक्ष्णैर्विघ्नन्ता हि परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मङ्गल्युद्धे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षत्रियान्ते महाराज परस्परबधैरिणः । अन्यान्यं समरे जघ्नः कृतवैराः परस्परं ।
 रथौघाश्च रथौघाश्च नगौघाश्च समन्ततः । गजौघाश्च महाराज संसक्ताश्च परस्परं ।
 गदानां परिघाणञ्च कृष्णपानाञ्च क्षिपतां । प्रासानां भिन्दिपालानां भृशगुण्डिनाञ्च मर्त्यशः ।
 मर्यातज्ञानपश्यामः सङ्ग्रामे मृशदाक्षिण । शूलभा इव ममेतुः शरवृष्ट्यः समन्ततः ।
 नागा नागान् समसाद्य व्यधमन्त परस्परं । हथा हथाश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ।
 पत्तयः पत्तिमहांश्च हयसङ्गाश्च पत्तयः । पत्तयो रथमांतङ्गाश्च हस्त्यश्चमेव च ।
 नागाश्च समरे व्यङ्गः समुद्रः शीघ्रगा नृप । बध्यतां तत्र शूराणां क्रोशताश्च परस्परं ।
 घोरसायोधनं जघ्ने पशूनां वैशमं यथा । रुधिराणामस्तीति भाति भारत मेदिनी ।
 शङ्करोपगणकोर्णा प्रावृषीव यथा धरा । यथा वा वामभी शुक्रे महाराजनरक्षिते ।
 विभृयाद्युवती श्यामा तद्वदामीदमुत्तरा । संसर्गाणि तच्चित्रेव शातकुम्भमयीव च ।
 भिन्नानाक्षोत्तमाङ्गानां बहुनां वैरिणिः सह । कुण्डनानां प्रवृद्धानां भूषणानाञ्च भारत ।

११७

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

निष्काणामय शूराणां शरीराणाञ्च धन्विनां । चर्मणां सपताकानां सङ्गास्तत्रापतन् भुवि ।
 गजा गजान् समासाद्य विषाणैराईयन्तुप । विषाणाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते हिरदास्तथा ।
 रुधिरैणावसिकाङ्गा गैरिकप्रसवा इव । यथा भ्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः ।
 तोमरान् भुजनिर्मुक्तान् प्रतीपानास्त्रितान् बहून् । हस्तैर्विचेरुस्ते नागा बभञ्जुश्चापरे तथा ।
 नाराचैर्मिश्रवर्माणां भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः । हिमागमे यथा राजन् व्यम्ना इव महीधराः ।
 शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजोत्तमाः । उल्काभिः सम्प्रदीप्तायाः पर्वता इव भारत ।
 केचिदभ्याहता नगैर्नागा नगनिभोपमाः । विनेष्टुः समरे तस्मिन् पक्षवन्त इवाद्रयः ।
 अपरे प्राद्रवन्नागाः शस्त्रार्ता व्रणपीडिताः । प्रतिमानैश्च कुम्भैश्च पेतुर्ह्यङ्गं महाहवे ।
 विनेदुः सिंहवन्थान्ये नन्दन्तो भैरवाश्ववान् । बभ्रमुर्ध्वहवो राजंश्चकुण्डुश्चापरे गजाः ।
 हयाश्च निहता वाणैर्हेमभाण्डविभूषिताः । निभेदुश्चैव मन्त्रुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ।
 अपरे ह्यथमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले । भावान् बह्विधांश्चकुलाडिताः शरतोमरैः ।
 नरास्तु निहता भूमौ कुञ्जस्तत्र मारिष । दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितृनन्ये पितामहान् ।
 धावमानान् पराश्रान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत । गोचनामानि ख्यातानि शशंसुरितरेतरं ।
 तेषां क्रिन्वा महाराज भुजाः कनकभूषणाः । उदेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ते चोत्पतन्ति च ।
 निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः । वेगांश्चान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या इव पञ्चगाः ।
 ते भुजा भोगिभोगाभास्यन्दनाक्ता विशास्यते । लोहितार्द्रा भृशं रेजुस्तपनोयध्वजा इव ।
 वर्त्तमाने तथा घोरैः सङ्कुले सर्वतो दिशं । अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परं ।
 भामेन रजसा कीर्णैश्चस्तसम्पातसङ्कुले । नैव स्वे न परे राजन् व्यज्ञायन्त तमोदृताः ।
 तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं । लोहितोदा महानद्यः प्रमस्तुस्तत्र चासङ्गत ।
 श्रीर्षपाषाणसङ्कुलाः केशशैवालशादलाः । अस्त्रिमीनसमाकीर्णा धनुःशरगदोडुपाः ।
 मांसशोणितपङ्क्तिस्था घोररूपाः सुदारुणाः । नदीः प्रवर्त्तयामासुः शोणितौघविवर्द्धिनीः ।
 भोरुविचामकारिण्यः शूराणां हर्षवर्द्धनाः । ता नद्यो घोररूपास्तु नयन्त्या यमसादनं ।
 अवगाढान्मज्जयन्त्यः लल्लस्याजयन् भयं । क्रव्यादानां नरव्याघ्र नर्द्धतां तत्र तत्र ह ।
 घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरोपमं । उत्थितान्यगणयानि कबन्धानि समन्ततः ।
 नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुहृता मांसशोणितैः । पीत्वा च शोणितं तत्र वसं पीत्वा च भारत ।
 भेदोमज्जावसामत्तास्तृप्ता मांसस्य चैव ह । धावमानाः स्म दृश्यन्ते काकगटभ्रवकास्तथा ।
 शूरास्तु समे राजन् भयं त्यक्त्वा मुदुस्त्रयं । योधव्रतं समाख्याताद्यक्रुः कर्माण्यभीतवत् ।
 शरशक्तिममाकीर्णैः क्रव्यादगणसङ्कुले । व्यचरन्त रणे शूराः ख्यापयन्तः स्वपौरुषं ।
 अन्येन्ये श्रावयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत । पितृनामानि च रणे गोचनामानि वा विभो ।
 श्रावयाणाश्च बहवस्तत्र योधा विशास्यते । इतस्ततश्च बहवस्तत्र योधा विशास्यते ।

अन्योन्यमवष्टदन्तः शक्तिमरपट्टिशैः । वर्त्तमाने तथा युद्धे धोरूपे सुदारुणे ।
 यथीदत् कौर्वी मेना भिन्ना नैरिव सागरे ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मकुलयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महायुद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने । गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ।
 मंशप्रकाशं कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः । कोशलानां तथा राजन्नारायणबलस्य च ।
 मंशप्रकाशं समं शरवृष्टीः समन्ततः । अपातयन्पार्थमूर्ध्नि जयगृह्णाः समन्यवः ।
 ता वृष्टीः महसा राजन्तरसा धारयन् प्रभुः । व्यग्राहत रणे पार्थो विनिम्रवथिमास्मरान् ।
 त्रिगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपैवः शिन्नाशितैः । आसमाद ततः पार्थः सुशर्भाणं वरायुधं ।
 स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष रथिनाम्बरः । तथा मंशप्रकाशैव पार्थं वाणैः समार्पयन् ।
 सुशर्भा तु ततः पार्थं विद्धा दशभिराशुगैः । जनार्दनं त्रिभिर्बाणैर्ग्रहनदक्षिणे भुजे ।
 ततोऽपरेण भक्षिणं केतुं विव्याध मारिष । स वानरबरो राजन् विश्वकर्माकृतो महान् ।
 ननाद समक्षानादं भीषथाणो जगज्ज च । कपेस्तु निनदं श्रुत्वा मन्त्रस्ता तव वाहिनी ।
 भयं विपुलमाधाय निशेष्टा समपद्यत । ततः सा शुशुभे मेना निशेष्टाऽवस्थिता नृप ।
 नानापुष्पसमाकीर्णं यया चैत्ररथं वनं । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम ।
 अर्जुनं मरिचिचुर्वाणैः पर्वतं जलदा इव । परिवव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथं ।
 निगृह्य तं प्रद्युम्नगुण्यमानाः शितैः शरैः । ते क्षयान्नयचक्रे च रथेषाञ्चापि मारिष ।
 निगृहीतुमुपाक्रामन् कोधाविष्टाः समन्ततः । निगृह्य तं रथं तस्य योधास्तेषु सहस्रशः ।
 निगृह्य बलवत्सर्वे मिहनादमयानदन् । अपरे जगृह्यैव केशवस्य महामुजे ।
 पार्थमन्ये महाराज रथस्य जगृह्मुदा । केशवस्तु ततो बाह्व विधुन्वन्ममूर्ध्नि ।
 पातयामास तान् सर्वान् दृष्टहस्तीव हस्तिपान् । ततः कुह्रो रणे पार्थः ऋतस्तेर्भहारथैः ।
 निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवश्चाप्यभिद्रुतं । रथारूढांस्तु सबलान् पदातीच्यापपातयत् ।
 आमन्त्र्य ततो योधाः ऋग्गमन्त्रं योधिभिः । क्वादयामास समरे केशवश्चेदमब्रवीत् ।
 पश्य हृष्टा महाबाहो मंशप्रकण्ठान् बलम् । कुर्वाणान् दारुणं कर्म बध्यमानान् महस्त्रशः ।
 रथबन्धमिमं धारं प्रयिव्या नास्ति कश्चन । यः सहैत पुमांल्लोके मदन्धा यदुपुङ्गव ।
 दत्तं वमुक्ता बीभत्सुर्देवदत्तमयाधमत् । पाञ्चजन्यञ्च कृष्णाऽपि पूरयन्निव रौदसी ।
 तन्तुं शङ्कस्वन् श्रुत्वा मंशप्रकवक्ष्यिनी । मञ्जुचाल महाराज विचस्ता चाद्रवद्भुशः ।
 पादबन्धन्ततश्च पाण्डवः परवीरहा । नागमस्तं महाराज मम्प्रकीर्य मुहुर्मुहुः ।
 ते बह्वाः पादबन्धन पाण्डवेन महात्मना । निशेष्टा चाभवन्नाजन्मनारमया इव ।
 निशेष्टास्तु ततो योधानवधीत पाण्डुनन्दनः । यथेन्द्रः समरे दैत्यास्तारकस्य बधे पुरा ।
 ते बध्यमानाः समरे मुमुक्षुस्तं रथोत्तमं । आयुधानि च सर्वाणि त्रिस्तयुमुपचक्रुः ।

ते बद्धाः पादबन्धेन न श्रेकुश्चेष्टितुं नृप । ततस्तान्बधीत् पार्थः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 सर्व्ययोधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिता भवन् । यानुद्दिश्य रणे पार्थ पादबन्धं चकार ह ।
 ततः सुशर्मा राजेन्द्र गृहीतां वीक्ष्य वाहिनीं । सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुश्यको महारथः ।
 ततः सुपर्णाः सम्येतुर्भक्षयन्तो भुजङ्गमान् । ते वै विदुर्द्रुवर्माणा दृष्ट्वा तान् खेचरान्मृप ।
 बभौ बलं तदिमुक्तं पादबन्धादिशास्यते । मेघवृन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन् प्रजाः ।
 विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथम्प्रति । सख्युर्व्याणमहंश्च शस्त्रमहंश्च मारिष ।
 विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन् सर्वशः । तां महास्त्रमयीं दृष्टिं मञ्जिक्व शरदृष्टिभिः ।
 न्यबधीच्च ततो योधान् वामविः परबीरहा । सुशर्मा तु ततो राजन् वाणेनानतपर्वणा ।
 अर्जुनं हृदये विद्धा विव्याधान्यैस्त्रिभिः शरैः । स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपविशत् ।
 तत उच्चकुण्डः सर्वै हतः पार्थ इति स्म ह । ततः शङ्खनिनादश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
 नानावादित्रनिनदाः सिंहनादाश्च जङ्गरे । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
 ऐन्द्रमस्त्रमेयात्मा प्रादुश्यको त्वरान्वितः । ततो बाणमहस्त्राणि समुत्पन्नानि मारिष ।
 सर्व्वदिक्षु व्यदृश्यन्त निघ्नन्ति तव वाहिनीं । हयान्ध्यांश्च समरे शस्त्रैः शतमहस्त्रशः ।
 बध्यमाने ततः सैन्ये भयं समुहदाविशत् । संशप्तकगणानाञ्च गोपालानाञ्च भारत ।
 न हि तत्र पुमान् कश्चिद्योऽर्जुनं प्रत्यविध्यत । पश्यतां तत्र बीराणामहन्त्यत बलं तव ।
 हन्यमानमपश्यंश्च निश्चेष्टं स्म पराक्रमे । अयुतं तत्र योधानां हत्वा पाण्डुसुतो रणे ।
 व्यभ्राजत महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् । चतुर्दशमहस्त्राणि यानि दृष्टानि भारत ।
 रथानामयुतञ्चैव त्रिसाहस्राश्च दन्तिनः । ततः संशप्तका भूयः परिवर्धनञ्चयं ।
 मर्त्तव्यमिति निश्चित्य जयं वाऽप्यनिवर्त्तनं । तत्र युद्धं मरुत्तामोत्तावकानां विशास्यते ।
 धूर्तरं बलिना सार्द्धं पाण्डवेन किरीटिना ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ कृतवर्मा कृपो द्रैणिः सूतपुत्रश्च मारिष । उलूकः सौवस्त्यैव राजा च सह भीमदरैः ।
 भीममनाञ्चमू दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्दितो । समुज्जङ्गः स्म वेगेन भिन्ना नावमिवार्णवि ।
 ततो युद्धमतीवासीत् मुक्लर्त्तमिव भारत । भीरूणां त्रासजननं धूर्तराणां हर्षवर्द्धनं ।
 कृपेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि संयुगे । सञ्जयान्कादयामासुः शलभार्मां प्रजा इव ।
 शिखण्डो च ततः क्रुद्धो गौतमं त्वरितो ययौ । वर्षं शरवर्षाणि समन्तात् दिजपुङ्गव ।
 कृपस्तु शरवर्षन्तदिनिहत्य महास्त्रवित् । शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विव्याध दशभिः शरैः ।
 ततः शिखण्डो कुपितः शरैः सप्तभिराहवे । कृपं विव्याध कुपितं कङ्कपन्नैरजिङ्गमैः ।
 ततः कृपः शरैस्तीक्ष्णैः भाऽतिविद्धो महारथः । व्यश्वसूतरथञ्चकं शिखण्डिनमयो द्विजः ।
 कृताश्वान्तु ततो यानादवप्रुत्य महारथः । खड्गं चर्म्म तथा गृह्य सत्वरं ब्राह्मणं ययौ ।

२४००

२४२५

२४००

२४२५

२४२५

२४२५

तमापतन्तं महिमा शरैः सन्नतपर्वभिः । ह्लादयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्राद्भुतमपश्याम शिलानां प्रवनं यथा । निश्चेष्टुं रणे राजजिखण्डो समतिष्ठत् ।
 रूपेण च्छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तम शिखण्डिनं । प्रत्युद्ययौ रूपं द्रुणं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारदतरयं प्रति । प्रतिजयाह वेगेन कृतवर्मा महारथः ।
 युधिष्ठिरमथायान्तं शारदतरयं प्रति । सपुत्रं सहसैन्यञ्च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नकुलं सहदेवञ्च त्वरमाणौ महारथौ । प्रतिजयाह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ।
 भीमभेन करुपांश्च कैकयान् सह सृञ्जयैः । कर्णो वैकर्षणेन युद्धे वारयामास भारत ।
 शिखण्डिनस्ततो वाणान् रूपः शारदतो युधि । प्राहिणित्वरया युक्तो दिधक्षुरिव मारिष ।
 ताज्ज्वरान् प्रेषितांस्तान् समन्तात् स्वर्भूषितान् । चिच्छेद खड्गमाविध्य भ्रामयंश्च पुनः पुनः ।
 शतचन्द्रश्च तर्क्ष्म गौतमस्तस्य भारत । व्यधमत् सायकैस्त्वं तत उच्चकुशुज्जनाः ।
 स विचर्ष्मा महाराज खड्गपाणिरूपाद्भवत् । रूपस्य वशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुरः ।
 शारदतशरैर्धृषं क्रियमानं महाबलः । चिचकेतुस्ततो राजन् सुकेतुस्वरितो यथा ।
 विकिरन् ब्राह्मणं युद्धे वज्रभिर्दिशितैः शरैः । अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्य रथं प्रति ।
 दृष्ट्वा च युक्तं ते युद्धे ब्राह्मणश्चरितव्रतं । अपपातस्तस्त्रुणं शिखण्डो राजसन्नतः ।
 सकेतुस्तु ततो राजन् गौतमं नवभिः शरैः । विद्धा विव्याध सप्तत्या पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ।
 अथाप्य मगरश्चापं पुनश्चिच्छेद मारिष । मारयिञ्च शरेणस्य भृशं मर्मस्वताडयत् ।
 गौतमस्तु ततः कुट्टे धनुर्गृह्य नवं दृढं । सकेतुं विंशता वालैः सर्वमर्मस्वताडयत् ।
 स विह्वलितमर्वाङ्गः प्रचचाल रयोत्तमे । भूमिकम्पे यथा वृक्षश्चाल कम्पितो भृशं ।
 चलतस्तस्य कायान्तु शिरो ज्वलितकुण्डलं । मोष्णीषं मग्निरस्त्राणं क्षुरप्रेण त्वापातयत् ।
 तस्मिन् प्रापतद्भूमौ श्येनाद्भुतमिवामिषं । ततोऽस्य कायो वसुधां पश्चात् प्रापतदद्भुतं ।
 तस्मिन् हन्ते महाराज वस्त्रास्तस्य पुरोगमाः । गौतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे सन्निवार्य महारथः । कृतवर्माऽब्रवीद्धृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति भारत ।
 तदभूत्तमुने युद्धे दृष्टिपार्थतया रणे । आमिषार्थं यथा युद्धे श्येनयोः कुड्मयोर्नृप ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिक्यं नवभिः शरैः । आजघानोरमि कुट्टः पीडयन् हृदिकात्मजं ।
 कृतवर्मा तु समरे पार्थेन दृढाहतः । पार्थते मरयं मायं ह्लादयामास सायकैः ।
 स रथश्चार्दितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते । मर्धैरिव परि ङ्गत्रो भास्वरो जलधारिभिः ।
 विधूय न वाणगणं शरैः कनकभूषणैः । व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ।
 ततस्तु पार्थतः क्रुद्धः शस्त्रवृष्टिं मुदारुणां । कृतवर्माणमामाद्य व्यसृजत् प्रतनापति ।
 तामापतन्तो महिमा शस्त्रवृष्टिं मुदारुणां । शरैरनेकसाहसैर्हार्दिक्यो व्यधमयुधि ।
 दृष्ट्वा तु वारितां युद्धे शस्त्रवृष्टिं दुरामदां । कृतवर्माणमामाद्य वारयामास पार्थतः ।

९.२०

९.२५

९.३०

९.३५

९.४०

मारयिञ्चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनं । भञ्जेन श्रितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ।
 धृष्टद्युम्नस्तु बलवान् जित्वा शत्रुं महाबलं । कौरवान् समरे तूर्णं वारयामास सायकैः ।
 ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् । मिहनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मंजुलपुङ्गे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ द्रौणिर्धुधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितं । द्रौपदेयैस्तया प्रहृरैरभ्यवर्त्तत हृष्टवत् ।
 किरन्निपुगणान् घोरान् स्वर्णपुङ्गवान् शिलाशितान् । दर्शयन् विविधान् मार्गान् शिलाश्च लघुहस्तवत् ।
 ततः खं पूरयामास शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः । युधिष्ठिरश्च समरे परिवार्य महास्त्रवित् ।
 द्रौणायनिशरच्छत्रं न प्राज्ञायत किञ्चन । वाणभृतमभुत्सर्वमाधोधनशिरौ महत् ।
 वाणजालं दिवि च्छत्रं स्वर्णजालविभूषितं । प्रुष्टुमे भरतश्रेष्ठ वितानमिव धिष्ठितं ।
 तेन च्छत्रं नभो राजन् वाणजालेन भास्वता । अभ्रच्छायेव संजज्ञे वाणरुद्धे नभस्तले ।
 तत्राश्चर्यमपयाम वाणभृते तथाविधे । न स्म भंपतते भृतं किञ्चिदेवान्तरीक्षं ।
 सात्यकिर्धर्ममानस्तु धर्मराजस्य पाण्डवः । तथेतराणि भैर्यानि न स्म चक्रुः पराक्रमं ।
 लाघवं द्रोणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः । व्यस्यन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीक्षितुं ।
 शुकुस्तो सर्वराजानस्तपन्तमिव भास्करं । बध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महारथाः ।
 सात्यकिर्धर्मराजस्य पञ्चालाद्यापि भंगताः । त्यक्त्वा सृत्युभयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ।
 सात्यकिः सप्तविंशत्या द्रौणिं विद्धा शिलीमुखैः । पुनर्दिव्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्णभूषितैः ।
 युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्य सप्तभिः । श्रुतकर्म्मा विभिर्विद्धाः श्रुतकीर्त्तिश्च सप्तभिः ।
 सुतभोमस्तु नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः । अन्ये च बहवः प्रहृता विविधुस्तं समन्ततः ।
 स तु क्रुद्धस्ततो राजन्वाशोविष इव श्वसन् । सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलीमुखैः ।
 श्रुतकीर्त्तिश्च नवभिः सुतभोमश्च पञ्चभिः । अष्टाभिः श्रुतकर्म्माणं प्रतिविन्ध्य विभिः शरैः ।
 शतानीकश्च नवभिर्धर्मपुत्रश्च पञ्चभिः । तथेतरांस्ततः शूरान् दाभ्यां दाभ्यामताडयत् ।
 श्रुतकीर्त्तैस्तया चापं चिच्छेद निशितैः शरैः । अयान्यद्वनुरादाय श्रुतकीर्त्तिर्माहारयः ।
 द्रौणायनिं विभिर्विद्धा दिव्याधनैः शितैः शरैः । ततो द्रौणिर्भहारज शरदर्शेण मारयि ।
 क्वादयामास तत्सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ । ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकं ।
 द्रौणिश्चिच्छेद विरहन् विव्याध च शरैस्त्रिभिः । ततो धर्मसुतो राजन् प्रगृह्णान्यस्मद्द्वन्द्वः ।
 द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बाहोस्त्रिमि चार्पयत् । सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे ।
 अर्द्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन धनुःक्षित्वाऽनदङ्गुलं । क्षिप्रधन्वा ततो द्रौणिः शक्त्या शक्तिमताम्बरः ।
 मारयि पातयामास शैनेयस्य रथाद्भुतं । अयान्यद्वनुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 शैनेयं शर्वर्षेण च्छादयामास भारत । तस्याद्याः प्रद्रुताः संख्ये पतिनो रथमारथौ ।
 तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत । युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं शस्त्रभृताम्बरं ।

अभ्यवर्पन्त वेगेन विहृजन्तः शिताञ्करान् । आगच्छमानांस्तान् दृष्ट्वा कुङ्करूपान् परन्तपः ।
 प्रहमन् प्रतिजपाह द्रोणपुत्रो महारथः । ततः शरशतज्वालः सेनाकले महारथः ।
 द्रोणिर्हृदाह ममरे कलमग्निर्यथा वने । तद्वत् पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रः प्रतापितः ।
 चुलुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखं । दृष्ट्वा चैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमं ।
 निहतान् मेनिरे सर्वान् पाण्डून् द्रोणमुनेन वै । युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रोणशिष्यो महारथः ।
 अत्रवीद्द्रोणपुत्राय रोषामर्षममन्वितः । नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम हतज्ञता ।
 यतस्त्वं पुनपद्यात्र मामेवाद्य जिघांसमि । ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययनन्तथा ।
 क्षत्रियेण धनुर्नास्यं स भवान् ब्राह्मणब्रुवः । मिषतस्ते महाबाहो युधि जेष्यामि कौरवान् ।
 कुरुष्व ममरे कर्म ब्रह्मबन्धुरमि भुवं । एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्मयन्निव ।
 युक्तं तत्त्वञ्च मत्त्रिभ्य नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् । अनुक्ता च ततः किञ्चिच्छ्रवणं पाण्डवं ।
 क्वादयामास ममरे क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः । मच्छाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिष ।
 पार्थाऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूं । अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
 द्रोणपुत्रस्ततो राजन् प्रत्यगात् स महामनाः । ततो युधिष्ठिरो राजंस्त्यक्त्वा द्रौणिं महाहवे ।
 प्रययौ तावकं मेन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पार्थापयाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ भीमसेनश्च पाञ्चाल्यं चेदिकैकेयमट्टतं । वैकर्त्तनः स्वयं रुद्धा वारयामास सायकैः ।

ततस्तु चेदिकारूपान् सृञ्जयांश्च महारथान् । कर्णे जघान ममरे भीमसेनस्य परयतः ।
 भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथमत्तमं । प्रययौ कौरवं मेन्यं कलमग्निरिव ज्वलन् ।
 सूतपुत्रोऽपि ममरे पाञ्चालान् कैकेयास्तथा । सृञ्जयांश्च महेष्वासान्निजघान सहस्रशः ।
 मंगप्रकेषु पार्थस्य कौरवेषु वृकादरः । पाञ्चालिषु तथा कर्णेः क्षयश्चकुरुर्महारथाः ।
 तं क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिर्भैः पावकोपभैः । जम्बुर्विनाशं ममरे राजन् दुर्धन्विते तव ।
 ततो दूर्योधनः क्रुद्धो नकुलं नवभिः शरैः । विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरश्रास्य वाजिनः ।
 ततः पुनर्गमयात्मा तव पुत्रो जनायिप । क्षुरेण सहदेवस्य श्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।
 नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रश्च मत्तभिः । जघान ममरे राजन् सहदेवश्च पञ्चभिः ।
 तावभौ भरतश्रेष्ठौ श्रेष्ठौ सर्वधनुश्चतः । विव्याधोरमि संक्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 ततोऽपराभ्यां भक्षभ्यां धनुषी समकृन्तत । यमयोः सहसा राजन् विव्याध च त्रिमत्तभिः ।
 तावन्धे धनुषी श्रेष्ठ शक्रचापनिभे शुभे । प्रगृह्य रेजतुः शूरौ देवपुत्रसमौ युधि ।
 ततस्तौ रभभौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं युधि । शरैर्व्यवृणुतुर्धौर्महामथौ यथाऽचलं ।
 ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथः । पाण्डुपुत्रो महेष्वासौ वारयामास पत्रिभिः ।
 धनुर्भण्डलेमेवास्य दृश्यते युधि भारत । सायकाश्चैव दृश्यन्ते मिश्ररन्तः समन्ततः ।

आच्छादयन् दिशः सर्व्वाः सूर्यस्यैवाश्रयो यथा । वाणभूते ततस्तस्मिन् सञ्ज्ज्ञे च नभस्तले ।
 यमयोर्दृष्टौ रूपं कालान्तकयमोपमं । पराक्रमन्तु तं दृष्ट्वा तव सूनेर्भक्षारथाः ।
 मृत्योरूपान्निकं प्राप्ते माद्रोपुत्रौ सा मेनिरे । ततः सेनापतीराजन् पाण्डवस्य महारथः ।
 पार्थतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः । माद्रोपुत्रौ ततः प्रूरौ व्यतिक्रम्य महारथौ । ९७९
 धृष्टद्युम्नस्तव सुतं वारयामास सायकैः । तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या प्रहस्य पुरुषर्षभः । ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 विद्धा ननाद पाञ्चाल्यं षष्ठा पञ्चभिरेव च । तयाऽस्य मशरं चापं हस्तावापञ्च मारिष ।
 क्षुरप्रेण मुतीक्ष्णेण राजा सिच्छेद संयुगे । तदपास्य धनुष्किञ्च पाञ्चाल्यः शत्रुकर्षणः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं नवं । प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्बुधिरैरणः । ९८०
 अशोभत महेवमे । धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः । स पञ्चदश नाराचान् श्वसतः पद्मगानिव ।
 जिघांसुर्भरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्नो व्यपासजत् । ते वर्म हेमविक्रान्तं भित्त्वा राज्ञः शिलाशिताः ।
 विविग्नुर्व्यमुष्मं वेगात् कङ्कवर्हिणवामसः । सोऽतिविद्धो महाराज पुच्छस्तेऽतिथराजत ।
 वसन्तकाले सुमहान् प्रफुल्ल इव किंशुकः । सञ्ज्ज्ञवर्मा नाराचप्रहारैर्जर्जरितः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भस्मेन कुट्टसिच्छेद कार्मुकं । अयनं किञ्चध्वजान् त्वरमणिं महोपतिः । ९८१
 सायकैर्दशभीराजन् भुवोर्भूये समारपयत् । तस्य तेऽशोभयन् वक्त्रं कर्मारपरिमार्जिताः ।
 प्रफुल्लपङ्कजं यदद्भुमरा मधुलिप्तवः । तदपास्य धनुष्किञ्च धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भस्मं च धोडश । ततो दुर्योधनस्याश्वान् हत्वा सूतञ्च पञ्चभिः ।
 धनुष्किञ्चद भस्मेन जातरूपपरिष्कृतं । रथं सोपष्करं क्वचंशक्तिं खड्गं गदां ध्वजं । ९८२
 भस्मैस्त्रिच्छेद दशभिः पुच्छस्य तव पार्थतः । तपनीयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शुभं ।
 ध्वजं कुरूपतेष्किञ्च ददृग्नुः सर्वपार्थिवाः । दुर्योधनस्तु विरथं किञ्चवर्मायुधं रणे ।
 भ्रातरः पथ्यरत्नन्त मोदरा भरतर्षभ । तमारोप्य रथे राजन दण्डधारे जनाधिपः ।
 अपाह्नदसम्भ्रान्तो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः । कर्णस्तु सात्यकिं जित्वा राजगृह्णो महाबलः ।
 द्रोणहन्तारमुपेयुं समाराभिमुखो रणे । तं पृष्ठतोऽभ्ययान्तूर्णं श्रुनेधो वितुदञ्करैः । ९८३
 वारणं जघनेऽपान्ते विषाणाभ्यामिव दिपः । स भारत महानासीधोऽधानां सुमहात्मनां ।
 कर्णपार्थयोर्भूये तदयोऽनां महारणः । न पाण्डवानां नास्माकं धोधः कश्चित् पराङ्मुखः ।
 प्रत्यदृश्यन्ततः कर्णः पाञ्चालांस्स्वरितो ययौ । तस्मिन् क्षणे नरश्रेष्ठ गजवाजिजनवयः ।
 प्रादुरासीन्मथते राजन्मथ गतेऽहनि । पाञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषवः ।
 ते सर्वेऽभ्यद्रवन् कर्णं पतन्निव इव द्रुमं । तांस्तयाधिरथिः क्रुद्धो यतमानास्मनस्त्रिनः । ९८४
 विचिन्वन्निव वाणैधैः रुमासादयदयगान् । व्याघ्रकैतुं सुशर्माणं चित्रं चोपायुधं जयं ।
 शुक्रश्च रोचमानश्च सिंहेनश्च दुर्जयं । ते बोरा रथमार्गेण परिवव्रुर्नरोत्तमं ।

सृजन्तं मायकान् क्रुद्धं कर्णमाहवशेभिर्न । युध्यमानांस्तु तान् शूराण् मनुजैश्च प्रतापवान् ।
 अष्टाभिरष्टै राधेयाऽभ्यर्दयन्निशितैः शरैः । अथापरान्महाराज स्रुतपुत्रः प्रतापवान् ।
 जघान वज्रमाहसान् योधान् युद्धविशारदान् । जिष्णुश्च जिष्णुकर्माणं देवापि भद्रमेव च ।
 दण्डश्च राजन् समरे चित्रं चित्रायुधं हरिं । सिंहकेतुं रोचमानं शलभश्च महारथं । ११५
 निजघान ममंकुद्धसेदीनाश्च महारथान् । तेषामाददतः प्राणानामीदाधिरर्थव्यपुः ।
 गोपिताभ्युक्षिताङ्गस्य रुद्रस्यैवोर्जितं महत् । तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताडिताः शरैः ।
 सर्वतांऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्वन्तो महदाकुलं । मिषेतुर्व्यां समरे कर्णमायकाडिताः ।
 कुर्वन्तो विविधान्नादान् वज्रनुन्नादवाचलाः । गजवाजिमनुयैश्च निपतद्भिः समन्ततः ।
 रथैश्चाधिरथैर्भागैः समालीर्यत मेदिनी । नैव भीष्मो न च द्रोणिः नाप्यन्ये युधि तावकाः । ११६
 चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे । स्रुतपुत्रेण नागेषु हथेषु च रथेषु च ।
 नरेषु च महाराज कृतं स्म कदनं महत् । मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन् ।
 पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत् । यथा मृगगणस्तस्मान् सिंहो द्रावयते दिशः ।
 पाञ्चालानां रथप्रातान् कर्णो व्यद्रावयन्नया । सिंहस्तस्य यथा प्राप्य न जीवन्ति मृगाः कश्चित् ।
 तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीवुर्महाराथाः । वैश्वानरं यथा प्राप्य प्रतिदह्यन्ति वै जनाः । ११७
 कर्णाग्निना वनं तददृग्वा भारत सृञ्जयाः । कर्णेन चेदिकैकेयपाञ्चालेषु च भारत ।
 विश्राव्य नाम निहता बहवः शूरममताः । मम चाभीक्ष्ण्यतो राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
 नैकाऽप्याधिरथैर्जीवन् पाञ्चालान् मोक्ष्यते युधि । पाञ्चालान् व्यधमत्स्ये स्रुतपुत्रः पुनः पुनः ।
 पाञ्चालानथ निघ्नन्तं कर्णं दृष्ट्वा महारथं । अभ्यधावत्सुमंकुद्धो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 धृष्टद्युम्नश्च राधेयं द्रौपदेयाश्च मारिच । परिवव्रन्मित्रघ्नं शतशस्त्रापरैः जनाः । ११८
 शिखण्डो मरुदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा । जनमेजयः शिनेर्नप्रा बहवश्च भद्रकाः ।
 एते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नस्य सद्युगं । कर्णमत्यन्तमिष्यन्तैर्विचित्रैर्मतेजसः ।
 तांस्तत्राधिरथैः भग्यं चेदिपाञ्चालपाण्डवान् । एको बह्वनभ्यपतत् गरुत्मान् पञ्चगानिव ।
 तः कर्णस्याभवद्युद्धं धाररूपं विशास्यते । तादृग्यादृक् पुरा वृत्तं देवानां दानवैः सह ।
 तान् समेतान् महेष्वामान् शरवर्षाघवर्षिणः । एको ह्यभवदव्ययस्तमांभोव दिवाकरः । ११९
 भीमसेनस्तु संमत्ते राधेये पाण्डुरैः सह । सर्वतांऽभ्यहनत् क्रुद्धो यमदण्डनिभैः शरैः ।
 बाह्लीकान् कैकयान् मक्यान् वासात्यान् मद्रमन्थवान् । एकः संख्ये महेष्वासो योधयन् वज्रशोभत ।
 तत्र मर्षसु भीमेन नागैस्साडिता गजाः । प्रपतन्ता हतारोहाः कम्पयन्ति स्म मेदिनीं ।
 वाजिनश्च हतारोहाः पत्तयश्च गतासवः । शरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो रुधिरं बद्ध ।
 महस्त्रशश्च रथिनः पतिताः पतितायुधाः । ते क्षताः समदृश्यन्त भीमभीता गतासवः । १२०
 रथिभिः सादिभिः सृणैः पादातैर्व्याजिभिर्गजैः । भीमसेनशरैश्चक्षैराच्छन्ना वसुधाऽभवत् ।

ततस्तन्मिवानिष्ठङ्गोमर्षेणभयार्हितं । दुर्योधनबलं सर्वं निरुत्साहं हतव्रणं ।
 निश्चेष्टन्तु बलं दीनं बभौ तस्मिन्महारथे । प्रसन्नसलिले काले यथा स्यात् सागरो मृष ।
 तदन्तव बलं तदै निश्चलं समवस्थितं । मन्यवीर्यबलोपेतं दर्पात् प्रत्यवरोपितं ।
 अभवत्तव पुत्रस्य तत्सैन्यं निष्प्रभं तदा । तद्वत् भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्परं ।
 रुधिरौघपरिक्रिन्वन् रुधिरार्द्रं बभूव ह । जगाम भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्परं ।
 सूतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवानामनीकिनीं । भीमसेनः कुरुंश्चापि द्रावयन्तौ विरेजतुः ।
 वर्त्तमाने तथा रौद्रे संधामेऽहृतदर्शने । निरुत्थ्य घृतनामध्वे संशप्तकगणान् बहून् ।
 अर्जुने जयतां श्रेष्ठो वासुदेवमयाव्रवीत् । प्रभञ्जं बलमेतद्भिर् योत्स्यमानं जनाईन ।
 एते द्रवन्ति मगणाः संशप्तकमहारथाः । अवारयन्तो मदाणान् सिंहशब्दे मृगा इव ।
 दीर्यते च महत्सैन्यं सृञ्जयानां महारथे । हस्तिकचो ह्यसौ लक्ष्णं केतुः कर्णस्य धीमतः ।
 दृश्यते राजनैत्यस्य मध्ये विचरतो मुदा । न च कर्णं रणे शक्ता जेतुमन्ये महारथाः ।
 जानीते हि भवान् कर्णं वीर्यवन्तं पराक्रमे । तत्र याहि यतः कर्णे द्रावयत्येष नो बलं ।
 वर्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथं । एष मे रोचते लक्ष्णं यथा वा तव रोचते ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्दः प्रहसन्निव । अत्रवीदर्जुनं तूर्णं कैरवान् जहि पाण्डव ।
 ततस्तव महासैन्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः । हंसवर्णाः प्रविशिशुर्वहन्तः लक्ष्णपाण्डवौ ।
 केशवप्रेरितैरश्वैः श्वेतैः काञ्चनभूषणैः । प्रविशद्भिस्तव बलं चतुर्दिशमभिद्यत ।
 मेघस्तनितनिद्रादः स रथो वानरध्वजः । चलत्पताकलां सेनां विमानं द्यामिवाविशत् ।
 तौ विदार्य महामेनां प्रविष्टौ केशवार्जुनौ । क्रुद्धौ संरम्भरक्ताक्षौ व्यभ्राजेतां महाद्युतौ ।
 युद्धशौण्डौ समाहूतावागतौ तौ रणाध्वरं । यज्वभिर्बिन्धिना हृतौ मखे देवाविवान्निभौ ।
 क्रुद्धौ तौ तु नरव्याघ्रौ योगवन्तौ बभूवतुः । तलशब्देन हवितौ यथा नागौ महावने ।
 विगाह्य तु रथानीकमघसङ्घांश्च फाल्गुनः । व्यचरत् घृतनामध्वे पाण्डवस्त इवान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्तं सेनायां तव भारत । संशप्तकगणान् भूयः पुल्लक्षे समचूचुदत् ।
 ततो रथमहर्षेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः । चतुर्दिशमहर्षैस्तु तुरगानां महाहवे ।
 द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां पदातीनाञ्च धन्विनां । शूराणां सन्धिललाणां विदितानां समन्ततः ।
 अभ्यवर्त्तन्त कौन्तेयं कादयन्तो महारथाः । शरवैर्ध्वजाराज सर्वतः पाण्डुनन्दनं ।
 स च्छाद्यमानः समरे शरैः परबलाईनः । दर्शयन्तौ द्रमात्मानं पाण्डवस्त इवान्तकः ।
 निघ्नन् मंशः कान् पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् । ततो विद्युप्रभैर्ध्वजैः कान्तैस्त्रिविभूषितैः ।
 निरन्तरमिवाकाशमाशीच्छन् किरीटिना । किरीटिभुजभिर्मुक्तैः सन्ततद्विर्बहाशरैः ।
 समाञ्चञ्चन् बभौ सर्वं काद्रवेथैरिव प्रभो । रुक्मपुङ्गवान् प्रसन्नायान् शरान् सक्रतपर्वणः ।
 अवास्तुजदमेयात्मा दिक्षु सर्व्वासु पाण्डव । मही विपद्भिः सर्वाः समुद्रा गिरयोऽपि वा ।

स्फुटन्तीति जना जज्ञः पार्थस्य तलनिःस्वनात् । हत्वा दशमहस्ताणि पार्थिवानां महारथः ।
 भृशप्रकाशां कौन्तेयः प्रत्यक्षं त्वरितोऽभ्यधात् । प्रत्यक्षं समासाद्य पार्थः काम्बोजरहितं ।
 प्रममाद्य बलादाणैर्हानवानिव वामवः । प्रचिच्छेदाशु भलेन द्विपतामाततायिनां ।
 शस्त्रपाणिं तया बाहुं तथाऽपि च शिरांस्युत । अङ्गाङ्गावयवैस्किञ्चैव्यायुधास्तेऽपतन् भुवि । १८०
 विध्वम्वाताभिर्भग्ना वज्रशाखा इव द्रुमाः । हस्त्यश्चरथपत्नीनां ब्रातान्निघ्नन्मर्जुनं ।
 सुदक्षिणादवरजः शरदृष्ट्याऽभ्यवीरुषत् । तस्यास्यतोऽर्द्धे चन्द्राभ्यां बाहू परिघमन्निभौ ।
 पूर्णचन्द्राभवक्लृप्तं क्षुरेणभ्यहरिच्छिरः । म पपात ततो वाहात् सुलोहितपरिस्ववः ।
 मनःशिलागिरिः शृङ्गं वज्रेणैवावदारितं । सुदक्षिणादवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतं ।
 प्रांशुं कमलपत्राक्षमव्यर्थं प्रियदर्शनं । काञ्चनस्तम्भमदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा । १८१
 ततोऽभवत् पुनर्दृष्टुं घोरमव्यर्थमहुतं । नानावस्त्राश्च योधानां बभूवुस्तत्र युध्वातां ।
 एकैर्घ्निरुत्तैरथैः कम्बोजैर्यवनैः शकैः । शाणितकैस्तदा रक्तं सर्वं मासोद्धिशाम्यते ।
 रथैर्हताश्च सैन्यं हतारोहस्य वाजिभिः । द्विरदैश्च हतारोहैर्भहामाचैर्हतद्विपैः ।
 अन्योन्येन महाराज कृतो घोरं जनक्षयः । तस्मिन् प्रपते पते च निहतं सयमाचिना ।
 अर्जुने जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिर्भ्यधात् । विधन्वानो महश्चापं कार्त्तस्वरविभूषितं । १८२
 आददानः शरान् घोरान् स्वर्गमोनिव भास्करः । क्रोधाभर्षविवृत्तास्या लोहितालो बभौ बली ।
 अन्तकाले यथा क्रुद्धा मृद्युःकिङ्करदण्डभृत् । ततः प्रास्वजदयाणि शरवर्षाणि सहशः ।
 तैस्त्रिंशदृष्टैर्भहाराज व्यद्रवत् पाण्डवो चमः । स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं स्यन्दनस्थं विशाम्यते ।
 पुनः प्रास्वजदयाणि शरवर्षाणि मारिष । तैः पतद्भिर्भहाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः ।
 मञ्ज्वादितौ रथस्थौ तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ । ततः शरशतैस्त्रिंशैरश्वत्थामा प्रतापवान् । १८३
 निर्युष्टौ तावुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ । हाहाकृतमभूत् सर्वं स्यावरजङ्गमन्तथा ।
 चराचरस्य गात्राण्यो दृष्ट्वा मञ्ज्वादितौ शरैः । भिद्वृत्तारणमह्नास्य सम्येतुस्तौ समन्ततः ।
 चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वस्थपीति च । न मया तादृशो राजन् दृष्टुपूर्वः पराक्रमः ।
 मयासौ यादृशो द्रौणः कृष्णौ मञ्ज्वादयिष्यतः । द्रौणस्तु धनुषः शब्दमहितत्रासनं रणे ।
 अश्वैर्धं वज्रशो राजन् मिहस्य निनदो यथा । ज्या चास्य चरतो युद्धे सयदक्षिणमस्यतः । १८४
 विद्युदम्बुदमध्यस्था भ्राजमानेव साऽभवत् । स तथा निप्रकाशो च दृढहस्तश्च पाण्डवः ।
 प्रसाहं परमं गत्वा प्रेत्य ते द्रौणजे ततः । विक्रमं विहतं मेने आत्मनः स महायशः ।
 तस्यास्यं समरं राजन् वपुर्गमीत् सुदुर्दृशं । द्रौणिपाण्डवयोरेवं वर्त्तमाने महारणे ।
 वहुर्जनाने च राजन् द्रौणपुच्छे महाबले । होयमाने च कौन्तेये कृष्णे रौप्यः समाविशत् ।
 स रौवाग्निः शमश्च जन् निर्दहन्निव चक्षुषा । द्रौणिं क्षपयत् संशामे फाल्गुनश्च मुकुर्भुजः । १८५
 ततः क्रुद्धोऽब्रवीत् कृष्णः पादं मप्रणयं तदा । अत्यहुतमिदं पार्थ तव पश्यामि संयुगे ।

अतिरेको हि यत्र त्वा द्रोणपुत्रोऽद्य भारत । कश्चिदीर्यं यथा पूर्वं भुजयोर्वा बलं तव ।
 कश्चित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठति चार्जुन । कश्चित् कुशलिनौ बाहू मुष्टिर्वा न व्यथीर्यत ।
 उदीर्यमानं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे । गुरुपुत्र इति श्रौणं मानयन् भरतर्षभ ।
 उपेक्षां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेक्षितुं । एवमुक्त्वा कृष्णेन गृह्य भस्मांस्तुर्दृश ।
 त्वरमाणस्त्वराकाले द्रौणैर्धनुरयाच्छिनत् । ध्वजं कृत्स्नं पताकाश्च रथं शक्तिं गर्दा तथा ।
 जर्जुरेश च सुभृशं वत्सदन्तैरताडयत् । स मूर्च्छां परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
 तं विसृज्य महाराज श्रुत्वा भृशपीडितं । अपोबाहू रथात् स्तूतो रत्तमाणे धनञ्जयात् ।
 एतस्मिन्नेव काले च विजयः श्रुत्वापनः । व्यहनत्तावकं सैन्यं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 पश्यतस्तस्य बीरस्य तव पुत्रस्य भारत । एवमेष क्षयो वृत्तस्तावकानां परैः सह ।
 शूरो विशमनो धीरो राजन् दुर्भीक्ष्विते तव । संग्रहकांश्च कौन्तेयः कुरुंश्चापि वृकोदरः ।
 वसुधेणस्य पाञ्चालान् क्षणेन व्यधमद्रणे । वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् बीरवरक्ष्ये ।
 उत्थितान्यगणेष्वपि कबन्धानि समन्ततः । युधिष्ठिरोऽपि संयामे प्रहरैर्गाढवेदनः ।
 क्रोशमात्रमपक्रम्य तस्यैव भरतमत्तम ।

१८२०

२८३४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ । अश्ववीर्यद्राजश्च तथैवान्यांश्च पार्ययान् ।

०८५०

यदृच्छेत्तत्संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनः क्षत्रियाः कर्णं लभन्ते युद्धमीदृशं ।
 सदृशैः क्षत्रियैः प्रहूरीः प्रहूराणां युध्यतां युधि । इष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितं ।
 हत्वा च पाण्डवान् युद्धे स्त्रीतामुर्वीमवाप्स्यथ । निहता वा परैर्युद्धे बीरलोका मवाप्स्यथ ।
 दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वावचनं क्षत्रियर्षभाः । हृष्टा नादानुदक्रोशन् वादित्राणि च सर्वशः ।
 ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्योधनबले तदा । हर्षयंस्तावकान् योधान् द्रौणिष्वचनमब्रवीत् ।
 प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यतां । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।
 स तेनाहममर्षेण मित्रार्थं चापि पार्थिवाः । सत्यं वः प्रतिजानामि तदाक्यं मे निबोधत ।
 धृष्टद्युम्नमहताऽहं न विमोक्ष्यामि दंशनं । अनृतायां प्रतिज्ञायां नाहं स्वर्गमवाप्नुयां ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च योधा धीरचिता रणे । धृष्टद्युम्नस्य तं संख्ये निहमिष्यामि सायकैः ।
 एवमुक्ते ततः सर्वे सहिता भारती चमूः । अभ्यद्रवत कौन्तेयास्तयाते चापि पाण्डवाः ।

०८५४

५८५०

स मन्त्रिपातो रथयूथपानां बभूव राजव्रतिभीमरूपः । जनक्षयः कालयुगान्तकल्पः प्रावर्त्तताये कुरुक्षेत्र्यानां ।

ततः प्रवृत्ते युधि प्रहरिरे स्मृतानि सर्वानि सदैवतानि । आसन् समेतानि महाक्षरोभिर्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ।

दिव्यैश्च मान्त्र्यैर्विधैश्च गन्धैर्दिव्यैश्च रक्षैर्विधैर्गन्धान् । रणे स्वकर्माद्गतः प्रवीरानवाकिरश्चक्षुरसः प्रहृष्टाः ।

ममोरणस्तोश्च निषेध गन्धान् सिषेच सर्वानपि योधमुष्णान् । निषेध्यमाणस्तस्मिन्नेव योधाः परस्परप्रा धरणि निपेतुः ।

मा दिव्यमानैरवकीर्यमाण सुवर्णपुङ्खैश्च शरैर्विचित्रैः । नक्षत्रसंघैरिव चित्रिता शैः क्षितिर्बभौ योः धवरैर्विचित्रा । ५८५४

ततोऽन्तर्वीतादपि साधुवादैर्वादित्रधावैः समुदीर्यमाणः । ज्याघोषनेमिस्त्रिनादचित्रः समाकुलः सोऽभवत्सम्प्रहारः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अथत्यामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमेव महानासीत्संग्रामः पृथिवीचिता । कुट्टेऽर्जुने तथा कर्णे भीमकेने च पाण्डवे ।

द्रोणपुत्रे परित्यज्य जित्वा चान्यात्महारयान् । अश्ववीद्वर्जुनो राजन् वासुदेवमिदं वचः ।

पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवो द्रुमं । कर्णे पश्य च संग्रामे कालयन्तं महारथान् ।

न च पश्यामि दार्शार्ध धर्मराजं युधिष्ठिरं । नापि केतुर्युधां श्रेष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ।

१८५

त्रिभागश्चावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनार्दन । न च मां धार्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति संयुगे ।

तस्मात्त्वं मत्प्रियं कुर्वन् याहि यत्र युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा कुशलितं युद्धे धर्मपुत्रं सहाजुजं ।

पुनर्योद्ध्वाऽस्मि वार्ष्णेय शत्रुभिः सह संयुगे । ततः प्रायाद्रथेनाशु बीभत्सोर्वचसाद्धरिः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सञ्जयाश्च महारथाः । अयुधंस्तौवकैः सार्द्धं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

ततः संग्रामभूमिं तां वर्त्तमाने जनार्दन । अवेत्तमाधो गोविन्दः सत्यसाचिनमश्रुवीत् ।

१८६

पश्य पार्थ महारैत्रो वर्त्तते भरतक्षयः । पृथिव्यां क्षत्तियाणां वै दुर्व्योधनकृते महान् ।

पश्य भारत चापानि रूक्मपृष्ठानि धन्विनां । मृतानामपविद्धानि कलापांसु महाधमान् ।

जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्चानतपर्वणः । तैलधौतांश्च नाराचाभिर्मुक्तान् पद्मगानिव ।

हस्तिदन्तस्फुरन् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्माणि चापविद्धानि रूक्मगर्भानि भारत ।

सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषणाः । जाम्बूनदमयैः पद्मैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ।

१८७

जातरूपमयोऽष्टौः पट्टिभान् हेमभूषणान् । दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान् परश्वान् ।

अयःकुन्तांश्च पतितान् मुषलानि गुरूणि च । शतघ्नीः पश्य चित्राश्च विपुलान् परिघांस्तथा ।

चक्राणि चापविद्धानि तामरांश्च महारणे । नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृह्णिनः ।

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्त्रिनः । गदाविमथितैर्गर्भिर्मुषलैर्भिन्नमल्लकान् ।

गजवाजिरथलुणान् पश्य योधान् सहस्रशः । मनुष्यहयनागानां हयशक्त्वृष्टिपट्टिशैः ।

१८८

परिधैरायसैर्धौरैरयःकुलैः परश्वधैः । शरीरैर्बभ्रुभिर्मृक्त्रैः शोणितैश्चपरिशुतैः ।

गतासुभिरमित्रघ्नमंरुता रणभूमयः । बाहुभिश्चन्दनादिगैः साङ्गदैर्हेमभूषितैः ।

सतलत्रैः संकयूरैर्भाति भारत मेदिनी । साङ्गुलित्रैर्भुजायैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः ।

हस्तिहस्तोपमैश्चिन्नैरुत्तमिष्य तरस्त्रिनां । दृढचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।

पतितैश्चप्रभाकाणां विराजति वसुन्धरा । कवचैः शोणितादिगैश्चिन्नगान् शिरोधरैः ।

१८९

भूर्भानि भरतश्रेष्ठ शस्त्रार्थिर्भिरिवाग्निभिः । रथांश्च वज्रधा भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुभान् ।

बाजिनश्च हतान् पश्य निष्कोर्णान् शराहतान् । अनुकर्षानुपामङ्गान् पताका विविधध्वजान् ।

रथिनांश्च महाराजान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वान् मातङ्गान् शयानान् पर्वतीपमान् ।

वैजयन्तीविचित्रांश्च हतांश्च गजवाजिनः । वारणानां परिक्षोमांस्तथैवाजिनकम्बलान् ।

विपाटितविचित्रांश्च ख्यचित्रान् रथाङ्कुशान् । भिन्नाश्च बज्रधा घण्टा महद्भिः पतितैर्गजेः ।
 वैदूर्यदण्डांश्च गुह्यान् पतितानङ्कुशान् भुवि । बद्धाः मादिभुजायेषु सुवर्णविहताः कशाः ।
 विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अथास्तरपरिस्तीमान्नाङ्कुवान् पतितान् भुवि ।
 चूडामणीन्द्रेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्रजः । कक्षाणि चापविद्वानि चामरव्यजनानि च ।
 चन्द्रनलचभामैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । कृपशम्भुभिरत्यर्थं बीराणां समलङ्कृतैः ।
 वदनैः पश्य मञ्चन्ना महीं शोणितकर्दमैः । सजीवांश्चापरान् पश्य कूजमानान् समन्ततः ।
 उपासमानान् बज्रशो न्यस्तशस्त्रैर्विश्राम्यते । ज्ञातिभिः सहितांस्तत्र रोदमानैर्मुहुर्मुहुः ।
 युक्क्रान्तानपरान् योधांश्कादयित्वा तरस्त्रिनः । पुनर्युद्धाय गच्छन्ति जयगृह्णाः समन्ततः ।
 अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः । ज्ञातिभिः पतितैः शूरैर्युध्यमानास्तथादकं ।
 जलार्थंश्च गताः केचिन्निष्पाणा बहवोऽर्जुन । सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान् वै दृष्ट्वा विचेतसः ।
 जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परं । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिवन्तोऽन्यांश्च मारिष ।
 परित्यज्य प्रियानन्ये बान्धवान् बान्धवप्रियाः । युक्क्रान्ताः समदृश्यन् तत्र तत्र महारणे ।
 तथा परान्नरश्रेष्ठ रन्दष्टौष्ठपुटान् पुनः । भुक्कुटीकुटिलैर्व्यक्तैः प्रेक्षमाणान् समन्ततः ।
 एवं त्रुवंसदा कृष्णो यथैव युधिष्ठिरः । अर्जुनश्चापि नृपतेर्दर्शनार्थं महारणे ।
 याहि याहीति गोविन्दं मुहुर्मुहुश्चोदयत् । तां युद्धभूमिं पार्थस्य दर्शयित्वा च माधवः ।
 नगरमास्ततः कृष्णः पार्थमाह शनैरिदं । पश्य पाण्डव राजानमुपयातांश्च पार्थिवान् ।
 कर्णं पश्य महारण्ये ज्वलन्तमिव पावकं । अभौ भीमो महेष्वासः मंनिवृत्तो रणं प्रति ।
 तमंते विनिवर्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसृञ्जयानाञ्च पाण्डवानाञ्च ये मुखं ।
 निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवतो ह्येष कर्णो रोधयतेऽर्जुन ।
 अन्तकप्रतिभां वेगे शक्रतुल्यपराक्रमः । अभौ गच्छति कौरव्य द्रौणिः शस्त्रमृतान्तरः ।
 तमं प्रद्रुतं संख्ये धृष्टद्युम्नो महारण्यः । अनुप्रयाति सङ्ग्रामे हतान् पश्य च सृञ्जयान् ।
 सर्वमाह मुदुर्द्वेषो वासुदेवः किरीटिने । ततो राजन्महाधिरः प्रादुरासीन्महारणः ।
 भिन्ननादरवाश्चैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः सेनयोगजन् मृत्युं कृत्वा निवर्तनं ।
 सर्वमेव तथैव वृत्तः प्रयित्वा प्रयिवीपते । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वासुदेववाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनः समाजमुरभीताः कुरुसृञ्जयाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः स्रुतपुत्रमुखा वयं ।
 ततः प्रवृत्ते भीमः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च धमराष्ट्रविवर्द्धनः ।
 तस्मिन् प्रवृत्ते भगामे तुभुले शोणितोदके । संश्रमकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज सहितः सर्वराजभिः । कर्णमेवामिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ।
 आगच्छमानास्तान् संख्ये प्रहृष्टान् विजयैषिणः । दधारैको रणे कर्णो जलौघानिव पर्वतः ।

समासाद्य तु ते कर्णं व्यशोर्यन्त महारथाः । यथाऽचलं समासाद्य बाष्पाघाः सर्व्वेतिदिशं ।
 तयोरासीन्महाराज संयामो लोमहर्षणः । धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरेणानतपर्व्वणा । १८१५
 ताडयामास समरे तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् । विजयञ्च धनुः श्रेष्ठं विधुम्बानो महारथः ।
 पार्थतस्य धनुश्चिन्त्वा शरांश्चाशीविषोपमान् । ताडयामास संक्रुद्धः पार्थतं नभभिः शरैः ।
 ते वस्मं हेमविकृतं भित्त्वा तस्य महात्मनः । शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवामघ ।
 तदपास्य धनुश्चिन्त्वा धृष्टद्युम्नो महारथः । अयान्यद्भनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 कर्णं विव्याध सप्रत्या शरैः सन्नतपर्व्वभिः । तथैव राजन् कर्णेऽपि पार्थतं शत्रुतापनं । १८१६
 क्वादयामास समरे शरैराशीविषोपमैः । द्रोणश्चक्रुर्महेष्वासो विव्याध निशितैः शरैः ।
 तस्य कर्णे महाराज शरं कनकभूषणं । प्रेषयामास संक्रुद्धो मृत्युदण्डभिवापरं ।
 तमापतन्तं महसा धोररूपं विशास्यते । चिच्छेद सहसा राजन् शैनेयः कृतहस्तवत् ।
 दृष्ट्वा विनिहतं वाणं शरैः कर्णे विशास्यते । सात्यकि शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयत् ।
 विव्याध चैनं समरे नारायैस्तत्र सप्रभिः । तं प्रत्यविध्यच्छैनेयः शरैर्हर्मपरिष्कृतैः । १८१७
 ततो युद्धं महाराज चतुःश्रोत्रभयानकं । आसीद्द्वारश्च चित्रश्च प्रेक्षणीयं समन्ततः ।
 सर्व्वेषां तत्र भूतानां लोमहर्षोऽभ्यजायत । तदुष्ट्वा समरे कर्म कर्णेऽशैनेययोर्नृप ।
 रतस्मिन्नन्तरे द्रौणिग्भयान्महाबलं । पार्थतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्याशुनाशनं ।
 अभ्यभाषत संक्रुद्धो द्रौणिः परपुरञ्जयः । तिष्ठ तिष्ठाय ब्रह्मन्न न मे जीवन् विमोक्ष्यमे ।
 दत्युक्त्वा मुग्धं बोरं शोवकृन्निशितैः शरैः । पार्थतं क्वादयामास धोररूपैः सुजेनैः । १८१८
 यतमानं परं शक्त्वा यतमानो महारथः । यथा हि समरे द्रोणः पार्थतं वोढ्य मारिषः ।
 तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्थतः परबीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा मन्यते धृष्टुमात्मनः ।
 स ज्ञात्वा समरेत्मानं शक्तेणाबध्यमेव तु । यवेनाभ्याययौ द्रौणिं कालः कालमिव क्षये ।
 द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नमवस्यितं । क्रोधेन निःश्वसन् बीरः पार्थतं समुपाद्रवत् ।
 तावन्त्योन्यन्तु दृष्ट्वैव संरम्भे जग्मतुः परं । अयाब्रवीन्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 धृष्टद्युम्ने समीपस्थं त्वरमाणा विशास्यते । पाञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ।
 पापं हि यत्त्वया कर्म प्रता द्रोणं पुरा कृतं । अद्य त्वां लप्स्यते तदैव यथा न कुशलं तथा ।
 अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठति संयुगे । नापक्राममि वा मूढ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । प्रतिवाक्यं स एवामिह मको दास्यते तव ।
 येनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य संयुगे । यदि तावन्मया द्रौणिं निहतं ब्राह्मणभुवः ।
 त्वामिदानीं कथं युद्धे न हर्निष्यामि विक्रमात् । एवमुक्त्वा महाराज सेनापतिरर्मणः ।
 निशितनान्निवाणेन द्रौणिं विव्याध पार्थतः । ततो द्रौणिः सुभक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 आञ्जलादयदिहो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । नवान्तरीक्षं न दिशो नापि योधाः समन्ततः ।

१८१५

१८१६

१८१७

१८१८

१८१९

१८२०

दृश्यन्ते वै महाराज शरैर्यस्त्राः सहस्रशः । तथैव पर्वितो राजन् द्रैणिमाहवशोभिन् ।
 शरैः संकादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः । राधेयोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।
 द्रौपदेयान् युधामन्युं सात्यकिञ्च महारथं । एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणिश्चिच्छेद कार्मुकं । तदपास्य धनुर्द्रैणिरन्यदादाय कार्मुकं ।
 वेगवान् समरं धीरं शराश्चाग्नीविधोपमान् । स पार्थतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजं ।
 हयान् सूतं रथश्चैव निमेषाद्वाधमच्छरैः । स क्लिन्नधन्वा विरथो हताशो हतमारयिः ।
 खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रश्च भानुमत् । द्रैणिना रपि राजेन्द्र भक्तैः विप्रं महारथः ।
 चच्छेद समरं वीरः विप्रहन्ता दृढायुधः । रथादनवकृडस्य तदहृतमिवाभवत् ।
 धृष्टद्युम्नं हि विरथं हताशं क्लिन्नकार्मुकं । शरैश्च बहुधा विद्धुमस्त्वैव शक्नोतीतं ।
 नाशकङ्करतेऽष्ट यतमानो महारथः । तस्यान्तमिगुभीराजन् यदा द्रैणिर्न जज्ञिवान् ।
 अथ त्यक्त्वा धनुर्बीरः पार्थतं लङ्घितेऽन्वगात् । आसीदाम्रवतो वेगस्तस्य राजन्महात्मनः ।
 गरुडस्थेव पततो जिघ्रक्षोः पन्नगोत्तमं । एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्थतस्य बधं प्रति । यत्वं करोति विपु न हन्याच्चैनं न संग्रह्यः ।
 तं मोक्ष्य महाबाहो पार्थतं शतकर्षण । द्रौणिरास्मन्प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
 एवमुक्त्वा महाराज वामदेवः प्रतापवान् । प्रैयत्तुरगांस्तत्र सत्र द्रैणिर्न्यमस्त्रिनः ।
 ते ह्यायन्त्रसङ्काशः केशवेन प्रचोदिताः । आपिबन्त हव व्योम जग्मुर्द्रैणिरथं प्रति ।
 दृष्ट्वा यानौ महावीर्यावुभौ कृष्णधनञ्जयौ । धृष्टद्युम्नबधे यज्ञं चक्रे राजन् महाबलः ।
 विक्रयमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं नरेन्द्वर । शरांश्चिज्जपे वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ।
 ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भृशं । द्रौणिमामाद्य विविशुर्म्मल्लोकांमिव पन्नगाः ।
 स विद्धुस्तैः शरैर्घोरैर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान् । उत्सृज्य समरे राजन् पाञ्चान्यममिनीजमं ।
 रक्षमारुरुहे वीरो धनञ्जयशरादितः । प्रगृह्य च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विव्याध सायकैः ।
 एतस्मिन्नन्तरे वीरः सहदेवो जनाधिप । श्रयोवाह रथेनाजौ पार्थतं शत्रुतापनं ।
 अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याधू पविभिः । तं द्रौणपुत्रः संकुट्टो बाहोस्तरमि चार्पयत् ।
 क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालमस्मितं । द्रौणपुत्राय विनेप कालदण्डमिवापरं ।
 ब्राह्मणस्यास्यदेशे स निपपत महाद्युतिः । स विक्रलो महाराज शरवेगेन संयुगे ।
 निपसाद रथोपत्ये वैक्रयश्च परं यथौ । ततः कर्णो महाराज व्याविपद्विजयं धनुः ।
 अर्जुनं समरे कुट्टः प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः । दैरयश्चापि पार्थेन कामयानो महारणे ।
 विक्रलं तन्तु वीक्ष्याय द्रौणपुत्रश्च सारयिः । श्रयोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ।
 अथोत्सृजं महाराज पाञ्चालैर्म्रितक मिभिः । मोहितं पार्थतं दृष्ट्वा द्रौणपुत्रश्च पीडितं ।
 वादिनाणि च दिव्यानि प्रावाद्यन्त सहस्रशः । सिंहेनादाश्च चकुस्ते दृष्ट्वा संख्ये तदहृतं ।

५८५५

५८५६

५८५७

५८५८

५८५९

५८६०

एवं कृत्वाऽब्रवीत्पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः । याहि भंशकान् कृष्ण कार्यमेतत् परं मम ।
 ततः प्रधार्ताः दाशार्हाः श्रुत्वा पाण्डवमाधितं । रथेनातिपतकेन मनेमारुतरं हस ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्रौण्यपथाने जनवष्टेऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् । दर्शयन्निव कैन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 एष पाण्डव ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः । जिघांसुभिर्महेश्वाभैर्द्रुते पार्थोऽनुसार्थितः ।
 तच्चानयान्ति भंग्याः पाञ्चाला युद्धदर्शदाः । युधिष्ठिरं महात्मानं परोक्षतो महाबलाः ।
 एष दुर्योधनः पार्थ रथानीकेन दंशितः । राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ।
 जिघांसुः पुण्यव्याघ्र भ्रातृभिः सहितो बली । आशीविषमस्यैर्गैः सर्वयुद्धविशारदैः ।
 रते जिघृतेषां यान्ति द्विपाथरथपत्तयः । युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रा रत्नोत्तममिवार्थिनः ।
 पथमावतभीमाभ्यां निरुद्धा धिष्टिताः पुनः । जिहोर्ध्वोऽमृतं दैत्याः शक्राग्निभ्यामिवामकृतः ।
 गतं बहुत्वान्तरिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवं । समुद्रमिव वार्योघाः प्रावृट्काले महारथाः ।
 नदन्तः मिहनादांश्च धमन्तश्चापि वारिजान् । बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनूंषि च ।
 मृत्योर्मुग्वगतं सन्त्य कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं । ऊतमग्नौ च कैन्तेयं दुर्योधनवशं गतं ।
 यथाविधमनीकन्तु धार्तराष्ट्रस्य पाण्डव । नास्य शक्रोऽपि मुच्येत सम्प्राप्ते वाणगोचरं ।
 दुर्योधनस्य वीरस्य शरैघान् शीघ्रमस्यतः । मंक्रुद्धस्यान्तकस्येव को वगं संसहेद्रणे ।
 दुर्योधनस्य वीरस्य द्रौणः मारुतस्य च । कर्णस्य चैपुर्वगो वै पर्वतानपि शतयेत् ।
 कर्णेन च कृतो राजा विमूढः शत्रुतापनः । बलवान् लघुचस्तस्य कृतो युद्धविशारदः ।
 राधयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्रः पीडयितुं रणे । सहितो धृतराष्ट्रस्य पुलैः शूरैर्महाबलैः ।
 तस्यैभिर्दुध्यमानस्य सङ्ग्रामे शंनितात्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म महारथैः ।
 उपवामकृतो राजा स्तंभ भरतस्तत्तमः । ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न जाले हि बले विभुः ।
 कर्णेन चाभियुक्ताऽयं भूपतिः शत्रुतापनः । मंशयं समनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।
 न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः । यद्ग्रीममनः सहते मिहनादममर्षणः ।
 नर्हता धार्तराष्ट्राणां पुनः पुनरग्निरुदम । धमताञ्च महाशङ्खान् सङ्ग्रामे जितकाशिनो ।
 युधिष्ठिरं पाण्डवं हतेति भरतर्षभ । मध्नादयत्यमौ कर्णो धार्तराष्ट्रान् महाबलान् ।
 भृशकर्णैर्नृजालिन पार्थपः उपतप्तं च । प्रज्वालयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महारथाः ।
 आतुरा हि कृतो राजा सन्निपन्नश्च भारत । यथैनमनुवर्त्तन्ति पाञ्चालाः सह पाण्डवैः ।
 त्वरमाणास्वराकाले शस्त्रशस्त्रमृताम्बराः । मञ्जन्तमिव पातालं बलिनाऽप्युज्जिहोर्ध्वः ।
 न तुर्दृश्यत राज्ञः कर्णेन निहतः शरैः । पश्यतांर्दमयाः पार्थमात्यकेश शिखण्डिनः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतानीकस्य वा विभा । पाञ्चालानाञ्च सर्वेषां चेदीनां वैव भारत ।
 एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानां मनीकिनी । शरैर्विध्वंसयति वै नलिनोमिव कुञ्जरः ।

२०४

२०५

२०६

२०७

२०८

एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन । पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ।
 एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहताः शरैः । आर्त्तनादान् विकुब्वाणा विद्रवन्ति दिशो दश ।
 रथानां द्रवते दृन्दमेतैवेव समन्ततः । द्राव्यमाणं रणे पार्थ कर्णेनामित्रकर्षिणा ।
 हस्तिक्लृप्तं रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह । रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वरः ।
 अमौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति । किरन् शरशतान्येव विनिघ्नस्त्व वाहिनीं ।
 एतान् पश्य च पाञ्चालान् द्राव्यमाणान् महारथान् । शक्रेण यथा दंत्यान् हन्यमानान् महाहवे ।
 एष कर्णो रणे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डुसृञ्जयान् । दिशो विप्रेक्षते सर्वस्वदर्यमिति मे मतिः ।
 तथा पार्थ धनुः श्रेष्ठं निरूपेण साधुशोभते । शत्रुं जित्वा यथा शक्रो देवमंधैः समावृतः ।
 एते नर्दन्ति कैरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । त्रामयन्तो रणे पाण्डून् सृञ्जयांश्च समन्ततः ।
 एष सर्व्वात्मना पाण्डून् त्रामयित्वा महारणे । अभिभाषति राधेयः सर्व्वभैर्यानि मानद ।
 अभिद्रवत भद्रं वो द्रुतं द्रवत कौरवाः । यथा जीवन्न वः कश्चिन्मुच्येत युधि सृञ्जयाः ।
 तथा कुरुत सम्यग्ना वधं यास्याम षष्ठतः । एवमुक्त्वा गतो ह्येष षष्ठतो विकिरञ्चरान् ।
 पश्य कर्णो रणे पार्थं येतच्छत्रविराजितं । उदयं पर्व्वतं यदच्छादङ्गेनाभिषोभितं ।
 पुण्यचन्द्रनिकाशेन मूर्द्ध्नि च्छत्रेण भारत । त्रियसाणेन मगरे श्रीमञ्छतशलाकिना ।
 एष त्वां प्रेक्षते कर्णः सङ्कटाख्यं विशास्यते । उत्तमं जवमास्याय ध्रुवमेत्येति भयुगे ।
 पश्य ह्येनं महाबाहो विधुम्बानं मरुद्भुजः । शरैश्चाशीविषाकारान् विस्मृजन्तं महारणे ।
 अमौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजं । प्रार्थयन् समरे पार्थ त्वया सह परन्तप ।
 वधाय चात्कनोभ्येति दीप्रास्त्रं शलभो यथा । कर्णमैकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत ।
 रिरलिप्तुः सुमन्वतो धार्तराष्ट्रो निवर्त्तते । सर्व्वैः सहैभिर्दृष्टात्मा वध्यताञ्च प्रयत्नतः ।
 त्वया यशश्च राज्यञ्च सुखञ्चेत्तममिच्छता । अदीनयोर्बिभ्रतयोर्ध्रुवयोर्द्यौत्यमानयोः ।
 देवासुरे पार्थं स्पृष्टे देवदानवयोरिव । त्वाञ्च दृष्ट्वाऽतिभरंभ्य कर्णञ्च भरतर्षभ ।
 अमौ दुर्य्योधनः क्रुद्धो नीत्तरं प्रतिपद्यते । आत्मानञ्च कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ ।
 कृतागसञ्च राधेयं धर्म्मात्मानि युधिष्ठिरे । प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरं ।
 आर्य्यो युद्धे मतिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपं । पश्य ह्येतानि मण्डानि रथानां रथसत्तम ।
 शतान्यायान्ति समरे बलिनान्तिगतेजसां । पश्य नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ।
 अभिमहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च । अन्यान्यरक्षितं बीरबलं त्वामभिवर्त्तते ।
 सूतपुत्रं महेष्वांसं दर्शयतात्मामात्मना । उत्तमं जवमास्याय प्रत्येहि भरतर्षभ ।
 अमौ कर्णः सुमरंभः पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पश्यामि दृष्टद्युम्नरथं प्रति ।
 ममुपैष्यति पाञ्चालानिति मन्ये परन्तप । आसक्त्ये प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ ।
 राजाऽमौ कुशलो श्रीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । अमौ भीमो महाबाहुः संगिवृत्तश्चमूमुखः ।

वृतः सृजयमैवेन शैनेयेन च भारत । वध्यन् एते समरे कौरवा निशितैः शरैः ।
 भीममेनैव कौन्तेय पाञ्चालैश्च महात्मभिः । सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा प्राद्रवद्गणे । ३०५
 विप्रधावति वेगेन भामत्याभिहता शरैः । विपन्नस्यैव मही रुधिरं समुत्तिता ।
 भारती भरतश्रेष्ठ सेना कृपणदर्शना । निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीममेनं युधां पतिं ।
 आशीविशमिव कुट्टं द्रावयन्तं वरुथिनीं । पीतरक्तामितासाराचन्द्रार्कमण्डिताः ।
 पताका विःकोर्यन्ते कृत्राण्येतानि चार्जुन । सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथग्भिधाः ।
 केनवाऽभिनिपात्यन्ते हस्त्यश्च प्रकीर्यते । रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतामवाः । ३०६
 न नाभिर्गता वाणैः पाञ्चालैरपलायिभिः । निर्मनुष्यान् गजानश्वान् रथाश्चैव धनञ्जय ।
 ममाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्तराष्ट्रास्तरस्त्रिनः । विमृद्वास्ति नगव्याघ्रा भीममेनवलाश्रयात् ।
 बले पंगवो दुर्दुर्धस्यक्ता प्राणनरिन्दम । एते नर्दन्ति पाञ्चाला भ्रापयन्ति च वाग्जिान् ।
 अभिद्रवन्ति चरणं मृदन्तः मायकैः पगन् । पश्यस्वैषाञ्च माहात्म्यं पाञ्चाला हि पराक्रमान् ।
 धार्तराष्ट्रः विनिघ्नन्ति कुट्टाः सिंहा इव दिपान् । शस्त्रमास्त्रिद्य शत्रूणां मायुधानां निरायुधाः । ३०७
 तैर्वैतानमोघास्त्रिघ्नन्ति च नदन्ति च । शिरस्थितानि पात्यन्ते शत्रूणां बाहवोऽपि च ।
 रथनागहया बीरा यशस्थाः सर्वे एव च । सर्वतश्चाभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 पाञ्चालैर्मोघानमादयन्तैर्मैर्गङ्गैव वेगितैः । सुप्रशस्त्वा पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवारणं ।
 कृपकणादयो बीरा स्वप्रमाणमिवर्धभाः । भीमास्त्रेण सुनिर्भगान् धार्तराष्ट्राश्महारथान् ।
 एष्टयुस्त्रमुखा बीरा प्रन्ति शत्रून् सहस्रशः । पाञ्चालैश्चभिभूतं पृथिव्यैः पभीर्नदन् । ३०८
 शत्रुपक्षमवस्कन्द्य शरणमयति मारुतिः । विशन्नभृथिष्ठतरा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 रथाश्चैतं सविचस्ता भीममेनमयार्दितः । पश्य भीमेन नाराचैर्मिन्ना नागाः पतन्त्यमी ।
 वज्रिवज्राकृतानोव शिखराणि धराशृतं । भीममेनस्य निर्विद्धा वाणैः सन्नतपर्वभिः ।
 स्वान्यनीकानि मृदन्ता द्रवन्त्येतं महागजाः । अभिजानीहि भीमस्य सिंहनादं सुदुःसहं ।
 नदन्ताऽर्जुन मंग्रामं वीरस्य जितकाशिनः । एष नैषादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डव । ३०९
 जिघांसुस्तामरैः कुट्टा दण्डपाणिनिवान्तकः । सतोमरावस्य भुजौ च्छिन्ना भीमेन गर्जितः ।
 तीक्ष्णैर्गग्निरविप्रग्नैर्नाराचैर्दृशभिर्हतः । हृत्वनं पुनरायाति नागानन्यान् प्रहारिणः ।
 पश्य नीलाम्बुदनिभान् महामावैरधिष्ठितान् । शक्तितोमरसंघातैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरं ।
 सप्त सप्त च नागात्मान वैजयन्तीश्च मध्वजाः । निहत्य निशितैर्व्याणैस्त्रिभुजाः पार्थायजेन ते ।
 दशभिर्दशभिश्चैका नाराचैर्मिहता गजः । न चामौ धार्तराष्ट्राणां श्रूयते निनदस्तथा ।
 पुनन्दरसंमं कुट्टं निवृत्तं भरतर्षभ । अक्षौहिणस्तथा तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य संहताः ।
 कुट्टेन भीममेनेन नगभिरेन वारिताः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीममेनेन तत् कर्म हतं दृष्ट्वा सुदुष्करं । अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानहिताग्निशितैः शरैः ।

ते बधमानाः समरे संग्रस्रकगणाः प्रभो । प्रभग्नाः समरे भीता दिशो दश महाबलाः ।

शक्रस्यातिथितां गत्वा विगाका क्षभवत्सदा । पार्थस्य पुरुषव्याघ्र शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।

६०.५.

जघान धातृराष्टस्य चतुर्विधबलां चमू ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि संकुलपुद्धे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे । बधमाने बले चापि मामके पाण्डुसृञ्जयैः ।

द्रवमाणे बलौघे च निरानन्दे मुहुर्मुहुः । किमकुर्वन्त कुरवस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीमं महाबाहुं स्रुतपुत्रः प्रतापवान् । क्रोधरक्तेक्षणे राजन् भीममेनमुपाद्रवत् ।

तावकन्तु बलं दृष्ट्वा भीमसेनात् पराङ्मुखं । यत्नेन महता राजन् पथ्व्यस्थापयद्वलौ ।

६०.६.

व्यवस्थाप्य महाबाहुत्व पुरुषस्य वह्निनीं । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् युद्धदुर्धदान् ।

प्रत्युद्ययुस्तु रधिथं पाण्डवानां महारथाः । धुन्वानाः कार्मुकाण्णाभौ विचित्रिपन्तश्च सायकान् ।

भीमसेनः शिखण्डो जनमेजयः । धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्व्वे चापि प्रभद्रकाः ।

जिघांसन्तो नरव्याघ्राः समस्तान्तव वह्निनीं । अभ्यद्रवन्त संकुट्टाः समरे जितकाशिनः ।

तथैव तावका राजन् पाण्डवानामनौकिनीं । अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसन्तो महारथाः ।

६०.७.

गयनागायकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलं । बभूव पुरुषव्याघ्र सैन्यमहूतदर्शनं ।

शिखण्डो च ययौ कर्णं धृष्टद्युम्नः सुतं तव । दुःशासनं महाराज महत्या मेनया वृतं ।

नकुलो वृषसेनन्तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः । उन्लूकं समरे राजन् सहदेवः समभ्ययात् ।

सात्यकिः शकुनिश्चापि द्रौपदेयाश्च कौरवान् । अर्ज्जुनश्च रणे यन्ता द्रोणपुत्रो महारथः ।

युधामन्युं महेष्वाभं गौतमोऽभ्यपतद्रणे । छतवर्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ।

६०.८.

भीमसेनः कुरून् सर्व्वान् पुत्रांश्च तव मारिष । सहानीकान्महाबाहुंश्चैक एव न्यवारयत् ।

शिखण्डो तु ततः कर्णं विचरन्तमभीतवत् । भीमहन्ता महाराज वारयामास पविभिः ।

प्रतिशुद्धस्ततः कर्णो रेषात् प्रस्फुरिताधरः । शिखण्डिनं त्रिभिर्व्वर्णैर्भुवामध्येऽभ्यताडयत् ।

मार्ज्जयन्तु स तान् वाणान् शिखण्डो बह्वशोभत । राजतः पर्व्वतो यदक्षिभिः शृङ्गैरिवोत्थितैः ।

मार्ज्जयन्तु महेष्वासः स्रुतपुत्रेण संयुगे । कर्णं विव्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः ।

६०.९.

तस्य कर्णो हयान् हत्वा मारयिष्य त्रिभिः शरैः । उन्ममाय ध्वजश्चास्य क्षुरप्रेण महारथः ।

हताश्वान्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः । शक्तिश्चिन्नेप कर्णाय संकुट्टः शत्रुतापनः ।

तं ह्रिता समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकैः । शिखण्डिनमथाविध्यन्नवभिर्निशितैः शरैः ।

कर्णश्चापच्युतान् वाणान् वर्ष्वथंस्तु नरोत्तम । अपयातस्ततस्त्रुणं शिखण्डो भृशविक्रलः ।

ततः कर्णो महाराज पाण्डुसैन्यान्यपातयत् । त्वस्तराशिं समासाद्य यथा वायुर्ध्वाबलः ।

६०.१०.

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीडितः । दुःशासनं त्रिभिर्व्वर्णैः प्रत्यविध्यत् क्षान्तनरे ।

तस्य दुःशासनी बाहुं सर्व्वं विव्याध मारिष । स तेन हृत्स्वपुङ्खेन भस्मेनामतपर्व्वणा ।

धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धः शरं धीरममर्पणः । दुःशासनाय संकुद्धः प्रेषयामास भारत ।
 आपतन्तं महावीरं धृष्टद्युम्नसमीरितं । शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते त्रिभिरेव विशास्यते ।
 अयापरैः ममदशैर्भक्षैः कनकमूषणैः । धृष्टद्युम्नं समामाद्य बाह्योरुमि चार्पयत् ।
 ततः स पार्यतः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष । क्षुरप्रेण भृतीन्नेन तत उच्चकुशुर्जनाः ।
 अयान्यद्भुनरादाय पुत्रस्ते प्रहसन्निव । धृष्टद्युम्नं शरभ्रातैः समन्तात् पर्यवारयत् ।
 तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा विक्रमं सुमहात्मनः । व्यस्यन्त रणे घोधाः सिद्धाश्चापरमस्तथा ।
 धृष्टद्युम्नं न पश्याम घटमानं महाबलं । दुःशासनेन संकृद्धं मिहेनेव महागजं ।
 ततः मरुथनागाद्याः पाञ्चालाः पाण्डुपूर्वज । सेनापतिं परोक्षतो रुरुधुस्तनयं तव ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तावकानां परैः सह । घोरं प्राणभृतां कानि भीमरूपं परन्तप ।
 नकुलं वृषभेनस्तु भित्त्वा पञ्चभिर्गामैः । पितुः समीपे तिष्ठन् वै त्रिभिरन्यैरविध्यत ।
 नकुलस्तु ततः शूरे वृषभेन हसन्निव । नारासेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भृशं ।
 सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः । शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः ।
 ततः शरमहस्तेन तावभौ पुरुषर्षभौ । अन्योन्यमाञ्छादयतामयोऽभज्यत वाहिनी ।
 स दृष्ट्वा प्रभृतां भेनां धार्तराष्ट्रस्य सुतजः । निवारयामास बलादनुसृत्य विशास्यते ।
 निवृत्ते तु ततः कर्णं नकुलः कौरवान् ययौ । कर्णपुत्रस्तु समरे हित्वा नकुलमेव तु ।
 जुगोप चक्रं लरितो राधेयस्यैव मारिष । उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ।
 तस्याश्वाश्चतुरो हत्वा सहदेवः प्रतापवान् । मारुतिं प्रेषयामास दमस्य सदनें प्रति ।
 उलूकस्तु ततो यानादवमुत्थ विशास्यते । विगर्भानां बलं तूर्णं जगामः पितृमन्दनः ।
 मात्यकिः शकुनिं विद्धा विंशत्या निशितैः शरैः । ध्वजं चिच्छेत् भस्मेन शैबलस्य हसन्निव ।
 शैबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजा प्रतापवान् । विदार्थं कवचं भूयो ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।
 अथैनं निशितैर्भ्रातृभिः मात्यकिः प्रत्यविध्यत । मारुतिश्च महाराज त्रिभिरेव समार्पयत् ।
 अयास्य बाह्यास्वरितः शरैर्विन्ये यमचयं । ततोऽवमुत्थ महसा शकुनिर्भरतर्यभ ।
 आरुरेह रथं तूर्णमुलूकस्य महात्मनः । अपवाहाद्य शीघ्रं स शैनेयाद्युद्धमालिनः ।
 मात्यकिस्तु रणे राजेस्तावकानामनीकिनीं । अभिदद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ।
 शैनेयशरसंकुलं तव सैन्यं विशास्यते । भजे दृश दिशस्तूर्णं त्यपतच्च गतामुवत् ।
 भीमभेने तव सुतो वारयामास संयुगे । तन्तु भीमो मुहूर्त्तैर्न व्यस्यत्तरथध्वजं ।
 चक्रे लोकेश्वरं तव तेनातुस्थन्त वै जनाः । ततोऽपायान्नृपस्तत्र भीमभेनस्य गोचरात् ।
 कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमभेनमुपाद्रवत् । तत्र नादो मणामासीत् भीमभेनं जिघांसतां ।
 युधामन्युः रूपं विद्धा धनुस्त्रयाश्च चिच्छेद । अयान्यद्भुनरादाय रूपः शस्त्रभृताम्वरः ।
 युधामन्योर्ध्वजं स्तनं कचश्चापातयत् क्षितौ । ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्भहारथः ।

२१६

२१०

२१५

२१४

२१३

२१२

उत्तमौजास्य हार्दिकं भीमं भीमपराक्रमं । ह्लादयामास सहसा मेधा दृष्ट्वेव पर्वतं ।
 तद्युद्धमाभोत् सुमहत् घोररूपं परन्तप । यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विज्ञायते ।
 हतवर्मा ततो राजकुलमौजसमाहवे । इदि विव्याध सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ।
 सारथिलमपोवाह रथेन रथिनाम्बरं । कुक्ष्येन्य ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ।
 दुःशामनः सौमलस्य गजानीकेन पाण्डवं । महता परिवर्त्यैव लुङ्गकैरभ्यताडयत् ।
 ततो भीमः शरशतैर्दुर्ध्याधनममर्षणं । विमुखीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ।
 तमापतन्तं सहसा गजानीकं टुकोदरः । दृष्ट्वैव सुभृशं कुङ्को दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।
 शरैर्गजानभ्यहनदश्रेण्डु इवासुरान् । ततोऽन्तरीक्षं वापौधैः शलभैरिव पावकं ।
 ह्लादयामास समरे गजानिघ्नन् टुकोदरः । ततः कुञ्जरधूयानि स्मेतानि सहस्रशः ।
 व्यधमत्तरसा भीमो मेघसङ्गातिवानिलः । सुवर्णजातिपिहिता मणिजालैश्च कुञ्जराः ।
 रेजुरभ्यधिकं मन्त्रे विद्युत्तन् इवाम्बुदाः । ते वध्यमाना भीमेन गजा राजन् विदुद्रुवुः ।
 केचिदिभिरुद्धयाः कुञ्जरा न्यपतन् भुवि । पतितैर्निपतद्भिश्च गजैर्बभूवुर्विभ्रितैः ।
 अशोभत मही तत्र विशीर्णैरिव पर्वतैः । दीप्ताभैरस्रवद्भिश्च पतितैर्गजयोधिभिः ।
 रराज भूमिः पतितैः क्षीणपुष्पैरिव घटैः । ततो भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकरास्तथा ।
 द्रुद्रुवुः शतशः संख्ये भीमसेनशराहताः । केचिद्वमन्तो रुधिरं भयार्ताः पर्वतोपमाः ।
 व्यद्रवञ्ज्जरविह्वला धातुचिचा इवाचलाः । महाभुजगसङ्काशो चन्दनागुरुहृषितौ ।
 अपश्यं भीमसेनस्य धनुर्विलिपितौ भुजौ । तस्य व्यातलनिर्घोषं श्रुत्वाऽश्निसमस्त्रनं ।
 विमुञ्चन्तं शङ्कन्तं गजाः प्रावुद्रुवुर्भृशं । भीमसेनस्य तत् कर्म राजन्नेकस्य धीमतः ।
 निघ्नतः सर्वभूतानि दृष्ट्वेव च निर्व्वभौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते । तिष्ठन् रथसरे श्रीमानर्जुनः समपश्यत् ।
 तद्वलं नृपतिश्रेष्ठ तावकं विजयो रणे । व्यलोभयदुदोणंशं महोदधिमिवानिलः ।
 दुर्ध्याधनस्तप सुतः प्रमत्ते श्वेतावहने । अभेत्य सहसा कुङ्कः सैन्यार्द्धेनाभिसंहृतः ।
 पर्यावारयदायान्तं युधिष्ठिरममर्षणं । क्षुरप्राणां चिसप्तत्या ततोऽविधत् पाण्डवं ।
 अकुथत भृशं तत्र कुन्तोपुत्तो युधिष्ठिरः । स भङ्गास्त्रिंशतस्त्रुणं तव पुत्रे न्यवेशयत् ।
 ततोऽधावन्त कौरव्या जिघृक्षन्तो युधिष्ठिरं । दृष्टभावान् परान् ज्ञात्वा समवेता महारथाः ।
 आजमुस्तं पीसन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः ।
 अचैः हिण्या परिवृतास्तोभ्यधावन् युधिष्ठिरं । भीमसेनस्य समरे मृद्गंस्तव महारथान् ।
 अभ्यधावदभिप्रेसूरजानं शत्रुभिर्हृतं । तांस्तु सर्वान् मेहेष्वासान् कर्णे वैकर्त्तनो नृपः ।
 शरवर्षेण महता प्रत्यशरयदागतान् । शरीरान् विस्मजन्तस्ते प्रेरथन्तश्च तोमरान् ।

न श्रेष्ठ्युत्तमवन्तोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुं । तांश्च सर्वान् महेष्वासान् सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ।
महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । दुर्योधनश्च विंशत्या भीष्मस्त्रमुदीरयन् ।
अविध्यस्त्रैर्ममेत्यहं सहदेवः प्रतापवान् । स विद्धः सहदेवेन रराजासलसन्निभः ।
प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरं परिस्रुतः । दृष्ट्वा तव सुतं तच्च गाढविद्धं सुतेजसैः ।
अभ्यधावदृढं क्रुद्धो राधेयो रथिनाम्बरः । दुर्योधनं तदा दृष्ट्वा भीष्मस्त्रमुदीर्य सः ।
तेन दौघिष्ठिरं भैरवमवधीत् पार्धतं तथा । ततो दौघिष्ठिरं भैरवं बध्यमानं महत्तमा ।
सहसा प्राद्रवद्राजन् सुतपुच्छशराहितं । विविधा विशिखास्त्रत्र सम्यतन्मः परस्परं ।
फलैः पुङ्गवन् समाजग्नः सुतपुच्छधनुश्श्रुताः । अन्तरोक्षे शरौष्णाणां पतताश्च परस्परं ।
सङ्घर्षेण महाराज पावकः समाजयत । ततो दश दिशः कर्णः शलभैरिव दायिभिः ।
अभ्यग्नस्तरसा राजन् शरैः परशरीरगैः । रक्तचन्दनसन्दिग्धै मणिहेमविभूषितैः ।
बाह्व्यत्यलिपत् कर्णः परमास्त्रं विदर्शयन् । ततः कूर्वा द्विशो राजन् सायकैर्बिभ्रमोहयन् ।
अपीडयद्गुणं कर्णो धर्मराजं युधिष्ठिरं । ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निशितैरिपुभिः कर्णं पञ्चाशङ्गिः समार्पयत् । वाणाभ्यकारमभवत्तद्युद्धं घोरदर्शनं ।
हाहाकारो महामासीत्तावकानां विशाम्यते । बध्यमाने तदा भैरवं धर्मपुत्रेण मारिष ।
मायकैर्बिभ्रन्तेऽन्तैः कङ्कपचैः शिलाशितैः । भलैरमेकैर्बिभ्रन्तैः शस्त्राष्टिमुपलैरपि ।
यत्र यत्र स धर्मात्मा दृष्टो दृष्टिं व्यसर्जयत् । तत्र तत्र व्यशीर्यन्त तावका भरतर्षभ ।
कर्णोऽपि भृशमक्रुद्धो धर्मराजं युधिष्ठिरं । नाराचैरङ्गुचन्द्रैश्च वत्सदन्तैश्च संयुगे ।
अमर्षो कोधनश्चैव रोषप्रस्फुरितः नमः । सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत् ।
युधिष्ठिरश्चापि सुतं स्वर्णपुङ्खैः शितैः शरैः । ग्रहसन्निव तं कर्णः कङ्कपचैः शिलाशितैः ।
उरस्यविध्यद्राजानं त्रिभिर्भलैश्च पाण्डवं । स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उपविश्य रथोपस्थे सूतं याहीत्येषादधत् । प्राकोशन्त ततः सर्वे धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
गृहीध्वमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः । ततः शताः सप्तदश कैकेयानां प्रहारिणां ।
पाञ्चालैः सहिता राजन् धार्तराष्ट्रान् न्यवारयन् । तस्मिन् सुतमुले युद्धे वर्तमाने जनस्ये ।
दुर्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबलौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शकुनयुद्धे द्विष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णोऽपि शरजालेन कैकेयानां महारथान् । व्यधमत् परमेष्वासानयतः पर्यवस्थितान् ।
तेषां प्रथतमानानां राधेयस्य निवारणे । रथान् पञ्चशतान् कर्णः प्राक्षिणोद्यमसादनं ।
अविषह्यं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः । भीमसेनमुपागच्छन् कर्णवाणप्रपीडिताः ।
रथानोकं विदार्यैव शरजालैरनेकधा । कर्ण एकस्थेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
सेनानिवेशमार्च्छन्तं मार्गणैः क्षतविलतं । यमयोर्मध्यगं वीरं जनैर्यान्तं निचेततं ।

समासाद्य तु राजानं दुर्योधनहितेक्षया । सुतपुत्रस्त्रिभक्तोऽष्टैर्बिन्द्याध परमेष्ठुभिः ।
 तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत् स्नानान्तरं । शरैस्त्रिभिश्च सन्तारं चतुर्भिस्तुरो हयान् ।
 चक्ररथौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परमपौ । तावत्प्रधाततां कर्णं राजानं मा बधीरिति ।
 तौ प्रयत्नं शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्धतां । नकुलः सहदेवश्च परमं यत्नमाश्रितौ ।
 तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सुतपुत्रः प्रतापवान् । भक्ताभ्यां श्रितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमा ।
 दन्तवर्षास्तु राधेयो निजघान मनोजवान् । युधिष्ठिरस्य सङ्ग्रामे कालवासान् हयोत्तमान् ।
 ततोऽपरेण भस्मे शिरस्त्राणमपातयत् । कौन्तेयस्य महेश्वायः प्रहसन्निव सुतजः ।
 तथैव नकुलस्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान् । ईषां धनुश्च चिक्केद् माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
 तौ हताशौ हतरथौ पाण्डवौ भृशविकृतौ । भ्रातरावासरुहतुः सहदेवरथं तदा ।
 तौ दृष्ट्वा मातुलसत्तत्र विरथौ परवीरहा । अभ्यभाषत राधेयं मद्राजोऽनुकम्पया ।
 योद्धव्यमद्य पार्थेन फाल्गुनेन त्वया सह । किमर्थं धर्मराजेन युधमे भृशरोपितः ।
 क्षीणशस्त्रास्त्रकवचः क्षीणवायो विबाणधिः । आत्मसारविवाहश्च च्छेदोऽज्ञैरग्निभिरुत्था ।
 पार्थमासाद्य राधेय उपहास्यो भविष्यसि । एकमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्राजेन संयुगे ।
 तथैव कर्णः संरम्भो युधिष्ठिरमताडयत् । शरैस्त्रिभक्तैः पराविध्यत् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 प्रहस्य समरे कर्णस्यकार विमुखं शरैः । ततः शस्यः प्रहस्यदं कर्णं पुनरुवाच ह ।
 रथस्थमतिमंरम्भं युधिष्ठिरबन्धे भृशं । यदर्थं धार्तराष्ट्रेण सततं मानितो भवान् ।
 तं पार्थं जहि राधेय किन्ते हत्वा युधिष्ठिरं । ब्रह्मयोर्भातयाः शब्दः सुमहानेव लक्षणयोः ।
 श्रूयते चापधोऽयं प्राट्प्रीवान्मुदस्य ह । अस्मै निजवयोदारानमृज्जुनः शरवृष्टिभिः ।
 सर्वान् यमति नः सेनां कर्णं पश्येनमाहवे । वृष्टरथौ तु शूरस्य युधामन्यूत्तमौजसौ ।
 उत्तरश्चास्य वै शूरसकं रक्षति मात्यकिः । दृष्टयुगलया चास्य चक्रं रक्षति दक्षिणं ।
 भीमसेनश्च वै राज्ञा धार्तराष्ट्रेण युध्यते । यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यतां ।
 तथा राधेय क्रियतां राजा मुच्येत मे यथा । पश्येनं भीमसेनेन यस्तमाहवशोभिने ।
 यदि त्वासाद्य मुच्येत विस्मयः सुमहानभूत् । परित्रोक्ष्णमभ्येत्य संग्रहं परमं गतं ।
 किन्तु माद्रीपुत्रौ हत्वा राजानश्च युधिष्ठिरं । इति शस्यवचः श्रुत्वा राधेयः वृथिवीपते ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनश्चैव भीमयुगलं महाहवे । राजगृह्णी भृशश्चैव शस्यवाक्प्रबोदितः ।
 अजातशत्रुमुत्सृज्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । तव पुत्र परित्रातुमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 मद्राजप्रणदिनैरश्वैराकाशगैरिव । गते कर्णे तु कौन्तेयः पाण्डुपुत्रौ युधिष्ठिरः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः सहदेवश्च मारिष । ताम्बां च सहितस्त्रूर्णं ओडन्निव नरेश्वरः ।
 प्राप्य सेनामिवेश्च मार्गणैः क्षतविकृतः । अवतीर्णो रथात्पूर्वमविशच्छयं नं शृङ्गं ।
 अपनीतशस्यः सुभृशं हृक्छ्याभिनिपीडितः । सोऽज्ज्वीकृतारौ राजा माद्रीपुत्रौ महारथौ ।

३१८३

३१८०

३१८१

३१८०

३१८१

३१८०

अनीकं भीमभेनस्य पाण्डवाः गच्छतां । जीमूत इव नर्दन्तु युधते स दृकोदरः ।
 ततोऽन्यं रथमास्थाय नकुला रथपुङ्गवः । सहदेवश्च तेजस्यो भ्रातरौ शत्रुकर्षणौ ।
 तुरगैर्व्यातरंहे । भिर्धाला भीमस्य प्रुक्षिणौ । पश्यन्तौ विविधान् योधान् पातितान् युधिविक्रमात् ।
 अनीकैः सहितौ तत्र भ्रातरौ समवस्थितौ ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ द्रौणिस्तु रथवेगेन महता परिवारितः । अपतत् सहसा राजन् यत्र पार्थो व्यवस्थितः । ६४ ॥
 तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान् । दधार सहसा पार्थो वेलिव मकरालयं ।
 ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । अर्जुनं वासुदेवञ्च च्छादयामास सायकैः ।
 अवञ्च नौ ततः क्षणैः दृष्ट्वा तत्र महारथः । विस्मयं परमं गत्वा प्रेक्षन्तः कुरवस्तदा ।
 अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्रं चक्रे हमन्निव । तदस्त्रं वारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ।
 यद्यद्वि व्यालिपयुद्धं पाण्डवोऽस्त्रं जिघांसया । तत्तदस्त्रं महेश्वसो द्रोणपुत्रो व्यशातयत् । ६५ ॥
 अस्त्रयुद्धं ततो राजन् वर्त्तमाने महाभये । अपश्याम रणे द्रौणिं व्यात्ताननमिवान्तकं ।
 स दिशः प्रदिशश्चैव च्छादयित्वा ह्यजिह्वगैः । वासुदेवं चिभिर्वाणैर्विध्यदक्षिणे भुजे ।
 ततोऽर्जुनो कथाम् कृत्वा सर्वैस्तस्य महात्मनः । चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीं ।
 मर्ध्वलाकवहां गौद्राः परलोकावहां नदीं । मरयाश्रयिनः सर्वान् पार्थचापच्युतैः शरैः ।
 द्रौणिरपहतान् संख्ये ददृशुः स च तां तथा । प्रावर्त्तयन्महाधारां नदीं परवहां तथा । ६६ ॥
 तयोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणः पार्थस्य दारुणे । अमर्यादं योधयन्तः पर्थधावन्त पृष्ठतः ।
 रथैर्भताशमनैश्च हतारोहेश्च वाजिभिः । हिरदैश्च हतारोर्हर्षहामावैर्हतद्विपैः ।
 पार्थेन समरे राजन् क्षतो धारो जनक्षयः । निहता रथिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः ।
 हयाश्च पर्थधावन्त मुकयोऽज्ञास्ततस्ततः । तदृष्ट्वा कर्ष्य पार्थस्य द्रौणिराहवशोभिनः ।
 अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वगितोऽभ्येत्य वीर्यवान् । विधुत्वानो महश्चापं कार्त्तस्वरविभूषितं । ६७ ॥
 अवाकिरन्ततो द्रौणिः समन्तान्निशितैः शरैः । भूयोऽर्जुनं महाराज द्रौणिराथस्य पत्रिणा ।
 वलादेशं भृगं पार्थ ताडयामास निर्दयं । सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत ।
 गाण्डोवधम्या प्रसभं शरवर्षैर्ददारधीः । मञ्ज्याय समरे द्रौणिं चिच्छेद चास्य कार्मुकं ।
 स च्छिन्नधम्या परिधे वज्रस्पर्शसमं युधि । आदाय चिंचप तदा द्रोणपुत्रः किरीटिनं ।
 तमापतन्ते परिधे जाम्बूनदपरिष्कृतं । चिच्छेद सहसा राजन् प्रहसन्निव पाण्डवः । ६८ ॥
 स पपात तदा भूमौ निक्षतः पार्थसायकैः । विकीर्णः पर्वता राजन् यथा वज्रेण ताडितः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रो महारथः । रौद्रं चास्त्रवेगेन बीभत्सुं समवाकिरत् ।
 तस्मिन्दजालावततं समीक्ष्य पार्थो राजन् गाण्डोवमाददं सः । ऐन्द्रं जालं प्रत्यहमन्तरखी वरास्त्रमादाय महेन्द्रसृष्टं ।
 विदार्य तज्जालमहेन्द्रयुक्तं पार्थक्षतो द्रौणिरथं क्षणेन । प्रच्छादयामास ततोऽभ्युपेत्य द्रौणिस्तदा पार्थशराभिभूतः ।

विगाह्य तां पाण्डववाणवृष्टिं शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य । शतेन कृष्णं सहसाऽभ्यविधत्त्रिभिः शतैर्गर्जुनं क्षुद्रकाणां । ६०७०
ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन गुणैः सुनं मर्षमु निर्भिभेद । अश्वस्य सूतस्य तथा धनुर्ज्यामवाकिरत् पश्यतां तावकानां ।

म विद्धा मर्षमु द्रौणिं पाण्डवः परवीरहा । मारयिञ्चास्य भस्मेन रथनीडादपातयत् ।

म संगृह्य स्वयं वासान् कृष्णौ प्राच्छादयञ्चरैः । तत्राहुतमपश्याम द्रौणिरागु पराक्रमं ।

प्रायच्छत्तुलग्नं यच्च फाल्गुनञ्चाप्ययोधयन् । तदस्य समरं राजन् सर्वे योधाः प्रपूजयन् ।

ततः प्रहस्य बीभत्सुर्द्रौणपुत्रस्य संयुगे । लिपं रथमोनयाम्नानां क्षुरप्रैस्त्रिच्छिदे जयः । ६०७१

प्राद्रवस्तुर्गगान्ति तु शरवेगप्रपीडिताः । ततोऽभ्यन्निर्दे घोरस्त्रव सैन्यस्य भारत ।

पाण्डवान् जयं लब्ध्वा तव मैत्र्यं समाद्रवन् । समन्तान्निशितान् वाणान् विमुञ्चन्तो जयैषिणः ।

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्रो महाचमूः । पुनः पुनरयो वीरैः संयुगे जितकाश्रिभिः ।

पश्यतां ते महाराज पुत्राणाञ्चित्रयोधिना । शकुनेः सौवलेयस्य कर्णस्य च विशास्यते ।

वार्थमाणा महामेना पुत्रैस्तत्र जनेश्वर । न चातिष्ठत संशये पीडमाना समन्ततः । ६०७२

अभवद्वाक्यं भीतं पुत्राणां ते महद्भयं । तिष्ठ तिष्ठेति च ततः सूतपुत्रस्य जल्पतः ।

नावतिष्ठति सा सेना बध्यमाना महात्माभिः । अथोत्कुष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाश्रिभिः ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः । ततो दुर्योधनः कर्णमब्रवीत् प्रणयादिब ।

पश्य कर्ण महामेना पाञ्चाननैर्दृष्टा भृशं । त्वयि तिष्ठति सक्तामात् पलायनपरायणा ।

एतज्जाला महाबाहो कालप्राप्तमग्निन्दम । महस्त्राणि च योधानां त्वामिव पुरुषोत्तम । ६०७३

क्रौञ्चानि समरं वीर द्राव्यमाणानि पाण्डवैः । एतत् अला तु राधेयो दुर्योधनवचो महत् ।

मद्राजभिर्दे आक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव । पश्य मे भुजयोर्वीर्यमस्त्राणाञ्च जनेश्वर ।

अथ हस्मि रणे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । बाह्याश्चास्त्रव्याघ्र भद्रेणैव न संशयः ।

श्वमुक्त्वा महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् । प्रगृह्य विजयवीरो धनुः श्रेष्ठं पुरातनं ।

सज्यं कृत्वा महाराज संगृह्य च पुनः पुनः । सन्निवार्य च योधान् स सेत्येन शपयेन च । ६०७४

प्राथेजयदमेयात्मा भार्गवास्त्रे महाबलः । ततो राजन् सहस्त्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

काटिशश्च शरालीच्छा निरगच्छन्महामृधे । ज्वलितैस्तैः शरैर्धैरैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।

संकन्ना पाण्डवी सेना न प्राज्ञायत किञ्चन । हाहाकारो महानामोत्पाञ्चालानां विशास्यते ।

पीडितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे । निपतद्भिर्गजैराजन्त्रैश्चापि सहस्रशः ।

रथैश्चापि नरव्याघ्र नरैश्चापि समन्ततः । प्राकस्यत मही राजन्निहतैस्तैः समन्ततः । ६०७५

व्याकुलं सर्वत्रभवत पाण्डवानां महद्भयं । कर्णस्त्रेको युधां श्रेष्ठे विधूम इव पावकः ।

दहनं शक्नुन्नरव्याघ्र गुण्डुमे स परन्तप । ते बध्यमानाः कर्णेन पाञ्चालास्त्रेदिभिः सह ।

तत्र तत्र व्यमुह्यन्त वनदाहे यथा द्विपाः । कुक्षुश्च नरव्याघ्र यथा व्याघ्रा नरीक्षमाः ।

तेषाम्ना क्रोशतामसीद्धोतानां रणमूर्धनि । धावताश्च ततो राजन्त्रस्तानाञ्च समन्ततः ।

आर्त्तनादो महांस्तत्र भूतानामिव भेदवे । बध्यमानास्तु तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिषः ।

२२१

विचेत्सः सर्वभूतानि तिथ्येयानिगतान्यपि । ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सञ्जयाः ।

अर्जुनं वासुदेवञ्च क्रोशन्ति च मुहुर्मुहुः । प्रेतराजपुरे यदप्रेतराजं विचेतसः ।

श्रुत्वा तु निनदं तेषां बध्यतां कर्णमायकैः । अथाब्रवीद्वासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

भार्गवास्त्वं महाधीरं दृष्ट्वा तत्र समीरितं । पश्य कृष्ण महाबाहो भार्गवास्तस्य विक्रमं ।

नैतदस्त्वं हि समरे शक्यं हन्तुं कथञ्चन । सूतपुत्रञ्च संख्यं पश्य कृष्ण महारणे ।

२२५

अनकप्रतिमं दीर्घं कुर्वाणं कर्म दारुणं । अभीक्ष्णञ्चादयन्नयान् प्रेक्षते मां मुहुर्मुहुः ।

न च शक्त्यामि समरे कर्णस्य प्रपलायितुं । जीवन् प्राप्नोति पुरुषः संख्ये जयपराजयौ ।

सूतस्य तु हृष्टोक्तेः भङ्ग एव कुतो जयः । एवमुक्त्वो पार्थेन कृष्णो मतिमतां वरं ।

धनञ्जयमुवाचेदं प्राप्तकालमग्निन्दम । कर्णेन हि दृढं राजा कुन्तीपुत्रः परित्ततः ।

तं दृष्ट्वायस्य च पुनः कर्णं पार्थ बधिष्यमि । एवमुक्त्वा पुनः प्रायात् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरं ।

२२८

अत्रेण यादृशियंश्च युद्धे कर्णं विगम्यते । ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं वाणपीडितं ।

रथेन प्रययौ त्रिप्रं मंयामात् केशवाज्जया । गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजोददृशया ।

मैत्र्यमांभाकयामास नापश्यन्तत्र चायजं । युद्धे कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत ।

दुःमहं वज्रिणा संख्ये पराजित्य गुणेः स्तुतं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ भञ्जय उवाच ॥ द्रौणिं परित्यज्य ततोऽयधन्वा कृत्वा मरुदुष्करं पूरकर्म । आलोकयामास ततः स्वमैत्र्यं धनञ्जयः शत्रु-
भिरप्रपृथ्यः ।

२५५

अयुध्यमानान् पृतनामुखस्थान् पूरगान् पूरैर्हृषयन् मव्यमाची । पूर्वप्रहारैर्कथितान् प्रशंसन् स्थितान्महात्मा सरथान्तेन ।

अपश्यमानस्तु किरीटमाली युधिष्ठिरं भ्रातरमाजमीढं । उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य राज्ञः प्रवृत्तिं लिह कुञ्ज राजा ।

॥ भीमभेन उवाच ॥ अपयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । कर्णवाणाभितप्राक्त्रो यदि जीवेत् कथञ्चन ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ तस्माद्भवान्शीघ्रमिति प्रयातु राज्ञः प्रवृत्तौ कुरुमत्तमस्य । नूनं स विद्धेऽतिभृशं प्रपत्नैः कर्णेन राजा-
शिविरं गतोऽपि ।

यः सम्पृहारैर्निश्चितैः पृषत्कैर्द्रौणेन विद्धेऽतिभृशं तरस्वी । तस्यैव स तत्रापि जयप्रतीक्षा द्रोणोऽपि यावन्न हतः क्लिप्तमोत् ।

स संग्रयं गमितः पाण्डवाय्यः संख्येऽय कर्णेन महानुभावः । जातुं प्रयाच्छाशु तमद्य भीम स्यास्यास्यहं शत्रुगणश्चिरुध्य ।

॥ भीमभेन उवाच ॥ त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञः प्रवृत्तिं भरतधर्मस्य । अहं हि यद्यर्जुनं याम्यमित्रा वदन्ति मां भीत-
इति प्रवीरः ।

ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमभेन संग्रहकाः प्रत्यनीकस्थिता मे । एतान्कृत्वाऽय मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपुसङ्घगोष्ठान् ।

अथाब्रवीदर्जुनं भीमभेनः स दीर्घमासाद्य कुरुप्रवीर । संग्रहकान् प्रतिघातयामि संख्ये सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वं ।

तद्भीमभेनस्य वचो निशम्य मुदुष्करं भ्रातुरमिवमध्ये । संग्रहकानीकमसङ्घमेकः मुदुष्करं धारयामीति पार्थः ।

२२५

उवाच नारायणमप्रमेयं कपिध्वजः सत्यपराक्रमस्य । श्रुत्वा वचो भ्रातुरदीनसत्त्वसादाहवे सत्यवचो महात्मा ।

द्रष्टुं कुरुश्रेष्ठमभिप्रयास्यन् प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ चोदयाश्वान् हृषीकेश विहायेतद्वलार्णवं । अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो हथान् सर्वदाशार्हमुख्यः प्रचोदयन् भीममुवाच चेदं । नैतद्विचित्रं तव कर्माद्य भीम यास्याम्यहं जरि
पार्थारिमाणम् ।

ततो ययौ हृषीकेशो यत्र राजा युधिष्ठिरः । शोभाञ्ज्नीघ्नतरं राजन् वाजिभिर्गच्छोपमैः ।

प्रत्यनीके व्यवस्थाप्य भीमसेनमरिन्दमं । संदिश्य चैनं राजेन्द्र युद्धं प्रति वृक्षदरं ।

ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ राजानमासाद्य शयानमेकं । रथादुभौ प्रत्यवरुद्ध तस्माद्वन्द्यतुर्धर्मराजस्य पादौ ।

तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं केमिणं पुरुषवर्षभं । मुदाऽभ्युपगतौ कृष्णावश्विनाविव वासवं ।

तावभ्यनन्दद्राजाऽपि विवस्वानश्विनाविव । हते महासुरे जम्भे शक्रविष्णू यथा गुरुः ।

मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः । हर्षगद्गदया वाचा प्रीतः प्राह परन्तपः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अयोपयातौ पृथुलोहिताचौ शराचिताङ्गौ रुधिरप्रदिग्धौ । समीक्ष्य सेनायनरप्रवीरौ युधिष्ठिरौ वाक्यामि
दं वभाषे ।

महासत्त्वौ हि तौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ । हतमाधिगृथिं मेने संख्ये गाण्डीवधन्वना ।

तावभ्यनन्दन् कौन्तेयः साम्ना परमवल्लुना । स्मितपूर्व्वममित्रघ्नं पूजयन् भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वागतं देवकीमातः स्वागतन्ते धनञ्जय । प्रियं मे दर्शनं गाढं युवयोरच्युतार्जुनौ ।

अलताभ्यामरिष्टाभ्या हतः कर्णो महारथः । आशीविषमं युद्धे सर्व्वशस्त्रविशरदं ।

अग्रगं धार्तराष्ट्राणां सर्व्वेषां शर्व्वं वर्क्षं च । रक्षितं वृषसेनेन सुधेणेन च धन्विना ।

अनुज्ञातं महावीर्य्यं रामेणास्ते मुदुर्जयं । अय्यं सर्व्वस्य लोकस्य रथिनं लोकविश्रुतं ।

चातारं धार्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनीमुखं । हन्तारं परैरन्यानाममित्रगणमर्दनं ।

दुर्य्योधनरहिते युक्तमस्मदुःखाय चोद्यतं । अप्रदृश्यं महायुद्धे देवैरपि सवासवैः ।

अनलानिलयोस्तुभ्यं तेजसा च बलेन च । पातालमिव गम्भीरं सुहृदां नन्दिवर्द्धनं ।

अलकं मम मित्राणां हत्वा कर्णे महासृष्टे । दिव्या युवामनुप्राप्तौ जित्वाऽसुरमिवामरौ ।

घोरं युद्धमदीनेन मया ह्यस्याच्युतार्जुनौ । कृतं तेनान्तर्कौनव प्रजाः सर्व्वजिघांसता ।

तेन केतुस्य मे किञ्चो हतौ च पार्श्विणसारथी । हतवाहस्ततश्चास्मि युयुधानस्य पश्यतः ।

धृष्टयुञ्जय यमयोर्वीरस्य च शिखण्डिनः । पश्यतां द्रौपदेयानां पाञ्चालानाञ्च सर्व्वशः ।

एतान्-जित्वा महावीर्य्यः कर्णः शत्रुगणान् बह्वन् । जितवान्मा महाबाहो यतमानो महारणे ।

अभिसृज्य च मां युद्धे परुषाण्युक्त्वान् बह्वन् । तत्र तत्र युधां श्रेष्ठ परिभूय न संशयः ।

भीमसेनप्रभावान्तु यस्मीवास्मि धनञ्जय । बह्वनाऽत्र किमुक्तेन न हि तत् सोढुमुत्सहे ।

त्रयादशाहं वर्षाणि यस्माद्धीतो धनञ्जय । न स मित्रं लभे रात्रौ न चाहमि मुखं कश्चित् ।
 तस्य द्वेषेण मयुक्तः परिदंष्ट्रं धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वाघ्रीनम इव दिजः ।
 तस्यायमगमत् कालश्चित्तयानस्य मे चित् । कथं कर्णे मया शक्यो युद्धे क्षययितुं भवेत् ।
 जायस्वप्रियं कौन्तेय कर्णमेव मदा ह्यहं । पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत् ।
 यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्धीतो धनञ्जय । तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवायतः स्थितं ।
 योऽहन्तेनैव वीरेण समरेष्वपलायिनः । सहयः सरयः पार्थ जित्वा जीवन् विमर्शितः ।
 के नु मे जीवितेनार्थो राज्ञ्यनर्थो भवेत् पुनः । ममैवं विरतस्याद्य कर्णेनाहवशाभिना ।
 न प्राप्तपूर्व्यं यद्धीक्षत कृपाट्टाणाञ्च संयुगे । तत्राप्यमम मे युद्धं सूतपुत्रः स्मरन् रायात् ।
 स त्वां पृच्छामि कौन्तेय यथाऽद्य कुशलं तया । तन्ममाचक्ष्व कात्स्न्येन यथा कर्णा हतस्त्वया ।
 शक्रतुल्यवनेन युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यस्तयाऽस्तेन स कथं वै निरुदितः ।
 महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशारदः । धनुर्धराणां प्रवरः सर्वेषामेकपूषपः ।
 पूजिता धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशास्यते । त्वदर्धमेव राधेयः स कथं निहतस्त्वया ।
 धार्तराष्ट्रो हि धार्थपुं सर्वेष्वेव मदाऽर्जुनः । तव मृत्युं रणे कर्णे मन्यते पुरुषर्षभ ।
 स त्वया पुण्यव्याघ्र कथं युद्धे निरुदितः । तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णा हतस्त्वया ।
 युध्यमानस्य च गिरः पश्यातां मुहुरं हतं । त्वया पुरुषशार्दूल निहनेन यथा शैरोः ।
 यः पर्युपासीन् प्रदिशो दिशश्च त्वां सूतपुत्रः समरे परीक्षन् । दिक्षु कर्णः समरे हस्तिषट्कं यः स ह्रीदानीं कङ्कपवैः
 मृतीर्क्ष्णः ।
 तदा रणे निहतः सूतपुत्रः कश्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा । प्रियश्च मे परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ।
 यः सर्वतः पर्यपतत्स्वदर्थे मदाऽर्चितो गर्वितः सूतपुत्रः । स गृहरमानी समरे समेत्य कश्चित् तया निहतः संयुगेऽभौ ।
 रौक्मं वरं हस्तिगवाश्चयुक्तं रथं प्रदितुमर्थः परेभ्यस्त्वदर्थे । मदा रणे स्पृहते यः स पापः कश्चित् त्वया निहतस्मात् युद्धे ।
 योऽभौ मदा गृहरभेदेन मत्तो विकृत्यते संसदि कौरवाणां । प्रियोऽत्यर्थं तस्य सुयोधनस्य कश्चित् स पापो निहतस्त्वयाऽद्य ।
 कश्चिन् समागम्य धनुः प्रयुक्तैस्त्रयैर्धितैर्लोहितैर्ज्वलैर्विहङ्गैः । शते पापः सुविभिन्नगात्रः कश्चिद्भूमौ धार्तराष्ट्रस्य बाह ।
 योऽभौ मदा आघते राजभृथ दुर्योधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः । अहं हन्ता फाल्गुनस्येति मोहात् कश्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ।
 नाहं पादौ धारयिष्ये कदाचिथावत् स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः । व्रतं तैस्तैतत् सर्वदा शक्रसूनो कश्चित् त्वया निहतः
 सोऽद्य कर्णः ।
 योऽभौ कृष्णामव्रवीदुष्टबुद्धिः कर्णः सभायां कुरुवीरमर्थे । किं पाण्डवास्त्वं न जहासि कृष्णे मुदुर्बलान् पातितान् हीन
 सत्त्वान् ।
 योऽभौ कर्णः प्रत्यजानात्स्वदर्थे नाहं हत्वा सह कृष्णेन पार्थे । इहापयातेति स पापबुद्धिः कश्चिच्छेते शरभंभिन्नगात्रः ।
 कश्चित् संयामो विदितो वै तवाद्यं समागमे सञ्जयकौरवाणां । यत्रावस्थामीदृशीं प्रापितोऽहं कश्चित् त्वया सोऽद्य हतो
 दुरात्मा ।

१२५

१२६

१२७

१२८

कश्चित्त्वा तस्य सुमन्दबुद्धेर्गाण्डोवमुर्कैर्विशिष्यैर्वह्निः । सकुण्डने भानुमदुत्तमाङ्गं कायात्प्रवृत्तं युधि सयमचिन् ।
 दत्तमया वाणममर्पितेन ध्यातोऽमि कर्णस्य वधाय वीर । तस्मै त्वया कश्चिदमोघमद्य ध्यानं कर्णेनिपातनेन । ११५०
 यदुपपूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदीकृतं कर्णसमाश्रयेण । कश्चित्त्वा सोऽद्य ममाश्रयोऽस्य भग्नः पराक्रम्य सुयोधनस्य ।
 यो नः पुरा षण्डतिलानवोक्तं सभामध्ये कौरवाणां समतं । सुदुर्मतिः कश्चिदुपेत्य संख्ये त्वया हतः सूतपुत्रो ह्यमर्षी ।
 यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराऽब्रवीन्निर्जितां सौबलेन । स्वयं प्रमत्तानय याज्ञभेनीमपोह कश्चित् स हतस्त्वयाऽद्य ।
 यः शस्तृक्षेत्रतमं पृथिव्यां पितामहं व्याक्षिपदत्यन्तताः । संख्यायमनोऽद्धेरयः स कश्चित्त्वा हतोऽद्याधिरयिर्धृष्टात्मनः ।
 अमर्षजं निहतममोरणेगितं हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम । हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति ब्रुवन् प्रशमय मेऽद्य
 फाल्गुन ।

११५५

ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः । अनुधाये त्वां सततं प्रवीर वृत्रे हतेऽस्मै भगवानिवेन्द्रः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्ब्रूषीलस्य वचो निगम्य राज्ञः क्रुद्धस्यातिरथो महात्मा । उवाच दुर्द्वर्षमदीनसत्त्वं युधिष्ठिरं जिष्णु-
 रन्तवोर्यः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ संग्रसकैर्युध्यमानस्य मेऽद्य भेनाययायो कुरुक्षेत्रेषु राजन् । आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन् द्रौणि-
 स्तात् सहसाऽभ्यतिष्ठत् ।

दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्चशतानि हत्वा तथा द्रौणिमगमं पार्थिवाय ।
 स मां समासाद्य नरेन्द्र यत्तः समाभ्ययात् सिंहेनैव द्विपेन्द्रः । अकार्षीच्च रथिनामुज्जिहीषीं महाराज वध्यातां कौरवाणां । ११५६
 ततो रणे भारत दृष्ट्वाकम्प आचार्यपुत्रः प्रवरः कुरूणां । मामर्हयामास श्रितैः पृथक्कैर्जनार्दनस्यैव विषाग्रिकल्पैः ।
 अष्टागवः सप्त शतानि वाणान् मया प्रयुक्तस्य वहन्ति तस्य । तांस्तेन मुक्तानहमस्य वार्ष्णेयनाशयं वायुरिवाऽभ्रजालं ।
 ततोऽपरान् वाणसङ्घानेकानाकर्णपूर्णैर्यतविप्रमुक्तान् । समर्थं शिवास्त्रबलप्रथमैस्तथा यथा प्राटुवि कालमेघः ।
 नैवाददानं न च सन्ध्यामं जानीमहे कतरेणास्तीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे पर्यवर्तत ।
 तस्याततं मण्डलमेव सञ्च प्रवृश्यते कार्ष्णिकं द्रोणसूत्रोः । सोऽविध्यकां पञ्चभिर्द्रोणपुत्रः श्रितैः शरैः पञ्चभिर्बाणसुदेवं । ११६५
 अहं हि ते त्रिशता वज्रकल्पैः समार्हयस्मिन्निषस्यान्तरेण । क्षणात् आवित् समक्षो बभूव समार्हितो मरिचकैः
 पृथक्कैः ।

स विजयबुधिरं सर्वगाचैरथानोकं सूतसूत्रोर्विवेश । मयाऽभिभूतान् सैनिकानां प्रवर्षाजसौ प्रपश्यन्बुधिरप्रदिग्धान् ।
 ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं विजस्रयोधं द्रुतवाजिमागं । पञ्चाशता रथमुखैः समेत्य कर्णस्वरन् मामुपायात् प्रमाथी ।
 तान् सूदधिलाऽहमपास्य कर्णं द्रुष्टुं भवन्तं त्वरयाऽभिधातः । सर्वे पाञ्चाला क्षुद्रिजन्ते स्म कर्णादृष्ट्वा गावः केहरिणं यथैव ।
 मृद्योरास्यं व्याप्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् । रथंस्तु तान् सप्तशतानि मग्नान्नादा कर्णः प्राहिणोन्मू-
 त्युसम् ।

११७०

न चाप्यभूत् क्लान्तमनाः स राजन् यावन्नास्मान् दृष्टवान् सूतपुत्रः । श्रुत्वा तु त्वां तेन दृष्टं समेतमस्यत्वात् पूर्णतरं
 जतश्च ।

सन्धे कालमपयानस्य राजन् क्रूरात्कर्णोत्तेऽहमचिन्त्यकर्षन् । मया कर्णस्यास्त्रमिदं पुरस्ताद्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररूप ।
 न ह्यद्यान्यो विद्यते सञ्जयानां महारथं योऽद्य सहेत कर्ण । शैनेयो मे मात्स्यकिञ्चकरचो दृष्टद्युम्नश्चापि तथैव राजन् ।
 युधामन्युश्चात्तमैजास्य शूरी पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्रौ । रथप्रवीरेण महानुभाव द्विषत्सैन्ये वर्त्तता दत्तरेण ।
 मर्मत्याहं सूतपुत्रेण संख्यं वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य । योऽस्यान्यहं भारत सूतपुत्रमस्मिन् मंदामे यदि वै दृश्यतेऽद्य । ६७०५
 आयाहि पश्याद्य युयुत्समानं मां सूतपुत्रश्च रणे जयाय । महर्षभस्येव मुखं प्रपन्नाः प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवन्ति ।
 बद्धा हता भारत राजपुत्राः स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्नाः । कर्णेन चेदद्य निहन्मि राजन् मबान्धवं युधमानं
 प्रमत्त ।

प्रतिश्रुत्याऽकुर्वन्तो वै गतिर्या कष्टा याता तमहं राजसिंह । आमन्त्रये त्वां ब्रूहि जयं रणे मे पुरा भीमं धार्तराष्ट्रा गमन्ते ।

भौतिं हनियामि नरेन्द्रसिंह मैत्र्यन्तया शत्रुगणांश्च सर्वान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां सप्तपष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णे कथ्यमुदारवीर्यं क्रुद्धः पार्थः फाल्गुनस्यामितौजाः । धनञ्जयं वाक्यमुवाच यद युधिष्ठिरः
 कर्णशराभितप्तः । ६७००

विप्रद्रुतातात चमस्वदीबा तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु । भंतो भीमं त्यज्य चायास्तथा त्वं अन्नाशकः कर्णमयो
 निहन्तुं ।

स्येयस्त्वया पार्थ कृतः पृथाया गर्भे समाविश्य यथा न साधु । त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं यन्नाशकः सूतपुत्रं
 निहन्तुं ।

यत्तद्वाक्यं दैतवने त्वयोक्तं कर्णे हन्ताऽस्त्र्येकरथेन सन्धे । त्यक्त्वा तदै कथमद्यापयातः कर्णाद्भीतो भीममेतं विहाय ।

इदं यदि दैतवनेऽप्यपचः कर्णे योद्धुं न प्रशस्ये नृपेति । वयन्ततः प्राप्तकालश्च सर्वं कृत्यानुपैष्याम तथैव पार्थ ।

मयि प्रतिश्रुद्य बधं हि तस्य न वै कृतं तच्च तथैव वीर । आनीय नः शत्रुमर्थं स कस्मात् समुत्तिष्य स्थण्डिले प्रत्य
 पिष्टाः । ६७०५

अथाशिशु वयमर्जुन नयि यियासवो बह्व कल्याणमिष्टं । तप्तः सर्वं विफलं राजपुत्र फलार्थिनामफल इवातिपुष्यः ।

प्रच्छादितं वडिशमिवाभिषेण सञ्कादितं गरलमिवाशनेन । अनर्थकं मे दर्शितवानसि त्वं राज्यार्थिने राज्यरूपं
 विनाशं ।

त्रयोदशेऽहो हि समाः सदा वयं त्वामन्वतोविष्म धनञ्जयाश्रया । काले वर्षं देवमिषोत्तवीजं तत्रः सर्वान्नरके त्वं न्यमज्जाः ।

अन्तःपृष्ठावागुवाचान्तरीने सप्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ । जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान् शानवान् जेश्च
 तोति ।

अयं जेता खाण्डवे देवमंधान् सर्वान् भूतान्यपि चोत्तमौजाः । अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकयानयं कुरुषाजमध्य
 निहन्ता । ६७००

अस्मात् परे नो भविता धनुर्धरो नैनं भूतं किञ्चन जातु जेता । इच्छन्त्यं सर्वभूतानि कुर्यादश वशी सर्वसमाप्त विद्यः ।

कान्धा शशाङ्कस्य जनेन वायाः स्यैर्येण मेरोः समया प्रविष्टाः । सूर्यस्य भामा धनदस्य सत्पुत्रा शैथिल्येण शक्रस्य बलनेविषाणः ।

तु यो महात्मा तव कुन्ति पुत्रो जातो दितेर्विष्णुगिरिवारिहस्ता । स्त्रेषां जयाय द्विषतां वधाय ख्यातोऽभितौजाः कुल
तन्मुकर्त्ता ।

इत्यन्तरीचे शतशृङ्गमूर्द्धितपस्विनां प्रहृष्टतां वागवाच । एवंविधं तच्च नाभूत्तथा च देवापि नूतनमृतं वदन्ति ।
तथा परेषामपि सप्तमांशं श्रुत्वा गिरः पूजयतां सदा त्वां । न सन्नतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां जानाम्याधिरथेभ्यार्त्तं । ११५
त्वद्वा हतं बाहमकृजनाचं श्रुत्वा समाख्याय कपिप्लवङ्गं । खड्गं गृहीत्वा हेमपङ्कजवन्द्यं धनुश्चेदं गाण्डिवं तालमात्रं ।
म केशवेनोद्यमानः कथं त्वं कर्णोद्गीतो व्यपयातोऽसि पार्थ । धनुश्च तत् केशवाय प्रयच्छ यन्ता भविष्यत्स्वं रणे केशवस्य ।
तदाऽहमिष्यत् केशवः कर्णभृगं महत्पतिवृक्षमिवाक्षवक्षः । राधियमेतं यदि नाद्य शक्रश्चरन्तमयं प्रतिधावमाय ।
प्रयच्छान्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य त्वन्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको नरेन्द्रः । अस्माकैवं पुन्यदारैर्विहीनान् सुखाद्गुह्यान्वाज्यनाशाच्च भूयः ।
द्रष्टा लोकः पतितानप्यगधि पापैर्युष्टे नरके पाण्डवेय । मामेऽपतिष्यः पञ्चमे त्वं सुहृद्रे न वा गर्भेऽप्यभिव्यिः प्रयायाः । ११०
तत्ते श्रेयो राजपुत्राभिव्यिष्येत् संप्रामादपथानं दुरात्मन् । धिम्नापङ्गीवं धिक् च ते बाहुवीर्यममंख्येयान् वाणगणांश्च
षिक्ते ।

धिक्ते केतुं केशरिणः सुतस्य हृशानुदत्तस्य रथस्य धिक्ते ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरैवमुक्तः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । अस्मिं जगद् संकुटो जिघांसुर्भरतर्षभ ।

तस्य कोपं ममुदीक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ गृहीतः खड्ग इत्युत ।

न हि पश्यामि योद्धव्यं त्वया किञ्चिद्भयञ्चय । ते यस्मा धार्तराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ।

११५

अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्टः कुशली च युधिष्ठिरः ।

म दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलममविक्रमं । हर्षकाले च संप्राप्ते किमिदं मोहकारितं ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यत्ने बध्ना भविष्यति । प्रहर्त्तुमिच्छमे कस्मात् किं वा ते चित्तविभ्रमः ।

कस्माद्भवान् महाखड्गं परिगृह्णाति सत्वरः । तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय किमिदन्ते चिकीर्षितं ।

परावृत्तमिदं यत् क्रुद्धः खड्गमहुतविक्रमः । एवमुक्तस्तु हृष्टोऽपि प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरं ।

११६

अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् । अन्यस्मै देहि गाण्डोवमिति मां योऽभिचोदयेत् ।

भिन्द्याम्यहं तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम । तदुक्तं मम चानेन राज्ञोऽमितपराक्रम ।

ममसं तव गोविन्द न तत् क्षन्तुमिहात्सहे । तस्मादेनं बध्निष्यामि राजानं धर्मभीरुकं ।

प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हत्वैनं मरुत्तमं । एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदनन्दन ।

मोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यामृण्यतां गतः । विशोको विजयस्यापि भविष्यामि जनार्दन ।

११७

किं वा त्वं मन्यसे प्राप्तमस्मिन् काल उपस्थिते । त्वमस्य जगतस्तात वेत्य सर्वं गतागतं ।

तत्तथा प्रकथिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धिग्धिगित्वेव गोविन्दः पार्थमुक्ताऽब्रवीत्पुनः ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ ददानीं पार्थ जानामि न वृद्धाः मेवितास्त्वया । कालेन पुरुषव्याघ्र संरम्भे यद्भवानगात् ।

न हि धर्मविभागज्ञः कुर्यादेवं धनञ्जय । तथा त्वं पाण्डवायैह धर्माभीरुरपण्डितः ।
 अकार्याणां क्रियाणाञ्च मयांगं यः करोति वै । कार्याणामक्रियाणाञ्च स पार्थ पुरुषाधमः ।
 अनुसृत्य तु यं धर्मं कवयः समुपस्थिताः । समासवितरविदो न तेषां वेत्ति निश्चयं ।
 अनिययज्ञा हि नराः कार्याकार्यविनिश्चये । अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु ।
 न हि कार्यमकार्यं वा सुखं शान्तिं कथञ्चन । श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ।
 अजिज्ञः नाह्वानं यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् । प्राणिनां त्वं बन्धं पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे ।
 प्राणिनामवधन्नात सर्वज्यायान्मतो मम । अनृतं वा वदेदाचं न तु हिंस्यात् कथञ्चन ।
 म कथं भ्रातरं ज्यैष्ठं राजानं धर्मकोविदं । हन्याह्वान्नरश्रेष्ठं प्राकृतोऽन्यः पुमानिव ।
 अयुध्यमानस्य बधस्तया शत्रोश्च मानदः । पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणञ्चापि गच्छतः ।
 कृताञ्जलः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च । न बधः पूज्यते मङ्गिश्च सर्वे गुरौ तव ।
 त्वया चैव व्रतं पार्थ बालेनैव कृतं पुरा । तस्मादधर्मसंयुक्तं मौख्यात् कर्म व्यवस्थमि ।
 म गुरुं पार्थ कस्मात्त्वं हनुकामोऽभिधावमि । अभिप्रधार्य धर्माणां गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययां ।
 ददं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव । यद्व्याप्तव भीष्मो हि पाण्डवो वा युधिष्ठिरः ।
 विदुरो वा तथा क्षन्ता कुन्ती वाऽपि यशस्विनी । तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वेन निबोधेन धनञ्जय ।
 सत्यस्य वदितो माधुर्न सत्यादिर्यतं परं । तत्त्वेनैव सुदुर्ज्ञेयं पश्य सत्यमनुष्ठितं ।
 सत्यमेव तु वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चायनृतं भवेत् ।
 विवाहकाले रतिप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थं ज्ञानृतं वदेत् पश्चानृतान्याङ्गरपातकानि ।
 तादृशं मन्यते बाले यस्य सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।
 किमाश्चर्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः । सुमहत्प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्यबधादिव ।
 किमाश्चर्यं पुनर्भूते धर्मकामो ह्यपण्डितः । सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगास्त्रिव कौशिकः ।
 ॥ अञ्जन उवाच ॥ आचक्ष्व भगवन्नेतद्यथा विन्दास्यहं तथा । बलाकस्यानुसम्बन्धं नदीनां कौशिकस्य च ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ पुरा व्याधोऽभवत् कश्चिद्बलाको नाम भारत । याचार्थं पुत्रदारस्य मृगान् हन्ति न कामतः ।
 दृष्ट्वा च मातापितरौ विभर्त्त्यन्त्याश्च भंश्रितान् । स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्यवागनसूयकः ।
 स कदाचिन्मृगं लिप्सुर्नान्यविन्दन् मृगं कश्चित् । अपः पिवन्तं ददृशे श्यापदं घ्राणचक्षुषं ।
 अदृष्टपूर्वमपि तत् सत्त्वे तेन कृतं तदा । अन्ये हते ततो व्याघ्रः पुष्पवर्धं पपात च ।
 अस्मरंगीतवादिचैर्नादितञ्च मनोरमं । विमानमागमत् स्वर्गान्मृगव्याधनिनीषया ।
 तद्भूतं सर्वभूतानामभावाय किलार्जुन । तपस्त्राप्ता वरं प्राप्तं कृतसम्बन्धं स्वयम्भुवा ।
 तद्भूत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयं । ततो बलाकः खरगादेवं धर्मः सुदुर्विदः ।
 कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वी नो बह्जश्रुतः । नदीनां मज्जं गामाददृगात् स किलावसत् ।
 सत्यं मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्भूतं । सत्यवादीति विख्यातः स तदामीह नञ्जय ।

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

अथ दम्बुभयात् केचित्तदा तदनम विगन् । तत्रापि दम्बुः कुङ्कुमागमार्गन् यत्नतः ।
 अथ कौशिकमभ्येत्य प्राङ्गमे सत्यवादिनं । कतमेन पथा याता भगवन् बहवो जनाः ।
 सत्येन पृष्टः प्रब्रूहि यदि तान् वेत्य शंस नः । स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह ।
 बङ्गुचलतागुल्ममेतदनमुपाश्रिताः । इति तान् ख्यापयामास तेभ्यस्तत्त्वं स कौशिकः ।
 ततस्ते तान् समासाद्य क्रूरा जघ्नुर्गति श्रुतिः । तेनाधर्मेण महता वाग्दुर्हकेन कौशिकः ।
 गतः स कष्टं नरकं सूक्ष्मधर्मेणकोविदः । यथा चाल्पश्रुतो मूढो धर्माणामविभागवित् ।
 वृद्धानपृष्टा सन्देहं महत् श्रममिनोऽर्हति । तत्र ते लक्षणेद्देशः कश्चिदेवं भविष्यति ।
 दुष्करं परमं ज्ञानं तर्केणानुयवस्यति । श्रुतेर्द्धर्म इति श्लोके वदन्ति बहवो जनाः ।
 तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्व्वं विधीयते । प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं ।
 यस्यादहिंसाभंग्युक्तं स धर्म इति निश्चयः । अहिंसार्थाय हिंसाणां धर्मप्रवचनं कृतं ।
 धारणाद्धर्ममित्याहुर्द्धर्मा धारयते प्रजाः । यस्माद्धारणभंग्युक्तः स धर्म इति निश्चयः ।
 ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धर्ममिच्छन्ति कश्चित् । अकृजनेन मोक्षो वा नानुकृजेत् कथञ्चन ।
 अवश्यं कृजित्ये वा शङ्केरुष्यकृजतः । श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं ।
 यः कार्य्येभ्यो व्रतं पृत्वा कर्मणा नोपपादयेत् । न तत् फलमवाप्नोति एवमाहुर्धर्मोपनिषः ।
 प्राणायामे विवाहे वा सर्व्वज्ञातिबधात्यये । कर्मण्यभिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्तं मृषा भवेत् ।
 अधर्मं नात्र पश्यन्ति धर्मवन्तार्थदर्शनः । यः सेनेः सह सम्बन्धान् मुच्यते शपथैरपि ।
 श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं । न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन ।
 पापेभ्योऽपि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् । तस्माद्धर्मार्थमनृतमुक्ता नानृतभागवेत् ।
 एष ते लक्षणेद्देशो मया दिष्टो यथाविधि । यथाधर्मं यथाबुद्धिं मयाऽद्य वै हितार्थिना ।
 एतत् श्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि बधो युधिष्ठिरः ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः । हितञ्चैव यथाऽस्माकं तथैतद्वचनं तव ।
 भवान् माह्वसमोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च । गतिश्च परमा कृष्ण त्वमेव च परायणं ।
 न हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदितं कश्चित् । तस्माद्भवान् परं धर्मं वेद सर्व्वं यथातथं ।
 अवश्यं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरं । अस्मिन्सु मम सङ्कल्पे ब्रूहि किञ्चिदमुपहं ।
 इदं वापरमंत्रैव शृणु हतस्य विवर्त्तितं ।

जानामि दाशार्हं मम व्रतं त्वं ये मां ब्रूयात् कञ्चन मानुषेषु । अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ तत्तोऽस्त्वैव्वा वीर्य्यतो वा वि
 शिष्टः ।

हन्यामहं केशव तं प्रमत्तं भीमो हन्यात्पूवरकेति चोक्तः । तस्मै राजा प्रोक्तवांस्ते समलं धनुर्देहीत्यसकृत् वृष्णिवीर ।
 तं हन्याञ्चेत् केशव जीवलोकं स्थाता माहं कालमत्यल्पमात्रं । ध्यात्वा नूनं क्षेमसा चापि मुक्तो बधं राक्षो भ्रष्टवोर्था विचिताः ।
 यथा प्रविष्टा मम लोकबुद्धौ भवेत्सत्या धर्मभृता बरिष्ठ । यथा जीवेत् पाण्डवोऽहञ्च कृष्ण तथा बुद्धिं दातुमर्थर्हसि त्वं ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ राजा आनो विजते दुःखितश्च कर्णेन संख्ये निशितैर्बाणसङ्घैः । यस्मानिहं सूतपुत्रेण वीर शरैर्भृशं ताडितो युध्यमानः ।

अतस्त्वमेतेन सरोषमुक्तो दुःखान्वितेनेदमयुक्तरूपं । आक्रोषिती ह्येष यदि स्म संख्ये कर्णे निहत्यादिति चाब्रवीत् सः । १४८०
जानाति तं पाण्डव एष चापि पापं लोके कर्णममह्यमन्यैः । अतस्त्वमुक्तो भृशरूपवितेन राज्ञा समं परेषाणि पार्थ ।
नित्यायुक्ते सततस्य प्रमदो कर्णे द्यूतं ह्यथ रणे निबद्धं । तस्मिन् हते कुरवे निज्जिताः स्युरेवं बुद्धिः पार्थिवे धर्मपुत्रे ।
ततो बधं नार्हति धर्मपुत्रस्त्वया प्रतिज्ञाऽर्जुन पालनीया । जीवन्मृतं येन मृतो भवेद्धि तन्मे निबोधेह तवानुरूपं ।
यदा मानं लभते मानमार्हस्तदा स वै जीवति जीवनाके । यदाऽवमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ।

संमनितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तया यमाभ्या । वृद्धैश्च लोके पुरुषैश्च शूरैस्तस्यापमानं कलया प्रयुज्म । १४८१
त्वमित्यत्र भवन्ति हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरं । त्वमित्युक्तो हि निहते गृह्णवति भारत ।
एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरं । अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुष्वैनं कुरुद्वह ।
अयर्थाङ्गिरसी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः । अविचार्यैव कार्येषां श्रेयस्कार्मेनैव मदा ।
अवधेन बधः प्रोक्तो ददुरुस्त्वमिति प्रभुः । तद्ब्रूहि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित् ।
बधं ह्ययं पाण्डव धर्मराजस्वत्तो युक्तं वेत्यते चैवमेषः । ततोऽस्य पादवभिवाद्य पश्चात् समं ब्रूयाः १ [धत्वा
च पार्थ ।

१४८०

भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु कुर्याद्राजा धर्मनवेत्य चापि । मुक्तोऽनुताड्यत्वबधाच्च पार्थ हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रं ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दृष्टान्तेन संवदे जनमप्रतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन पार्थः प्रशस्य स हृदयचक्षुः । ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराजमनुक्तपुण्यं पार्थं प्रमदम् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व यत्तिष्ठमे क्रोशमात्रे रणादौ । भीमस्तु ममार्हति गर्हणाय यो युध्यते मर्त्यलोके प्रवीर्यैः ।

कालं हि शत्रून् परिपीद्य संख्ये हत्वा च शूरान् पृथिवीपतींस्तान् । रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान् मादिप्रवेकानमि
तांश्च वीरान् ।

यः सुस्रारणमधिकं महसं हत्वा नदंस्तुमुलं सिंहनादं । काम्बोजानामयुतं पार्श्वतीथान् मृगान् सिंहा विनिहत्येव चाजं । १४८२
सदुक्तरं कर्म करोति वीरः कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् । रथादवसृत्य गदां परामृषंस्तया निहत्याश्वरथ
दिपावणे ।

बरासिमा वाजिरथाश्चकुञ्जरांस्तथा रथाद्धैधनुषाऽदहत्परान् । प्रगृह्य पद्भ्यामहितान् निहन्ति पुनस्तु दोर्भा शतमन्यु
विक्रमः ।

महाबलो वैश्रवणान्तकोपमः प्रमदम् हन्ता दिपतामनोकिरी । स भीममेनोऽर्हति गर्हणं मे न त्वं नित्यं रक्ष्यमेव स हङ्गिः ।
महारथान्नागवरान् हृद्याश्च पदातिमुख्यान्पि च प्रमथ्य । एको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मग्नः स मामुपालभुमरिन्दमोऽर्हति ।

कलिङ्गवज्राङ्गनिषादमागधान् वहा मदानीलबलाहकोपमान् । निहन्ति यः शत्रुगणानेकान् स मामुपालमुमरिन्द
माऽर्हति ।

२५०

स युक्तमास्थाय गच्छेहि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्णमुष्टिः । सृजत्यसौ शरवर्षाणि वीरो महाहवे मेघ इवाम्बुधराः ।
शतान्यष्टौ वारणानामवश्यं विश्रान्तितैः कुम्भकरायहसैः । भीमेनासौ निहतान्यद्य वायैः स मां क्रूरं वक्तुमर्हत्यग्निः ।
बलन्तु वाचि दिजसत्तमानां क्षात्रं बुधा बाहुबलं वदन्ति । त्वं वाम्बलो भारत निष्ठुरस्य तमेव मां वेत्य यथाबलोऽहं ।
यत्ते हि नित्यं तव कर्तुमिष्टं दारैः सुतैर्जीवितेनात्मना च । एवं यन्मां वाम्बिशिखेन हंसि तत्तः सुखं न वयं विप्र
किञ्चित् ।

मा माऽवमंस्या द्रौपदीतत्पभंस्तो महारथान् प्रतिहन्मि त्वदर्थे । तेनाविशङ्को भारत निष्ठुरोऽसि तत्तः सुखं नः भिजानुनि
किञ्चित् ।

२५१

प्रेरुतः स्वयं सत्यसन्धेन मृद्युस्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे । वीरः शिखण्डो द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाऽभिगुप्तेन हतस्य तेन ।
न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं यतस्त्वमनेव्विहताय सक्तः । स्वयं कृत्वा पापमनार्थजुष्टमस्माभिर्व्या तर्तुमिच्छस्यसेऽहं ।
अनेपु दोषा बहवो विधर्माः श्रुतास्त्वया महदेवोऽब्रवीद्यान् । तान्नैषि त्वं त्यक्तुमवाधुजुष्टास्तेन स्म सर्वे निरयं प्रपन्नाः ।
सुखं त्वतो नः भिजानोम किञ्चिद्यनस्त्वमप्यैर्देवितुं सः प्रमत्तः । स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव त्वमस्मांसीवः । श्रावयस्यस्य वाचः ।
श्रोतेऽस्माभिर्निहता शत्रुमेना किञ्चैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती । त्वया हि सत् कर्म कृतं नृशंसं यस्माद्देवः कौरवाणां बधश्च । २५२
हता उदीच्या निहताः प्रतोच्या नष्टाः प्राच्या दाक्षिणत्या विगस्ताः । कृतं कर्माप्रतिरूपं महद्भित्तं यो धौवैरस्मदीयैश्च
युद्धे ।

त्वं देविता त्वत्कृते राज्यनाशस्तत्सम्भवं नो व्यसनं नरेन्द्र । माऽस्मान् क्रूरैर्व्याक्प्रतोदैस्तुद त्वं भूये राजन् कोपयेस्त्वल्पभाग्यः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एता वाचः पश्चाः सव्यसाची स्थिरप्रज्ञः श्रावयित्वा तु रूपाः । बभूवामौ विमना धर्माभोरः कृत्वा प्राज्ञः
पातकं किञ्चिदेवं ।

तदाऽनुतेपे सुरराजपुत्रो विनिश्चयसंश्रामिमयादवर्ध । तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विकोशमाकाशनिभं करोत्यमिं ।
ब्रवीहि मां त्वं पुनस्तत्तं वचस्तथा प्रवक्ष्याम्यहमर्थमिद्धये । इत्येवमुक्तः पुरुषोत्तमेन सुदुःखितः केशवमर्ज्जुनोऽब्रवीत् । २५३

अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रसह्य येनाहितमाचरं वै । निश्चयं तत्पार्थवचोऽब्रवीदिदं धनञ्जयं धर्माभृतो वरिष्ठः ।

राजाननेनं त्वमितीदमुक्ता किं कम्पलं प्राविशः पार्थ घोरं । त्वञ्चात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिप्र नेदं सङ्गिः सेवितं वै किरोटिन् ।
धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य खेन्न नैनं यदि हन्या नृवीर । धर्माङ्गीतस्तत्कथं माम ते स्यात् किञ्चोत्तरं वाकरिष्यस्वमेव ।
सुखोऽधर्मा दुर्बिन्दुश्चापि पार्थ विशेषतोऽहैः प्रोच्यमानं निबोध । हत्वात्मानमात्मना प्राप्नुयास्व बधाद्वातुर्नरकं चाऽतिघोर ।
ब्रवीहि वा चाद्य गुणानिहात्मनस्तथा हतात्मा भविताऽसि पार्थ । तथाऽस्तु कृष्णत्यभिगन्ध तद्वचो धनञ्जयः प्राह धनुर्वि
राम्य ।

२५४

युधिष्ठिरं धर्माभृतो वरिष्ठं शृणुष्व राजन्निति शक्रसूनुः । न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्धरो देवसूने पिनाकिनं ।
अहं हि तेनानुमतो महात्मा क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत् । मया हि राजन् सदिगीश्वरा दिशो विजित्य सर्वा भवतः कृता
वशे ।

म राजसुहृद् समाप्रदक्षिणः सभा च दिव्या भवतो ममैजसा । पाणौ वृधत्का निशिता ममैव भणुस्व सज्यं विततं सवः ।
पादौ च मे सरथौ रुध्रजौ च न मादृशं रुद्रगतं जयन्ति । हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या

विशस्ताः ।

मंशप्रकानां किञ्चिदेवास्मि शिष्टं सर्वस्य मेन्यस्य हतं मयाऽहम् । भेते मया निहता भारतीयं समू राजन् देवचमूप्रकाशा । २५०५
ये चास्तज्ञास्तानहं हन्मि चास्तेलसाम्नोक्तानेव करोमि भस्म । जैत्रं रथं भीममाख्याय हृष्टा यावः शीघ्रं सृतपुत्रं निहन्तु ।
राजा भवत्ययं सुनिर्वृताऽयं कर्णं रणे नाशयिताऽस्मि वाणैः । इत्येवमुक्ता पुनराह पाण्यौ युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं ।
अद्यापन्ना सृतमाता भवित्री कुन्ती हते वा मयि चावहृष्टा । सत्यं वदाम्यत्र न कर्णमाजौ शरैरहत्वा कवचं विमोक्ष्ये ।
॥ मञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्ता पुनरेव पाण्यौ युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं । विमुच्य शस्त्राणि धनुर्विभ्रज्य केशि च खड्गं विनि
धाय ठूणं ।

म व्रीडया नम्रशिराः किरीटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच । प्रसीद राजन् क्षमयन् मयोक्तं काञ्चे भवान् वेक्ष्यति तन्न
मन्ते ।

२५०६

प्रभाद्य राजानमभिवसाहं स्थितोऽब्रवीच्चैव पुनः प्रवीरः । नेदं चिरात् क्षिप्रमिदं भविष्यत्यावर्त्ततेऽसावमिधामि चैनं ।
यान्धेव भीमं समरात् प्रमोक्तुं सर्व्वात्मना सृतपुत्रश्च हन्तुं । तव प्रियार्थं मम जीविते हि ब्रवीमि सत्यं तदवेहि राजन् ।
इति प्रयास्यनुपगृह्य पादौ समुत्थितो दीप्ततेजाः किरीटी । एतत् श्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो भ्रातुर्व्याकं पश्यं फाल्सा
नय ।

उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच पाण्यौ ततो दुःखपरीतचेताः । हतं मया पार्थ यथा न साधु येन प्राप्तं व्यमनं वः सुधीरं ।
तस्मै श्छिग्नश्छिन्त्य ममेदमद्य हृगानाकल्प्याधममूपायस्य । पापस्य पापव्यसनान्वितस्य विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः । २५०७
वृद्धावमन्तुः परमस्य चैव क्लिप्तं प्रियं मे ह्यनुसृत्य रुवं । गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः सुखं भवान् वर्त्ततां मद्विहीनः ।
योऽपि राजा भीममेनो महात्मा क्लोवस्य वा मम किं राज्यकृत्यं । न चापि शक्तः परुषाणि शोढुं पुनस्तवेमानि कुर्यात्
तस्य ।

भीमस्तु राजा मम जीवितेन न कार्यमथावमतस्य वीर । इत्येवमुक्ता सहभोत्पपात राजा ततस्तच्छयनं विहाय ।

इधंप निर्गन्तुमयो वनाय तं वासुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ।

राजन् विदितमंतदै यथा गाण्डीवधन्वनः । प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता ।

२५०८

ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवमन्यस्मै देयमित्युत । वध्योऽस्य स पुंसांलोके त्वया चोक्तोऽयमोदृशं ।

ततः सत्यं प्रतिज्ञां तां पार्थिव प्रतिरुत्ता । मञ्जुन्दादवमानोऽयं हतस्तव महीपते ।

गुरुणामवमानो हि बध इत्यभिधीयते । तस्मात्तवै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः ।

व्यातिक्रममिमं राजन् सत्यामंरक्षिणं प्रति । शरणं त्वां महाराज प्रपन्नौ स्त उभावपि ।

तन्नुमर्हसि मे राजन् प्रणतस्याभिधाततः । राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पात्यति शोणितं ।

२५०९

सत्यं ते प्रतिजानामि हते विद्वद्य सृतजं । यस्येच्छसि बधं तस्य गतमप्यस्य जीवितं ।

इति हृष्टवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । समक्षं च दधीकेशमुत्पाप्य प्रणतं तदा ।

कृताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव चयात्थ लमख्वेषोऽतिक्रमो मम ।
 अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव । मोचिता व्यसनाद्दोरादयमद्य त्वयाऽच्युत ।
 भवन्तं नाथमासाद्य द्यावां व्यसनसागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णोऽबुभावज्ञानमौहितौ ।
 तद्दुःखमवमासाद्य दुःखशोकार्णवादयं । समुत्तीर्णः सहामायाः सनाथाः स्म त्वयाऽच्युत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्तं वचस्ततः । पार्थ प्रेवाच धर्मात्मा गोविन्दो यदुनन्दनः ।
 इति स्म कृष्णवचनान् प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरं । बभूव विमनाः पार्थः किञ्चित्कृत्वैव पातकं ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवं । कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजं ।
 अस्मिना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मं व्यवस्थितं । लमित्युक्त्वाऽथ राजानमेवं कम्पलमाविशः ।
 हत्वा तु नृपतिं पार्थ अकरिष्यः किमुत्तरं । एवं हि दुर्जिदो धर्मो मन्दप्रभैर्बिब्रेषतः ।
 स भवान् धर्मभीरुत्वाद्भुवमैश्वर्यमहन्तमः । नरकं घोररूपञ्च भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वै बधात् ।
 स त्वां धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्ममंहितं । प्रसादय कुरुश्रेष्ठमेतदत्र मतं मम ।
 प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे । प्रयावस्वरितौ योद्धुं स्रुतपुत्रवर्यं प्रति ।
 हत्वा तु समरे कर्णं लमस्य निःशतैः शरैः । विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानदः ।
 एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम । एवं कृते कृतञ्चैव तत्र कार्यं भविष्यति ।
 ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा ततः ।
 उवाच भरतश्रेष्ठ प्रसीदेति पुनः पुनः । लमस्य राजन् यत्प्रोक्तं धर्मकामेन भीरुणा ।
 दृष्ट्वा तु पतितं पद्मान् धर्मराजो युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिवाञ्छं हृदन्तं भरतर्षभ ।
 उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयं । समाश्लिष्य च सखेहं प्रहरोद महीपतिः ।
 रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युतौ । कृतशैशौ महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतुः ।
 तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा मूर्ध्नि चाप्राप पाण्डवः । प्रीत्या परमया युक्तो विष्णयंस पुनः पुनः ।
 अब्रवीत्तं महेष्वासं धर्मराजो धनञ्जयं । कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 कवचञ्च ध्वजञ्चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः । शरैः कृत्वा महेष्वासं यतमानस्य संयुगे ।
 सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्णं दृष्ट्वा च फाल्गुन । व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियं ।
 न चेदद्य हि तं वीरं निहन्निष्यसि संयुगे । प्राणानेव परित्यज्य जीवितार्थो हि को मम ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ । सत्येन ते शपे राजन् प्रसादेन तथैव च ।
 भीमेन च न श्रेष्ठ यमाभ्याश्च महीपते । यथाऽद्य समरे कर्णं हनिष्यामि कृतोऽपि वा ।
 महीतलं पतित्वामि सत्येनायुधमालभे । एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः ।
 अद्य कर्णं रणे कृष्णं सूदयित्वेन संशयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते बधस्तस्य दुरात्मनः ।
 एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थं कोशवो राजवत्तम । शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलं ।

एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ । कथं भवाद्ये कर्णे निहत्यादिति सत्तम ।
भयद्योवाच मतिमान् माधवो धर्मनन्दनं । युधिष्ठिरं बीभत्सुं त्वं सान्त्वयितुमर्हसि ।
अनुज्ञातुश्च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मनः । श्रुत्वा ह्यहमयश्चैव त्वं कर्णशरपीडितं ।
प्रवृत्तं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन । दिव्याऽसि राजन्न हतो दिव्या न यद्वहणं गतः ।
परिमान्त्य बीभत्सुं जयमाशाधि चानघ ।

११८०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ रघोहि पार्थ बीभत्से मां परित्यज पाण्डव । वक्तव्यमुक्तोऽसि हितं त्वया ज्ञान्त्य तन्मया ।
अहं त्वामनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय । मन्युश्च मा कृथाः पार्थ यन्मयोक्तोऽसि दारुणं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा । पादौ जपाह पाणिभ्यां भ्रातृज्येष्ठस्य मारिच ।

११८५

तमुत्थाप्य ततो राजा परित्यज्य च पीडितं । मूर्ध्निपान्नाय चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ।
धनञ्जय महाबाहो मानितोऽसि दृढं त्वया । माहात्म्यं विजयश्चैव भूयः प्राप्नुहि शाश्वतं ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ अद्य तं पापकर्षाणं सानुबन्धं रणे शरीः । नयाम्यन्तं समासाद्य रात्रेयं बलगन्धितं ।
येन त्वं पीडितो वाणैर्दृढमायस्य कर्षुकं । तस्याद्य कर्षणः कर्णः फलमाप्स्यति दारुणं ।
अद्य त्वामनुपश्यामि कर्णे हत्वा महोपते । समाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ।
नाहत्वा विनिर्वर्तये कर्णमद्य रणाजिरात् । इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं युधिष्ठिरः प्राहवचो वृहत्तरं । शोकस्थं जीवितमीप्सितन्ने जयं सट् मरिचयं तदा ।

प्रयाहि बुद्धिश्च दिशन्तु देवता यथाऽरुमि ज्ञामितवान् तत्तथा । प्रयाहि भीमं जहि कर्णमाहवे पुरन्दरो वृत्रमिवात्मवृद्धयः ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिराक्षुनसंवादे एकसप्ततितोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्माना । पार्थः प्रोवाच गोविन्दं स्रुतपुत्रवैद्यतः ।

कन्यतां मे रथो भूयो दुज्यन्ताश्च हथोत्तमाः । आयुधानि च सर्वाणि नृज्यन्तां मे महारथे ।

उपावृत्ताश्च तुरगाः शिलिताश्चाश्वसादिभिः । रथोपकरणैः सज्जा उपायान्तु त्वरान्विताः ।

११८५

प्रयाहि भीमं गोविन्दं स्रुतपुत्रं जिघांसया । एवमुक्ते महाराज फाल्गुनेन महात्मना ।

उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्वं यथाऽब्रवीत् । अर्जुनो भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ।

आज्ञप्तस्त्वय कृष्णेन दारुको राजसत्तम । योजयामास स रथं वैयाधं शत्रुतापनं ।

भञ्जं निवेदयामास पाण्डवस्य महात्मनः । युक्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना ।

आप्रच्छ धर्मराजानं ब्राह्मणान् स्वसिवाच्य च । समङ्गलं स्वस्यदनमस्तरोह रथोत्तमं ।

११८५

तस्य राजा महाप्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः । आशिषोऽयुक्त्वा स ततः प्रायात् कर्णरथं प्रति ।

तम्पयान्तं महेष्वाभं दृष्ट्वा भूतानि भारत । निहतं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ।

बभूवुर्बिमलाः सर्वा दिशो राजन् समन्ततः । चापाश्च शतपचाश्च क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर ।

प्रदक्षिणमुकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनं । बहवः पक्षिणो राजन् पुत्रामानः शुभाः शिवाः ।

त्वरयन्तोऽर्जुन युद्धे हृष्टरूपा ववाञ्जरे । कङ्का मृत्रा बकाः श्येना वायसाश्च विशास्यते ।
 अग्रतस्तस्य गच्छन्ति मांसहेतोर्भयानकाः । निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शत्रुसिरे ।
 विनाशमरिमैर्यानां कर्णस्य च बधं प्रति । प्रयातस्याथ पार्थस्य महान् खेदो व्यजायत ।
 चिन्ता च विपुला जज्ञे कथञ्चेदं भविष्यति । ततो गाण्डीवधम्भानमनवीन्मधुसूदनः ।
 दृष्ट्वा पार्थं तथा शान्तं चिन्तापरिगतं तदा ।

१२५

॥ वासुदेव उवाच ॥ गाण्डीवधम्भं संग्रामे ये त्वया धनुषा जिताः । न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ।

१२६

दृष्ट्वा हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः । त्वां प्राप्य समरे शूरा ये गताः परमां गतिं ।
 को हि द्रोणश्च भीमश्च भगदत्तश्च मारिष । विन्द्यानुविन्दावाबन्धौ काम्बोजश्च सुदर्शिनं ।
 श्रुतायुधं महावीर्यमच्युतायुधमेव च । प्रत्युद्गम्य भवेत् क्षेमी यो न स्यात्तन्निव प्रभो ।
 तव ह्यस्त्राणि दिव्याणि लाघवं बलमेव च । असंमोहस्य युद्धेषु विश्रान्तस्य च सन्नतिः ।
 वेधः पातश्च लक्ष्येषु योगश्चैव तवार्जुन । भवान् देवान् सगन्धर्भान् हन्यात् सह चराचरान् ।
 श्रुतिव्यानु रणे पार्थ न योद्धा त्वत्समः पुमान् । धनुर्गोहा हि धे केचित् क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ।
 आर्देवात्त्वत्समन्तेषां न पश्यामि शूरोमि च । जङ्घाणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डीवश्च महद्भुजः ।
 येन त्वं युध्धे पार्थ तस्मात्क्षालि त्वया समः । अवश्यन्तु मया वार्च्यं यत् पथं तव पाण्डव ।
 माऽवभंस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिनं । कर्णोऽहि बलवान् दृढः क्षतास्तस्य महारथः ।
 क्षतो च चित्रयोधी च देशकालस्य कोविदः । वज्रनाऽत्र किमुक्तेन सङ्क्षेपात् शूण पाण्डव ।
 त्वत्समं त्वदिच्छिष्टं वा कर्णं मन्ये महारथं । परमं यत्नमास्याय त्वया यथो महाह्वये ।
 तेजसा वज्रिसदृशो वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः कोधि सिंहमंहननो बली ।
 अष्टरन्निर्भावाबाहुर्व्यूढोरस्कः सुदर्जयः । अभिमानी च शूरस्य प्रवीरः प्रियदर्शनः ।
 सर्वैर्योऽधगैर्युक्तो मित्राणामभयङ्करः । मततं पाण्डवदेवो धार्तराष्ट्रहृते रतः ।
 सर्वैरबध्ना राधेयो देवैरपि सवासवैः । श्रुते त्वामिति मे बुद्धिसदृश जहि स्रुतजं ।
 देवैरपि हि संयत्तैर्बिभ्रक्ष्मिर्भ्रातृणां प्रति । अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ।

१२७

१२८

१२९

दुरात्मानं पापवृत्तं नृशमं दृष्टप्रज्ञं पाण्डवेधेषु नित्यं । होनस्वार्थं पाण्डवेधैर्बिरेधे हत्वा कर्णं निश्चितार्थो भवाद्य ।
 तं स्रुतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं निष्कालिकं कालवशं नयाद्य । तं स्रुतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं हत्वा प्रीतिं धर्मराजे कुरुष्व ।
 जानामि ते पार्थ वीर्यं यथाबद्धैरणीयश्च सुरासुरैश्च । सदाऽवजानानि हि पाण्डुपुत्रानसौ दर्पात् स्रुतपुत्रो दुरात्मा ।
 आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । त्वमद्य मूलं पापानां जहि सौमि धनञ्जय ।
 खड्गजिह्वं धनुरास्थं शरदंष्ट्रं तरस्त्रिनं । दृष्टं पुरुषशार्दूलं जहि कर्णं धनञ्जय ।
 अहं त्वमनुजानामि वीर्येण च बलेन च । जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गनिव केशरी ।
 यस्य वीर्येण वीर्यन्ते धार्तराष्ट्राऽवमन्यते । तमद्य पार्थ संग्रामे कर्णं वैकर्त्तनं जहि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे द्विसप्ततितोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

१३०

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनरभेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । कृतसङ्कल्पमायान्तं बधे कर्णस्य भारत ।
 अथ सप्तदशाहानि वर्त्तमानस्य भारत । विनाशस्थितिधोरस्य नरवारणवाजिनः । २६१५
 भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह । अन्येन्यं समरं प्राप्य किञ्चिच्छेया विभ्राण्यते ।
 भूत्वा वै कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः । त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्खनि ।
 एते ते पृथिवीपालाः सृञ्जयाश्च समागताः । त्वां समासाद्य दुर्द्धवं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः ।
 पाञ्चालैः पाण्डवैश्चैः कारुरैश्चेदिभिः सह । त्वया गुप्तैरभिचरैः कृतः शत्रुगणक्षयः ।
 को हि शक्रो रणे जेतुं कौरवांस्तात संयुगे । अन्यत्र पाण्डवाद्युद्धे त्वया गुप्ताग्राहारयात् । २६१०
 शक्रस्त्वं हि रणे जेतुं समुरासुरमानुषान् । जीह्विकाम् समरे युक्तान् किं पुनः कौरवं बलं ।
 भगदत्तश्च राजानं कोऽन्यः शक्रस्त्वया विना । जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्यादासवोपमः ।
 तद्येमां विपुलां सेनां गुप्तो पार्थ त्वयाऽनघ । न श्रेष्ठः पार्थिवाः सर्वे चक्षुर्भिरपि वोचितुं ।
 तथैव मतं पार्थ रजिताभ्यां त्वया रणे । पृष्ठद्युक्ताश्चिखण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
 को हि शक्रो रणे पार्थ भारतानां महारथौ । भीष्मद्रोणौ युधा जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ । २६१५
 को हि शक्रान्वं भीष्मं द्रौप्यं वैकर्त्तनं कृपं । द्रौणिश्च सौमदत्तिश्च कृतवर्माणमेव च ।
 सैन्धवं मद्राजानं राजानश्च सुयोधनं । वीरान् कृतास्त्रान् समरे सर्वानेवानिर्वर्त्तनः ।
 अघौरिणीपतीनुयान् संहृतान् युद्धदुर्मदान् । त्वांस्ते पुत्रपत्याव जेतुं शक्ताः पुमानिह ।
 अण्यश्च बह्वलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्च रथदिपाः । नानाजनपदास्त्रेयाः क्षत्रियाणाममर्षिणां ।
 गोवासदासमीयानां वशतीनाश्च भारत । प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाश्च भिमानिनां । २६१०
 उदीर्णायुगजा सेना सर्व्वक्षत्रस्य भारत । त्वां समासाद्य निधनं गता भीमञ्च भारत ।
 उवाच भीमकर्माणस्तुषारा यवनाः खशाः । दार्वाभिसारा दरदाः शका रामऊकौङ्कणाः ।
 अन्नकाश्च पुलिन्दाश्च किराताश्चायविक्रमाः । खेष्काश्च पार्वतीयाश्च सागरानूपवासिनः ।
 संरम्भिणा युद्धशौण्डा बलिनो दण्डपाणयः । एते सुयोधनपार्थे संरम्भाः कुरुभिः सह ।
 न शक्या युधि निर्जेतुं त्वदन्येन परन्तप । धार्तराष्ट्रमुदयं हि व्यूढं दृष्ट्वा महाबलं । २६१५
 यत्र त्वं न भवेस्ताता प्रतीयात् को नु मानवः । तत्सागरमिवोद्धूतं रजसा संवृतं बलं ।
 विदार्थ पाण्डवैः क्रुद्धैस्त्वया गुप्तिहृतं विभो । मागधानामधिपतिर्जयसेनो महाबलः ।
 अथ सप्तैव द्वाहानि हतः संख्येऽभिमन्युना । ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्षणं ।
 जघान गदया भीमस्तस्य राज्ञः परिच्छेदं । ततोऽन्येऽभिहता नागा रथाश्च शतशो बलात् ।
 तदंशं समरे पार्थ वर्त्तमाने महाभये । भीमघेनं समासाद्य त्वाञ्च पाण्डव कौरवाः । २६१०
 सवजिरथमातङ्गा मृत्युलोकमिता गताः । तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः ।
 भीष्मः प्रासृजदुयाणि शरजालानि मारिष । स चेदिकाशिपाञ्चालान् करूषामात्यकैकयाम् ।
 शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत् परमास्त्रवित् । तस्य चापच्युतैर्बाणैः परदेहविदारणैः ।

पूर्णमाकाशमभवद्रुक्मपुङ्खैरजिष्णुगैः । हन्याद्रथमहस्ताणि एकैकैव मुष्टिना ।
 सत्त्वं नरदिपाम् हत्वा समेतान् स महाबलान् । गत्वा दशस्या ते गत्वा जघ्नुर्वाजिरयदिपाम् ।
 हित्वा नरगतोर्दुष्टाः स वाणानाहवे त्यजन् । दिनानि दश भीष्मेण निजता तावकं बलं ।
 शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिनः । दर्शयित्वात्मनो रूपं रुद्रेऽपेन्द्रममं युधि ।
 पाण्डवानामनोकानि निगृह्णासौ व्यशातयत् । विनिजम् पृथिवोपालंखेदिपाञ्चालकैकयान् ।
 अदहत् पाण्डुवीं सेनां रथाश्चगजसंकुलां । मञ्जन्तमश्वे मन्दमुज्जिह्वीर्षुः मयोधनं ।
 तथा चरन्तं समरे तपन्तमिव भास्करं । पदातिकोटिमाहस्ताः प्रबरायुधपाणयः ।
 न श्रेतुः सृञ्जया द्रुष्टुं तथैवान्ये महीक्षितः । विचरन्तं तथा तन्तु संग्रामे जितकाशिनं ।
 सर्वोद्यमेन महता पाण्डवान् समभिद्रवत् । स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान् सृञ्जयानपि ।
 एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः । तं शिखण्डी समासाद्य त्वया गुप्तो महामृतं ।
 जघान पुरुषव्याघ्रं शरैः सन्नतपर्वभिः । स एष पतितः श्रेते शरतन्त्रे पितामहः ।
 त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्रं वृत्रः प्राप्येव वामवं । द्रोणः पञ्चदिनान्युगो विधम्य रिपुवाहिनीं ।
 कृत्वा बृहस्पतेर्यज्ञं पातयित्वा महारथान् । जयद्रथस्य समरे कृत्वा रत्नं महारथः ।
 अन्तकप्रतिमश्वयो राविद्युद्धेऽदहत्प्रजाः । दग्ध्वा योधाञ्चरैर्वीरैः भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 धृष्टद्युम्नं समासाद्य स गतः परमां गतिं । यदि वाऽद्य भवान् युद्धे सूतपुत्रमुखान् रथान् ।
 न वारयिष्यन् संग्रामे न स द्रोणो व्यनङ्कत । भवता तु बलं सर्व्वं धाम्नीराष्ट्रस्य वारितं ।
 ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्थेन धनञ्जय । एवं वा को रणे कुर्यात्तदन्यः क्षत्रियो युधि ।
 यादृशन्ते कृते पार्थ जयद्रथस्य प्रति । निवार्य्य सेनां महतीं हत्वा शूरांश्च पार्थिवान् ।
 निहतः सैन्धवो राजा त्वयाऽस्त्रबलतेजसा । आश्चर्य्यं मिथुराजस्य बधं जानन्ति पार्थिवाः ।
 अनासृज्यं हि तत्त्वत्तस्त्रं हि पार्थ महारथः । त्वां हि प्राप्य रणे वत्समेकाहादिति भारत ।
 नश्यमानमहं युक्तं मत्प्रेयमिति मे मतिः । मेयं पार्थ चमूर्ध्वोरा धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 हतमर्व्वस्ववीरा हि भीष्मद्रोणौ यदा हतौ । शीर्णप्रवरयोधाऽद्य हतवाजिरयदिपा ।
 हीना सूर्य्येन्दुनक्षत्रैर्द्यौरिवाभाति भारती । विध्वस्ता हि रणे पार्थ सेनयं भीमविक्रम ।
 आसुरीव पुरा सेना शक्येव पराक्रमैः । तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः ।
 अथत्यामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः । तांस्त्वमद्य नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान् ।
 हतामित्रः प्रथक्कोर्व्वीं राज्ञे सद्योपपन्नानां । साकाशजलपातालानां मपर्व्वतमहावनां ।
 प्राप्नोत्वमितवी श्रेष्ठोऽय पार्थो वसुन्धरः । एतां पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् ।
 प्रथञ्च मेदिनीं राज्ञे शक्रायैव हरिर्था । अथ मोदन्तु पाञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया ।
 विष्णुना निहतेष्वेव दानवेषु देवताः । यदि वा द्विपदां श्रेष्ठं द्रोणं मानयतो गुरुं ।
 अथत्यामि कृपा तेऽस्ति कृपे चाचार्य्यगौरवात् । अत्यन्तापचितान् बभूव्मानयन् मातृवान्धवान् ।

कृतवर्माणमः सद्य न नेयमि यमवयं । आतरं मातुरासाद्य ब्रह्मं मद्रजनाधिपं ।
 यदि त्वमरविन्द्याद्य दयावादा जिघांससि । इमं पापमतिं दुद्रमत्यन्तं पाण्डवान् प्रति । २३८५
 कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जलपशु निशितैः शरैः । एतन्ने मुकृतं कर्म नात्र किञ्चन युज्यते ।
 वयमयन्जानोमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन । दहने यत् सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ ।
 द्यूतार्थं यच्च युष्मासु प्रावर्तन्त सुयोधनः । तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णो वै मूलमित्युत ।
 कर्णोऽह्नि मन्यते चाणं नित्यमेव सुयोधनः । ततो मामपि संरब्धो निग्रहीतुं प्रचक्रमे ।
 स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानदः । कर्णः पार्थान्गणे सर्वान् विजेष्यति न संशयः । २३८६
 कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विग्रहः । रोचितो भवता माहूँ जानताऽपि बलं तव ।
 कर्णोऽपि भाषते नित्यमहं पार्थान् समागतान् । वासुदेवश्च दाशार्धं विजेष्यामि महारथं ।
 प्रोत्साहयन् दुरात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं । समितौ गर्जते कर्णसमद्य जहि भारत ।
 यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् । तत्र सर्वच्च दुष्टात्मा कर्णः पापमतिर्मुखं ।
 यच्च तद्दुर्ज्ञेयस्य क्रूरैः षड्विंशैः शरैः । अपश्यं निहतं वीरं सौभद्रमृषभरुणं । २३८७
 द्रोणद्रोणैरुल्लापन् वीरान् कर्षयन्तं नरवर्धमान् । निर्भयान् कृत्वा मातङ्गान् विरथांश्च महारथान् ।
 व्यग्रैरङ्गैश्च तुरगान् पत्तान् व्यायुधजीविनः । कुर्वन्तमृषभस्कन्धं कुरुवृष्णिपुत्रांस्तुरां ।
 विधमन्तमनोकानि व्यययन्ते महारथान् । मनुजवाजिमातङ्गान् प्राहिण्वन्तं यमवयं ।
 शरैः सौभद्रमायान्तं दहन्तमिव वाहिनीं । तन्मे दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ।
 यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो । अगक्रुवंत्याभिमुख्यैः कर्णः स्यातुं रणे ज्यतः । २३८८
 सौभद्रशरनिर्मितो निमेषः शोणितोजितः । निःश्वसन् क्रोधसंदोषो विमुखः मायकार्दितः ।
 अपमानहतोत्साहो निराशश्चापि जीविते । तस्यैः सुविह्वलः संख्ये प्रहारजनितश्रमः ।
 अथ द्रोणस्य समेग तत्कालमवृणु तदा । श्रुत्वा कर्णो वचः क्रूरं ततश्चिच्छेद कार्ष्णिकं ।
 ततश्चिच्छाद्युधं तेन रणे पञ्च महारथाः । तस्यैव निरुतिप्रज्ञाः प्राह्नश्चरवृष्टिभिः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेषां दुःखमाविशत् । प्राह्मन् स तु दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः । २३८९
 यच्च कर्णोऽज्ज्वीत् कृष्णो सभायां परुषं वचः । प्रमुखे पाण्डवैयानां कुरुणाञ्च नृशंसवत् ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णो शाश्वतं नरकं गताः । पतिमन्यं प्रयुश्रेणि वृणोष्व मृदुभाविणि ।
 रथा त्वं धृतराष्ट्रस्य दासीभूता निवेशनं । प्रविशामन्पद्माक्षिण सन्ति पतयस्वव ।
 इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मतिः । पापः पापं वचः कर्णः शृण्वन्तस्तव भारत ।
 अथ पापस्य तदाक्यं सुवर्णविकृताः शराः । शमयन्तु शिलाधौतास्त्वयाऽस्मा जीवितच्छिदः । २३९०
 यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि कृतवांस्तथि । तान्यद्य जीविनश्चास्य शमयन्तु शरास्तव ।
 गाण्डोवप्रहितान् धागानद्य गात्रैः स्पृशञ्करान् । कर्णः स्मरतु दुष्टात्मा वचनं द्रोणभोग्ययोः ।
 सुवर्णपुङ्खा नाराचाः शत्रुघ्ना वैद्युतप्रभाः । त्वयाऽस्तास्तस्य वर्षाणि भित्त्वा पास्यन्ति शोणितं ।

उपास्वहुजनिर्मुक्ता मर्षे भित्वा महाशराः । अथ कर्णं महावेगाः प्रेषयन्तु यमवयं ।
 अथ हाहाकृता दीना विषवास्वच्छराहिताः । प्रपतन्तं रथात् कर्णं पश्यन्तु वसुधाधिपाः ।
 अथ शोणितसमग्रं शयानं पतितं भुवि । अपविद्धायुधं कर्णं दीनाः पश्यन्तु बान्धवाः ।
 हस्तिकरो महानस्य भक्त्येनोत्थितस्त्वया । प्रकम्पमानः पतत भूमावाधिरथेर्ध्वजः ।
 त्वया शरशतैश्चिह्नं रथं हेमविभूषितं । हतयोद्धारमुत्सृज्य भीतः शल्यः पलायतां ।
 ततः सुयोधनो दृष्ट्वा हतमाधिरथिं त्वया । निराशो जीविते त्वय राज्ञे चैव भवत्परिः ।
 एते द्रवन्ति पाञ्चाला बध्यमानाः शितैः शरैः । कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवानुज्जिहोर्ध्वः ।
 पाञ्चालान् द्रौपदेयश्च दृष्ट्युन्नशिखण्डिनौ । दृष्ट्युन्नतनृजंश्च शतानीकश्च नाकुलिं ।
 नकुलं महदेवश्च दुर्मुखं जनमेजयं । सुधर्मोऽसौ सात्यकिश्च विद्धि कर्णवशङ्कतान् ।
 अभ्याहतानां कर्णेन पाञ्चालानामसौ रणे । श्रूयते निनदो धीरस्त्वद्वन्धूनां परम्तप ।
 न त्वेव भीताः पाञ्चाला भीष्माश्रामन् पराङ्मुखाः । न हि मृत्युं महेश्वासा गणयन्ति महारणे ।
 य एकः पाण्डवीं सेनां शरैर्धैः समवेष्टयत् । तं समासाद्य पाञ्चाला भीष्माश्रामन् पराङ्मुखाः ।
 तथा ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुहं सर्वधनुश्रतां । निर्दहन्तश्च समरे दुर्द्धर्षं द्रौणमोजसा ।
 ते नित्यमुदिता जेतुं मृधे शत्रुमरिन्दम । न जात्वाधिरथेर्भीताः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखाः ।
 तेषामापततां शूरः पाञ्चालानां तरखिनां । आदत्तास्त्रन् शरैः कर्णः पतङ्गानामिवानलः ।
 तांस्तथाऽभिमुखान् वीरान् मित्रार्थं त्यक्तजीवितान् । त्वयं नयति राधेयः पाञ्चालान् शतशो रणे ।
 तद्भारत महेश्वासानगाधे मज्जताऽऽश्रवे । कर्णार्णवे श्लवो भूत्वा पाञ्चालांस्तुमर्हसि ।
 अस्त्रं हि रामात् कर्णेन भार्गवाद्दृषिसत्तमात् । यदुपात्तं महाधारे तस्य रूपमुदीर्यते ।
 तापनं सर्वभेन्यानां धीररूपं सुदारुणं । समावृत्य महासेनां ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ।
 एते चरन्ति संयमे कर्णचापश्रुताः शराः । भ्रमराणामिव व्रातास्तापयन्ति स्म तावकान् ।
 एते द्रवन्ति पाञ्चाला दित्तु सर्वास्तु भारत । कर्णास्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवार्यमनात्मभिः ।
 एष भीमो दृढक्रोधा वृतः पार्थ समन्ततः । सञ्जयैर्योधयन् कर्णं पीड्यते निशितैः शरैः ।
 पाण्डवान् सञ्जयश्चैव पाञ्चालाश्चैव भारत । हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवागतः ।
 नान्ये त्वत्तो हि पश्यामि योधं योधिष्ठिरे बले । यः समासाद्य राधेयं स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहं ।
 तमय निशितैर्व्याणैर्विनिहत्य नरर्धभ । यथाप्रतिज्ञं पार्थ त्वं कृत्वा कीर्त्तिमवाप्नुहि ।
 त्वं हि शक्नो रणे जेतुं सकर्णानपि कौरवान् । नान्यो युधि युधाश्रेष्ठ सत्यमेतद्भवामि ते ।
 एतत् कृत्वा महत् कर्म कृत्वा कर्णं महारथं । कृतास्त्रः सफलः पार्थ सुखी भव नरोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनोपदेशे त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ म केशवस्य बीभत्सुः श्रुत्वा भारत भाषितं । विशोकः सम्प्रहृष्टश्च क्षणेन समरघट ।
 ततो ज्यामभिमृज्याशु व्याचिपद्गाण्डिवं धनुः । दध्रे कर्णविनाशाय केशवश्चाभ्यभाषत ।

२०२५

५०६०

५०६५

५०७०

५०७५

५०८०

तया नाथेन गोविन्द पुत्र एव जयो मम । प्रसन्नो यस्य मे ऽद्य त्वं लोके भूतभविष्यकृत् ।
 लक्ष्महायो ह्यहं कृष्ण त्रीलोकान् वै समागतान् । प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महाहवे ।
 पश्यामि द्रवतीं मेनां पाञ्चालानां जनार्दन । पश्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत् ।
 भार्गवास्तस्मै पश्यामि ज्वलन्तं कृष्ण सर्वशः । सृष्टं कर्णेन वार्ष्णेय शक्रेणैव यथाऽग्रनिम् ।
 अयं खलु मम भ्राता यत्र कर्णं मया हतं । कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
 अथ कृष्ण विकर्णो मे कर्णं नेष्यन्ति सृत्यवे । गाण्डीवमुक्ताः क्षिणन्तो मम हस्तप्रचेदिताः ।
 अथ राजा धृतराष्ट्रः स्वं बुद्धिमवमंस्यते । दुर्योधनमराज्याहं यथा राज्येऽभ्यविञ्चयत् ।
 अथ गज्यात् सखाचैव श्रिया राट्प्राप्तया पुरात् । पुत्त्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यति ।
 अथ दुर्योधनो राज्याञ्जीविताश्च निराशकः । भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं ब्रवीमि ते ।
 अथ दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्विषकलीकृतं । स्मरतां तव वाक्यानि शमं प्रति जनेश्वरः ।
 अथासौ मौवक्तुः कृष्ण म्लहान् जानातु वै शरान् । दुरोदरश्च गाण्डीवं मण्डलश्च रथं मम ।
 अथ कुन्तीसुतसार्धं दृढं राज्ञः प्रजागरं । व्यपनेष्यामि गोविन्दं हत्वा कर्णं शितैः शरैः ।
 अथ कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया । सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति ।
 अथ चाक्षमनाद्ययं केशवाप्रतिमं शरं । उत्सृज्यामीह यः कर्णं जीविताङ्गं यथिष्यति ।
 यस्य चैतद्व्रतं मङ्गं वधे किल दुरात्मनः । पादौ न धावये तावदावद्धन्यं न फाल्गुनं ।
 सृष्टा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन । पातयिष्ये रथात् कायं शरैः सम्रतपर्वभिः ।
 योऽसौ रणे नरं नान्यं प्रथिव्यामनुमन्यते । तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितं ।
 अपतिर्धर्मं कृष्णेति सूतपुत्रो यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रमते कर्णः स्नाद्यमानः स्वकान् गुणान् ।
 अन्तं तत्कारिष्यन्ति मामका निशिताः शराः । आशोविषा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणितं ।
 मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतबिम्बः । गाण्डीवसृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमं गतिं ।
 अथ तपस्यति राधेयः पाञ्चाली यत्तदाऽब्रवीत् । सभामध्ये वचः कूरं कुत्सयन् पाण्डवान् प्रति ।
 ये वै पण्डितिलास्तत्र भवितारोऽद्य ते तिलाः । हते वैकर्त्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ।
 अन्तं वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्तस्यामीति यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रसुतान् कर्णः स्नाद्यमानोऽत्मनो गुणान् ।
 अन्तं तत् कारिष्यन्ति नामका निशिताः शराः । हन्ताऽहं पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रानिति योऽब्रवीत् ।
 तमद्य कर्णं हन्ताऽस्मि मिषतं सर्वधन्विनां । यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 अवामन्यन्तु दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान् दुरात्मवान् । अथ कर्णं हते कृष्ण धार्तराष्ट्राः मराजकाः ।
 विद्रवन्तु दिशो भीताः सिंहवस्ताः मृगा इव । अथ दुर्योधनो राजा आत्मानञ्चानुशोचते ।
 हते कर्णे मया संख्ये सपुत्रे समुहज्जेन । अथ कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 जानातु मेः रणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनां । सपुत्रपौत्रं सामात्यं सभृत्यञ्च निराश्रयं ।
 अथ राज्यं करिष्येति धृतराष्ट्रं जनेश्वरं । अथ कर्णस्य चक्राङ्गाः क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।

१७४४

१७४५

१७४६

१७४७

१७४८

१७४९

शरैश्चिह्नानि गात्राणि विचरिष्यन्ति केशव । अद्य राधासुतस्याहं संगामे मधुसूदन ।
शिरश्चेक्ष्यामि कर्णस्य मिवतां सर्वधन्विनां । अद्य तोच्छैर्बिपाटैश्च क्षुरैश्च मधुसूदन ।
रणे केत्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः । अद्य राजा महत् कृच्छ्रं मन्यच्छति युधिष्ठिरः ।

१०८५

मन्तापं मानसं वीरस्त्रिसंभृतमात्मनः । अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सवान्धवं ।
नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । अद्याहमनुगान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि ।
हन्ता ज्वलनसङ्काशैः शरैः सर्पविषोपमैः । अद्याहं हेमविकचैर्गार्दूपावैरजिह्वागैः ।
संस्तरिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाधिपैः । अद्याभिमन्योः शत्रूणां सर्वेषां मधुसूदन ।
प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरांसि च शितैः शरैः । अद्य निर्धार्तराष्ट्राश्च भ्रात्रे दास्यामि मेदिनीं ।
निरञ्जुनां वा पृथिवीं केशवानुचरिष्यसि । अद्याहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्धतां ।

१०८६

कोपस्य च कुरुणाश्च शराणां गाण्डिवस्य च । अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये त्रयोदशसमार्जितं ।
हत्वा कर्णं रणे कृष्ण सम्मरं मघवानिव । अद्य कर्णं हते युद्धे सेमकानां महारथाः ।
हृतं कार्यश्च मन्यन्तां मित्रकार्येषुवा युधि । मम चैव कथं प्रीतिः शैनेयस्याद्य माधव ।
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके । अहं हत्वा रणे कर्णं पुत्रस्यास्य महारथं ।
प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमयोः सात्यकस्य च । धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिभ्यां पाश्चात्तानाञ्च माधव ।

१०८७

अद्यानृणं गमिष्यामि हत्वा कर्णं महाहवे । अद्य पश्यन्तु संगामे धनञ्जयममर्षणं ।
युध्यन्तं कैरवान् संख्ये पातयन्तश्च सूतजं । भवत्सकांश्च वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंस्तवं ।

धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः । को वाऽप्यन्यो मत्समोऽस्ति क्षमावांस्तथा कोपे सदृशोऽन्यो
न मेऽस्ति ।

अहं धनुश्चानसुरान् सुरास्य सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि । स्वबाहुवीर्याद्भूमये पराभवं मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः । १०८८
शरार्चिषा गाण्डिवेनाहमेकः सर्वान्कुरुष्वान्निष्कांश्चाभिहत्य । हिमात्यये कलगतोययाऽग्निस्रया दहेयं मगणान् प्रसङ्गः ।
पाणौ पृथक्का लिखिता ममैते धनुश्च दिव्यं विततं मवाणं । पादौ च मे मरयौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ।
दत्यवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीरः क्षिप्रं रिपुघ्नः क्षतजोपमाक्षः । भीमं मुमुक्षुः समरे प्रयातः कर्णस्य कायाश्च शिरां जिहीर्षुः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनसङ्घायां सप्तोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ समागमे पाण्डवसृष्टञ्जयानां महाभये मामकानामगाधे । धनञ्जये तात रणाय याते कर्णेन तद्युद्धं
मतोऽत्र कीदृक् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषामनीकानि वृहद्भुजानि रणे मष्टद्वानि समागतानि । गर्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखानि नैर्दधेया
भेषगणान् प्यान्ते ।

१०८९

महागजाभ्राकुलमंस्त्रतोयं वादित्रनमोतलशब्दवच्च । हिरण्यचिचायुधविद्युतश्च शराभिनाः राक्षसमहास्वधारं ।
तद्भीमेवगे रुधिरौघवाहि खड्गाकुलं क्षत्रियजीवघाति । अनात्तं वं क्रूरमनिष्टवर्धं बभूव तत् संचरणं प्रजानां ।
एकं रथं सम्परिवार्य मृत्युं नयन्धनेके च रथाः समेताः । एकस्तथैकं रथिनं रथाग्र्यस्तथा रथस्यापि रथाननेकान् ।

रथं मसृतं महयश्च कश्चिद्विशिष्टयो मृत्युवशं निनाय । निनाय चाप्येकगजेन कश्चिद्रथान् बह्वन्मृत्युवशे तथाऽप्यान् ।
रथान् मसृतान् महयान् गजांश्च सर्वानरोन्मृत्युवशं शरैश्चैः । निन्ये हयांश्चैव तथा मसादीन् पदातिमङ्गान् तथैव
पार्थः ।

६८१०

रूपः शिखण्डो च रणे समेतौ दूर्थाधनं सात्यकिरध्यगच्छत् । श्रुतश्रवा द्रोणपुत्रेण सार्द्धं युधामन्युश्चित्रसेनेन सार्द्धं ।
कर्णस्य पुत्रान् रथौ मुपेणं समागतं सृञ्जयश्चोत्तमो जाः । गात्राग्रगं सरुदेवः क्षुधानो मरुधं सिंह दवाभ्यधावत् ।

शतानीकां नाकुलिः कर्णपुत्रं युयुधानो वृत्रमेनं शरैश्चैः । समार्थयत् कर्णपुत्रस्य शूरः पाञ्चालस्यैव शरवैरनैकैः ।
रथधमः कृतवर्मान्मास्त्रेन्द्राद्रीपुत्रो नकुलश्चित्रयोधो । पाञ्चालानामधिपो याज्ञमेनिः सेनापतिः कर्णमार्च्छामेन्ये ।

दुःशर्मना भारत भारतीव संश्रक्तानां पृतना समृद्धा । भीमं रणे शस्त्रभृतो बरिष्ठे समासदङ्गारत भीमवेगं । ६८११

कात्माजं तव जघान वीरस्तथा च्छिन्नशोत्तमो जाः प्रमथ । तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयन् गं निनदेन खञ्ज ।

संपर्णोऽपि पतिं पृथिव्यां विलोम्य कर्णेऽप्यतर्क्षरूपः । क्रोधाद्भ्रूयांस्यस्य रथं ध्वजश्च वाणैः सुभारैर्निशितरक्तान्तः ।

म तत्तमौजा निशितैः पृथक्कैर्विध्वंस्य खड्गेन च भास्वरेण । पार्थिवहंश्चैव रूपस्य हत्वा शिखण्डिवाहं स ततोऽधरेण ।

रूपन्तु दृष्ट्वा विरयं रथस्यो नैऋत्यैः सौहृदयितुं शिखण्डो । तद्रैः पितृवार्थं रथं रूपस्य समुज्जं पङ्क्तानां यथा

क्षिण्यवर्मा निशितैः पृथक्कैस्तवात्मजानामनिष्ठात्मजो वै । अपातयत् सैन्यमतीर भीमः काले शुचौ मध्यगतां यथा । ६८१२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलशुद्धे पञ्चसप्ततोल्लेखः ॥ ७५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ त्विदानीं तुमुले विमर्दे दिपङ्क्तिरको बह्वभिः समावृतः । महारणे सारथिभित्तुवाच भीमस्य
मां वाहय धार्तराष्ट्रं ।

त्वं सारथ्यं याहि ज्वेन वाहैर्नयाम्येतान् धार्तराष्ट्रान् यमाय । सञ्ज्ञादितो भीमसेनेन स सारथिः पुत्रबलं
त्वदीयं ।

प्रायात्ततः सत्वरमुपवेगो यतो भीमस्तद्वलं गच्छामैच्छत् । ततोऽपरे नागरथाश्चपत्तिभिः प्रत्युद्युक्तं कुरवः समन्तात् ।

भीमस्य वाहाग्रमुदारवेगं समन्ततो वाणगणैर्निर्जगुः । ततः शरानापततो महात्मा चिक्क्रे वीरैस्तपनीयमुख्यैः ।

ते वै निपतुस्तपनीयपुङ्गवा दिधा त्रिधा भीमशरैर्निर्गताः । ततो राजन्नागरथाश्चूनां भीमाहतानां वरगाजमर्थं । ६८१३

धोरं निनादः प्रबभौ नरैश्च बह्नाहतानामिव पर्वतानां । ते बध्यमानाश्च नरेन्द्रमुखा निर्भिद्यन्ता भीमशरप्रवेगैः ।

भीमे समन्तात् समरंऽभ्यरोहन् दृढं शकुन्ता दव पुष्पहन्ताः । ततोऽभिघाते तव सैन्ये समीमः प्रादुशको वेगमनन्तवेगः ।

यथाऽन्तकानि क्षययन् दिधक्षुर्भूतान्तस्तत् कालं दवात्तदण्डः । तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं नाशकुर्वन् धारयितुं त्वदीयाः ।

यात्ताननस्थापततो रथैव कालस्य काले हरतः प्रजावै । ततो बलं भारत भारतानां प्रदह्यमानं समरे महात्मा ।

भीतं दिशाऽकीर्त्येत भीमनुत्तं महानिनाभ्रगणा रथैव । ततो धीमान् सारथिमब्रवीद्वलीस भीमसेनः पुनरेव हृष्टः । ६८१४

सूताभिजानोहि स्वकान् पुरान् वा रथान् ध्वजांश्चापततः समेतान् । युध्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चिन्मा सैन्यं स्वज्जा
दित्येव पृथक्कैः ।

अरोन् विंशकाभिर्नरोक्ष्य सर्वतो रथो ध्वजायाणि धुनोति मे रथं । राजातुरो नागमयत् किरीटी बह्वनि दुःखान्य
भियतोऽस्मि स्मृत ।

एतदुःखं मारुते धर्षराजो यन्मां हित्वा यातवान् शत्रुमध्ये । नैनं जीवन्नाद्य जानाम्यजीवन् बीभत्सु वा तन्ममा
द्यातिदुःखं ।

मोऽहं द्विपत्सैन्यमुदयकम्पं विनाशयिष्ये परमप्रतीतः । एतन्निहत्याजिमध्ये समेतं प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाऽद्य ।

मर्व्यास्तूणान् मायकानामवेक्ष्य किं शिष्टं स्यात् मायकानां रथे मे । का वा जातिः किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तत्समाच
क्ष्य स्रुत ।

६८२५

॥ विशेषक उवाच ॥ यन्मार्गणानामयुतानि वीर जुराश्व भल्लाश्च तथायुताख्याः । नाराचानां द्वे सहस्रे च वीर वोष्ण्व च
प्रदराणां स्रु पार्थ ।

अस्त्रयुधं पाण्डवेयावशिष्टं न यद्वहेच्छकटं पद्मवीथं । एतद्विदन् मुञ्च सहस्रशोऽपि गदाऽसिवाङ्गद्विणञ्च तेऽस्मि ।

प्रासाश्व मुद्गराः शक्तयस्तोमराश्च मा भैषीस्त्वं संन्यादायुधानां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ स्रुताधैनें पश्य भीमप्रयुक्तैः संभिन्दद्भिः पार्थिवानां सुवेगैः । कृष्णं वाणैराहवं धोररूपं नष्टादित्यं
मृत्युभोः केन तुल्य ।

अथैतद्वै विदितं पार्थिवानां भविष्यति ह्याकुमारश्च स्रुत । निमग्नो वा समरे भीमसेन एकः कुरुन् वा समरे व्यग्रेयीत् । ६८२६

सर्वं संख्ये करुषे निष्पतन्तु मं वा भिः कः । कीर्त्तयन्त्वाकुमारं । सर्वानेकस्तानहं पातयिष्ये ते वा सर्वं भीमसेनं तुदन्तु ।

आशास्तारः कर्षं चाप्युत्तमं ये तन्मे देवाः केवलं साधयन्तु । आयात्विहाद्यन्मूनः शत्रुघातो शक्रस्तूर्णं यज्ञ इवापहृतः ।

ईरुष्येतां भारती दीप्यन्तः शोभेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः । व्यक्तं धीमान् मथसाधो नरायः सैन्यं ह्येतच्छादयत्याशु वाणैः ।

पश्य ध्वजांश्च द्रवतां विशोक नागान् हयान् पत्तिभेदांश्च संख्ये । रथान् विकीर्णान् शरशक्तिताडितान् पश्यस्वैतान् रथिन
स्रैव स्रुत ।

आपूर्यते कौरवी चाप्यभीक्ष्णं मेना ह्यभौ सुभृशं हन्यमाना । धनञ्जयस्याशनि तुल्यवैशैर्यन्ता शरैः काञ्चनवर्हिजानैः । ६८२७

एते द्रवन्ति स्म रथाश्चनागाः पदतिभेधान्तिमर्दयन्तः । संमुद्यमनाः कौरवाः सर्व एव द्रवन्ति नागा इव दाहभीताः ।

हाहाकृतास्रैव रणे विशोक मुञ्चन्ति नादान् विप्लान् गजेन्द्राः ।

॥ विशेषक उवाच ॥ किं भीम नैनं त्वमिहाशृष्टोऽपि विस्फारितं गाण्डिवस्यातिघोरं । कुड्मं पार्थेन विक्रय्यतोऽद्य कपिन्नेभौ
तव कैर्णां विनष्टौ ।

भयं कामाः पाण्डव ते समृद्धाः कपिर्ह्यभौ दृश्यते हस्तिभैर्ये । नोलाहनाद्विद्युतमुच्चरन्तो तथा पश्यविस्फुरन्तो धनुर्धरा ।

कपिर्ह्यभौ वीक्ष्यते सर्वतः वै ध्वजायमाह्वयं धनञ्जयस्य । विव्रमयन् द्विपत्सैन्यं विमर्दं विभेद्यस्मादात्मनैः शमिवो द्यु । ६८२८

विभ्राजतं चातिमात्रं किरीटं विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य । दिवाकराभो मणिरपि दिव्यो विभ्राजते चैव किरीटसंख्यः ।

पार्थ भीमं पाण्डुराभप्रकाशं पश्यस्व शङ्खं देवदत्तं सुघोषं । अभौषुहस्तस्य जनार्दनस्य विगाहमानस्य चर्मं परेषां ।

रविप्रभं वज्रजामङ्गुरां पार्थ स्थितं पश्य जनार्दनस्य । चक्रं यशोवर्द्धनं केशवस्य सदाऽर्चितं यदुभिः पश्य वीर ।

महाद्विपानां मरणद्रुमापमाः करा निहन्ताः प्रपतन्त्यसौ कुरैः । किरीटिना तेन पुनः समादिनः शरैर्निहन्ताः कुनिर्गिरिवा
द्रयः ।

तथैव कृष्णस्य च पाञ्चजन्यं महार्हमंतद्विजराजवर्णं । कौन्तेय पश्यारसि कौस्तभश्च जाज्वल्यमानं विजयां सज्ज । ६८२९

ध्रुवं रथाग्र्यः समुपैति पार्थो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेषां । शिताभ्रवर्णैरमितप्रयुक्तैर्हृदैर्भ्रह्मैर्हरयिनाम्बुभिः ।
रथान् हयान् पत्तिगणांश्च मायकैर्विदारितान् पाश पतन्त्यभी यया । तवानुजनामरराजतेजसा महावनानीव सुवर्णवायुना ।
चतुःशतान् पश्य रथानिमान् हतान् मवाजिस्तान् समी किरीटिना । महर्षुभिः सप्तशतानि दन्तिनां पदातिसादींश्च रथा
ननेकशः ।

अयं समभ्यति तवान्तिकं बली निघ्नन् कुक्षिच दव यहेऽर्जुनः । समृद्धकामोऽसि हतास्तवाहिता बलं तवायुश्च चिराय व
द्धेतां ।

॥ भीममेव उवाच ॥ ददानि ते यामवरांश्चतुर्दश प्रियास्थाने भारये सुप्रसन्नः । दामोशतश्चापि रथांश्च विंशतिं यदर्जुनं वेद
यस्य विशोकः ।

३८९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमसेनविशोकसंवादि षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं सिंहनादश्च संयुगे । अर्जुनः प्राह गोविन्दं शीघ्रं नोदय वाजिनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत् । एष गच्छामि सुविप्रं यत्र भीमो व्यवस्थितः ।

तं यान्तमश्वैर्हिमशङ्खवर्णैः सुवर्णभुक्ताभणिजालनद्धैः । जम्बं जिघांसुं प्रगृहीतवज्रं जयाय देवेन्द्रमिवोगमन्युं ।

रथाश्चमातङ्गपदातिभेदा वाणस्त्रैर्नैमिखुरस्वनैश्च । सन्नादयन्तो वसुधां दिशश्च क्रुद्धा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ।

तेषाञ्च पार्थस्य समागमोऽभूत् देहासुपापक्षपणं सुयुद्धं । त्रैलोक्यहेतोरमुरैर्यथामोदेवस्य विष्णोर्जयतो बरस्य ।

३९०

तैरन्तमुच्चावचमायुधन्तमेकः प्रविच्छेद किरीटमालो । क्षुराद्धचन्द्रैर्निशितैश्च भस्मैः शिरांसि तेषां बद्धा च बाह्वन् ।

कृत्राणि वालव्यजनानि केतुस्थान् रथान् पत्तिगणान् द्विपांश्च । ते पेतुर्बुध्नीं बद्धा विरूपा वातप्रणवानि यथा वनानि ।

सुवर्णजालावतता महागजाः सर्वजयन्तो ध्वजधोधकल्पिताः । सुवर्णपुङ्खैर्गिषुभिः समाचिताश्चकाशिरैः प्रज्वलिता यथाऽचलाः ।

विदार्य नागाश्चरथान्ननञ्चयः शरोत्तमैर्वासववज्रमन्त्रिभैः । द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा यया मरुतान् बलभेदने

पुरा ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिन्दमः । प्रविवेश महाबाहुर्भरः सागरं यथा ।

३९१

तं हृष्टास्त्रावका राजश्रयपत्तिसमन्विताः । गजाश्चमादिबद्धलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ।

तेषामापततां पार्थसागरावः समहानभूत् । सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात् सलिलस्वनः ।

ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः । अभ्यद्रवन्त संयामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयं ।

तयामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चतां । अर्जुनो व्यथयत् सैन्यं महावातो घनानिव ।

तेऽर्जुन मेहिता भूत्वा रथवर्गैः प्रहारिणः । अभियाय महेष्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।

३९२

तन्तोऽर्जुनः महस्त्राणि रथवारणवाजिनां । प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं प्रति ।

ते बध्यमानाः समरे पार्थचापश्रुतैः शरैः । तत्र तत्र स्म लोयन्ते भये जाति महारथाः ।

तेषाञ्चतुःशतान् वीरान् यतमानान्महारथान् । अर्जुनो निशितैर्व्याघ्रैरनयद्यममादनं ।

ते बध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवैर्वै दिशो दश ।

तेषां शस्त्रा महानासीद्वतां वाहिनां मुखं । महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्यतः ।

३९३

तान्नु सेनां भृशं विद्धा द्रावयिष्याऽर्जुनः शरैः । प्रायादभिमुखः पार्थः स्रुतानीकं हि मारिष ।
 तस्य शब्दो महानासीत् परानभिमुखस्य वै । गरुडस्यैव पततः पन्नगार्थे यथा पुरा ।
 तन्नु शब्दमभिश्रुत्य भीमसेना महाबलः । बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ।
 श्रुत्वैव पार्थमायानां भीमसेनः प्रतापवान् । त्वया प्राणः महाराज सेनां तव समर्द्ध ह ।
 स वायुवीर्यप्रतिभो वायुवेगसमो जवे । वायुवद्वाचरङ्गीभो वायुपुतः प्रतापवान् ।
 तेनार्हमाना राजेन्द्र सेना तव विशास्यते । व्यभ्रश्यत महाराज भिक्षा नैरिव सागर ।
 तान्नु सेनां तदा भीमो दर्शयन् पाणिनाघवं । शरैरवचकर्तैः प्रिययिन् यमलयं ।
 तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमानुषं । व्यभ्रमन्त रणे योधाः कालस्यैव युगक्षये ।
 तथाऽर्द्धितान् भीमबलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्ध्याधमो राजा ददं वचनमब्रवीत् ।
 सैनिकांश्च महेश्वरमान् योधांश्च भरतर्षभ । समादिशद्रुणे सर्वान् हत भीममिति स्म ह ।
 तस्मिन् हते हतं मध्ये पाण्डुगैर्नमोऽपतः । प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्थिवाः ।
 भीमं प्रच्छादयामासुः शरवर्षैः समन्ततः । गजाश्च बज्रला राजन् नराश्च जयगृह्णिनः ।
 रथे स्थिताश्च राजेन्द्र परिव्रुष्टक्रीदरं । स तैः पण्डितः प्रहूयैः प्रहूरी राजन् समन्ततः ।
 शूराभ्युभे भरतश्रेष्ठ नवत्रैरिव चन्द्रमाः । परिवेषी यथा सोमः परिपूर्णो विराजते ।
 स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः । निर्विशेषो महाराज यथा हि विजयस्थया ।
 तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टिं समासृजन् । क्रोधरक्तैल्लणाः प्रहृग हन्तुक्रमा वृकोदरं ।
 तां विदार्थ्य महामेनां शरैः सन्नतपर्वभिः । निश्चक्राम रणाङ्गीभो मत्स्यो जालादिवाम्भमि ।
 हत्वा दशमहस्त्राणि गजानामनिवर्तिनां । नृणां शतसहस्रं द्वे द्वे शते चैव भारत ।
 पञ्च चाश्वमहस्त्राणि रथानां शतमेव च । हत्वा प्रास्यन्दयत् भीमो नदीं गोणितवाहिनीं ।
 गोणितोदां रथावर्त्ता हस्तिपाहममाकुलां । नरसीनायनक्रान्तां केशशैवालशाललां ।
 सन्निवृत्तभुजनागेन्द्रां बज्ररत्नापहाग्निं । उरुयाहां मञ्जपङ्का शीर्षापलसमावृतां ।
 धनुःकाशां शरावापां गदापरिघकेतनां । हंसच्छ्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलां ।
 हारपद्माकराक्षैव भूमिरेणूकिमालिनीं । आर्यवृत्तवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तरां ।
 योधायाहवतीं संख्ये वहन्तीं पितृसादनं । क्षणेन पुरुषध्यात्रः प्रावर्त्तयत निम्नगां ।
 यथा वैतरणीमुधा दुस्तरामश्रुतात्मभिः । तथा दुस्तरणीं घोरं भीरूणां भयवर्द्धिनीं ।
 यतो यतः पाण्डवेयः प्रविष्टो रथसन्तमः । ततस्ततोऽघातयत् योधाञ्जितमहस्त्रशः ।
 एवं दृष्ट्वा कृतं कर्म भीमसेनेन संयुगे । दुर्ध्याधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्रवीत् ।
 जय मातुल सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलं । अस्मिन् जिते जितं मध्ये पाण्डवेयं महाबलं ।
 ततः प्रायः महाराज सौवनेयः प्रतापवान् । रणाय महते युक्ता भ्रातृभिः परिवारितः ।
 स समासाद्य सङ्ग्रामे भीमं भीमपराक्रमं । वारयामास तं वीरो वेल्लेव मकरालयं ।

६८५

६८६

६८७

६८८

६८९

६९०

सैन्यवर्त्तन्तं ते भीमो वार्धमाणः शितैः शरैः । शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्नानन्तरे ।
 प्रेषयामास नारायणं रुक्मपुत्रान् शिलाशितान् । वर्ष्म भित्वा तु ते घोराः पाण्डवस्य महात्मनः ।
 न्यमज्जन्त महाराज कङ्कवर्हिणवाससः । सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं रुक्मविभूषितं ।
 प्रेषयामास स रुपा मौबलं प्रति भारत । तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः ।
 चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः । तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विशास्यते । ७१
 धनुश्चिच्छेद भस्मेन सौबलस्य हस्तनिव । तदपास्य धनुश्चिच्छेदं सौबलेयः प्रतापवान् ।
 अन्यदादाय वेगेन धनुर्भस्मांश्च षोडश । तैस्तस्य तु महाराज भस्मैः समस्तपर्व्वभिः ।
 द्वाभ्यां स सारथिं ह्यार्च्यङ्गीमं सप्तभिरेव च । ध्वजभस्मेन चिच्छेद द्वाभ्यां कूर्चं विशास्यते ।
 चतुर्भिश्चतुरो वागान् त्रिधाभ सुवलात्मजः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चित्तेप समरे रुक्मदण्डामयस्त्रयीं । सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागशिङ्गे चञ्चला । ७२
 निपपात रणे तूष्णीं सौबलस्य महात्मनः । ततस्तामेव संगृह्य शक्तिं कनकभूषणं ।
 भीमसेनाय चित्तेप क्रुद्धरूपो विशास्यते । सा निर्भिद्य भुजं सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्मस्यता । अथोत्क्रुष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ।
 न तु तं समद्रे भीमः विहनादं तरस्विना । अन्यदृष्ट्वा धनुः सज्यं चरमाणो महाबलः ।
 मुहूर्त्तादिव राजेन्द्र च्छादयामास सायकैः । सौबलस्य बलं भस्मे त्यक्त्वात्मानं महाबलः । ७३
 तस्यास्यांश्चतुरो हत्वा स्रुतश्चैव विशास्यते । ध्वजश्चिच्छेद भस्मेन त्वरमाणः पराक्रमी ।
 हतान्च रथमुत्सृज्य त्वरमाणा नरोत्तमः । तस्मै विस्फारयंश्चापं क्रोधरक्तैरणः श्वसन् ।
 शरैश्च बहुधा राजन् भीममार्कण्डेयसमन्ततः । प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 धनुश्चिच्छेद संक्रुद्धो विव्याध च शितैः शरैः । सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः ।
 निपपात तदा भूमौ किञ्चिन्नाणि नराधिप । ततस्तं विह्वलं ज्ञात्वा पुच्छस्तव विशास्यते । ७४
 अपोवाह रथेनैव भीमसेनस्य पश्यतः । रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः ।
 प्रदुद्रुवुर्दिशो भीता भीमाज्जति महाभये । सौबले निर्जिते राजन् भीमसेनेन धन्विना ।
 भयेन महता विष्टः पुच्छो दुर्योधनस्तव । अपावाज्जवनैरश्वैः सापेजो मातुलं प्रति ।
 पराङ्मुखन्तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत । विप्रजग्मुः समुत्सृज्य दैरथानि समन्ततः ।
 तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । जघेनाभ्यापतङ्गीमः किरन् शरशतान् बहून् । ७५
 ते बध्यमाना भीमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः । कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्ततः ।
 सह तेषां महावीर्यां क्षीणोऽभूत् समहाबलः । भिन्ननौका यथा राजन् दोषमासाद्य निर्वृताः ।
 भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्य्ययै । तया कर्णं समासाद्य तावकाः पुरुषर्षभ ।
 समाश्रुत्वाः स्थिता राजन् सम्प्रहृष्टः । परस्परं । समाजग्मुश्च युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्त्तन् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वाणि सौबलेयपराजये सप्तमप्रतीऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ एतद्रात्र उवाच ॥ ततो भगवन् धैर्येषु भीमसेनेन संयुगे । दुर्योधनोऽब्रवीत् किन्तु सौमसेना वाऽपि सञ्जय ।

२४५०

कर्णो वा जयतां श्रेष्ठो योधा वा मामका युधि । हृषो वा कृतवर्मा च त्रैाणिर्दुःशान्मनोऽपि वा ।

अत्यहुतमहं मन्ये पाण्डवेभ्यः विक्रमं । यदेकः समरे सर्वान् योधयामास मामकान् ।

यथाप्रतिज्ञं योधानां राधेयः कृतवानपि । कुरूणामथ सर्वेषां कर्णः शत्रुनिस्तृदनः ।

शर्म वर्यं प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कौन्तिधेनामितौजसा ।

राधेयो वाऽप्याधिरयिः कर्णः किमकरोद्युधि । पुत्रा वा मम दुर्द्धो राजानो वा महारथाः ।

२४५१

॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराहे महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् । जघान सौमकान् सर्वान् भीमसेनस्य पश्यतः ।

भीमोऽत्यतिबलं सैन्यं धार्तराष्ट्रं व्यपोययत् । अयं कर्णोऽब्रवीच्छल्यं पाञ्चालान् प्रापयस्व मां ।

द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता । यन्तारमब्रवीत् कर्णः पाञ्चालानेव मां वह ।

मद्राजस्ततः शल्यः श्वेतानयान्महाजवान् । प्राहिणोचेदिपाञ्चालान् कारुण्यं महाबलः ।

प्रविश्य च महसैन्यं शल्यः परबलार्दनः । न्ययच्छत्रुरगान् हृष्टो यत्र यत्रैः ऋदघणीः ।

२४५२

तं रथं मेघसङ्काशं वैयाघ्रपरिवारणं । संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्तस्माद्वासन् विशास्यते ।

ततो रथस्य निनदः प्रादुरासीन्महारथे । पर्जन्यसमनिर्घोषः पर्वतस्येव दीर्यतः ।

ततः शरशतैस्तीक्ष्णैराकर्णैर्निःसृतैः । जघान पाण्डवबलं शतशोऽप्य सहस्रशः ।

तत्तथा समरे कर्म कर्वाणमपराजितं । परिववृर्षहेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।

तं शिखण्डी च भीमश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थिवः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकिः ।

२४५३

परिववृर्जिघांसन्तो राधेयं शरवृष्टिभिः । सात्यकिस्तु तदा कर्णं विंशत्या निशितैः शरैः ।

अताडयद्रूपे शूरो जनुदेशे नरोत्तमः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या धृष्टद्युम्नस्य सप्तभिः ।

द्रौपदेयश्चतुःपञ्चा सहदेवश्च सप्तभिः । नकुलश्च शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ।

भीमसेनस्तु राधेयं नवत्या नतपर्वणं । विव्याध समरे क्रुद्धो जनुदेशे महाबलः ।

अथ प्रहस्याधिरथिर्थाक्षिपद्गुरूत्तमं । मुमोच निशितान् वाणान् पीडयन् सुमहाबलः ।

२४५४

तान् प्रत्यविध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । सात्यकेस्तु धनुस्किञ्चा ध्वजश्च भरतर्षभ ।

तन्तथा नवभिर्व्याणैराजघान स्तसन्तरे । भीमसेनं ततः क्रुद्धो विव्याध विंशता शरैः ।

सहदेवस्य भक्षेन ध्वजश्चिच्छेद मारिष । सारथिश्च त्रिभिर्व्याणैराजघान परन्तपः ।

विरथाद्रौपदेयाश्च चकार भरतर्षभ । अक्ष्णोर्निर्मयमात्रेण तदहृतमिवाभवत् ।

विमुखोऽकृत्य ताः सर्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । पाञ्चालानश्चनः खूरंश्चेदीनाश्च महारथान् ।

२४५५

ते बध्मनाः समरे चेदिमत्स्या विशास्यते । कर्णमकमभिद्रुत्य शरस्रैः समार्पयन् ।

तान् जघान शितैर्व्याणैः सूतपुत्रो महारथः । एतदत्यहृतं कर्म दृष्टवानस्मि भागत ।

यदेकः समरे शूरान् सूतपुत्रः प्रतापवान् । यतमानान् परं शक्त्या योधयानांश्च पञ्चिनः ।

पाण्डवयान्महाराज शरैर्वारितवाक्ये । तच्च भागत कर्णस्य लाघवेन महात्मनः ।

तुष्टुर्देवताः सर्व्वः भिक्षाश्च सह चारणे । अपूजयन्महेष्वासा धार्तराष्ट्रा नरोत्तमं ।
 कर्णे रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्व्वधनुश्रुतां । ततः कर्णे महाराज ददाह रिपुवाहिनीं ।
 कक्षमिद्धे यथावक्त्रिर्निदाधे ज्वलिता महान् । ते बध्यमानाः कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्ततः ।
 प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णे दृष्ट्वा महारथं । तत्राक्रन्दे महानासीत् पाञ्चालानां महारणे ।
 बध्यतां सायकैस्त्रीणैः कर्णचापवरच्युतैः । तेन शब्देन विव्रस्ता पाण्डवानां महाचमूः ।
 कर्णमकं रणे योधं मेनिरे तत्र शत्रवाः । तत्राहुतं पुनश्चके राधेयः शत्रुकर्षणः ।
 यदेनं पाण्डवाः सर्व्वे न शेकुरभिवीक्षितुं । ययौघः पर्व्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते ।
 तथा तत् पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्यते । कर्णेऽपि समरे राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 दहनं तस्यै महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूः । शिरसि च महाराज कर्णैश्चैव सकुण्डलात् ।
 बाह्वश्च वीर्यो वीराणां चिच्छेद लघु चेपुभिः । हस्तिदन्तस्तरून् खड्गान् ध्वजाञ्चक्रोर्हयान् गजान् ।
 रथाश्च विविधाञ्चान् पताका व्यजनानि च । अस्त्रं युगयोक्ताणि चक्राणि विविधानि च ।
 चिच्छेद बद्धधा कर्णं योधप्रतमनुष्ठितः । तत्र भारत कर्णेन निरुतैर्गजवाजिभिः ।
 अगम्यरूपा श्रियवी मांसशोणितकर्दमा । विषमञ्च समश्चैव हतैरश्वपदातिभिः ।
 रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन । नापि स्वे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परं ।
 घोरं शरान्धकारं तु कर्णास्ति च विजृम्भिते । राधेयचापनिर्भक्तैः शरैः काञ्चनभूयणैः ।
 भंकादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः । ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः ।
 अभज्यन्त महाराज यतमाना महारथाः । मृगमृगान् यथा क्रुद्धः भिक्षो द्रावयते वने ।
 पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयन् शत्रवांस्तथा । कर्णस्तु समरे योधांस्तासयन् सुमहायशाः ।
 कालयामास तत् सैन्यं यथा पशुगणान् वृकः । दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखीं ।
 तत्र जग्मुर्महेष्वासा स्वन्तो भैरवायवान् । दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः ।
 वादयामास संहृष्टो नानावाद्यानि सर्व्वशः । पाञ्चालापि महेष्वासा भग्नास्त्राश्च नरोत्तमाः ।
 न्यवर्त्तन्त यथा शूरं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । तस्मिन्वृत्तान्तश्रेष्ठे शूराश्च राधेयः शत्रुतापनः ।
 अनेकशो महाराज बभञ्च पुरुषर्षभः । तत्र भारत कर्णेन पाञ्चाला विशतीरथाः ।
 निहताः सायकैः क्रोधाच्चेदयश्च परःशताः । कृत्वा शून्याश्वयोपस्थान् वाजिश्रेष्ठाश्च भारत ।
 निर्मनुष्यान् गजस्कन्धान् पदातीश्चैव विद्रुतान् । अदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यः परन्तपः ।
 कालान्तकवपुः शूरः सृतपुल्लोऽभ्यराजत । एवमेतन्महाराज नरवाजिरयद्विपान् ।
 हत्वा तस्यै महेष्वासाः कर्णेऽग्निगणसूदनः । यथा भूतगणान् हत्वा कालस्तिष्ठेन्महाबलः ।
 तथा स भीमकान् हत्वा तस्यावेको महारथः । तत्राहुतमपश्याम पाञ्चालानां पराक्रमं ।
 बध्यमानां यत् कर्णं नाजह्गरणसूक्ष्मि । राजा दुःशासनश्चैव रूपः शारदतस्तथा ।
 अश्वत्थामा कृतवर्मा शकुनिश्च महाबलः । न्यहनन् पाण्डवीं सेनां शतशोऽय सहस्रशः ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातॄरौ मत्पुत्रकौ । निजप्राते बलं कुट्टौ पाण्डवानामितस्ततः ।

४००

तत्र युद्धं महाबाहीतृकुरं विशमं महत् । तथैव पाण्डवाः शूरा दृष्टुमश्लिषिणो ।

द्रौपदेयाश्च संकुट्वा अभ्यर्त्तन्तावकं बलं । एवमेव जयो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।

तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तु महाराज कृत्वा सैन्यसुतुर्विधं । सूतपुत्रश्च संकुटं दृष्ट्वा चैव महारणे ।

श्रीणितांदां मर्त्तुं कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्क्तिनां । मनुष्यश्रीर्धपापाणां हस्यश्वकृत्तरोधमं ।

४०१

शूरास्त्रिचयमङ्कीर्णं काकटप्रानुनादितां । कृत्रहंसप्रवेपितां वीरहृत्पापह रिणिं ।

हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिनां । धनुःशरध्वजोपेतां नरचुद्रकपालिनीं ।

चर्मवस्त्रभ्रमपितां रथोदुपसमाकुलां । जयैषिणाञ्च सुतरां भोरूणाञ्च सुदुस्तरां ।

नदीं प्रावर्त्तयित्वा च बीभत्सुः परवीरहा । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ एष केतुरणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते । भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथं ।

४०२

एते ब्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णवस्ता जनाह्न । एष दुर्योधनो राजा श्वेतञ्चरेण राजते ।

कर्णेन भग्नान् पाञ्चालान् द्रावयन् वज्र शोभते । कृपस्य कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ।

एते रत्नानि राजानं सूतपुत्रेण रक्षिताः । अबध्यमानास्तेऽस्माभिर्धातयिष्यन्ति मेमकान् ।

एष शन्या रथोपस्थे रश्मिभ्रमरकोविदः । सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् वज्र शोभते ।

तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथं । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तये कथञ्चन ।

४०३

राधेयां हन्यथा पार्थान् सृञ्जयांश्च महारथान् । निःशेषान् समरे कुर्यात् पश्यतां नो जनाह्न ।

ततः प्रायाद्रथेनारु कोशवस्तव वाहिनीं । कर्णं प्रति महेष्वासं दैरये मयमाचिना ।

प्रयातस्य महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः । आश्यामयत्रथेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्वशः ।

रथधोषः स संग्रामे पाण्डवेयस्य सम्बभौ । वामवाशनितुन्ध्यस्य सहोपस्थेव मारिष ।

भहता रथधोषेण पाण्डवः मत्पुत्रकमः । अभ्ययादप्रमेयात्मा निर्जयस्तव वाहिनीं ।

४०४

तमायान्तं समीक्ष्यैव श्वेताश्वं कृष्णमारयिं । सद्राजोऽब्रवीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ।

अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णमारयिः । निघ्नन्नमित्रान् समरे यं कर्णं परिपृच्छसि ।

एष तिष्ठति कौन्तेयः संसृग्श्च गाण्डिवं धनुः । तं हनिष्यमि चेदद्य तन्नः श्रेयो भविष्यति ।

त्वामभिप्रेषुरायाति कर्णं निघ्नन् वरान्वयान् । अवल्लभमानो राधेय तं याहि प्रति भारत ।

एषा विदार्त्तते मेना धार्तराष्ट्री समन्ततः । अर्जुनस्य भयात्तूर्णं निघ्नतः शात्रवान् बहून् ।

४०५

वज्रजंघनं सर्वसैन्यानि लगते हि धनञ्जयः । त्वदर्थमिति मन्येऽहं यथाऽभ्यादीर्यते वपुः ।

न ह्यवस्थास्यते पार्था युयुत्सुः केनचित् सह । त्वावृत्ते क्रोधदीप्ता हि पीद्यमाने वृकोदरे ।

विशयं धर्मराजन्तु दृष्ट्वा सदृढचित्तं । शिखण्डिनं सात्यकिञ्च दृष्ट्वा च पापितं ।

द्रौपदीयान् युधामन्युमुत्तमैजम्भेव च । नकुलं सहदेवञ्च भ्रातरौ द्वौ समीक्ष्य च ।
 सहभैकरथः पार्यस्वामभ्येति परन्तपः । क्रोधरक्तैरणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान् ।
 त्वरिताऽभिपतत्यस्मात्स्यक्ता मैत्र्यान्यभंगथं । त्वं कर्णं प्रतियाह्येनं नास्येत्यो हि धनुर्द्धरः ।
 न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्त्वं ह्यन्यं धनुर्द्धरं । अर्जुनं समग्रे क्रुद्धं यो वेलामिव धारयेत् ।
 न चास्य रत्नां पश्यामि पार्थितो न च पृष्ठतः । एक एवाभियाति त्वं पश्य भाकन्यमात्मनः ।
 त्वं हि कृषेण रणे शक्तः संसाधयितुमाहवे । तवैव भारो रधिष्य प्रत्युद्यमहि धनञ्जय ।
 मम नो ह्यभिभीष्टेन द्रोणेद्रौणिह्येण च । मयमाचिनमायान्तं निवारय महारणे ।
 ललितानं यया सपिं गर्जन्तमृषमं यथा । वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्णं धनञ्जय ।
 सन्तं द्रवन्ति समग्रे धार्तराष्ट्रा महारथाः । अर्जुनस्य भयान्पूर्णं निरपेता जनाधिपाः ।
 द्रवतामय तेषान्तु नान्योऽस्ति युधि मानवः । भयहाथो भवेद्दीरस्वामृते सूतनन्दन ।
 सन्तं त्वं कुरुः सर्वे दीपमासाद्य संयुगं । धिष्टिता पुरुषव्याघ्र त्वत्तः शरणकाङ्क्षिणः ।
 वैदेह्यामृष्टकार्मजास्तथा नम्रजितास्त्वया । गान्धाराश्च यथा धृत्या जिताः संख्ये सुदर्जयाः ।
 तं धृतिं कुरु राघवं ततः प्रत्येहि पाण्डवं । वामदेवञ्च वार्ष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना ।
 प्रत्युद्यमहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ।

४१२०

४०३३

६०१५

४०३५

४०५०

॥ कर्ण उवाच ॥ प्रकृतिस्थोऽस्मि मे शन्य इदानीं भस्मतस्तथा । प्रतिभामि महाबाहो ममैषीस्त्वं धनञ्जयात् ।
 पश्य बाह्यैर्बलं मेऽद्य शिजितस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहनिष्यामि पाण्डवानां महाचमूं ।
 कृषेण च पुरुषव्याघ्रैः ततः सत्यं ब्रवीमि ते । नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन ।
 शिंशो वा निहतनाभ्यामनित्यो हि रणे जयः । कृतार्थोऽद्य भविष्यामि हत्वा वाऽप्यथ वा हतः ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ अजयमेनं प्रवदन्ति दुष्टे महारथाः कर्णं रथप्रवीरं । एकाकिनं किमु कृष्णाभिगुप्तं विजितुमेनं क द्रोहात्कृतं ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ नैतादृशं जानु बभूव लोकं रथोत्तमो यावदपश्यतं नः । तमोदृशं प्रतिथोत्स्यामि पार्थ महाहवे पश्य च
 पौरुषं मे ।
 रणे चरत्येष रथप्रवीरः शितहथैः कौग्वराजपुत्रः । स वाऽद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेतत्कर्णस्यान्तादेतदन्ताम् सर्वं ।
 अस्वेटिनौ राजपुत्रस्य हस्तावपेमाणेन जातकिनौ दृहन्तौ । दृढाधुधः कृतिमान् चिप्रहस्ता न पाण्डवेभ्यः समोऽस्ति
 योधः ।
 महायुधैरनपि कङ्कपवानेकं यथा तान् प्रतियोज्य चाशु । तं क्रोशमन्त्रे निपतन्त्यमेघाः कस्तेन योधोऽस्ति समः
 रथियथा ।
 अतःपश्यत् पाण्डवं यो जताम कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तगस्वी । लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः मयमाची ।
 श्रुतायधुक् संधापमुपं रथं महाबाह्वरदीनमन्त्रः । मध्येषुधी चाक्षयदिव्यरूपे शस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहान् ।
 तथैन्द्रभोक्तं निजघान दैत्यानमंख्ययान् कालकेश्यांश्च सर्वान् । लेभे शङ्खं देवदत्तं स्म तत्र को नाम तेनाभ्यधिकः
 रथियथा ।

महादेवं तोषयामास योऽस्त्रैः साक्षात्सुयुद्धेन महानुभावः । लेभे ततः पाण्डुपतं सुघोरं त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रं । १०५५
पृथक् पृथक् लोकपालाः समेता ददुर्म्हस्ताण्डप्रमेयाणि संख्ये । यैस्तान् जघानाण्डुरेण नृमिहः सकालक्रेयानसुरान् समे
तान् ।

तथा विराटस्य पुरे समेतान् सर्वानस्त्रानेकरथेन जित्वा । जहार तद्गोधनमाजिमध्ये वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ।

तमोदृशं वीर्यगुणोपपन्नं कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणाम् । तमाकलयन् साहसमुत्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य शन्य ।

अनन्तवीर्येण च केशवेन नारायणेनाप्रतिभेन गुप्तः । वर्धायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।

महात्मनः शङ्खचक्राभिपाणैर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य । भयञ्च मे जायतेऽसाध्वसञ्च दृष्ट्वा कृष्णविक्रये समेतौ । १०५६

अतीव पार्यो युधि कार्मुकेभ्यो नारायणस्याप्रतिमञ्च युद्धे । एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ चलित्स्वदेशाद्धिमवान्न कृष्णौ ।

उभौ हि शूरौ बलिनौ दृढायुधौ महारथौ मंहननोपपन्नौ । एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः प्रतीयान्मदृते तु शन्य ।

मनारथो यस्तु ममाद्य तस्य मष्ट्रेण युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं चिरादाण्डु भविष्यतीदमद्युद्धं चित्रमतुन्यरूपं ।

एतौ च हत्वा युधि पातयिष्ये मां वार्ष्णि कृष्णौ निहनिष्येतेऽद्य । इति ब्रुवन् शन्यमभिचहन्ता कर्णो रणे मेघदवोन्ननाद ।

अभ्येत्य पुच्छेण तवाभिनिन्दितः समेत्य चावाच कुरुप्रवीर । कृपञ्च भोजञ्च महानुभावं तथैव गान्धारपतिं महानुजं । १०५७

गुरोः सुतश्चावरजं तयात्मनः पदातिनोऽय दिपमादिनश्च तान् । निरुध्यतामिद्रवताच्युतार्जुनौ श्रमेण भेदाजयतःण्डु

सर्वशः ।

यथा भवद्भिर्हृष्टवित्तावुभौ मखेन हृष्टामहमद्य भूमिपाः । तथेति चाक्ता त्वरिताः स्म तेऽर्जुनं जिघांससो वीरतराः ममा
ययुः ।

शरैश्च जघ्नुर्धुधि तं महारथा धनञ्जयं कर्णनिदेशकारिणः । नदीनदं भूरिजलं महार्णवो यथा तया तान् समरेऽर्जुनो
ऽग्रमत् ।

न भन्दधानो न तथा शरोत्तमान् प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते । धनञ्जयास्त्वस्तु शरैर्विदारिता हता निपेतुर्नृगवाजि
कुञ्जराः ।

शराकिपं गाण्डिवधारुमण्डलं युगान्तस्यर्थप्रतिमानतेजसं । न कौरवाः श्रेकुरुदीक्षितुं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो
जिनाः । १०५८

शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैस्त्रिच्छेद पार्थः प्रहसञ्करौधैः । भूयश्च तानहनद्वाणमहान् गाण्डोवधन्वायतपूर्णमण्डलं ।

यथोत्तरगमिः ण्डुचिण्डुकमध्यगो मुखं विवस्वान् हरते जैलोघान् । तयाऽर्जुनो वाणगणान्निरस्य ददाह मेनां तव पार्थिवेन्द्र ।

तमभ्यधावदिसृजन् कृपः शरांस्तथैव भोजस्तव चात्मजः स्वयं । महारथो द्रोणसुतश्च सायकैर्वाकिरंस्तोयधरा यथाऽचलं ।

जिघांसुभिस्तान् कुशलः शरोत्तमान् महाहवे सम्प्रहितान् प्रयत्नतः । शरैः प्रचिक्षेद स पाण्डवस्त्वरन् पराभिनदच्चमि चेपुभि
स्त्रिभिः ।

स गाण्डिव्यायतपूर्णमण्डलस्तपन्नपूज्यनुभास्करो बभौ । शरोत्तरगमिः ण्डुचिण्डुकमध्यगो यथैव सूर्यः परिवेषवांस्तथा । १०५९

अयाग्यवार्ष्णैर्दृशमिधनञ्जयं पराभिनद्रेणमुतोऽच्युतं त्रिभिः । चतुर्भिरथांस्तुरः कपिलतः शरैश्च नाराचबरेरवाकिरत् ।

तथाऽपि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकैर्विभिः शरैर्धन्वृशिरः क्षुरेण । हथांस्तुर्भिश्च पुनस्त्रिभिर्ध्वजं धनञ्जयो द्रौणिण्यादपातयत् ।

स राषपूर्णां मणिवज्रहाटकैरलङ्कृतं तत्तकभोगवर्षभं । महाधनं कार्मुकमन्यदाददे यथा महाहिप्रवरं गिरेस्तटात् ।
स्वमायुधं चापनिकीर्य भूतले धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः । समाह्वयत्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्द्रोणिरविध्यदन्ति
कात् ।

रूपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते शरैरनेकैर्युधि पाण्डवर्षभं । महारथाः संयुगमूर्ध्वनि स्थितास्तमोमुदं वारिधरा इवापतन् । ४०००
रूपस्य पार्थः सशरं शरामनं हयान् ध्वजान् सारथिमेव पत्तिभिः । समार्ष्यद्वाङ्महस्रविक्रमस्तथा यथा वज्रधरः पुरा
बलेः ।

स पार्थवानिर्बिन्निपातितायुधो ध्वजावमर्द्दे च कृते महाहवे । कृतः कृपो वाणमहस्रयन्त्रितो यथापगेयः प्रथमं किरीटिना ।
शरेः प्रचिक्षेद तवात्मजस्य ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त्त नर्दतः । जघान चाश्वान् कृतवर्षणः शुभान् ध्वजश्च सिच्छेद ततः प्रताप
वान् ।

मवाजिसूतेष्वसनान् संकेतनान् जघान नागाश्वरथास्वरंश्च सः । ततः प्रकीर्णं सुमहद्वलं तव प्रदागितं सेतुमिवाम्भो
यथा ।

ततोऽञ्जनस्याग्रं रथेन केशवश्चकार शत्रूनपसव्यमातुरान् । ततः प्रधातं त्वरितं धनञ्जयं शतक्रतुं वृत्रनिजघ्नं यथा । ४००५
समन्वधावत् पुनरुच्छितैर्वजैरथैः सुयुक्तेरपरे युयुत्सवः । अयाभिस्तुत्य प्रतिवार्य तानरीन् धनञ्जयस्याभिमुखं महापथाः ।
शिखण्डिग्रैनेययमाः शितैः शरैर्विदारयन्तो व्यनदन् सुभैरवं । ततोऽभिजघ्नः कुपिताः परस्परं शरैस्तदाऽञ्जागाताः सुते
जनैः ।

कुरुप्रवीराः सह सृञ्जयैर्यथाऽमराः पुरा देवगैर्यथाहवे । जयेष्ववः स्वर्गमनाथ चात्सुकाः पतन्ति नागाश्वरथाः परन्तप ।
जगर्जुस्रैर्बलवच्च विव्यथुः शरैः सुमुक्तैरितरेतरं प्रयक् । शरान्भकारे तु महात्मभिः कृते महामृधे योधवरैः परस्परं ।

चतुर्दिशो वै विदिशश्च पार्थिव प्रभा चस्र्यस्य तमोवृत्तोऽभवत् ।

४००७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् कुरूणां प्रवरैर्बलैर्भूमिर्माभद्रुतं । मञ्जन्तमिव कौन्तेयमुज्जिहोर्ध्वनञ्जयः ।

विमृश्य स्रुतपुत्रस्य सेनां भारत सायकैः । प्राहिणेकृत्युलोकाय परवीरान् धनञ्जयः ।

ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः । अदृश्यन्त तथाऽन्ये च निजघ्नस्तव वाहिनीं ।

सपत्तिमहाचरितमाकाशं पूरयन् शनैः । धनञ्जयो महाबाहुः कुरूणामन्तकोऽभवत् ।

ततो भलैः क्षुरग्रैश्च नागाचैर्विमलैरपि । गात्राणि प्राच्छिन्नतैः पार्थः शिरंसि च चकर्त्त ह ।

४०१५

किन्नगावैर्विकवचैर्विशिरस्कैः समन्ततः । पतितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत्समावृता ।

धनञ्जयशराभ्यसैः स्यन्दनाश्वरयद्विपैः । सञ्चिन्नभिन्नाविध्वलीर्यङ्गाङ्गावयवैस्तथा ।

सुदुर्गमा सुविषमा घोरात्यर्थं सुदुर्दृशा । रणभूमिरभूद्राजन् महावैतरणी यथा ।

ईषाचक्राचभलैश्च व्यथैः साश्वैश्च युध्यतां । मस्रतैर्हतस्रतैश्च रथैस्तीर्णाऽभवन्मही ।

सुवर्णवर्णसन्नाहैर्यथैः कनकभूषणैः । आस्थिता शतरश्माणि भग्ना नित्यमदा द्विपाः ।

४०२०

कुङ्काः कूरैर्कहामावैः पार्ष्ण्यङ्गप्रचोदिताः । चतुःशताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना ।

पर्यस्तानीव प्रह्लाणि समृद्धानि महागिरिः । धनञ्जयशराभ्यस्तौलीर्णा भूर्ध्वरवारणैः ।
 समन्ताक्कलदप्रख्यान् वारणान् मदवर्षिणः । अभिपेदेऽर्जुनरथो जगन् भिन्दन्निवांशुमान् ।
 हतैर्गजमनुय्यासैर्भिन्नैश्च बहुधा रथैः । विशस्त्रयन्त्रकवैर्युद्धशौण्डेर्गतासुभिः ।
 अपविद्धायुधैर्भार्गस्तौर्णोऽभूत्फाल्गुनेन वै । विस्फारयन् वै गाण्डीवं समहैर्नरवं रवं ।
 घोरवज्रविनिष्पन्नमधिभोरिवाम्बरे । ततः प्रादीर्यत चमूर्द्धनञ्जयशराहता ।
 महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरे । नानारूपाः प्राणहराः शरा गाण्डीवचादिताः ।
 अन्तातोष्काशनिप्रख्यास्तव सैन्यं विनिर्द्दहन् । महागिरौ वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यथा ।
 तथा तव महासैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितं । सम्पिष्टदग्धविध्वंसं तव सैन्यं किरीटिना ।
 कृतं प्रविहतं वाणैः सर्वतः प्रद्रुतं दिशः । महावने मृगगणा दावाग्निनामिता यथा ।
 कुरवः पर्यवर्त्तन्त निर्द्दग्धाः सव्यसाचिना । उत्सृज्य च महाबाहुं भीमसेनं तथा रणे ।
 बलं कुरूणामुदिग्रं सर्वमासीत् पराङ्मुखं । ततः कुरूषु भग्रेषु बीभत्सरराजितः ।
 भीमसेनं समासाद्य मुहुर्त्तं मोऽभ्यवर्त्तत । समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः ।
 विशस्त्रमरुजञ्चासौ कथयित्वा युधिष्ठिरं । भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाद्धनञ्जयः ।
 नादयवयघोपेण प्रयिवीं चाञ्च भारत । ततः परित्तो वीरैर्द्दशभिर्धोषपुङ्गवैः ।
 दुःशामनादबरजस्तव पुत्रैर्धनञ्जयः । ते तमभ्यर्द्दयन् वाणैस्त्वाभिरिव कुञ्जरं ।
 आततेष्वासनाः शूरा नृत्त्यन्त इव भारत । अपसव्यास्तु तांश्चक्रे रथेन मधुसूदनः ।
 नियुक्तान् हि स तान् मेने यमायाशु किरीटिना । ततस्ते प्राद्रवन् शूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ।
 तेषामापततां केतूनखांश्चापानि सायकान् । नाराधिरर्द्धचन्द्रैश्च क्षिप्रं पार्थो न्यपातयत् ।
 अयान्यैर्द्दशभिर्भक्षैः शिरास्थेषामपातयत् । रोषसंरक्तेनाणि सन्दष्टौष्ठानि भूतले ।
 तानि वक्त्राणि विवभुः कमलानीव भूरिशः । तांस्तु भक्षैर्बाहावगैर्द्दशभिर्द्दश कौरवान् ।
 रुक्माङ्गदानुक्मपुङ्गवैर्हत्वा प्रायादमित्रहा ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं प्रयातं महावेगैरश्वैः कपिबन्धजं । युद्धायाभ्यद्रवन् वीराः कुरूणां नवतीरथाः ।
 कृत्वा संशप्तका घोरं शपथं पारलौकिकं । परिवर्त्तन् रथावात्रा नरव्याघ्रं रणेऽर्जुनं ।
 कृष्णः श्वेताश्वविगानश्चान् काञ्चनभूषणान् । मुक्ताजालप्रतीच्छस्त्रान् प्रैषीत्कर्णरथं प्रति ।
 ततः कर्णरथं यान्मरिचमन्तं धनञ्जयं । वाणवैर्धनभिन्नन्तः संशप्तकरथा ययुः ।
 त्वरमाणास्तु तान् भव्यान् सस्रतेष्वासनध्वजान् । जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ।
 तेऽपतन्त हता वाणैर्नानारूपैः किरीटिना । सविमाना यथा सिद्धाः स्वर्गात् पुण्यक्षये तथा ।
 ततः सरयनागाश्चः कुरवः कुरूसन्तमं । निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्त्तन्त फाल्गुनं ।
 तदायस्तमनुय्यास्यमुदीर्णवरवारणं । पुष्पाणां ते महासैन्यं समरौत्सीद्धनञ्जयं ।

शकृष्टितोमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंशसायकैः । प्राञ्चादयन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनन्दान् ।
 तामन्तरीये विततां शस्त्रदृष्टिं समन्ततः । व्यधमत् पाण्डवो वाणैस्तमः सूर्य इवांशुभिः
 ततो ज्ञेष्काः स्थिता मनैस्त्रयोदशशतैर्गजैः । पार्थतो व्यहनत्पार्थं तव पुत्रस्य श्रासनात् ।
 कर्णिनालोकिनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः । मुषलैर्भिन्दिपालैश्च रथस्थं पार्थमार्दयन् ।
 तां शस्त्रदृष्टिमतुला दिपहस्तैः प्रवेरितां । चिच्छेद निशितैर्भलैर्द्वैचक्षैश्च फाल्गुनः । ४१२९
 अथ तान् द्विरदान् सर्वान् नानालिङ्गैः शरोन्मैः । सपताकध्वजारोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहनत् ।
 ते हेमपुङ्खैरिपुभिर्हिता हेममालिनः । हताः पेतुर्गहानागाः साग्निष्वाला इवाद्रयः ।
 ततो गाण्डीवनिर्धोषो महानासीदिशाम्यते । स्तनतां कृजताञ्चैव मनुष्यगजवाजिनां ।
 कुञ्जराश्च हता राजन् द्रुपुस्तौ समन्ततः । अश्वश्च पथ्यधावन्त हतारोहा दिशो दम् ।
 रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिल्लया । गन्धर्वनगराकारा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः । ४१३०
 अश्वारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः ।
 तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाह्वोर्ध्वमदृश्यत । यत् सार्दिनो वारणांश्च रथाञ्चैकोऽजयद्युधि ।
 ततस्त्यक्तेण महता बलेन भरतर्षभ । दृष्ट्वा परिहृतं राजन् भीमसेनः किरीटिनं ।
 हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान् कतिचिद्रथान् । जवेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ।
 ततस्तप्राद्रवत् भैरवं हतभूयिष्ठमातुरं । दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति । ४१३१
 हतावशिष्टानुरगानर्जुनेन महाबलान् । भीमो व्यधमदश्रान्तो गदापाणिर्गहाहवे ।
 कालरात्रिमिवात्सुधां नरनागाश्वभोजनां । प्राकाराद्द्वपुरद्वारदाण्णीमतिदारुणां ।
 ततो गदां नृनागाश्वेषांश्च भीमो व्यवासृजत् । स जघान बह्वनश्वानश्वारंहांस्य मारिष ।
 कार्णायमतनुत्राणान्नरानश्वान् पाण्डव । पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन् हताः ।
 दन्तैर्दशनो वसुधां भेरते क्षतजोचिताः । भग्नमूर्द्धास्त्रिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः । ४१३२
 अस्त्रक्षामवसाभिश्च क्षतिमभ्यागता गदा । अस्थीन्यथश्रुती तस्थौ कालरात्रीव दुर्दृशा ।
 सहस्राणि दशश्वानां हत्वा पत्नींश्च भूयशः । भीमोऽभ्यधावत् संकुहो गदापाणिरितस्ततः ।
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं धमं ।
 स मत्त इव मातङ्गः संकुहः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ।
 विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं गदां । क्षणेन भीमः संकुहस्तन्निन्ये यमसादनं । ४१३३
 गजान् मकङ्कटान् मत्तान् सारोहान् सपताकिनः । पततः समपश्याम सपत्नान् पथ्यतानिव ।
 हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः । पुनः स रथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्यधात् ।
 हतं पराङ्मुखप्रायं निरुत्साहं परं बलं । व्यलम्बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितं ।
 विलम्बमानं तत् सैन्यमप्रगल्भमवस्थितं । दृष्ट्वा प्राञ्चादयन्वाणैर्जुनः प्राणतापनैः ।
 नराश्वरथमतङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना । शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः । ४१३४

ततः कुरूणामभवदार्तनादो महाकृप । नरासनागासुहरैर्बन्धतामर्जुनेषुभिः ।
 हाहाकृतं भृशं बलं लीयमानं परस्परं । अस्मात्तचक्रवत् सैन्यं तदाभमत तावकं ।
 ततस्तपुःशुभभवत् कुरूषुः सुमहद्वलैः । न ह्यत्रासीदनिर्मिञ्जो रथः सादी हयो गजः ।
 आदीप्तमिव तत्सैन्यं शरैश्चिह्नतमुत्क्रुद्धं । आसीत् सुशोणितस्त्रिंशं फुल्लशोकवनं यथा ।
 तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनं । निराश्राः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
 अविपश्यन्तु पार्थस्य शरसम्पातमाहवे । मत्वा न्यवर्त्तन् कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना ।
 ते हित्वा समरे कर्णं बध्यमानास्य सायकैः । प्रदुद्रुवुर्दिशो भीतासुकुण्डशार्पि सूतजं ।
 अभ्यद्रवत तान् पार्थः किरन् शरव्रतान् बह्वन् । हर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीमसेनपुरोगमान् ।
 पुष्पास्तु ते महाराज अमूः कर्णस्य प्रति । अगाधे मज्जन्तं तेषां क्षीपः कर्णोऽभवत्तदा ।
 कुरवो हि महाराज निर्बिषाः पक्षगा इव । कर्णेनैवोपलोचन्त भयाद्गाण्डीवधन्वनाः ।
 यथा सर्व्वाणि भूतानि मृत्योर्भूतानि मारिष । धर्ममिवोपलोचन्ते कर्णवन्ति हि यानि च ।
 तथा कर्णं महेश्वरं पुष्पास्तव नराधिप । उपासीयन्त संवासात् पाण्डवस्य महात्मनः ।
 ताञ्छ्रेणितपरिक्लिप्तान् विषमस्त्राञ्जरातुरान् । माभैष्टेत्यब्रवीत् कर्णो ह्यभितो मामितेति च ।
 सम्भ्रमं हि बलं दृष्ट्वा बलात् पार्थेन तावकं । धनुर्विस्फारयन् कर्णस्तस्यौ शत्रुजिघांसया ।
 तान् प्रदुतान् कुरून् दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभृताम्बरः । सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य बधे दध्रे मनः श्वसन् ।
 विस्फार्य सुमहचापं ततश्चाधिरयिष्टैः । पाद्यालान् पुनराधावत् पश्यतः सव्यसाचिनः ।
 ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेलणाः । कर्णं वष्टुपूर्वाणैर्धैर्यथा मेघा महीधरं ।
 ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष । व्ययोजयन्त पाद्यालान् प्राणैः प्राणभृताम्बर ।
 अत्र शब्दो महानासीत् पाद्यालानां महामते । बध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थे मित्रगृह्णिना ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्खे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णः कुरूषु प्रदुतेषु वरूथिना श्वेतहयेन राजन् । पाद्यालपुत्तान् व्यधमत् सूतपुत्रो महेषुभि
 र्ध्यात् दवाभ्रसङ्गान् ।

४१८०

सुतं रथादञ्जलिर्कैर्निपात्य जघान चाश्वान् जनमेजयस्य । शतानीकं सुतसोमस्य भस्मैरवाकिरद्भुषी चाप्यलन्त ।
 धृष्टद्युम्नं निर्बिम्बेदाथ षड्विजघानाश्वालारसा तस्य संख्ये । हत्वा चाश्वान् सात्यकेः सूतपुत्रः कैकेयपुत्रं न्यवधीदिशोकं ।
 तमभ्यधावन्निहतं कुमारं कैकेयसेनापतिरुपकर्षा । शरैर्विधुस्वन् भृशमुपवेगैः कर्णात्मजश्चाप्यहन्त प्रसेनं ।
 तस्यार्द्धचन्द्रैस्त्रिभिर्हृषकर्तुं प्रहस्य बाहू च शिरस्य कर्णः । स खन्दनाद्गामगमत् गतासुः परयधैः शाल दवावरुणः ।
 हताश्वमश्रोगतिभिः प्रसेनः शनिप्रवीरं निशितैः पूयत्कैः । प्रच्छाद्य मृत्युञ्जिव कर्णपुत्रः शैनेयवाणाभिहतः पपात ।
 पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः कर्णः शिनीनामृषभं जिघासुः । हतोऽसि शैनेय इति ब्रुवन् स व्यवसृजदाणममित्रसारं ।
 तमस्य चिच्छेद शरं शिखण्डी निर्मस्त्रिभिश्च प्रतुतोद कर्णं । शिखण्डिनः कार्मुकश्च ध्वजश्च प्लित्वा सुराभ्यां न्यपत
 त्सुतेजाः ।

४१८५

तवात्मजस्य षट्कोदरस्वरन्ध्रः क्षुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत् । सलाहमयस्य विभेदं पचिणाशिरस्य कायात्मजहार मारये ।
 स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कर्णकं षट्कोदरं दादशभिः पराभिमत । स्वयं नियञ्ज्य क्षुरगानजिह्वगैः शरैश्च भीमं पुनरयवीवृषत् ।
 ततः शरं सूर्यमरीचिसप्रभं सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितं । महेन्द्रवज्राशनिपातदुःसहं भूमौ च भीमाङ्गविदारणक्षमं ।
 स तेन निर्विद्धतनुं षट्कोदरो निपातितः स्वस्ततनुर्गतासुवत् । प्रसार्य बाहू रथचर्यमाश्रितः पुनः स संज्ञामुपलभ्य
 चानदत् ।

४९१४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्व्यंशोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्राकरोत् दुष्करं राजपुत्रो दुःशासनस्तुमुलं युध्यमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण घञ्चा शरैः सारथि
 मथविध्यत् ।

स तत् कृत्वा राजपुत्रस्यारखी वियाध भीमं नवभिः प्रषल्लैः । ततोऽभिनवदशभिः विप्रमेव वरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा ।
 ततः क्रुद्धो भीमसेनस्यारखी शक्तिक्षोभां प्राहिणोत्ते सुताय । तामापतन्तो महमातिघोरां दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलितामिवोष्कां ।
 आह्वयन्तौ त्रिषुभिर्माहात्मा चिच्छेद पुत्रो दशभिः प्रषल्लैः । दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्वयोधाः प्रहृष्टाः ।
 श्रयाशु भीमश्च शरेण भूयो गाढं स वियाध सुतस्त्वदीयः । कुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रजज्वाल तयाऽभि
 वोच्य ।

४९२०

विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं तयाऽद्य सहस्र भूयोऽपि गदाप्रहारं । उक्रैवमुच्चैः कुपितोऽयं भीमो जघाह तां भीमगदां वधाय ।
 उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन् पाश्यामि ते शोणितमाजिमथे । अथैवमुक्तस्तनयस्तयोयां शक्तिं वेगात् प्राहिणोन्मत्युक्ष्मां ।
 आविध्य भीमोऽपि गदां सुभारां विचित्रिणे रोषपरोतमूर्त्तिः । सा तस्य शक्तिं सहसा विरुज्य पुच्छं तवाज्ञो ताडयामास मूर्ध्नि ।
 स विरत्नाग इव प्रभिन्नो गदामसौ तुमुने प्राहिणेदै । तयाऽहरदृग्धन्वन्तराणि दुःशासनं भीमसेनः प्रमह्य ।
 तथा हतः पतितो वेपमानो दुःशासनो गदया वेगवत्या । हयाः मसृता निहता नरेन्द्र चूर्णीकृतस्यास्य रथः पतन्त्या । ४९२४
 विभ्रमस्तन्माभरणम्बरस्कक् विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः । दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टाः पाञ्चालाः निहनादान
 मुञ्चन् ।

तं पातयित्वाऽयं षट्कोदरोऽयं जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः । नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्त्तिनो मूर्च्छाकुलाः पतिताश्चाजमीड ।
 भीमोऽपि वेगादवतीर्थं यानादुःशासनं वेगवानभ्यधावत् । ततः स्मृत्वा भीमसेनस्यारखी सापन्नकं यत् प्रयुक्तं मुतैस्ते ।
 तस्मिन् धारे तुमुने वत्तमाने प्रधानभूयिष्ठतरैः समन्तात् । दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन् भीमो महाबाहुरचिनयकर्मा ।
 स्मृत्वाऽयं केशयक्षश्च देव्या वस्त्रापहारश्च रजस्वलायाः । अनागमो भर्त्रेपराङ्मुखाया दुःखानि दत्तान्यपि विप्रचिन्त्य । ४९२९
 जज्वाल क्रोधादयं भीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि यथा कृताशः । तत्राह कर्णश्च मुयोधनश्च रूपं द्रोणिं कृतवर्माणमेव ।
 निहन्ति दुःशासनमद्य पापं संरक्ष्यतामद्य समस्तयोधाः । इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधावनिहन्तुर्कामोऽतिबलस्यारखी ।
 तथा तु विक्रम्य रणे षट्कोदरो महागजं केशरी यददेव । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः मुयोधनस्याधिरथैः समञ्जं ।
 रयादवप्रुत्य गतः स भूमौ यत्नेन तस्मिन् प्रणिधाय चक्षुः । अस्मिं समुद्यम्य शितं सुधारं कण्ठे पदाक्रम्य च वेपमानं ।
 उच्छृत्य वचः पतितस्य भूमावयापिवच्छेणितमस्य कोष्णं । ततो निपात्यास्य शिरोऽपहत्य तेनाग्निना तव पुत्रस्य
 राजन् ।

४९३५

सत्यां चिकीर्षुर्भतिमान् प्रतिज्ञां भीमोऽपि वच्छेदितमस्य कोष्णं । आस्वाद चास्वाद च बोध्यमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यं ।

स्तन्यस्य मातुर्भूधुमर्षिर्षोर्वा माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य । दिव्यस्य वा तोयरसस्य पानात्पयोदधिभ्यां मथिताच्च मुखात् । अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधामृतस्वादुरसानि तेभ्यः । सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रभोऽयं ममाद्य चास्याहितलोहितस्य । अयाह भीमः पुनर्यकस्यां दुःशामनं क्रोधपरीतचेताः । गतामुमालोक्य विहस्य सुखरं किं वा कुर्यां मृत्युना रक्षितोऽमि । एवं ब्रुवाण पुनराद्रवन्तमास्वादमानं तमतिप्रहृष्टं । ये भीममेनं ददृशुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः । ८२० ये चापि नामन् व्यथिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रं । भयाच्च मधुकुण्डुरस्त्रैस्ते निमीलिताच्चा ददृशुः समन्ततः । ये तत्र भीम ददृशुः समन्ताद्दौःशामनं तद्रुधिरं पिवन्तं । सर्वेऽपनायन्त भयाभिपन्ना न वै मनुष्याऽयमिति ब्रुवाणाः । तस्मिन् कृते भीममेनेन रूपे दृष्ट्वा जनाः कोऽपि न रोपमानं । सम्प्राद्रवन्ति चिन्तयेन्मनसा र्द्धं भीमं रक्षोभाषमाणा भयार्त्ताः । दुधामन्युः प्रहृतं चित्रमेनं सहानीकस्तभ्ययाद्राजपुत्रः । विव्याध चैनं निशितैः पृषत्कैर्धयेतभीः मत्तभिराशुमुक्ताः । संक्रान्तभोगा इव लेलिचानो महोरगाः क्रोधविधं प्रिष्टुः । निवृत्त्या पाञ्चालजमभ्यविध्यत्त्रिभिः शरैः मारयिष्यस्य षड्विः । ८२५ ततः सुपुङ्गेन सयन्त्रितेन मुमंशितः शरणं शूरः । आकर्णमुक्तेन समहितेन युधामयुजस्य शिरो जहार । तस्मिन् हते भ्रातरि चित्रमेनं क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयानः । प्राद्रावयत् पाण्डव नामनीकं प्रत्युद्यतां नकुलेनामिताजाः ।

भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशामनममर्षणं । पूरयित्वाऽस्त्रिणि भूयो रुधिरस्थानिखनः ।

शृण्वतां लोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् । एष ते रुधिरं कण्ठात्पिवामि पुष्पाधम ।

ब्रूहीदानोन्तु संहृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति । ये तदाऽस्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । ८२५

तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । प्रमाणं कोऽपि शयनं कालकूटस्य भोजनं ।

दंशनञ्चाहिभिः कृष्णैर्दहञ्च जतुवेष्मनि । द्यूतेन राज्यहरणमरणे वसतिश्च या ।

त्रैपद्याः केशपत्तस्य ग्रहणञ्च सुदारुणं । इव्यत्त्राणि च मंगामेवमुत्तानि च वेष्मनि ।

विराटभवने यस्य क्रोशोऽस्माकं प्रयत्निधः । शकुनेर्धार्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते ।

अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि । दुःखान्येतानि जानीमो न सुखानि कदाचन । ८२५

धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात् सपुत्रस्य सदा वयं । इत्युक्त्वा वचनं राजन् प्राप्य वृकोदरः ।

पुनराह महाराज स्मर्यसौ केशवार्जुनौ ।

अग्रगिर्यो विस्तवज्जोहितास्यः क्रुद्धोऽत्यर्थं भीममेनस्तरस्त्री । दुःशामने यद्रूपं संभ्रुतं मे तद्वै सत्यं हृत्यमद्यहं वीरौ ।

अत्रैव दास्याम्यपरं द्वितीयं दयैषाधनं यज्ञपशुं विशस्य । शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मनः शान्तिं लप्से कौरवाणां समर्थं ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो ननाद चासैरुधिरार्द्रगात्रः । नमर्हं चैवातिबलौ महात्मा तुवं निहत्येव सहस्रमेव । ८२५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशामनवधे त्व्यग्रीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशामने तु निहते तव पुत्रा महारथाः । महाक्रोधविधा वीराः समरेव्यपलायिनः ।

दश राजगृहावीर्यं भीमं प्राच्छादयच्छरैः । निषङ्गो कवची पाशो दण्डधारो धनुर्धरः ।

अनुलोपः सहः षण्णो वातवेगमुवर्ध्मौ । एते समेत्य सहिता भ्रातृव्यमनकर्षिताः ।

भीममेवं महाबाहुं मार्गणैः समवारयन् । स वार्धमाणो विशिखैः समन्तानैर्बह्वारयैः ।

भीमः क्रोधाग्निक्वातः क्रुद्धः काल इवावभौ । तांसु भक्षैर्महावेगैर्दृष्टभेद्भ्यः भारतान् ।

४२५

रुक्माङ्गदानं रुक्मपुङ्गवैः पार्यो नित्यं यमचयं । हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ।

पश्यतः स्तुतपुस्तस्य पाण्डवस्य भयार्द्रितं । ततः कर्णो महाराज प्रविवेश महद्भयं ।

दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्त्रिव । तस्य त्वाङ्गारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः ।

उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिन्दमं । मा व्ययां कुरु राधेय नैवं लय्युपपद्यते ।

एते द्रवन्ति राजानो भीममेव भयार्द्रिताः । दुर्योधनश्च संमूढो भ्रातृव्यसनकर्षितः ।

४२६

दुःशासनस्य रुधिरं पीयमाने महात्मना । व्यापन्नचेतमस्यैव शोकोपहतचेतसः ।

दुर्योधनमुपासन्ते परिवार्य समन्ततः । ह्यप्रभृतयस्यैते हतशेषाः सहोदराः ।

पाण्डवा लज्जलक्ष्मण धनञ्जयपुरोगमाः । लामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय सम्पस्थिताः ।

स त्वं पुरुषशार्दूल पौरुषेण भूमास्थितः । चक्षुधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जयं ।

भारो हि धार्तराष्ट्रेण लयि सर्वः समाहितः । तमुदह महाबाहो यथाशक्ति धयावलं ।

४२७

जये स्यादपिप्ला कीर्त्तिर्ध्रुवः स्वर्गः पराजये । वृषमेनस्य राधेय संकुद्धस्तनयस्तव ।

लयि मोहं रुमापन्ने पाण्डवानभिधावति । एतत् श्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः ।

हृदि चावश्यकं भावं चक्रे युद्धाय सुस्थिरं ।

ततः क्रुद्धो वृषमेनोऽभ्यधावदवस्थितं प्रमुखे पाण्डवं तं । वृकादरं कालमिवात्तदण्डं गदाहस्तं योधयन्तं लदीयान् ।

तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो रोयादमित्रं प्रतुदन् पृषत्कैः । कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं पुरा जिघांसुर्मघवेव जम्भं ।

४२८

ततो ध्वजं स्फटिकविचक्रकुक्कुं चिच्छेद वीरो नकुलः क्षुरेण । कर्णात्मजस्यैव्यसनश्च चित्रं भस्मेन जाम्बूनदचित्रनद्धं ।

अथाप्यदादाय धनुः स शीघ्रं कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् । दिव्यैर्भस्मैर्नकुलं हतास्त्रो दुःशासनस्यापचितिं धियासुः ।

ततः क्रुद्धो नकुलस्तं महात्मा शरैर्भस्मात्काप्रतिमेव विध्यत् । दिव्यैस्त्रैरभ्यवर्ष च सोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं हतास्त्रः ।

शराभिघाताच्च रुषा च राजन् स्वया च भासास्त्रममीरणाच्च । जज्वाल कर्णस्य मुतोऽतिमात्रमिद्वे । यथाज्याकृतिभिर्जिताशः ।

कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन् सर्वानश्वानशिणोदुत्तमास्त्रैः । वनायुजान् वै नकुलस्य शूभ्रानुदयमान् हेमजालावनद्भान् ।

४२९

ततो हताश्वदवरुक्ष्णयानादादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रं । आकाशमङ्गाशममिं प्रगृह्य दोधूयमानः स्वगवश्चकार ।

ततोऽन्तरीक्षे च रथाश्वनागं चिच्छेद तूर्णं नकुलश्चित्रयोधो । ते प्रापतस्त्रुमिताङ्गा विशस्ता यथाऽश्वमेधे पशवः शमित्रा ।

द्विमाहस्ताः पतिता युद्धशौण्डानानादेप्रस्थाः सुभृताः सत्यसन्धाः । एकेन संख्ये नकुलेन हताशयेषुमानुत्तमचन्द्रनाङ्गाः ।

तमापतन्तं नकुलं भोऽभिपत्य समन्ततः सायकैः प्रत्यविध्यत् । स तुद्यमानो नकुलः पृषत्कैर्विब्याध वीरं मुचुकोप विद्धः ।

महाभये रक्ष्यमाणो स हात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमं । तं कर्णपुत्रो व्यधमत् समेतं नराश्वमातङ्गरथाननेकान् ।

४३०

क्रीडन्तमष्टादशभिः पृषत्कैर्विब्याध वीरं नकुलं सरोषः । स तेन विद्धोऽतिभृशं तरुखो महाहवे वृषमेनेन राजन् ।

क्रुद्धेन धावन् समरे जिघांसुः कर्णात्मजं पाण्डुमुतो नृवीरः । वितत्य पत्नौ सहसा पतन्तं श्येनं यथैवामिषलुभ्यमाजौ ।

अवाकिरदृषमेनस्ततस्तं शतैः शरैर्नकुलमुदारवीर्य्यं । स तान् मोघास्तस्य कुर्वञ्चरौघान् चकार मार्गान्नकुलश्चित्ररूपान् ।

अथास्य तूष्णश्चरतो नरेन्द्र खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य । महोष्मिर्बन्धमत् कर्णपुत्रो महाहवे चर्षा सहस्रतारं ।
 तच्चायमे निशितं तीक्ष्णधारं विकोषमुयं गुरुभारमाहं । दिषच्छरीरान्तकरं मुघोरमाधुम्वतः सर्पमिवोयरूपं । ८२
 त्रिप्रं शरैः पङ्क्तिरमित्रमाह्वयकर्त्त खड्गं निशितैः सुवेगैः । पुनश्च दीप्तैर्निशितैः पृथक्कैलनान्तरे गाढमयाभ्यविध्यत् ।
 कृत्वा तु तदुष्करमाव्यजृम्भयैर्नरैः कर्षं रणे महात्मा । ययौ रथं भीममेनस्य राजन् शराभितप्तो नकुलस्त्वरारान् ।
 स भीममेनस्य रथं हताशो माद्रीभूतः कर्णशराभितप्तः । आपुप्सुवे सिंह दवाचलायं सम्प्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयस्य ।
 ततः क्रुद्धो वृषसेनो महात्मा ववर्ष ताविपुजालेन वीरः । महारथविकरये समेतौ शरैः प्रभिन्दन्निव पाण्डवौ ।
 तस्मिन् रथे निहते पाण्डवस्य त्रिपञ्च खड्गे विशिखैर्विहृक्ते । अन्ये च भङ्गव्य कुरुप्रवीरास्ततो निघ्नञ्करवैर्धरुपेत्य । ८३
 तौ पाण्डवौ परितः समन्तात् संह्यमानाविव हव्यवाहौ । भीमार्जुनौ वृषसेनाय क्रुद्धौ ववर्धतुः शरवर्षं मुघोरं ।
 अथाब्रवीत्सावृतिः फाल्गुनश्च पश्यस्मिन् नकुलं पौड्यमानं । अयश्च नो बाधते कर्णपुत्रस्तस्माद्भवान् प्रत्युपयातु कार्ष्णि ।

स तन्निशस्यैव वचः किरीटी रथं समासाद्य वृकोदरस्य । अयाब्रवीन्नकुलो वीक्ष्य वीरमुपागतं शतय शीघ्रमेतं ।
 इत्येवमुक्तः सहसा किरीटी भ्रात्रा समं नकुलेन संख्ये । कपिध्वजं केशवभङ्गहीतं प्रीदोददधौ वृषमेनस्य वाहं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषभनयुद्धे नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलमथ विदित्वा च्छिन्नवाणसनाधिं विरथमरिशरात्तं कर्णपुत्रास्त्वमग्रे । पवनधुतपताकाङ्गादिः ।
 लिताश्या बरपुत्तपनिशुक्लास्ते रथैः शीघ्रमीयुः ।

द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च शैनेयपथा द्रुपददुहितपुत्राः पञ्च चामित्रमाहाः । द्विरदरशनरायान् सुदयन्तस्वदीयान् भुजपतिनि
 काशैर्मार्गणैराक्षस्तथाः ।

अथ तव रथमुखास्तान् प्रतीयुस्त्वरन्तः कृपहृदिकसुतौ च द्रैणिदुर्ध्याधनौ च । शकुनिमुतटकौ च कायदेवावृधौ च द्विरद
 जलदघोषैः सन्दनैः कार्मुकैश्च ।

तव नृप रथिवीरासं दशैकश्च वीरा नृवग्शरबराधैस्ताडयन्तोऽभ्यरुन्धन् । नवजलदसर्वैर्हंसिभिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनि
 काशैर्भीमवेगैः कुलिन्दाः ।

मुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा रणाभिकानैः कृतिभिः समास्थिताः । सुवर्णजालैर्विजिता बभुर्गजास्तथा यथा खे जलदाः
 सविद्युतः ।

कुलिन्दपुत्रो दशभिर्महाययैः कृपं मसृताश्वमपीडयद्भुगं । ततः शरदसुतमायकैर्हतः सहैव नागेन पपात भूतले । ८५
 कुलिन्दपुत्राबरजसु तौमरैर्हिवाकराशुप्रतिमैरयस्त्रयैः । रथश्च चित्तेप ननाद नर्दतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहृतः ।

ततः कुलिन्देषु हतेषु तेव्यथ प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः । भृशं प्रदध्नुर्बुध्वाणामुसम्भवान् परांश्च वाणासनपाणयोऽभ्ययुः ।
 अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरुणं सह पाण्डुसञ्जयैः । शराभिश्चक्षुर्हृष्टगदापरश्वधैर्नराश्वनागासुहृन् भृशकुलं ।
 रथाश्वमतङ्गपदातिभिलतः परस्परं विप्रहताः पतन् त्रितौ । यथा सविद्युत्स्तनिता वलाहकाः समाहता दिग्भ्यः द्रवोयमारुतैः ।

ततः शतानीकमतान् महागजांस्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् बहून् । जघान भोजसु हयानयापतन् क्षणादिशस्ताः
 हतवर्धणः शरैः ।

अथापरे द्रैणिहता महादिपास्तयः ससर्वायुधयोधकैतना । निपेतुरुष्यैः व्यमवो निपातितास्तथा यथावज्जहता महाऽचलाः । ८६

कुलिन्दराजावरजादमस्तरसानान्तरे पत्रिवरैरताडयत् । तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः शितैः शरीरं व्यहमद्विपश्च तं ।
स नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं बद्ध सव्यंतः क्षरन् । महेन्द्रवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ।
कुलिन्दपुष्पप्रहितोऽपरो दिपः काथं ससूताश्वरथं व्यपोषयत् । ततोऽपतत् काथशराभिघातितः सहेयरो वज्रहतो यथा
गिरिः ।

रथो दिपक्षेन हतोऽपतच्छरैः काथाधिपः पर्वतजेन दुर्घ्नयः । सवाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा
द्रुमः ।

६१९०

वृको दिपस्य गिरिराजवाचिनं भृशं शरैर्दादशभिः पराभिनत् । ततो वृकं साश्वरथं महादिपा द्रुतश्चतुर्भिश्चरथैर्व्यपोषयत् ।
स नागराजः सनियन्तृकोऽपतत् शराहतो बभूवुतेषुभिर्भृशं । स चापि देवावृधसूनुर्हितः पपात नुवः सहदेवसूनुना ।
विषाणगात्रावरयोधपातिना गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दजः । अगामकेन भृशाईयंश्च तं ततोऽस्य गात्राग्नपतिः क्षिरोऽहरत् ।
ततः कुलिन्देषु हतेषु तेषु प्रहृष्टरूपास्तवते महारथाः । भृशं प्रहृष्टवेषास्त्वसन्वान् परांश्च वाणासनपाणयोऽभ्ययुः ।
अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां सह पाण्डुसञ्जयैः । शरासिञ्चत्पृष्टिगदाधरश्चधैरद्यास्त्रनागासुहरं भृशाकुलं । ६१९५
रथाश्चमातङ्गपदातयस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन्ति । यथा सविद्युत्क्षनिता बलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोपमारुतैः ।
ततः शतानीकहता महागजा हया रथाः पत्तिगणाश्च तावकाः । सुपर्षवातप्रहता यथोरमास्तथा गता गां विरसा विचूर्णिताः ।
ततोऽभ्यविध्यद्वन्द्वभिः शितैः शरैः कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं क्षयन् । ततोऽस्य कायादिचकर्त्त नकुलिः क्षिरः क्षुरेणास्त्रजस
न्निभाननं ।

ततः शतानीकमविध्यदायसैस्त्रिभिः शरैः कर्णमुतोऽर्जुनं त्रिभिः । विभिद्य भीमं नकुलश्च सप्तभिर्जनाईनं द्वादशभिश्च
सायकैः ।

तदस्य कर्णातिमनुष्यकर्माणः समीक्ष्य दृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्तु धनञ्जयस्य ये ज्ञतोऽयमश्राविति ते तु
मेतिरं ।

६१९०

ततः किरीटी परवीरघातो हताश्वमालोक्य नरप्रवीरः । माद्रीमुतं नकुलं लोकमध्ये समीक्ष्य कृष्णं भृशविचतश्च ।
समभ्यधावदृषेनमाहवे स सूतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा । तमापतन्तं नरवीरमुपं महाहवे वाणमहस्रधारिणं ।
अभ्यापतत्कर्णमुतो महारथं यथा महेन्द्रं नमुचिः पुरा तथा । ततो द्रुतोऽनेकशरेण पार्थं शितेन विद्धा युधि कर्णपुत्रः ।
ननाद नादं सुमहानुभावो विद्धेव शक्रं नमुचिः स वीरः । पुनः स पार्थं दृषेन उद्येष्वाणैरविध्यङ्गुजमूलं तु मध्ये ।
तथैव कृष्णं नवभिः समाईयत् पुनश्च पार्थं दशभिर्जघान । पूर्वं यथा दृषेनप्रयुक्तेरभ्याहतः श्वेतहयः शरैर्जैः । ६१९५
संरम्भमीषद्विमितो बधाय कर्णात्मजस्याद्य मनः प्रदमे । ततः किरीटी रणमूर्द्धि कोपात् क्लावा विशाखां भृकुटीं ललाटे ।
मुमोच तूष्ण विशिखान् महात्मा बधे धृतः कर्णमुतस्य संख्ये । आरक्तनेत्रान्तकश्च नृहन्ता उवाच कर्णं भृशमुतस्मयंस्तदा ।
दुर्व्याधमं द्रौणिमुखं सर्वानहं रणे दृषेनं तमुपं । सम्पश्यतः कर्णं तवाद्य संख्ये नयामि लोकं निशितैः दृष्टत्कैः ।
एवञ्च तावद्विजनां वदन्ति सर्वैर्भवद्विर्भम स्रूहंतोऽधौ । शको रथो मद्विहीनस्तारस्त्रो अहं हनिये भवतां समलं ।
मेरुच्यतां रथसंख्यः सुतोऽयं अहं हनिये दृषेनमुपं । पश्चाद्विध्ये त्वामपि संप्रमूढ अहं हनियेऽर्जुन आजिमथे । ६१९०
त्वामद्य मूलं कलहस्य संख्ये दुर्व्याधनापाश्रयजातदर्पं । त्वामद्य हन्ताऽस्मि रणे प्रसद्य अस्मैव हन्ता युधि भीमभेनः ।

दुर्ध्याधनस्याधमपुरुषस्य यस्यानयादेव महान् लभ्येऽभूत् । स एवमुक्त्वा विनिमृज्य चापं लब्धं हि कृत्वा वृषसेनमजी ।
 समर्ज्य वाणाग्निशितान्महात्मा बधाय राजन् कर्णमुत्तस्य संख्ये । विव्याध चैनं दशभिः पृषत्कैमर्षस्त्रिशङ्कः प्रहसन् किरीटी ।
 चिच्छेद् चास्येवमनं भुजौ च लुरैश्चतुर्भिर्निशितैः शिरस्य । स पार्थवाणाभिहतः पपात रथादिबाहुर्ध्वशिरा धरायां ।
 सुपुष्पितो वृक्षवरोऽतिक्रायो वानेरितः शाल इवाद्रिष्टज्जात् । संप्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रयात् सुतं सूतजः त्रिप्रकारः ॥ ८५ ॥
 रथं रथेनाग्नौ जगाम रोषात् किरीटिनः पुच्छबधाभितप्तः । ततः समचं स्वसुतं विलोक्य कर्णो हतं श्वेतहथेन संख्ये ।

संरक्षमागम्य परं महात्मा कृष्णार्जुनौ सहसैवाभ्यधावत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनबधे पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोदृक्तमिवाण्वं । गर्जनं सुमहाकायं दुर्निवारं सुरैरपि ।

अर्जुनं प्राह दाशार्हः प्रहस्य पुरुषर्षभः । अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः शल्यसारथिः ।

येन ते सह योद्धव्यं स्थिरो भव धनञ्जय । पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

२०

श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च । नानापताककलिलं किङ्किणीजालमालिनं ।

उद्धमानमिवाकाशे विमानं पाण्डुरैरर्हैः । ध्वजश्च पश्य कर्णस्य नागकचं महात्मानः ।

आखण्डलधनुःप्रख्यमुस्त्रिलन्तमिवाम्बरं । पश्य कर्णं समायान्तं धार्तराष्ट्रप्रियेपिणं ।

शरधारा विमुञ्चन्तं धाराधारमिवाम्बुदं । एष मेट्रेश्वरो राजा रथेऽपि पर्यवस्थितः ।

नियच्छति हयानस्य राधेयस्यामितौजसः । शृणु दुःसुभिर्निर्घोषं शङ्खशब्दश्च दारुणं ।

४९५५

सिंहनादांश्च विविधान् शृणु पाण्डव सर्वतः । अन्तर्ह्राय महाशब्दान् कर्णेन भित्ततेजसा ।

दोधूयमानस्य भृशं धनुषः शृणु निःस्वनं । एते दीर्यन्ति मगणाः पाञ्चालानां महारथाः ।

दृष्ट्वा केशरिणं कुङ्कुं मृगा इव महावने । सर्व्वयत्नेन कैन्तेय हन्तुमर्हसि सूतज ।

न हि कर्णशरानन्यः सोढुमुत्सहते नरः । सदेवामरगन्धर्व्वास्त्रीलोकान् सचराचरान् ।

त्वं हि जेतुं रणे शक्तस्तथैव विदितं मम । भीममुप महात्मानं व्यलं शर्व्वं कपर्दिनं ।

४९५६

न शक्ता द्रष्टुमीगानं किं पुनर्योधितुं प्रभुं । त्वया सात्त्विकमहादेवः सर्व्वभूतशिवः शिवः ।

युद्धेनाराधितः स्थाणुर्देवाश्च वरदास्तव । तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिनः ।

न हि कर्णं महाबाहो नमुषिं दृष्ट्वा यथा । श्रेयस्तेऽस्तु सदा पार्थ युद्धे जयमवाप्नुहि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भुव एव जयः कृष्ण मम नास्त्यत्र संशयः । सर्व्वलोकगुर्धस्त्वं तुष्टोऽसि मधुसूदन ।

षोडयाश्वान् हृषीकेश रथं मम महारथ । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्यति फाल्गुनः ।

४९५७

अथ कर्णं हतं पश्य मच्छरैः शकलीकृतं । मां वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरैः ।

उपस्थितमिदं घोरं युद्धं त्रैलोक्यमोहनं । यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

एवं भुवस्तदा पार्थः कृष्णमस्त्रिष्टकारिणं । प्रत्युद्यथौ रथेनाग्नौ गजं प्रतिगजौ यथा ।

पुनरप्याह तेजस्वी पार्थः कृष्णमग्निन्दमं । षोडयाश्वान् हृषीकेश कालोऽयमतिवर्त्तते ।

एवमुक्त्वा सदा तेन पाण्डवेन महात्माना ।

४९५०

जयेन सम्यज्ज स पाण्डवं तदा प्रचोदयामास हयान् मनोजवान् । स पाण्डुपुत्रस्य रथो मनोजवः चणेन कर्णस्य रथाग्रतोऽ
भवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाव्युत्थनद्वैते षड्विंशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वृषसेनं हनं दृष्ट्वा शोकामर्धसमन्वितः । पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवाहजत् ।

रथेन कर्णस्तेजसी जगामाभिमुखो रिपुं । युद्धायामर्षतासाक्षः समाह्वय धनञ्जयं ।

तौ रथौ सूर्यमद्गङ्गावैद्यान्नपरिवारितौ । समेतौ ददृशुस्तत्र द्राविणकौ समुदृतौ ।

श्वेताश्वौ पुनरौ दिव्यावास्थितावरिमर्दनौ । शुशुभते महात्मानौ चक्रादित्यौ यथा दिवि ।

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वमेन्यानि मारिष । चैलोक्त्वविजये यत्ताविश्ववैरोचनाविव ।

रथज्यातननिर्द्वादैव्येणसिंहरवैस्तथा । तौ रथावभ्यधावन्तौ समालोक्य महीचिंतौ ।

ध्वजौ च दृष्ट्वा संसक्तौ विस्मयः समपद्यत । हस्तिकचक्षु कर्णस्य वानरस्य किरीटिनः ।

तौ रथौ संप्रसक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः । सिंहरादबरांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ।

दृष्ट्वा च दैरघं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः । चक्रुर्बाहुस्त्रिंशैव तथा चेलावधूननं ।

आजगुः कुरवस्तत्र वादित्राणि समन्ततः । कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्कान् दधुश्च सर्वशः ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयं । तूथं शङ्कमिनादेन दिशः सर्वभाभनादयन् ।

त्वडितास्फोटितेः कृष्टैस्तमुलं सर्वतोऽभवत् । बाहुशब्दैश्च शूराणां कर्णाव्युत्थनसमागमे ।

तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथसौ रथिनाम्बरौ । प्रष्टहीतमहाचापौ शरशक्तिध्वजाद्युतौ ।

वर्षिणौ बद्धनिस्त्रिंशौ श्वेताश्वौ शङ्खशोभितौ । तूणीरवरसम्पद्यैव विव्येतौ मुदर्भनौ ।

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ ममदौ गोवृषाविव । चापविद्युद्भुजोपेतौ ब्रह्मसम्पन्निधौ धिना ।

चामरव्यज्जनोपेतौ श्वेतऋचोपशोभितौ । लष्णाश्चरथोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ।

मिहस्कन्धौ दीर्घभुजौ रक्ताश्वौ हेममालिनौ । सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढोरस्त्रौ महाबलौ ।

अन्यान्यबधमिच्छन्तावन्यान्यजयकाङ्क्षिणौ । अन्यान्यमभिधावन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ।

प्रभिव्राविव मातङ्गैः सुसंरन्ध्रविवाचलौ । आशीविषशिंशुप्रस्त्रौ यमकालान्तकोपमौ ।

दन्द्रवृत्राविव क्रुद्धौ सूर्याचन्द्रमसप्रभौ । महायहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ।

देवगर्भौ देवबलौ देवतुल्यौ च रूपतः । यदृच्छया समाद्यतौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।

बलिनौ समरे दृष्ट्वा नानाशस्त्रधरौ युधि । तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्दूलौ विव धिष्ठितौ ।

बभूव परमौ हर्षस्ताव कानां विश्रान्तौ । संजयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।

समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ । उभौ वरायुधधरावुभौ रणरुतममौ ।

उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलं । उभौ विश्रुतकर्षाणौ पौरुषेण बलेन च ।

उभौ च सदृशौ युद्धे सम्भारमरराजयोः । कार्त्तवीर्यसमौ चोभौ तथा दात्ररथेः समौ ।

विष्णुवीर्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ युधि । उभौ श्वेतहयौ राजन् रथप्रवरवार्द्धिनौ ।

सारथिप्रवरौ चैव तयोरास्तां महारणे । ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
 सिद्धचारणसङ्गानां विस्मयः समपद्यत । तव पुत्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ ।
 परिवर्ज्ज्वाहात्मानं त्रिप्रमाहवशाभिनं । तथैव पाण्डवा दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 परिवर्ज्ज्वाहात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि । तावकानां रणे कर्णो ग्लहे ह्यासोदिशाम्यते ।
 तथैव पाण्डवानां ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा । त एव सभ्यास्तत्रासन् प्रेक्षकास्त्राभवन् स्म ते ।
 तत्रैषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ । ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय वा ।
 अस्माकं पाण्डवानाञ्च स्थितानां रणमूर्द्धनि । तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ ।
 अन्यान् प्रतिभङ्गश्चाव्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । तावभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्दुवत्राविव प्रभो ।
 भीमरूपधरास्तां महाधूमाविव घहौ । ततोऽन्तरीचे सत्तेषां विशादा भरतर्षभ ।
 मियो भेदाश्च भृतानामासन् कर्णाङ्गुर्नान्तरे । व्यश्रूयन्त मियो भिक्षाः सर्वलोकास्तु मारिष ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । प्रतिपद्यग्रहं चक्रुः कर्णाङ्गुनममगमे ।
 द्यौरासीत् सूतपुत्रस्य पत्ने मातेव धिष्ठिता । भूमिर्द्वन्द्वयस्यासीत् मातेव जयकाङ्क्षिणी ।
 गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च जलदास्तथा । वृक्षाश्चैषधयश्चैव व्याश्रयन्त परस्परं ।
 अमुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परन्तप । ते कर्णे समपद्यन्त दृष्टरूपाः समन्ततः ।
 मुनयश्चारणाः सिद्धा वैनतेया वयंसि च । रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः ।
 सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः सभ्यग्राहः । वासुकिश्चित्रसेनश्च तचको मणिकस्तथा ।
 सर्पाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः । विषवन्तो महाराज नागाश्चाङ्गुनतोऽभवन् ।
 ऐरावताः सौरभेयाः वैशालेयाश्च भोगिनः । एतेऽभवन्नङ्गुनतः क्षुद्रमर्पाश्च कर्णतः ।
 ईहामृगा ब्यालमृगा माङ्गल्याश्च मृगद्विजाः । पार्थस्य विजये राजन् सर्वे एवाभिसंस्तृताः ।
 वसवो महतः साध्या रुद्रा विश्वेऽश्विनौ तथा । अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश ।
 धनञ्जयस्य ते पत्ने आदित्याः कर्णतोऽभवन् । विशः शूराश्च सूताश्च ये च सङ्करजातयः ।
 सर्वशक्ते महाराज राधेयमभञ्जस्तथा । देवास्तु पित्रभिः सार्द्धं सगणाः सपदानुगाः ।
 यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽङ्गुनः । ब्रह्मचक्षश्च यक्षाश्च दक्षिणास्याङ्गुनं श्रिताः ।
 प्रेतश्चैव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च मृगाण्डजाः । राक्षसाः सह चादोभिः श्वश्रुगालाश्च कर्णतः ।
 देवब्रह्मनृपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् । तुमुर्मुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽङ्गुनः ।
 प्राधेयाः सह सैनिया गन्धर्वाश्चरसां गणाः । ईहामृगाः पक्षिगणाः क्षिपाश्च रथपत्तिभिः ।
 चक्षमाणास्तथा भैषध्यायुना च मनीषिणः । दिदृक्षुवः समाजगमुः कर्णाङ्गुनसमागमं ।
 देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पतक्षिणः । महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्त्रधाभुजः ।
 तपो विद्यास्तथैषध्या नानारूपबलान्विताः । अन्तरीचे महाराज विनदन्तोऽवतस्त्रिरे ।
 ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं प्रजापतिभिरेव च । भवस्यैव स्थितो यानि दिव्यं तं देशमागमत् ।

४४००

४४०१

४४०२

४४०३

४४०४

४४०५

समेतो तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अर्जुनो जयतां कर्णमिति श्रकोऽब्रवीत्तदा ।
जयतामर्जुनं कर्ण इति सूर्योऽभ्यभाषत । हत्वाऽर्जुनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे ।
हत्वा कर्णं जयत्वद्य मम पुत्रो धनञ्जयः । इति सूर्यस्य चैवासीद्विवादो वासवस्य च ।
पक्षमभ्यतयोस्तत्र तयोर्विबुधमिंहयोः । दैपत्यमासीद्देवानाममुराणाञ्च भारत ।
समेतो तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अक्रमन्त त्रयो लोकाः सहदेवपिचारणाः ।
सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च । यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णमनो, भुगः ।
रथयूथपथोः पथौ कुरुपाण्डवोरथोः । दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयम्भुवमचोदयन् ।
कोऽनयोर्विजयो देव कुरुपाण्डवयोधयोः । समोऽस्तु विजयो देव एतयोर्नरमिंहयोः ।
कर्णाऽर्जुनविवदेन सर्वं संशयितं जगत् । स्वयम्भो ब्रूहि नलघ्यमेतयोर्विजयं प्रभो ।
स्वयम्भो ब्रूहि तहाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः । तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहं ।
विज्ञापयतु देवशमिदं मतिमताम्बरं । पूर्वं भगवता प्रोक्तं कृष्णयोर्विजयो भुवः ।
तत्तयाऽस्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम । ब्रह्मेशानावथो वाक्यमचतुस्त्रिदशेश्वरं ।
विजयो भुव एवास्य विजयस्य महात्मनः । खाण्डवे येन ऊतभुक् तोषितः सव्यसाचिना ।
स्वर्गश्च समनुप्राप्य साहाय्यं शक्ते कृतं । कर्णश्च दानवः पक्ष अतः कार्यः पराजयः ।
एवं हते भवेत् कार्यं देवानामेव निश्चितं । आत्मकांश्च सर्वेषां गरीशस्त्रिदशेश्वर ।
महात्मा फाल्गुनस्यापि सत्यधर्मरतः सदा । विजयतस्य निश्चितं जायते नात्र संशयः ।
तोषितो भगवान् येन महात्मा दृष्टमध्वजः । कथं वा तस्य न जयो जायते शतलोचन ।
यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः । मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रोऽथ तपोधनः ।
विभिर्चितं च महातेजा धनुर्वेदमब्रवीत । पार्थः सर्वगुणोपेतो देवकार्यमिदं यतः ।
क्षिप्रतनो पाण्डवा नित्यं वनवासदिभिर्भृशं । सम्यक्सत्पता चैव पर्याप्तः पुरुषर्षभः ।
अतिक्रमेण महतादिष्टमर्थस्य पर्यथं । अतिक्रान्ते च लोकानामभावा नियतं भवेत् ।
न विद्यते व्यवस्थानं क्रुद्धयोः कृष्णयोः क्वचित् । सद्योऽगम्यैव सततं पुरुषर्षभौ ।
नरनारायणावेतौ पुगणोऽविसृज्यतौ । अनियन्तौ नियन्तारवितौ तस्मात् परन्तपौ ।
नैतयोस्तु समः कश्चित् दिवि वा मानुषेषु वा । अनुगम्य चयो लोकाः सह देवपिचारणैः ।
सर्वे देवगणाद्यापि सर्वभूतानि यानि च । अनयोस्तु प्रभावेण वर्त्तन्ते निखिलं जगत् ।
कर्णो लोकानयं मुख्यानाम्रोतु पुरुषर्षभः । कर्णो वैकर्त्तनः शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयोः ।
वसूनां समलोकत्वं मरुतां वा समाप्नुयात् । सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोकमवाप्नुयात् ।
इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः । आमस्य सर्वभूतानि ब्रह्मेशानानुशासनं ।
यत्तं भवद्विधर्मोक्तं भगवद्वा जगद्धितं । तत्तथा नान्यथा तद्धि तिष्ठस्व विगतञ्चराः ।
इति श्रुत्वा वचनं सर्वभूतानि मारिष । विस्मितान्यभवन्नाजम् पूजयाश्चक्रिरे तदा ।

व्यसज्जं सुगन्धीनि पुष्पवर्षाणि हविताः । नानारूपाणि विबुधा देवद्वर्ष्याण्यवादनम् ।
 दिव्यलवङ्गाप्रतिभं द्वैतं नरभिहयोः । देवदानवगन्धर्वाः सर्व एवावतस्थिरः । ४४५०
 रथौ तथोः श्वेतहथौ द्विवौ महात्मनोः । यौ तौ कर्णार्जुनौ राजन् प्रहृष्टौ व्यवतिष्ठतां ।
 समागता लोकवीराः शङ्खान् दधुः पृथक् पृथक् । वासुदेवार्जुनौ वीरौ कर्णश्चौ च भारत ।
 तद्भीमसंज्ञामकरं युद्धं समभवत्तदा । अन्योन्यसङ्घिनेरुपशङ्कशम्भरयोरिव ।
 तयोर्ध्वजौ वीतमलौ शुश्रूभति रथे स्थितौ । राजकेतू यथाकाशे उदितौ जगतः क्षये ।
 कर्णस्याशीविग्नभा रत्नसारमयो दृढा । पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्तिकला विराजते । ४४५१
 कपिश्रेष्ठश्च पाथस्थ व्यादितोऽस्य इवान्तकः । दंष्ट्राभिर्भेषयन् भाभिर्दुर्निरीक्षो रविर्यथा ।
 युद्धाभिलापुको भूला ध्वजो गाण्डीवधन्वनः । कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वस्थानाद्देगवान् कपिः ।
 उत्पपात महावेगः कलामभ्यहनत्तदा । नखैश्च दशनैश्चैव गरुडः पन्नगं यया ।
 सा किङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसो । अभ्यद्रवत् सुभरस्या हस्तिकलाऽयं तं कपिं ।
 तयोर्धोरतरे युद्धे द्वैरथे शूत आहिते । प्राकुर्वतां ध्वजौ युद्धं पूर्वं पूर्वतरं तदा । ४४५२
 हया हयानभ्यक्षिन् स्यर्द्धमानाः परस्परं । अविध्यत् पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनमायकैः ।
 शल्यश्च पुण्डरीकाक्षं तयैवाभिसमैवत । तत्राजयदामुदेवः शल्यं नयनमायकैः ।
 कर्णश्चापयज्यदृष्टु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अथाब्रवीत् सूतपुत्रः शल्यमाभाष्य सस्मितं ।
 यदि पार्थो रणे हन्यादथ मामिह कर्हिचित् । किं करिष्यसि सङ्ग्रामे शल्य सत्यमथोच्यतां ।
 ॥ शल्य उवाच ॥ यदि कर्णं हन्यादथ त्वं श्वेतवाहनः । उभावेकरथेनारुं हन्यां माधवपाण्डवौ । ४४५३
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषत । तं प्रहस्याब्रवीत् कृष्णः सत्यं पार्थमिदं वचः ।
 पतेद्दिवाकरः स्थानां सुखेदपि महोदधिः । श्वेतमग्निरियान्न त्वं हन्यात् कर्णे धनञ्जय ।
 यदि चैतत् कथञ्चित् स्यात् लोकपथ्यासनं भवेत् । हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाणभ्यामेव संयुगे ।
 इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः । अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्णमक्लिष्टकारिणं ।
 मम तावदपथ्यासौ कर्णश्चल्यौ जनार्दन । सपताकध्वजं कर्णं सशस्त्ररथवाजिनं । ४४५४
 सञ्चक्रकवचैव सशक्तिशरकार्मुकं । द्रष्टाऽस्यद्य रणे कृष्ण शरैश्चिह्नमनेकधा ।
 अथैव सरथं साश्वं सशक्तिवचायुधं । सञ्चूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ।
 अद्य राधेयभार्याणं वैधव्यं सनुपस्थितं । भुवं स्वप्नेष्वमिष्टानि ताभिर्दृष्टानि माधव ।
 द्रष्टाऽमि भुवमथैव विधवाः कर्णयेति । न हि मे शान्त्यते मन्युर्धदनेन पुरा कृतं ।
 कृष्णां समागतां दृष्ट्वा मूढनादीर्धदर्शना । अस्मैः स्तयाऽवहसताः क्षिपता च पुनः पुनः । ४४५५
 अथ द्रष्टाऽमि गोविन्द कर्णमुन्मथितं मया । वारणेनेव मत्तेन पुष्पितं जगतोरुहं ।
 अथ ता मधुरा वाचः श्रोताऽमि मधुसूदन । दिक्षा जयसि वार्ष्णेय इति कर्णे निपातिते ।
 अद्य भिमन्युजननो प्रहृष्टः सान्वयिष्यमि । कुन्तीं पितृव्यमारुह्य प्रहृष्टः सन् जनार्दन ।

अथ वाष्पमुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यमि माधव । वाग्मिन्नामृतकन्याभिर्धर्मराजश्च पाण्डवं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णार्जुनद्वैरथे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्देवनागामुरसिद्धयत्तैर्गन्धर्वैरक्षोऽप्सरसाश्च सङ्घैः । ब्रह्माधिराजविमुपार्णयुष्टं बभौ वियद्विस्मयनीय रूपं ।

४४१०

नागधमानं निगदैर्धनोद्भैर्वादित्रगीतस्तुतिनृत्यहर्षैः । सर्वेऽन्तरीक्षं ददृशुर्मनुष्याः स्वस्वाश्च तद्विस्मयनीयरूपं ।

ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोधा वादित्रशङ्खस्वनसिंहनादैः । विनादयन्तो वमुधां दिशश्च स्वेनेन सर्वान् दिवतो निजघ्नुः ।

नराश्वमातङ्गरथैः समाकुलं शराभिः शङ्खश्लिनिपातदुःमहं । अभीरुजुष्टं हतदेहसङ्कुलं रणाजिरं लेहितमावभौ तदा ।

बभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां यथा मुराणाममुरैः सहाभवत् । तथा प्रवृत्ते तुमुले सुदारुणे धनञ्जयस्थाधिरयेश्च सायकैः ।

दिशश्च सैन्यञ्च शितैरजिह्वैः परस्परं प्रावृणुतां मुदंशितैः । ततस्त्वदीयाश्च परे च सायकैः कृतेऽन्धकारे ददृशुर्न किञ्चन ।

४४१५

भयातुरा एकरथौ समाश्रयं स्तनोऽभवत्पुनर्मेव सर्वतः । ततोऽस्तमस्वेण परस्परं तौ विधूयमानाविव पूर्वपश्चिमौ ।

घमान्धकारे वितते तमानुदैः यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः । न चाभिसर्त्तयमिति प्रचेदितौ परे त्वदीयाश्च तयाऽवतस्थिरे ।

महारथौ तौ परिवार्य सर्वतः मुरामुराः शम्बरवासवाविव । मृदङ्गभेरोपणवानकस्वनैः संहननदैर्विबभूर्नरेत्तनैः ।

शशाङ्कसूत्र्यैव मेघनिःस्वनैर्विरेजतुस्तौ पुरुषधर्मौ तदा । महाधनुर्मण्डलमथगावुभौ मुदंशमौ वाणमरुत्तरीयिती ।

दिधकमाणौ सचराचरं जगद्युगान्तसूत्र्यैव दुःसहौ रणे । उभावजेयावहितान्तकावुभावुभौ जिघांसु कृतिनौ परस्परं ।

४४००

महाहवे वीतभयौ समीपतुर्महेश्चजम्भाविव कर्णपाण्डवौ । ततो महास्त्राणि महाधनुर्धरौ विमुञ्चमानाविपुभिर्नयानकैः ।

नराश्वनागानमितान्निजघ्नतुः परस्परश्चापि महारथौ नृप । ततो विस्त्रुः पुनरर्दितः नरा नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाभ्याम् ।

सनागपत्न्यश्चरथा दिशो दश तथा यथा सिंहहता वनैकसः । ततस्तु दुर्योधनभोजमौबलाः कृपेण शारद्वतस्तनुना सह ।

महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ शरैः शरीरार्त्तिकरैरताडयन् । धनूंषि तेषामिपुधीन् ध्वजान् हयान् रथान् च सृतांश्च धनञ्जयः शरैः ।

रुमे प्रमथ्यः शुः परान् समन्ततः शरोत्तमैर्दशभिश्च सृतजं । अथाभ्यधावंस्वरिताः शतं रथाः शतङ्गजाश्चार्जुनमातता यिनः ।

४४१५

शक्रास्तया वा जवनास्तु सादिनः सहैव काभ्येजवैर्जिघांसवः । बरायुधान् पाणिगतैः शरैः सह क्षुरैर्न्यक्तत्वरितः शिरोग्मि च ।

हयान् नागांश्च रथान् च युध्यतां धनञ्जयः शत्रुगणान् क्षितौ क्षिणेत् । ततोऽन्तरीक्षे सुरहृत्स्थनिःस्वनाः ससाधुवादा ह्वयितैः समीरिताः ।

निपेतुवप्युत्तमपुंष्यवृष्टयः सुगन्धिगन्धाः पवनेरिताः शुभाः । तदद्भुतं देवमनुष्यमाजिकं समीक्ष्य भूतानि विमिस्त्रियुसदा ।

तवात्मजः स्रुतसुतश्च न व्यथं न विस्मयं जगमतुरेकनिश्चयौ । अयाग्रवीट्टेणसुतस्तवात्मजं करं करेण प्रतिपीड्य सान्त्वयन् ।

प्रसीद दुर्योधन शास्य पाण्डवैरलं विरोधेन भिगस्तु वियदं । इतो गुरुर्ब्रह्मममो महास्त्वित्तयव भोगप्रमुखा महा रथाः ।

४४१०

अहन्त्वबधो मम चापि मातुलः प्रशाधि राज्यं सह पाण्डुभैक्षिरं । धनञ्जयः शाम्यति वारितो मया जनाईने नैव विरोध
मिच्छति ।

युधिष्ठिरो भूतहिते रतः सदा वृकोदरोऽस्मिदंशस्तया यनौ । त्वया तु पार्थैश्च कृते च सम्बिदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरि
च्छया तव ।

प्रजन्तु शेषाः स्वपराणि बान्धवा निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु सैनिकाः । न चेद्वचः श्रोष्यमि मे नराधिप भुवं प्रतप्तेऽग्निं हतेऽ
रिभिर्युधि ।

इदञ्च दृष्टं जगता मह त्वया कृतं यदेकेन किरीटमालिना । यथा न कुर्थाद्बलमिन्न चान्तको न चापि धाता भगवान्न
यच्छराट् ।

अतोऽपि भूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो न चातिवर्त्तिष्यति मे वचोऽखिलं । तवानुयात्राञ्च सदा करिष्यति प्रसीद राजेन्द्र उभे
त्वमाशुहि ।

४४१५

ममापि मानः परमः सदा त्वयि ब्रवीम्यतस्त्वा परमाच भौह्मदात् । निवारयिष्यामि च कर्णमप्यहं यदा भवान् सप्रणयो
भविष्यति ।

वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणास्तथैव साक्षा च धनेन चार्जितं । प्रतापतप्तोपनतश्चतुर्विधं तदस्ति सर्वं तव पाण्डवेषु ।
निमर्गतस्ते तव वीर बान्धवाः पुनश्च साक्षा समवाप्नुहि प्रभो । त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतां गता हितं कृतं स्याज्जगत
स्त्वयाऽतुलं ।

म एवमुक्तः सुहृदा वचो हितं विचिन्त्य निश्चयश्च दुर्भानाऽब्रवीत् । यथा भवानाह मखे तथैव तन्ममापि विज्ञापयतो
वचः प्रष्टुम् ।

निहत्य दुःशासनमुक्तवान् वचः प्रसन्न शार्दूलवेदष दुर्भतिः । वृकोदरस्तद्बुद्धे मम स्थितं न तत्परोक्षं भवतः कुतः
शमं ।

न चापि कर्णं प्रमेहद्रेणेऽर्जुनो महागिरिं मेरुमिवोद्यमाकृतः । न चाश्वषिष्यन्ति पृथात्मजा मयि प्रसन्ना वैरं ब्रूया
विचिन्त्य ।

४४२०

न चापि कर्णं गुरुपुत्र संयुगादुपारमेत्यर्हसि वक्तुमच्युत । श्रमेण युक्तो महताऽद्य फाल्गुनस्तमेष कर्णः प्रसभं हनिष्यति ।
तमेवमुक्त्वाऽप्यनुनीय चासकृत् तवात्मजः स्वाननुशास्ति सैनिकान् । समाहिताभिद्रवताहितात्मम मवाणहस्ताः किमु
जापमासत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामवाक्ये अष्टाशोतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तौ शङ्खपेरौनिनदे समृद्धे समोयतुः श्वेतहयौ नराश्रया । वैकर्त्तनः स्रुतपुत्तोऽर्जुनश्च दुर्भन्विते तव
पुत्रस्य राजन् ।

यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ प्रवृद्धदन्ताविव बासितार्थौ । तथा समाजग्नतुरगवीर्यौ धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ।
बलाहकेनेव महाबलाहकौ यदृच्छया वा गिरिणा यथा गिरिः । तथा धनुर्धातलनेमिनिःस्वनैः समोयतुस्ताविषुवधं
वर्षिणौ ।

४४२५

प्रवृद्धशृङ्गद्रुमवीरुधौपथी प्रवृद्धनःनाविधनिर्झराकर्म । यथाऽचलावाचलितौ महाबलौ तथा महास्त्रैरितंगतरं हतः ।
स मन्त्रिपातस्तु तयोर्बलानभूत् सुगैर्वैरोचनयोर्यथा पुरा । शरैर्विनुन्नाङ्गनियन्तृवाहयोः सद्यःसहाऽन्यैः कटुशोणितोदकः ।
प्रभतपद्मात्पलमव्यक्तच्छपौ महाहृद्दौ पक्षिणैरिवावृतौ । सुसन्निकृष्टावनिलोद्भूतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ
समीयतुः ।

उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ । महेन्द्रवज्रप्रतिमेस्य सायकैर्महेन्द्रवृत्राविव सम्पुजततुः । ४५१
भनागपत्न्ययुर्ये शुभे बले विचित्रवर्माभरणाम्बरायुधे । तत्कल्पतुर्विस्मयनीयरूपे वियद्गताऽर्जुनकर्णभंग्युगे ।
भुजाः सवस्त्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः संहिनदैर्हृथितैर्दिदृक्षुभिः । यदर्जुनो मत्त इव दिपेः दिपं समभ्यसादाधिरथिं जिघां
मया ।

उदक्रोशनः सोमकास्तत्र पार्थ पुरःसग्राऽर्जुन भिन्नि कर्ण । क्षिप्तस्य मूर्द्धनमलङ्घिरेण शृङ्गाश्च राज्यादुत्तराद्रस्त्रिणः ।
नयाऽस्माकं बहवस्तत्र योधाः कर्ण तथा याहि याहीत्ययोचन् । जहाजुनं कर्ण शरैः सुतोन्नतैः पुनश्चैनं यान्तु चिराय
पार्थाः ।

ततः कर्णः प्रथमं तत्र पार्थं महेषुभिर्दृशभिः प्रत्यविध्यत् । तच्चार्जुनः प्रत्यविध्यक्षितार्थैः कतान्तरे दशभिः संप्रहस्य । ४५२
परस्परं तौ विशिखैः सुपुङ्खैस्ततततुः सूतपुत्रोऽर्जुनस्य । परस्परं तौ बिभिदुर्विर्मर्दे सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ।
ततोऽर्जुनः प्रास्त्रजदुग्धन्वा भुजावुभौ गाण्डिवं चानुमृज्य । नाराचमालोकवराहकर्णान् चुरास्तथा साञ्जलिकार्द्धचन्द्रान् ।
ते सर्व्यतः समकीर्यन्त राजन् पार्थयवः कर्णरथे विशन्तः । अवाङ्मुखाः पक्षिणा दिनान्ति विशन्ति केतार्यमिवाग्र उद्वं ।
यानर्जुनः सभुकुटीकटाचं कर्णाय राजन्नसृजज्ज्वितारिः । तान् सायकैर्यसते सूतपुत्रः क्षिप्रान् क्षिप्रान् पाण्डवस्येषुमङ्गान् ।
ततोऽस्त्रमाग्रेयममित्रसाधनं मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनुः । भूम्यन्तरोवे च दिशोऽर्कमार्गं प्रावृत्त्यदेहोऽस्य बभूव दीप्तः । ४५३
योधाश्च सर्व्ये ज्वलितामरा भृशं प्रदृष्टुस्तत्र विदग्धवस्त्राः । शब्दश्च धोरोऽतिबभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ।
तदीक्ष्य कर्णो ज्वलनास्त्रमच्युतं स वारुणं तमगमार्थमाहवे । समुत्सृजन् सूतपुत्रः प्रतापवान् स तेन वक्रिंशमयान्भूव ।
बलाहकौघश्च दिशस्तस्त्री चकान् सर्व्यालिमिरेण मंठताः । ततो धरिवीधरतुल्यरोधसः समन्तोवै परिवार्य वारिणा ।
तैश्चापि रंघात्स तथाविधोऽपि नोतः शमं वक्रिरतिप्रचण्डः । बलाहकैश्च दिगन्तराणि व्याप्राणि सर्व्याणि तथा नभश्च ।
तथा च सर्व्यालिमिरेण वै दिशो मेधैर्दृता न प्रदृश्येत किञ्चित् । अथपिवाहास्त्रमघास्ततस्तान् वायव्यास्त्रेण ततः स
कर्णात् ।

ततोऽप्यस्त्रं दधितं देवराज्ञः प्रादुश्चक्रे वज्रप्रतिमप्रभावं । गाण्डोवै ज्यां विशिखांस्त्रानुमव्य धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ।
ततः क्षुद्रप्राञ्जलिकार्द्धचन्द्रा मालीकनाराचवराहकर्णाः । गाण्डोवतः प्रादुरासन् सुतोऽन्ताः सहस्रगं वज्रसमानवेगाः ।
ते कर्णमासाद्य महाप्रभावाः सुतेजना गार्द्धपत्राः सुवेगाः । गात्रेषु सर्व्येषु हयेषु चापि शरासने युगचक्रे ध्वजे च ।
निर्भिच हृणं विविशः सुतोऽन्तास्त्रार्धवत्सा भूमिमिवोरगास्ते । शराचिताङ्गे रुधिरार्द्रगात्रः कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्रः ।
दृढज्यमानस्य समुद्रघोषं प्रादुश्चक्रे भार्गवास्त्रं महात्मा । महेन्द्रशस्त्राभिमुखान् विमुक्तान् क्षित्वा कर्णः पाण्डवस्येषु
सङ्गान् ।

तस्यास्त्रमस्त्रेण निहत्य सोऽय जघान सखी रथनागपत्नीन् । अमृत्यमाणश्च महेन्द्रकर्मो महारणे भार्गवास्त्रप्रतापात् ।

पाञ्चालानां प्रवरं स्यापि योधात् कोधाविष्टः सतपुत्रस्तस्वी । वार्ष्णेर्व्याधाहवे सुप्रभुः शिलाशितैस्त्वमुद्धेतुः प्रगृह्य ।
तत्पाञ्चालाः भामकाद्यापि राजन् कर्णनाजौ पीड्यमानाः शरैर्घैः । कोधाविष्टा विव्यधुस्तं समन्तात्तीक्ष्णैर्वाणैः सतपुत्रं
समेताः ।

तान् सतपुत्रा निजघान वार्ष्णेः पाञ्चालानां रथनागाश्वसंघान् । अभ्यर्ह्यद्वाणगणैः प्रमत्तं विद्धा हर्षात् सङ्गरं सतपुत्रः ।
ते भिन्नदेहा व्यसंवा नियतः कर्णेभुभिर्भूमिनेन स्वनन्तः । कुट्टेन भिहेन यथेभयूया महावने भीमबलेन तदत् । १४४
पाञ्चालानां प्रवरान् भृष्टिहृत्य प्रमत्तं योधानन्दिलानदीनां । ततः स राजन् विरराज कर्णो यथाऽस्वरे भास्कर उग्ररश्मिः ।
कर्णस्य मत्वा तु जयं त्वदीयाः परां मुदं मिहनादांश्च चक्रुः । सर्वं ह्यमन्यन्त भृशाहता च कर्णेन दृष्ट्वाविति कौरवेन
तन्नादृशं प्रेक्ष्य महारथस्य कर्णस्य वीर्यं परैरमष्टं । दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य तयाजिमथे निहतं तदस्त्रं ।
ततस्त्वमर्षि कोधसंरक्तनेत्रो वातात्मजः पाणिना पाणिमार्च्छत् । भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यमन्धममर्षितां निःश्रुत् जात
मन्युः ।

कथं नु पापोऽयमर्षेणधर्मः स्रतात्मजः समरेऽद्य प्रमत्तः । पाञ्चालानां योधमुख्याननेकान्निजघ्नित्वांस्तव जिष्णां समत् । १४५
पृथ्वीं देवैरजितं कालकेयेः साक्षात् स्याणोर्व्याङ्गसंस्पर्शमेव । कथं नु त्वां सतपुत्रः किरोटिष्येषुभिर्दृशभिः प्रगविध्यन् ।
तया चित्तास्यायमहाणरुहानाश्चर्यमेतन्नतिभाति मेऽद्य । रुष्णापरिक्रेशमनुस्मर त्वं यथाऽब्रवीत् पण्डितित्वाः स्म वाचः ।
रुक्ताः सुतीक्ष्णस्य हि पापबुद्धिः स्रतात्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा । संस्मृत्य सर्वं तदिहाद्य पापं जह्याग्ने कर्णं युधि
मय्यसाचिन् ।

कस्मादुपेवं कुरुषे किरीटिलुपेतितुं नायमिहाद्य कालः । यया धृत्या सर्वभूतान्यजेषीर्यासं ददत् खाण्डवे पावकाय ।
तया धृत्या सतपुत्रं जहि त्वं अहश्चैनं गदया पोययिष्ये । अथाब्रवीद्दामुदेवोऽपि पार्थ दृष्ट्वा रथेभून् प्रतिहन्यमानान् । १४६
अभीमृदत् सर्वथा तेऽद्य कर्णो ह्यस्त्रैरस्त्रं किमिदं भोः किरीटिन् । स वीर किं मुह्यसि नावधत्से नदन्येते कुरवः
सम्प्रहृष्टाः ।

कर्णं पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वे तवास्त्रमस्त्रैर्विनिपात्यमानं । यया धृत्या निहतास्तामसाश्च युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः ।
दक्षोद्भवाश्चामराश्चाह्वेषु तया धृत्या जहि कर्णं त्वमद्य । अनेन चास्य चुरनेमिनाऽद्य मंहिन्भिर्भूर्जानमरैः प्रमत्तः ।
मया विष्टेन मुदशनेन वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारैः । किरातरूपी भगवान् मुधृत्या तया महात्मा परितोऽतिोऽभूत् ।
तां त्वं पुनर्वीर धृतिं गृहीत्वा महानुबलं जहि सतपुत्रं । ततो महीं मागरमेखलां त्वं सपत्तनां ग्रामवतीं समृद्धां । १४७
प्रयच्छ गच्छे निहतारिमहं यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वं । स एवमुक्तोऽतिबला महात्मा चकार बुद्धिं हि बधाय सैतेः ।
स चोदितो भीमजनाहनाभ्यां स्मृत्वा तयात्मानमवेक्ष्य सर्वं । दहात्मनश्चागमने विदित्वा प्रयाजनं केशवमित्युवाच ।
प्रादुर्गम्येय महास्त्रमुपे शिवाय लोकस्य बधाय सैतेः । तस्मैऽनुजानातु भवान् सुराश्च ब्रह्मा भवो वेदविदश्च सर्वे ।
इत्युच्य देवं स तु मय्यसाची नमस्कृत्वा ब्रह्मणे भोऽमितात्मा । तदुत्तमं ब्राह्म्यममह्यमस्त्रं प्रादुश्यके मनसा यद्विधेयं ।
तदस्य हत्वा विरराज कर्णो मुक्ता शरान्नेघ दवाम्बुधाराः । समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्तु तयाजिमथे निहतं तदस्त्रं । १४८
ततोऽमर्षी बलवान् कोधदीप्तो भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यमन्धं । न नु त्वाङ्गवैदितारं महास्त्रं ब्राह्म्यं विधेयं परमं जनास्तत् ।
तस्मादन्यथोजय मय्यमार्चिन्नति स्तोक्तोऽयोजयत् मय्यसाची । ततो दिशः प्रदिशश्चापि सर्वाः समावृणोत् सायकैर्भूरितेजाः ।

गाण्डीवमुक्तैर्भुजैरिवोद्यैर्द्वाकरांशुप्रतिभैर्ज्वलद्भिः । सृष्टास्तु वाणा भरतर्षभेण शतं शतानोव सुवर्णपुङ्खाः ।
 प्राच्छादयत् कर्णरथं तणेन युगान्तवज्रयुक्कणप्रकाशाः । ततश्च प्रूलानि परश्वधानि चक्राणि नाराचशतानि चैव ।
 निशक्रमुर्ध्वारतराणि योधास्ततो ह्यहन्यन्त समन्ततोऽपि । क्लिप्तं शिरः कस्यचिदाजिमथे पपात योधस्य परस्य कायात् ॥ ४५० ॥
 भयेन सोऽयाशु पपात भूमावन्यः प्रनष्टः पतितं विलोक्य । अन्यस्य सामिनिपपात कृत्वा योधस्य बाहुः करिहस्ततुल्यः ।
 अन्यस्य स्यः सह चर्मणा च क्षुरप्रकृत्तः पतितो धरण्या । एवं समस्तानपि योधमुखान् विध्वंसयामास किरीटमाली ।
 शरैः शरीरान्तकैः सुघोरैर्दौर्त्योधाधनं नैत्यमशेषमेव । वैकर्त्तनेनापि तयाजिमथे सहस्रशो वाणगणा विस्फुटाः ।
 ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेयुः पर्जन्यमुक्ता इव वारिधाराः । ततः सहस्रंश्च किरीटिनश्च वृकोदरश्चाप्रतिमप्रभावः ।
 विभक्तिभिर्भामवलौ निहत्य ननाद घोरं महता स्वरण । म कर्णवाणाभिहतः किरीटी भीमं तया प्रेत्य जनाईनश्च ॥ ४५५ ॥
 अमृत्यमाणः पुनरेव पार्थः शरान् दशाष्टौ च समुदवर्ह । स केतुमेकेन शरेण विद्धा शन्यश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्ण ।
 ततः समुत्तैर्दशभिर्जघान सभापतिं काञ्चनवर्धनं । स राजपुत्रो विशिरा विबाहुर्जिवाजिह्वतो विधनुर्विकेतुः ।
 हतो रथाग्रादपतत् स हरणः परश्वधैः शाल इवावकृत्तः । पुनश्च कर्णं विभिरष्टभिश्च द्वाभ्याश्चतुर्भिर्दशभिश्च विद्धा ।
 चतुःशतान् विरथान् मत्सुधान् वै हत्वा रथानष्टशतान् जघान । सहस्रशोऽंशंश्च पुनः स सादीनष्टौ सहस्राणि च पत्ति
 वीरान् ।

कर्णं ससृतं सरथे संकेतुमदृश्यमञ्जोगतिभिः प्रचक्रे । अथाक्रोशन् क्षुरवो बध्यमाना धनञ्जयेनाधिरथिं समन्तात् ॥ ४५० ॥
 मुञ्चाभिविध्वज्जुनमःशु कर्णं वाणैः पुरा हन्ति कुहून् समगान् । स चोदितः सर्वथङ्गेन कर्णो मुमेच वाणान् सुबहून्भीक्ष्ण ।
 ते पाण्डुपाञ्चालगणान्निजघ्नन्कर्णैः क्षिदः शोणितपांशुदिग्धाः । तावत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपदसहौ ।
 निजघ्नतुश्चाहितमैत्यमुपमन्यान्मयस्त्वविदौ महास्त्रैः । अथापयातस्वरितो दिदृक्षुर्भन्नावधोभिर्विरुजो विशल्यः ।
 नासत्यदस्त्राचिसुतोद्भवद्यैरगृह्णाविद्यासनमुद्वहद्भिः । आवह्णपट्टप्रणवच चैता यथा सुरेशो दितिजैः चताङ्गः ।
 कृतः मुहूर्त्तमिदं जाम्बरीधैरुधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवर्मा । तयोपयातं युधि धर्मराजं वृष्ट्वा मुदा सर्वभृतान्यनन्दन् ॥ ४५२ ॥
 रात्रिर्जिमुक्तं विमलं समग्रं चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव । वृष्ट्वा तु मुख्यावय युधमानौ दिदृक्षुः प्रहूरबरावरिप्री ।
 कर्णश्च पार्थश्च विलोकयन्तः स्वःस्वा महोस्याश्च जनावतस्तुः । स कार्मुकज्यातलसन्निपातः समुक्तवाणस्तुमुलो बभूव ।
 प्रतोस्तथाऽन्यान्यमिषुप्रवेकैर्धनञ्जयस्याधिरथेऽथ तत्र । ततो धनुर्व्यां सहसाऽतिवृष्टा सुधोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य ।
 तस्मिन् तणे पाण्डवं स्रुतपुच्छः समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन । निर्मुक्तसर्पप्रतिमैरभीक्ष्णं तैलप्रधैतैः खगपत्रराजैः ।
 पश्चा विभेदाशु च वामुदेवमनन्तरं फाल्गुनमष्टमिभ्यः । पूषात्मजो मर्षमु निर्बिभेद मरुसुतं चायुतशः शरायैः ॥ ४५० ॥
 वृष्णाश्च पार्थश्च तथा ध्वजश्च पार्थानुगान् भोमकान् पातयन् । प्राच्छादयन्ते निशितैः पृथक्कैर्जिमूतसङ्घा नभसोव स्रुथैः ।
 आगच्छतस्तान् विशिखैरनेकैर्यष्टभ्यत् स्रुतपुच्छः कृतास्त्रः । तैरस्त्रमस्त्रैर्विनिहत्य सर्वं जघान तेषां रथवाजिनगान् ।
 तथा तु नैत्यप्रवाशं रजन्मर्ह्ययन्मार्गैः स्रुतपुच्छः । ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्ममतेन स्वनन्तः ।
 कुहून् मिह्नेन यथा शूय्या महाबला भोमबलेन तदन्तः । पुनश्च पाञ्चालबरास्तथाऽन्ये तदन्तरे कर्णधनञ्जयश्च ।
 प्रस्कन्दतो वलिना साधुमुक्तैः कर्णेन वाणैर्निहताः प्रमद्या । जयं मत्वा विपुलं वै लदीयास्तलान्निजघ्नः सिंहनादांश्च
 मेदुः ।

सर्वं ह्यमन्यन्त वधं कृतौ तौ कर्णेन कृष्णविति ते विमर्द्दौ । ततो धनुर्ज्यामवनाम्यशीघ्रं शरानस्तामाधिरथेर्विधम्य ।
 सुभरन्धः कर्णशरस्तताङ्गो रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् । ज्याञ्चानुसृज्याभ्यहमन्तले च वाणान्धकारं सहसा च चेक्रे ।
 कर्णश्च शल्यश्च कुरुंश्च सर्वान् वाणैरविध्यत् प्रसभं किरीटी । न पक्षिणो बभ्रुमुरन्तरीजे तदा महास्तेन कृतान्धकारे ।
 वायुर्विद्यत्स्थैरिरीतो भूतसहैरुवाह दिव्यः सुरभिस्तदानीं । शल्यश्च पार्थो दशभिः पृथक्कैश्च तनुचे प्रहसन्नविध्यत् ।
 ततः तूष्णं द्वादशभिः समुक्लैर्विद्धा पुनः सप्तभिरभ्यविध्यत् । स पार्थवाणासनवेगमुक्लैर्दृढाहतः पत्रभिरुयवेगैः । ४६१०
 विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषु । प्रकोडमानोऽथ अशानमध्ये रौद्रे मुहूर्त्तं रुधिरार्द्रगात्रः ।
 ततस्त्रिभिस्तं विदशाधिपोषमं शरैर्विभेदाधिरथिर्हृन्मृज्यं । शरांश्च पञ्च ज्वलितानिवोरगान् प्रवेशयामास जिघांस
 याऽच्युतं ।

ते वर्षा भित्वा पुरुषोत्तमस्य सुवर्णचित्रा न्यपतन् मुयुक्ताः । वेगेन गामाविविष्टः सुवेगाः स्नात्वा च कर्णादिमुखाः प्रतोयुः ।
 तान् पञ्च भैर्द्दशभिः समुक्लैस्त्रिधा त्रिधैकैकमथोच्चकर्त्तुं । धनञ्जयस्ते न्यपतन् प्रयिव्यां महाहयस्तलकपुत्तपलाः ।
 ततः प्रजञ्चाल किरीटमालो क्रोधेन कलं प्रदहन्निवाग्निः । तथा विनुन्नाङ्गमवेक्ष्य हृष्णं मर्षयुभिः कर्णभुजप्रसृष्टैः । ४६१५
 स कर्णमाकर्णविक्रष्टसृष्टैः शरैः शरीरान्तकरैर्विबद्धिः । मर्मन्वविध्यत् स चचाल दुःखाद्देवादवातिष्ठत धैर्यबुद्धिः ।
 ततः शरैर्धैः प्रदिशो दिशश्च रत्नैः प्रभाः कर्णरथस्य राजन् । अदृश्यमासीत् कुपिते धनञ्जये तुषारनीहारवृत्तं यथा नभः ।
 सचक्रक्षानयपादरक्षान् पुनः मगन् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् । दुर्व्याधेन नानुमतानरिभ्यः समुद्यतान् मर्यान् मारभृतान् ।
 दिसाहस्तान् समगे सव्यमाची कुरुप्रवीरानृपभः कुरुणा । क्षणेन सर्वान् मरयायन्तान् निनाय राजन् त्वयमेकवीरः ।
 ततः पलायन्त विहाय कर्णं तवात्मजाः कुरवो ये च शिष्टाः । हतानपाकीर्य शरस्ततांश्च लालयमानास्तनयान् पिहंश्च । ४६२०
 स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विष्टूत्या भयावदीर्घैः कुरुभिर्विहीनः । न विव्यथे भारत तत्र कर्णः प्रहृष्ट एवाञ्जुनमभ्यधावन् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णार्जुनयुद्धे ऊननवतितमेऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः प्रधाताः शरपातमात्रमवस्थिताः कुरवो भिन्नमेनाः । विद्युत्प्रकाशं ददृशुः समन्ताद्भनञ्जयान्
 समुदीर्घमाणं ।

तदञ्जुनास्तं यमति स्म कर्णो त्रियङ्गतैर्घोरतरैः शरैस्ततः । क्रुद्धेन पार्थेन भृशाभिस्त्रुष्टं बधाय कर्णस्य महाविमर्द्दं ।
 उदीर्घमाणं स्म कुरुन् दहन्तं सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैर्विमर्द्दं । कर्णस्त्वमेधिष्वसनं दृढज्यं विस्फारयित्वा विष्टुजङ्करैघान् ।
 रामादपात्तेन महामहिम्ना ज्वायर्ध्वेणारिविनाशनेन । तदञ्जुनास्तं व्यधमद्दहन्तं कर्णस्य वाणैर्निशितैर्महात्मा । ४६२५
 ततो विमर्द्दः समहान् बभूव तत्रार्जुनस्याधिरथेऽश राजन् । अन्योन्यमासादयतोः पृथक्कैर्विवाणघातैर्द्विपयोरिवोद्यैः ।
 तत्रास्त्रमहातममावृतं तदा बभूव राजन् तुमुलं स्म सर्वतः । तत्कर्णपार्था शरवृष्टिर्धैर्निरन्तरं चक्रतुस्मरं तदा ।
 ततो जानं वाणमयं महान्तं सर्वेऽद्रालुः कुरवः सोमकाश्च । नान्यश्च भूतं ददृशुस्तदा ते वाणान्धकारे तुमुलेऽथ किञ्चित् ।
 तौ सन्दधानावनिशश्च राजन् समस्यन्तौ चापि शराननेकान् । सन्दर्शयतां युधि मार्गान् विचित्रान् धनुर्धरौ तौ
 विविधैः कृतान्तैः ।

तयोरेवं युध्यतेराजिमध्ये सूतात्मजाऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः कदाचित्त्वधिकः किरीटी वीर्यास्त्रमायाबलपौरुषेण । ४६३०
 दृष्ट्वा तयोस्तं युधि सम्प्रहारं परस्परस्थान्तरमीक्षमाणयोः । घोरं तयोर्दुर्विपक्षं रणेऽन्ये नोधाः सर्वे विस्मयमभ्यगच्छन् ।

ततो भूतान्यन्तरीक्ष्यतानि तौ कर्णपार्यौ प्रशंससुर्नरेन्द्र । भोः कर्ण साध्वर्जुन साधु चेति विद्यत्सु बाणो श्रूयते सर्वतोऽपि ।
तस्मिन् विमर्द्दे रथवाजिनागैस्तदाऽभिघातैर्दलिते भूतले च । ततस्तु पानालतेले श्रयानो नगोऽश्वमेनः कृतवैरोऽर्जुनेन ।
राजंस्तदा खाण्डवदाहमुक्तो विवेश कोपादमुधातने यः । मनागवोरोऽय समुत्थितोऽयतो मातुर्बन्धे संस्मरंश्च स्म वैरं ।
अथोद्धृतोर्द्धगतिर्जवेन मंदग्य कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दं । अथ हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतियातनाय । ५२५
सञ्चिन्त्य तूर्णं प्रविशे चैव कर्णस्य राजन् शररूपधारी । ततोऽस्त्वमहातममाकुलं तदा बभूव जालं विततांशुजालं ।
तौ कर्णपार्यौ शरसङ्घट्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुर्मरं तदा । तद्वाणजालैकमयं महान्नं सर्वेऽवधन् कुरवः सोमकाश्च ।

नान्यत् किञ्चिद्दृष्टुः सम्यतद्वै वाणान्धकारे तु नूलेऽतिमात्रं ।

ततस्तौ पुष्पवात्रौ सर्वलोकधनुर्द्धरौ । त्यक्तप्राणौ रणे वीरौ युद्धश्रममुपागतौ ।

समुत्क्षेपैर्वीक्ष्यमाणौ सितौ चन्दनवारिणा । सबालव्यजनैर्द्विर्द्विर्विश्वैरक्षरोगणैः । ५२६

शकसूर्य्यकराब्जाभ्यां प्रमार्जितमुखावभौ ।

कर्णेऽय पार्थ न विशेषयेद्यदा भृशश्च पार्थेन शराभितप्तः । ततस्तु वीरः शरविचिताङ्गो दध्रे मनो ह्येकशयस्य तस्य ।

नतो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः सुशस्त्रितं सर्पमुखं ज्वलन्तं । रौद्रं शरं सन्नतमुद्यधौतं पार्थार्थमत्यर्थचिराभिगुप्तं ।

मदोर्ध्वितं चन्दनपूर्णशायितं सुवर्णतृणीरशयं महासिंधं । आकर्णपूर्णश्च विक्रय्य कर्णः पार्थैर्बुधः सन्दधे चोत्तमौजाः ।

प्रदोषमैरावतवंशसम्भावं शिरो जिहीर्षुर्धुधि सव्यसाचिनः । ततः प्रजज्वाल दिशो नभश्च उल्काश्च घोरः शतशः प्रपेतुः । ५२७

तस्मिंस्तु नागे धनुरि प्रुक्ते हाहाकृता भोकपालाः मशकाः । न चापि तं बुबुधे स्तपुत्त्रा वाणे प्रविष्टं योगबलेन नागं ।

दशशतनयनेऽर्द्धं दृश्य वाणे प्रविष्टं निहत इति सुतो मे चस्तगात्रो बभूव । जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठभावो जितात्मा चिद

शपतिमवोचत् मा व्यथिषा जयेथोः ।

ततोऽब्रवीन्मद्राजो महात्मा दृष्ट्वा कर्णं प्रक्षितेषु तमुग्रं । न कर्णं योवामिषरेष लस्यते समीक्ष्य सन्धत्स्व शरं शिरोघ्नं ।

अथाब्रवीत् क्रोधधरं कर्णेनैव मद्राधिपं स्तपुत्तस्तारखी । न सन्धत्से दिःशरं शल्य कर्णे न मादृशा जिह्नुयुद्धा भवन्ति ।

इतीदमुक्त्वा विमर्शजतं शरं प्रयत्नतो वर्धगणाभिपूजितं । हतोऽसि वै पान्गुन इत्युवाच त्वरन् स राजन् विजयार्थमुद्यतः । ५२८

स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो ऊताशनार्कप्रतिमः सुधोरः । गुणच्युतः कर्णधनुःप्रमुक्तो वियद्गतः प्राज्वलदन्तरीक्षे ।

तंप्रेक्ष्य दीप्तं युधि साधवस्तु त्वराचितः सत्वरयैव लीलया । पदा विनिव्यथ्य रथोत्तमं स प्राविशद्यत्पृथिवीं किञ्चिदेव ।

क्षितिं गता जानुभिस्तोऽय वाहा हेमच्छास्यन्द्रमरीचिवर्षाः ।

सन्धीयमानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन साधवः । आक्रमत्यन्दनं पद्भ्यां बलेन बलिनाम्बरः ।

अवगाढे रथे भूमौ जानुभ्यामगमन् हयाः । ५२९

ततोऽन्तरीक्षे सुमहाक्षिनादः सम्पूजनार्थं मधुसूदनस्य । दिव्याश्च वाचः सहसा बभूवुर्दिव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादाः ।

तस्मिंस्तथा वै धरणीं ताम्रे रथे प्रयत्नामधुसूदनस्य । ततः शरः सोऽभ्यहनत् किरीटं तस्येन्द्रदत्तं सदृढञ्च धीमतः ।

अथार्जुनस्तोत्तमगात्रभूषणं धराविद्यद्यौमलिलेषु विभ्रुतं । व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमनुभिः शरेण मूर्ध्निः प्रजहार स्तुतजः ।

दिवाकरेन्दुज्वलनप्रभतिश्च सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितं । पुरन्दरार्थं तपसा प्रयत्नतः स्वयद्भुतं यद्विभुना स्वयम्भुवा ।

महार्हकपदपिताभयङ्करं विभर्तुरत्यर्थसुखं सुगन्धिनं । जिधासते देवरिपून् सुरेश्वरः स्वयंददैः यत् सुमनाः किरीटिने । ५३०

हराम्पुपाखण्डलविजगोभृभिः पिण्णकपाशाशनिमायकोत्तमैः । गुरोत्तमैरथविषहामर्दितुं प्रसन्ननागेन जहार यदृषः ।
 स दृष्टभावेन वितथप्रतिज्ञः किरीटमत्यद्भुतमर्जुनस्य । नागा महाहं तपनीयचित्रं पार्थोत्तमाङ्गात्प्रहरन्तरन्वी ।
 तद्धेमजास्त्रावततं मुघारं जाञ्चन्मामं निपपात भूमौ । तदुत्तमेषून्मथिते विषाग्निना प्रदीप्तमर्चिश्चदधोलिते प्रिये ।
 पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः । स वै किरीटं बह्वरत्नभूषितं जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धनो बलात् ।
 गिरिः सुजाताङ्गुरपुष्पितद्रुमं महेश्वरञ्चः शिखरोत्तमं यथा । महोविषद्वैः सलिलञ्च वायुना प्रसन्नमुग्धं विनिर्चूर्णितं
 यथा ।

अतीवशब्दो भुवनेषु वै तदाजनाध्यवस्थन् व्यथिताश्च चक्षुः । विना किरीटं शूरेभ्योऽपार्थः श्यामो युवानो ल डवेः चशूङ्गः ।
 ततः समुद्रव्य भित्तेन वाससा स मूर्द्धजान्मथयितस्तदाऽर्जुनः । विभासितः सूर्यमरीचिना दृढं शिरोगतेनोदयपर्वतेन यथा ।

गोकर्णं समुत्कीकृत्येन दधुणा गोपुच्छसंप्रेषिता गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं सुबद्धगोमुग्रं ।

दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै गोकर्णामनमर्द्धनश्च न यथावप्राप्य मृत्योर्व्यंशं ।

स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो ज्ञताश्रनाकर्प्रतिभो महाहर्षः । महारगः कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहृत्य ततो व्यतीयात् ।

तच्चपि दग्ध्वा तपनीयचित्रं किरीटमाहृत्य तदर्जुनस्य । इथेय गन्तुं पुनरेव तूर्णं दृष्ट्य कर्णेन ततोऽब्रवीत् ।

मुक्तस्त्वयाऽहं त्वसमीप्य कर्णं शिरो ज्वतं यच्च मयाऽर्जुनस्य । समीप्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु हन्ताऽस्मि शत्रुं तव च त्वमश्च ।

स एवमुक्तो युधि सुतपुच्छसामब्रवीत् को भवानुपधरः । नागोऽब्रवीदिदं हि कृतागमं मां पार्थेन मातुर्बध्नन्नातरं ।

यदि स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्ता तथाऽपि याता पिटराजवैष्मनि ।

॥ कर्ण उवाच ॥ न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्व बलं समाख्याय जयं वुभूषित् । न सन्देहां दिः शरैश्चैव नाग यद्यर्जुना
 नां शतमेव हन्यां ।

तमाह कर्णः पुनरेव नागं तदाजिमध्ये रविस्तनुषत्तमः । आलास्त्रसर्गोत्तमयत्नमनुभिर्हन्ताऽस्मि पार्थं सुमुखो ब्रज त्वं ।

इत्येवमुक्तो युधि नागराजः कर्णेन रोषादमहंस्तस्य वाक्यं । स्वयं प्रायात् पार्थबधाय राजन् कृत्वपुरुषं विजिघ्रिःसुप्रयः ।

ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्ये महारगं कृतवैरं जहि त्वं । स एवमुक्तो मधुसूदनेन गाण्डीवधन्वा रिपुवीर्यमाहः ।

उवाच को ह्येष ममाद्य नागः स्वयं य आयाद्गुरुडस्य वक्त्रं ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रभाणुः सन्नर्पयानेन धनुर्धरेण । विचद्रतो जननीगुप्तदेहो सत्त्वैकरूपं निहताऽस्य
 माता ।

स एष तदैरमनुस्मरन् वै त्वां प्रार्थयत्यात्मबधाय नूनं । नभश्च्युतां प्रज्जलितामिवोक्तां पश्येनमायानममिवसाह ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स जिष्णुः परिवृत्य रोषात् चिच्छेद पङ्क्तिर्निजितैः सुधारैः । नागं विपत्तिर्यग्विवात्पतन्तं संक्षिन्नगा
 चो निपपात भूमौ ।

हते च तस्मिन् भुजगे किरीटिना स्वयं विभुः पार्थिव भूतनादथ । समुज्जहाराशु महाभुजः स तं रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमस्ततः ।

अस्मिन् मूर्च्छकं दशभिः पृथक्कैः शिलाशितैर्वैरिणवर्धवाजितैः । विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरो धनञ्जयं तिर्यग्गवेक्ष्यमाणः ।

ततोऽर्जुनो द्वादशभिः समुत्तैर्वराहकर्णेर्निजितैः समर्थः । नाराचमाशीविषतुल्यवेगमाकर्णपूर्णायतमुत्सर्ज ।

स चित्रवर्षेषुबरो विदार्य प्राणाधिरस्त्रिवा साधुमुक्तः । कर्णस्य पीत्वा रुधिरं विवेश वसुध्वरां शोणितदिग्धवाजः ।

ततो वृषो वाणनिपातकोपितो महीरगो दण्डविचित्रितो यथा । तदाशुकारी व्यसृजच्छरोत्तमान् महाविषः सर्प इवात्तनं विषं ।

जनार्दनं द्वादशभिः पुराऽभिमत् नवैवैवत्या च शरैस्तथाऽर्जुनं । शरेण घोरैण पुनस्त पाण्डवं विदार्य कर्णो व्यनदज्जहास च । तमस्य हृषीमच्छ्रेयः पाण्डवो बिभेद मर्षाणि ततोऽस्य मर्षवित् । परःशतैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रमस्तथा यथेन्द्रो बलमोजमारणो । ततः शराणां नवतिं तदाऽर्जुनः ससर्ज कर्णेऽन्तकदण्डसन्निभं । तैः पत्रिभिर्विद्धतनुः स विव्यथे तथा यथा वज्रविदारितोऽचलः ।

४६०

मणिप्रवंकोत्तमवज्रहाटकैरलंछितं चास्य बराज्जम्भषणं । प्रविद्धमुख्यां निपपात पत्रिभिर्द्धनञ्जयेनोत्तमकुण्डलोऽपि च । महाधनं शिल्पिवरैः प्रयत्नतः कृतं तदशोत्तमवर्षं भास्वरं । मुदीर्घकालेन ततोऽस्य पाण्डवः क्षणेन वाष्पैर्बहुधा व्यशातयत् । स तं विवर्षाणमयोत्तमेषुभिः शितैस्तुर्भिः कुपितः पराभिमत् । स विव्यथेऽत्यर्थमरिप्रताडितो यथातुरः पित्तकफानिलज्वरैः ।

महाधनुर्षण्डलनिःसृतैः शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च । ततश्च कर्णं बद्धभिः शरोत्तमैर्बिभेद मर्षस्त्रिपि चार्जुनस्वरन् । दृढाहतः पत्रिभिरुद्वेगैः पार्थेन कर्णो विविधैः शितायैः । बभौ गिरिर्गिरिकधातुरक्तः क्षरन् प्रपातैरिव रक्तमम्भः । ततोऽर्जुनः कर्णमवकनैर्नवैः सुवर्णपुङ्खैः सुहृदैर्यम्यैः । यमाग्निदण्डप्रतिमैस्तान्तरं पराभिमत् क्रौञ्चमिवाद्रिमग्निजः । ततः शरावापमपास्य सूतजो धनुश्च तच्छकशरासमोपमं । ततो रथस्थः स मुमोह च खलान् प्रशीर्षमुष्टिः सुभ्रमाहतः प्रभो । न चार्जुनस्तं व्यसने तदैववाञ्छितनुमार्थः पुरुषव्रतं स्थितः । ततस्तमिन्द्रावरजः सुसम्भ्रमादुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसे । नैवाहितानां सततं विपश्चितः कर्णं प्रतीक्षन्त्यपि दुर्व्वलीयसां । विशेषतोऽरीन् व्यसनेषु पण्डितो निहत्य धर्षाञ्च यश्च विन्दते ।

तदेकवीरं तव चाहितं सदा त्वरस्व कर्णं सहसाऽभिमर्हितुं । पुरा समर्थः समुपैति सूतजो विध्य त्वमेनं नमुचिं यथा हरिः ।

४७०

ततस्तदेवेत्यभिपूज्य सत्वरं जनार्दनं कर्णमविध्यदर्जुनः । शरीरभैः सर्वकुक्कुत्तमस्वरन् तथा यथा शम्बरहा पुरा बलिं । साश्वन् कर्णं सरथं किरीटी समाचिनोद्धारत वत्सदनैः । प्रच्छादयामास दिशश्च वाष्पैः सर्वप्रयत्नात्तपनीयपुङ्खैः । स वत्सदनैः पृथुपीनवचाः समाचितः शोऽधिरथिर्बिभाति । सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मलिर्यथाऽचलश्चन्दनकाननायुतः । शरैः शरीरं बद्धभिः समर्पितैर्बिभाति कर्णः समरे विशास्यते । महोरुहैराचितसानुकन्दरो यथा गिरिन्द्रः स्फुटकर्णिका रवान् ।

सवाणसंधान् बद्धधा व्यासृजन् विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् । सलोहितो रक्तगभस्तिमण्डलो दिवाकरोऽस्ताभिमुखो यथा तथा ।

४८०

बाह्वन्तरादाधिरथेऽभ्युक्तान् वाणान् महाहीनिव दीपमानान् । बाध्वसंघस्रजुनवाज्जमुक्ताः शराः समासाद्य दिशः शितायाः । ततः स कर्णः समवाप्य धैर्यं वाणान् विमुञ्चन् कुपिताहिकल्पान् । विव्याध पार्थं दशभिः पृषत्कैः क्षणाञ्च वद्धिः कुपिता हिकल्पैः ।

ततः किरीटी भृशमुपनिःस्त्रनं महाशरं सर्पविषानलोपमं । अयस्मयं रौद्रमहास्त्रसम्भूतं महाहवे क्षेमना महामतिः ।

कालो ह्यदृष्टो नृप विप्रकोपादिदर्शयन् कर्णबधं ब्रुवाणः । भूमिस्तु चक्रं यस्यतीत्यवोचत् कर्णस्य तस्मिन् बधकाल आगते ।
 ततस्तदस्त्रं मनसः प्रनष्टं यद्भागवतोऽस्मै प्रददौ महात्मा । वामं चक्रं यस्यते मेदिनी स्म प्राप्ते तस्मिन् बधकाले मृवीर । ४७१०
 ततो रथो घूर्णितवाचरेन्द्र शापात्तदा ब्राह्मणमन्त्रमस्य । ततश्चक्रमपतन्तस्त्र भूमौ स विक्रलः समरे स्तुतपुत्रः ।
 सवैदिकधैर्य इवातिमात्रः सुपुत्रितो भूमितले निमग्नः । घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्ते त्वविभाति चःस्त्रे ।
 किञ्चे शरे सर्पमुखे च घोरं पार्थेन तस्मिन् विषसाद् कर्णः । अमृत्युमाणो व्यसनानि तानि हस्तौ विधुष्यन् सविगर्हमाणः ।
 धर्मप्रधानं किल पाति धर्म इत्यब्रुवन् धर्मविदः सदैव । वयश्च धर्मं प्रयताम नित्यं यथाबलं शक्तिरथा श्रुतम् ।
 स चापि निघ्नति न पाति भक्तान् मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः । एवं ब्रुवन् प्रसूतलितायस्ततो विचार्यमाणोऽर्जुनवः
 णपातैः ।

४७११

मर्माभिघाताच्छिथिलः क्रियासु पुनः पुनर्धर्ममभौ जगर्ह ।
 ततः शरैर्भूमितरैरविच्छिन्निभिराहवे । हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविधाय सप्तभिः ।
 ततोऽर्जुनः सप्तदश तीक्ष्णवेगानजिह्मगान् । दन्द्राशनिममान् घोरामसृजन् पावकोपमान् ।
 निर्भिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् प्रयिवीतले । कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्वा चेष्टामदर्शयत् ।
 बलेनाथ स संस्तभ्य ब्रह्मास्त्रं समुदैरयत् । ऐन्द्रं ततोऽर्जुनस्यापि तं दृष्ट्वाऽभ्युपमन्त्रयत् ।
 गाण्डोवं ज्याश्च वाणंश्च भोऽनुमन्त्र्य परन्तपः । व्यसृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ।
 ततस्तेजोमया वाणा रथात् पार्थस्य निःसृताः । प्रादुरासन्महावीर्याः कर्णस्य रथमन्तिकात् ।
 तान् कर्णस्त्वयतो न्यस्तान् भोधाद्यक्रे महारथः । ततोऽब्रवीदृष्णिवीरस्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते ।
 विस्मज्जान्त्वं परं पार्थ राधेया यस्यते शराम् । ततो ब्रह्मास्त्रमत्युयं संमन्त्र्य समधोजयत् ।
 कादयित्वा ततो वाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः । ततः कर्णः श्रितैर्व्याणैर्ज्यां चिच्छेद सुतेजनैः ।
 द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थीं पञ्चमीन्तथा । षष्ठीमथास्य चिच्छेद सप्तमीञ्च ततोऽष्टमं ।
 नवमीं दशमीञ्चास्य तैथैवकादशीं दृषः । ज्याश्रतं शतसन्धानः स कर्णो नावबुध्यते ।
 ततो ज्यां विनिधायान्यामभिमन्त्र्य च पाण्डवः । शरैरवाकिरत् कर्णं दीप्यमानैरिवाहिभिः ।
 तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानञ्च संयुगे । नान्वबुध्यत शीघ्रत्वात्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 अस्त्रैरस्त्राणि राधेयः प्राहणत् सव्यमाश्रितः । चक्रे चाप्यधिकं पार्थात् स्ववीर्यमतिदर्शयन् ।
 ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णस्त्रेण च पीडितं । अभ्यसेत्यब्रवीत् पार्थमातिष्ठान्त्वं व्रजेति च ।
 ततोऽग्निमदृशं घोरं शरं सर्पविपोषमं । अग्नमारमयं दिव्यमभिमन्त्र्य परन्तपः ।
 रौद्रमन्त्रं समाधाय क्षेप्रकामः किरोटवान् । ततोऽयमग्नही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ।
 ततोऽवतीर्थ्य राधेया रथादाग्रं समुद्यतः । चक्रं भुजाभ्यामालम्ब्य समुत्तेज्जुमिधेष सः ।
 सप्तदीपा यशुमती सशैलवनकानना । गोर्णचक्रा समुत्क्षिप्ता कर्णेन चतुरङ्गुलं ।
 यस्तचक्रसु राधेयः क्रोधादश्रूण्ववर्त्तयत् । अर्जुनं वीक्ष्य संरम्भमिदं वचनमब्रवीत् ।
 भो भो पार्थ महेश्वाम मुहूर्त्तं परिपालय । यावच्चक्रमिदं यस्तमुद्धरामि महीतल्लात् ।

४७१२

४७१३

४७१४

४७१५

सव्यचक्रं महीपक्षं वृष्टा दैवादिदं मम । पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसन्धिं विमर्शय ।
 न त्वं कापुरुषाचीर्णं मार्गमास्तातुमर्हसि । स्वातस्त्वमसि कौन्तेय विप्रिष्टो रणकर्ण्यसु ।
 विप्रिष्टतरमेव त्वं कर्णुमर्हसि पाण्डव । प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्राह्मणेऽद्य कृताञ्जलौ ।
 शरणागते न्यस्तशस्त्रे याचमाने तथाऽर्जुन । श्रवाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नसुधे तथा ।
 न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि शूराः साधुव्रते स्मिताः । तच्च शूरतमो लोके साधुव्रतश्च पाण्डव ।
 श्रमिन्नेषु युद्धधर्माणां वेदान्तावष्टयासुतः । दिव्यास्त्रविदमेयात्मा कर्णो वीर्यसमो युधि ।
 यावच्चक्रमिदं पक्षमुद्धरामि महाभुज । न मां रथस्थो भूमिष्ठं विकलं हन्तुमर्हसि ।
 न वासुदेवात्मनो वा पाण्डवेय विभेस्यहं । त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्द्धनः ।
 अतस्त्वं प्रव्रवीत्येव मुहूर्तं क्षम पाण्डव ।

४७४०

४७४१

पराभवेः सातगृहदिजेश्वरैः समुद्रपर्यङ्कधरा महाद्रिभिः । कृतो ममाद्यं नहि नस्त्वया कृतो नतेऽभिमानं भविता च नोऽपुनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रग्रसने नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तमव्रवीदासुदेवो रथस्थो राधेय दिव्या स्मरसीह धर्म्यं । प्रायेण नीचा व्यसनेषु मग्ना निन्दन्ति दैवं
 कुतस्तं न तु स्तं ।

यद्वैपदीमेकवर्त्ता सभायामायायस्त्वञ्च सुयोधनश्च । दुःशासनः शकुनिः भौवलश्च मत्वां कर्णे प्रत्ययास्तत्र धर्म्यः ।

यदा सभायां राजानमनन्तं युधिष्ठिरं । श्रैष्ठ्योऽश्वकुनिज्ञानात् क ते धर्मस्तदा गतः ।

४७४०

वनवासं त्यतेति च कर्णं वर्यं जयोदशे । न प्रयच्छामि यद्राज्यं क ते धर्मस्तदा गतः ।

यद्भोमनेन सपैक्षं विषयुक्तैश्च भोजनैः । आचरन्त्वस्मते राजा क ते धर्मस्तदा गतः ।

यदारुणावते पार्थान् सुप्तान् जतुमहे तदा । आदीपयस्व राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।

यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्मितां । सभायां प्राहसः कर्ण क ते धर्मस्तदा गतः ।

यदनाद्यैः पुरा कृष्णां क्रियमानामनागमं । उपप्रेतसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।

४७४१

विगृष्टाः पाण्डवाः कृष्णे श्वाश्रितं नरकं गताः । पतिमन्यं कृणीष्येति वदस्व गजगामिनी ।

उपप्रेतसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः । राज्यलुब्धः पुनः कर्ण समाकृत्यमि पाण्डवान् ।

यदा शकुनिमाश्रित्य क ते धर्मस्तदा गतः । यदाऽभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्भहारयाः ।

परिवार्य रणे बालं क ते धर्मस्तदा गतः ।

यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्वथा तालविशेषेण । अथैह धर्माणि विधत्स्व सूत तथाऽपि जीवस्व विमोक्ष्यसे हि । ॥४७५॥

नेला ह्यैर्निर्जितः पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमवाप वीर्यात् । प्राप्तास्तथा पाण्डव बाह्वीर्यात् सर्वे समस्ताः परितृप्तलोभाः ।

निहत्य शत्रून् नमरे प्रहृष्टं सधामकान् राज्यमवाप्नुयुस्ते । तथा गता धार्तराष्ट्रा विनाशं धर्माभिगुप्तेः सततं नृभिर्हैः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत । लज्जयाऽवनतो भूत्वा नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान् ।

क्रोधात् प्रस्फुरमाणेष्टो धनुर्हृद्य भारत । योधयामास वै पार्थं महाविगपराक्रमः ।

ततोऽव्रवीदासुदेवः फाल्गुनं पुरुषधर्मं । दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ।

४७५१

श्वमुक्तु देवेन कोधमागस्तदाऽर्जुनः । मन्युमभ्याविशहोरंस्तदा तत्तु धनञ्जयः ।
 तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्यः स्तोतोभ्यस्तेजोऽर्चिवः । प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदहृतमिवाभवत् ।
 तत्समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयं । अभ्यवर्षत् पुनर्धनमकरोद्भयमञ्जने ।
 ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो वर्षत् शरवृष्टिभिः । तदस्त्रमस्त्रेणावार्थं प्रजहार च पाण्डवः ।
 ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो ददितं जातवेदसः । मुमोष कर्णमुद्दिश्य तत्प्रजग्वाल तेजसा ।
 वाक्त्रेण ततः कर्णः शमयामास पावकं । जीमूतैश्च दिशः सर्वास्तुके तिमिरदुर्हिनाः ।
 पाण्डवेयस्त्रसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् । अपोवाह तदाऽभ्राणि राधेयस्य प्रपश्यतः ।
 ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकं । आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ।
 योज्यमाने ततस्तस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चचाल पृथिवी राजन् सशैलवनकामना ।
 ववौ सशर्करौ वायुर्द्विंशश्च रजसावृताः । हाहाकारश्च धंजने सुराणां दिवि भारत ।
 तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । विषादं परमं जग्मुः पाण्डवा दीनचेतसः ।

४०००

४००१

म सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः शकाशनिप्रख्यतचिः शितायः । भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य विवेश बल्लोक्तमिवोरगोक्तमः ।
 स गाढविद्धः समरे महात्मा विघूर्णमानः स्रयहस्तागण्डिवः । चचाल वीभत्सुर्गनिवमर्दनः चितेः प्रकम्पे च यथाऽचलोत्तमः ।
 तदन्तरं प्राप्य दृष्टो महारथो रथाङ्गमुर्ध्वीगतमुष्मिन्दीर्घः । रथादवज्रुत्य निगृह्य दोर्भ्यां शङ्गाक देवास्त्र महाबलोऽपि ।
 ततः किरीटी प्रतिलभ्य संशं जग्राह वाणं यमदण्डकल्पं । ततोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा ततोऽब्रीह्यामुदेवोऽपि पार्थ ॥४००॥
 किन्ध्यस्य मूर्ध्निनमरे शरेण न यावदारोहति वै रथं दृष्टः । तथैव संपूज्य स तदचः प्रभोरतः क्षुरं प्रज्वलितं प्रगृह्य ।
 जघान कलाममलार्करीणां महारथे रथसुके विमग्रे । तं हस्तिकक्षाप्रवरश्च केतुं सुवर्णमुक्तामणिवज्रप्रष्टं ।
 ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पियुक्तैः कृतं सुरूपं तपनीयचित्रं । जयास्यदन्तव सैन्यस्य नित्यममिव विवासनभीशुरूपं ।
 विख्यातमदित्यममस्य लोकं त्वया समं पावकभानुचन्द्रैः । ततः क्षुरप्रेष सुगन्धितेन सुवर्णपुङ्गेन ऊताग्रिव संसा ।
 श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमाय महारथस्याधिरथेः किरीटी । यशश्च दर्पश्च तदा प्रियाणि सर्वाणि कार्थ्याणि च तेन केतुना ॥४०१॥
 साकं कुरूणां हृदयानि चापतद्भृशं ह्राहेति च निःस्त्रेणो महान् । दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा कुरुप्रवीरेण निहन्तमाह्वये ।

नाभिमिरे सूतपुत्रस्य सर्वं जयं तदा भारत ये त्वदीयाः । अथ त्वरम् कर्णबधाय पार्थो महेन्द्रवज्रानसदण्डसन्निभं ।
 आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषङ्गात् सहस्रशरैरिव रग्निमुत्तमं । मर्ध्निद्धिदं शोणितमंसदिवं वैशानराकंप्रतिभं महाहं ।
 नरायनागासुरहस्त्ररश्मिं षड्वाजमज्जोगतिमुपवेगं । सहस्रनेत्राश्च नितुल्यवीर्यं कालामनं व्यात्तमिवातिघोरं ।
 पिनाकनारायणचक्रसन्निभं भयङ्करं प्राणभृतां विनाशनं । जग्राह पार्थः स्वशरं प्रहृष्टो यो देवसहैरपि दुर्निवार्यः ॥४०२॥
 संपूजितो यः सततं महात्मा देवासुरान् यो विजयन्महेषुः । तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चचाल सर्वं सचराचरं जगत् ।
 स्वस्ति जगत्स्य दृष्टयः प्रसृज्यऽस्माभ्यतं प्रेत्य महाह्वयेषु । ततस्तु तं वै शरमप्रभेयं गाण्डीवधम्ना धनुषि व्यधोजयत् ।
 युक्ता महास्त्रेण परेण चापं विह्वल्य गाण्डीवमुवाच सत्वरं । अयं महान्त्प्रहृष्टो महाशरः शरीरहृत्वासुहरश्च दुर्हृदः ।
 तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता मया यदीदं सुहृदं श्रुतं तथा । अनेन सत्येन निहन्म्ययं शरः सुधंशितं कर्णमरिं मनोजितं ।

इत्युचिवांस्तं प्रमुमोच वाण धनञ्जयः कर्णबधाय चोरं । कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोयां दीप्तामसङ्गा युधि मृद्युनाऽपि । १०५
 भुवम् किरीटी तमतिप्रहृष्टो ह्ययं शरो मे विजयावहोऽस्तु । जिघांसुरकैन्दुसमप्रभावः कर्णं मयाऽसौ नयतां यमाय ।
 तेनेषुवीर्येण किरीटमाली प्रहृष्टोऽपि विजयावहेन । जिघांसुरकैन्दुसमप्रभेण चक्रे विषक्तं रिपुमाततायी ।
 तथा विमुक्तो बलिनाऽर्कतेजाः प्रज्वालयाभास दिशो नभश्च । ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार हृत्तस्य वज्रेण यया महेन्द्रः ।
 शरोत्तमेनाञ्जलिनेन राजन् तदा महास्त्रप्रतिमन्वितेन । पार्थोऽपराङ्गे शिर उच्चकर्त्तुं वैकर्त्तनस्याय महेश्वरानुः ।
 तत्रापतञ्जलिनेन ह्यस्त्रमथास्त्र काणो निपपात पश्चात् । तद्व्यतादित्यसमानतेजसं शरश्चभामध्यगभास्करोपमं । १०६
 वराङ्गमुर्व्यामपतञ्जमुखे दिवाकरोऽस्त्रादिव रक्तमण्डलः । ततोऽस्य देहं हतं सुखोचितं मूर्ध्नि मृत्युर्धर्मद्वारकर्षणः ।
 परेण हृष्टेण शिरः समत्यजङ्घं महर्द्धीवसुसंगमीश्वरः । शरैर्बिम्बितं व्यसृजत् सुवर्षवः पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितं ।
 स्वद्रूपं गैरिक्तोऽयविश्वं गिरैर्धया वज्रहतं महाशिरः । देहाच्च कर्णस्य निपातितस्य तेजः सूर्यं खं वितत्याविवेश ।
 तद्व्यतं सर्वमनुव्ययोधाः संदृष्टवन्तो निहते स्म कर्णे । ततः शङ्कान् पाण्डवा दभ्युर्ध्वैर्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ।
 तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च हृष्टौ यमौ दभ्यतुर्ध्वारिजातौ । तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं धैर्यैः सार्द्धं सिंहनादान् प्रसृजुः । १०७
 तृतीयाणि संजगुरतीव हृष्टा वांसांसि चैवाधुभुवर्जनाश्च । संवर्द्धयन्तस्य मरेन्द्रयोधाः पार्थं समाजमुरतीव हृष्टाः ।
 बलान्वितास्तपरे ह्यप्रमृत्तमन्योन्यमास्त्रिय नदन्त ऊचुः । दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि चाविपक्षं कृत्तं रथात् सायकैरर्जुनस्य ।
 महाशिलेनाद्रिमिवापविद्धं यथावसानेऽग्निमिव प्रशान्तं । रराज कर्णस्य शिरो निरुक्तमस्तं गतं भास्करस्यैव विम्बं ।
 प्रताप्य सेनां स तु पाण्डवीं रणे शरं गुभिर्भास्करतुल्यदोधितिः । किरीटिकास्तेन सुवर्णभास्करोऽप्यनीयतास्तं दिवसावसाने ।

शरैराचितसर्वाङ्गः शोणितौघपरिभुतः । विभाति देहः कर्णस्य स्वरश्चिभिरिवाङ्गुमान् । ४८१०

प्रताप्य भेनाममिनीं दीप्तैः शरगभस्त्रिभिः । बलिनाऽर्जुनकालेन मोतोऽस्तं कर्णभास्करः ।

अस्तं गच्छन् यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति । तथा ज्योतिरमादाय कर्णस्यैषुर्जगाम सः ।

अपराङ्गेऽपराङ्गं प्रसृतपुच्छस्य मारिषः । ह्यस्त्रमञ्जलिनेनैवा सोऽस्त्रेधमपतञ्जिरः ।

उपत्युपरि सैन्यनामस्य शशोऽस्त्रादाऽञ्जया । शिरः कर्णस्य सोऽस्त्रेधमिषुः सोऽप्यहरत् द्रुतं ।

कर्णन्तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रं । दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराजम्बिष्वज्जनाय सथै रथेन । ४८११

हते कर्णे कुरवः प्राद्वन्त भयार्दिता गाढविद्धाश्च संख्ये । अवेत्तमाणा मुकुटर्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तं ।

सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्षणः सहस्रनेत्रप्रतिमानं शुभं । सहस्ररश्मिर्दिनसङ्ख्ये यथा तथाऽपतत्कर्णशिरो वसुध्वरां ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवधे एकनवमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ शक्यस्तु कर्णे निहते किरीटिना चक्षुं बलं प्रसमीक्ष्यार्त्तकृपं । यथै हते चाधिरथौ पदानुगे रथेन सञ्चि
 अपरिच्छेदेन ।

शक्यस्तु कर्णार्जुनं धर्मिर्हर्षे बलानि दृष्ट्वा मृदितामि वाणैः । यथै परीतो भृशमन्युनाऽसौ रथेन संकिम्पपरिच्छेदेन ।

निपातितस्यन्दनवाजिनागं बलञ्च दृष्ट्वा हतसूतपुच्छं । दुर्व्याधनोऽप्युपरिपूनेनैवा दीनो मुकुटर्जुनस्य दार्त्तकृपः । ४८१२

कर्णन्तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रं । यदृच्छन् सूर्य इवावनिस्त्रिं दिदृचवः संपरिवार्य तस्युः ।

प्रहृष्टविचलविषमविस्मितास्तथाऽपरे शोकहता दवाभवन् । परे त्वदीयास्त परस्परं यथा यथैषां प्रकृतिस्तथाऽभवन् ।

प्रविद्धवर्धभरणम्बरायुधं धनस्त्रयेनाभिरुतं महौजसं । निशम्य कर्णे कुरवः प्रदुद्रुवुर्हतर्धभा गात्र दवाजने वने ।
भीमश्च भीमेन तदा स्त्रनेन नादं कृत्वा रोदसी कम्पयानः । आस्कोटयन् वल्गाते नृत्यते च हते कर्णे बासयन् धार्तराष्ट्रान् ।
तथैव राजन् भीमकाः सृञ्जयाश्च शङ्खान् दधुः सस्त्रजुष्वापि सर्वे । परस्परं क्षत्रिया हृष्टरूपाः सूतात्मजे वै निहते
तदानीं ।

४८२५

कृत्वा विमर्द्दं महदङ्गुनेन कर्णे हतः केसरिणेव नागः । तीर्णं प्रतिष्ठा पुरुषर्पणेण वैरस्यान्तं गतवांश्चापि पार्थः ।
मद्राधिपश्चापि विमूढचेतास्तूर्णं रथेनापहतध्वजेन । दुर्योधनस्यान्तिकमेत्य राजन् मवाप्यदुःखादचनं बभौ ।

विशीर्णनागाथरयप्रवीरं बलं त्वदीयं यमराष्ट्रकल्पं । अन्योन्यमासाद्य हतं महद्भिर्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः ।

नैतादृशं भारत युद्धमासीद्यथा तु कर्णाङ्गुनयोर्भवेत् । यत्नो हि कर्णेन समेत्य कृष्णावन्धे च सर्वे तव शत्रवो ये ।

दैवं ध्रुवं पार्थवशात् प्रवृत्तं यत् पाण्डवान् पाति हिनस्ति चास्मान् । तवार्थमिद्वार्यकरास्तु सर्वे प्रसङ्गं वीरा निहता
द्विपद्भिः ।

४८२६

कुर्वैवैवस्वतवासवानां तुल्यप्रभावा नृपते सुवीराः । वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा तैलैश्च युक्ता विविधैर्गुणैधैः ।
अवश्यं कृत्वा निहता नरेन्द्रास्तवार्थकामा युधि पाण्डवेधैः । तस्मा श्रुत्वा भारत दिष्टमेतत् पर्याश्रयं तेन सदाऽस्ति सिद्धिः ।
एतदंघो मद्रपतेर्निशम्य स्वं चाप्यनीतं मनसा निरीक्ष्य । दुर्योधनो दीनमना विसङ्गः पुनः पुनन्यसदार्त्तरूपः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णबधे द्वावतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ एतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् कर्णाङ्गुनयोर्विमर्द्दे दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य । बभूव रूपं कुरुक्षेत्रायानां बलस्य वापोन्म
यितस्य कीदृक् ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ शृणु राजश्रवहितो यथा वृत्तो महाकृत्यः । घोरो मनुष्यदेहानामाजौनरवरत्नयः ।

४८२७

यत्तत्कर्णं हतं पार्थः सिंहनादमयाकरोत् । तदा तव सुतान् राजन्नाविवेश महद्भयं ।

न सन्धातुमनीकानि नचैवाशुपराक्रमे । आसीदुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कर्हिचित् ।

वणिजो नावि भिक्षायामगधि विज्ञवे यथा । अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ।

सूतपुत्रे हते राजन् विचस्ताः शस्त्रविचिताः । अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहैरिवादृहिताः ।

भग्नशृङ्गा वृषा यदङ्गदंष्ट्रा द्वोरगाः । प्रत्यफयाम सायाङ्गे निर्जिताः सव्यसाचिना ।

४८२८

हतप्रवीरा विध्वस्ता निहस्ता निशितैः शरैः । सूतपुत्रे हते राजन् पुच्छास्ते दुद्रुवुर्भयात् ।

विस्सृतयन्त्रकवचाः कान्दिग्भूता विचेतसः । अन्योन्यमवमृद्रन्तो वीक्ष्यमाणा भयादृहिताः ।

सामेव नूनं बीभत्सुर्भामिव च लकोदरः । अभियातीति मन्वानाः पेतुर्भक्षुश्च सम्भ्रमात् ।

हयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः । आरुह्य जवसम्पन्नाः पदानिन् प्रजङ्गर्भयात् ।

कुञ्जरैः स्यन्दनाः लुषाः सार्दिनश्च महारथैः । पदातिसेधाश्चाश्वधैः पलायद्भिर्मर्यादितैः ।

४८२९

ब्यालतस्करमङ्गलैर्षार्धहीना यथा वने । सूतपुत्रे हते राजन्तव योधास्तथाऽभवन् ।

हतारोहा यथा नागाश्चिन्नहस्ता यथा नराः । सर्वे पार्थमयं लोकं सम्पश्यन्तो भयादृहिताः ।

सम्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमभेन भयादृहितान् । तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् योधास्तत्र सहस्रशः ।

दुर्योधनोऽयं सूतं स्वं हाहा कृतेदमब्रवीत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्याणिमवस्थितं ।
 जघान सर्वधैन्यानि शनैरयान् प्रचोदय । युध्यमानं हि कौन्तेयं हनिष्यामि न संशयः ।
 नेत्सहे मामतिक्रान्तुं वेलाभिव मरोदधिः । अद्यार्जुनं संगोविन्दं मानिनश्च ठकोदरं ।
 हन्यां शिष्टांस्तथा शत्रून् कर्णस्थानृष्णमाप्नुयां । तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य प्रहारात्थसदृशं वचः ।
 सूते हेमपरिच्छन्नाच्छनैरयानचोदयत् । रथासनागहीनास्तु पादातास्तव मारिष ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्धाथैव व्यवस्थिताः । तान् भीमसेनः संकुहो धृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः ।
 बलेन चतुरङ्गणं संवृत्वाजग्रतुः शरैः । प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेनं सपार्श्वतः ।
 पार्थपार्श्वतयोश्चान्ये जगत्कृत्स्नश्च नामनी । अक्रुध्यत रणे भीमसैस्तदा पार्थवस्थितैः ।
 भोऽवतीर्थ रथान्तूर्णे गदापाणिरयुध्यत । न तान् रथस्था भूमिष्ठान् धर्मापेक्षो ठकोदरः ।
 योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यव्यपाश्रयः । जातरूपपरिच्छिन्ना प्रगृह्य महतीं गदां ।
 अभ्यधात्तावकान् सर्वान् दण्डपाणिर्विवान्तकः । पदातिनोऽपि सन्ध्याक्ता प्रियं जीवितमात्मनः ।
 भीममभ्यद्रवन् संख्ये पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाद्य भीमसेनन्तु संरम्भा युद्धदुर्धदाः ।
 विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतयामा इबान्तकं । श्येनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तवकानवपोषयत् । हत्वा तन् पुरुषानोक्तं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य तस्यै तत्र महाबलः । धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रैः तु शकुनिं सात्यकिस्तु महारथः । जवेनाभ्यपतन् हृष्टा घ्नन्ते दैर्य्यो धनं बलं ।
 तस्याश्वसादीन् सुबलंस्ते निहत्य शितैः शरैः । समभ्यधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभून्महतं ।
 धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विजितपन् धनुः ।
 कृष्णसारयिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथं । अर्जुनश्चापि धोद्धारं तदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 विप्रहीनरथाथैव शरैश्च परिकीर्त्ताः । पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमार्च्छन् पदातयः ।
 हत्वा तान् पुरुषव्याघ्रः पाञ्चालानां महारथः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महात्मनाः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात् प्रत्यदृश्यत । महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणतापनः ।
 पारावतसर्वार्थं कोविदारमयध्वजं । धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा तदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं शीघ्रास्त्रममुसृत्य यशस्विनौ । न चिरात् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रैः ससात्यको ।
 चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा तदीयं सुमहत् भैर्यं शङ्खांस्तथाऽधमन् ।
 ते सर्वे तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् । अभ्यवर्त्तन्त संरम्भान् दृष्ट्वा जिला यथा दृषः ।
 सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव भैर्यस्य पाण्डवः । व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवान्नृप ।
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याधिपद्गाण्डिवं धनुः ।
 तत एनं शरघ्नतैः सहसा समवाकिरत् । तमसा संवृतेनाय न स्म किञ्चिददृश्यत ।
 अन्धकारीकृते लोको रजोभूते महीतले । योधाः सर्वे महाराजं तावकाः प्राद्रवन् भयात् ।

संभज्यमाने सैन्ये तु कुरुराजो विशास्यते । परानभिमुखंश्चैव सुतसो समपाद्रवत् ।
 ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाय पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः । ४८०
 त एनमभिगर्जन्तः सहिताः समपाद्रवन् । नामाशस्तभृतः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुञ्जर्भुङ्गः ।
 दुर्योधनोऽप्यसम्मान्तस्तान् रणे निशितैः शरैः । तत्रावधीत्ततः क्रुद्धः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 तत् सैन्यं पाण्डवेयानां योधयामास सर्वतः । तत्राहुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेकः सहितान् सर्वान् रणेऽयुध्यत पाण्डवान् । ततोऽपश्यन्महात्मा सः स्वसैन्यं भृशदुःखितं ।
 ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः । हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् । ४८१
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र याता भयार्द्रिताः । गतानां यत्र वै मोक्षः पाण्डवात् किं गतेन वः ।
 अन्यच्च बलमेतेषां कृपया च भृशवित्तैः । अद्य सर्वान् हनिष्यामि भ्रुवो हि विजयो भवेत् ।
 विप्रयातांस्ततो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् । अनुसृत्य बधिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे बधः ।
 सुखं माङ्गलिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतां । मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चान्यथमश्रुते ।
 शृणुष्व चक्षियाः सर्वे यावन्तः स समागताः । यदा शूरश्च भीरुश्च मारयत्यन्तकोपमः । ४८२
 को न मूढो न युध्येत मादृशः क्षत्रियव्रतः । द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेव्यथ ।
 पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ । न स्वधर्मोऽस्ति पापीयान् क्षत्रियस्य पलायतः ।
 न युद्धधर्मान् श्रेयो हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः । अचिरेण हता लोकान् सद्यो योधाः समश्रुत ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवति पुत्रे ते सैनिका मृशवित्ताः । अनवेक्ष्येव तदाक्यं प्राद्रवन् सर्वतो दिशः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने चित्रवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सैन्यं परिवर्त्तमानं पुत्रेण ते मद्रपतिसुदानो । मंत्रस्वरूपः परिमूढचेता दुर्योधनं वाक्यमिदं बभाषे । ४८३

॥ शन्य उवाच ॥ पश्यदमुषं नरवाजिनागैरायोधनं वीरशतैः सुपूर्णं । महीधराभैः पतितैश्च नागैः सकृत्प्रभिन्नैः शरभिन्नैश्चैः ।
 संविकलद्भिश्च गतासुभिश्च प्रध्वस्तवर्ष्मायुधचर्मखड्गैः । वज्रापविद्धैरिव चाक्षलोत्तमैर्विभिन्नपाषाणमहाद्रुमैषधैः ।
 प्रवृद्धघण्टाकुशतोमरध्वजैः सहस्रजालैरुपिरोषमंश्रुतैः । शरार्वाभिन्नैः पतितैस्तुरङ्गभैः शसद्भिर्गर्जितैः क्षतजं वमद्भिः ।
 दोनं स्तनद्भिः परितृप्तनैर्वैर्भक्षीं दशद्भिः रूपं नदद्भिः । तथापविद्धैर्गजवाजियोधैर्बलापविद्धैरथवीरसङ्घैः ।
 मन्दासुभिश्चैव मही महाहवे न्यूनं यथा वैतरणीव भाति । गजैर्निक्षत्तैर्नरहस्तिगात्रैरुदपमानैः पतितैः पृथिव्या । ४८४
 विशीर्णदन्तैः क्षतजं वमद्भिः स्फुरद्भिर्गर्जितैः करुणं नदद्भिः । निक्षत्तचक्रेषुयुगैः सयोक्तृभिः प्रवृद्धदण्डैः पताककेतुभिः ।
 सुवर्णजालावतैर्भृशहस्तैर्भक्षहारधैर्जलदैर्निवाहृता । यशस्विभिर्नागरथाश्वयोधिभिः पदातिभिश्चाभिमुखैर्हतैः परैः ।
 विशीर्णवर्ष्माभरणम्बरायुधैर्हृता प्रशान्तैरिव पावकैर्भक्षी । शरप्रहाराभिहतैर्भक्षहारैरवेक्ष्यमानैः पतितैः सहस्रशः ।
 दिवस्थ्युतैर्भरतिदीप्तिमद्भिर्नक्तं यैरक्षौर्मलप्रदीप्तैः । प्रनष्टमंश्रैः पुमरुक्कमद्भिर्भक्षी बभूवानुगतैरिवार्चिभिः ।
 कर्णाक्षुर्नाभ्यां शरभिन्नागैर्वहतैः प्रवीरैः कुरसृञ्जयानां । शरास्तु कर्णाक्षुर्नबाहुमुक्ता विदार्थं नागाश्चमनुष्यदेहान् । ४८५
 प्राणान्निरस्याशु महो प्रतोयुर्भहारगा वासमिवाभिनन्नाः । हतैर्भनुष्याद्यगैश्च सङ्घैः शरापविद्धैश्च नरैर्नरेन्द्र ।

धनञ्जयस्याधिरथेयः मार्गणैरगम्यरूपा वसुधा बभूव । रथैर्बरेषून्मयितैः सुकल्पैः सयोधश्चैव वरायथैर्वजैः ।
विशीर्णयोः क्षौर्विनिहन्तवन्धनैर्निहन्तचक्राक्षयुगत्रिवेणुभिः । विमुक्तश्चैव तथा व्युपस्करैर्हतानुकैर्गर्विनिवज्रबन्धनैः ।
प्रभग्नोऽर्धेऽपि हेमभूषितेऽस्तुता मही क्षौरिव शारदैर्धनैः । विह्वलमाणैर्जवनैस्तुरङ्गमैर्हतेऽथैराजरथैः सुकल्पितैः ।
मनुष्यमातङ्गरथाश्चराशिभिर्द्रुतं व्रजन्तो बद्धधा विचूर्णिताः । सहेमपट्टाः परिघाः परम्बधाः शिताश्च शूला मुषलाऽनि
मुद्रताः । ४६९०

पेतुश्च खट्वा विमला विकोशा गदाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धाः । चापानि रुक्माङ्गदभूषणानि शराश्च कार्त्तस्वरचिपुङ्खाः ।
छशश्च पोता विमला विकोशाः प्रासाश्च दण्डैः कनकावभाधैः । कृत्राणि बालव्यजनानि पुङ्खाऽम्बिकापविद्धाश्च सजो
विचित्राः ।

कुथाः पताकाम्बरभूषणानि किरीटमालामुकुटाश्च शूभ्राः । प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् प्रबालमुक्तातरलाश्च हाराः ।
अपीतकेयूरवराङ्गदानि यैवेयनिष्काः सुसुवर्णसूत्राः । मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता रत्नाणि चोच्चावचमङ्गलानि ।
गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि शिरांसि चेन्दुप्रतिमानानि । देहान्ध्रं भोगांश्च परिच्छेदांश्च त्यक्त्वा मनोज्ञानि सुखानि
चैव । ४६९५

स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य व्याघ्राशु लोकान् यशसा गतास्ते । निवर्त्तं दुर्योधनं यान्तु धैनिका व्रजस्व राजन् शिविराद्य
मानद ।

दिवाकरोऽपि विलम्बते प्रभो पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणं । इत्येवमुक्त्वा विरराम शब्धो दुर्योधनं शोकपरीतचेताः ।
हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणमार्त्तं विभञ्जं मृगमयुनेवं । तं द्राणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्वे समाद्यास्य मुहुः प्रयान्ति ।
निरीचमाणा मुहुरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं यशसा ज्वलन्तं । नराद्यमातङ्गराजीरजेन रक्तेन मिक्ताञ्च तथैव भूमिं ।
रक्ताम्बरसूतपनीययोगान्नारीं प्रकाशामिव सर्वगम्या । प्रच्छन्नरूपा रुधिरा राजन् शैट्रे मुहूर्त्तंऽतिविराजमाने । ४६९०
नैवावतस्युः कुरवः समीक्ष्य प्रव्रजिता देवलोक्याय सर्वे । बधेन कर्णस्य तु दुःखितास्ते हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः ।
द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राजन् दिवाकरं रक्तमवेलमाणाः । गाण्डीवमुकैश्च सुवर्णपुङ्खैः शिलाशितैः नागिनैःऽप्यनाजैः ।
शरैश्चिताङ्गो युधि भाति कर्णो हतोऽपि सन् सर्वं दवांशुमाली । कर्णस्य देहं रुधिराक्षसिक्तं भक्तानुकम्पो भगवान् विवस्वान् ।
स्पृष्टाऽऽभिलोहितरक्तरूपः सिन्ध्यासुरभ्येति परं प्रमुद्रं । इतोऽव सञ्चिन्त्य सुरविमंघाः संप्रस्थिता यान्ति ययानिकेतनं ।
रञ्चिन्त्यित्वा जनता विस्मर्यथासुखं खड्गं महीतलञ्च । तदद्भुतं प्राणभृतां भयङ्करं निश्शस्य युद्धं कुरुवीरमुख्ययोः । ४६९५

धनञ्जयस्याधिरथेयः विस्मिताः प्रशंसमानाः प्रययुसादा जनाः ।

शरभङ्गस्तवर्माणं रुधिरौक्षितवासन्नं । गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मोर्बिभृशति ।

तप्तजाम्बूनदनिभं ज्वलनार्कसमप्रभं । जीवन्तमिव तं शूरं सर्वभूतानि मेनिरे ।

हतस्यापि माराज सूतपुत्रस्य संयुगे । वित्रेसुः सर्वतो योधाः सिंहस्थेवतरे मृगाः ।

हतोऽपि पुरुषयाघो जीववानिति लक्ष्यते । नाभवद्विहतिः काचिद्धतस्यापि महात्मनः ।

चारुवैशधरं वीरं चारुभौलिशिरोधरं । तन्मुखं सूतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ।

नानाभरणवान् राज्ञस्तप्तजाम्बूनदाङ्गदः । हतो वैकर्त्तनः शते पादपोऽङ्कुरवानिव ।

कनकोत्तममङ्गाशो ज्वनन्निव विभावसुः । स शान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकवारिणा ।
 यथा हि ज्वलन्नेः दीप्ता जलमामाद्य शान्त्यति । कर्णायिः समरे तद्वत् पार्थमेधनं शमितः ।
 आहत्य च यशो दीप्तं सुदृढनात्मनो भुवि । विस्तृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दश ।
 सपुत्रः समरे कर्णः स शान्तः पार्थतेजसा । प्रताप्य पाण्डवान् सर्वान् पाञ्चालांस्तत्र तेजसा ।
 वर्धित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवर्हिनीं । श्रीमानिव महत्सङ्गर्जगत् सर्वं प्रताप्य च ।
 हतो वैकर्त्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः । अर्थिनां पक्षिघ्नस्य कल्पवृक्षो निपातितः ।
 ददातीत्येव यो वाचं न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः । सङ्घिः सदा सत्पुरुषः स हतो दैरथे वृषः ।
 यस्य ब्राह्मणमात् सर्वं वित्तमामोन्महात्मनः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि जीवितं ।
 सदा स्त्रीणां प्रियो मित्यं दाता चैव महारथः । स वै पार्थास्तनिर्दग्धा गतः परमिकां गतिं ।
 यम श्रित्याकरोद्दैरं पुच्छस्ते स गतो दिवं । आदाय तव पुत्राणां जयाशं शर्षं वर्धं च ।

हते कर्णे सरितो न प्रसस्रजगाम चास्ते सविता दिवाकरः । ग्रहस्य तिर्यक्ज्वलनार्कवर्णः सोमस्य पुच्छोऽभ्युदियाय तिर्यक् ।
 नभः पफालेव ननाद चोर्वी ववृश् वाताः परुषाः सुधोराः । दिशो बभ्रुर्ज्वलिताः सधूमा महार्णवाः सस्त्रुः पुल्लुप्तुश्च ।
 सकाननाक्षत्रिचयाः स्यकपिरे प्रवियथुर्भूतगणस्य सर्वे । वृहस्पतिः संपरिवार्य रेहिणीं बभ्रुव चन्द्रार्कसमोः विशाख्यते ।
 हते तु कर्णे विदिशोऽपि जज्वलुस्तमोऽवृता दैर्बिचचाल भूमिः । पपात चोक्ता ज्वलनप्रकाशा निशाचराद्यायभवन् प्रहृष्ट ।
 शशिप्रकाशाननमर्जुना यदा सुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदाऽन्तरीक्षे सहस्रैव शब्दो बभूव हाहेति सूरैर्बिभुक्तः ।
 स देवगन्धर्वमनुष्यपूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाह्वयेऽर्जुनः । रराज राजन् परमेण वर्धसा यथा पुरा वृत्रबधे शतकतुः ।
 ततो रथेनाम्बुदचन्दनादिना शरन्नभोमध्यदिवाकरार्चिषा । पताकिना भीमनिनादकेतुना हिमेन्दुशङ्खस्फटिकावभासिना ।
 महोद्वाहप्रतिभेन तावुमै महोद्बोध्यप्रतिमानपौरुषैः । सुवर्णमुक्तामणिवज्रविद्रुभैरलङ्कृतावप्रतिभेन रंहसा ।
 नरेऽत्तमैः केशवपाण्डुनन्दनौ तदाहितावग्निदिवाकराविव । रणाजिरे वीतभयौ विरेजतुः समानयानाविव विष्णुवासवौ ।
 ततो धनुर्ज्यातलवाणनिःस्वनैः प्रसह्य कृत्वा च रिपून् हतप्रभान् । सञ्क्रादयित्वा तु कुरून् शरोत्तमैः कपिध्वजः पञ्चिवर
 ध्वजश्च ।

हृष्टौ ततस्तावमितप्रभावौ मनांस्यरोणामवदारयन्तौ । सुवर्णजालावततौ महास्वनौ हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।

चुचुम्बतुः शङ्खवर्षैः नृणास्वरैः बराननाभ्यां युगपच्च दधतुः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य सोमधोः । पृथिवीश्चान्तरीक्षश्च दिशश्चैवानुनादयन् ।

विचस्तास्याभवन् सर्वे कौरवा राजसत्तम । शङ्खशब्देन तेनाथ माधवस्त्राजुनस्य च ।

तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ वनानि शैलान् सरितो गुहास्य । विवासयन्तौ तव पुत्रभेनां युधिष्ठिरं नन्दयतां वरिष्ठौ ।

ततः प्रयाताः कुरवो जयेन युत्सेव शङ्खस्वनमोर्थमाणं । विहाय मद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्योधनं भारत भारवानां ।

महाह्वे तं वज्र रोचमानं धनुञ्चयं भूतगणाः समताः । तदास्मोदन्त जगद्भिनश्च दिवाकरावभ्युदितौ यथैव ।

समाचितौ कर्णशरैः परन्तपावुभौ व्यभातां समरेऽप्युताज्जुनौ । तमो निहत्याभ्युदितौ यथाऽमलौ शशाङ्कस्यैर्था दिवि रक्षि
 मालिना ।

विहाय तान् वाणगणानयागतौ मुह्यद्गतावप्रतिमानविक्रमौ । सुखं प्रविष्टौ शिविरं स्नमीश्वरौ सदस्यङ्गताविव विष्णुवासवौ ।
तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारणैर्धर्षिर्भिर्धनमहोरगैरपि । जयाभिवृद्ध्या परयाऽभिपूजितौ हते तु कर्णे परमाह्वे तदा ।
यथाऽनुरूपं प्रतिपूजितावभौ प्रशस्तमनौ स्वकृतैर्गुणैर्धैः । नमन्दतुस्तौ समुद्भूतौ तदा बलिं नियम्येव सुरेशकोशपैः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिविरगमने चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते वैकर्णे राजन् कुरवो भयपीडिताः । वीक्षमाणा दिशः सर्वाः पथ्यपेतुः सहस्रशः ।

कर्णन्तु निहतं दृष्ट्वा शत्रुभिः परमाह्वे । भीता दिशोऽन्वकीर्त्यन्त तावकाः क्षतविक्षताः ।

४८६५

ततोऽवहारं चक्रेले योधाः सर्वे समन्ततः । निवार्यमाणोद्भिद्भिर्गन्तावका भृशदुःखिताः ।

तेषां तन्मनमाज्ञाय पुत्रो दुर्योधनस्तव । अवहारं ततश्चक्रे शल्यस्थानुमते नृप ।

क्षतवर्मा रथैस्त्रुणैः हतो भारत तावकैः । नारायणावशेषैश्च शिविराथैव दुद्रुवे ।

गान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः । हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविराथैव दुद्रुवे ।

क्षपः शारदतो राजन्नागानीकेन भारत । महामेघनिभेनाशु शिविराथैव दुद्रुवे ।

४८७०

अथत्यामा ततः शूरो विजित्यस्त्र पुनः पुनः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविराथैव दुद्रुवे ।

संशप्तकावशिष्टेन बलेन महता हृतः । सुशर्भाऽपि यथौ राजन् वीक्षमाणो भयार्दितः ।

दुर्योधनोऽपि नृपतिर्हतसर्वस्वबान्धवः । यथौ शोकसम विष्टश्चिन्तयन् विमना बभूव ।

क्षिप्रध्वजेन शल्यस्तु रथेन रथिनाम्बरः । प्रययौ शिविराथैव वीक्षमाणो दिशो दृष्ट्वा ।

ततोऽपरे सुबहवो भारतानां महारथाः । प्राद्रवन्त भयवत्सा द्वित्रयिष्टा विचेतसः ।

४८८५

अस्त्रक्षत्तुरन्तः षोडशैर्बेपमानास्तथातुराः । कुरवो दुद्रुवः सर्वे दृष्ट्वा कर्णे निपातिते ।

प्रशंसन्तोऽर्जुनं केचित् केचित्कर्णे महारथाः । व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुहसन्तम् ।

तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नासीत्तत्र पुमान् कश्चिथो दुह्माय मने दधे ।

हते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभवन् । जीवितेष्वपि राज्येषु दारिषु च धनेषु च ।

तान् समानीय पुत्रस्ते यत्नेन महता विभुः । निवेशाय मनो दधे दुःखशोकसमन्वितः ।

४८९०

तस्याङ्गः शिरसा योधाः परिरुद्ध विज्ञान्यते । विवर्णवदनः राजन् न्यविशन्त महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा निपातिते कर्णे परमैर्न्ये च विद्रुते । आश्लिष्य पार्थ दाशार्हो हर्षाद्भचनमब्रवीत् ।

हतो वज्रभृता वृत्रस्तथा कर्णे धनञ्जय । वृत्रकर्णबन्धं घोरं कथयिष्यन्ति मानवाः ।

वज्रेण निहता वृत्रः संयुगे भूरितेजसा । त्वया तु निहतः कर्णे धनुषा निश्चितैः शरैः ।

तस्मिन् शिक्रे लोके प्रथितं ते यशस्करं । निवेदयावः कौन्तेय कुरुराजस्य धीमतः ।

४८९५

बन्धं कर्णस्य मङ्गमे दोषकालविकीर्तितं । निवेश धर्मराजाय त्वमानुष्य गमिष्यमि ।

वर्त्तमाने महायुद्धे तव कर्णस्य चोभयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागतो धर्मनन्दनः ।

भृशन्तु गाढविद्धूलन्नाद्रकत्स्यातुमाह्वे । ततः स शिविरं गत्वा स्थितवान् पुरुषर्षभः ।

तथेत्युक्तः केशवस्तु पार्थेन यदुपपन्नवः । पर्यवर्त्तयदव्यपो रथं रथशरस्य तं ।
 एवमुक्त्वाऽर्जुनं कृष्णः भैनिकानिदमब्रवीत् । परानभिमुक्त्वा यत्तालिष्ठध्वं भद्रमस्तु वः ।
 छष्टयुक्त्वा युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरं । युयुधानश्च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ।
 यावदावेद्यते राशौ हतः कर्णोऽर्जुनेन वै । तावद्भवद्विषयैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ।
 स तैः प्रहरेरनुज्ञातो ययौ राजनिवेशनं । पार्थमादाय गोविन्दो ददर्श च युधिष्ठिरं ।
 शयानं राजगार्हपत्यं काञ्चने शयनोत्तमे । अगृह्णीतास्तु मुदितौ शरणौ पार्थिवस्य तौ ।
 तयोः प्रहर्षमात्मस्य हर्षादभूषणवर्त्तयत् । राधेयं निहतं मत्वा समुत्तथौ युधिष्ठिरः ।
 उवाच च महाबाहुः पुनः पुनररिन्दमः । वासुदेवाऽर्जुनो प्रेम्णा तावुभौ परिषस्त्रजे ।
 तत्तस्मै यद्यथा वृत्तं वासुदेवः सहार्जुनः । कथयामास कर्णस्य निधनं यदुपपन्नवः ।
 इषदुल्मदमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् । युधिष्ठिरं हतामित्रं कृतस्त्रालिरथाच्युतः ।
 दिक्षा गाण्डीवध्वजा च पाण्डवश्च वृकोदरः । त्वञ्चापि कुशलौ राजान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्त्वा वीरस्योदाहृतात् सङ्ग्रामास्त्रे महर्षणात् । चिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्य्याणि पाण्डव ।
 हतो वैकर्त्तमो राजन् सूतपुत्रो महारथः । दिक्षा जयसि राजेन्द्र दिक्षा वर्द्धसि भारत ।
 यस्तु द्यूतजितां कृष्णां प्राहमत्पुरुषाधमः । तस्यास्य सूतपुत्रस्य भूमिः पिवति शोणितं ।
 शितेऽभौ शरपूर्णाङ्गः शत्रुस्तो कुरुपुङ्गव । तं पश्य पुरुषव्याघ्र विमिश्रं वज्रभिः शरैः ।
 हतामित्रामिमामुर्व्वामनुशोधि महाभुज । यत्तो भूत्वा सहासामिर्भुङ्क्त भोगांश्च पुष्कलान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः । धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दाशार्हं वाक्यमब्रवीत् ।
 दिक्षा दिक्ष्येति राजेन्द्र वाक्यं हृदमुवाच ह । नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
 त्वया भारयिना पार्थो यज्ञवामहनश्च तं । न तच्चित्रं महाबाहो युष्मद्बुद्धिप्रसादजं ।
 प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ माङ्गदं दक्षिणं भुजं । उवाच धर्मभृत्यार्थ उभौ तौ केशवाऽर्जुनौ ।
 नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन मे । धर्मोत्तमानौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 अमरुक्त्वापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम । कथामेतां महाभागां कथयामास तत्तवित् ।
 तव कृष्ण प्रसादेन पाण्डवो हि धनस्त्रयः । जिगाथाभिमुखः शत्रून् न चामीद्विमुखः कश्चित् ।
 जयश्चैव ध्रुवोऽस्माकं न त्वस्माकं पराजयः । यदा त्वं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजग्मिवान् ।
 भीमो द्रोणश्च कर्णश्च महात्मा गोतमः कृपः । अन्ये च बहवः प्रहूरा ये च तेषां पदानुगाः ।
 त्वद्गुड्या निहते कर्णे हता गोविन्द सर्व्वया । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथं हेमविभूषितं ।
 श्वेतवर्णैरुद्यैकं कालबाणैर्कर्मजैः । आस्थाय युष्मद्व्याघ्रः स्ववस्त्रेनाभिसंवृतः ।
 प्रययौ स महाबाहुर्द्रुमाधो धनं तदा । कृष्णाऽर्जुनान्धो वीराभ्यामनुमस्य ततः प्रियं ।
 आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवपालुभौ । स ददर्श रणे कर्णं शयानं पुरुषर्षभं ।
 यथा कदम्बकुसुमं केशरैः सन्त्यतो वृतं । चितं शरशतैः कर्णं धर्मराजो ददर्श सः ।

३६६०

३६६५

३६७०

३६७५

३६८०

३६८५

गन्धतैलावशिकाभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः । दीपिकाभिः क्षुण्णोद्योतं पश्यते वै वृषं तदा ।

सञ्जिह्वमभिश्रवणं वाणैश्च विदलीकृतं । सपुच्छं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ।

५.१९*

सञ्जातप्रत्ययोऽतीव वीर्यं चैवं पुनः पुनः । प्रशशंस नरव्याघ्रावभौ माधवपाण्डवौ ।

अथ राजाऽस्मि गोविन्दं वृथिष्यां भ्रातृभिः सह । तथा नायेन वीरेण विदुषा परिपालितः ।

हतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनं । निराशोऽद्य हते कर्णे धार्तराष्ट्रो भविष्यति ।

जीविते चैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे । तत्प्रसादाद्व्यस्यैव क्षतार्थाः पूर्ववर्धभ ।

दिष्ट्वा जयसि गोविन्दं दिष्ट्वा शत्रुनिर्पातितः । दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च विजयी पाण्डुनन्दनः ।

५.२५

त्रयोदश समास्तीर्णं जागरेण मुदुःखिताः । स्वस्थामोऽद्य सुखं राज्ञा तत्प्रसादान्महाभुज ।

एवं स वज्रभो राजा प्रशशंस जनार्दनं । अर्जुनश्च कुरुश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा च निहतं कर्णं सपुच्छं पार्थसायकैः । पुनर्जातमिवात्मानं मेने च स महोपतिः ।

समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । हर्षयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथाः ।

नकुलः महदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः । सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रबरो रथः ।

५.२०

धृष्टद्युम्नः श्रियण्डी च पाण्डुपाद्मालसृञ्जयाः । पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूतनन्दने ।

ते वर्द्धयित्वा नृपतिं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । जितकाञ्चिनो लम्बलक्ष्या युद्धशैलपङ्काः प्रहारिणः ।

सुवन्तः सवयुक्ताभिर्बिम्बिभिः क्षुण्णैः परन्तपैः । जग्मुः स्वस्त्रिविराचैव मुदा युक्ता महारथाः ।

एवमेव ज्योः वृत्तः सुमहत्सोमहर्षणः । तव दुर्मन्त्रिते राजन् किमर्थमनुशोचसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वैतदप्रियं राजा धृतराष्ट्रोऽनिकामुतः । पपात भूमौ निषेष्टस्त्रिभूमल इव द्रुमः ।

५.२४

तथा सा पतिता देवो गान्धारी दीर्घदर्शिनी । शूशोच वज्रलालापैः कर्णस्य निधनं युधि ।

तां पर्यगृह्णाद्विदुरो नृपतिं सृञ्जयस्तथा । पथ्याश्वासयताश्चैव तावुभावैव भूमिपं ।

तथैवात्यापयामासुर्गान्धारीं कुरुयोषितः । स दैवं परमं भवा भवितव्यञ्च पार्थिवः ।

परं पीडां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः । धिन्ताशोकपरीतात्मा न जज्ञे मोक्षपीडितः ।

स समाश्रामितो राजा वृष्णीमासीद्विचेतनः ।

५.२७०

इदं महायुद्धमखं महात्मनोर्द्वैतशस्त्रयस्याधिरेष्ये यः पठेत् । स मम्यगिष्टस्य मखस्य यत्फलं तदाप्नुयात् संश्रवणाच्च भारत ।

मखे हि विष्णुर्भगवान् सनातनो वदन्ति तच्चाग्न्यनिलेन्दुभानवः । श्रुतोऽनसूयः शृणुयात् पठेच्च यः स सर्वलोकानुत्तरः

सुखी भवेत् ।

तां सर्वदा भक्तिमुपागता नराः पठन्ति पुण्यां वरसंहितामिमाम् । धनेन धान्येन यज्ञसा च मानुषा नन्दन्ति ते नाऽत्र विषा

रणाऽस्ति

श्रुतोऽनसूयः शृणुयात् सदा तु वै नरः स सर्वेषां सुखानि चाप्नुयात् । विष्णुः स्वयम्भूर्भगवान् भवश्च तुष्यन्ति ते तस्य नरो

त्तमस्य ।

वेदावाप्तिर्भाङ्गणस्येव दृष्ट्वा रणे बलं क्षत्रियाणां जयो युधि । धनज्येष्ठाश्चापि भवन्ति वैश्याः शूद्रा अरिगणं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ।
तथैव विष्णुर्भगवान् सनातनः स चाऽत्र देवः परिकीर्त्यते यतः । ततः स कामान् लभते सुखी नरो महामुनेः स चोऽर्चितं
यथा ।

५०५

कपिलानां मवत्सानां वर्मिकं निरन्तरं । यो दद्यात् सृष्टं तद्धि श्रवणात् कर्णपर्वणः ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैयासिक्यां कर्णपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे सप्तमवतोल्लेखः ॥ ८७ ॥

॥ समाप्तश्चेदं कर्णपर्वः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ शल्यपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना । अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वन्त वै द्विज ।
उदीर्यमाणस्य बलं स्वकं दृष्ट्वा सुयोधनः । पाण्डवैः प्राप्तकालस्य किं प्रापद्यत कौरवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रातुं तदाचक्ष दिजोत्तम । नहि तस्यामि पूर्वेषां दृष्टानश्चरितं मुने ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कर्णे हते राजन् धार्तराष्ट्रः सुयोधनः । भृशं शोकार्णवे मग्ने निर्विषः सर्वतोऽभवत् ।
हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः । कच्छात् स्वशिविरं प्रायाद्भूतश्रेष्ठैर्मृपैः सह ।
स समाश्रयमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः । राजभिर्नालभच्छर्ष्यं स्रुतपुत्रबधं स्मरन् ।
मदैवं बलवन्मत्वा भवितव्यस्य पार्थिवः । सङ्ग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्धेयौ ।
शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गवः । रणाय निर्धेयौ राजन् हतश्रेष्ठैर्मृपैः सह ।
ततः सुबुभुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः । अभवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमं ।
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे । हतसैन्योऽय मथ्याङ्गे धर्मराजेन पातितः ।
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धूरणजिरात् । अपसृत्य हृदं चोरं विवेश रिपुजाह्नयात् ।
अथापराङ्गे तस्याङ्गः परिवार्य महारथैः । द्रुदादाह्वय वेगेन भीमसेनेन पातितः ।
तस्मिन् हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः । संरम्भाग्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ।
ततः पूर्वार्द्धसमये शिविरादेत्य सञ्जयः । प्रविवेश पुरं दीनो दुःखशोकमग्नितः ।
प्रविश्य च पुरं स्रुतो भुजावुच्छिद्य दुःखितः । वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनं ।
महोद स नरव्याघ्र हा राजजिति दुःखितः । अशो वत विनष्टाः स्त्री निधनेन महात्मनः ।
अहं! मयस्रवान् कालो गतिश्च विषमा तथा । शक्रतुल्यबलाः सर्वे यथाबध्यन्त पाण्डवैः ।
दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः ससङ्गधं । क्रोधेन महता युक्तं सर्वतो राजयत्तम ।
महोद भृशोद्विग्नो हा राजजिति बभूव । आकुमारं नरव्याघ्र तत् पुरं वै समन्ततः ।

आर्त्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपं । धावतश्चापश्यामस्तत्र स्त्रीपुरुषांसदा ।
 नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकैर्न भृशपीडितान् । तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयं ।
 ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । तथा चासीन्ममनघं समन्तात् परिवारितं ।
 स्त्रुपाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च । तथाऽन्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैः सदा ।
 तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति । रुदन्नेवाग्रवीहाक्यं राजानं जन्मेजय ।
 नातिहृष्टमनाः सूतो वाष्पसन्दिग्धया गिरा । सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
 मद्राधिपा हतः शल्यः शकुनिः मौवलस्तथा । उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ।
 भृगुशत्रो हताः सर्वे कामोजाश्च शकैः सह । क्षेष्ठाश्च पार्ष्वतीयाश्च धवलाश्च निपातिताः ।
 प्राच्या हता महाराज दक्षिणात्याश्च सर्वशः । उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ।
 राजानां राजपुत्राश्च सर्वशो निहता नृप । दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
 भग्नमकथो महाराज श्रुते पांडुषु कथितः । दृष्टदुष्मो हतो राजन् शिखण्डो चापराजितः ।
 उक्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन् प्रभद्रकाः । पञ्चालाश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निरुदिताः ।
 तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः शूरो कृपसेनो महाबलः ।
 नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिरुदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हृद्याश्च पतिता युधि ।
 किञ्चिच्छेषश्च शिविरं तावकानां कृतं विभो । पाण्डवानां कुरुणाश्च समासाश्च परस्परं ।
 प्रायः स्त्रीशेषमभवत् जगत् कालेन मोहितं । सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा च यः ।
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवश्च सात्यकिः । कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ।
 तवाप्येते नरव्याघ्र रथिनो नृपसत्तम । अशौहिणीनां सर्व्यासां श्वेतानां जनेश्वर ।
 रते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं सर्वं जगद्भै भरतर्षभ ।
 दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरश्च भारत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शतकुला वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । निपपात महाराज गतघत्तो महीतले ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशः । निपपात महाराज शोकव्यसनकर्षितः ।
 गान्धारो च नृपश्रेष्ठ सर्व्याश्च कुरुक्षेत्रे पतिताः । सङ्घा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचश्च ताः ।
 निःभङ्गं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलं । प्रलापयन्तं महति चित्रन्यस्तं घटे यथा ।
 हस्तेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः । शनैरलभत प्राणान् पुच्छव्यमनकर्षितः ।
 लब्ध्वा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः । उदीक्ष्य च दिशः सर्व्याः क्षन्तारं वाक्यमब्रवीत् ।
 विद्वन् क्षन्तार्थहाप्राज्ञं त्वं गतिर्भरतर्षभ । ममानाथस्य सुभृशं पुत्त्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
 श्वमुक्त्वा ततो भूयो विभङ्गा निपपात ह । तं तथा पतितं वृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ।
 शीतैस्ते मिषिपुस्तैश्चैर्विष्यन्त्युज्ज्वलैरपि । स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्रितो महीपतिः ।
 तूष्णीं दध्या महीपाल पुच्छव्यमनकर्षितः । निःश्वसन् पन्नग इव कुम्भविज्ञो विज्ञान्यते ।

सञ्जयोऽप्यहदन्तव दृष्ट्वा राजानमातुरं । तथा सर्व्याः स्निग्धस्यैव गान्धारी च यशस्विनी ।
 ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ मुह्यमानो मुकुर्भुजः ।
 गच्छन्तु योषितः सर्व्या गान्धारी च यशस्विनी । तथेमे सुहृदः सर्व्ये भ्रष्टते मे मनो भृशं ।
 एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतवर्धन । विसर्जयामास शनैर्व्यपमानाः पुनः पुनः ।
 निश्चक्रमुत्ततः सर्व्यास्ताः स्त्रियो भरतवर्धन । सुहृदश्च ततः सर्व्ये दृष्ट्वा राजानमातुरं ।
 ततो नरपतिं तन्तु लब्धमंघ्रं परन्वप । अवैकत् सञ्जयो दोनो रोदमानं भृशतुरं ।
 प्राञ्जलिर्निश्चमन्तश्च तं नरेन्द्रं मुकुर्भुजः । समान्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रप्रसोहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विस्मृष्टास्तथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽन्विकासुतः । विल्लाप महाराज दुःखादुःखतरं गतः ।
 सधूममिव निश्चस्य कुरौ धुम्बन् पुनः पुनः । विचिन्त्य च महाराज तन्ने वचनमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान् रणे । वेमिषस्त्राव्यथास्यैव तप्तः सूत इदृशोमि वै ।
 वज्रमारमयं नूनं हृदयं सुदुर्लभम् । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुमान् दीर्यते न सखस्तथा ।
 चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीडां च सञ्जय । अथ युत्वा हतान्पुमान् भृशं मे दीर्यते मनः ।
 अन्धत्वाद्यदि तेषाम् न मे रूपनिर्द्वेजं । पुनश्चेद्वृत्ता प्रीतिर्निर्द्वेजेतेषु धारिता ।
 बालभावमतिकान्तान् यौवनस्थाश्च तानहं । मध्यप्राज्ञांस्तथा युत्वा हृष्ट आसं तदाऽनघ ।
 तानघ निहतान् युत्वा हतैवैर्यान् हतौजसः । न लभे वै कश्चिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिभुतः ।
 एहोहि पुत्र राजेन्द्र ममानास्यस्य साम्प्रतं । तया हीनो महाबाहो कां नु वास्त्वान्वहं गतिं ।
 कथं त्वं प्रथिवोपासांस्त्वक्का तान् समानतान् । जेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुण्ठो यथा ।
 गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदं तथा । अन्धं दृष्ट्वा मां वीर विशास्य कामिगच्छसि ।
 सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ।
 को नु मामुत्थितं काले तात तामेति वक्ष्यति । महाराजेति सततं लोकनाथेति चासहत् ।
 परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनास्त्रिज्जोषणः । अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वचः ।
 ननु नामाहमश्रेष्ठं वचनं तव पुत्रक । भयवी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्व नो तथा ।
 भगदन्तः ह्यपः शल्य आकम्पोऽय जयद्रथः । भूरिजवाः शल्यस्यैव सोमदन्तोऽय वाक्किकः ।
 अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः । दृष्ट्वाहलश्च काशीशः ब्रह्मनिद्यापि भौबलः ।
 स्नेच्छास्य वज्रसाहस्रः शक्राश्च यवनैः सह । सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्नाधिपतिस्तथा ।
 भीमः पितामहस्यैव भारद्वाजोऽय गौतमः । युतायुश्चायुतायुश्च शतायुस्यैव वीर्यवान् ।
 जलसम्भोऽयार्थशृङ्गी रालसश्चाप्यलाघुधः । अलम्बुषो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ।
 एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम । मदर्यमुद्यताः सर्व्ये प्राणांस्त्वक्का महारणे ।
 तेषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः । धोधञ्जिबान्महं पार्थान् पाशालांस्त्रैव सर्वशः ।

चेदींश्च नृपशाईल द्रौपदेयांश्च संयुगे । सात्यकिं कुन्तिभोजश्च राक्षसश्च षटोत्कर्ष ।
 रुक्मोऽप्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे । समरे पाण्डवेयानां संकुटोऽप्यभिधावता । ८०
 किं पुनः सहिता वीराः क्षतवैराश्च पाण्डवैः । अथवा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः ।
 योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे । कर्णस्त्वैको मया सार्द्धं निहनिष्यति पाण्डवान् ।
 ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने । यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
 न स मन्त्रहृते राज्ञिनि मामग्नवीदधः । तस्याहं वदतः सूत वज्रघ्नो मम सन्निधौ ।
 शक्तिं द्युमुपस्थासि निहतान् पाण्डवान् मृधे । तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः । ८५
 व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः । भीमश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
 श्रित्विण्डनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकं । द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
 निहतः पाण्डवैः संखे किमन्यद्भागधेयतः । भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
 वाङ्मीकश्च महाराजः किमन्यद्भागधेयतः । भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविभारदः ।
 जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः । सुदर्शिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः । ९०
 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः । महाबलस्तथा पाण्डवाः सर्वशस्त्रभृताम्बरः ।
 निहतः पाण्डवैः संखे किमन्यद्भागधेयतः । वृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
 उपायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुश्रुतां । आवनैश्च निहतौ यत्र जैगर्भश्च नरार्धिपः ।
 मंशप्रकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः । अलम्बुधस्तथा राजा राक्षसस्याप्यल्लायुधः ।
 आर्यष्टद्विजश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः । नारायणो हतो यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः । ९५
 ज्ञेष्काश्च वज्रमाहस्ताः किमन्यद्भागधेयतः । शकुनिः सौबलो यत्र कौतव्यश्च महाबलः ।
 निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः । यत्र शूरा महात्मानः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ।
 बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः । मानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय ।
 निहताः समरे मर्धे किमन्यद्भागधेयतः । पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
 वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः । भागधेयसमायुक्तो भुवमुत्पद्यते नरः । १००
 यस्तु भाग्यसमायुक्तः स प्रभुर्भ्रातृयाम्बरः । अहं विमुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह सञ्जय ।
 कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशङ्कृतः । नान्यदत्र परस्म्ये वनवासादृते प्रभो ।
 सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुश्रुतिसंचये । न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेया वनाय गमनादृते ।
 इमामवस्थां प्राप्तस्य जूनपत्न्यस्य सञ्जय । दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ।
 दुःशामनो विशल्यश्च विकर्णश्च महाबलः । कथं हि भीमसेनस्य श्रेष्ठोऽहं शब्दमुत्तमं । १०५
 एकैव समरे येन हतं पुत्रशतं मम । असकृद्ददतस्तस्य दुर्योधनबधेन च ।
 दुःखशोकाभिमन्तप्तो न श्रेष्ठो परुषा गिरः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स शोकमन्तप्तः पार्थिवो हतबान्धवः । मुञ्जर्जुर्मुञ्जमानः पुत्राधिभिरभिभूतः ।

विन्यस्य मुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । दीर्घमुष्णञ्च निमग्नस्य चिन्तयित्वा पराभवं ।

शोकैर्न महताविष्टः सन्तप्तो भरतर्षभ । पुनर्गोबलाणि सूतं पर्यपृच्छद्यथातथं ।

११०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भीष्मद्रेणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रञ्च पातितं । सेनापतिं प्रणेतारं कम्पकुर्वन्त मामकाः ।

यं यं मेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः । अचिरंैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः ।

रणमूर्द्धि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना । एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामिव पश्यतां ।

एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् । मराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ।

पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना । दुर्योधनापराधेन प्रजयं विनश्विष्यति ।

१११

केचिन्न सम्यक् पश्यन्ति मूढाः सम्यगवेक्ष्य च । तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचस्तु तत् ।

यदब्रवीत् धर्मात्मा विदुरः सर्वधर्मवित् । तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यमोग्गितं ।

दैवोपहतचित्तेन यस्याया न हतं पुरा । अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावस्त्राणे पुनः ।

को वै मुगमनीकानामामीत्कर्णे निपातिते । अर्जुनं वामदेवञ्च को वा प्रत्युद्यथै रथो ।

केऽरुचन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे । वामं वा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ।

११२

कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः । निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ।

ब्रूहि सर्वं यथा तत्वं भरतानां महानयं । यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ।

पाञ्चालाश्च तथा सर्वे निहताः सपदानुगाः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथेभौ मावतौ युधि । कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ।

यद्यद्यथा यादृशञ्च युद्धं वृत्तमभूत्ततः । अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यमि मञ्जय ।

११५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे द्वितीयेऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजब्रवहिते यथा वृत्तो जनलयः । कुरूणां पाण्डवानाञ्च समामाद्य परस्परं ।

निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना । विद्रुतेषु च सैन्येषु ममानीतेषु चासकृत् ।

धारे मनुष्यदेहानामाजौ गजवरक्षथे । यत्तत्कर्णे हते पार्थः मिहनादमथाकरोत् ।

तदा तव सुतान् राजन् तत्कृतं प्रातिशङ्क्यं । न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे ।

आमोद्भृङ्गि हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् । वणिजो नावि भग्नयासगाधे विजया इव ।

११६

अपारे पारमिच्छन्तो हते दीपे किरीटिना । सूतपुत्रे हते राजन् विव्रस्ताः शस्त्रविनताः ।

अनाया नाथमिच्छन्तो मृगाः मिहार्हिता इव । भग्नशृङ्गा इव वृषाः शीर्णेदंश्च इवोरगाः ।

प्रत्युपायाम मायाक्रे निर्जिताः सव्यसाचिना । हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्तानिशितैः शरैः ।

सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् । विशस्त्रकवचाः सर्वे कान्दिशीका विचेतमः ।

अन्योन्यमभिनिघ्नन्ता वोक्ष्यमाणा भयादिशः । समिव नूनं बीभत्सुर्भामेव च वृकंदरः ।

११७

अभियातीति मन्वानाः पेतुर्भस्त्रस्य भारत । हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः ।

धारुणञ्च जवमप्यन्वान् पादातानाजडर्भयात् । कुञ्जैः स्यन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः ।

पदातिमहायायैधैः पलायद्भिर्ममं हतः । बालतस्करसङ्कीर्णं सार्यहीना यथा वने ।
 तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाऽभवन् । हतारोहास्तदा नागाश्चिह्नहस्तास्तथाऽपरे ।
 सर्वं पार्थमयं लोकमपश्यन् वै भयातुराः । ताग्रप्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमवेनभयार्हितान् ।
 दुर्योधनोऽयं स्वं सूत्रं हाहा कृत्वेदमब्रवीत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितं ।
 जघने वर्त्तमानं मां त्वं मयान् प्रचोदय । समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः ।
 नास्तु हृदयतिक्तान् वेलमिव महार्णवः । अद्यार्जुनं संगोविन्दं मानिनश्च वृकोदरं ।
 निहत्य शिष्टान् शत्रून् कर्णस्थानृष्यमाप्नुयौ । तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्थसदृशं वचः ।
 सतं हेमपरिच्छन्नाञ्जनैरश्वानधोदयत् । गजान्धरयहीनाश्च पादाताश्चैव मारिष ।
 पञ्चविंशतिमाहस्ताः प्राद्रवञ्जनकैरिव । तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण परिविष्याह्नश्चरैः । प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतं ।
 पार्थपार्षतयोश्चाभ्ये जगृहस्तत्र नामनी । अक्रुध्यत रणे भीमलैर्भृष्टे पर्ववस्थितैः ।
 शोऽवतीर्थ रथान्तरां गदापाणिन्युध्यत । न तान्नयस्यो भूमिष्ठान् धर्मापेक्षी वृकोदरः ।
 योधयामास कौन्तेयो भुजवैर्यं समाश्रितः । जातरूपपरिच्छन्नां प्रष्टश्च महतीं गदं ।
 न्यवधीत्तावकान्मर्धान दण्डपाणिनिवान्तकः । पदातयोऽतिमंरम्भास्त्य तजोवितवान्धवाः ।
 भीममभ्यद्रवन् सर्वे पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाद्य भीमसेनं ते मंत्रव्या युद्धदुर्मेदाः ।
 विनेष्टुः सक्षमा दृष्ट्वा भूतयामा इवान्तकं । श्येनवज्रचरङ्गीमः खड्गेन गदया तथा ।
 पञ्चविंशतिमाहस्तावकानामपोययत् । हला तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्यै महाबलः । धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ।
 माद्रोपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः । जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा हन्तुकामा महाबलाः ।
 तस्याऽश्ववाहान् मुषङ्गं निहत्य शितैः शरैः । तमन्वधावंस्तरितास्तत्र युद्धमभून्महतम् ।
 ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डिवं प्रातिपन्धनम् ।
 कृष्णमारयिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतद्वयं रथं । अर्जुनं चापि योद्धारं त्वदीयः पर्थवारयन् ।
 विप्रहीनरथाश्चास्य शरैश्च परिवारिताः । पञ्चविंशतिमाहस्ताः पार्थमार्षैर्यदातयः ।
 हला तत्पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथाः । भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिराम्त्यपद्यत ।
 महाधनुर्धरः श्रीमानमिन्नगणसूदनः । पुत्रः पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशः ।
 पागवतसर्वार्थं के विदारवरध्वजं । धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यमस्त्रिणा । न चिराम्त्यदृश्येतां माद्रोपुत्रौ समात्यकी ।
 चेकितानः शिखण्डो च द्रौपदेयाश्च मारिष । हला त्वदीयं समस्तैस्तैश्च शङ्खानयधमन् ।
 ते सर्व्यास्तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखाः । अभ्यधावन्त निघ्नन्तो दृष्टं जिला यथा दृष्टाः ।
 सेनाविशेषं तं दृष्ट्वा तत्र पुत्रस्य पाण्डवः । अवस्थितं सत्यसाची चुकोध बलवान्नृप ।

१४०

१४१

१४२

१४३

१४४

१४५

तत एनं शरैराजन् सहसा समवाकिरत् । रजसा चोद्धतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ।
 अन्धकारीकृते लोके शरभृते महीतले । दिशः सर्व्वा महाराज तावक्काः प्राद्रवन् भयात् ।
 भयमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशास्यते । परेषामात्मनस्यैव समन्तास्समुपाद्रवत् । १८५
 ततो दुर्ध्याधनः सर्व्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानिव पुरा बलिः ।
 त एनमभिगर्जन्तं महिताः समुपाद्रवन् । बानाशस्त्रस्रजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्ध्याधनोऽप्यसम्भ्रान्तस्तानरीन् व्यधमच्छरैः । तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेनं पाण्डवाः सर्व्वे न श्रेकुरभिवर्त्तितुं । नातिदूरापयातन्तं कृतबुद्धिं पलायने ।
 दुर्ध्याधनः स्वकं भैन्यमपश्यद्भृशविचिंत । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः । १८६
 हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् । न तं देशं प्रपश्यामि प्रथिव्यां पर्व्वतेषु च ।
 यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं मृतेन वः । स्वल्पं चापि बलं तेषां कृष्णौ च भृशं विलतौ ।
 यदि सर्व्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् । विप्रयातांस्तु वो भिक्षान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषाः ।
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे बधः । सुखः सांयामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतः ।
 मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्यमश्रुते । शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्व्वे यावन्तो वै समागताः । १८७
 द्विपतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेव्यथ । पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ।
 न च कर्मास्ति पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् । न युद्धधर्मात् श्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य कैरवाः ।
 सुचिरेणार्जितान् लोकान् सद्यो योधः समश्रुते । तस्य तदचनं राज्ञः पूजयित्वा महारयाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान्पति । पराजयममृत्युनाः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पुनरेव सुदारुणं । तावकानां परेषाञ्च देवामुररणायमं । १८८
 युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्व्ववैद्येण पाण्डवान् । अन्धधावन्महाराज पुत्रो दुर्ध्याधनस्तव ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वेण कौरवसैन्यापचयने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पतिताः रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनां । रणे विनिहतान्दृष्ट्वा नागान्यत्तीक्ष्णमारिष ।
 आयेधनं च निधिरं रुद्रस्याक्रोडसन्निभं । अप्रख्यातिं गतानाञ्च राज्ञां शतसहस्रशः ।
 विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि । भृशोदिग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमं ।
 ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत । बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निमदमुत्तमं । १८९
 अभिज्ञानं मेरुश्रेणं विवृतं प्रेक्ष्य संयुगे । कृपाविष्टः कृपो राजन् वयःशूलसमन्वितः ।
 अब्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिमत्य जनाधिपं । दुर्ध्याधनं मन्दुवशादचनं वचनतमः ।
 दुर्ध्याधनं निबोधेदं यत्नो बक्ष्यामि भारत । श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽजघ ।
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान् वै पन्था राजेन्द्र विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियधर्म ।
 पुत्रो माता पिता चैव स्वस्तीथो मातुलस्तथा । सम्मन्त्रिबान्धवाश्चैव योध्या वै क्षत्रजीविना । १९०
 बन्धे चैव परो धर्मस्तथाऽधर्मः पलायने । तस्माद्द्वोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ।

तत्र त्वां प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हते भीमे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ । लक्षणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्युपास्महे ।
 येषु भारं समासाद्य राज्यं मतिमकुर्वहि । ते सन्त्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदा गतिं ।
 वयं त्विह विना भूता गुणवद्भिर्महारथैः । कृपणं वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान्वहन् ।
 सर्वैरपि च जीवद्भिर्भित्स्वरपराजितः । कृष्णेनैव महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ।
 इन्द्रकाम्यकवच्चाभिमन्त्रकेतुमिवोच्छ्रितं । वानरं केतुमासाद्य सञ्चाल्य महाचमूः ।
 मिहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्त्रेण च । गाण्डीवस्य च निर्घोषास्त्रं हृष्यन्ति मनांसि नः ।
 चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभां । अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ।
 जाम्बूनदविचित्रञ्च धूयमानं महद्गुणः । दृश्यते दिक्षु सर्व्वेभ्यः विद्युदभ्रघनेष्विव ।
 श्वेताश्वैरसम्पन्नाः शशिकाशममप्रभाः । पिवन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः ।
 उल्लामानाश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं रणे ।
 तावकं तद्वनं राजघ्नैर्जुनोऽस्त्रविदाम्बरः । गहनं शिविरे कलं ददाह्मिनिवात्यतः ।
 गार्ग्यमानमनोकानि महेन्द्रसदृशप्रभे । धनञ्जयमपश्याम चतुर्दंष्ट्रमिव द्विपं ।
 विजोभयन्तं सेनानो चामयन्तश्च पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरं ।
 चामयन्तं तथा योधान् धनुर्धारेण पाण्डवं । भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणा इव ।
 सर्व्वलोकमहेष्वाभौ तृषभौ सर्व्वधन्विनां । आमुक्तवचौ कृष्णौ लोकमर्थी व्यराजतां ।
 अद्य सप्तदशाहानि वर्त्तमानानि भारत । सङ्ग्रामस्थातिघोरस्य बध्यतां चाभितो युधि ।
 वायुर्गव विधृतानि तवानोकानि सर्व्वशः । शरदम्भेदजालानि व्यग्रीर्यन्त समन्ततः ।
 तान्नावमिव पर्य्यम्नां वातभ्रान्तामिवार्णवे । तत्र सेनां महाराज मय्यत्राची व्यकम्पयत् ।
 क नु ते स्तुतपुलोऽभूत् क नु द्रोणः सहानुगः । अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यत्तया क नु ।
 दुःशामनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क नु । वाणगोचरमम्प्रातं प्रेत्य चैव जयद्रथं ।
 सम्मन्थिनमया भ्रातृन् महायान्मातुलांस्तथा । सर्व्वान् विक्रम्य मिषतो लोकं चाक्रम्य मूर्द्धनि ।
 अयद्रथो हतो राजा किञ्चु शेषमुपास्महे । को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवं ।
 तस्य चाम्बाणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्याणि हन्ते हि नः ।
 नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः भेनेयं हतनायका । नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलतां गता ।
 ध्वजिन्दा हतेनवाथा थथेष्टं श्वेतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः कर्णे, शिविर्व मञ्जलन ।
 सात्यकेशैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयाः । दास्येत गिरीन् सर्व्वान् शोषयेत् च सागरान् ।
 उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विश्राज्यते । कृतञ्च सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ।
 प्रमुखस्य तदा कर्णे बलं पाण्डववर्जितं । दुरासदं तथा गुप्तं दृढं गाण्डीवधन्वना ।
 युष्माभिस्तानि चोर्णानि धान्यमाधूनि साधुषु । अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतं ।

९००

९०५

९१०

९१५

९२०

९२५

आत्मनो ऽर्थे खया लोको यत्नतः सर्व्व आहृतः । स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ।
 रच दुर्थाधनात्मानमात्मा सर्व्वस्य भाजनं । भिक्षे हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतं ।
 ह्रीयमानेन वै सन्धिः पर्य्यष्ट्यः समेन च । विग्रहे वर्द्धमानेन नीतिरेवा वृहस्पतेः ।
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो ह्रीनाः स्वबलशक्तिः । तदत्र पाण्डवैः सार्द्धं सन्धिं मन्ये समं विभो ।
 न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयससावमन्यते । स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान् च श्रेयोऽनुविन्दति ।
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयः स्यान्न तु भौक्ष्येन राजन् गन्तुं पराभवं ।
 वैचित्रवीर्य्यवचनात् कृपाशीलो युधिष्ठिरः । विनियुञ्जीत राज्यं त्वां गोविन्दवचनेन हि ।
 यद्वयाद्वि हृषीकेशो राजानमपराजितं । अर्जुनं भीमसेनञ्च सर्व्वं कुर्य्युरसंशयं ।
 नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य ह । धृतराष्ट्रस्य मन्ये ऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ।
 एतस्तेममहं मन्ये तव पार्थेन विग्रहं । न त्वां ब्रवीमि कार्पण्यान् प्राणपरिरक्षणात् ।
 पथ्यं राजन् ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यमि । इति वृद्धो विलथैतत्कृपः शारदतो वचः ।
 दीर्घमुष्णञ्च निश्यामं मुमेच च मुमेह च ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि दुर्थाधनप्रबोधने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना । निश्वस्य दीर्घमुष्णञ्च तूष्णीमासीदिश्राम्यते ।

ततो मुहूर्त्तं स ध्यत्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः । कृपं शारदतं वाक्यमित्युवाच परन्तपः ।
 सत्किञ्चित्मुहदा वाक्यं तत्सर्व्वं अवितो ह्यहं । कृतं च भवता सार्द्धं प्राणान् सन्त्यज्य युध्यता ।
 गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः । पाण्डवैरतितेजोभिर्लोकस्त्रामनुजग्मिवान् ।
 सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता अवितो ह्यहं । न मां प्रीणाति तत्सर्व्वं मुमुर्षोरिव भवजं ।
 हेतुकारणमंयुक्तं हितं वचनमुत्तमं । उद्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्यं रोचते ।
 राज्यादिनिहतो ऽस्माभिः कथं सो ऽस्मासु विश्रमेत् । अचद्युतेन नृपतिर्ज्जिता ऽस्माभिर्भहाधनः ।
 स कथं मम वाक्यनिश्रद्धयद्भूय एव तु । तथा दौत्येन सम्प्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।
 त्रिप्रलब्धो हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारितं । स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ।
 विलम्बाप हि यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी । तन्न मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ।
 एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योन्यप्रतिमंहतौ । पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ।
 सस्त्रीयञ्च हतं शुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः । कृतागसो वयं तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ।
 अभिमन्योर्ज्जिनाशेन न शर्धं लभतेऽर्जुनः । स कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्याति याचितः ।
 मध्यमः पण्डितोऽत्रेण भीमसेनो महाबलः । प्रतिज्ञातञ्च तेनोद्यम्यतेनापि न संशमेत् ।
 उभौ तौ बहूनिस्त्रिंशद्वुभौ चाबद्धकङ्कटौ । कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च कृतवैरौ मया सह । तौ कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्यातां दिजोत्तम ।
 दुःशासनश्च यत्कृष्णा एकवक्त्रा रजस्वला । परिक्रिष्टा सभामध्ये सर्व्वलोकस्य पश्यतः ।

तथा विवसनां दीनां समन्वयापि पाण्डवाः । न निवारयितुं शक्याः संयामाक्षे परन्तपाः ।
यदा च द्वौपदी क्लृप्ता मदिनाशाय दुःखिता । उद्यं तेषां तपः कृष्णा भर्तृणामर्थसिद्धये ।
स्थण्डिले नित्यदा श्रुते यावदैरस्य यातनं । निःक्षिप्य मामं दर्पञ्च वामुदेवसहादरा ।
कृष्णायाः प्रेयवद्भूत्वा शूश्रूषां कुरुते सदा । इति सर्वे समुन्नद्धं न निर्व्याति कथञ्चन ।
अभिमन्याविनाशेन स मन्थेयः कथं मया । कथञ्च नाम भुक्तेमां प्रियवीं मागराम्बरं । १६०
पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथं । उपर्युपरि वै राज्ञां ज्वलित्वा भास्करो यथा ।
युधिष्ठिरं कथं पश्चादनयास्यामि दासवत् । कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
कृपणं वर्त्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकां । नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया ।
न तु मन्थिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन । सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परन्तप ।
नायं क्रीवायितुं कालः संध्यादुं काल एव नः । इदं मे बभ्रुभिर्गर्भैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणाः । १६५
प्राप्ता कामाः श्रुता वेदाः शूश्रूषां मूर्ध्नि च स्थितं । भृत्या मे सुभृतास्मात् दीनाश्चाभ्युद्धृता जनाः ।
नात्सर्ग्येय दिजश्रेष्ठ पाण्डवान् वक्तुमोदृशं । जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितं ।
भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया । पितृणां गतमानृष्यं चत्तधर्मस्य चोभयोः ।
न मुखं प्रवमस्मिह कुतो राज्यं कुतो यशः । इह कीर्त्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ।
गृहे यत्तत्क्षयस्यापि निधनं तदिदं हितं । अधर्मः समुहानेष यच्छक्यमरणं गृहे । १७०
अरण्ये ये त्रिमुञ्चेत संयामे वा तनुं नरः । क्रतूनाहृत्य मरुतो महिमानं स गच्छति ।
कृपणं विलपन्नार्त्ता जगत्या अभिपरिभुतः । स्थिते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ।
त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान् गतानां परमां गतिं । अपोदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं शक्यलोकतां ।
शूराणामार्थवृत्तीनां संयामेधनिवर्त्तिनां । धीमतां मत्स्यमन्थानां सर्वेषां क्रतुयाजिनां ।
शस्त्रावभृयपूतानां भुवं वासस्त्रिविष्टपे । मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे क्षण्णसं गणाः । १७५
पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान् मुरसंमदि । अफगेभिः परिवृतान् मोदमानांस्त्रिविष्टपे ।
पन्थानमसंयथां शूराश्चैवानिवर्त्तिभिः । अपि तैः संगतं मार्गं वयमध्यारुहेमहि ।
पितामहेन दृष्टेन तथा चर्येण धीमता । जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।
घटमाना मदर्थे ऽस्मिन् हताः शूरा नराधिपाः । शेरते लोहिताक्ताङ्गाः प्रियव्यां शग्विचिताः ।
उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः । त्यक्त्वा प्राणान् यथान्यायमिन्द्रसद्व्यसिधृष्टिताः । १८०
तैस्त्वयं रचितः पन्था दुर्गेभा हि पुनर्भवेत् । सम्यतद्विर्महोवैर्गैर्यास्यद्विगिह सङ्गतिं ।
ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् । शृणुं प्रतिप्रयुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ।
पातयित्वा वयस्याश्च भ्रातृनय पितामहान् । जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्भुवं ।
कीदृशं तद्भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः । सुखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवं ।
मां ऽहमेतादृशं कृत्वा जगतांऽस्य पराभवं । सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा । १८५

एवं दुर्योधनेनोक्ताः सर्वे समूज्य तद्वचः । साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः सम्बभाषिरे ।
 पराजयमशेषान्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे । सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुद्यमनसो ऽभवन् ।
 ततो वाहान् समाश्रास्य सर्वे युद्धे भिनन्दिनः । ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ।
 आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शूरे । आरूपां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सज्जुश्च तज्जलं ।
 तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्त्तन्त ते ततः । पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्यान्थेन पुनस्तदा ।
 सर्वे राजत्रयवर्त्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ।

१८०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे एव महाराज योधास्तत्र समागताः ।

शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः । अश्वत्यामा रूपस्यैव कृतवर्था च सास्ततः ।
 मुपेणोऽरिष्टमेनश्च धृतमेनश्च वीर्यवान् । जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ।
 रणे कर्णे हते वीरे चामिताः जितकाशिभिः । नालभन् शङ्क्यं ते पुत्रा हिमवन्तस्मृते गिरि ।

१८१

ते ऽब्रुवन् सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ । कृतयत्ना रणे राजन् समूज्य विधिवत्तदा ।

कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि । येनाभिगुप्ताः सङ्ग्रामे जयेमानुहृदो वयं ।

ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमं । सर्वयुद्धविभावशमन्तकप्रतिमं युधि ।

स्वर्णं प्रच्छन्नशरमं कम्बुगीवं प्रियम्बदं । व्याकोशपद्मपत्राचं व्याघ्रास्य मेरुगौरवं ।

स्थाणोर्दृष्टस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वरैः । सुष्टास्त्रिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरमं ।

१८२

जत्र बले च सदृशमरूपानुजवातयोः । आदित्यस्थार्चिषा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समं ।

कान्तिरूपमुवैद्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसा समं । काञ्चनोत्पलसङ्गतैः सदृशं क्षिष्टमन्धिकं ।

सुष्टुत्तोरकटीजङ्गं सुपादं स्वङ्गुलीनखं । स्मृत्वा स्मृतैव तु गुणान् धात्रा यत्नादिनिर्भितं ।

सर्वलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरं । जेतारं तरमाऽरीणामजेयं शत्रुभिर्बलान् ।

दशाङ्गं यस्य तुष्पादमिध्वस्तं वेदं तत्त्वतः । साङ्गांश्च चतुरे वेदान् सम्यगाख्यानपञ्चमान् ।

१८३

आराध्य व्यम्बकं यत्नाद्भूतैर्यैर्महातपाः । अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ।

तमप्रतिमकर्माणां रूपेणासदृशं भुवि । पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमरिन्दमं ।

तमभ्येत्यात्मजस्वर्णमश्वत्यामानमब्रवीत् । यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेत्थाम पाण्डवान् ।

गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः । भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ।

॥ द्रोणिर्वाच ॥ अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा श्रिया । सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नो ऽस्तु चमुपतिः ।

१८४

भागिन्यात्रिंशंस्थिता कृतज्ञाऽस्मानुपागतः । महासेनो महाबाहूर्भद्रसेन इवापरः ।

एवं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तमाः । शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्मिभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितं ।

तथेकैर्द्रोणपुत्रेण सर्वे एव महारथाः । परिवार्य स्थिताः शन्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ।

युद्धाय च मतिं चक्रुरविशेषं परं ययुः । ततो दुर्योधनः शक्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितं ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा द्रोणभीष्मसमं रणे । अयं स कालः सम्प्राप्नोति वाष्पानि मित्रवत्सल । ११५
 यत्र मित्रमित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः । स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
 रणं याति च भवति पाण्डवा मन्दचेतसः । भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ यत्वं मां मन्यसे राजन् कुरुराज करोमि तत् । त्वमिदार्थं हि मे सर्व्वं प्राणा राख्यं धनानि च ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ सेनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलं । सोऽस्मान् पाहि युधामातुङ्गं स्कन्दे देवानिवाह्वे ।
 अभिषिञ्चस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः । जहि शत्रून् रणे वीर महेन्द्रो दामवानिव । ११६
 इति श्रीमहाभारते शन्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ शन्य उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्राजः प्रतापवान् । दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ।
 दुर्योधन महाबाहो षट्पु वाक्यविदाम्बर । यावेतौ मन्यसे कृष्णो रघुसौ रघुनिम्बरौ ।
 न मे तुल्यबुभावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन । उद्यतां पृथिवीं सर्व्वीं समुरासुरमानवां ।
 योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् । विजये च रणे पार्थान् भोमकांश्च समागतान् ।
 अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः । तच्च व्यूहं विधास्यामि न तर्ग्यन्ति यं परे । ११७
 इति सत्यं ब्रवीत्येष दुर्योधन न संशयः । एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ।
 अभ्यसिञ्चत सेनायां मध्ये भरतसत्तम । विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशास्यते ।
 अभिषिक्ते ततस्तस्मिन् सिंहनादो महानभूत् । तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ।
 हृष्टास्त्रासंस्ततो योधा मद्रकाश्च महारथाः । तुष्टुवुश्चापि राजानं शन्यमाहवशेभिर्न ।
 जय राज्ञिस्त्रिं जीव जहि शत्रून् समागतान् । तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराज्ञा महाबलाः । ११८
 निखिलां पृथिवीं सर्व्वीं प्रशासन्तु हतदिषः । त्वं हि शक्नो रणे जेतुं समुरासुरमानवान् ।
 मर्त्यधर्षणा दह तु किमु भोमकसञ्जयान् । एवं संख्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
 हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः । अद्य चाहं रणे सर्व्वान् पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।
 निहनिष्यामि राजेन्द्र खर्गं यास्यामि वा हतः । अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।
 अद्य पाण्डुसुताः सर्व्वे वासुदेवः ससात्यकिः । पाञ्चालास्त्रेदयैश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः । ११९
 दृष्टद्युष्मः शिखण्डो च सर्व्वे चापि प्रभद्रकाः । विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्दलं ।
 लाघवश्चास्त्रवीर्य्यश्च भुजयोश्च बलं युधि । अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
 यादृशं मे बलं बाह्वोः सन्पदस्त्रेषु या च मे । अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
 प्रतीकारपरा भूला चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः । अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः ।
 द्रोणभीष्मावति विभो सुतपुत्रश्च संयुगे । विचरिष्ये रणे युध्यन् प्रियार्थं तव कौरव । १२०
 ॥ शन्य उवाच ॥ अभिषिक्ते तथा शन्ये तव सैन्येषु मानद । न कर्णव्यसनं केचिन्मेनिरे भरतर्धभ ।
 हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः । मेनिरे निहतान् पार्थान् मद्राजवशङ्कितान् ।
 प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावको भरतर्धभ । तां रात्रिं सुखिनीं सुप्तां सुखचित्तां च साऽभवत् ।

मैत्र्यस्य तव ते शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्व्वसत्तस्य पश्यतः ।
 मद्राजः कृतः शस्त्रा धार्तराष्ट्रेण माधव । सेनापतिर्महेष्वासः सर्व्वमैत्र्येषु पूजितः ।
 एतच्छात्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्नमं । भवान्निता च गोप्ताश्च विधत्स्व यद्वनन्तरं ।
 तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपं । आत्तोयनिमहं जाने तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 वीर्य्यवांश्च महातेजा महात्मा च विजेषतः । कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च ।
 यादृग्भीष्मो यथा द्रेणि यादृक्कर्णश्च संयुगे । तादृगशस्त्रदिशिष्टो वा मद्राजो मतो मम ।
 युध्यमानस्य तस्यैव चिन्तयन्निव भारत । योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ।
 शिखण्डार्जुनभीमानां सात्वतस्य च भारत । धृष्टद्युम्नस्य च तथा बल्लेनाभ्यधिको रणे ।
 मद्राजो महाराज सिंहद्विरद्विक्रमः । विचरिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्त्रिव ।
 तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे । त्वाह्यते पुरुषव्याघ्र शार्ङ्गलसमविक्रमं ।
 सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्नाव्यस्वत्तः पुमानिह । मद्राजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुलनन्दन ।
 अहन्त्यहनि युध्यन्तं ज्ञोभयन्तं बलं तव । तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरं ।
 अजेयस्यऽप्यभौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्तनः । तत्रैव विजयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ।
 तस्मिन् हते हतं सर्व्वधार्तराष्ट्रबलं महत् । एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतं ।
 प्रत्युद्योहि रणे पार्थ मद्राजं महारथं । जहि चैनं महाबाहो वाक्वो नमुषिं यया ।
 न चैवात्र दया कर्त्तव्या मातुलोऽयं ममेति यै । लक्षधर्म्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरं ।
 भीष्मद्रेणाश्वं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवं । मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोप्सदं ।
 यच्च ते तपसो वीर्य्यं यच्च सात्वतं तव । तद्दर्शय रणे सर्व्वं जहि चैनं महारथं ।
 एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा । जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽय पाण्डवैः ।
 केशवे तु तदा यति धर्मराजो युधिष्ठिरः । विष्टज्य सर्व्वान् भ्रातृंश्च पाञ्चालानय शोमकान् ।
 सुधाप रजनीं तान्नु विशल्य इव कुञ्जरः । ते च सर्व्वं महेश्वासः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
 कर्णस्य निधने हृष्टाः सुषुपुस्तां निशां तदा । गतज्वरं महेश्वासं तीक्ष्णपारं महारथं ।
 बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि । सुतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि शल्यधैनापत्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यतीतार्यां रजन्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा । अब्रवीत्तत्त्वकान् सर्व्वान् सन्नह्यन्तां महारथाः ।
 राजान् मत्तमाज्ञाय समनद्यत सा चमूः । अचो जयन् रथांस्त्रुणं पर्थधामंस्तथा परे ।
 अकल्पन्त च मातङ्गाः समनद्यन्त पत्तयः । रथानास्तरणोपेतांश्चक्रन्त्य सहस्रशः ।
 वार्दिबाणाश्च निनदः प्रादुरासीद्विशम्भते । योधनार्थं हि सैन्यानां योधानां चाप्युदीर्य्यतां ।
 ततो बलानि सर्व्वानि सेनाशिष्टानि भारत । मज्झान्येव ददृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्राजं महारथाः । प्रविभज्य बलं सर्व्वभक्तोकेषु व्यवस्थिताः ।

ततः सर्वे समागत्य पुत्रेण तव भेनिकाः । कपय कृतवर्षा च द्रौणिः शल्योऽय सौबलः ।
 अन्ये च पार्थिवाः शपाः समयञ्चकिरे तदा । न तु एकेन योद्धव्यं कदाचिदपि पाण्डवैः ।
 यो ह्येकः पाण्डवैर्युधैश्च वा युध्यन्तमुत्सृजेत् । स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चैव पातकैः ।
 अन्योन्यं परिच्छिन्नैर्युद्धव्यं महितैश्च नः । एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
 मद्राजं पुरस्कृत्य तूष्णमभ्यद्रवम्परान् । तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूह्य भैर्यं महारणे ।
 अभ्ययुः कौरवान् राजन् योत्स्यमानाः समन्ततः । तद्वत् भरतश्चैव क्षुब्धार्णवममस्त्रं ।
 समुद्रतः तूष्णकारमुद्रुतरथकुञ्जरं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्रौणस्य चैव भीमस्य राधियस्य मया श्रुतं । पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ।
 कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजिन सञ्जय । भीमसेनेन बलिना पुत्रो दुर्व्याधनो मम ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षयं मनुयदेहेनां तथा नागाश्च सञ्जय । शृणु राजन् स्थिरा भूत्वा सङ्ग्रामे शंसतो मम ।
 आशा बलवती राजन् पुत्राणां तेऽभवत्तदा । हते द्रौणि च भीमे च हतपुत्रे च पातिते ।
 शल्यः पार्थान् रणे सर्वान्विहिनयति मारिष । तामाशां हृदये कृत्वा समाश्रास्य च भारत ।
 मद्राजं च समरे समाश्रित्य महारथं । नायवन्तं तदात्मानममन्यन् सुतस्तव ।
 यदा कर्णे हतं पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे । तदा राजन् धार्तराष्ट्रानः विवेश महद्भयं ।
 तान् समाश्रास्य च तदा मद्राजः प्रतापवान् । व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वते मद्रमृद्धिमत् ।
 प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान् मद्रराजः प्रतापवान् । विधुन्वन् कार्भुर्कं चित्रं भारप्र वेगवत्तरं ।
 रथप्रवरमाश्राय भैर्यवांश्च महारथः । तस्य सूतो महाराज रयन्व्याऽगोभयद्रयं ।
 स तेन संवृते वीरो रथेनामित्रकर्षणः । तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणत् ।
 प्रयाणं मद्रराजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः । मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ।
 दुर्व्याधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः । सख्येऽभूत्ततवर्षाः च त्रिगर्तैः परिवारितः ।
 गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनेः सह । अयस्य मा शृणुतेऽभूत्काम्बोजैः परिवारितः ।
 हयानोकेन महता भौबल्यः अपि संवृतः । प्रययौ सर्वभैर्येन केतव्यश्च महारथः ।
 पाण्डवाश्च मेहेष्वासा व्यूह्य भैर्यमग्निन्दसाः । त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च सात्यकिश्च महारथः । शल्यस्य वाहिनीं तूष्णमभिदुद्रुवुराहवे ।
 तंता युधिष्ठिरा राजा स्वेनानीकेन संवृतः । शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतश्च म ।
 धार्ष्टिक्यं तु महेष्वासमर्चुनः शत्रुपूगहा । संगतकृगणांश्चैव वेगिताऽभिप्रदुद्रुवे ।
 गौतमं भीमसेनं वै मोमकाश्च महारथाः । अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि ।
 माद्रीपुत्रो तु शकुनिमुलूकश्च महारथः । सैन्येन सहस्रैः तावपतस्यतुराहवे ।
 तथैवाद्युतशो योधास्तावकाः पाण्डवान् रणे । अभ्यवर्त्तन्त संकुद्धा विविधायुधगणयः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हते भीमे मेहेष्वासे द्रौणे कर्णे महारथे । कुरुखल्यः वशिष्ठेषु पण्डिष्येषु संयुधो ।

सुमेरुष्वेषु पार्थेयु पराक्रान्तेषु सञ्जय । मामकानां परेषाञ्च किं शिष्टमनवद्वजं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ यथा वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः । यावच्चासौदृशं शिष्टं सङ्ग्रामे तन्निबोध मे ।
 एकादशसहस्राणि रथानां भरतर्षभ । दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।
 १०५ शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ । नरकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ।
 रथानां षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जराः । दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटौ च भारत ।
 एतद्वलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे । एत एव समाज्जमुर्युद्धाय भरतर्षभ ।
 एवं विभज्य राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः । पाण्डवान् प्रत्युदीयाम जयगृह्णाः प्रमन्यवः ।
 तथैव पाण्डवाः प्रहूराः सङ्ग्रामे जितकाशिनः । उपायाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ।
 ११० एवमेते महाराज परस्परबधैषिणः । उपयाता नरव्याघ्राः पूर्व्यां सन्ध्यां प्रति प्रभो ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकं । तावकानां परेषाञ्च निम्नतामितरेतरं ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि व्यूहनिर्माणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां भयवर्द्धनं । सञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमं ।
 नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः । वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाज्जमुः परस्परं ।
 ११५ नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निःस्त्रिणा महान् । अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ।
 नागैरभ्याहताः केचित् सरथा रथिनोऽपतन् । व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ।
 हथौघान् पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र श्लिप्ताः । शरैः सम्प्रेषयामासुः परलोकाय भारत ।
 सादिनः श्लिप्ता राजन् परिवार्य महारथान् । विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन् प्रासशक्तृष्टिभिक्षया ।
 धन्विनः पुरुषाः केचित् परिवार्य महारथान् । एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्मलयं ।
 १२० नागं रथवरास्थान्ये परिवार्य महारथाः । सान्तरा युधि तञ्जघ्नुर्द्रवमाणं महारथं ।
 तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान् बहून् । नागा जघ्नुर्भहारज परिवार्य समन्ततः ।
 नागो नागमतिद्रुत्य रथो च रथिनं रणे । शक्तितोमरनाराचैर्हिजघ्ने तत्र भारत ।
 पादातानवमृद्भृन्तो रथवारणवाजिनः । रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलं ।
 हयाश्च पथ्यधावन्त चामरैरुपगोभिताः । हंसा हिमवतः प्रस्थे पिवन्त द्रव मेदिनीं ।
 १२५ तेषान्नु वाजिनां भूमिः खुरैश्चिन्ना विशास्यते । अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविचिता ।
 वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्त्रिनेन च । पत्नीनां चापि शब्देन नागानां रुद्धितेन च ।
 वदित्राणश्च धौषेण शङ्खानां निःस्त्रिनेन च । अभवन्नादिता भूमिर्निर्धनैरिव भारत ।
 धनुषां कृजमानानां निस्त्रिंशानाञ्च दीप्यतां । कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 बहवो बहवश्चिन्ना नागराजकरोपमाः । उद्धृष्टन्तो विचेष्टन्तो वेगं कुर्वन्ति दारुणं ।
 १३० शिरसाञ्च महाराज पततां वसुधातले । च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां अयूयते स्वनः ।
 शिरोभिः पतितैर्भूति रुधिराद्भिर्वसुन्धरा । तपनीयनिभैः काले मलिनैरिव भारत ।

उद्धतचयनैस्तेऽस्तु गतमन्त्रैः सुविक्रतैः । व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवावृता ।
 बाहुभिश्चन्द्रनादिर्धैः मङ्कयैर्महाधनैः । पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ।
 ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिक्रान्तैर्महाहवैः । हस्तिहस्तोपमैरन्यैः मण्डितं तद्रणाङ्गनम् ।
 कवचशतमङ्गीणं कवचामरमङ्गलम् । सेनावनन्तच्छुभे वनं पुष्पचितं यथा । ४९३
 तत्र घोधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् । दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किङ्कराः ।
 मातङ्गाश्चापदृश्यन्त शरतेः मरपीडिताः । पतन्तस्तत्र तत्रैव क्षिन्नाभ्रमदृशा रणे ।
 गजानीकं महाराज बध्यमानं महात्मभिः । व्यदीर्यन्त दिशः सर्वा वातमुन्ना घना इव ।
 तं गजा मेघमङ्काशाः पेतुर्व्यां समन्ततः । वज्ररुणा इव विभो पर्वतः युगमङ्गधे ।
 हयानां भार्दभिः सार्द्धं पतितानां महीतले । राशयः स्म प्रदृश्यन्त गिरिसाचास्ततस्ततः । ४९०
 मञ्जु रणभूमौ तु परन्नाकवहा नदी । शोणितोदा रथावर्त्ता ध्वजवृत्तः स्थिगर्करा ।
 भुजनका धनुःस्रता हस्तिशैला हयोपला । मेदोमज्जाकर्द्धमिनी कवचंमा गदोडुपा ।
 कवचोष्णोपमस्यन्ना पताकाश्चिरद्रुमा । चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ।
 शूराणां हर्षजननी भीरुणा भयवर्द्धनी । प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुसञ्जयमङ्गला ।
 तां नदीं पितृनाकाय वहन्तीमतिभैरवां । तेर्वाहननौभिस्तैः शूराः परिघबाहवः । ४९५
 वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्भयार्थां विशास्यते । चतुरङ्गकये घोरे पूर्व्य देवासुरोपमे ।
 व्यक्रोशन बान्धवांश्चान्ये तत्र तत्र परन्तप । क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये भयार्त्तानि ववर्त्तिरे ।
 निर्भयार्थां तथा युद्धे वर्त्तमाने भयानके । अर्जुनो भीमसेमश्च मोहयाञ्चक्रतुः परान् ।
 सा बध्यमाना महती सेना तव जनाधिप । अमुह्यन्तत्र तत्रैव योविन्मदवशादिव ।
 भार्दयित्वा च तां मेनां भीमभेन धनञ्जयौ । दध्नतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च नेदतुः । ४९६
 श्रुत्व तु महानादं दृष्ट्युक्कशिखण्डिमौ । धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिक्रुतौ ।
 तत्राश्रयमपश्याम घोररूपं विशास्यते । शन्येन सङ्गताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ।
 माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्धदै । अभ्यधातां त्वरायुक्तौ जिगोपन्तौ बलन्तव ।
 तं न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ । शरैः प्रणुञ्चं वज्रधा पाण्डवैर्विजितकाशभिः ।
 बध्यमाना समूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतान्तव । भेजे दिशो महाराज प्रणुञ्चा शरवृष्टिभिः । ४९७
 हाहाकारो महान् जज्ञे योधानां तव भारत । तिष्ठतिष्ठेति चाप्यामोत् पाण्डवानां महात्मना ।
 चक्षियाणां तदान्यान्मं मण्डुगे जयमिच्छतां । प्राद्रवन्नेव भग्नस्तैः पाण्डवैस्तव भैरिकाः ।
 त्यक्ता रुद्धे प्रियान् पुत्रान् भातनय पितामहान् । मातुलान् भार्गवेषांश्च तथा सम्बन्धिवान् ।
 हयान् द्विपांस्वरयन्तो घोधा जम्बुः समन्ततः । आत्मचाणक्यतोत्साहासावका भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि सङ्कलनयुद्धे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्रप्रभं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् । उवाच सारथिं हृषीकेशाश्चात्मनोजवान् । ४९०

एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । कृत्रेण प्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ।
 अत्र प्रापय मां क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलं । न समर्था हि मे पार्थाः स्यातुमद्य पुरो युधि ।
 एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्राजस्य सारथिः । यत्र राजा सत्यमेव धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आपतत्तच्च सहसा पाण्डवानां महद्वलं । दधारैको रणे शल्यो वेलोद्भूतमिषाण्वं ।
 पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वर्ज इवाचलं । ४१५
 मद्राजन्तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय विहितं । कुरवः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 तेषु राजनिवृत्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
 समार्च्छच्चित्रमेनन्तु नकुलो युद्धदुर्भेदः । तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ ।
 मेघाविव यथोदृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ । श्रुतौ यैः सिधितुस्तौ परस्परमाहवै ।
 नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्थेतरस्य वा । उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्याविशारदौ । ४२०
 परस्परबधे यत्नौ च्छिद्रान्धेऽणतत्परौ । चित्रमेनस्तु भस्मेन पीतेन निशितेन च ।
 नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिन्नद्वजः । अथैनं क्षिप्रधन्वां रक्तपुङ्खैः शिलाग्निः ।
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समापद्यत् । हयास्यास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
 तथा ध्वजं सारथिश्च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् । स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
 नकुलः शुश्रूभे राजंस्त्रिष्टङ्ग इव पर्वतः । स क्षिप्रधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च । ४२५
 रथाद्वातातरद्दीरः शैलाद्यादिव केशरी । पञ्चामापततस्तस्य शरदृष्टिं समासृजत् ।
 नकुलोऽप्ययमन्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः । चित्रमेनरथं प्राप्य चित्रयोधो जितश्रमः ।
 आरुरोह महाबाहुः सर्वमेनस्य पश्यतः । सकुण्डलं समकुटं सुनसं स्वायतेक्षणं ।
 चित्रमेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः । स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः ।
 चित्रमेनं विशसन्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः । साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् । ४३०
 विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ । सुषेणः सत्यमेनश्च मुञ्चन्तौ विविधान् शरान् ।
 ततोऽभ्यधावतां तूष्णीं पाण्डवं रथिनाम्बरौ । जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन्महावने ।
 तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णैर्बावयेनं महारथं । शरैर्घान् सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ।
 स शरैः सर्वतो दिवः प्रहृष्ट इव पाण्डवः । अन्यत् कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्यवान् ।
 अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः । तस्य तौ भ्रातरौ राजन् शरैः सन्नतपर्वभिः । ४३५
 रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विशास्यते । ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ।
 जघान निशितैर्व्यथैः सत्यमेनस्य वाजिनः । ततः सन्धाय नाराचं रक्तपुङ्खं शिलाश्रितं ।
 धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यमेनस्य पाण्डवः । अथान्यं रथमास्त्राय धनुरादाय चापरं ।
 सत्यमेनः सुषेणस्य पाण्डवं पर्थधावतां । अविध्यन्नावसंभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्ध्नि । सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्वजः । ४४०

चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरप्रेण महारथः । अयान्यङ्कनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ।
 सुषेणं पञ्चभिर्विद्धा ध्वजमेकेन चिच्छिदे । सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापञ्च मारिष ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उचुकुर्गुर्जनाः । अयान्यङ्कनुरादाय शत्रुघ्नं भारमाधनं ।
 शरैः सञ्क्रादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनं । सन्निवार्य तु तान् वाणाशकुलः परवीरहा ।
 सत्यसेनं सुषेणश्च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत । तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्वभिः ।
 मारयिष्यास्य राजेन्द्र शितैर्बिबिधतुः शरैः । सत्यसेनो रथेषाम् नकुलस्य धनुस्तथा ।
 पृथक् शराभ्यां चिच्छेद हतहस्तः प्रतापवान् । स रथेऽतिरथस्तिष्ठन् रथशक्तिं परामृशत् ।
 स्वर्णदण्डामकुण्ठायां तैलधौतां सुनिर्मलां । लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविपां ।
 समुद्यम्य च चित्तेप सत्यसेनस्य संयुगे । सा तस्य हृदयं संखे बिभेद शतधा नृप ।
 स पपात रथाद्भूमिं गतसन्तोऽन्यचेतनः । भातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 अभ्यवर्ष श्वरैस्त्रुणैः पादातं पाण्डुनन्दनं । चतुर्भिस्तुरो वाहान् ध्वजं कृत्वा तु पञ्चभिः ।
 त्रिभिर्वै मारयिष्य हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह । नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथः ।
 सुतसोमोऽभिद्रुवाव परीक्षन् पितरं रणे । ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथं ।
 गुण्डुभे भरतश्रेष्ठ गिरिस्थ इव केशरी । सोऽन्यत् कश्चिकमादाय सुषेणं समयोधयत् ।
 तावमौ शरवर्धाम्भ्यां समासाद्य परस्परं । परस्परबधे यत्नश्चकतुः सुमहारथौ ।
 सुषेणस्त ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः । सुतसोमश्च विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । शरैस्तस्य दिशः सर्वाम्क्रादयामास वेगवान् ।
 ततो गृहीत्वा तीक्ष्णपुष्पमर्द्धचन्द्रं सुतेजनं । स वेगयुक्तं चित्तेप कर्णपुत्राय संयुगे ।
 तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम । पश्यतां सर्वभैरव्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ।
 स हतः प्रापतद्राजन् नकुलेन महात्मना । नदीवेगादिवारुणस्योरजः पादपो महान् ।
 कर्णपुत्रबधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमं । प्रदुद्राव भयात्मेना तावकी भरतश्रेष्ठ ।
 तान् मेनां महाराज मद्राजः प्रतापवान् । अपालयद्रुणे शूराः सेनापतिररिन्दमः ।
 अभीलस्यैव महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीं । मिहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दं च दारुणं ।
 तावकाः समग्रे राजन् रक्षिता दृढधन्वना । प्रत्युद्युत्तरतांस्ति समन्तादिगतव्यायाः ।
 मद्राजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः । स्थिता राजन्महात्मानो योद्धुकामाः समन्ततः ।
 मातृर्कर्भसमेनस्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्यीनिवेकमरिन्दमं ।
 परिवार्य रणे वीराः मिहनादं प्रचक्रिरे । वाणशब्दरवांस्योग्यान् स्वेडास्य विविधामुहः ।
 तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्चसा । पण्डितं सुमरब्ध्याः पुनर्योद्धुमरोचयन् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं भीरुणां भयवर्द्धनं । तावकानां परेषाञ्च सृष्टुं हत्वा निवर्त्तनं ।
 यथा देवामुरं युद्धं पूर्णमासीदिशापते । अभीतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।

४८५

४००

४०५

४१०

४१५

४२०

ततः कपिध्वजो राजन् हत्वा संशप्तकान् रणे । अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुमन्दनः ।
 तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । अभ्यधावन्त तां सेनां विस्मजन्तः श्रितान् शरान् ।
 पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत । न च जङ्गुरनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ।
 आपूर्यमाणानि श्रितैः शरैः पाण्डवचोदितैः । हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्यमाणा समन्ततः ।
 कौरव्यबध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्भहारथैः । तथैव पाण्डवी सेना शरैराजन् समन्ततः ।
 रणेऽहन्यत पुनैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः । ते सेने मृगसम्बन्धे बध्यमाने परस्परं ।
 व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव । आविवेश ततस्तीक्ष्णं तावकानां महद्भयं ।
 पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् विलुलिते सैन्ये बध्यमाने परस्परं । द्रवमाणेषु योधिषु निनदन्तु च दन्तिषु ।
 कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे । विद्रुतेषु महाराज हथेषु बद्धा तदा ।
 प्रसये दारुणे जाते संहारे सर्वदेहिनां । नानाशस्त्रसमावाये व्यतिषक्तरथदिपे ।
 हर्षणे युद्धशौण्डानां भोरुणां भयवर्द्धने । गाहमानेषु योधिषु परस्परबधैष्विषु ।
 प्राणादाने महाघोरे वर्त्तमाने दुरोदरे । संधामे घोररूपे तु यमराद्विवर्द्धने ।
 पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त श्रितैः शरैः । तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ।
 तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने युद्धे भीरुभयावहे । पूर्वोक्ते चैव संप्राप्ते भास्करोदयनं प्रति ।
 लब्धलक्ष्याः परे राजन् रक्षितास्तु महात्मना । अयोधयस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 बलिभिः पाण्डवैर्दृष्टैर्लब्धलक्ष्यैः प्रहारिभिः । कौरव्यसीदत् पृतना मृगोवाग्निसमाकुला ।
 तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पश्ये गामिव दुर्बलां । उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात् पाण्डुचर्मं प्रति ।
 मद्राजस्तु संकुद्धो मृहीत्वा धनुस्तप्तमं । अभ्यद्रवत संधामे पाण्डवानाततायिनः ।
 पाण्डवापि महाराज समरे जितकाशिनः । मद्राजं समासाद्य विव्यधुर्निश्रितैः शरैः ।
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्राजो महारथः । अर्हयामास तां सेनां धर्मराजस्तु पश्यतः ।
 प्रादुरासंस्ततो राजन्दुर्मित्तान्यनेकशः । चचाल शब्दं कुर्व्याण मही चापि सपर्वता ।
 सदण्डशूला दीप्ताद्या दीर्यमाणाः समन्ततः । उक्त्वा भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलं ।
 मृगास्तु महिषाश्चापि पक्षिणस्तु विशास्यते । अपश्यन् तदा चक्रुः सेनां ते बद्धशो नृप ।
 भृगुस्तनुधरापुत्रौ शश्रिजेन समन्वितौ । चरन् पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्वभूजोः ।
 शस्त्राग्नेश्चन्द्रास्त्रा निचाप्याहत्य वर्धन्तौ । शिरःस्त्रलीयत मृगं काकोलूकाश्च केतुषु ।
 ततस्तद्युद्धमत्युद्यमभवत्सञ्चारिणः । ततः सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य जनाधिप ।
 अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनीकिनीं । शल्यस्तु शरवर्धेण वर्धन्निव सहस्रदृक् ।
 अभ्यवर्धददीनात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्गवः शिलाश्रितैः ।

द्रौपदेयांस्तथा सर्व्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृष्टद्युम्नं च श्रेण्यं शिखण्डिनमथापि च ।
 एकैकं दशभिर्व्यापैर्विव्याध स महाबलः । ततोऽष्टजडाणवर्षं घर्षन्ते भगवानिव ।
 ततः प्रभद्रका राजन् सोमकाश्च सहस्रशः । पतिताः पात्यमानाश्च नश्यन्ते शल्यसायकैः ।
 भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः । ह्लादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्जराः ।
 हिरदास्तुरगाद्यार्क्षाः पत्तयो रथिनस्तथा । शल्यस्य वाष्पैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदंस्तथा ।
 आविष्ट इव मद्देशे मन्युना पौरुषेण च । प्राच्छादयदरीम् सङ्घे कालसृष्ट इवान्तकः ।
 विनर्द्मानो मद्देशे मेघह्लादे महाबलः । सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी ।
 अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरं । तां समर्थं ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः ।
 शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीडयत् । तमापतन्तं पत्युषैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
 अवान्यञ्जरेस्तौत्तैर्भूतं द्विपमिवाकुशैः । तस्य शल्यः शरं धोरं मुमोक्षाग्नीविषोपमं ।
 स निर्भिद्य महात्मानं वेगेन न्यपतच्च गां । ततो दृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
 पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः । द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमात्स्ययनिं शरैः ।
 अभ्यवर्षन्महावेगं मेघा इव महीधरं । ततो दृष्ट्वा तु दमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
 कृतवर्मा लपस्यैव संकुट्ठावभ्यधावतां । ऊलूकश्च महावीर्यः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 ममागम्याय शनैरुदयत्यामा महाबलः । तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ।
 भीमसेनं विभिर्विद्धा कृतवर्मा शिलीमुखैः । वाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ।
 धृष्टद्युम्नं ततः क्रुद्धो वाणवर्षैरपीडयत् । द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यभौ च द्रौणिरभ्यधात् ।
 दुर्योधनो युधां श्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ । समभ्ययादुदयतेजाः शरैश्चाप्यहनद्वली ।
 एवं दन्दशतान्यामस्त्वदीयानां परैः सह । धोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशाम्यते ।
 अस्त्रवर्णान् जघानाशान् भोजो भीमस्य संयुगे । सोऽवतीर्य रथोपस्थाङ्कताशः पाण्डुनन्दनः ।
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत । प्रमुखे सहदेवस्य जघानाशंश्च मद्गराट् ।
 ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनाऽवधीत् । गौतमः पुनराचार्य्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 अमम्रान्तममम्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरं । द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
 अविध्यदाचार्य्यसुतो नातिकुद्धः स्मयन्निव । पुनश्च भीमसेनस्य जघानाशंस्तदाहवे ।
 सोऽवतीर्य रथान्तूर्णं हताशः पाण्डुनन्दनः । कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः ।
 पोथयामास तुरगान् रथश्च कृतवर्माणः । कृतवर्मा त्ववस्रुत्य रथान्तस्मादपाक्रमत् ।
 शल्योऽपि राजन् संकुट्ठो निघ्नन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव शितैर्व्यापैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्य क्रुद्धो रणे भीमः सन्दष्टदशनञ्जदः । विनाशायामिषन्वाय गदामादत्त वीर्यवान् ।
 धमदण्डप्रतीकाशं कालरात्रिमिवोद्यतां । गजवाजिमनुष्याणां प्राणान्तकरणीमति ।
 हेमपट्टपरिच्छन्नामुक्तां प्रज्वलितामिव । शैक्या व्यालीमिवात्युयां वज्रकल्पामथोमथो ।

५५*

५५५

५६*

५६५

५७*

५७५

चन्दनागुरूपङ्गाङ्गां प्रमदामीक्षितामिव । वसामेदोस्तदिग्धाङ्गीं जिह्वां वैवस्वतोमिव ।
 पटुघण्टाशतरवां वामवोमशनीमिव । निर्धुक्ताशोविषाकारां पृक्तां गजमदैरिव ।
 आसनीं रिपुमैत्र्यानां स्वयैवपरिहर्षणीं । मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारिणीं ।
 यथा कैलासभवने महेश्वरसखं बली । आङ्गधामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ।
 यथा मायामयान् दृष्टान् सुबह्वन् गन्धमादने । जघान गुह्यकान् क्रुद्धो मन्दरार्थे महाबलः ।
 वार्यमाणोऽपि सज्जभिर्द्वैपद्याः प्रियमास्थितः । तां वज्रमणिरत्नाढ्यामष्टान्निं वज्रगौरवाम् ।
 समुद्यस्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रेणे । गदया घुङ्गकुशलस्तया दारुणनादया ।
 पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽस्यान्मनोजवान् । ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वज्रिन् तोमरं ।
 निचखान नदन्वीरो वर्ध्मं भित्त्वाऽस्य सोऽभ्यगात् । वृकोदरस्त्वसभ्रान्तस्तमेरोद्धृत्य तोमरं ।
 यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिम्बेद ततो हृदि । स भिन्नमर्धः रुधिरं वमन् विचक्षमानसः ।
 पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाकमत् । कृतप्रतिश्रुतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ।
 गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यभिचमैवैवत । ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
 तदृष्ट्वा कर्णो सङ्गमि धीरमक्तिष्टकर्षणः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कलयुद्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायमीं गदां । आदाय तरसा राजंस्तस्यै गिरिरिवः चलः ।

तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तर्कं । सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवं ।

सशूलमिव हर्ष्यं वने मत्तमिव दिपं । जवेनाभ्यागमङ्गीमः प्रगृह्य महतीं गदां ।

ततः शङ्खप्रणादस्तु तूर्याणाञ्च सप्तशः । सिंहनादस्य सञ्जयो गुरूराणां हर्षवर्द्धनः ।

प्रेक्षन्तः सर्वतस्तैः हि योधा योधमहादिपौ । तावकाश्च परे चैव साधु साध्वित्यपूजयन् ।

न हि मद्राधिपादन्यैः रामाद्वा यदुनन्दनात् । मोदुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ।

तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः । मोदुमुत्सहते नान्यो युधि योधो वृकोदरात् ।

तौ वृषाविव नदन्तौ मण्डलानि विधेरतुः । आवल्लिगतौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ।

मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च । निर्बिम्बेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।

तप्तह्रमन्यैः शुभ्रैर्बभूवुव भयवर्द्धनी । अग्निज्वालैरिव विद्ध्वा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ।

तथैव चरतो मार्गः कण्डलेषु महात्मनः । विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ।

ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा । दह्यमानिव स्त्रे राजन् ससृजे पावकाश्विषः ।

तथा भीमेन शः प्रत्य ताडिता गदया गदा । अङ्गारवर्धं मुञ्चन्तो तदद्भुतमिव अभवत् ।

दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ । तोचैरिव तदाऽन्यान्यं गदाग्र्याभ्यां निजज्वरतुः ।

तौ गदानिहतैर्गायैः लणेन रुधिरोचितौ । प्रेक्षणीयतरावास्ता पुष्पिताविव किंशुकौ ।

गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः । भीमसेनो महाबाहुर्न चक्षालाचलोपमः ।

ततः शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरं । विव्याध निशितैर्वाणैर्हन्तुकामो महारथं ।
तस्य पार्थो महाराज नारायणं वै चतुर्दश । मर्षाण्युद्दिश्य मर्षशो निचखान हर्षजिव ।
प्रावार्य पाण्डवं वाणैर्हन्तुकामो महायशः । विव्याध समरे कुड्डो बज्रभिः कङ्कपन्निभिः ।
अथ भूयो महाराज शरैरानतपर्वणा । युधिष्ठिरं समाजग्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
धर्मराजोऽपि संकुड्डो मद्राजं महायशः । विव्याध निशितैर्वाणैः कङ्कवर्णिवाजितैः ।
चन्द्रमेनं च सप्तत्या सूतश्च नवभिः शरैः । द्रुममेनश्चतुःषष्ट्या निजघान महारथः ।
चक्ररत्ने हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना । निजघान ततो राजसेदीनै पञ्चविंशतिं ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च सप्तभिः । माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ।
एवं विचरतस्तस्य संयामे राजसत्तम । संप्रैषयच्छिताम्पार्थः शरानाग्नीविषोपमान् ।
ध्वजायश्चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भस्मेनापाहरद्रथात् ।
पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुश्छिन्नो महाहवे । निपतन्मपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतं ।
ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवश्च व्यवस्थितं । संकुड्डो मद्राजोऽभूत् शरवर्षं मुमोच ह ।
शल्यः सायकवर्षेण पर्वन्य इव दृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्त्रियान् क्षत्त्रियधर्मः ।
सात्यकिं भीममेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । एकैकं पञ्चभिर्विद्धौ युधिष्ठिरमपीडयत् ।
ततो वाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि । अयापयं महाराज मेघजालमिवोद्गतं ।
तस्य शल्यो रणे कुड्डो वाणैः सन्नतपर्वभिः । प्रच्छादयामास दिशः प्रदिशश्च महारथः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा वाणजालेन पीडितः । बभूव हतविकान्तो जम्बो वृत्रहणा यथा ।
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पीडिते धर्मराजे तु मद्राजेन मारिष । सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे । तमेकं बज्रभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ।
माधुवादो महान् जज्ञे सिद्धाश्चासन् प्रहर्षिताः । आसुर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः ।
भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे । एकेन विद्धा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
सात्यकिश्च शतेनैव धर्मपुत्रपरीक्षया । मद्रेश्वरमथाकीर्य सिंहनादमथानदत् ।
नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः । विद्धा तन्नु तत स्तूर्णं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
स तु शूरो रणे यत्तः पीडितसैर्महारथैः । विलस्य कार्मुकं चोरं वेगघ्नं भारसाधनं ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष । भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ।
ततः सत्रिशिष्टं चापं सहदेवस्य धन्विनः । क्षिप्त्वा भस्मेन समरे विद्धा चैनं त्रिसप्तभिः ।
सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसं । सञ्जयमन्यङ्गुः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ।
शरैराग्नीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः । सारथिश्चास्य समरे शरैरानतपर्वणा ।
विव्याध भृशसंकुड्डस्तश्च भूयस्त्रिभिः शरैः । भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।

६८

६९

१५५

६९०

६९५

धर्मराजस्ताथा वक्ष्या गात्रं शल्यं समर्पयत् । ततः शल्यो महाराज निर्भिद्रुको महारथैः ।
 सुखाय हृदिर्गन्तव्यं पर्वतो यथा । तांश्च सर्वान् महेश्वरान् पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 विव्याध तरसा राजंस्तद्वृत्तमिवाभवत् । ततोऽपरेण भोजेन धर्मपुत्रस्य मारिषः । १००
 धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स तु महारथः । अथान्यद्गुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
 शान्तसुतध्वजस्थं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः । स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य साथकैः ।
 युधिष्ठिरमयाविध्यद्गन्धिभिर्भिन्नैः शरैः । सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरादिते ।
 मद्राणामधिपं शूरं शरैर्धैः समवारयत् । स सात्यकैः प्रचिच्छेद चुरप्रेण महद्गुणः ।
 भीमसेनमुखांशं चिभिक्षिभिरताडयत् । तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यक्रिमः । १०५
 तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनं । भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पद्मगं ।
 नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभ्राम् । धर्मराजः शतघ्नीञ्च जिघांसुः शल्यमाहवे ।
 तामापतत एवाशु पद्मानां वै भुज्युताम् । वारयामास समरे शल्यसङ्घान् स मद्रराट् ।
 सात्यकिप्रहितं शल्यो भक्षेच्छिच्छेद तोमरं । भीमेन प्रहितं चापि शरं कनकभूषणं ।
 द्विधा चिच्छेद समरे हतहस्तः प्रतापवान् । नकुलप्रेरितां शक्तिं हेमदण्डा भयावहम् । ११०
 गदाञ्च सहदेवेन शरैर्धैः समवारयत् । शराभ्याञ्च शतघ्नीनां राक्षसिच्छेद भारत ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च । नाष्टपत्तञ्च शैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे ।
 अथान्यद्गुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । दाम्भ्यं मद्रेश्वरं विद्धा सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ।
 ततः शल्यो महाराज सर्वोत्तान् दशभिः शरैः । विव्याध सुभ्रं क्रुद्धलोचैरिव महादिपान् ।
 ते वार्धमाणाः समरे मद्रराजा महारथाः । न मेकः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिन्दनः । ११५
 गतो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमं । निहतान् पाण्डवान्मेने पाञ्चालानय सञ्चयान् ।
 ततो राजमहाबाडर्भीमसेनः प्रतापवान् । सन्त्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ।
 नकुलः सहदेवस्य सात्यकिस्य महाबलः । परिवार्य ततः शल्यं समन्ताद्वाकिरञ्जरैः ।
 स चतुर्भिर्भस्त्रैः पाण्डवानां महारथैः । वृत्तस्तान् योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ।
 तस्य धर्मसुतो राजन् चुरप्रेण महाहवे । चक्ररथं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः । १२०
 तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररथे महारथे । मद्रराजोऽतिबलवान् सैनिकांस्त्वकिरञ्जरैः ।
 समाच्छन्नोऽस्ततस्तस्तु राजन् वीर्य स सैनिकान् । चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 कथं नूनं भवेत्तस्य तस्माधववचो महत् । न हि क्रुद्धो रणे राजन् जपयेत् बलं मम ।
 ततः सरयनागायाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । मद्रेश्वरं समावेदुः पीडयन्तः समन्ततः ।
 नानाशस्त्रैश्च बभूवुः शरवृष्टिं समुत्थिता । व्यधमत्समरे राजा महाभ्राष्टीव भारतः । १२५
 ततः कनकपुष्पान्तां शल्यगिण्ठां विदग्धतां । शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवाद्यतिं ।
 ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्धनि । सन्ततन्तः स दृश्यन्ते शकुनां प्रजा इव ।

मद्राजधनुर्मनैः शरैः कनकभुवधैः । निरन्तरनिवाकां सन्मभूव जगधिष ।
 न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चिददृश्यत । बाणान्धकारे महति ह्यते तत्र महारथे ।
 मद्राजेन बलिना साधवाच्छरदृष्टिभिः । सोऽयमानं तया दृष्ट्वा पाण्डवानां वक्ष्यामहे ।
 विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः । स तु तान् सर्वतो यदाच्छरैः सन्पीड्य मारिष ।
 धर्मराजमवच्छाद्य सिंघवद्भानदन्तुजः । ते च्छाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
 न श्रेकुस्ते तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथं । धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
 न जङ्गः समरे द्रुपदं शल्यमाहवशोभिनं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुद्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनो द्रोणिना बिह्वी युद्धे वज्रभिरायसैः । तस्य चानुचरैः द्रुपदैस्त्रिगर्तानां महारथैः ।

द्रोणिं विव्याध समरे विभिरेव शिलोमुखैः । तथेतरान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।

भूयस्यैव महाराज शरवर्षैरेवाकिरत् । शरकण्टकितसिते तु तावका भरतर्षभ ।

न जङ्गः पार्थमासाद्य तावतानाः श्रितैः शरैः । अर्जुनं रथवशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।

अयोधयन्तः समरे परिवार्य महारथाः । तैस्तु श्रिताः शरा राजन् कार्त्तस्वरविभूषिताः ।

अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा । तथा हृष्यौ महेश्वायौ वृषभौ सर्वधन्विनौ ।

शरैर्व्याप्त्य विमुखाङ्गौ प्रचष्टा युद्धदुर्न्ददाः । कूबरं रथचक्राणि र्दपाद्योक्ताणि वै विभो ।

युगधैवानुकर्षेच्च शरभूतमभूतदा । नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजश्रेवच्च न श्रुतं ।

यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः सम्प्रचक्रिरे । सरथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः श्रितैः शरैः ।

उत्काशतैः सम्प्रदीप्तं विमानमिव भूतले । ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

अवाकिरन्तां पृतनां मेधो वृष्ट्वा यथाऽचलं । ते बध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।

पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्ष्यमाणस्तथाविधं । कोपीभूतशरज्वालौ धनुःशब्दानिलौ महान् ।

मैत्रेयन्धनं ददाहाशु तावकं मार्यपावकः । चक्राणां पततां वाऽपि युगानाञ्च धरातले ।

तूणीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह । र्दपाणामनुकर्षाणां चित्रेणानाञ्च भारत ।

अलाणामथ योक्ताणां प्रतोदानाञ्च सर्वत्र । शिरसां पतताञ्चापि कुण्डलोष्णीषधारिणां ।

भुजानाञ्च महाभाग स्कन्धानाञ्च समन्ततः । कृपाणां व्यजनैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च राशयः ।

समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत । ततः कुङ्कुम पार्थस्य रथमार्गे विश्राम्यते ।

अगत्यरूपा पृथिवी मांसश्रेणितकर्हमा । बभूव भरतश्रेष्ठ वज्रस्याक्रोडनं यथा ।

भीरूणां चासजननं द्रुपराणां हर्षवर्द्धनं । जलाः तु समरे पार्थः सहस्रं वै परमपः ।

रथानां सवक्ष्यानां बिभ्रुमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् । यथा हि भगवानग्निर्जगद्गन्ध्वा चराचरं ।

विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो धनञ्जयः । द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमं ।

रथेनातिपतौकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् । तावभौ पुरुषव्याधौ तावभौ धन्विनः शरैः ।

समीयतुस्तदाऽन्योन्यं परस्परबभूविषौ । तयोरासीन्महाराज वाणवर्धं सुदारुणं ।
 जीमूतयोर्धया दृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ । अन्योन्यस्पर्द्धिनौ तौ तु शरैः सन्नतपर्ष्मभिः ।
 ततश्चतुस्तदाऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां दृषभावित्र । तयोर्बुद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।
 ब्रह्माणां सङ्गमद्यैव घोरस्तत्राभवत्पुनः । ततोऽर्जुनं दादशभीरुस्त्वपुङ्गवैः सुतेजसैः ।
 वासुदेवश्च दशभिर्विब्याध भरतर्षभ । ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याधिपद्माण्डिवं धनुः ।
 मार्मयित्वा मुहूर्त्तान् गुरुपुङ्गवं महाहवे । व्यसन्नतरयश्चक्रे सव्यवाची परन्तपः ।
 मृदुपूर्व्यं ततश्चैनं पुनः पुनरताडयत् । हताशे तु रथे तिष्ठन् द्रोणपुत्रस्तदा स्तथम् ।
 मुषलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमं । तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितं ।
 चिक्षेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिबर्हणः । स क्षिप्तं मुषलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ।
 आददे परिघं घोरं गोग्रश्चिखरोपमं । चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्धुङ्गविशारदः ।
 तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः । अर्जुनस्त्वरितो जज्ञे पञ्चभिः सायकोक्तमैः ।
 स क्षिप्तः पतितो भूमौ पार्थवः शैर्मेहाहवे । द्रावयन् पृथिवीन्द्राणां मनांसीव च भारत ।
 ततोऽपरेस्त्रिभिर्भैरवैश्च विब्याध पाण्डवः । सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहात्मना ।
 नाकल्पत ततो द्रौणिः पौरुषे स्त्रे व्यवस्थितः । सुरयन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः ।
 अवाकिरच्छत्रातैः सर्वैश्चक्रस्य पश्यतः । ततस्तु सुरयो ज्ञाजौ पाञ्चालानां महारथः ।
 रथेन मेघधेधेण द्रौणिमेवाभ्यधावत । विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं वृढं ।
 ज्वलनाग्नीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् । सुरयं वीक्ष्य शंकुहमापतन्तं महारथं ।
 चुकोप समरे द्रौणिर्हृष्टाहत इवोरगः । निशिखां भुकुटीं कृत्वा सङ्कपी परिसंलिहन् ।
 खदीक्ष्य सुरयं कोपाद्धनुर्ध्यामवमृष्य च । मुनोच तोत्तुं नाराचं यमदण्डोपमश्रुतिं ।
 स तस्य हृदयं भित्वा प्रविशन्तिविवेगितः । शक्राश्रनिरिवोत्सृष्टा विदार्य धरणीतलं ।
 ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः । वज्रेण च यथा शृङ्गं पर्वतस्यैव दध्नीकृतः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । आहरोह रथं त्वं तमेव रथिनाम्बरः ।
 ततः सञ्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्ध्वदः । अर्जुनं द्योधयामास संश्रतकटुतो रथे ।
 तत्र युद्धं महाबासीदङ्कुनस्य परैः सह । मध्वन्दिनगते सूर्ये यमरात्रिविपूर्वम् ।
 तत्रास्यार्थमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमं । यदेको युगपदीरान् समद्योधयदङ्कुनः ।
 विमर्दः सुमहानासीदेकस्य यज्ञभिः सह । शतक्रतोर्यथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वाणि शंकुलयुद्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ दुर्ध्याधनो महाराज धृष्टद्युम्नस्य पार्थतः । शक्रतुः सुमहयुद्धं व्रजन्निषमाकुलं ।

तयोरासीन्महाराज शरधाराः सहस्रशः । अन्नुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ।

राजा च पार्थतं विद्धा शरैः पञ्चभिराशुगैः । द्रोणहन्तारमुपेयुं पुनर्विब्याध सप्तभिः ।

३१०

३२५

३४०

३५५

३७०

३८५

धृष्टद्युम्नस्य समरे बलवान् दृढविक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्व्योधनमपीडयत् ।
 पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ । मत्तया सेनया सार्द्धं परिव्रजुः स्व पार्श्वतः ।
 स तैः परित्ततः शूद्रैः सर्वतोऽतिरक्ष्यमृगैः । व्यचरन् समरे राजन् दर्शयन्महाबलम् ।
 शिखण्डो कृतवर्षाणं गौतमस्य महारथं । प्रभद्रकैः समायुक्तौ बोधयामास धन्विनौ ।
 तत्रापि सुमहद्युद्धं चोररूपं विव्राण्यते । प्राणान् सन्वज्यतां युद्धे प्राणघृताभिदेवने ।
 ब्रह्मः सायकवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशं । पाण्डवान् पीडयामास ससात्यकिवृकोदरान् ।
 तथा तौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ । बोधयामास राजेन्द्र वीर्येषास्त्रबलेन च ।
 ब्रह्मसायकनुशानां पाण्डवानां महासूत्रे । चातारं नाभ्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ।
 ततस्तु नकुलः शूद्रो धर्मराजे प्रपीडिते । अभिदुद्राव वेनेन मातुलं माद्रिगन्धनः ।
 सञ्ज्ञाय समरे वीरं नकुलः परवीरहा । विव्याध चैनं दशभिः स्त्रयमाणः सनाम्नरे ।
 सर्वपारश्वैर्व्याधैः कर्क्षारपरिमार्जितैः । स्वर्णपुङ्खैः शिलाधैतैर्धनुर्धन्यप्रचोदितैः ।
 ब्रह्मस्तु पीडितस्तेन स्त्रक्षोयेण महात्मना । नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनाऽथ सात्यकिः । सहदेवश्च मद्रियो मद्रराजमुपाद्रवन् ।
 तानापतत एवाशु पूरयाणायस्त्रैः । दिशश्च प्रदिशश्चैव कल्पयानांश्च मेदिनीं ।
 प्रतिजयाह समरे सेनापतिरभिजित् । युधिष्ठिरं त्रिभिर्भिष्ठा भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
 सात्यकिश्च श्रुतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः । ततस्तु सशरश्चापं नकुलस्य महात्मनः ।
 मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष । तदग्नीर्भ्यत विच्छिन्नं धनुः ब्रह्मस्य सायकैः ।
 अयान्यद्वनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः । मद्रराजरथं तूष्णीं पूरयामास पत्रिभिः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्व्याधैरस्त्रैश्चैनमविध्यतां ।
 भीमसेनस्तु तं वध्या सात्यकिर्दशभिः शरैः । मद्रराजमभिद्रुत्य जग्रातुः कर्कपत्रिभिः ।
 मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं गवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणां ।
 अथास्य सशरश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । हथांश्च चतुरः संख्ये प्रवयामास मृत्यवे ।
 विरथं सात्यकिं दृष्ट्वा मद्रराजो महारथः । विशिखानां श्रुतेनैवमाजघान समन्ततः ।
 माद्रीपुत्रौ च संरञ्जौ भीमसेनश्च पाण्डवं । युधिष्ठिरश्च कौरव्यौ विव्याध दशभिः शरैः ।
 तत्राहुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषं । यदेनं सहिताः पार्थो नाभ्यवर्तन्त संयुगे ।
 अयान्य रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीडितान् पाण्डवान् दृष्ट्वा मद्रराजवज्रज्जतान् ।
 अभिदुद्राव वेनं न मद्राणामधिपं बली । आपतन्तं रथकस्य ब्रह्मः समितिशोभनः ।
 प्रत्युद्ययौ रथेनैव मनो मममिव द्विपं । ससन्निपातस्तमुद्यो बभूवाहुतदर्शनः ।
 सात्यकैश्च शूद्रस्य मद्राणामधिपस्य च । यादृशो वै पुरा वृत्तः श्वनरामरराजयोः ।
 सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितं । विव्याध दशभिर्व्याधैस्तैश्च तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

मद्रराजस्तु सुभृशं विद्वस्तेन महात्मना । सात्यकिं प्रतिविब्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।
 ततः पार्था महेष्वासाः सात्वताभिस्तु नृपं । अभ्यवर्तन् रथैस्सूर्णं मातुलं बधकाङ्क्षया ।
 तत आसीत् परामर्दस्तुमलः शोणितोदकः । शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
 तेषामासीन्महाराज व्यतिषेपः परस्परं । सिंहानामामिवेषूनां क्रूरतामिव संयुगे ।
 तेषां वाणमहस्रैर्धैराकीर्णं वसुधाऽभवत् । अन्तरीक्षस्य सहसा वाणभूतमभूत्तदा ।
 वाणान्धकारे बद्धा कृते तेत समन्ततः । अभ्यङ्गाथैव संजज्ञे शरैर्मुक्तैर्बाह्याभिः ।
 तत्र राजन् शरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः । स्पर्धपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्त्यरोचना दिशसादा ।
 तत्राहुतं परस्त्रके शल्यः शत्रुनिवर्हणः । यदेकः समरे शूरी योधयामास वै बद्धम् ।
 मद्रराजभुजोत्सृष्टैः कङ्कवर्हिणवाजितैः । संपतद्भिः शरैः धैरैरवाकीर्त्यत मेदिनी ।
 तत्र शल्यरथं राजन् विचरन्तं महाहवे । अपश्याम यथा पूर्वं शकस्यासुरसंलये ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुङ्खे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

०२३

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपरस्कृताः । पुनरभ्यद्रवन् पार्थान् केन महता रणे ।
 षोडितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः । क्षणेनैव च पार्थासे बद्धत्वात्मसोऽयम् ।
 ते बध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्त्रिरे । निवार्यमाणा भीमेन पश्यतोः क्षणपार्थयोः ।
 ततो धनञ्जयः कुङ्कुः कृपं सह पदानुगैः । अवाकिरञ्छरौघेण हतवर्षाणमेव च ।
 शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवाकिरत् । नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैवत ।
 द्रौपदेया नरेन्द्राश्च भृशयिष्ठान् समवारयन् । द्रौणपुत्रश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डो समवारयन् ।
 भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयन् । शल्यश्च सह सैन्येन कुन्तोपुत्तो युधिष्ठिरः ।
 ततः समभवद्युद्धं संसर्कं तत्र तत्र च । तावकानां परेषाञ्च संपामेधनिवर्तिनां ।
 तत्र पश्याम्यहं कर्म शल्यस्यातिमहद्वरे । यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामनुधत्त ।
 व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः । रणे चन्द्रमसोऽभासे शनैश्चरन् रथः सहः ।
 षोडयित्वा तु राजानं शरैराशीविधोपमैः । अभ्यधावत्युनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत ।
 तस्य तस्मात्तत्वं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रतां । अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ।
 षोडयमानस्तु शल्येन पाण्डवा भृशषोडिताः । प्राद्रवन्त रथं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ।
 बध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः । अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततः पौरुषमाख्याय मद्रराजमताडयत् । जयं वाऽस्तु बधो वाऽस्तु कृतबुद्धिर्षडारथः ।
 समाह्वयान्नवीक्ष्यन् भ्रातृन् क्षणञ्च माधवं । भीमो द्रौणश्च कर्णश्च ये चान्ये प्रविवीक्षितः ।
 कौरवार्थं पराक्रान्ताः संपामे निधनकृताः । ययःभागं ययोस्ताहं भवन्तः कृतपौरवाः ।
 भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः । सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसं मद्रकाधिपम् ।
 तत्र यस्मानसं ममं तत्सर्वं निगदामि वः । चक्ररणाविमौ वीरौ मम माद्रवतोऽनुतौ ।

५००

५०५

५१०

अजेयौ वासवेनापि समरे शूरसम्मतौ । साध्विभौ मातुलं युद्धे चक्षधर्मपुरस्कृतौ ।
 मर्दये प्रतियुधेतां मानार्हौ सत्यसङ्गरौ । मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वोऽहं भद्रमस्तु वः ।
 इति सत्यामिमं वाणीं लोकवीरा निबोधत । योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य चक्षधर्मेण पार्थिवाः ।
 स्वयं समभिमन्याय विजयाथेतराय च । तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
 सयुज्यन्त रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः । शैनेया दक्षिणक्षकं धृष्टद्युम्नस्तयोत्तरं ।
 शृष्टगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः । पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृताम्बरः ।
 एवमभ्यधिकः शल्योऽब्रुविव्यामि महामृधे । एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैषिणः ।
 ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृधे । पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानाञ्च विशेषतः ।
 प्रतिज्ञां तां तदा राजा कृत्वा मद्देशमभ्ययात् । ततः शङ्खांस्य भेरीस्य शतशस्यैव पुष्कलान् ।
 अवाद्यन्त पाञ्चालाः सिंहनादास्य नेदिरे । तेऽभ्यधावन्त संरम्भा मद्रराजं तरस्त्रिनं ।
 महता हर्षजेनाय नादेन कुरुपुङ्गवाः । ह्वादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
 तूर्यशब्देन महता नादयन्तस्य भेदिनीं । तान् प्रत्यगृह्णात् पुत्रस्ते मद्रराजस्य वीर्यवान् ।
 महाभेघानिव बहून् शैलावलोदयाविव । शल्यस्तु समरस्त्राघो धर्मराजमृनिन्दमं ।
 ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव । तथैव कुरुराजोऽपि प्रमृष्टश्च रुचिरं धनुः ।
 द्रोणोपदेशान् विविधान् दर्शयानो महामनाः । ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं खड्गं च सुष्टु च ।
 न चास्य विवरं कश्चिद्दर्शं चरतो रणे । तावुभौ विविधैर्बाणैस्तकाते परस्परं ।
 शार्ङ्गलावामिधमेष्टू पराक्रान्ताविवाहवे । भीमस्तु तव पुल्लेण युद्धशौण्डेन सङ्गतः ।
 पाञ्चालाः सात्यकिश्चैव माद्रोपुष्टौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्ततः ।
 तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणो । तावकातां परेषाञ्च राजन् दुष्मन्त्रिते तव ।
 दुर्व्याधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा । चिच्छेदादिश्य सङ्ग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतं ।
 सकिङ्कणीकजालेन महता चारुदर्शनः । पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य पश्यतः ।
 पुनश्चास्य धनुस्त्रिंशं गजराजकरोपमं । क्षुरेण श्रितधारेण प्रचकर्त्त नराधिपः ।
 स ऋद्धधन्वा तेजस्वी रथशश्या सुतन्त्रव । बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्य आविश्रुत् ।
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव दृकोदरः । यन्तुरेव शिरः कायात् क्षुरप्रेणाहरत्तदा ।
 हतस्तुता हयास्तस्य रमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारस्तदाऽभवत् ।
 तमभ्यधावत्ताणर्थं द्रोणपुष्टौ महारथः । कृपस्य हतवर्मा च पुत्रं तव परीक्षवः ।
 तस्मिन् विलुलिते सैन्ये वृत्तास्तस्य पदानुगाः । गाण्डीवधन्वा विस्मयार्थं धनुस्तानहन्स्वरैः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्देशमभ्यधावदमर्षितः । स्वयं सञ्ज्ञादयस्त्रयान् दन्तवर्षान्मनोजवान् ।
 तत्रास्त्रार्थमपराधम कुन्तोपुष्टे युधिष्ठिरे । पुरा भूत्वा मृदुर्हान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ।
 विष्टत्ताचस्तु कौन्तेयो वेपमानस्य मन्युना । चिच्छेद योधाक्षिशितैर्भक्षैः शतसहस्रशः ।

धां धां प्रत्युद्यथा भेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः । शरैरपातयद्राजन् गिरीन् वज्रैरिवोत्तमैः ।
 साश्वसूतध्वजरायाम् रथिनः पातयन् बहून् । अजीउदेको बलवान् पवनसोऽयदनिव ।
 साश्वरोहोऽस्य तुरगान् पत्नीश्चैव सहस्रधा । व्यपोथयत सङ्ग्रामे कुड्मो रुद्रः पशूनिव ।
 शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः । अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ।
 तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा सङ्ग्रामे भीमकर्म्मणः । वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेन समभ्ययात् ।
 ततस्तौ भृशसंकुट्टौ प्रधाप्य शलिलोद्भवौ । समाकृत्य तदाऽन्यान्य भर्त्सयन्तौ समीयतुः ।
 शल्यस्तु शरवर्षेण पीडयामास पाण्डवं । मद्रराजन्तु कौन्तेयः शरवैर्गवाकिरत् ।
 अदृश्यतां तदा राजन् कङ्कपचिभिराचितौ । उद्विन्नरुधिरौ शूरो मद्रराजयुधिष्ठिरौ ।
 पुष्पितौ शूद्रभानौ वै वसन्ते किंशुकौ यथा । दीपमानौ महात्मानौ प्राणयूतेन दुर्भेदा ।
 दृष्ट्वा सर्वानि मैत्र्यानि नाथ्यवसंस्तथोर्जयं । हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्त्यतेऽद्य वसुन्धरां ।
 शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्यादुर्थोऽधनाय गां । इतीव निश्चयो नाभ्युधानां तत्र भारत ।
 प्रदक्षिणमभूत् सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः । ततः शरशतं शल्यो मुमोचाद्य युधिष्ठिरे ।
 धनुश्चास्य शितगिणं चुरेण निरकृन्तत । भोऽन्यत् कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः ।
 अविध्यत् कार्मुकश्चास्य चुरेण निरकृन्तत । अथास्य निजघानाश्चांश्चतुरो नतपर्वभिः ।
 द्वाभ्यामथ शिताघाभ्यामुभौ तु पार्ष्णिपारथी । ततोऽस्य दीपमानेन पीतेन निशितेन च ।
 प्रमुखे वर्त्तमानस्य भस्मेनापाहृद्भजं । ततः प्रभृष्टं तस्मैन्य दौर्धनमग्निन्दम ।
 ततो मद्राधिपं द्रौणिर्भ्यधावत्तथाकृतं । आरोप्य चैनं स्वर्ग्ये वरमाणः प्रदुद्रुवे ।
 मुहूर्त्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे । स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यत्स्यन्दनमास्थितः ।
 विधिवत्कल्पितं शूभं महासुदनिनादितं । सञ्जयन्तोपकरणं दिषतां लोमहर्षणं ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथान्यद्भुनुरादाय बलवान् वेगवन्तरं । युधिष्ठिरं मद्रपतिर्भित्वा सिंह इवानदत् ।

ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेधात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।

सात्यकिं दशभिर्विद्धा भीमसेनं त्रिभिः शरैः । सहदेवं त्रिभिर्विद्धा युधिष्ठिरमपीडयत् ।

तांस्तानन्यान्महेष्वासान् साश्वान् सरथकूवरान् । अर्हयामास विशिखेरुक्ताभिरिव कुञ्जरान्

कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानश्चान्यथप्रयायिनः । रथांश्च रथिभिः सार्द्धं जघाम रथिनाम्बरः ।

बाह्वंश्चिच्छेद तरसा सायुधान् केतनानि च । चकार वै महीं घोषैः स्तोषा वेदीं कुशैरिव ।

तथा तमरिभैरानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकं । परिवभृष्टं कुड्माः पाण्डुपाश्चालशोभकाः ।

तं भीमसेनस्य शिनेश्च नत्ता माश्राश्च पुनौ पुरुषप्रवीरौ । समागतं भीमबलेन राज्ञा पर्याप्तमन्योन्यमथाकृत्यन्त ।

ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्र नरेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठं । आवाय्य चैनं समरे नृवीरं जघ्नुः शरैः पचिभिरुपवेगैः ।

संरक्षितो भीमसेनेन राजा माद्रोऽस्यताभ्यामथ साधवेन । मद्राधिपं पचिभिरुपवेगैः सनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ।

ततो रणे तावकानां रथौघाः समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरान्तं । पर्यावन्नः प्रवरास्ते सुसज्जा दुर्योधनस्यानुमते पुरस्तात् ।
 ततोऽद्भुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् । तच्चापि पार्थो नवभिः पृषत्कैर्विव्याध राजंस्तु मुनेमहात्मा । ८०५
 आक्षणपूर्णाघतमम्प्रयुक्तैः शरैस्तदा संयति तैलधौतैः । अन्यान्यमाच्छादयतां महारथैर्बद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य ।
 ततस्तु तूष्णीं समरे महारथौ परस्परस्यान्तरमौलमाणौ । शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ महाबलौ शत्रुभिरप्रभृथौ ।
 तयोर्धनुर्ज्यातलनिःस्वनो महान् महेश्वरश्चाशनिमुत्थनिःस्वनः । परस्परं बाणगणैर्ब्रह्मात्मनोः प्रकर्षतामद्रपपाण्डुवीरयोः ।
 तौ चेतुर्व्याघ्रशिष्टप्रकाशौ महावनेष्वाभिषेद्विनाशिव । विषाणिनौ नागवराविवोभौ ततस्ततः संयुगजातदर्पौ ।
 ततस्तु मद्राधिपतिर्ब्रह्मात्मा युधिष्ठिरं भीमबलं प्रगृह्य । विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं शरेण सूर्याग्निमप्रभेण । ८०६
 ततोऽतिविद्वेह्य ऽथ युधिष्ठिरोऽपि सुमं प्रयुक्तेन शरेण राजन् । जघान मद्राधिपतिं महात्मा मुदस्य लेभे चक्षुभः कुरूणां ।
 ततो मूर्च्छन्तदिव पार्थिवेन्द्रे लब्ध्वा भङ्गां क्रोधसंरक्तमेव । शतेन पार्थं त्वरितो जघान सहस्रेनैव प्रतिमप्रभावः ।
 त्वरंस्ततो धर्ममुतो महात्मा शल्यस्य कोपान्नवभिः पृषत्कैः । भित्वा चोरस्तापनीयस्य वर्म जघान षड्विंशत्परैः पृषत्कैः ।
 ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो धनुर्विहस्य व्यसृजत् पृषत्कान् । द्वाभ्यां शराभ्याश्च तथैव राज्ञश्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ।
 नवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य राजा धनुर्घोरतरं महात्मा । शल्यं हि विव्याध शरैः समन्तात् यथा महेन्द्रे नमुचिं
 शितायैः । ८०७

ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कैर्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य । निहत्य रौक्मे पटुवर्ष्मणी तयोर्विदारयामास भुजौ महात्मा ।
 ततोऽपरेण ज्वलनाकृतेजसा क्षुरेण राज्ञो धनुरन्ममाथ । कृपश्च तस्यैव जघान स्रुतं षड्विः शरैः सोऽभिमुखं पपात ।
 मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य शरैस्तुर्भिर्निजघान वाहान् । बाह्यांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा धीधन्यं धर्ममुतस्य राज्ञः ।
 तथा कृते राजनि भीमसेनो मद्राधिपस्याश्रु ततो महात्मा । क्षित्वा धनुर्वैगवता शरेण द्वाभ्यामविध्यत् सुभृशं नरेन्द्रं ।
 तथा परेणास्य जहार यन्तुः कायां क्रूरः सन्नहनीयमध्यात् । जघान चाश्वं सतुरः सुशीघ्रं तथा भृशं कुपितो भीम
 सेनः । ८०८

तमगणीः सर्वधनुर्द्वाराणामेकश्चरन्तं समरेऽतिवेगं । भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां माद्रीपुत्रः सहदेवसथैव ।
 तैः सायकैर्भीमहितं वोच्य शल्यं भीमः शरैस्त्य चकर्त्त वर्म । स भीमसेनेन निहतवर्मा मद्राधिपस्यैव सहस्रतारं ।
 प्रगृह्य खड्गश्च रथान्महात्मा प्रस्कन्ध कुन्तीसुतमभ्यधावत् । क्षित्वा रथेषां मकुलस्य सोऽथ युधिष्ठिरं भीमबलोऽथ
 धावत् । ८०९

तच्चापि राजानमयोत्पतन्तं कुद्वं यथैवान्तकमापतन्तं । धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिशुण्डौ श्विनेश्च गता सहसा परोधुः ।
 अथाऽस्य चर्माप्रतिमं न्यक्तमाद्भौमो महात्मा नवभिः पृषत्कैः । खड्गश्च भलैर्निचकर्त्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टस्तव चैन्यमथे । ८१०
 तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टो पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः । नादस्य चक्रुर्भृशमुत्सन्नयन्तः शङ्कांश्च दधुः शशिशंकाशान् ।
 तेनाथ शब्देन विभीषणेन तथाऽभिगुप्तं बलमप्रभृथं । कान्दिभूतं हृदिरेषोऽपि ताङ्गं विषञ्जकल्पश्च तदा विषजं ।
 स मद्रराजः सहसाऽवकीर्णो भीमपणैः पाण्डवयोधमुखैः । युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन सिंहो यथा मृगहृतेः प्रयातः ।
 स धर्मराजो निहतास्रस्ततः क्रोधेन दीप्तो ज्वलनप्रकाशः । दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिश्च तूष्णीं समभ्यधावन्मरिं बलेन ।
 गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दध्रे मतिं शल्यकिनाशनाथ । स धर्मराजो निहतास्रस्ततो रथे तिष्ठन् शक्तिमेवाभ्यकाङ्क्षत् । ८११

तच्चपि शल्यस्य निशम्य कर्म महात्मनो भागमयावशिष्टं । सत्त्वा मनः शल्यबधे महात्मा यथोक्तमित्रावरजस्य चक्रे ।
 स धर्मराजो मणिहरेमदण्डो जयाह शक्तिं कनकप्रकाशां । नञ्चे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैकत् ।
 निरीक्षितो ऽसा मरदेवराज्ञा पूतात्मना निर्वृत्तकल्मषेण । आसीत् यद्भस्मसाक्षमद्रराजस्तदहृतं मे प्रतिभाति राजन् ।
 ततस्तु शक्तिं रुचिरेयदण्डो मणिप्रवेकोज्ज्वलितो प्रदीप्तो । चित्तेप वेगास्तुभृशं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणां ।
 दीप्तमयैनां महता बलेन सविस्फुल्लिङ्गं सहसा पतन्तीं । प्रैलन्त सर्व्वैः कुरवः समेता दिवो युगान्ते महतीनिवोक्ताः । ६५
 तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोपस्थां । स ब्रह्मादण्डप्रतिमाममोघां समर्च्चयन्तो युधि धर्मराजः ।
 गन्धस्त्रगन्धामनपानभोजनैरभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् । समर्च्यैकाग्रिप्रतिमां ज्वलन्तीं कृत्यामथाध्वाङ्गिरसीमिवोपां ।
 दर्शनहेतोः प्रतिनिर्दितां तां त्वष्टा रिपूणामसुदेहभवां । भूम्यन्तरीक्षादिजलाशयानि प्रष्टुञ्च भूतानि निहन्तुमीशां ।
 घण्टःपताकामणिवज्रनालां वैदूर्यचित्रां तपनीयदण्डां । त्वष्टा प्रयत्नान्नियमेन कृत्वा ब्रह्मादिषामन्तकरीममोघां ।
 बलप्रयत्नादधिरुद्धवेगां मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्य यत्नात् । समर्च्च मार्गेण च तां वरेण बधाय मद्राधिपतेस्तदानीं । ६६
 हतो ऽसि पापेभ्यभिर्गर्जमानो रुद्रो ऽन्धकायान्तकरं यथेषुं । प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ।
 तां सर्व्वशक्त्या प्रहितां मुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्य्यवीर्य्यां । प्रतिग्रहाद्याभिननर्हं शल्यः सम्यग्मुतामग्निरिवाज्यधारां ।
 सा तस्य मर्षाणि विदार्थ्य शूभ्रमुरो विशालञ्च तथैव भिक्षा । विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशालं नृपतेर्व्व
 हन्ती ।

नामात्किर्णोऽस्तिविनिःसृतेन प्रस्यन्दता च व्रणमभवेन । संसिक्तगात्रो रुधिरं सो ऽभूत् क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ।
 प्रसार्य बाहुं च रथाद्गतो गां सज्जिन्नवर्षा कुरुनन्दनेन । महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य । ६७
 बाहुं प्रसार्य्याभिमुखे धर्मराजस्य मद्रराट् । ततो निपतितो भूमिमिन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
 स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरं समुक्षितः । प्रत्युद्धत इव प्रेम्णा भूष्यं स नरपुङ्गवः ।
 प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि । चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः ।
 सर्व्वैरङ्गैः समाल्लिख्य प्रमुप्त इव चाभवत् । धर्म्यैर्धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसूनुना ।
 सम्यग्मुत इव खिष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे । शक्त्या विभिसन्नदयं विप्रविद्धायुधध्वजं । ६८
 प्रशान्तमपि मद्भ्रंशं लक्ष्मीर्नैव विमुञ्चति । ततो युधिष्ठिरस्यापमादयेन्द्रधनुःप्रभं ।
 व्यधमद्विषतः संख्ये खगराडिव पद्मगान् । देहान् सुनिश्चितैर्भक्षैरिपूणां नाशयत् क्षणात् ।
 ततः पार्थस्य वाणौघैरावृताः धैनिकास्तव । निमीलिताक्षाः क्षिणन्तो भृशमन्योन्यमर्हिताः ।
 सरन्तो रुधिरं देहैर्विशस्तायुधजीविताः । ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
 भ्रातुस्तुल्यगुणैः सर्व्वैरथी पाण्डवमभ्ययात् । विव्याध च नरत्रेष्ठो नाराचैर्बभ्रुःक्षरान् । ६९
 हतस्यापचितिं भ्रातुस्त्रिकोर्पुण्यैर्दुर्धुदः । तं विव्याधाशूरोः वज्रिर्धर्मराजस्वरन्निव ।
 कार्मुकश्चास्य चिक्षेद दुराभ्या ध्वजमेव च । ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च ।
 प्रमुखे वर्त्तमानस्य भस्मेनापाहरज्जिरः । सकुण्डलं तद्दृष्ट्वा पतमानं शिरो रथात् ।
 पुण्यस्यमनुप्राप्य पतन् सर्गादिव च्युतः । तस्यापकृष्टशीर्षन् शरीरं पतितं रथात् ।

अधिरैष च विक्राजं दृष्ट्वा सैन्यमभ्यवृत्त । विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्रकृपायुजे ।
 हाहाकारं प्रकुर्वन्नाः कुरवो विप्रद्रुतुः । शल्यायुजं हतं दृष्ट्वा तावत्कालं कवीविताः ।
 विनेसुः पाण्डवभयाद्रजोऽभ्यस्तास्तदा भृशं । तांस्तथा भज्यमानांश्च कौरवान् भरतवर्षम् ।
 शिनेर्गता किरन् वायैरभ्यवर्त्तत सात्यकिः । तमायान्तं महेष्वासमप्रधूयं दुरासहं ।
 हार्दिकस्वरितो राजन् प्रत्यगृह्णादभीतवत् । तौ समेतौ महात्मनौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।
 हार्दिकः सात्यकिश्चैव पिंहाविव बल्लोत्कटौ । द्रुपुर्भिर्बिमलाभासैश्चादयनौ परस्परं ।
 अर्चिर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ । चापमार्गबलोद्भूतान् मार्गणान् दृष्ट्वापिंहयोः ।
 आकाशगानपश्याम पतङ्गानिव शोचगान् । सात्यकिं दशभिर्विद्धा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
 चापमेकेन चिक्षेद हार्दिको गतपर्वणा । तं निहन्तं धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
 अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधं । तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विना ।
 हार्दिकं दशभिर्व्याधैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । ततो रथं युगेवाह्यं जित्वा भस्त्रैः सुसंयतैः ।
 अश्वं सखाबधोत्तूर्ध्वमुभौ च पार्ष्णिसारथी । ततस्तं विरथं दृष्ट्वा कपः शारदतः प्रभो ।
 अपोवाह ततः शिभं रथमारोप्य वीर्यवान् । मद्रराजे हते राजन् विरथे हतवर्षणि ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखं । तत्परे नाश्वनुधन्त सैन्ये च रजसा हते ।
 बलञ्च हतभूयिष्ठं तत्तदासीत् पराङ्मुखं । ततो मुहूर्त्तात्तेऽपश्यन्को भौमं समुत्थितं ।
 विविधैः शोणितस्त्रावैः प्रसिक्तं पुरुषर्षभ । ततो दुर्योधनेऽदृष्ट्वा भग्नञ्च बलनन्तिकात् ।
 जवेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् । पाण्डवान् सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नश्च पार्थतं ।
 आगन्तुञ्च दुराधर्षं श्रितैर्वायैरवायत् । तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्या मृत्युमिश्रितं ।
 अथान्यं रथमास्थाय हार्दिकोऽपि न्यवर्त्तत । ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणा महारथः ।
 चतुर्भिर्निजघनान्श्वान् पविभिः कृतवर्षणः । विव्याध गौतमञ्चापि षड्भिर्भस्त्रैः सुतेजनैः ।
 अश्वत्यामा तथा राज्ञा हताश्वं विरथीकृतं । तमपोवाह हार्दिकं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ।
 ततः शारदतः षड्भिः प्रत्यविध्ययुधिष्ठिरं । विव्याध चाश्वान्निशितैस्तथाऽष्टाभिः शिलीमुखैः ।
 एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्त्तत । तव दुर्धनिते राजन् सहपुत्रस्य भारत ।
 तस्मिन् महेष्वासवरे विशस्त्रे सङ्ग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन । पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः शङ्कान् प्रदधुर्हतमोक्ष्य शन्यं ।
 युधिष्ठिरञ्च प्रशशंसुराजौ पुरा हते वृचबधे यथेन्द्र । चक्रुस्त्वानाविधवाद्यशब्दान् निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यबधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ सङ्ग्रह उवाच ॥ शल्येऽयं निहते राजन् मद्रराजप्रदानुग्रहः । रथाः भग्नता वीरा निर्यथुर्ध्वहतो बलात् ।
 दुर्योधनस्तु क्षिरदमारुह्याचलसन्निभं । कञ्चेण प्रियमाणेन दीप्यमानस्य चामरैः ।
 न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् । दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
 युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशद्वलं । ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताश्च योधने ।

धनुःशब्दं महत् कृत्वा सहायुधेन पाण्डवैः । अत्रा च निहतं शल्यं शल्यपुत्रश्च पोषितं ।
 मद्राजप्रिये युक्तेर्मद्रकाणां महारथैः । आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विचिपन् धनुः । ८९०
 पूरयन् यथोपेण दिशः सर्व्वा महारथः । ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
 युधिष्ठिरं परीक्षन्तः समन्तात्पथ्यवारयन् । ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 चोभयन्ति स्म भेदां तां मकराः सामरं यथा । वृत्तानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकान् ।
 पुरोवातेन गङ्गेव चोभमाणा महानदी । अचोभ्यत तदा राजन् पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः । ८९१
 प्रस्कन्द्य धेनां महतीं महात्मानो महारथाः । बहवश्चक्रशूराश्च क स राजा युधिष्ठिरः ।
 भातरो वाऽस्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केचन । धृष्टद्युम्नोऽथ शैब्यो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः ।
 पाञ्चालाश्च महावीर्याः शिखण्डो च महारथः । एवं तान् वादिनः शूरान् द्रौपदेया महारथाः ।
 अभ्यघ्नन् युयुधानश्च मद्राजपदानुगान् । शक्रैर्ब्रिम्भयिताः केचित् केचित्क्वैर्ब्रह्माध्वजैः ।
 प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः । आलोक्य पाण्डवान् युद्धे योधान् राजन् समन्ततः । ८९२
 वार्थमाणा ययुर्व्येगात् पुच्छेण तव भारत । दुर्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सात्वयन् ।
 न चास्य शासनं केचित् तत्र चक्रुर्भहारथाः । ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः । किं नः सम्प्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलं ।
 न युक्तमेतत् समरे त्वयि तिष्ठति भारत । सहितैश्चापि योद्धव्यमित्येष समयः कृतः ।
 अथ कस्मात् परानेव प्रतो मर्षयतेऽनघ । ८९३
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ वार्थमाणा मया पूर्व्वं नेते चक्रुर्व्येगो मम । एते विनिहताः सर्व्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीं ।
 ॥ शकुनिरुवाच ॥ न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्व्वन्मर्षिताः । अलं क्रौद्धं न चैतेषां नायं काल उपेक्षितं ।
 यामः सर्व्वं च सम्भूय सवाजिरथकुञ्जराः । परिचातुं महेष्वासाम्मद्राजपदानुगान् ।
 अन्योन्यं परिरक्षाम यत्नेन महता नृप । एवं सर्व्वं तु सञ्चिन्त्य प्रययुयन् सैनिकाः ।
 एवमुक्तस्ततो राजा बलेन महता वृतः । प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदिनीं । ८९४
 हत विधत् गृह्णीत प्रहरध्वं निहन्तत । इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ।
 पाण्डवान् रणे दृष्ट्वा मद्राजपदानुगान् । सहितामभ्यवर्त्तन्त गुल्फमास्थाय मध्यमं ।
 ते मुहूर्त्ताद्रेण वीरा हस्ताहस्ति विशाम्यते । निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्राजपदानुगाः ।
 ततो नः संप्रयातानां हतमद्रास्तरस्त्रिनः । दृष्ट्वा किलकिलाशब्दमकुर्व्वन् सहिताः परे ।
 उत्थितानि कबन्धानि समदृश्यन्त सर्व्वशः । ययातु महती चोत्का मथेनादित्यमण्डलात् । ८९५
 रथैर्भैर्युगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः । अथैर्निपतितैश्चैव सञ्ज्ज्वाभूदसुन्धरा ।
 वातायमानस्तुरगैर्युगामकैस्ततस्ततः । अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ।
 भग्नचक्रावथान् केचिदवहंसुरगा रणे । रथाद्धै केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ।

तत्र तत्र व्यदृश्यन्त योक्त्रैः सिद्धाः स्रवाजिनः । रथिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते स्रगरोत्तम ।
 गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुष्कानामिव संवये । निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै ।
 अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयमृद्धाः प्रहारिणः ।
 वाणश्चन्द्रवान् कृत्वा विमिश्रान् शङ्खनिःस्वनैः । अस्मांस्तु पुनरासाद्य लम्बलक्ष्याः प्रहारिणः ।
 शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान् प्रचकुश्रुः । ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
 मद्रराजस्य समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितं । दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखं ।
 बध्यमानं महाराज पाण्डुवैजितकाशिमिः । दिशो भेजेऽयं सम्भ्रान्तं चासितं दृढधन्विभिः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलपुङ्गे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पातिते युधि दुर्द्धर्षे मद्रराजे महारथे । तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाऽभवन् ।
 वणिजो नावि भग्नार्था यथाऽगाधेऽङ्गवेऽर्धवे । अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मना ।
 मद्रराजे महाराज विचक्षाः शरविचिताः । अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ।
 वृषा यथा भग्नशृङ्गा शीर्षदन्ता यथा गजाः । मध्याङ्गे प्रत्यपाचाम निर्जिताऽजातशत्रुणा ।
 न सम्भातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे । आसीदुद्धिर्हते शल्ये भूयो योधास्य कस्यचित् ।
 भीमे द्रोणे च निहते सुतपुत्रे च भारते । यदुःखं तव योधानां भयश्चासीद्विशम्भते ।
 तद्वयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्त्तत । निराशाश्च जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे ।
 हतप्रवीरा विव्वला निरुत्ताश्च शितैः शरैः । मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन् भयात् ।
 अथानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः । आरुह्य जवसम्पन्नाः पादाताः प्राद्रवन्तया ।
 द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः । संप्राद्रवन् हते शल्ये अङ्गुशाङ्गुष्ठनोदिताः ।
 ते रणाङ्गरतश्चेष्ट तावकाः प्राद्रवन् दिशः । धावतश्चाप्यपश्याम अममानान् शराहतान् ।
 तान् प्रभग्नान् द्रुतान्दृष्ट्वा हतोत्साहान् पराजितान् । अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ।
 वाणश्चन्द्रवाश्चैव सिंहनादाश्च पुष्कलाः । शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ।
 दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयत्रसं प्रविद्रुतं । अन्योन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 अथ राजा सत्यधृतिर्हताभिन्नो युधिष्ठिरः । अथ दुर्योधनो दीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ।
 अथ युत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विव्वलः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यतां ।
 अथ जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वधन्विनां । अद्यात्मानन्तु दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृतं ।
 अथ चतुर्वचः सत्यं विजानातु महोपतिः । अथप्रभृति पार्थश्च प्रेक्षभूत उपाचरन् ।
 विजानातु नृपे दुःखं यत् प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः । अथ कृष्णस्य माहात्म्यं जानातु स महोपतिः ।
 अद्यार्जुनधनुर्वीर्यं धोरं जानातु संयुगे । अस्त्राणाञ्च बलं सर्वं बाह्यैश्च बलमाह्वये ।
 अथ ज्ञास्यन्ति भीमस्य बलं धोरं महात्मनः । हते दुर्योधने युद्धे शक्येवासुरे बले ।
 यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनबधे तदा । बान्यः कर्त्ताऽस्ति लोकोऽस्मिन् ऋते भीमान्महाबलात् ।

८८०

८८५

१०००

१००५

१०१०

१०१५

अथ ज्येष्ठस्य जानीतां पाण्डवस्य पराक्रमं । मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःखं ।
 अथ ज्ञास्यति सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ सुदुःखौ । निहतौ सौवले वीरे गान्धारेषु च सर्व्वेभ्यः ।
 कथं जयो न तेषां स्यादेषां योद्धा धनञ्जयः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्वतः । १०९
 द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिशुण्डि च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ।
 येषाञ्च जगतो नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः । कथं तेषां जयो न स्यादेषां धर्म्यो व्यपाक्यः ।
 भीमं द्रोणश्च कर्णश्च मद्रराजानमेव च । अयान्यान् नृपतीन् वीरान् ब्रतशोऽथ सहस्रशः ।
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं तेषां पार्थायुधिष्ठिरान् । यत्नं नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययज्ञेभिधिः ।
 इत्येवं वदमानस्ते हर्षेण महता युताः । प्रभङ्गास्तावकान् योधान् प्रहृष्टाः पृष्ठतोऽप्ययुः । ११०
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । माद्रीपुत्रौ च ब्रह्मणि सात्यकिश्च महारथः ।
 तान् प्रेत्य द्रवतः सर्व्वान् भीमसेनभयार्दितान् । दुर्योधनस्तदा सूतमग्रवीक्ष्मयन्निव ।
 मामतिक्रमते पार्थो धनुर्धराणिरवस्थितः । जघने सर्व्वसैन्यानां ममास्त्रान् प्रतिपादय ।
 जघने युध्यमानं हि कैनेनो मां धनञ्जयः । नेत्सहेदभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः ।
 पश्य सैन्यं महत् सूत पाण्डवैः समभिद्रुतं । सैन्यरेणुं समुद्रूतं पश्यस्त्वेनं समन्ततः । १११
 सिंहनादांश्च बज्रशः प्रणु घोरास्त्रहाभयान् । तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालयन् ।
 मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु । पुनरावर्त्तते त्वर्णे मामकं बलमोजसा ।
 तत् श्रुत्वा तव पुत्रस्य पूरार्य्यसदृशं वचः । सारथिर्हेमसम्बन्धान् शनैरस्त्रान् चोदयत् ।
 गजान्धरयिभिर्हीनास्तथात्मानं पदातयः । एकविंशतिमाहस्ताः संयुगायावतस्थिरैः ।
 नानादिशसमुद्रूता नानानगरवासिनः । अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः । ११२
 तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परं । सम्मर्दः समहान् जज्ञे घोररूपो भयानकः ।
 भीमसेनस्तदा राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्वतः । बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्यान्वारयत् ।
 भीमसेनाभ्यवर्त्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः । प्रखेडास्फोटसंहृष्टा वीरलोकं थियाभवः ।
 आसाद्य भीमसेनन्तु संरम्भा युद्धदुर्मदाः । धार्तराज्ञा विनेदुर्हि नान्यामकययत् कथां ।
 परिवार्य्य रणे मोमं निजघ्नते समन्ततः । स बध्यमानः समरे पदातिगणसंहृतः । ११३
 न चचाल ततः स्थानाग्नैलाक इव पर्व्वतः । ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवानां महारथाः ।
 निगहीतुं प्रवृत्ता हि योधाश्चान्यान्वारयन् । अक्रुध्यत रणे भीमसैन्यस्तदा पर्य्यवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्थ रथान्तरैः पदातिः समवस्थितः । जातरूपपरिच्छिन्नां प्रवृत्त्या महतीं गदां ।
 अबधीत्तावकान् योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः । विप्रहीनरथान्वास्तानबधीत् पुरुषर्षभः ।
 एकविंशतिमाहस्तान् पदातीन् समपीययत् । हत्वा तत्पुरुषानोक्तं भीमः सत्यपराक्रमः । ११४
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य न चिरान्मृत्युं श्यत । पादाता निहता भूमौ शिथिलैरुधिरैरक्षिताः ।
 सम्भगा इव वातेन कर्षिकाराः सुपुष्पिताः । नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकुण्डलधारिणः ।

नानाजात्या हतास्त्र नानादेशसमागताः । पताकाध्वजसम्पन्नं पदातीनां महद्वलं ।
 निवृत्तं विबभौ रौद्रं धोररूपं भयावहं । युधिष्ठिरपुरोगाश्च सहसैन्या महारथाः ।
 अभ्यधावन्महात्मानं पुल्लं दुर्योधनं तव । ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेष्वासान् पराङ्मुखान् ।
 नात्यवर्त्तन्त ते पुल्लं वेल्लेव मकरालयं । तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेकं सहिताः पार्था न शकुरतिवर्त्तितुं । नातिदूरापयातन्तु कृतबुद्धिः पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशवित्तं । न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
 यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं ह्यतेन वः । अल्पञ्च बलमेतेषां कृष्णा च भृशवित्तैः ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो भुवं नो विजयो भवेत् । विप्रयातांसु वो भिन्नान् पाण्डवाः कृतविप्रियाः ।
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे बधः । प्रष्टवन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ।
 यदा प्रूरक्ष भीरुश्च मारयत्यन्तकः सदा । को न मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियो भुवं ।
 श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थितं । सुखः साङ्गामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतां ।
 मर्त्येनावश्यमर्त्तयं गृहेष्वपि कदाचन । युध्यतः क्षत्रधर्मेण मृत्युरेव सनातनः ।
 जित्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत् फलं । न युद्धधर्मात् श्रेयान् वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 अक्षरेणार्जितान् लोकान् हतो युद्धे समश्रुते । श्रुत्वा तद्वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त पाण्डवानाततायिनः । तानापतत एवाशु यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 प्रत्युद्युस्तदा पार्था जयगृह्णाः प्रमन्यवः । धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनुः । माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
 जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा यतो वै तावकं बलं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे ऊर्ध्वविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सन्निवृत्ते जनैश्चे तु शाल्यो स्त्रे ज्गणधियः । अभ्यवर्त्तत संक्रुद्धः पाण्डवानां महद्वलं ।

आस्थाद्य सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमं । दृष्टमैरावतप्रस्थमभिन्नगणमर्द्धनं ।

योऽसौ महान् भद्रकुले प्रसूतः सम्पूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यं । सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः सदापवाह्यः समरेषु राजन् ।
 तमास्थिता राजबरो बभूव ययोदयस्थः सविता लपान्ते । स तेन नागप्रबरेण राजन्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुताम् समेतान् ।
 श्रितैः पृथक्कैर्बिन्ददार वेगैर्भहेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुधोरैः । ततः शरान् वै विवृजन् महारणे योधांश्च राजन्नयते यमालये ।
 नाखान्तरं ददृशुः स्त्रे परे वा यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः । शैरावणस्यस्य चमूर्ध्विर्मर्द्दै दैत्याः पुरा वासवस्त्वेव राजन् ।
 ते पाण्डवाः सोमकाः सञ्जयाश्च तमेकनागं ददृशुः समन्तात् । सहस्रशो वै विचरन्तमेकं यथा महेन्द्रस्य गजं ममीपे ।
 स द्राव्यमाणन्तु बलं पंधां परीतकल्पं विबभौ समन्तात् । न चावतंस्त्रे समरे भृशं भयादिर्मर्द्दमानन्तु परस्परं तदा ।
 ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः सा पाण्डवी तेन नराधिपेन । दिशस्तस्तः सहसा प्रधापिता गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ।
 दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रभग्नां सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः । सम्पूजयंस्ते तु नराधिपं तं दध्नुस्त्र शङ्खान् शशिसन्नि
 काशान् ।

श्रुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां हर्षादिमुक्तं सह शङ्कशब्दैः । सेनापतिः पाण्डवसङ्घातानां पाञ्चालपुत्रो मन्दर्षेण भाषितं ।
ततस्तु तं वै हिरदं महात्मा प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय । जम्भो यथा शक्रसमागमदैर्नगिन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यं ।
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा पाञ्चालपुत्रं युधि राजविहं । तं वै द्विपं प्रेषयामास तूष्णं वधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ।
स तं द्विपेन्द्रं सहसापतन्तमविद्यदग्निप्रतिमैः पृषत्कैः । कर्मारधौतैर्निश्चितैर्ज्वलद्भिर्नाराचमुखैस्त्रिभिर्हयवैः ।
ततोऽपरान् पञ्च शिताम्नाहता नाराचमुख्यान् विसर्ज्य कुम्भे । स तैस्तु विद्वः परमद्विपो रणे तदा परावृत्तश्च
प्रदुद्रुवे ।

१८०

तं नागराजं सहसा प्रणुवं विद्राव्यमाणं विनिवर्त्य शाल्वः । तोचाकुशैः प्रेषयामास तूष्णं पाञ्चालराजस्य सुतं प्रदिश्य ।
दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं धृष्टद्युम्नः खरथाच्छीघ्रमेव । गदां प्रगृह्णीयज्वेन वीरो भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ।
स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं सार्धं ससृतं सहसा विमृद्य । उत्स्थित्य हस्तेन नदम्भहादिपौ विप्रेषयामास वसुन्धरातले ।
पाञ्चालराजस्य सुतश्च दृष्ट्वा तदाऽर्दितं नागवरेण तेन । तमभ्यधावत्सहसा ज्वेनभीमः शिखण्डी च शिनेश्च नत्ता ।
शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य तस्याभितो ह्यापततो गजस्य । स संगृहीतो रथिभिर्गजौ वै चञ्चल तैर्व्यार्त्यमाणस्य संख्ये । १८५
ततः पृषत्कान् प्रववर्ष राजा सूर्यो यथा रश्मिजालान् समन्तात् । तैराशुगैर्व्येथ्यमाना रथौघाः प्रदुद्रुवुः सहितास्तत्र तव ।
तत्कर्म्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्वे पाञ्चालमन्या नृप सङ्गयास्य । हाहाकारैर्मादयन्तस्य सर्वे द्विपं समन्तात् हतधुर्नराग्याः ।
पाञ्चालपुत्रस्वरितस्य शूरो गदां प्रगृह्णाच्चलद्वृङ्गकल्पां । ससम्भ्रमं भारतशत्रुघातो ज्वेन वीरो जुषसार नागं ।
ततस्तु नागं धरणीधराभं भदं स्ववन्तं जलदप्रकाशं । गदां समासाद्य भृशं जघान पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ।
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य मुखात्प्रभृतं क्षतजं विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभः क्षितिप्रकम्पाक्षितो यथाऽद्भिः । १८६
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये । स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भस्मेन शिरः शितेन ।
कृत्तेऽन्तमाङ्गा युधि सालतेन पतात भूमौ सह नागराणां । यथा ऽद्भिष्टुङ्गं सुमहत् प्रणुवं वेक्षण देवाधिपचोदितेन ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शाल्ववधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने । तवाभ्यङ्गद्वलं वेगादतिनेव महाद्रुमः ।

तत् प्रभङ्गं बलं दृष्ट्वा कृतवर्ष्मा महारथः । दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ।

सञ्चित्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा साल्वतमाहवे । शैलोपमं स्थितं राजन् कीर्यमाणं शरैर्धुधि ।

१८७

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

तत्रार्थमभ्युद्धं साल्वतस्य परैः सह । यदेको वारयामास पाण्डुमेनां दुरामदां ।

तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्म्मणि दुष्करे । सिंहनादः प्रहृष्टाणां दिवस्पृक् सुमहानभूत् ।

तेन शब्देन विवक्षाः पाञ्चाला भरतर्धभ । शिनेर्नत्ता महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ।

स समासाद्य राजानं हेमकीर्त्तिं महाबलं । सप्तभिर्निश्चितैर्बाणैरनयद्यममादनं ।

१८८

तमायान्तं महाबाहो प्रलिपन्तं शितान् शरान् । ज्वेनाभ्यपतद्भीमान् हार्दिक्यः शिनिपुङ्गव ।

साल्वतौ तौ महावीर्यौ धन्विनौ रथिनां वरौ । अन्योन्यमभिधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणौ ।

पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधास्त्वान्ये नृपोत्तमाः । प्रेषकाः समपद्यन्त तयोर्धारे समागमे ।

माराचैर्भस्मदन्तैश्च दृष्टान्भक्तमहारथौ । अभिजज्ञतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुक्षरौ ।
 चरन्तौ विविधान् मार्गान् हार्दिकश्रिणिपुङ्गवौ । मुञ्जरमर्हितावैतौ बाणदृष्ट्वा परस्परं । ११५
 सापवेगबलोद्भूतान् मार्गणान् दृष्ट्विसिंहयोः । आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव जीवगान् ।
 तमेकं सद्यकक्षाणिमासाद्य हृदिकात्मजः । अविध्यभिक्षितैर्ब्रूयिष्यतुर्भिस्तुरी हृथान् ।
 स दीर्घबाहुः संकुट्टलोत्तार्हित इव द्विपः । अष्टाभिः कृतवर्षाणामविध्यत् परमेष्ठुभिः ।
 ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्षां शिलाश्रितैः । सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन सिच्छिदे ।
 निष्कतं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य श्रिणिपुङ्गवः । अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः । ११६
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं बरिष्ठः सर्वधन्विनां । आरोप्य च महावीर्यो महानुद्धिर्माहाबलः ।
 अमृत्यमाणो धनुश्छेदन् कृतवर्षणः । ततो राजन् महेश्वासः कृतवर्षाणमभयात् ।
 ततस्तु निघ्नितैर्ब्रूयिष्यभिः श्रिणिपुङ्गवः । जघाम सूतमश्वासं ध्वजश्च कृतवर्षणः ।
 ततो राजन्महेश्वासः कृतवर्षां महारथः । हताशस्तुतं शंभेक्ष्य रथं हेमपरिवृत्तं ।
 रोषेण महताविष्टः प्रहूलमुद्यम्य मारिष । सिन्धेप भुजवेगेन जिघांसुः श्रिणिपुङ्गवं । ११७
 तच्छूलं सालतो ज्वाभौ निर्भिद्य निशितैः शरैः । चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवं ।
 ततोऽपरेण भस्मेन हृद्येन समताडयत् । स युद्धे युयुधानेन हताशो हतसारथिः ।
 कृतवर्षा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत । तस्मिन् सात्यकिना वीरे दैरघे विरथीकृते ।
 समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयं । पुनस्तु तव चात्यर्थं विवादः समजायत ।
 हतस्तुते हताशे तु विरथे कृतवर्षणि । हताशश्च समालस्य हतस्तुतमरिन्दम । ११८
 अभ्याधावत् कृपो राजन्जिघांसुः श्रिणिपुङ्गवं । तमारोप्य रथोपस्थे मिश्रतां सर्वधन्विनां ।
 अपोवाह महाबाहुं तूष्णमायोधनादपि । शैनेयाधिष्ठिते राजन् विरथे कृतवर्षणि ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखं । तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृताः ।
 तावकाः प्रद्रुता राजन् दुर्योधनमृते नृप । दुर्योधनस्तु सम्प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमनिकात् ।
 जंघनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वैस्त्रैको न्यवारयत् । पराङ्मुखं सर्वान् संकुट्टा दृष्टद्युक् स पार्थिव । ११९
 शिखण्डिनं द्रौपदेयान् पाञ्चालानाञ्च ये गणाः । कैकेयान् सोमकांश्चैव सृञ्जयानाञ्च मारिष ।
 असम्भ्रमं दुराधर्षः श्रितैर्ब्रूयैरवारयत् । अतिष्ठदाहवे यतः पुनस्तव महाबलः ।
 यथा यज्ञे महानग्निर्भस्मपूतः प्रतापयन् । तथा दुर्योधनो राजा सङ्ग्रामे सर्वतोऽभवत् ।
 तं परे नाभ्यवर्त्तन् मर्त्या मृत्युमिवाहवे । अथान्ये रथमास्त्राय हार्दिक्यः समपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवसैन्यापथगि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्ज्ञय उवाच ॥ पुनस्तु ते महाराज रथस्थो रथिणाम्बरः । दुरुत्साहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् । १२०
 तस्य बाणसहस्रेस्तु प्रच्छन्ना श्मभवन्मही । पराञ्च विविचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वताम् ।
 न च सोऽस्ति पुमान् क्षथित्पाण्डवानां बलार्णवे । हयो गजो रथो वाऽपि योऽस्य बाणैरविवहतः ।

यं यं हि समरे योधं प्रपश्याम विशास्यते । समवाणैश्चितो ऽभूदैः पुत्रेण तव भारत ।
 यथा सैन्येन रजमा समुद्भूतेन वाहिनी । प्रत्यदृश्यत सञ्जङ्गना तथा वाणैर्ब्रह्मात्मनः ।
 वाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते । दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ।
 तेषु योधमहस्तेषु तावकेषु परेषु च । एको दुर्योधनो ह्यासीत् स पुमानिति मे मतिः ।
 तत्राहुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमं । यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्त्तन्त भारत ।
 युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ । भीमसेनश्च सप्तत्या सहदेवश्च सप्तभिः ।
 नकुलश्च चतुःपञ्चाष्टयुक्त्वा सप्तभिः । सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिं ।
 धनुस्त्रिंशेद भस्तेन सहदेवस्य मारिष । तदपास्य धनुस्त्रिंशं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 अभ्यद्रवत राजानं प्रगृह्णान्यन्महद्भुजः । ततो दुर्योधनं संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ।
 नकुलस्य ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः । घोररूपैर्ब्रह्मावाणैर्विव्याध च ननाद च ।
 सात्यकिश्चैव राजानं शरेणानतपर्ज्वाण । द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजस्य पञ्चभिः ।
 अश्रीत्या भीमसेनस्य शरैराजानमार्हयत् । समन्तात् कीर्त्यमाणस्तु वाणसंघैर्ब्रह्मात्मभिः ।
 न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः । लाघवं कौटवञ्चापि वीर्यञ्चापि महात्मनः ।
 अतिसर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वमानवाः । धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु स्वल्पमन्तरं ।
 अपश्यमाना राजानं पर्यवर्त्तन्त दंष्ट्रिताः । तेषामापततां घोरस्तमुलः समपद्यत ।
 लब्धस्य हि समुद्रस्य प्राष्टट्काले यथा स्वनः । समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितं ।
 प्रत्युद्ययुर्बहेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः । भीमसेनं रणे कुङ्कुं द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नानावाणैर्ब्रह्मराज प्रमुक्तैः सर्वतो दिशं । प्राज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ।
 तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसह । घोररूपमयुधैतां कृतप्रतिहतैषिणौ ।
 चासयन्तौ दिशः सर्वा व्यासेपकठिनत्वौ । शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्याश्वान्तुरो हत्वा सुबलस्य सुतो बली । नादञ्चकार बलवत् सर्वसैन्यानि कम्पयन् ।
 एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितं । अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ।
 अथान्यं रथमास्याद्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । शकुनिं नवभिर्विज्जा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनां । तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपस्य मारिष ।
 प्रेक्षतां दृष्टिजननं सिद्धचारणसेवितं । उलूकस्तु बहेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदं ।
 अभ्यद्रवदभेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः । तथैव नकुलः शूद्रः सौबलस्य सुतं रणे ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पर्यवारयत् । तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ।
 योधयन्तावपश्येतां कृतप्रतिहतैषिणौ । तथैव कृतवर्षाणं शैनेयः शत्रुतापनः ।
 योधयन् शूद्रशुभे राजन् वाल शक्र इवाहवे । दुर्योधनो धनुस्त्रिंशं हृष्टयुक्त्वा संयुगे ।
 अथैनं च्छिन्नधन्वानं विव्याध निश्चितैः शरैः । हृष्टयुक्त्वाऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधं ।

११५

११५०

११५५

११५५

११५५

११५०

राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधस्त्रिणां । तथैर्युद्धं महत्सामीत् संयामे भरतर्षभ ।
 प्रभिन्नार्थार्थयसक्तं मत्तयोर्व्यनहस्त्रिणोः । गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ।
 विव्याध बह्वभिः शूराः शरैः सन्नतपर्वभिः । तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनाः । २२५
 घोररूपमसंहारार्थं निर्भर्यादमवर्त्तत । ते च सम्योडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशं ।
 स च तान् प्रतिस्मरन् प्रत्ययोधयदाहवे । एवञ्चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः मह भारत ।
 उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो । मरास्यैव नरैः सार्द्धं दन्तिना दन्तिभिक्षया ।
 हया हयैः समासक्ता रथिना रथिभिः सह । संकुलश्चाभवद्भूयो घोररूपं विशास्यते ।
 इदञ्चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो । युद्धान्यासन् महाराज घोराणि च बह्वनि च । २२७
 ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः । विव्यधुस्यैव जघ्नुस्व समासाद्य महाहवे ।
 तेषां शस्त्रममुद्धूतं रजस्तोत्रमवर्त्तत । वातेन चोद्धूतं राजन् धावद्भिस्त्राससादिभिः ।
 रथनेमिसमुद्धूतं मिश्रशैश्यापि दन्तिनां । रजः सन्ध्याभ्युक्कलिलं दिवाकरपथं ययौ ।
 रजसा तेन मंष्टको भास्वरो निधमः कृतः । सञ्कादिताऽभवद्भूमिसे च शूरा महारथाः ।
 मुहूर्त्तादिव मंष्टन्तं वीरजस्कं समन्ततः । वीरशोणितसिकायां भूमौ भरतवत्तम । २२९
 उपाशान्य ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनं । ततोऽपश्यमहं भूयो दृश्युद्धानि भारत ।
 यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मथ्याश्रेष्ठं वै सुदारुणं । वर्ष्मणा तच्च राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोऽञ्जलाः प्रभाः ।
 शब्दस्य तुमुलः सङ्घो शराणां पततामभूत् । महावेणुवनस्त्रेव दह्यमानस्य पर्वते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्त्यपर्वणि संकुलयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके । अभव्यत बलं तच्च तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
 तांस्तु यत्नेन महता सन्निवार्य मञ्जारयान् । पुत्रस्य योधयामास पाण्डवानामनीकिनीं । २३०
 निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैविणः । सन्निवृत्तेषु तेस्त्रेव युद्धमासीत् सुदारुणं ।
 तावकानां परेषाञ्च देवासुररणोपमं । परेषां तव सैन्ये वा नासीत् कश्चित्पराक्रुधः ।
 अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परं । तेषां जयो महानासीद्युध्यतामितरेतरं ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः । जिगीषमाणः संयामे धार्तराष्ट्रान् सराजकान् ।
 त्रिभिः शारदतं विद्धा ह्क्कापुङ्गवैः शिलाश्रितैः । चतुर्भिर्निजघानान्धाराचारैः कृतवर्ष्मणः । २३२
 अयत्स्यामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनं । अय शारदतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्युधिष्ठिरं ।
 ततो दुर्योधनो राजा रथान् सन्नयतावणे । प्रैषयद्यच्च राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ते रथा रथिभिर्युक्ता मनेमासुतरं हसः । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे कौलेयस्य रथं प्रति ।
 ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरं । अदृश्यं सायकैश्चकुर्म्येषा इव दिवाकरं ।
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथा कृतं । नामृण्ण सुस्मरन्त्याः शिखण्डिप्रमुखा रथाः । २३४
 रथैरश्ववरैर्युक्ताः किङ्किणीजाससंष्टतैः । आजग्मुर्भिरचन्ताः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

ततः प्रवृत्ते रौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च यमरात्रिविवर्द्धनः ।
 रथान् सप्तशतान् हत्वा कुरूणामाततायिनां । पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवर्त्तयन्
 तत्र युद्धं महत्सामोत्तव पुष्पस्य पाण्डवैः । न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतं ।
 वर्त्तमाने महायुद्धे निर्भर्यादे समन्ततः । बध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च । ११४
 विनदत्सु च योधेषु शङ्खवैर्यस्य पूरितैः । उत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितेन च ध्वनिना ।
 अतिप्रहृष्टे युद्धे च च्छिद्यमानेषु मर्षसु । धावमानेषु योधेषु जयगृह्णिषु मारिष ।
 मंहारे मर्षतो याते पृथिव्यां शोकसम्भवे । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तदा ।
 निर्भर्यादे ततो युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । प्रादुरासंसदोत्पाता दिविभूमौ सुदारुणाः ।
 चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही । सदण्डाः सोऽस्युक्ता राजन् कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलं । विस्मयाताः प्रादुरासन् नीचैः शर्करवर्षिणः ।
 अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुश्चास्युश्च भृशं । एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान् ।
 पुनर्युद्धाय संमन्य कलिद्यास्तस्युरव्यथाः । रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ।
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् । युध्यध्वमयतो योधाः पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ।
 ततो नः सम्प्रयातानां मद्रूपीधास्तरस्त्रिनः । हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्तापरे तथा । १२०
 अस्मास्तु पुनरासाद्य लब्धलब्धा दुरासदाः । शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ।
 ततो हतं परैराजन् मद्राजबलं तदा । दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत् पराङ्मुखं ।
 गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली । निवर्त्तध्वमधर्षाणां युध्यध्वं किं स्यतेन वः ।
 अनीकं दशबाहसमशानां भरतर्षभ । आसीद्गान्धारराजस्य विशालप्रासयोधिनां ।
 बलेन तेन विक्रम्य वर्त्तमाने जगत्स्ये । पृष्ठतः पाण्डवानोक्तमभ्यग्नश्चित्रितैः शरैः । १२२
 तदभ्रमिव वातेन चिद्यमाणं समन्ततः । अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्वलं ।
 ततो युधिष्ठिरः प्रेत्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् । अभ्यसोदयदव्ययः सहदेवं महाबलं ।
 असौ सुबलपुलो नो जघनं पोष्य दंशितः । सैन्यानि सुदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिं ।
 गच्छ त्वं त्रैपदेयैश्च शकुनिं सौबलं जहि । रथानीकमहं धत्से पाञ्चालसहितोऽजघ ।
 गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनस्य सह त्वया । पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्हते जहि । १२४
 ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरावृताः । पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवस्य वीर्यवान् ।
 पादाताश्च त्रिसाहस्रा त्रैपदेयाश्च सर्वशः । रणे ह्यभ्यद्रवंती तु शकुनिं युद्धदुर्भदं ।
 ततस्तु सौबलं राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवः । जघान पृष्ठतः सेनां जयगृह्णः प्रतापवान् ।
 अश्वारोहास्तु संरन्धाः पाण्डवानां तरस्त्रिणां । प्राविशन् सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तावयाम् ।
 ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्वलं । रणमध्ये व्यतिष्ठन्त शरवर्षैरवाकिरन् । १२६
 तदुद्यतगदाप्रासमहापुरुषसेवितं । प्रावर्त्तत महद्युद्धं राजन् दुर्भन्विते तव ।

उपारमन्त व्याघ्रव्याः प्रेक्षका रयिनोऽभवन् । न हि स्त्रियां परेषां वा विशेषः प्रत्यङ्मुह्यत ।
 शूरबाहुविष्टानां शक्तीनां भरतर्धभ । ज्योतिषामिव सम्पातमपश्यन् कुरूपाण्डवाः ।
 छट्टिभिर्विमलाभिसु तत्र तत्र विशास्यते । सम्पतन्तीभिराकाशमावृतं बद्धशोभत ।
 प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत् समन्ततः । शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ।
 रुधिरोक्षितमर्वाङ्गा विप्रविद्धाश्च पत्रिभिः । हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परं । आविचिताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ।
 ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा वृते । तानपक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्दिग्वादरिन्दम ।
 अन्धान् राजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति । भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बद्ध ।
 केशाकेशि समालम्भा न श्रेकुषेष्टितुं नराः । अन्योन्यमभपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ।
 मल्ला इव समामाद्य निजगुरितरेतरं । अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ।
 भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिणः । तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमग्निनः ।
 रक्तोक्षितैस्त्रिभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः । व्यदृश्यन्त मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रशः ।
 दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमन्येन केनचित् । माश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ।
 रुधिरोक्षितमश्वैराक्षतशस्त्रैरुदायुधैः । भानाप्रहरणैर्घोरैः परस्परबधैषिभिः ।
 सुसन्निकृष्टैः सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठैर्धनिकैः । स मुहूर्त्तं ततो युद्धा सौबलोऽथ विशास्यते ।
 षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरुपायाच्छकुनिस्ततः ।

१९१

१९२

१९३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तथैव पाण्डवानोक्तं रुधिरेण समुचितं । षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरुपायाच्छान्तवाहनं ।

अश्वारोहाश्च पाण्डूनामब्रुवन् रुधिरोक्षिताः । सुसन्निकृष्टे सङ्ग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजीविताः ।

नेह शक्यं रथैर्युद्धं कुत एव महागजैः । रथमिव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ।

१९४

प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः । न पुनः सौबलो राजन् युद्धमभ्यागमिष्यति ।

ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्रिपाः । प्रययुर्थं पाञ्चाल्यो दृष्टद्युम्नो महारथः ।

महदेवोऽपि कौरव्य रजोभिधे समुत्थिते । एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

ततस्तेषु प्रयतिषु शकुनिः सौबलः पुनः । पार्श्वतोऽभ्यहनत् क्रुद्धो दृष्टद्युम्नस्य वाहिनीं ।

तत् पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणस्थित्वाऽभ्यवर्त्तत । तावकानां परेषां परस्परबधैषिणां ।

१९५

ते ह्यन्योन्यमवैक्षन् तास्मन् वीरसमागमे । योधाः पथ्यपतन् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ।

अग्निभिर्गन्धमानानां शिरसां लोकसङ्क्रये । प्रादुरासीन्महाशब्दस्त्रालानां पततामिव ।

विमुक्तानां शरीराणां क्षिप्तानां पततां भुवि । सायुधानाश्च बाहूनामूर्खणाश्च विशास्यते ।

आभीष्टचट्टाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः । निघ्नतो निशितैः शस्त्रैर्भातन् पुत्तान् पितृनपि ।

योधाः परिपतन्ति स्म यथामिषहते खगाः । अन्योन्यं प्रतिस्वरन्वाः समासाद्य परस्परं ।

१९६

अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यग्रन् महत्तमः । सर्वधर्मासनाद्भ्यैरश्वारोदैर्गतासुभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽय सहस्रशः । स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रगामिनां ।
 स्वनताश्च मनुष्याणां सन्निभानां विशास्यते । शतृष्टिपाशशब्दस्तु तुमुलः समपद्यत ।
 भिन्दतां परमर्षाणि राजन्दुर्मान्निवृत्ते तव । अमाभिभूताः संख्याः आन्तवाहाः पिपासवः ।
 विज्ज्वाश्व गितैः शस्त्रैरभ्यवर्त्तन्त तावकाः । मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः । १२५५
 जघ्नः परान् स्वकांश्चैव प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान् । बहवश्च गतप्राणाः क्षत्त्रिया जयगृह्णिनः ।
 भृमावभ्यपतन्नाजन् शरदृष्टिभिराहताः । वृकगृह्णगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
 आमीद्वल्लक्ष्यो घोरस्तव पुत्तस्य पश्यतः । नराश्वकायैः सज्जन्ना भूमिरासीद्विश्रायते ।
 रुधिरौदकचित्रा च भीरूणां भयवर्द्धिनी । असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तलमाणाः पुनः पुनः ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्त्तन्त भारत । प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्य धारणं । १२५६
 योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः । शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धस्य व्यदृश्यत ।
 उद्यम्य च शितं खड्गं रुधिरं समुक्षितं । अथोत्थितेषु बह्वेषु कबन्धेषु नराधिप ।
 तथा रुधिरगन्धेन योधाः कक्षसमाविशन् । मन्दोद्भूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्गलं ।
 अन्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्त्तत सौबलः । ततोऽभ्यधावंस्वरिताः पाण्डवा जयगृह्णिनः ।
 पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतापुधाः । कोष्ठकीकृत्य चापेन परिक्षिप्य च सर्वशः । १२५७
 शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्न्युद्धपारं तितोर्ध्वः । तदीयांस्तान् सम्प्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
 रथाश्चपत्तिदिरदाः पाण्डवानभिद्रुतुः । केचित् पदातिनः पङ्क्तिरुष्टिभिश्च परस्परं ।
 निजघ्नः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् । रथेभ्यः रथिनः पेतुर्दिपेभ्यो हस्तिसादिनः ।
 विमानेभ्यो दिवा भट्टाः सिद्धाः पुण्ड्रजयादिव । एवमन्योन्यमास्त्राय योधा जघ्नमर्हाश्चैव ।
 पितृन् भ्रातृन् वयस्यांश्च पुत्त्रानपि तया परे । एवमासीदमर्थादं युद्धं भरतसत्तम । १२५८
 प्रासामिवाणकलिले वर्त्तमाने सुदारुणे ।

इति श्रीमहाभारते शन्यपर्वणि सङ्ख्ययुद्धे चतुर्विंशतोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले । अथैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्त्तत सौबलः ।
 स यात्वा बाहिनीं तूर्णमब्रवीदै त्वरन् युधि । युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनररिन्दमाः ।
 शृङ्खलत् क्षत्रियांस्तत्र क नुराजा महारथः । शकुनेस्तु वयः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ ।
 अभौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महारथः । यत्रैतत् समहच्छत्रं पुणर्वन्द्यसमप्रभं । १२५९
 यत्रैते सुतमुत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः । यत्रैव तुमुलः शब्दः पर्जन्यनिगदोपमः ।
 तत्र गच्छ द्रुतं राजन् ततो द्रव्यसि कौरवं । एवमुक्तस्तो योर्ध्वः शकुनिः सौबलस्तथा ।
 प्रययौ तत्र यत्रामौ पुत्तस्तव नराधिप । संवृतः सर्वतो वीरैः समरे चित्रयोधिभिः ।
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीकैर्वस्थितं । सरथांस्त्रावकान् सर्वान् हर्षयन् शकुनिज्ञातः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यं दृष्टरूपो विशास्यते । कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽज्ज्वलकृपं ।
 जहि राजपयानीकमन्याः सर्वे जिता मया । नात्यक्ता जीवितं सञ्जी शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः ।
 हते तस्मिन्पयानीके पाण्डवेनाभिपालिते । गजानेतासु हनिष्याम पदातीक्षेतरांस्तथा ।
 मुला तु वचनं तस्य तावका जयगर्द्धिनः । रथेनाभ्यपतन् दृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीं ।
 सर्वे विधृतदृष्टीराः प्रगृहीतशरासनाः । शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान् प्रचक्रिरे ।
 ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विश्रास्यते । प्रादुरासीच्छराणाञ्च सुसुक्तानां सुदारुणः ।
 तान् समोपगतान् दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्मुकान् । उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 चोदयास्यानसम्भ्रान्तः प्रविशेनं बलार्धव । अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ।
 अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनाईन । वर्त्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परं ।
 अगन्तकस्या ध्वजिनी भूत्वा क्षेपां महात्मनां । लयमद्य गता युद्धे पश्य दैवं यथाविधं ।
 समुद्रकल्पश्च बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव । अस्मान्नासाद्य संजातं गोप्यदोषममच्युत ।
 हते भीष्मे तु मन्दध्याच्छिवं स्याद्विह माधव । न च तत् कृतवान् मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिभः ।
 उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं पश्यश्च माधव । तथाऽपि नाऽसौ कृतवान् वीतबुद्धिः सुयोधनः ।
 तस्मिन्सु तुमुले भीष्मे प्रच्युते धरणीतले । न जाने कारणं किन्तु येन युद्धमवर्त्तत ।
 ब्रूतांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान् सुबालिशान् । पतिते शान्तनोः पुत्रे येऽकार्षुः सङ्गरं पुनः ।
 अगन्तरश्च निहते द्रोणे ब्रह्मविदाम्बरे । राधये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशमं ।
 अष्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् स्मृतपुत्रे च पातिते । तत्पुत्रे च नरव्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशमं ।
 श्रुतायुधि हते वीरे जलसन्धे च पौरवे । श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशाम्यत वैशमं ।
 भरिश्चरसि शल्ये च शल्ये चैव जनाईन । आवन्त्येषु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशमं ।
 जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे । वाह्निके मोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशमं ।
 भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदर्शिणे । दुःशासने च निहते नैवाशाम्यत वैशमं ।
 दृष्ट्वा च निहतान् शूरान् पृथक्पाण्डलिकानृपान् । बलिबन्धु रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशमं ।
 अश्वहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् । मोहादा यदि वा लोभाद्नैवाशाम्यत वैशमं ।
 को नुराजा कुले जातः कौरवेयो विशेषतः । निरर्थकं महद्वैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ।
 गुणतोऽप्यधिकं ज्ञात्वा बलतः शौर्यतोऽपि वा । अमूढः को नु युध्येत जानन् प्राज्ञो हिताहितं ।
 यस्तु तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हितं वचः । प्रथमे पाण्डवैः सार्द्धं नोऽन्यस्य शृणुयात् कथं ।
 येन शान्तनवः वीरो द्रोणे विदुर एव च । प्रत्याख्याताः शमस्यार्थं किन्तु तस्याद्य भेषजं ।
 भौक्याद्येन पिता दृष्टः प्रत्याख्यातो जनाईन । तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी ।
 प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्माद्राज्येदधः । कुलान्तकरणे व्यक्तं जात एष जनाईन ।
 तथाऽस्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशास्यते । नैव दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ।

उक्तोऽहं बहुशशात विदुरेण महात्मना । न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रस्तु मानद ।

१२१०

यावत् प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । तावद्युष्मास्त्रपापेषु प्रचरिष्यति पातकं ।

न च युक्तोऽन्याया जेतुमृते युद्धेन माधव । इत्यब्रवीत् सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ।

तत् सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः । यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ।

यो हि श्रुत्वा वचः पथं जामदग्न्याद्यातयं । अवामन्यत दुर्बुद्धिर्भुवं नाशमुपस्थितं ।

उक्तं हि बहुशः मिद्वैर्जातमात्रे सुयोधने । एनं प्राप्य दुरात्मानं त्वयं त्वत्तं गमिष्यति ।

१२१५

तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वैजनाईन । त्वयं गता हि राजानो दुर्व्याधनकृते भृशं ।

सोऽद्य सर्वान्त्रेयोधानिहनिष्यामि माधव । क्षत्रियेषु हतेष्वाशु पून्ये च शिविरे कृते ।

बधाय चात्मानोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति । तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ।

एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन् प्रज्ञया स्वया । विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ।

तस्माद्यः हि चमूं वीर यावद्वृद्धिं शितैः शरैः । दुर्व्याधनं महाबाहो वाणि नोघ्रास्य संयुगे ।

१२२०

जेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव । हलैतदुर्ध्वं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभीपुहस्तो दाशार्धस्तथोक्तः सव्यसाचिना । तद्वलौघममिवाणामभोतः प्राविशद्वलात् ।

गदाखड्गशरैर्धैरं शक्तिकण्टकषड्गुलं । गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमं ।

हयपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशः । व्यचरन्तश्च गोविन्दो रथेनातिपताकिना ।

ते हयाः पाण्डुरा राजन् वहन्तोऽर्जुनमाहवे । दिक्षु सर्वास्त्रदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचेदिताः ।

१२२५

ततः प्राद्याद्रथेनाजौ सव्यसाचो परन्तपः । किरन् शरश्रतांस्तीक्ष्णान् वारिधारा घनो यथा ।

प्रादुरासीन्महाशब्दः शराणां मतपर्वणं । द्रुभिश्चाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ।

असञ्जन्तस्तनुवेषु शरैर्घाः प्रापतन् भुवि । इन्द्राग्निसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः ।

नरान्नागान् समाहृत्य हयांश्चापि विशाम्यते । अपतन्त रणे वाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ।

आभोत् सर्वमवच्छेदं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा ।

१२३०

सर्वमासीज्जगत् पूर्य पार्थनामाङ्कितैः शरैः । रुक्मपुङ्खैर्लोलधैतैः कर्भारपरिमाङ्कितैः ।

ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः । पार्थेन प्रजङ्घधारा बध्यमानाः शितैः शरैः ।

शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः । ददाह समरे योधान् कलमग्निरिव ज्वलन् ।

यथा वनान्ते वनगैर्बिच्छिद्यः कलं दहेत् कृष्णगतिः सुधाषः । भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ।

एवं स नारायणप्रतापी शराभिर्हृत्वावसतिगमतेजाः । ददाह सर्वान्तश्च पुच्छसेनाममृद्यमाणस्तस्मा तरस्वी ।

१२३५

तस्यैषवः प्राणहराः सुमुक्ता नासञ्जन् वैवर्मासु रुक्मपुङ्खाः । न स द्वितीयं प्रसुमोच वाणं नरे ह्ये वा परमद्विपे वा ।

अनेकरूपाकृतिभिर्हि वाणैर्हृत्वायानीकमनुप्रविश्य । स एव एकस्तव पुच्छसेनां जघान दैत्यानिव वक्षपाणिः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकलपुङ्खे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अस्मत्तां यतमानानां पूराणांमनिवर्त्तिनां । सकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ।

इन्द्राग्निमस्यर्शानविसृज्यान्महोजसः । विसृजन् दृश्यते वाणान् धारा मुञ्चन्निवामुदः ।
 तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं किरीटिना । सम्पुद्रुद्राव संगामात्तव पुत्रस्य पश्यतः । १२४०
 पितृन् भ्रातृन् परित्यज्य वयस्यानपि चापरे । हतधूर्या रथाः केचिद्धृतस्तथाऽपरे ।
 भग्नाक्षयुगचक्रेषाः केचिदासनं विश्राम्यते । अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथाऽन्ये वाणपीडिताः ।
 अक्षता युगपत् केचित् प्राद्रवन् भयपीडिताः । केचित् पुञ्चानुपादाय हतभूयिष्ठबान्धवाः ।
 विचक्रुः पितृन्ये महायानपरे पुनः । बान्धवांश्च नरस्यात्र भ्रातृन् सन्निविनस्तथा ।
 दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विश्राम्यते । बहवोऽत्र भृशं विह्वामुद्धमाना महारथाः । १२४१
 निश्चसन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थवाणहता नराः । तान्ये रथमारोप्य आश्वास्थाश्च मुहूर्तकं ।
 विश्रान्ताश्च विद्वेष्टाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे । तानपास्य गताः केचित् पुनरेव युयुत्सवः ।
 कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः । पानोयमपरे पीत्वा पर्याश्रास्य च वाहनं ।
 वर्ष्मणि च समारोप्य केचिद्धृतसक्तम् । समाश्वास्थापरे भ्रातृन् निक्षिप्य शिविरे स्वके ।
 पुत्रानन्ये पितृन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् । सञ्जयित्वा रथान् केचित् यथामुख्यं विश्राम्यते । १२४२
 आसुत्य पाण्डवानोक्तं पुनर्युद्धमरोचयन् । ते शूराः किङ्किणीजालैः समाच्छ्रिता बभामिरे ।
 त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः । आगम्य सहसा केचित् रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
 पाण्डवानामनीकेषु दृष्टुमकमयोधयन् । दृष्टुमोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
 नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयन् । पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
 अभ्यद्रवत्संकुद्धसावकान् हनुमुद्यतः । ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिपः । १२४३
 वाणसङ्घाननेकान् वै प्रेषयामास भारत । दृष्टुमस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 नाराचैर्दुर्गारचैर्बहुभिः क्षिप्रकारिभिः । वत्सदन्तैश्च वाणैश्च कर्षारपरिमाञ्जितैः ।
 अथांश्च चतुरो हत्वा बाह्याररमि चार्पयत् । सोऽतिविह्वो महेष्वासस्तोत्रार्हित इव द्विपः ।
 तस्याश्वांश्चतुरो वाणैः प्रेषयामास मृत्यवे । सारथेस्त्रापि वाणेन शिरः कायादपाहरत् ।
 ततो दुर्व्यूधेना राजा दृष्टमात्तु वाजिनः । अपाक्रमद्वृतरथो नातिदूरमरिन्दमः । १२४४
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः । तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः ।
 ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः । पाण्डवानयिनः पञ्च समन्तात् पर्यवारयन् ।
 ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत । अशोभन्त महाराज ग्रहा व्याघ्रा घनैरिव ।
 ततोऽर्जुनो महारा । लम्बलक्षो महाभुजः । विनिर्यथै रथेनैव श्रेताश्च कृष्णसारथिः ।
 स समन्तात् परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः । नाराचैर्बिम्बिधैस्तैर्दौर्गजानीकमपोययत् । १२४५
 तत्रैकवाणमिहतानपश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च निर्भिन्नान् सन्ध्याचिन्ता ।
 भीमधेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः । करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्वली ।
 अथाभुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिनिवात्सकः । समुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथं ।

विचेसुस्तावकाः सैन्याः शस्त्रयूचे प्रसस्तुवुः । अविग्रह बलं सर्व्वं गदाहस्तैः कुक्षीदरे ।
 गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भाजखलान् । धावमानानपश्याम कुञ्जरान् पर्व्वतोपमान् । ११००
 प्राङ्गवन् कुञ्जरास्तु तु भीमसेनगदाहताः । पेतुराक्षरं कला च्छिन्नपथा इवाङ्गयः ।
 प्रभिन्नकुम्भान् सुबह्वन् द्रवमाणानितस्ततः । पतमानांश्च संप्रेक्ष्य विचेसुस्तव सैनिकाः ।
 युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । गार्ङ्गपत्रैः श्रितैर्व्वायैर्नन्युर्वै यमसादरे ।
 धृष्टद्युम्नसु समरे पराजित्य नराधिपं । अपक्रान्ते तव सुते ह्यवष्टं समाश्रिते ।
 दृष्ट्वा च पाण्डवान् सर्व्वान् कुञ्जरैः परिवारितान् । धृष्टद्युम्नो महाराज सहस्र समुपाङ्गवत् । ११०५
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् ययौ । अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमं ।
 अश्रुत्यामा कृपश्चैव कृतवर्म्मा च सात्ततः । अपश्यन् क्षत्रियास्तत्र क्षत्रु दुर्य्योधनो गतः ।
 तेऽपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनकपौ । मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ।
 विवर्णवदना भूला पर्य्यपृच्छन्त ते सुतं । आह्वः केचिद्व्रते स्मृते प्रयातो यत्र सौबलः ।
 अपरे त्वन्नुवन्तश्च क्षत्रिया भृशविचिताः । दुर्य्योधनेन किं कार्य्यं द्रुपदं यदि जीवति । १११०
 युधामन्युः सहिताः सर्व्वे किं वो राजा करिष्यति । ते क्षत्रियाः क्षतैर्गोवैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।
 शरैः समीक्ष्यमाणान्स्मृतातिव्यक्रमयाब्रुवन् । ददं सर्व्वं वलं हन्मो येन स्म परिवारिताः ।
 एते सर्व्वे गजान् हत्वा उपायान्ति स्म पाण्डवाः । श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्रुत्यामा महाबलः ।
 हत्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं द्रुह्यहं । हृपश्च कृतवर्म्मा च प्रययुर्ध्वं सौबलः ।
 रथानीकं परित्यज्य भूराः सुदृढधन्विनः । ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः । १११५
 आययुः पाण्डवा राजन् विनिघ्नन्तः स्म तावकान् । दृष्ट्वा तु तानापततः सम्प्रहृष्टान्महारथान् ।
 पराक्रान्तास्तथा वीरान्निराशं जीविते तदा । विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलं ।
 परिचीणयुधान्दृष्ट्वा तामहं परिवारितान् । राजन् बलेन ह्यङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 आत्मना पञ्चमोऽयुधं पाञ्चालस्य बलेन ह । तस्मिन्देहे व्यवस्थाप्य यत्र शारदतः स्थितः ।
 संप्रद्रुता वयं पञ्च किरीटिग्ररपीडिताः । धृष्टद्युम्नं महारौद्रं तत्र नोऽभूद्रूपा महान् । ११२०
 जितास्तेन वयं सर्व्वे व्यपथाम रणान्ततः । अयापश्यं सात्यकिं तमुपायातं महारथं ।
 रथैस्तुःश्रितैर्वीरो मामभ्यद्रुददाहवे । धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथञ्चिच्छ्रान्तवाहनात् ।
 पतितो माधवामोके दुष्कृती नरकं यया । तत्र युद्धमभूद्द्वारं मुहूर्त्तमतिदारुणं ।
 सात्यकिस्तु महाबाहुर्मह हत्वा परिच्छदं । जीवयाहमष्टहानां मूर्च्छितं पतितं भुवि ।
 ततो मुहूर्त्तादिव तद्गजानीकमबध्यत । गदया भीमसेनेन नाराचैरर्ज्जुनेन च । ११२५
 ते प्रहृष्टा महानागाः समन्तात् पर्व्वतोपमाः । नातिप्रविद्धेव गतिः पाण्डवानामाश्रयत ।
 रथमार्गास्तथा चक्रे भीमसेनो महाबलः । पाण्डवानां महाराज व्यपाकर्षन्महागजान् ।
 अश्रुत्यामा कृपश्चैव कृतवर्म्मा च सात्ततः । अपश्यन्तो रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमं ।

राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथं । परित्यज्य च पाञ्चाक्षं प्रयाता स्रजं कौबलः ।
 राज्ञो दर्शनसंविग्ना वर्त्तमाने जनस्ये ।
 इति श्रीमहाभारते शतपथ्येऽपि दुर्योधनापधाने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ गजानीके हते तस्मिन् पाण्डपुत्रेण भारत । बन्धमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ।
 परन्तश्च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमं । दण्डहस्तं यथा कुङ्कुमनक्तं प्राणहारिणं ।
 समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव । अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ।
 सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् । दुर्योधनः सुतान्तश्च जैत्रो मूरिवलो रविः ।
 जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्लभहोऽरिहा । दुर्लभोचननामा च दुष्प्रधर्षणश्चैव च ।
 अतर्क्य च महाबाहुः सर्वे युद्धविशारदाः । इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।
 भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतो दिशं । ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः ।
 मुमोच निशितान् वाणान् पुत्राणान्तव मर्कसु । ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ।
 भीमसेनमुपासेदुः प्रवणादिव कुञ्जरं । ततः कुङ्को रणे भीमः शिरो दुर्योधनश्च ह ।
 चुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले । ततोऽपरेण भस्मेन सर्वावरणभेदिना ।
 सुतान्तमवधीहोमस्तव पुत्रं महारथं । जयत्सेनं तथा विद्धा नाराचैव हसन्निव ।
 पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिन्दमः । स पपात रथाङ्गुनौ राजंस्त्वर्षं ममार च ।
 अतर्क्य तु ततो भीमं कुङ्को विव्याध मारिष । शतेन मृगवाजानां शराणां नतपर्व्वशां ।
 ततः कुङ्को रणे भीमो जैत्रं भरिबलं रविं । जीनेतांस्त्रिभिरानर्क्यद्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ।
 ते हता न्यपतन्भूमौ खन्दनेभ्यो महारथाः । वसन्ते पुष्पशबला निरुक्ता इव किंशुकाः ।
 ततोऽपरेण भस्मेन तीक्ष्णेन च परन्तपः । दुर्लभोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ।
 स हतः प्रापतङ्गुनौ स्वरथाद्रथिनाम्बरः । निरेस्तु कूटजो भग्नो माहतेनेव पादपः ।
 दुष्प्रधर्षं ततश्चैव सुजातश्च सुतन्तव । एकैकं न्यवधीत् संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां चमूमुखे ।
 तौ शिलीमुखविट्वाङ्गौ पेतत्तूरयसप्तभौ । ततः पतन्तं समरे अभिवीक्ष्य सुतन्तव ।
 भस्मेन पातयामास भीमो दुर्लभहं रणे । स पपात ततो वाहात् पश्यतां सर्वधन्विनां ।
 दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातृन् बहूनेकेन संयुगे । अमर्षवशमापन्नः अतर्क्य भीममभ्यधात् ।
 विलिपन् सुमहत्पापं कार्त्तिकरविभूषितं । विस्मजन् सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान् बहून् ।
 स तु राजन् धनुष्किन्वा पाण्डवस्य महामृधे । अयैवं क्षिप्रधन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ।
 ततोऽन्यदुनुरादाय भीमसेनो महाबलः । अवाकिरन्तव युतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 महदासीत्तथैर्युद्धं चित्ररूपं भयानकं । यादृशं समरे पूर्वं जम्बवासवयोर्व्वभौ ।
 तथोस्तत्र शितैर्भुक्तैर्यमदण्डनिमैः शरैः । समाच्छन्ना धरा सर्वा खं दिशो विदिशस्तथा ।
 ततः अतर्क्य संकुङ्को धनुरादाय सायकैः । भीमसेनं रणे राजन् बाहोहरसि चार्पयत् ।

सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना । भीमः सञ्जुभे जुहुः पर्वणीव महीदधिः ।
 ततो भीमो रुषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिव । सारथिस्तुरग्यांश्च शरैर्भिन्ये यमलयं ।
 विरथं तं समान्त्य विशिखैर्लामवाहिभिः । अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन् पाणिनाघवं । १४७०
 श्रुतव्या विरयो राजाददे खड्गचर्मणी । अथास्यादहतः खड्गं शतचन्द्रश्च भानुमतः ।
 क्षुरप्रेण शिरः कायात् पातयामास पाण्डवः । क्षिप्रोक्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मना ।
 पपात कायः स रथादसुधामनुनादयन् । तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिताः ।
 अभ्यद्रवन्त संगमे भीमसेनं युयुत्सवः । तानापतत एवाशु हतशेषाद्वलार्णवात् ।
 दंशितान् प्रतिजयाह भीमसेनः प्रतापवान् । ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः । १४७५
 ततस्तु संवृतो भीमस्त्वावकैर्ब्रिजितैः शरैः । पीडयामास तान् सर्वान् सहस्राक्ष इवासुरान् ।
 ततः पञ्चशतान् हत्वा सवरूथान्महारथान् । जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ।
 हत्वा शतसहस्राणि पत्नीनां परमेषुभिः । वाजिनाञ्च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ।
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव । मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ।
 तन्तथा युध्यमानं वै विनिव्रज्यस्तव तावकान् । ईक्षितुं नेतास्वहन्ते स्म तव सैन्या नराधिप । १४८०
 विश्राज्य च कुरुन् सर्व्यास्तांश्च हत्वा पदानुगान् । दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे चासयानो महाद्विपान् ।
 हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशान्यते । किञ्चिच्छेषा महाराज रूपेण समपथत ।
 इति श्रीमहाभारते श्लेषपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनो महाराज दुर्दुर्षसापि ते सुतः । हतशेषौ तदा संख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ।
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितं । उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं ।
 शचवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिवारिताः । गृहीत्वा सञ्जयश्चासौ निवृत्तः शिनिपुङ्गवः । १४८५
 परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत । योधयित्वा रणे योधान् धार्तराष्ट्रान् सहानुगान् ।
 दुर्योधनमभित्यज्य त्रय एव व्यवस्थिताः । रूपश्च कृतवर्मा च द्वौ णिश्चैव महारथः ।
 असौ तिष्ठति पाञ्चाख्यः श्रिया परमया युतः । दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
 असौ दुर्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः । कृत्रेण भिद्यमाणेन प्रेक्षमाणो मुञ्जर्मुजः ।
 प्रतियूय बलं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः । एनं हत्वा शितैर्वाणैः कृतकृत्यो भविष्यति । १४९०
 गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वाञ्च प्राप्तमरिन्दमं । यावत् विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनं ।
 यातु कश्चित् पाञ्चाख्यं निप्रमागम्यतामिति । परिश्रान्तबलस्त्वावत् नैव मुच्येत किञ्चिद्वि ।
 हत्वा तव बलं सर्वं सङ्ग्रामे धृतराष्ट्रजः । जितान् पाण्डुसुतान् मत्वा रूपं धारयते महत् ।
 निहतं स्व बलं दृष्ट्वा पीडितश्चापि पाण्डवैः । भ्रुवमेष्यति संगमे बधायैवात्मनो नृपः ।
 एवमुक्तः फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् । धार्तराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन माधव । १४९५
 यावेतावाञ्जितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः । हतो भीमो हतो द्वेष्टः कर्णो वैकर्त्तनो हतः ।

मद्रराजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः । हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौबलस्य च ।
 रथानाम्नु शते शिष्टे द्वे एव तु जमाईन । दन्तिनाञ्च शतं सायं त्रिमाहसाः पदातयः ।
 अश्वत्यामा कृपयैव त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा । उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सार्वभौमः ।
 एतद्वलमभूच्छ्रेयं धार्तराष्ट्रस्य माधव । मोक्षो न नूनं कालान्नु विद्यते भुवि कस्यचित् ।
 तथा विनिहते सैन्ये परस्य दुर्योधनं स्थितं । अद्याहनि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ।
 न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिह चिन्तये । ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति मदेत्कटाः ।
 तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि स्थुर्न मानुषाः । अद्य युद्धेषु संकुट्टे दीर्घं रात्रः प्राजागरं ।
 अपनेष्यामि गान्धारं घातयित्वा शितैः शरैः । निहत्या वै दुराचारी यानि रत्नानि सौबलः ।
 सभायामहरद्यूते पुनस्तान्याहराम्यहं । अद्य ता अपि वेत्सन्ति सर्वानागपुरे स्त्रियः ।
 श्रुत्वा पतोश्च पुच्छाश्च पाण्डवैर्निहतान् युधि । समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
 अद्य दुर्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च मोक्ष्यति । नापयाति भयात् कृष्ण मंगामाद्यदि चेन्मम ।
 निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुबालिशं । मम ह्येतदशक्तं वै वाजिदृन्दमरिन्दम ।
 मोढुं व्यातलनिर्वोषं यार्यह यावन्निहगम्यहं । एवमुक्तु दाशार्धः पाण्डवेन यशस्विना ।
 अशोदयद्वयान् राजन् दुर्योधनबलं प्रति । तदनीकमभिप्रेक्ष्य चयः सञ्जा महारथाः ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष । प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघांसया ।
 तान् प्रेक्ष्य सहितान् सर्वान् जवेनोद्यतकार्मुकान् । सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ।
 सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् । सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ।
 सहदेवं तव सुतो हयवृष्ठगतोऽभ्ययात् । ततो हि यत्नतः विप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
 प्रभेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्वृष्टं । सोऽपाविशद्रुधोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
 रुधिराग्नितसर्व्याङ्ग आग्नीविष द्रव श्वसन् । प्रतिलभ्य ततः संज्ञा सहदेवो विशास्यते ।
 दुर्योधनं शरैस्तोच्छ्रैः संकुट्टः समवाकिरत् । पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कृन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 शूराणामश्ववृष्टेभ्यः शिरसि निचकर्त्त ह । तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्वृष्टभिः शरैः ।
 पातयित्वा हयान् सर्वान्स्त्रिगर्त्तानां रथान् यथैव । ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्त्तानां महारथाः ।
 अर्जुनं वासुदेवञ्च शरवैर्परवाकिरन् । सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
 ततोऽस्य स्यन्दनस्थेवां चिच्छेद पाण्डुनन्दनः । शिलाशितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
 शिरश्चिच्छेद महमा तप्तकुण्डलभूषणं । स वै पतन्मृधे राजन् योधानां मिषतान्तव ।
 यथा सिंहो दने राजन् मृगं परिवभुञ्जितः । तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः ।
 विद्धा तानहनत् सर्वान् रथान् हृक्कविभूषितान् । ततः प्रायात्क्षरन् पार्थो दीर्घकाशं सुमंतृतं ।
 मुञ्चन् क्रोधविषं त्रीक्ष्णं प्रस्रलाधिपतिं प्रति । तमर्जुनः प्रवृत्तानां शतेन भरतवर्धन ।
 पूरयित्वा ततो वाहान् प्राहरत्तस्य धम्बिनः । ततः शरं समाधाय यमदण्डोपवनं तदा ।

१४१०

१४१५

१४२०

१४२५

१४३०

१४३५

सुशर्माणं समुद्दिश्य चित्तेपाशं हसन्निव । स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तिन धन्विना ।
 सुशर्माणं समासाद्य विभेदं हृदयं रणे । स गतासुर्माहाराज पपात धरणीतले ।
 मन्दयन् पाण्डवान् सर्वान् व्यययंश्चापि तावकान् । सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्तानस्य महारथान् ।
 सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत् कथं । ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान् हत्वा पदानुगान् । १४९०
 अभ्यगाद्भारती सेनां हतशेषां महारथः । भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुच्छं तव जनाधिप ।
 मुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव । ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् ।
 चुरप्रेण मुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतक्रुवि । तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
 परिवव्रूरे भीमं किरन्तो विविधान् शरान् । ततस्तु निशितैर्बाणैस्तवाणीकं वृकोदरः ।
 दम्भाशनिसमस्तैर्भैः समन्तात् पर्यवाकिरत् । ततः क्षणेन तङ्गीमो न्यहनद्भरतर्षभ । १४९५
 तेषु तु च्छिद्यमानेषु सेनाध्या महाारथाः । भीमसेनं समासाद्य ततोऽप्युत्थन्त भारत ।
 स तान् सर्वान् शरैर्धोरैरवाकिरत पाण्डवः । तथैव तावकान् राजन् पाण्डवेयान् महारथान् ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पर्यवारयन् । आकुलं तदभूत् सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
 तावकानाञ्च समरे पाण्डवेयैर्युत्सतां । तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
 उभयोः सेनयोरान् संशोचन्तः स्वबान्धवान् । १४९९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सुशर्मबधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संपामे गजवाजिनरक्ष्ये । शकुनिः शैबलो राजन् सहदेवं समभ्यथात् ।
 ततोऽस्यापततस्त्रुणं महदेवः प्रतापवान् । शरौघान् प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगाज् ।
 उल्लूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः । सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ।
 ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परं । विविधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 स्वर्णपुद्गैः शिलाधैतैराकर्णात् प्रहितैः शरैः । तेषाञ्चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विश्राग्यते । १५०५
 आच्छादयद्दिशः सर्वान् धारा इव पयोमुखः । ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
 चेरतुः कदनं सङ्घे कुर्वन्तो मुमहाबलौ । ताभ्यां शरशतैश्चक्षुः तदलं तव भारत ।
 अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह । अशैर्बिम्बपरिधावद्भिः शरैश्चैर्बिम्बश्राग्यते ।
 तत्र तत्र वृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान् बहून् । निहतानां हयानाञ्च सशैव हयसादिभिः ।
 चर्मभिर्बिम्बनिकतैश्च प्रासैश्चैश्च मारिष । अष्टिभिः शक्तिभिश्चैव सासिप्रासपरस्रधैः । १५१०
 सञ्क्रान्ता शयिवो जज्ञे कुसुमैः शबला इव । योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परं ।
 उदृत्तनयनैरोपात् मन्दष्टौष्ठपुष्टैर्मुखैः । सकुण्डलैर्बही च्छन्ना पद्मकिञ्चलास्रिभैः ।
 भुजैश्चैर्बहाराज नागराजकरोपमैः । साङ्गदैः सतनुचैश्च सासिप्रासपरस्रधैः ।
 कबन्धैस्त्यक्तैश्चैर्बृहद्विषापरैर्युधि । कथ्यादगणसञ्क्रान्ता घोराभूत् पृथिवीपते ।
 अन्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्माहाहवे । प्रहृष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनं । १५१५

एतस्मिन्नन्तरे गृहः सौवलेयः प्रतापवान् । प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ।
 सविह्वलो महाराज रथोपस्थ उपविशत् । सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 सर्वसैन्यानि संकुट्टा वारयामास भारत । निर्विभेदं च नारायः प्रतप्ताऽयं सहस्रशः ।
 विनिर्भिधाकरोषैव सिंहनादमरिन्दमः । तेन ब्रह्मेण विजयः सर्वे सद्यन्वारणाः ।
 प्राद्रवन् सहसा भीताः शकुनेषु पदानुगाः । प्रमत्तानव तान् दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽजवीत् । २६२०
 निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा युधामन्युं किं हनेन वः । इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् सम्भ्रुत ।
 प्राणान् जहाति यो वीरो युद्धे पृष्ठमदंशयन् । इवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौवलेस्य पदानुगाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । द्रवद्विस्तत्र राजेन्द्रकृतः ब्रह्मेऽतिदारुणः ।
 क्षुब्धसागरसङ्काशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत् । तांस्ततः पुरतो दृष्ट्वा सौवलेस्य पदानुगान् ।
 प्रत्युद्ययुर्मेहराज पाण्डवा विजयोद्यमतः । प्रत्यान्वस्य च दुर्द्वेषः सहदेवो विश्राम्यते । २६२५
 शकुनिं दशभिर्विज्ज्ञा ह्यथासास्य त्रिभिः शरैः । धनुश्चिच्छेद च शरैः सौवलेस्य हसन्निव ।
 अथान्यद्वनुरादाय शकुनिर्युद्धदुर्मदः । विव्याध नकुलं पश्चा भीमसेनस्य सप्तभिः ।
 उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः । सहदेवस्तु सप्तत्या परीक्षन् पितरं रणे ।
 तं भीमसेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः । शकुनिश्च चतुःपञ्चा पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ।
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपयितैः । सहदेवं रणे कुहून्महादधम् शरवृष्टिभिः । २६३०
 पथ्व्यं वारिधाराभिः सविधुत इवाम्बुदाः । ततोऽस्थापततः गृहः सहदेवः प्रतापवान् ।
 उलूकस्य महाराज भलेनापाहरक्षिरः । स जगाम रथाम्भूमिं सहदेवेन पातितः ।
 रुधिरास्रतधन्वाङ्गो मन्दयन् पाण्डवान् युधि । पुनस्तु निहतं दृष्ट्वा शकुनितत्र भारत ।
 साश्रुकण्ठा विनिश्चस्य क्षन्तुर्ध्याक्वमनुस्मरन् । चिन्तयित्वा मुहूर्तं स वाच्यपूर्णचक्षुः भ्रमन् ।
 सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः । तामपास्य शरान्मुक्ताम् शरवह्नैः प्रतापवान् । २६३५
 सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे । क्षिप्ते धनुवि राजेन्द्र शकुनिः सौवलेसदा ।
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् । तमापतन्तं सहसा घोररूपं विश्राम्यते ।
 द्विधा चिच्छेद समरे सौवलेस्य हसन्निव । अस्मिं दृष्ट्वा तथा च्छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदां ।
 प्राहिणोत् सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि । ततः शक्तिं महाघोरां कास्तरात्रिमिवोद्यतां ।
 प्रेषयामास संकुट्टः पाण्डवं प्रति सौवलेः । तामापतन्तीं सहसा शरैः कनकभूषणैः । २६४०
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव । सा पपात त्रिधा च्छिन्ना भूमौ कनकभूषणा ।
 शीर्यमाणं यथा दीप्ता गगनाद्वै शतवृद्धा । शक्तिं विमिहतां दृष्ट्वा सौवलेस्य भयार्हितं ।
 दुर्दुस्तवाक्काः सर्वे भये जाते सधौबलाः । अथोत्कृष्टं महाबासीत् पाण्डवैर्जितकाश्रिभिः ।
 धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन् । तान् वै विमलसो दृष्ट्वा माद्रीपुलः प्रतापवान् ।
 शरैरेकसाहसैर्धारयामास संयुगे । ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैरथैर्वैधे धृतं । २६४५

आसमाद रणे यानं सहदेवोऽय सौबलं । स्वमंगमवतिष्ठन्तं संख्याय शकुनिं नृप ।
 रयेण काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् । अधिष्ठं बलवत् कृत्वा व्याधिपत् सुमद्वहनुः ।
 स सौबलमभिद्रुत्य गार्ङ्गपतैः शिलाशितैः । भृशमभ्यसन्तु क्रुद्धस्तौ चैरिव महादिपं ।
 उवाच चैनं मेधावी निगूह्य स्मारयन्निव । क्षत्रधर्मे स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ।
 यत्तदा ह्यस्य मूढ ग्लहस्य चैः सभातले । फलमस्य प्रपश्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्धने । १३५०
 निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन् पुरा । दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्तथाश्च मातुलः ।
 अद्य ते निहिन्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः । कृत्वात् फलमिवाविद्धं लगुडेन प्रमाथिना ।
 एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः । संक्रुद्धो रणशार्ङ्गलो वेगेनाभिजघान तं ।
 अभिगम्य सुदुर्द्धः सहदेवो युधां पतिः । विजय्य बलवचापं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 शकुनिं दशभिर्विद्धा चतुर्भिश्चास्य बाजिनः । कर्चं ध्वजं धनुश्चास्य च्छिन्त्वा सिंहं हवानदत् । १३५१
 क्षिप्रध्वजधनुश्चक्रः सहदेवेन सौबलः । ततोऽतिविद्धो बद्धभिः सर्वमर्षसु सायकैः ।
 ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । शकुनेः प्रेथयामास शरद्वष्टिं दुरासदां ।
 ततस्तु क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे । प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रं ।
 माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं प्राशं सुदृप्तौ च भुञ्जौ रणये । भलैस्त्रिभिर्युगपत् सञ्चकर्त्त ननाद चोच्चैस्तरसाजिमथे
 तस्याण्डकारी सुप्रमाहितेन सुवर्णपुङ्गेन दृढायसेन । भलेन सर्वविरणातिगेन शिरः शरीरात् प्रममाय भूयः । १३५२
 शरेण कर्त्तस्तरभूषणेन दिवाकराभेन सुसंहितेन । हतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन पपात भूमौ सुबलस्य पुत्रः ।
 स तच्छिरो वेगवता शरेण सुवर्णपुङ्गेन शिलाशितेन । प्रवैरयत् कुपितः पाण्डुपुत्रो यत्तत् कुरुणामनयस्य मूलं ।
 हतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगानं । योधास्त्रदीया भयमष्टसत्त्वा दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ।
 विप्रद्रुताः शुष्कमुखा विषंश्चा गाण्डीवधोषिण समाकृताश्च । भयार्हिता भग्नरथाश्च नागाः पदानयस्यैव सधार्त्तरात्राः ।
 ततो रथाश्चकुनिं पातयित्वा मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः । शङ्खान् प्रदधुः समरेऽतिवृष्टाः सकेशवान् सैनिकान् हर्षयन्तः ।
 तच्चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो वृष्टा भुवाणाः सहदेवमाजौ । दिव्या हतो नैजतिको दुरात्मा सहात्मजो वीर रणे त्वथेति । १३५३
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शकुन्युलकवधे ऊनत्रिशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ अथ हृदप्रवेशपर्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदं नृपाः । त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान् पथ्यवारयन् ।
 तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात् सहदेवजये धृतः । भीमसेनश्च तेजस्रो क्रुद्धाभीविषदर्शनः ।
 शक्राष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसतां । सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ।
 संगृहीतायुधान् बाहून् योधानामभिधावतां । भलैस्त्रिच्छेदबीभत्सुः शिरास्तपि हयानपि । १३५०
 ते हताः प्रत्यपश्यन्त वसुधां विगतासवः । चरता लेकत्रोरेण प्रहताः सव्यसाचिना ।
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसङ्कथं । हतशेषान् समानीय क्रुद्धो रथमणान् बहन् ।

कुञ्जरांश्च हयान् चैव पादांश्च समन्ततः । उवाच सहितान् सर्वान् धार्तराष्ट्र इदं वचः ।
समासाद्य रणे सर्वान् पाण्डवान् समुद्रङ्गान् । पाञ्चालश्चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्तत ।
तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः । अभ्युद्यच्छूरे पाथीन् तव पुत्रस्य शसनात् ।
तानभ्यापततः शीघ्रं हतश्रेष्ठान् महारणे । शरैराशोविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ।
तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहुर्त्तैन महात्मभिः । अबध्यत रणं प्राप्य चातारं नाभ्यविन्दत ।
प्रतिष्ठमानन् भयाच्चावतिष्ठति दंष्ट्रितं । अश्वैर्भिपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा दृतेः ।
न प्राज्ञाद्यन्त समरे दिग्गजं प्रदिग्गजया । ततस्तु पाण्डवाभीकाभिः सृत्य बहवो जनाः ।
अभ्यङ्गलावकान् युद्धे मुहुर्त्तादिव भारत । ततो निःश्रेयसमभवत्तत् सैन्यं तव भारत ।
अशोहिण्यः समेतस्तु तव पुत्रस्य भारत । एकादश हतां युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसहस्रयैः ।
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु । एको दुर्योधनो राजजहृष्टतः शत्रुः सतः ।
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वान् दृष्ट्वा शून्याश्च मेदिनीं । विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे ।
मुदितान् सर्वतः सिद्धान् नर्दमानान् समन्ततः । वाणशब्दरवाञ्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनां ।
दुर्योधनो महाराज कम्पजेनाभिसंवृतः । अपयाने मनस्युक्ते विहीनबलवाचनः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निहते ममके सैन्ये निःश्रेष्ठे शिरिवे कृते । पाण्डवानां बले स्मृतं किञ्च श्रेयमभूत्तदा ।
एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय । यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम ।
बलवर्थं तदा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ रथानां दे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च । पञ्च चान्सहस्राणि पत्नीनाञ्च शतं शताः ।
एतच्छ्रेयसमभूद्राजन् पाण्डवानां महद्वलं । परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ।
एकाको भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः । नापय्यत् समरे कश्चित् सहायं रथिनाम्बरः ।
नर्दमानान् परान्दृष्ट्वा स्वबलस्य च सङ्कथं । तथा दृष्ट्वा महाराज स एकः पृथिवीपतिः ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् । एकादशचमूभर्त्ता पुष्टो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो ह्रदं । नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिप ।
सम्भार वचनं चतुर्धमशीलस्य धीमतः । इदं नूनं महाप्राप्नो विदुरो दृष्टवान् पुरा ।
महद्वैशमसमाकं चक्षिष्याणाञ्च संयुगे । एवं विचिन्तयानस्तु प्रविवर्तुर्ह्रदं नृपः ।
दुःखवन्तमहदयो दृष्ट्वा राजन् बलवर्थं । पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यद्रवन्त संकुङ्काश्च व राजन् बलं प्रति । शत्रून्प्रतिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जितां ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः । तान् हत्वा निशितैर्बाणैः सामात्यान् सह बन्धुभिः ।
रथे श्वेतहथे तिष्ठन्मूर्ध्नि वक्त्रशोभत । सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरयकुञ्जरे ।
महावनमिव च्छिन्नमभवत्तावकं बलं । अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यदृश्यत । द्रोणपुत्रादृते वीरास्तथैव कृतवर्षणः ।

२५०५

२५०६

२५०७

२५०८

२५०९

२५१०

कृपाय गौतमाद्राजन् पार्थिवाश्च तवात्मजात् । धृष्टद्युम्नसु मां दृष्ट्वा सह स्वाद्यकिनाऽज्वीत् ।
 किमनेन गृहीतेन नामेनार्योऽस्ति जीवता । धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्षेता महारथः ।
 उद्यम्य निशितं खड्गं हनुं मामुद्यतस्तदा । तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽज्वीत् । १९०५
 मुख्यतां सञ्जयो जीवन् न हन्यथः कवचम् । द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्षेता कृताञ्जलिः ।
 ततो मामब्रवीन्मुक्ता स्त्रिंशो सञ्जय साधय । अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्षा निराबुधः ।
 प्रातिष्ठं येन नगरं सायाक्रे बधिरोक्षितः । शोशमाश्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितं ।
 एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविकृतं । स तु मामभूपूर्वाको नाशक्रोदभिवोक्षितुं ।
 उपप्रेतत मां दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितं । तच्चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
 मुहूर्त्तं नाशकदन्तुमतिदुःखपरिप्लुतं । ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान् ग्रहणं तदा ।
 द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमात्मनः । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा प्रतिपन्नश्च चेतसा ।
 भ्रातृभ्य सर्वसैन्यानि पथ्यपृच्छत मां ततः । तस्मै तदहमाचले सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 भ्रातृभ्य निहतान् सर्वान् सैन्यञ्च विनिपातितं । त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकाणां नराधिप ।
 इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽज्वीत् । स दीर्घमिव निश्मस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः । १९१५
 अबौ मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुष्पे पथ्यभाषत । तदन्यो नेह सङ्ग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
 द्वितीयं नेह पश्यामि स्महायाश्च पाण्डवाः । शूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ।
 दुर्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो ब्रूद इत्युत । सुहृद्भिस्तादृशैर्हीनः पुष्पैर्भातभिरेव च ।
 पाण्डवैश्च हते राज्ये को न जीवेत् सादृशः । आचक्षीथाः सर्वमिदं माञ्च मुक्तं महास्रवात् ।
 तस्मिंस्तोयद्वदे गुप्तं जीवन्तं भृशविकृतं । श्वमुक्त्वा महाराज्यं प्राविशन्तं महाब्रूदं । १९२०
 अस्तमयत तोयश्च मायया अनुजाधिपः । तस्मिन् ब्रूदे प्रविष्टे तु नीलयात्रा आस्तावदानम् ।
 अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेक्षुषः । क्षमं प्राणहृतं वीरं द्रौणिञ्च रथिनाम्बरं ।
 भोजश्च कृतवर्माणं सहितान् भरविचिताम् । ते सर्वे माञ्चनिप्रेक्ष्य तूर्णमन्वानोदयम् ।
 उपयाय च मामभूचर्दिषा जीवसि सञ्जय । अत्र चन्दैः मां सर्वं पुष्पं तव जनाधिपं ।
 कश्चिदुर्योधनो राजा स मे जीवति सञ्जय । कश्चातमानं तेभ्यस्तदा कुञ्जलिर्नृपं । १९२५
 तथैव सर्वमाचलं यन्मां दुर्योधनोऽज्वीत् । ब्रूदश्चैवाहमाचले यं प्रविष्टो नराधिपः ।
 अश्रुतामा तु तद्राजन् निश्मस्य वचनं मम । तं ब्रूदं विपुलं प्रेक्ष्य कर्णं पथ्यदेवयत् ।
 अहो धिक् स जानाति जीवतोऽस्मात्तराधिपः । पर्याप्तां हि वधं तेन सह योधयितुं परान् ।
 ते तु तत्र चिरं कालं विलस्य तु महारथाः । प्राद्ववयिमां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुताक्षणे ।
 ते तु मां रथमरोप्य कपल्य सुपरिष्कृतं । सेनानिश्रेष्ठमाजमुर्हतशेषास्तयो रथाः । १९३०
 तत्र गुल्माः परिचिताः सूर्ये चास्तमिति मतिः । सर्वे विशुकुशः श्रुत्वा पुत्राणां तव सञ्जयं ।
 ततो ब्रूद्वा महाराज घोषितां रक्षिणे नराः । राजदारानुपादाय प्रषयुर्भगवं प्रति ।

तत्र विक्रोशमानानां रुदन्तीनाञ्च सन्ध्याः । प्रादुरासीत्सहाश्रमः श्रुत्वा तद्वलसङ्गतं ।
ततस्ता योषितो राजन् रुदन्धौ वै मुहुर्मुहुः । कुरथ इव शब्देन नादयन्धो महीतलं ।
आजगुः करजैश्चपि पाणिभिश्च शिरास्तुत । ललुलुसुस्तदा केशान् क्रोशन्धस्तत्र तत्र च ।
हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्ध उरसि च । शोचन्धस्तत्र रुदतुः क्रन्दमाना विशम्पते ।
ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भयातुराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
वेज्रव्यासकहस्ताश्च दाराभ्यस्ता विशम्पते । शबनीयानि शुभ्राणि स्यर्द्धास्तरणवन्ति च ।
सम्पदाय पुनस्तूर्णं नगरं जनरक्षणं । आस्थायाश्चतरीयुकान् स्खन्दनानपरे पुनः ।
स्नान् स्नान् दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । अदृष्टपूर्व्यां या नार्यो भास्करेणापि वेगमु ।
ददृशुस्ता महाराज जना याता पुरं प्रति । तास्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनशान्धवाः । अगोपाला विपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
ययुर्नगराः सम्भ्रान्ता भीमसेनभयार्हिताः । अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थिव्याऽभूत् सुदारुणं ।
प्रेतमाणास्तदाऽन्योन्यमधावन्नगरं प्रति । तस्मिंस्तथा वर्तमाने विद्रवे भृशदारुणे ।
ययुस्तुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् । जितो दुर्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
एकादशचक्रभर्त्ता भ्रातरस्यास्य स्त्रदिताः । हताश्च कुरवः संख्ये भीमद्रोणपुरःसराः ।
अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगायदृच्छया । विद्रुतानि च सर्व्याणि शिविराणि समन्ततः ।
इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः । अदृष्टपूर्व्यां दुःखार्ता भयव्याकुललोचनाः ।
हरिणा इव विचस्ता वीचमाणा दिशो दश । दुर्योधनस्य सर्चिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशनैः सह प्रभो ।
धुधिरिमनुज्ञाय भीमसेनं तथैव च । एतदर्थं महाबाहुभयोः संन्यवेदयत् ।
तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं कण्ठवेदिता । परिव्रज्य महाबाहुवैद्यापुत्रं श्वसर्कयन् ।
ततः स रथमाख्याय द्रुतमथानचोदयत् । संवाहयितवांश्चापि राजदारान् पुरं प्रति ।
तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे । प्रविष्टो हास्तिनपुरं वाप्यकण्ठेऽभ्रलोचनः ।
अपश्यत महाप्राज्ञं विदरं साश्रुलोचनं । राज्ञः समीपाजिष्कान्तं शोकोपहतचेतसं ।
तमब्रवीन् सत्यधृतिः प्रणमं त्वगतः स्थितं । दिक्षा कुरुक्षेत्रे दृष्टे अस्मिंस्त्वं पुत्र जोषसि ।
विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः । एतद्वै कारणं सर्वं विसरेण निवेदय ।
॥ युरमुखाच ॥ निहते शकुनौ तत्र सञ्जातिसुतबान्धवे । हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
स्वकं स हयमुज्ज्वलं प्राङ्मुखः प्राद्रवद्गताम् । अपकान्ते तु नृपतौ स्वन्यावारनिवेशनात् ।
भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति । ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणां चास्य सर्वशः ।
वाहनेषु समारोप्य अथवाः प्राद्रवन् मयात् । ततोऽहं समनुज्ञाय राजानं सहकेशवं ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन् लोकान् प्रधावितान् । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाजितं ।

प्राप्तकालमिदं सर्वं विदुरः सर्वधर्मावित् । अपूजयदमेधात्मा युयुत्सुं वाक्यमब्रवीत् ।
 प्राप्तकालमिदं सर्वं भवतो भरतर्षभे । रक्षितः कुलधर्मस्य सानुक्रोशतया त्वया ।
 दिव्या त्वामिह संप्रामादस्मादीरभयात् पुरं । समागतमपश्याम चांशुमन्तमिव प्रजाः । ११६
 अन्धस्य नृपतेर्धृष्टिभ्यस्मादीर्षदर्शिनः । वज्रशो वाच्यमानस्य देवोपहतचेतसः ।
 त्वमेको व्यसनात्तस्य जीवसे पुत्र सव्यस्रः । अस्य त्वमिह विश्रान्तः शोऽभिगन्ता युधिष्ठिरं ।
 एतावदुक्ता वचनं विदुरः सानुलोचनः । युयुत्सुं समनुप्राप्य प्रविवेश नृपकथं ।
 पौरजानपदैर्दुःखाद्वा हेति भृशमादितं । निरामन्दं गतश्रीकं हताराममिव कथं ।
 शून्यरूपमपध्वंसं दुःखाद्दुःखतरोऽभवत् । विदुरः सर्वधर्मशो विह्वलेनान्तरात्मना । ११७
 विवेश नगरं राजन् निश्चमंश्च शनैः शनैः । युयुत्सुरपि तां रानिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ।
 वन्द्यमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत् सुदुःखितः । चिन्तयानः कथं तीव्रं भारतानां परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि युयुत्सुगमने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रैरणाजिरे । मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वन्त सञ्जय ।
 हतवर्मा हृष्यैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् । दुर्योधनस्तु मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सम्प्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनां । विद्रुते शिविरे शून्ये भृशोद्दिग्वास्तयो रथाः । ११८
 निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा वै जयिनां स्वनं । विद्रुतं शिविरं दृष्ट्वा सायाह्ने राजगृहद्विजिनः ।
 स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते हृदमभ्ययुः । युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्राष्ट्रभिः सहितो रणे ।
 हृष्टः पर्यचरद्राजन् दुर्योधनबधेषया । मार्गमाणास्तु तं क्रुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ।
 यत्नतोऽन्वेयमाणास्ते नैवापश्यन् जनाधिपं । स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ।
 तं हृदं प्राविशश्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया । यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तावाहनाः । ११९
 ततः स्वशिविरं प्राप्य व्यतिष्ठन् ससैनिकाः । ततः हृष्य द्रोणश्च हतवर्मा च सात्वतः ।
 सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रघातास्तं हृदं शनैः । ते तं हृदं समासाद्य यत्र शेते जनाधिपः ।
 अभ्यभाषन्त दुर्द्धर्धं राजानं सुप्तमन्त्रभिः । राजकुतिष्ठ युध्यस्व महास्त्राभिर्युधिष्ठिरं ।
 जित्वा वा प्रयिवों भुङ्क्तु हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।
 प्रतिविद्धाश्च भृयिष्ठं च शिष्टास्तत्र सैनिकाः । न ते वेगं विषदितुं शक्तास्तव विश्राम्यते । १२०
 अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भरत ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ दिव्या पश्यामि वो मुक्तानीकृशात् पुरुषचयात् । पाण्डुकौरवसमर्द्धाब्जोवमानाभ्यर्षभान् ।
 विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतकल्माः । भवन्तश्च परिश्रान्ता वयश्च भृशविचिताः ।
 छदोर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये । न त्वेतदद्भुतं वीरा यदो महदिदं मनः ।
 अस्मासु च परा भक्तिर्न तु कालः पराक्रमे । विश्राम्येकां निशमय भवद्भिः सहितो रणे । १२१
 प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून् श्वे न मेऽस्त्यत्र संशयः ।

॥ सल्य उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽब्रवीद्वैद्यो राजानं युद्धदुर्मदं । उत्तिष्ठ राजन् भद्रम्नो विजेष्यामि वयं परान् ।
 दृष्टापूर्तेन दग्धेन सत्येन च जयेन च । अपि राजन् यथा शक्यं निहन्मियामि सीमकान् ।
 मा स्म युद्धततां प्रीतिमाप्नुयां सल्यनोचितां । बदीमां रजनीं व्युष्टां न हि हस्तिवराजले ।
 माहवा सर्वपाप्मानान् विमोक्ष्ये कवचं विभो । इति सत्यं ब्रवीत्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप ।
 तेषु सम्भाषमाणेषु व्याधास्तं हेममाधयुः । मांसभारपरिभ्रान्ताः पानीधार्थं बद्धश्चया ।
 ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः । मांसभारानुपाजद्भुक्त्या परमया विभो ।
 ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वे तद्वचनं रहः । दुर्योधनवचस्यैव शृणुषुः सङ्गता मिथः ।
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे । निर्व्वन्धं परमशुक्लदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ।
 तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महाराथम् । अयुद्धममस्यैव राजानं स्थितमभूति ।
 तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः । व्याधाऽभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्थं सुधीधनं ।
 ते पूर्व्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा व्यासन् सुतस्य । यद्वैष्णोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गता ।
 ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा । अन्योन्यमब्रुवन् राजस्यगव्याधाः जनैरिदं ।
 दुर्योधनं ख्यापयामः धनं दास्यति पाण्डवः । अव्यकमिह नः स्वातो हृदे दुर्योधनो नृपः ।
 तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः । आख्यातुं सलिले मुक्तं दुर्योधनममर्षणं ।
 धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते । शयानं सलिले सर्वे कथयामा धनुर्भूते ।
 स नो दास्यति सुप्रतो धनानि बद्धजान्मुत । किं नो मांसेन शृङ्गेण परिक्षिपेत् शोषिणा ।
 एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः सम्प्रहृष्टा धनार्थिनः । मांसभारानुगदाथ प्रचयुः शिविरं प्रति ।
 पाण्डवापि महाराज सलिलस्थाः प्रहारिणः । अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितं ।
 निहतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेश्वरः । चारान् सन्धेययामासुः समन्तात्तद्रणाजिरं ।
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपं । न्यवेदयन्त सञ्चिता धर्मराजस्य सैनिकाः ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चारणां भरतर्षभ । चिन्तामभ्यगमन्तीत्रा निश्चयाथ च पार्थिवः ।
 अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ । तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ।
 आजग्मुः शिविरं हृष्टा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपं । वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ।
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलं । तस्मै तत् सर्वमाचख्युर्दुत्तं यच्च वै श्रुतं ।
 ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बद्ध । धर्मराजाथ तत् सर्वमाचचक्षे परन्तपः ।
 अभौ दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः । संशय्य सलिलं श्रेते धृष्टार्थे परितप्यसे ।
 तदपो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशम्भते । अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत् सह सोदरैः ।
 तस्य श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिले हृदं । क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत् पुरस्कृत्य जनार्दनं ।
 ततः किन्नकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशम्भते । पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाप्मानानाञ्च सर्वशः ।
 धिक्छेदनादांस्ततश्चक्रुः स्फोडाश्च भरतर्षभ । त्वरिताः सल्लिया राजन् जम्मुर्देपायनं हृदं ।

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टस्त्यसकृद्रेणे । प्राक्रान्तं सोमकालं च दृष्टरूपाः समन्ततः ।
 तेषामाण्डु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनां । बभूव तुमुलः शब्दे दिवस्पृक् पृथिवीपते ।
 दुर्योधनं परीक्षन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरं । अश्वयुस्स्वरितास्ते वै राजानं आन्तवाहनाः ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । दृष्टद्युक्श्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः । १०९४
 उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः । पाञ्चालानाञ्च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ।
 हयाश्च सर्वे नागाश्च श्वशश्च पदातयः । ततः प्राप्नो महाराज धर्मराजः प्रतापवान् ।
 द्वैपायनद्वन्द्वं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् । शीतात्मजजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरं ।
 मायया सलिलं क्षभ्य यत्राभूत्ते स्थितः सुतः । अत्यद्भुतेन विधिना देवयोगेन भारत ।
 सलिलान्तर्गतः श्वेते दुर्द्धर्षः कस्यचित् प्रभो । मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः । १०९०
 ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् । शुश्रुवे तुमुजं शब्दं जलदोपमनिखनं ।
 युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र तं हृदं सह मोदरैः । आजगाम महाराज तव पुत्रबधाय वै ।
 महता शङ्कनादेन रथनेमिस्त्रिनेन च । ऊर्ध्वं धुन्वन् महारैः कस्ययंश्चापि मेदिनीं ।
 यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथः । कृतवर्मा कृपो द्रौणीराजानमिदमब्रुवन् ।
 इमे ह्याद्यान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः । अपयास्यामहे तावदनुजानां तु नो भवान् । १०९५
 दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरस्त्रिनां । तथेत्युक्त्वा हृदं तं वै माययाऽस्तम्भयप्रभो ।
 ते त्वनुज्ञाय राजानं भृशं शोकपरायणाः । जम्बुद्वीरे महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ।
 ते गत्वा दूरमध्वानं न्ययोधं प्रेक्ष्य मारिष । न्यविशन्त भृशं आन्तस्त्रिन्तयन्तो नृपं प्रति ।
 विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः । पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ।
 कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति । कथं नु पाण्डवा राजन् प्रतिपश्यन्ति कैारवं । १०९०
 इत्येवञ्चिन्तयानास्तु रथेभ्योऽश्वान् विमुच्य ते । तत्रासाञ्चक्रिरे राजन् कृपप्रभृतयो रथाः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वादशप्रवेशपर्वणि दुर्योधनान्वेषणे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ सञ्ज्ञय उवाच ॥ तत्तत्सर्वपथातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः । तं हृदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् ।
 आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनं हृदं । सन्धितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाग्रयं ।
 वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः । पथेमां धार्तराष्ट्रेण मायामसु प्रयोजितां ।
 विष्टभ्य सलिलं श्वेते नास्य मानुषतो भयं । दैवीं मायामिमाम् कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययं । १०९५
 निहता निहतिप्रज्ञो न मे जीवन् विमोक्ष्यते । यद्यस्य समरे सङ्गं कुरुते वज्रसूक्तयं ।
 तथाऽप्येनं हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत । मायावी मायया बध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।

क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्मामासु प्रयोज्य च । जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनं ।

क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः । क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बहुः महात्मना । १०९०

क्रियाभ्युपायैर्भ्रमिर्हरिणाजो महासुरः । हरिणकम्पिपुत्रैव क्रिययैव निरुदितौ ।
 वृत्रश्च निहतो राजन् क्रिययैव न संशयः । तथा पौलस्त्यमयो रावणो नाम राक्षसः ।
 रामेण निहतो राजन् मानवन्धः सहानुगः । क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ।
 क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन् पुरातनौ । तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ।
 वातापिरिल्लक्ष्यैव त्रिशिराश्च तथा विभो । सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निरुदितौ ।
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुव्यते विभो । क्रिया बलवती राजन्मान्यत् किञ्चिद्युधिष्ठिर ।
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा । क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियास्तस्मात् समाचर ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संश्रितव्रतः । जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलं ।
 अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत । सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्यु कृतस्त्वया ।
 सर्व्वं चतुर्न घातयित्वा स्वकुलश्च विश्रान्यते । जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छन् जीवितमात्मनः ।
 उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व महास्त्राभिः सुयोधन । स ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क ते गतः ।
 यस्त्वं संलभ्य सलिलं भोतो राजन् व्यवस्थितः । सर्व्वं त्वं शूर इत्येवं जना जल्पन्ति मंसदि ।
 व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्य्यं सलिलशायिनः । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।
 कौरवेभ्यो विशेषेण कुलं जन्म च संस्मर । स कथं कौरवे वंशे प्रशंसन् जन्म चात्मनः ।
 युद्धाङ्गीतस्तत्सौम्यं प्रविश्य प्रतिष्ठसि । अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ।
 अनार्थजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन् पलायनं । कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ।
 दमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्रान् भ्रातृन् पितृंस्तथा । सम्बन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान् बान्धवांस्तथा ।
 घातयित्वा कथं तात हृदे तिष्ठसि साम्प्रतं । शूरमानो न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत ।
 शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्व्वलोकस्य शृष्टवतः । न हि शूराः पलायन्ते शत्रून् दृष्ट्वा कथञ्चन ।
 ब्रूहि वा त्वं यथा धृत्या दूरं त्यजसि सङ्गरं । स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः ।
 घातयित्वा सर्व्वभैर्यं भ्रातृश्वैव सुयोधन । नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया ।
 चतुर्धर्ममपाश्रित्य त्वदिधेन सुयोधन । यत्तु कर्णमपाश्रित्य शकुनिश्चापि शैबलं ।
 अमर्त्य इव संमोहात् त्वमात्मानं न बुद्धवान् । तत्पापं समहत् कृच्छ्रं प्रतियुध्यस्व भारत ।
 कथं हि त्वदिधे मोहाद्रोच्येत पलायनं । क ते तत् पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।
 क च विक्रान्ता याता क च विस्फूर्जितं महत् । क ते कृतास्त्रता याता किञ्च श्रेष्ठे जलाशये ।
 स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व चतुर्धर्मेण भारत । अस्मांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्तस्यसि भारत । एष ते परमो धर्मः स्मृष्टो धात्रा महात्मना ।
 तं कुरुष्व ययातयं राजा भव महारथ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ता महाराज धर्मपुत्रेण धीमता । सलिलस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ नैतस्मिन् महाराज यद्गोः प्राणिनाविशेत् । न च प्राणभयाङ्गीतो व्यपयातोऽसि भारत ।

अरथस्यानिषङ्गी च निहतः पार्थिवसारथिः । एकस्याप्यगणः संख्ये प्रत्याश्रयमरोचयं ।
 न प्राणहेतेर्न भयात् विषादादिशान्तिः । इदमन्तः प्रविष्टोऽस्मि अमात्स्यमनुदितं ।
 त्वञ्चाश्वसिहि कैन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव । अहमुत्थाय नः सर्वान् प्रतिपद्यामि संयुगे ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आश्रया एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे । तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वैह सुयोधन ।
 हत्वा वा समरे पार्थिव स्त्रीतं राज्यमवाप्नुहि । निहतो वा रणेऽस्माभिर्बीरलोकमवाप्स्यसि । १७३
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरुणां कुरुनन्दन । त इमे निहताः सर्वे भ्रातरौ मे जनेश्वर ।
 क्षीणरत्नाश्च पृथिवीं हतं चत्त्रियपुङ्गवां । न ह्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विध्वामिव योषितं ।
 अद्यापि त्वहमाश्रमे त्वां विजितुं युधिष्ठिर । भङ्गा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ।
 न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् । द्रोणे कर्णे च संग्रामे निहते च पितामहे ।
 अस्त्रिदानीमिदं राजन् केवला पृथिवी तव । असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत् प्रशामितुं । १७४
 सुहृदस्तादृशान् हत्वा पुत्रान् भ्रातृन् पितृन्पि । भवद्भिश्च हते राज्ये को न जीवेत् मादृशः ।
 अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः । रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपत्नस्य भारत ।
 हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा । रथा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्तेनां विगतज्वरः ।
 वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्क्षणी । नहि मे निर्जनस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ।
 गच्छ त्वं भुङ्क्तु राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वरां । हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां ययामुखं । १७५
 ॥ मद्भय उवाच ॥ दुर्योधनं तव पुतं सलिलस्थं महायशः । श्रुत्वा तु कुरुषं वाक्यमभाषत युधिष्ठिरः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आर्त्तप्रलापात्मा तात सलिलस्थः प्रभाषिथाः । नैतन्मनसि मे राजन् वासितं शकुनेरिव ।
 यदि वाऽपि समर्थः स्वास्त्वं दानाय सुयोधन । नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशामितुं ।
 अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमं । न हि धर्मः स्मृतो राजन् चत्त्रियस्य प्रतिग्रहः ।
 त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहं । त्वान्तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्ताऽस्मि वसुधामिमं । १७६
 अनौश्वरस्य पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि । त्वयेयं पृथिवी राजन् किं न दत्ता तदैव हि ।
 धर्मतो याचमानानां शमार्थश्च कुलस्य च । वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलं ।
 किमिदानीं ददासि त्वं कोहि ते चित्तविभ्रमः । अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्भि मेदिनीं ।
 न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन । आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि ।
 मान्तु निर्जित्य मंगमे पालयेमां वसुन्धरां । सूच्येणापि यद्वृत्तेरपि धीयेत भारत । १७७
 तस्माच्चमपि चेन्मद्यं न ददाति पुरा भवान् । स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशाग्यते ।
 सूच्यं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि त्विति । श्वमेधार्थमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमं ।
 को हि भूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुन्धरां । त्वन्तु केवलमौर्ध्वेण विमूढो नावबुध्यसे ।
 पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे । अस्मान् वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमं ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्ब्रह्मलोकाननुत्तमान् । आवयोर्जीवितौ राजन् मयि च त्वयि च भुवं । १७८

संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति । जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि सम्प्रति वर्तते ।
नो वयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः । दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽश्मसुः प्रवेष्टतः ।
आशो विषैर्बिषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः । त्वया विनिहता राजन् राज्यस्य हरणेन च ।
अप्रियाणाञ्च वचनैर्द्रौपद्याः कर्धणेन च । एतस्मात् कारणात् पाप जीवितं ते न विद्यते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युधस्य युद्धे श्रेयो भविष्यति । एवमु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
कीर्त्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ।

१८१३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ब्रह्मवैवर्तपर्वणि दुर्योधनभर्तने द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तश्च ब्रह्मवैवर्तपर्व ॥ ३२ ॥

॥ अथ गदायुद्धपर्व ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं सन्तर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः । प्रकृत्या मनुमान् वीरः कथमासीत्परन्तपः ।
नहि सन्तर्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन । राजभावेन मान्यस्य सर्वलोकस्य सोऽभवत् ।
यस्यातपत्रच्छायाऽपि स्वका भागेस्तथा प्रभा । खेदायैवाभिमानितात् सहेतैवं कथञ्चन ।
इयञ्च पृथिवी सर्व्या सञ्चेच्छाटविका भृशं । प्रसादाद्विचित्रं यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ।
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैश्चिंशेवतः । विहीनस्य स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृते भृशं ।
स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः । किमब्रवीत्पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्षुः सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तर्ज्यमानस्तदा राजशुद्धकलसवात्मजः । युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ।
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्यो जनाधिपः । दीर्घमुष्णञ्च निशस्य सलिलस्यः पुनः पुनः ।
सलिलाव्रिगते राजा धुन्वन् हसौ पुनः पुनः । मनस्यकार युद्धाय राजानश्चाभ्यभाषत ।
यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनः । अहमेकः परिभूना विरथो हतवाहनः ।
आत्तशस्त्रैरथोपेतैर्बहुभिः परिवारितः । कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो धोद्धुमुत्सहे ।
एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर । न ह्येको बहुभिर्बहिरैरन्येभ्यो योधयितुं युधि ।
विशेषतो विक्रवचः आन्तस्त्रापत्समाश्रितः । भृशं विचित्रगात्रस्य आन्तवाहनसैनिकः ।
न मे त्वत्तो भयं राजन् च पार्थादुकोदरात् । फाल्गुनादासुदेवादा पाञ्चालेभ्योऽय वा पुनः ।
यमाभ्यां युयुधानादा येऽन्ये तव च सैनिकाः । एकः सर्वानहं कुट्टो वारयिष्ये युधि स्थितः ।
धर्ममूला सतां कीर्त्तिर्कन्यापाणां मराधिप । धर्मज्ञैर्वेह कीर्त्तिञ्च पालयन् प्रब्रवीम्यहं ।
अहमुत्थाय सर्वान् वै प्रतियोस्यामि संयुगे । अनुगम्यागतान् सर्वानमृतान् संवत्सरो यथा ।
अथ वः सरान् सायानशस्त्रो विरथोऽपि सन् । नक्षत्राणीव सर्व्वाणि सहिता रत्निसङ्घये ।
तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत पाण्डवाः । अद्यानृष्यं गमिष्यामि क्षत्रिबाणां यशस्विनां ।
वाक्कीकर्तृणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः । जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च । पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनः सौबलस्य च ।

१८१०

१८१३

१८२०

१८२३

मित्राणां सुहृदाश्चैव बान्धवानां तथैव च । आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।

एतावदुक्ता वचने विरराम नराधिपः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिक्षा त्वमपि जानीषे सप्तधर्मं सुयोधन । दिक्षा ते वर्तते बुद्धिर्धृष्टाक्षैव महाभुज । १८१०

दिक्षा शूरोऽपि कैरव्य दिक्षा जानासि सङ्गरं । यस्त्वमेको हि नः सर्वान् संवृगे धोदुमि ऋषि ।

एक एकेन सङ्गम्य यत्ते सन्धतमायुधं । तं त्वमादाय युध्त्स्व प्रेक्षकाक्षो वयं क्षिताः ।

अयमिष्टञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एकस्त्रेद्योऽहमाकन्दे शूरोऽद्य मम दीयतां । आयुधानामियद्यापि वृता तत्सन्धते गदा ।

हत्वैकं भवतामेकः श्रेष्ठं मां धोऽभिमन्यते । पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह । १८१५

वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे । इदमेकं गदायुद्धं भवत्वग्रहृतं महत् ।

अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः । युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ।

गदया त्वां महामाहो विजेष्यामि सहानुजं । पाश्चात्तान् दृष्ट्वा यथाशैव ये चान्ये तव सैनिकाः ।

न हि मे सम्भ्रमो जातु शङ्कादपि युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन । एक एकेन सङ्गम्य संवृगे गदया बली । १८२०

पुरुषो भव गान्धारे युध्त्स्व सुसमाहितः । अद्य ते जीवितं नास्ति यदिन्द्रोऽपि तवाश्रयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतत् स नरशार्ङ्गलो नामृष्यत तवात्मजः । सलिलात्तर्गतः श्वेते महानाग इव श्वसन् ।

तथाऽसौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः । वचो न ममृषे राजकुत्तमाश्रयः कग्रामिव ।

सञ्ज्ञेभ्यः सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् । अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणं ।

अन्तर्जालात् समुत्तस्यौ नागेन्द्र इव निश्चसन् । स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे क्लृवायसीं गदं । १८२५

उदतिष्ठत पुनस्ते प्रतपन्निवानिव । ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृतां ।

गदं परामृषद्भोमान् धार्तराष्ट्रो महाबलः । गदाहस्तान् तु तं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्यतं ।

प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलपाणिमवस्थितं । सगदो भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यया ।

ददृशुः सर्वपाश्चात्ताः पुनं तव जनाधिप । तमुत्तीर्णन्तु सम्प्रेक्ष्य समहश्यन्त सर्वशः ।

पाश्चात्ताः पाण्डवेयाश्च तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । अवहामन्तु तं मत्वा पुनो दुर्योधनस्तव । १८३०

उद्धृत्य नयने कुट्टो दिधक्षुरिव पाण्डवान् । त्रिशूलां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दृष्टश्चमच्छदः ।

प्रत्युवाच ततस्तान् वै पाण्डवान् सहकेशवान् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अस्त्रावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यय पाण्डवाः । गमिष्यय हताः सद्यः सपाश्चात्ता यमक्षयं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ उत्थितश्च जलान्तस्मात्पुनो दुर्योधनस्तव । अतिष्ठत गदापाणीरुधिरैण समुक्षितः ।

तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितं । शरीरं स्म तदा भाति स्ववन्निव महोधरः । १८३५

तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः । वैवस्वतमिव क्रुद्धं किङ्करोद्यतपाणिनं ।

स मेघनिगदो हर्षान्नर्दन्निव च गोवृषः । आजुहाव ततः पार्थिवं गदया युधि वीर्यवान् ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ एकैकेन च मां व्युपमासीदत युधिष्ठिर । न केको बलमिच्छाम्यो वीरो बोधयितुं युधि ।

न्यस्तवशां विशेषेण आन्तस्थाषु परिभुतः । भृशं विवृतगात्रस्य हतबाह्वसैनिकः ।

अवश्यमेव योद्धव्ये सर्वैरेव मया सह । युक्तत्वयुक्तमित्येतदेति त्वच्चैव सर्वदा ।

१८०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माभूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन । तदाऽभिमन्यु बह्वो जगुर्धुधि मक्षरायाः ।

सप्तधर्म भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घृणं । अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्यु तदागतं ।

सर्वे भवन्तो धर्मशाः सर्वे शूरास्तनुयजः । न्यायेन युध्वातां प्रोक्ता शकलोकगतिः पुरा ।

यद्येकस्तु न हन्तव्यो बलभिर्दुर्मै एव तु । तदाऽभिमन्यु बह्वो निगङ्गुलक्षते कथं ।

सर्वो विमृषते जन्तुः कृष्णस्यो धर्मदर्शनं । पदस्थः पिहितः द्वारं परलोकस्थ पश्यति ।

१८०५

आमुञ्च कवचं वीर मूर्खजान् धमयस्व च । यथान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।

इममेकस्य ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । पद्माभां पाण्डवेयानां धेनु त्वं योद्धुमिच्छसि ।

तं हत्वा वै भवात्माजा हतो वा स्मर्गमाप्नुहि । ऋते च जीवितादीर युद्धे किं कुर्वते प्रिय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्तव सुतो राजन् दर्शयामाह काञ्चनं । विचित्रस्य त्रिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतं ।

सोऽवबद्धशिरस्ताणः शुभकाञ्चनवर्णमृत् । रराज राजन् पुनस्तो काञ्चनः शैलराजिव ।

१८००

सञ्जङ्गः सगदो राजन् सञ्जः संपाममूर्द्धनि । अमवीत् पाण्डवान् सर्वान् पुनो दुर्व्योधनस्तव ।

भ्रातृणां भवतामेको युध्वातां गदया मया । सहदेवेन वा योस्ये भीमेन नकुलेन वा ।

अथ वा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्धभ । योस्येऽहं सङ्करं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ।

अहमद्य गमिष्यामि वैरस्थान्तं सुदुर्गमं । गदया पुरुषव्याघ्र हेमपङ्क्तिवद्धया ।

गदायुद्धे न मे कश्चित् सहृष्टोऽस्तीति चिन्तये । गदया वो हनिष्यामि सर्वानिव समागतान् ।

१८०५

न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केन च । न युक्तमात्मना वक्रमेवं गर्वोद्धूतं वचः ।

अथ वा सफलं ह्येतत् करिष्ये भवतां पुरः । अस्मिन्मुहूर्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविव्यति ।

गृह्णातु च गदां यो वै योस्यतेऽद्य मया सह ।

इति श्रीमहाभारते शतपथपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्व्योधनसंवादे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं दुर्व्योधने राजन् गर्वमाने मुहुर्मुहुः । युधिष्ठिरस्य संकुल्ला बासुदेवोऽजवीदिदं ।

यदि नाम ह्ययं युद्धे वरवेत् त्वां युधिष्ठिर । अर्जुनं नकुलञ्चैव सहदेवमथापि वा ।

१८१०

किमिदं माहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशं । एकमेव निहत्यजो भव राजा कुरुष्विति ।

न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे । एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।

आयसे पुरुषे २ जन् भीमभेन जिधांसया । कथं नाम भवेत् कार्यमस्माभिर्भरतर्धभ ।

माहसं कृतवांस्तन्तु ह्यपुकोशाकृषोत्तम । ऋते दृकोदरात् पार्थात् स च नातिहतममः ।

तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा । विषमं शकुनेष्वैव तव चैव विशाम्यते ।

१८१५

बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः । बलवान् वा कृती वेति कृती राजन् विगिष्यते ।

मोऽयं राजस्त्वया शत्रुः स मे पथि निवेशितः । न्यस्तस्वात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयं ।
 कोऽनु सर्वान् विनिर्जित्य शत्रून्नेकेन वैरिणा । कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतं ।
 न हि पश्यामि तं लोको योऽद्य दुर्योधनं रणे । गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादम्रोऽपि हि ।
 न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः । जेतुं न्यायेन शक्नो वै कृती राजा सुयोधनः ।
 स कथं वदसे शत्रून् युध्यस्व नदधेति हि । एकश्च नो निहत्यजौ भव राजेति भारत ।
 वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः । न्यायतो युध्यमानानां कृती शेष महाबलः ।
 एकं वाऽस्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः । नूनं न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्त्याश्च सन्ततिः ।
 अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्षाय वा पुनः ।

१८०

॥ भीमसेन उवाच ॥ मधुसूदन माकार्षीर्जिषादं यदुनन्दन । अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य मृशदुर्गमे ।
 अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः । विजयो वै भुवः कृष्ण धर्मराजस्य वृश्यते ।
 अर्धद्वेन गुणेनेयं गदा गुह्यतरी मम । न तथा धार्तराष्ट्रस्य माकार्षीर्माधव व्यथा ।
 अहमेतं हि गदया संयुगे योद्धुमुत्सहे । भवन्तः प्रेसकाः सर्वे मम सन्तु जनाईन ।
 सामरानपि लोकांस्त्रीन् नानाशस्त्रधरान् युधि । योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा सम्भावमाणन्तु वासुदेवो वृकोदरं । इष्टः सम्पूजयामास वचनघ्नेदमब्रवीत् ।
 त्वामश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः । निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्नो न संशयः ।
 त्वया विनिहताः सर्वे धार्तराष्ट्रा महारणे । राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ।
 कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा । त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ।
 हत्वा दुर्योधनश्चापि प्रयच्छेत्सर्वीं ससागरं । धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ।
 त्वाम् प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनश्यति । त्वमस्य सकृदिनो भङ्गा प्रतिज्ञां पालयिष्यसि ।
 यत्नेन तु सदा पार्थ योद्धव्यो हृतराष्ट्रजः । कृती च बलवत्सैव युद्धशौण्ड्यं नित्यदा ।
 ततस्तु सात्यकीराजन् पूजयामास पाण्डवं । पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।
 तद्वचो भीमसेनस्य सर्वं श्रुत्वाभ्यपूजयन् । ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
 सञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्ममिव भास्करं । अहमेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
 न हि शक्नो रणे जेतुं मामेष पुरुषधमः । अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये मम ।
 सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवोऽग्निमिवार्जुनः । शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयं ।
 निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुखो भव । अद्य कीर्त्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
 प्राणान् श्रियश्च राज्यश्च मोक्ष्ये तेऽद्य सुयोधनं । राजा च हृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतं ।
 स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजं । इत्युक्त्वा भरतसेष्टो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
 उदतिष्ठत युद्धाय शक्नो वृत्तमिवाकलयन् । तदाङ्गानमस्तुभ्यन् वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान् ।
 प्रत्युपस्थित एवाऽऽमनो मत्तमिव दिपं । गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितं ।

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

ददुष्टः पाण्डवाः सर्वे कैलासनिव इति । तमेकाकिनमायाय भार्तराष्ट्रं मदायुद्धं ।
 वियूयमिव मातङ्गं समस्यन्त पाण्डवाः । न सभूमौ न च भये न च स्वाग्निर्न च व्यथा ।
 आसीदुर्व्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे । समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासनिव इति ।
 भीमसेनस्तदा राजन् दुर्व्योधनमयाजवीत् । राज्ञाऽपि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत् कृतं । ११०
 स्मर तदुष्कृतं कर्ष्य यद्भूतं वारणावते । त्रैपदी च परिक्रिष्टा सभामध्ये रणसल्ला ।
 द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेर्भुङ्क्ष्विति श्रुत्वात् । यानि चान्यानि दुष्टात्मन् पापानि कृतवानसि ।
 अत्रागः सु च पार्थेषु तस्य पश्य महत् फलं । लङ्कते निहतः ज्ञेते भरतस्य महायथाः ।
 गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः । हतो त्राणस्य कर्णस्य हतः शस्त्रः प्रतापवान् ।
 वैरस्य चादिकर्त्ताऽसौ शकुनिर्निहतो रणे । भ्रातरस्तो हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः । ११५
 राजानश्च हताः शूराः समरेभ्य निवर्त्तिनः । एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
 प्रातिकामो तथा पापो त्रैपथाः क्षेपणद्वृतः । अर्वाग्रिष्टस्वमेवैकः कुलजोऽधमपूरुषः ।
 लामयथ हनिष्यामि गदया नाच संशयः । अस्य तेऽहं रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृप ।
 राज्याशां विपुलां राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतं ।
 ॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ किं कथ्यतेन वज्रना युध्यस्वाद्य मया सच । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर । १२०
 किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितं । हिमवच्छिखराकारां प्रगट्वा महतीं गदां ।
 गदिनं कोऽद्य मां पाप हन्तुमुक्तं हते पुनः । न्यायतो युष्मन्मानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ।
 मा दृष्ट्वा गर्ज्य कैलेय शरदाभ्रमिवाजलं । दर्शयस्व बलं युद्धे यावन्तत्तेऽद्य विद्यते ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा पाण्डवाः अहस्यञ्जवाः । सर्वे सम्पूजयामासुस्तदसौ विजिगीषवः ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः । भूयः संहरयामासुराजन् दुर्व्योधनं नृप । १२५
 दृष्ट्वन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत । शस्त्राणि सम्प्रदीयन्ते पाण्डवानां जयैषिणां ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि भीमसेनदुर्व्योधनसंवादे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् युद्धे महाराज सुधृष्टके मुदारणे । उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 ततस्तालध्वजो रामस्तथोयुद्धे उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्ययोराजन्नाजगाम हलायुधः ।
 तं दृष्ट्वा परमश्रीताः पाण्डवाः बह्वक्शवाः । उपगम्योपसंगृह्य त्रिधिवत् प्रत्यपूजयन् ।
 पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् । शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव । १३५
 अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवं । दुर्व्योधनश्च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितं ।
 चलन्निशदह न्यद्य दे च मे निःसृतस्य वै । पुष्पेण संप्रथतोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ।
 शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव । ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्व्योधनवृकोदरौ ।
 युद्धभूमिं गतौ वीरावुभावेव विरेजतुः । ततो युधिष्ठिरो राजा परिभ्रज्य हलायुधं ।
 स्वागतं कुशलञ्चास्मै पर्यष्टच्छयातथं । कृष्णौ चापि महेश्वासावभिराद्य हलायुधं । १४०

सख्यजते परिप्रीतौ प्रीयमाणौ यशस्विनौ । माद्रीपुत्रौ तथा शूरो द्वैपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

अग्निबाद्य स्थिता राजन् रौहिणेयं महाबलं । भीमसेनोऽयं बलवान् पुत्रस्तव जनाधिप ।

तथैव चोद्यतगदौ पूजयामास तुर्ध्वलं । स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य समन्ततः ।

पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममनुवन् । स्वमूर्च्छां हात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ।

परिख्यव्य तदा रामः पाण्डवान् स्रज्जयामपि । अष्टशतं कुशलं सर्वान् पार्थिवांश्चामितौजसः ।

१८६०

तथैव ते समासाद्य प्रपञ्चस्तमनामयं । प्रत्यभ्यर्क्ष्य हस्ती सर्वान् कलिचांस्य महात्मनः ।

कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदं यथावयः । जनार्दनं सात्वकिश्च प्रेम्णा स परिषज्ये ।

मूर्ध्नि चैतावुपात्राय कुशलं पर्यष्टकृत । तौ च तं विधिवद्वाजन् पूजयामास तुर्गुदं ।

ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदान्वितौ । ततोऽब्रवीद्वीर्यसुतो रौहिणेयमरिन्दमं ।

इदं भ्रात्रोर्भहायुद्धं पश्य रामेति भारत । तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः ।

१८६५

न्यविशत् परमप्रीतः पूजयामो महारथैः । स बभौ राजमथस्त्रो नोलवासाः सितप्रभः ।

दिवीव नचत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः । ततस्तथोः सन्निपातस्तुमुलो सिमहर्षणः ।

आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयोः ।

इति श्रीमहाभारते शतपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवागमने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्धे उपस्थिते । आसद्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ।

साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्त्ताऽस्मि केशव । न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतं ।

१८७०

स्वमुक्त्वा तदा रामो यातः सत्तनिरर्हणः । तस्य सागमनं भूयो ब्रह्मन् शंसितुमर्हसि ।

आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः । कयस्व दृष्टवान् युद्धं कुशलोऽस्मिन् सत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपप्लवे निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ।

शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनां । स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।

उक्तवान् वचनं तथ्यं हितस्यैव विशेषतः । न च तत् कृतवाचाणां यथाख्यातं हि तत् पुरा ।

१८७५

अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुष्टसत्तमः । आगच्छत महाबाहुर्हप्लव्यं जनाधिप ।

ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविस्मृतः । अक्रियाद्यं न रथ्यान् पाण्डवानिदमब्रवीत् ।

न कुर्वन्ति वचो मङ्गलं कुरवः कालचोहिताः । निर्गच्छन् पाण्डवेभ्यः पुष्पेण सहिता मया ।

ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनाम्बरः । प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ।

तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन । कियतामिति तत् कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ।

१८८०

ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः । तीर्थयात्रां हस्तधरः सरस्वत्या महाययाः ।

मैत्रनवत्रयोगेन सहितः सर्वथादवैः । आश्रयामास भोजस्तु दुर्ध्याधनमरिन्दमः ।

युयुधानेन सहितो वामुदेवस्तु पाण्डवान् । रौहिणेये गते शूरे पुष्पेण मधुसूदन ।

पाण्डवेयान् पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरुम् । गच्छन्नेव पथिष्यस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।

सम्भारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च । आनयध्वं द्वारकायामग्नीन् वै धाजकांस्तथा ।

१८८

सुवर्णं रजतस्यैव धेनून्वासांसि वाजिनः । कुम्भरांस्य रथास्यैक खरोद्वाहनानि च ।

क्षिप्रमानीयतां सर्व्वं तीर्थहेतोः परिच्छदं । इति स्नातः सरस्वत्या गच्छध्वं श्रीप्रगामिनः ।

अवलिजस्यानयध्वं वै शतशस्य दिजर्धमान् । एवं सन्दिशा तु प्रेयान् बलदेवो महामलः ।

तीर्थयात्रां यथै राजन् कुरुष्व वैश्वं तदा । सरस्वतीं प्रतिस्नातः समन्तादभिजग्मिवान् ।

अवलिग्रिभ्यः सुहृद्भिः तथाऽन्यैर्दिजसक्तैः । रथैर्गजैस्तथाऽन्यैश्च प्रेक्षैश्च भरतर्धभ ।

१८९

गोखरोद्गप्रयुक्तैश्च यानैश्च बज्रभिर्वृतः । आन्तामां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषा ।

देशे देशे तु देवानि दानानि विविधानि च । अर्थायै चार्थिनां राजन् कृत्तानि बज्रशस्तया ।

यो यो यत्र हिो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा । तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजहुस्तदा नृप ।

तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिणेयस्य शासनात् । भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशीस्तत्र समन्ततः ।

वासांसि च महार्हाणि पर्य्यङ्गास्तरणानि च । पूजार्थं तत्र कृत्तानि विप्राणां सुखमिच्छतां ।

१९०

यत्र यः स्वदत्ते विप्रः क्षतियो वाऽपि भारत । तत्र तत्र तु तस्यैव सर्व्वं कृत्तमदृश्यत ।

यथासुखं जनः सर्व्वो याति तिष्ठति वै तदा । यातुकामस्य यानानि पेयानि दधितस्य च ।

बुभुक्षितस्य चाश्वानि स्वादूनि भरतर्धभ । उपाजहुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ।

स पन्थाः प्रबभौ राजन् सर्व्वस्यैव सुखावहः । स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छतां ।

नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यः शुभान्वितः । विपण्यापणपणानां मानाजनशतैर्धृतः ।

२००

नानाद्रुमलतेपेता मानारत्नविभूषितः ।

ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् । ददौ दिजेभ्यः ऋतुदक्षिणस्य यदुप्रवीरो हलभृत् प्रतीतः ।

दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै सुवाससः काञ्चनवङ्कशृङ्गाः । हृद्याश्च नानाविधदेशजातान् यानानि दामांस्य शुभान् दिजेभ्यः ।

रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमस्त्रायग्रं सुवर्णं रजतं सुशुद्धं । अयस्मयं तासमयश्च भाण्डं ददौ दिजातिप्रवरैषु रामः ।

एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरैषु भूरि । यथै क्रमेणाप्रतिमप्रभावस्ततः कुरुक्षेत्रमुदारदृष्टिः ।

२०५

॥ जनमेजय उवाच ॥ सारस्वतीनां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे । फलञ्च दिपदां श्रेष्ठ कर्म्मनिर्दृष्टिमेव च ।

यथाक्रमेण भगवन्स्तीर्थानामनुपूर्व्वशः । ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तीर्थानां विस्तरं राजन् गुणोत्पत्तिञ्च सर्व्वशः । मथोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृतज्ञशः ।

पूर्व्वं महाराज यदुप्रवीर अलिकुसुहृदिप्रगणैश्च सार्द्धं । पुण्यं प्रभाषं समुपाजगाम यत्रोदुराट् यच्छाणा क्षिप्रमानः ।

विमुक्तशापः पुनराय तेजः सर्व्वं जगद्भासयते नरेन्द्र । एवन्तु तीर्थप्रवरं वृथिव्यां प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः ।

२१०

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथञ्च भगवान् सोमो यच्छाणा समगृह्णात् । कथञ्च तीर्थप्रवरं तस्मिंश्च न्यमज्जात् ।

कथमायुज्य तस्मिंश्च पुनराप्यायितः शशी । एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दत्तस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन् विश्राम्यते । स सप्तविंशतिं कन्या दत्तः सोमाय वै ददौ ।

नञ्चन्यागनिरताः संख्यानार्थश्च ताऽभवन् । पत्न्या वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्म्मणः ।

तासु सर्वा विशालाक्षो रूपेणाप्रतिमा भुवि । अत्यरिच्यत तासाञ्च रोहिणी रूपसम्पदा ।
 ततस्तस्यां स भगवान् प्रीतिद्वके निशाकरः । साऽस्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा ।
 पुरा हि सोमो राजिष्ठ रोहिण्यामभवच्चिरं । ततस्ताः कुपिताः सर्वा नलबाख्या महात्मनः ।
 ता गत्वा पितरं प्राजुः प्रजापतिमतङ्गिताः । सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा ।
 ता इयं सहिताः सर्वास्वत्सुकाश्च प्रजेश्वर । वक्ष्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ।
 श्रुत्वा तामान्तु वचनं दत्तः सोममयाव्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वाऽधर्षी महान् स्पृशेत् ।
 तान्तु सर्वावोद्भूतो गच्छध्वं शशिनोऽन्तिकं । समं वस्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ।
 विसृष्टास्तास्तथा जन्मः शीतोऽष्टुभवनं तदा । तथाऽपि सोमो भगवान् पुनरेव महीपते ।
 रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुकुर्भुजः । ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् ।
 तव शुश्रूषणे युक्ता वक्ष्यामो हि तवान्तिके । सोमो वसति नास्मासु नाकरोदचनं तव ।
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा दत्तः सोममयाव्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वां शर्ष्य विरोचन ।
 अनादृत्य तु तदाकां दत्तस्य भगवान् शशी । रोहिण्या सार्द्धमवसत् ततस्ताः कुपिताः पुनः ।
 गत्वा च पितरं प्राजुः प्रणस्य शिरसा तदा । सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ।
 रोहिण्यामेव भगवान् सदा वसति चन्द्रमाः । नलदत्तो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति ।
 तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै यया नः सोम आविशेत् । तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते ।
 ससर्ज्जं रोषात् सोमैव स चोदुपतिमाविशत् । स यक्ष्माणोऽभिभूतात्माऽलीयताहरहः शशी ।
 यक्ष्माण्यकरोद्राजन् मोक्षार्थं तस्य यक्ष्माणः । दष्टेष्टिभिर्महाराज विविधभिर्निशाकरः ।
 न चामुच्यत शापादै चयश्चैवाभ्यगच्छत । लीयमाणे ततः सोमे श्रापयो न प्रजशिरः ।
 निरास्त्रादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्वतः । श्रापघोनां लये जाते प्राणिनामपि संलयः ।
 कृशाश्चामन् प्रजाः सर्वा लीयमाणे निशाकरे । ततो देवाः समागम्य सोममुच्यन्तीपते ।
 किमिदं भवतो रूपमोदृशं न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि नः सर्वे येनेदन्ते महद्भयं ।
 श्रुत्वा तु वचनं तत्ते विधास्यामस्ततो वयं । एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वास्ताऽक्ष्णलक्षणः ।
 शापस्य कारणं चैव यक्ष्माणश्च तथात्मनः । देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमयाव्रुवन् ।
 प्रमोद भगवन् सोमे शापोऽयं विनिवर्त्यतां । असौ हि चन्द्रमाः लीणः किञ्चिच्छेषो हि लल्यते ।
 लयैश्वरस्य देवेश प्रजाश्चैव गताः लयं । वीरूषौषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ।
 तेषां लये लयेऽस्माकं विनाऽस्माभिर्जगच्च किं । इति ज्ञात्वा लोकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 एवमुक्तस्ततो देवान् प्राह वाक्यं प्रजापतिः । नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्त्तयितुमन्यथा ।
 हेतुना तु महाभागा निवर्त्तयति केनचित् । समं वर्त्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ।
 सरस्वत्या बरेतीर्थे उन्मज्जञ्चलक्षणः । पुनर्वर्द्धयते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ।
 मासाद्धं च यं सोमो नित्यमेव गमिष्यति । मासाद्धं नु सदा वृद्धिं सत्यमेतदचो मम ।

२०१६

२०२

२०२१

२०३०

२०४०

२०५६

समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यभिसङ्गमं । आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति । १०५०
 सरस्वतीन्ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् । प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ।
 अमावास्यां महातेजास्तपोन्मज्जन्महाद्युतिः । लोकान् प्रभासयामास प्रीतांश्चलमवाप च ।
 देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलं । सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ।
 ततः प्रजापतिः सर्व्यः विसर्ज्ज्याय देवताः । सोमश्च भगवान् प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ।
 माऽवमंस्थास्त्रियः पुत्र मा च विप्रान् कदाचन । गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम । १०५५
 स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयं । प्रजाश्च मुदिता भूत्वा पुनस्तस्युर्यया पुरा ।
 एवन्ते सर्वमाख्यातं यथा श्रोता निशाकरः । प्रभासश्च यया तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ।
 अमावास्यां महाराज नित्यशः शश्वलक्षणः । स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान् प्रभासे तीर्थसत्तमे ।
 अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप । प्रभां हि परमां स्नेहे तस्मिन्नुत्साज्य चन्द्रमाः ।
 ततस्तु चमसोद्देदमच्युतस्त्वगमद्वली । चमसोद्देद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत । १०६०
 तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः । उपित्वा रजनीभेकां स्नात्वा च विधिवत्सदा ।
 उदपानमयागच्छत्तरावान् केशवायजः । आद्यं स्वस्थयनश्चैव यन्नावाय महत्फलं ।
 स्निग्धत्वादोषधीनाञ्च भूमेय जनमेजय । जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीं ।
 इति श्रीमराभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां चन्द्रशापोपाख्याने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मान्नदीगतश्चापि ह्युदपानं यश्चस्मिनः । त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ।
 तत्र दत्त्वा बङ्गद्रव्यं पूजयित्वा तथा दिजान् । उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुपलायुधः । १०६५
 तत्र धर्मपरं ह्यामीन् त्रितः स सुमहातपाः । कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ।
 तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । ततस्तौ वै शशापाय त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ उदपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः । पतितः किञ्च मन्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तम ।
 कूपे कथञ्च हिलैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । कथञ्च याजयामास पपौ सोमश्च वै कथं ।
 एतदाचक्ष मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे । १०७०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अमन्यं पूर्वयुगे राजन् मुनयो भ्रातरस्त्वयः । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
 सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च । ब्रह्मलोकाजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
 तेषाञ्च तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद्भौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ।
 स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च । जगाम भगवान् स्थानमनुरूपमिवात्मनः ।
 राजानस्तस्य ये ह्यासन् याज्याराजन् महात्मनः । ते सर्वे स्वर्गं तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् । १०७५
 तेषां कर्मणा राजंस्तथा चाध्ययनेन च । त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्व पिता तथा ।
 तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुण्ड्रलक्षणाः । अपूजयन्महाभागं यथाऽस्य पितरं पुरा ।
 कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतदितौ । यशार्थं चक्रतुश्चिन्ता तथा वित्तार्थमेव च ।

तयोर्बुद्धिः समभवत् चित्तं गृह्य परन्तप । याज्यान् सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशून्स्ततः ।
 सोमं दास्यामहे दृष्टाः प्रायः यज्ञं महाफलं । चक्रुर्धैवं तथा राजन् भ्रातरस्तस्य एव च । १०८०
 तथा तु ते पराक्रम्य याज्यान् सर्वान् पशून् प्रति । याजयित्वा ततो याज्यान् लब्ध्वा तु सुवक्त्रन् पशून् ।
 याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः । प्राचीं दिशं महात्मान आजमुक्ते महर्षयः ।
 चित्तं स्थाप्य महाराज पुरस्तादाति हृष्टवत् । एकतस्य दित्तस्यैव पृष्ठतः कालधन् पशून् ।
 तयोश्चिन्ता समभवत् दृष्ट्वा पशून्गणं महत् । कथञ्च सुरिमा गाव आवाभ्यां हि विना चित्तं ।
 तावन्मन्यं समाभाय्य एकतस्य दित्तस्य च । यदूचतुर्मिथः पौपौ तस्मिन्नेव जनेश्वर । १०८१
 चित्तो यज्ञेषु कुशलस्त्वितो वेदेषु निष्ठितः । अन्यास्तु वज्रला गावस्त्वितः समुपलस्यते ।
 तदा वां सहितौ भूत्वा गाः प्रकास्य ब्रजावहे । चित्तोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाहतः ।
 तेषामागच्छतां रात्रौ पथिस्थानां वृकोऽभवत् । तव कूपो विदूरेऽभूत् सरस्वत्यास्तटे महान् ।
 अथ चित्तो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमगतः । तद्गृह्यादपसर्पन् वै तस्मिन् कूपे पपात च ।
 अगाधे सुमहाघोरे सर्वभूतभयङ्करे । चित्तस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिधत्तमः । १०८२
 आर्त्तनादन्तस्तके तौ तु श्शुश्रुवतुर्मुनी । तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।
 वृकत्रामाश्च सोमाश्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः । भ्रातृभ्यां पशून्लुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
 उदपाने तदा राजन् निर्जले पांशुसंघते । चित्त आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणाद्वृते ।
 निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृतो यथा । स बुद्ध्याऽगणयन्माज्ञो मृत्योर्भीतो ह्यशोभयः ।
 सोमः कथन्तु पातव्यं दृष्ट्वेन मया भवेत् । स एवमभिनिस्रित्य तस्मिन् कूपे महातपाः । १०८३
 इदर्शं वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया । पांशुगले ततः कूपे विचिन्त्य बलिल मुनिः ।
 अग्नीन् संकल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च । ततस्तं वीरुधं सोमं संकल्प्य सुमहातपाः ।
 हृष्टो यजूर्धि सामानि मनसाऽचिन्तयन्मुनिः । यावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं नृप ।
 आज्यञ्च सलिलञ्चैव भागांश्च त्रिदिवौकथं । सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिं ।
 स चाविशद्विवं राजन् पुनः शब्दस्त्वितस्य वै । समवाप्य च तद्यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः । १०८४
 वर्त्तमाने तथा यज्ञे चित्तस्य सुमहात्मनः । आविष्टं त्रिदिवं सर्वैः कारणञ्च न बुध्यते ।
 ततः सुतुमुलं शब्दं श्शुश्रूवावाच दृष्ट्यतिः । श्रुत्वा चैवाब्रवीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहितः ।
 चित्तस्य वर्त्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे मुराः । स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान् देवानपि महातपाः ।
 तच्छ्रुत्वा वचनस्तस्य सहिताः सर्वदेवताः । प्रथयुस्तत्र यत्रासौ चित्तयज्ञः प्रवर्त्तते ।
 ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स द्विजः । ददृशुस्तं महात्मानं दीलितं यज्ञकर्त्तुम् । १०८५
 दृष्ट्वा चैनं महात्मानं त्रिया परमया युतं । ऊचुस्तथा महाभागं प्राप्ता भागार्थिनी वर्षं ।
 अथाब्रवीदृषिर्देवान् पश्यध्वं मां दिवौकथः । अस्मिन् प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसं ।
 ततस्त्वितो महाराज भागंक्षोधां यथाविधि । मन्त्रयुक्तान् समददत्ते च प्रीतास्तदाऽभवन् ।

ततो यथाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवौकसः । श्रीतात्मानो ददुस्त्वसौ वरान् खान् मनसेच्छति ।

स तु वने वरान् देवांस्तुमर्हय मामितः । यथेहेतुपशुषेत् कूपे स सोमपगतिं समेत् ।

१११०

तत्र चोर्मिमती राजकुतुषात् सरस्वती । तथोत्थितः समुत्तमो पूजयन्निदिवौकसः ।

तथेति चोक्ता विबुधा बभूवुराजन् यथागताः । चित्तस्थाभ्याममत् प्रीतः स्वमेव मिलयं तदा ।

कुद्वस्तु स समासाद्य तादृषी भ्रातरौ तदा । उवाच परमं वाक्यं ब्रह्माप च महातपाः ।

पशुलुब्धौ युवा यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ । तस्मादृक्काक्षती रौद्रौ दंष्ट्रिषावभितक्षरौ ।

भवितारौ मया शत्रौ सापिनामेन कर्षणा । प्रसवस्यैव सुवयोगोलाङ्गुलर्षवानराः ।

१११५

इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विस्मयते । तद्याभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ।

तत्राप्यमितविक्रान्तः स्फुट्टा तोयं हलायुधः । दत्त्वा च विविधान्दादान् पूजयित्वा च वै विजान् ।

उदपानञ्च तं वोक्ष्य प्रमथ्य च पुनः पुनः । नदीगतमदीनात्मा प्राप्नो विमग्नं तदा ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि महायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थपात्रायां तीर्थकथने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विमग्नं राजन् जगामाद्य हलायुधः । शूद्राभोरान् प्रति देवास्तत्र गृष्टा सरस्वती ।

तस्मात्तु चषयो नित्यं प्राङ्मूर्धनिगनेति च । तत्राप्युपस्थित्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।

११२०

सुभूमिकं ततोऽगच्छत् सरस्वत्याक्षटे वरे । तत्र चाक्षरसः शूद्रा नित्यकालमतन्त्रिताः ।

क्रोडाभिर्विमलाभिश्च क्रोडन्ति किमलाननाः । तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।

अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितं । तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाक्षरसाङ्गणाः ।

समेत्य सहिता राजन् यथाप्राप्तं यथासुखं । तत्र मोहन्ति देवाश्च पितरश्च सर्वैरुधः ।

पुण्यैः पुण्यैः सदा दिव्यैः कीर्त्यमाणाः पुनः पुनः । आक्रोडभूमिः सा राजन् तासामक्षरसां शूद्रा ।

११२५

सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्याक्षटे वरे । तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः ।

भुत्वा गीतञ्च तद्दिव्यं वादिचाणाञ्च निस्त्रयं । ह्यायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसां ।

गन्धर्वाणां ततस्तीर्थभागच्छ्रेहिणीसुतः । विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसाऽम्बिताः ।

नृत्यवादिचगीतञ्च सुर्वन्ति सुमनोरमं । तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।

अजाविकं गोखरोङ्गं सुवर्णं रजतं तथा । भोजयित्वा विजान् कानैः सन्तर्धं च महाधनैः ।

११३०

प्रययौ सहितो विप्रैस्तयमानश्च माधवः । तस्माद्गान्धर्वतीर्थेण महाबाहुररिन्दमः ।

गर्गस्तोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली । तत्र गर्गेश दृष्ट्वैनं तपसा भावितात्मना ।

कालज्ञानगतिश्चैव धोतिषाञ्च व्यतिक्रमः । उत्पाता दारुणाश्चैव शूद्राश्च जनमेजय ।

सरस्वत्याः शूभे तीर्थे विदित्वा वै महात्मना । तस्य नात्मा च तत्तीर्थं गर्गस्तोत इति स्मृतं ।

तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप । उपासाञ्चकिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ।

११३५

तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः । विधिवद्वि धर्मं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनां ।

उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान् विप्रेभ्यो विप्रदाय सः । गीतवाचास्तदाऽगच्छच्छ्रुतीर्थं महायन्त्राः ।

तत्रापश्यन्महाशङ्कं महामेरुमिवोच्छ्रितं । श्वेतपर्वतसङ्काशमृषिसङ्घैर्निषेवितं ।
 सरस्वत्याक्षटे जाते नगं तालध्वजो बली । यत्ना विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ।
 पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः । ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलन्त्य वनस्पतेः । २१४०
 अतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते । प्रातैश्च नियमैस्सौख्यैश्चरन्तः पृथक् पृथक् ।
 अदृश्यमाना मनुजैश्चरन् पुरुषर्षभ । एवं ख्यातो नरव्याघ्र लोकेऽस्मिन् स वनस्पतिः ।
 ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविभूतं । तस्मिन् यदुशाईलो दत्त्वा तीर्थे पयस्विनोः ।
 ताम्नायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च । पूजयित्वा द्विजैश्चैव पूजितश्च तेषाधनैः ।
 पुण्यं दैतवनं राजन्नाजगाम हस्त्ययुधः । तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानाविधरान् बलः । २१४१
 आमुष्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् । तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान् सुपुष्कलान् ।
 ततः प्रायाद्वलो राजन् दक्षिणेन सरस्वतीं । गत्वा चैवं महाबाहुर्नातिदूरे महायशः ।
 धर्मात्मा नागवत्मानं तीर्थमागमदच्युतः । यत्र पद्मगराजस्य वासुकेः सन्निवेशनं ।
 महाद्युतेर्महाराज बह्वभिः पद्मगैर्दृतं । श्वषीणां हि महस्त्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ।
 यत्र देवाः समागम्य वामुकि पद्मगोत्तमं । सर्वे पद्मगराजानमभ्यसिञ्चन् यथाविधि । २१४२
 पद्मगन्धे भयं तत्र विद्यते न स्म पौरव । तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यः रत्नसञ्चयान् ।
 प्रायात् प्राचीं दिशं तत्र तथा तीर्थान्यनेकशः । सहस्रशतसंख्यानि प्रयितानि पदे पदे ।
 आमुष्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः । कृत्वापवामनिधमं दत्त्वा दानानि सर्वशः ।
 अभिवाद्य मुनींस्तान् वै तत्र तीर्थनिवासिनः । उद्दिष्टमार्गः प्रययौ यत्र भूयः सरस्वती ।
 प्राङ्मुखं वै निवृत्ते दृष्टिर्वातहता यथा । श्वषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनां । २१४३
 निवृत्तान्तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली । बभूव विस्मितो राजन् बलः श्वेतानुलेपनः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मात् सरस्वती ब्रह्मन् निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः । व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसक्तम् ।
 कस्मिंश्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः । निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्धरा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पूर्वं कृतद्युगे राजन् नैमिषेयास्तपस्विनः । वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 श्वषेया बह्वो राजन् तत् सत्रमभिपेदिरे । उषित्वा च महाभागास्तस्मिन् सत्रे यथाविधि । २१४४
 निवृत्ते नैमिषीये वै सत्रे द्वादशवार्षिके । आजगमुर्ध्वयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ।
 श्वषीणां वज्रलवान् सरस्वत्या विशम्पते । तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ।
 समन्तपञ्चकं यावत्तावत्तं द्विजसक्तमाः । तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ।
 जुहुतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनां । स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ।
 अग्निहोत्रैस्तपोषां क्रियमाणैर्महात्मनां । अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः । २१४५
 बालिखिल्या महाराज अग्निकुट्टाश्च तापसाः । दत्तालूखलिनद्यान्ये प्रसंख्यानस्तथा परे ।
 वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः । नानानियमयुक्ताश्च तथा स्तण्डिलशायिनः ।

आसन् वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः । शोभयन्तः सरस्वतीं गङ्गामिव दिवाकसः ।
 शतशश्च समापेतुं चेतयः सन्त्याजिनः । तेष्वकाशं न ददृशुः सरस्वत्या महाजताः ।
 ततो यज्ञोपवीतेनैव तत्तीर्थं निर्मलाय वै । जुहुवुश्चाग्निहोत्राश्च सकृच्च विविधाः क्रियाः ।
 ततस्तप्तप्रिसङ्घातं निराशस्त्रिस्तथाऽन्वितं । दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
 ततः कुञ्जान् बह्वन् लुष्टा सञ्चित्ता सरिद्धरा । चवीणां पुण्यतपसां कारुण्याञ्जनमेजय ।
 ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती । भूयः प्रतीच्यभिमखी प्रसुप्ताव सरिद्धरा ।
 अमोघागमनं कृत्वा तेषां भूयो ब्रजाम्बहं । इत्यहुतं महश्चक्रे तदा राजन्महानदी ।
 एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति स्मृतः । कुरुश्रेष्ठ कुरुश्रेष्ठे कुरुष्व महतीं क्रिया ।
 तत्र कुञ्जान् बह्वन्दृष्ट्वा निवृत्ताश्च सरस्वती । बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याथ महात्मनः ।
 उपसृष्टश्च तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दनः । दत्त्वा दायान् द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च त्रिविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च । ततः प्रायादलो राजन् पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतं । वदरेऽद्दकाश्चर्य्यसत्त्वान्यत्यविभीतकैः ।
 कङ्कोलैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा । सरस्वतीतीररुहैस्तर्भिर्बिम्बिषैस्तथा ।
 करुषकवरैश्चैव विजैराक्षतकैस्तथा । अतिमुक्तकण्ठैश्च पारिजातैश्च शोभितं ।
 कदलीवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरं । वाय्वन्मुफलपर्णादैर्दन्तोत्तलूलैर्लिकैरपि ।
 तथाऽम्बकुहैर्व्यानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतं । स्नाध्यायघोषसंघुष्टं मृगयूथशतकुलं ।
 अक्षिषैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यर्थरेवितं । सप्त सारस्वतं तीर्थभाजगाम हलायुधः ।
 यत्र मङ्गणकः सिद्धस्तपलेपे महामुनिः ।

२१०

२१०५

२१००

२१०५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ जननेजय उवाच ॥ सप्त सारस्वतं कस्मात् कस्य मङ्गणको मुनिः । कथं सिद्धः स भगवान् कस्यास्य निधनोऽभवत् ।
 कस्य वंशे समुत्पन्नः किञ्चाधीतं द्विजोत्तम । एतद्विज्ञात्यहं श्रोतुं विधिवद्विजसत्तम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजन् सप्त सरस्वत्यो याभिर्न्यासमिदं जगत् । आकृता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ।
 सुप्रभा काञ्चनाची च विशाला च मनौरमा । सरस्वती चोद्यवती सुरेणुर्बिम्बलोदका ।
 पितामहस्य महतो वर्त्तमाने महामखे । वितते यज्ञवाटे च संसिद्धेषु द्विजातिषु ।
 पुण्याहघोषैर्विम्बलैर्बिम्बदाणां निजदैस्तथा । देवेषु चैव व्येषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा ।
 तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे । यजतस्तस्य सन्नेष सन्ध्याकाममृद्धिना ।
 मनसा चिन्तिता श्रार्था धर्मार्थकुशलैस्तदा । उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातीस्तत्र तत्र ह ।
 जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाक्षरोगणाः । वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा ।
 तस्य यज्ञस्य सम्यक्त्या तुतुपुर्देवता अपि । विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ।
 वर्त्तमाने तथा यज्ञे पुष्करले पितामहे । अश्रुवसृषयो राजन्नाथं यज्ञो महागुणः ।

२१००

२१०५

न दृश्यते सरिच्छेष्टा यस्यादिह सरस्वती । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सस्माराद्य सरस्वतीं ।
 पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै । सुप्रभः क्षाम राजेन्द्र नाथा तत्र सरस्वती ।
 तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्रायुक्ताः सरस्वतीं । पितामहं मानवत्वीं क्रतुने वल्ल मेकिरे ।
 एवमेवा सरिच्छेष्टा पुष्करेषु सरस्वती । पितामहार्थं सम्भूता तुष्टार्थं मनीषिणां । ११००
 नैमिषे मुनयो राजन् समागत्य समासते । तत्र चित्राः कथा ज्ञासन् वेदं प्रति जनेश्वर ।
 यत्र ते मुनयो ज्ञासन् नागास्त्राध्यायवेदिनः । ते समागत्य मुनयः सङ्गर्ह्ये सरस्वतीं ।
 सा तु धाता महाराज ऋषिभिः सचयानिभिः । समागतानां राजेन्द्र सङ्गार्थं महात्मनां ।
 आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती । नैमिषे काशनाची तु मुनीनां यत्र धाजिनां ।
 आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता । गयश्च यजमानस्य गयेमेव महाकृतं । ११०५
 आहूता सरितां श्रेष्ठा गयश्च श्रे सरस्वती । विद्यालान्तु गयस्याऽऽश्वेषः संश्रितव्रताः ।
 सरित् सा हिमवत्पाश्यात् प्रक्षुता शीघ्रगामिनी । चौहालकेतया यज्ञे यजतस्तत्र भारत ।
 समेते सर्वतः स्फूर्तिं मुनीनां मण्डले तदा । उन्नरे कोशलाभागे पुण्ये राजन् महात्मनः ।
 उहालकेन यजता पूर्वं धाता सरस्वती । आजगाम सरिच्छेष्टा तद्देष्टव्यकारणात् ।
 पूज्यमाना मुनिगणैर्बल्लालाजिनसंघतैः । मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मानसा कृता । १११०
 सुरेणुश्चषभे दीपे पुण्ये राजर्षिसेविते । कुरोस्य यजमानस्य कुरुचेने महात्मनः ।
 आजगाम महाभागा सरिच्छेष्टा सरस्वती । श्लेषवाद्यपि राजेन्द्र वशिष्ठेन महात्मना ।
 समाहूता कुरुचेने दिव्यतोया सरस्वती । दक्षेण यजत चापि गङ्गादारे सरस्वती ।
 सुरेणुरिति विख्याता प्रसूता शीघ्रगामिनी । किमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
 समाहूता स्यौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ । एकीभूतास्तत्प्राप्तु तस्मिंस्तोर्थे समागताः । १११५
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रथितं भुवि । इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्णिताः ।
 सप्तसारस्वतश्चैव तीर्थं पुण्यं तत्रा स्तनं । शृणु मङ्गणकस्यापि कौशारब्रह्मचारिणः ।
 आपगामवगाढस्य राजन् प्रकीर्णितं महत् । दृष्ट्वा च दृष्ट्वा तत्र स्त्रियमभसि भारत ।
 स्त्रायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिम्बाससमनिन्दितां । सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्यमभसि ।
 तद्रेतः स तु जयाह कलसे वै ब्रह्मातपाः । सप्तधा प्रविभागस्तु कलसस्य जगाम ह । ११२०
 तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुताङ्गणाः । वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ।
 वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान् । एवमेने समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ।
 इदमत्यहुतं राजन् शृणुष्वर्थतरं भुवि । महर्षेः सरितं यादृक् त्रिषु लोकेषु विभुतं ।
 पुरा मङ्गणकः मित्रः कुशाग्रैरेति विभुतं । क्षतः किल करे राजस्तस्य शाकरसीऽसवत् ।
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् । ततस्तस्मिन् प्रनृत्तिं वै स्थावरं जङ्गमश्च यत् । ११२५
 प्रनृत्तमभयं वीर तेजसा तस्य मोहितं । ब्रह्मादिभिः सूरैराजन् ऋषिभिश्च तपोधनैः ।

विज्ञप्तो वै महादेव चक्षरेयं नराधिप । मायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।

ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा र्षाविष्टमनीव च । सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ।

भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । र्षस्तान् किमर्थञ्च तेषां अधिकं मुने ।

तपस्विनोर्धर्मपथे स्थितस्य द्विजसन्तम ।

२२२०

॥ चक्षिस्वाच ॥ किमु पश्यसि मे ब्रह्मन् कराञ्जाकरं स्तुतं । यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्यो वै र्षेण महता विभो ।

तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रामेण भोक्षितं । अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य मां ।

एवमुक्त्वा मुनिश्चेष्टं महादेवेन धीमता । अङ्गुष्ठयेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठसाङ्गितोऽभवत् ।

ततो भस्म क्षताद्राजन् निर्गतं हिमसन्निभं । तदृष्ट्वा मोडितो राजन् स मुनिः पादयेर्गतः ।

मेने देवं महादेवमिदं द्रष्टुमात्रं विस्मितः । मान्यं देवादहं मन्ये दृष्ट्वात् परतरं महत् ।

२२२५

सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि प्रह्लादृक् । त्वया खट्वमिदं विषं वदन्तीह मनीषिणः ।

त्वामेव सर्वं विव्रति पुनरेव युगलये । देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।

त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः । त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।

सर्वस्त्वमसि देवानां कर्त्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।

एवं स्तुत्वा महादेवं स चक्षिः प्रणतोऽभवत् । यदिदं दृष्ट्वापलं देव हतमेतत् कथादिकं ।

२२३०

ततः प्रसादयामि त्वां तपो मे न चरेदिति । ततो देवः प्रीतमनास्तृप्तिं पुनरब्रवीत् ।

तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात् सहस्रधा । आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्द्धमहं सदा ।

सप्त सारस्वते चास्मिन् ये मामर्चिष्यन्ते नरः । न तस्य दुर्लभं किञ्चिद्भविष्यतेह परच वा ।

सारस्वतैश्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः । एतच्छ्रद्धाकथापि चरितं भूरितेजसः ।

स हि पुत्रः मुकन्यायामुत्पन्नो मातरिस्थिता ।

२२३५

इति श्रीमहाभारते शङ्खपर्वणि गद्यायुक्तपर्वणि बलदेवतोर्थयात्रार्था सारस्वतोपाख्याने जनकत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उषित्वा तत्र रामस्तु सम्पूज्याश्रमवासिनः । तथा मङ्गलके प्रीतिं शृङ्गभाञ्जके हलायुधः ।

दत्त्वा दानं दिजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च । पूजितो मुनिसङ्घेऽप्य प्रातस्तथाय साङ्गलो ।

अनुज्ञाय मुनीन् सर्वान् स्पृष्ट्वा तोषञ्च भारत । प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतुर्माहाबलः ।

ततस्त्वैश्वर्यमसं तीर्थमाजगाम हलायुधः । कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ।

महता शिरसा राजन् यस्तज्जङ्घो महेन्द्रः । राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ।

२२४०

तत्र पूर्वं तपस्रसं काव्येन सुमहात्मना । यथास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।

यत्रस्थश्चिन्त्यामास दैत्यदानवविग्रहं । तत् प्राप्य च बली राजन् तीर्थप्रवरमुत्तमं ।

विधिवैदे ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनां ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः । मुक्तः कथञ्चास्य शिरो लघं केन च हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा वै दण्डकारण्ये राक्षसेण महात्मना । वसता राजशार्ङ्गस्य राक्षसान् श्रमयिष्यता ।

२२४५

जनस्थाने शिरश्चिह्नं राक्षसस्य दुरात्मनः । सुरेण श्रितधारेण तत्पपात महावने ।
 महोदरस्य तल्लग्नं जघाया वै यदृच्छया । वने विचरतो राजन्नस्त्रि भित्त्वाऽक्षुरस्तदा ।
 स तेन क्षणेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह । अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्तोथान्यायतमानि च ।
 संपूर्तना विस्रवता वेदमार्तो महामुनिः । जगाम सर्वतोर्थानि पृथिव्याश्चेति नः सुत ।
 स गत्वा सरितः सर्व्वाः समुद्रांश्च महातपाः । कथयामास तत् सर्व्वं ऋषीणां भावितात्मना । २२६०
 आमुतः सर्व्वतोर्षेषु न च मोक्षमवाप्तवान् । स तु शूराश्च विप्रेभ्यो मुनीनां वचनं महत् ।
 सरस्वत्यास्तोर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा । सर्व्वपापप्रशमनं चिद्धिरेवमनुजसं ।
 स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं दिजः । ततः शौशनसे तीर्थे तत्क्षोपस्पृशतस्तदा ।
 तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्नर्ज्जले तदा । विमुक्तसेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
 स पाप्यन्तर्ज्जले मूर्द्ध्ना जगामादर्शनं विभो । ततः स विप्रिरा राजन् पूतात्मा वीतकल्मषः । २२६५
 आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः । सोऽथ गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
 कथयामास तत् सर्व्वं ऋषीणां भावितात्मना । ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तोर्थस्य मानद ।
 कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः । स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृषिः ।
 पीत्वा पयः सुविपुलं मिद्धिमायास्तदा मुनिः । तत्र दत्त्वा बह्वन् दादाम् विप्रान् सभ्यूष्य माधवः ।
 जगाम दृष्टिप्रवरो रघुज्जोरश्रमं तदा । यत्र तप्तं तपो घोरमाष्टिविधेन भारत । २२७०
 आश्राप्यं सन्ध्यांस्तत्र विश्रान्तिभ्यो महामुनिः । सर्व्वकामसमूहश्च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्व्वदा विभो । ततो हस्तधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेश्वरं रघुज्जुस्तनुमयजत् । रघुज्जुर्ब्राह्मणो दृढस्तपोनित्यश्च भारत ।
 देहत्यासे कृतमना विचिन्त्य ब्रह्मधा तदा । ततः सर्व्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः ।
 रघुज्जुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मां पृथूदकं । विज्ञायातीतवयसं रघुज्जुं ते तपोधनाः । २२७५
 तस्य तोर्थमुपासिष्युः सरस्वत्यास्तपोधनं । स तैः पुन्यैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वती ।
 पुण्या तीर्थशतोपेतं विप्रसहस्रैर्निषेवितं । स तत्र विधिना राजन्नामुद्य सुमहातपाः ।
 ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः । सुप्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्व्वान् पुत्रानुपासतः ।
 सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तान् । पृथूदके जयपरो नैनं शो मरणं तपेत् ।
 तत्रामुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हस्तायुधः । दत्त्वा चैव बह्वन् दायाम् विप्राणां विप्रवत्सलः । २२८०
 ससर्ज्जं यत्र भगवात्सोक्तोक्तपितामहः । तत्राष्टिविधैः कौरव्य ब्राह्मण्यं संश्रितव्रतः ।
 तपसा महता राजन् प्राप्तवानृषिसत्तमः । विन्मुहोपस्य राजर्षिर्देवापि स महातपाः ।
 ब्राह्मण्यं सन्धवान् यत्र विशाभिरस्तथा मुनिः । महातपस्वी भगवानुपतेजः महातपाः ।
 तत्राजगाम बलवान् बलभद्रः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ जनेमेजय उवाच ॥ कथमाष्टिवेषो भगवान् विपुलं तप्तवांस्तपः । चिन्तुदोषः कथञ्चापि ब्राह्मणं लब्धवांस्तदा ।

१९८५

देवापिष्य कथं ब्रह्मन् विश्वामित्रस्तु सत्तम । तन्ममाचक्षुः भगवान् परं कौटुहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा छतयुगे राज्ञाष्टिवेषो द्विजोत्तमः । वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमभ्यसने रतः ।

तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च । समाप्तिं नागमदित्या नापि वेदा विश्राम्यते ।

स निर्विषस्ततो राजंस्तपस्त्रेपे महातपाः । ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदानुत्तमान् ।

स विद्वान् वेदयुक्तश्च सिद्धसाधुविद्यतमः । तत्र तीर्थे वरान् प्रादात्तीर्णैव सुमहातपाः ।

१९८०

अस्मिंस्तोर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः । आमुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यासाङ्गविव्यति । अपि चात्मेन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

एवमुक्त्वा महातेजा जगाम चिद्विं मुनिः । एवं सिद्धः स भगवानाष्टिवेषः प्रतापवान् ।

तस्मिन्नेव तदा तीर्थे चिन्तुदोषः प्रतापवान् । देवापिष्य महाराज ब्राह्मणं प्रापतुर्भक्तम् ।

तथा च कौशिकस्तात तपोनिष्ठो जितेन्द्रियः । तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणस्य सप्तवान् ।

१९८४

गाधिर्नाम महानाथीत् क्षत्रियः प्रथितो भुवि । तस्य पुत्रोऽभवद्भ्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान् ।

स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत् किञ्च । स पुत्रमभिविष्टाद्य विश्वामित्रं महातपाः ।

देहत्यागे मनस्त्रेपे तमूचुः प्रणताः प्रजाः । न गन्तव्यं महाप्राज्ञ जाहि चास्मान्महाभयात् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः । विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ।

इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेष्ट्य च । जगाम चिद्विं राजन् विश्वामित्रोऽभवत्पुनः ।

१९८०

न स शक्नोति पृथिवीं धत्तवानपि रक्षितुं । ततः शुभ्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयं ।

निर्धैरो नगराचापि चतुरङ्गबलान्वितः । स यात्वा क्षूरमध्वानं वशिष्ठोऽग्रमभ्यधात् ।

तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तालयान् बहून् । ततस्तु भगवान् विप्रो वशिष्ठोऽब्रह्मणः सुतः ।

ददृशेऽय ततः सर्वं भव्यमानं महावनं । तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठो मुनिसत्तमः ।

खजस्य श्वरान् घोरान् इति स्त्राज्जामुवाच ह । तथोक्त्वा साऽखजङ्गेनः पुरुषान् घोरदर्शनान् ।

१९८५

ते च तद्वलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतो दिशं । तच्छ्रुत्वा विभुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।

तपः परं मन्यमानस्तपस्त्रेव मनो दधे । सोऽस्मिंस्तोर्थेवरे राजन् सरस्वत्याः समाहितः ।

नियमैश्चोपवासैश्च कर्षयन् देहमात्मनः । जलाहारो वायुभयः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।

तथा स्फण्डिलमाधी च ये चास्मिं निधमाः पृथक् । असक्तस्तस्य देवास्तु ततविप्र प्रचक्रिरे ।

नचास्य नियमादुद्धिरपथाति महात्मनः । ततः परेण यत्नेन तस्मा बद्धविधं तपः ।

१९८०

तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत । तपसा तु तथा शुभं विश्वामित्रं पितामहः ।

अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् । स तु वने वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।

तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । स लब्ध्वा तपस्येण ब्राह्मणत्वं महायशः ।

विचचार महीं छत्वां छतक्रासः सुरोपमः । तस्मिंस्तोर्थेवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।

पयस्विनीस्तथा धेनूर्यानि शयनानि च । अथ वत्साण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयञ्च शोभनं ।

२१११

अददन्मुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । यथैव राजंस्ततो रामो वक्त्राश्रममन्त्रिकात् ।

यत्र तेपे तपस्वींश्च दास्येव वक्त्रे इति श्रुतिः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मघोषैरवाकीर्णं जगाम यदुनन्दनः । यत्र दास्येव वक्त्रे राजन्नाश्रमस्यैव महातपाः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैशिचवीर्यिणः । तपसा धाररूपेण कर्धयन्देहमात्मनः ।

क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् । पुरा हि नैमिषीयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ।

२१२०

वृत्ते विश्रुजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृपयोऽगमन् । तत्रेश्वरमयाचक्ष्ण दक्षिणार्थं मनीषिणः ।

बलान्वितान् वत्सतरान् निर्व्याधीनेकविंशतिं । तानब्रवीदको दास्येव विभज्यं पशूनि ।

पशून्तेतानहं त्यक्त्वा भित्तिये राजसत्तमं । एवमुक्त्वा ततो राजन् ऋषीन् सर्वान् प्रतापवान् ।

जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः । स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ।

अयाचत पशून् दास्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत् । यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गाक्षदा नृपसत्तमः ।

२१२५

एतान् पशून्त्रय त्रिप्रं ब्रह्मबन्धो यदोच्छसि । अविस्तया वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मवित् ।

अहो वत नृगणं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि । चिन्तयित्वा मुञ्चन्तेन रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।

मतिश्चेक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः । स तृत्तत्य मृतानां वै मांसानि मुनिमत्तमः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा । अत्रकीर्णैः सरस्वत्यास्तोर्ध्वं प्रज्वाल्य पावकं ।

वक्त्रो दास्येव महाराज निधमं परमं स्थितः । स तैरेव जुहावास्त्र राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ।

२१३०

तस्मिंस्तु विधिवन् सत्रे सम्प्लुष्टे सुदाहणे । अक्षयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।

ततः प्रचीयमाणन्तर्द्राज्यं तस्य महीपते । क्षिप्रमानं यथाऽजन्तं वनं परशूना विभो ।

बभूवापङ्क्तं तच्च व्यवकीर्णमचेतनं । दृष्ट्वा तथाऽवकीर्णं राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।

बभूव दुर्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः । मोक्षार्थमकरोद्यमं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।

न च श्रेयोऽथ्यगच्छन्तु लीयते राष्ट्रमेव च । यदा स पार्थिवः खिलस्तु च विमोक्षदाऽनघ ।

२१३५

यदाचापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृप । अथ वै प्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ।

ततो वै प्राश्निकाः प्राजः पशून्विप्रकृतस्त्वया । मांसैरभिजुहोतीति तत्र राष्ट्रं मुनिर्बन्धकः ।

तेन ते ह्ययमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान् । तस्यैतत्तपसः कर्म येन तेषां क्षयो महान् ।

अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव । सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा वक्त्रमब्रवीत् ।

निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्धभ । प्रसादये त्वां भगवन्पराधं क्षमस्व मे ।

२१४०

मम दीनस्य क्षुब्धस्य मौख्येण हतचेतसः । त्वं गतिस्त्वच्च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

तं तथा विलपन्तनु शोकोपहतचेतसं । दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च यथोचयत् ।

अधिः प्रसन्नस्तस्याभूत् संरम्भञ्च विशाय सः । मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराकृतं ।

मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून् बहून् । हृष्टात्मा नैमिषारणं जगाम पुनरेव च ।

धृतराष्ट्रोऽपि धर्म्यात्मा स्वच्छचेता महामनाः । स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ।

२६५

तत्र तीर्थे महाराज दृढस्थतिरुदारधीः । असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसा ।

मंभैरभिजुहवेष्टिमवीयन्त ततोऽसुराः । दैवतैरपि सम्भगा जितकाशिभिराहवे ।

तत्रापि विधिवद्भ्रात्राङ्गणेभ्यो महायशाः । वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ।

रत्नानि च महाहाणि धनं धान्यञ्च पुष्कलं । ययौ तीर्थे महाबाहुर्यायातं प्रथिवीपते ।

तत्र यज्ञे ययातेश्च महाराज सरस्वती । सर्पिः पथश्च सुखाव नाड्यस्य महात्मनः ।

२६६

तत्रेष्टा पुरुषव्याघ्रो ययातिः प्रथिवीपतिः । आक्रामदूर्ध्वं मुदिता श्लेभे श्लोकंश्च पुष्कलान् ।

पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातिर्यजतः प्रभोः । औदार्यं परमं कृत्वा भक्तिश्चात्मनि शश्वतीं

ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो दानं दानं यो मनसे ऋति । यो यत्र स्थित एवेह आहृतो यज्ञमंस्तरे ।

तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादिं श्रयनादिकं । यज्ञं भोजनञ्चैव दानं नानाविधमनया ।

ते मन्यमाना राज्ञस्तु सम्प्रदानमनुत्तमं । राजानं तुष्टुः प्रीता ददुश्चैवाश्विः शुभाः ।

२६७

तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य सम्पदा । विस्मिता मानुषास्त्रासन् दृष्ट्वा तां यज्ञसम्पदं ।

ततस्तालकेतुर्भ्रातृधर्मकेतुर्भ्राता कृतात्मा महादाननित्यः । वशिष्ठापवाहं महाभीमवेगं धृतात्मा हितात्मा समभ्या
जगाम ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थधात्र्यां सारस्वतोपाख्याने द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ वशिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेगः कथं नु सः । किमर्थञ्च सरिच्छ्रेष्ठा तन्मपि प्रत्यवाहयत् ।

कथमस्याभवदैरं कारणं किञ्च तत् प्रभो । शंस पृष्टो महाप्राज्ञ न हितव्यामि कथ्यतां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वामित्रस्य विप्रर्षेर्वशिष्ठस्य च भारत । भृशं वैरमभूद्भ्राजंस्तपःस्पृह्णाकृतं महत् ।

२६८

आश्रमो वै वशिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवत्प्रहान् । पूर्वतः पार्श्वतश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ।

यत्र स्थाणुर्भ्रातराज तप्तवान् परमं तपः । यत्रास्य कर्षं तद्गारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

यत्रेष्टा भगवान् स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीं । स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ।

तत्र तीर्थे मुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्वराधिप । सैनापत्येन महता मुरारिविनिर्वहणं ।

तस्मिन् सारस्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः । वशिष्ठश्चालयामास तपसोयेण तच्छृणु ।

२६९

विश्वामित्रवशिष्ठौ तावहन्यहनि भारत । स्पृह्णा तपःकृतां तीव्रां चकतुस्तौ तपोधनौ ।

तत्राप्यधिकसन्तप्तौ विश्वामित्रो महामुनिः । दृष्ट्वा तेजो वशिष्ठस्य चिन्तामतिजगाम ह ।

तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्भूर्मानित्यस्य भारत । इयं सरस्वती तूष्णीं मत्समीपं तपोधनं ।

आनयिष्यति वेगेन वशिष्ठं जपताम्बरं । इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ।

एवं निश्चित्य भगवान् विश्वामित्रो महामुनिः । सप्पार सरितां श्रेष्ठां क्रोधमरक्तलोचनः ।

२७०

सा ध्याता मुनिना तेन आकुलत्वं जगाम ह । जज्ञे चैनं महावीर्यं महाकोपञ्च भाविनी ।

तत रणे वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा । उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ।
 हतवीरा यथा नारी साऽभवदुःखिता भृशं । ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिमत्तमं ।
 तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वशिष्ठं शीघ्रमागत्य । यावदेतं निहन्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ।
 प्राञ्जलिन्यु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेलणा । प्राकल्पत भृशं भीता वायुनेवाहता सता । २३७४
 तथारूपान्तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीं । अविचारं वशिष्ठं त्वमानयस्त्वान्तिकं मम ।
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापचिकीर्षितं । वशिष्ठस्य प्रभावञ्च जानन्त्यप्रतिमं भुवि ।
 साऽभिगम्य वशिष्ठञ्च दममयमचोदयत् । यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ।
 उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः । चिन्तयित्वा महाशापं च विविचासिता भृशं ।
 तां कृशाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा चिन्तासमन्वितां । उवाच राजन् धर्मात्मा वशिष्ठो द्विपदान्वरः । २३८०
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ पाश्चात्मानं सरिच्छेष्टे वह मां शीघ्रगामिनि । विश्वामित्रः शपेद्धि त्वं मा कृथास्वं विचारणं ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् । चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
 तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वशिष्ठो मय्यतीव हि । कृतवान् हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ।
 अथ कूले स्वेकं राजन् अप्रमत्तमृषिसत्तमं । जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ।
 इदमन्तरमथैव ततः सा सरिताम्बरा । कूलापहारमकरोत् स्वेन वेगेन सा सरित् । २३८५
 तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत । उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीं ।
 पितामहस्य सरसः प्रवृत्ताऽसि सरस्वति । व्याप्तश्चेदं जगत् सर्वं तवैवाग्भाभिरुक्तमैः ।
 त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषूत्सृज्यसे पयः । सर्व्वाश्वापस्त्वमेवेति त्वन्तो वयमधीमहि ।
 पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्त्तिः सिद्धिर्भुद्धिरुमा तथा । त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् ।
 त्वमेव सर्व्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा । एवं सरस्वती राजंस्त्वयमाना महर्षिणा । २३९०
 वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति । न्यवेदयत् चाभीष्टं विश्वामित्राय तं मुनिं ।
 तमानोतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः । अयान्वेषत् प्रहरणं वशिष्ठान्तकरं तदा ।
 तन्तु कुड्ममभिप्रेक्ष्य ब्रह्मबध्नाभयान्नदी । अपोवाह वशिष्ठन्तु प्राचीं दिशमतन्निता ।
 उभयोः कुर्व्वती वाक्यं वञ्चयित्वा च गाधिजं । ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमृषिसत्तमं ।
 अत्रवीदुःखसंकुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः । यस्मान्मां त्वं सरिच्छेष्टे वञ्चयित्वा पुनर्गता । २३९५
 शोषितं वह कन्याणि रक्षीयामणिमन्ततं । ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।
 अवहच्छोषितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा । अथर्वयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवर्धश्चदुःखिताः । एवं वशिष्ठापवाहो लोके स्थानो जनाधिप ।
 आगच्छ च पुनर्भार्गी स्वमेव सरिताम्बरा ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रार्थां सरस्वतीपाख्याने विचलारिशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा शप्ता तेन कुड्मेन विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिंस्तीर्थवरे शूभ्रे शोषितं समुपावहत् । २४००

अथाजम्मुस्ततो राजन् राक्षसास्तत्र भारत । तत्र ते शोणितं सर्वे पिवन्तः सुखमासते ।
 हृत्पाश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः । नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ।
 कस्यचित्तथ कालस्य चक्षयः सुतपोधनाः । तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ।
 ते तु सर्वेयु तीर्थेषु त्वामुत्य मुनिपुङ्गवाः । प्राप्य प्रीतिं पराङ्मपि तपोबुद्ध्या विशारदाः ।
 प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमष्टम्वहं । अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ।
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिक्षुतं । पोयमानश्च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ।
 तान् दृष्ट्वा राक्षसावाजन् मुनयः संशितव्रताः । परिचाणो सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ।
 ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः । आह्वय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ।
 कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते दृढोद्दयं । एवमाकुलतां यातः श्रुत्वा ज्ञास्यामहे वयं ।
 ततः सा सर्वमावष्ट यथा वृत्तं प्रवेपती । दुःखितामथ तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ।
 कारणं श्रुतमस्माभिः शपथैव श्रुतोऽनघे । करिष्यामो वयं यत्नं सर्व एव तपोधनाः ।
 एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परं । विमोचयामहे सर्वे शपादेतां सरस्वतीं ।
 ते सर्वे ब्राह्मणा राजंसपोभिर्नियमैस्तथा । उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ।
 आराध्य पशुभर्तारं महादेवं जगत्पतिं । मोक्षयामासुसां देवीं सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वतीं ।
 तेषाम्नु सा प्रभावेण प्रहतिस्था सरस्वती । प्रसन्नवलिता जज्ञे यथा पूर्वं तथैव हि ।
 विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विषमौ सा यथा पुरा । दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभित्तैस्तथा हतं ।
 तानेव शरणं जग्मुराक्षसाः क्षुधितास्तथा । बद्धाऽञ्जलिन्ततो राजवाक्षसाः क्षुधयाऽर्हिताः ।
 ऊचुस्तान् वै मुनीन् सर्वान् कृपायुक्तान् पुनः पुनः । वयं हि क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शास्त्रतात् ।
 न च नः कामकारोऽयं यदयं पापकारिणः । युष्माकञ्च प्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा ।
 यत् पापं वर्द्धतेऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः । योषिताश्चैव पापेन योनिदोषकृतेन च ।
 एवं हि वैश्यप्रहृष्टाणां क्षत्रियाणां तथैव च । ये ब्राह्मणान् प्रदिषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 आचार्यमृषिजश्चैव गुरुं दृढज्जनं तथा । प्राणिनो येष्वमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 तत् कुरुष्वमिहास्माकं तारणं दिजसत्तमाः । शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ।
 तेषाम्नु मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवुसां महानदीं । मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ।
 क्षुतं कीटावपन्नञ्च यथेच्छिष्टान्वितं भवेत् । सकेशमवधूतञ्च रुदितोपहतञ्च यत् ।
 एभिः संक्षुष्टमन्नञ्च भागोऽसौ रक्षसामिह । तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान् यत्नादिवर्जयेत् ।
 राक्षसास्तत्र भूमे यो भुङ्क्ते शक्यमोदुशं । शोषयित्वा ततस्तीर्थं चक्षयस्ते तपोधनाः ।
 मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च नदीं तां प्रत्यचोदयत् । महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरिताम्बरा ।
 अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ । तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनुं त्यक्त्वा दिवं गताः ।

२३०६

२३१०

२३१६

२३२०

२३२६

अरुणायां महाराज ब्रह्मबध्यापहा हि सा । एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ।

२१९०

तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान् शक्रो ब्रह्मबध्यामवाप्तवान् । कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आमुत्याकल्योऽभवत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथा वृत्तं जनेश्वर । यथा बिभेद समर्थं नमुचेन्वासवः पुरा ।

नमुचिर्वासवाङ्गीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयश्चेदमब्रवीत् ।

न चाद्रिं च शुक्रेण न रात्रौ नापि चाहनि । बधिव्याम्यसुरश्रेष्ठ मखे सत्येन ते शपे ।

२४९५

एवं स कृत्वा समर्थं दृष्ट्वा भीहारमोक्षरः । चिच्छेदास्य शिरो राजन्त्रपां फेनेन वासवः ।

तच्छिरो नमुचेऽस्मिन् प्रष्टतः शक्रमन्वितात् । मे मित्रहन पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ।

एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः । पितामहाय सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ।

तमब्रवीन्नोक्तगुरुररुणायां यथाविधि । दृष्ट्वापस्पृश देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ।

२४९०

एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु । निगूढमस्यागमनमिहासीत् पूर्वमेव तु ।

ततोऽभ्येत्यारूपां देवीं स्नावयामास वारिणा । सरस्वत्यारूपायाश्च पुण्याऽयं सङ्गमो महान् ।

इह त्वं यज देवेन्द्र दद दामान्यनेकशः । अचास्यत्य सुधोरात् त्वं पातकादिप्रमोक्ष्यसे ।

इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुक्षे वै जनमेजय । दृष्ट्वा यथावद्वलमिदरूपायामुपास्पृशत् ।

समुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्मबध्याकृतेन च । जगाम संहृष्टमनास्तिदिवं चिदशेष्वरः ।

शिरस्तश्चापि नमुचेस्तथैवाश्रुत्य भारत । लोकान् कामदुष्टान् प्राप्तमलयाञ्जसत्तम ।

२४९५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा दत्ता च दानानि प्रथग्विधानि । श्रवाय धर्मं परमार्थकर्मा जगाम
सोमस्य महत् सुतीर्थं ।

यत्रायजद्राजसूयेन सोमः साक्षात् पुरा विधिवत् पार्यवेन्द्र । अत्रिर्धर्मान् विप्रमुखो बभूव होता यस्मिन् क्रतुमुखे
महात्मा ।

यस्यान्तेऽभूत् सुमहद्दानवानां दैतेयानां राक्षसानाञ्च देवैः । यस्मिन् युद्धं तारकाख्यं सुतीव्रं यत्र स्कन्दसारकाख्यं
जघान ।

सैनापत्यं लब्धवान् देवतानां महासेना यत्र दैत्यान्तकर्त्ता । सालाक्षैव न्यवसत् कार्तिकेयः सदा कुमारी यत्र स स्रजराजः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतोपाख्यानं चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तो दिजसत्तम । कुमारस्याभिषेकस्तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ।

२४९०

यस्मिन् देशे च काले च यथा च वदताम्बर । यैस्याभिषिक्तो भगवान् विधिना येन च प्रभुः ।

स्कन्दा यथा च दैत्यानामकरोत् कदम्बं महत् । तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुवंशस्य सङ्गं कौतूहलमिदमव । हर्षमुत्पादयत्येवमेषो मे जनमेजय ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप । अभिषेकं कुमारस्य प्रभावश्च महात्मानः ।

तेजो माहेश्वरं स्कन्धमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत्सर्वमभ्यो भगवाक्काशकङ्कशुमन्त्रं ।
तेनासीदतितेजो दीप्तिमान् हव्यवाहनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ।
स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः पुरा । गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्करोपमतेजसं ।
अथ गङ्गाऽपि तं गर्भमसहन्ती विधारणे । उत्सर्ज्य गिरौ रम्ये हिमवत्यमराचते ।
स तत्र वटधे लोकांनावृत्य ज्वलनात्मजः । दहृष्टुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ।
शरस्वमे महात्मानमनलात्मजमीश्वरं । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभियुक्त्यः ।
लासां विदित्वा भावन्तं मातृषां भगवान् प्रभुः । प्रक्षुतानां पथः षड्विधैर्नैरपि वचसा ।
तं प्रभावं समालोक्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विक्षयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्द्वराः ।
यत्रोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गाया गिरिमूर्धनि । स शैलः काश्वनः सर्व्यः स बभौ कुरुसन्तम ।
वर्द्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता । अतश्च सर्व्यं संवृत्ता गिरयः काश्वनाकराः ।
कुमारः सुमहावीर्यः कार्त्तिकेय इति स्मृतः । गाङ्गेयः पूर्वमभवत्तदायोगबलान्वितः ।
शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः । वटधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवन्निपदर्शनः ।
स तस्मिन् काश्वने दिव्ये शरस्वमे अघाततः । खल्वमानः सदा श्रुते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ।
तथैनमनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः । दिव्यवादिनृत्यज्ञाः सुबन्धुस्तारदर्शनाः ।
अन्वासी च नदी देवं गङ्गा वै सरिताम्बरा । दधार पृथिवी चैनं विभ्रती रूपमुत्तमं ।
जातकर्षादिकास्तत्र क्रियासुक्ते वृहस्पतिः । वेदश्चैनस्तु मूर्तिरुपतप्ते कृताञ्जलिः ।
धनुर्वेदस्तु व्यादः शस्त्रयामः ससंग्रहः । तत्रैनं समुपातिष्ठत् साक्षात् वाणी च केवला ।
स ददर्श महावीर्या देवदेवममापतिं । शैलपुत्रा समासीनं भूतसङ्गशतैर्वृतं ।
निकाया भूतसङ्गानां परमाद्भुतदर्शनाः । विहता विहताकारा विहताभरणध्वजाः ।
व्याघ्रविहर्षवदना विडालमकराननाः । वृषदर्शमुखास्तान्ये गजोद्भवदनास्तथा ।
उलूकवदनाः केचित् गृध्रगोमायुदर्शनाः । क्रौञ्चपागावतनिर्भेद्वदनैराङ्गैरपि ।
श्याविष्कन्यकगोधानामजैडकगवां तथा । सदृशानि वपूंश्चान्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ।
केचिच्छैलाम्बुप्रख्यासक्रोद्यतगदायुधाः । केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छैलाचलप्रभाः ।
सप्त मातृगणाश्चैव समाजमुर्विशाम्यते । साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ।
रुद्रादित्यास्तथा पिङ्गा भुजङ्गा दानवाः खगाः । ब्रह्मा स्वयम्भुर्भगवान् सपुत्रः सह विश्वाना ।
शक्रस्तथाऽभ्ययार्द्रं कुमारवरमश्नुतं । नारदप्रमुखाश्चपि देवगन्धर्वसत्तमाः ।
देवर्षयश्च सिद्धाश्च वृहस्पतिपुरोगमाः । पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ।
तेऽपि तत्र समाजमुप्यमा धामाश्च सर्वशः । स तु बालोऽपि बलवान् महायोगबलान्वितः ।
अभ्याजगाम देवेशं प्रूलहसं पिनाकिनं । तमाजजन्तमालक्ष्य शिवस्थासीन्मनोगतं ।
युगपच्छैलपुत्राश्च गङ्गायाः पावकश्च च । कनु पूर्वमयं बालो गौरावादभ्युपैव्यति ।

५४५

५४६

५४७

५४८

५४९

५५०

अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्नोगतं । तेषामेतमभिप्रायं चतुर्धर्मैर्पलक्ष्य सः ।
 युगपद्योगमास्याय समर्जं विविधास्तनूः । ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः ।
 तस्य शास्त्रो विशाखस्य नैगमेयस्य प्रुष्ठतः । एवं स कृत्वा ज्ञात्मानं चतुर्द्धा भगवान् प्रभुः ।
 यतो रुद्रस्ततःस्कन्दे जगामाहुतदर्शनः । विशाखस्तु ययौ येन देवो गिरिवरात्मजा ।
 शास्त्रो ययौ च भगवान् वायुमूर्तिर्जिम्बावसुं । नैगमेयोऽगमद्रुक्ता कुमारः पावकप्रभः ।
 सर्वे भासुरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः । तान् समन्वयुरव्ययास्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसो । तदृष्ट्वा महदास्यर्थमद्भुतं लोमहर्षणं ।
 ततो रुद्रस्य देवो च पावकस्य पितामहं । गङ्गाया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्ज्योत्स्नयति ।
 प्रणिपत्य ततस्तो तु विधिवद्वाजपुङ्गव । इदमूर्ध्वचो राजन् कान्तिकेयप्रियेस्यया ।
 अस्त्र बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथोक्तं । अस्त्रप्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ।
 ततः स भगवान् धोमान् सर्वलोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ।
 श्रेयर्थ्याणि च सर्व्याणि देवगन्धर्व्वरक्षसो । भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानाञ्च सर्वशः ।
 पुष्पमेवादितेशसैः निकायेषु महात्मनां । समर्थञ्च तमैश्वर्यं महामतिरमन्यत ।
 ततो मुहूर्त्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः । सैनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ।
 सर्व्यदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः । तान् सर्व्यान् व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ।
 ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः । अभियेकार्थमाजगमुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ।
 पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छेष्टां सरस्वतीं । समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 तत्र तीरं सरस्वत्याः पुण्ये सर्व्यगुणान्विते । निषेद्धैर्देवगन्धर्व्वाः सर्वे सम्पूर्णमानसाः ।

२४८५

२४८६

२४८७

२४८८

इति श्रीमहाभारते शन्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतोऽथयात्रायां मारुखतोपाख्याने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽभिषेकसम्भारान् सर्वान् सम्भृत्य शास्त्रतः । वृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि ।

ततो हिमवता बत्ते मणिप्रबरशोभिते । दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निषण्णं परमायने ।
 सर्व्यमङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतं । आभिषेचनिकं ब्रह्मं गृहीत्वा देवतागणाः ।
 इन्द्रविष्णू महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा । धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ।
 पूषा भोगेनार्थज्ञा च शंभो न च विवस्वता । रुद्रस्य सहिता धीमान्निचेण वरुणेन च ।
 रुद्रैर्व्यसभिरादितैरसिन्ध्याञ्च वृतः प्रभुः । विश्वेदेवैर्वाहस्त्रिंशु साध्वीसु पितृभिः सह ।
 गन्धर्व्वैरसुरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः । देवर्षिभिरसंख्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिरुक्ता ।
 वीरानसैर्बालैर्विधैर्ब्रह्मव्याहारैर्गन्धर्वीचिपैः । भृगुभिश्चार्जुनोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ।
 सार्वैर्ब्रह्मधारेः पुण्यैर्धामसिद्धैस्तथा वृतः । पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ।
 अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिभृगुरेव च । क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ।
 अतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतिर्वि च विशास्यते । मूर्ध्निमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ।

२४८९

२४९०

समुद्राश्च वृक्षश्चैव तीर्थानि विविधानि च । श्रियिवी सौर्हिंश्चैव पादपाञ्च जनाधिप ।
 अदितिर्द्विमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती । उमा शची भिनीबाली तथा चानुमतिः कुङ्कः ।
 राका च धिषणा चैव पत्न्यस्यान्वा दिवौकसां । हिमवांस्यैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ।
 शैरावतः मानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च । मासाङ्गमः स चतवस्तथा राव्यहनी नृप ।
 उच्चैः श्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः । अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ।
 धर्मश्च भगवान्देवः समाजमुर्हि मङ्गताः । कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानेचराश्च ये ।
 बल्ललाञ्छ नोक्ता ये विविधा देवतागणाः । ते कुमारभिषेकार्यं समाजमुस्ततस्ततः ।
 जगत्कुले तदा राजन् सर्वस्य दिवौकसः । आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ।
 दिव्यसम्भारमयुक्तैः कलसैः काञ्चनैर्नृप । सरस्वतीभिः पुष्पाभिर्द्विजैर्यथाभिरैव तु ।
 अभ्यषिञ्चन् कुमारान् वै सम्प्रदृष्ट्वा दिवौकसः । सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयङ्करं ।
 पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरं । तथाऽभ्यषिञ्चद्भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्तिताः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः ।
 कामवीर्यधरान् बिभ्रान् महापारिषदान् प्रभुः । नन्दिसेनं लोहितार्चं घण्टाकर्णश्च सद्यतं ।
 चतुर्थमस्यानुचरं स्थातं कुमुदमालिनं । ततः स्थाणुर्भक्षतेजा महापारिषदं प्रभुः ।
 मायाशतधरं कामं क मञ्जीर्यबलान्वितं । ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिर्द्वेषं ।
 स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्माण् । जघान दोर्भां संक्रुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ।
 तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैर्घृतसङ्कुलां । देवशत्रुचयकरीमजय्यां विष्णुकुपिणीं ।
 जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे सवामवाः । गन्धर्व्या यक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ।
 ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमावुभौ । उन्माद्यश्च प्रमाद्यश्च महावीर्यौ महाद्युतौ ।
 सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ । तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ।
 कैलासशृङ्गशृङ्गाशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ । सेनोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ।
 ज्वालाजिह्वा तथा ज्योतिरात्मजाय ऊताशनः । ददावनुचरौ शूरी परमैव्यप्रतापिनौ ।
 परिघश्च वटश्चैव भीमश्च सुमहाबलं । दहति दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्यसम्मतौ ।
 श्रेष्ठाऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते । उत्क्रोशं पञ्चकश्चैव वज्रदण्डधरावुभौ ।
 ददावमलपुच्छाय वामवः परवीरहा । तौ हि शत्रून् महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ।
 चक्रं विक्रमकश्चैव संक्रमश्च महाबलं । स्कन्दाय चीननुचरान् ददौ विष्णुर्भृशायशः ।
 वर्द्धनं नन्दनश्चैव सर्वविद्याविशारदौ । स्कन्दाय ददतुः प्रीतावशिनौ भिषजाम्बरौ ।
 कुन्दश्च कुसुमश्चैव कुमुदश्च महायशः । उम्बराउम्बरो चैव ददौ धाता महात्मने ।
 चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ बभोत्कटौ । ददौ लघ्ना महामायौ स्कन्दायानुचरावुभौ ।
 सुव्रतं सत्यसन्धश्च ददौ मित्रो महात्मने । कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ।

१५१५

१५१०

१५१५

१५१०

१५१५

१५१०

सुदर्शनोद्यौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विभुतौ । सुव्रतश्च महात्मानं शुभकर्माद्यमेव च ।
 कार्त्तिकेयाय संप्रदादिधाता लोकविभुतौ । पाणीतकं पाणिकञ्च महाभावाविनाभौ । २४५
 पूषा च पार्श्वदौ प्रादात् कार्त्तिकेयाय भारत । बलश्चातिबलश्चैव महाबलौ महाबलौ ।
 प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसन्तम । यमश्चातिथमश्चैव तिमिवलौ महाबलौ ।
 प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः सत्यचक्रुरः । सुवर्षधं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्षधं ।
 हिमवान् प्रददौ राजन् ऊताग्रनसुताय वे । काञ्चनश्च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।
 ददावनुचरौ मेरुगुप्तिपुत्राश्च भरत । स्थिरश्चातिस्थिरश्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । २४६
 महात्मा त्वग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ । उक्लृप्ताश्चातिष्टुप्ताश्च महापाषाणयोधिनौ ।
 प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ । संघहं विघहश्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
 प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ । उन्मादं पुष्पदन्तश्च शङ्खकर्णं तथैव च ।
 प्रददावग्निपुत्राय पार्ष्वती शुभदर्शना । जयं महाजयश्चैव नागौ ज्वलनसूतवे ।
 प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पञ्चगेश्वरः । एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा । २४७
 सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः । ददुः सेनागणाध्यक्षान् प्रहूलपट्टिधारिणः ।
 दिव्यप्रहरणोपेतान् नानावेशविभूषितान् । प्रदणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दश्च सैनिकाः ।
 विविधायुधसम्पन्नास्त्रिवाभरणवर्ष्मिणः । शङ्खकर्णौ निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।
 अनन्तो दादशभुजस्तथा लक्ष्योपलक्ष्यकौ । प्राणश्रवाः प्रतिस्कन्धः काञ्चनशो जलन्धमः ।
 श्वत्थः सन्तर्ज्ज्जो राजन् कुनदीकस्तमोऽन्तकृत् । एकाक्षो दादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः । २४८
 सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः सितिकम्पनः । पुण्यनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ।
 परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाख्यानुलोपनः । गजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ।
 ज्वालाजिह्वः कराक्षः श्रितिकेशो जटो हरिः । परिश्रुतः कोकनदः लण्णकेशो जटाधरः ।
 चतुर्दंष्ट्रजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवः । विद्युताक्षो धनुर्वज्रो जाठरो मास्तान्ननः ।
 उदराक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रदः । समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च । २४९
 वृषो मेघप्रवाहश्च तथा नन्दोपमन्दकौ । धूसः श्वेतः कलिन्दश्च सिद्धार्थौ वरदस्तथा ।
 प्रियकेश्वर नन्दश्च गोबन्दश्च प्रतापवान् । आनन्दश्च प्रमोदश्च खलिको ध्रुवकस्तथा ।
 क्षेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपाञ्चभारत । गोब्रजः कनकापीडो महापारिषदेश्वरः ।
 गायत्रो हसनश्चैव वाणः खड्गश्च वीर्यवान् । वैताली गतिताली च तथा कथक्वातिकौ ।
 हंसजः पद्मदिग्धाङ्गः समुद्रेन्नादनश्च ह । रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दकः । २५०
 कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः । कालकाक्षः सितश्चैव भूतानां मथनस्तथा ।
 यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवराजो च सोमपः । मञ्जलश्च महातेजाः क्रयकाक्षौ च भारत ।
 तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् । मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ।

भत्सलो मधुवर्णस्य कलसोदर एव च । धर्मदो मन्मथकरः सुखीवक्त्रस्य वीर्यवान् ।
 श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रस्य चारुवक्त्रस्य पाण्डुरः । दण्डबाहुः सुबाहुस्य रजः कोकिलकलसा ।
 श्वचलः कनकालस्य बालानामपि यः प्रभुः । सञ्चारकः कोकनदी मृध्रपत्रस्य जम्बुकः ।
 लोहाजवक्रो जवनः कुम्भवक्त्रस्य कुम्भकः । स्वर्णपीवस्य कृष्णाजा हंसवक्त्रस्य चन्द्रमः ।
 पाणिकूर्चा च शम्भुकः पद्मवक्त्रस्य शिचकः । चासवक्त्रस्य जम्बुकः प्राकवक्त्रस्य कुञ्जलः ।
 योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः । पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ये ।
 यौवनस्यास्य बालास्य वृद्धास्य जनमेजय । सहस्रशः पारिषदाः कुमारमवतस्थिरे ।
 वक्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु तान् जनमेजय । कूर्मकुण्डलवक्त्रास्य शशोलूकमुखास्तथा ।
 खरोद्भवदनास्यान्ये वराहवदनास्तथा । मार्जारदंशवक्त्रास्य दीर्घवक्त्रास्य भारत ।
 मकुलोलूकवक्त्रास्य काकवक्त्रास्तथाऽपरे । आसुवभुकवक्त्रास्य मयूरवदनास्तथा ।
 मत्स्यमेघाननास्यान्ये भजाविमर्दिपाननाः । अजशार्दूलवक्त्रास्य दीपिभिहाननास्तथा ।
 भीमा गजाननास्यैव तथा नकमुखाश्च ये । गरुडाननाः ककुमुखा टुककाकमुखास्तथा ।
 गोखरोद्भुमुखास्यान्ये वृषदंशमुखास्तथा । महाजठरपादाङ्गासारकाचाश्च भारत ।
 पारावतमुखास्यान्ये तथा वृषमुखाः परे । कोकिलाभमुखास्यान्ये श्येनतित्तिरिक्काननाः ।
 ककलाशमुखास्यान्ये विरजोऽम्बरधारिणः । व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शुभाननाः ।
 आशीविषाशीरधरा गोनासबदनास्तथा । स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः ।
 ब्रह्मपीवा महाकर्णानाव्यालविभूषणाः । गजेन्द्रशर्भवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
 स्कन्धे मुखा महाराज तथाऽप्युदरतो मुखाः । वृष्टे मुखा हनुमुखास्तथा जङ्गामुखा अपि ।
 पार्श्वाननाश्च बहवो नानादिशमुखास्तथा । तथा कीटपतङ्गानां सदृशाश्च गणेश्वराः ।
 नानाव्यालमुखास्यान्ये वज्रबाहुशिरोदराः । नानावृक्षभुजाः केचित् कटिशीर्षास्तथाऽपरे ।
 भुजङ्गभोगवदना नानागुह्यनिवासिनः । शीरसंवृतगान्धाश्च नानाकनकवाससः ।
 नानाविशधरास्यैव नानामाख्यानुलेपनाः । नानावस्त्रधरास्यैव चर्मावासस एव च ।
 उष्णीषिणा मुकुटिनः सुमीवाश्च सुवर्चसः । किरीटिनः पद्मशिखास्तथा काञ्चनमूर्द्धजाः ।
 त्रिशिखा दिशिखास्यैव तथा सप्तशिखाः परे । शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ।
 चित्रमालाधराः केचित् केचित्श्रेष्ठानामास्तथा । विधैकरसा नित्यमेजयाः सुरसत्तमैः ।
 कृष्णा निर्भामवक्त्राश्च स्थूलवृष्टास्तनूदराः । स्थूलवृष्टा ब्रह्मवृष्टाः प्रलम्बोदरमेहनाः ।
 महाभुजा ब्रह्मभुजा ब्रह्मगात्राश्च वामनाः । कुम्भाश्च ब्रह्मजङ्गाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ।
 हस्तिनासाः कूर्मनासा टुकनासास्तथा परे । दीर्घोच्छ्वासा दीर्घजङ्गा विकराला अधोमुखाः ।
 महाद्रुद्रा ब्रह्मद्रुद्राश्चतुर्दंशस्तथाऽपरे । वारणेन्द्रनिभास्यान्ये भीमा राजन् सहस्रशः ।
 सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः खलङ्कृताः । पिङ्गावाः शकुकर्णाश्च रत्ननासाश्च भारत ।

पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्रा स्थूलोष्ठाः हरिमुद्गजाः । नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तविरोधराः ।
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत । कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः । २६०
 हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिवदास्तथा । दीर्घधीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
 पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत । वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसन्निभाः ।
 श्रेताक्षा लोहितधीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथाऽपरे । कल्पाया बहवो राजंश्चिबवर्णाश्च भारत ।
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः । नानावर्णाः स्वर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ।
 पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्तमानानि मे शृणु । शेषैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः । २६१
 पाशोद्यतकराः केचित् व्यादितास्याः खराननाः । पृष्ठाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाहवः ।
 शतग्रीवकहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । अस्मिन्नुग्रहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 गदाभुगुण्डिहस्ताश्च तथा तामरपाणयः । आयुधैर्विधैर्धैरैश्चैवात्मनो महाजवाः ।
 महाबला महावेगा महापारिवदास्तथा । अभिषिक्तं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ।
 घण्टाजालपिन्द्वाङ्गा नमृतस्ते महौजसः । एते चान्ये च बहवो महापारिवदा नृप । २६२
 उपतस्थुर्भहात्मानं कान्तिकेयं यशस्विनं । दिव्यास्त्रायन्तरोक्ताश्च पार्थिवास्त्रानिलोपमाः ।
 आदिष्टा देवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराऽभवन् । तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 अभिषिक्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु मातृगणाञ्जनं कुमारानुचरानिमान् । कीर्त्यमानान् मया वीर सपन्नगणसूदनान् ।

यशस्विनीनां मातृणां शृणु नामानि भारत । धामिर्थाप्राप्तस्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्च भागशः । २६३
 प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा । ओमती वज्रला चैव तथैव वज्रपुत्रिका ।
 अशुजाता च गोपाली वृहदम्बालिका तथा । जयवती मालतिका ध्रुववत्ता भयङ्करे ।
 वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा । एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ।
 उन्नेजनी जयत्सेना कमलाक्षय्य श्रीमता । शतञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ।
 माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत । गीतप्रिया च कल्याणी रुद्ररोमाऽमिताशना । २६४
 मेघस्त्रना भोगवती सुभ्रूश्च कमलावती । अलाताक्षी वीर्यवती विद्युष्मिङ्गा च भारत ।
 पद्मावती सुनयना कन्दरा वज्रयोजना । सन्तानिका च कौरव्य कमला च महाबला ।
 सुदामा वज्रदामा च सुप्रभा च यशस्विनी । नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ।
 शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी । वपुष्मती चन्द्रशिला भद्रकाली च भारत ।
 च्छाऽम्बिका निष्कुटिका वामा चत्वरामिनी । सुमङ्गला खलितमती बुद्धिकामा जयप्रिया । २६५
 धनदा सुप्रसादा च भवदा च जनेश्वर । एङी भेङी सभेङी च वेतासज्जननी तथा ।
 कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत । वसुश्रीः कोटिरा चैव चित्रसेना तथाऽचला ।

कुकुटिका शङ्खलिका तथा शङ्खुनिका नृप । कुम्हारिका कौकुलिका कुम्भिकाऽथ प्रतोदरी ।
 उत्क्राथिनी जलेला च महाविगाऽथ कङ्कथा । महाजवा कण्टकिनी प्रधवा पूतना तथा ।
 केशयन्त्री त्रुटिर्नामा क्रोधनाऽथ तडितप्रभा । मन्दोदरी च मुण्डरी च कोटरी मेघवाहिनी ।
 सुभगा लम्बिनी लम्बा तापसूत्रा विक्राशिनी । ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
 पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च । पलालिका मत्कुणिका जरायुर्ज्वरामना ।
 ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप । खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ।
 अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्पयोधरा । वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
 शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्गा महाजवा । त्रिशुमारमुखी श्रेता लोहिताक्षी विभीषणा ।
 आटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोकटा । कालेष्टिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
 लोहिताक्षी महाकाया हरिपिङ्गा च भूमिप । एकलवा सुकुसुमा कृष्णवर्णा च भारत ।
 लुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा । चतुष्पथनिकेता च गोकर्षी महिषानना ।
 खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्त्रमहास्त्रना । शङ्खकुम्भप्रवाहैव भगदा च महाबला ।
 गणा च सुगणा चैव तथा भीष्मश्च कामदा । चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थाऽन्यगोचरा ।
 पशुदा विक्ता चैव सुखदा च महायशाः । पयोदा गीमहिषदा सुविशाला च भारत ।
 प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना । नैकर्णी शिवकर्णी च वसुदा मन्थिनी तथा ।
 एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना । एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ।
 कार्तिकेयानुयायिन्यो नामाख्याः सहस्रशः । दीर्घनख्यो दीर्घदन्थो दीर्घतुण्डाश्च भारत ।
 सबला मधुराक्षैव यौवनस्थाः खलङ्गुताः । माहात्म्येन च संयुताः कामरूपप्रदास्तथा ।
 निर्भीषणात्राः श्रेताश्च तथा काञ्चनचक्रिभाः । कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूमाश्च भरतर्षभ ।
 अरुणाभा महाभाग दीर्घकेश्यः विताम्बराः । ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्षी लम्पमेखलाः ।
 लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्पयोधराः । तासाञ्चस्तानवर्णाश्च हर्यव्यश्च तथाऽपराः ।
 वरदाः कामचारिण्यो नित्यं प्रमुदितास्तथा । याम्या रौद्रास्तथा सौम्याः कौवेर्योऽथ महाबलाः ।
 वारुण्योऽथ च मारुत्यस्तथाप्रेक्ष्यः परन्तप । वायव्यश्चाऽथ कौमार्योऽथ मातृव्यश्च भरतर्षभ ।
 वैष्णव्यश्च तथा शैब्यो वाराहश्च महाबलाः । रूपेणापरवानुद्या मनोहार्यो मनोरमाः ।
 परपुष्टोपमा वाक्चे तथुर्द्धा ध्वजोपमाः । ब्रह्मवीर्योपमा युद्धे दीप्ता वज्रिसमास्तथा ।
 शत्रूणां विग्रहे नित्यं भयदास्त्रा भवन्त्युत । कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ।
 अविन्यबलवीर्य्यश्च तथाऽविन्यधराक्रमाः । वृक्षचक्रवासिन्यश्चतुष्पथनिकेताः ।
 गुहाश्मशानवासिन्यः शैलप्रसवणास्तथा । नानाभरणधारिण्यो नानामाख्याम्बरास्तथा ।
 नानाविचित्रवेशाश्च नानाभाषास्तथैव च । एते चाम्ये च बहवो गणाः शत्रुघ्नयष्टराः ।
 अनुजम्बुर्मुहात्मानं चिदभ्रेऽस्य सप्तर्षे । ततः शतसंज्ञमददद्गगवान् पाक्षशावनः ।

२११५

२११६

२११७

२११८

२११९

२१२०

गुहाय राजगार्हूलं विनाशाय सुरद्विषां । महास्त्रानां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभां ।
 अरुणादित्यवर्णाञ्च पताकां भरतर्षभ । ददौ पशुपतिसंज्ञैः सर्वभूतमहाभयम् ।
 उघां नानाप्रहरणं तपोवीर्यबलान्वितां । अजेयां सुगुणैर्युक्तां नाप्ता सेनां धनञ्जयां । २६६
 रुद्रतुल्यबलैर्युक्तां धोधानामयुतैस्त्रिभिः । न सा विजानाति रणात् कदाचिद्विनिवर्त्तितुं ।
 विष्णुर्देवैः वैजयन्तीं मालां बलविवर्द्धनीं । उमा ददौ विरजसी वाससी रविप्रभे ।
 गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमं । ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डश्चैव वृहस्पतिः ।
 गरुडा दयितं पुत्रं मथूरश्चित्रवर्हिणं । अरुणस्ताम्रचूडश्च प्रददौ चरणायुधं ।
 नागान् वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितं । कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः । २६७
 समरेषु जयश्चैव प्रददौ लोकभावनः । सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।
 पशुपते ज्वलिताऽर्धभागं द्वितीयं दत्तं पावकः । ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ।
 यथैा दैत्यविनाशाय ह्लादयन् सुरपुङ्गवान् । सा सेना नैर्द्धती भीमा सघण्टेऽस्त्रितकेतना ।
 सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी । शारदी धैरिवाभाति ज्योतिर्भिरिव शोभिता ।
 ततो दैविकायस्ते नानाभूतगणस्तथा । वादयामासुरव्याघ्रा भेरीः शङ्खाश्च पुष्कलान् । २६८
 पटहान् झर्झरांश्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान् । आडम्बरान् गोमुखान्श्च डिण्डिमांश्च महास्त्रान् ।
 तुष्टुवृक्षे कुमारान् सर्वे देवाः सवासवाः । जगुस्त्व देवगन्धर्वा ननृतुस्त्राप्सरोगणाः ।
 ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ । रिपून् हन्ताऽस्मि समरे ये वो बधचिकीर्षवः ।
 प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् । प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान् रिपून् ।
 सर्वेषां भूतसङ्घानां र्धपात्रादः समुत्थितः । अपूरयत लोकांस्त्रीन् वरे दत्ते महात्मानां । २६९
 स निर्धेया महासेनो महत्या सेनया वृतः । बधाय युधि दैत्यानां रचार्यश्च दिवौकसां ।
 व्यवसायो जयो धर्मः भिद्विर्लक्ष्योर्ध्वतिः स्मृतिः । महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ।
 स तथा भीमया देवः गृहलमुद्गरहस्तया । ज्वलितालातधारिष्ठा चित्राभरणवर्धया ।
 गदामुपलनाराचशक्तिमरहस्तया । दृप्तसिंहनिनादिन्या विनश्य प्रययौ गुहः ।
 तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा । व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः । २७०
 अभ्यद्रवन्त देवास्तान् विविधायुधपाणयः । दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्त्रेजोबलान्वितः ।
 शस्त्रस्य भगवान् भीमं पुनः पुनरवाकिरत् । अदधत्तात्मनक्षेत्रो हविर्धेह्नु इवानलः ।
 अभ्यस्तमानि शत्रवस्ते स्कन्देनामिततेजसा । उष्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ।
 संह्लादयन्तश्च तथा निर्धाताश्चापतन्त्रितौ । यथाऽन्तकालसमये सुधोराः क्षुल्लका नृप ।
 क्षिप्ता शेका यदा शक्तिः सुधोराऽनलस्त्रनुना । ततः क्रोड्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ । २७१
 ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान् प्रभुः । दैत्येभ्यं तारकं नाम महाबलपराक्रमं ।
 वृत्तं दैत्यायुतैर्वीरैर्भस्त्रिभिर्दशभिर्मृप । महिषश्चाष्टभिः पद्मेभ्यं संख्ये निजजिवात् ।

निपादश्चाद्युतशतैर्जघान दशभिर्भुतं । हृदोदरं निखर्वैश्च वृतं दशभिरोत्तरः ।
जघानानुचरैः सार्द्धं विविधायुधपाणिभिः । तथा कुर्वन्किं विपुलं नादं बभूवुः प्रचुषु ।
कुमारानुचरा राजन् पूरयन्तो दिशो दश । नमृतुश्च ववल्गुश्च जघत्तुश्च मुदाऽश्विताः ।
शस्त्रस्तस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्बिभिः समन्ततः । जैलोक्यं चासितं सर्वं जृम्भमाणाभिरेव च ।
दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे । पताकयाऽवधूताश्च हताः केचित्सुरद्विषः ।
केचिद्वृष्टारवक्रला निषेदुर्व्वसुधातले । केचित् प्रहरणैश्चिन्ना विनिपेतुर्गतायुवः ।
एवं मुरदिषोऽनेकान् बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः ।
वाणो नामाऽय दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः । कौश्वपर्व्वतमाश्रित्य देवसङ्गानवाधत ।
तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः । स कार्त्तिकेयस्य भयात् कौश्वं शरणमोयिवान् ।
ततः कौश्वं महामन्युः कौश्वनादनिनादिनं । शक्त्या विभेद भगवान् कार्त्तिकेयोऽग्निदन्तया ।
स शालस्कन्धशवलं बलवानरवारणं । प्रोङ्घीनोद्गन्तविहगं विनिष्पतितपन्नगं ।
गोलाङ्गुलैश्चैवैश्च द्रवङ्गिरनुनादितं । कुरङ्गगतिभिर्धौषविनादितबलान्तरं ।
विनिष्पतद्भिः शरभैः विंशैश्च सहसा द्रुतैः । शोण्यामपि दंशो प्राप्नो रराजैव स पर्व्वतः ।
विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः । क्षिप्रराश्च समुद्दिग्धाः शक्तिपातरवोद्धृताः ।
ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽय सहस्रशः । प्रदीप्तात् पर्व्वतश्रेष्ठोद्विचित्राभरणस्तजः ।
तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे । स चैव भगवान् कुङ्क्षो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ।
सहानुजं जघानाशु वृचं देवपतिर्यथा । विभेद शक्त्या कौश्वश्च पावकिः परवीरहा ।
बभूव धा चैकधा चैव कृत्वात्मानं महाबलः । शक्तिः क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः ।
एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयस्य पावकिः । शौर्य्यैर्द्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ।
कौश्वस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः । ततः स भगवान्देवैः निहत्य विबुधद्विषः ।
समाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह । ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्खगाश्च भारत ।
मुमुषुर्देवघोषाश्च पुष्पवर्धमनुत्तमं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽय सहस्रशः ।
दिश्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यस्य मारुतः । गन्धर्वास्तपुवुच्चैर्न यज्वानश्च महर्धयः ।
केचिदेनं व्यवस्थन्ति पितामहसुतं प्रभुं । सनत्कुमारं सर्व्वेषां ब्रह्मयोगिं तमप्रजं ।
केचिन्महेश्वरसुतं केचित् पुत्रं विभावसोः । उमायाः कृत्तिकानाश्च गङ्गायाश्च वदन्धुत ।
एकधा च द्विधा चैव शतद्विधा च महाबलं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽय सहस्रशः ।
एतन्ने कथितं राजन् कार्त्तिकेयोभिषेचनं । शृणु चैव सरस्वत्यास्तोर्थवर्त्यस्य पुण्यातां ।
बभूव तोयप्रवरं एतेषु मुरश्रुषु । कुमारेण महाराज विविष्टपमिवापरं ।
ऐश्वर्य्याणि च तच्छो ददावीशः प्रथक् प्रथक् । ददौ नैर्ऋतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ।
एवं स भगवांस्तस्मिंसीर्थे दैत्यकुलान्तकः । अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ।

तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र तीर्थं अपाम्यति । अभिविक्तः सुरगणैर्व्यरुणो भरतर्षभ ।
 तस्मिंस्तोयं बरे स्नात्वा स्कन्दस्त्राभ्यर्थं लाङ्गली । प्राङ्मुखो भवेद्देवैः सर्वैः वासांश्चाभरणानि च ।
 उषित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा । पूज्य तीर्थवरं तच्च स्मृत्वा तोयञ्च लाङ्गली ।
 चष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तमः । एतस्मै सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 यथाऽभिविक्तो भगवान् स्कन्दो देवैः समागतैः ।

२७५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयाचार्थां सारस्वतोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वतः । अभिवेकं कुमारस्य विसरेण यथाविधि ।
 यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन । प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नश्च मनो मम ।
 अभिवेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च बधं तथा । श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कैादृशं हि मे ।
 अपाम्यतिः कथं ह्यस्मिन्निभिविक्तः पुरा सुरैः । तस्मै ब्रूहि महाप्रज्ञ कुशलो ह्यसि सन्तमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथं । अर्द्धे कृतयुगे राजन् वर्त्तमाने यथाविधि ।
 वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमयामुवन् । यथाऽस्मान् सुरराट् ब्रह्मो भयेभ्यः पाति सर्वदा ।
 तथा त्वमपि सर्वानां सरितां वै पतिर्भव । वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ।
 समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः । सोमेन सार्द्धं च तव हानिदृष्टी भविष्यतः ।
 श्वमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत् । समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयं ।
 अपाम्यतिं प्रचक्षुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा । अभिविच्य ततो देवा वरुणं यादसाम्यतिं ।
 जम्भुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरं । अभिविक्तस्ततो देवैर्व्यरुणोऽपि महायज्ञाः ।
 सरितः सागराश्चैव नदांश्चापि सरांसि च । पालयामास विधिना यथा देवान् शतक्रतुः ।
 ततस्तत्रायुपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु । अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामाद्य प्रलम्बहा ।
 नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे ज्ञताश्रमः । लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदाऽनघे ।
 उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहं । अग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणञ्च न विद्वहे ।
 सर्वभूतक्षये माभूत् सम्पादय विभोऽनघं ।

२७६

२७७

२७८

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः । विज्ञातश्च कथं देवैस्तत्प्रमाचक्ष तत्त्वतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भृगोः शापाद्भूतं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् । शमीगर्भमयासाद्य ननाञ्च भगवांस्ततः ।

२७९

प्रनष्टे तु तदा वज्रैः देवाः सर्वे सवासवाः । अन्वेषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ।
 ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि । दृष्ट्वा ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ।
 देवाः सर्वे नरव्याघ्र दृष्ट्यस्तिपुरोगमाः । ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन् सवासवाः ।
 पुनर्यथागतं जम्भुः सर्वभक्षश्च सोऽभवत् । भृगोः शापान्महीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
 तत्राप्याश्रुत्य मतिमान् ब्रह्मयोनं जगाम ह । ससर्ज भगवान् यत्र सर्वलोकपितामहः ।
 तत्राश्रुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा । ससर्ज तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ।

२८०

तत्र ज्ञात्वा च दत्त्वा च बहूनि विविधानि च । कैवरे प्रयथौ तीर्थं तत्र तद्वा महत्तपः ।
 धनाधिपत्यं सम्प्राप्तौ राजजैलविलः प्रभुः । तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयत्तथा ।
 उपतस्तुर्गैरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली ततः । गत्वा ज्ञात्वा च विधिबद्धाद्येभ्यो धनं ददौ ।
 ददुश्चे तत्र तत् स्थानं कैवरे कामनोत्तमे । पुरा धनं तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
 यत्पराज्ञा कुवरेण वरा लब्ध्वा पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा ।
 सुरत्वं लोकपालत्वं पुनश्च मलकूवरं । यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ।
 अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः । बाह्वनश्चास्य तद्दत्तं चंसुक्तं मनोजवं ।
 विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैर्यथैव च । तत्राबुध्य बली राजन् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 जगाम त्वरितो रामसौरीं येतानुलेपनं । निषेवितं सर्व्वसत्त्वनाम्नी वदरपाचनं ।
 नानर्जुकफलोपेतं सदा पुष्पफलं महत् ।

२७५

२७६

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गद्यायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तोर्थवरं रामो यथौ वदरपाचनं । तपस्त्रिसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ।
 भरद्वाजस्य दुहित्वा रूपेणाप्रतिभा भुवि । श्रुतावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ।
 तपश्चचार साऽत्युग्रं नियमैर्बहुभिर्हृता । भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भाविनी ।
 समास्तस्या व्यतिक्रान्ताः शतं कुरु कुलोद्गह । चरन्त्या नियमास्त्रांस्तान् स्त्रीभित्तीन् सुदुस्तरान् ।
 तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशास्यते । भक्त्या च भगवान् प्रीतः परया पाकशासनः ।
 आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः । आस्थाय रूपं विप्रर्ष्वं शिष्टस्य महात्मनः ।
 सा तं दृष्ट्वापतपसं वशिष्ठं तपताम्बरं । आचारैर्मृनिभिर्दिष्टैः पूजयामास भारत ।
 उवाच नियमज्ञा च कक्षाणी सा प्रियंवदा । भगवन्मुनिशार्ङ्गल किमाज्ञापयसि प्रभो ।
 सर्व्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत । शक्रभक्त्या च ते पाणि न दास्यामि कथञ्चन ।
 व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन । शक्रस्तोषयितव्यो वे मया त्रिभुवनेश्वरः ।
 इत्युक्तो भगवान् देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य तां । उवाच नियमं ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ।
 उग्रं तपस्वरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते । यदर्थमयमारक्षस्व कक्षाणि हृदयतः ।
 तच्च सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति वरामने । तपसा लभ्यते सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति ।
 यथास्थानानि दिव्यानि विबुधानां श्रुभानने । तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखं ।
 इति कृत्वा तपोघोरं देहं सशस्त्र्य मानवाः । देवलं यान्ति कक्षाणि शृणुस्त्रैकं वचो मम ।
 पञ्च चैतानि । इमे वदराणि श्रुभ्रजते । पेषत्युक्ता च भगवान् जगाम बलसूदनः ।
 आमक्य तान् कक्षाणीं तत्र जयं जजाप सः । अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमं ।
 इन्द्रतीर्थेति विख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद । तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान् पाकशासनः ।
 वदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः । ततः प्रतप्ता सा राजन् वाम्यता विगतकृमा ।

२७५

२७७

२७५

२७८

तत्परा शुचिर्भोता पावके समधिश्यत् । अथ तद्राजशार्दूल वदराणि महाव्रता ।
 तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽगात् पुरुषर्षभ । न च सा तान्यपच्यन्त दिनञ्च क्षयमभ्यगात् ।
 ऊताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसञ्चयः । अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमयादहत् ।
 पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना । दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतामघा ।
 चरणौ दक्षमानौ च नाचिन्तयदलिन्दिता । कुर्वाणा बुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया । १७८५
 नैवमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽयं वाऽभवत् । शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येऽवहर्षिता ।
 तच्चास्या वचनं नित्यमवर्त्तद्बुद्धिं भारत । सर्वथा वदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ।
 सा तन्मनसि क्लृप्तैव महर्षेर्वचनं शुभा । अपचददराण्येव न चापच्यन्त भारत ।
 तस्यास्तु चरणौ वज्रिर्द्वादह भगवान् स्वयं । न च तस्या मनोदुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ।
 अथ तत्कर्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः । ततः सन्दर्शयामास कन्यार्थै रूपमात्मनः । १७८६
 उवाच च सुरश्रेष्ठो कन्यां सुदृढव्रतां । प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ।
 तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते सम्यस्यते शुभे । देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वस्यसि ।
 इदञ्च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति । सर्वपापापहं सुभ्रु नात्रा वदरापचनं ।
 विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतं । अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे ।
 त्यक्त्वा सप्तर्षयो जन्मर्हिमवन्तमरुन्धतीं । ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंश्रिताः । १७८७
 वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्त्तुं ययुः क्लृप्ता । तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवदने ।
 अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी । ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
 अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा । अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तोत्रं नियममास्थितां ।
 अथागमस्त्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा । ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशः । १७८८
 तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे । प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणश्चारुदर्शना ।
 क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र वदराणीह भक्षय । ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ।
 इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया । अधिश्चित्य समिद्धेऽग्नौ वदराणि यश्चस्त्रिनी ।
 दिव्यामनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा । अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ।
 अनन्नन्त्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः । दिनोपमः स तस्याश्च कालो भूतः सुदारुणः । १७८९
 ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् । ततः स भगवान् प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं ततः ।
 उपसर्पस्व धर्मज्ञे ययापूर्वमिमानृषीन् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ।
 ततः सन्दर्शयामास स्वरूपं भगवान् हरः । प्रीतोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्याश्च चरितं महत् ।
 भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्जितं । अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मनं मम ।
 अनया हि तपस्त्रिन्या तपस्त्रां सुदुस्तरं । अनन्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ।
 ततः प्रोवाच भगवांस्तमेवारुन्धतीं पुनः । वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलक्षितं हृदि । १७९०

साऽब्रवीत् पृथुतासाक्षी देवं सप्तर्षिर्बभूवुः । भगवान् यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्याद्विदमङ्गुतं ।
 सिद्धदेवर्षिर्दयितं नास्तीति वदरपाचनं । तथाऽस्मिन्देवदेवेश चिरात्तुमुचितः शुचिः ।
 प्राप्नुयादुपवासिनं फलं द्वादशवार्षिकं । एवमस्त्विति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीं ।
 सप्तर्षिर्भिक्षुतो देवस्ततो नाकं ययौ तदा । श्वयो विभ्रयं जम्बुसं दृष्ट्वा चाप्यहन्ती ।
 अत्रान्तास्त्राविर्णाश्च क्षुत्पिपासासमायुतां । एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अहन्त्या विशुद्धया । १८५
 यथा त्वया महाभागे मदर्थं शंसितव्रते । विशेषे हि त्वया भद्रे व्रते स्मस्मिन् समर्पितः ।
 तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः । विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ।
 अहन्त्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना । तस्य चाहं प्रभावेण तव कल्याणि तेजसा ।
 प्रवक्ष्यामि परं भूये वरमत्र यथाविधि । यस्त्वेकां रजनीं तीर्थं वक्ष्यते सुसमाहितः ।
 स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान् देहत्यासात्सुदुर्लभान् । इत्युक्त्वा भगवान् देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् । १८६
 श्रुतावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः । गते वज्रधरे राजन् तत्र वर्षं पपात ह ।
 पुण्यां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनां । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महास्वनाः ।
 मारुतस्य ववौ पुण्यः पुण्यगन्धो विश्रान्त्यते । उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्यतां ।
 तपसोपेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ का तस्य भगवन्माता क संवृद्धा च शोभना । श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे । १८७
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्तुतं रेतो महात्मनः । दृष्ट्वाऽस्मरसमायान्तीं घृताचीं पृथुलोचनां ।
 स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपताम्बरः । तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा सम्भवत्सुता ।
 तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः । नाम चास्याः स कृतवान् भरद्वाजो महामुनिः ।
 श्रुतावतीति धर्मात्मा देवर्षिगणसंसदि । स्त्रे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवदनं ।

तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो वसूनि दत्त्वा च महादिजेभ्यः । जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीं । १८८
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने जनपद्मशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रबरो बलः । विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ।
 तत्र ह्यभरराजोऽसावोजे क्रतुशतेन च । वृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनं ।
 पूरयामास विधिवत् ततः ख्यातः शतक्रतुः । तस्य नास्तीति शिवं पुण्यं समागतं ।
 इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनं । उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुषलायुधः ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाश्चादनभोजनैः । शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह । १८९
 यत्र रामो महाभागे भार्गवः सुमहातपाः । असकृत् पृथिवीं जित्वा हतशस्त्रियपुङ्गवां ।
 उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमं । अयजद्वाजिमेधेन सोऽन्यमेधशतेन च ।
 प्रददौ दक्षिणैश्च पृथिवीं वै ससागरां । दत्त्वा च दानं विविधं मानारक्षसमन्वितं ।
 मगोहस्तिकदासीकं साजावि गतवान् वनं । पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिर्सेविते ।

मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् । यन्नामयामास तदा राजसूयं महीपते ।
 पुत्नोऽदितेर्भ्राताभागो वरुणे वै सितप्रभः । तत्र निर्वृत्त्य संधामे मानुषान् देवतास्तथा ।
 वरं क्रतुं समाज्ज्ञे वरुणः परवीरहा । तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते संधामः समजायत ।
 देवानः दानवानाञ्च त्रैलोक्यस्य भयावहः । राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।
 जायते सुमहाघोरः सङ्ग्रामः क्षत्रिघान् प्रति । तत्रापि लाङ्गलो देवश्च शीनभ्यर्थं पूजया ।
 इतरंभ्योऽप्यदाहानमर्थिभ्यः कामदेो विभुः । वनमाली ततो हृष्टः स्त्रियमानि महर्षिभिः ।
 तस्मादादित्यतीर्थञ्च जगाम कमलेक्षणः । यत्रेष्टा भगवान् ज्योतिर्भास्करो राजसत्तमः ।
 ज्योतिवामाधिपत्यञ्च प्रभावश्चाप्यपद्यत । तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः ।
 त्रिशेदेवाः समहतो गन्धर्वाऽप्सरसश्च ह । दैपायनः शुक्रश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
 यचाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशाम्यते । एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
 तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परन्तप । तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
 आसुत्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे । दैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवासुत्य भारत ।
 सम्प्राप्य परमं योगं सिद्धिञ्च परमाङ्गतः । अक्षितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
 परमं योगमाख्याय च्षिर्थीगमवाप्तवान् ।

१८७०

१८७१

१८७२

इति श्रीमहाभारते शत्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः । गार्हस्थ्यं धर्ममाख्याय अक्षितो देवलः पुरा ।

धर्मेनित्यः शुचिर्दानो न्यस्तदण्डो महातपाः । कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु ।

१८७३

अक्रोधो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत् समदर्शनः ।

काञ्चने लोहभावे च समदर्शी महातपाः । देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ।

ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः । ततोऽभ्येत्य महाभाग योगमाख्याय भिलुकः ।

जैगीषव्यो मुनिर्धर्मास्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः । देवलस्याश्रमे राजन् प्रवसन् महाद्युतिः ।

योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्नो महातपाः । तं तत्र वसमानन्तु जैगीषव्यं महामुनिं ।

१८७४

देवलो दर्शयन्नेव नैवामुञ्जत धर्मतः । एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ।

जैगीषव्यं मुनिवरं न ददर्शाथ देवलः । आहारकाले मतिमान् परिब्राड्जनमेजय ।

उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले च देवलः । स दृष्ट्वा भिलुक्पेण प्राप्तं तत्र महामुनिं ।

गौरवं परमशुक्ले प्रीतिञ्च विपुलान्तथा । देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।

अषिदृष्टेन विधिना समा बद्धीः समाहितः । कदाचित्तस्य मृपते देवलस्य महात्मनः ।

१८७५

चिन्ता सुमहतो जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिं । समास्तु समतिक्रान्ता बद्धः पूजयतो मम ।

नचायमलषो भितुरभ्यमापत किञ्चन । एवं विगणयन्नेव स जगाम महेदधिं ।

अन्तरीक्षचरः श्रीमान् कलसं गृह्य देवलः । गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरिताम्पतिं ।

जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्भूतं प्रागेव भारत । ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथामितप्रभः ।
 कथं भिलुरथं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च । इत्येवश्चिन्तयामास महर्षिरभितसादा ।
 स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्कथं जज्ञाप ह । कृतजण्याश्रितः श्रेयानामश्रमश्च जगाम ह ।
 कलसं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय । ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
 आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत् । न व्याहरति चैवं जैगीषव्यः कथञ्चन ।
 काष्ठभूताश्रमपदे वसति स्म महातपाः । तं दृष्ट्वा चाभुतं तोये सागरे सागरोपमं ।
 प्रविष्टमाश्रमञ्चापि पूर्वमेव दर्दभः सः । असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजं । चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
 मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथन्त्वयं । एवं विगणयन्नेव स मुनिर्धन्यपारगः ।
 उत्पताताश्रमात्तस्मादन्तरीजं विशाम्यते । जिज्ञासार्थं तदा भिलोर्जैगीषव्यस्य देवलः ।
 सोऽन्तरीजचरान् सर्वान् समपश्यत्समाहितान् । जैगीषव्यश्च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत् ।
 ततोऽसितः सुसंख्यो व्यवसायी दृढव्रतः । अपश्यद्वै ततो धान्तं जैगीषव्यं स देवलः ।
 तस्मात्सु पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽप्यपश्यत् । पितृलोकाच्च तं धान्तं याम्यं लोकमपश्यत् ।
 तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिभुतं । व्रजन्तमप्यपश्यत् स जैगीषव्यं महामुनिं ।
 लोकान् समुत्पतन्तस्तु शुभानेकान्तयाजिनां । ततोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्तथाप्युत्पपात ह ।
 दर्शय्य पौण्ड्रमासश्च ये यजन्ति तपोधनाः । तेभ्यः स ददृशे धीमान् लोकैभ्यः पशुयाजिनां ।
 व्रजन्तं लोकमम समपश्यदेवपूजितं । चतुर्भास्यैर्बर्हस्पतिर्यजन्ते ये तपोधनाः ।
 तेषां स्थानं ततो धान्तं तथाऽग्निहोमयाजिनां । अग्निहोत्रेण च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तत्स्थानमनुसम्प्राप्तमनुपश्यत् देवलः । वाजपेयं क्रतुवरं तथा बज्रसुवर्णकं ।
 आहरन्ति महाप्रश्नं तेषां लोकैष्वपश्यत् । यजन्तो राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ।
 तेषां लोकैष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधन्तथैव च ।
 आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकैष्वपश्यत् । सर्वमेधश्च दुष्प्रापं तथा भौत्रामणिश्च ये ।
 तेषां लोकैष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । दादशाहैश्च सत्रैर्ये यजन्ति विविधैर्नृप ।
 तेषां लोकैष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । मित्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च ।
 सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत् ततोऽसितः । रुद्राणाञ्च वसूनाञ्च स्थानं यच्च दृहस्यते ।
 तानि सर्वान्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः । आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मसन्निधौ ।
 लोकं नपश्यद्भूतं जैगीषव्यं ततोऽसितः । श्रीलोकानपरान् विप्रमुत्सृजन्तं स्वतेजसा ।
 पतिव्रतानां लोकाञ्च व्रजन्तं सोऽप्यपश्यत् । ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः ।
 माम्वापश्यत् लोकस्थमन्तर्हितमरिन्दम । सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः ।
 प्रभावं सुव्रतत्वञ्च सिद्धिं योगस्य चातुलां । असितोऽपश्यत् तदा सिद्धान् लोकेषु सत्तमान् ।

१८००

१८०५

१८०६

१८०७

१८०८

१८०९

प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्मान् ब्रह्मसन्निहः । जैगीषव्यं न पश्यामि तं व्रसध्वं महौजसं ।

एतद्विष्णुम्यहं श्रातुं परं कौटुहलं हि मे । शृणु देवस्य भूतार्थं व्रसतां नो वृढव्रत ।

१८००

जैगीषव्यः स वै लोकां शान्तं ब्रह्मणो गतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसन्निहः । अशितो देवस्यैवमुत्पपात पपात च ।

ततः सिद्धास्तमचुर्हि देवसं पुनरेव ह । न देवस्य गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्रवान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तदचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवस्य पुनः । आनुपूर्व्येण लोकांस्तान् सर्वाणवततार ह ।

१८०५

स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतत्रिवत् । प्रविशन्नेव चापश्यजैगीषव्यं स देवस्य ।

ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्तया । दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजं ।

ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवस्य । विनयावमतो राजसुपमस्य महामुनिं ।

मे क्षधर्मं समाख्यातुमिच्छेयं भगवन्नहं । तस्य तदचनं श्रुत्वा उपदेशश्चकार सः ।

विधिक्ष योगस्य परं कार्याकार्यस्य शास्त्रतः । संन्यासकृतबुद्धिन्तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।

१८१०

सर्वास्यास्य क्रियास्तु के विधिदृष्टेन कर्मणा । संन्यासकृतबुद्धिन्तं भूतानि पितृभिः सह ।

ततो दृष्ट्वा प्रहृष्टदुः कोऽस्मान् संविभजिष्यति । देवस्य वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ।

दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे । ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।

पुण्याष्टोषधयश्चैव रौक्म्यग्नि सहस्रशः । पुनर्नो देवस्य क्षुद्रो नूनं ऋक्षस्यति दुर्मेति ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते । ततो भूयो व्यगणयत् स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ।

१८१५

मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मं वा किन्तु श्रेयस्करं भवेत् । इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।

त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् । एवमादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयान्ततः ।

प्राप्तवान् परमां सिद्धिं परं योगञ्च भारत । ततो देवाः समागम्य वृहस्यतिपुरोगमाः ।

जैगीषव्यं तपस्यास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः । अथाब्रवीदृषिबरो देवान् वै गालवस्तथा ।

जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योषितं । तमेवं वादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।

१८२०

नैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिं । नातः परतरं किञ्चित्सुखमस्ति प्रभावतः ।

तेजसस्तपस्यास्य योगस्य च महात्मनः । एवंप्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथाऽसितः ।

तयोरिदं स्थानवरं तीर्थञ्चैव महात्मनोः ।

तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा दत्त्वा च वित्तं हस्तद्विजैभ्यः । श्रवाण्य धर्मं परमार्थकर्म जगाम सेनस्य महसुतोर्थे ।

इति श्रीमहाभारते ज्ञान्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्रैजिवानुपतीराजस्येन भारत । तस्मिंस्तीर्थे महानासोत्सयामक्षारकामयः ।

१८२५

तत्राप्युपस्पृश्य बलो दन्ता दानानि चात्सवान् । सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थे जगाम ह ।

तत्र द्वादशवर्षिक्यामनाटुषां दिजोत्तमान् । वेदान्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं दादशवापिक्यामनादृष्ट्या तपोधन । अक्षीनध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीत् पूर्वं महाराज मुनिर्द्विमासमाहातपाः । दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

तस्यातितपसः शक्रो विभेति सततं प्रभो । न स सोभयितुं शक्यः फलैर्बलविधैरपि ।

१२९

प्रसोभनार्थं तस्याद्य प्राहिणोत्पाकशासनः । दिव्यामश्वरसं पुष्पां दर्शनीयामलम्बुषां ।

तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः । समीपतो महाराज सोपातिष्ठत भाविनी ।

तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तत्सर्वं भावितात्मनः । रेतः स्कन्धं सरस्वत्यां तस्या जयाह निबन्धमा ।

कुक्षौ चाप्यदधदृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ । सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्बहानदी ।

सुपुत्रे चापि समथे पुत्रं सा सरिताम्बरा । जगाम पुत्रमादाय तच्छिषिं प्रति च प्रभो ।

१३०

अपि संसदि तं दृष्ट्वा सा गदी मुनिवत्तमं । ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तं ।

ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वज्जत्या धरितो मया । दृष्ट्वा तेऽश्वरसं रेतो यत् स्कन्धं प्रागलम्बुषां ।

तत्कुत्रिणा वै ब्रह्मर्षे त्वज्जत्या धृतवत्यहं । न विनाशमिदं गच्छेत्स्वत्सेज इति निश्चयात् ।

प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितं । इत्युक्तः प्रतिजयाह प्रीतिञ्चावाप पुष्कलां ।

स्वसुतश्चाप्यजिन्नसं मूर्द्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः । परिवृज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ।

१३१

सरस्वत्यै वरं प्रादात् प्रीयमाणो महामुनिः । विश्वेदेवाः सपितरो गन्धर्वाऽश्वरसाङ्गणाः ।

दृष्ट्वा यान्ति सुभगे तर्थाभाषास्तवात्मना । इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वशोभिर्जै महानदी ।

प्रीतः परमदृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव । प्रसुताऽसि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ।

जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठ मुनयः संश्रितव्रताः । मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।

तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांसे वरवर्णिनि । तवैव नास्मा प्रयितः पुत्रसे लोकभावनः ।

१३२

सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः । एष दादशवापिक्यामनादृष्ट्या दिग्वर्षभान् ।

सारस्वतो महाभागो देवानध्यापयिष्यति । पुण्याभ्यश्च सरिद्धास्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे ।

भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति । एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ । एतस्मिन्नेव कलिं तु विरोधे देवदानवैः ।

शक्रः प्रहरणात्वेधी लोकांस्त्रीन् विचचार ह । न चोपलभे भगवान् शक्रः प्रहरणं तदा ।

१३३

यदैतेषां भवेद्योग्यं बधाय विबुधद्विषां । ततोऽब्रवीत् सुराञ्चक्रो न मे शक्या महासुराः ।

अन्तेऽस्मिभिर्दधीचस्य निहन्तुं निदग्धद्विषः । तस्माद्गत्वा अघिभ्रेष्ठो याच्यातां सुरसत्तमाः ।

दधीचास्त्रीनि देहीति तैर्बन्धियामहे रिपून् । स च तैर्थाचितोऽस्त्रीनि यज्जादृषिवरस्तदा ।

प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ चकारैवाविचारयन् । स लोकानञ्चयान् प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ।

तस्यास्त्रिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमवास्तदा । कारयामास दिव्यानि भानाप्रहरणानि च ।

१३४

वज्राणि चक्राणि गदां गुरून् दण्डांश्च पुष्कलान् । स हि तीव्रेण तपसा संभूतः परमर्षिणा ।

प्रजापतिमुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः । अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्जितः ।

यज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्बोहिष्मा प्रथितः प्रभुः । नित्यमुद्विजते चास्य तेजसः पाकशासनः ।
 तेन वज्रेण भगवान् मन्त्रयुक्तेन भारत । विचक्रोश्च विस्मृष्टेन ब्रह्मतेजोद्भवेन च ।
 दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्त्तव । अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयङ्करे ।
 अनादृष्टिरनुप्राप्ता राजन् दादशवार्षिकी । तस्या दादशवार्षिक्यामनादृष्ट्या महर्षयः ।
 वृत्त्यर्थं प्राद्रव्याजन् बुधार्त्ताः सर्व्वेते दिशः । दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान्दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तादा ।
 गमनाय मतिश्चक्रे तम्प्रावाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
 दास्यामि मत्प्रवरानुव्यतामिह भारत । इत्युक्तस्तर्पधामास स पितृन् देवतास्तथा ।
 आहारमकरोन्नित्यं प्राणान् वेदांश्च धारयन् । अथ तस्यामनादृष्ट्यामतीतायां महर्षयः ।
 अन्योन्यं परिप्रश्नुः पुनः स्वाध्यायकारणात् । तेषां बुधापरीतानां मष्टा वेदाऽभिधावता ।
 सर्व्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् । अथ कश्चिद्वृषिस्तोषां सारस्वतमुपेयिवान् ।
 कुर्वाणं शंसितात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमं । स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभं ।
 स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने वने । ततः सर्व्वे समाजगमुस्तच्च राजन् महर्षयः ।
 सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः । अस्मान्धापयस्व्वेति तानुवाच ततो मुनिः ।
 शिष्यत्वमुपगच्छन् विधिवद्वि ममेत्युत । तत्राब्रवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक ।
 स तानाह न मे धर्मो नयेदिति पुनर्बुनीन् । यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्ब्रह्मीयाद्योऽप्यधर्मतः ।
 धीयतां तावभौ क्षिप्रं स्थातां वा वैरिणावभौ । न ह्यायनैर्न पलितैर्न विन्नेन न बन्धुभिः ।
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
 तस्मादेदानुमप्राप्य पुनर्द्धर्मं प्रचक्रिरे । षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ।
 सारस्वतस्य विप्रैर्व्वेदस्वाध्यायकारणात् । मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्व्वे दर्भाणान्ते ह्युपाहरन् ।
 तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्बालस्यापि वशे स्थिताः ।

११६०

१२६५

१२७०

१२७५

तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेया महाबलः केशवपूर्व्वजोऽथ । जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण ख्यातं महद्बुद्धकन्या स्म यत्र ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं द्वापञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं कुमारी भगवन् तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा । किमर्थश्च तपस्तेषां को वासा नियमोऽभवत् ।

सुदुष्करमिदं ब्रह्मस्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमं । आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऋषिरासीन्महावीर्य्यः कुणिर्गंगी महायशः । स तस्मा विपुलं राजंस्तेषां वै तपसान्वरः ।
 मनसाऽथ सुतां सुभूं समुत्पादितवान् प्रभुः । ताश्च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गंगी महायशः ।
 जगाम चिदिवं राजन् सन्यज्येह कलेवरं । सुभूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेरुणा ।
 महता तपसोऽपेण श्रुत्वाश्रममनिन्दिता । उपवासैः पूजयन्ती पितृन् देवांश्च सा पुरा ।
 तस्यास्तु तपसोऽपेण महान् कालोऽत्यगामृष । सा पित्रा दीयमानाऽपि तत्र नैच्छदनिन्दिता ।
 आत्मनः सदृशं सा तु भर्त्तारं नाश्वपश्यत । ततः सा तपसोऽपेण पीडयित्वात्मनस्तनं ।

१२८०

१२८५

पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने । सात्मानं मन्यमानाऽपि कृतकृत्यं शमाश्रिता ।
 बार्हस्पत्येन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता । सा नाशकद्यदा गर्भं पदात् पदमपि स्खयं ।
 चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा । मोक्षकामान् तं दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ।
 अशंसकृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे । एवन्नु श्रुतमस्माभिर्दिवलोके महाव्रते । २८०
 तपः परमं प्राप्तं न तु लोकास्तथा जिताः । तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीद्बुधैर्षद्विदि ।
 तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिपादस्य सत्तम । इत्युक्ते चास्य जघाह पाणिं गालवमन्भवः ।
 ऋषिः प्राकट्यज्ञवाचाम समयश्चेदमब्रवीत् । समयेन तवाद्याहं पाणिं स्पर्श्यामि शोभने ।
 यद्येकरात्रं वस्तुन्येन तया सह मयेति च । तयेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।
 यथादृष्टेन विधिना जुत्वा चाग्निं विधानतः । चक्रे च पाणियहणं तस्योद्वाहश्च गालविः । २८१
 सा रात्रावभवद्वाजन् तरुणो वरवर्णिनी । दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना ।
 तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तोमिव श्रिया । उवास च कपामेकां प्रभाति साऽब्रवीच्च तं ।
 यस्तथा समये विप्र कृतो मे तपताम्बर । तेनोषिताऽस्मि भद्रन्ते स्मस्ति तेऽस्तु प्रजाम्यहं ।
 सा निर्गताऽब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः । वसते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ।
 चत्वारिंशत्तमैश्च दूदौ चाष्टौ सम्यगाचरेत् । यो ब्रह्मचर्यं वर्धाणि फलं तस्य लभेत सः । २८२
 एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता । ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ।
 समयेन तपोऽर्द्धं ह्यष्टात्रातिगृहीतवान् । साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्विधात् ।
 दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृतः । एतस्मै वृद्धकन्याया व्याख्यातश्चरितं महत् ।
 तथैव ब्रह्मचर्यं स्वर्गस्य च गतिः शुभा । तच्च स्वस्यापि शुश्राव हतं शब्धं हलायुधः ।
 तत्रापि दत्त्वा दानानि दिजातिभ्यः परन्तपः । शुश्राव शब्धं संयामे निहतं पाण्डुरैस्तदा । २८३
 समन्तपञ्चकदारा ततो निष्कम्य माधवः । पप्रच्छपिर्गणानामः कुरुक्षेत्रस्य यत् फलं ।
 ते पृष्ट्वा धदुर्षिहेम कुरुक्षेत्रफलं विभो । समाचक्षुर्भ्रातात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गद्याष्टकपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां मारुखतोपाख्यानं त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ अथय ऊचुः ॥ प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम समन्तपञ्चकं । समीजिरे तत्र पुरा दिवौकषा बेरेण संज्ञेन महा
 वरप्रदाः ।

पुरा च राजर्षिबेरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रहृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ।

॥ राम उवाच ॥ किमर्थं कुरुणा कष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः । २०१

॥ अथय ऊचुः ॥ पुरा किल कुरुं राम कर्षन्तं सततोत्थितं । अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्थश्चक्रे कारणं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिदं वर्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कथ्यते क्षितिः ।

॥ कुरुवाच ॥ इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो । ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविर्वर्जितान् ।

अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः । राजर्षिरप्यनिर्विषयः कर्षेत्येव वसुधरां ।

आगम्यागम्य सैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । शतक्रतुरनिर्व्विलंष्टृष्टा जगाम ह ।

२०१५

यदा तु तपसोरोण चर्क्य वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवावाजर्ष्यैश्चिकीर्षितं ।

एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छन्तां शक्रं राजर्षिर्धेदि शक्यते ।

यदि ह्यत्र प्रसीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः । अस्माननिष्टा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ।

आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ।

मानवा ये निराहारा देहं त्यक्त्यन्यतश्चिताः । युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप ।

२०२०

ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ।

ततस्तमभ्यनुज्ञाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिस्तृढनः ।

एवमेतद्यदुश्रेष्ठं कष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माधैश्च सुरैस्तथा ।

नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः ।

देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयं । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः ।

२०२५

तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवर्त्यन्ति शुभैर्विणः ।

यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यत्यन्ति ये च क्रतुभिर्बहद्भिर्भुजेश्वराः ।

तेषां त्रिविष्टपे वामो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ।

कुरुचेचनिबद्धो वै तां शृणुष्व हलायुध । पांशवोऽपि कुरुचेजादायुना समुदीरिताः ।

अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिं ।

२०३०

सुरर्धभा ब्राह्मणभक्तमास्य तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः । दृष्ट्वा महाहैः क्रतुभिर्नृमिंह संत्यज्य देहान् भुगतिं प्रपन्नाः ।

तरन्तुकारन्तुकयोर्धेदन्तरं रामहृदानान्तुमचक्रकस्य । एतत् कुरुचेचमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ।

शिवमहापुण्यमिदं दिवौकसां सुमंमतं सर्वगुणैः समन्वितं । अतस् सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ।

इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा । तच्चानुमेदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुचेचं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांस्य सात्वतः । आश्रमं सुमहद्व्यमगमज्जनमेजय ।

२०३५

मधूकाश्रवनेपितं अक्षन्ययोधसङ्कुलं । चिरविज्ययुतं पुण्यं पनमार्जुनसङ्कुलं ।

तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणं । पप्रच्छ तानृषीन् सर्वान् कस्याश्रमवरस्त्वयं ।

ते तु सर्वे महात्मान ऊचूराजन् हलायुधं । शृणु विस्तरतो राम यस्यायं पूर्व्वमाश्रमः ।

अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्रवांस्तप उत्तमं । अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ।

अत्रैव ब्राह्मणी भिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिवं याता तपःभिद्धा तपस्विनी ।

२०४०

बभूव श्रीमतो राजन् शाण्डिल्यस्य महात्मनः । सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ।

सा तु तस्मा तपोधोरं दुश्चरं स्त्रीजनेन ह । गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ।

श्रुत्वा ऋषीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह । ऋषीस्तानभिवाद्याय पार्श्वे हिमवतोऽश्रुत ।

सन्ध्याकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्यारुरुहे ऽचलं । नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बलो ।

पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयम्वरमकृतः । प्रभावश्च सरस्वत्याः श्लक्ष्णप्रसवणं बलः ।

१०४

सम्प्राप्तः कारपवनं प्रवरं तीर्थमुत्तमं । हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ।

आमुतः सलिले पुण्ये सुगते विमले शुभे । सन्तर्पयामास पितृन्देवांश्च रणदुर्भदः ।

तत्रैवेकान् रजनीं यतिभिर्भाङ्गैः सह । मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ।

इन्द्रोऽग्निरयमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् । तं देशं कारपवनाद्यमुनायां जगाम ह ।

स्नात्वा च तत्र धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप च । अविभिद्यैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ।

१०५

उपविष्टः कथाः शृणुः शृणुः यदुपप्लवः । तया तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।

आजगामाय तं देशं यत्र रामो व्यस्थितः । जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचरीरो महातपाः ।

हेमदण्डधरो राजन् कनण्डमुधरस्तथा । कच्छपीं सुखशब्दान्तां गृह्य वीणां मनोरमां ।

नृत्यगीते च कुशलो देशजः क्षणपूजितः । प्रकर्त्ता कलहामाश्च नित्यश्च कलहप्रियः ।

तं देशमासद्यत्र श्रीमन्नामो व्यस्थितः । प्रत्युत्थाय तु तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतं ।

१०६

देवर्षिं पथ्यष्टत् स यथावृत्तं कुरुन् प्रति । ततोऽस्याकथयद्राजचारदः सर्वधर्मवित् ।

सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुसञ्जयं । ततोऽब्रवीद्रौघिणे नारदं दोनया गिरा ।

किमवस्थानु तत् क्षणं ये तु तत्राभवन्मुपाः । श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।

विस्तरश्रवणे जाते कौतूहलमतीव मे ।

॥ नारद उवाच ॥ पूर्वमेव हतो भोजो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा । हतो वैकर्त्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः । १०७

भूरिश्रवा रौहिणेय मद्राजश्च वीर्यवान् । एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ।

प्रियान् प्राणान् परित्यज्य जयार्थं कौरवस्य वै । राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिर्वर्त्तिनः ।

अहतास्तु महाबाहो गृह्ण मे तत्र माधव । धार्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्हताः ।

हृपश्च कृतवर्षाः च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् । तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा ।

दुर्योधनो हते शस्त्रे विद्रुतेषु हृपादिषु । हृदं दैपायनं नम विवेश भृशदुःखितः ।

१०८

शयानं धार्तराष्ट्रान् सन्निभे सलिले तदा । पाण्डवाः सह कृष्णेन वाय्मिरूपाभिरार्दयन् ।

मनुद्यमानो बलवान् वाग्भीराम समन्ततः । उत्थितः स हृदाक्षीरः प्रगृह्य महतीं गदां ।

स चायुपगतो धेनुं भीमेन सह साम्प्रतं । भविष्यति तथोरय युद्धं राम सुदारुणं ।

यदि कौतूहलं तेऽस्ति ब्रज माधव मा चिरं । पश्य युद्धं महाघोरं श्रिययोर्यदि मन्यसे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्थ्य दिजर्बभाम् । सर्वान् विमर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह । १०९

गम्यतां दारुका चेति सोऽन्वशादनुयायिनः । सोऽवतीर्थ्यास्तुश्रेष्ठात् श्लक्ष्णप्रसवणात् शुभात् ।

ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् । विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगाद्यदिममच्युतः ।

सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः । सरस्वतीं प्राप्य दिवं गताजनाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीं ।

सरस्वती सर्व्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकशुभावहा सदा । सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं सदा न शोचन्ति परम चेह च ।

ततो मुञ्चर्षुः प्रीत्या प्रेषमाणः सरस्वतीं । हयैर्वृतां रथं शुभमातिष्ठत परमपः ।

१००५

स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः । दिङ्मुरभिसम्प्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतीपास्थनि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय । यत्र दुःस्त्वान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽश्वीदिदं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ रामं सन्निहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते । मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ रामसाक्षिभ्यमासाद्य पुल्लो दुर्य्योधनस्तत्र । युद्धकामो महाबाहुः समह्यत वीर्य्यवान् ।

दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत । प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्थ्य यथाविधि ।

१००६

आसनञ्च ददौ तस्मै पर्य्यष्टच्छदनामयं । ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।

मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च । मया श्रुतं कथयतां श्रवोणां राजसत्तम ।

कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च । दैवतैर्ह्येभिर्भुङ्क्ष्वं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।

तत्र वै धोत्यमाना ये देहं त्यज्यन्ति मानवाः । तेषां स्वर्गो भुवो वासः श्रेष्ठेण सह मारिष ।

तस्मात् समन्तपञ्चकमितो याम द्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदो सा देवलोके प्रजापते ।

१००७

तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य जनातमे । संपामे निधनं प्राप्य भुवं स्वर्गो भविष्यति ।

तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुल्लो युधिष्ठिरः । समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ।

ततो दुर्य्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदां । पद्भ्याममर्षाद्युतिमानगच्छत् पाण्डवैः सह ।

तमायान्नं गदाहस्तं चर्चणा चापि दंशितं । अन्तरीक्षचरा देवाः साधु साक्षित्यपूजयन् ।

वातिकाशारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः । स पाण्डवैः परिचृतः कुरुराजसत्तात्मजः ।

१००८

मत्तस्त्वैव गजेन्द्रस्य गतिमास्त्राय सोऽब्रजत् । ततः शङ्खनिनादेन भेरीणाञ्च महास्वनैः ।

सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्व्वाः प्रपूरिताः । ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरबरोत्तमाः ।

प्रतीच्याभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते । गत्वा वृतः परिचिन्तः समन्तात्सर्व्वतो दिशं ।

दक्षिणेन सरस्वत्याश्चापरं तीर्थमुत्तमं । तस्मिन् देशे त्वरिष्यते ते तु युद्धमरोचयन् ।

ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्णाद्य वर्य्यभृत् । विभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ।

१००९

अवबहूश्चिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्ष्यभृत् । रराज राजन् पुञ्चस्ते काञ्चनः शैलराजिव ।

वर्ष्यभ्यां संवृतौ वीरौ भीमदुर्य्योधनावुभौ । संयुगे च प्रकाशेते संरम्भाविव कुञ्जरौ ।

रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ । अशोभेतां महाराज स्रजस्रथ्याविवोदितौ ।

तावन्यान्यं निरीक्षतां क्रुद्धाविव महादिपौ । दहनौ लोचनैराजन् परस्परबधैषिणौ ।

संप्रहृष्टमना राजन् गदामादाय कौरवः । सृक्कणी संलिहन् राजन् क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ।

१०१०

ततो दुर्य्योधनो राजा गदामादाय वीर्य्यवान् । भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाकूयत् ।

अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्य्यवान् । आकूयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ।

तावुद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ । बंधुगे च प्रकाशितां गिरीं वसिष्ठराविव ।
 तावुभौ समतिकुड्रावुभौ भीमपराक्रमौ । उभौ श्रियौ गदायुद्धे रोहिणेयस्य भीमतः ।
 उभौ सदृशकर्माणौ यमवासवयोरिव । तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ । ११०५
 वासुदेवस्य रामस्य तथा वैभवणस्य च । सदृशौ तौ महाराजमधुकैटभयोर्बुधे ।
 उभौ सदृशकर्माणौ तथा सुन्दोपसुन्दयोः । रामरावणयोश्चैव बालिसुग्रीवयोस्तथा ।
 तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परात्पयौ । अन्योन्यमभिधावनौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
 वासितामङ्गमे दृष्ट्वा शरदीव मदोत्कटौ । मत्ताविव जिगीषनौ करणे भरतर्षभौ ।
 उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव । अन्योन्यमभिसंरन्ध्रौ प्रेक्षमाणवरिन्दौ । १११०
 उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ । सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धविशारदौ ।
 नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ । प्रजासंहरणे कुम्भौ समुद्राविव दुस्तरौ ।
 लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ । पूर्वपश्चिमौ मैघौ वायुना कुम्भितौ यथा ।
 गर्जमानौ सुविषमं चरन्तौ प्राट्पयौ हि । रश्मियुतौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ ।
 ददृशते कुरुक्षेत्रे कालस्यार्थ्याविवोदितौ । व्याघ्राविव सुसंरन्ध्रौ जम्बून्ताविव तोयदौ । १११५
 जङ्घाते महाबाहू सिंहौ केशरिणाविव । गजाविव सुसंरन्ध्रौ ज्वलिताविव पावकौ ।
 ददृशते महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्वतौ । रोषात् प्रस्फुरमाणौ निरीकन्तौ परस्परं ।
 तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ । उभौ परमसंहृष्टौ उभौ परमसम्मतौ ।
 सदस्याविव श्वेनौ वृंहन्ताविव कुञ्जरौ । वृषभाविव गर्जनौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
 दैत्याविव बलान्मनौ रेजतुस्तौ नरोत्तमौ । ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरं । ११२०
 भ्रातृभिः सहितश्चैव लष्माण च महात्मना । रामेणामितवीर्येण वाक्यं श्रौतीर्यसम्मतं ।
 केकथैः सृञ्जयैर्दृष्टं पाञ्चालैश्च महात्मभिः । इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
 उपोपविष्टाः पश्यध्वं सहितैर्मृगपुङ्गवैः । श्रुत्वा दुर्योधनवचः प्रत्यपश्यन्त तत्तथा ।
 ततः समुपविष्टन्तत् सुमहद्भ्राजमण्डलं । विराजमानं ददृशे दिवीवादित्यमण्डलं ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः । उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः । ११२५
 शुश्रूभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः । नखत्रैरिव सम्पूर्णो वृतो निशि निशाकरः ।
 तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ सुदुःसहौ । अन्योन्यं वाग्मिरूपाभिसक्तमाणौ व्यवस्थितौ ।
 अप्रियाणि ततोऽन्योन्यमुक्त्वा तौ कुरुक्षेत्रौ । उदीकन्तौ स्थितौ तत्र वृत्रशक्रौ यथाहवे ।
 इति श्रीमहाभारते अष्टमोऽध्यायः । गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वाग्युद्धमभवत्सुमुलं जगमेजय । यत्र दुःखान्वितो राजा हृतराज्ञोऽब्रवीदिदं ।
 धिगन्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी । एकादशचमूभर्त्ता यत्र पुत्रो ममानघ । ११३०
 आज्ञाय सर्वानृपतीन् भुक्त्वा चेमां वसुन्धरां । गदामादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणे ।

भूत्वा हि जगतो नाथो ज्ञानाय इव मे सुतः । गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ।
 अहो दुःखं महत् प्राप्तं पुंसेण मम सञ्जय । एवमुक्त्वा सुदुःखार्त्तो विरराम जनाधिपः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ म मेघनिनदो हर्षाग्निनदस्त्रिव गोदृषः । आजुहावतदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान् ।
 भीममाङ्गयमाने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुबोराणि रूपाणि विविधान्युत । ११९१
 ववृध्याताः सनिर्घाताः पाण्डुवर्षं पपात च । बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ।
 महास्वनाः सुनिर्घातास्तमुला लोमहर्षणाः । पेतुस्तथोक्ताः शतशः स्तोम्यन्धो नभस्तृणात् ।
 राज्ञश्चायसदादित्यमपर्वणि विश्राप्यते । चक्रे च महाकल्पं पृथिवी सवनद्रुमा ।
 दीप्ताश्च वाताः प्रववृर्नैः शर्करकर्षिणः । गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ।
 मृगा वज्रविधाकाराः सन्ततन्ति दिशो दश । दीप्ताः शिवास्त्रायनदन्धोररूपाः सुदारुणाः । ११९०
 निर्घाताश्च महाबोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः । दीप्तायां दिशि राजेन्द्रमृगाश्चाशुभवेदिनः ।
 उदपानगताश्चाप्यो व्यवहृन्त समन्ततः । अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ।
 एवमादीनि दृष्ट्वाऽथ निमित्तानि वृकोदरः । उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः । अद्य कोपं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदये चिरं ।
 सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा । शक्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयं । ११९८
 निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमं । अद्य कीर्त्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
 हलेन पापकर्माणं गदया रणमूर्द्धनि । अद्याश्च शतधा देहं भिनक्षि गदयाऽनया ।
 नाथं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाङ्गयं । सर्पात्सङ्गस्य शयने विषदानस्य भोजने ।
 प्रमाणकोथ्या पातस्य दाहस्य जतुवेष्मनि । सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
 वर्षमहातवासस्य वनवासस्य चानघ । अद्यान्तमेधं दुःखानां गन्ताऽहं भरतवर्षभ । ११९०
 एकाङ्गा विनिहत्येनं भविष्यान्मात्मनोऽनृणः । अद्यायुधार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरङ्गतात्मनः ।
 समाप्तं मरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनं । अद्य सौख्यन्तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः ।
 समाप्तश्च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः । अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलपांशनः ।
 प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च त्यक्त्वा ग्रेव्यति भूतले । राजा च धृतराष्ट्रोऽथ श्रुत्वा पुच्छं निपातितं । ११९५
 स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजं । इत्युक्त्वा राजशार्ङ्गं ल गदामादाय वीर्यवान् ।
 अभितिष्ठत युद्धाय शक्रो वृषमिवाङ्गयन् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं ।
 भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्व्याधनमुवाच ह । राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
 स्मर तदुष्कृतं कर्म यदृप्तं वारणावते । द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
 द्यूते च वक्षितो राजा यत्तया सौबलेन च । वने दुःखञ्च यत्प्राप्तमस्माभिस्तत्कृतं महत् ।
 विराटनगरे चैव ध्यान्यन्तरगतैरिव । तत्सर्वं पातयाम्यद्य दिव्या दृष्टोऽसि दुर्मते । ११९०
 त्वत्कृतेऽसौ हतः शीते शरतल्पे प्रतापवान् । गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो चाक्षवनिना ।

हृता द्रौणस्य कर्णस्य तथा शल्यः प्रतापवान् । वैरगिरादिकर्णाऽसौ बलुनिः सौबलो हतः ।
 प्रातिकामी ततः पापो द्रौपद्याः क्लेशकृतः । आतरसो हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 एते चान्ये च बहवो निहतास्तत्काले नृपाः । त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नाच संशयः ।
 इत्येवमुच्चैराजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरं । उवाच गतभीराजन् पुत्रसो सत्यविक्रमः ।
 किं कृत्येन बज्रना युध्यस्व त्वं वृकोदर । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धशङ्कां कुलाधम ।
 न हि दुर्योधनः कुत्र केनचित्चिद्विधेन वै । ब्रह्मत्वासयितुं वाचा यथाऽन्यः प्राक्षिता नरः ।
 चिरकालेऽपि न दृष्ट्वा हृदयस्थमिदं मम । त्वया सह गदायुद्धं निदशैवपदादितं ।
 किं वाचा बज्रनेत्रेण कृत्येनैव च दुर्कृते । वाणी सम्पाद्यतामेवा कर्मणा मा चिरं कथाः ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् । राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन् समागताः ।
 ततः सम्पूजितः सर्वैः सम्प्रवृष्टतनूरुहः । भूयो धीरां मतिस्तुके युद्धाय कुहनन्दनः ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिपाः । भूयः संहर्षयाश्चकुरुर्दुर्योधनममर्षयं ।
 तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः । अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ।
 वृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हथा हेषन्ति चासकृत् । अस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैर्विषां ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतं । प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ।
 समापेततुरन्धोन्यं शृङ्गिणा गोवृषाविव । महानिर्घातघोषस्य प्रहाराणामजायत ।
 अभवच्च तथोर्ध्वं तुमुलं लोमहर्षणं । जिगीषतोर्ध्वाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादघोरिव ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ । ददृशान्ते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ।
 तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । खद्योतसङ्घैरिव खं दर्शनीयं व्यरोक्षत ।
 तथा तस्मिन् वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले भृशं । उभावपि परित्राणौ युध्यमानावरिन्दनौ ।
 तौ मुहुर्त्तं समाश्रित्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतान्योन्यं संप्रवृत्तौ गदे शुभे ।
 तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्रितौ नरर्षभौ । बलिनौ वारणौ यददासितार्थं मदेत्कटौ ।
 समानवीर्यौ सम्प्रेक्ष्य प्रहृष्टौ गदावुभौ । विस्मये परमं जग्मुर्हृदयगन्धर्वमानवाः ।
 प्रवृत्तौ गदैः दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ । संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।
 समागत्य ततो भूयो आतरौ बलिनाम्बरौ । अन्योन्यस्यान्तरं प्रेषू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ।
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिश्राश्रनिमिबोद्यतां । ददृशुः प्रेक्षका राजन् रौद्रीं विशसनीं गदां ।
 आक्रियतो गदां तस्य भीमसेनस्य संघुगे । शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहुर्त्तं समपद्यत ।
 आविध्यन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽद्य पाण्डवं । गदामतुल्यवेगान्तां विस्मितः सम्भूय ह ।
 चरस्य विविधान्मार्गान् मण्डलानि च भारत । अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ।
 तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यरक्षणे । मार्काराविव भक्षार्थं ततन्वाते मुहुर्धुङ्गः ।

२११५

२१००

२१०५

२१००

२१०५

२१००

अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बह्विधांस्तथा । मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
 अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां वर्त्मनं परिवारणं ।
 अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहं । परावर्त्तनसंवर्त्तनमुपपन्नमवश्रुतं ।
 उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ । एवं तौ विचरन्तौ तु न्यपन्नतां वै परस्परं ।
 वक्ष्यामौ पुनश्चैव चरतुः कुहसक्तमौ । विक्लौघमौ सुवर्त्तनौ मण्डलानि विचरेतुः । ५१५
 तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः । गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ ।
 तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां हिरदौ यथा । अशोभेतां महाराज शोणितेन परिभुतौ ।
 एवं तदभवद्युद्धं घोररूपममंष्टृतं । परितृप्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ।
 गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बलौ । दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्त्तत ।
 सधन्तु मण्डलान्तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत । तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्द्धनि । ५२०
 दुर्थाधनो महाराज पार्थदेवोऽभ्यताडयत् । आहतस्तु ततो भीमः पुत्रेण तव भारत ।
 आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयत् । दंष्ट्राशनिमयां घोराम् यमदण्डमिवोद्यतां ।
 ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदां । आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ।
 समुद्यम्य गदां घोराम् प्रत्यविध्यत् परन्तपः । गदामाहतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ।
 शब्द आसीत् सुतुमुल्लेजस्य समजायत । स चरन् विवेधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः । ५२५
 समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात् सुयोधनः । आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ।
 सधूमं सार्चिषं साग्निं मुमोचोपमहास्त्रना । आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
 अद्रिसारमयीं गुर्वीमिविष्य बह्वशोभत । गदामाहतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
 भयं विवेश पाण्डूस्तु सर्वानेव ससामकान् । तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ । तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां हिरदौ यथा । ५३०
 अशोभेतां महाराज शोणितेन परिभुतौ । एवं तदभवद्युद्धं घोररूपममंष्टृतं ।
 परितृप्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव । दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ।
 चरंश्चित्रतराम् मार्गान् कौन्तेयमभिद्रुवे । तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृतां ।
 अभिकृद्धस्य कृद्धस्य ताडयामास तां गदां । स विस्फुलिङ्गो निष्त्रिदशयोस्तत्राभिघातजः ।
 प्रादुरासीन्महाराज सृष्ट्योर्ब्रह्मयोरिव । वेगवत्या तया तत्र भीमसेनप्रमुक्तया । ५३५
 निपतन्त्या महाराज प्रथिवी समकम्पत । तस्माद्व्यथत कौरव्यो गदां प्रतिहतो रणे ।
 मत्ता द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् । सम्यं मण्डलं राजा उद्गम्य हतमिच्छयः ।
 आजघ्न मूर्द्धि कौन्तेयं गदया भीमवेगया । तथा त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
 नाकम्पत महाराज तदहृतमिवाभवत् । आस्त्रयन्त्राणि तद्भाजन् सर्वैरेन्यान्यपूजयन् ।
 यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदं । ततो गुरुतरीं दीप्तां गदां हेमपरिष्कृतां । ५४०

दुर्योधनाय त्यजजङ्गीमो भीमपराक्रमः । तं प्रहारेनवंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ।
 मोक्षं दुर्योधनस्यो तत्राभूद्विषयो महान् । सा तु मोक्षो गदा राजन् पतन्तो भीमशेदिता ।
 चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिखना । आस्त्राय कौशिकास्त्राणीमुत्पतन् स युगः पुनः ।
 गदानिपातं प्रक्षाय भीमसेनश्च वक्षितं । वक्षयित्वा तथा भीमं गदया कुरुक्षेत्रतः ।
 ताडयामास संकुट्टे वयोदेवे महाबलः । गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे । १२१५
 नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुच्छेणाभ्याहतस्तव । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवः ।
 भ्रशोपहतसङ्कल्पा स हृष्टमनसोऽभवन् । स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः ।
 हस्तिवद्धस्तिभङ्गाशमभिदुद्राव ते सुतं । ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयन्तव ।
 अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगर्जं यथा । उपहृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
 आविधत् गदां राजन् समुद्दिश्य सुतन्तव । अताडयजङ्गीमधेनः पार्थे दुर्योधनं तदा । १२१६
 स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमक्कहीं । तस्मिन् कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीकृतं ।
 उदतिष्ठत्ततो नादः स्रज्जयानां जगत्पते । तेषान्तु निगदं श्रुत्वा स्रज्जयानां नरर्षभ ।
 अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्य समकुप्यत । उत्थाय तु महाबाहुर्धनानां इव श्रमन् ।
 दिधकन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत । ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ।
 प्रमथियन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे । स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः । १२१७
 अताडयच्छङ्खदंष्ट्रेण चचालाचलोपमः । स भूयः शूराभे पार्थस्त्राडितो गदया रणे ।
 उल्लिखन्नधिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

ततो गदां वीरहृणोमयोमयीं प्रगृह्य वज्राश्रनितुल्यनिखनां । अताडयच्छङ्खमित्रकर्षणो बलेन विक्रम्य धनञ्जयायजः ।
 स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः पपात सङ्कल्पितदेहबन्धनः । सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो वने यथा शाल इवानधूषितः ।
 ततः प्रणेदुर्जहपुञ्च पाण्डवाः समीक्ष्य पुत्रं पतितं चितौ तव । ततः सुतस्य प्रतिलभ्य चेतनां समुत्पपात हिरदे यदा
 वृदात् । १२१८

स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा महारथः शिञ्जितवत् परिभ्रमन् । अताडयत्पाण्डवमगतः स्थितं स विह्वलाङ्गो जगतीमुपा
 स्पृशत् ।

स सिंहनादं विननाद कौरवो निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा । विभेदं चैवाश्रनितुल्यतेजसा गदानिपातेन शरीररक्षणं ।
 ततोऽन्तरीक्षे निगदो महानभूद्वैकाक्षामसरसाश्च नेदुषां । पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं त्रिचित्रपुष्पोत्तरवर्धमुत्तमं ।
 ततः परानाविशदुत्तमं भयं समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमं । अहोयमानश्च बलेन कौरवं निशम्य भेदं मुहुडस्य वर्षणः ।
 ततो मुहूर्ताद्गुणलभ्य चेतनां प्रमृज्य वज्रां युधि मारुतात्मजः । धृतिं समालम्ब्य निवृत्त्य लोचने बलेन संलभ्य टुकोदरः
 स्थितः । १२१९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समुदीर्णं ततो वृष्ट्वा संपातं कुरुमुखयोः । तथाऽप्रवीदार्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनं ।

अत्रयोर्वीरयोर्दुष्टे को ज्यायान् भवतो मतः । कस्य वा को गुणो भूयानेतदद जगार्हन् ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः । कृतो यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो ढकोदरात् ।
 भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति । अन्यायेन तु युध्यन् वै हन्यादेव सुयोधनं ।
 माघया निर्जिता दैवैरसुरा इति नः श्रुतं । विरोचनस्तु शक्रेण माघया निर्जितः स वै । ११५०
 माघया चाक्षिपत्तेजा वृत्रस्य बलसूदनः । तस्मान्माघामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमं ।
 प्रतिज्ञातन्तु भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय । ऊरु भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनं ।
 सोऽयं प्रतिज्ञां ताक्ष्णापि पालयत्परिकर्षणः । मायाविनक्तु राजानं माघयैव निहन्तु ।
 यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति । विषमस्तुतो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ।
 पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे । धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतं । ११५५
 कृत्वा हि सुमहत् कर्म कृत्वा भीष्ममुखान् कुरुन् । जयः प्राप्तो यशः प्राप्यं वैरञ्च प्रतियातिनितं ।
 तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः । अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ।
 यदेकविजये युद्धं पणितं घोरमीदृशं । सुयोधनः कृतो वीर एकायनगतस्तथा ।
 अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः । शोकस्तान्मार्थसहितस्तन्मे निगदतः प्रहृष्ट ।
 पुनरावर्त्तमानानां भगानां जीवितैषिणां । भेतव्यमविशेषाणां एकायनगता हि ते । ११६०
 साहसोत्पतितानाञ्च निराशानाञ्च जीविते । न शक्यमयतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय ।
 सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं हृदं गतं । पराजितं वनप्रेष्ठं निराशं राज्यलक्ष्मणे ।
 को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वन्द्वं समाकुर्येत् । अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत् सुयोधनः ।
 यस्तुयोदशवर्षाणि गदया कृतनिःस्रयः । तरत्यूर्ध्वं तिर्यक् च भीमसेनजिघांसया ।
 एवञ्चेष्ट महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति । एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति । ११६५
 धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत् कोशवस्य महात्मनः । प्रेसतो भीमसेनस्य सव्यमूर्ध्मतोऽयत् ।
 गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे । मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च । व्यचरत् पाण्डवो राजजरिं संमोहयन्निव ।
 तथैव तव पुम्नोऽपि गदामार्गविशारदः । व्यचरत्तु चित्रञ्च भीमसेनजिघांसया ।
 आधुमन्तौ गदे घोरे चन्दनागुरुक्षिते । वैरस्थान्तं परीक्षन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ । ११७०
 अन्धान्यन्तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ । युयुधाते गरुत्मनौ यथा नागामिधैषिणौ ।
 मण्डलानि विचित्राणि चरतो नृपभीमयोः । गदासम्पातजास्तत्र प्रजङ्गुः पावकार्षिणः ।
 समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्व्याघ्रिनोर्द्वये । क्षुब्धयोर्व्याघ्रना राजन् द्वयोरेव समुद्रयोः ।
 तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरेव । गदानिधातसंज्ञादः प्रहारात् समजायत ।
 तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशं । उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दभौ । ११७५
 तौ मुहूर्धं समाश्रय्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महतीगदे ।

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंभृतं । गदानिपातैराजैश्च तत्ततोर्ध्वं परस्परं ।
 समरे प्रद्रुतौ तौ तु वृषभासौ तरस्त्रिनौ । अन्योन्यं जगत्तुर्वीरौ पङ्क्तौ महिषाविष ।
 जर्जरौ हतसर्व्याङ्गौ रुधिरैरामिषंभृतौ । ददुर्भाते हिमवति पुष्पिताविष किंशुको ।
 दुर्योधनस्तु पार्थेन विवरे बभ्रुवर्धिते । दंष्ट्रदुग्धिमपाणस्तु सहसा प्रससार ह ।
 तमभ्यासगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः । अवाक्षिपद्गदां मस्मिन् वेगेन महता बली ।
 आक्षिपन्तानु तं दृष्ट्वा पुच्छस्तव विद्यामते । अवासर्पन्ततः स्त्रानात् सा मोघा न्यपतद्भुवि ।
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसम्भ्रमात् । भीमसेनश्च गदया प्राहरत् कुरुसन्तम ।
 तस्य निखन्दमानेन रुधिरैरामितौजसः । प्रहारगुरुपाताच्च मूर्च्छेव समजायत ।
 दुर्योधनो न तं वेद पीडितं पाण्डवं रणे । धारयामास भीमोऽपि शरीरमपि पीडितं ।
 अमन्यत स्थितं स्नेहं प्रहरिष्यन्तमाहवे । अतो न प्राहरन्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ।
 ततो मुहुर्त्तमाश्रय दुर्योधनमुपस्थितं । वेगेनाभ्यपतद्गजान् भीमसेनः प्रतापवान् ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसं । मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ।
 अवस्थाने मतिं कृत्वा पुच्छस्तव महामनाः । दयेषोत्पतितुं राज्ञः कलियव्यन् वृकोदरं ।
 अवध्यङ्गीमसेनस्तद्राक्षस्तस्य चिकीर्षितं । अयास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रुश्य च सिंहवत् ।
 मृत्युं वक्ष्यतो राजन् पुनरेवोत्पतियतः । ऊरुभ्यां प्राक्षिपोद्राजन् गदां वेगेन पाण्डवः ।
 सा वज्रनिधेयसमा प्रहिता भीमकूर्मणा । ऊरू दुर्योधनस्याप्यबभञ्ज प्रियदर्शनैः ।
 स पपात नरव्याधिं वसुधामनुनादयन् । भग्नोरुर्भीमसेनेन पुच्छस्तव महोपते ।
 ववुर्वाताः सनिर्घाताः पाण्डुवर्धं पपात च । चक्षालं पृथिवी चापि सवृक्षवनपर्वता ।
 तस्मिन्निपतिते वीरे पत्न्यौ सर्वमहोचितां । महास्त्रना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करी ।
 पपात चोष्का महती पतिते पृथिवीपतौ । तथा श्रेणितवर्षश्च पाण्डुवर्षश्च भारत ।
 ववर्धं मध्वंस्तत्र तत्र पुच्छे निपातिते । यत्नाणां राक्षसानाञ्च पिशाचानां तथैव च ।
 अन्तरीधे महानादः श्रूयते भरतर्षभ । तेन शब्देन घोरैण मृगाणामय पक्षिणां ।
 जज्ञे घोरतरः शब्दे सङ्क्रान्तो सर्वतो दिशं । ते यत्र वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह ।
 मुमुक्षुस्तै महानादं तव पुच्छे निपातिते । भेरोश्चङ्खलदङ्गानामभवच्च स्त्रनो महान् ।
 अन्तर्भूमिगतैश्चैव तव पुच्छे निपातिते । वज्रपादैर्बलजुभ्यैः कवचैर्धरदर्शनैः ।
 नृत्यङ्गिर्भयदैर्यः ता दिशस्तत्राभवत्पृथक् । अजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
 प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुच्छे निपातिते । हृदाः कृपाय रुधिरमुदेमूर्नपसन्तम ।
 नश्यत् सुमहावेगाः प्रतिलोतोवहाऽभवन् । पुंलिङ्गा इव नार्थस्त स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन् ।
 दुर्योधने तदा राजन् पतिते तनये तव । दृष्ट्वा तान्भूतोत्पातान् पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 आविग्रमनसः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ । यद्युर्देवा यथाकामं गन्धर्वाऽप्सरसस्तथा ।

कथयन्तोऽहुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत । तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वानिकचारणाः ।

नरसिंहैः प्रशंसन्तो विप्रजम्बुर्धयागतं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धे दुर्योधनवधे जनपटोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्धतं । प्रवृष्टमनसः सर्वे ददृशुस्तत्र पाण्डवाः ।

उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहं विनिपातितं । ददृशुर्जटुरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ।

१११०

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् । पातितं कौरवेन्द्रन्तमुपागम्येदमब्रवीत् ।

गौगौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवासधं । यत्सभायां हयस्रस्तांस्तदा वदसि दुर्मते ।

तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि । एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपासृशत् ।

शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् । तथैव क्रोधसरन्तो भीमः परबलार्हणः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप । येऽस्मान् पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति ।

१११५

तान् वधं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । नास्माकं निहतित्वं किर्त्तनीयधूतं न वञ्चना ।

स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रवाधामो वयं रिपून् ।

सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य । युधिष्ठिरं केशवसृञ्जयांश्च धनञ्जयं माद्रवतीसुतो च ।

रजस्वलां द्रौपदीमानयन् ये ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवत्सं । तान् पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राक्षणे हतांस्तपसा चाङ्गसेन्याः ।

ये नः पुरा षण्डितस्तानवोचन् क्रूरा राज्ञो धनराष्टस्य पुत्राः । ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः कामं सर्गं नरकं वा पतामः ।

पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूभौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रवृष्ट्य । वामेन पादेन शिरः प्रगृह्य दुर्योधनं नैकृतिकं न्यवीचत् ।

११२०

हृष्टेन राजन् कुरुसत्तमस्य सुद्राक्ष्मणा भीमसेनेन पादं । दृष्ट्वा कृतं मूर्खेनि नाभ्यनन्दन् धर्म्मसाक्षिणः सोमकानां प्रवर्हाः ।

तव पुत्रं तथा हत्वा कथ्यमानं वृकोदरं । नृत्यमानञ्च वज्रशो धर्म्मराजोऽब्रवीदिदं ।

गतोऽसि वैरस्यानृण्यं प्रतिज्ञा पूरिता त्वया । शुभेनैवाशुभेनाथ कर्मणा विरमाधुना ।

मा शिरोऽस्य पदा मर्द्दीर्म्मा धर्म्मसोऽतिगो भवेत् । राजा ज्ञातिर्हतस्यायं नैतद्वाच्यं तवानघ ।

११२५

एकादशचमूनाथं कुरूणामधिपं तथा । मा स्नासीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ।

हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे । सर्वोकारेण शोच्योऽयं नावहास्योऽयमीश्वरः ।

विध्वंसोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः । उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतद्वाच्यं कृतं त्वया ।

धार्म्मिको भीमसेनोऽसावित्याहुस्त्वं पुरातनाः । स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ।

इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः । उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिन्दमं ।

११३०

तात मन्युर्न ते कार्यो नात्मा शोच्यस्त्वया तथा । नूनं पूर्वोक्तं कर्म सुषोरमनुभूयते ।

धात्रोपदिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतं । यदयं त्वं जिघांसामस्त्वस्मात् कुरुसत्तम ।

आत्मनो ह्यपराधेन महद्भयममीदृशं । प्राप्तवानसि यत्सौभाग्यदाह्याच्च भारत ।

घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृमथ पित्रंस्तथा । पुत्रान् पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोऽसि निधनकृतः ।

तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्तो निपातिताः । निहता ज्ञातयस्यापि दिष्टं मन्ये दुरत्ययं ।

११३५

मात्माऽनुशोचनीयसौ स्नाथो मृत्युस्तवानघ । वधमेवाधुना शोच्याः सर्ववस्थासु कैरव ।
 कृपणं वर्त्तयिष्यामसौर्हीना बन्धुभिः प्रियैः । भ्रातृणाञ्चैव विप्राणां तथा वै शोकविह्वलाः ।
 कथं ब्रूयामि विधवा वधूः शोकपरिभुताः । तमेकः प्रस्थितो राजन् कर्णे ते निलयो भुवः ।
 वयं नरकसंज्ञा वै दुःखं भोक्तव्याम दारुणं । कुपास्य प्रकुपास्यैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
 गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्षिताः ।

२२१०

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा स दुःखात्तौ निश्वासाय स पार्थिवः । विललाप चिरञ्चापि धर्मयुक्तो युधिष्ठिरः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरविलापे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः । किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ।

गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः । कृतवाचौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतं । रामः प्रहरतां श्रेष्ठसुक्रोश्च बलवद्बली ।

ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः । कुर्वन्मार्त्तस्तरं घोरं धिग्धिभीमेत्युवाच ह ।

२२१५

अशो धिग्यदधो नाभेः प्रहतं धर्मवियहे । नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् चट्टकोदरः ।

अधोनाभ्या न हन्त्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः । अथत्वाशास्त्रविस्मूढः स्वच्छन्दात् सम्प्रवर्त्तते ।

तस्य तत्तद्गुणाण्यस्य रोषः समभवन्महान् । ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ।

तस्मोर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः । बज्रधातुविचित्रस्य श्वेतस्यैव महागिरेः ।

तमुत्पतन्तं जगद् केशवो विनयाश्रितः । बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ।

२२२०

सितासिता यदुबरौ शुशुभानेऽधिकं तदा । नभागतौ यथा राजंश्चक्रसूर्यौ दिनकरौ ।

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः । आत्मवृद्धिर्भित्तवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ।

विपरीतं दिष्टत्वेतत् षड्विधा वृद्धिरात्मनः । आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।

तदा विद्वत्प्राप्तो ग्लानिमाशु शान्तिकरो भवेत् । अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवा युद्धपौरुषाः ।

स्वकाः पितृससुः पुत्रास्ते परैर्निर्गता भृशं । प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्यैव विशेषः ।

२२२५

सुयोधनस्य गदया भङ्गाऽस्यूरु महाहवे । इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ।

मैत्रेयेणाभिप्रेतस्य पूर्वमेव महर्षिणा । ऊरु भेत्स्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ।

अतो दोषं न पश्यामि मा कुधस्वं प्रलम्बहन् । यौनैः स्वेस्त्वय हार्दिस्य सम्बन्धः सह पाण्डवैः ।

तेषां वृद्धा हि वृद्धिर्नो मा कुधः पुरुषर्षभ । वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभूत् प्राह धर्मवित् ।

धर्मः सुचरितः सद्भिः स च द्वाभ्यां निधच्छति । अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामाद्यातिप्रवर्जितः ।

२२३०

धर्म्यार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् । धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ।

तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् । भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वन्नु यथात्य मां ।

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अरोषणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः । भवान् प्रख्यायते लोके तस्मात् संग्राम्य मा कुधः ।

प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च । अनृषं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मोऽस्मिन्मपि श्रुत्वा केशवात् स विश्राम्यते । नैव प्रीतमना रामो वचनं ग्राह संसदि । १११५
 हत्वाऽधर्मं राजानं धर्मात्मानं सुयोधनं । जिह्वायोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ।
 दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शान्तो । अजुयोधी हतो राजा रार्त्तराज्ञो नराधिपः ।
 युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च । ज्ञात्वात्मानमभिचापौ प्राप चावभृथं यशः ।
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् । श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 पाञ्चालास्तु सवार्ष्णेयाः पाण्डवास्तु विश्राम्यते । रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् । १११७
 ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखं । शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदं ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे । हतबन्धोऽर्थदेतस्य पतितस्य विचेतसः ।
 दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा । उपप्रेक्षसि कस्मात्तुं धर्मज्ञः सन्नराधिप ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः । पदा मूर्ध्नि स्पृशत् क्रोधात् न च हृथे कुलजये ।
 निहत्या निहता नित्यं धृतराष्ट्रमुतैर्व्ययं । बहूनि पुरुषाण्युक्ता वनं प्रस्थापिताः स्म ह । १११९
 भीमसेनस्य तदुःखमतीव हृदि वर्त्तते । इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मथैतत् समुपेक्षितं ।
 तस्माद्भुत्वा कृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगं । लभतां पाण्डवाः कामं धर्मोऽधर्मं च वा कृते ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदं । काममस्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोदहः ।
 इत्युक्त्वा वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा । अन्वमोदत तत् सर्व्वं यद्भीमेन कृतं युधि ।
 भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः । अभिवाद्यागतः स्त्रित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः । ११२०
 प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराज युधिष्ठिरं । हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विश्राम्यते ।
 तवाद्य प्रियवी राजन् चेमा निहतकण्टका । तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ।
 यस्तु कर्त्ताऽस्य वैरस्य निहत्या निहतिप्रियः । सोऽयं विनिहतः श्रेते पृथिव्यां पृथिवोपते ।
 दुःशासनप्रभृतयः सर्व्वे ते चोद्यवादिनः । राधेयः शकुनिसापि निहतास्तव शचवः ।
 सेयं रत्नसमाकीर्णो महो सवनपर्व्वता । उपाटन्ता महाराज त्वामद्य निहतदिवं । ११२५
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः । कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुन्धरा ।
 दिव्या गतस्त्वमानृष्यं मातुः कोपस्य चोभयोः । दिव्या जयसि दुर्द्धः दिव्या शत्रुर्निपातितः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवसाम्बनायामेकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६९ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । पाण्डवाः सञ्जयास्त्रैव किमकुर्व्वत सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ।
 प्रहृष्टमनसस्तान् कृष्णेन सह पाण्डवाः । पाञ्चालाः सञ्जयास्त्रैव निहते कुरुनन्दने । ११२७
 आविध्यनुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे । नैतान् हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुन्धरा ।
 धनून्धन्ये व्याधिपन्त व्यासायन्ये तथाक्षिपन् । दधुरन्ये महाशङ्खानन्ये जङ्घस्य दुन्दुभीः ।
 चिक्रीडुस्य तथैवान्ये जहमुस्य तवाहिताः । अभ्रवंश्चासकद्वीरा भीमसेनमिदं वचः ।

दुष्करं भवता कर्मरणेऽद्य सुमहत् कृतं । कौवरेन्द्रं रणे हत्वा गदयाऽतिकृतश्रमं ।
 दन्द्रेणैव हि वृत्रस्य बधः परमसंयुगे । त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्ध्वधमिमं जनाः ।
 चरन्तं विविधान्नागीन् मण्डलानि च सर्वशः । दुर्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्यात् वृकोदरात् ।
 वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमं । अशक्यमेतदन्येन संपादयितुमीदृशं ।
 कुञ्जरेणैव मत्तेन वीर संगममूर्द्धनि । दुर्योधनशिरः दिक्षा पादेन मृदितं त्वया ।
 मिहैव महिषस्यैव कृत्वा सङ्गरमङ्गुतं । दुःशासनस्य रुधिरं दिक्षा पीतं त्वयाऽनघ ।
 ये विप्रचक्रूराजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । मूर्द्ध्नि तेषां कृतः पादो दिक्षा ते स्वेन कर्मणा ।
 अमित्राणामधिष्ठानाद्बधादुर्योधनस्य च । भीम दिक्षा वृथिव्यान्ते प्रयितं सुमहदशः ।
 एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः । तथा त्वां निहतामित्रं वयं मन्दाम भारत ।
 दुर्योधनबधे यानि रोमाणि हवितानि नः । अद्यापि न विह्वल्यन्ते तानि तदिह हि भारत ।
 इत्यब्रुवन् भीमसेनं वातिकास्तत्र सङ्गताः । तान् दृष्ट्वा पुरुषध्यात्रान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।
 ब्रुवतोऽसदृशञ्चैव प्रोवाच मधुसूदनः । न न्यायं निहतं शत्रुं भूया हन्तुं मराधिपाः ।
 असकृद्वाग्भिरुयाभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः । तदैवैष हतः पापो यदैव निरपचयः ।
 लुब्धः पापसहायस्य सुहृदां शासनातिगः । बल्लशो विदुरद्रेणकपगाङ्गेयसञ्जयैः ।
 पाण्डुभ्यः प्रार्थमानोऽपि पितृभ्यो न दत्तवान् । नैव योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्व्या पुरुषाधमः ।
 किमनेनातिभुगेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा । रथेष्मारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
 दिक्षा हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः । इति श्रुत्वा त्वधिक्तेषु कृष्णादुर्योधनो नृपः ।
 अर्मवशमापन्न उदतिष्ठदिशाभ्यते । स्निग्देशेनोपविष्टः स दोर्भा विष्टभ्य मेदिनी ।
 दृष्टिं भ्रूमङ्कटां कृत्वा वासुदेवं न्यपातयत् । अर्द्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीनृपस्य तु ।
 क्रुद्धस्याशीविषस्यैव स्फिन्नपुच्छस्य भारत । प्राणान्तकरणं घोरं वेदनामयचिन्तयन् ।
 दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुयाभिराह्वयत् । कंसदामस्य दायाद न ते सज्जत्यनेन वै ।
 अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः । ऊरु भिन्वीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ।
 किं न विज्ञातमेतस्मै यदर्जुनमेवाचिथाः । घातयित्वा महीपालानजयुङ्गान् सहस्रशः ।
 जिह्वैरुपायैर्विधैर्मै ते सज्जा न ते घृणा । अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पातितस्ते पितामहः । अश्वत्याक्वः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्भते ।
 आचार्यो न्यासितः शस्त्रं किन्नास्त्रं विदितं मया । स चानेन नृशंसेन धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ।
 पात्यमानस्यया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः । बधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
 घटोत्कचे व्यसयतः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः । स्फिन्नहस्तप्रायगतस्तया भूरिश्रवा बली ।
 त्वया निमृष्टेन हतः शैनेयेन महात्मना । कुर्वाणसोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिमीषया ।
 व्यसनेनाश्वसेनस्य पद्मेगन्धसुतस्य वै । पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ।

पातितः समरे कर्णश्चक्रव्योऽग्रणीर्नृणां । यदिमाश्चापि कर्णश्च भीमद्रोणौ च संघतौ ।

अञ्जुना प्रत्युद्येया न ते स्वाद्विजयो भुवं । त्वया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ।

२३५

स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयश्चान्ये च घातिताः ।

॥ वामुदेव उवाच ॥ हतस्त्वमभि गान्धारे सभ्राह्मसुतवान्धवः । सगणैः समुद्भवैव पापमार्गमनुष्ठितः ।

तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीमद्रोणौ निपातितौ । कर्णश्च निहतः संख्ये तव श्रीलानुवर्त्तकः ।

याच्यमानं मया मूढं पितृमंत्रं न दित्ससि । पाण्डवेभ्यः स्वराज्यं लोभात् शकुनिनिश्चयात् ।

विषन्ते भीमसेनाय दत्तं सर्व्वं च पाण्डवाः । प्रदीपिता जतुगृहे माया स ह सुदुर्भते ।

२३६

सभायां याज्ञसेनो च क्रिष्टा द्यूते रजस्वला । तदैव तावदुष्टात्मन् मध्यस्थं निरपचपः ।

अनलशश्च धर्मज्ञं सौबलेनाचवेदिता । निहत्या यत्पराजैवीसस्मादसि हतो रणे ।

जयद्रथेन पपेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने । यतिषु मृगयाश्चैव तण्विन्दारयाग्रम ।

अभिमन्युश्च यद्दाल एको बह्वभिराहवे । तद्दोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ।

यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभावसे । वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्व्वं हि तदनुष्ठितं ।

२३७

दृहस्यतेरुग्रनसे नोपदेशः श्रुतस्त्वया । दृष्ट्वा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतं ।

लोभेनातिबलेन त्वं दृष्ट्वाया च वशीकृतः । कृतवानस्यकार्याणि विपाकस्तस्य भुज्यतां ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अधीतं विधिवदत्तं भूः प्रशास्तः ससागरा । मूर्द्ध्नि स्थितमभिवाणां को नु स्वन्ततरो मया ।

यदिष्टं क्षत्रवभूनां स्वधर्ममनुपश्यतां । यदिदं निधनं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।

देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः । ऐश्वर्य्यैश्चात्तमं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।

२३८

समुद्भूतानुजैव स्वर्गं गन्ता ऽहमच्युत । यूथं निहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्त्तयिष्यथ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः । अपतत् समहर्ष्यं पुष्पाणां पुष्पगन्धिनां ।

अवादयन्त गन्धर्वा वादिचं समनोहरं । जगुस्त्राप्सरसे राज्ञो यशः सम्पद्भवे च ।

सिद्धाश्च समुचुर्वाचः साधु साध्विति भारत । ववौ च सुरभिर्वायुः पुष्पगन्धो मृदुः सुखः ।

व्यराजंश्च दिशः सर्व्वा भभौ वैदुर्य्यमन्त्रिभं । अत्यहुताग्नि ते दृष्ट्वा वामुदेवपुरोगमाः ।

२३९

दुर्योधनस्य पूजान् दृष्ट्वा प्रीडामुपागमन् । हताश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्त्ताः शूद्रशूचिर्हि ते ।

भोमं द्रोणं तथा कर्णं भरिश्च वसमेव च । तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः ।

प्रावचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिखनः । नैव शक्योऽतिशीघ्रास्वस्ते च सर्व्वे महारथाः ।

अजुयुङ्हेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे । नैव शक्यः कदाचिन्तु हन्तुं धर्म्येण पार्थिवः ।

ते वा भीष्ममुखाः सर्व्वे महेष्वासा महारथाः । मयाऽनेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।

२४०

हतास्ते सर्व्वे एवाजौ भवतां हितमिच्छता । यदि नैवंविधं जातु कुर्यां जिह्ममहं रणे ।

कुतो वो विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनं । ते हि सर्व्वे महात्मानसत्वारोऽतिरथा भुवि ।

न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयं । तथैवायं गदापाणिधार्तराज्ञो गतक्लमः ।

न शक्यो धर्मतो हनुं काकेनापीह दखिना । न च वो हृदि कर्त्तव्यं बद्धं चातितो रिपुः ।
 मिथ्या बध्नास्तयोपायेभ्यश्च वः शत्रवोऽधिकाः । पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरातिभिः ।
 सङ्गिहानुगतः पन्थाः सर्वैरेवानुगम्यते । कृतकृत्याः स्म सायाङ्गे निवासं रोचयामहे ।
 सायनागरथाः सर्वे विश्वामो नराधिपाः । वासुदेववचः सुता तदानीं पाण्डवैः सह ।
 पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत् । ततः प्राधापयन् शङ्खान् पाञ्चजन्यश्च माधवः ।
 हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभ ।

२७३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णपाण्डवसंवादे द्विष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः । शङ्खान् प्रधापयन्तो वै हृष्टाः परिषदाहवः । २७४

पाण्डवान् गच्छन्तश्चापि शिविरं नो विश्राम्यते । महेष्वासोऽन्गगात् पश्चाद्युत्पुः सात्यकिस्तथा ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्वौपदेयाश्च सर्वशः । सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिविराश्रुत ।

ततस्ते प्राविशन् पार्था हतस्त्रिदं हतेश्वरं । दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विभूते जने ।

हतोत्सवं पुरमिव हतनागमिव हृदं । स्त्रीवर्षवरभूषिष्ठं दृष्ट्वा मातृरधिष्ठितं ।

तत्रैतान् पर्युपातिष्ठन् दुर्योधनपुरःकराः । कृताञ्जलिपुटो राजन् काशायमस्त्रिनाम्बराः । २७५

शिविरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः । अवतेरुर्म्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ।

ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत कौशवः । स्थितः प्रियङ्गितो नित्यमतीव भरतवर्षभ ।

अवरोपय गाण्डीवमक्षय्या च महेषुधो । अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ।

स्वयञ्चैवावरोह त्वमेतत् श्रेयस्वानव । तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ।

अथ पश्चान्ततः कृष्णो रश्मोन्मृज्य वाजिनं । अवारोहत मेधावी रथाङ्गाण्डीवधन्वनः । २७६

अथावतीर्णं भूतानामोश्वरे सुमहात्मनि । कपिरन्तर्द्धं दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ।

स दग्धो द्रेणकर्षाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः । अनादीप्ताग्निना द्वाष्टं प्रज्ज्वाल महीपते ।

मोपासङ्गः सरश्मिश्च सायः सयुगबन्धुरः । भस्मीभूतोऽपतङ्गमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ।

तं तथा भस्मभूतन्तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो । अभवन् विस्मिता राजव्रज्जुनस्त्रेदमब्रवीत् ।

कृताञ्जलिः सप्रणधं प्रणिपत्याभिवाद्य ह । गोविन्द कस्माद्भगवन् दग्धोऽयमग्निना । २७७

किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन । तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अस्त्रैर्भवेद्विधैर्दग्धः पूम्भेभायमर्जुन । मदधिष्ठितत्वात् समरे न विशीर्णः परन्तप ।

इदानीन्तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा । मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्मणि ।

द्वैषदुत्तमस्य तानसु भगवान् कौशवोऽरिहा । परिब्रज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

दिष्ट्वा जयसि कौन्तेय दिष्ट्वा ते शत्रवो हताः । दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः । २७८

त्वस्यापि कुशलं राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । मुक्तौ वीरकथादस्मात् संगामास्त्रिहतद्विषः ।

क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत । उपजातमुपश्रव्यं सह गाण्डीवधन्वना ।

आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा तमवोचिथाः । एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।
 रक्षितव्यो महाबाहो सर्वस्वापत्स्विति प्रभो । तव चैवं ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् ।
 स सव्यसाची गुप्तलो विजयो च जनेश्वर । भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।
 मुक्तो वीरचयादस्मात् संयामाक्षो महर्षणात् । एवमुक्तस्तु कृष्णो न धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दन ।

१८५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रमुक्तं द्रेणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्द्दम् । कस्त्वदन्यः सहेतुं साक्षादपि वञ्ची पुरन्दरः ।
 भवतस्तु प्रसादेन संशप्तकगणा जिताः । महारणगतः पार्थो यच्च नाभीत् पराङ्मुखः ।
 तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्भया । कर्मणामनुसन्तानं तेजसश्च गतिं प्रभम् ।
 उपप्लव्ये महर्षिर्भ्यो कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
 इत्येवमुक्ते ते वीराः शिविरं तव भारत । प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोषरत्नार्द्धिसञ्चयान् ।
 रजतं जातरूपञ्च मणोनय च भौक्तिकान् । भूषणान्यय मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।
 दासीदासमसंख्यं राज्योपकरणानि च । ते प्राप्य धनमत्तयं तदीयं भरतर्षभ ।
 उदक्कोशमहाभागा नरेन्द्रा विजितारथः । ते तु वीराः समान्धस्य बाहूनाम्यवमुच्य च ।
 अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा । अथाब्रवीन्महाराज वामुदेवो महायशः ।
 अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वत्सव्यं शिविरादहिः । तथेत्युक्ता हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।
 वामुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं वहिर्ययुः । ते समासाद्य मरितं पुण्यमोघवतीं नृप ।
 न्यवसन्नय तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः । ततः सम्प्रेषयामासुर्यादवं नागसाङ्गयं ।
 ततः प्रायाज्जवेनाग्र उवामुदेवः प्रतापवान् । दारुक्तं रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकासुतः ।
 तमुचुः सम्प्रयास्यन्तं श्रेष्ठसुगीववाहनं । प्रत्याश्रासय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीं ।
 स प्रायात् पाण्डवैरुक्तस्तपुरं सात्त्वताम्बरः । आसमाद ततः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजा ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वामुदेववाक्ये त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं द्विजशाहूँल धर्मराजो युधिष्ठिरः । गान्धार्थाः प्रेषयामास वामुदेवं परन्तपं ।
 यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान् प्रति । न च तं लब्धवान् कामं ततो बुद्धमभूदिदं ।
 निहतेषु तु घोषेषु हते दुर्ध्याधने तदा । पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ।
 विद्रुते शिविरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे । किन्तु तत् कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो गतः पुनः ।
 न चैतत् कारणं ब्रह्मन्नल्पं विप्रतिभाति मे । यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ।
 तत्त्वतो वै समाचक्ष्य सर्वमध्वर्युसप्तम । यत्रात्र कारणं ब्रह्मन् कार्यस्यास्य विनिश्चये ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ लघुकोऽयमनुप्रश्नो यस्मां पृच्छसि पार्थिव । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।
 हतं दुर्ध्याधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । व्युत्क्रान्त्य समथं राजन् धार्तराष्ट्रं महाबलं ।
 अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत । युधिष्ठिरं महाराज महङ्गयमयाविशत् ।

१८६

१८७

१८८

१८९

१९०

चिन्तयानो महाभागां गान्धारीं तपसाऽन्वितां । घोरेण तपसा युक्ताः सैलोक्यमपि सा दहेत् ।
 तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा । गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत् ।
 सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा क्षतमस्माभिरौदृशं । मानसेनाग्निना कुङ्कुमाभस्मसन्नः करिव्यति ।
 कथं दुःखमिदं तोषं गान्धारी सम्प्रसृज्यति । श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं क्लेनाजिह्वायोधिषं ।
 एवं विचिन्त्य ब्रजधा भयशोकसमन्वितः । वामदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ।
 तव प्रसादाङ्गो विन्दु राज्यं निहतकण्टकं । अप्राप्यं मनसाऽपीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ।
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । विमर्दः सुमहान् प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ।
 त्वया देवासुरे युद्धे बधार्थममरद्विषं । यथा सङ्घं पुरा दत्तं हतासु विबुधद्विषः ।
 सङ्घं तया महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत । सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता हि धृता वयं ।
 यदि न त्वं भवेत्तथाः फाल्गुनस्य महारणे । कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः ।
 गदाप्रहारा विपुलाः परिधंश्चापि ताडनं । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरेः सपरश्वधैः ।
 अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वचः सपरुषाः श्रुताः । अस्त्राणाञ्च निपाता वै वज्रस्यैवैवमा रणे ।
 ते च ते सफला जाता हते दुर्व्याधनेऽच्युत । तत् सर्वं न यथा नश्येत् पुनः कृष्ण तथा कुह ।
 सन्देहदोषो प्राप्तं न श्वेतः कृष्ण जये सति । गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव ।
 सा हि नित्यं महाभागा तपभोगेण कथिता । पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा भ्रुवं नः सम्प्रधत्स्यति ।
 तस्याः प्रसाधनं वीर प्राप्तकालं मतं मम । कश्च तो क्रोधताम्राक्षीं पुत्रव्यसनकर्तितां ।
 वीचितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम । तव मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिन्दमः । त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च लोकानां प्रभवाम्ययः ।
 हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालसमीरितैः । त्विप्रमेव महाबाहो गान्धारीं शमयिष्यसि ।
 पितामहस्य भगवान् कृष्णस्यैव भविष्यति । सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनं ।
 कर्त्तव्यं सान्त्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना । धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा बभूवुः कुलोदहः ।
 आमन्त्र्य दारुणं प्राह रथः सज्जो विधीयतां । केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः ।
 न्यवेदयद्भयं सज्जं केशवाय महात्मने । तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परन्तपः ।
 जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः । ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवाचयौ ।
 नागमाङ्गयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान् । प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
 विस्तिष्ठ धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् । अभ्यगच्छद्दीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनं ।
 पूर्वज्ञागितन्त्रं सोऽप्यगदृषिस्तन्मम । पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः ।
 अभ्यवादयद्वयो गान्धारीञ्चापि केशवः । ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमेषाञ्जयः ।
 पाणिमालिन्य राजेन्द्र सुस्तरं प्ररोद ह । स मुहुर्त्तादिवोत्सृज्य वाक्यं शोकममुद्भवं ।
 प्रसाज्य वारिणा नेत्रे स्नाचम्य च यथाविधि । उवाच प्रसूतं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिन्दमः ।

२५५५

२५२०

२५२५

२५२०

२५२५

२५३०

न तेऽस्त्रविदितं किञ्चिद्भूतमथस्य भारत । कालस्य च यथा हृतं तत्तं सुविदितं प्रभो ।
 यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः । कथं कुलवयो न ख्यान्तथा सत्तस्य भारत ।
 आह्वयिभिः समर्थं कृत्वा ज्ञानवान् धर्मवत्सलः । द्यूतच्छलजितैः शुद्धैर्व्यनवासेऽभ्युपागतः ।
 अज्ञातवासचर्या च ज्ञानविश्वसमावृतैः । अन्ये च बहवः क्रोशास्त्रशकैरिव सर्वदा ।
 मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते । सर्वलोकस्य साक्षिभ्ये यामांस्त्वं पश्य याचितः ।
 त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापि वर्जिताः । तवापराधान्नृपते सर्वं सत्त्वं त्वयं गतं ।
 भीष्मेण सोमदत्तेन बाह्लीकेन कृपेण च । द्रोणेन च सपत्नेण विदुरेण च धीमता ।
 याचितस्त्वं शर्मं नित्यं न च तत्कृतवानसि । कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुञ्चन्ति भारत ।
 यथा मूढो भवान् पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते । किमन्यत् कालयोःगाद्धि दिष्टमेव परायणं ।
 मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेशय । अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनां ।
 धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परन्तप । एतत् सर्वं नु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतं मतं ।
 असूयं पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्तुमर्हति । कुलं वंशश्च पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलं ।
 गान्धार्यास्तव चैवाय पाण्डवेषु प्रतिष्ठितं । त्वच्चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ।
 माः शुचो नरशार्दूल पाण्डवान् प्रति किल्बिषं । एतत्सर्वमनुधात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमं ।
 शिवेन पाण्डवान् पाहि नमस्ते भरतर्षभ । जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
 भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः । एतच्च कदमं कृत्वा शत्रूणामपकारिणं ।
 दहते स दिवारात्रौ न च शर्माधिगच्छति । त्वच्चैव नरशार्दूल गान्धारीश्च यशस्विनीं ।
 सशोचन्नरशार्दूल शान्तिं नैवाधिगच्छति । द्विधा च परचाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तं बुद्धिवाकुलितेन्द्रियं । एवमुक्त्वा महाराज हृतराष्ट्रं यदुत्तमः ।
 उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्षितां । शैबलेयि निबोध त्वं यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु ।
 त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नथ सीमन्तिनी शुभे । जानासि च यथा राज्ञि सभायां मम सखिधौ ।
 धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पश्योर्हितं । उक्तवत्यमि कल्याणि न च ते तनयैः कृतं ।
 दुर्योधनस्त्वया योक्तो जयार्थो परहर्षं वचः । शृणु मूढ वचो मत्तं यतो धर्मस्ततो जयः ।
 तदिदं ममनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे । एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म शोके मनः कृयाः ।
 पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन । शक्ता चासि महाभागे प्रथिवीं सचराचरां ।
 चक्षुषा क्रोधादोत्प्रेतं निर्दग्धुं तपसो बलात् । बासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव । आधिभिर्देह्यमानाया मतिः सञ्चलिता मम ।
 सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन । राजस्वन्धस्य दृढस्य हतपुत्रस्य केशव ।
 स्वङ्गतिः संहितैर्वीरैः पाण्डवैर्दिपदाम्बर । एतावदुक्ता वचनं मुखं प्रच्छाद्य वाससा ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्रहरोद ह । तत एतां महाबाहुः केशवः शोककर्षितां ।

२५५५

२५५६

२५५७

२५५८

२५५९

२५६०

हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराशययत् प्रभुः । समाख्याय च गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य माधवः ।
 द्रौणिशङ्कन्तिपतं भावमवबुध्यत केशवः । ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्द्धा प्रणम्य च ।
 द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् । आष्टके त्वां कुरुभेष्ट मा च शोके मनः कृथाः ।
 द्रौणिः पापोऽस्त्वभिप्रायसेनास्मि सहसोत्थितः । पाण्डवानां बधे राजौ बुद्धिसेन प्रदर्शिता ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् । धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिस्तदनं ।
 शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय । भूयस्त्वया समेव्यामि चिप्रमेव जनाईन ।
 प्रायान्ततस्तु त्वरितो दाहकेण सहाच्युतः । वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ।
 आश्वामयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः । वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।
 शिविरं हास्तिनपुरात् दिदृक्षुः पाण्डवः क्षुप । आगम्य शिविरं राजौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
 तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाहितः ।

२५०५

२५००

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अधिष्ठितः पदा मूर्द्धि भग्नसक्थो महीजितः । शौटीर्यमानो पुत्रो मे किमभावत सञ्जय ।
 अत्यर्थकोपेनो राजा जातवैरस्य पाण्डुषु । व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाह्वे ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ गृष्टुण राजन् प्रवक्ष्यामि यथा वृत्तं नराधिप । राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन् व्यसन आगते ।
 भग्नसक्थो नृपो राजन् पांडुना सोऽवगुण्ठितः । यमयन्मूर्द्धंजंस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ।
 केशान्नियस्य यत्नेन निश्वसन्नुरोगो यथा । संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य मां ।
 बाहू धरण्यां निष्पिब्य मुञ्च्यन्त इव द्विपः । प्रकीर्णान् मूर्द्धंजान् धुम्बन् दनैर्दन्तानुपस्पृशन् ।
 गर्हयन् पाण्डवं ज्येष्ठं निश्वस्येदमयाब्रवीत् । भीमे शान्तनवे माये कर्णे शस्त्रभृतान्तरे ।
 गौतमे शकुनौ चापि द्रौणि चास्त्रभृतान्तरे । अश्वत्यान्नि तथा शल्ये गृहरे च कृतवर्माणि ।
 इमामवस्थां प्रप्तिोऽस्मि कालो वै दुरितकमः । एकादशचमूर्धन्तां सोऽहमेतां दशां गतः ।
 कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदभिवर्त्तते । आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिन् जीवन्ति संयुगे ।
 यथाऽहं भीमसेनेन व्युत्क्रस्य समयं हतः । बहूनि सुमृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।
 भरिश्रवसि कर्णे च भीमे द्रौणि च श्रीमति । इदञ्चाकीर्त्तिजं कर्म मृशंसैः पाण्डवैः कृतं ।
 येन ते सत्सु निर्व्वेदं गमिष्यन्ति हि मे मतिः । का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य क्लोपाधिकृतसञ्जय ।
 को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति । अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृथेत पण्डितः ।
 यथा संहृथेत पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः । किन्तु चित्रमतस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः । प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्त्तमानस्य बन्धुषु ।
 एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः । अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे ।
 तौ हि सञ्जय दुःखात्तौ विज्ञाथौ वचनाद्वि मे । इष्टं भृत्या भूताः सम्यग्मूः प्रशास्ता ससागरा ।
 मूर्द्धि स्थितमभिचाणां जीवतामेव सञ्जय । दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणाञ्च प्रियं कृतं ।

२५०५

२५००

२५०५

२५००

अमित्रा वाधिताः सर्वे को नु खलन्तरो मया । मानिता बान्धवाः सर्वे वश्यः संपूजितो जनः ।

नित्यं सेवितं सर्वे को नु खलन्तरो मया । आश्रितं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।

आजानेयैस्तथा यातं को नु खलन्तरो मया । यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।

प्रियेभ्यः प्रकृतं माधु को नु खलन्तरो मया । अधीतं विधिवद्भक्षं प्राप्तमायुर्निर्माणम् ।

स्वधर्मविजिता लोका को नु खलन्तरो मया । दिक्षा नाहं जितः संख्ये परान् प्रेष्यवदाम्भितः ।

२१२

दिक्षा मे विपुला लक्ष्मीर्नृते लन्यगता विभो । यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठतां ।

निधनं तन्मया प्राप्तं को नु खलन्तरो मया । दिक्षा नाहं परावृत्ता वैरात् प्राकृतवज्जितः ।

दिक्षा नावमिति काश्चिद्भजित्वाऽनुपराजितः । सुप्तं वाऽथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा ।

एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः । अश्रुत्यामा महाभागः कृतवर्त्सा च सात्त्वतः ।

रूपः सारदतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम । अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।

२१०

विश्वासं समयप्राप्तां न यूयं गन्तुमर्हथ । वातिकांश्चात्रवीर्राजा पुनस्ते सत्यविक्रमः ।

अधर्माङ्गीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे । सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णश्चाबुमौ तथा ।

दृष्टमं महावीर्यं शकुनिश्चापि सौबलं । जलमन्धं महावीर्यं भगदत्तश्च पार्थिवं ।

सोमदत्तं महेष्वासं सैन्यवच्च जयद्रथं । दुःशासनपुरोगंश्च भ्रातृनात्मसमांस्तथा ।

दैःशासनश्च विक्रान्तं लक्षणश्चात्मजः पुमौ । एतांश्चान्याश्च सुबह्वन्मदोयांश्च सहस्रशः ।

२१५

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीनो यथाऽध्वगः । कथं भ्रातृन् हतान् श्रुत्वा भर्तारश्च स्वप्ना मम ।

रोक्ष्यमाणा दुःखार्ता दुःशला सा भविव्यति । कुषाभिः प्रक्षुषाभिश्च दृष्टो राजा पिता मम ।

गान्धारीमहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यति । नूनं लक्षणमाताऽपि हतपुत्रा हतेश्वरा ।

विनाशं यास्यति लिप्रं कल्याणी वृथुलोचना । यदि जानाति चार्वाकः परित्राष्ट्वाग्निशारदः ।

करिष्यति महाबाहो भुवश्चापचितं मम । समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।

२१०

अहं निधनमासाद्य लोकान् प्राप्स्यामि शश्वतान् । ततो जनमहस्त्राणि वाष्पपूर्णानि मारिष ।

प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश । ससागरवना घोरा वृथिवी सचराचरा ।

चचालाथ सनिर्द्वादा दिग्भ्रमैवाविलाऽभवन् । ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथा कृतं न्यवेदयन् ।

व्यरहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च पातनं । तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।

भाला च सुचिरं कालं जम्बुरार्त्ता यथागतं ।

२११

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्योधनविलापे पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ मन्त्रय उवाच ॥ वातिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतं । हतशिष्टास्त्रयो राजन् कैारवाणो महारथाः ।

विनिर्भिन्नाः शितैर्बाणैर्गदातोमरशक्तिभिः । अश्रुत्यामा रूपश्चैव कृतवर्त्सा च सात्त्वतः ।

त्वग्निता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् । तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितं ।

प्रभङ्गं वायुवेगेन महाशालं यथा वने । भूमौ विचेष्टमानान्तं रुधिरेण समुक्षितं ।

महागजनिवारण्ये व्याधेन विनिपातितं । विवर्तमानं वज्रशो बधिरौघपरिभुतं ।
 यदृच्छ्या निपतितं चक्रमादित्यगोचरं । सहावातसमुत्थेन वंशुष्कमिव सागरं ।
 पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलं । रेणुध्वंसं दीर्घभुजं मातङ्गसमविकर्षणं ।
 द्रुतं भूतगणैर्षरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः । यथा धनं लिप्सुमानैर्धैर्यैर्नृपतिवत्तमं ।
 भुक्तुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्धृतश्चक्षुषं । सामर्थ्येन नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ।
 तेन दृष्ट्वा महेष्वासा भूतले पतितं नृपं । मोहमभ्यागमन् सर्व्वे कृपप्रभृतयो रथाः ।
 अवतीर्य्य रथेभ्यश्च प्राङ्मवाजसन्निधौ । दुर्योधनश्च सम्प्रेत्य सर्व्वे भूमावुपाविशन् ।
 ततो द्रौणिष्महाराज वाष्पपूर्णैरणः श्वसन् । उवाच भरतमेष्टं सर्व्वलोकेश्वरेश्वरं ।
 न नूनं विद्यते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि । यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र श्रेष्ठे पांडुषु क्वचितः ।
 भूत्वा हि नृपतिः पूर्व्वं समाश्नाय च मेदिनीं । कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ।
 दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथं । नापि तान् सुहृदः सर्व्वान् किमिदं भरतर्षभ ।
 दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन । लोकानाञ्च भवान् यत्र श्रेष्ठे पांडुषु क्वचितः ।
 एष मूर्द्धाभिविक्रानामये गत्वा परन्तपः । स भृशं यसते पांडुं पश्य कालस्य पर्य्ययं ।
 क ते तदमलं च्छत्रं व्यजनं का च पार्थिव । सा च ते महती सेना क गता पार्थिवोक्तम ।
 दुर्व्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्य्याणां कारणान्तरे । यदै लोकगुरुभूत्वा भवानेतां दशाङ्गतः ।
 अभुवा सर्व्वमर्त्येषु भुवं श्रीरुपलक्ष्यते । भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्मर्द्धिर्नो भृशं ।
 तस्य तदचने श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः । उवाच राजन् पुत्रसे प्राप्तकालमिदं वचः ।
 विमृश्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वाष्पमुत्सृजन् । कृपादीन् स तदा वीरान् सर्व्वानेव नराधिपः ।
 ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते । विनाशः सर्व्वभूतानां कालपर्यायमागतः ।
 सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यजं भवतां हि यः । पृथिवीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपागतः ।
 दिव्या नाभं परावृत्तो युद्धे कस्यचिदापदि । दिव्याऽहं निहतः पापैश्चलेनैव विशेषतः ।
 उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिव्या युयुत्सता । दिव्या चास्मिन् हतो युद्धे निहतज्ञातिवान्धवः ।
 दिव्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माञ्जनस्रयात् । स्वस्तियुक्तांश्च कल्पांश्च तन्मे प्रियमनुक्तम ।
 मा भवन्तोऽत्र तथ्यन्तां सौहृदाक्षिधनेन मे । यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाऽलयाः ।
 मन्यमानः प्रभावश्च कृष्णस्यामिततेजसः । तेन न च्यावितस्याहं सत्तधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
 स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथञ्चन । कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमित्रात्मनः ।
 पतितं विजयं नित्यं दैवम्पु दुरतिक्रमं । एतावदुक्ता वचनं वाष्पव्याकुललोचनः ।
 तूष्णीं बभूव राजेन्द्र राजाऽजौ विक्रलो भृशं । तथा तु दृष्ट्वा राजानं वाष्पशोकसमन्वितं ।
 द्रौणिः क्रोधेन जञ्जाल यथा वज्रिर्जगत्क्षये । स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य ह ।
 वाष्पविक्रलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् । पिता मे निहतः जुहैः सुनृशंसेन कर्षणा ।

न तथा तेन तथामि यथा राजंस्तथाऽथ वै । इष्टं चेदं वचो मत्तं सत्येन वदतः प्रभो ।
 दृष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण मुक्तयेन च । अद्याहं सर्वपाप्मानान्वासुदेवस्य पश्यतः ।
 सर्वपापैर्हि मेवामि प्रेतराजनिवेक्षणं । अनुशान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ।
 इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः । मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
 आचार्य्यं शीघ्रं कलसं जलपूर्णं समानय । स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसक्तमः ।
 कलसं पूर्णमादाय राज्ञोऽनिकमुपागमत् । तमब्रवीत्सर्वहाराज पुत्रस्तव विश्राम्यते ।
 ममाज्ञया दिज्जिह्वं द्रोणपुत्रोऽभिविध्यतां । सैन्यपत्येन भद्रं मे मम चेदिच्छसि प्रियं ।
 राज्ञो नियोगाद्योद्भूतं ब्राह्मणेन विशेषतः । वर्त्तता चक्षुर्धर्मेण ह्येवं धर्मविदो विदुः ।
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शरद्वतस्ततः । द्रौपिं राज्ञो नियोगेन सैन्यपत्योऽभ्यवेचयत् ।
 सोऽभिविधो महाराज परिख्यज्य नृपोत्तमं । प्रथयौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ।
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिभुतः । तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहं ।
 अपक्रान्त्य तु ते तूष्णीं तस्मादायोधनाश्रुप । शोकसंविग्रममसस्त्रिणाथानपराऽभवन् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अश्वत्थामसैन्यपत्याभिषेको षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

२११०

२११५

२१२०

॥ समाप्तश्चेदं शल्यपर्वः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ सौप्तिकपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्च नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं च ततो जयसुदीरयेत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः । उपास्तमनवेलायां शिविराभ्यासमागताः ।

विमुच्य वाहंस्तरिता भीताः समभवेत्तदा । गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ।

सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः । निहन्ता निशितैः शस्त्रैः समस्तात् क्षतविक्षताः ।

दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् । अत्रा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयघोषं ।

अनुसारमयाङ्गीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन् पुनः । ते मूर्च्छन्तीकृतो गत्वा आन्तवाहाः पिपासिताः ।

नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधाकर्षवशज्जताः । राक्षो बधेन सन्तप्ता मुहूर्त्तं समवस्थिताः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अश्रुद्धेयमिदं कथं कृतं भीमेन सञ्जय । यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ।

अबध्यः सर्वभूतार्ता वज्रसंहननो युवा । पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ।

नादिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः । यत्समेत्य रणे पौर्यैः पुत्रो मम निपातितः ।

अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय । इतं पुत्रशतं अत्रा यत्र दीर्घं सहस्रधा ।

कथं हि दृष्टमिद्युनं हतपुत्रं भविष्यति । न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वसुमुत्सहे ।

कथं राज्ञः पिता भूला स्वयं राजा च सञ्जय । प्रेथभूतः प्रवर्त्तय पाण्डवेयस्य शासनात् ।

आज्ञाय पृथिवीं सर्व्यां स्त्रिला मूर्द्धनि सञ्जय । येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ।

कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः । अकुर्व्यता वचसेन मम पुत्रेण सञ्जय ।

कथमस्य भविष्यामि प्रेथभूतो दुरन्तकृत् । कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यानि सञ्जय ।

अघर्षेण ही तात पुत्रे दुर्व्योधने मम । क्षतवर्णा कपो द्वौणिः किमकुर्व्यत सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गत्वा तु तावका राज्ञातिदूरमवस्थिताः । अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतं ।

ते मुहूर्त्तन्तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः । सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्बहद्वनं ।

नानामृगगणैर्भुष्टं नानापक्षिणावृतं । नानाद्रुमलताच्छ्रं नानाव्यालनिषेवितं ।

नानातोयैः समाकीर्णैः नानापुष्पोपशोभितं । पद्मिनीशतसङ्कलं नीलोत्पलसमायुतं ।
 प्रविश्य तदनं घोरं वीचमाणाः समन्ततः । शाखासहस्रसङ्कलं न्ययोधं ददृशुस्ततः ।
 उपेत्य तु तदा राजन् न्ययोधं ते महारथाः । ददृशुर्दिपदं श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिं ।
 तेऽवतीर्य रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः । उपस्यूय यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ।
 ततोऽस्त्रं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे । सर्वस्य जगतो धात्री शर्व्वरी समपद्यत ।
 यहनचक्रताराभिः सत्पूष्णेभिरलङ्कृतं । नभोऽऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ।
 दृष्ट्वा ते प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः । दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ।
 रात्रिचराणां सत्त्वानां निर्घोषोऽभूत्सुदारुणः । क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्व्वरी ।
 तस्मिन्नात्रिमुखे घेरे दुःखशोकसमन्विताः । कृतवर्मा कृपो द्रौणिरूपविविशुः समं ।
 तत्रापविष्टाः शोचन्ते न्ययोधस्य समीपतः । तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः स्युः ।
 निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्द्धरणीतले । अमेण सुदृढं युक्ता विलता विविधैः शरैः ।
 ततो निद्रावशं प्राप्ता कृपभोजौ महारथौ । सुखोषितावदुःखौर्धौ निषण्णौ धरणीतले ।
 तौ तु सुप्तौ महाराज अमशोकसमन्वितौ । महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनायवत् ।
 क्रोधाभर्षवशं प्राप्ता द्रौणपुत्रस्तु भारत । न वै स्म स जगामाद्य निद्रां सर्प इव अमन् ।
 न लेभे स तु निद्रां वै दद्व्यमानो हि मन्युना । वीचाञ्चके महाबाहुस्तदनं घोरदर्शनं ।
 वीचमाणो वनेद्देशं नानासत्त्वैर्निधेयितं । अपश्यत् महाबाहुर्न्ययोधं वायसद्वृतं ।
 तत्र काकसहस्राणि तां निद्रां पर्यन्नाचयन् । सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक्पृथगुपाश्रयाः ।
 सुप्तेषु तेषु काकेषु विश्रम्भेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनं ।
 महास्वनं महाकायं हर्ष्यन् वभुपिङ्गलं । सुदीर्घघोषानखरं सुपर्णमिव वेगितं ।
 सोऽयं शब्दं श्रुत्वा स्तब्धमान इवाण्डजः । न्ययोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ।
 सन्निपत्य तु शाखायां न्ययोधस्य विहङ्गमः । प्राप्तान् जघान् सुबह्वन् वायसान् वायसान्तकः ।
 केषाञ्चिद्विहङ्गान्पलाञ्जिरांसि च चकर्त्त ह । चरणाक्षैव केषाञ्चिद्विहङ्गश्च चरणायुधः ।
 क्षणेनाहत्य बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः । तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विश्राम्यते ।
 न्ययोधमण्डलं सर्व्वं सङ्कलं सर्व्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिहत्य ययाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः । तदृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।
 तद्भावे कृतसङ्कल्पो द्रौणिरेकोऽनुचिन्तयत् । उपदेशः कृतोऽग्निं पक्षिणामम संयुगे ।
 शत्रूणां क्षये युक्तः प्राप्तः कालश्च मे मतः । नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 बलवन्तः कृतोत्साहाः प्राप्तललाः प्रहारिणः । राज्ञः सकाशात्तेषाम्नु प्रतिज्ञातो बधो मया ।
 पतङ्गाग्निषमां वृत्तिमास्थयात्मविनाशिनीं । न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
 कदापि च भवेत् सिद्धिः शत्रूणाञ्च क्षयो महान् । ततः संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।

९०

९५

९०

९५

९०

९५

ते जना बज्ज मन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः । यथाप्यत्र भवेदाक्यं गर्हितं लोकनिन्दितं । ५०
 कर्त्तव्यं तन्मनुष्येण चक्षुर्धर्मेण वर्त्तता । निन्दितानि च सर्व्याणि कुक्षितानि पदे पदे ।
 मोषधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः । अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ।
 श्लोका न्यायमवेतद्विस्तारार्थास्तत्त्वदर्शिभिः । परिस्रान्ते विदीर्णे वा भुञ्जाने वाऽपि शत्रुभिः ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्त्तव्यं रिपोर्व्यसं । निद्रार्त्तमूर्द्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकं ।
 भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तञ्च यद्भवेत् । इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्रानां निशि मारणे । ५५
 पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । स क्रूरो मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुञ्जमुञ्जः ।
 सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च । तौ प्रबुद्धौ महात्मनौ रूपभौञ्जौ महाबलौ ।
 नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं द्विधा वृत्तौ । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वाप्यविफलमवधीत् ।
 हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः । यथार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ।
 एकाकी बज्जभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः । पातितो भीमसेनेन कृपादशचमूपतिः । ६०
 वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतं । मूर्च्छाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्रता ।
 विनर्दन्ति च पाञ्चालाः खेलन्ति च हसन्ति च । धमन्ति शङ्कान् शतशो हृष्टा भ्रन्ति च दुन्दुभीम् ।
 वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिःस्वनैः । अनिलनेरितो धारो दिशः पूरयतीव ह ।
 अश्वानां घेषमानानां गजानाञ्चैव वृंहतां । सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयं ।
 दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गच्छतां भृशं । रथनेमिस्तनाञ्चैव श्रूयन्ते भोमहर्षणाः । ६५
 पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कौदमकृतं । वयमेव त्रयः शिष्टा अस्मिन्महति वैशमे ।
 केचिन्नागशतप्राणाः केचित् सर्वास्त्रकोविदाः । निहताः पाण्डवैश्चेत्ते मन्ये कालस्य पथ्यथं ।
 एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः । यथा ह्येत्यदृशी निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ।
 भवतास्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपनीयते । व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे ययः श्रेयस्तदुच्यतां ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्वणायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ कृप उवाच ॥ अतन्ते वचनं सर्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्वाम्य महाभुज । ७०
 आवद्धा मानुषाः सर्वे निबद्धाः कर्मणादैव्याः । दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ।
 नहि दैवेन मिथ्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम । न चापि कर्मण्येकेन दाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ।
 ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निबद्धा अधमेतन्मताः । प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ।
 पर्जन्यः पर्जन्ये वर्षन् किन्नु साधयते फलं । कृष्टे क्षेत्रे तथा वर्षन् किं न साधयते फलं ।
 उत्पानश्चरि दैवस्य ह्यनुत्पानश्च दैवतं । यथं भवति सर्वत्र पूर्वास्तत्र विनिश्चयः । ७५
 सुदृष्टे च यथा दैवे सत्यक् क्षेत्रे च कर्षिते । वीजं महागुणं भृषात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ।
 तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्वयञ्चैव प्रवर्त्तते । प्राज्ञाः पुरुषकारे तु वर्त्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ।
 ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नर्धभ । विचेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ।

कृतः पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति । तथाऽस्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलं ।
 उत्थानस्य मनुष्याणां दक्षाणां देववर्जितं । अफलं दृश्यते लोके सम्यग्युपपादितं ।
 तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्मनस्विनः । उत्थानान्ते विगर्हन्ति प्राज्ञानाम्नाशं रोचते ।
 प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि । अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलं ।
 चेष्टामकुर्वन्मते यदि किञ्चिद्वृच्छसा । यो वा न लभते कृत्वा दुर्हृत् तावुभावपि ।
 शक्नोति जीवितुं दक्षो लालसः सुखमेधते । दृष्ट्वान्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षः प्रायो हितैषिणः ।
 यदि दत्तः समारम्भात् कर्मणो नाश्रुते फलं । नास्त्यवाच्यं भवेत् किञ्चित् सन्ध्यां वाऽधिगच्छति ।
 अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्ठितः । स तु वक्तव्यतां याति देख्यो भवति भूयशः ।
 स्वमेतदनादृत्य वर्त्तते यस्ततोऽन्यथा । स करोत्यात्मनोऽनर्थानेषु बुद्धिमतां नयः ।
 हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः । कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
 हीनं पुरुषकारेण कर्मविह न सिध्यति । दैवतोभ्या नमस्कृत्य यस्त्वर्यान् सम्यगीहते ।
 दक्षो दानिष्ठसम्यग्ने न स मोघैर्विहस्यते । सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपभवेत् ।
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः । उत्थायेत्याय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसम्यताः ।
 ते स्म योगे परं मूलं तन्मूला निद्विरुध्यते । वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक् तदा स लभते चिरात् । रागात् क्रोधाद्भयात्क्रोधाद्योऽर्थानो हति मानवः ।
 अमीशश्चावमानी च स श्रीघ्नं भ्रष्टते श्रियः । सोऽयं दुर्थाधनेनार्यो लुप्तेनादीर्घदर्शिना ।
 असमर्थः समारम्भा मूढत्वादपि चिन्तितः । हितवृद्धीननादृत्य संमत्तः साधुभिः सह ।
 वार्यमाणोऽकरोदैरं पाण्डुरैर्गुणवन्तरैः । पूर्वमप्यतिदुःश्रो लो न धैर्यं कर्तुमर्हति ।
 तपत्यर्थं विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः । अनुवर्त्तमानं हे यत्तु तं वयं पापपूषं ।
 अस्मानप्यनयस्तस्मात् प्रोत्साह्यं दाहणो महान् । अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
 बुद्धिचिन्तयतः किञ्चित् स्वंश्रेयो नात्रबुध्यते । मुद्घता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः ।
 तत्रास्त्र बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति । ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वैबुधाः ।
 तेऽत्र पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यं तथा भवेत् । ते वयं धृतराष्ट्रश्च गान्धारीश्च समेत्य ह ।
 उपपृच्छामहे गत्वा विदुरश्च महामतिं । ते पृष्टास्तु वदेयुर्धृष्टेयो नः समनन्तरं ।
 तदस्माभिः पुनः कार्यं इति मे नैष्ठिकी मतिः । अनारम्भात्तु कार्याणां नार्थः सम्यग्यते कश्चित् ।
 कृते पुरुषकारे तु येषां कार्यं न सिध्यति । दैवेनोपहृतास्तु तु नात्र कार्या विचारणा ।
 इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वणि द्रौणिक्षपसंवादे दितयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शृणु । अथ कृपस्य महाराज दुःखशोकसमन्वितः ।
 दक्षमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा । क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ।
 पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना । तुव्यन्ति च पृथक् सर्वे प्रष्टव्या ते स्वया स्वया ।

सर्वे हि मन्यन्ते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरं । सर्वस्वात्मा बहुमतः सर्वोत्तमानं प्रशंसति ।
 सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धिश्च निन्दन्ति स्वं प्रशंसन्ति चासकृत् ।
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समागतिः । अन्योन्येन च तुल्यन्ति बहुमन्यन्ति चासकृत् । ११०
 तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा । काष्ठयोगे विपर्यासं प्राप्यान्धोन्यं विपश्यते ।
 विचित्रत्वान्नु चित्तानां मनुष्याणां विप्रवेतः । चित्तवैकल्यासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ।
 यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं घटाविधि । भैषज्यं कुरुते दोगात् प्रशमार्थमिति प्रभो ।
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः । प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्ताश्च निन्दन्ति मानवाः ।
 अन्यया दौर्ब्येनार्थो बुद्ध्या भवति मोहितः । मध्येऽन्यथा जरायान्नु सोऽन्यो रोचयते मतिं । १११
 व्यसनं वा महाघोरं सद्यश्चिह्नमपि तादृशीं । अवाप्य पुरुषो भोजं कुरुते बुद्धिवैकृतिं ।
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा । भवत्युक्तकर्षत्वात् सा तस्यैव न रोचते ।
 निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति । तथा प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ।
 सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः । कर्तुमारभते प्रीतो मरणदिपु कर्षसु ।
 सर्वे हि बुद्धिमात्राय प्रज्ञाश्चापि स्वकां जराः । चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टां हितमित्येव जानते । ११२
 उपजाता व्यसनजा येधमद्य मतिर्धम । युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीं ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्षं तासु विधाय च । वर्णं वर्णं समाधत्ते ह्यर्केकं गुणभागुणं ।
 ब्राह्मणे वेदमग्र्यन्तु कृत्त्रिये तेज उत्तमं । दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्व्ववर्णानुकूलता ।
 अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निर्लोकाः कृत्त्रियोऽधमः । अदबो निन्दते वैश्यः शूद्रेऽस्य प्रतिकूलवान् ।
 सोऽस्मि जातः कुलश्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते । मन्दभाग्यतयास्त्रेयं कृत्त्रिधर्ममनुष्ठितः । ११३
 कृत्त्रिधर्मं विदित्वाऽहं यदि ब्राह्मणमाश्रितः । प्रकुर्यां सुमहत् कर्षं न मे तत् साधुसम्मतं ।
 धारयंश्च धनुर्हिंश्च दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे । पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि भंसदि ।
 सोऽहमद्य यथाकामं कृत्त्रिधर्ममुपास्य तं । गन्ताऽस्मि पदवीं राज्यः पितृश्चापि महात्मनः ।
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विधस्ता जितकाश्रिभः । विमुक्तयुग्यकवचा हवर्णे च समन्विताः ।
 जयं मत्वात्मनश्चैव आन्ता व्यायामकर्षिताः । तेषां निशि प्रसुप्तानां सुखाणां शिविरे स्वके । ११४
 अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्थाद्य दुष्करं । तानवस्कन्द्य शिविरे प्रेतभूतान् विचेतमः ।
 सुदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् । अद्य तान् सहितान् सर्व्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमाञ् ।
 सुदयिष्यामि विक्रम्य कर्षं दीप्तदवानलः । निहत्य चैव पाञ्चालान् शान्तिं सन्धाऽस्मि सत्तम ।
 पाञ्चालेषु विष्यामि सुदयमद्य संयुगे । पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वर्धं रुद्रः पश्यन्निव ।
 अद्याहं सर्व्वपाञ्चालान्निहत्य च निहत्य च । अहं यिष्यामि संहृष्टा रणे पाण्डुसुतांस्तथा । ११५
 अद्याहं सर्व्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीं । प्रहृष्ट्यैकैकश्लेषु भविष्याम्यमृणः पितुः ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य भीमश्चैवधोरपि । गमयिष्यामि पाञ्चालान् पदवीमद्य दुर्गमा ।

अथ पाञ्चालराजस्य दृष्टद्युम्नस्य वै निशि । न चिरात् प्रमथिष्यामि पशोरिव शिवो बलात् ।
 अथ पाञ्चालपाण्डूनां श्रयितानात्मजान्निशि । खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ।
 अथ पाञ्चालसेनानां निहत्य निशि सौप्तिके । कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते । १४०
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ कप उवाच ॥ दिव्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्यातेयमश्रुत । न त्वां वारयितुं शक्नो वज्रपाणिरपि स्वयं ।
 अनुयास्यावहे त्वाम्नु प्रभाते सहितावभौ । अथ रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ।
 अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सालतः । परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ।
 आवाभ्यां सहितः शूचन् चो निहन्ता समागमे । विकस्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान् सपदानुगान् ।
 शक्रस्त्वमपि विकस्य विश्रमस्व निशामिमं । चिरन्ते जाघतस्तात स्वप तावन्निशामिमं । १४१
 विश्रान्तश्च विनिद्रश्च सुस्वचित्तश्च मानद । समेत्य समरे शूचन् वधिष्यसि न संशयः ।
 नहि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रगृहीतवरायुधं । जेतुमुत्सहते शश्वदपि देवेषु वासवः ।
 कृपेण सहितं यान्तं गुप्तञ्च कृतवर्म्मा । को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ।
 ते वयं निशि विश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः । प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शाचवान् ।
 तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः । सालतोऽपि महेश्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः । १४२
 ते वयं सहितास्तात सर्वान् शूचन् समागतान् । प्रसङ्ग समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलां ।
 विश्रमस्व त्वमव्ययः स्वप चेमां निशां सुखं । अहञ्च कृतवर्मा च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमं ।
 अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापनौ । रथिनं त्वरथा यान्तं रथमास्थाय दंशितौ ।
 स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे । ततः कर्त्ताऽसि शूचूणां युध्यतां कदनं महत् ।
 कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि । विहरस्व यथा शक्रः सुदयित्वा महासुरान् । १४३
 त्वं हि शक्नो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीं । दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ।
 मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तञ्च कृतवर्म्मा । न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयं ।
 न चाहं समरे तात कृतवर्मा न चैव हि । अनिर्व्रित्य रणे पाण्डूञ्च यास्यामि कर्हिचित् ।
 हत्वा च समरे क्रुद्धान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । निवर्त्तिष्यामि सर्वे हता वा स्वर्गगा वयं ।
 सर्वपापैः सहायास्ते प्रभाते वयमाहवे । सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ । १४४
 एवमुक्तस्तो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः । अत्रवीर्यातुलं राजन् क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामपितस्य च । अर्थान्श्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयं । पश्य भागवतुर्थो मे स्वप्नमङ्गाय नाशयेत् ।
 किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन् पितृर्धमनुस्मरन् । हृदयं निर्दहन् मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ।
 यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः । प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति । १४५
 कथं हि मादृशो लोके मुहूर्त्तमपि जीवति । द्रौणो हतेति यदाचः पाञ्चालानां दृष्टोन्महं ।

धृष्टद्युम्नमहता तु नाहं जीवितुमुत्सहे । स मे पितुर्भ्रातृभ्यः पाञ्चाला ये च सङ्गताः ।
 विलापो भग्नसकथस्य यस्तु राक्षो मया भुतः । स पुनर्हृदयं कस्य कूरुष्यापि न निर्हरेत् ।
 कस्य श्लक्ष्णस्यापि मेवाभ्यामशु नाग्रजेत् । नृपतेर्भग्नसकथस्य भुला तादृश्वचः पुनः ।
 यस्यायं निवपचो मे मयि जीवति निर्भीतः । भोक्तं मे वर्द्धयत्येव वारिवेग इवार्धव । १००
 एकाग्रमनसो मे च कुतो निद्रा कुतः सुखं । वासुदेवार्जुनाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
 अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि सत्तम । न चापि शक्तः संयन्तुं कं पमेतं समुत्थितं ।
 तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो मां कोपाज्जिवर्त्तयेत् । तथैवं निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
 वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदयं दहतीव मे ।
 अहनु कदमं कृत्वा प्रचूषामध सौप्तिके । ततो विप्रमिता चैव स्त्रिया च विगतज्वरः । १०१
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ कृप उवाच ॥ शूश्रूषुरपि दुर्मोधाः पुत्रयो नियतेन्द्रियः । नालं वेदयितुं कृत्स्नो धर्मार्थाविति मे मतिः ।
 तथैव तावन्मोधावो विनयं यो न शिष्यते । न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयं ।
 चिरं क्षतिग्रस्तः शूरः पण्डितं पर्युपास्य ह । न स धर्मान् विजानाति दर्शो सूपरसानिव ।
 मुहूर्त्तमपि तं प्राञ्चः पण्डितं पर्युपास्य हि । निप्रं धर्मान् विजानाति जिह्वा सूपरसानिव ।
 शूश्रूषुश्चैव मेधावो पुत्रयो नियतेन्द्रियः । जानीयादागमान् सर्वान् याज्ञं न च विरोधयेत् । १०२
 अनेयस्त्ववमानो यो दुरात्मा पापपूनुषः । दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति वज्र पापकं ।
 नाथवन्तस्तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् । निवर्त्तते तु लज्जोवाञ्छालज्जोवाञ्जिवर्त्तते ।
 यया क्षुब्धवापैर्बाल्यैः क्षिप्तचित्तो निषम्यते । तथैव सुहृदा शस्त्रो न शक्नोस्त्ववसोदति ।
 तथैव सुहृदं प्राञ्चं कुर्वाणं कर्म पापकं । प्राञ्चाः सम्प्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ।
 स कल्याणे मनः कृत्वा निधम्यात्मानमात्मना । कुरु मे वचनं तात येन पश्याम्य तथते । १०३
 न बधः पूज्यते लोके सुप्रानामिह धर्मनः । तथैवापास्यशस्त्राणां विमुक्तश्चवाजिनां ।
 ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः । विमुक्तमूर्द्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ।
 अथ स्तस्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो । विमृशन् रजनो सर्वे प्रेता इव विचेतयः ।
 यत्नेनां तदवस्थानं दृष्ट्वेत पुरुषोऽनृजुः । व्यक्तं स मरके मज्जेद्ग्राधे विपुलेऽज्ञवे ।
 सर्वस्त्वविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः । न च ते जातु लोकेऽस्मिन् सुसूक्ष्ममपि किञ्चिद्व । १०४
 त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः शोभत उदिते रवौ । प्रकाशे सर्वभूतानां विभ्रता युधि शत्रुवान् ।
 असम्राट्पि रूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितं । शृङ्गे रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्धम ।
 ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ एवमेव यथात्य त्वं मातुलेह न संशयः । तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलोक्ततः ।
 प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवताञ्चापि सन्निधौ । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।
 कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनाम्बरः । उत्तमे व्यसने ममो हतो गाण्डीवधन्वना । १०५

तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ।

भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे । क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ।

दुर्योधनस्य भीमेन समेत्य गदया रणे । पश्यतां भूमिपालानामधर्मैश्च निपातितः ।

एकाकी वज्रमिस्रत्र परिवार्य महारथैः । अधर्मैश्च नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ।

विलापो भग्नसक्तस्य यो मे राक्षः परिक्षुतः । शार्ङ्गिकानां कथयतां स मे मर्माणि क्लृण्वति ।

१००

रवस्त्राधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नचित्तवः । तानेवं भिन्नमर्यादान् किं भवाच्च विनश्यति ।

पितृहन्तृनहं हत्वा पाञ्चालाभिन्नि शैतिके । कामं कीदः पतङ्गो वा जम्ब प्राप्य भवामि वै ।

त्वं चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितं । तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखं ।

न स जातः पुमांस्तोके कश्चिन्न स भविष्यति । यो मे व्यावर्त्तयेदेतां बध्ने तेषां कृतां मतिं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । एकाने घोजघिलाऽश्वान् प्राधादभिमुखः परान् ।

१०१

तममृतां महात्मनो भोजशरदतावभौ । किमर्थं खल्वनेन युक्तः किञ्च कार्यं चिकीर्षितं ।

एकसार्थप्रयातौ स्वस्वया सह नरवर्धन । समदुःखसुखौ चापि नावां शक्तिरुमर्हति ।

अथत्यामा तु संकुङ्कः पितृर्धननुस्मरन् । ताभ्यां तथ्यं तथाचक्षौ यदस्यात्मचिकीर्षितं ।

हत्वा शतसहस्राणि बोधानां निशितैः शरैः । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।

तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तशस्त्रोऽहमद्य वै । पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ।

१०२

कथञ्च निहतः पापः पाञ्चालः पशुवन्मया । शस्त्रेण विजितास्तोकास्त्राभ्यादिति मे मतिः ।

क्षिप्रं सञ्जङ्कवचौ सखद्वावात्तकार्मुकौ । मामास्त्राय प्रतीक्षतां रथवर्ध्यां परन्तप ।

इत्युक्त्वा रथमास्त्राय प्राधादभिमुखः परान् । तमन्वयात् हृषो राजन् कृतवर्मा च शालतः ।

ते प्रघाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः । हृद्यमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ।

ययुश्च शिविरं तेषां सम्प्रसुप्तजनं विभो । दारदेशन् सुम्नाय द्रैणिस्तस्यै महारथः ।

१०३

इति श्रीमहाभारते शैलिकपर्षणि द्रैणिगमने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दारदेशे ततो द्रैणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ । अकुर्वतां भोजक्षपौ किं सञ्जय वदस्व मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कृतवर्माणामास्य रूपञ्च स महारथः । द्रैणिर्भन्युपरीतात्मा शिविरदारभागमतः ।

तत्र भूतं महाकायं चत्वार्षं बहुशक्षुतिं । सोऽपश्यद्द्वारमाश्रित्य तिष्ठन्तं सोमहर्षणं ।

वमानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविक्रवं । कृष्णाजिनोत्तराभङ्गं नागयज्ञोपवीतिनं ।

बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नीनाप्रहरणोद्यतैः । बहुज्ज्वलमहासर्पं ज्वालामालाकुलानलं ।

१०४

दंष्ट्रकरालवदनं व्यादितास्त्रं भयानकं । नयनानां सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितं ।

नेव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेश एव च । सर्व्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटयुरपि पर्व्वताः ।

तस्यास्त्रनाशिकाभ्याश्च अत्रणाभ्याश्च सर्व्वशः । तेभ्यश्चाक्षिप्तस्त्रेभ्यः प्रादुरासन् महाक्षिपः ।

तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदाधराः । प्रादुरासन् वपीकेशाः शतशोऽप्य सहस्रशः ।

तदत्यद्भुतमालोक्य भूतं शोकमयस्करं । त्रैलोक्यमधिगतो ह्यिहैरक्षमर्षैरवाकिरत् ।
 त्रैणिमुक्ताच्छरांस्तु तद्भूतं महदपश्यत् । उदधेरिव वाय्वीभान् पावको बह्वामुखः ।
 अपयस्तांस्तथा भूतं त्रैणिना प्रक्षिताच्छरान् । अश्वत्थामा तु सम्यक्कां वरौचांशान्निर्घृणान् ।
 रथशक्तिं मुमोषासौ दीप्तामग्निमिच्छामिव । सा तस्मादत्य दीप्ताया रथशक्तिरदीर्यत ।
 युगान्ते सूर्यमादृत्य महीक्षेव दिवच्छ्रुता । अथ हेमस्पर्दं दिव्यं खड्गमाकाशवर्षम् ।
 कोशात् समुदवर्षाशु विलाहीतमिवीरगं । ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा ।
 स तदासाद्य भूतं वै विलं नकुलवक्ष्यते । ततः स कुपितो त्रैणिरिन्द्रकोतुनिभं गदां ।
 ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चापयत् । ततः सर्व्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
 अपश्यत् क्षतमाकाशमनाकाशं जगद्भूतम् । तदद्भुततमं दृष्ट्वा त्रेणपुत्रो निरायुधः ।
 अश्ववीदतिसन्ततः क्षपवाक्यमनुस्मरन् । भुवतामप्रियं पथं सुहृदां न शृणोति यः ।
 स शोषत्यापदं प्राप्य यथाऽहमतितथैव तौ । आस्त्रदृष्टानविद्वान् यः समतीत्य जिघांसति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्यात् कुपये प्रतिहन्यते । गोब्राह्मणनृपस्त्रीषु सख्युर्ध्यातुर्गुरीक्षथा ।
 चीनप्राणजडान्धेषु सुप्तभीतीत्यतिषु च । मत्तोऽश्वत्थप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत् ।
 इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपादिष्टं नृणां सदा । सोऽहमुत्कम्य पन्थानं आस्त्रदृष्टं सनातनं ।
 अमागेषैवमारभ्य चोरामापदमागतः । ताद्यापदं चोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदुद्यम्य महत् कृत्यं भयादपि निवर्त्तते । अशक्तश्चैव तत् कर्तुं कर्म्यं शक्तिवलादिह ।
 न हि देवाङ्गरीतो वै मानुषं कर्म्यं कथ्यते । मानुष्यं कुर्वतः कर्म्यं यदि देवाश्च सिध्यति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्यादिपदं प्रतिपद्यते । प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदारभ्य क्रियां काश्चिद्व्यादिह निवर्त्तते । तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितं ।
 न हि त्रेणसुतः संख्ये निवर्त्तत कथञ्चन । इदञ्च सुमहद्भूतं देवदण्डमिवोद्यतं ।
 न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्व्वथा । भुवं येयमधर्म्ये मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कथ्यते । तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्त्तनं ।
 नान्यत्र दैवादुद्यन्मुमिह शक्यं कथञ्चन । सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं विभुं ।
 दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति । कपर्दिनं देवदेवमुमापतिमनामधं ।
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेज्ज्वरं चरं । स हि देवोऽद्यगाहोऽस्त्रपमा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमभ्येभि गिरिशं शूलपाणिनं ।

इति श्रीमहभारते सौप्तिकपर्व्वेणि त्रेणिचिन्तायां षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सञ्जिन्तयित्वा तु त्रेणपुत्रो विशास्यते । अवतीर्य रथोपस्थाद्देवेशं प्रणतः स्मितः ।

॥ त्रैणिहवाच ॥ उग्रं स्थापुं शिवं रुद्रं शर्व्वमीशानमीश्वरं । गिरिशं वरदं देवं भवभावममीश्वरं ।

श्रितिकण्ठमजं शुकं दचकतुश्चरं चरं । विश्वरूपं विरूपाक्षं ब्रह्मरूपमुमापतिं ।

यमशानवासिनं दृष्टं महागणपतिं विभुं । खट्वाङ्गधारिणं दृष्ट्वा जटिलं ब्रह्मचारिणं ।
 मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणान्यचेतसा । सोऽहमात्मोपहारेण यच्छेत्तिपुरघानिनं । १५५
 स्तुतं स्तुत्यं स्तुत्यमानममोघं कृत्तिवासभं । विलोहितं नीलकण्ठमसङ्गं दुर्निवारणं ।
 शक्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च । व्रतवन्तं तपोनिष्ठममन्तं तपताङ्गतिं ।
 वज्ररूपं गणायुधं त्वयं पारिवदमिधं । धनाध्यवं चितिमुखं गौरीहृदयवक्त्रभं ।
 कुमारपितरं पिङ्गं गोतृधोक्तमवाहनं । तनुवाससमद्युपमुनाभूषणतत्परं ।
 परं परेभ्यः परमं परं यस्मात्त्र विद्यते । दम्बस्त्रोत्तमभर्त्तारं दिगन्तं देशरक्षिणं । १६
 हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणं । प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ।
 इमाञ्चेदापदं धोरां तराम्यद्य सुदुष्करां । सर्वभूतोपहारेण यद्येऽहं शूचिना शूचिं ।
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा योगात्सुकर्मणः । पुरस्तात्काञ्चनी वेदो प्रादुरासीन्महात्मनः ।
 तस्या वेद्यां तदा राजंस्त्रिभानुरजायत । स दिशो विदिशः खड्ग च नाभिर्य पूरयन् ।
 दीप्ताख्यमथनासात्र नैकपादशिरोभुजाः । रत्नचिन्ताङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा । १७
 द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन् महागणाः । श्ववराक्षोररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
 चक्षुर्माङ्गारवदना व्याघ्रदीपिमुखास्तथा । काकवक्त्राः श्वमुखाः शूकवक्त्रास्तथैव च ।
 महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः शितप्रभाः । दार्ढ्याघाटमुखाश्चापि चासवक्त्राश्च भारत ।
 कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा । पारावतमुखाश्चैव मनुवक्त्रास्तथैव च ।
 हरिवक्त्राः कौस्तुभमुखाः कपोतेभमुखास्तथा । महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च । १८
 पाणिकर्णाः सहस्राक्षस्तथैव च महोदराः । निर्भीषाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
 तथैवाशिरधो राजन्नृचवक्त्राश्च भारत । प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालाकर्णास्तथैव च ।
 ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्भ्रामचतुर्भुजाः । मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा कागमुखा नृप ।
 शङ्खभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च । शङ्खमालाः परिकराः शङ्खध्वनिबमस्तथा ।
 जटाधराः पद्मशिखास्तथा मुण्डाः कशोदराः । चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्खकर्णाः किरीटिनः । २०
 मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुक्षितमूर्ध्निजाः । उष्णोषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्तलकुताः ।
 पद्मोत्पलापीडधरास्तथा मुकुटधारिणः । माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽप्य स्रस्तशः ।
 शतशोवज्रहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । भुशुण्डीपाशहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 शृङ्गेषु बद्धेषुधयस्त्रिचवापोत्क्रास्तास्तथा । सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरशदाः ।
 महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः । खूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोन्मितकिरीटिनः । २२
 महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः । रजोध्वजाः पद्मदिग्धाः सर्वे शूलास्त्ररक्षजः ।
 नीलाङ्गाः पिङ्गलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च । भेरीशङ्खदंष्ट्राश्च सर्वरानकगोमुखान् ।
 अवादयन् पारिवदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः । गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथाऽपरे ।

सङ्घयन्तः प्रवन्तस्य वल्गन्तस्य महारथाः । धावन्तो जवना मुखाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
 मत्सा इव महानागा विनदन्तो मुकुर्मुहुः । सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।
 नानाविरागवसनास्त्रिभुजानुलेपनाः । रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
 हनारो द्विषतां शूराः प्रसङ्गासङ्घविक्रमाः । पातारोऽसृज्यसौधानां मांसास्रहतभोजनाः ।
 चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः । अतिहृस्वातिदीर्घाश्च प्रलम्बाश्चातिभैरवाः ।
 विकटाः काललम्बोष्ठा वृश्चिकेपाण्डपिण्डकाः । महार्हणानाविकटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
 सार्क्केन्दुयहनसचां द्यां कुर्युस्ते महीतले । उत्सहेरंस्य ये हन्तुं भूतपामं चतुर्विधं ।
 ये च वीतभया नित्यं हरस्य भुक्नुवन्तः । कामकारकरा नित्यं चैलोक्यक्षेत्रेश्वराः ।
 नित्यानन्दप्रमुदिता वागीश्वरा वीतमत्सराः । प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यास्यन्ति वै क्षयं ।
 येषां विस्मयते नित्यं भगवान् कर्मभिररः । मनोवाक्कर्मभिर्युक्तैर्नित्यमाराधितस्य यैः ।
 मनोवाक्कर्मभिरभक्तान् पाति पुष्पानिवौरसान् । पिवन्तोऽसृज्यसायान्ये कुङ्का ब्रह्मद्विषां सदा ।
 चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिवन्ति च सर्वदा । भुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
 ये समाराधय शूलशङ्खं भवबाधुज्यमागताः । धैरात्मभूतैर्भगवान् पार्श्वस्था च महेश्वरः ।
 महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभयभवत्प्रभुः । नानावादिचक्षितश्छेदितोत्कुष्टगर्वितैः ।
 संचासयन्तस्ते विश्वममृत्यामानमभयुः । संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
 विवर्द्धयिष्येवो द्रौणैर्महिमानं महात्मानः । जिह्वासमानासमेजः सौप्तिकश्च दिङ्मुखः ।
 भीमोद्यपरिचालातशूलपट्टिशपाणयः । घोररूपाः समाजमुर्भूतसंघाः समन्ततः ।
 जनयेद्युर्भयं ये स्म चैलोक्यस्यापि दर्शनात् । तान् प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ।
 अथ द्रौणिर्द्वेनुष्याणिर्व्यूहोभाङ्गुलिचवान् । स्वयमेवात्मानात्मानमुपहारमुपाहरत् ।
 धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः । हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन् भारत कर्मणि ।
 ततः शैलेन मन्त्रेण द्रौणपुत्रः प्रतापवान् । उपहारं महामनुरथात्मानमुपाहरत् ।
 तं रुद्रैराद्रकर्मभाषं रौद्रैः कर्मभिरभ्युतं । अभिष्टुभ्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ।
 ॥ द्रौणिरुवाच ॥ इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले । स्वयौ जुहोमि भगवन् प्रतिगृह्णीष्व मां वलिं ।
 भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना । अस्त्रामापदि विश्वात्मजुपाकुर्षि तवाग्रतः ।
 त्वयि सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वभूतेषु चासि व । गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ।
 सर्व्वभूताश्च विभो हविर्भूतमवस्थितं । प्रतिगृह्णाण मां देव यद्यश्वत्थाः परे मया ।
 इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीपपावकां । सन्ध्याव्यात्मानमारुह्य क्षणावर्तमन्युपाविशत् ।
 तमूर्द्धबाहुं निक्षेप्य दृष्ट्वा हविरुपस्थितं । अत्रवीङ्गवान् साक्षात्महादेवो हसन्निव ।
 सत्यशौचाज्ज्वल्यगैस्तपसा नियमेन च । क्षान्धया मत्स्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ।
 यथावदहमारुह्य कृष्णोनास्तिष्ठकर्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्या मम न विद्यते ।

कुर्वता तात सन्धानं त्वाच्च जिज्ञासता मया । पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च वज्रश्च कृताः ।

कृतस्तस्यैव सन्धानः पाञ्चालावचना मया । अभिभूतास्तु कालेन नैवामद्यासि जीवितं ।

२१५

एवमुक्त्वा महात्मानं भगवानात्मनस्तनुं । आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमं ।

अथाविष्टो भगवता भूयो जम्बाल तेजसा । वेगवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ।

तमद्रुश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् । अभितः शत्रुशिविरं धाम्नं साक्षादिवेश्वरं ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिशिवार्षणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततः प्रयाते शिविरं द्रोणपुले महारथे । कश्चित् क्षपञ्च भोजञ्च भयात्ती न व्यवर्त्ततां ।

कश्चिन्नवारितौ चुट्टैरभिर्भोग्लक्षितौ । असह्यमिति मन्वानौ न निवृत्तौ महारथौ ।

२१०

कश्चिदुन्मथ्य शिविरं हत्वा सोमकपाण्डवान् । दुर्ध्वधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ।

पाञ्चालैर्निहतौ वीरौ कश्चिन्नु स्वपतां क्षितौ । कश्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्य सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते शिविरं द्रोणपुले महात्मानि । क्षपञ्च कृतवर्ष्मा च शिविरदार्यतिष्ठतां ।

अश्वत्यामा तु तौ दृष्ट्वा यज्वन्नौ महारथौ । प्रहृष्टः शनकैराजनिदं वचनमब्रवीत् ।

यसौ भवन्नौ पर्याप्तौ सर्व्वशस्त्रस्य नाशने । किं पुनर्य्योधनेष्वस्य प्रसुप्तस्य विज्ञेयतः ।

२१५

अहं प्रवेक्ष्ये शिविरं चरिष्यामि च कालवत् । यथा न कश्चिदपि वां जीवन्मुच्येत मानवः ।

तथा भवद्भ्यां कार्य्यं स्यात् इति मे निश्चिता मतिः । इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणिः पार्श्वानां शिविरं महत् ।

अदारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः । स प्रविश्य महाबाहुर्हृद्देशश्च तस्य च ।

धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् । ते तु कृत्वा महत्कर्म आन्ताश्च बलवद्गणे ।

प्रसुप्ताश्चैव विद्वस्ताः समेत्य परिधाविताः । अथ प्रविश्य तद्देशं धृष्टद्युम्नस्य भारत ।

२१०

पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्तमनिकात् । सौमावदाते महति स्पर्द्धास्तरणसंहृते ।

मात्यप्रवरसंयुक्ते धूपैस्सूषैश्च वासिते । तं शयानं महात्मानं विश्रम्भमकुतोभयं ।

प्राबोधयत् पादेन शयनस्थं महीपते । सन्मुख्य चरणस्यर्शादुत्थाय रणदुर्गदः ।

अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुले महारथं । तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्यामा महाबलः ।

केशेष्वालाभ्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले । सबलं तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।

२१५

निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकचेष्टितुं तदा । तमाक्रम्य पदा राजन् कण्ठे चोरसि सोमयोः ।

नदन्तं विस्फुरन्तश्च पशुमारममारयत् । तुदञ्जखैश्च स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।

आचार्य्यपुत्रशस्त्रेण जहि मां मा चिरं कृथाः । लङ्कते सुकृताङ्गोकान् गच्छेयं द्विपदां वर ।

एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम परन्तपः । सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशं ।

तस्याव्यक्तान्तु तं वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् । आचार्य्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसव ।

२१०

तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते । एवं ब्रुवाणस्तं वीरं बिंशो मत्तमिव द्विपं ।

मर्म्मस्त्रभ्यवधीतुकुट्टः पादादीलैः सुदारुणैः । तस्य वीरस्य शब्देन मार्य्यमाणस्य वेद्यमि ।

अबुध्यन्त महाराज-स्त्रिया ये चास्य रक्षिणः । ते दृष्ट्वा धर्षयन्तन्मतिमानुषविक्रमं ।
 भूतमेवाध्ववस्त्रेण न स्म प्रव्याहरन् भयात् । तन्नु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा धमकथं ।
 अध्वतिष्ठत तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनं । स तस्य भवनाद्राजसिक्तस्य नादघ्नं दिशः । १७५
 रथेन शिविरं प्रायाम्निधांसुर्दिर्वतो बली । अपक्रान्ते ततस्तस्मिन् द्रोणपुत्रे महारथे ।
 सहितैरक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योधनितस्तदा । राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
 व्याक्रोशन् स्त्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत । तासानु तेन शब्देन समीपे स्त्रियर्थवभाः ।
 क्षिप्रञ्च समनक्षान् क्रमेतदिति चाब्रुवन् । स्त्रियस्तु राजन् विव्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ।
 अब्रुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाब्रुवतेति वै । राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयं । १७६
 हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य तिष्ठति । ततस्ते योधमुखाश्च सहसा पर्यवारयन् ।
 स तानापततः सर्वान् रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् । धृष्टद्युम्नश्च हत्वा स तं सैवास्य पदानुगान् ।
 अपश्यच्छक्येन सुप्रमुत्तमौजसमन्तिके । तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चौरसि तेजसा ।
 तथैव मारयामास विनर्हन्तमरिन्दमं । युधामन्युश्च सम्प्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतं ।
 गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रैणिमताडयत् । तमभिद्रुत्य जघाह क्षितौ चैनमपातयत् । १७७
 विष्फुरन्तश्च पशुवन्तथैवैनममारयत् । तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान् समुपाब्रुवत् ।
 संसृप्राप्तेव राजेन्द्र तच्च तच्च महारथान् । स्फुरतो वेपमानांश्च समितेव पशून्मखे ।
 ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान् पृथक् पृथक् । भागशो विचरन् मार्गानसि युद्धविशारदः ।
 तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्लिकान् । आन्तान् न्यस्तायुधान् सर्वान् क्षणेनैव व्यपोथयत् ।
 योधानान् तान् द्विपांश्चैव प्राच्छिन्नस्य वरासिना । रुधिरोलितसर्वाङ्गः कालकृष्ट इवान्तकः । १७८
 विष्फुरङ्गिश्च तैर्द्रीणिर्निस्त्रिंशस्तेनमेव च । आक्षेपणेन चैवासेस्त्रिधा रक्तोजितोऽभवत् ।
 तस्य सौहितरक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः । अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ।
 ये त्वजायत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः । निरीक्षमाणा अन्योन्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविश्युः ।
 तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा स्त्रियाः शत्रुकर्षिणः । राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ।
 स घोररूपो व्यचरत् कालवष्किविरे ततः । अपश्यद्रौपदीपुत्रान् अवशिष्टांश्च सोमकान् । १७९
 तेन शब्देन विव्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः । धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रैपदेया विशास्यते ।
 अवाकिरन् शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् । ततस्तेन गिनादेन सम्प्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
 शिलीमुखैः शिखण्डौ च द्रोणपुत्रं समाह्वयन् । भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा शरवर्धाणि वर्धतः ।
 ननाद बलवान्नादं जिघांसुस्तान्महारथः । ततः परमधंकुडुः पितुर्भेधमनुसरन् ।
 अवरुह्य रथोपस्थान्तरमाणोऽभिद्रुवे । सहस्रचक्रविमलं गृहीत्वा चर्चं संयुगे । १८०
 खड्गञ्च विमलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतं । द्रैपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्वली ।
 ततः स नरशार्दूलं प्रतिविन्ध्य महाहवे । कुन्दिदेशे ऽवधीप्राजन् स हतो न्यपतद्बुवि ।

प्राप्तेन विद्धा द्रैणिन् सुतसोमः प्रतापवान् । पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रौणपुत्रमुपाद्रवत् ।
 सुतसोमस्य सार्पिं तं बाहुं च्छित्त्वा नरधमः । पुनरप्याह्वयत् पार्थे स भिक्षाहृदयोऽपतत् ।
 बाहुलिस्तु प्रतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् । दोर्ध्यामुस्त्रिण्य वेगेन वक्षस्तेनमताडयत् ।
 अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः । स विह्वलो यथौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ।
 श्रुतकर्षा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत् । अभिद्रुत्य यथौ द्रैणिं सथे सफलके भृशं ।
 स तु तं श्रुतकर्माणमास्थे जग्ने वरासिना । स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विह्वताननः ।
 तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्निराहारयः । अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ।
 तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः । सकुण्डलं शिरः कायाद्वाजमानमपाहरत् ।
 ततो भीष्मनिहन्तारं सह सर्वैः सभद्रकैः । अहनत् सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्ध्वजैः ।
 शिलीमुखेन चान्येन भुवोर्मध्ये समार्पयत् । स तु क्रोधसमाविष्टो द्रौणपुत्रो महाबलः ।
 शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना । शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परन्तपः ।
 प्रभद्रकगणान् सर्वानभिद्रुत्वा वेगवान् । यच्च शिष्टं विराटस्य बलन्तु भृशमाद्रवत् ।
 द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि । चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ।
 अन्यानन्याश्च पुरुषानभिद्रुत्याभिद्रुत्य च । न्यहन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ।
 कालीं रक्तास्थनयनां रक्ताम्यानुलेपनां । रक्ताम्बरधरामेकां पाण्डवसं कुटुम्बिनीं ।
 ददृशुः कालरात्रिं ते गायमानामवस्थिता । नराशकुञ्जरान् पार्श्वैर्ध्वजा घोरैः प्रतस्थुषीं ।
 वहन्तीं विविधान् प्रेतान् पाण्डवद्वान् विमूर्द्धजान् । तथैव च सदा राज्ञ्यस्तत्रस्थान् महारथान् ।
 स्वप्ने सुप्तावस्थन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष । ददृशुर्धूममुख्यास्तैः प्रणतं द्रौणिञ्च सर्वदा ।
 यतः प्रभृति संघामः कुरुपाण्डवसेनयोः । ततः प्रभृति तां कन्यामपश्यद्द्रौणिमेव च ।
 तांस्तु दैवहतान् पूर्णैः पश्याद्द्रौणिर्व्यापातयत् । चासयन् सर्वभूतानि विनदन् भैरवाक्षणे ।
 तदनुसृत्य ते वीरा दर्शनं पूर्णकालिकं । इदं तदिति मन्यन्त दैवनेपनिपीडिताः ।
 ततस्तेन निनादेन प्रत्ययुध्यन्त धन्विनः । शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सोऽञ्जित् कस्यचित् पादौ जघनञ्चैव कस्यचित् । कांश्चिद्भिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ।
 अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशोत्कटैः । गजाश्वमयितैश्चान्यैर्महो कोर्षोऽभवत् प्रभो ।
 क्रोशतां किमिदं कोऽयं कः शब्दः किं नु किं कृतं । एवं तेषां तथा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ।
 अपेतश्चस्तमन्नाह्वानं सन्नह्वानं पाण्डुसञ्जयान् । प्राहिणोऽवृत्युलोकाश्च द्रौणिः प्रहरतां वरः ।
 ततस्तच्छस्त्रविचक्षा उत्पतन्तो भयातुराः । निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिखिरे ।
 ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कम्पलाभिहतौजसः । विनदन्तो भृशं चक्षाः समासीदन् परस्परं ।
 ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिःस्वनं । धनुष्याणिः शरैरन्यान् प्रेषयद्द्वै घमकथं ।
 पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान् । शूरान् सन्नततश्चान्यान् कालरात्र्यै न्यवेदयत् ।

१०५

१००

१०५

१००

१०५

१००

तथैव स्थान्दनायेण प्रमथन् स विधावति । शरवर्षेण विविधैरवर्षच्छात्रवांसतः ।
 पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा । तेन चाकाशवर्णेन तथाऽचरत सोऽसिमा ।
 तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः । व्यसोभयत राजेन्द्र महाहृदमिव द्विपः ।
 उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन् विचेतसः । निद्रार्त्ताश्च रायात्ताश्च व्यधावन्तस्ततस्ततः ।
 विस्तरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथाऽवदन् । न च स्म प्रत्यपद्यन्त अस्त्राणि वसनानि च ।
 विमुक्तकेशश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन् परस्परं । उत्पतन्तोऽपतन् आन्ताः केचित्तत्राश्रमंस्तदा ।
 पुरोयमसृजन् केचित् केचिन्मूत्रं विसृजुः । बन्धनानि च राजेन्द्र संच्छिद्य तुरगा द्विपाः ।
 समं पर्यपतन्त्यन्ये कुर्वन्तो महाकुलं । तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निपतितानपिषन् गजवाजिनः । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
 हृष्टानि व्यमदन्नुर्धैर्मुदा भरतसन्तम । स शब्दः पूरितो राजन् भूतसंगैर्मुदायुतैः ।
 अपूरयन्दिशः सर्व्वा दिवश्चातिमहान् स्वनः । तेषामार्त्तस्वरं श्रुत्वा विचक्षा गजवाजिनः ।
 मुक्ताः पर्यपतन्नाजन् मृदून्तः शिविरे जने । तैस्तत्र परिधावन्निस्सरणोदीरितं रजः ।
 अकरोच्छिविरे तेषां रजन्यां दिगुणं तमः । तस्मिंस्तमसि संजाते प्रमूढाः सर्व्वतो जनाः ।
 नाजानन् पितरः पुत्रान् भ्रातृन् भ्रातर एव च । गजो गजानतिक्रम्य निर्धन्यथा हृथा हृथान् ।
 अताडयन्त्याभञ्जन्त्यामृदून् भारत । ते भग्नाः प्रपतन्ति स्म निघ्नन्तश्च परस्परं ।
 न्यपातयन्त्या चान्यान् पातयित्वा तदाऽपिषन् । विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।
 अघ्नुः स्वानेव तत्राय कालेनैव प्रचोदिताः । त्यक्त्वा दाराणि च दाः स्यास्तथा गुल्मानि गौल्मिकाः ।
 प्राद्रवन्त ययाशक्ति कान्दिशिका विचेतसः । विप्रमृष्टाश्च तेऽन्यान्य नाजानन्त तथा विभो ।
 क्रोशन्तस्तातपुत्रेति दैवोपप्लवितेतसः । पलायतो दिशस्तेषां स्वामप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
 गोचरनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः । हाहाकारश्च कुर्वाणाः प्रयित्वा शेरते परे ।
 तान् बुद्ध्वा रणमध्येऽसौ द्रोणपुत्रो न्यवारयत् । तत्रापरे बध्यमाना मुहुर्मुहुर्चेतसः ।
 शिविरान्निष्पतन्ति स्म चक्षित्वा भयपीडिताः । तांस्तु निष्पातितांस्तत्तान् शिविरात् जीवितैषिणः ।
 कृतवर्त्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः । विस्मस्तयन्त्वक्वचाश्रुतकेशान् कृतान्धसौ ।
 वेपमानान् चितौ भीताश्चैव कांसिदमुच्चतां । नामुच्यत तयोः कश्चिन्निकान्तः शिविरादक्षिः ।
 कृपश्चैव महाराज हार्दिकश्चैव दुर्भतिः । भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियं ।
 त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य ऊताशनं । ततः प्रकाशे शिविरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
 अश्वत्थामा महाराज व्यचरत् कृतहस्तवत् । कांसिदापततो वीरानपरांश्चैव धावतः ।
 व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्दिग्ज्वरोत्तमः । कांसिधोधान् स खड्गेन मध्ये सज्जिद्य वीर्यवान् ।
 अपातयद्द्रोणपुत्रः संरम्भस्तिलकाण्डवत् । विनदद्भिर्दृष्ट्वायक्षैर्नराश्चद्विपदोत्तमैः ।
 पतितैरभवत् कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ । मानुषाणां सङ्क्षेपे हतेषु पतितेषु च ।

उदतिष्ठन् कवन्धानि बह्वन्यथाय चापतन् । आयुधान् साङ्गदान् बाह्वन् विपकर्त्त शिरांसि च ।
 हस्तिहस्रोपमानरून् हस्तान् पादांश्च भारत । पृष्ठच्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नान् शिरश्छिन्नांस्तथा परान् ।
 स महात्माऽकरोद्वैणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् । मध्येदेशे नरानन्याश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।
 अंसदेशे निहत्यान्यान् कार्ये प्रावेशयच्छिरः । एवं विचरतस्तस्य निजतः सुबह्वक्षरान् ।
 तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना । किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैस्तान्यैः सहस्रशः ।
 बह्वना च गजाश्चैव भूरभूमीमदर्शना । यत्क्षरत्तःसमाकीर्णै रथाश्चदिपदारुणे ।
 कुट्टेन द्रोणपुत्रेण सञ्चिन्नाः प्रापतन् भुवि । आहतन्ये पितृन्ये पुत्रान्ये विचुक्षुः ।
 केचिदूर्ध्वं तत् कुट्टैर्द्धाभिराहैः कृतंरणे । यत् कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्षभिः ।
 असाञ्चिध्याद्वि पार्थानामिदं नः कंदनं कृतं । न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
 शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जगार्हिनः । ब्राह्मण्यः सत्यवाम्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
 न स सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिं । धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ।
 तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्षभिः । इति लालयमानाः स्म शरते बहवो जनाः ।
 क्षनताश्च मनुष्याणां अपरेषाञ्च कूजतां । ततो मुहूर्त्तात् प्राशाम्यस्त शब्दस्तुमुलो महान् ।
 शोणितव्यतिसिक्तायां वसुधायाश्च भूमिप । तद्गजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ।
 स चेष्टमानानुदिग्मान्निहस्ताह्वान् सहस्रशः । न्यपातयस्वरान् कुट्टः पशून् पशूपतिर्धया ।
 अन्योन्यं सम्परिखण्य शयानान् द्रवतोऽपरान् । संलीनान् युध्यमानांश्च सर्वान् द्रौणिरपोद्ययत् ।
 दह्यमानाज्जताग्नेन बध्यमानांश्च तेन ते । परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनं ।
 तस्या रजन्यास्वर्द्धेन पाण्डवानां महद्वलं । गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्धमनिवेशनं ।
 निशाचराणां सत्त्वानां रात्रिः सा हर्षवर्द्धिनी । आसीच्चरगजान्मानां रौद्री कयकरी भृङ्ग ।
 तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः । खादन्तो नरमांसानि पिवन्तः शोणितानि च ।
 करालाः पिङ्गलासैव शैलदन्ता रजस्तलाः । जटिला दीर्घशृङ्गाश्च पञ्चपादा महोदराः ।
 पश्चादङ्गुलियो रूक्षा विरूपा भैरवस्तनाः । घण्टाजालावसक्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ।
 मपुच्छदाराः मक्रूराः सुदुर्द्देशाः सुदुर्घणाः । विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसां ।
 पोला च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन् गणगोऽपरे । इदं परमिदं मेध्यमिदं स्वादिति चामुवन् ।
 मेदोमज्जाभिरक्तानां वसानाश्च भृशाश्रिताः । परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ।
 व्रमास्यैवापरे पोला पर्यधावन् विकुक्षिकाः । नागावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताश्रनाः ।
 आयुधानि च तत्रासन् प्रयुतान्यर्ध्वदानि च । रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्षलां ।
 मुदिताणां विह्वलानां तस्मिन्महति वैश्रले । समेतानि बह्वन्यासन् भूतानि च जनाधिप ।
 प्रत्यूषकाले शिविरात् प्रतिगन्तुमियेष सः । नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरसीदक्षिस्तसः ।
 पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो । दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनस्ये ।

४४३

४४०

४४५

४४८

४४५

४४०

युगान्ते सर्वभूतानि भस्म ह्रस्वेव पावकः । यथाप्रतिष्ठं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायणिः प्रभो ।
 दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुरामीकृतज्वरः । यथैव संसृजने शिविरे प्राविशन्निशि ।
 तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चकाम नरर्धभः । निष्कम्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्यवान् ।
 आचख्यौ कर्म तत् सर्वं दृष्टः संवर्धयन् विभो । तावथाचख्यतुल्यौ प्रियं प्रियकरौ तदा ।
 पाञ्चालान् सूक्ष्मयथैव विनिहन्तान् सहस्रशः । प्रीत्या चोच्चैरुदकोभ्रंस्तथैवास्त्रोटयन्सालान् ।
 एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनवधे । प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत् सुभृशदारुणा ।
 असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र कृत्वाऽस्माकं जनवधं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रागेव सुमहत् कर्म द्रौणिरेतन्महारथः । नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ।
 अथ कस्माद्धृते जुष्टे कर्मदं कृतवानसौ । द्रोणपुत्रो महात्मा स तस्मै श्रमितुमर्हसि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान् कुरुनन्दन । अस्त्राग्निधाह्नि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ।
 सात्यकेशपि कर्मदं द्रोणपुत्रेण साधितं । को हि तेषां समं तान् हन्यादपि मरुत्यतिः ।
 एतदीदृशकं वृत्तं राजन् सुप्तजने विभो । ततो जनवधं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययं ।
 दिक्षा दिक्षेव चान्योन्यं समेत्योर्ध्वहारथाः । पर्यस्त्रजन्तो द्रौणिस्त्राभ्यां सम्प्रतिनन्दितः ।
 इदं हर्षान्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमं । पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 सोमका मत्प्रशेषाश्च सर्वे विनिहता मया । इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तथैव मा चिरं ।
 यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वयं ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि रात्रियुद्धे पाञ्चालादिष्वध्वंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सर्वशः । आगच्छन् सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ।
 गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चिन्प्राणं जनाधिपं । ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिव्रजुस्तवात्मजं ।
 तं भग्नसंश्रयं राजेन्द्र कृच्छ्राणमचेतसं । वमन्तं रुधिरं वज्रादपश्यन् वमुधातले ।
 वृतं समन्ताद्भूमिः श्वापदैर्धोरर्धनेः । शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ।
 निवारयन्तं कृच्छ्रान्तान् आपदांश्च चिखादिषून् । विचेष्टमानं मद्भास्व सुभृशं गाढवेदनं ।
 तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरधिरोलितः । हतशिष्टास्तथो वीराः शोकार्त्ताः पर्यवारयन् ।
 अश्वत्यामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्त्वतः । तैस्त्रिभिः शोणितादिगैर्निश्वसद्भिर्ध्वजहारथैः ।
 शुश्रुभे स वृतो राजा वेदी चिभिरिवाग्निभिः । ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितं ।
 अविमर्शेन दुःखेन ततस्ते हरुदुस्तथः । ततस्तु रुधिरं हस्तैर्मुखाग्निर्मर्ष्य तस्य हि ।
 रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ।
 ॥ कृप उवाच ॥ न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोलितः । एकादशममूभर्त्ता श्वेते दुर्योधनो हतः ।
 पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषितां । गदां गदामिषस्त्रेभ्यो समीपे पतितां भुवि ।
 इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे । स्वर्गायापि श्रैष्ठ्यं हि न जहाति यश्चस्त्रिणं ।

पश्येमो सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिता । शयानं शयने हर्षेयं भार्या प्रीतिमतीमिव ।
 योऽयं मूर्खाभिषिक्तानां श्रेयो जातः परन्तपः । स हतो यस्यते पांडून् पश्य कालस्य पर्ययं ।
 येनाजो निहतः भूमावशेरत हतद्विषः । स भूमौ निहतः श्रेते कुरुराजः परैरयं ।
 भयाश्रमन्ति राजानो यस्य स्य शतसङ्घातः । स वीरशयने श्रेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ।
 उपासत द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरं । उपासते च तं ह्यथ क्रव्यादा मांसहेतवः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं शयानं कुरुक्षेत्रे ततो भरतसन्तम । अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पथ्यदेवयत् ।
 आङ्गुला राजशार्ङ्गं मुखं सर्वधनुश्रता । धनाश्वलोपमं युद्धं श्रित्यं ब्रह्मर्षस्य च ।
 कथं विवरमद्राक्षीद्वीमसेनस्तवानघ । बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवानृप ।
 कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन् बलवत्तरः । पश्यामो निहतं त्वान्न भीमसेनेन संयुगे ।
 कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्रुद्धः पापो वृकोदरः । निहत्या हतवाक्यन्दा नूनं कालो दुरत्ययः ।
 धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाङ्गधौजसा मृधे । गदया भीमसेनेन निर्भग्नि सक्थिनी तव ।
 अधर्मेण हतस्याजो मृद्यमानं पदा शिरः । य उपेक्षितवान् क्रुद्धं धिक्कृष्णं धिगुधिष्ठिरं ।
 युद्धेऽपवदिशन्ति योधा नूनं वृकोदरं । यावत् स्थास्यन्ति भूतानि निहत्या ह्यसि पातितः ।
 ननु रामोऽब्रवीद्राजन् त्वां सदा यदुनन्दनः । दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ।
 ह्याघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन् संसत्सु भारत । स शिष्यो मम कैरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ।
 यां गतिं क्षत्रियस्याङ्गः प्रशस्ता परमर्षयः । हतस्याभिमुखस्याजो प्राप्तस्त्वमसि तां गतिं ।
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ । हतपुत्रौ तु शोचामि गान्धारीं पितरश्च ते ।
 भिक्षुको विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमं । धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनश्चापि दुर्भर्तितं ।
 धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां बध्यमानमुपेक्षतां । पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप ।
 कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपचपाः । धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
 प्रायशोऽभिमुखः शत्रून् धर्मेण पुरुषर्षभ । हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
 प्रश्नाचक्षुश्च दुर्दुर्षः को गतिं प्रतिपत्स्यते । धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपञ्च महारथं ।
 ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवं । दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितं ।
 यदयं नामगङ्गामस्त्वं धिगस्मात्तराधमान् । कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ।
 समृत्तानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च । तव प्रसादादस्माभिः समिधैः सह बान्धवैः ।
 अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः । कुतश्चापीदृशं पापाः प्रवर्त्तिष्यामहे वयं ।
 यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् । वयमेव च यो राजन् गच्छन्तं परमां गतिं ।
 यदै त्वां नामगङ्गामस्तेन धक्ष्यामहे वयं । तान् स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
 किं नाम तद्भवेत् कस्य येन त्वां न व्रजाम वै । दुःखं नूनं कुरुक्षेत्रे चरिष्याम महीमिमं ।
 हीनानां नक्षत्रा राजन् कुतः शान्तिः कुतः सुखं । त्वैव तु महाराज समेत्य च महारथान् ।

४५५

४५६

४५७

४५८

४५९

४६०

यथाव्येष्टं यथाश्रेष्ठं पूजयेत्स्वनाम्नसम् । आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुस्तताम् ।
 हतं मयाऽद्य शंसेया दृष्टद्युक्त्वं नराधिप । परिभ्रजेया राजानं बाह्योक्तं सुमहारथम् ।
 सैन्यं च सोमदत्तञ्च भूरिश्रवणमेव च । तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिवस्तमान् ।
 अस्रदाक्यात् परिभ्रज्य संपृच्छेत्स्वमनामथम् ।

५२५

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसकथमचेतनम् । अश्रुत्यामा समुदीक्ष्य पुनर्व्यसनमब्रवीत् ।

दुर्योधन जीवसि त्वं वाक्यं श्रोतुं सुखं शृणु । सप्तपाण्डवतः शेषा धार्तराजास्त्रयो वयम् ।
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽप्य सात्यकिः । अहञ्च हतवर्षा च ह्यपः सारदत्तस्तथा ।

द्रौपदेया हताः सर्वे दृष्टद्युक्त्वा चात्मजाः । पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषाश्च भारत ।

कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः । सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहनम् ।

५२६

मया च पापकर्माऽसौ दृष्टद्युक्त्वा महीपते । प्रविश्य शिविरं राज्ञौ पश्यन्मारेण मारितः ।

दुर्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रिया । प्रतिलभ्य पुनश्चेत् इदं वचनमब्रवीत् ।

न मेऽकरोत्तद्वाक्त्रेया न कर्षा न च ते पिता । यस्त्वया रूपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ।

स च मेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्द्धं शिखण्डिना । तेन मन्ये मघवता समसात्मानमद्य वै ।

स्वस्ति प्राप्तुमर्हं वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः । इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ।

५२७

प्राणानुपास्य हृदीरः सुहृदां दुःखमुत्सृजन् । अपाक्रामद्विपुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ।

एवं ते निधनं यातः पुनो दुर्योधनो नृप । अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चादिनिहतः परैः ।

तथैव ते परिख्यक्ताः परिख्यज्य च ते नृप । पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुहहरथान् ।

इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निशम्य करुणां गिरं । प्रत्यूषकाले शोकात्तैः प्राद्ववस्त्रगरं प्रति ।

एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः । क्षीरो विशसन् रौद्रो राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।

५२८

तव पुत्रे गते स्वर्गे शोकात्तैः समानघ । हृदिदत्तं प्रणष्टं तद्विद्यदर्शितमद्य वै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनमदा । निशम्य दीर्घमुष्णञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागे नवमेऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ ऐषीकपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यां रात्र्या व्यतीतायां दृष्टद्युक्त्वा सारथिः । शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदम्बं कृतम् ।

॥ सुत उवाच ॥ द्रौपदेया हता राजन् रूपदस्तात्मजैः सह । प्रमत्ता निशि विषस्ताः श्रपन्तः शिविरे स्वेके ।

कृतवर्षाणां नृपेन गौतमेन ह्यपेण च । अश्रुत्याद्या च पापेन हतं वः शिविरं निशि ।

५२९

एतैर्नरगजाश्वानां प्रामशक्तिपरश्वधैः । सहस्राणि निहन्तङ्घ्रिर्निःशेषन्ते बलं कृतम् ।

क्षिप्तमानस्य महतो वनस्थेव परश्वधैः । शूश्रुवे सुमहान् शब्दो बलस्य तव भारत ।

अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात् भैरवाभ्यामते । मुक्तः कथञ्चिद्दुर्भात्मन् व्यपश्यत्ततवर्षणः ।
 तच्छ्रुत्वा वाक्यमश्विनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । पपात मग्ना दुर्द्धर्षः पुत्रभोक्तृसमन्वितः ।
 पतन्तं तमतिक्रम्य परिजपाह सात्यकिः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 लभ्यतेतःस्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा । जिला शत्रून् जितः पञ्चमं पर्यदेवयदार्त्तवत् ।
 दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः । जीयमाना जयन्त्येव जयमाना वयं जिताः ।
 हत्वा भ्रातृन् वयस्यांश्च पितृन् पौत्रान् सुहृद्वान् । बन्धून्मातृन् पौत्रांश्च जिला सर्वान् जिता वयं ।
 अनर्थो ह्यर्थसङ्काशलायाऽनर्थोऽर्थदर्शनः । जयो धमजयाकारो जयस्तस्मात् पराजयः ।
 यज्जिला तथ्यते पञ्चादापन्न इव दुर्भतिः । कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ।
 येषामर्थाय पापं स्यादजयस्य सुहृद्वैः । निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ।
 कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । चापव्यात्तास्यरौद्रस्य व्यातलस्त्रनगादिनः ।
 क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संधामेष्वपलायिनः । ये व्यमुञ्चन्त कर्षण्य प्रमादात् इमे हताः ।

रथद्वन्द्वं शरवर्षैर्भिर्मन्त्रं रत्नाचितं वाहनवाजियुक्तं । शतृष्टिमीनध्वजनागनक्रं शरासनावर्त्तमहेषुफेणं ।
 संधामचन्द्रोदयवेगवेलं द्रोणार्णवं व्यातलनेमिघोषं । ये तेरुक्तावचक्षस्त्रनौभिस्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।
 बहि प्रमादात् परमस्ति कश्चिद्धो नराणामिह जीवलोके । प्रमत्तमर्था हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्थस्य समाविशन्ति ।
 ध्वजोत्तमायोच्छ्रितधूमकोटं शराशिषं कोपमहासमीरं । महाधनुर्व्यातलनेमिघोषं तनूत्रनानाविधशस्त्रशोभं ।
 महाचमूकक्षदवाभिपन्नं महाहवे भीष्मयाग्निराहं । ये सेङ्गराक्षायुधतोत्सवेगं ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।
 न हि प्रमत्तेन नरेण शक्यं विद्या तपःश्रीर्विपुलं यशो वा । पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानं ।
 इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पश्याविशेषेण हतान् प्रमादात् । तोलां समुद्रं वणिजः सन्दृष्ट्वा मग्नाः कुमद्यामिव हेल
 मानाः ।

अमर्षितैर्ये निहताः शयाना निःसंशयन्ते त्रिदिवं प्रपन्नाः । भ्रातृन् पुत्रांश्च हतान्निशम्य पाञ्चालराजं पितरञ्च दृष्ट्वा ।
 भ्रुवं विसंज्ञा पतिता श्रियं सा शोच्यते शोकदृष्टाङ्गुष्ठप्रतिः । तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती कथं भविव्यत्युचिता सुखानां ।
 पुत्रलज्जभ्रातृवधप्रणुना प्रदह्यमानिव ज्ञताशनेन । इत्येवमार्त्तः परिदेवयन् स राजा कुरुणां मञ्जुलं बभाषे ।
 गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां समावृत्तामिति राजपुत्रीं । माद्रीसुतस्तत् परिगृह्य वाक्यं धर्मोण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
 यथैव रथेनालदमाशु देव्याः पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः । प्रस्थाप्य माद्रीसुतराजमीठः शोकाद्विह्वलैः सहितः
 मुहुरिहः ।

रोक्ष्यमाणः प्रययौ सुतानामयोधनं भूतगणानुकीर्णं । स तत् प्रविश्याश्विवसुधरूपं ददर्श पुत्रान् सुहृदः सखींश्च ।
 भूमौ शयानान् रुधिरार्द्रगात्रान् विभिन्नदेहान् प्रहृतोक्तमाङ्गान् । स तांस्तु दृष्ट्वाभ्युत्थमान् रूपो युधिष्ठिरो धर्मभूतामगृह्यः ।
 उच्चैः प्रचुकोश च कौरवाग्र्यः पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ।
 इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वणि ऐधीकपर्वणि युधिष्ठिरस्य शिविरदर्शने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स दृष्ट्वा निहतान् संख्ये पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा । महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ।
ततस्तस्य महान् शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः । स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च । ५०१
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसं । सुहृदो भृशमविभ्रातः सन्त्वय्याक्षकिरे तदा ।
ततस्तस्मिन् लणे कल्यो रथेनादित्यवर्षसा । नकुलः कृष्णया सार्द्धमुपाध्यात् परमार्त्तया ।
उवन्नयं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियं । तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथिताऽभवत् ।
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता । कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्त्ता न्यपतद्भुवि ।
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककथितं । फलपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोयस्त इवांशुमान् । ५०२
ततस्तो पतितो दृष्ट्वा संरम्भो सत्यविक्रमः । बाहुभ्यां परिजपाह समुत्पत्य दृकोदरः ।
सा समाश्रयिता तेन भीमसेनेन भामिनी । रुदती पाण्डवं कृष्णा सह भ्रातरमब्रवीत् ।
दिष्ट्वा राजसूयायेमामखिलां भोक्तृषे महीं । आत्मजान् सत्तर्क्षणेण सम्प्रदाय यमाद्य वै ।
दिष्ट्वा त्वं कुशली पार्थ मत्तमातङ्गगामिनं । श्रवाय प्रयिवो कृष्णा सौभद्रं न स्मरिष्यसि ।
आत्मजान् सत्तर्क्षणेण श्रुत्वा शूराक्षिपातितान् । उपस्रव्य मया सार्द्धं दिष्ट्वा त्वं न स्मरिष्यसि । ५०३
प्रसुप्तानां बधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्षणा । शोकस्तपति मां पार्थ ऊताशन इवाश्रयं ।
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य तया रणे । त्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितं ।
इहैव प्रायमाश्रित्य तन्निबोधत पाण्डवाः । न चेत् फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्षणः ।
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् । युधिष्ठिरं याज्ञसेनो धर्मराजं यशस्विनो ।
दृष्ट्वापविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषो म्रियं । प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शना । ५०४
धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे । पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ।
स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः । तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ।
॥ द्रौपद्युवाच ॥ द्रौणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः । निहत्य सङ्क्षेपं पापं पश्येयं मणिमाहृतं ।
राजन् शिरसि ते कला जीवेद्यमिति मे मतिः । इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानश्चारुदर्शना ।
भीमसेनमयागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् । चातुमर्हसि मां भीम सत्तर्क्षमनुस्मरन् । ५०५
अहि तं पापकर्षाणं शम्बरं मघवानिव । न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
श्रुतं तत् सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा । द्यौपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः । तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दितां ।
मामयुद्धतवान् कृष्णात् पौलोमीं मघवानिव । यथैतान्यकथाः पार्थ महाकर्षाणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिमित्रत्रं विनिहत्य सखी भव । तस्या बह्विधं दुःखं निश्चयं परिदेवितं । ५०६
न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथं ।
आदाय रुधिरस्त्रिजं समार्णगुणं धनुः । नकुलं सारथिं कृत्वा द्रौणपुत्रबधे धृतः ।
विस्कार्य सशरश्चापं तूर्णमश्वानघोदयत् । ते हयाः पुरुषव्याघ्र घोदिता वातरंहसः ।

वेगेन त्वरिता जम्भुर्हरयः शीघ्रगामिनः । शिविरात् स्नाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।

द्रौणपुत्ररथस्याशु ययौ वेगेन वीर्यवान् ।

६०५

इति श्रीमहाभारते भैत्रिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि द्रौणिबधार्थभीमगमने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्धूर्वे यदूनामृषभस्ततः । अग्रवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः । जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवाभिधावति ।

भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ । तं कृष्णगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपद्यसे ।

यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रौणः परपुरञ्जयः । अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेत वृथिवीमपि ।

तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुस्ततां । प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनञ्जयं ।

६१०

तं पुत्त्रोऽप्येक एवैनमन्वयाचदमर्षणः । ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ।

विदितश्चापलं ह्यासीदात्मजस्य दुरात्मनः । सर्वधर्षविदाचार्यः सोऽन्वशात् स्वसुतं ततः ।

परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे । इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ।

इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रौणः पश्चादथोक्तवान् । न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ।

स तदाज्ञाय दृष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियं । निराशः सर्वकल्त्राणैः शोकात् पर्यचरन्महीं ।

६१५

ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत । अवसद्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्थितः ।

स कदाचित् समुद्रान्ते वसन् दारवतीमनु । एक एकं समागत्य मामुवाच हसन्निव ।

यत्तदुपं तपः कृष्ण चरन् सत्यपराक्रमः । अगस्त्याङ्गारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितं । तदद्य मयि दासार्हं यथा पितरि मे तथा ।

अस्त्रस्तप्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूक्तम् । ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुह्णं रणे ।

६२०

स राजन् प्रीयमाणेन मयाऽप्युक्तः कृताञ्जलिः । याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ।

देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतंगोरगाः । न समा मम वीर्यस्य शतंशेनापि पिण्डिताः ।

इदं धनुरियं शक्तिरिदञ्चक्रमिथं गदा । यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्दामि ते ।

यच्छक्रोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे । तद्गृहाण विनाऽस्त्रेण यन्मे दातुमभीक्ष्णसि ।

स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्त्रयं । वज्रे चक्रं महाभागो मत्तः स्पर्द्धन्मया सह ।

६२५

गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरं । जघाहेत्पत्य सहसा चक्रं सत्येन पाणिना ।

न चैनमशकत् स्थानात् सञ्चालयितुमप्युत । अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे ।

सर्वयत्नबलेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः । ततः सर्वबलेनापि यदैवं न शशाक ह ।

उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्बलाः । कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः संन्यवर्त्तत भारत ।

निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतव्यं । अहमामक्य संविश्रमश्चत्थामानममुवं ।

६३०

यः सदैवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः । गाण्डीवधन्वा स्तेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ।

यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिं । दम्भयुद्धे पराजिष्णुस्तोषणामास शङ्करं ।

यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि । नादेयं यस्तु मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ।
 तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थिनाक्तिष्टकर्मणा । नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्नं मामभिभाषसे ।
 ब्रह्मचर्यं महोत्तरं तीर्त्वा द्वादशवार्षिकं । हिमवत्पार्श्वमाख्याय यो मया तपसाऽर्जितः ।
 समानव्रतचारिण्यां हस्त्रिण्यां योऽप्यजायत । सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ।
 तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिभं रणे । न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वम् कदाचन । न गदेन न शस्त्रेण यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 दारकावाभिस्त्रान्यैष्टव्यन्वकमहारथैः । नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 भारताचार्यपुत्रस्वं मानितः सर्वथादेवैः । चक्रेण रथिनां श्रेष्ठं कं नु तात युयुत्सवे ।
 एवमुक्तो मया द्रौणिर्मांमिदं प्रत्युवाच ह । प्रद्युम्न भवते पूजां योस्त्ये कृष्ण त्वया सह ।
 प्रार्थितस्ते मया चर्कं देवदानवपूजितं । अजेयः स्थामिति विभो सत्यमेतद्भवीमि ते ।
 तन्नोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव । प्रतिथास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व मां ।
 एतत् सुभीमं भीमानामृषभेण त्वया धृतं । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ।
 एतावदुक्ता द्रौणिर्भीमो युग्यानश्चान् धनानि च । आदयोपययौ काले रत्नानि विविधानि च ।
 स संरम्भो दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च । वेदं चास्त्वं ब्रह्मशिरस्तस्माद्भक्ष्यो वृकोदरः ।
 इति श्रीमहाभारते सौमिकपर्वणि ऐवीकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता युधोः श्रेष्ठः सर्वथादवनन्दनः । सर्व्यायुधवरोपेतमाहरोह रथोत्तमं ।
 युक्तं परमकामेनैस्तुरगैर्हममालिभिः । आदित्योदयवर्षस्य धुरं रथवरस्तु ।
 दक्षिणामवहच्छैव्यः सुधीवः सत्यतोऽभवत् । पार्श्वेवाहौ तु तस्यास्तां मेषपुष्पबलाहकौ ।
 विश्वकर्माकृता दिव्या रत्नधातुविभूषिता । उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ।
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् । तस्य सत्त्वतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ।
 अथारोहद्भुविकेशः केतुः सर्वधनुस्तमः । अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 अशोभेता महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ । रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमग्निनाविव वासवं ।
 तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकापूजितं । प्रतोदेन जवोपेतान् परमाश्वानसोदधत् ।
 ते हयाः सहभोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमं । आस्थितं पाण्डुवेद्याभ्यां यदूनामृषभेण च ।
 वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनां । प्रादुरासीन्महाज्ज्वलः पविषां पततामिव ।
 ते समाच्छेन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ । भीमसेनं महेष्वासं समनुद्रुत्य वेगिताः ।
 क्रोधदीप्तान् कौन्तेयं द्विपदर्थं समुद्यतं । नाशकृत्वा वारयितुं समेत्यापि महारथाः ।
 स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां वृद्धधन्विनां । ययौ भागीरथीतीरं हरिभिर्दृष्टवेगितैः ।
 यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मानां । स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यथास्थितम् ।
 कृष्णदैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह । तत्रैव क्रूरकर्षाणं घृताणं कुशचोरिणं ।

१२५

१२६

१२७

१२८

१२९

१३०

रजसा ध्वलमासीनं ददर्श द्रौणिमन्तिके । तमभ्यधावत् कोनोद्यः प्रमृष्ट सशरं धनुः ।

भीमसेनो महाबाहुलिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रमृष्टीतशराक्षनं ।

भ्रातरौ पृष्ठतस्यास्य जनाईनरथे स्थितौ । व्यथितात्माऽभवद्द्वैषिः प्राप्तश्चेदममन्यत ।

स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् । जघाह च स चेवीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।

६५५

स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । अमृत्युमाषस्तान् शूराण् दिव्यायुधधरान् स्थितान् ।

अपाण्डवायेति रथा व्यसृजद्द्वारुणं वधः । इत्युक्त्वा राजशार्ङ्गल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।

सर्वलोकप्रमोहायै तदस्त्रं प्रमुनीच ह । ततस्तस्मामिषीकाया पावकः समजायत ।

प्रधत्त्यश्विन् लोकांस्त्रीन् काशान्तकथमोपमः ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽस्तव्यागे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इक्षितेनैव दाशार्ङ्गलमभिप्रायमादितः । द्रौणेर्बुद्ध्या महाबाहुर्वर्जुनं प्रत्यभाषत ।

६००

अर्जुनार्जुनं यद्दिव्यमस्त्रमे यदि वर्जते । द्रौणोपदिष्टं तस्यायं कालः सम्प्रति पाण्डव ।

भ्रातृणामात्मनस्यैव परिचाणाय भारत । विस्मयैतन्मयाजावस्त्रमस्त्रनिवारणं ।

केशवेनैवमुक्तोऽय पाण्डवः परबीरहा । अवातरद्भयानूणं प्रमृष्ट सशरं धनुः ।

पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने । आढभ्यस्यैव सर्वेभ्यः स्त्रीत्युक्त्वा परमपः ।

देवताभ्यो जमस्कृत्य गुरुभ्यस्यैव सर्वशः । उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यतां ।

६०५

ततस्तदस्त्रं सहस्रा सृष्टं गाण्डीवधन्वना । प्रजज्वाल महासर्पिश्चतुर्गुणान्मानलसन्निभं ।

तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः । प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंघटनं ।

निर्घाता बह्वस्त्रासन् पेतुरुक्ताः सहस्रशः । महद्भयञ्च भूतानां सर्वेषां समजायत ।

सशब्दमभवद्भौम ज्वालामालाकुलं भृशं । चचाल च मही कृत्वा सपर्वतवनद्रुमा ।

ते त्वत्ततेजसी लोकांस्तपयन्ती व्यवस्थिते । महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ।

६००

नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः । उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ।

तौ मुनी सर्वधर्षणौ सर्वभूतहितैषिणौ । दीप्तयोरस्त्रयोर्ध्वे स्थितौ परमतेजसौ ।

तदन्तरमयाष्टध्यातुपगम्य यश्चस्त्रिनौ । आस्तामृषिबरी तत्र ज्वलिताविव पावकौ ।

प्राणभृद्भिरनाष्ट्यै देवदानवसम्पत्तौ । अस्त्रतेजः शमयितुं लोकाणां हितकाम्यया ।

॥ ऋषौ उचतुः ॥ नानाशस्त्रविदः पूर्वं येऽप्यतीता महारथाः । नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन ।

६०५

किमिदं साहसं वीरौ हतवनौ महात्ययं ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि अर्जुनास्तव्यागे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वैव नरशार्ङ्गल तावद्विषमतेजसौ । संजहार शरं दिव्यं त्वरमाषो धनञ्जयः ।

उवाच भरतश्रेष्ठ तावृषी प्राञ्जलिसदा । प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ।

संहते परमास्त्रेऽस्त्रिन् सर्वानस्त्रामश्रेयतः । पापकर्षा भुवं द्रौणिः प्रधत्त्यस्तस्तेजसा ।

यदत्र हितमस्माकं लोकानाञ्चैव सर्वथा । भवन्तौ देवसङ्काशौ तथा संमनुमर्हयः ।
 इत्युक्त्वा संजहारान् पुनरेव धनञ्जयः । संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ।
 विस्मृतस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संयुगे । अशक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि व्रतकतुः ।
 ब्रह्मतेजोद्भवं विद्धि विस्मृतमकृतात्मना । न शक्तभाववर्त्तयितुं ब्रह्मचारिप्रताडने ।
 अशौर्णब्रह्मचर्यो यः सङ्घावर्त्तयते पुनः । तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्द्धनं तस्य कृताति ।
 ब्रह्मचारी व्रतो चापि दुराचारमवाप्य तत् । परमव्यसनार्त्तोऽपि मार्त्तुनाऽस्त्रं व्यमुञ्चत ।
 सद्यव्रतधरः प्रहूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः । गुरुवर्त्ता च तेनास्त्रं सङ्घातारब्धुनः पुनः ।
 द्रौणिपयथ सम्येक्ष्य तावद्वी पुरतः स्थितौ । न ब्रह्माक पुनर्बोरमस्त्रं संहरुमोजया ।
 अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे । द्रौणिर्हीनमना राजन् द्वैपायनमभाषत ।
 उक्तमव्यसनार्त्तं प्राणनाशमभीष्टुमा । मथैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयाकुले ।
 अधर्षस्य कृतोऽनेन धार्मेरारुं जिघांसता । मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ।
 अतः स्मृतमिदं ब्रह्मन् मयाऽस्त्रमकृतात्मना । तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ।
 निस्सृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदं । अपाण्डवाद्येति मुने ब्रह्मतेजोऽनुमन्य वै ।
 तदिदं पाण्डवेयानामन्तकाद्याभिषंहितं । अद्य पाण्डुसुतान् सर्वान् जीविताङ्गं प्रथियथि ।
 कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन चेतसा । बधमाशास्य पार्थानां मयाऽस्त्रं सृजता रणे ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरसात् विद्वान् पार्थो धनञ्जयः । उत्सृष्टवाक् रोषेण न नाशाय तवाहवे ।
 अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संगमथियथा । विस्मृतमर्क्युनेनेदं पुनस्य प्रतिसंहृतं ।
 ब्रह्मास्त्रमयवाप्यैतदुपदेशात् पितृस्त्वव । अन्नधर्मान्महाबाहुर्नाकल्पत धनञ्जयः ।
 एवं धृतिमतः साधोः सर्वस्वविदुषः सतः । सम्राट्त्वन्मोः कस्मान्न बधमस्य चिकीर्षसि ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरौ यत्र परमास्त्रेण बध्यते । समा दादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ।
 एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः । न विहन्यान्तदस्त्रन्तु प्रजाहितचिकीर्षया ।
 पाण्डवास्त्वस्य राष्ट्रस्य सदा संरक्ष्यमेव हि । तस्मात् संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ।
 अरोपस्त्वव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः । न ह्यधर्षेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ।
 मणिश्चैव प्रयच्छाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ।
 ॥ द्रौणिस्त्वाच ॥ पाण्डवैर्ष्यानि रत्नानि यथान्यत् कौरवैर्द्वन्द्वं । अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ।
 यमावध भयं नास्ति शस्त्रव्याधिस्तथाभयं । देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन ।
 न च रक्षोगणभयं न तस्करभयन्तथा । एवं वर्ध्या मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ।
 यन्तु मे भगवानाह तन्मो कार्यमनन्तरं । अयं मणिरयं चाहमिषोका तु पतियति ।
 गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघश्चैतदुत्तमं । न च ब्रह्मोऽस्मि भगवन् संहरुं पुनरुद्यतं ।
 एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विस्मजाम्यहं । न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महाभुजे ।

१८०

१८५

३००

३०५

३०६

३१५

॥ व्यास उवाच ॥ एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्या तयाऽनघ । गर्भेषु पाण्डवेयानां विस्मयैतदुपारम । ०१०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः परममस्त्रन्तु द्रौणिह्यतमाहवे । दैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐवीकपर्वणि ब्रह्महिरोऽस्तस्य पाण्डवेयगर्भप्रवेशने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाज्ञाय हृषीकेशो विस्मष्टं पापकर्मणा । ह्यथमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ।
 विराटस्य सुता पूर्व्यं श्रुत्वा गाण्डीवधन्वनः । उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणेऽब्रवीत् ।
 परिचीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति । एतदस्य परिलित्वं गर्भस्यस्य भविष्यति ।
 तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति । परिलिङ्गविता ह्येषां पुनर्व्यशकरः सुतः । ०१५
 एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सत्त्वतां प्रवरं तदा । द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरं ।
 नैतदेव यथात्य त्वं पक्षपातेन केशव । वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मदास्वमन्यथा ।
 पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतं । विराटदुहितुः कृष्णं यं त्वं रचितुमिच्छसि ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमोघपरमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति । स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ।
 त्वान्तु कापुरुषं पापं विदुः सर्व्वे मनोषिणः । असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकं । ०२०
 तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि । त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमं ।
 अप्राप्नुवन् कश्चित् काञ्चित् सन्निदं जातु केनचित् । निर्जमानमहायस्त्रं देशान् प्रविचरिष्यसि ।
 भवित्री नहि ते चुद्र जन्ममध्येषु संस्थितिः । पूयश्रोणितगन्धो च दुर्गकाम्मारसंनयः ।
 विचरिष्यसि पापात्मा सर्व्वव्याधिसमन्वितः । वयः प्राप्य परिलिक्तु वेदव्रतमवाप्य च ।
 कृपाञ्छारद्वताञ्छूरः सर्व्वास्त्राण्युपपत्यते । विदित्वा परमास्त्राणि कृत्स्नधर्मव्रते स्थितः । ०२५
 षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति । इतश्चोर्द्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
 परिलिङ्गान्म नृपतिर्भिवतस्ते सुदुर्ध्वते । अहं तं जीवयिष्यामि दग्धं शस्त्राग्निजेष्वा ।
 पश्य मे तपसो वीर्य्यं सत्यस्य च नराधम ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ यस्मादनादृत्य कृतं त्वयाऽस्मान् कर्म दारुणं । ब्राह्मणस्य सतस्यैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशं ।
 तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुक्तमं वचः । असंशयन्ते तस्मावि कृत्स्नधर्मस्त्वयाम्बितः । ०३०
 ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ सदैव भवता ब्रह्मन् आस्थामि पुरुषेष्विह । सत्यवागस्तु भगवानयच्च पुरुषोत्तमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मानां । जगाम विमनास्तेषां सर्व्वेषां पश्यतां वनं ।
 पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः । कृष्णदैपायनश्चैव नारदश्च महामुनिं ।
 द्रौणपुत्रस्य सहजं भणिमादाय सत्तराः । द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदस्यैरनिलोपमैः । अभ्ययुः सहदाश्राष्टाः शिविरं पुनरेव हि । ०३५
 अवतीर्य्य गथाभ्यान्तु त्वरमाणा महारथाः । ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्त्तामार्त्ततराः स्वयं ।
 तामुपेत्य निरानन्दा दुःखशोकसमन्वितां । परिवार्य्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ।
 ततो राजाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः । प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनञ्चेदमब्रवीत् ।

अयं भद्रे तव मणिः पुनश्च जितः स ते । उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य स्वधर्ममनुसर ।
 प्रयाणे वासुदेवस्य श्रमार्थमग्निचक्षणे । यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनि ।
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरा न च । न वै त्वमिति गोविन्द श्रममिच्छति राजनि ।
 उक्तवत्यसि तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमं । स्वधर्मानुरूपानि तानि संस्मर्तुमर्हसि ।
 हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः । दुःशासनस्य हृदिरं पीतं विष्कुरतो मथा ।
 वैरस्य गतमानृष्यं न स्म वाच्या विवस्वतां । जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मणाङ्गैरवेण च ।
 यशोऽस्य पातितं देवि शरीरन्ववशेषितं । वियोजितस्य मणिना भ्रंशितश्चायुधं भुवि ।
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ केवलानृष्यमाप्ताऽस्मि गुरुपुत्रो गुरुधर्म । शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबभ्रातु भारत ।
 तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा । गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ।
 ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् प्रभुः । शूद्रशूभे च तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ।
 उत्तस्थौ पुत्रशोकार्क्ता ततः कृष्णा मनस्विनी । कृष्णश्चापि महाबाहुः परिपश्य धर्मराट् ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वे धर्मोक्तपर्वणि द्रौपदीसाम्बनायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तैरबैस्त्रिभिः । शोचन् युधिष्ठिरो राजा दामार्हमिदमब्रवीत् ।

कथं नु कृष्ण पापेन जुष्टेण कृतकर्षणा । द्रौणिना निहतः सर्वं मम पुत्रा महारथाः ।
 तथा कृतास्त्रा विकान्ताः सहस्रशतयोधिनः । द्रुपदस्यात्मजायैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ।
 यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाह्वे मुखं । निजज्ञे रथिनां श्रेष्ठं दृष्टुमुक्तं कथं नु सः ।
 किन्तु तेन कृतं कर्षं तथायुक्तं नरर्षभ । यदेकः समरे सर्वानवधीनो गुरोः सुतः ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययं । जगाम शरणं द्रौणिरेकलोनाबधीद्वहन् ।
 प्रसन्ना हि महादेवो दद्यादमरतामपि । वीर्येण गिरिशो दद्याद्येनैर्मम शतयेत् ।
 वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ । यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधानि च ।
 आदिरेष हि भूतानां मध्यमस्तस्य भारत । विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्षणा ।
 एवं सिद्धुर्भूतानि ददर्श प्रयत्नं विभुः । पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरं ।
 हरिकेशस्तथेयुक्ता भूतानां दोषदर्शिवान् । दोषकालं तपस्ते मग्नेऽभ्यसि महातपाः ।
 सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः । स्मृतारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसाऽमरं ।
 सोऽब्रवीत् पितरं दृष्ट्वा निरिभं सुप्रमत्तसि । यदि मे नापजोऽस्त्वन्यस्ततः सत्त्वाम्यहं प्रजाः ।
 तमब्रवीत् पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽप्यजः । स्थाणुरेव जलं मग्ने विसम्भः कुरु वैकृतं ।
 भूतान्यवसृजत् सप्तदशादींश्च प्रजापतीन् । धैर्यं व्यकरोत् सर्वं भूतयामं चतुर्भिर्धु ।
 ताः सृष्टमात्राः बुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिं । विभक्तयिषवो राजन् सहसा प्राद्वंस्तदा ।
 स भक्ष्यमाणस्ताणार्थं पितामहमुपाद्वत् । आभ्यो मां भगवांस्त्रातु द्वन्द्विरासां विधीयतां ।
 ततस्तान्मे ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च । जङ्गमानि च भूतानि दुर्म्बलानि बलीयसां ।

विहिताज्ञाः प्रजासामु जग्मः सृष्टा यथागतं । ततो वटधरे राजन् प्रीतिमत्यः स्वयोनित्तु ।
 भूतपात्रे विट्हे तु तुष्टे लोकगुरावपि । उदतिष्ठज्जलाज्येष्ठः प्रजास्येमा ददर्श सः ।
 बज्ररूपाः प्रजाः सृष्टा विट्हेऽस्य स्तेजसा । सुक्रोध भगवानुद्रो लिङ्गं स्वस्वायविध्यत । ७८०
 तत्प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत । तमुवाचाव्यथो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ।
 किं कृतं सलिले शर्वं चिरकालस्थितेन ते । किमर्थं ह्येदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितं ।
 सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्थया लोकगुरुर्गुहं । प्रजाः सृष्टाः परेषेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ।
 तपसाऽधिगतस्त्वनं प्रजार्थं मे पितामह । औवध्यः परिवर्त्तेरन् यथैवं सततं प्रजाः ।
 एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः । गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः । ७८५
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वण्यैषीकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् । यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टमोऽयः ।
 कल्पयामासुरय ते साधनानि हवींषि च । भागार्हा देवतास्यैव याज्ञियं द्रव्यमेव च ।
 ता वै रुद्रसज्जानन्यो याथातथ्येन देवताः । नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ।
 सोऽकल्पयमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः । ततः साधनमन्विच्छन् धनुरादौ समर्प्य ह ।
 लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृह्ययज्ञः सनातनः । पञ्चभूतनृपयज्ञश्च यज्ञे सर्वमिदं जगत् । ७९०
 लोकयज्ञैर्नृपयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः । धनुः सृष्टमभूतस्य पञ्चकिष्कुः प्रमाणतः ।
 वषट्कारोऽभवज्ज्ञा तु धनुषस्तस्य भारत । यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य सन्नहनेऽभवन् ।
 ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकं । आजगामाद्य तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ।
 तमान्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययं । विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ।
 न ववौ पवनस्यैव नाग्निर्ज्ज्वाल चैधितः । व्यभ्रमचापि संविभ्रं दिवि नक्षत्रमण्डलं । ७९५
 न बभौ भास्करस्यपि सोमः श्रुमुकमण्डलः । तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशश्चाभवद्वृतं ।
 अभिभूतास्ततो देवा विषयास्र प्रज्जिरे । न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवतास्त्वैसिरे तथा ।
 ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण इदि पविणा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ।
 स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत । अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ।
 अपक्रान्ते ततो यज्ञो संज्ञा न प्रत्यभात् सुरान् । नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायतकिञ्चन । ८००
 व्यमकः सवितुर्ध्माह भगस्य नयने तथा । पूषाश्च दशनाम् क्रुद्धो धनुष्कोव्या व्यज्ञातयत् ।
 प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः । केषिन्तचैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ।
 स तु विद्राव्य तत् सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च । अबष्टभ्य धनुष्कोटिं हरोध विबुधांस्ततः ।
 ततो वागमरैरुक्ता ज्यान्तस्य धनुवोऽच्छिनत् । अयं तत् महसा राजन् च्छिन्नज्यं विष्कुरङ्गुः ।
 ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् । शरणं सह यज्ञेन प्रसादश्चाकरोत् प्रभुः । ८०५
 ततः प्रसन्नो भगवान् स्थाप्य कोपं जलाशये । सजलं पावको भूत्वा शेषयत्यनिघ्नं प्रभो ।

भगवन् नयमे चैव बाह्व च सवितुस्तथा । प्रादात् पूष्णस्य दशमान् पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव ।
ततः सुखमिदं सर्व्वं बभूव पुनरेव हि । सर्व्वानि च हृषीक्यस्य देवा भागमकल्पयन् ।
तस्मिन् कुट्टेऽभवत् सर्व्वमसुखं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः सुखं प्रसन्नोऽस्य च वीर्य्यवान् ।
ततस्तो निहताः सर्व्वे तव पुत्रा महारथाः । अन्ये च बहवः प्रहूराः पाश्चात्स्यपदानुगाः ।
न तन्मनसि कर्त्तव्यं न च तद्गौणिना कृतं । महादेवप्रसादेन कुरु कार्य्यमनन्तरं ।
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व्वेऽथैषीकपर्व्वणि युधिष्ठिरार्ज्जुनसंवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
॥ समाप्तश्चेदं सौप्तिकपर्व्व ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ स्तोपः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन् ते त्रयः ।

अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकारितात् । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते पुत्रशते दीनं श्क्विन्नशाखमिव द्रुमं । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिं ।

ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिभुतं । अभिगम्य महाराजं सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।

किं शोचसि महाराज नालि शोके सहायता । अतौहिण्या हताश्याष्टौ दश चैव विशास्यते ।

निर्जनेयं वसुमती शून्या सम्प्रति केवला । नानादिग्भ्यः समागम्य नानादिश्या नराधिपाः ।

सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः । पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदान्तथा ।

गुरूणाञ्चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा कर्णं वाक्यं पुत्रपौत्रबधार्दितः । पपात भुवि दुर्द्धयो वाताहत इव द्रुमः । १०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतपुत्रो हतामात्या हतसर्वसुहृज्जनः । दुःखी नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम् ।

किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै । सूनपत्न्य इव मे जराजीर्णस्य पत्निः ।

हतराज्यो हतबन्धुर्हतचक्षुश्चैव तथा । न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ चीणरश्मिरिवांशुमान् ।

न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णदैपायनस्य च ।

सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम । अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संदृष्टातामिति । ११

तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं भृशं तथ्यामि दुर्मतिः । न हि श्रोताऽस्मि भोक्तव्यं धर्मयुक्तं प्रभाषितं ।

दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्ततः । दुःशासनबधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययं ।

द्रोणसूर्योपरागश्च हृदयं मे विदीर्यते । न स्मराम्यात्मनः किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतं ।

सस्येदं फलमद्यैव मया मूढेन भुज्यते । नूनं व्यपहतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।

येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् । परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुलयश्च मे । १२

सुश्रितविनाशश्च दैवयोगादुपागतः । कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ।
 तन्मामयैव पश्यन् पाण्डवाः संश्रितव्रताः । विष्टं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य लालयमानस्य बह्वशोकं वितन्वतः । शोकापहं नरेभ्यस्स सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।
 शोकं राजन् व्यनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः । शास्त्रागमाश्च विविधा दृष्टेभ्यो नृपसत्तम ।
 सृज्ये पुत्रशोकार्त्ते यदूचुर्ममयः पुरा । यथा यौवनञ्च दर्पमास्थिते ते मुने नृप ।
 न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितं । स्वार्थस्य न कृतः कश्चिन्मयेन फलमद्विना ।
 अस्मिन्वैकधारेण स्वमुद्रा तु विचेष्टितं । प्रायशोऽष्टसप्तम्याः सततं पर्थुपासिताः ।
 यस्य दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् । शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्धतिः ।
 शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् । कुरुदृष्टस्य भीमस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
 द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरदतः । कृष्णस्य च महाराज नारदस्य च धीमतः ।
 ५०
 अर्जुनोऽपि तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।
 अल्पबुद्धिरहङ्कारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्रूरो दुर्धर्षणो नित्यमसन्तुष्टश्च वीर्यवान् ।
 श्रुतवानसि मेधावी सत्यवाञ्छैव नित्यदा । न मुञ्चन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः ।
 न धर्मः सकृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्षयिताः क्षयिताः सर्वे शत्रूणां वर्द्धितं यशः ।
 मध्यस्थोऽसि स्वमयासीर्न क्वमं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्द्धरेण त्वया भावस्तुलया न समं धृतः ।
 ५१
 आदवेव मनुष्येण वर्त्तितव्यं यथाकर्म । यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ।
 पुच्छमुद्रा त्वया राजन् प्रियन्तस्य विकीर्णितं । पश्चात्तापमिमं प्राप्ते न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति । स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान् ।
 अर्थस्य शोचन् प्राप्नोति न शोचन् तिन्दते फलं । न शोचन् प्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते परं ।
 स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् । दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ।
 ५२
 त्वयैव समुतेनायं वाक्यवाच्यमोरितः । सोमाज्येन च संसक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ।
 तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः । तान् वै शराग्निनिर्द्गन्धात् त्वं शोचितुमर्हसि ।
 यश्चाश्रुपातात् कलिलं वदनं वह्ने नृप । अग्रास्त्वदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
 विस्तुलिङ्गा इव ज्ञेयान् दहन्ति किल मानवान् । जहोहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाश्रयितक्षेण सञ्जयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्व्यं परन्तपः ।
 ५३
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्हृदयं पुरुषर्षभं । वैचित्र्यवर्धं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे धारयात्मानमात्मना । एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेऽपरपरा गतिः ।
 सर्वे क्षयान्ता निश्चयाः पतनान्ताः समुच्चयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तश्च जीवितं ।
 यदा शूरश्च भीरुश्च यमः कर्धति भारत । तत् किं न योऽस्यन्ति हि ते क्षयिताः क्षयिर्षभ ।

अयुधमानो विद्यते युधमानस्य जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते । ५०
 अभावादीनि भूतानि भावमथानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
 न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् विद्यते नरः । एवं चांशुद्विके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
 कालः कर्षति भूतानि सर्वेषां विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुषत्तम ।
 यथा वायुस्रुणायाणि संवर्त्तयति सर्व्वेभ्यः । तथा कालवत्सं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
 एकसायप्रयातानां सर्व्वेषां तत्र गामिनां । यस्य कालः प्रयात्यये तत्र का परिदेवना । ५५
 न चायेतान् हतान् युद्धे राजन् शोचितुमर्हसि । प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिं ।
 सर्व्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्व्वे च चरितव्रताः । सर्व्वे चाभिमुखाः शीघ्रास्तत्र का परिदेवना ।
 अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः । नैते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ।
 हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते ययः । उभयं नो वज्रगुणं नास्ति निष्कलता रणे ।
 तेषां कामदुष्कांक्षोकानिन्द्रः सङ्कल्पयिष्यति । इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ । ६०
 न यज्ञैर्दक्षिणावह्निर्न तपोभिर्न विद्यया । स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ।
 श्रीरीराग्निषु शूराणां जुहुवसे शराज्जतीः । ह्ययमानाञ्जराश्चैव सेज्जसेजस्विनो मियः ।
 एवं राजंस्तवाचे स्वर्गपन्थानमुत्तमं । न युद्धादधिकङ्किञ्चित् क्षणियस्यैव विद्यते ।
 क्षणियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आश्विनं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्व्वे एव हि ।
 आत्मानमात्मनाश्चास्य मा शूचः पुरुषर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्तुमुमर्हसि । ६५
 मातापितृसहस्राणि पुत्रदारव्रतानि च । संसारेऽस्यनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वधं ।
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानव्रतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुषत्तम । न मध्यस्यः कश्चित् कालः सर्व्वं कालः प्रकर्षति ।
 कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
 अनित्यं धैरवं रूपं जीविनं द्रव्यमक्षयः । आरोग्यं प्रियसंवाधो मध्येदेषु न यच्छितः । ७०
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि । अप्यभावेन युष्येत तच्छास्य न निवर्त्तते ।
 न शोचन् प्रतिकुर्वीत यदि नश्येत्पराक्रमात् । भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्मानुचिन्तयेत् ।
 विनश्यमानं हि न र्योति भूयस्यापि प्रवर्द्धते । अनिष्टसम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ।
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्दक्षिणे चाक्षयबुद्धयः । मार्घो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
 न च नापैति कार्य्यार्थास्त्रिवर्गाश्चैव वीर्यते । अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः । ७५
 अथनुष्टाः प्रमुह्यन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
 यतश्चानस्य सामर्थ्यं नैवान्यैः समतामियात् । श्रयानश्चानुशेते हि तिष्ठन्तश्चानुतिष्ठति ।
 अनुधावन्ति धावन्तं कर्म पूर्व्वकृतं नरं । यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शूभमशूभं ।
 तस्या तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्रुते । येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।

तेन तेन शरीरेण तत्फलं समुपाश्रुते । आत्मैव ज्ञातव्यो भिन्नं आत्मैव रिपुरात्मनः ।

आत्मैव ज्ञातव्यः साक्षी कृतव्यापकतस्य च । इदमेव कर्मणा दुःखं दुःखं वाप्येव कर्मणा ।

कृतं लभति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते कचित् । न हि ज्ञानविद्वेदेषु ब्रह्मपायेषु कर्मसु ।

मूलधातिसु सज्जने बुद्धिमनो भवद्विधाः ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि अलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुभाषितैर्षापाश्रज शोकोऽयं विगतो मम । भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ।

अनिष्टानामसंसर्गादिदृष्टानाञ्च विषयमात् । कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पण्डिताः ।

॥ विदुर उवाच ॥ यतो यतो मनोदुःखात् सुखाद्वा विप्रमुच्यते । ततस्ततो नियन्त्रेतच्छान्तिं विन्देत वै बुधः ।

अज्ञास्यतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ । कदलीसखिभो लोकः शरीरो ज्ञानं न विद्यते ।

यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽपि निर्दुमाः । सर्वे पितृवर्गं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ।

निर्वाणैरस्थिभूयिष्ठैर्गर्वाः स्नायुनिबन्धिभिः । किं विप्रैः प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।

येन प्रत्यवगच्छेयुः कुरूपविशेषणं । कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रसन्धधियो नराः ।

गृहाणीव हि मर्त्यानामाज्जर्द्वेष्टानि पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकमुद्राश्रितं ।

यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्वज्जातु पुरुषः । अन्यत्रोपचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणां ।

वैचित्र्यवीर्यं वा संधं हि दुःखं वा यदि वा सुखं । प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ।

कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखञ्च भारत । ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ।

यथा च नृणाम् भाण्डं चक्राकूटं विपद्यते । किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमाचमयापि वा ।

च्छिन्नं वायवरोयन्तदवतीर्णमयापि वा । चार्द्रं वाऽप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमयापि वा ।

अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत । अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणां ।

गर्भस्रो वा प्रसूतो वाऽप्यथ वा दिवसान्तरः । चर्द्धमाचगतो वाऽपि मासमाचगतोऽपि वा ।

ध्रुवसरगतो वाऽपि द्विसंवत्सर एव वा । दैवमस्रोऽप्यथ मथ्यस्रो दृष्ट्वा वाऽपि विपद्यते ।

प्राज्ञैर्भभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एवं सांख्यिको लोको किमर्थमनुतप्यसे ।

यथा तु कलिलं राजन् क्रीडार्थमनुवहन् । उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित्सत्त्वं नराधिप ।

एवं संसारगह्वरे उन्मज्जन्निमज्जने । कर्मभोगेन बध्यन्ते क्षिप्रमेव चाक्षयबुद्धयः ।

ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सन्ते संशारेऽस्मिन् हितैर्विणः । समागमज्ञा भूतानां ते यानि परमाकृतिं ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि अलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं संसारगह्वरं विज्ञेयं वदताम्बर । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पुण्डितः ।

॥ विदुर उवाच ॥ जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वोपलप्स्यते । पूर्वमेवेह कलिले वसते किञ्चिदनरं ।

ततः स पद्ममेतृते माये वाचमकल्पयत् । ततः सर्वोत्पन्नपूर्णा गर्भा वै स तु जायते ।

अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने । ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादेऽक्षयः प्रिराः ।

धेनिद्वारमुपागम्य बद्धकेशान् सञ्चरति । धेनिसम्पीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ।
 तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान् पश्यत्युपद्रवान् । महासमुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषं ।
 ततः प्राप्नोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा । उपसर्पन्ति जीवन्तं बाध्यमानं स्वकर्मभिः ।
 तं बद्धमिन्द्रियैः पाशैः सज्जस्वादुभिरावृतं । व्यसनान्यपि वर्त्तन्ते विविधानि नराधिप ।
 बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तप्तिमुपैति सः । तदा नावैति शैवायं प्रकुर्वन् साध्यमाधु वा ।
 तथैव परिरक्षन्ति ये ध्यानपरिमृष्टिताः । अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमद्यागतं ।
 यमदूतैर्विह्वल्यंश्च भूयुः कालेन गच्छति । बाधोन्मत्तश्च यन्माचं दृष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
 भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते । अत्र विनिह्यतो लोको लोभेन च वशीकृतः ।
 लोभक्रोधभयान्मत्तो नात्मानमवबुध्यते । कुलीमले च रमते दुष्कुलीनान् विकृत्ययन् ।
 धनदर्पेण हृष्टश्च दरिद्रान् परिकृत्ययन् । मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
 दोषान् लिपति चान्येषां नात्मानं शास्त्रमिच्छति । यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्द्वेजाः ।
 कुलीनाश्चकुलीनाश्च मानिनोऽप्यायमानिनः । सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतज्वराः ।
 निर्भीक्षुरस्त्रिभूयिष्ठैर्गानैः स्नायुनिबन्धनैः । विशेषं न प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
 येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणं । यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणोत्तले ।
 कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रसज्यमिह दुर्बुधाः । प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च यो निश्चय्य श्रुतिन्वितां ।
 जन्मप्रसूति वर्त्तन्त प्राप्नुयात् परमां गतिं । एवं सर्वे विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्त्तन्ते ।
 संप्रमोक्षयन्ते सर्वान् पन्थानो मनुजेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविश्लेषके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते । तद्धि विस्तरतः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ तत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे । यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ।
 कश्चिन्महति संसारे वर्त्तमानो द्विजः किल । महद्दुर्गमनुप्राप्तो वनं क्रव्यादसंकुलं ।
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णमतिघोरं महाखनैः । समन्तात्सम्यग्विहितं यत् स दृष्ट्वा चक्षेद्यमः ।
 तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत् परं । अभ्युक्ष्यश्च रोम्भां वै त्रिक्रियाश्च परन्तप ।
 स तदनं व्यनुसरन् सम्प्राधावन्नितस्ततः । वीरमाणो दिशः सर्वाः शरणं क भवेदिति ।
 स तेषाञ्जिह्वमन्विच्छन् प्रव्रुतो भयपीडितः । न च मर्याति वै दूरं न वा तैर्भिप्रमुच्यते ।
 अथापश्यदनं घोरं समन्ताद्गुरावृतं । बाहुभ्यां सम्यग्विहितं स्त्रिया परमघोरया ।
 पञ्चशोर्धनैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः । नभस्पृक्षैर्बाहोरीः परिचितं महावनं ।
 वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः । वलीभिरुपस्थितैश्च आभिर्दृढाभिरिव संवृतः ।
 पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये । विलग्नश्चाभवत्तस्मिन् सतासन्तानसकुले ।
 पनसस्य यथा जातं वृन्तवद्धं महाफलं । स तथा लम्बते तत्र क्षूर्जपादो ह्यधःप्रिराः ।

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः । कूपमध्ये महाकागमयस्तु महावज्रं ।

कूपवीनाहवेलायामपश्यत महावज्रं । वज्रं कृष्णवर्णं द्विपङ्कपदचारिणं ।

क्रमेण परिसर्पन् वज्रीवृक्षमावृतं । तस्य चापि प्रगाथासु वृक्षगाथावलम्बितं ।

नानारूपा मधुकरा चोररूपा भयावहाः । आसते मधु संतुल्य पूर्वमेव निकेतजाः ।

भूयो भूयः समोहन्ते मधूनि भरतर्षभ । स्वादनूयानि भूतानां वैष्णवी विप्रकृष्यते ।

तेषां मधूनां वज्रधा धारा प्रसवते सदा । आकाशमानः स पुमान् धारां पिवति सर्वदा ।

न चास्य दृष्ट्या विरता पिवमाणस्य वज्रटे । अभीक्षति तदा नित्यमहन्तः स पुनः पुनः ।

न चास्य जीविते राजन् निर्बेदः समजायत । तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।

लृणाः श्रेतासु तं वृचं कुट्टयन्ति च मूषिकाः । व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोदया ।

कूपाधस्ताश्च नागेन वीनाहं कुक्षरेण च । वृक्षप्रपाताश्च भयं मूषिकेभ्यश्च पञ्चमं ।

मधुलोभाभ्रमधुकैः षष्ठमाज्जमहङ्गयं । एवं स वसते तत्र विप्रः संसारसागरे ।

न चैव जीविताशायां निर्बेदमुपगच्छति ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो खलु महदुःखं कृष्णवाचस्य तस्य ह । कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदताम्बर ।

स देशः क नु यत्रसौ वसते धर्मसङ्कटे । कथं वा स विमुच्येत नरसत्साम्नाभयात् ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्य साधु चेष्टामहे तदा । कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ।

॥ विदुर उवाच ॥ उपमानमिदं राजन् मोक्षविक्षिप्तदाहृतं । सुकृतं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ।

उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः । वनं दुर्गं हि तत्रैतत् संसारगहनं हि तत् ।

ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्तैः प्रकीर्तिताः । या सा नारी वृष्टकाया अश्रुतिष्ठत तत्र वै ।

तामाज्जस्तु जरां प्राज्ञा वर्षणविविनाशिनो । यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणो ।

यस्तत्र वसतेऽधस्तात्सहाहिः काल एव सः । अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्थसौ ।

कूपमध्ये च या जाता वज्री यत्र स मानवः । प्रताने लम्बते लग्नो जीविताशा शरीरिणो ।

स यस्तु कूपवीनाहं तं वृचं परिसर्पति । वज्रकाः कुक्षरो राजन् स तु संवत्सरः स्मृतः ।

षण्मुखा श्रुतवो मासाः पादा दादश कीर्तिताः । ये तु वृचं निरुन्तन्ति मूषिकाः पञ्चगास्तथा ।

राव्यहानि तु ताल्याज्जभूतानां परिचिन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामाक्षे परिकीर्तिताः ।

यास्तु ता वज्रशो धाराः खवन्ति मधुनिखलं । तास्तु कामरसान् विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ।

एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तं विदुर्भुधाः । येन संसारचक्रस्य पाशांश्चिन्दन्ति वै बुधाः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना । भूय एव तु मे हर्षः श्रुत्वा वागमृतं तव ।

॥ विदुर उवाच ॥ शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गशैतस्य विस्तरं । यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणः ।

यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्थितः । क्वचित् क्वचित् अमाच्छान्तः कुर्वते वासमेव च ।

१६४

एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत । कुर्वन्ति दुर्बुधा वाचं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ।

तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्तु संसारगहनं वनमाहुर्बर्हीविषः ।

सो ऽयं लोके समावर्त्तो मर्त्यानां भरतर्षभ । चराणां स्थावराणाञ्च न गृध्येतत्र पण्डितः ।

शरीरा मानसाश्च मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्याधाः कथिता भुवि ।

क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं वार्यमाणाश्च भारत । स्वकर्मभिर्बन्धाव्यालैर्बोद्धिजनयत्यबुद्धयः ।

१७०

अथापि तैर्बिमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप । आदृशोत्येव तं पञ्चाक्षरा रूपविनाशिनी ।

शब्दरूपरसगन्धर्विषयैर्विधैरपि । मज्जमांसमहापद्मे निरासत्वे समन्ततः ।

संवत्सराश्च मासाश्च पक्षाश्चैरात्रसन्धयः । क्रमेणास्योपयुञ्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ।

एते कालस्य निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधाः । धाचाऽभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ।

रथः शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिं । इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिस्तु रश्मयः ।

१७६

तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।

यस्मान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्त्तते । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।

भ्रममाणा न मुञ्चन्ति संसारेण भ्रमन्ति ते । संसारे भ्रूतां राजन् दुःखमेतद्वि जायते ।

तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेत् बुधः । उपेक्षा नात्र कर्त्तव्या ण्तशाखः प्रवर्त्तते ।

यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रोधलोभनिराकृतः । सम्मुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ।

१८०

याम्यमाह्वरथं ज्ञेयं मुञ्चन्ते येन दुर्बुधाः । स चैतत् प्राप्नुयाद्राजन् यत्नं प्राप्तो नराधिप ।

राज्यमाश सुहृद्वांश्च सुतनाशश्च भारत । अनुतथोक्तमेवैतदुःखं भवति भारत ।

साधुः परमदुःखानां बुद्धिभैषज्यमाचरेत् । शान्तिवधमवायेह दूरपारं महौषधं ।

च्छिन्नाहुः खमहाव्याधि नरः संयतमानसः । न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।

तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः । तस्मान्नैवं समाख्याय श्रीलमापद्य भारत ।

१८६

दमस्त्यागो ऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः । शीलरश्मिसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ।

त्यक्ता मृत्युभयं राजन् ब्रह्मलोकं स गच्छति । अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महोपते ।

स गच्छति परं स्थानं विष्णोः परमनामयं । न तत्कृतुमहत्त्वेण नोपवासैश्च नित्यशः ।

अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयात्तरः । न ह्यात्मनः प्रियतमं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितं ।

अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दद्यात् कार्या विपश्चिता ।

१९०

नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः । असुखदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।

सुसुखदृष्टयो राजन् प्रजन्ति ब्रह्म ज्ञास्यते ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरस्तु तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसन्तमः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तः पपात भुवि मूर्च्छितः

450

समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्या सहिता नृपाः । यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
 अधर्मी धर्मता याति स्वामी चेद्धार्षिको भवेत् । स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्वर्गाच्च संशयः । २५५
 दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तमया नृप । एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित् ।
 आत्मापराधात् पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते । मा तान् शोचस्व राजेन्द्र नहि शोकोऽस्ति कारणं ।
 नहि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत । पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ।
 नारदेन च भद्रन्ते पूर्वमेव न संशयः । युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितं ।
 पाण्डवाः कौरवाः सर्वे समासाद्य परस्परं । न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदापर । २५६
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाऽशोचन्त पाण्डवाः । एवन्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनं ।
 कथन्ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो । स्नेहस्य पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिं ।
 एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः । कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतुत्तमे ।
 यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते । अविग्रहे कौरवाणां दैवन्तु बलवन्तरं ।
 अनतिक्रमणीयो हि विधीराजन् कथञ्चन । कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण चलेन च । २५७
 भवान् धर्मपरो यत्र बुद्धिश्चेष्टस्य भारत । मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिश्चागतिमेव च ।
 त्वान्तु शोकेन सन्तप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः । ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ।
 कृपालुर्नित्यशो धीरसिर्धर्मयोगिनित्येवपि । स कथं स्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ।
 मम चैव नियोगेन विधेयाप्यनिवर्त्तनात् । पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान् धारय भारत ।
 एवन्ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्त्तिर्भविष्यति । धर्मार्थः सुमहांस्लात तप्तं स्याच्च तपस्विरात् । २५८
 पुत्रशोकं समुत्पन्नं कृताशं ज्वलितं यथा । प्रज्ञाम्भसा महाभाग निर्व्यापय सदा मम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्यामिततेजसः । मुहुर्त्तं समनुत्थाय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 महता शोकजालेन प्रणज्जोऽस्मि द्विजोक्तम । नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ।
 इदन्तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनिर्णयजं । धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटिष्ये नतु शोचितुं ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः । धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तवैवान्तरधीयत । २५९
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशेषिके अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः । किमपेक्षत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
 तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्ते ते त्रयः ।
 अथत्यागः श्रुतं कर्म पापस्यान्यान्यकारितः । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभावत सञ्जयः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । सञ्जयो विगतप्राज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः । पितृलोकं गता राजन् सर्वे तव सुतैः सह । २६०
 याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत । घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधिरता ।
 पुत्राणामय पौत्राणां पितृणाञ्च महीपते । आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकाव्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः । गतासुरिव निसेष्टो न्यपतत् प्रथिवीतले ।

तं शयानमुपागत्य प्रथिव्यां प्रथिवीपतिं । विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।

उत्तिष्ठ राजन् किं श्रेयं मा शुचो भरतर्षभ । एषा वै सर्वसत्त्वानां नरेश्वर परा गतिः ।

५५५

अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।

न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् क्षियते नरः । एवं सांघिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।

अयुधमानो क्षियते युधमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्षते ।

कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न देव्यः कुरुसत्तम ।

यथा वायुस्तृणायाणि संवर्त्तयति सर्वतः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।

९१०

एकसार्धप्रयातानां सर्वेषामन्तश्च गामिनां । यस्य कालः प्रयात्यये तत्र का परिदेवना ।

यांश्चापि निहतान् युद्धे राजंस्त्वमनुशोचसि । अशोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवङ्गताः ।

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया । तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ।

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।

९१५

शरीराग्निषु शूराणां जुह्वुस्ते शराज्जतोः । ह्ययमानान् शराश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषाः ।

एवं राजंस्तवाचचे स्वर्गं पन्थानमुत्तमं । न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षिप्रयस्येह विद्यते ।

क्षिप्रयास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि ।

आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुचो भरतर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्सृष्टुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वेण जलप्रदानिकपर्वेण नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरस्य तु तदाकथं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः । युज्यतां यानमित्युक्ता पुनर्वचनमब्रवीत् ।

क्षिप्रमानय गाभारीं सर्वज्ञं भरतस्त्रियः । बधूं कुन्तीमुपादाय यास्यान्यास्तत्र योषितः ।

९२०

एवमुक्ता धर्ममात्मा विदुरं धर्मवित्तमं । शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ।

गाभारी पुत्रशोकार्त्ता भर्तुर्वचनचोदिता । सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ।

ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः । आमच्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुक्षुशुस्ततः ।

ताः समाश्रयस्यत्त्वन्ता ताभ्यश्चार्त्तरः स्त्रियं । अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात ।

ततः प्रणादः सञ्जज्ञे सर्वेषु कुरुवेद्यासु । आकुमारश्च तत् सर्वमभवच्छोककर्षितं ।

९२५

अदृष्टपूर्वा या नार्थः पुरा देवगणैरपि । पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ।

प्रकीर्यं केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च । एकवस्त्रधरा नार्थः परिपेतुरनाद्यवत् ।

श्वेतपर्वनरूपेभ्यो मृदेभ्यस्तास्तपाक्रमन् । गुहाभ्य इव शैलानां पृथग्यो हृतयूयपाः ।

तान्युदीर्षानि नारीणां तदा हृन्दान्यनेकशः । शोकार्त्तान्यद्रवजाज्जि शोरीणां निवाङ्गने ।

प्रगृह्य बाहून् कोशमथः पुत्रान् भ्रातृन् पितृनपि । दर्शयन्तीव ता हस्त युगान्ते लोकमङ्गयं ।

९३०

विलपन्त्यो रुदनयः स्म धावमानास्ततस्ततः । शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्त्तव्यं न प्रजिज्ञिरे ।

ब्रीडं जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः । एकवस्ताश्च निर्लज्जाः शत्रूणां पुरतोऽभवन् ।

परस्परं सुखेषु शोकेष्वान्धमयं सदा । ताः शोकविह्वला राजन्वैचल्यं परस्परं ।

ताभिः पवित्रतो राजा रुदन्तोभिः सहस्रशः । निर्ययौ नगराद्दीनस्वर्णमायोधनं प्रति ।

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्व्वे कर्म्मोपजीविनः । ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्वहिः ।

२८५

तासां विक्रीयमानानामार्त्तानां कुरुषङ्गये । प्रादुरासीन्महाङ्कशो व्यथयन् भुवनान्युत ।

युगान्तकाले सम्प्राप्ते भूतानां दह्यतामिव । अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ।

भृशमुदिग्रमनसले पौराः कुरुषङ्गये । प्राक्रोशन् महाराज खनुरक्तासदा भृशं ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रगमने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोशमात्रं तेतो गत्वा ददृशुस्तान् महारथान् । शारद्वतं कृपं द्रौणिं हतवर्म्माणमेव च ।

ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । अश्रुकण्ठा विनिश्चस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ।

२८०

सुतस्तव महाराज कृत्वा कर्म्म सुदुष्करं । गतः मानुषरो राजन् शकलोकं महीपते ।

दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव च यो रथाः । सर्व्वमन्यत् पृच्छीणं सैन्येनो भरतर्षभ ।

इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्ततः । गान्धारीं पुनश्चोक्तार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ।

अभीता युध्यमानास्ते ब्रह्मः शत्रुगणान् बह्वन् । वीरकर्म्माणि कुर्व्वाणाः पुत्रास्ते निधनङ्गताः ।

भुवं सम्प्राप्य लोकांस्ते निर्भेलान् शस्त्रनिर्व्वितान् । भासुरं देहमास्थाय विष्वक्पथमरा इव ।

२८५

न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराकुलः । शस्त्रेण निधनं प्राप्नो न च कश्चित् हताञ्जलिः ।

एवं तां क्षलियस्याजः पुराणाः परमां गतिं । शस्त्रेण निधनं सङ्ग्रे तत्र शोचितुमर्हसि ।

न चापि शत्रवस्तेषामृष्यन्ते राक्षि पाण्डवाः । द्रुपु यत्कृतमस्माभिरश्वत्यामपुरोगमैः ।

अधर्म्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतं । सुतं शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं हतं ।

पाञ्चाला निहताः सर्व्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ।

२९०

तथा विशस्रमं कृत्वा पुनश्चत्रुगणस्य ते । प्रद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे चयः ।

ते हि शूरा महेष्वासा क्षिप्रमेव्यन्ति पाण्डवाः । अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ।

ते हतानात्मजान् श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः । निनीषन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ।

तेषान्तु कदनं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे । अनुजानीहि नो राक्षि मा च शोके मनः कृथाः ।

राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्य्यमातिष्ठ चोत्तमं । निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं सात्तं धर्म्यंश्च केवलं ।

२९५

इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । कृपस्य हतवर्म्मा च द्रौणपुत्रस्य भारत ।

अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणं । गङ्गामनु महात्मानस्वर्षमश्वानचोदयन् ।

अपक्रम्य तु ते राजन् सर्व्व एव महारथाः । आमन्थान्योन्यमुदिग्मास्त्रिधा ते प्रययुस्तदा ।

जगाम हस्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा । स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यामाश्रमं ययौ ।

एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परं । भयार्त्ताः पाण्डुपुत्राणामागच्छुत्वा महात्मानां ।

२९०

समेत्य वीरा राजानं तदा त्वमुदिते रवौ । विप्रजमुर्ध्वशराज यथेच्छकमरिन्दमाः ।
 समासाधाय वै त्रैणि पाण्डुपुत्रा महारथाः । व्यजयन्ते रणे राजन् विक्रम्य तदनन्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि कृपद्रैणिभोजदर्शने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु तेषु सैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः । शत्रुवे पितरं दृष्ट्वा निर्धातं नागसाकृयात् ।
 सोऽभ्ययात् पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिभुतः । शोचमानं महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
 अन्वीयमानो वीरेण दशार्हेण महात्मना । युयुधानेन च तथा तथा चैव युयुत्सुना । ११५
 तमन्वयात् सुदुःखार्ता त्रैपदी शोककर्षिता । सह पाञ्चालयोषिर्गिर्यास्तत्रासन् समागताः ।
 सगङ्गामनुवृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम । कुरुरीणामिवार्त्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ।
 ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रशः । उर्ध्वबाहुभिरार्त्ताभीरुदन्तीभिः प्रियाप्रियैः ।
 क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साऽद्यानृशंसता । यथावधीत् पितृन् भ्रातृन् गुरुपुत्रान् सखीनपि ।
 घातयित्वा कथं त्रैणं भीमश्चापि पिनामहं । मनसोऽभून्महाराज हत्वा चापि जयद्रथं । ११०
 किन्तु राज्येन ते कार्यं पितृन् भ्रातृन् पश्यतः । अभिमन्युश्च दुर्द्धर्षं त्रैपदेयांश्च भारत ।
 अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुरुरीरिव । ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मैणामिचकर्षणः । न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तोऽपि सर्वशः ।
 तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रबधार्हितः । अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिवस्त्रजे ।
 धर्मराजं परिवस्त्र्य सान्वयित्वा च भारत । दुष्टात्मा भीममन्विच्छन् दिधक्षुरिव पावकः । ११५
 स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः । भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ।
 तस्य सङ्कल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यश्रुभं हरिः । भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसं ।
 प्रागेव तु महाबुद्धिर्गुडा तस्येज्जितं हरिः । संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ।
 तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्त्रयं । बभञ्ज बलवाचाज्जा मन्यमानो वृकोदरं ।
 नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसं । भङ्गा विमथितोरस्कः सुखाव रुधिरं मुखात् । ११०
 ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोजितः । प्रपृष्यितायशिखरः पारिजात इव द्रुमः ।
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् सूतो गावस्ताण्डिस्तदा । मैवमित्यब्रवीत् चैनं शमयन् सान्वयन्निव ।
 स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्धमामनाः । हाहा भीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः ।
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनबधार्हितं । वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ।
 मा श्रुत्वा धृतराष्ट्र त्वं नैव भीमस्त्वया हतः । आघसी प्रतिमा स्त्रिया लया राज्ञिपातिता । ११५
 त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ । मयाऽपलष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतः ।
 न हि ते राजगार्हूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन । कः सहेत महाबाहो बाह्येर्विघट्टणं नरः ।
 यथान्तकमनुप्राप्य जीवन् कश्चिन्न मुच्यते । एवं बाहून्तरं प्राप्य तव जीवेत्र कश्चन ।
 तस्मात् पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसी । भीमस्य सेधं कौरव्य तवैवोपहृता मया ।

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धर्मादपहतं मनः । तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ।
 न त्वेतेन क्षमं राजन् हन्यास्व यदुकोदरं । न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्तो कथञ्चन ।
 तस्माद्यत् कृतमस्माभिर्मन्यमानैः शमं प्रति । अनुमन्यस्व तत् सर्वं मा च शोके मनः कथाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि आद्यसभीमभङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत एनमुपनिष्ठन् शौचार्थं परिचारकाः । कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ।
 राजसूयोता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च । श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ।
 एवं विद्वान् महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले । आत्मापराधात् कस्मात्त्वं कुरुषे कोपमीदृशं ।
 उक्तवांस्तं तदैवाहं भीष्मद्रेपौ च भारत । विदुरः सञ्जयश्चैव त्वन्तु राजन् तत्तथाः ।
 स वार्धमाणो मास्माकमकार्षीर्भ्यचनं तदा । पाण्डवानधिकायाजन् बले शौर्ये च कौरव ।
 राजा हि यः स्त्रिरप्रद्यः स्वयं दोषानवेक्षते । देशकालविभागश्च परं श्रेयः स विन्दति ।
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते । आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ।
 ततोऽन्यदुक्तमात्मानं समवेक्ष्य भारत । राजंस्त्वं क्षमिष्येयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ।
 आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि । तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं क्षमनुसृत्य दुष्कृतं ।
 यस्तु तां स्पर्द्धया जुष्टः पाण्डासीमानयत् सभा । स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षता ।
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुण्यश्च दुरात्मनः । यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परम्परा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन सर्वैः सत्यं जनाधिप । उवाच देवकीपुत्रं हृतराशे महीपतिः ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । पुण्येहस्य धर्मात्मान् धैर्यान्मां समचालयत् ।
 दिष्ट्या तु पुरुषध्याप्नो बलवान् सत्यविक्रमः । तद्गुणो नागमतृ कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ।
 इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः । मध्यमं पाण्डवं वीरं प्रष्टुमिच्छामि केशव ।
 हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु वै । पाण्डुपुत्रेषु वै शर्षः प्रीतिस्याद्यवतिष्ठति ।

ततः स भीमश्च धनञ्जयश्च माश्राञ्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । पश्यन् गात्रैः प्रहृष्टन् सुगान्धान्मास्य कल्याणमुवाच चैतान् ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रकोपविमोक्षने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्तस्ते कुरुपाण्डवाः । अभ्ययुर्भातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ।

ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरं । गान्धारीं पुत्रशोकार्तां शत्रुमैच्छदनिन्दिता ।

तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ।

स गङ्गायामुपस्थस्य पुण्यगन्धि पयः श्लिचि । तं देशमुपसन्नेदि परमर्षिर्भनोजवः ।

दिष्ट्येन चतुषा पश्यन् मनसा गङ्गदेन च । सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ।

म स्नुषामब्रवीत् काले कथ्यवादी महातपाः । श्रापकालमवाचिष्य समाकालमुदैरयत् ।

न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि । वचो निगृह्यतामेतत् शृणु चेदं वचो मम ।

उक्ताऽस्त्यष्टादशाहानिपुष्टेण जयमिच्छता । शिवमाशंससे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ।

सा तथा वाच्यमाना लं काले काले वधैविषा । उक्तवत्तुषि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ।
न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहं । स्मरामि तोषमानायास्तथा प्राणिहिता क्षमि ।
विपद्दे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमर्ष्यं । जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः । १००
समाशीला पुरा भूत्वा साऽपि न क्षमये कथं । अधर्मं न हि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ।
स्वस्र धर्मं परिसृत्य वाचस्त्रांतां मनस्विनि । कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ।
॥ गान्धार्युवाच ॥ भगवन्नाभ्यस्तयामि नैतानिष्कामि मश्रुतः । पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतो व मे ।
यथैव कुन्धा कौलोधा रक्षितव्यास्तथा मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या मया यथा ।
दुर्योधनापराधेन शकुनेऽथैवस्तथा च । कर्णदुःशासनाभ्याश्च कृतोऽयं कुरुसङ्ग्रहः । १०५
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्था टकोदरः । नकुलः सहदेवो वा नैव जानु युधिष्ठिरः ।
युधमाना हि कौरव्याः कृतमानाः परस्परं । निहताः सहिताश्चान्यैश्च नास्त्वप्रियं मम ।
किन्तु कर्माकरोद्भोमो वासुदेवस्य पश्यतः । दुर्योधनं समाग्र्य गदायुद्धे महात्मना ।
शिलयाऽभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बद्धा रणे । अधो नाभ्यां प्रवृत्तवान् तस्मै कोपमवर्द्धयत् ।
कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं मष्टात्मभिः । त्वमेवुराष्ट्रवे शूराः प्राणहेतोः कथञ्चन । १०८
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारीसाम्बनाम्नां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽपि भीतवत् । गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सामुनयं तदा ।
अधर्मो यदि वा धर्मस्तस्मात्तव मया कृतः । आत्मानं चातुकामेन तस्मै लं क्षुण्महर्षि ।
न हि धर्मो पुत्रस्य पातितोऽसौ महाबलः । न शक्यः केनचिद्भूतमतो विषममाचरं ।
मैत्र्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्यवान् । मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत् कृतं मया ।
अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः । निहताश्च सदैव स्मृतो विषममाचरं । ११५
राजपुत्रीश्च पाञ्चालीमेकवत्सां रजस्वलां । भवत्या विदितं सर्व्वमुक्तवान् यत् सुतस्तथा ।
दुर्योधनमसंगृह्य न शक्या भूः समागरा । केवला भोक्तुमस्माभिरतसैतत् कृतं मया ।
तथाऽप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्य समुदाचरत् । द्वौपद्या यत् सभामध्ये संध्यमूर्तमदर्शयत् ।
तदैव बध्यः सोऽस्माकं दुःशाचारस्य ते सुतः । धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्मः समये तदा ।
वैरमुद्दीपितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् । क्रोशिताश्च वने गत्यं तत एतत् कृतं मया । १२०
वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे । राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्नो वयश्च गतमन्यवः ।
॥ गान्धार्युवाच ॥ न तस्यैव बधसात यत् प्रशंसयि मे सुतं । कृतवांश्चापि तत् सर्व्वं यदिदं भाषसे मयि ।
हतास्ते नकुले यन्तु वृषसेनेन भारत । अपिवः शोषितं संख्ये दुःशासनशरीरजं ।
सङ्घिर्विगर्हितं घोरमनार्थजनसेवितं । कूरं कर्माकरोस्तस्मात्तदयुक्तं टकोदर ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यस्यापि न पातयं रधिर्न किं पुनः स्वकं । यथैवात्मा तथा भ्राता विभेधो नास्ति कश्चन । १२५

रुधिरं न व्यतिक्रामद्भक्तोऽष्टादन्म मा प्रुचः । वैवस्वतस्तु तदेदं हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ।
 हताशं नकुलं दृष्ट्वा दृषसेनेन संयुगे । भ्रातृणां संग्रहयानां चासुः संजनिता मया ।
 केशपक्षपरामर्शेऽद्रौपद्या द्यूतकारिते । क्रोधाद्यदभुवद्वाहं तच्च मे हृदि वर्मते ।
 क्षत्तधर्मच्युतो राक्षि भवेयं शाश्वतोः समाः । प्रतिज्ञान्तामनिस्तीर्य ततस्तत् कृतवानहं ।
 न मामर्हसि गान्धारी दीपेण परिशङ्कितुं । अनिष्टञ्च पुरा पुञ्जानस्मास्त्रमपराधिषु ।
 अधुना किं नु दीपेण परिशङ्कितुमर्हसि ।
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ दृष्ट्वास्यास्य शर्मं पुञ्जान्निर्गन्तमपराजितः । कक्षास्य श्रेषथेः कश्चिद्वेनाल्पमपराधितं ।
 सन्तानमावयोस्तात दृष्ट्वा योऽहेतराज्ययोः । कथमन्यद्वयस्यास्य घट्टिरेका न वर्जिता ।
 श्रेषे ह्यवस्थिते तात पुञ्जाणामन्तके त्वयि । न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरेः ।
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत । क्व च राजेति सकोधा पुञ्जपौलवधारिता ।
 तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो जेपमानः कृताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदंश्चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 पुञ्जहन्ता नृशंभोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः । शापार्हः पृथिवीनां जेतेभूतः शपस्य मां ।
 न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा । तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्गृहः ।
 तमेवंवादिनं भीतं सन्निकर्षणं तदा । नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निश्वासपरमा श्रद्धं ।
 तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ।
 अङ्गुल्यापाणि ददृशे देवीपट्टान्तरेण सा । ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।
 तं दृष्ट्वा चार्कुणोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः । एवं सञ्चेष्टमानांस्तानितश्चेतस्य भारत ।
 गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातवत् । तथा ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरं ।
 अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथा पृथुलवक्षसः । चिरस्य दृष्ट्वा सा पुञ्जान् पुञ्जाधिभिरभिभुता ।
 वाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखं । ततो वाभ्यं समुत्सृज्य सह पुञ्जेण वै पृथा ।
 अपश्यदेतान् शस्त्रैर्धैर्व्वज्रधा परिविजितान् । सा तानेकैकशः पुञ्जान् संसृशन्ती पुनः पुनः ।
 अश्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदीञ्च हतात्मजां । रुदन्तीमथ पाञ्चालीं ददृशे पतितां भुवि ।
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ आर्यपुञ्जाः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः । न त्वान्तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीं ।
 किन्तु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्धम । तां समाश्रान्तयामास पृथा पृथुललोचना ।
 उत्थाप्य याज्ञसेनीन्तु रुदतीं शोकवितां । तथैव सहिता चापि पुश्चैरनुगता नृप ।
 अभ्यगच्छत गान्धारीमार्त्तमार्त्तरा स्वयं । तामुवाचैव गान्धारी सह बध्ना यशस्विनीं ।
 मैवं पुच्छीति दुःखार्ता पश्य मामपि दुःखितां । मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।
 अवश्यभावी सम्प्राप्तः स्वभावोत्तमहर्षणः । इदन्तात् समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।
 अस्मिद्भानुनये क्षण्ये यदुवाच महामतिः । तस्मिन्परिहार्योऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।

४००

४१०

४१५

४२०

मा शुचो न हि शोच्यते संपाने निधनं गताः । यथैव त्वं तथैवाहं को वामास्यास्यियति ।

४२५

ममैव आपराधेन कुलमयं विनाशितं ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पृथापुनर्दर्शने पञ्चदशोऽध्यायः १५ ॥ समाप्तश्च जलप्रदानिकपर्वः ॥

॥ अथ स्त्रीविलापपर्वः ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्तनं । अपश्यन्त त्रिभन्नी दूराद्विद्यन् चक्षुषा ।

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी । उयेण तपसा युक्ता सततं ब्रह्मचारिणी ।

वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्म्मणः । दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पथ्यदेवयत् ।

ददर्श सा बुद्धिमती दूरादेव यथाऽन्तिके । रणाजिरं नृवीराणामहृतं सोमहर्षणं ।

४२०

अश्लिकेशपरिक्षीर्णं शोणितौघपरिभुतं । शरीरेभ्यः कृषाहसैर्विनिर्कोषं समन्ततः ।

गजान्नरयथोधानामाहतं रुधिराविलैः । शरीरैरशिरस्त्रैश्च विदेसैश्च शिरोगणैः ।

गजान्नरनारीणां निःस्त्रनैरभिसंवृतं । शृगालवक्त्राकोलकङ्काकानिवेदितं ।

रक्षसा पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलं । अग्निवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितं ।

ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः । पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

४२५

वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुश्च पार्थिवं । कुरुस्थित्यः समासाद्य जम्बुरायोधनं प्रति ।

समासाद्य कुरुक्षेत्रं तास्त्रियो निहतेश्वराः । अपश्यन्त हतांस्तत्र भ्रातृन् पुत्रान् पितृन् पतीन् ।

कव्याङ्गिभक्ष्यमाणान् वै गोमायुबलवाचसैः । भूतैः पिशाचैरजोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ।

रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः । महर्षेभ्योऽथ यामेभ्यो विक्रोशन्यो निषेतिरे ।

अदृष्टपूर्व्यं पश्यन्तो दुःखार्ता भरतस्त्रियः । शरीरेभ्यः सलज्जन्या न्यपतंश्चापरा भुवि ।

४३०

आन्तानाश्चापयथान्यासां नासीत् काचन चेतना । पाश्चात्कुरुक्षेत्रोपाणां रूपं तदभून्महतं ।

दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितं । दृष्ट्वा योधनमद्युधं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ।

ततः सा पुण्डरीकाक्षमामास्य पुरुषोत्तमं । कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखादचनमवधीत् ।

पश्येताः पुण्डरीकाक्ष सुधा मे निहतेश्वराः । प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्यः कुर्य्य इव माधव ।

अमूखाऽभिसमागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् । पृथगेवाभ्यधावन्त्यः पुत्रान् भ्रातृन् पितृन् पतीन् ।

४३५

वीरसुभिर्महाबाहो हतपुत्राभिराहतं । कश्चिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराहतं ।

शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भोजकर्मभिर्मन्युभिः । त्रेणुपदशस्त्रैश्च अलङ्कितिरिव पावकैः ।

काक्ष्यनैः कवचैर्द्वैर्मेणभिश्च महात्मनां । अङ्गदैर्दशकेयूरैः स्तम्भैश्च समलङ्कृतं ।

वीरवाङ्मनिस्रष्टाभिः शक्तिभिः परिवैरपि । खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरास्रैः ।

क्रत्यादश्वैः सहितैस्त्रिदशैर्विधैः कश्चित् । कश्चिदक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः कश्चित् ।

४४०

एतदेवंविधं वीर सम्पश्यायोधनं विभो । पश्यमाना हि दृष्ट्वाभि शोकेनाहं जनाहं न ।

पाञ्चालानां कुरुणाञ्च विनाशे मधुसूदन । पञ्चानामपि भूतानामहं बधमचिन्तयं ।
 तान् सुपर्णाञ्च गृध्राञ्च विकर्षन्त्यसृगुचिताः । निरृद्य चरणौ गृध्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ।
 जघद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः । अभिमन्योर्विनाशञ्च कश्चिन्तयितुमर्हति ।
 अवध्यकल्पान्निहतान् दृष्ट्वाऽहं मधुसूदन । गृध्रकण्ठवक्त्रेभ्यश्च गृध्राणां दानीकृतान् । ४५५
 अमर्षवशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान् संशान्तान् पावकानिव ।
 शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च । विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिगिरते ।
 वन्दिभिः सततं काले सुवह्निभिनन्दिताः । शिवानामशिवो घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ।
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु चक्षुस्त्रिणः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांशुषु शेरते ।
 तेषामाभरणान्येते गृध्रा गोमाधुवायसाः । आक्षिपन्त्यशिवो घोरा विनदन्तः पुनः पुनः । ४६०
 वाणान् विनिशितान् पीतान् निखिंशान् विमला गदा । युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव विभ्रति ।
 सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघटिताः । श्वभ्रमप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्तजः ।
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः । शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ।
 विभ्रतः कवचान्ये निर्मलान्यायुधानि च । न ध्वर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ।
 क्रव्यादैः कृत्यमाणानामपरेषां महात्मनां । शातकौन्थः स्रजश्चिवा विनिकीर्णाः समन्ततः । ४६५
 एते गोमाधवो भीता निहतानां महात्मनां । कण्ठान्तरगतान् हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ।
 सर्व्वेष्वपररात्रेषु याननन्दत वन्दिनः । स्तुतिभिश्च परार्द्धाभिरुपचारैश्च शिञ्जिताः ।
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखात्ताः परमाङ्गनाः । कृपणं दृष्ट्वाऽर्द्धल दःखशोकार्द्रिता भृशं ।
 रक्तोत्पलवनानीव विभ्रान्ति रुचिराणि च । मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ।
 रुदितोपरता स्त्रिया ध्यायन्त्यः सम्परिभुताः । कुहलियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः । ४७०
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च । रोषरोदनताक्षाणि वक्त्राणि कुरुयोषितां ।
 आसामपरिपूर्णार्थं निश्चय परिदेवितं । इतरेतरसंक्रान्ताश्च विजानन्ति योषितः ।
 एता दीर्घं विनिश्चयस्य विलस्य च पुनः पुनः । विस्यन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितं ।
 वक्त्रेभ्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च । पाणिभिश्चापरा भ्रन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ।
 शिरोभिः पातितैर्हस्तैः सर्व्वार्द्धयशः कृतैः । इतरेतरसम्पृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी । ४७५
 विशिरस्कानथो कायान् दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः । मुह्यन्त्यनुचिता नार्थो विदेहानि शिरांसि च ।
 शिरः कायेन सन्ध्याय प्रेक्षमाणो विसेतसः । अपश्यन्त्योऽपरंतत्र मेदमस्येति दुःखिताः ।
 बाह्वरुचरणानन्यान् विशिखोन्मथितान् पृथक् । सन्दधत्योऽसुखाविष्टा मूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ।
 उत्कृत्य शिरस्यन्यान् विजगद्धान् मृगपक्षिभिः । दृष्ट्वा काश्चित् ज्ञानन्ति भर्तृन् भरमयोषितः ।
 पाणिभिश्चापरा भ्रन्ति शिरांसि मधुसूदन । प्रेक्ष्य भ्रातृन् पितृन् पुत्रान् पतींश्च निहतान् परैः । ४८०
 बाह्वभ्यश्च सखैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः । अगम्यकल्पा वृथिवो मांसशोणितकर्हमा ।

न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गहन्यनिन्दिताः । आहभिः पितृभिः पुत्रैरपकीर्षा वसुन्धरा ।
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जगार्हन् । सुवाणां एतराङ्गस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ।
इतो दुःखतरं किञ्च केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वन्ते सर्व्या रूपमुच्चावचं स्त्रियः ।
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु । या पश्यामि हतान् पुत्त्रान् पौत्रान् आहूय केशव ।
एवमार्त्ता विलपती ददर्श निहतं सुतं ।

४८५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणां युद्धमूढमिदग्ने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सहसा न्यपतङ्गुमौ क्रियेव कदली वने ।
सा तु लब्ध्वा पुनः संशो विकुश्ल च पुनः पुनः । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं हृदिरोचितं ।
परिचक्ष्य च गान्धारी रूपं पथ्यदेवयत् । हा हा पुत्रेति शोकार्त्ता विललापाकुलेन्द्रिया ।
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितं । वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समोपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् । उपस्थितेऽस्मिन् संयामे ज्ञातीनां संलघे विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः । अस्मिन् ज्ञातिसमुद्भूते जयमन्वा ब्रवीतु मे ।
इत्युक्ते जानतो सर्वमहं स्वयसनागमं । अत्रुवं पुरुषव्याघ्र येता धर्मस्ततो जयः ।
यथा च युध्यमानस्त्वं न वै मुह्यसि पुत्रक । भ्रुवं शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्वमरवत् प्रभो ।
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचाम्यहं सुतं । एतराङ्गश्च शोचामि रूपं हतबान्धवं ।
अमर्षणं युधोऽश्रेष्ठं कृतास्त्वं युद्धदुष्कृतं । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतं ।
योऽयं मूर्खोऽभिषिक्तानामये याति परन्तपः । सोऽयं पाण्डुषु श्रेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययं ।
भ्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुलभां गतः । तथा ह्यभिमुखः श्रेते शयने वीरसेविते ।
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ।
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनीषिणः । महीतलस्थं निहतं गृध्राणां पर्युपासते ।
यं पुरा व्यजनैरय्यैरुपवीजन्ति योषितः । तमद्य पलव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ।
एष श्रेते महाबाहुर्बलवान् सत्यविक्रमः । सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ।
पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं हृदिरोचितं । निहतं भीमसेनेन गदां संयुज्य भारत ।
अशौहिणीर्महाबाहुर्दृष्ट्वा वैकाङ्ग केशव । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयास्त्रिधनं गतः ।
एष दुर्योधनः श्रेते महेश्वाषो महारथः । शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ।
विदुर ह्यवमन्यैष पितरश्चैव मन्दभाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृद्युवशं गतः ।
निःसपन्न मही यस्य त्रयोदशसमाः स्त्रिता । स श्रेते निहतो भूमौ सुतो मे पृथिवीपतिः ।
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशामिता । पूर्णो हस्तिगवाश्चैव वार्ष्णेय न तु तस्मिन् ।
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनां । हीनां हस्तिगवाश्चेन किञ्च जीवामि माधव ।
इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि बधान्नम । यदिमाः पर्युपासन्ते हताङ्कूरावणे स्त्रियः ।

४८६

४८७

४८८

४८९

४९०

प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनशुभाङ्गगां । रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरं ।
 नूनमेवा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे । भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ।
 कथञ्चु शतधा नेदं हृदयं मे विदीर्यते । पश्यन्त्या निहतं पुच्छं पुच्छेण सहितं रणे ।
 पुच्छं रुधिरसंमिश्रमुपजिघ्रत्यनिन्दिता । दुर्योधनन्तु वामोरुः पाणिना परिमार्जति ।
 किन्तु शोचति भर्तारं पुच्छस्यैवा मनस्विनी । तथा ह्यवस्थिता भाति पुच्छश्चाप्यभिवोदस्य सा ।
 स्वशिरः पद्मशाखाभ्यामभिहृत्यायतेक्षणा । पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ।
 पुण्डरीकमिवाभाति पुण्डरीकान्तरप्रभा । मुखं प्रसृज्य पुच्छस्य भर्तुस्यैव तपस्विनी ।
 यदि वाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा । ध्रुवं लोकानवाप्नोऽयं नृपो बाह्वबलार्जितान् ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि दुर्योधनदर्शने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ पश्य माधव पुत्त्रास्मे शतमंस्थान् जितकृमान् । गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहताव्रणे ।
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्द्धजाः । हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे क्षुधाः ।
 प्रासादतलवारिणश्चरणैर्भूषणान्वितैः । आपन्ना यत् सृशक्नीमा रुधिरार्द्रां वसुन्धरां ।
 गृध्रानुत्सारयन्त्यस्य तथा गोमायुवायसान् । शोकेनार्त्ता विघूर्णन्त्या मत्ता इव चरन्त्युत ।
 यथा वै ह्यनवद्याङ्गी करमस्मितमध्यमा । घोरं तद्देशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ।
 दृष्ट्वा मे पार्थिवमुतमितां लक्ष्मणमातरं । राजपुत्रीं महाबाहो ममो न ह्युपशास्यति ।
 भ्रातृश्रान्याः पतीश्रान्याः पुत्राश्च निहताव्रणे । दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ।
 मध्यमानान्तु नारीणां वृद्धाणां चापराजित । आकन्दं हतवन्धूनां दारुणे वैशसे प्रष्टु ।
 रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनां । आश्रिताः श्रममोहार्त्ताः स्थिताः पश्य महाबल ।
 अत्र्याह्वापहतं कायात् चारुकुण्डलमुत्तमं । स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृह्णीता पश्य तिष्ठतीं ।
 पूर्वजतिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ । यताभिरनवद्याभिर्मया सैवाल्पमेधया ।
 यदिदं धर्मराजेन पातितं नो जनाह्नज । न हि नाशोऽस्ति वःस्नेह कर्षणेः शुभपापयोः ।
 प्रत्ययवयस्यैव दर्शनीयकुचोदराः । कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपद्मालिमूर्द्धजाः ।
 हंसगद्गदभाषिणो दुःखशोकप्रमोहिताः । सारस्य इव रामन्धः पतिताः पश्य माधव ।
 फुलपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषितां । अनवद्यानि वक्त्राणि तापयत्येव रश्मिवान् ।
 ऽर्धूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनं । मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ।
 शतचन्द्राणि चर्मणि ध्वजांश्चादित्यसन्निभान् । रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ।
 शोषत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले । पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान् सुज्जतानिव ।
 यथा दुःशासमः श्वेतं शूरेणामित्रघातिना । पीतशोणितसर्वाङ्गो युधि भीमेन पातितः ।
 गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतं । द्यूतक्रीडाननुसृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ।
 उक्ता ह्यनेन पाञ्चालो सभायां द्यूतनिर्जिता । प्रियञ्चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनाह्नज ।

४१५

४२०

४२५

४२०

४२५

सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च । दासभार्याऽसि पाञ्चालि लिप्रं प्रविश नो गृहं ।
ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधने नृपं । मृत्युपाशपरिचिप्तं शकुनिं पुत्रवर्जय ।
निबोधेनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियं । लिप्रमेनं परित्यज्य पुत्रशान्त्यस्तु पाण्डवैः ।
न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणं । वाङ्माराच्चैस्तदंस्त्रीक्षौद्रैश्चाभिरिव कुञ्जरं ।
तानेवं रहमि क्रुद्धो वाक्यश्रुत्वा नवधारयन् । उत्समर्ज्य विषं तेषु सर्पो गोहृषभेऽपि ।
एष दुःशासनः शक्तेर्विजित्य विपुलौ भुजौ । निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महागजः ।
अत्यर्थमकरोऽद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः । दुःशासनस्य यत् क्रुद्धोऽपि वच्छोऽणितमाहव ।
इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
॥ गान्धार्युवाच ॥ एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसम्मतः । भूमौ विनिहतः शक्तेर्भीमेन शतधा कृतः ।
गजमध्ये हतः शक्तेर्विकर्णो मधुसूदन । नीलमेघपरिचिप्तः शरदीव निशाकरः ।
अस्य चापग्रहेणैव पाणिः कृतकिणो महान् । कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रेरक्तुमैस्तत्त्ववान् ।
अस्य भार्यामिषप्रेषून् गृध्रानेतान् तपस्विनी । वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ।
युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ । सुखोपितः सुखार्हंश्च शक्तेर्पांशुषु माधव ।
कर्णिनानी कृन्ना राक्षैर्मिन्नमर्माणमाहवे । अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमं ।
एष सङ्ग्रामगूरेण प्रतिज्ञाः पालयिष्यता । दुर्मुखो विमुखः शक्तेर्हतोऽरिगणहारणे ।
अस्यैतददं कृष्ण श्यापदैरङ्गभञ्जितं । विभात्यभ्यधिकं तात सप्तस्यामिव चन्द्रमा ।
शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्यान्ननमद्येदृशं । स कथं निहतोऽमिवैः पांशून् यस्मिन् मे सुतः ।
यस्याहवमुखे भौम्य स्थाता नैवोपपद्यते । स कथं दुर्मुखोऽमिवैर्हता विबुधलोकजित् ।
चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन । धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुस्ततां ।
तं चित्रमात्याभरणं युवत्यः शोककषिताः । क्रव्यादमग्नैः सहिता रुदन्यः पथ्युपासते ।
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानाञ्च गर्जितं । चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ।
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः । विविशतिरसौ शक्तेर्ध्वस्तः पांशुषु माधव ।
शरसंकुतवर्माणं वीरं विशमने हतं । परिवार्यासते गृध्राः परिविशदिविशतिं ।
प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनोकिनीं । स वीरशयने शक्तेर्परः सत्पुरुषोचितः ।
स्मितोपपन्नं सुनयं सुभु ताराधिपोषमं । अतीव शूभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविशतेः ।
धं स्मृतं पथ्युपासन्ते वसुं वासवयोपितः । क्रौडन्तमिव गन्धर्व्यं देवकन्याः सहस्रशः ।
हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनं । निवर्हणममिवाणां दुःसहं विषहेत कः ।
दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः । गिरिरात्मरुहैः फुलैः कर्णिकारैरिवारुतः ।
शातकौम्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता । अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ।
इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

५१०

५११

५५०

५५५

५६०

५६५

॥ गान्धार्युवाच ॥ अर्धद्वैगुणमाज्यं बले शौर्यं च केशव । पित्रा त्वया च दाशार्हं दृष्टं सिंहमिवोत्कटं ।

यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भेदा । स भूत्वा मृत्युरन्येषामयं मृत्युवशं गतः ।

तस्योपलक्ष्ये कृष्ण कार्णैरभिततेजसः । अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ।

५७०

एषा विराटदुहिता त्वया गाण्डीवधन्वनः । आर्त्ता कालं पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ।

तमेवा हि समासाद्य भार्या भर्त्तारमनिके । विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमाज्येति ।

तस्य वक्रमुपाग्राय सौभद्रस्य मनस्विनी । विबुद्धकमलाकारं कम्बुदन्तशिरोधरं ।

काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भासिनी । लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छिता ।

तस्य चतुर्गन्धिधं जातरूपपरिष्कृतं । विमुच्य कवचं वीरं शरीरमभिवीक्ष्यते ।

५७५

अवेचेमाणा सा बाला कृष्ण त्वामभिभाषते । अयन्ते पुण्डरीकाक्ष सद्गुणो निपातितः ।

बले वीर्ये च सद्गुणैजसा चैव तेऽनघ । रूपेण च तथाऽत्यर्थं ज्ञेते भुवि निपातितः ।

अत्यन्तसुकुमारस्य राक्ष्वाजिनशायिनः । कश्चिदद्य शरीरन्ते भूमौ न परितप्यते ।

मातङ्गभुजवर्णां ज्योतिषकठिनत्वचौ । काञ्चनाङ्गदिनौ ज्ञेते मिलिष्य विपुलौ भुजौ ।

व्याघ्रस्य बज्रधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव । एवं विलपतीमार्त्ता न हि मामभिभाषसे ।

५८०

न स्मराम्यपराधन्ते किं मां न प्रतिभाषसे । न तु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।

न स्मराम्यपराधं मे किं मां न प्रतिभाषसे । आर्यामार्थं सुभद्रं त्वमिमांश्च चिदशोपमान् ।

पितृन् माञ्चैव दुःखात्तां विहाय क गमिष्यसि । तस्य शोणितदिग्धान् वै केशानुद्यम्य पाणिना ।

उत्सङ्गे वक्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति । स्वस्तीयं वासुदेवस्य सुतं गाण्डीवधन्वनः ।

कथं त्वां रणमध्यस्थं जगुरेते महारथाः । धिगस्तु क्रूरकर्तृत्वात् लपकणजघट्टयान् ।

५८५

द्रेणद्रौणाथनी चोभौ धैरसि व्यसनीकृतः । नरर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ।

बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जगुषं । कथं नु पाण्डुवेद्यानां पाञ्चालानाञ्च पश्यतां ।

त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान् मञ्जनाथवत् । दृष्ट्वा च बज्रभिः संख्ये हतं वीरं पिता तव ।

वीरः पुरुषशार्दूल कथं जीवति पाण्डवः । न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।

प्रीतिं धास्यति पार्थानां त्वान्दृते पुष्करेक्षणे । तव शस्त्रजितालोकान् धर्मैश्च च दमेन च ।

५९०

चिप्रमन्वागमिष्यामि तव मां परिपालय । दुर्मरं पुनरप्राप्ते लोके भवति केनचित् ।

यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा । कामिदानीं नरव्याघ्र सङ्गणया स्मितया गिरा ।

पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि । नूनमप्सरसां स्वर्गे ममैव प्रमथिष्यसि ।

परमं च रूपेण गिरा च स्मितपूर्व्वया । प्राप्य पुण्ड्रतालोकागम्यरोभिः समधिवाण ।

सौभद्रं विहरन् काले स्मरेथाः सुकृतानि मे । एतावानिह संवासे विहितस्ते मया सह ।

५९५

षण्मासान् सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः । दायुकवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखितां ।

उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः । उत्तरामपलब्धैर्नामार्त्तामार्त्ततराः स्वयं ।

विराटं निहतं वृद्धा क्रोशन्ति विलपन्ति च । त्रेणास्त्रशरसंहतं शयानं रुधिरौक्षितं ।
 विराटं विनदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः । विनद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणा ।
 न शक्नुवन्ति विवशा विवर्त्तयितुमातुराः । आसामातपतप्तानामायासेन च योषितां । ६०
 अमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विभुतं वपुः । उत्तरश्चाभिमन्युश्च काम्बाजश्च सुदर्शिनं ।
 शिशूनेतान् हतान् पश्य लक्ष्मणश्च सुदर्शनं । आयोधनश्रीरोमध्ये शयानं पश्य माधव ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ एष वैकर्त्तनः श्वेते महेष्वासो महाबलः । ज्वलितानलवत् संख्ये संग्रान्तः पार्थतेजसा ।
 पश्य वैकर्त्तनं कर्णं निहत्यातिरयान् वहन् । शोणितौघपरोताङ्गं शयानं पतितं भुवि ।
 अमर्षी दीर्घरोधश्च महेष्वासो महारथः । रणे विनिहतः श्वेते शूरो गाण्डोवधन्वमा । ६०
 यं स्म पाण्डवसंज्ञासाम्मम पुत्रा महारथाः । प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपं ।
 शार्दूलमिव सिंहेन ममरे सव्यसाचिना । मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितं ।
 समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे । प्रकीर्णमूर्द्धजाः पत्न्या रुदन्यः पर्युपासते ।
 उदिग्रः सततं यस्मिन् दुर्धराजो युधिष्ठिरः । चयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ।
 अनाद्ययः परैर्युद्धे शत्रुभिर्भववानिव । युगान्ताग्निरिवार्धिमान् हिमवानिव च स्थिरः । ६१
 स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव । भूमौ विनिहतः श्वेते वातरुष्ण इव द्रुमः ।
 पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरं । लालयमानां करुणं रुदतीं पतितं भुवि ।
 आचार्य्यशपोऽनुगता भुवं त्वां यदप्रसक्तमियं धरा ते । ततः शरेणापह्ननं शिरस्ते धनञ्जयेनाहवशत्रुमध्ये ।
 हाहा धिगेया पतिता विमंष्टा समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धकणं । कर्णं महाबाहुमदीनमन्वं मृषेण्मना रुदती भृशार्ता ।
 अन्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा शरीरमचैः परिभक्षयद्भिः । द्रष्टुं न नः प्रीतिकरः शशीव कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशभिः । ६२
 मा वर्त्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैषा । कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रोरुयते पुत्रबधाभितप्ता ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितं । गृध्रगोमायवः शूरं बह्वन्धुमबन्धुवत् ।
 तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन । शयानं वीरशयने रुधिरेण समुचितं ।
 तं शृगालाश्च कङ्काश्च कव्यादाश्च पृथग्भिधाः । तेन तमे विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययं ।
 शयानं वीरशयने वीरमाकन्दकारिणं । आवन्त्यं संहिता नार्थ्यो रुदन्यः पर्युपासते । ६३
 प्रतिपद्ये महेष्वासे हतं भक्तेन बाह्मिकं । प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्णमनस्विनं ।
 अतोव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते । सोमस्थेवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ।
 पुच्छशोकाभितप्तेन प्रतिष्ठां परिरक्षता । पाकशासनिना संख्ये वाङ्मूर्च्छा निपातितः ।
 एकादशशतमूर्धित्वा रक्षमाणं महात्मना । सत्यस्त्रिकीर्षता पश्य हतभेनं जयद्रथं ।
 सिन्धुभैवोरभर्त्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनं । भक्षयन्त्यग्निवा गृध्रा जनाह्नं जयद्रथं । ६४

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत । वसन्त्या व्यकर्वन्ति गहनं निष्कमन्ति कात ।
 तमेताः पर्युपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजं । शिन्धुसैवीरभर्तारं कामोजयवन्स्त्रियः ।
 यदा कृष्णामुपादाय प्राङ्गवत्केकथैः सह । तदैव बन्धः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ।
 कथमद्य न तां कृष्णामायन्ति स्म ते पुनः । दुःश्लामानयद्विस्तु यदा त्यक्तो जयद्रथः ।
 सैषा मम मुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता । प्रमापयति चात्मानमाक्रोशन्ती च पाण्डवान् । ६२०
 किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति । मत्सुता विधवा बाला क्षुपाश्च निहतेश्वराः ।
 हा हा धिगदुःश्लां पश्य वीतशोकमयामिव । शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ।
 वारयामास यः सर्वान् पाण्डवान् पुन्यद्विजः । हत्वा स विपुलां सेनां स्वयं मृत्युवन्तं गतः ।
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयं । परिवार्यै रुदन्त्येताः स्त्रियश्चक्रोपमाननाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ एष शल्यो हतः श्रेते साक्षात्कुलमातुलः । धर्मज्ञेन हतस्तान धर्मराजेन संयुगे । ६२५
 यस्तस्या स्युर्हते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ । स एष निहतः श्रेते मद्रराजो महारथः ।
 येन संगृह्यता तात रथमाधिरथेर्धुधि । जघार्थं पाण्डुपुत्राणां तदा तेजोबधः कृतः ।
 हा हा धिक् पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनं । मुखं यद्यपलाशाच्च काकैरादृष्टमग्रं ।
 अस्य चामोकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा । आस्यादिभिः स्मृता जिह्वा भस्मते कृष्ण पक्षिभिः ।
 युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनं । रुदन्यः पर्युपासन्ते मद्रराजं कुलस्त्रियः । ६३०
 एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभ । क्रोशन्त्याऽद्य समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 शल्यं निपतितं शूरं परिवार्याभितःस्थिताः । वासितामृत्युयः पक्षे परिमग्नमिव द्विपं ।
 शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमं । शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतं ।
 एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् । गजाकुम्भधरः श्रेष्ठः श्रेते भुवि निपतितः ।
 यस्य रुक्ममयी माला शिरस्त्रेषा विराजते । सापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्खजान् । ६३५
 एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत् सुदारुणं । लोमहर्षणमत्यर्थं शक्रस्य बलिना यथा ।
 योधयित्वा महाबाहुरेव पार्थं धनञ्जयं । मंग्रयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पार्तितः ।
 यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन । स एष निहतः श्रेते भीष्मो भीमकृदाहवे ।
 पश्य शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्षसं । युगान्त इव कालेन पतितं सूर्यमम्बरात् ।
 एष तस्मा रणे शूचन् शस्त्रतापिन वीर्यवान् । नरसूर्योऽस्त्वमभ्येति सूर्योऽस्त्वमिव क्रोधव । ६४०
 शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समं । शयानं वीरशयने पश्य शूरनिवेविते ।
 कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्समं । आविश्य श्रेते भगवान् स्कन्दः शरवणं यथा ।
 अट्टलपृष्ठं गात्रेयस्त्रिभिर्वीणैः समन्वितं । उपधायोपधानाद्यं दप्तं गाण्डीवधन्वना ।
 पालयानः पितुः शास्त्रमूर्द्धरेता महायशः । एष शान्तनवः श्रेते साधवाप्रतिमो युधि ।

धर्मात्मा तव धर्मज्ञः पारावर्त्येण निर्लेधे । अमर्त्य इव मर्त्यः सजेव प्राप्ताजधारयत् ।
 नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विदास पराक्रमी । यत्र शान्तमनो भीमः ज्ञेतेऽद्य निहतः परैः ।
 स्वयमेतेन प्रूरेण वृत्तमानेन पाण्डवैः । धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ।
 प्रमदकुर्वशः स पुनर्येन समुद्धृतः । स गतः कुरुभिः सार्द्धं महाबुद्धिः पराभवं ।
 धर्मेषु कुरवः कस्य परिप्रक्ष्यन्ति माधव । गते देवप्रते स्मै देवकल्पे नरर्षभे ।
 अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा । तं पश्य पतितं त्रेणं कुरुणा द्विजसन्तम् ।
 अस्त्वं चतुर्विधं वेद यथैव निदग्नेश्वरः । भार्गवो वा महावीर्यस्तथा त्रेणोऽपि माधव ।
 यस्य प्रसादाद्दीभत्युः पाण्डवः कर्ष्य दुष्करं । चकार स हतः ज्ञेते नैनमस्त्राण्यपासयन् ।
 यं पुरोधाय कुरव आङ्गयन्ते स्म पाण्डवान् । सोऽयं ब्रह्मभृतां श्रेष्ठा त्रेणः ब्रह्मैः परिकृतः ।
 यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्रेरिवाभवत् । स भूमौ निहतः ज्ञेते शान्तार्चिरिव पावकः ।
 धनुर्मुष्टिरभीर्णश्च हस्तावापस्य माधव । त्रेणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ।
 वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वोस्त्राणि च केचन । अग्रेपेतानि वै प्रूरास्यैवादौ प्रजापतेः ।
 वन्दनार्हाविमो तस्य वन्दिभिर्वन्दिताः शुभौ । गोमायवो विक्रयन्ति पादौ शिब्यगणाचरितैः ।
 त्रेणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन । कृपी कृपणमन्वाहो दुःखोपहतचेतना ।
 तां पश्य पतितामार्त्तां मुक्तकेभीमधोमुखीं । हतं पतिमुपासन्तीं त्रेणं ब्रह्मभृताम्बरं ।
 वाणैर्भिन्नतनुत्राणं दृष्टव्यमेव केचन । उपासे वै मध्ये त्रेणं जटिला ब्रह्मचारिणी ।
 प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा । हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ।
 अग्निमाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वालय सर्वज्ञः । त्रेणमाधाय गच्छन्ति बीणि सामानि सामगाः ।
 कुर्वन्ति च चितामते जटिला ब्रह्मचारिणः । धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ।
 शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धृष्यन्तो भूरितेजसं । इति त्रेणं समाधाय ब्रह्मन्ति च रुदन्ति च ।
 सामभिस्त्रिभिरन्तस्त्रैरनुग्रहं सन्ति चापरे । अग्रावर्गं समाधाय त्रेणं हत्वा ऊताग्रमे ।
 गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां त्रेणश्रिया द्विजातयः । अपसव्यां चितिं काला पुरस्कृत्य कृपीं तदा ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितं । वितुयमानं विहगैर्बहुभिर्भाधवान्तिके ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तः सोमदत्तो जगार्हन् । युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ।
 असौ हि भूरिश्रवणो माता परमदुःखिता । आन्धासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ।
 दिव्यां नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयं । कुरुक्षेत्रन्दनं चोरं युगान्ममनुपश्यति ।
 दिव्या यूपपूजं बीरं पुत्रं भूरिबहस्रदं । अनेककतयज्ज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ।
 दिव्या क्षुपाणामाकन्दे चोरं विलपितं बद्ध । न शृणोषि महाराज सारसीनामिवाधवे ।
 एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णाः सितमुर्द्धजाः । क्षुपास्तो परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ।

१४५

११०

११५

१२०

१२५

१३०

आपदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्टा न पश्यसि । किञ्च बाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितं ।
 शूलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च । क्षुपाश्च विविधाः सर्वा दृष्ट्वा नाद्यह पश्यसि ।
 दिष्टा तत् काश्चनं कृत्रं यूपकेतोर्महात्मनः । विनिर्कीर्णं रथोपख्ये सौमदत्तेन पश्यसि ।
 अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतं । परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ।
 एता विलाप्य बह्वलं भर्तुः शोकेन कषिताः । पतन्त्यभिमुखं भूमौ कृपणं तव केशव ।
 वीभत्सुरतिवीभत्सं कर्मदमकरोत् कथं । प्रमत्तस्य यदहंसीत् बाहुं शूरस्य यज्वनः ।
 ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः । तस्मात् प्रायोपविष्टस्य ग्राहार्थं शंसितात्मनः ।
 एको द्वाभ्यां हतः श्रेष्ठे त्वमधर्मेण धार्मिकः । इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः कोशान्ति माधव ।
 भार्या यूपध्वजस्यैषा करसन्धितमथ्यमा । कृतोत्सृजे भुजं भर्तुः कृपणं पथ्यदेवयत् ।
 अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्त्रनविमर्दनः । नाभ्यूतजघनस्यर्शो नोविविश्रंसनः करः ।
 अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ।
 वासुदेवस्य सन्धिस्थे पौर्येनाक्रियकर्मणा । युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ।
 किं नु वक्ष्यमि मंसतु कथासु च जनार्दन । अर्जुनस्य महत् कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ।
 इत्येवं गर्हयित्वा तूष्णीमासे वराङ्गना । तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव क्षुत्रां ।
 गान्धारीराजः शकुनिर्व्वलवान् सत्यविक्रमः । निहतः सहदेवेन भागिनयेन मातुलः ।
 यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते । स एव पत्निभिः पत्नैः शयान उपवीज्यते ।
 यः स्वरूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ।
 मायया निहन्तिप्रज्ञो जितवान् यो युधिष्ठिरं । सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीविनं जितः ।
 शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात् पथ्युपासते । कैतवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितं ।
 एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह । बधाय मम पुत्राणामात्मनः स्वगणस्य च ।
 यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्तजिता विभो । एवमस्यापि दुर्बुद्धेलोकाः शस्त्रेण वै जिताः ।
 कथञ्च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह । विरोधयेद्दृष्टुप्रज्ञाननृशुर्षधुसूदन ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ कः क्वाजं पश्य दुर्द्धर्षं कान्मेजास्तरणेचितं । शयानमृषभस्कन्दं हतं पांशुषु माधव ।
 यस्य क्षतजमन्दिग्यै बाहू चन्दनभूषितौ । अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलापत्यतिदुःखिता ।
 इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली । यथोर्व्विवरमापन्नां न रतिर्मा पुराजहान् ।
 कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर । हतबन्धुरनाथेव वेपन्तो मधुरस्तरा ।
 आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव खञ्जा । क्लान्तामामपि मारीणां न श्रीस्यजति वै तनुं ।
 शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन । पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहामुञ्जं ।
 मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन । परिवार्य प्ररुदिता मागधः पश्य योषितः ।

आसामाचयतेनाथां सुस्तराणां जगद्गणैः । मनःकुतिहरो नादेो मनो मोहयतीव मे ।
 प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्यः शोककविताः । आसीत्प्रथमोपेता मागधः शेरते भुवि ।
 कोशलाणामधिपतिं राजपुत्रं वृद्धलं । भर्तारं परिवार्येताः पृथक् प्रवदिताः स्त्रियः । ०१३
 अस्य गात्रगतान् वाणान् कार्ष्णिबाहुवलाप्यितान् । उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ।
 आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् । प्रक्षान्तगलिनाभानि भान्ति वज्राणि माधव ।
 द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ।
 रथाम्बुगारश्चापार्चिः शरवृष्टिगदेन्धनं । द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः बलभा इव पावकं
 तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः । ०१०
 तप्तकाञ्चनवर्ष्माणसालध्वजरथसजः । भासयन्ती महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ।
 द्रोणेन द्रुपदं सङ्घे पश्य माधव पतितं । महा दिपमिवारण्ये सिंहेन महता हतं ।
 पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरं । आतपत्रं समाभाति शरदीव निशाकरः ।
 एतास्तु द्रुपदं वृद्धं क्षुधा भार्याः सुदुःखिताः । दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ।
 धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः । द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हतचेतसः । ०१५
 द्रोणस्तमभिहतैष विमर्द्दं मधुसूदन । महेष्वासो हतः शेरते नद्याहत इव द्रुमः ।
 एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्भहारथः । शेरते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून् सहस्रशः ।
 विच्छिद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः । चेदिराजं हृषीकेश सुवेगश्चारुकुण्डलं ।
 दाशार्धपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमं । आरोप्याङ्गे रुदन्येताश्चेदिराजं वराङ्गनाः ।
 अस्य पुत्रं हृषीकेश सुकेशश्चारुकुण्डलं । द्रोणेन समरे पश्य निहतं वज्रधा शरैः । ०२०
 पितरं नूनमाजिख्यं युध्यमानं परैः सह । नाजहात् पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ।
 एवं मर्मापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमम्बगात् । दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ।
 विन्दानुविन्दावावन्धौ पतितौ पश्य केशव । हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ।
 काञ्चनाङ्गदवर्ष्माणै रणे खड्गधनुर्द्धरौ । स्वधमप्रतिरूपाद्यौ शयानौ विमलसजौ ।
 अबध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्वे एव त्वया सह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात् हृपात् । ०२५
 दुर्योधनाद्रोणसुतात् सैन्यवाच महारथात् । सोमदत्तादिकर्णाच्च शूराश्च हतवर्ष्णः ।
 ये ह्यस्यः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः । त इमे निहताः सर्वे पश्य कालस्य पथ्यं ।
 नातिभागोऽस्मि दैवस्य भ्रुवं माधव कश्चन । यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभाः ।
 तदैवं निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्त्रिनः । यदैवाहतकामस्त्वमुपपन्न्यं गतः पुनः ।
 शान्तनोस्यैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च । तदैवाकाऽस्मि मा खेदं कुरुस्वात्मसुतेज्विति । ०३०
 तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति । अचिरेणैव पुत्रा मे भस्मीभूता जगद्गण ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोकमूर्च्छिता । दुःखोपहतविशाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ।

ततः कोपपरीताङ्गी पुनश्चोक्तपरिभुता । जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यधितेन्द्रिया ।
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दग्धाः कृष्ण परस्परं । उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनाईन ।
 शक्तन वज्रभृत्येन विपुले तिष्ठता बले । उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह । ७५८
 दृष्ट्वातापेक्षितो नाशः कुरुणां मधुसूदन । यस्मान्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवागृहि ।
 पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपाज्जितं । तेन त्वां दुरवापेन शस्ये चक्रगदाधर ।
 यस्मात् परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः । उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन् बधियसि ।
 त्वमप्युपस्थितं वर्षं षट्त्रिंशे मधुसूदन । हतज्जातिर्हतामात्या हतपुत्रो वनेचरः ।
 कुक्षितेनायुपायेन निधनं समवाप्स्यसि । तवाप्येवं हतसुता निहतज्जातिवान्भवाः । ७५९
 स्थितः परितपिष्यन्ति यथैव भरतस्त्रियः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वामदेवो महामनाः । उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्सयश्रिव ।
 भङ्गर्ता दृष्ट्वाचक्रस्व मदन्त्या नेह विद्यते । जानेऽहमेवमप्येवं चोर्षं चरमि क्षत्रिये ।
 अबध्यास्ते मरैरन्यैरपि वा देवदानवैः । परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ।
 दत्युक्तवति दार्शार्णे पाण्डवास्त्वस्वचेतसः । बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशास्यापि जीविते । ७६०
 दति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीशापदाने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तश्चेदं स्त्रीविलापपर्वणः ॥

॥ अथ आद्वपर्व ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः । तवैव ह्यपराधेन बहवो तिधनं गताः ।
 यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमोर्धुमत्यन्तमानिनं । दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ।
 निष्ठुरं वैःपुरुषं दृष्ट्वानां शासनातिगं । कथमात्महतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ।
 मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं द्वावन्तर्धौ प्रपद्यते ।
 तपोऽर्थीयं ब्राह्मणी धनं गर्भं गोव्वाढारं धावितारं तुरङ्गी । भूद्रा दासं पशुपालञ्च वैश्या बधार्थीयं त्वद्विधा राज
 पुत्री । ७६०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वामदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियं । तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ।
 धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्धर्मिष्ठस्याबुद्धिजं तमः । पश्यच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 जीवतो परिमाणश्च सैन्यानामपि पाण्डव । हतानां यदि जानोषे परिमाणं वदस्व मे ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः । कोऽयः षट्त्रिंशं शट् चैव येऽस्मिन् राजन्मृते हताः ।
 अलक्षणास्तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश । दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षट्त्रिंशं पञ्च च । ७६१
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तम । आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धैर्यतानि शरीराणि बृष्टैः परमभ्युगे । देवराजसमान् लोकान् गतास्ते सद्यःविक्रमाः ।

ये लहटेन मनसा मर्यादमिति भारत । युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ।
ये च संघामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः । शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान् प्रति ।
पात्यमानाः परैर्ये तु होयमाना निरायुधाः । स्त्रीनिषेवा महात्मानः परानभिमुखा रणे । ३०
क्लिष्टमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः । गतास्ते नृक्षमदनं हता वीराः सुवर्षसः ।
ये तत्र निहता राजन्नन्तरायेधनं प्रति । यथाकथञ्चित्ते राजन् संप्राप्तास्तत्तरान् कुर्वन् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि मिद्वदत् । तन्मे वद महाबाहो आतथ्यं यदि मन्यसे ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निदेशाद्भवतः पूर्व्वे वने विचरता मया । तीर्ययात्राप्रमत्तेन सम्प्राप्तिः।ऽयमनुग्रहः ।
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्नोऽस्त्यनुस्मृतिः । दिव्यं चक्षुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा । ३१
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ येऽचानाया जनस्यास्य समाया ये च भारत । कश्चित्तेषां शरीराणि धत्स्यन्ति विधिपूर्व्वकं ।
न तेषां सन्ति कर्त्तारो न च येऽचाहिताग्रयः । वयस्य कस्य कुर्यादो वज्रत्वात्तत कर्मणः ।
यान् सुपर्णाश्च श्टभाश्च विकर्षन्ति यतस्ततः । तेषां न कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आदिदेश मुधर्षाणं धौम्यं सूतश्च सञ्चय ।
विदुरश्च महाबुद्धिं युयुत्सुश्चैव कौरवं । दम्भमेनमुखाश्चैव सत्यान् सूतांश्च सर्व्वशः । ३२
भवन्तः कारयन्त्तेषां प्रेतकार्याण्यनेकशः । यथा चानायवत् किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ।
शामनादूर्ध्वराजस्य क्षत्ता सूतश्च सञ्चयः । मुधर्षा धौम्यमहित दम्भमेनादयस्तथा ।
चन्द्रनागमुखाश्चानि तथा कालीयकान्युत । घृतं तैलञ्च गन्धांश्च चोमाणि वसनानि च ।
समाहृत्य महार्हाणि दारुणाश्चैव सञ्चयान् । रथांश्च सूदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ।
चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुखांश्चराधिपान् । दाहयामासुरव्यया विधिदृष्टेन कर्मणा । ३३
दुर्योधनश्च राजानं भ्रातृस्याश्च शताधिकान् । शत्र्यं शलश्च राजानं भूरिव्रतमेव च ।
जयद्रथश्च राजानमभिमन्युश्च भारत । दौःश्रासनं लक्ष्मणश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवं ।
वृहन्तं सोमदत्तश्च सञ्जयाश्च शताधिकान् । राजानं जेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ।
शिखण्डिनश्च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नश्च पार्थिवं । युधामन्युश्च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ।
कौशल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिश्चैव सौबलं । अचलं वृषकक्षैव भगदत्तश्च पार्थिवं । ३४
कर्णं वैकर्णनैश्च सहपुत्रममर्षणं । केकयांश्च महेष्वासान् विगर्तांश्च महारथान् ।
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च । अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं जलसन्धश्च पार्थिवं ।
अन्यांश्च पार्थिवाजान् शतशोऽप्य सहस्रशः । घृतधाराज्जतैर्दग्धिः पावकैः समदाहयन् ।
पितृभेदांश्च केषाञ्चिद्वर्त्तन् महात्मानां । सामभिस्त्रायणायन्त तेष्वशेषान् चापरैः ।
साम्नामृचाश्च मादेन स्त्रीणाञ्च रुदितस्त्रनैः । कण्ठसं सज्जभूतानां निशायां समजायत । ३५
ते विधूमाः प्रदीपाश्च दीप्यमानाश्च पावकाः । नभसीवांसदृश्यन्त यद्वास्तव्यभ्रसंघताः ।
ये चाप्यनायास्तवासन् नानादेशसमागताः । तांश्च सर्व्वान् समानाख्यराशीन् कृत्वा सहस्रशः ।

चिता दाहमिरयैः प्रभूतैः क्षेपपाचितैः । दाहयामास विदुरा धर्मराजस्य शत्रुनात् ।
कारयित्वा क्रियाक्षेपां कुरुराजो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य मङ्गलमभिमुखोऽगमत् ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि आह्वयपर्वणि कुरुराजोद्देशिके पक्षिभोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते समावाद्य गङ्गांशु शिवां पुण्ड्रजलोचितां । इतिमोक्ष प्रवसाच्च महात्पो महाबलां ।

८००

भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पितृणां भ्रातृणां पौत्राणां स्त्रजस्य च ।
पुत्राणामार्यकाणाञ्च पतीनाञ्च कुक्षिस्थितः । उदकक्षकिरे सर्वा रदनयो भृशदुःखिताः ।
सुहृदाश्चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः । उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपद्मिभिः ।
सुपतीर्याऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च । तन्महोदधिमङ्गां निरागन्दमनुस्रवं ।
वीरपद्मीभिराकीर्णैः गङ्गातीरमशोभत । ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता ।

८०१

रदन्ती मन्दया वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । यः स शूरो मेहृत्वासे रथयूथपयूथपः ।
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः । यं सूतपुत्रं मन्यन्ध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।
यो व्यराजश्चमूमे दिवाकर इव प्रभुः । प्रत्ययुध्यत यः सर्वान् पुरा वः सपदानुगान् ।
दुर्योधमबलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत । यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि कश्चन ।
यो वृणीत यशः शूरो प्राणैरपि सदा भुवि । सत्यसन्धस्य शूरस्य संपामेक्ष्यपलायिनः ।

८१०

कुक्ष्यमुदकं तस्य भ्रातुरक्षिष्टकर्षणः । स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मथजायत ।
कुण्डलो कवचो शूरो दिवाकरसमप्रभः । श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्व्वे मातुर्वचनमप्रियं ।
कर्णमेवान्मशोचन्त भूषणार्क्षतराऽभवन् । ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच मातरं वीरो निश्चसन्निव पन्नगः । यः शरोर्बिर्ध्वजावर्त्तो महाभुजमहायुधः ।
तलव्रष्टानुनदिता महारथमहाह्वदः । सत्येषुपातमामाद्य नान्यस्तिष्ठेद्गुणज्ञयात् ।

८११

भवत्याः स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराऽभवत् । यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्व्वतो वयं ।
तमग्निमिव वक्ष्ये कथं ह्यदितवत्यसि । यस्य बाहुबलं नित्यं धार्तराष्ट्रैरुपासितं ।
उपासितं यथाऽस्त्राभिर्बलं गाण्डीवधन्वनः । भूमिपानाञ्च सर्व्वेषां बलं बलवताम्बरः ।
नान्यः कुन्तीभुतात् कर्णोदष्टश्चाद्रुचिर्ना रथी । स नः प्रथमजो भ्राता सर्व्वशस्त्रभृताम्बरः ।
असूत तं भवत्यये कथमद्भुतविक्रमं । अहो भवत्या मन्त्रस्य गूहनेन वयं हताः ।

८१०

निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सवान्मवाः । अभिमन्योर्भिनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।
पाञ्चालानाञ्च नाशेन कुरुणां पतनेन च । ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्युशङ्कम् ।
कर्णमेवान्मशोचन् हि सन्देहोऽग्राविवाहितः । मेह स्म किञ्चिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितं ।
न च स्म वैशम्भं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् । एवं विलप्य बज्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विदहन् दुःखितो राज्ञश्चकारासोदकं प्रभुः । ततो विनेदुः सहसा स्त्रियस्ताः खलु सर्व्वशः ।
अभितो या स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्षणि । तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः ।

८११

स्त्रियः कुरूपतिर्धीमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः । स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरं ।

हत्वेत्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि आङ्गपर्वणि कर्णस्य गूढजलकथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ समाप्तश्चेदं स्तोपर्व ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ शान्तिपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्च नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतोदकासे सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः । विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वैश्च भरतस्त्रियः

तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन् पाण्डुनन्दनाः । शौचं निर्वर्त्तयिष्यन्तो माममात्रं वहिः पुरात् ।

कृतोदकान् राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्विसत्तमाः ।

द्वैपायनो नारदश्च देवस्य महानृषिः । देवस्थानस्य कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ।

अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा दिजातयः । गृहस्थाः स्नातकाः सन्तो ददृशुः कुरुसत्तमं ।

तेऽभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि । आसनेषु महाहैषु विविशुस्तैर्महर्षयः ।

प्रतिगृह्य ततः पूजान्तकालसदृशीं तदा । पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरं ।

पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसं । आश्रयन्तो राजेन्द्रं विप्राः शतसहस्रशः ।

नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । सम्भाव्य मुनिभिः सार्द्धं कृष्णद्वैपायनादिभिः ।

भवतो बाह्वोर्ध्ये प्रसादान्माधवस्य च । जितेयमवनिः कृत्वा धर्मैव युधिष्ठिर ।

दिष्ट्वा मुक्तसु संयामादस्मात्लोकभयङ्करात् । तत्रधर्मरतस्यापि कश्चिन्नोदसि पाण्डव ।

कश्चिच्च निहतामित्रः प्रीणामि सुहृदो नृप । कश्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रवाधते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विजितेयं मही कृत्वा कृष्णबाहुबलाश्रयात् । ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ।

इदम् मे महत् दुःखं वर्त्तते हृदि नित्यदा । कृत्वा ज्ञातिव्यमिमं महान्तं लोभकारितं ।

सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुतान् प्रियान् । जयोऽयमजयाकारो भगवन् प्रतीभाति मे ।

किमु वक्ष्यति वार्ष्णेयो वधूर्ध्वं मधुसूदनं । दारकावाभिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिं ।

द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा । अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव मां ।

इदमन्यच्च भगवन् यत्त्वा वक्ष्यामि नारद । मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्धा दुःखेन योजितः ।

यः स नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरोधो रणे । सिंहदर्पगतिक्रीमान् घृणी दाता यतव्रतः ।

आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्राऽस्माकं रणे रणे ।
 शीघ्रास्त्रिचयोधी च कृती चाहुतविक्रमः । गूढात्पन्नः सुतः कुन्धा भ्राताऽस्माकममौ किल ।
 तोयकर्षणि तं कुन्ती कथयामास सूर्यजं । पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ।
 मञ्जूषायां समाधाय गङ्गास्नातस्यमज्जयत् । यं सुतपुत्रं लोकोऽयं राधेयश्चाभ्यमन्यत ।
 स ज्येष्ठपुत्रः कुन्धा वै भ्राताऽस्माकञ्च मातृजः । अजानता मया भ्राता राज्यसुभेन घातितः ।
 तन्मे ददति गात्राणि तूत्तराशिमिवानलः । न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
 नाहं न भीमो न यमो स त्वस्मात्वेद सुव्रतः । गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतं ।
 अस्माकं शमकामा वै त्वञ्च पुत्रो ममेत्यथ । पृथाया न हतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
 अथ पश्चादिदं मातर्थवोचदिति नः श्रुतं । न हि शय्याम्यहन्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ।
 अनार्थत्वं नृशस्त्रञ्च कृतघ्नत्वं हि मे भवेत् । युधिष्ठिरेण सन्धिं हि यदि कुर्यां मते तव ।
 भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः । सोऽहं विजित्य समरे विजयं सहकेशवं ।
 सन्धास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् । तमुवाच किल पृथा पुनः पृथुलवक्त्रं ।
 चतुर्णां मेऽभयन्देहि कामं युध्यस्व फाल्गुनं । सोऽब्रवीन्भ्रातरं धीमान्प्रेमामां कृताञ्जलिः ।
 प्राप्तान्विषङ्गास्यतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् । पञ्चैव हि सुता देवि भविष्यन्ति तव भुवाः ।
 सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने । तं पुत्रगृह्णीतु भूया माता पुत्रमयाब्रवीत् ।
 भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वांया येषां स्वस्ति चिकीर्षसि । एवमुक्त्वा किल पृथा विस्मज्ज्योपययौ गृहान् ।
 सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः । न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा विभो ।
 अथ शूरो महेष्वासः पार्थनाजौ निपातितः । अहन्त्वज्ञासिषं पश्चात्सर्वोदर्थं द्विजोत्तम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनाम्रभो । तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिनः ।
 कर्णार्जुनसहयोऽहं जयेयमपि वासवं । सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा स शाम्यति । यदा ह्यस्य गिरो रुक्ताः शृणोमि कटुकोदयाः ।
 सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहृत्तैषिणः । तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
 कुन्धा हि सदृशौ पादौ कर्णश्चेति मतिर्बभूव । सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह ।
 कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् । कथन्तु तस्य संगमि पृथिवी चक्रमगमत् ।
 कथन्तु शत्रो भ्राता मे तन्मे लं वक्तुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वन्तः सर्वं यथातथं ।
 भवान् हि सर्वविदिषो लोके वेद कृताकृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु मुनिर्भारदो वदताम्बरः । कथयामास तत्सर्वं यथा शत्रुः स सुतजः ।

॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । न कर्णार्जुनयोः किञ्चिदविषद्यं भवेद्गुणे ।

गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ । तन्निबोध महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ।

सत्त्वं स्वर्गं कथङ्गच्छेच्छस्तपूतमिति प्रभो । सङ्घर्षजननसास्त्रात्कन्यागर्भो विनिर्जितः ।
 स बासलेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः । चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठाङ्गनुर्वेदं गुरोस्तदा । १०
 स बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च लाघवं । बुद्धिञ्च तव राजेन्द्र यमयोर्विजयं तथा ।
 सखाञ्च वामदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः । प्रजानामनुरागश्च क्षिप्तयानो व्यदह्यत ।
 स मन्थमकरोद्वात्ये राज्ञा दुर्योधनेन च । युष्माभिर्विजित्यसंदिष्टो देवाद्यापि स्वभावतः ।
 सर्वोधिकमयालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयं । द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णे वचनमब्रवीत् ।
 ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्त्तनं । अर्जुनेन समञ्चाहं युध्येयमिति मे मतिः । १५
 ममः शिष्येषु च स्नेहः पुत्रे चैव तव ध्रुवं । त्वत्प्रसादाच्च मां ब्रूयुरहतास्त्रं विचक्षणाः ।
 द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फाल्गुनं प्रति । दौरातयश्चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ।
 ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणे विद्यात् यथावचरितव्रतः । क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथञ्चन ।
 इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामय्य प्रतिपूज्य च । जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतम्प्रति ।
 स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । ब्राह्मणे भार्गवोऽस्मीति गौरवेणभ्यगच्छत् । २०
 रामस्त प्रतिजयाह पृष्ट्वा गोचादि सर्वशः । स उक्तः स्वागतश्चेति प्रीतिमांश्चाभवदृशं ।
 तत्र कर्णस्य वमता महेन्द्रे स्वर्गमस्मिते । गन्धर्व्वैराचसैर्यैर्देवैश्चासीत्समागमः ।
 स तत्रेवस्वस्वमकरोद्गुणश्रेष्ठात् यथाविधि । प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवदानवरक्षसां ।
 स कदाचित्समुद्रान्ते विचचाराश्रमान्तिके । एकः खड्गधनुष्याणिः परितक्राम सूर्य्यजः ।
 सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः । जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया । २५
 तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् । कर्णः प्रसादयंश्चैवमिदमित्यब्रवीद्वचः ।
 अबुद्धिपूर्व्वं भगवन् धेनुरेषा हता तव । मया तत्र प्रसादश्च कुरुष्वेति पुनः पुनः ।
 तं स विभ्रोऽब्रवीत्कुहो वाचा निर्भर्त्सयस्त्रिव । दुराचार बधाहंस्त्रं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
 येन त्रिस्पृहं मे नित्यं यदर्थं घटमे भृशं । युध्यतस्तेन ते पापं चक्रं भूमिर्घसिष्यति ।
 ततश्चक्रे महीयस्ते मूर्खानिं ते विचेतसः । पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नैराधम । ३०
 यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम । प्रमत्तस्य तथाऽरातिः शिरस्ते पातयिष्यति ।
 शतः प्रसादयामास ततस्तं द्विजसत्तमं । गोभिर्द्वनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ।
 न हि मे व्याहृतं कुर्यात्सर्व्वलोकोऽपि वै मृषा । गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्य्यक्तत्ते समाचर ।
 इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णे दैन्यादधोमुखः । राममभ्यगमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि कर्णश्रापकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्य बाह्वीर्य्येण प्रणयेन दमेन च । तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशूश्रूषया तथा । ३५
 तस्मै स विधिवत्कृत्तं ब्रह्मास्त्रं मनिवर्त्तनं । प्रोवाचाखिलमव्ययं तपस्वी तत्तपस्विने ।
 विदितास्त्रस्ततः कर्णे रममाणोऽग्रमो भृगोः । चकारैवन्धनुर्व्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ।

ततः कदाचिद्भामस्तु चरन्नाश्रमममिकात् । कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्षितः ।
 सुस्वाप शामदन्त्यो वै विसन्ध्यात्यक्षवैष्टदः । कर्णश्रोत्राङ्ग आधाय गिरः क्लान्तमना गुरुः ।
 अथ कृमिः क्लेशमेदोमांसशोणितभोजनः । दाहणो दाहणस्यैः कर्णश्रोत्राङ्गमागतः । ८०
 स तस्योहमयासाद्य विभेदं हृदिराशनः । न चैनमशक्तं चेत्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ।
 स दृश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्यजः ।
 कर्णस्तु वेदनं धैर्य्यादसृष्टां विनिगृह्य तां । अकल्पयन्नस्य ययन् धारयामास भार्गव ।
 यदास्य हृदिरेशाङ्गं परित्यृष्टं भृगूदहः । तदाऽबुध्यत तेजस्यो सन्नस्येदमब्रवीत् ।
 अहोऽस्यशुचिताम्नातः किमिदं विद्यते त्वया । कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम । ८५
 तस्य कर्णक्षदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणं । ददर्श रामस्तं चापि कृमिं शूकरवन्निभं ।
 अष्टपादन्तोच्छदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतं । रोमभिः सन्निरङ्गाङ्गमलकं नाम नामतः ।
 स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवाहयत् । तस्मिन्नेवाष्टजि क्षिप्रस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततोऽन्तरीचे ददृशे विश्वरूपः करालवान् । राक्षसो लाहितघोवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ।
 स रामं प्राञ्जलिभूत्वा बभौ पूर्णमानसः । स्तुतिं ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतं । ९०
 मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं मे भवता कृतं ।
 तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् । कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ।
 सोऽब्रवीदहमांसं प्राग्देशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ।
 सोऽहं भृगोः सुदयिता भार्यामपहरं वलात् । मन्वर्षेभिश्रापेन कृमीभूतोऽपतं भुवि ।
 अत्रवीद्विह स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूर्खेणैवाश्रयः पाप निरयं प्रतिपत्यसे । ९५
 शापस्थान्तो भवेद्भ्रात्रित्येवं तमथाब्रुवं । भविता भार्गवाश्रमादिति मामब्रवीद्भृगुः ।
 सोऽहमेतां गतिं प्राप्नो यथा ह्यकुशलस्तथा । त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापघोनितः ।
 एवमुक्त्वा नमस्कृत्य यथैव रामं महासुरः । रामः कर्णञ्च सकोधमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् । ललितस्यैव ते धैर्य्यं कामया सत्यमुच्यतां ।
 तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् । ब्रह्मचरान्तरे जातं सूतं मां विद्धि भार्गव । १००
 राधेयः कर्णं दत्ति मां प्रवदन्ति जना भुवि । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मसत्त्वलुब्धस्य भार्गव ।
 पिता गुरुर्न सन्देहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः । अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्निके ।
 तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहसन्निव । भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिं ।
 यस्मान्निष्ठोऽचरितो ह्यस्तलोभादिह त्वया । तस्मादितस्त ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ।
 अन्यत्र बधकालान्ते सदृशेन समेधुषः । अत्राह्वाणेन हि ब्रह्मा भुवं तिष्ठेत्कदाचन । १०५
 गच्छेदानीं न ते स्थाणमनृतस्येह विद्यते । न त्वया सदृशो युद्धे कश्चिद्यो भविता युधि ।

एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम ह । दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मितीति चाब्रवीत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णस्यास्त्रप्राप्ते हृतीषोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्तु समवायेवं शस्त्रं भार्गवमन्दनात् । दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ।
 ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयम्बरैः । कलिङ्गविषये राजन् राक्षसिवाङ्गदस्य च ।
 श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत । राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ।
 श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवान् । रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ।
 ततः स्वयम्बरं तस्मिन् सम्पृच्छते महीसुवे । समापेतुर्नृपतयः कन्यार्थं नृपसक्तम् ।
 शिशुपालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च । कपोतरोमा नीलस्य हृत्को च वृद्धविक्रमः ।
 शृगालस्य महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः । अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरस्य नामतः ।
 रतेऽप्यन्ये च बहवो दक्षिणा दिशमाश्रिताः । खेच्छाचार्य्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ।
 काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे शृङ्गजान्मन्दप्रभाः । सर्वे भासुरदेहाश्च व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
 ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत । विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्धरात्रिता ।
 ततः संश्रव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत । अत्यकामद्वार्त्तराष्ट्रं सा कन्या वरवाणिनी ।
 दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षधत्त लाङ्गनं । प्रत्यवेधत्त तां कन्यामसक्त्य नराधिपान् ।
 स वीर्यमदमन्तत्वाङ्गीभ्रष्टाणावुपाश्रितः । रथमारोय्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ।
 तमन्वयाद्रथी खड्गी बह्वगोधाङ्गुलिचवान् । कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ।
 ततो विमर्दः समहान् राज्ञामासीद्युत्सतां । सज्जतां तनुनाणि रथान् योजयतामपि ।
 तेऽभ्यधावन्त सकोधाः कर्णदुर्योधनावुभौ । शरवर्षाणि भुञ्जन्तो मेघाः पर्वतधारिव ।
 कर्णस्तेषामापततामैकैकेन शरेण ह । धनूषि च शरांश्चान्यान्यातयामास भूतले ।
 ततो विधनुषः कांसित्कांसिदुष्टतर्कामुकान् । कांसिदुष्टहृता वाणान् रथशक्तिगदास्तथा ।
 लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः । हतस्ततांश्च भूयिष्ठान् स विजिग्ये नराधिपान् ।
 ते स्वयं वाहयन्तोऽश्वान् याहि याहीति वादिनः । व्यपेक्षते रणं हिला राजानो भयमानसाः ।
 दुर्योधनस्तु कर्णेन पात्यमानोऽभ्ययान्तदा । हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाङ्गयं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्योधनस्य स्वयम्बर कन्याहरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ आविष्कृतबलं कर्णं श्रुत्वा राजा समागधः । आह्वयदै रथेनाजौ जरासन्धो महीपतिः ।
 तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुर्द्वयोः । युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्धताः ।
 क्षीणवाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ मही गतौ । बाणभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ।
 बाणकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽय युध्यतः । बिभेद सन्धिं देहस्य जरया क्षेपितस्य हि ।
 स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः । प्रीतोऽस्मोत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ।

प्रोत्था ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ । अङ्गुलि नरभार्दूल स राजासीत् सपत्नजित् ।

पालयामास चत्वारः कर्णैः परवक्त्रार्दनः । दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ।

१२५

एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सीढभविस्तौ । लङ्कितार्धं सुरेभ्यः भिक्षिते वर्षकुण्डले ।

स दिव्ये सहजे प्रादात् कुण्डले परमार्चिते । सहजं कवचं चापि मोहितो देवमाधया ।

विमुक्तः कुण्डलाभ्याश्च सहजेन च वर्ष्मणा । निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ।

ब्राह्मणस्यापि शपेन रामस्य च महात्मनः । कुण्डाश्च वरदानेन भावया च शतक्रतोः ।

भीभावमानास्त्रंस्थायां रथस्याङ्गानुकीर्तनात् । ब्रह्मतेजोवधाचापि वासुदेवनेन च ।

१२६

रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च । कुबेरद्वीपयोश्चैव कपस्य च महात्मनः ।

अस्ताणि दिव्यान्यादाय युद्धे नाड्योवधन्वना । हतो वैकर्त्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ।

एवं शस्त्रसत्त्व भ्राता बभ्रुभिश्चापि वसितः । न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णवोर्ध्वक्षयने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्ता देवर्षिर्बिरराम स नारदः । युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्द्विधा शोकपरिभुतः ।

तन्दीनमनसं शृण्वं शोकोपहतमातुरं । निःश्वसन्तं यथा नामं पथ्ये मुनयर्षे तथा ।

१२७

कुन्ती शोकपरीताङ्गो दुःखोपहतचेतना । अश्ववीर्यधुराभावा काले वचनमर्थवत् ।

युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि । क्वहि शोकं महाप्राज्ञ शृणुष्वेदं वचो मम ।

यतितः स मया पूर्वमैवाहं ज्ञापयितुं तव । भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ।

यदाद्यं हितकामेन सुहृदा हितमिच्छता । तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चापतः ।

न चैनमशकङ्गानुरहं वा शेषकारणैः । पुरा प्रत्यनुनेतुं वा गन्तुं वाऽप्येकतां त्वया ।

१२८

ततः कालपरोतः स वैरस्थोद्धरणे रतः । प्रतीपकारी शुभाकमिति शेषेणितो मया ।

इत्युक्तो धर्मराजस्तु भावा वाप्याकुलचेतनः । उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।

भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच तं । शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः ।

न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्येवं दुःखसमन्वितः । स राजा पुत्रपौत्राणां सम्बन्धिसुहृदां तथा ।

स्मरन्तुद्विप्रहृदयो बभूवोद्विप्रचेतनः । ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।

१२९

निर्व्वेदमगमङ्गीमान् राजा सन्नापपीडितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्तोत्रोपि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः । शृणोच दुःखसन्तप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथं ।

आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःस्वसं पुनः पुनः । दृष्ट्वाऽङ्गुलिमुवाचेदं वचनं शोककर्षितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्वैद्यमाचरिष्यामो वृष्णान्वकपुरे वयं । ज्ञातोन् निष्पुरुषान् कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिं ।

अमित्रान् नः समुद्धृत्वा वृत्तार्थाः कुवरः कृताः । आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ।

१३०

धिगस्तु चाक्षमाचारं धिगस्तु बलपौरुषं । धिगस्तुर्मर्धं येनेमामापदं गमिता वयं ।

साधु क्षमा दमः शौचं सवैराग्यं क्षामत्सरः । अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणः ।
 वयं तु लोभान्मोहाच्च दम्भे मानं च संश्रिताः । इमामवस्थामापन्ना राज्यलाभबुभुक्षया ।
 चैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान् कश्चित्प्रहर्षयेत् । बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा प्रथिव्यां विजयेषिणः ।
 ते वयं प्रथिवीहेतोरवस्थान् प्रथिवीश्वरान् । सम्परित्यज्य जीवामो हीनार्थी हतबान्धवाः ।
 १६५
 आमिषे गृह्यमानानामशुभं नः शुभमिव । आमिषे चैव नो हीष्टमामिषस्य विवर्जनं ।
 न प्रथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः । न गवाश्चेन सर्व्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ।
 काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः । मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयं ।
 बह्वक्त्याणसंयुक्तानिच्छन्ति पितरः सुतान् । तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च तितिक्षया ।
 उपवासैस्तथेज्याभिर्भ्रतकौतुकमङ्गलैः । लभन्ते मातरो गर्भास्तास्मान्दृश्यं विभ्रति ।
 १७०
 यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि । सम्भाविता जातबलास्ते दद्युर्धृदि नः सुखं ।
 इह वाऽमुत्र वा चेति कृपणाः फलहेतुकाः । तामामयं समारम्भो निर्वृत्तः केवलोऽफलः ।
 यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः । अभुङ्क्ता पार्थिवान्भागान् क्षणान्यनपहाय च ।
 पितृभ्या देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयं । यदैषाममन्यमितरौ जातकामावुभावपि ।
 सञ्जातबलरूपेपु तदैव निहता नृपाः । संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षसमञ्जसः ।
 १७५
 न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कर्हिचित् । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च हता एव हि ते हताः ।
 न चेत्सर्व्वामयं लोकान् प्रपश्येत स्वकर्मेणा । वयमेवास्य लोकस्य विनाशि कारणं स्मृताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तत् सर्व्वं प्रतिपत्स्यति । सदैव निहतिप्रज्ञो देष्टा मायोपजीवनः ।
 मिथ्यावृत्तश्च मततमस्मास्त्रनपकारिषु । न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितं ।
 न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्थो गीतवादिनं । नामात्यसुहृदा वाक्यं न च श्रुतवतां श्रुतं ।
 १८०
 न दत्तानि परार्द्धानि न भूर्न द्रविणगमः । अस्मद्वेषेण सन्तप्तः सुखं नलोषु विन्दति ।
 वृद्धिमस्मासु तां दष्टा विवर्णा हरिणः कृशः । धृतराष्ट्रश्च नृपतिः सौमलेन निवेदितः ।
 तं पितापुत्रगृह्णित्वा दनुमेनेऽनये स्थितं । अनवेक्ष्यैव विदुरं गाङ्गेयश्च महामतिं ।
 अमंशयं क्षयं राजा यथैवाहं तथा गतः । अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगं ।
 पतितो यशसो दीप्तात् घातयित्वा सहोदरान् । इमौ हि वृद्धौ शोकाग्नौ प्रलिप्य स सुयोधनः ।
 १८५
 अस्मदपेक्षसन्तप्तः पापबुद्धिः सदैव हि । को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने ।
 यथाऽमावृक्तवान्वाक्यं युयुत्सुः कृष्णसन्निधौ । आत्मनो हि वयं दोषाद्विनष्टाः शाश्वतोः समाः ।
 प्रदहन्तो दिशः सर्व्वा भास्करा द्रव तेजसा । सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मतिः प्रयहं गतः ।
 दुर्य्याधनक्षते क्षेतत्कुलं नो विनिपातितं । अवधानां बधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाच्यतां ।
 १९०
 कुलस्थायान्त्वनकरणं दुर्मतिं पापकारिणं । राजा राष्ट्रेभ्यं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोषति ।
 हताः शूराः कृतं पापं विषयः खो विनाशितः । हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां हन्त्यद्यत्सै ।

धनञ्जय कृतं पापं कथ्येणेनापहृत्यते । ख्यापनेनानुतपेन दानेन तपसाऽपि वा ।
 निवृत्त्या तीर्थगमनात् अतिस्त्रुतिजपेन वा । त्यागवाञ्छ पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ।
 त्यागवान् जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा । प्राप्तवत्त्वा कृतमतिवैश्व सन्त्यजते तदा ।
 स धनञ्जय निर्दोश मुनिज्ञानसमन्वितः । वनमामक्य वः सर्वान् गमिष्यामि परन्तप । १८३
 न हि कृत्स्नतपो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः । परिग्रहवता तस्मै प्रत्यक्षमरिस्तदन ।
 मया सृष्टं तु पापं हि परिग्रहमभीष्टता । जन्मत्रयनिमित्तञ्च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
 स परिग्रहममृत्युञ्ज कृत्स्नं राज्यं तथैव च । गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विभोक्तो विज्वरस्ताया ।
 प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं चेमां निहतकण्डकां । न ममार्थोऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुरुसत्तम ।
 इत्येवमुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । व्युपारमत तं पार्थः कनोद्यान् प्रत्यभाषत । १८४
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरपरिदेवनाथां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथार्जुन उवाचेदमधिसिन् इवाचमी । अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ।
 दर्शयन् स तदात्मानमुपमुपपराक्रमः । स्मयमानो महातेजाः सङ्कपी परिसंलिङ्गन् ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अश्वो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैकृत्यमुत्तमं । यत्कृतवानुप कर्म त्वज्येयाः श्रियमुत्तमां ।
 शत्रून् हत्वा महो लब्ध्वा स्वधर्मलोपपादिनां । एवंविधं कथं सर्वं त्वज्येया बुद्धिस्तापवात् ।
 क्रीवस्येह कुतो राज्यं दीधेस्तुच्छ वा पुनः । किमर्थं च महोपालानबधीः कोधमूर्च्छितः । १८५
 यो ह्याजिजीविषुर्मैत्र्यं कर्मणा येन केनचित् । समारम्भान् बुभूषेत हतस्तस्तिरकिञ्चनः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातो न पुन्यपशुसंहितः । कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमासाद्य जीवतः ।
 सन्त्यज्य राज्यसृङ्खले लोकोऽयं किं वदियति । सर्वारम्भान् परित्यज्य हतस्तस्तिरकिञ्चनः ।
 कस्मादशंससे मैच्छं कर्तुं प्राकृतवत्प्रभो । अस्मिन्नाजकुले जातो जित्वा कृत्वा वसुधरां ।
 धर्मार्थावस्थितौ हित्वा वनं भौख्यात्प्रतिष्ठसे । यदिमानि हवीषीह विमयिष्यन्त्यसाधवः । १८६
 भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषं । आकिञ्चन्यमनांशमिति वै न श्रवोऽश्रवीत् ।
 कृत्वा नृश्रेष्ठं ह्यधने धिगस्तधनतामिह । अश्वस्तनमृषोणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
 यन्निवमं धर्ममित्याहुर्द्वन्नादेष प्रवर्तते । धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्त सः ।
 द्वियमाणे धने राजन् वधं कस्य क्षमेमहि । अभिशप्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितं ।
 दारिद्र्यं पातकं लोके न तच्छंसितुमर्हति । पतितः शोचते राजन्निर्द्वन्द्वश्चापि शोचते । १८७
 विशेषं नाधिगच्छामि निर्द्वन्द्वस्वावरस्य च । अर्थेभ्यो हि विद्वेद्विभ्यः सम्भूतेभ्यस्तत्ततः ।
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वन्तेभ्य इवापगाः । अर्थोद्गर्भश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
 प्राणयाचाऽपि लोकस्य विनाऽर्थं न प्रसिध्यति । अर्थेनेह विहीनस्य पुरुषस्यान्तप्रेथसः ।
 विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः प्रीप्ते कुसरितो यथा । यथार्थास्तस्य मिवाणि यथार्थास्तस्य बान्धवाः ।
 यथार्थाः स पुमान् लोके यथार्थाः स च पण्डितः । अधनेनार्थकाभेन नार्थः शक्यो विधितस्तदा । १८८

अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः । धर्मः कामश्च हर्षश्च धृतिः क्रोधः क्रुतं मदः । २१५
 अर्थदेतानि सर्वान्णि प्रवर्तन्ते नराधिप । धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्द्धते ।
 नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम । नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्धर्मः प्रभवति शैलादभि नदी यथा । यः कृशासः कृशगवः कृशमृत्यः कृशातिथिः ।
 स वै राजन् कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः । अवेक्ष्य यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
 राजन् किमन्यज्जातीनां वधाद्बुध्यन्ति देवताः । न चेद्धर्मव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् । २१६
 एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः । अध्येतव्या च यो नित्यं भवितव्यं विपश्चिता ।
 सर्वथा धनमाहार्यं यदृथं चापि यत्नतः । द्रोहादेवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
 द्रोहात्किमन्यज्जातीनां गृह्यन्ते येन देवताः । इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ।
 अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च । कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ।
 न पश्यामोऽनपकृतं धनं किञ्चित्कश्चिद्वयं । एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमं । २१
 जित्वा ममेयं भुवते पुत्रा इव पितुर्हूने । राजर्धेयोऽपि ते स्वर्गो धर्मो ह्येषां निरुच्यते ।
 यथैव पूर्णोदुद्धेः स्यन्दन्यापो दिशो दध् । एवं राजकुलाद्विप्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ।
 आसीदियं दिल्लीपस्य नृगम्ह नृपस्य च । अम्बरीषस्य माम्भातुः पृथिवो सा त्वयि स्थिता ।
 स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः सम्प्राप्तः सर्वदक्षिणः । तस्मै यजसे राजन् प्राप्तस्त्वं राज्यकल्षिषं ।
 येषां राजाऽश्वमेधेन यजति दक्षिणावता । उपेत्य तस्यावष्टयं पूताः सर्वे भवन्ति ते । २२
 विष्णुरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे । जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ।
 शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुंश्रुम । महान् दाशरथः पन्था मा राजन् कुपयं गमः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुञ्चते तावदेकाग्रो मनः श्रोत्रेऽन्तरात्मानि । धारयस्वेति तच्छ्रुत्वा रोचेत वचनं मम ।
 साधुगम्यमहं मार्गं न जातु तत्क्षणे पुनः । गच्छेयं तं गमिष्यामि हित्वा यान्यसुखान्युत ।
 क्षेम्यैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ मां । अथवा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु । २३
 हित्वा यान्यसुखार्चारं तथमानो महत्तपः । अरक्षे फलमूलाग्रो चरिष्यामि मृगैः सह ।
 जुहानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपसृजन् । कृशः परिमिताहारस्त्वर्ध्वीरजटाधरः ।
 शीतवातातपस्रहः क्षुत्पिपासाश्रमकमः । तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोधयन् ।
 मनःकर्षमुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः । मुदितानामरक्षेषु वसतां मृगपक्षिणां ।
 अजिघ्रन्पशूनान् गन्धान् फुल्लानां वृक्षवीरुधां । नामारूपान्धने पश्यन् रमणीयान्बनैकशः । २४
 वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनां । नाप्रियाणाञ्चरिष्यामि किं पुनर्योमवासिनां ।
 एकान्तशैली विमृशन् पकापक्वेन वर्त्तयन् । पितृन्देवांस्य वन्येन वाग्भिरद्विष्य तर्पयन् ।
 एवमारण्यशस्त्राणामुपसुधतरं विधिं । सेवमानः प्रतीक्ष्यो देहस्यास्य समापनं ।

अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्नस्यतौ । चरन् भैचं मुनिमुष्टः क्षपयिष्ये क्लेशवरं ।
 पांशुभिः समभिष्कल्यः शून्यागारप्रतिश्रवः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः । १५५
 न शोचन् प्रहृष्टश्च तुल्यनिन्द्यात्मसंस्तुतिः । निराशोर्षिर्धर्मो भूत्वा निदोदो निष्परिग्रहः ।
 आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धवधिराकृतिः । अकुर्व्याणः परैः काश्चित्सन्निदं जातु कैरपि ।
 जङ्गमाजङ्गमान् सर्वानविहिंसंस्तुतिर्धनम् । प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ।
 न चाप्यवहसन् कश्चिन् कुर्वन् भृकुटीः कश्चित् । प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ।
 अपृच्छन् कस्यचिन्मार्गं प्रव्रजन्नेव केनचित् । नादेशं न दिशं काश्चिद्वन्मुमिक्षन्निषेधतः । १५६
 गमने निरपेक्षश्च पञ्चादनवलोकयन् । शृजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्वसस्वावरवर्त्मकः ।
 स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्मृगशान्त्यपि । हृद्धानि च विहृद्धानि तानि सर्वान्प्रचिन्तयन् ।
 अल्पं वा स्वादुभोज्यं वा पूर्वलाभाभेन जातचित् । अन्येष्वपि चरन् स्वाभमलाभे सप्त पूरयन् ।
 विधूमे न्यस्तमुषले ध्यङ्गारे भुक्तवज्जने । अतीतपाचसस्तरि काले विगतभिषुके ।
 एककालं चरन् भैचं चीनय दे च पञ्च वा । स्युहापाद्यं विमुष्याद्यं चरिष्यामि मघीनिमां । १५७
 अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपाः । न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न मुमुर्षुवदाचरन् ।
 जीवितं मरणञ्चैव नाभिनन्दन् च द्विवन् । वास्तविकं तच्छतो वाऽऽश्नन्दन्नेनैकमुद्यतः ।
 नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः । याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
 सर्वान्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः । तेषु नित्यमशक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः । १५८
 अपरित्यक्तसङ्कल्पः सुनिर्निष्ठात्मकस्तपः । विमुक्तः सर्वसङ्गंभ्या व्यतीतः सर्ववानुरागः ।
 न वधे कस्य चिन्तिष्ठन् मधर्षी मातरश्चनः । वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शान्तीं ।
 दृष्ट्वायदिह महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः । कुशलाकुशलान्येके ह्यत्वा कर्माणि मानवाः ।
 कार्यकारणसंक्षिप्तं स्वजनं नाम विभ्रति । आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं क्लेशवरं ।
 प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् । एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्याविष्टो रथचक्रवत् ।
 समेति भूतगामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् । जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ।
 अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखं । दिवः पतन्तु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।
 को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् । ह्यत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विविधलक्षणं ।
 पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते । तस्मात्प्रज्ञासूतमिदं चिरात्प्राप्त्यत्युपस्थितं ।
 तन्मात्रं प्रार्थये स्थानमवयं शान्तं भुवं । एतया सततं धृत्या चरन्नेवंप्रकारया । १५९
 जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं । देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि धुधिष्ठिरवाक्ये नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ श्रोत्रियस्त्वैव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैवा तर्क्याथदर्शिनी ।
 आलस्ये कृतचित्तस्तस्य राजधर्मानुसूयतः । विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ।

समाऽनुकम्पा कारुण्यमानुशंसं न विद्यते । साक्षमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ।
 यदोभां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीं । शस्त्रं न वै पश्यीष्यामो न बधियाम कक्षम । १५०
 भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात् । न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिता ।
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः । स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनं ।
 आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः । हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः सत्तर्कविदो विदुः ।
 ते सदेवा हतास्माभीराज्यस्य परिपन्थिनः । तान् हत्वा भुङ्क्ष्वर्ध्वेण युधिष्ठिर महीमिमं ।
 यथा हि पुरुषः स्वात्मा कूपमप्राप्य चोदकं । पङ्कदिग्धो निवर्त्तत कर्मदं नस्तथोपमं । १५१
 यथारुह्य महावृक्षमपङ्क्त्य ततो मधु । अप्राप्य निधनं गच्छेत्कर्मेदं नस्तथोपमं ।
 यथा महान्तमभ्रानमाश्रया पुरुषो ब्रजन् । स निराशो निवर्त्तत कर्मतश्चस्तथोपमं ।
 यथा शून्यं घातयित्वा पुरुषः कुरुनन्दन । आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथाविधं ।
 यथाऽन्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया । कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथोपमं । १५२
 वयमेवात्र गर्ह्या हि यद्वयं मन्दचेतसं । त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ।
 बधं हि बाहुवलिनः कृतविद्या मनस्विनः । क्षीवस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ।
 अगतीकगतीनस्माद्यष्टार्थानर्यसिद्धये । कथं वै नाबुपश्येयुर्जनाः पश्यत यादृशं ।
 आपत्काले हि भंन्यासः कर्त्तव्य इति शिष्यते । जरथाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन वा ।
 तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्रागं न परिचक्षते । धर्मार्थतिक्रमञ्चैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शनः ।
 कथं तस्मात्समुत्पन्नास्त्रिष्टास्तदुपाश्रयाः । तदेव मृन्दां भाषेयुधाता तत्र न गर्ह्यते । १५३
 श्रिया विहीनैरधनैर्नासिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतं ।
 शक्यन्तु मौण्ड्यामास्थाय विभ्रतात्माबमात्मना । धर्मच्छद्म समास्थाय च्यवितुं न तु जीवितुं ।
 शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुं । अविभ्रता पुष्पपौत्तान्देवर्षीनतिथीन्पितृन् ।
 नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः । तथाऽन्येन प्रकारेण पुष्पमाजर्न ते जनाः ।
 यदि भंन्यासतः सिद्धिं राजन् कश्चिदवाप्नुयात् । पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः । १५४
 एते हि नित्यभंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः । अपरिग्रहवन्तश्च सततं ब्रह्मचारिणः ।
 अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते । तस्मात्कर्मेव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मेणः ।
 औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः । येषामात्मैव भर्त्तयो नान्यः कश्चन विद्यते ।
 अवेवस यथा सैः सैः कर्मभिर्थापृतं जगत् । तस्मात्कर्मेव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मेणः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमसेनवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । तापसैस्स ह संवादं शक्यं भरतवर्षभ । १५५
 केचिद्गृहान् परित्यज्य वनमभ्यागमन्दिजाः । अजातशत्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवब्रजुः ।
 धर्मोऽयमिति मन्वानाः समृद्धा ब्रह्मचारिणः । त्यक्त्वा भ्रातृन् पितृञ्चैव तानिहोऽश्वत्थपायत ।

तानावभाषे भगवान्यसौ भूत्वा हिरण्ययः । सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विचसाग्निभिः ।

पुण्यं भवति कर्मैदं प्रशस्तश्चैव जीवितं । सिद्धार्थीको गतिं मुखां प्राप्ता धर्मपराश्रयाः ।

॥ अथ उचुः ॥ अथो वताऽयं ब्रह्मनिर्विघ्नसाधनं प्रशंसति । अस्माकमनमर्थं शास्त्रि वयं च विचसाग्निनः । ११०

॥ ब्रह्मनिर्वाच ॥ नाहं युष्मान् प्रशंसामि पङ्कदिग्धान् रजस्तलान् । उच्छिष्टभोजिनो मन्दाश्च वै वो विचसाग्निनः ।

॥ अथ उचुः ॥ इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्यहे । ब्रह्मे ब्रूहि यच्छ्रेयो भूम्भ वै महिमावहे ।

॥ ब्रह्मनिर्वाच ॥ यदि मां नाभिब्रूध्वं विभज्यात्मानमात्मना । ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि चाद्यात्मन्यं हितं वचः ।

॥ अथ उचुः ॥ शृणुमस्ते वचसात् पन्थानो विदितास्तव । नियोगे चैव धर्मात्मन् स्नातुमिच्छाम आधि नः ।

॥ ब्रह्मनिर्वाच ॥ चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काश्चनं वरं । शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः । ११५

मन्त्रोऽयं जातकर्मादिर्जाह्नपणस्य विधीयते । जीवतोऽपि यथाकालं श्रद्धाननिधनादिभिः ।

कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थाः कर्तव्यतमः । कथं मे सर्वकर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्रिरे ।

आत्मानं दृढवादीति तथा सिद्धिरिह्यते । मासार्द्धमासा अतव आदित्यवृत्तिवारकं ।

द्वेहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्मशंशितं । सिद्धिचेचमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ।

अथ ये कर्मनिन्दातो मनुष्याः कापथं गताः । मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्य विद्यते । ११०

देववंशान्पितृवंशान् ब्रह्मवंशान् शाश्वतान् । सन्त्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्यनुतोपयं ।

एतद्दोऽस्तु तपो युक्तं ददामीत्युषिचोदितं । तस्मात्तत्तद्वावस्थानं तपस्वितप उच्यते ।

देववंशान् ब्रह्मवंशान्पितृवंशान् शाश्वतान् । संविभज्य गुरोस्त्वन्तर्द्वै दुष्करमुच्यते ।

देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः । तस्माद्गार्हस्थ्यमुदोढुं दुष्करं प्रववीमि वः ।

तपः श्रेष्ठं प्रजानां वै मूलमेतस्य संशयः । कुटुम्बविधिनाऽनेन यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं । ११५

एतद्विदुस्तपो विप्रा इत्यातीता विमत्सराः । तस्माद्भूतं मध्यमन्तु लोकेषु तप उच्यते ।

दुराधर्वपदश्चैव गच्छन्ति विचसाग्निनः । सायम्प्रातर्विभज्यात्वं स्वकुटुम्बे यथाविधि ।

दन्ताऽतिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च । अवशिष्टानि येऽग्नन्ति तानाज्ज्विघ्नसाग्निनः ।

तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः । लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपसृताः ।

चिदिवं प्राप्य शक्य स्वर्गलोके विमत्सराः । वसन्ति शाश्वताम्पर्षान् जना दुष्करकारिणः । ११०

॥ अर्जुन उवाच ॥ तस्मै तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितं । उत्सृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ।

तस्मात्त्वमपि धर्मांश्च धैर्यमात्मन्य शाश्वतं । प्रशान्तिं पृथिवीं कृत्वा हतामिवाश्रयाधिपं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अविशकुनिसंवादकथने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् । राजानमभिसम्प्रेक्ष्य सर्वधर्माभ्युत्थितः ।

अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातृशक्तमरिन्दमः । व्यूढारस्त्रो महाबाहुस्तस्मात्सो मितभाषिता ।

॥ नकुल उवाच ॥ विशाखद्यूपे देवानां सर्वेषामग्नयस्थिताः । तस्मादिदं महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः । ११५

अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरस्य ये । तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं सम्प्रेक्ष्य पार्थिव ।

वेदेवादापविद्धांश्च तान्निद्धि भृशनासिकान् । न हि वेदेनात्मकुञ्जं विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
 वेद्यानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत । अत्याश्रमानयं सर्वानित्याज्ज्वेदनिश्चयाः ।
 ब्राह्मणाः श्रुतिमन्त्रास्ताद्विबोध जनाधिप । विज्ञानि धर्मलब्धानि क्रतुमुखेष्वास्तुजन् ।
 कृतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृते नरः । अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्द्धं प्रतिष्ठितः । ११०
 आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो । अतिकेतः परिपतन् दृढमूलाश्रयो मुनिः ।
 अयाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । क्रोधवर्धनावनादृत्य पैशुन्यं च विशेषतः ।
 विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । आश्रमांस्तुलया सर्वान् धृताणाज्जर्मेनीषिणः ।
 एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः । समीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गश्च भारत ।
 अयं पन्था महर्षिणामियं लोकविदां गतिः । इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्धभ । ११५
 न यः परित्यज्य गृहान् वनमेति विमूढवत् । यदा कामान् समीक्षेत धर्मवैतंसिको नरः ।
 अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् । अभिमानकृतं कर्म नैतत् फलवदुच्यते ।
 त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलं । श्रमो दमस्तया धैर्यं सत्यं शौचमयार्ज्ववं ।
 यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्थो विधिः स्मृतः । पित्रदेवातिथिकृते समारम्भोऽत्र श्रुते ।
 अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलं । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते । १२०
 त्यागिनः प्रसूतस्येह नोच्छिन्तिर्भियते कश्चित् । अस्तुजदै प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्पयः ।
 मां यत्पुन्यं नोति धर्मात्मा यच्चैर्विधदक्षिणैः । वीरुधैव दृष्टाश्च यज्ञार्थं वै तथैवधीः ।
 पशून्स्यैव तथामेधान्यज्ञार्थानि हवींषि च । गृहस्थाश्रमिणस्तस्य यज्ञकर्म विरोधकं ।
 तस्माद्गार्हस्थ्यमेवैह दुष्करं दुर्लभं तथा । तत्सम्प्राप्य गृहस्था ये पशून्धान्यधनान्विताः ।
 न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषं । स्वाध्याययज्ञा च ययो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे । १२५
 अथाऽपरे महायज्ञान् मनस्वेव वितन्वते । एवं मनःसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
 द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः । सरस्वानि विचित्राणि संज्ञतानि ततस्ततः ।
 मखेष्वनभिसन्धय्य नास्तिक्यमभिगच्छसि । कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ।
 राजसूयाश्रमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः । ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
 तैर्यजस्त महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा । राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुच्यतां । १३०
 अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते । अशान् गाश्चैव दामीश्च करेणूश्च खलङ्कृताः ।
 यामान् जनपदांश्चैव जेजाणि च गृहाणि च । अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्स्याविष्टचेतसः ।
 वयं ते राजकलधो भवियाम विज्ञान्यते । अदातारोऽशरण्यश्च राजकिल्बिषमागिनः ।
 दोषाणामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन । अनिष्टा च महायशैरुल्लासा च पितृस्वधा ।
 तीर्थेष्वनभिसंयुक्त्य प्रजजिष्यसि चेत्प्रभो । क्षिप्त्वाभ्रमिव गन्ताऽसि विलयं मारुतेरितं । १३५
 लोकथोरभयोर्भेष्टो ह्यन्नराले व्यवस्थितः । अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्नोभ्यासकृत्कारकं ।

परित्यज्य भवेत्यागी न हिला प्रतितिष्ठति । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ।

ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छिस्तिर्भियते कश्चित् ।

निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान् शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये । कः पार्थ शोचन्निरतः स्वधर्मो पूर्वैः श्रिते पार्थिवश्रियुते ।

सास्त्रेण धर्मेण पराक्रमेण जित्वा सर्वं सम्भविविद्वाः प्रदाय । नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता न शोचितव्यं भवताऽस्य पार्थ । १००

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

। यहदेव उवाच ॥ न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ।

वाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेऽस्मिन्मुद्विष्टः । यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्विषयां तत्तथाऽस्तु नः ।

शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः । यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुखं तत्तथाऽस्तु नः ।

ह्यचरस्तु भवेन्मृत्युस्त्यज्यं ब्रह्म शान्तं । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शान्तं ।

ब्रह्ममृत्युं ततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ । अदृश्यमानौ भूतानि यो धयेतामसंशयं ।

१०१

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसां प्रतिपत्यते ।

अथाऽपि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा । नष्टे शरीरे नष्टं स्यादुया च स्यात् क्रियापथः ।

तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः । पन्था निवेधितः सद्भिः स निधेयो विजानता ।

खन्धाऽपि पृथिवीं कृत्वा सहस्रावरजङ्गमां । न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्कलं तस्य जीवितं ।

अथ वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः । द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योराख्ये स वर्त्तते ।

१०२

वाह्यान्तरश्च भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ।

भवान् पिता भवांस्तता भवान्भ्राता भवान्गुरुः । दुःखप्रलापानाहर्त्तस्तस्मै त्वं क्षन्तुमर्हसि ।

तथ्यं वा यदि वाऽतथ्यं यन्मयैतन्प्रभाषितं । तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अवाहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे । भ्रातृणां ब्रुवतां तांस्तान्निविधान्वेदनिस्रयान् ।

महाभजनसम्पन्ना श्रीमत्याथतलोचना । अभ्यभाषत राजेन्द्र द्रौपदी योषिताम्बरा ।

१०३

आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितं । सिंहगार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपं ।

अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे । लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।

आमन्य विपुलश्रेणी साक्षा परमवल्लुगा । भर्त्तारमभिसम्प्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ इमे ते भ्रातरः पार्थ शृण्वन्ते स्तोकाका इव । रारास्यमानास्तिष्ठन्ति न चैतान्मिमन्दमे ।

नन्दयैताम्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् । उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ।

१०४

कथं दैतवने राजन्पूर्वमुक्ता तथा वचः । भ्रातृनेतान् स्म सहितान् शीतवातातपाद्वितान् ।

वथं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम गेदिनीं । सम्पुष्पां सर्व्वकामानामाहवे विजयैविणः ।

विरथांश्च रथान् हत्वा निहत्य च महागजान् । संस्तीर्य्य च रथैर्भूमिं सखादिभिररिन्दमाः ।

यजतां विविधैर्यज्ञैः समुद्धैराभ्यर्च्यैः । वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः ।

इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर । कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांसि नः ।
 न क्लीवो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीवो धनमश्नुते । न क्लीवस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पक्ष्वा इवासते ।
 नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्नुते । नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दन्ति भारत ।
 मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः । ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ।
 अशतां प्रतिषेधस्य सताश्च परिपालनं । एष राज्ञो परो धर्मः समरे चापलायनं ।
 यस्मिन् क्षमा च क्रोधस्य दानादाने भयाभये । निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुष्यते ।
 न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया । त्वयेयं पृथिवी लब्धा न सङ्कोचेन चाप्युत ।
 यत्तद्वलमभिप्राणां तथा वीर समुद्यतं । हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैरनुत्तमं ।
 रक्षितं द्राणकर्णभ्यामश्वत्याम्ना हृषेण च । तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्भुङ्क्ष्व वसुम्भरां ।
 जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः । त्वया पुरुषशार्ङ्गल दण्डेन मृदितः प्रभो ।
 जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप । अधरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप । पूर्व्वेण च महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन मन्धितः । भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः । विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ।
 एतान्यप्रतिमेयानि कृत्वा कर्माणि भारत । न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो दिजातिभिः ।
 स त्वं भ्रातृनिमान्दृष्ट्वा प्रतिगन्दस्व भारत । श्ववभानिव समस्तान् गजेन्द्रान्गूर्जितानिव ।
 अमरप्रतिमाः सर्व्वे शत्रुसाहाः परन्तपाः । एकोऽपि हि सुखाद्यैषां मम स्यादिति मे मतिः ।
 किं पुनः पुरुषव्याघ्र पतये मे नरर्षभाः । समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ।
 अनृतं नात्रवीच्छूः सर्व्वज्ञा सर्व्वदर्शिनी । युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ।
 हत्वा राजसहस्राणि बह्वन्याग्रूपराक्रमः । तद्व्यर्थं सम्प्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ।
 येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्व्वे तेऽप्यनुसारिणः । तवोन्मादान्महाराज सेन्मादाः सर्व्वपाण्डवाः ।
 यदि हि स्युरनुमत्ता भ्रातरस्ते नराधिप । बद्धा त्वां नास्तिकैः शार्ङ्गं प्रशासेयुर्वसुम्भरां ।
 कुरुते मूढ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति । धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ।
 भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति । साऽहं सर्व्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 तथा विनाकृता पुत्रैर्थाऽश्मिच्छालि जीवितुं । एतेषां यतमानानां न मेऽद्य वचनं मृषा ।
 त्वं तु सर्व्वां महीं त्यक्त्वा कुरुष्वे स्वयमापदं । यथासां समतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।
 मान्धाता चाम्परीषश्च तथा राजन्विराजसे । प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 सपर्व्वतवनद्वीपां मा राजन्विमत्ता भव । यजस्व विविधैर्धनैर्बुध्दस्वारीन् प्रयच्छ च ।
 धनानि भोगान्वासंसि दिजातिभ्यो नृपोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि त्रैपदीवाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याज्ञसेन्यावचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ दण्डः शान्ति प्रजाः सर्व्या दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुष्मुधाः । ४८५

धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ।

दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवं विद्वन्नुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकं ।

राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वन्ते । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ।

परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वन्ते । एवं सांख्यिके लोके सर्व्यं दण्डे प्रतिष्ठितं ।

दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परं । अन्धे तमसि मज्जेयुर्द्वि दण्डो न पासयेत् । ४८०

यस्माददान्तान्दमयत्यष्टिष्टान्दण्डयत्यपि । दमनादण्डनाचैव तस्मादण्डं विदुष्मुधाः ।

वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणं । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते ।

असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विश्रान्त्यते ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूच्यतः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः । ४८५

नाभीतो यजते राजन् नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ।

नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाहत्वा कर्म दुष्करं । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियं ।

नापन्नतः कीर्त्तिरस्तीह न वृत्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रबधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।

य एव देवा हन्तारस्तान् लोकोऽर्चयते भृशं । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

हन्ता कालस्तथा मृत्युर्व्यायुर्वैश्रवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत । ४८०

एतान्देवान्ममस्थान्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन ।

मध्यस्थान्धर्मभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित्प्रशस्ताः सर्वकर्मसु ।

न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । मत्तैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्ध्वसैर्ध्वलवत्तराः ।

नकुलो मूषिकान्क्ति विडालो मकुलं तथा । विडालमन्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा ।

तानन्ति पुरुषः सर्वान्पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्व्यं जङ्गमं स्यावरेक्ष्य यत् । ४८५

विधानं दैवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ।

विनोतक्रोधवर्धं हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना बधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनं ।

उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यप्राणयापनात् ।

सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कागम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्थयः ।

शामान्निष्क्रम् मुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्माणां दृश्यन्ते परिमोहिताः । ४८०

भूमिं भित्ताषधींश्चत्वा वृक्षादीनण्डजान्प्रहून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।

दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्व्यं मिथन्युपक्रमाः । कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ।

दण्डश्चैव भवेत्लोके विनश्येदुरिमाः प्रजाः । जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्ध्वस्तान् बलवत्तराः ।

मयं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनातः । पश्याग्रयस्य प्रतिशान्तिं भीताः सन्तर्जिता दण्डभयाञ्ज्वलन्ति ।

अन्धन्मम इवेदं स्यान्न प्राज्ञायेत किञ्चन । दण्डस्येव भवेत्सोके विभजन् साध्वसाधुना ।

१४१

येऽपि सन्निवृत्त्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाग्नौ निपीडिताः ।

सर्वे दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शूचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्तते ।

चातुर्वर्ण्यप्रभेदाय सुनीतनयनाथ च । दण्डो विधाया विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुं ।

यदि दण्डात्त्र विभेद्युर्व्यासि आपदानि च । अयुः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ।

न ब्रह्म चाप्यधीयीत कक्ष्याणीं न दुहेत गां । न कन्यादहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ।

४६०

विश्रमोपः प्रवर्त्तते भिद्येरस्त्वर्धेतवः । ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ।

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्द्विषावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ।

चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यद्योक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्या प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न पालयेत् ।

न चोद्वा न बलीवर्ह । नाश्रास्तरगर्हभाः । युक्ता वधेयुर्थानामि यदि दण्डो न पालयेत् ।

न प्रेक्षा वचनं कुर्युर्धं बाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पितृमतो धर्मं यदि दण्डो न पालयेत् ।

४६५

दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वे दण्डे सर्वे विदुर्मुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयस्य प्रतिष्ठितः ।

न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितस्तत्परिविनाशनः ।

हविः श्वाऽपि लिहेद्दृष्ट्वा दण्डस्येवोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।

यदिदं धर्मातो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः । कार्यस्तत्र न शोके वै भुञ्ज्य भोगान् व्यवस्य च ।

सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शूचिवासवः । संवसन्तः प्रियैर्देरैर्भुञ्जानास्त्रास्त्रमुत्तमं ।

४७०

अर्थे सर्वे समारम्भाः समायन्ता न संशयः । स च दण्डे समायन्तः पश्य दण्डस्य गौरवं ।

लोकयान्त्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं । अहिंसा साधुर्हिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ।

नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणं । उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ।

पशूनां वृषणं क्षिप्त्वा ततो भिन्दन्ति मल्लकं । वहन्ति बहवो भारान् बध्नन्ति दमयन्ति च ।

एवं पर्याकुले लोके वितथे जर्जरौकते । तैस्तेन्यायैर्बहाराज पुराणं धर्ममाचर ।

४७५

यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय । अग्निनाञ्जलिं कौन्तेय मित्राणि परिपालय ।

मा च ते निजतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव । न तत्र किल्बिषं किञ्चित्कर्तुं भवति भारत ।

आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतं । न तेन भूण्हा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युश्च्युति ।

अबध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः । अबध्ये चात्मानि कथं बध्ये भवति कस्यचित् ।

यथा हि पुरुषः शाकां पुनः सम्प्रविशेन्नवां । एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ।

४८०

देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्सम्प्रतिपद्यते । एवं मृत्युमुखान्याज्जना ये तत्त्वदर्शिनः ।

रति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः । धैर्यमाख्याय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ।
 राजन्निदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्वविदितं कश्चित् । उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शङ्कम् ।
 न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मनसि मे स्थितं । अतिदुःखास्तु वक्ष्यामि तस्मिन्बोध जनाधिप ।
 भवतः सम्प्रमोहेन सर्वं संश्रयितं कृतं । विह्वलं च नः प्राप्तमवललं तथैव च । ४८५
 कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः । मोक्षमापद्यसे दैन्याद्यया कापुरुषस्यया ।
 अगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव । आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्वविदितं प्रभो ।
 एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप । हेतुमच्च प्रवक्ष्यामि तमिहैकमनाः शृणु ।
 द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा । परस्परं तयोर्जन्म निर्दन्दं नोपलभ्यते ।
 शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नाच संशयः । मानसाज्जायते चापि शारीर इति निश्चयः । ४८६
 शरीरं मानसं दुःखं योऽतीतमनुब्रूयति । दुःखेन लभते दुःखं दावनर्थं च विन्दति ।
 शीतोष्णौ चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः । तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाजः स्वस्थलक्षणं ।
 तेषामन्यतमोऽस्त्रेके विधानमुपदिश्यते । उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनेषां प्रबाध्यते ।
 सर्वं रजस्तम इति मानसाः सुस्थयो गुणाः । तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाजः स्वस्थलक्षणं ।
 तेषामन्यतमोऽस्त्रेके विधानमुपदिश्यते । हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते । ४८७
 कश्चिदुत्तरे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति । कश्चिदुत्तरे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
 स त्वं न दुःखो दुःखस्य न सुखो च सुखस्य वा । न दुःखो सुखजातस्य न सुखो दुःखस्य वा ।
 स्मर्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि बलवत्तरं । अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव क्लिब्यसे ।
 दृष्ट्वा सभागतं कृष्णामेकवक्त्रं रजस्तमं । मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ।
 प्रजाजनं च नगरादजिनैश्च विवासनं । महारथनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमर्हसि । ४८८
 जटासुरात्परिक्षेपं चित्रधनेन चाह्वयं । धैर्यवाच परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ।
 पुनरज्ञातसर्थायां कीचकेन पदा बध्ने । द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि ।
 यच्च ते द्रौपदीभ्रात्र्यां युद्धमासीदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं तप्ते युद्धमुपस्थितं ।
 यच्च नास्ति शरैः कार्यं न मित्रज च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तप्ते युद्धमुपस्थितं ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे । अन्यं देहं समाख्याय ततस्तैरपि योक्ष्यसे । ४८९
 तस्मादधैव गन्तव्यं युध्वास्व भरतर्षभ । परमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्माभिः ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि । एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ।
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिं । पितृपैतामहे वृत्ते प्राधि राज्यं यथोचितं ।
 दिव्या दुर्ध्याधनः पापो निहतः सानुगे युधि । द्रौपद्याः केशपाशस्य दिव्या लं पदवीं गतः ।
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता । बध्ने ते किङ्कराः पार्थ वासुदेवस्य वीर्यवान् । ४९०
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमसेनवाक्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असन्तोषः प्रमादस्य मदी रागोऽप्रशान्तता । बलं मोहोऽभिमानश्चायुदेगैव सर्वशः ।

रभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसे । निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुसुखो भव ।

य इमानखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः । तस्याप्युदरमेकं वै किमिदं त्वं प्रशंससि ।

माङ्गा पूरयितुं शक्यां न मासैर्भरतवर्षभ । अपूर्था पूरयन्तिः कामाद्युवाऽपि न शक्नुयात् ।

यथेदुः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति । अल्पाहारतया त्वं हि जमयोदर्यमुत्थितं ।

आत्मेन्द्रकृते प्राज्ञः करोति विषयं वञ्च । जयोदरं वृथय्या ते श्रेयो निर्जिततया जितं ।

मानुषान् कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि । अभोगिणोऽबलाश्चैव ग्रान्तिं स्थानमनुत्तमं ।

योगक्षेमस्य राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ । मुच्यस्व महतो भारात्प्राग्मेवामिदं श्रय ।

एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विषयं वञ्च । तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्द्य लोभवशा मृगाः ।

विषयान् प्रतिशंस्य संन्यासं कुर्वते यदि । न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्धान्तरं यथा ।

पचाहरेरश्मकुट्टेर्दन्तोऽलूखलिकैस्तथा । अम्भवेर्वायुभक्षैश्च तैरथं नरको जितः ।

यस्मेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशापेदखिलां नृपः । तुल्याश्मकाक्षनो यस्य स कृतार्थो न पार्थिवः ।

सङ्कल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्भयो भव । अशोकं स्थानमातिष्ठस्त्रिह चामुत्र चाव्ययं ।

निरामिषा न भोचन्ति भोचसि त्वं किमामिधं । परित्यज्यामिधं सर्वं मृषा वादात्प्रमोक्ष्यसे ।

पन्थानौ पितृयानस्य देवयानस्य विश्रुतौ । ईजानः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ।

तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन महर्षयः । विमुच्य देहंसे यान्ति मृत्योरविषयं गताः ।

आमिधं बन्धनं शोके कर्षेहोर्कं तथामिधं । ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमग्नौति तत्परं ।

अपि गाथां पुरा गीतां जनकेन वदन्त्युत । निर्दग्धेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ।

अनन्तं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिक्वायां प्रदीप्तायां न मे दक्षति किञ्चन ।

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य न शोच्यान् शोचतो जनान् । जगतीस्थानिवाद्रिक्षो मन्दबुद्धिर्न शेषते ।

दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स चक्षुष्मांस बुद्धिमान् । अज्ञातानाञ्च विज्ञानात्सन्नाधादुद्धिरुच्यते ।

यस्तु वाचं विजानाति मज्जमानमियात्स वै । ब्रह्मभावप्रपञ्चानां वैद्यानां भावितात्मना ।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति । तच्च तच्च विस्तारं ब्रह्म सन्पश्यते तदा ।

ते जनास्तौ गतिं यान्ति नाविदांशोऽल्पचेतनाः । नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तृष्णीभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनेऽब्रवीत् । सन्तप्तः शोकदुःखाभ्यां रजिवाच्छल्यपीडितः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ कथयन्ति पुराणमितिहासमिमं जनाः । विदेहराज्ञः संवादं भार्यया सह भारत ।

उत्सृज्य राज्यं भैक्ष्यार्थं कृतबुद्धिं नरेश्वरं । विदेहराजसहिषी दुःखिता चदभाषत ।

धनान्यपत्यं दाराश्च रजानि विविधानि च । पन्थानं पावकं हिला जनको मौण्ड्यामास्थितः ।

तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यलन्तिमकिञ्चनं । धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमात्मरं ।

तमुवाच समागत्य भर्तारममुतोभयं । कुट्टा ममस्त्रिभो भार्या विविक्ते चेतुर्मदः ।
 कथमुत्सृज्य राज्यं खं धनधान्यसमन्वितं । कापासीं हृत्तिमास्त्राय धानामुष्टिर्मे ते वरः ।
 प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्निचेष्टा चान्यथा तव । यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे सुभ्रूषि पार्थिव ।
 नैते नातिथयो राजन् देवर्षिपितरस्तथा । अथ ब्रह्मास्त्रया भर्तुं मोक्षतोऽयं परिस्रमः ।
 देवतातिथिभिश्चैव पिदभिश्चैव पार्थिव । सर्वैरेतैः परित्यक्तः परित्रजसि निष्क्रियः ।
 यस्त्वं त्रैविद्यटङ्कानां ब्राह्मणानां सहस्रतः । भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्य तैर्मैतिमिच्छसि ।
 श्रियं हि दत्त्वा प्रदोतां त्वं श्वत्सुस्मृतिवीक्ष्यसे । अपुत्रा जननी तेऽद्य कौशल्या चापतिस्त्वया ।
 श्रमी च धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपासते । त्वदाश्रमभिकाङ्क्षन्तः क्षपणाः फलोद्देतुकाः ।
 तांश्च त्वं विफलान् कुर्वन् कं नु लोके गमिष्यसि । राजन् संश्रयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहिषु ।
 नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः । धर्मान् दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुं ।
 स्त्रजो गन्धानलङ्कारावासांसि विविधानि च । किमर्थमभिसन्त्यज्य परित्रजसि निष्क्रियः ।
 निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् । आद्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोऽन्यांस्त्वं पर्युपाससे ।
 खादन्ति हस्तिनं न्यासैः कव्यादा बहवोऽप्युत । बहवः किमयश्चैव किं पुनस्त्वामनर्थकं ।
 य इमां कुण्डिकां भिन्द्यान्निविष्टव्यश्च यो हरेत् । वासद्यापहरेत्तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत् ।
 यस्त्वं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रहः । यदाऽनेन समं सर्वं किमिदं श्रवणीयते ।
 धानामुष्टिरिदार्थश्चेत्यतिज्ञा ते विनश्यति । का चाहं तव को मे त्वं कथं ते मय्यनुग्रहः ।
 प्रशाधि प्रथिवीं राजन्यदि तेऽनुग्रहे भवेत् । प्रासादं शयनं यानं वासांश्चाभरणानि च ।
 श्रिया विहीनैरधनैस्त्वत्कमिन्नैरकिञ्चनैः । सौख्यिकैः सम्भृतानर्थान् यः सन्त्यजति किञ्च तत् ।
 योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि । तयोस्त्वमनन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ।
 सदैव याचमानेषु तथा दन्नाग्नितेषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्जितं ।
 जातवेदा यथा राज्ञादग्ध्रैवोपशान्ति । सदैव याचमानो हि तथा शान्तिरिति वै द्विजः ।
 सतां वै ददतोऽस्त्रश्च लोकेऽस्मिन् प्रकृतिर्भुवा । न चेद्राजा भवेद्दाता कुतः सुखौघकाङ्क्षिणः ।
 अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिन्नवस्तु एव च । अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणोदा भवेत् ।
 गृहस्थेभ्यो विनिर्मुक्ता गृहस्थानेव संश्रिताः । प्रभवन्त्य प्रतिष्ठाञ्च दान्ता विन्दन्त आसते ।
 त्यागान्न भिन्नं विद्यान्न मौष्ण्यञ्च च याचनात् । अजुस्तु योऽर्थं त्यजति न सुखं विद्धि भिन्नं ।
 आसक्तः सक्तवद्भक्षित्वा मुक्तबन्धनः । समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ।
 परित्रजन्ति दानार्थं मुष्ठाः काषायवाससः । सिना बज्रविधैः पात्रैः सस्त्रिन्मनो दृष्टामिषं ।
 त्रयीश्च नाम वार्त्ताश्च त्यक्त्वा पुत्रान् प्रजन्ति ये । निविष्टव्यश्च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ।
 अनिष्कायै काषायमीदार्थमिति विद्धि तं । धर्मध्वजानां मुष्कानां कृतार्थमिति मे मतिः ।
 काषायैरजिनेक्षीरैर्नग्नामुष्कान् गटाभरान् । विभ्रत् साधून् महाराज जय लोकान् जितेन्द्रियः ।

अग्न्यधियाग्निं गुर्वर्थं क्रतुं सपशुदक्षिणम् । ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मरतस्ततः ।

४००

॥ अर्जुन उवाच ॥ तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते । सौऽप्यस्मिन्माहसन्मयो मा मोहवशमन्वयाः ।

एवं धर्ममनुकान्तं सदा दानपरैर्धरैः । अनृषंस्यगुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ।

प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तममाश्रिताः । दृष्टान्नोक्तानवाश्रामो गुरुद्वयोपचायिनः ।

देवतातिथिभूतानां निर्व्यपन्ता वचाविधि । स्नानमिष्टमवाश्रामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वेदाहं तात ब्राह्मणि अपराणि पराणि च । उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।

४०१

आकुलानि च ब्राह्मणि हेतुभिश्चिन्तितानि च । निश्चयस्यैव यो मन्त्रे वेदाहं तं यथाविधि ।

तन्नु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतसमन्वितः । ब्राह्मार्थं तत्त्वतो मन्त्रमवमर्थः कथञ्चन ।

ब्राह्मार्थं स्रष्टुर्दधी यो धर्मनिश्चयकोविदः । तेनप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ।

भ्रातृषौ च दमाश्राय यदुक्तं वचनं तया । न्यायं युक्तञ्च कौन्तेय मीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ।

युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियायां नैपुण्येषु च । न तया सहृदयः कश्चिन्निपु लोकेषु विद्यते ।

४०२

धर्मोऽसृष्टतरं वाच्यं तच्च कुष्ठतरं तया । धनञ्जय न मे बुद्धिमभिप्रक्षितुमर्हसि ।

युद्धब्राह्मविदेव त्वं न दृष्ट्वाः सेवितास्त्वया । संश्रितविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयं ।

तपस्त्यागोऽवधिरिति निश्चयस्त्वेष धीमतां । परं परं व्याच शेषां येषां नैऋयवी मतिः ।

यत्नेतमन्यथे पार्थ न व्याधोऽस्ति धनादिति । तच्च ते वर्त्तयिष्यामि यथा नैतमप्रधानतः ।

तपः स्वाध्यायशीला हि दृष्टमने धार्मिका जनाः । श्रवणक्षयसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ।

४०३

अजातशत्रवो धीरास्तथाऽन्ये वनवासिनः । अरक्ष्ये बहवश्चैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।

उत्तरेण तु पन्थानमार्था विप्रथनियहात् । अबुद्धिजं तमस्यका लोकांस्त्यागवतां गताः ।

दक्षिणेन तु पन्थानं च भास्वन्तं प्रपद्यते । एते क्रियावतां लोका ये क्षात्राणामि भंजिरे ।

अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपद्यन्ति मोक्षिणः । तच्छाद्योगः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुं ।

अनुसृत्य तु ब्राह्मणि कवयः समवस्थिताः । अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया ।

४०४

वेदवादानतिक्रम्य ब्राह्मण्यारण्यकानि च । विपास्य कदलीस्तम्भं शारं दूर्वाशरे न ते ।

तथैकान्तयुदासेन शरीरं पाशभैतिके । दृष्ट्वादिष्वभ्यायुक्तमात्मानं प्राञ्जरिङ्गितैः ।

अथाद्यं वसुधा स्रक्कमनिर्देश्यं च तङ्गिरा । कर्महेतुपरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ।

कल्याणोचरं हत्वा मनसुष्णां निगृह्य च । कर्मसन्ततिमुत्सृज्य स्थानिरासन्मनः सुखी ।

अस्मिन्नेवं स्रज्जगत्वे मार्गे बद्धिर्निवेदिते । कथमर्थमनर्थान्ममर्जुन त्वं प्रशंससि ।

४०५

पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत । क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ।

भवन्ति सुदुरावर्त्ता हेतुमन्तोऽपि पाण्डताः । दृढपूर्वैः स्रता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ।

अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि । चरन्ति वसुधां हत्वा वावदूका बज्रमुताः ।

पार्थ यत्न विजानीमः कस्मान् ज्ञातुमिहार्हम् । एवं प्राज्ञान् वतस्वसि महतः ज्ञात्स्वित्तमान् ।

तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै बिन्दते महत् । त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय तत्तवित् ।

१००

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अर्जुनोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्मन्त्रान्तरं ब्रूयाद्देवस्थानां महत्तपाः । अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरं ।

॥ देवस्थान उवाच ॥ यद्वचः पाशुनेभ्यो न व्याधोऽस्ति धनादिति । अत्र ते कर्मणिभ्याम्नि तदेकाग्रमनाः प्रष्टुम् ।

अज्ञातशेषो धर्मोऽतस्तत्ता च वस्तुभा जिता । तां जिता च हृद्या राजन् न परित्यक्तुमर्हसि ।

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता । तां कर्मण्य महाबाहो यथावक्तव्य पार्थिव ।

तस्मात्पार्थ महायथैर्यजस्व ब्रह्मदक्षिणैः । स्वाध्याययज्ञा च वयो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे ।

१०१

कर्मनिष्ठस्य बुधेयास्तपोनिष्ठस्य भारत । वैश्वानसानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ।

इहैत धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी । भूयान्देवो हि ब्रूतेत यत्तं धर्ममुपाश्रयेत् ।

कृत्स्नश्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति विधिकारणात् । आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भूषणार्थां न बुध्यते ।

अनर्हते यददाति न ददाति यदहते । अर्हानर्हापरिज्ञानात् दानधर्मोऽपि दुष्करः ।

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धाना यज्ञो दिष्टः पुरुषो रक्षिता च । तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोऽयं धनं ततोऽनन्तरयव

कामः ।

१०२

यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवह्निर्देवान् सर्वानत्ययाङ्कुरितेजाः । तेमेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोऽयं ।

महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा ज्ञात्वात्मानं देवदेवो बभूव । विद्यासौकान् व्याप्य विष्टभ्य कोर्था विराजते युतिमान् क्षन्ति

वासाः ।

आविलितः पार्थिवोऽसौ महत्त चक्षुः शक्रं योजयेद्देवराजं । यज्ञे यत्न श्रीः स्वयं यज्ञिविष्टा यस्मिन् भाण्डं काष्ठं न

सर्वमासीत् ।

हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते यज्ञैरिष्टा पुण्ड्रभाजोतमोक्तः । चक्षुः शक्रं योजयन्मानुषः संस्मृताद्यज्ञे सर्वमेवोपयोऽयं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ देवस्थान उवाच ॥ अचैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच वृहस्पतिः ।

१०३

सन्तोषो वै स्वर्गतमः सन्तोषः परमं सुखं । तुष्टेर्न किञ्चित्परतः सा सम्यक् प्रतिष्ठिति ।

यदा संहरते कामान् कूर्कोऽङ्गानोव सर्वशः । तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येव प्रसीदति ।

न विभेति यदा चायं यदा चास्मात्प्रमथति । कामदेवो च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ।

यदाऽसौ सर्वभूतानां न द्रुहति न काङ्क्षति । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सन्मयते तदा ।

एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मे तथा तथा । तदात्मना प्रपश्यन्ति तस्माद्बुधस्य भारत ।

१०४

अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः । नैकं न चापरे केचिदुभयं च तथाऽपरे ।

यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः । दानमेके प्रशंसन्ति केचिन्मैव प्रतिपद्ये ।

केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीमध्यायन्त आसते । राज्यमेके प्रशंसन्ति प्रजानां परियासनं ।

हित्वा चित्त्वा च भित्त्वा च केषिदेकान्तशैलिनः । एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेव निश्चयः ।

अद्वैतेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः । अद्वैतः सत्यवचनं संविभगो दया दमः ।

१५१

प्रजनं स्नेषु दारेषु मार्दवं शीरचापलं । एवं धर्मं प्रधनेष्टं मनुः स्वाद्यन्वोऽब्रवीत् ।

तस्मादेतत्प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय । यो हि राज्यं स्थितः शश्वदशो तुल्यप्रियाप्रियः ।

क्षत्रियो यश्चाश्विष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् । असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रगृहे रतः ।

धर्मवर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्त्तते धर्मतः । पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वने वन्येन वर्त्तयन् ।

विधिना श्रावणेनैव कुर्यात्कर्मोपश्रितः । य एवं वर्त्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।

१५०

तस्यायश्च परश्चैव लोकः स्वात्सफलोदयः । निर्व्याणं हि सुदुष्प्राप्यं बह्विघ्नश्च मे मतं ।

एवं धर्ममनुकान्ताः सत्यदानतपःपराः । आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ।

प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममाश्रिताः । गोब्राह्मणार्थं युध्यन्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमां ।

एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परन्तप । साध्या राजर्विशङ्काश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।

अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुणैः स्वकर्मभिः ।

१५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्नानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेवान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । निर्विघ्नमनसं ज्येष्ठमिदं आतरमच्युतं ।

क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञः प्राप्य राज्यं सुदुर्लभं । जित्वा चारीश्वरश्रेष्ठं तप्यते किं भृशं भवान् ।

क्षत्रियाणां महाराज संयामे निधनं मतं । विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्मविधिः स्मृतः ।

ब्राह्मणानां तपस्त्वागः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः । क्षत्रियाणाञ्च निधनं संयामे विहितं प्रभो ।

क्षत्रधर्मो महारौरः शस्त्रनित्य इति स्मृतः । बधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ।

१५०

ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण वर्त्ततः । प्रशस्तं जीवितं लोके जस्रं हि ब्रह्मसम्भवं ।

न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर । क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्त्रोपजीवनं ।

स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ । राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरापरः ।

त्यक्त्वा सन्तापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि । क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभ ।

जित्वाऽरीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकं । विजितात्मा मनुज्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ।

१५१

इन्द्रे वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणाऽभवत् । ज्ञातीनां पापवृत्तानां जघाम नवतोर्नव ।

तस्मात्स कर्म पूज्यश्च प्रशस्यश्च विश्राम्यते । तेनेन्द्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतं ।

स त्वं धर्मैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः । यथैवेन्द्रे मनुज्येन्द्र विराय विगतज्वरः ।

मा त्वमेवं गते किञ्चिच्छ्रेष्ठेष्टाः क्षत्रियर्षभ । गतासौ क्षत्रधर्मेण शस्त्रयुताः परां गतिं ।

भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ । दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्त्तितुं ।

१५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तसु कौन्तेयो गुडाकेशेन पाण्डवः । नोवाच किञ्चित्कौरव्यसतो दैपायनोऽब्रवीत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ बीभत्सोर्ध्वचर्म सौम्यमत्यमेतदुधिष्ठिर । शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्खितो गार्हस्थ्यमाश्रितः ।
 स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि । न हि गार्हस्थ्यमुत्तुष्य तत्रारण्यं विधीयते ।
 गृहस्थं हि मदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा । भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान् भरस्व महीपते ।
 वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप । गृहस्थैरेव धार्थ्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ।
 सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां कुराचरः । तं चराद्य विधिं पार्थ दुस्तरं दुर्बलेन्द्रियैः ।
 वेदज्ञानञ्च ते कृत्स्नं तपश्चाचरितं महत् । पित्रपैतामहं राज्यं धूर्यवदोदमर्हसि ।
 तपो यज्ञः क्षमा विद्या भैरविन्द्रियसंयमः । ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानञ्च शक्तिः ।
 ब्राह्मणानां महाराज चेष्टा संविद्धिकारिका । क्षत्रियाणाम्नु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ।
 यज्ञो विद्या समुत्थानमसन्तोषः श्रियं प्रति । दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजाणां परिपालनं ।
 वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा । द्रविणोपाजर्जनं भूरि पात्रे च प्रतिपादनं ।
 एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशास्यते । इमं लोकममुच्चैव साधयन्तीति नः श्रुतं ।
 एषां ज्यायस्तु कैमेनेय दण्डधारणमुच्यते । बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ।
 एतस्मिन्नेष्टाः क्षत्रियाणां राजन् संविद्धिकारिकाः । अपि गाथामिमाश्चैव बृहस्पतिरगायत ।
 भूमिरेतौ निगिरति मर्षो विलश्यानि च । राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासनं ।
 सुद्युम्नश्चापि राजर्धिः श्रूयते दण्डधारणात् । प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः । संविद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपं ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शङ्खस्य लिखितस्यास्मां भ्रातरौ शंसितव्रतौ ।
 तथोरावसयोवासां रमणीयौ पृथक् पृथक् । नित्यं पुष्पफलैर्द्वैचैत्तपेतौ बाहुदामनु ।
 ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागतः । यदृच्छयाऽपि शङ्खेऽपि निष्कान्तोऽभवदाश्रमात् ।
 सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा । फलानि पातयामास सम्यक् परिणतान्युत ।
 अभ्युपादाय विस्त्रब्धो भक्षयामास स द्विजः । तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खेऽप्याश्रममागतः ।
 भक्षयन्तनु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् । कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ।
 सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपसृत्याभिवाद्य च । इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ।
 तमब्रवीत्तथा शङ्खस्त्रीश्रोत्रोपसमन्वितः । स्नेहं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयं ।
 गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै । अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ।
 स्नेहं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् । शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ।
 इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं स नराधिपं । अभ्यगच्छन्महाभागो लिखितः शंसितव्रतः ।
 सुद्युम्नस्त्वन्पालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतं । अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ।
 तमब्रवीत्समागम्य स राजा धर्मवित्तमं । किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ।
 एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्निदमब्रवीत् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्ममर्हसि ।

अनिष्टहानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ । भवितानि महाराज तत्र मां शाधि मा चिरं ।

॥ सुद्युम्न उवाच ॥ प्रमाणं चेन्मते राजा भवतो दण्डधारणे । अनुशायामपि तथा हेतुः स्याद्वाङ्मनर्षभ ।

स भवानभ्यनुज्ञातः शूचिकर्मा महाश्रतः । ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्रं करिष्यामि हि ते वचः ।

॥ व्यास उवाच ॥ सञ्कल्पमानो ब्रह्मार्थः पार्थिवेन महात्मना । नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरं । २५

ततः स प्रथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ।

स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्चरूपोऽब्रवीदिदं । धृतदण्डस्य दुर्मुष्टैर्भवांस्तस्मिन्मर्हसि ।

॥ शङ्ख उवाच ॥ न कुप्ये तव धर्मज्ञ न त्वं दूषयसे मम । धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततो निवृत्तिः कृता ।

स गत्वा बाहुदं शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि । देवानृषीन् पितृन् चैव मा चाधर्मो मनः कृथाः ।

तस्य तद्वचनं श्रुवा शङ्खस्तु लिखितस्तदा । अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे । २६

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसस्त्रिभौ । ततः स विस्मितो भ्रातुर्दशयामास तौ करौ ।

ततस्तान्नदी स्फुल्लतपसेदं कृतं मया । मा च तत्र विग्रहाऽभूदैवमत्र विधीयते ।

॥ लिखित उवाच ॥ किं नु माहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते । यस्य ते तपसे वीर्यमोदृशं दिजसन्तम ।

॥ शङ्ख उवाच ॥ एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव । स च पूतो नरपतिस्त्वद्यापि पितृभिस्तुह ।

॥ व्यास उवाच ॥ स राजा पाण्डवश्चेष्ट श्रेयानेतेन कर्मणा । प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्रचित्तो यथा । २७

एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनं । उत्पथोऽन्यो महाराज मा स्म शोके मनः कृथाः ।

भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञ सन्तमं । दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेव महर्षिर्लं कृष्णद्वैपायनो मुनिः । अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ।

अरण्ये वसतां तात भ्रातृणां ते मनस्विनां । मनोरथा महाराज ये तत्रासन् युधिष्ठिर ।

तानिमे भरतश्चेष्ट प्राप्नुवन्तु महारथाः । प्रशाधि पृथिवीं पार्थ यथातिरिव बाहुषः । २८

अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः । दुःखस्याने नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ।

धर्ममर्यञ्च कामञ्च भ्रातृभिः सह भारत । अनुभूय ततः पञ्चात्मस्थाताऽसि विशास्यते ।

अर्थिनाञ्च पितृणाञ्च देवतानाञ्च भारत । आनृण्यं गच्छ कौन्तेय तत्सर्वञ्च करिष्यसि ।

सर्वमेधाश्रमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन । ततः पञ्चात्ममहाराज गमिष्यसि परां गतिं ।

भ्रातृस्य सर्वान् क्रतुभिः संयोज्य बह्वदक्षिणैः । सम्प्राप्तः कीर्तिमनुसां पाण्डवेय भविष्यसि । २९

विद्यते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुसन्तम । शृणुष्वैवं यथा कुर्वन् धर्मोऽप्यवमे नृप ।

आददानस्य विजयं विग्रहस्य युधिष्ठिर । समानधर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वरं ।

देशकालप्रतीची यो दस्तेऽर्धयते नृप । शास्त्रज्ञां बुद्धिमास्त्राय युज्यते नैनसा हि सः ।

आदाय बलिपद्मां यो राष्ट्रं नाभिरुति । प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थेऽङ्गेन भूमिपः ।

निबोध च यथा तिष्ठन् धर्मान्न च्यवते नृपः । निग्रहात् धर्मशास्त्राणामनुह्यन्नपेतभीः । ३०

कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः । शास्त्रज्ञां बुद्धिमास्त्राय युज्यते नैनसा हि सः ।

दैवेनाभ्याहतो राजा कर्मकाले महाद्युते । न साधयति यत्कर्म न तत्राऊरतिकर्म ।

तरसा बुद्धिपूर्व्यं वा निग्राह्या एव श्रवणः । पापैः सह न सन्दध्याद्वाङ्गं पुण्यं कारयेत् ।

शूरास्त्रार्थ्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च बुधिष्ठिरः । गोमिने धनिनश्चैव परिपात्र्या विवेचनः ।

व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च वज्रश्रुताः । गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्रमेत विचक्षणः ।

०१५

अरक्षिता दुर्विनीतो मानो स्तम्भोऽभ्यसूयकः । एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चाप्यते ।

येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनाभ्याहता नृप । तत्करैश्चापि मृद्यन्ते सर्व्वे तद्राजकिन्निधं ।

सुमन्त्रितं सुनीतञ्च सर्व्वतश्चोपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्वधर्मो बुधिष्ठिरः ।

विच्छिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते चापि दैवतः । कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवं ।

अत्र ते राजशार्दूल वर्त्तयिष्ये कथामिमां । यदृन्ते पूर्व्वराजर्व्वेह्यग्रीवस्व पाण्डव ।

०२०

शत्रून् हत्वा हतस्याजौ शूरस्यास्तिष्ठकर्मणः । अवहायूस्व सङ्ग्रामे निर्जितस्य बुधिष्ठिरः ।

यत्कर्म वै निगहे शाचवाणां योगशाय्यः पालने मानवानां । कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्त्तिं स युद्धादाजिगीवो मोदते स्वर्गलोके ।

मन्यकात्मा समरेष्वातताथो शस्त्रैश्चिन्ने दस्युभिर्बन्धमानः । अश्रयीवः कर्मशीलो महात्मा संमिद्धार्थो मोदते स्वर्गलोके ।

धनुर्युगे रसना ज्या शरः सुक् श्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यं । रयो वेदो कामजो युद्धमग्नश्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुखाः ।

ऊत्वा तस्मिन्यश्चवज्रावधारीन्यापान्मुक्तो राजसिंहस्तारस्त्री । प्राणान् ऊत्वा चावष्टथे रणे स वाजिगीवो मोदते देवलोके ।

०२५

राष्ट्रं रत्नबुद्धिपूर्व्वं नयेन मन्यकात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्व्वलोकान्याय कीर्त्तो मनस्वो वाजिगीवो मोदते देवलोके ।

दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं योगन्यासैः पालयित्वा महीञ्च । तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिगीवो मोदते देवलोके ।

विद्वांस्याग्नी श्रद्धाधानः कृतज्ञस्त्वक्ता लोकं मानुषं कर्म कृत्वा । मेधाविनां विदुषां सप्ततानां तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ।

सम्यवेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगाज्यं पालयित्वा महात्मा । चातुर्व्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे वाजिगीवो मोदते देवलोके ।

जित्वा मङ्गलान्पालयित्वा प्रजाश्च सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् । दृष्ट्वा दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मोदते देवलोके ।

०३०

दृन्तं यस्य आघनीयं मनस्यः सन्तो विद्वांसश्चार्ह्यन्यर्हणीयं । स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्त्तिर्भहात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि व्यासवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दीपायनवचः श्रुत्वा क्षुपिते च धनञ्जये । व्यासमात्मन्यकौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः । प्रोषयन्ति मेने मेऽथ भोक्तो मां हन्त्यथत्ययं ।
 श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणाञ्च योषितां । परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ।
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदाम्बरः । युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः । ०१५
 ॥ व्यास उवाच ॥ न कर्मणा लभ्यते चेज्जया वा नाप्यस्त्रि दाता पुरुषस्य कश्चित् । पर्याययोगादिरहितं विधाना कालेन
 सर्वं लभते मनुष्यः ।
 न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन श्रवणं प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले । मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् कालो हि कार्यं प्रति
 निर्विशेषः ।
 नाभूतिकालेषु फलं ददन्ति शिल्पानि मन्त्राश्च तथौषधानि । तान्येव कालेन समाहितानि सिद्ध्यन्ति वर्द्धन्ति च
 भूतिकाले ।
 कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन दृष्टिर्जलदानुपैति । कालेन पद्मात्पलवञ्जलञ्च कालेन पुष्पयन्ति नगा
 वनेषु ।
 कालेन लम्बाश्च सिताश्च राज्यः कालेन चन्द्रः प्रतिपूर्णचिम्बः । नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालव्रेगाः सर्प
 तो वहन्ति । ०४०
 नाकालमन्ताः खगपञ्चगाश्च मृगद्विपाः शैलमृगाश्च लोके । नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्त्यकाले शिशिरो
 ष्ठावर्षाः ।
 नाकालतो घ्नियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च वातः । ना कालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति वीजमुत्रं ।
 नाकालतो भानुवपैति योगं नाकालतोऽक्षं गिरिमभ्युपैति । नाकालतो क्षीयते वर्द्धते च चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्ध्वमाली ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं राज्ञा भेनजिता दुःखार्त्तान् युधिष्ठिर ।
 सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान् स्पृशति दुःसहः । कालेन परिपक्वा हि सिध्यन्ते सर्वपार्थिवाः । ०४५
 भ्रन्ति चान्याश्वरान् राजसामन्थान्ये तथा नराः । संज्ञेया लौकिकी राज्ञश्चिन्तितं न हन्यते ।
 हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः । स्वभावतस्तु नियतो भूतानां प्रभवोऽप्ययौ ।
 नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । अथो दुःखमिति ध्यायन् दुःखस्यापचितिं चरेत् ।
 स किं शोचसि मूढस्त्वान् शोचान् किमनुशोचति । पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ।
 आत्माऽपि चार्थं न मम सर्वथा वा पृथिवी मम । यथा मम तथाऽन्येषामिति पश्यन्न मुञ्चति । ०५०
 शोकस्यानसहस्राणि हर्षस्यानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।
 एषमेतानि कालेन प्रियदेव्याणि भागवतः । जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।
 दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते । हृष्टास्तिप्रभवं दुःखं दुःखास्तिप्रभवं सुखं ।
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं । न नित्यं लभ्यते दुःखं न नित्यं लभते सुखं ।
 सुखमेवं हि दुःखानां कदाचिदुःखतः सुखं । तस्मादेतद्वचं जज्ञाय हृष्टोऽस्मात्सुखं । ०५५

यजिमिनं भवेच्छोकसापो वा दुःखमूर्च्छितः । आयासो वाऽपि यन्मूलसादेकाग्रमपि त्वजेत् ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ।
 ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणामचरणं प्रियं । ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव च ।
 ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परङ्गताः । त एव सुखमेधने मध्यमः क्षिप्रं ते जनः ।
 इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो बुध्दिष्ठिर स सेनजित् । परापरज्ञो लोकस्य धर्मविसुखदुःखवित् ।
 परदुःखेन यो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् । दुःखानां हि वयो नास्ति जायते क्षपरारत्नरं ।
 सुखञ्च दुःखञ्च भवामभौ च साभालाभौ मरणं जीवितञ्च । पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न
 शोचति ।
 दीक्षां राज्ञः संयुगे युद्धमाहुर्वीर्यं राज्ये दण्डनीत्याञ्च सम्यक् । वित्तत्यागो दक्षिणानाञ्च यज्ञे सम्यक् ज्ञानं पावना
 नीति विद्यात् ।
 रत्नं राष्ट्रं बुद्धिपूर्व्यं नयेन सन्धकात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वलोकान् धर्मदृष्ट्या चरंश्चायूङ्क्ते देशान्मोदते दे
 वलोके ।
 जित्वा संशाम्नालधित्वा च राष्ट्रं सोमं पीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजाञ्च । युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां पुङ्गे लीणो मो
 दते देवलोके ।
 सम्यग्देवान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगाख्यं पालयित्वा च राजा । चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे पूतात्मा वै मोदते
 देवलोके ।

यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्त्वस्यापि मानवाः । पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुपाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधीः । अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच बुध्दिष्ठिरः ।
 यदेतन्नन्ये पार्थ न ज्ञायोऽस्ति धनादिति । न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्द्वैतस्तेति तन्मृषा ।
 स्वाध्याययज्ञधर्मसिद्धा दृश्यन्ते बहवो जनाः । तपोरताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ।
 ऋषीणां समयं श्रम्ये न्वन्ति धनञ्जय । आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान् ब्राह्मणान्निदुः ।
 स्वाध्यायनिष्ठाश्च ऋषीन् ज्ञाननिष्ठास्तथाऽपरान् । बुध्येथाः सततं चापि धर्मनिष्ठान्धनञ्जय ।
 ज्ञाननिष्ठेषु कार्म्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव । वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं प्रभो ।
 अजाञ्च प्रप्रयस्यैव निकतास्यैव भारत । अरुणाः केतवस्यैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।
 अवाप्यैतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय । दानमध्ययनं यज्ञो निपत्यस्यैव दुर्गहः ।
 दक्षिणेन च पन्थानमर्थम्यो ये दिवं गताः । एतान् क्रियावतां लोकानुक्त्वान् पूर्वमव्यह ।
 उत्तराणं तु पन्थानं निधमाद्यं प्रपश्यसि । एते योगवतां लोका भान्ति पार्थ सनातनाः ।
 तजोत्तरां गतिं पार्थ प्रशंसन्ति पुराविदः । सन्तोषात्सर्गमाप्नोति सन्तोषात्परमं सुखं ।
 तुष्टेर्न किञ्चित्परमं सा सम्यक् प्रतितिष्ठति । क्रोधधर्मविधीतस्य सततं सिद्धिरसमा ।

अत्रायुदाहरन्तीमा गाथा गीता यथातिना । याभिः प्रत्याहरेत्कामान् कूर्कोऽङ्गामीव सर्वशः ।

०८०

यदा चायं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म कल्पयते तदा ।

यदा न भावं कुर्वते सर्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म कल्पयते तदा ।

विनोतमानमोहस्य बह्वक्षविजितः । तदात्मज्योतिषः साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।

इदं तु शृणु मे पार्थ ब्रुवतः संयतेन्द्रियः । धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमोहं च पापरे ।

धनहेतोर्न हि हेतुस्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् । भूयान्दोषो हि वित्तस्य यस्य धर्मसादाश्रयः ।

०८१

प्रत्यक्षमनुपश्याम त्वमपि द्रष्टुमर्हसि । वर्ज्यं वर्जनीयानामोहमानेन दुष्करं ।

ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्तां तेषु दुर्लभं । द्रुह्यतः प्रैति तत्प्राक्तः प्रतिकूलं यथातथं ।

यस्तु सन्निवृत्तः स्याद्वीतशोकमयो नरः । अल्पेन हविता द्रुह्यन् भूषणहत्यां न बुध्यते ।

दुष्टगत्यादहतो भूया गित्य दसुभयादिव । दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वाऽनुतप्यते ।

अधनः कस्य किं वाच्यो विमुक्तः सर्वशः सुखी । देवस्त्वप्यमृतैव धनेन न सुखी भवेत् ।

०८२

तच्च गाथां यज्ञगीतां कीर्त्तयन्ति पुराविदः । चथोमपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकां ।

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च । तस्मात्सर्वं यज्ञ एवापयोज्य धनं न कामाय हितं प्रयत्नं ।

एतत् स्वार्यं च कौन्तेय धनं धनवताम्बर । धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थमिति विद्धि तत् ।

तस्माद्बुध्यन्ति पुरुषा न हि तत्कस्यचित् भुवं । अद्धानस्ततो लोके दद्याच्चैव यजेत च ।

सत्यस्य त्यागमेवाङ्गं भोगं न च सङ्गयं । तस्य किं सङ्ख्येनार्थः कार्यं ज्यायसि तिष्ठति ।

०८३

ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पमुद्धयः । शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरोषं भुञ्जते जनाः ।

अनर्हं ते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः ।

सत्त्वानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिस्तु पात्रे चाप्रतिपादनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्यो हते बाले द्रौपद्यासनयेषु च । दृष्टदुष्ते विराटे च द्रुपदे च महीपते ।

वसुसेने च धर्मज्ञे दृष्टकेतौ च पार्थिव । तथाऽन्येषु नरेभ्यो नानादेशेषु संयुगे ।

०८४

न च मुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरं । राज्यकामुकमत्युषं स्ववंशोच्छेदकारिणं ।

यस्याङ्गे क्रीडमानेन मया वै परिवर्त्तितं । स मया राज्यकुञ्चन गाङ्गेयो युधि पातितः ।

यदा स्नेहं विधूर्णन्ममपश्यं पार्थसायकैः । कल्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिना ।

जीर्णं सिंहमिव प्राशून्परिविहं पितामहं । कीर्यमाणं शरैर्द्विर्द्विष्टा मे व्यथितं मनः ।

प्राभुजं वीरमानस्य रथे पररथाह्वं । घूर्णमाणं यथा व्रैलं तदा मे कम्पलोऽभवत् ।

०८५

यः सवाणधनुष्याणिर्योऽध्यामास भार्गवं । बह्वन्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महाभूधे ।

समेतं पार्थिवं ज्ञानं वाराणस्यां नदीसुतः । कन्यार्थमाङ्गवद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ।

येन सोपायुधो राजा सकवर्णी दुरासदः । दग्धस्त्रास्तप्रतापेन स मया युधि चातितः ।
 स्वयं मृत्युं रत्नमायः पाश्चात्तं यः शिखण्डिनं । न वाक्यैः यातवानास्य सोऽर्जुनेन निपातितः ।
 यदेतं पतितं भूमावपश्यं रथिरोचितं । तदैवाविशदत्तयो ज्वरो मां मुनिवत्तमः ॥ २८० ॥
 येन संवर्द्धिता बाला येन स्य परिरक्षिताः । स मया राक्षसुज्जेन पापेन गुरुचातिनाम् ।
 अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन चातितः । आचार्यस्य महेष्वासः सर्वपाथिवपूजितः ।
 अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति । तन्मे दहति नाचाणि यन्मां गुरुरभाषत ।
 सत्यमाख्याहि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः । सत्यमामर्षयन्मिमे मयि तत्परिपृष्टवान् ।
 कुञ्जरञ्चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया । सुभ्रं राक्षसुज्जेन पापेन गुरुचातिनाम् ।
 सत्यकञ्चुकमुद्युभ्य मया स गुरुराहवे । अश्रुत्यामा हत इति मयोक्तः कुञ्जरे हते ।
 काञ्चोकाक्षु गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं । अघातयस्व यत्कर्णं समरेक्षपलायिनं ।
 ज्येष्ठं भ्रातरमतुषुं को मत्तः पापकृत्तमः । अभिमन्युश्च यद्वात्सं जातं विंशमिवाद्रिषु ।
 प्रावेशयमहं सुज्यो वाहिनीं द्रोणपालितां । तदा प्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुं ।
 दृष्ट्वाश्च पुण्डरीकाक्षं किम्पिषी भूषहा यथा । द्रौपदीं चापि दुःखार्त्तां पञ्चपुल्लैर्मिनाहतां ।
 शोचामि पृथिवीं हीनाप्यस्त्रभिः पर्वतैरिव । सोऽहमागस्त्वरः पावः पृथिवीनाशकारकः ।
 आसीन एवमेवेदं श्रोषयिष्ये कलिवरं । प्रायोपविष्टं जानीध्वमय मां गुरुचातिनं ।
 जातिष्वन्यास्त्रपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् । न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथञ्चन ।
 श्रोषयिष्ये प्रियान् प्राणानिहस्रोऽहं तपोधन । यथेष्टं गन्धतां काममनुजानि प्रसाद्य वः ।
 सर्वे मामनुजानीत त्यज्यामीदं कलिवरं । ॥ २८१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमेवं वादिनं पाथै बन्धुशोकेन विह्वलं । मैत्रमित्यब्रवीद्वासो निगृह्य मुनिवत्तमः ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अतिवैलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि । पुनरुक्तानु वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ।
 संयोगा विप्रयोगान्ता जातानां प्राणिनां भुवाः । वुडुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ।
 सर्वे लघान्ता निचयाः पतमान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तां हि जीवितं ।
 सुखं दुःखान्तमालस्यं दास्यं दुःखं सुखादधं । भूतिः श्रीर्हीर्धृतिः कीर्तिर्दशे ववति गालसे ।
 नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः । न च प्रज्ञाऽलमर्थेभ्यो न सुखेभ्यो ह्यलम्भनं ।
 यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय आत्मा कर्षंस्तु तत्कुद । अत एव हि सिद्धासे नेशस्त्वं कर्षणां नृप ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मीनुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शान्तिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्थिसूततः । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अक्षणीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 अस्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेशे जन्मो नृप । संशयं परिपश्यस्व दुःखशोकसमन्वितः ।
 ॥ जनक उवाच ॥ आगमे यदि वाऽपाये ज्ञातीनां वृषिणश्च च । नरेण प्रतिपत्तयं कथाणं कथमिच्छता ।

॥ अस्मोवाच ॥ उत्तमश्रमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः । नानि तान्यनुवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।
 तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपपद्यते । तदस्य चेतनामौघः हरत्यभ्रमिवानिलः ।
 अभिजातोऽस्मि मिद्वोऽस्मि ज्ञानास्मि केवलमानुषः । इत्येभिर्हेतुभिस्तस्य विमिश्रितं प्रविच्यते ।
 सम्प्रसक्तमनाभोगांश्चिद्विषयं पितृसञ्चितान् । परिशील्य परस्मानामादानं साधु मन्यते ।
 तमतिक्रान्तमर्थ्यादमाददानमसाम्प्रतं । प्रतिषेधन्ति राजानो क्षुब्धं मृगमिवेषुभिः ।
 ये च विंशतिवर्धा वा चिन्तदुर्ध्वं मानवाः । परेण ते वर्षशतस्य भविष्यन्ति पार्थिव ।
 तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् । सर्वप्राणभृतां हृत्तं प्रेषमाणस्ततस्ततः ।
 मानसानां पुनर्यानिदुःखानां चित्तविभ्रमः । अनिष्टोऽपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ।
 रवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं । विविधानुपवर्त्तन्ते तथा संसर्गजान्यपि ।
 जरामृत्युं हि भूतानां खादितारौ वृकाविव । बलिनां दुर्बलानाञ्च ब्रह्मणा महतामपि ।
 न कश्चिज्जालतिका मेतुं जरामृत्युं हि मानवः । अपि सागरपथ्यन्तां विजित्वा वसुन्धरां ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितं । प्राप्तव्यमवश्यैः सर्वं परिहरेत् न विद्यते ।
 पूर्वैर् वयसि मध्ये वाऽप्युत्तरे वा नराधिप । अवर्जनीयास्तोऽर्था वै काङ्क्षतापि ततोऽन्यथा ।
 सुप्रियैर्विप्रयोगस्य सम्प्रयोगस्य विप्रियैः । अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्त्तते ।
 प्रादुर्भावस्य भूतानां देहत्यागस्तथैव च । प्राप्तिर्योऽयमयोगस्य सर्वमेतत्प्रतिष्ठितं ।
 गन्धर्वर्षसंस्पर्शा निवर्त्तन्ते स्वभावतः । तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्त्तते ।
 आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनं । नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ।
 वैद्यास्त्रायातुराः सन्ति बलवन्तस्य दुर्बलाः । श्रीमन्मत्स्यापरे षण्डाः विचित्रः कालपर्ययः ।
 कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं रूपमेव च । भौभाग्यमुपभोगस्य भवितव्येन लभ्यते ।
 सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छतां । नास्ति पुत्रः सप्तद्वानां विचित्रं विधिचेष्टितं ।
 व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षाश्चापदो विषं । ज्वरस्य मरणं जनोरुश्चाप पतनं तथा ।
 निर्धौणे यस्य घट्टं तेन गच्छन्ति सेतुना । दृश्यते नाप्रतिक्रामस्य निष्क्रान्तोऽथ वा पुनः ।
 दृश्यते चाप्यतिक्रामन् न निपास्योऽथ वा पुनः । दृश्यते हि युवैवैह विनश्यन् वसुमासुरः ।
 दरिद्रस्य परिक्रिष्टः शतवर्षो जरान्वितः । अकिञ्चनाञ्च दृश्यन्ते पुरुषास्त्रिजोविनः ।
 सप्तद्वे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत् । प्रायेण श्रीमतास्त्रोको भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणाञ्च सर्वशः । अहमेतत्करोमीति मन्यते कालचोदितः ।
 यद्यदिष्टमसन्तोषादुरात्मा पापमाचरेत् । मृगयाक्ताः स्त्रियः पानं प्रसङ्गा निन्दिता बुधैः ।
 दृश्यन्ते पुरुषाश्चात्र सम्प्रसक्ता वज्रश्रुताः । इति कालेन सर्वार्थानोक्षितानोक्षितामिह ।
 स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते । वायुमाकाशमग्निश्च चन्द्रादित्यावहःक्षपे ।
 ज्योतीषि सरितः शैलान्कः करोति विभर्त्ति च । शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्त्तते ।

८४०

८४१

८४२

८४३

८४४

८४५

एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरवर्म । नौवधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्कथाः ।
 नायको मृत्युनेपेतं जरया चापि मानवं । यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेधातो मरोदधौ ।
 समेधे च व्यपधातो तद्वद्भूतसमागमः । ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतकौशेययस्त्रिताः ।
 ये चानाथाः परान्नादाः कालक्षेपु समक्रियः । मातापितृसहस्राणि पुनर्दारद्वयानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा कथं । नैवाद्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
 पथि सङ्गतमेवेदं दारबन्धुसुहृन्मैः । कासे क च गमिष्यामि को न्वहं किमिह स्थितः ।
 कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः । श्रमिष्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवर्जितौ ।
 पथि सङ्गतमेवैतद्वाता माता पिता सखा । न दृष्टपूर्वम् प्रत्यक्षं परलोकां विवृणुधः ।
 आगमोऽस्त्वनतिक्रम्य अद्भुततयं नुभूयता । सुर्वीत पितृदैवत्वं धर्मशाणि च समाचरेत् ।
 यजेत् विद्वान्निधिवत्किवर्गं चापुपाचरेत् । सन्निमज्जज्जगदिदं गङ्गीरे कालसागरे ।
 जरामृत्युमहासागरे न कश्चिदवबुध्यते । आयुर्वैदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहाः ।
 दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिभूताः । ते पिवन्तः कषायांश्च सर्प्यांश्च विविधानि च ।
 न मृत्युमतिवर्जने वेलाभिव मरोदधिः । रसाद्यनविदस्यैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
 दृश्यन्ते जरया भग्ना मग्ना नागैरिवोत्तमैः । तथैव तपसोपेताः स्नाध्यायाभ्यसने रताः ।
 दातारो यज्ञशोलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ । न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
 जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः । शोऽयं विपुलमध्वानं कालेन प्रवमप्रवः ।
 नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितं । देहो वा जीवतोऽत्येति जीवो वाऽत्येति देहतः ।
 पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
 अपि स्नेह शरीरेण किमुतान्येन केनचित् । क नु तेऽद्य पिता राजन् क नु तेऽद्य पितामहाः ।
 न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वं पश्यन्ति तेऽनघ । न चैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ।
 आगमस्तु सताञ्चलुर्नृपते तमिहाचर । चरितश्रद्धाचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
 पितृदेवमनुष्याणामनुष्ठादनसूचकः ।

स यज्ञशोलाः प्रजने निविष्टः प्राग्नश्चाचारी प्रविविक्तचक्षुः । आराधयेत् स्वर्गमिमंश्च लोकं परञ्च मुक्ता हृदयव्यलोकं ।
 समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् । प्रवृत्तधर्मस्य यज्ञोऽभिवर्द्धते सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ।
 इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु । अस्मान्ममामस्य विशुद्धबुद्धिर्यथैवा गृहं स्वं प्रतिशान्तशोकः ।
 तथा त्वमप्युच्यत मुञ्च शोकमुत्तिष्ठ शोकोपम धर्ममहे । चाक्षेप धर्मोऽयं मही जिता ते तां भुङ्क्तेऽन्तोऽसुत माऽवमंस्याः ।

इति श्रीमद्भारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अव्याहरति राजेन्द्र धर्मपुत्रे शुधिहरे । गुडाकेशा ज्ञपीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभिमन्ततो धर्मपुत्रः परन्तपः । एष शोकार्थे ममसमाश्वासय माधव ।

सर्वे स्मृते संशयिताः पुनरेव जगद्देन । अत्र शोकं महाबाहो प्रयागच्छितुमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना । पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकोत्थोऽद्युतः ।
अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केयवः । बाष्पात्मभूति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधिकाऽर्जुनात् ।
सम्प्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितं । शैलसन्निभं शैरिखवाचाभिविभोदयन् ।
शुश्रुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चावलोचनं । व्याकोचमिव विस्मृतं पद्मं सूर्य इवोदिते ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मा कथाः पुरुषस्यात्र शोकं त्वं गांश्चोषसं । न हि ते सुलभा भूयो ये हताऽस्मिन् रणाजिरे । ८०

स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने । एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे ।
सर्वेऽप्यभिमुखाः शूरा विजिता रणशोभिनाः । नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा यत्नायन् वाऽपि पातितः ।
सर्वे त्याक्तात्मनः प्राणानुद्धा वीरान्महाबुधे । ब्रह्मपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्छेऽपि तुमर्हसि ।
चक्षुधर्मरताः शूराः वेदवेदाङ्गपारगाः । प्राप्ता वीरगतिं पुष्पां ताञ्च शोषितुमर्हसि ।

मृताम्नहानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव दृष्टिवीपतीन् । अश्वैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । ८१

सृज्यं पुनश्चोकात्तं यथाऽयं नारदोऽब्रवीत् । सुखदुःखैरहं त्वञ्च प्रजाः सर्वान् सृजय ।
अविमुक्ता मरिष्यामस्तत्र का परिदेवना । महाभाग्यं पुरा राज्ञा कीर्त्यमानं मया शृणु ।
यथाऽवधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि । एताम्नहानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव दृष्टिवीपतीन् ।
शममानय सन्तापं शृणु विस्तरश्रवणे । क्रूरपहाभिश्चमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमं ।

अपिमाणां क्षितिभुजामुपादानं मनोहरं । आविर्क्षितं महत्तं वै मृतं सृजय शूभ्रम् । ८२

यस्य सेन्त्राः सवह्णा वृहस्पतिपुरोगमाः । देवा विश्वरूपा राज्ञो यज्ञमीयुर्ब्रह्मात्मनः ।

यः सृष्ट्याऽजयच्छकं देवराजं पुरन्दरं । अक्रप्रियैषो यं विद्वान् प्रत्यासृष्ट वृहस्पतिः ।

संवर्त्तो याजयामास यवीयान् स वृहस्पतेः । यस्मिन्प्रशासति मर्त्तं नृपते राजसत्तमं ।

अवृष्टपत्न्या दृष्टिवी विश्वमौ चैत्यमालिनी । आविर्क्षितस्य वै सचे विश्वेदेवाः सभासदः ।

महतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः । मरुद्गणा महत्तस्य यज्ञेऽममपि वंशतः । ८३

देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः । स चेन्ममार सृजय चतुर्भद्रतरस्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथयाः । सुहोत्रस्यैवातिथिर्न मृतं शूभ्रम् सृजय ।

यस्मिन् हिरण्यं वदृषे मधवा परिवत्सरं । सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाश्रिपं ।

हिरण्यमवहस्रद्यस्तस्मिन् जनपदेश्वरे । कूर्मान्कर्कटकासक्तामकराञ्चिःशूकानपि ।

नदीव्जपातयद्गजान्मधवा लोकपूजितः । हिरण्यान्यातितान् दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् । ८४

सहस्रशोऽयं शतशततोऽस्म्यदयोऽतिथिः । तद्द्विरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुहजाङ्गले ।

ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् । स चेन्ममार सृजय चतुर्भद्रतरस्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथयाः । अदक्षिणमयज्वानं श्वैरं संज्ञाम्य मा शूचः ।

अङ्गं वृहद्वयं चैव मृतं वृजय शूभ्रम् । यः सहस्रं सहस्राणां शेतानमनवासृजत् ।

सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमपरिष्कृताः । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणमत्यकासयत् । ८५

यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्भिर्ना । ईजानो वितति यज्ञे इक्षिणामत्यकाशयत् ।
 व्रतं व्रतसहस्राणां दृष्टाणां हेममाशिनां । गवां सहस्रानुचरं इक्षिणामत्यकाशयत् ।
 अङ्गुष्ठं यजमानस्य तदा विष्णुपदे निरौ । अमाद्यदिभ्यः सोमो इक्षिणामिर्दिजातयः ।
 यस्य यज्ञेऽपु राजेन्द्र व्रतसंस्तेषु वै पुरा । देवाकानुव्याग्न्यान्व्यागत्यरिच्यन्त इक्षिणाः ।
 न जातो जनिताः शान्त्यः पुमान्वासाप्रदायति । सद्भुजः प्रददौ विंशं सोमसंस्त्रासु सप्तसु । ८१०
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 त्रिविमोऽग्नीनरस्यैव मृतं सञ्जय शुश्रुम । य इमां प्रथिवीं सव्यौ सस्यैवसमेष्टयत् ।
 महता रथयोषेण प्रथिवीमनुवादयन् । एकस्त्रयां महीं चक्रे जैत्रेयैकरथेन यः ।
 यावदस्य गवांसं व्यादारणैः पशुभिः सह । तावतीः प्रददौ गाः स त्रिविरौऽग्नीनरोऽध्वरे ।
 न वोढारं धुरं तस्य कश्चिन्मेने प्रजापतिः । न भूतं न भविष्यच्च सर्वैराजसु सञ्जय । ८११
 अन्यौऽग्नीनरास्यैव्याह्राजधैरिन्द्रविक्रमात् । अदक्षिणमयज्वानं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 भरतस्यैव दौशन्तिं मृतं शुश्रुम सञ्जय । शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणसञ्चयं ।
 यो बह्ना चित्रतं चाशान्देवेभ्यो यमुनामनु । सरस्वतीं विंशतिषु गङ्गामनु चतुर्द्वय ।
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयघतेन च । दृष्टवान् स महातेजा दौशन्तिर्भरतः पुरा । ८१२
 भरतस्य महत्कर्मा सर्वैराजसु पार्थिवः । स्त्र्यार्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ।
 परं सहस्राद्यो बह्वान् हयान्देदीर्जितस्य च । सहस्रं यच्च पशूनां कलाय भरतो ददौ ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 रामं दाशरथिस्यैव मृतं शुश्रुम सञ्जय । योऽन्वकृपत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवीरवान् ।
 विधवा यस्य विषये नामाथाः काशनाभवन् । सदैवासीत्पिब्रह्मसो रामो राज्यं यदाऽन्वशात् । ८१३
 कालवर्षी च पर्यन्त्यः शस्त्रानि समुपादयत् । नित्यं सुभिक्षमेवासीद्भ्रात्रे राज्यं प्रशासति ।
 प्राणिनो नाशु मज्जन्ति नान्यथा पावकोऽदहत् । रुजा भयं न तवासीद्भ्रात्रे राज्यं प्रशासति ।
 आसन्वर्षसहस्रिण्यस्तथा पुत्रसहस्रिकाः । अरोगाः सर्वसिद्धार्था रामे राज्यं प्रशासति ।
 नान्योन्येन विवादोऽभूत् स्त्रीणामपि कुतो नृणां । धर्मनित्याः प्रजाश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति । ८१४
 सन्तुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः क्षैरचारिणः । नराः सत्यव्रताश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति ।
 नित्यपुष्पफलास्यैव पादपा निरुपद्रवाः । सव्या द्वाणदुग्धा गावो रामे राज्यं प्रशासति ।
 स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोथ्य महातपाः । दृष्ट्वाश्वमेधाश्चाकृत्यानाजहार निरर्गलान् ।
 युवा श्यामेो लोहिताक्षो मातङ्ग इव यूथयः । आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षव्रतानि च । अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः । ८१५

भगीरथस्य राजानं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यस्मिन्नेति यस्मिन्नेति यस्मिन्नेति यस्मिन्नेति यस्मिन्नेति ।
 अमुनायां सहस्राणि बह्विनि सुरसन्तमः । अजयद्वाज्जदीर्येण भगवान्पाकशासनः ।
 यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । ईजानो वितते यस्मिन् दक्षिणामत्यकाशयत् ।
 सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः । व्रतं व्रतं रथे नागाः पश्चिमे हेममालिनः ।
 सहस्रमया एकैकं हस्तिनं वृष्टतोऽम्बयुः । गवां सहस्रमम्बेऽम्बे सहस्रं गव्यजाविकं ।
 उपहरे निवसतो यस्यास्ते निषदा ह । गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्ध्वग्रीवा भवत्पुरा ।
 भूरिदक्षिणैश्चाकुं यजमानं भगीरथं । त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतपथाः ।
 दिलीपस्य महात्मानं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति दिजातयः ।
 य इमां वसुधमूर्णां वसुधां वसुधाधिपः । ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 यस्मिन् यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः । सहस्रं वारणान् हेमान् दक्षिणामत्यकाशयत् ।
 यस्य यज्ञे महानासीद्युपः श्रीमान् हिरण्मयः । तं देवाः कर्ष्यं कुर्वन्नाः शक्रश्चेष्टा उपाश्रयन् ।
 चषाले यस्य सौवर्णे तस्मिन् यूषे हिरण्मये । ननुतुर्देवगन्धर्वाः षट् सहस्राणि सप्तधा ।
 अवादयन्त च वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयं । सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययं ।
 एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे । यस्मिन्नेति हेमसञ्क्रान्ताः पथि मक्ताः स्म शेरते ।
 राजानं व्रतधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनं । येऽपश्यन् मुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ।
 त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने । स्वाध्यायघोषो व्याघोषो दीयतामिति वै त्रयः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतपथाः ।
 मान्वातारं यौवनाश्रयं मृतं शुश्रुम मृञ्जय । यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वदपाहरन् ।
 समृद्धो युवनाश्रस्य जठरे यो महात्मनः । वृषदाज्योद्भवः श्रीमालिलोकविजयी नृपः ।
 यं दृष्ट्वा पितुरुत्प्लेगे श्रयामं देवरूपिणं । अन्यान्यमनुवन् देवाः कमयं धास्यतीति वै ।
 मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽथाभ्युपपद्यत । मान्वातेति ततस्तस्य नाम चक्रे व्रतकतुः ।
 ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्भ्रातात्मनः । तस्यास्यै यौवनाश्रस्य पाणिनिन्द्रस्य चाक्षवत् ।
 तं पिवन्पाणिमिन्द्रस्य व्रतमङ्गः व्यवहृत । स आसीद्वादशसमेना दादशाहेन पार्थिवः ।
 तमिमं प्रथिवी सर्वथा एकाक्रा समपद्यत । धर्मात्मानं महात्मानं प्रहूरमिन्द्रसमं युधि ।
 यस्याङ्गारान् नृपतिं मरुत्तमसितङ्गयं । अङ्गं दृष्ट्वा यस्मैव मान्वाता समरेऽजयत् ।
 यौवनाश्रो यदाऽङ्गारं समरे प्रत्ययुध्यत । विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदोति मेनिरे ।
 यत्र सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति । सूर्यं तद्यौवनाश्रस्य मान्वातुः चेन्नमुच्यते ।
 अश्वमेधव्रतेनेष्टा राजसूयव्रतेन च । अददद्रोहितः कस्यान् ब्राह्मणेभ्यो विश्राम्यते ।
 हेरष्यान्योजनेष्वेधानाद्यतान् दद्याजानं । अतिरिक्ताद्रिजातिभ्यो व्यभर्जस्वितरे जनाः ।

२५०

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथा ।
यथाति नाजयं चैव मृतं शुश्रुम सञ्जय । य इमां पृथिवीं कृत्वा विजित्य सहस्रागरी ।
शम्यापतिनाभ्यतोवादेदीभिस्त्रियन्मही । ईजानः क्रतुभिर्मुख्यैः पूर्वागच्छदुन्मरी ।
इष्टा क्रतुसहस्रेण वाजपेयशतेन च । तपेयामास विप्रेन्द्रास्त्रिभिः काञ्चनपथ्यैः ।
व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेष्वदानवान् । व्यभजत्पृथिवीं कृत्वा यथातिर्नृजवात्मजः ।
अन्येषु पुत्रान्निषिष्य यदुद्रुक्षुपुरोगमान् । पूर्वं राव्येऽभिषिष्य स्त्रे सदारः प्राविशदन् ।
स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अम्बरीषश्च नाभागं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यं प्रजा वजिरे पुष्पं गोशरं नृपक्षत्तमं ।
यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनां । ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः ।
नैतत्पूर्व्यं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे । इत्यम्बरीषं नाभागिमन्ममोदन्त दक्षिणाः ।
शतं राजसहस्राणि शतं राजव्रतानि च । सर्वेऽन्यमेधेरीजानास्तेऽन्ययुर्दक्षिणायनं ।
स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथा ।
शशविन्दुं चैवरथं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यस्य भार्यासहस्राणां व्रतभाषीकहात्मनः ।
सहस्रन्तु सहस्राणां यस्यासन् शशविन्दवः । हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ।
शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः । कन्या कन्या शतं नागा नागं नागं शतं रथाः ।
रथे रथे शतं चास्या देशजा सेमसालिनः । अग्रे अग्रे शतं गावो गवां तद्वज्राविकं ।
एतद्धनमपर्थन्तमश्वमेधे महामखे । शशविन्दुर्कीहाराज ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् ।
स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथा ।
गयं चामूर्त्तरयथं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यः स वर्षशतं राजा ऊतशिश्टाश्रमेऽभवत् ।
यस्मै वज्रिर्वरं प्रादात्ततो वज्रे वराम्नाथः । ददतो मेऽक्षयं विन्नं धर्मं अद्वा च वर्त्ततां ।
मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रमादाद्भुताशन । लेभे च कामांस्तान्मर्ष्यान्पावकादिति नः श्रुतं ।
दर्शं च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः । अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
शतं गवां सहस्राणि शतमश्वतराणि च । उत्थायेत्याय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ।
तर्पयामास सोमेन देवान्वितैर्दिजानपि । पितृन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स पुरुषर्षभ ।
सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा दक्षयामां हिरायतां । दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधे महाक्रतौ ।
यावत्तः मिकता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ । तावतीरेव गाः प्रादादामूर्त्तरयसो गयः ।
स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथा ।
रन्निदेवश्च साकृत्यं मृतं शुश्रुम सञ्जय । सम्यगाराध्य यः शक्रादरं लेभे महातपाः ।
अन्नश्च नो वज्र भवेदतिथीश्च लभेमहि । अद्वा च नो मा व्यगमन्ना च याचिन्न कश्चन ।
उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संशितव्रतं । शाम्यारण्या महात्मानं रन्निदेवं यशस्विनं ।

८८०

८८५

१०००

१००५

१०१०

१०१५

महानदी चर्मराशेरुक्तिदातुमुवे यतः । ततश्चर्मप्लुतीत्येवं विख्याता सा महानदी ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृप । तुभ्यं निष्कन्तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ।
 महसुं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान् संप्रपद्यते । अम्बाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ।
 घटाः पात्र्यः कटाहानि स्थाण्ड्यश्च पिठराणि च । नासीत्किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ।
 साङ्गतेरन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे । आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः । १०२०
 तत्र सा सदाः क्रोशन्ति समृष्टमणिकुण्डलाः । सूपभूयिष्ठमश्रीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।
 सगरञ्च महात्मानं मृतं शुश्रुम सञ्जय । ऐत्वाकुं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमं ।
 पटिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजगिरे । नक्षत्रराजे वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा दद ।
 एकच्छ्वा मही यस्य प्रतापादभवत्पुरा । योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः । १०२१
 यः प्रादात्कनकसम्भं प्रसादं सर्वकाञ्चनं । पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलं ।
 द्विजातिभ्योऽनुरुपेभ्यः कामांश्च विविधान्वज्रन् । यस्यादेशेन तदित्तं व्यभजन्त द्विजातयः ।
 खनयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्कितां । यस्य माता समुद्रस्य सागरत्वमुपागतः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।
 राजानञ्च पृथुं वैन्वं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यमभ्यषिञ्चन् सम्भूय महारण्ये महर्षियः । १०२२
 प्रथयिष्यति वै लोकान् पृथुः प्रियव्रतश्चिदितः । क्षताद्यो वै चायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्यतः ।
 पृथुं वैन्वं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मृतिं यदब्रुवन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ।
 अकृष्टपत्न्या पृथिवी पुटको पुटके मधु । सर्व्या द्रोणदुषा गावो वैन्यस्यासन् प्रशासतः ।
 अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः । यथाऽभिकाममवसन् चेत्रेषु च गृहेषु च ।
 आपसस्तन्निरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । सरितश्चाम्बदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् । १०२३
 हैरण्योस्त्रिनलोत्सेधान्मर्त्यतानेकविंशतिं । ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।

किं वा तूष्णीं ध्यायेन् मृच्छय त्वं न मे राजन्वाचमिमां गृणोषि । न चेन्मोघं विप्रलप्तं ममेदं पथं समूर्ध्वोरिव सम्प्रयुक्त ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ गृणोमि ते नारद वाचमेनां विचित्रार्थं सज्जनिव पुण्यगन्धं । राजर्षीणां पुण्यकृतं महात्मनां कीर्त्या
 युक्तानां शोकनिर्वाणार्थं ।

न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे दृष्ट्वाहं नारद त्वं विशोकः । शुश्रूषसे वचनं ब्रह्मवादिषु ते द्रव्याम्यमृतस्यैव पानात् । १०२४
 अमोघदर्शितम् चेत्यसादं सुतापदग्धस्य विभो प्रकुर्याः । सुतस्य संजीवनमद्य मे स्थातव प्रसादात्सुतसङ्गमस्य ।
 ॥ नारद उवाच ॥ यत्ने पुत्रो गमितोऽयं विजातः स्वर्णशीवो यमदात्यर्भवतले । पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हिरण्यनाभं
 वर्षमहस्त्रिणश्व ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षोडशराजिकोपाख्याने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स कथं काञ्चनछीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् । पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन ममार च ।

यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः । कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ।

उताहो नाममात्रं वै सुवर्णछीविनेऽभवत् । कथं वा काञ्चनछीवीत्येतदिच्छामि वेदितुं ।

१०५

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर । नारदः पर्वतश्चैव दातृषी लोकसत्तमौ ।

मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ । विहर्तुकामौ सम्प्रोत्था मानुषेषु पुरा विभो ।

हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि । नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ।

तावुभौ तपोभेपिताववनीतलचारिणौ । भुञ्जानौ मानुषान् भोगान्यथावत्पार्थधावतां ।

प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयश्चैव चक्रतुः । यो भवेद्भूदि मङ्गल्यः शुभो वा यदि वाऽशुभः ।

१०६

अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा श्रापोऽन्यथा भवेत् । तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ।

सृञ्जयं दैत्यमध्ये राजानमिदमूचतुः । आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते ।

यथावत्प्रयिवोपाल आचर्योः प्रगुणी भव । तथैव कृत्वा राजा तौ सत्कथोपचचार ह ।

ततः कदाचित्तौ राजा महात्मनौ तपोधनौ । अत्रवोत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनौ ।

एकैव मम कथेषा युवां परिचरिष्यति । दर्शनीयाऽनवद्याप्ती शीलवृत्तसमाहिता ।

१०७

मुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कमुप्रभा । परमं धौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशास तां ।

कन्ये त्रिप्रावुपचर देववत्पितृवच ह । सा तु कन्या तयेत्युक्त्वा पितरं धर्म्मचारिणी ।

यथार्निदेशं राज्ञस्तौ सत्कथोपचचार ह । तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।

नारदं हृष्यस्त्र्यं सहस्रैवाभ्यपद्यत । वदधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

यया शुक्रस्य पत्नस्य प्रवृत्तौ चद्रमाः शनैः । न च तस्माग्निनेयाय पर्वताय महात्मने ।

१०८

शशांस हृदयन्तीत्रं प्रीडमानः स धर्म्मवित् । तपसा चेङ्गितैश्चैव पर्वतोऽयं बुबोधतं ।

कामार्त्तन्नारदं क्रुद्धः शशापैनन्ततो भृशं । कृत्वा समयमव्ययो भवान्यै सहितो मया ।

यो भवेद्भूदि मङ्गल्यः शुभो वा यदि वाऽशुभः । अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतं ।

भवता वचनं ब्रह्मलक्षादेशं श्रपाम्यहम् । न हि कामं प्रवर्त्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।

मुकुमार्था कुमार्था ते तस्मादेष श्रपाम्यहं । ब्रह्मचारी गुह्यंस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।

१०९

अक्तीत्समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः । शस्ये तस्मात्सुखं क्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।

मुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः । वानरश्चैव ते रूपं विवाहात्प्रवृत्ति प्रभो ।

संश्रुयन्ति नरास्त्वान्ये स्वरूपेण विनाशनं । स तदाकथन्तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा ।

अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।

युक्तोऽपि नित्यधर्म्मश्च न वै स्वर्गनवाप्स्यसि । तौ तु शशा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।

११०

प्रतिजम्भतुरन्यान्यं क्रुद्धविव गजोत्तमौ । पर्वतः प्रयिवी कृत्स्नां विचचार महामतिः ।

पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्नेन भारत । अथ तामलभक्त्यां नारदः सृञ्जयात्मजां ।

धर्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दितां । सा तु कन्या यथाशार्प नारदं तं ददद्वै ॥
 पाणिपङ्कजमन्त्राणां निधोगादेव नारदं । सुकुमारी च देवर्षिं वा नरप्रतिमाननं ।
 नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चामवत् । उपतस्ते च भर्तारं न चान्ये मनसाऽप्यगात् ।
 देवं मुनिं वा यथं वा पतिवि पतिवत्सला । ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार च ।
 वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यस्य नारदं । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतसदा ।
 भवान् प्रसादं कुरुतात्सर्गादिप्राय मे प्रभो । तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदसाथा ।
 कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयं । त्वयाऽहं प्रथमं श्रोतो वा नरस्त्वं भविष्यति ।
 इत्युक्तेन मया पञ्चाञ्जलमपि मत्सरात् । अद्यप्रभृतिवै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति च ।
 तव नैतद्भिः सदृशं पुस्तकानि हि मे भवान् । निर्वर्त्तयेतां तौ प्रापावन्त्येन्येन तदा मुनो ।
 ओसद्वत् तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणं । सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिप्रायया ।
 तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्ववन्तीमनिन्दितां । अत्रवीक्ष्य भर्तृव नाच कार्त्त्या विचारया ।
 चक्षिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः । तवैवाभेद्यश्च दधौ मा तैऽभूदत्र संशयः ।
 साऽनुनीता वञ्चविधं पर्वतेन महात्मना । प्रापदोषश्च तं भर्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता ।
 पर्वतोऽथ यथौ स्त्रीं नारदोऽभ्यगमदृष्ट्वा ।

१०९

१०८

॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रत्यक्षकर्त्ता सर्वस्य नारदो भगवान्मूयिः । एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथावृत्तं नरोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि नारदपर्वतोपाख्याने त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत । भगवन् ओतुमिच्छामि सुवर्णहो विसम्भवं ।
 एवमुक्तस्तु स मुनिर्द्वैर्भराजेन नारदः । आचक्षते यथावृत्तं सुवर्णहो विनं प्रति ।

॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथाऽयं केशवोऽब्रवीत् । कार्त्तव्यास्तु तु यच्छेषं तस्मै वक्ष्यामि पृच्छतः ।

१०९

अहञ्च पर्वतस्यैव स्वस्तीयो मे महामुनिः । वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरं ।
 तत्रावां पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा । सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेदमनि ।
 व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च । पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमथैवत् ।
 आवाप्तस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ । उषितौ समये ब्रह्मसद्विचिन्तय साम्प्रतं ।
 ततोऽहमब्रुवं राजन्पर्वतं इह भदर्शनं । सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिन्योपपद्यते ।
 वरेण्यच्छतां राजा क्षमतां यद्यदिच्छति । आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ।
 तत आहूय राजानं सृञ्जयं जयताम्बरं । पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुत्रव ।
 प्रीतौ स्त्रौ नृप सत्कारैर्भवेदार्जवसंभृतैः । आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ।
 देवानामर्वाङ्मायां न भवेन्मानुषचयं । तद्गृहाण महाराज पूजार्हो भौ मतो भवान् ।
 ॥ सृञ्जय उवाच ॥ प्रीतो भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम । एष एव परो लाभो निर्दोषो मे महाफलः ।
 तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत । तृणीञ्च राजन् संकल्पं यत्ने च्छदि चिरं क्षितं ।

११०

११०

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभीष्टामि सुतं वीरं वीर्यवान् बृहन्नरं । आयुष्मन् महाभागं देवराजसमद्युतिं ।
 ॥ पर्वत उवाच ॥ भविष्येद्ये ते कामो मत्पाशुमान् भविष्यति । देवराजाभिभूतार्थं संकल्योद्ये ते हृदि ।
 ख्यातः सुवर्णं वीरिणी पुत्रस्तव भविष्यति । रक्ष्यस्व देवराजास्य देवराजसमद्युतिः ।
 तच्छ्रुत्वा मृज्येता वाक्पथं पर्वतस्य महात्मनः । प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति । ११०५
 आयुष्मास्य भवेत्पुत्रो भवत्सपसा मुने । न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ।
 तमहं नृपतिं दीनमनुवं पुनरेवं च । स्पर्शय्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं ।
 अहन्ते दयितं पुत्रं भेतराजवज्रजुतं । पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शूचः प्रथिवीपते ।
 एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्त्रो यथेक्षितं । सञ्जयस्य यथाकामं प्रविशेत्समन्दिरं ।
 मृज्यस्यथाय राजर्षेः कस्मिंश्चित्काक्षपर्वथे । जज्ञे पुत्रो महावीर्यसेजसा प्रज्वलन्निव । ११०६
 वद्वेभ्यः यथाकालं सरसीव महोत्पलं । बभूव काञ्चनडीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ।
 तदहृततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम । सुबुधे तच्च देवेशो वरदानं महर्षितः ।
 ततः स्त्राभिभवाङ्गीतो वृहस्पतिमते स्थितः । कुमारस्यान्तरप्रेषी बभूव बलवृजहा ।
 चोदयमास तद्वज्रं दिव्यास्त्रं मूर्तिमन्स्थितं । व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ।
 प्रवृद्धः किल कार्येण मामेषोऽभिभविव्यति । सञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोऽब्रवीत् । ११०७
 एवमुक्त्वा शक्रेण वज्रः परपुरञ्जयः । कुमारमन्तरप्रेषी नित्यमेवान्वपद्यत ।
 सञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिं । हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्यो बभूव ह ।
 ततो भागीरथीतोरे कदाचिन्निर्जने वने । धात्रीद्वितीये कालस्य क्रोडार्थं पथ्यधावत ।
 पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः । सहस्रोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलं ।
 स बालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः । व्यस्रः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचक्रुशे । ११०८
 हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत । शार्ङ्गलो देवराजस्य माययाऽन्तर्हितस्तदा ।
 धाव्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदन्याः परमार्त्तवत् । अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ।
 स ददर्श शयानं तं गतासुं पीतशोषितं । कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव श्रुतं ।
 सुतमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितमानसः । पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पथ्यदेवयदातुरः ।
 ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्यः शोककर्षिताः । अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स मृज्ययः । ११०९
 ततः स राजा सस्मार मामेव गतमानसः । तदाऽहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतवांसस्य दर्शनं ।
 मयैतानि च वाक्यानि श्रावितः शोकसालसः । यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ।
 सञ्जीवितस्यापे पुनर्भ्यसवानुमते तदा । भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ।
 तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णं वीर्यवान् । चित्तं प्रसादयामास पितुर्भातुश्च वीर्यवान् ।
 कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप । वर्षाणां शतमेकस्य सहस्रं भीमविक्रमः । १११०
 तत ईजे महायज्ञैर्वज्रभिर्भूरिदक्षिणैः । तर्पयामास देवांश्च पित्रैश्चैव महाद्युतिः ।

उत्पाद्य च बह्वन्पुत्रान् कुलसन्तानकारिणः । कास्तेन महता राजन् कासधर्ममुपेयिवान् ।

स त्वं राजेन्द्र सञ्जातं शोकमेनं निवर्त्तय । यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।

पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुदह । इष्टा मुष्कैर्ब्रह्मपद्मैरिष्टं लोकमवाप्स्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सुवर्णोपनिषद्विषयवोपाख्याने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तूष्णीभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरं । तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णदैपायनोऽब्रवीत् । १११५

॥ व्यास उवाच ॥ प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन । धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्त्तिनः ।

अनुतिष्ठस्व तद्राजन्यपितृपैतामहं पदं । ब्राह्मणेषु तपो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ।

तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शास्त्रतं भरतवर्धन । तस्य धर्मस्य हस्तस्य चक्षुषः परिरक्षिताः ।

यः स्वयं प्रतिहन्ति स्म शासनं विषये रतः । स बाहुभ्यां विनिपाद्यो लोकयात्राविघातकः ।

प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्नोदवशङ्कतः । भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वाऽय कश्चन । १११६

पापान् सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेच्छातयीत वा । अतोऽन्यथा वर्त्तमानो राजा प्राप्नोति किमपि ।

धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत् धर्महा । ते तया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।

स्वधर्मं वर्त्तमानस्त्वं किमु शोचसि पाण्डव । राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न तेऽभिपश्ये वचनं यदब्रवीषि तपोधन । अपरोक्षः हि ते धर्मः सर्वधर्मविदास्वर

मया त्ववस्था बह्वेषां घातिता राज्यकारणात् । तानि कर्माणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च पचन्ति च । १११७

॥ व्यास उवाच ॥ ईश्वरो वा भवेत्कर्त्ता पुरुषो वाऽपि भारत । हठो वा वर्त्तते लोके कर्मजं वा फलं स्वतः ।

ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधु च भारत । कर्त्तुं पुरुषः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ।

यथा हि पुरुषश्चिन्त्यादृष्टं परशुना बभे । हेतुरेव भवेत्पापं परशेन कथञ्चन ।

अथवा तदुपादानात्प्राप्नुयात्कर्मेणः फलं । दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तत्र विद्यते ।

न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलं । प्राप्नुयादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय । १११८

अथापि पुरुषः कर्त्ता कर्मणोः शुभपापयोः । न परो विद्यते तस्मादेवमेतच्छुभं कृतं ।

न हि कश्चित्कचिद्भ्राजन्दिष्टात्प्रतिनिवर्त्तते । दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तत्र विद्यते ।

यदि वा मन्यसे राजन् हतमेकम्पूतिष्ठितं । एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ।

अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्मणा शुभपापयोः । अभिपत्तिमिदं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनं ।

तथाऽपि लोके कर्माणि समावर्त्तन्ति भारत । शुभाशुभं फलं चैते प्राप्नुवन्तीति मे मतिः । १११९

एवमप्यशुभं कर्म कर्मणस्तत्फलात्प्रकं । त्यज त्वं राजगार्दूल मैवं शोके मनः कथाः ।

स्वधर्मं वर्त्तमानस्य सापवादेऽपि भारत । एवमात्मपरित्यागस्तव राजञ्च शोभनः ।

विहितानि हि कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मणः । शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ।

तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपाख्याने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इता पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा । अमुरा मुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ।

११९०

सन्निधाय महात्मानः सम्मन्त्रिमुहदस्ताथा । वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातव्यश्च पितामह ।

वयवश्च मनुजैश्चानादेशसमागताः । धातिता राज्यकुब्जेन मयैकेन पितामह ।

तांस्तानुशासनं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः । असह्योमपान् वीरान् किं प्राप्स्यामि तेषां धन ।

दद्यान्निशमयापि चिन्तयान् पुनः पुनः । सोनां पार्थिवसिंहैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमां ।

दृष्ट्वा ज्ञातिवधं धारं हतांश्च शतशः परान् । कौटिल्यश्च नरानन्यान्परितये पितामह ।

११९१

कानुतासां वरस्त्रीणामवस्थाऽथ भविष्यति । विहीनानां तु तनयैः पतिभिर्भ्रातृभिरपि ।

अस्मानन्तकरणं धारान् पाण्डवाश्चृष्यसंहतान् । आक्रोशन्तः कृशा दीना प्रपत्तिव्यन्ति भूतले ।

अप्रशयन्तः पितृन् भातृन्पुत्रान् पुत्रांश्च योषितः । तथैका प्राणान् स्त्रियः संध्या गमिष्यन्ति यमचर्यं ।

वत्सलत्वाद्भिज्जश्रेष्ठ तव मे नास्ति संशयः । व्यक्तं सौम्याश्च धर्मश्च प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वधं ।

यदयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकं । नरके निपतित्यामो क्षधःशिरस एव ह ।

११९२

शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोद्येण सत्तम । आश्रमाणां विशेषांस्त्वमयाचक्ष्व पितामह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तद्वक्तुं श्रुत्वा दैपायनस्तदा । निरोक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवं ।

॥ व्याम उवाच ॥ मा विवादं कृथा राजन् क्षत्रधर्ममनुसरन् । स्वधर्मेण हता क्षेते सन्निधयः सन्निधयधम ।

काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्वा पृथिव्यां च महद्ययः । कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ।

न त्वं ज्ञत्वा न भीमोऽयं नाजुनो न यमावपि । काक्षः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनां ।

११९३

न तस्य मातापितरौ नानुपाश्वो हि कश्चन । कर्मसाक्षी प्रजानोऽस्मिन् कालेन संहताः ।

हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतधर्म । यद्वन्ति भूतैर्भूतानि तदसौ रूपमेश्वरं ।

कर्मसत्तात्माकं विद्धि साविणं शुभपापयोः । सुखदुःखगुणोदरं कालं कालकलप्रदं ।

तेषामपि महानाहो कर्माणि परिचिन्तय । विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवशजृम्भताः ।

आत्मनश्च विजानीहि नियतव्रतशासनं । यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ।

११९४

त्वद्वेव विहितं यत्नं तथा चेष्टयितुर्व्यशे । कर्मणा कालयुक्तेन तयदं चेष्टते जगत् ।

पुरुषस्य हि दृष्टुमासुत्पन्निमनिमित्ततः । यदृच्छ्या विनाशश्च शोकहर्षावनर्थकौ ।

व्यलीकमपि यत्तत्र च तवैतन्निमित्तं तव । तदर्थमिष्यते राजन् प्रायश्चित्तं तदाचर ।

इदन्तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवायुरे पुरा । अमुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीपसः ।

तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः । युद्धं वर्षसहस्राणि द्वाविंशदभवत्किल ।

११९५

एकार्षवां महीं कृत्वा रुधिरं परिभुतां । जगुर्देव्यास्तथा देवास्त्रिदिवं चाभिलेभिरे ।

तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः । संश्रिता दामवानां वै सन्नार्थं दर्पमोक्षिताः ।

शालावृक्षा इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत । अष्टाशोतिषहस्ताणि ते चापि विबुधैर्हताः ।

धर्मयुष्मिन्निमित्तो योऽधर्मश्च प्रवर्तकाः । हन्तव्यास्तैर्दुरात्मना देवैर्देव्या देवावणाः ।

एकं हत्वा यदि कुले शिष्टाणां स्वादनामयं । कुलं हत्वा च रात्रे च न तदृत्तोपप्रातकं । ११८०
 अधर्मरूपे धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप । धर्मस्याधर्मरूपेऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ।
 तस्मात्संस्तभयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव । देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ।
 न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ । आह्वनास्त्रासयैतांस्त्वं सुहृदस्य परन्तप ।
 यो हि पापमारभे कार्यं तद्भावभावितः । कुर्वन्नपि तथैव स्यात् कृत्वा च निरपवपः ।
 तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति शब्दितं । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति द्वाषो वा पापकर्मणः । ११८१
 खन्तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः । अनिच्छमानः कर्मदं कृत्वा च परितपसे ।
 अश्वमेधा महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं । तमाहर महाराज विपाश्रैवं भविष्यसि ।
 मरुद्भिः सह जित्वाऽरीन् भगवान्पाकप्रासनः । एकैकं क्रतुमाहृत्य व्रतकालः शतक्रतुः ।
 धूतपात्रा जितस्त्रैंगो लोकानप्राप्य सुखोदयान् । मरुद्भिरुद्धृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ।
 स्वर्गलोके महीयन्तमशुरोभिः शचीपतिं । स्वयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरं । ११८२
 मेयं त्वामनुसम्प्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा । निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽजय ।
 तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन् सुहृदतः । आह्वयुष्मांश्च पौष्मांश्च स्त्रे स्त्रे राज्येऽभिषेचय ।
 बालानपि च मार्गस्थान् सान्त्वेन सदुदाचरन् । रक्षयन्प्रकृतीः सर्व्याः पारंपाहि वसुन्धरां ।
 कुमारो नास्ति येषाञ्च कन्यास्तत्राभिषेचय । कामाश्रयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि ।
 एवमाश्वासनं कृत्वा सर्व्वराष्ट्रेषु भारत । यजस्व वाजिमेधो यथेन्द्रा विजयी पुरा । ११८३
 अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्मवलमोहिताः ।
 अवाप्तः सत्त्वधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकण्डकं । रक्षस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि हत्वेह कर्मोणि प्रायश्चित्तीयते नरः । किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अकुर्व्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् । प्रायश्चित्तीयते स्त्रेवं नरो मिथ्यानुवर्त्तयन् ।
 सूर्य्येणाभ्युदितो यस्य ब्रह्मसारी भवत्युत । तथा सूर्य्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्त्यपि । ११८४
 परिवर्त्तिः परिवेत्ता ब्रह्मज्ञो यस्य कुत्सकः । दिधिषूपपतिर्यः स्यादयेदिधिषुरेव च ।
 अवकीर्णी भवेद्यस्य दिजातिबधकस्तथा । अतीर्ये ब्राह्मणस्यागो तीर्ये चाप्रतिपादकः ।
 यामघातो च कौन्तेय मांसस्य परिविक्रयी । यश्चाग्नीम्परिमुच्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।
 गुरुस्त्रीबधको यस्य पूर्व्वः पूर्व्वस्तु गर्हितः । दृथापशुसमालम्बी शृङ्गदाहस्य कारकः ।
 अनृतैर्नोपवर्त्तौ च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । एतान्येनांसि सर्व्वानि व्युत्क्रान्तसमयस्य यः । ११८५
 अकार्य्याणि न वक्ष्यामि यानि तानि निषेध मे । लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ।
 स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया । अयाज्ययाजनञ्चैव तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणं ।
 शरणागतसन्त्यागो शत्रुत्याभरणं तथा । रक्षणां विक्रयश्चापि तिर्य्यग्योनिबधस्तथा ।

आधानादीनि कर्माणि श्रान्तिमात्रं करोति यः । अपयस्वं कर्माणि निन्देयानि भारत ।

दक्षिणानामदानश्च ब्राह्मणस्याभिमर्षणं । कर्माण्येतान्यकर्माणि आऊर्ध्वर्णविदो जनाः ।

११९

पिषा विवदते पुत्रो यस्य स्याद्गुरुतत्त्वम् । अप्रजायन्तरस्याप्यभयवर्धनार्थको नरः ।

उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणैतरेषु च । यानि कुर्वन्सकुर्वन् प्रायश्चित्तीयते नरः ।

एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाधानि मानवाः । येषु येषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽद्य तान् शृणु ।

प्रष्टव्यं श्रुतमाधानमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयाद्य तेन ब्रह्महा भवेत् ।

इति चाप्यत्र कैमेत्यभ्येता वेदेषु पद्यते । वेदप्रमाणविहितं धर्मं च प्रब्रवीमि ते ।

१२०

अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनं । न तेन ब्रह्महा स स्यान्ननुक्तान्युक्तञ्छ्रुति ।

प्राणत्याये तथाऽहानादाचरन्मदिरामपि । आदेशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं कैमेत्याभ्यस्तुभ्यम् । प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शृण्वति ।

गुरुतत्त्वं हि गुर्वर्थं न दूषयति मानवं । उद्हासकः शैतकेतुं जनयामास शिष्यतः ।

क्षेयं कुर्वन्स गुर्वर्थमापस्तु न निषिध्यते । वज्रजः कामकारेण न चेषः सम्प्रवर्त्तते ।

१२१

अन्यत्र ब्राह्मणस्तेष्व आददानो न दुष्यति । स्तयमप्राप्तिता यस्य न स पापेन लिप्यते ।

प्राणत्यागेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य च । गुर्वर्थं स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ।

नावर्त्तते व्रतं स्त्रेष्टं शुकमेले कथञ्चन । आच्यधोमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ।

पारिविध्यन्तु पतिने नास्ति प्रजिते तथा । भिक्षिते पारदार्यञ्च तद्वर्धनं न दूषकं ।

वृथापशुसमालम्बं नैव कुर्यान्न कारयेत् । अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिभेदितः ।

१२२

अनर्थे ब्राह्मणे दत्तमहानात्मानं दूषकं । सत्काराणां तथा तीर्थे नित्यं प्राऽप्रतिशदमं ।

स्त्रियास्त्रयाऽपचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका । अपि सा पूयते तेन न तु भर्त्सा प्रदुष्यति ।

तत्तं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददोषवान् । असमर्थस्य मृत्युस्य विपरीतः स्याददोषवान् ।

वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः । उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्स दुष्यति ।

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ।

१२३

इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ तपसा कर्माभिश्चैव प्रदानेन च भारत । पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चैव प्रवर्त्तते ।

एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्तकमर्थात् । कपालपाणिः सङ्गाङ्गो ब्रह्मचारी सदेतित्यतः ।

अनसूयुरधःशायी कर्ष्य क्षेमे प्रकाशयन् । पूर्णैर्दादन्नभिर्वर्धेन्नृणां विप्रमुच्यते ।

लह्यः शक्तभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः । प्रक्षेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे विरवाक्क्षिराः ।

जपस्यान्यन्तमवेदं ध्यानानां शतं व्रजेत् । सर्वस्य वा वेदविदे ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ।

१२४

धनं वा जीवनायासं षड्विंशं वा सपरिष्कृतं । मुच्यते ब्रह्मसत्त्वाया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ।

षड्विंशैः कृच्छ्रभोजो ब्रह्महा पूयते नरः । माघे माघे समन्तस्य त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ।

संवत्सरेण मासाग्री पूयते नाच संवत्सः । तथैवोपवसनाजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ।
 ऋतुना वाऽश्वमेधेन पूयते नाच संवत्सः । ये चाप्यवभृथस्नाताः केचिदेवंविधा नराः ।
 ते सर्वे धूतपात्राणां भवन्तीति परा श्रुतिः । ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया । १९४-
 गवां शतसहस्रान्तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ।
 कपिलाणां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिं । दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ।
 गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंवत्सरे । साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ।
 शतं वै यस्तु कामोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ।
 मनोरयन्तु यो दद्यादेकस्मादपि भारत । न कीर्त्तयेत् दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते । १९५-
 सुरापानं सहात्मना योऽग्नियथा सुरां पिबेत् । स पावयत्यथात्मानमिह लोके परच च ।
 मेरुप्रपातं प्रपतन् ज्वलनं वा समाविशन् । महाप्रस्थानमातिष्ठन् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 दृष्टव्यतिसवेनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मणः श्रुतिः ।
 भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पोला विमत्सरः । पुनर्न च पिवेद्भ्राजन् संस्कृतः स च शुध्यति ।
 गुरुतत्प्री शिलां तप्तामायसीमभिधंविशेत् । श्रवहत्यात्मनः श्रेष्ठं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः । १९६-
 शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् । कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यताः संवत्सरं स्त्रियः ।
 महाज्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु । गुर्वर्थं वा हतो युद्धे स मुच्येतकर्मणोऽशुभात् ।
 अमृतोपवर्षी चेत् प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । उपाहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
 अवकीर्णनिमित्तान्तु ब्रह्महत्याज्रतं चरेत् । गोचर्मवासाः षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बिषात् ।
 परदारापचारी तु परस्यापहरन्वसु । संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् । १९७-
 धनान्तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु । विविधेनाभ्युपायेन तदा मुच्येत किल्बिषात् ।
 लज्जाह्वाद्दशरात्रेण संयतात्मा व्रते स्थितः । परिवेत्ता भयेत्पूतः परिवर्त्तितस्तथैव च ।
 निवेश्यन्तु पुनस्तेन सदा तारयता पितृन् । न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ।
 भोजनं ह्यन्तराशुद्धं चातुर्मास्ये विधीयते । स्त्रियस्तेन प्रशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ।
 स्त्रियस्त्राशुद्धिताः पापा मोपगम्या विजानता । रजसा ता विशुध्यन्ते भस्मना भाजनं तथा । १९८-
 पादजोष्किष्टकांश्च यत् गवाज्जातमयाऽपि वा । गण्डूषोष्किष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ।
 चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते । पादावग्रष्टौ राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ।
 तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते । विद्यादेवंविधेनैषां गुरुत्वाच्चवनिश्चयं ।
 तिर्यगेयानिबध्नुत्वा द्रुमांश्चित्तेतरान् बद्धन् । निराचं वायुभक्तः स्यात् कर्म च प्रथमस्वरः ।
 अगम्यागमने राजन् प्रायश्चित्तं विधीयते । आर्द्रवस्त्रेण षण्मासान् बिहायै भस्मशयिना । १९९-
 एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् । ब्रह्मणोक्तैः विधिना दृष्टान्मागमहेतुभिः ।
 सावित्रीमण्यधीयत शूचा देशे मितान्नः । अहिंसा मन्दकोऽजस्तो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

अहःसु सततं तिष्ठेद्भ्याकाशं निशां स्वप्नं । चिरञ्चि चिन्मिशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभाषेद्भृतान्तितः । पाषाण्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंव्रतो विभः ।
 शूभाशूभफलं प्रेत्य लभते भूतवाचिकं । अतिरिच्येत यो यच्च तत्कर्त्ता लभते फलं । १९८०
 तस्मान्जानेन तपसा कर्मणा च फलं शूभं । वर्जयेद्शूभं कृत्वा यथा आदतिरेकवान् ।
 कुर्याच्छुभानि कर्माणि निवर्त्तयेत्पापकर्माणि । दद्याद्विद्यया वित्तानि तथा मुच्येत किम्विधात् ।
 अन्नरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतं । महापातकवर्त्मन् प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च । अज्ञानज्ञानयोरान्नं विहितान्यनुजानतः ।
 जानता तु हतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत । अज्ञानात्स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते । १९८५
 शक्यते विधिना पापं यथोक्तैः व्यपोहृतं । आस्तिके अहधाने च विधिरेव विधीयते ।
 नास्तिका अहधानेषु पुरुषेषु कदाचन । दम्भदेवप्रधानेषु विधिरेव न दृश्यते ।
 श्रिष्टाचारस्य श्रिष्टस्य धर्मो धर्मभृताम्बर । सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्येह च सुखेभुना ।
 स राजन्मोक्षस्य पापात्तेन पूर्व्वेण हेतुना । प्राणार्थं वा धनैर्नामथवा नृप कर्मणा ।
 अथवा ते घृणा काचित् प्रायश्चित्तं चरित्सि । मा त्वेवानार्थ्ये जुष्टेन मन्युना निधनङ्गमः । १९९०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः । चिन्तयित्वा मुहुर्त्सेन प्रत्युवाच तपोधनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्येने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यश्चाप्यभक्ष्यश्च किञ्च देयं प्रशस्यते । किञ्च पात्रमपात्रं वा तन्ने ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अनायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सिद्धानाञ्चैव संवादं मनोऽसौ प्रजापतेः ।
 अथयस्तु व्रतपराः समागत्य परं विभं । धर्मं पप्रक्षुरासीनमादिकाले प्रजापतिं ।
 कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः । कार्याकाव्येभ्य यत्पूर्व्वं शंस वै त्वं प्रजापते । १९९५
 तैरेवमुक्तो भगवान् मनुः स्थायन्भुवोऽब्रवीत् । शूद्रशूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ।
 अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च । आत्मज्ञानं पुण्यमथो यच्च प्रायश्च तत्पराः ।
 दिष्टान्येतानि पुण्यानि पुण्याश्च धरणीभृतः । सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ।
 देवस्यानाभिगमनसाध्यप्राशनमेव च । एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्व्वन्त्याशु न संशयः ।
 न गर्व्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः । दीर्घमायुरश्चेच्छन्ति चिराचक्षोष्णपो भवेत् । १९९०
 अदत्तस्थानुपादानं दानमध्ययनं तपः । अहिंसा सत्यमक्रोध इत्या धर्मस्य लक्षणं ।
 स एव धर्मस्योऽर्थस्योऽदेशकाले प्रतिष्ठितः । आदानमनृतं हिंसा धर्मो द्यावस्थिकः स्मृतः ।
 द्विविधौ चाप्युभावैतो धर्माधर्मौ विजानतां । अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च देविध्यं लोकवेदयोः ।
 अप्रवृत्तेरमर्थत्वं मर्थत्वं कर्मणः फलं । अशुभस्याशुभं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च ।
 एतयोस्त्रेभ्योः स्थातां शूभाशुभतया तथा । देवश्च देवसंयुक्तं प्राणश्च प्राणदश्च ह । १९९५
 अपेक्षापूर्व्वकरणादशुभांशुं शुभं फलं । ऊर्जं भवति सन्देहादिह दृष्टार्थमेव च ।

अपेक्षापूर्वकरणात् प्रायश्चित्तं विधीयते । क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
 शरीराणामुपक्रमेण मनसश्च प्रियाप्रिये । तदीयधैर्यं मन्यैश्च प्रायश्चित्तैश्च शान्तिः ।
 उपवासमेकरात्रं दण्डोत्तमं नराधिपः । विशुद्धेदात्ममुत्तमं निरात्रे तु पुरोहितः ।
 सद्यं शोकं प्रकुर्वीषो न विद्येत यदा नरः । शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् । १११०
 जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्मैश्च सर्वतः । वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ।
 दश वा वेदशास्त्रज्ञास्तथो वा धर्मपाठकाः । यद्भूयः कार्यं उत्पद्ये स धर्मो धर्मसंग्रहे ।
 अन्नद्वान्मृत्तिका चैव तथा जुद्धप्रियोलिकाः । स्नातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ।
 अभक्ष्या ब्राह्मणैर्धर्मैः शस्त्रैश्चैव विवर्जिताः । चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ।
 भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः श्रवा वकाः । काको महुश्च गृध्रश्च श्वेनोत्तमस्तथैव च । ११११
 क्रव्यादा दंष्ट्रिनः सर्वे चतुष्पात्पक्षिणश्च ये । शेषां सोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ।
 एतकाश्चखरोद्गीणां सूतिकाणां गवामपि । मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पथः ।
 प्रेतान्नं सूतिकान्नं च यच्च किञ्चिदनिर्दशं । अभोक्ष्यस्याप्यपेयश्च धेनोर्दुग्धमनिर्दशं ।
 राजानं तेज आदत्ते शूद्राक्षं ब्रह्मवर्चसं । आयुः सुवर्णकाराक्षमवीरायाश्च योषितः ।
 विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं गणिकाक्षमयेन्द्रियं । मृष्यन्ति ये सोपपत्तिं स्त्रीजिताक्षश्च सर्वशः । १११२
 दीक्षितश्च कर्द्व्यश्च क्रतुविक्रियिकश्च । तच्छास्त्रार्थावकर्तुश्च पुंस्यन्ना रजकश्च च ।
 चिकित्सकश्च यक्षाक्षमभोक्ष्यं रणिणस्तथा । गणयामाभिप्रक्षानां रज्जुस्त्रीजीविनां तथा ।
 परिव्रिक्तोनां पुंसाश्च बन्दिद्युतविदाम्नाथा । वामहस्ताक्षतस्यान्नं भक्षं पर्युषितश्च यत् ।
 सुरानुगतमुच्छिष्टमभोक्ष्यं श्रेयितश्च यतः । पिष्टश्च सेचुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
 सक्तुधानाकरम्भाणां नेपथेग्याश्चिरस्थिताः । पायसं क्षरं मांसमपूपाश्च वृथाकृताः । १११३
 अपेक्षास्याप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्हमेधिभिः । देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन् मृच्छाश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थो भोक्तुमर्हति । यथा प्रव्रजितो गिचुस्तथैव स्त्रे गृहे वसेत् ।
 एवं वृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन् धर्ममाप्नुयात् । न दद्याद्यज्ञसे दानं न भयाक्षोपकारिणे ।
 न नृत्यगीतश्रीलेषु हासकेषु च धार्मिकः । न मत्ते चैव नोन्मत्ते न स्नेहे च न कुसुके ।
 न वाग्धोने विवर्णे वा नाङ्गहोने न वामने । न दुर्कमे न दौक्कुले वा व्रतैर्था वा न संस्कृतः । १११४
 न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते । असम्यक् चैव यद्वत्तमसम्यक् च प्रतिग्रहः ।
 उभयं स्यादगर्वाय दातुरादातुरेव च । यथा खादिरमालम्य क्रिस्तां वाऽप्यर्थवन्तरन् ।
 मज्जेत मज्जतस्तददाता यश्च प्रतिग्रही । काष्ठैराद्रैर्यथा वज्रिरुपसीर्षो न दीप्यते ।
 तपःस्वाध्यायचारित्र्यैरेवं हीनः प्रतिग्रही । कपाले यददापः स्युः शूद्रतौ च यथा पथः ।
 आश्रयस्यानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतं । निर्भन्वो निर्भन्तो यः स्यादज्ञानज्ञोऽज्ञसूयकः । १११५
 अमुकोशाग्रदातव्यं हीनेष्वव्रतिकेषु च । न वै देयममुकोशाहीनार्त्तातुरैक्यपि ।

आप्ताचरितवत्येव धर्मवत्येव वा पुनः । निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्राह्मवर्जिते ।
भवेदपाचदोषेण न चाचाक्षि विचारया । यथा दासमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्रह्मणश्चानधीयानस्तथस्ते नाम विभ्रति । यथा वक्षोऽफसः स्त्रीषु यथा मैर्गवि चाफसा ।
शकुनिर्व्याऽप्यपचः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा । यामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपस्य निर्जलः ।
यथा ऊतमनसो च तथैव स्यान्निराकृतौ । देवतानां पितृणाञ्च हव्यकथविनाशकः ।
अचुरर्थहरो मूर्खो न लोकाग्रामुमर्हति । एतस्मै कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्भ्येतच्छ्रोतव्यं भरतवर्भ ।

११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने । राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ।

आपत्यु च यथानीतिः प्रणेतव्या दिनोत्तम । धर्ममास्तस्य पन्थानं विजयेयं कथं महीं ।
प्रायश्चित्तकथा श्लेषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता । कैतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे ।
धर्मचर्या च राज्यस्य नित्यमेव विरुध्यते । एवं मुह्यति मे चेतस्त्रिन्तयानस्य नित्यशः ।

११५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदाम्बरः । नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानां पुरातनं ।

श्रोतुमिच्छामि चेद्धर्मं निखिलेन नराधिप । प्रैहि भोक्तं महाबाहो दृढं कुरुपितामहं ।

म ते धर्मरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् । क्लृप्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

११६

जनयामास यं देवो दिव्या त्रिपथगा नदी । साक्षाद्दर्शयो देवान् सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ।

वृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षिर्नमस्कृत्यभुः । तोषयित्वापचारेण राजनीतिमधीतवान्

उग्रनावेद यच्छास्त्रं यच्च देवगुरुर्दिनः । यच्च धर्मं सवैयाख्यं प्राप्तवान् कुरुमत्तमः ।

मार्गवाच्यावनाचापि वेदानज्जापहं हितान् । प्रतिपेदे महाबाहुर्धर्मशिष्टाचरितव्रतः ।

पितामहमुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसं । अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाश्रित यः पुरा ।

११७

मार्कण्डेयमुखात्कृत्वा यतिधर्ममवाप्तवान् । रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान् पुरुषर्षभः ।

मृत्युगत्मे ऋचा यस्य ज्ञातस्य मनुजैर्वपि । यथाऽनपत्यस्य सतः पुण्या लोका दिवि श्रुताः ।

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः । यस्य नाविदितं किञ्चित् ज्ञानक्षेत्रेषु विद्यते ।

म ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् । तमभ्येहि पुरा प्राणान् स विमुञ्चति धर्मवित् ।

एवमुक्त्वा कौन्तेयो दीर्घपशो महामतिः । उवाच वदन्तां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतं ।

११८

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैशंसं सुमहत्कला ज्ञातोनां रोमहर्षणं । आगच्छात्सर्वलोकस्य दृषिषीमाशकारकः ।

घातयित्वा तमेवाजौ हस्तेनाजिह्वायोधिनं । उपसम्प्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यद्विषेऽहं । पुनराह महाबाहुर्धर्मदुर्भेष्टो महामतिः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नेदानीमतिनिर्वन्धं शोके त्वं कर्तुमर्हसि । यदाह भगवान् व्यासस्तत् कुरुष्व नृपोत्तम ।

ब्राह्मणास्त्वं महाबाहो आतरस्य महौजसः । पर्जन्यमिव धर्मानो नाथमाना उपासते ।

११९

हृत्तशिश्रास्य राजानः हृत्तं चैव समागतं । चातुर्ध्व्यं महाराज रात्रं ते कुरुजाकुलं ।
प्रियार्थमपि धैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनां । नियोगादस्य च गुरोर्ब्यासस्यामिततेजसः ।
सुहृदामस्यदादीनां द्रौपद्याश्च परन्तप । कुरु प्रियममित्रं लोकस्य च हितं कुरु ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः । हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तमैः महामनाः ।

सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्त्रयं । दैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना । १३०

रतैरन्यैश्च बह्विभिरनुनीतो युधिष्ठिरः । व्यजहामाजसं दुःखं सन्तापञ्च महायथाः ।
श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः । ततः स मनसः शान्तिमगच्छत्याण्डुनन्दनः ।

स तैः परितृप्तो राजा नवचैरिव चन्द्रमाः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुत्रं प्रविवेश ह ।

प्रविविक्तुः स धर्मज्ञः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । अर्चयामास देवांस्य ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ।

ततो नवं रथं शूभ्रं कल्पलाजिनसंयुतं । युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शूभ्रलक्षणैः । १३१

मनैरभ्यर्चितं पुणैः स्वयमानैश्च वन्दिभिः । आहरोह रथश्चैव सोमोऽमृतमयं यथा ।

जग्राह रथीनकौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः । अर्जुनः पाण्डुरं कृचं धारयामास भानुमत ।

प्रियमाणश्च तच्छत्रं पाण्डुरं रथमूर्ध्वनि । शूभ्रे तारकाकोर्णं सितमभ्रमिवाम्बरे ।

चामरव्यजने त्वस्य वीरौ जगृहतुलदा । चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलङ्कृते ।

ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलङ्कृताः । भूतानोव समस्तानि राजन् ददृशिरै तदा । १३२

आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमर्धैर्मनोजवैः । अश्वचात्पृष्ठतो राजन् युयुत्सुः पाण्डवाग्र्यं ।

रथं हेममयं शुभ्रं श्रैव्यसुग्रीवयोजितं । सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात्कुहून् ।

नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत । अपतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो यथैव ।

कुरुस्त्रियस्य ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा तथैव च । यानैरुच्चावैर्धर्ममुर्विदुरेण पुरस्कृताः ।

ततो रथाश्च बह्वला नागाश्च समलङ्कृताः । पादाताश्च हयैश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् । १३३

ततो वैतालिकैः स्रुतैर्मगधैश्च सुभाषितैः । स्वयमानो यथैव राजा नगरं नागसाङ्ग्यं ।

तत्प्रयाणं महाबाहोर्ध्वभूवाप्रतिमं भुवि । आकुलाकुलमुत्कुष्टं हृष्टपुष्टजनाकुलं ।

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः । नगरं राजमार्गं च यथावत्समलङ्कृतं ।

पाण्डुरेण च माख्येन पताकाभिश्च भेदिनी । संस्क्रुतो राजमार्गोऽभूद्रूपमैश्च प्रधूपितः ।

अथ धूर्तैश्च गन्धानां नानापुष्पप्रिणुभिः । माख्यदामभिराशक्तैराजवेष्माभिः संयुतं । १३४

कुम्भाश्च नगरदारि वारिपूर्णा मवा दृढाः । कन्याः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र च ।

तथा खलङ्कृतदारं नगरं पाण्डुनन्दनः । स्वयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृदुतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरस्य पुरप्रवेशे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनां । दिदृक्षुषां सहस्राणि समाजसुः सहस्रशः ।

स राजमार्गः शुशुभे समलङ्कृतचत्वरः । यथा चन्द्रोदये राजन् वर्द्धमानो नक्षोदधिः ।

गृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महानि च । प्राकल्पन्तीव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत । १८८५
 ताः शनैरिव सत्रीडं प्रशंसंयुधिष्ठिरं । भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसत्तमान् । उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षिनिष्ठ गौतमी ।
 तव कर्ष्याण्णमोघानि व्रतकर्त्र्या च भाविनि । इति कृष्णां महाराज प्रशंसंयुक्ता स्त्रियः ।
 प्रशंसावचनैस्तासां मित्यः शब्दैश्च भारत । प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलं ।
 तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः । अलङ्कृतं शोभमानमुपायाद्राजवेष्ट ह । १८९०
 ततः प्रकृतयः सर्व्याः पौरजानपदास्तदा । ऊचुः कर्णसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ।
 दिव्या जयसि राजेन्द्र शत्रून्क्षुनिषूदन । दिव्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्म्येण च बलीन च ।
 भव नख्त्वं महाराज राजेह शरदां व्रतं । प्रजाः पात्य धर्म्येण यथेष्टस्त्रिदिवं तथा ।
 एवं राजकुलदारि मङ्गलैरभियुजितः । आशीर्वादान् दिवैरुक्तान् प्रतिष्ठस्व समन्ततः ।
 प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमं । अद्भुतविजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत् । १८९५
 प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान् देवतान्त्रिभिर्गम्य च । पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाल्यैश्च सर्व्वैः ।
 निश्चक्राम ततः श्रीमान् पुनरेव महायशः । ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानवस्थितान् ।
 स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः । शुश्रूभे विमलसूत्रस्तारागणशृते यथा ।
 तांस्तु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिवद्विजान् । धाम्यं गुहं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ।
 सुमनोमोदकैरत्रैर्हिरण्येण च भूरिणा । गोभिर्वैश्वेन राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः । १९००
 ततः पुण्याहवोषोऽभूद्दिवं सन्धेव भारत । सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिमुखावहः ।
 हंसवन्नेदुषां राजा द्विजानां तत्र भारती । शुश्रूवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षरा ।
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खगणाश्च मनोरमः । जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ।
 निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं ब्राह्मणच्छ्रद्धा चार्थ्यको राक्षसोऽजवीत् ।
 तत्र दुर्योधनमखा भित्तरूपेण संवृतः । सच्चः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः । १९०५
 वृतः सर्व्वैस्तथा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः । परं स हस्ते राजेन्द्र तपोनियमसंश्रितैः ।
 स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनां । अनामक्यैव तान् विप्रास्तमुवाच सत्रीपतिं ।
 ॥ चार्थ्यको उवाच ॥ इमे प्राङ्द्विजास्तत्त्वं समारोप्य वचो मयि । धिक्भवन्ते क्षुण्णपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ।
 किं तेन स्याद्वि कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसङ्घं । घातयित्वा गुरुंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितं ।
 इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्मै दुष्टस्य रक्षसः । विव्यधुस्तुमुशुचैव तस्मैवाकाप्रधर्षिताः । १९१०
 ततस्तै ब्राह्मणाः सर्व्वे स च राजा युधिष्ठिरः । ब्रीडिताः परमोद्विग्नस्तूष्णीमासन् विज्ञायते ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्थाभिश्चाक्षतः । प्रत्यासन्नयश्चनिनं न मां धिक्कर्त्तुमर्हथ ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजान् ब्राह्मणास्तै सर्व्व एव विज्ञायते । ऊचुर्भूतैश्च सोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ।
 जगुश्चैव महात्मानस्ततस्तु ज्ञानचक्षुषा । ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलौकताः ।

॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः । परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति । १४२५
न वयं ब्रूम धर्मात्मान् येतु ते भयमीदृशं । उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे ऊकारैः क्रोधमूर्च्छिताः । निर्भर्त्सयन्तः शूचये निजघ्नः पापराक्षसं ।
स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनां । माहेन्द्राग्रनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ।
पूजितास्य ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तं । राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकवधे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिस्तुह । उवाच देवकोपुनः सर्वदशी जगार्दनः । १४२६
॥ वासुदेव उवाच ॥ ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्षनीयाः सदा मम । एते भूमिचरा देवा वाग्मिषाः सुप्रसादकाः ।
पुरा कृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः । तपस्तेषु महाबाहो वदथ्या ब्रह्मवार्धिकं ।
वरेण च्छन्दमानस्य ब्रह्मणा च पुनः पुनः । अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ।
द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्हरमनुत्तमं । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ।
स तु सन्धवरः पापे देवानमितविक्रमः । राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्षा महाबलः । १४२७
ततो देवाः समेतास्य ब्रह्मणमिदमब्रुवन् । बधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ।
तानुवाचाव्ययो देवो विहितस्तत्र वै मया । यथाऽस्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत ।
राजा दुर्योधनो नाम सखाऽस्य भविता नृषु । तस्य खेहावबद्धोऽग्रे ब्राह्मणानवमंस्कते ।
तत्रैनं रक्षिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः । ध्वज्यन्ति वाग्वलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ।
स एष निहतः श्वेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः । चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ या शूचो भरतर्षभ । १४२८
हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव । स्वर्गतास्य महात्मानो वीराः क्षत्रियपुङ्गवाः ।
स त्वमातिष्ठ कार्थ्याणि मा तेऽभूत् स्थानिरच्युत । शचून् जहि प्रजा रच द्विजांस्य परिपूजय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकवधोपायकथने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः । काञ्चने प्राप्नुवो हृष्टो न्यषीदत्परमाश्रमे ।
तमेवाभिमुखौ पीठे प्रदीप्ते काञ्चने शूभे । सात्यकिर्व्यासुदेवस्य मिषीदतुररिन्दमै ।
मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ । मिषीदतुर्धर्मात्मानौ स्रष्टव्योर्मणिपीठयोः । १४२९
दान्ते सिंहासने शूभ्रे जाम्बूनदविभूषिते । पृथाऽपि सहदेवेन सहस्रो नकुलेन च ।
सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः । निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वाश्रमेषु पृथक् पृथक् ।
युयुत्सुः सञ्जयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी । धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वे समाविशन् ।
तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेतः सुमनसोऽसृशत् । खलिकानसतान् भूमिं सुवर्णं रजतं मणिं ।
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितं । ददुःशूर्धर्षराजानमादाय ब्रह्ममङ्गलं । १४३०
प्रयिवीक्ष्य सुवर्णं रत्नानि विविधानि च । आभिवेचनिकं भाण्डं सर्वसम्पारसम्भृतं ।
काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः शयिवीमयाः । पूर्णाः कुम्भाः सुमनसोऽस्त्राजा वर्ध्नि गोरसं ।

शमीपिप्लपालाशसमिधो मधुसर्पिषी । श्रुव औदुम्बरः शङ्खस्तथा हेमविभूषितः ।
 दाशार्हेणाभ्यनुशातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः । प्रागदक्षवने वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च ।
 घ्रात्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने । दृढपादप्रतिष्ठाने ऊताशनसमलिषि ।
 उपवेश्य महात्मानं कृष्णाक्ष द्रुपदात्मजं । जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतं ।
 ततउत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितं । अभ्यषिक्त्यतिष्ठत्याः कुलीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 धतराष्ट्रस्य राजर्षिः सर्वज्ञः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातोऽयं कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 पाञ्चजन्याभिषिक्तस्य राजाऽमृतमुखोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः पणवानकदुन्दुभीन् ।
 धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् खल्विवाचयन् । वेदाध्ययनसम्पन्नान् धृतिशीलसमन्वितान् ।
 ते प्रीता ब्राह्मणा राजन् स्वस्त्युक्त्यर्थमेव च । हंसा इव च नईन्तः प्रशंसन्तुर्धुधिष्ठिरं ।
 युधिष्ठिर महाबाहो दिक्षा जयसि पाण्डव । दिक्षा स्वधर्मं प्राप्नोऽसि विक्रमेण महाद्युते ।
 दिक्षा गाण्डोवधन्वा च भीमसेनस्य पाण्डवः । त्वच्चापि कुशलो राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्ता वीरचयात्तस्मात्सङ्ग्रामाद्विजितदिवः । सिप्रमुत्तरकार्याणि कुरु सर्वानि भारत ।
 ततः प्रत्यर्चितः सङ्निधर्मराजो युधिष्ठिरः । प्रतिपदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराभिषेके चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रकृतोनाञ्च तदाकथं देशकालोपटञ्चितं । श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ।

धन्याः पाण्डुसुता नूनं तेषां ब्राह्मणपुत्रवाः । तथ्याम्वाप्ययं वातव्यान् गुणानाहुः समागताः ।
 अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः । यदैवं गुणसम्पन्नानस्मान् ब्रूय विमत्सराः ।
 धृतराष्ट्रो महाराजः पिता मे दैवतं परं । शासनेऽस्य प्रिये चैव स्वयं मन्त्रियकाङ्क्षिभिः ।
 एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् । अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ।
 यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां तथा । धृतराष्ट्रे यथा पूर्वं वृत्तिं वर्त्तितुमर्हय ।
 एष नाथो हि जगतो भवताञ्च मया सह । अस्मैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ।
 एतन्मनमि कर्त्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम । अनुज्ञायाथ तान् राजा यथेष्टं गम्यतामिति ।
 पौरजानपदान् सर्वान् विस्मृत्य कुरुनन्दनः । यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ।
 मन्त्रे च निश्चये चैव पाण्डुपुत्रस्य च चिन्तने । विदुरं बुद्धिसम्पन्नं प्रीतिमान् सुसमादिशत् ।
 कृताकृतपरिज्ञाने तथायथ्यचिन्तने । सञ्चयं योजयामास वृद्धं सर्वगुणैर्युतं ।
 बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा । नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणाश्चान्वेक्षणे ।
 परचक्रोपरोधे च दुष्टानाञ्चावमर्देन । युधिष्ठिरो महाराजः फाल्गुनं व्यादिदेश्च ।
 विजानां देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव च । धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ।
 सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् । तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वभावस्थो विश्रान्त्यते ।

यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येव्हिह कर्मसु । तांसांसेव्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ।

विदुरं सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्च महामतिः । अत्रवीत् परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ।

उत्पायोत्पाय तत्कार्यमस्य राज्ञः पितृर्धम । सर्व्वं भवद्भिः कर्त्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ।

पौरजानपदानाञ्च यानि कार्याणि सर्व्वशः । राजानं समनुज्ञाय तानि कार्याणि भागशः ।

१४८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि भीमादिकर्मनिधौ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि । आह्वानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ।

धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्द्धदेहिकं । सर्व्वकामगुणेपेतमन्नं गाञ्च धनानि च ।

रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः । युधिष्ठिरस्तु द्रोणस्य कर्णस्य च महात्मनः ।

दृष्टद्युन्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रचसः । विराटप्रभृतीनाञ्च सुहृदामुपकारिणाम् ।

द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ । ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।

१४८४

धनैरैवैश्च गोभिश्च वस्त्रैश्च समतर्पयत् । ये चान्ये पृथिवीपाला तेषां नास्ति सुहृज्जनः ।

उद्दिशेयाद्दिश्य तेषाञ्च चक्रे राजौर्द्धदेहिकं । सभाः प्रपाञ्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।

मुहूर्त्तं कारयामास सर्व्वेषामौर्द्धदेहिकं । स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यतां ।

कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् । धृतराष्ट्रं यथापूर्व्वं गान्धारीं रिदुरं तथा ।

सर्व्वेभ्यः कौरवान्मान्यान् भृत्यांश्च समपूजयत् । याञ्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धृतवीरा हतात्मजाः ।

१४८५

सर्व्वेभ्यः कौरवो राजा सम्पूज्यापालयदधृणी । नीचान्धकृपणानाञ्च गृह्णाच्छादनभोजनैः ।

आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः । स विजित्य महीं कृतज्ञात्मानृणं प्राप्य वैरिषु ।

निःसपन्नः सुखो राजा विजहार युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि आह्वक्रियोपाख्याने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अभिविक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः । दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ।

तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च । बुद्ध्या च यदुशार्हूल तथा विक्रमणेन च ।

१४८६

पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया । नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिन्दम ।

त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सत्त्वतां गतिं । नामभिस्त्वं बह्विधैः स्तुवन्ति प्रथया दिजाः ।

विश्वकर्म्मत्रयमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विद्यसम्भव । विष्णो जिष्णो हरं कृष्णं वैकुण्ठं पुरुषोत्तम ।

अदित्याः सप्तधा तन्म पुराणे गर्भतां गतः । पृथ्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वावदन्यपि ।

शुचित्रया ह्यपोकेशो घृताचिर्हंस उच्यते । त्रिस्तुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ।

१४८७

वराहोऽग्निवृहद्भानुवृषभसार्व्वलक्षणः । अनाकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ।

वरिष्ठ उग्रसेनानीः सद्यो वाजसनिर्गुहः । अच्युतस्थावरोऽरीणां संस्कृतिर्विजितिवृषः ।

ऊर्द्धवर्त्मा त्वमेवाद्विष्टपदर्भो वृषाकपिः । भिम्बुर्विधर्म्मस्त्रिककुत् त्रिधामा चिदिवाह्युतः ।

सञ्जाट विराट् खराट् चैव मुरराजो भवोद्भवः । विभुर्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ।

खिष्टकृद्भिषजावर्त्तः कपिलस्त्वञ्च वामनः । यज्ञो भुवः पतङ्गश्च यज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ।

१५०

शिखण्डो नङ्गधो वभ्रुर्दिवस्पृक् त्वं पुनर्वसुः । सुवभ्रुस्तथयज्ञश्च सुषेणो दुम्भुभिस्तथा ।

गभस्तिनेमिः श्रीपद्मः पुष्करः पुष्पधारणः । क्रतुर्विभुः सर्वस्वस्त्वश्चारिचक्षेव पचसे ।

अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धामवित् । हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशवः ।

सोनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण त्वमेवेदं सृजसि विश्वमेव । विश्वेदेवं त्वदग्रे विश्वेद्योने नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ।

एवं स्तुतोधर्म्मराजेन कृष्णः सभामथे प्रीतिमान्पुष्कराक्षः । तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभिर्व्यागिर्ज्येष्ठ पाण्डवं यादवाग्र्यः । १५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवस्तौता त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विसर्ज्यधामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः । विविशुत्साम्भ्यनुज्ञाता यथा स्वानि गृह्णाणि ते ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमं । सान्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनं यमजो तथा ।

शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः सतदेहा महारणे । आन्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ।

अरण्ये दुःखवसतोभक्तते भरतर्धमाः । भवद्भिरनुभूता हि यथा कुपुरुषैस्तथा ।

यथामुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयतां । विश्रान्तास्तन्वविज्ञानान् यः समेतास्मि वः पुनः ।

१५२

ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितं । बज्जराक्षसमाकोषं दासीदाससमाकुलं ।

धृतराष्ट्राम्भ्यनुज्ञातं आचा दत्तं दृकोदरः । प्रतिपेदे महाबाहुर्धर्मन्दिरं मघवानिव ।

यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु । प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितं ।

दासीदाससममूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् । प्रतिपेदे महाबाहुर्धर्मनोराजशासनात् ।

दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरं । कुबेरभवनप्रस्थं मणिहेमविभूषितं ।

१५३

नकुलाय वरार्हाय कर्षिताय महावने । ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

दुर्मखस्य च वेष्माग्रं श्रीमत्कनकभूषणं । पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलं ।

प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे । मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ।

युयुत्सुर्विदुरश्चैव सञ्जयश्च विशास्यते । मुधर्म्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जम्बुरालयान् ।

सह मात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनं । विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ।

१५४

तत्र भवान्नपानैस्तं मुदिताः सुसुखोषिताः । सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गृहविभागे चतुस्त्रवारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यदन्यदकरोद्विप्रतन्मो वक्रुमिहार्हसि ।

भगवान्वा हृषीकेशस्त्वैलोक्यस्य परो गुरुः । श्रुधे यदकरोदीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हमि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ । वामदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वन्त पाण्डवाः ।

प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्त्रे स्त्रे स्थाने न्यवेशयत् ।

१५५

ब्राह्मणानां सहस्रं च क्षात्रिकानां महात्मनां । सहस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पाण्डवः ।

तथानुजीविनो मृत्यान् संश्रितानतिथीर्नापि । कामैः सन्तर्पयामास रूपपांसर्ककानपि

पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः स गाः । धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यदि ।
 कृपाय च महाराज गुरुष्टनिमवर्त्तत । विदुराय च राजासौ पूजाक्षणे यतव्रतः ।
 भस्माक्षपानैर्विविधैर्व्यासेभिः शयनासनैः । सर्वान् बन्तोषयामास संश्रितान् ददताम्बरः ।
 स्नानप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम । युयुत्साधार्तराक्षस्य पूजाक्षणे महायशः ।
 धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यं विदुराय च । निवेश सुखवद्राजा सुखभासे युधिष्ठिरः ।
 तथा सर्वं सनगरं प्रसाद्य भरतवर्षभ । वामुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ।
 ततो महति पथ्येकं मणिक्काञ्चनभूषितं । ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघसमवर्णितं ।
 जाञ्चल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितं । पीतकौश्रियवसनं हृद्वैवोपगतं मणिं ।
 कौस्तुभेनोरसिस्थितं मणिनाभिविराजितं । उद्यतवेदयं शैलं सूर्य्येणाभिविराजितं ।
 नैपथ्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन । सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविपहं ।
 उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्व्वमिदं तदा । सुखेन ते निशा कश्चिद्बुद्धा बुद्धिमताम्बर ।
 कश्चित् ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत । तथैवोपश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर ।
 वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता । तव प्रसादाद्गवन्स्त्रिलोकगर्गतविक्रम ।
 जयं प्राप्ता यशश्चाग्रं न च धर्मच्युता वयं । तं तथा श्रावमाणस्तु धर्मराजमरिन्दमं ।
 नोवाच भगवान् किञ्चिद्भ्याममेवान्वपद्यत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरपत्रे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमिदं परमाश्चर्य्यं ध्यायस्वमितविक्रम । कश्चिन्नोक्तयस्यास्य स्त्रिलोकपरायण ।

चतुर्थं ध्यानमार्गं लमालम्ब्य पुरुषवर्षभ । अपक्रान्तो यतो देवसेन मे विस्मितं मनः ।
 निमृष्टो तो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः । इन्द्रियाणि प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि ते ।
 वाक् च सत्वश्च गोविन्द बुद्धौ संवेशितानि ते । सर्व्वे चैव गुणादेव चेत्ते त्रेते निवेशिताः ।
 नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तया मनः । काष्ठकुण्डशिलाभूतो निरोहश्चासि माधव ।
 यथा दीपो निवातस्थो मिरिङ्गे ज्वलते पुनः । तयासि भगवन्देव पाषाणद्वय निश्चलः ।
 यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यश्च ते यदि । किञ्चि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ।
 त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च चरद्देवाचरश्च हि । अनादिनिधनस्याद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ।
 त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च । ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृताम्बर ।
 ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रियाणि सः । स्मितपूर्व्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ।
 ॥ वामुदेव उवाच ॥ श्रतन्त्यगतो भीष्मः शान्त्यन्निव ऊताशनः । मान्द्यान्ति पुरुषव्याघ्रस्तो मे तद्गतं मनः ।
 यस्य व्यातलनिर्धोषं विस्फूर्जितमिवाशने । न सेहे देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ।
 येनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमण्डलं । ऊढास्त्रिसस्तु ताः कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ।
 यथाविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवं । न च रामेण जित्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः ।

एकोक्त्येन्द्रियधामं मनः संयम्य मेधया । शरणं मामुपागच्छन्ततो मे तद्गतं मनः ।
यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्यिव । वसिष्ठश्चिन्त्यं तं तात तमस्मि मनसा गतः ।
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् । बाङ्गाश्च चतुरो वेदास्त्वमस्मि मनसा गतः ।
रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव । आधारे सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः । ११००
स हि भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ । वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गतः ।
तस्मिन् हि पुरुषस्यात्र कर्मभिः स्तैर्दिवं गते । भविष्यति मदीं पार्थ नष्टश्चेन्नैव शर्वरी ।
तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमं । अभिगम्योपसङ्गुञ्ज्य प्रकथ्यसे मनोगतं ।
चातुर्विधं चातुर्होत्रं चातुराश्रममेव च । राजधर्माश्च निखिलान् प्रत्येकं पृथिवीपते ।
तस्मिन्मत्समिति भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । ज्ञानान्यस्तं गमिष्यन्ति तस्मात्वां चोदयाम्यहं । ११०१
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमं । साञ्जुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ।
यद्भवामाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव । तथा तस्मान्न सन्देहो विद्यते मम माधव ।
महाभाग्यश्च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते । श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनां ।
भवांश्च कर्त्ता लोकानां यद्भवोत्थरिस्तदन । तथा तदगमिष्येयं वाक्यं यादवनन्दन ।
यदि त्वनृगृहवती बुद्धिस्तो मयि माधव । त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयं । ११०२
आवृत्ते भगवत्कर्त्तुं स हि लोकान् गमिष्यति । त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः ।
तव चाद्यस्य देवस्य चरस्यैवाचरस्य च । दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा सर्वं धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः । पार्थस्य सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ।

सात्यकिस्त्राशु निष्क्रम्य केशवस्य समीपतः । दारुकं प्राह हृष्णस्य युज्यतां रथदत्तयुत ।
स सात्यकिराशु वचा निश्मस्य रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गं । मसारगण्यकर्मयैर्विकण्ठकैर्विभूषितं हेमनिबद्धचक्रं । ११०३
दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं विचित्रनानामणिभूषितान्तरं । नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनं पता-
किनं ।

सुयोवशैवप्रमुखैर्बन्धैर्धनैर्जवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः । संयुक्तमविदयदच्युताय कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तोत्रोपाख्याने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ शरतत्ये शयानस्तु भरतामां पितामहः । कथमुत्सृष्टवान् देहं कञ्च योगमधारयत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रहृष्टावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः । भीष्मस्य कुरुशार्ङ्गल देहात्मर्गं महात्मनः ।

निवृत्तमात्रेत्वयने उत्तरे वै दिवाकरे । समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः । ११०४

विक्रोशांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशैक्षितः । शुशुभे परया लक्ष्म्या वृत्तो ब्राह्मणसत्तमैः ।

व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा । देवस्थानेन वात्स्येन तथाय्यकसुमन्तुना ।

तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना । शाण्डिल्यदेवराताभ्यां भैत्र्येण च धीमता ।

असितेन वशिष्ठेन कौशिकेन महात्मना । हारीतलोमशाभ्याश्च तथात्रेयेण धीमता ।

वृहस्पतिश्च शुकश्च अवनश्च महामुनिः । सनत्कुमारः कपिलो बाल्मीकिस्तुम्बरः कुरुः ।
 भौद्रह्यो भार्गवो रामस्तुण्डविक्रमहामुनिः । पिप्पलादोऽय वायुश्च सम्भर्तः पुलहः कचः ।
 काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः । मरीचिरङ्गिराः काश्या गौतमो गालवो मुनिः ।
 धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्यः कृष्णानुभौतिकः । उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 भास्करिः पूरणः कृष्णः सुतः परमधार्मिकः । रतैश्वान्यैर्मुनिगणैश्चैव भागैर्षहात्मभिः ।
 श्रद्धादमश्रमोपेतैर्दृष्टश्चन्द्र इव यक्षैः । भीष्मः स पुरुषस्यावः कर्मणा मनसा गिरा ।
 शरतन्वगतः कृष्णं प्रदक्ष्यौ प्राञ्जलिः शुचिः । स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनं ।
 योगेश्वरं पद्मानभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिं । कृताञ्जलिपुष्टो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः ।
 भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमयास्तुवत् ।

१४८

१५०

॥ भीष्म उवाच ॥ अरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिषामि यं । तथा व्याससमासिन्या प्रीयतां प्ररुपे तम ।
 शुचिं शुचिपदं चंभं तत्पदं परमेष्ठिनं । युक्ता सर्व्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं ।
 अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्धयो विदुः । एकोऽयं वेद भगवान्धाता नारायणो हरिः ।
 नारायणोऽपि गणस्तया सिद्धमहोरगाः । देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययं ।
 देवदानवगन्धर्वा यचराक्षसपन्नगाः । यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।
 यस्मिन्विद्यानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च । गुणभूतानि भूतेषु सूत्रे मणिगणाश्च ।
 यस्मिन्निव्ये तते तनौ दृढे स्रगिव तिष्ठति । सदसद्गतिं विधं विशाङ्गे विश्वकर्माणे ।
 हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेश्वरं । सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलं ।
 प्राञ्जल्याराधयं देवं यं विश्वस्य परायणं । अणीयसामणीयांसं स्वविष्टस्य स्ववीर्यशः ।
 गरीयसाङ्गरिष्टस्य श्रेष्ठस्य श्रेष्ठसामपि । यं वाकेष्वनुवाकेषु मिषत्तूपनिषत्सु च ।
 गृणन्ति सत्यकर्माणां सत्यं सत्येषु सामसु । चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वं सत्त्वतां पतिं ।
 यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः । यस्मिन्निव्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति ।
 सर्व्वात्मा सर्व्ववित् सर्व्वः सर्व्वज्ञः सर्व्वभावनः । यं देवं देवको देवी वसुदेवादजीजनत् ।
 भौमस्य ब्रह्मणो गुह्यै दीप्तमग्निमिवारणिः । यमनन्या व्यपेताशीरात्मान वीतकल्मषं ।
 दृष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि । अतिवाङ्मित्रकर्माणमनिसूत्र्यातिनेजसं ।
 अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं । पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं धुगादिषु ।
 ज्ञेये सङ्कर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्यहे । यमेकं ब्रह्मात्मानं प्रादुर्भूतमधोचनं ।
 नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्व्वकामदं । यमाङ्गजगतः कोऽयं यस्मिन्निहिताः प्रजाः ।
 यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा । अतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतोः परं ।
 अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्धयो विदुः । यं सुरासुरगन्धर्वाः सिद्धाश्चैवमहोरगाः ।
 प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखमेवजं । अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनं ।

१५५

१५६

१५७

१५८

अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुं । यं वै विश्वस्य कर्त्तारं जगतस्तत्सुखां पतिं ।
 वदन्ति जगतोऽथ वमचरं परममदं । हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्देवताशरणं ।
 एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः । शुक्रे देवान्पितृन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।
 यस्य राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः । महत्समसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसं ।
 यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः । यं दृष्ट्वन् दृष्टव्यकथे यमग्नौ यं महाध्वरे ।
 यं विप्रसङ्गा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः । ऋग्यजुःसामधामानं दशार्द्धहविरात्मकं ।
 यं सप्ततन्ते तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः । सनुभिर्षु सनुभिर्षु दाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ह्वयते च नर्दाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः । यः सुपर्णो यजुर्नाम च्छन्दोगाचस्त्रिवृष्टिराः ।
 रथन्तरं दृष्ट्वा तस्मै सोचात्मने नमः । यः सहस्रसमे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
 हिरण्यपत्नः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः । पादाङ्गं सन्धिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनभूषणं ।
 यमाङ्गरचरं दिव्यं तस्मै वागात्मने नमः । यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूला गामुक्काहार ह ।
 लोकत्रयक्षितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः । यः श्रुते योगमाख्याय पथ्यङ्गे नागभूषिते ।
 फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः । यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतधोनिना ।
 धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः । यं प्रयगधर्मचरणाः प्रयगधर्मफलैषिणः ।
 प्रयगधर्मैस्तमर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः । यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः ।
 उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः । यस्तु यत्कृष्णमव्यक्तं विशिन्वन्ति महर्षयः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः । यन्निधात्मानमात्मस्थं दृढं षोडशभिर्मुखैः ।
 प्राङ्ः सप्तदशं साङ्गास्तस्मै साङ्गात्मने नमः । यं विनिद्रा जितसाधाः संलक्षाः सद्यतेन्द्रियाः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युष्मानास्तस्मै योगात्मने नमः । अपुष्पपुष्पोपरमे यं पुनर्भवनिर्भेषाः ।
 शान्ताः सत्याश्रितो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः । योऽयौयुगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।
 मन्त्रव्रति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः । सन्मस्य सर्वभूतानि ज्ञात्वा चैकार्ष्वजगत् ।
 बालाः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः । अजस्य नामौ सन्मृतं यस्मिन्निधं प्रतिष्ठितं ।
 पुष्करे पुष्करावस्य तस्मै पद्मात्मने नमः । सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने ।
 सतुःसमुद्रपथ्याय योगनिद्रात्मने नमः । यस्य केशेषु जीभूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ।
 कुक्षौ समुद्राश्चलास्तस्मै तोयात्मने नमः । यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
 यस्मिन्सैव प्रसीयन्ते तस्मै हेल्यात्मने नमः । योनिषणो भवेद्भ्रातृ दिवा भवति विहितः ।
 दद्यान्निष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः । अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतं ।
 वैकुण्ठस्य च यद्रूपस्तस्मै कार्यात्मने नमः । त्रिः सप्तकलो यः लक्षं धर्मव्युत्क्रान्तगौरवं ।
 क्रुद्धोऽनिजग्रे समरे तस्मै क्रोधात्मने नमः । विभज्य पञ्चधात्मानं वायुर्भूला शरीरगः ।
 यस्तुष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः । सुगेष्वावर्त्तते योगैर्मासर्पयनहायनैः ।

१.१४

१.१५

१.१६

१.१७

१.१८

१.१९

सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै कालात्मने नमः । ब्रह्म वत्सं भुजौ चक्षुः कृत्यमूर्खदरं विशः । १६३३
 पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्त्रैश्च वर्णात्मने नमः । यस्याग्निरास्त्रं सौमूर्द्धं खनाभिश्चरयोऽपि कितिः ।
 सूर्यश्चतुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः । परः कालात्परो यस्यात्परात्परतरश्च यः ।
 अनादिगदिद्विष्यस्य तस्मै विद्यात्मने नमः । विषये वर्त्तमानानां यंते वैशेषिकैर्गुणैः ।
 प्राज्ञविवेकगोप्तारं तस्मै गोप्तात्मने नमः । अन्नपानेन्द्रियमयो रसप्राणविवर्द्धनः ।
 यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः । प्राणानां धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधं । १६३४
 अन्नभूतः पचत्यग्निरस्यै पाकात्मने नमः । पिङ्गेलणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधं ।
 दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृष्टात्मने नमः । यं न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः ।
 तत्त्वतो हि विज्ञानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः । रसातलगतः शोमाननन्तो भगवान्निभुः ।
 जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः । यो मोहयति भूतानि खेहपाशानुबन्धनैः ।
 सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः । आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववर्त्यतः । १६३५
 यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः । अग्रमेयवरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे ।
 अन्नन्तपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः । ऋटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
 कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । शूलिने चिद्विशेषाय व्यन्मकाय महात्मने ।
 भस्मादिग्धाङ्गलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः । चन्द्रार्द्धहतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उद्यात्मने नमः । सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च । १६३६
 अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः । धस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
 यश्च सर्वमयेनित्यं तस्मै सर्व्यात्मने नमः । विश्वकर्मात्मसोऽस्तु विद्यात्मन् विश्वसम्भव ।
 अपवर्गस्तु भूतानां पद्मानां परतः स्थितः । नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
 नमस्ते दिक्षु सर्व्यासु त्वं हि सर्वमयो निधिः । नमस्ते भगवन्निष्णा लोकाणां प्रभवान्वय ।
 त्वं हि कर्त्ता ह्येकेश संहर्त्ता चापराजितः । न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु । १६३७
 तान्मु पश्यामि तत्त्वेन यत्ने रूपं सनातनं । दिव्यन्ते शिरसा व्याप्तं पद्मानां देवी वसुन्धरा ।
 विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः । दिशो भुजा रविश्चतुर्विध्यं शूकः प्रजापतिः ।
 सप्तमार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः । अतपीपुण्यसङ्काशं पीतवाससमद्युतं ।
 ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयं ।

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशानुमेधावभूथेन तुल्यः । दशानुमेधो पुनरिति जम्भ कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय । १६३८
 कृष्णव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो रात्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये । ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्णमाव्यं यथा मन्त्रकृतं
 ऊतशे ।

नमो नरकसन्तापसरत्तामण्डलकारिणे । संसारनिष्ठागावर्त्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ।

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहृताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।

प्राणकान्तरपाथेयं संसारोच्छेदमेवजं । दुःखशोकपरिषाणं हरिरित्युत्तरदयं ।
यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं जगत् । यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ।
त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिभिर्ह्यं जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्ड्रीकाक्ष तद्ग्रायस्व सुरोत्तम ।
इति विद्यातपोयो निरयोनिर्विष्णुरोहितः । वाग्यज्ञेनाचिती देवः प्रीयतां मे जगद्गुरुः ।
नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः । नारायणपरो देवः सर्वं नारायणः सदा ।

११८१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्ता वचनं भीमस्तद्गतमानसः । नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा
अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीमस्य माधवः । वैकाश्यादर्शेन ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा ययौ हरिः ।
तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः । भीमं वाग्मिर्वाग्यकण्ठाक्षमानर्चुर्महामतिं ।
ते स्तुवन्तस्य विप्राग्राः केशवं पुरुषोत्तमं । भीमस्य शनैः सर्वे प्रशंसुः पुनः पुनः ।
विदित्वा भक्तियोगान् भीमस्य पुरुषोत्तमः । सहसोत्थाय संवृष्टे । यानमेवान्वपद्यत ।
केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जग्मतुः । अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ।
भीमसेनौ धर्मौ चोभौ रथमेकं समाश्रिताः । क्षणौ युयुत्सुः द्रुपदश्च सञ्जयस्तु परमपः ।
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषवर्षभाः । नेमिघोषेण महता कल्पयन्तो वसुन्धरां ।

११८०

११८५

ततो गिरः पुरुषवरस्तवाश्रितः दिजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे । कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जगं स केशिहा मुदित
मनाभ्यनन्दत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि क्षत्रराजोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः । कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ते ।
रथैस्तेर्नगरप्रख्यैः पताकाध्वजशोभितैः । यद्युराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः श्रीपगामिभिः ।
तेऽवतीर्थ कुरुक्षेत्रं केशमव्यास्थिसङ्कुलं । देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तेर्महात्मभिः ।
गजाश्चदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव सञ्चितं । नरश्रीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव च सर्वशः ।
चितासहस्रप्रचितं वर्मशस्त्रसमाकुलं । आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोऽज्जितामिव ।
भूतसङ्गानुचरितं रजोगणनिषेवितं । पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं यद्युराशु महारथाः ।
गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वथाद्वनन्दनः । युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमं ।
अमो रामद्वदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः । येषु सन्तर्पयामास पितृन् क्षत्रियशोणितैः ।
त्रिःसप्तकलौ वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ।

११९०

११९४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्रिःसप्तकलः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा । रामेणेति यथात्य त्वमत्र मे संशयो
महान् ।

क्षत्रवीजं यदा दग्धं रामेण यदुपप्लव । कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्थानितविक्रम ।
महात्माना भगवता रामेण यदुपप्लव । कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिमुपागतं ।
महता रथयुद्धेन कीटिशः क्षत्रिया कृताः । तथाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्बद्धताम्वर ।

११९०

किमर्थं भार्गवेणेदं कृष्णमुत्सादितं पुरा । रामेण यदुद्धारं कुरुष्वेति महात्मना ।
 एतन्मे चिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन । आगमो हि परः कृष्ण ततो नो वासवानुज ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो यथावत् स गदायजः प्रभुः । शशंस तस्मै निखिलेन तत्ततः ।
 युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा यथाऽभवत् कल्पियसकुला मही ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्यानेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः । महर्षीणां कथयतां विक्रमं तस्य जगत् ॥ १०१६

यथा स जामदग्न्येन कोटिशः कल्पिया हताः । उद्धृता राजवंशेषु ये भूया भारते हताः ।

जम्भोरजस्तु तनयो बलाकाशस्तु तत्पुत्रः । कुशिको नाम धर्मशस्तस्य पुत्रो महीपते ।

अयं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसो भुवि । पुत्रं सभेयमजितं चिलोकेसरमित्युत ।

तमुद्यतपथं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थं पुत्रजनेन स्वयमेवान्वपद्यत ।

पुत्रत्वमगमद्राजस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः । गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ।

१०१७

तस्य कन्याभवद्राजजाया सत्यवती प्रभो । ताज्जाधिर्भृगुपुत्राय सोर्षीकाय ददौ प्रभुः ।

तस्याः पीतः स शौचेन भार्गवः कुरुनन्दन । पुत्रार्थं अपयामास चरं गाधेस्तथैव च ।

आह्वयेवाच तां भार्या सोर्षीको भार्गवस्तदा । उपयोष्यस्वरूपं त्वया माचाऽप्ययं तव ।

तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् कल्पियर्षभ । अजय्यः कल्पियैर्लौके कल्पियर्षभस्तदनः ।

तवापि पुत्रं कक्ष्याणि धृतिमन्तं शमात्मकं । तपोष्वितं द्विजश्रेष्ठ चरुरेष विधास्यति ।

१०१८

इत्येवमुक्त्वा तां भार्या सोर्षीको भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि ।

एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः । गाधिः सदारः सम्प्राप्तः सोर्षीकस्याश्रमं प्रति ।

चरुदयं गृहीत्वा च राजन् सत्यवती तदा । भर्तुर्भार्यायां तथा यथा माचे हृष्टा न्यवेदयत् ।

माता तु तस्याः कौन्तेय दुहिने स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमयाज्ञानादात्मसंस्वं चकार ह ।

अथ सत्यवती गर्भं कल्पियान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनं ।

१०१९

तामृषीकस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं द्विजं । अत्रवीर्यगुणाद्भूतः स्त्रो भार्या देवकपिणी ।

माचाऽसि व्यंमिता भद्रे चरुवत्यासहेतुना । भविष्यति हि ते पुत्रः क्रूरकर्षात्यमर्षणः ।

उत्पत्स्यति च ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोरतः । विश्वं हि ब्रह्म सुमहश्चरौ तव समाहितं ।

चक्षुर्वीर्यस्य सकलं तव माचे समर्पितं । विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति ।

मातुस्तु ब्राह्मणो भूयास्तव च कल्पियः सुतः । सैवमुक्त्वा महाभागा भर्षा सत्यवती तदा ।

१०२०

पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चात्रवीर्यददं । नाहोऽसि भगवन्नय वक्तुमेवेति वचः ।

ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो ।

॥ अर्षीक उवाच ॥ नैव सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि । उपकर्षा समुत्पन्नश्चरुवत्यासहेतुना ।

॥ सत्यवत्युवाच ॥ इच्छलोकानपि मुने सृजेयाः किं पुनः सुतं । शमात्मकमृजं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ।

॥ ऋषीक उवाच ॥ नोक्तपूर्वामृतं भद्रे क्षैरेष्यपि कदाचन । किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवचरसाधने । १०४०
 दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातञ्च तपसा मया । ब्रह्मभूतं हि सकलं पितृस्त्वं कुलं भवेत् ।
 ॥ सत्यवत्युवाच ॥ काममेवं भवेत्पौत्रो ममेष्ट तव च प्रभो । ब्रमात्मकमहं पुत्रं लभेयं जपताम्बर ।
 ॥ ऋषीक उवाच ॥ पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च बरवर्णिनि । यथा त्वयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवं । तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं यतव्रतं ।
 विश्वामित्रश्च दायादं गाधिः कुञ्जिकनन्दनः । यं प्राप ब्रह्मसमितं विश्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतं । १०४१
 ऋषीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिं । सोऽपि पुत्रं ह्यजनयत्जमदग्निः सुदारुणं ।
 सर्वविद्यान्तं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगं । रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीपमिव पावकं ।
 तोषधित्वा महादेवं पर्वतं गन्धमादने । अस्त्राणि वरयामास परशुस्त्रातिशयं ।
 स तेनाकुप्यधारेण ज्वलितामलवर्षसा । कुठारेणाग्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ।
 एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्योत्तमो बली । अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो वैहयाधिपः । १०४२
 दत्तत्रेयप्रसादेन राजा बाह्वृक्षहस्तवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा विप्राणामाश्रमेधिके ।
 ददौ स पृथिवीं सर्व्यां सप्तदीपां सपर्वतां । स्वबाह्वृक्षबलेनाजौ जित्वा परमधर्मवित् ।
 द्रुपितेन च कौन्तेय भित्तिस्त्रिभानुना । सहस्रबाह्विर्कान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्रये ।
 ग्रामान् पुराणि राष्ट्राणि घोषांश्चैवानुवीर्यवान् । जज्वाल तस्य वाणायास्त्रिभानुर्दिधक्षया ।
 स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महौजसः । ददाह कार्त्तवीर्यस्य शैलानय वनस्पतीन् । १०४३
 स शूल्यमाश्रमं रम्यमापवस्य महात्मनः । ददाह पवनेनेन्द्रस्त्रिभानुः स वैहयः ।
 आपवस्तु ततो रोषाच्छापाजुनमच्युतः । दग्धे अमे महाबाहो कार्त्तवीर्येण वीर्यवान् ।
 त्वया न वर्जितं यस्मात्प्रभेदं हिमवदनं । दग्धं तस्माद्ग्रेणे रामो बाह्वृक्षे क्षेप्तः ।
 अर्जुनस्तु महातेजा बली तित्थं शमात्मकः । ब्रह्मण्यस्य शरण्यस्य दाता शूरस्य भारत ।
 नाचिन्त्यत्तदा प्रापन्नेन दत्तं महात्मना । तस्य पुत्रास्तु बलिनः शापेनासन् पितृर्बन्धे । १०४४
 निमित्तादवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव सर्वदा । जमदग्निर्धन्वासे वत्समानिन्युर्भरतवर्भ ।
 अज्ञातं कार्त्तवीर्येण वैहयेन्द्रेण धीमता । तस्मिन्निक्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्मेहात्मनः ।
 ततोऽर्जुनस्य बाह्वृक्षान् क्षित्वा रामो रुषान्वितः । तं भ्रमन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमं ।
 प्रत्यानयत् राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः । अर्जुनस्य सुतस्ते तु सन्ध्याबुद्धयस्तदा ।
 गत्वाश्रममसन्मुक्ता जमदग्नेर्मेहात्मनः । अपातयन्त भक्त्यैः शिरः कायाश्चराधिप । १०४५
 समित्कुण्ठार्थं रामस्य निर्धातस्य यशस्विनः । ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्यमान् ।
 निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगच्छत् । ततः स भृगुशार्दूलः कार्त्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।
 विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान् पौत्रांश्च सर्वशः । स वैहयसहस्राणि हत्वा परममन्यमान् ।
 चकार भार्गवो राजन् महीं शोणितकर्द्दमां । स तथाप्यु महातेजा कृत्वा निःक्षत्रियां महीं ।

कृपया पर्याविष्टो वनमेव जगाम ह । ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् । १००
 क्षेपं सम्प्राप्तवास्तव प्रकृत्या कोपनः प्रभुः । विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ।
 परावसुर्महाराज क्षिप्ताह जनसंसदि । ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
 प्रतर्हन्प्रभृतयो राम किं चक्षित्या न ते । मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कात्यये जनसंसदि ।
 भयात् क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः । सा पुनः क्षत्रियज्ञैः श्रुतिवी सर्वतस्तृता ।
 परावसोर्वचः श्रुत्वा शस्त्रं जयाह भार्गवः । ततो ये क्षत्रिया राजन् शतश्लोकं दर्शिताः । १००५
 ते विदुश्चा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् । स पुनस्तान् जघानाशु बालानपि नराधिप ।
 गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा । जातं जातं स गर्भेण पुनरेव जघाम ह ।
 अरक्षंश्च सुताम्कांश्चित् क्षत्रिययोषितः । त्रिःसप्तकलः पृथिवीं कृत्वा त्रिःक्षत्रियां प्रभुः ।
 दक्षिणामसमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः । स क्षत्रियाणां श्रेष्ठार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
 सुकृपयहवता राजक्षतो वाक्यमयाश्रवीत् । गच्छ तोरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने । १००८
 न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् । ततः शूर्पारकं देशं सागरस्य निर्गमे ।
 सहसा जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तमहीतलं । कश्यपस्तां महाराज प्रतिगृह्य वसुध्वरां ।
 कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः सुमहावनं । ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथा क्षैरप्रचारिणः ।
 श्रवर्त्तन्त दिजाग्याणां दारेषु भरतर्षभ । अराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
 पोषन्ते न हि विज्ञेयुः प्रभुलं कश्चित्तदा । ततः कालेन पृथिवी पोषमाना दुरात्मभिः । १०१५
 विपर्ययेण तेनाशु प्रविवेश रसातलं । अरक्ष्यमाणा विधिवत् क्षत्रियैर्दुर्बलैरक्षिभिः ।
 तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र सन्नासात्स महामनाः । ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
 धृता तेनारुणा येन तेनोर्न्नीति मही स्मृता । रक्षणार्थं समुद्दिश्य ययाचे पृथिवी तदा ।
 प्रसाद्य कश्यपन्देवी वरयामास भूमिपं ।

॥ पृथिव्युवाच ॥ सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुत्रवाः । हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने । १०२०
 अस्ति पौरवदायादो विदूरथसुतः प्रभो । अथैः सम्बद्धितो विप्रश्च ववत्यथ पर्वते ।
 तथानुकम्पमानेन यज्जनायमितौजसा । पराशरेण दायादः भौदासस्याभिरक्षितः ।
 सर्वकर्षाणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विजः । सर्वकर्षेत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिवः ।
 शिविपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः । वने सम्बद्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ।
 प्रतर्हन्स्य पुत्रस्तु वसो नाम महाबलः । वसैः सम्बद्धितो गेष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः । १०२५
 दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य च । गुप्तस्य गौतमेनासीद्भृङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ।
 वृहद्रथो महातेजा भूरिभूतिपरिष्कृतः । गोलाङ्गुलैर्ब्रह्माभगो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ।
 मरुत्तस्यान्वाये च रक्षिताः क्षत्रियात्मजाः । मरुत्पतिसमा वीर्यैः समुद्रेणाभिरक्षिताः ।
 एते क्षत्रियदायादास्तत्र परिश्रिताः । द्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः ।

यदि मामभिरक्षन्ति ततः स्वास्थानि निश्चला । एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।

१८००

मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्षिप्यकर्षणा । तेषामपचितिश्चैव मया कार्या महामुने ।

नद्याहं कामये नित्यमतिक्रान्तेन रक्षयं । वर्त्तमानेन वर्त्तयं तत् क्षिप्रं संविधीयतां ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान् समानोय कश्यपः । अभ्यविश्वस्महोपास्तान् क्षमिष्याम्योर्व्वसम्मतान् ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः । एवमेतत्पुत्रावृत्तं यथा पृच्छसि पाण्डव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं भुवंस्तच्च यदुपवीरो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं । रथेन तेनाशु यथैव महात्मा दिवः प्रकाशम्

भगवानिवाकः ।

१८०१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्याने जन्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रामस्य तत्कर्त्तुं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जगद्गुरुं ।

अहो रामस्य वार्ष्णेय प्रकस्येव महात्मनः । विक्रमो वसुधा येन क्रोधाक्षिः क्षत्रिया कृता ।

गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गूलध्वजानरैः । गुप्ता रामभयोद्विग्नाः क्षत्रियाणां कुलोद्वहाः ।

अहा धन्यो नृलोकोऽयं सभाग्यास्तु मेरा भुवि । यच्च कर्त्तुं धर्मं दिवेन कृतमित्युत ।

तथावृत्तौ तदा तात तावच्च्युतयुधिष्ठिरौ । जगत्तुयेच गाङ्गेयः भरतस्यगतः प्रभुः ।

१८०२

ततस्तो ददृशुर्भीष्मं भरसंस्तरशायिनं । स्वरश्मिजालसंवीतं सायं सूर्यसमप्रभं ।

उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतकतुं । देवे परमधर्म्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ।

दूरादेव तमालोक्य हृष्टो राजा च धर्मजः । चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारदतादयः ।

अवस्कन्धाश्च वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः । एकीकृत्येन्द्रियममुपतस्थुर्माहामुनीन् ।

अभिवाद्य तु गोविन्दः सात्यकिले च पार्थिवाः । व्यासादीनृषिमुख्यांश्च गाङ्गेयमुपनिस्थिरे ।

१८०३

तपोवृद्धं तथा वृष्टा गाङ्गेयं यदुक्ताववाः । परिवार्यं ततः सर्वे निषेदुः पुरुषधर्माः ।

ततो निश्राम्य गाङ्गेयं श्राम्यमानमिवानलं । किञ्चिद्दीनमना भोगमिति होवाच केशवः ।

कश्चिज्ज्ञानानि सर्वानि प्रसन्नानि यथा पुरा । कश्चिन्न व्याकुला चैव बुद्धिस्तो वदताम्बर ।

शराभिघातदुःखात्ते कश्चिद्गात्रं न दूयते । मानसादपि दुःखाद्धि शरीरं बलवत्तरं ।

वरदानात्पितुः कामं हृन्दस्त्वयुरसि प्रभो । शक्तनेर्धर्मनित्यस्य नत्वेतन्मम कारणं ।

१८०४

सुसुक्ष्माऽपि तु देहे वै शब्दो जनयते रुजं । किं पुनः शरसङ्घातैश्चित्तस्य तव पार्थिव ।

कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्यथैव । उपदेष्टुं भवान् शक्नो देवानामपि भारत ।

यच्च भूतं भविष्य ॥ भवच्च पुरुषधर्म । सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितं ।

संहारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः । विदितस्ते महाप्राज्ञा त्वं हि धर्ममयो निधिः ।

त्वां हि राज्ये स्थितं स्वीते समयाङ्गमरोणिणं । स्वीयहस्तैः परिवृतं पश्यामीवोर्द्धरेतमं ।

१८०५

अन्ते शान्तनवाद्भीष्माक्षिण्यु लोकेषु पार्थिव । सत्यधर्म्मात् महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ।

मृत्युमादावर्थं तपसा शरसंस्तरशायिनः । निर्मग्नप्रभवं किञ्चिन्न च तातानुशुभम् ।

सद्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा । धनुर्वेदे च वेदे च नीत्याश्चैवानुरण्ये ।
 अमृशंसं शुचिं दानं सर्वभूतहिते रतं । महारथं त्वत्पुत्रं न कश्चिदनुशुभम् ।
 त्वं हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् यक्षराक्षसान् । ब्रह्मस्तेकरणेनैव स्मितुं नात्र संशयः ।
 स त्वं भीष्म महाबाहो वसुनां वाचवोपमः । नित्यं विप्रैः समाख्यातोऽनवमोऽनवमो गुणैः ।
 अहस्य त्वाभिजानामि यत्त्वं पुरुषसत्तम । चिद्रेण्यपि विख्यातस्त्वं यत्तथा पुरुषोत्तमः ।
 मनुष्येषु मनुष्येभ्य न दृष्टो न च मे श्रुतः । भवतो वा गुणैर्दत्तः पृथिव्यां पुरुषः कश्चित् ।
 त्वं हि सर्वगुणैराजन् देवानप्यतिरिच्यते । तपसा हि भवान् ब्रह्मः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ।
 किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुणैः । तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां सङ्गद्येण वै ।
 ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोको भीष्म व्यपानुद । ये हि धर्माः समाख्याता चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
 चातुराश्रम्यंशुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव । चातुर्वर्ण्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्वर्ण्ये च भारत ।
 योगे साङ्ख्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः । पातुर्वर्ण्यस्य यशोक्ता धर्मा न स्य विरुध्यते ।
 सेव्यमानः स वैपाख्या गात्रेय विदितस्तव । प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानाञ्चैव यः स्मृतः ।
 देशजातिकुलानाञ्च जानीषे धर्मलक्षणं । वेदोक्तो यस्य शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ।
 इतिहासपुराणार्थाः कार्त्तव्येन विदितास्तव । धर्मशास्त्रञ्च सकलं नित्यं मनसि ते स्मृतं ।
 ये च केचन लोकोऽस्मिन्नर्थः संशयकारकाः । तेषां कृत्वा नास्ति लोके तदन्यः पुरुषर्षभ ।

स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं मेरेभ्यः शोकं व्यपकथं मेधया । भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिर्विशरा विमुह्यमानस्य नरस्य
 ज्ञान्तये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्सु पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं भीमो वासुदेवस्य धीमतः । किञ्चिदुन्मत्तं वदनं प्राञ्जलिव्याक्यमब्रवीत् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकानां प्रभावाय य । त्वं हि कर्ता हवीर्केय संहर्ता चापराजितः ।
 विष्णुकर्मभ्रमस्तु विद्यात्मन् विम्वसम्भव । अपवर्गस्तुभूतानां पद्मानां परतः स्मितः ।
 नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु । योगीश्वर नमस्ते तु त्वं हि सर्वपरायणः ।
 मत्संश्रितं यदात्य त्वं वचः पुरुषसत्तम । तेन पश्यामि ते भवान् दिव्यान् हि त्रिषु वर्त्मसु ।
 तच्च पश्यामि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनं । सप्तमार्गानिरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ।
 दिवन्ते शिरसा व्याप्तं पद्मां देवो वसुन्धरा । दिशो भुजौ रविस्तुर्वीर्यं ब्रह्मः प्रतिष्ठितः ।
 अतस्तीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमश्रुतं । वपुर्धनुर्मिमीमस्ते मेघस्यैव सविद्युतः ।
 त्वत्प्रपञ्चाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ग्रायस्व सुरोत्तम ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ यतः खलु परा भक्तिर्मायि ते पुरुषर्षभ । ततो मया वपुर्हितं त्वयि राजन् प्रदर्शितं ।

न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तयानुजवे न च । दर्शयाम्यहमात्मानं न चाग्रान्ताय भारत ।

भवांस्तु मम भक्तस्य नित्यश्चार्जवमास्थितः । दमे तपसि नित्ये च दाने च निरतः शुचिः ।

अहंस्वं भीम मां द्रुपुं तपसा स्नेन पार्थिव । तव कुपक्षिता लोका येभ्यो नावर्त्तते पुनः ।

पञ्चाशत् षट् च कुरुप्रवीर श्रेष्ठं दिनानां तव जीवितस्य । ततः शूभे कर्त्तव्योदये त्वं समेक्ष्यसे भीम विमु-
च्य देहं ।

एते हि देवा वसवो विमानान्यास्ताय सर्वेऽप्यलिताग्रिकस्याः । अन्तर्हितास्तां प्रतिपाद्यन्ति काष्ठां प्रपद्यन्तमुद-
क् पतङ्गं ।

व्यावर्त्तमाने भगवत्युदीचीं सूर्ये जगत्कालवत् प्रपद्ये । गन्तासि लोकान् पुरुषप्रवीर नावर्त्तते धानुपलम्ब विद्वान् ।
अमुञ्च लोकं त्वयि भीम याते शान्तानि नञ्जन्मखिलेन वीर । अतस्तु सर्वे त्वयि सन्निकर्षं समागता धर्मविवे-
चनाय ।

तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय सत्याभिसन्धाय युधिष्ठिराय । प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधिद्युक्तं सत्यं वचोऽस्यापनुदाशु-
शोकं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं । श्रुत्वा शान्तमनो भीमः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।

शोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाश्रित । तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणाग्नि परिभुतः ।

किञ्चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव सन्निधौ । यदा वाचो गतं सर्वं तव वाचि समाहितं ।

यच्च किञ्चित् कचिसौके कर्त्तव्यं क्रियते च यत् । तत्तत्सन्निःसृतं देव लोके मुद्धिमतो हि ते ।

कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः । धर्मकामार्थमोक्षाणां सोऽर्थं ब्रूयान्नवापतः ।

शराभितापाद्वाधितं मनो मे मधुसूदन । गात्राणि चावधोदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ।

न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किञ्चित् प्रभाषितुं । पीड्यमानस्य गोविन्द विद्यामलसमैः शरैः ।

बलं मे प्रजहातीव प्राणाः सन्त्वरयन्ति च । मर्माणि परितप्यन्ति भ्रान्तचित्तस्तथा ह्यहं ।

दौर्बल्येन सज्जते वाक्पते स कथं वक्तुमुत्सहे । साधु मे त्वं प्रसीदस्व दार्ष्टार्हकुलवर्द्धन ।

तत् क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदश्रुत । तत्सन्निधौ च सोदेहि वाचस्यतिरपि ब्रुवन् ।

न दिशः सम्प्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीं । केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ।

स्वयमेव भवांस्तस्माद्भूमीराजस्य यद्धितं । तद्रवीत्वाशु सर्व्ववामागमानां त्वमागमः ।

कथं त्वयि स्थिते कृष्णे शान्ते लोककर्त्तरि । प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिजुरौ शिष्य इव स्थिते ।

॥ वामुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरन्धरे । महावीर्य्ये महासत्त्वे स्थिरे सर्व्वार्थदर्शिनि ।

यच्च मामात्य गाङ्गेय वाणाघातहजं प्रति । गृहाणाच्च वरं भीम मत्प्रसादकृते प्रभां ।

न ते श्लान्तिर्न ते मूर्च्छा न दाहो न च ते रुजा । प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय कुन्तिपासे न चाप्युत ।

ज्ञानानि च समर्पानि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ । न च ते कश्चिदासन्निर्भुङ्क्ते प्रादुर्भविष्यति ।

सत्त्वस्थश्च मनो नित्यं तव भीम भविष्यति । रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोदुराट् ।

यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमयापि च । चिन्तयिष्यसि तच्चाध्या मुद्धिस्त्वव भविष्यति ।

रमस राजशार्दूल भूतधामस्तुर्भिधं । चतुर्दिव्यं समाभित्य द्रष्टव्यमितविक्रमः ।

संवरनं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्रः । भीष्म द्रष्टुं तत्त्वेन जले मीन इवामले ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते व्याससहिताः सर्वे एव महर्षयः । शृण्वन्तु सामसहितैर्व्योभिः कृष्णमाश्रितम् ।

ततः सर्वान्तेवं दिव्यं पुष्पवर्धं नभस्तलात् । पपात यत्र वार्ष्णेयः सनातनः ।

वादित्राणि च सर्वानि जगत्सामुद्रसाङ्गणः । न चाहितमनिष्टस्य किञ्चित्तत्र प्रदृश्यते ।

ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धर्वहः शुचिः । शान्तायां दिशि शान्तास्य प्राद्रव्यमपचिह्नः ।

ततो मुहूर्त्ताद्भवान् सङ्ख्याशुर्दिवाकरः । दहन् वनमिवैकान्ते प्रतिष्ठां प्रत्यदृश्यत ।

ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जगद्भिरनं । भीष्ममामन्त्रयाञ्चकूराजानञ्च युधिष्ठिरं ।

ततः प्रणाममकरोत् केशवः सहपाण्डवः । सात्त्विकः सञ्जयश्चैव स च शारदतः रूपः ।

ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरपि पूजिताः । यः समेषाम् इत्युक्ता यथेष्टं स्मृता ययुः ।

तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवः पाण्डवास्तथा । प्रदक्षिणमुपावृत्त्य रथानारुह्यः शुभम् ।

ततो रथैः काञ्चनचित्रकूर्वरैर्महीधराभैः समदैक्ष्य दन्तिभिः । हथैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः पदातिभिश्चात्तशरा
सनादिभिः ।

ययौ रथानां पुरतो हि सा चमूस्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी । पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी तमृचवन्नं गिरि
नर्षदा ।

ततः पुरस्ताद्भवान्निशाकरः समुत्थितस्त्रामभिर्हर्षयंश्चमूं । दिवाकरापीतरसा महोषधीः पुनः स्वकेनैव गुणेन
योजयन् ।

ततः पुरं सुरपुरसंभितद्युतिं प्रविश्य ते यदुष्टपपाण्डवस्तदा । यथोचितान् भवनवरान् समाविश्यन् अभात्तता मृग
पतया गुहा इव ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्पर्वणि युधिष्ठिराद्यागमने द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः । याममाचार्यैश्चेष्टायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ।

स स्थानपथमाविश्य सर्वज्ञानानि माधवः । अवलोक्ष्य ततः पश्चाद्भ्या ब्रह्म सनातनम् ।

ततः स्तुतिपुराणञ्चा रक्तकण्ठाः सुशिक्षिताः । अस्तुवन् विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ।

पठन्ति पाणिस्त्रिनिकास्तथा गायन्ति गायकाः । ब्रह्मज्ञानय मृदङ्गाश्च प्रवाद्यन्ति सहस्रशः ।

वीणापणववेणूनां स्वनस्तुतिमनोरमः । सहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ।

ततो युधिष्ठिरश्चापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः । उच्चैर्हर्मधुरा वाचा गीतवादित्रभिः स्तनाः ।

तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिं रच्यतः । जप्त्वा गुह्यं महावाङ्मयीनाश्रित्य तस्मिन्वान् ।

ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्भेदविद्वान्तथा । गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ।

मङ्गलालम्बनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च । आदर्शं विमले कृष्णस्ततः सात्त्विकमब्रवीत् ।

गच्छ श्रेण्य जानीहि गत्वा राजनिवेशनं । अपि सञ्जोमहतिजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ।

ततः कृष्णस्य वचनात् सात्यकिस्त्वरितो ययौ । उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।
युक्तो रथबरो राजन् वामदेवस्य धीमतः । समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जगद्भिनः ।
भवत्प्रतीचः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते । यदचामन्तरं कृत्यं तद्वान् कर्तुमर्हति ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युज्यतां मे रथवरः फाल्गुनाप्रतिमद्युते । न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि । १८१०
न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृताम्बरः । अतः पुरःसराद्यापि निवर्तन्तु धनञ्जय ।
अद्यप्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति । अतो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमं ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तदाकथमथाज्ञाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । युक्तं रथवरं तस्मा आचक्षते नरर्षभः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा ययौ भीमार्जुनावपि । भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनं ।
आगच्छत्स्वयं कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु । शैनेयसहितो धोमाचयमेवावपद्यत । १८११
रथस्याः भविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीं । मेघघोषैरथवरैः प्रयद्युते नरर्षभः ।
बलाहकं मेघपुष्पं शैवं सुधीवमेव च । दारुकस्रोदयामास वामदेवस्य वाजिनः ।
ते हृत्वा वामदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः । गां सुरार्थैस्तथा राजन् लिखन्तः प्रययुस्तदा ।
ते यमन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः । त्रैवं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ।
ततो ययुश्च भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः । आसौ महर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा । १८१२
ततोऽवतीर्थ्य गे, विन्दो रथास्य च युधिष्ठिरः । भीमो गाण्डीवधम्बाश्च ययौ सात्यकिरेव च ।
ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् । स तैः परिवृतो राजा मन्त्रैरिव चन्द्रमाः ।
अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः । शरतल्पे शयानन्तमादित्यं पतितं यथा ।
स ददर्श महाबाह्वर्षेयाश्चागतसाध्वसः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णादिभीष्मसमीपयाने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसन्धे जितात्मनि । देवप्रते महाभागे शरतल्पगतेऽप्युते । १८१३
शयाने वीरशयने भीष्मे शान्तानन्दने । गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पथ्युपासिते ।
काः कथास्तमवर्तन्त तस्मिन् वीरसमागमे । हतेषु सर्वनैर्न्येषु तन्मे शंस महामुने ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । आजग्मुर्धृषयः मिद्धा नारदप्रमुखा नृप ।
हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः । धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ।
तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहं । अश्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा । १८१४
मुहूर्त्तमिव ऋध्यात्वा नारदे देवदर्शने । उवाच पाण्डवान् सर्वान् हतशिष्टाश्च पार्थिवान् ।
प्राप्तकालं सराचक्षे भीष्मोऽयमनुदुज्यतां । अस्ममेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ।
अयं प्राणानुत्सिस्तुल्यं सर्वेऽभ्यनुप्रवृत्तः । कृत्स्नान् हि विविधान् धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्ययं ।
एष वृद्धः परान् लोकान् सम्प्राप्नोति तनुं त्यजन् । तं शीघ्रमनुयुक्तीध्वं संशयान्नमसि स्थितान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः । प्रद्युम्नाश्रुवन्तस्ते वीचाञ्चक्रुः परस्परं । १८२५

अयोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यसु देवकीपुत्राच्छक्तः प्रष्टुं पितामहं ।

प्रव्याहर यदुश्रेष्ठ त्वमग्रे मधुसूदन । त्वं हि नत्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुक्तमः ।

एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान् केशवस्तदा । अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ कश्चित् सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजमन्त्रम । विस्मृत्स्वच्छा बुद्धिः कश्चिदोपस्थिता तव ।

कश्चिज्ज्ञानानि सर्वानि प्रतिभानि च तेऽनघ । न स्मार्थे च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः । १८२६

॥ भीष्म उवाच ॥ दाक्षो मोहः श्रमस्यैव क्लमोऽस्मान्नितया राजा । तव प्रसादादार्थेय सद्यः प्रतिगतानि मे ।

यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते । तत् सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलनिवारितं ।

वेदाङ्गास्यैव धर्मो वेदान्ताधिगताश्च ये । तान् सर्वान् सम्प्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ।

शिशैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते । देशजातिकुलानाञ्च धर्मोऽस्मि जनाईन ।

चतुर्व्याश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः । राजधर्माञ्च सकलानवगच्छामि केशव । १८२७

यच्च यच्च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनाईन । तव प्रसादाद्भिः शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ।

पुनरेवास्मि समावृत्तस्त्वदनुष्ठानवर्हितः । वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनाईन ।

स्वयं किमर्थं भवान् श्रेयो नः प्राह पाण्डवं । किन्ते विवर्तितश्चात्र तदाशु वद माधव ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ यशसः श्रेयसस्यैव मूलं मां विद्धि कैरव । मन्तः सर्वोऽभिनिर्दिष्टा भावाः सदसदात्मकाः ।

शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति । तथैव यशसा पूर्णं मयि को विस्मयिष्यति । १८२८

आधेयन्तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते । ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ।

यावद्भिः पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति भुवा । तावन्तवाचया कीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति ।

यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते । वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ।

यस्यैतेन प्रमाणेन योऽप्यत्यात्मानमात्मना । सफलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ।

एतस्मात् कारणाद्भीष्म मतिर्ह्यस्या मया हि ते । दत्ता यशोविप्रययत् कथं भूयस्तवेति ह । १८२९

यावद्भिः प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि । तावन्तवाचया कीर्त्तिर्भवतीति विनिश्चितं ।

राजानो हतशिष्टास्त्वा राजन्प्रभित आसते । धर्माननुयुयुस्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ।

भवान् हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः । कुशलो राजधर्माणां सर्वेषामपराश्च ये ।

जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह । ज्ञातारं सर्वधर्माणां त्वं विदुः सर्वपार्थिवाः ।

तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन् ब्रूहि परं नयं । श्रवयस्वैव देवास्व त्वया नित्यमुपसिताः । १८३०

तस्माद्वक्तव्यमेवेदं त्वयाऽवश्यमशेषतः । धर्मोऽनुपमाणेभ्यः पृष्टेन च सतां पुनः ।

वक्तव्यं विदुषा चेति धर्माभाऊर्धनीषिणः । अप्रतिब्रुवतः कष्टोदोषो हि भविता प्रभो ।

तस्मात् पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान् पृष्ठान् स्मनातमान् । विद्वन् जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दनः । हन्त धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढे वाक्पुनसो मम ।

तव प्रसादाद्भोविन्द भूतात्मा क्षसि शशतः । युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां धर्माननपृच्छतु ।

१८५

एवं प्रीतो भविष्यामि धर्मान् वक्ष्यामि चाखिलान् । यस्मिन्नाजर्धमे जाते धर्मात्मानि महात्मनि ।

अह्वयन् वृषायः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः । सर्वेषां दीपयज्ञसां कुरूणां धर्मचारिणां ।

यस्य नास्ति समः कश्चित् स मां पृच्छतु पाण्डवः । धृतिर्देमो ब्रह्मचर्य्य जमा धर्मस्य नित्यदा ।

यस्मिन्नाजस्य तेजस्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । सम्बन्धिनोऽतिथीन् भृत्यान् संश्रितांश्चैव यो भृशं ।

सम्मानयति सन्तुष्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यं दानं तपः शौर्य्यं शान्तिर्दाक्ष्यमसम्भ्रमः ।

१८६

यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः । यो न कामाक्ष संरम्भात्त भयान्नार्थकारणात् ।

कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यनित्यः समानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।

यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः । इज्याधयननित्यस्य धर्मं च निरतः सदा ।

शान्तः श्रुतरहस्यस्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ लज्जया परयेपितो धर्मरजो युधिष्ठिरः । अभिशापभयाङ्गीतो भवन्तं नोपसर्पति ।

१८७

लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशास्यते । अभिशापभयाङ्गीतो भवन्तं नोपसर्पति ।

पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरून् सम्बन्धिवान्धवान् । अर्घार्हानिषुभिर्भित्त्वा भवन्तं नोपसर्पति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः । क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनं ।

पितृन् पितामहान् भ्रातृन् गुरून् सम्बन्धिवान्धवान् । मिथ्याप्रवृत्तान् यः संख्ये निहन्त्याङ्गं एव सः ।

समयत्यागिनो लुब्धान् गुरून्पि च केशव । निहन्ति समरे पापान् क्षत्रियः स हि धर्मवित् ।

१८८

यो लोभान्न समीचेत धर्ममेतुं सनातनं । निहन्ति यस्य समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ।

लोहितोदो केशवणं गजशैलं ध्वजद्रुमां । महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ।

आहूतेन रणे नित्यं योऽद्वयं लज्जबन्धुना । धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं युद्धं हि मनुरब्रवीत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । विनोतवदुपागम्य तस्यौ सन्दर्शनोऽयतः ।

अथास्य पादौ जयाह भीष्मस्यापि मनन्द तं । मूर्ध्नि चैनमुपाग्राय निषोदेत्यब्रवीत्तदा ।

१८९

तमुवाचाय गाङ्गेयो वृषभः सर्वधन्विनां । मां पृच्छतात विप्रश्च मा भैस्व कुरुसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराश्वासने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहं । अनुमान्य गुरून् सर्वान् पथ्यपृच्छयुधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राज्ञं वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः । महान्तमेतं भारश्च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ।

राजधर्मः विशेषेण कथयस्व पितामह । सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्मः परायणं ।

त्रिवर्गो हि समासक्तो राजधर्मेषु कौरव । मोक्षधर्मस्य विस्मृतः सकलौऽत्र समाहितः ।

१९०

यथा हि रश्मयोऽस्यस्य हिरदस्याङ्गुशे यथा । नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतं ।

तत्र चेत् सम्प्रमुञ्चेत धर्मं राजधिसेविते । लोकस्य संस्था न भवेत् सर्वस्य व्याकुलो भवेत् ।

उदयन् हि यथा सूर्यो नाशयत्यशुभं तमः । राजधर्मास्तथाऽलोक्यामाक्षिपन्त्यशुभां गतिं ।

तदपि राजधर्मान् हि मदर्थे त्वं पितामह । प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि धर्मभृताम्बरः ।

आगमस्य परस्वत्तः सर्वेषां नः परमप । भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ।

१८९

॥ भीष्म उवाच ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि ब्राह्मतान् ।

शृणु कात्स्न्येन मत्तत्त्वं राजधर्मान् युधिष्ठिर । निरुच्यमानाभियतो यक्षान्यदपि वाञ्छसि ।

आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञां रञ्जनकाम्यथा । देवतानां दिजानाञ्च वर्णितव्यं यथाविधि ।

दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरुदह । आनृणं याति धर्मस्य लोकेन च समर्द्धते ।

उत्थानेन सदा पुत्र प्रवृत्तेश्च युधिष्ठिर । न क्षुत्यानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ।

१९०

साधारणं कृत्यं क्षेतदैवमुत्थानमेव च । पौरुषं हि परमन्ये दैवं निश्चित्य मुच्यते ।

विपक्षे च समारम्भे सन्नापं मांश्च वै कथाः । घटस्त्वेवं सदात्मानं राज्ञामिष परो नयः ।

न हि सत्यादृते किञ्चिद्राज्ञां वै बिद्विकारकं । सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति ।

अधीक्षामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनं । तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणं ।

गुणवान् धीशवान् दानो मृदुर्धर्मेशा जितेन्द्रियः । सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ।

१९१

आर्जवं सर्वकार्येषु अयेथाः कुरुनन्दन । पुनर्नयविचारेण चयीसम्भरणेन च ।

मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्योभवति सर्वतः । तीक्ष्णबोद्धिजते लोकसत्समादुभयमाश्र ।

अदण्डाश्चैव ते पुत्र विप्राश्च वदताम्बर । भूतमेतत् परं लोके ब्राह्मणो नाम पाण्डव ।

मनुना चैव राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना । धर्मेषु श्लेषु कौरव्य इति तौ कर्तुमर्हसि ।

अज्ञोऽग्निर्ज्ञातः क्षत्रमग्नेनो लोहमुत्थितं । तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योगिषु ग्राम्यति ।

१९२

अथो हन्ति यदाश्मानमग्निना वारि हन्यते । ब्रह्म च क्षत्रियो देष्टि तदा सीदन्ति ते नयः ।

एवं कृत्वा महाराज नमस्त्वा एव ते दिजाः । भौमं ब्रह्म दिजश्रेष्ठा धारयन्ति समर्चिताः ।

एवञ्चैव नरव्यग्रलोकत्रय विघातकाः । निपाह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्फुरीदृशाः ।

श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा । तौ निबोध महाराज त्वमेकायमना नृप ।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । निगृहीयात् स्वधर्मेण धर्मापेक्षो नराधिपः ।

१९३

विनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरुचेत् स धर्मवित् । न तेन धर्महा स स्वात्मन्युत्तमन्युत्तमश्नति ।

एवञ्चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव दिजातयः । सापराधान्पि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् ।

अभिग्रस्तमपि श्लेषा क्षपायीत विग्राम्यते । ब्रह्मन्ने गुरुतल्पे च भूणहृद्वे तथैव च ।

राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विषर्जनं । विधीयते न शरीरं दण्डमेवा कदाचन ।

दयिताश्च नरास्ते स्तुर्भक्तिमनो दिजेषु ये । न कोपः परमोऽन्योऽस्ति राज्ञां पुरुषसञ्ज्ञयात् ।

१९४

दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः । सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरं ।

तस्माज्जित्यं दया कार्या चातुर्वर्त्ये विपश्चिता । धर्मात्मा सत्यवाक् चैव राजा रक्षयति प्रजाः ।

न च ज्ञानेन ते नित्यं भाव्यं पुत्र समन्ततः । अधमो हि नरो राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ।
 क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः । हस्तिपक्षा गजस्त्रेव शिर एवावहच्छति ।
 तस्माज्जैव मृदुस्त्रित्यं तीक्ष्णो नैव भवेन्नृपः । वामन्तार्के इव श्रीमात्रं प्रीतो न च पर्श्वदः । १०२५
 प्रत्यक्षेणानुमानेन तथोपम्यागमैरपि । परीक्ष्यो महाराज स्त्रे परे चैव नित्यतः ।
 व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेया भूरिदक्षिणाः । न चैव न प्रयच्छीत सङ्गन्तु परिवर्जयेत् ।
 लोकस्य व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत । उद्वेजयति लोकस्य योऽतिदेवी महीपतिः ।
 भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा । कारणञ्च महाराज शृणु येनेदं मित्यते ।
 यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं जनवेऽनुगं । गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाऽप्यसंशयं । १०३०
 वर्त्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्त्तिना । स्वं प्रियन्तु परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ।
 न सन्ध्याज्यञ्च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव । धीरस्य स्पृष्टदण्डस्य न भयं विद्यते कश्चित् ।
 परिहासस्य भृत्यैस्ते गान्धर्व्यं वदताम्वर । कर्त्तव्यो राजगार्हूलं दोषमच हि मे शृणु ।
 अवमन्यन्ति भर्तारं सङ्घर्षादुपजीविनः । स्त्रे स्थाने न च तिष्ठन्ति सङ्घयन्त च तत्त्वतः ।
 प्रेक्ष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यज्ञाऽप्यनुयुज्जते । अथाचक्षैव याचन्ते भोज्यान्याहारयन्ति च । १०३५
 क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिपायाधितिष्ठते । उत्क्रोचैर्बन्धनाभिश्च कार्थाप्यनुविहन्ति च ।
 जर्जरश्चास्य विवश्यं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः । स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेशा भवन्ति च ।
 वातं निडोवनस्यैव कुर्वन्ते चास्य सविधौ । निर्लेप्सा राजगार्हूलं व्याहरन्ति च तद्वचः ।
 हयं वा दन्तिनं वापि रथं वा नृपसम्मतं । अभिरौहम्यमादृत्य हर्षुले पाधिवे मृदौ ।
 इदन्ते दुष्करं राजभिदन्ते दुष्टचेष्टितं । इत्येवं सुहृदो वाचं वदन्ते परिसङ्गताः । १०४०
 क्रुद्धे चास्मिन् हसन्नेव न च हस्यन्ति पूजिताः । संघर्षशीलाश्च तदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ।
 विस्मययन्ति मन्त्रश्च विवृण्वन्ति च दुष्कृतं । लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्य शासनं ।
 अलङ्कारे च भोज्ये च तथा स्नानानुलेपने । द्विपमाणे नरव्याघ्रस्त्रेयास्तथोपशृण्वतः ।
 निन्दन्ते स्नानधीकारान् सन्धयन्ते च भारत । न दृष्ट्या परितुष्यन्ति राजदेषं हरन्ति च । १०४५
 क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति सख्यत्रेणैव पक्षिणा । अस्मत्प्रणेयो राजेति लोकांश्चैव वदन्त्युत ।
 एते चैवापरे चैव देवाः प्रादुर्भवन्त्युत । नृपतौ मार्दवेपि ते हर्षुले च युधिष्ठिर ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्षष्टाध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर । प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ।
 भगवाननुज्ञा आह लोकमत्र विशास्यते । तदिहैकमना राजम् गदतस्तं निबोध मे ।
 द्वाविमौ यसते भूमिः सपौ विलशथानिव । राजानश्चाविरोद्धारं ब्राह्मणश्चाप्रवासिनं ।
 तदेतन्नरगार्हूलं यदि लं कर्तुमर्हसि । सन्धेयानपि सन्धस्त्र विरोध्याश्च विरोधय १०५०
 सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् । गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ।

मरुत्तेन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः । राजाधिकारे राजेन्द्र दृढस्यतिमते पुरा ।
 गुरोरेष्यलिप्तस्य कार्याकार्थमजानतः । उत्पद्यप्रतिपक्षस्य दृष्टो भवति शान्ततः ।
 बाधोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता । असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्वक्तः पौरहितैषिणा ।
 असमञ्जाः सरय्यां च पौराणां बालकाक्षुप । न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भेत्य स विवासितः । १०५५
 च्यपिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः । मिथ्या विप्रानुपचरन् सन्धको दयितः सुतः ।
 लोकैरञ्जनमेवात्र राज्ञा धर्मैः सनातनः । सत्यस्य रक्षणैश्च व्यवहारस्य चार्जनं ।
 न हिंसात् परवित्तानि देयं काले च दापयेत् । विक्रान्तः सत्यवाक् चानो नृपो न चखते पथः ।
 आत्मवांश्च जितक्रोधः शस्त्रानुगतनिश्चयः । धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च सततं रतः ।
 यथा संवृतमन्त्रस्य राजा भवितुमर्हति । वृजिनश्च नरेन्द्राणां नान्यचारक्षणात् परं । १०५६
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्मस्य रक्षितव्या महीचिता । धर्मसत्काररक्षा च राज्ञां धर्मैः सनातनः ।
 न विश्वेषे नृपतिर्न चात्यर्थस्य विश्वेत् । बाहुगुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत् ।
 द्विट्छिद्रदृष्टीं नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते । चिद्वर्गे विदितार्थस्य युक्तचारोपधिस्य यः ।
 क्रोधस्योपाज्जनरतिर्यमवैश्वयोपमः । वेत्ता च गुणदोषस्य स्थानदृष्टिचयात्मनः ।
 अभूतानां भवेद्भूता भूतानामन्वेषकः । नृपतिः सुमुखस्य स्यात् स्मितपूर्वाभिभाषिता । १०५७
 उपसिता च दृढानां जिततन्त्रिरलोलुपः । सतां वृत्ते स्मितमतिः सन्नोषाचारदर्शनः ।
 न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात् कदाचन । असङ्गस्य समादद्यात् सङ्गस्य प्रतिपादयेत् ।
 स्वयं प्रहर्षता दाता च वक्ष्यात्मा रम्यसाधनः । काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ।
 शूरान् भक्तान् संघाथान् कुले जातानरोगिणः । शिष्टान् शिष्टाभिसम्मान्य मानिनोऽनवमानिनः ।
 विद्याविदो लोकविदः परलोकाश्वेदकान् । धर्मं च निरतान् साधून् च सान् च सानिव । १०५८
 सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपरिष्कृतः । तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्च समाचाक्षयाधिकः ।
 प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत् समा । एवं कुर्वन् नरेन्द्रोऽपि न खेदमिह विन्दति ।
 सर्व्याभिप्रेक्षी नृपतिर्यस्य सर्व्यहरो भवेत् । स चिप्रमनुजुर्बुधः स्वजनेनैव बध्यते ।
 शुचिश्च पुथिवीपालो लोकचित्तप्रहं रतः । न पतत्यरिभिर्घस्यः पतितस्यावतिष्ठते ।
 अक्रोधनो ह्यव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः । राजा भवति भूतानां विशाखो हिमवानिव । १०५९
 प्राज्ञस्यागणुषेपितः पररन्ध्रेषु तत्परः । सुदर्शः सर्व्ववर्षानां नयापनयवित्तथा ।
 क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः । अरोवप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकल्पनः ।
 आरम्भान्येव कार्यं णि सुपर्यवसितानि च । यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ।
 पुत्रा इव पितुर्गर्हे विषये यस्य मानवाः । निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ।
 अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः । नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः । १०६०
 स्वकर्षानिरता यस्य जना विपद्यवासिनः । असङ्घातरता दान्ताः पात्रमाना यथाविधि ।

वक्ष्याम्या विधेयाश्च न च सर्वार्थशोभिनः । विषये दानरूपयो नरा यस्तु स पार्थिवः ।
न यस्तु कूटं कपटं न माया न च मत्सरः । विषये भूमिपालस्तु तस्य धर्मः सनातनः ।
यः सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये पौरहिते रतः । सतां वर्त्तमानगङ्गागी स राजा राज्यमर्हति ।
यस्य चारास्य मन्त्रास्य नित्यञ्चैव कृताकृताः । न ज्ञायन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति । १०८५
लोकस्यायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना । आख्याने रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ।
राजानमृषमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनं । राजन्यवति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनं ।
तद्राज्ये राज्यकामानां नान्यो धर्मः सनातनः । अते रक्षानु विस्मृतां रक्षा लोकस्य धारिणी ।
प्राचेतसेन मनुजा लोका चेमावुदाहृतौ । राजधर्मेषु राजेन्द्र तावितैकमनाः शृणु ।
वडेताम् पुरुषो जगद्भिर्वा नावमिवार्थवे । अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानम्विजं । १०८६
अरुचितारं राजानं भार्याश्चाप्रियवादिनी । यामकामस्य गोपासं वनकामस्य नापितं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
॥ भोक्त उवाच ॥ एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर । दृष्टव्यमिह भगवान् नान्यं धर्मं प्रशंसति ।
विशालाक्षस्य भगवान् काश्यपैव महातपाः । सहस्राक्षो महेश्वरस्तथा प्राचेतसो मनुः ।
भारद्वाजस्य भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः । राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ।
रक्षमेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृताम्बर । राज्ञो राजीवताम्राश्च साधनश्चात्र मे शृणु । १०८७
चारस्य प्रणिधेयैव काले दानममत्सरान् । युक्तादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ।
सतां संयत्तं शौचं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितं । अनार्ज्यैरार्ज्यवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनं ।
केतनानाञ्च क्षीर्णानामवेका चैव सीदतां । द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालोद्दिष्टः ।
साधूनामपरित्यागः कुलीनानाञ्च धारणं । निचक्ष्य निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ।
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्वेषणं । कार्यैश्चक्षेदः कोषस्य तथैव च विवर्द्धनं । १०८८
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनं । अरिमध्यस्थमिवाणां यथावचान्वेषणं ।
उपजापस्य भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनं । अविश्वासः स्वयैव परस्याश्वासनं तथा ।
नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च । रिपूणामनवज्ञानं नित्यज्ञानार्थवर्जनं ।
उत्थानं हि नरेन्द्राणं दृष्टव्यतिरभाषत । राजधर्मस्य तन्मूलं लोकांश्चात्र निबोध मे ।
उत्थानेनामृतं सत्यमुत्थानेनासुरा हताः । उत्थानेन महेश्वरेण श्रेष्ठं प्राप्तं दिवीह च । १०८९
उत्थानवीरः पुरुषो वाञ्छीरानधितिष्ठति । उत्थानवीरान् वाञ्छीरा रमयन्त उपासते ।
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः । प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्बलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा । अस्त्रोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमकं हिनस्ति च ।
एकाङ्गनापि सम्भूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः । सर्वं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ।
राज्ञो रहस्यं तदाकं यथार्थं लोकसंग्रहः । इति यथास्य जिज्ञां स्नात् कारणेन च यद्भवेत् । १०९०

यथास्य कार्यं वृजिनमार्कवेनेह निर्जयेत् । दम्भनार्थं लोकास्य धर्मिष्ठामाचरेत् क्रियां ।

राज्यं हि समहन्तन् धार्यते नाहतात्मभिः । न शक्यं मृदुना वोढुं भार्यासिंस्थानमुत्तमं ।

राज्यं सर्वामिः नित्यमार्कवे नेह धार्यते । तस्मान्निश्रेण सततं वर्त्तितव्यं युधिष्ठिर ।

यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः । सोऽप्यस्य विपुला धर्मो एवं वृत्ता हि भूमिपाः ।

एव ते राजधर्माणां शेषः समनुवर्णितः । भूयसे यत्र सन्देहस्तद्वृत्तिं कुरुसत्तम ।

२११२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो व्यासस्य भगवान् देवस्थानोऽग्रे एव च । वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः सञ्जयस्तथा ।

साधुमध्विति संवृष्टाः पुण्यमाणैरिवाननैः । अस्तुवंस्तु नरव्याघ्रं भीष्मं धर्ममृताम्बरं ।

ततो दीनमनः भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ।

स इदानीं स्वसन्देहं प्रक्षामित्वां पितामह । उपैति सविता ह्यसौ रममापीय पार्थिवं ।

ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः । प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं ततो रथानारुरुर्जमुदा
स्थिताः ।

२११०

दृषद्वतीश्चाप्यवगाह्य सुप्रताः कृतोदकार्याः कृतजप्यमङ्गलाः । उपास्य सन्ध्या विधिवत् परस्मपास्ततः पुरं तेविविशुर्गजा ऋयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरादिषाद्यङ्गमे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कन्धं समुत्थाय कृतपूर्वाङ्गिकक्रियाः । ययुसे नगराकारैरथैः पाण्डवयादवाः ।

प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघं । सुखाच्च रजनीं वृष्टा गाङ्गेयं रथिनाम्बरं ।

व्यासादीनभिवाद्यर्षीन् सर्वैस्त्रैश्याभिनन्दिताः । निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ।

ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अश्र्वीन् प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि ।

२११५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य एष राजन् राजेति शब्दश्चरति भारत । कथमेव समुत्पन्नस्तस्मै ब्रूहि परस्मप ।

तुल्यपाणिभुजपीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः । तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यशृङ्गमुखोदरः ।

तुल्यशुक्रास्त्रिमज्जास्य तुल्यमांसास्त्रगेव च । निश्वासेच्छ्वासस्तुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ।

समःनजन्ममरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणां । विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकाऽधितिष्ठति ।

कथमेकोमहीं कृत्स्नां शूरवीरार्थ्यसङ्कुलां । रक्षत्यपि च लोकस्य प्रमादमभिवाञ्छति ।

२११०

एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति । व्याकुले चाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ । कृत्स्नं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदताम्बर ।

नैतत्कारणमन्यं हि भविष्यति विश्राम्यते । यदेकस्मिन् जगत् सर्वं देववद्याति सञ्जतिं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नियतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमश्रेष्ठतः । यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ।

नैव राज्यं न राजासीत् च दण्डो न दाण्डिकः । धर्मो नैव प्रजाः सर्वो रक्षन्ति स्म परस्परं ।

२११५

पाल्यमानस्तथान्यान् नरा धर्मैर्ण भारत । खेदं परमुपाजमुत्ततस्तान्मोह आविशत् ।

ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ । प्रतिपन्निविमोहाच्च धर्मक्षेपामनीनशत् ।

नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तथा । लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम ।

अप्राप्तस्याभिमर्षन्तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः । कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ।
 तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंस्पृशेत् । रक्ताक्ष नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं दुधिष्ठिर । २१७०
 अगम्यागमनश्चैव वाच्यावाच्यन्तश्चैव च । भक्ष्याभक्ष्यश्च राजेन्द्र दोषादोषश्च नात्यजन् ।
 विभुते नरलोके वै ब्रह्म चैव नमाश ह । नाशाच्च ब्रह्मणे राजन् धर्मो नाशमयागमत् ।
 नष्टे ब्रह्मणि धर्मो च देवास्त्रासः समाविशत् । ते वस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ।
 प्रमाद्य भगवन्तं ते दवं लोकपितामहं । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखवेगसमाहताः ।
 भगवन्तरलोकस्थं यस्तं ब्रह्म समातनं । सोमभोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् । २१७५
 ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर । ततः स्र समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ।
 अधो वर्षाम हि वयं नरास्तूर्ध्वं प्रवर्षिणः । क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयं ।
 अत्र निःश्रेयसं यन्मत्तद्व्यायस्व पितामह । तत्प्रभावसमुत्थाऽसौ स्वभावो नो विनाशयति ।
 तानुवाच सुरान् सर्वान् स्वयम्भूर्भगवांस्ततः । श्रेयोऽहश्चिन्तयिष्यामि येतु वो भोः सुरर्षभाः ।
 ततोऽध्यायमहस्याणां शतश्रेकं खनुद्विजं । यत्र धर्मास्तथैवार्थः कामस्यैवाभिवर्णितः । २१८०
 त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुव । चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथगुणः ।
 मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वरजस्तमः । स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ।
 आत्मा देशश्च कालश्चाणुपायाः कृत्यमेव च । सहायाः कारणश्चैव पञ्चर्गो नीतिजः स्मृतः ।
 त्रयी चाम्बोजिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ । दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः । २१८५
 अमात्यरक्षा प्रणिधौ राजपुत्रस्य लक्षणं । चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ।
 सामभेदः प्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव । उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्तिक्यैर्नम्रमुदाहृता ।
 मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य मिथ्यामिथ्याश्च यत् फलं ।
 सन्धिश्च त्रिविधाभिख्या हीनो मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारविन्ताख्यां कार्त्तिक्येन परिवर्णितं ।
 यात्राकालाश्च चलारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः । विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ।
 आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्तिक्येन वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितं । २१९०
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽप्य परिशब्दितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्य च सुविस्तरः ।
 रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव । विष्टिर्भावश्चराश्चैव दैशिका इति चाष्टमं ।
 अङ्गान्येतानि कैारथ्य प्रकाशानि बलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमासोक्तासूययोगा विषादयः ।
 स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।
 कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्मरक्षणमाश्वासः सर्गाणाञ्चान्वेषणं । २१९५
 कल्पना विविधास्यापि नृनागरथवाजिनां । व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलं ।
 उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितं । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ।
 बलव्यसनमुक्तश्च तथैव बलहर्षणं । पीडा चापदकालस्य पत्तिज्ञानश्च पाण्डव ।

तथा ख्यातविधानश्च योगसञ्चार एव च । चौरैराटविकीर्ष्यैः परराष्ट्रस्य पीडनं ।

अग्निर्देगर्दैश्चैव प्रतिक्रिककारकैः । श्रेणीमुख्योपजापेन वीरधन्वेदनेन च ।

११००

भूषणेन च नागानामातङ्गाजननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ।

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्यसदृशी समञ्जसं । कृतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनं ।

अरिमध्यमित्राणां सत्यञ्च चोक्तं प्रपञ्चनं । अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसां ।

व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनं । श्रेयो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संप्रदहः ।

अमृतानाञ्च भरणं मृतानाञ्चाश्ववेक्षणं । अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता ।

११०५

तथा राजगुणश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।

दुष्टेक्षितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्तिनां । सङ्कतत्वञ्च सर्वस्य प्रसादस्य च वर्ज्यनं ।

अलम्बलाभो लम्बस्य तथैव च विवर्द्धनं । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवन्ततः ।

विमर्गोऽर्थस्य धर्मायै कामहेतुकमुच्यते । चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवाचानुवर्तिनं ।

क्रोधजानि तथेयाणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ।

११००

मृगयाचास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ । कामजान्याङ्गराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ।

वक्त्रपात्रं तथेयत्वं दण्डपात्रमेव च । निग्रहोऽयात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च ।

यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तोषाश्च वर्णिताः । अवमर्द्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनं ।

चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्मानुशासनं । अपस्करोऽथ गमनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।

पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर । उपार्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट् ।

११०५

लम्बस्य च प्रशमनं सताश्चैवाभिपूजनं । विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहेमविधिज्ञता ।

मङ्गलालम्भनश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहारयोजनश्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।

एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः । उत्सवानां समाजानां क्रिया केतनजास्तथा ।

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्याधिकरणेष्वथ । वृत्ते भरतशार्दूल नित्यश्चैवाश्ववेक्षणं ।

अदण्डालञ्च विप्राणां युत्वा दण्डनिपातनं । अमुजोविस्त्रजातिभ्यो गुणेष्वथ समुद्भवः ।

११००

रक्षणश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनं । मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् दादशराजिका ।

दामप्रतिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चाचानुवर्णितः । उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ।

मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः । दूषणं श्रोतसाश्चैव वर्णितञ्च स्थिराभ्रमां ।

यैर्येहपाथैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः । तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितं ।

११०५

एतत् कृत्वा शुभं शान्तं ततः स भगवान् प्रभुः । देवामुवाच सङ्कष्टः सर्व्याञ्चक्रपुरोगमम् ।

उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेवा प्रभाविता ।

दण्डेन सहिता स्त्रेषा लोकारक्षणकारिका । निग्रहानुग्रहरता लोकानमुचरिष्यति ।

दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति स्थाता जीलोकानभिवर्त्तते ।
 बाङ्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यये महात्मसु । धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ।
 ततस्तं भगवान्नीतिं पूर्वं जयाह शङ्करः । बङ्गरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरमापतिः ।
 प्रजानामायुषो ह्यमं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चिन्नेष ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ।
 विशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्या महातपाः ।
 भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिन्नेष पुरन्दरः । सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाङ्गदन्तकम् ।
 अध्यायानां सहस्रेषु त्रिभिरेव बृहस्पतिः । सञ्चिन्नेषेयरो बुद्ध्या वार्हस्पत्यं यदुच्यते ।
 अथ्यायानां सहस्रेण काव्यः सङ्क्षेपेन ब्रवीत् । तच्छास्त्रममृतप्रज्ञो योगाचार्यो महायशः ।
 एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महार्थमिह । संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्यसमेव च ।
 अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिं । एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठं तं वै समादिश ।
 ततः सञ्चिन्त्य भगवान् देवो नागयणः प्रभुः । तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ।
 विरजान् महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत । न्यासायैवाभवदुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ।
 कीर्त्तिमांसस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् । कर्दमस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ।
 प्रजापतेः कर्दमस्य त्वनङ्गा नाम वै सुतः । प्रजा रक्षयिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ।
 अनङ्गपुत्रोऽतिबलौ नोतिमानभिगम्य वै । प्रतिपदे महाराज्यमयेन्द्रियवशोऽभवत् ।
 मृत्योस्तु दुहिता राजन् मुनीया नाम मानसी । प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या मा वेणमजीजनत् ।
 तं प्रजासु विधर्म्माणं रागद्वेषवानुगम् । मस्तपूतैः कुशैर्जम्बूद्विषयो ब्रह्मवादिनः ।
 ममन्युर्दक्षिणश्चौरमृषयस्तस्य मन्वतः । ततोऽस्य विहृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ।
 दग्धेन्यमप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्द्धजः । निधीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ।
 तस्मात्प्रधादाः सम्भूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः । ये चान्ये विन्ध्यनिलया स्नेच्छाः शतसहस्रशः ।
 भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्युस्ते महर्षयः । ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ।
 कवचो बद्धनिस्त्रिंशः शशरः शशरासनः । वेदवेदाङ्गविधैव धनुर्वेदे च पारगः ।
 तं दण्डनीतिः सकलाश्रिता राजन्वरोत्तमम् । ततस्तु प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षी लानुवाच ह ।
 सुसूक्ता मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी । अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ।
 यस्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् । तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्यं विचारणा ।
 तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः । निधतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समापर ।
 प्रियाप्रदे परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु । कामक्रोधाच्च लोभश्च मानश्चात्सृज्य दूरतः ।
 यश्च धर्मात् प्रविचलेल्लोकं कश्चन मानवः । नियाह्यास्ते स्वबाहुभ्यां शयद्ब्रह्ममवेक्षता ।
 प्रतिज्ञाश्चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा । पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ।
 यश्चात्र धर्मो नीत्योक्तो दण्डनीतिव्यापाश्रयः । तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ।

१९०

१९१

१९२

१९३

१९४

१९५

अदण्डा मे दिजासेति प्रतिजानीहि हे विभो । लोकश्च सङ्करात् कृत्स्नं त्रातास्मीति परन्तप ।

वैन्यस्ततस्तान्वाच देवानृषिपुरोगमान् । ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ।

११९०

एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैश्चो ब्रह्मवादिभिः । पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ।

मन्त्रिणो बालखिल्याश्च सारस्वत्यागणस्तथा । महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ।

आत्मनाष्टमदत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु । उत्पन्नौ वन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ।

तथोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् । अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ।

समनो वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत् । वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतं ।

११९१

मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही । उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान् समन्ततः ।

धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्द्धिताः । स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।

अपिभिस्त्र्य प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः । तं साक्षात् पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।

सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः । शक्रस्य धनमकथं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ।

रुक्मश्चापि महामहः स्वयं कनकपर्वतः । यत्नराचमभर्ता च भगवान्नरवाहनः ।

११९२

धर्मं चार्थं च कामे च समर्थं प्रददौ धनं । हया रथाश्च नागाश्च कोटिभ्यः पुरुषास्तथा ।

प्रादुर्बभूवैवैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव । न जरा न च दुर्मिर्लं नाधयो व्याधयस्तथा ।

सरीसृपेभ्यः स्नेहेभ्यो न चान्योऽन्यात् कदाचन । भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ।

आपस्तस्मिन्निरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च ददुर्मागं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।

तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च । यत्नराक्षसनागेष्वपि स्थितं यस्य यस्य यत् ।

११९३

तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना । रक्षिताश्च प्रजाः सर्वस्तेन राजेति शब्दते ।

ब्राह्मणानां क्षत्रचाणाक्षतः क्षत्रिय उच्यते । प्रथिता धर्मतस्त्रेयं पृथिवी बह्वभिः सूता ।

स्थापनश्चाकरादिष्णुः स्वयमेव सनातनः । नातिवर्त्तिष्यते कश्चिद्राजस्त्वामिति भारत ।

तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूमिपं । देववन्नरदेवानां नमते यं जगन्नृप ।

दण्डनीत्या च सततं रक्षितव्यं नरेश्वर । नाधर्षयेत्तथा कश्चिन्नरनिष्ठानुदर्शनात् ।

११९४

शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते । आत्मना कारयैस्त्रैव समस्येह महीवितः ।

को हेतुर्यदग्रे तिष्ठेत्लोको देवादृते गुणात् । विष्णोर्ललाटात् कमलं मौवर्णमभवत्तदा ।

श्रीः सम्भूता यतो देवी पद्मी धर्मस्य धीमतः । त्रिधः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव ।

अथ धर्मसाधैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता । सुकृतस्य चयाचैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनी ।

पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिविशारदः । महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।

११९५

बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यश्चाधिगच्छति । स्थापितश्च ततो दैवेन कश्चिदतिवर्त्तते ।

तिष्ठत्येकस्य च वशे तच्चेदं न विधीयते । शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।

तुल्यलोकस्य यस्यायं लोको वचनि तिष्ठति । योऽस्य वै मुखमद्राक्षोत् भान्यं सोऽस्य वशासुगः ।

वैश्यापि हि यो धर्मस्तस्मै वक्ष्यामि भारतम् । दासमन्वयनं चक्षुः शैवेन भगवत्पुत्रः ।

पितृवत् पात्रवेदैर्यो युक्तः सर्वान् पशूनिह । विकर्षं तन्मवेदयत् कर्षं यत् स समाचरेत् ।

रक्षया च हि तेषां वैमहतं सुखमवाप्नुयात् । प्रजापतिर्हि वैद्याय युक्ता परिददौ पशून् ।

११८०

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य कृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तत्सोपजीवनम् ।

वस्त्रामेकां पिवेज्जुं अतापं निधुमं हरेत् । अन्धाश्च यस्मै भागं तथाऽऽदत्ते कक्षाऽसुरे ।

शस्त्रानि सर्ववोजानामेषां यावत्सरी भूतिः । न च वैश्याश्च कामः स्थास्य रक्षेयं पशूनिहि ।

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तस्मै वक्ष्यामि भारत ।

प्रजापतिर्हि वर्धमानं दासं शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्धमानं परिचर्या विधीयते ।

११८१

तेषां शूद्रभूषणैव महत् सुखमवाप्नुयात् । शूद्र एतान् परिचरेन्मीन् वर्षाननुपूर्व्यम् ।

सद्यं यास्य न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन । पापीयान् हि धनं सन्धा वने कुर्थाद्वरीयसः ।

राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । तस्य कृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तत्सोपजीवनम् ।

अवश्यभरणीयो हि वर्धमानं शूद्र उच्यते । कर्षं वेष्टनमौशीरमुपायशूद्रजानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे । अधार्याणि विशीर्षानि वस्त्रानि द्विजातिभिः ।

११८२

शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधर्मं हि तत् । यच्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शूद्रभूराज्जेत् ।

कथं तस्य तु तेनाऽऽर्हतिं धर्मविदो जनाः । देवः पिष्टोऽनपत्याय भर्त्तव्यो दृढदुर्महो ।

शूद्रेण तु न जातव्या भर्त्ता कक्षाश्चिदापि । अतिरेकोऽयं भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिचये ।

न हि स्वमसि शूद्रस्य भर्त्तृशब्दधर्मो हि यः । उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्य च भारत ।

स्नाहाकारवट्कारो मन्त्रः शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्वैजिताज्रतवान् स्वयं ।

११८३

पूर्णपात्रमयीमाजः पाकयज्ञस्य दक्षिणा । शूद्रः पैजवो नाम सद्यस्त्रायां ज्ञतं ददौ ।

ऐन्द्राग्न्येन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतं । यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्यैव भारत ।

अपे सर्वेषु यज्ञेषु भद्रावशो विधीयते । देवतं हि महच्छूद्रापवित्रं यजतास्य यत् ।

देवतं हि परं विप्राः स्नेह स्नेह परस्परं । अयजन्निह स वैस्ते तैशैः कामैः समाहितैः ।

संसृष्टा ब्राह्मणेरेव विषु वर्षेषु संसृष्टः । देवानामपि ये देवा यद्दृष्टे परं हितं ।

११८४

तस्मादर्थैः सर्ववर्णाः संसृज्यन्ते न कान्यथा । अन्त्यजः सामवित्पूज्यो नित्यं खादेव बह्विजः ।

अनृग्यजुरवामा च प्राकपत्या उपश्रवः । यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्षेषु भारत ।

नास्य यज्ञज्ञतो देवा ईदृशे नेतरे जनाः । ततः सर्वेषु वर्षेषु सद्वायज्ञो विधीयते ।

सं देवतं ब्राह्मणस्तेन नित्यं यज्ञान् वर्षाकालवर्षवैवमाधीत् । यधरो वितानः संसृष्टो वैश्या ब्राह्मणस्त्रिषु वर्षेषु ।

यज्ञस्यः ।

तस्मादर्थो अज्यो ज्ञातिवर्षाः संसृज्यन्ते तस्य विकार एव । एकं सालं चतुरेकं अज्योका विप्रवैको निचये तेषु

संसृष्टः ।

११८५

अथ गाथा यज्ञगीताः कौर्त्तव्यं पुराविदः । वैद्यावसानां राजेन्द्रमुनीनां यदुनिष्कृता ।

उदितेऽनुदिते वापि अहधानो जिनेन्द्रियः । वज्रं कुर्वेति धर्मैव अह्ना वै कारणं महत् ।

यत् स्तम्भमस्य तत् पूर्वं तदस्त्वं यदुत्तरं । वज्रं यज्ञस्यापि नाशकर्त्तव्यमिति च ।

तानि यः सम्प्रजानाति ज्ञातव्यमिति चितः । दिजातिः अद्वयोपेतः स यदुं पुदयोऽर्हति ।

लेनो वा यदि वा प्रमो यदि वा प्रापकृतमः । यदुमिच्छति यज्ञं यः बाधुमेव वदन्ति तं ।

१११०

अथयज्ञं प्रशंसन्ति बाधु येतदसंशयं । सर्वथा सर्वदा सर्वैर्यद्व्यभिनि निर्णयः ।

न हि यज्ञमं किञ्चिन्नुपि लोकेषु विद्यते । तस्माद्यद्व्यमित्याहुः पुदयेषामस्यता ।

अह्नापवित्राश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छता ।

इति श्रीमहाभारते प्रान्तिपर्यन्ते राजधर्मानुशासनपर्यन्ते वर्षात्मनधर्मकथने षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ आश्रमाणां महाबाहो षट्पु सत्यपराक्रम । चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ।

वानप्रस्थं भैक्षार्थं गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं । ब्रह्मचर्याश्रमं प्राज्ञस्तुर्थं ब्राह्मणैर्दृतं ।

११११

जटाधरणसंस्कारं दिजातिलमवाय च । आश्रमादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ।

सदारो वाऽप्यदारी वा आत्मवान् संयतेन्द्रियः । शानप्रस्थान्नमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृहस्थमात् ।

तत्तारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् । ऊर्द्धरेताः प्रव्रजित्वा गच्छत्यश्वत्थमात्मतां ।

एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्द्धरेतसां । कर्त्तव्यानीह विप्रेण राजाज्ञादौ विपश्चिता ।

चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विद्याभ्यसे । भैक्षार्थ्यास्तधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ।

१११२

यथास्तमितशायी स्थाञ्जिराश्रीरन्तिकेतनः । व्योपसम्भजीवी स्थाणुनिर्द्वातो जितेन्द्रियः ।

निराशीः स्वात् सर्वधर्मो निर्भोगो निर्ध्वकारवान् । विप्रः सेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यश्वत्थमात्मतां ।

अधीत्य वेदान् कृतसर्वकृत्यः सन्तानमुत्पाद्य सुखानि भुञ्जते । समाहितः प्रचरेदुत्तरं यो गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मजुष्टं ।

सदारतुष्टस्तुकासगामी नियोगसेवी न ऋढो न जिह्वाः । मितश्रमो देवरतः कृतज्ञः सत्यो गृहस्थानृधंसः समावान् ।

दानो विधियो हव्यकव्येऽप्रमत्तो अश्वस्य दाता सततं दिजेभ्यः । अमत्सरो सर्वलिङ्गिपदाता वैताननित्यस्य गृहा

श्रमी स्यात् ।

१११५

अथाथ नारायणगीतमाहुर्बर्धयसात महानुभावाः । महार्थमत्यन्ततपःप्रयुक्तं तदुच्यमानं हि मया निबोध ।

सत्यार्णवद्वातिथिपूजनञ्च धर्मस्तथाऽर्थस्य रतिः सदारैः । निवेदितव्यानि सुखानि लोके अस्मिन् परे चैव मतं ममे

तत् ।

भरषं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा । वसतामाश्रमश्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ।

एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो गार्हस्थ्यमभ्यावसते यथावत् । गृहस्थकृत्तिं प्रविशेद्य सत्यक् स्वर्गं विशुद्धं फलमा

प्नुते च ।

तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाश्चया मताः । आनन्दयोपतिष्ठन्ति सर्वतोऽपि विरोमुखाः ।

१११७

तस्माद्भूमौ विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्ज्यवद्वापि राजन् । तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्राह्मणा
वै विस्मृताः ।

यः स्याद्दान्तः शोमपश्चार्थशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः । अजुर्मुदुरनृशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पाप
कर्मा ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रञ्च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः । तस्मादर्णान् शान्तिधर्मैस्त्वसक्तान् मत्वा विष्णुर्ने
च्छति पाण्डुपुत्र ।

लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्यात्तातुर्वर्त्यं वेद्वादास्य न ह्युः । सर्वोद्येयाः सर्वलोकक्रियास्य सद्यः सर्वे चाश्रमस्त्वा
न वै ह्युः ।

२१६५

यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं । चातुराश्रम्यदृष्टांश्च धर्मोक्तान् शूद्रणु पाण्डव ।

शूद्रभूषोः कृतकार्यस्य कृतसन्तानकर्षणः । अभ्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ।

अस्यान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा । आश्रमा विहिताः सर्वे वर्ज्ययित्वा निरामिषं ।

भैक्षचर्यां ततः प्राकृतस्य तद्वर्धचारिणः । तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ।

कृतकृत्यो वयोऽतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः । वैश्या गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयं ।

२१७०

वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ । सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा शोभं निवेद्य च ।

पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्मेण वदताम्बर । राजसूत्याश्रमेधादीन् मखानन्यास्तथैव च ।

आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः । संघामे विजयं प्राप्य तथाऽल्पं यदिवा बद्ध ।

स्वापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव । अन्यगोचं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियधर्म ।

अर्चयित्वा पितृन् सम्यक् पितृयज्ञैर्यथाविधि । देवान् यज्ञैश्चैवीन् वेदैरर्चयित्वा तु यजतः ।

२१७५

अन्तकाले तु सम्प्रति य इच्छेदाश्रमान्तरं । सांजुपुर्ण्वाश्रमाद्राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ।

राजधित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यं चर्यामसवया । अपेतद्वद्दधर्मोऽपि परेऽप्योवितकाम्यया ।

न चैतद्वैष्टिकं धर्मं त्रयाणां भूरिदक्षिण । चतुर्णां राजशार्दूल प्राङ्गराश्रमवासिनां ।

बाह्यायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां लोकश्रेष्ठं धर्ममसवमानैः । सर्वे धर्माः सोपधर्मास्तथाणां राज्ञो धर्मादिति वेदात्
शृणोमि ।

यथा राजन् हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि । एवं धर्माणां धर्मेषु सर्वान् सर्व्ववत्स्यं सम्प्रसीदामिबोध । २१८०

अस्याश्रयानल्पफलान् वदन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः । महाशयं बज्रकल्याणरूपं क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राङ्
रार्थाः ।

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति । सर्व्वस्यागो राधर्मेषु राजस्यागं धर्मस्याङ्गरग्यं पुराणं ।

मन्वेत्तयो दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रत्येयुर्विद्वद्भाः । सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः ह्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मो
पुराणे ।

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्व्वा दीक्षा राजधर्मेषु युक्ताः । सर्वे लोका राजधर्मैः प्रविष्टाः ।

यथा जीवाः प्राकृतैर्बन्धमाना धर्मश्रुतानामुपपीडनाय । एवं धर्मा राजधर्मैर्विबुक्ताः सन्निष्कृता नाद्रिपत्नी स्वधर्मैः ॥ १९९ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षाश्रमधर्मकथने विषष्टोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ चातुराश्रमधर्मोऽयं यतिधर्मोऽयं पाण्डव । लोकवेदोत्तराश्चैव कामधर्मो यमाहिताः ।

सर्वं श्रेयानि कर्माणि ज्ञाने भरतसत्तम । निराश्रितो जीवलोकाः सत्तु धर्मो व्यवस्थिते ।

अप्रत्यक्षं वृद्धद्वारं धर्ममाश्रमवासिनां । प्रकोपयन्ति तद्भावमागमैरेव श्रामतं ।

अपरे वचनैः पुण्यैर्व्यादिनो लोकनिश्चयं । अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे हताः ।

प्रत्यक्षं सुखभूविष्टमात्मसाच्चिकमच्छलं । सर्वलोकहितं धर्मं क्षान्तियेषु प्रतिष्ठितं ।

१९८०

धर्माश्रमेऽथ्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर । यथा यथाशां वर्णानां संख्यातोपमृतिः पुरा ।

राजधर्मोऽन्यनुमता लोकाः सुचरितैः सह । उदाहृतने राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसं ।

सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा । अमुः सुवज्रः शूरो राजानो दण्डनीतये ।

एकैकमात्मनः कर्म तुल्यित्वाश्रमं पुरा । राजानः पर्युपासन्त दृष्टान्तवचने स्मिताः ।

साध्या देवा वसवसाधिनौ च रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च । खट्वाः पुराश्चादिदेवेन देवाः क्षान्ते धर्मो वर्त्तयन्ते च विद्वान् ॥ २०० ॥

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयं । निर्वर्थादे वर्त्तमाने दानवैकार्षेवे पुरा ।

बभूव राजा राजेन्द्र मान्वाता नाम वीर्यवान् । पुरा वसुमतीपालो यज्ञक्षके दिदृक्षया ।

अनादिमथ्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुं । स राजा राजशार्ङ्गल मान्वाता परमेश्वर ।

जगाम शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्ध्वाहात्मनः । दर्शयामास तं विष्णुरूपमास्थाय वासवं ।

स पार्थिवैष्टितः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुं । तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः ।

२०००

संवादोऽयं महामासीद्विष्णुं प्रति महाद्युतिं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिच्छते धर्मभृतां बरिष्ठ यद्दृष्टुकामोऽसि तमप्रमेयं । अनन्तमायामितमन्त्रवीर्यं नारायणं ह्यादिदेवं पुराणं ।

नासौ देवो विस्वरूपो मयाऽपि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् । येऽन्ये कामास्तव राजन् वदिस्था दास्ये चैतांस्तं हि मर्त्येषु राजा ।

स मे स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो गूढप्रीतिरतः सुराणां । बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमः श्रद्धया च ततस्तेऽहं दक्षि वरान् यथेष्टं ।

॥ मान्वाता उवाच ॥ असंशयं भगवन्नादिदेवं द्रक्ष्यामि त्वाऽहं शिरसा संप्रसाद्य । त्यक्त्वा कामान् धर्मकामो ह्यरण्यामिच्छे गन्तुं सत्यं लोकदृष्टं ।

२००१

सत्तादूर्ध्वादिपुलादप्रमेयात् लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च । धर्मो योऽसावादिदेवात् प्रवृत्तो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ अधैनिका धर्मपराश्च धर्मो परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तं । क्षान्ते धर्मो ह्यादिदेवात् प्रवृत्तो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

जेवाः सृष्टा ज्ञानवन्तो ज्ञानताः समक्षानाः सप्तधर्मो विविष्टाः । अस्मिन् धर्मो सर्वधर्मोः प्रविष्टास्तस्माद्धर्मो मेढनिर्मे
वदन्ति ।

कर्मणा वै पुरा देवा स्वधर्मान्मिताजयः । आताः सर्वे प्रवक्ष्यामीन् स्वधर्मेषु विष्णुना ।
यदि ह्यसौ भगवान्नाहमिच्छद्भिपुन् सर्वानसुरानप्रमेयः । न ब्राह्मण न च लोकादिक्षता नायं धर्मो नादिधर्मोऽभ
विव्यत् ।

२४९०

इमामूर्ध्वीं नाजयदिक्रमेण देवमेष्टः । वासुरामादिदेवः । चातुर्वर्त्यं चातुरात्र्यधर्मोः सर्वे न क्षुणीकृत्यानां विनाप्रात् ।
नष्टा धर्मोः शतधा साततास्तै वासेण धर्मैः पुनः प्रवृद्धाः । युगे युगे ह्यादिधर्मोः प्रवृत्ता लोकाज्येष्ठं सप्तधर्मो वदन्ति ।
आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा लोकाज्ञानं पालनं मोक्षणञ्च । विषयानां मोक्षणं पीडितानां वासे धर्मैः विद्यते पार्थिवानां ।
निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता भीता राज्ञो नाभिगच्छन्ति पापं । विष्टास्त्वान्ने सर्वधर्मोपपन्नाः साध्वचारः साधुधर्मो
वदन्ति ।

पुत्रवत् पात्रमानानि राजधर्मैः पार्थिवैः । लोकै भूतानि सर्वेषां परन्ते नात्र संग्रहः ।

२४९१

सर्वधर्मपरं चास्त्रं लोकमेष्टं सनातनं । शश्वदक्षरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षाश्रमधर्मकथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ एवं वीर्यैः सर्वधर्मोपपन्नः चास्त्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मैः । पात्रो युष्माभिलोकहितैरुदारैर्विषयेषु स्याद्
भावः प्रजानां ।

भूयस्कारं राजसंस्कारयोगमभैलक्ष्यो पालनञ्च प्रजानां । विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पो देहत्यागश्चाहवे धर्ममर्थं ।
त्यागश्रेष्ठे मुनयो वै वदन्ति सर्वश्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजेत् । नित्यं युता राजधर्मेषु सर्वे प्रत्यक्षन्ते भूमिपाला यथैव ।
वज्रश्रुत्या गुरुश्रुश्रूयया च परस्वराः संहननाददन्ति । नित्यं धर्मं क्षत्रियो ब्रह्मचारी चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः । २४९२
सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते प्रियाप्रिये वर्ज्ययत्नेव यन्नात् । चातुर्वर्त्ये स्थापनात् पालनाच्च तैस्तेषां गैर्नियमैरारसेषु ।
सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः चास्त्रं श्रेष्ठं सर्वधर्मोपपन्नं । स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्षास्तास्तान् धर्मो न न्यथार्थान् वदन्ति ।
निर्मर्यादाक्षित्यमर्थे निविष्टानाजस्तान् वै पशुभूतान् मनूयान् । यथा नीतिं गमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयसास्मादाश्रमात् सप्तधर्मैः ।
वैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां ये चैवेकास्याश्रमा ब्राह्मणानां । एतत् कर्म ब्राह्मणस्याऽऽरग्यमन्यत् कुर्वेच्छूद्रवृक्षवधः ।

चातुरात्र्यधर्मस्य वेदधर्मस्य पार्थिव । ब्राह्मणेनानुगमन्या नान्यो विद्यात् कदाचन ।

२४९५

अन्यथा वर्त्तमानस्य नासौ वृत्तिः प्रकल्पते । कर्मणा वर्द्धते धर्मो यथा धर्मस्तथैव सः ।

यो विकर्षोऽस्ति विप्रो न स सम्मानमर्हति । कर्म स्वं गोपयुञ्जानमविश्रासं हि तं विदुः ।

एते धर्मोः सर्ववर्णेषु लीनः उत्कृष्टयाः क्षत्रियैरेव धर्मैः । तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मो न चान्ये वीरज्येष्ठा वीरधर्मो मता मे ।

॥ मान्वातोवाच ॥ यवनाः किराता गान्धाराक्षीनाः शबरवर्म्बराः । शकास्तुवाराः कङ्काश्च पङ्कवाश्चान्धमद्रकाः ।

पौण्ड्राः पुलिन्दा रमठाः काम्बोजाश्चैव सर्वथाः । ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।

२४९६

कथं धर्मोऽस्ति यन्नि सर्वे विषयवासिनः । मदिधैस्य कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे । त्वं बभूवुः शस्त्राकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ मातापितृर्हि शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदेव्युभिः । आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवाशिनां ।

भूमिपानाञ्च शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदेव्युभिः । वेदधर्मक्रियाद्यैव तेषां धर्मो विधीयते ।

पितृयज्ञास्तथा कृपाः प्रपाद्य ग्रयनानि च । दानानि च यथाकालं दिजेभ्यो विदजेत् सदा ।

२४३३

अहिंसा सत्यमक्रोधो दृष्टिदायानुपालनं । भरणं पुत्रदाराणां शौचमश्रोत्र एव च ।

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता । पाकयज्ञा महाहोत्रा दातव्याः सर्वदेव्युभिः ।

एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुराऽनघ । सर्वलोकस्य कर्माणि कर्त्तव्यानीह मार्थिव ।

॥ मान्वातोवाच ॥ दृष्ट्वन्ने मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दृश्यवः । लिङ्गान्तरे वर्त्तमाना आश्रमेषु चतुर्विपि ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ विनष्टाणां दण्डनीत्या राजधर्मो निराकृते । संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्यतोऽनघ ।

२४३४

असंख्याता भविष्यन्ति भिन्नवो लिङ्गिनस्तथा । आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन् कृते युगे ।

अशुश्रूषाणां पुराणाणां धर्माणां परमा गतीः । उत्पद्यं प्रतिपद्यन्ते काममन्युसमीरिताः ।

यदा निवर्त्यन्ते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः । तदा धर्मो न चकृते सङ्कृतः शाश्वतः परः ।

सर्वलोकगुरुश्चैव राजानं योऽवमन्यते । न तस्य दत्तं न कृतं न आहुं फलते कश्चित् ।

मानुषाणामधिपतिं देवभूतं समातनं । देवाऽपि नावमन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरं ।

२४३५

प्रजापतिर्हि भगवान् सर्वज्ञैवाष्टज्जगत् । स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां चक्षुमिच्छति ।

प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिं । स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र सत्तमं प्रतिष्ठितं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् मरुद्गणवृत्तः प्रभुः । जगाम भवनं विष्णोरुत्तरं शाश्वतं पदं ।

एवं प्रवर्त्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ । कः क्षममवमन्येत चेतनावान् बह्व्रतः ।

अन्यथेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च । अन्तरा विसृज्य यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ।

२४३६

आदौ प्रवर्त्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे । वर्त्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुता मे कथिताः पूर्वैश्चत्वारो मानवाश्रमाः । आख्यानयित्वा व्याख्यानमेतदाचक्षुः प्रवृत्तः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्वे एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर । यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसम्पत्ताः ।

यत्तु लिङ्गान्तरगतं प्रवृत्तं मे मां युधिष्ठिर । धर्मैर्धर्मश्रुतां श्रेष्ठतस्मिन्बोध युधिष्ठिर ।

सर्वोपेतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ । साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकारिणां ।

२४३७

अकामदेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर । समदर्शिनस्य भूतेषु भैशाश्रमपदं भवेत् ।

वेत्ति ज्ञानं विसर्गश्च निपहानुपहं तथा । यथोक्तवृत्तेर्धीरस्य भैशाश्रमपदं भवेत् ।

अर्हान् पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव । सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैशाश्रमपदं भवेत् ।

ज्ञातिभर्त्तृन्धर्मिचाणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर । समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ।

लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गमुख्येषु चासकृत् । कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

२४३८

आक्रिकं पितृयज्ञाञ्च भूतयज्ञान् समानुधान् । कुर्वतः पार्थ विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ।

वने चरन्ति यं धर्ममाश्रमेषु च भारत । रक्षणात्कृतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ।
 एष ते विविधो धर्मः पाण्डवमेव कोर्तितः । अनुतिष्ठ तमेवं वै पूर्वमुदङ्गं सनातनम् ।
 चातुराश्रम्यमेकाग्रं चातुर्धर्मैश्च पाण्डव । धर्मं पुण्यमार्दूकं मास्त्रये पाप्मने रतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चातुराश्रमविधौ षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं चातुर्धर्मस्तथैव च । राक्षसा यत् क्रयगतं ततो ब्रूहि पितामह । २४८४
 ॥ भीष्म उवाच ॥ राक्षसैस्तत् क्रयगतं राक्षस्यभिषेचनं । अनिष्टमवशं राक्षसोऽभिभवत्युत ।
 अराजकेषु राक्षेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते । परस्परं ह्यस्त्रादनि धर्मव्या भिनराजकं ।
 इन्द्रमेव प्रवृणुते यद्भोजनमिति श्रुतिः । अथैवेन्द्रस्या राजा कल्प्यो भूतिमिच्छता ।
 नाराजकेषु राक्षेषु वसत्यमिति रोक्षणे । नाराजकेषु राक्षेषु व्यवप्रतिर्वसत्युत ।
 अथ चेदभिवर्त्तत राक्षसार्थं वसवन्तरः । अराजकानि राक्षसि हतवीर्याणि वा पुनः ।
 प्रत्यङ्गन्याभिपूज्यः स्यादेतद्वच सुमन्वितं । न हि पापात् परतरमसि क्षिप्तिदराजकात् ।
 स चेत् समनुपश्रेयसं समग्रं सुखं भवेत् । वसवान् हि प्रकृमिषः कुर्यान्निश्रेयसामपि ।
 भूयांसं लभते क्रोधं या गौर्भवति दुर्दुष्टा । अथ या सुदुष्टा राजन् मेव तां वितुदन्त्यपि ।
 यदतमं प्रणमते नैतत् प्रक्षाम्यतेति । यत् क्षयं नमते दाह न तत् सन्नापयन्त्यपि ।
 एतद्योपमया वीर संनमेत वलीकथे । इन्द्रस्य स प्रणमते नमते यो वलीकथे । २४८५
 तस्माद्भोज्ये कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता । न धनार्थं न दारपक्षेण धेयामराजकं ।
 प्रीयते हि हरन् पापः परस्मिन्मराजके । यद्वाऽस्य उद्धरण्येतदा राजानमिच्छति ।
 पापा ह्यपि तदा येन न लभते कदाचन । एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च वक्ष्योऽपरे ।
 अदासः क्रियते दासो द्वियते च वसात् क्षियः । एतस्मात् कारणात् देवाः प्रनापासं प्रचक्रिरे ।
 राजा चेन्न भवेत्तु किं पुष्टिर्वा दृष्टधारकः । जले मत्स्यानिवाभवन् दुर्न्येसं वसवन्तराः । २४८६
 अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेष्टुरिति नः सुतं । परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले क्रवान् ।
 समेत्य तास्ततश्चक्रुः समथानिति नः सुत । बाह्वूरो दृष्टपक्षो यस्य स्यात् पारकाक्षिकः ।
 यः परस्ममथादद्यात् त्याज्या मत्सादृशा इति । विश्वार्थैश्च सर्वैश्च वर्णानामविशेषतः ।
 तासां समं कृत्वा समधेनावतस्त्रिरे । संहितास्त्रासादा कम्पुस्तुषार्ताः पितामहं ।
 अनोन्मरा विनश्यामो भगवन्तोऽसं दिशः । यं पूजयेम सधूय यच्च नः प्रतिपादयेत् । २४८७
 ततो मनुष्यादिदेशं मनुर्नाभिनमन्द ताः ।
 ॥ मनुस्वाच ॥ विभेति कर्मणः पापाश्चाप्यं हि भृशदुस्तरं । विशेषतो मनुष्येषु निष्ठावृत्तेषु नित्यदा ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तमनुवन् प्रजा मायैः कर्तुर्नेनो गमिष्यति । पशूनामभिपक्षामद्विरप्यस्य तथैव च ।
 धान्यस्य दशनं भागं दाक्षामः कोषवर्द्धनं । कन्यां श्रद्धेयां चादरुपां विवादे द्यूततामस्य ।
 मुखेन वस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः । भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः । २४८८

स त्वं ज्ञातव्यो राजा दुःसहर्षः प्रतापवान् । सुखे धाक्यते नः सर्वान् सुखे इव वैश्वतान् ।
यस्य धर्मश्चरित्यन्ति प्रजा राजा सुरचिताः । यदुच्यते तस्य धर्मस्य तत् सर्वं वै भविष्यति ।
तेन धर्मैव महता सुखं जनेन भावितः । पापकृताश्च मर्यते राजन् देवानिब्रुवतः ।
विजयाय हि निर्धायि प्रतपन् रक्षितानिब्रु । माने विभवं शत्रूणां धर्मो जयतु नः वहा ।
स निर्धयो महातेजा जनेन महता हुतः । महाभिज्जमन्त्रजसेजसा प्रज्वलन्निव ।
तस्य तुष्टा महते ते महेन्द्रस्य देवताः । अयतवहिरै रस्यै स्वधर्मै र्ददुर्धनः ।
ततो महो परिश्रयो पर्याय इव दृष्टिमान् । प्रमथन् धर्मतः पापान् सकर्मसु च योजयन् ।
एवं वै भूतिमिच्छेयुः दृष्टिमां समग्राः कश्चित् । सुखेराजाश्चैवपि प्रज्ञानुप्राप्तकारणात् ।
नमस्येरंशं तं भक्त्या श्रित्या इव युवं वहा । देवा इव च देवेभ्यस्तत्र राजात्मनिके ।
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि वज्रमन्यते । स्वजनेन स्वदृष्टात् परे परिभवन्त्युत ।
राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः । तस्माच्छत्रुश्च शत्रुश्च नास्तीत्याभरंशानि च ।
भोगनान्यथ पापानि राज्ञे द्रुमुष्टंशानि च । पावनानि च प्रत्याश्रयं सर्वेषामकरंशानि च ।
गोप्ता तस्मादुराधर्षः क्षितपूज्याभिभाविता । आभक्षितश्च मभुर् प्रत्याश्रयेत माधवान् ।
क्षतश्चो दृढभक्तिः स्वात् संविभागी जितेन्द्रियः । ईक्षितः प्रतिवीक्षितश्चो यस्तु च द्रुमुष्टंशः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वृत्तवृत्तोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमाहुर्देवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ । मनुष्याणामपि हि तस्यैव हि मितमव ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुहाहरणीममिति शब्दं पुरातनं । दृष्टव्यं कुरुक्षेत्रे यथा यत्र च भारत ।
राजा वसुमना नाम कौशलेन भीमतां वरः । महर्षिं क्षिप्रं प्रपन्नं कृतार्थं दृष्टव्यं हि ।
सर्वं वै नैतिकं कृत्वा विनश्यो दृष्टव्यं हि । दक्षिणावधरो भूता प्रपन्नं विधिपूर्वकं ।
विधिं प्रपन्नं राज्यस्य स्वर्गलोकादिते रतः । प्रजानां सुखमनिच्छन् धर्मोऽपि दृष्टव्यं हि ।
॥ वसुमना उवाच ॥ केन भूतानि वर्द्धन्ते त्वं गच्छन्ति केन वा । कमर्षन्तो महाप्राज्ञ सुखमवयमामुयुः ।
एवं पृष्टो महाप्राज्ञः कौशलेनामितौजसा । राजसत्कारमव्ययं ब्रह्मवाक्यं दृष्टव्यं हि ।
॥ दृष्टव्यतिरुवाच ॥ राजभूतो महाप्राज्ञ धर्मो लोकस्य सत्पते । प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परं ।
राजा ह्येवास्त्रिंशं लोकं समुदीर्य समुत्सुकः । प्रधादयति धर्मैश्च प्रसाद्य च विराजते ।
यथा ह्यनुदये राजन् भूतानि शशिसूर्ययोः । अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परं ।
यथा ह्यनुदके मत्स्या निराकन्दे विहङ्गमाः । विहरेयुर्यथाकामं विचिन्तयन्तः पुनः पुनः ।
विमथ्यातिहमेरंशं विषद्यापि परस्परं । अभावमचिरैषैव गच्छेयुर्नाम संशयः ।
एवमेव विना राजा विनश्येयुरिमाः प्रजाः । अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पश्येयथा ।
हरेयुर्बलवन्तोऽपि दुर्बलानां परिपशन् । हन्युर्धायश्चमानीश्च यदि राजा न पाकयेत् ।
ममेदमिति लोकोऽस्मिन् भवेत् समरिपहः । न दारा न च पुत्रः स्वात्मनश्च न परिपहः ।

२५२५

२५२६

२५२७

२५२८

२५२९

विद्वन्मोक्षः प्रवर्तते यदि राजा न पालयेत् । धार्म्यं दक्षिणोत्तरं राजानि विचिन्तयन् ॥ १५० ॥
 शरैर्युः सहा पापा यदि राजा न पालयेत् । पतिव्रतविधेः सर्वं यज्ज्ञायां धर्मधारिणः ॥
 अधर्मः प्रवृत्तः क्षात्रादि राजा न पालयेत् । मातरं विभर्त्तुमाचार्यमतिथिभक्तं मुदं ॥
 क्षिप्रोयुरपि हिंसा यदि राजा न पालयेत् । यथार्थपरिशीले विद्यमानस्यतामवेत् ॥
 ममत्वञ्च न विन्देयुर्वदि राजा न पालयेत् । यन्मायाकाश एव सुलीकोऽयं द्रव्यमाहवेत् ॥
 पतेयुर्नरकं चोरं यदि राजा न पालयेत् । न योविदेयो वर्तते न क्षत्रिये न क्षत्रियः ॥ १५१ ॥
 मन्त्रोद्धारकं यो न क्षात्रादि राजा न पालयेत् । न यज्ञः सम्प्रवर्तते न भवेत् सर्वगताः ॥
 न विवाहः समानो वा यदि राजा न पालयेत् । न दृषाः सम्प्रवर्तते न भवेत् सर्वगताः ॥
 घोषाः प्रणामं गच्छेयुर्वदि राजा न पालयेत् । यत्समुद्रिष्टदृष्टं प्राज्ञाभूतमेतत् ॥
 क्षणे विनश्येत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । न संवत्सरवापि निष्ठेयुरकुतोभयाः ॥
 विधिवदक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् । प्राज्ञावाप्तुरो वेदकाधीश्वरसपत्नियः ॥ १५२ ॥
 विद्याक्षाता व्रतक्षाता यदि राजा न पालयेत् । न सभेऽर्च्यं सर्वेषां व्रतविप्रश्चो जनः ॥
 वर्णा सुखेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् । ब्रह्माहं परमुपेन्द्रियेन सर्ववेतवः ॥
 भयार्तं विद्वेत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । अनयोः सम्प्रवर्तते न भवेत् सर्वसद्वरः ॥
 दुर्भिक्षमाविष्टोऽयं यदि राजा न पालयेत् । विद्यया हि यथाकामं गृहदाराणि धेरेते ॥
 मनुष्या रचिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः । नाकुटं वदते कश्चित् कुतो वा हस्तसाधवं ॥
 यदि राजा न सम्भगां रक्षत्यपि धार्मिकः । स्त्रियश्चापुंश्च मार्गं सर्वान्क्षारभूषिताः ॥
 निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदि रक्षति भूमिपः । धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति वरस्वरं ॥
 अगुह्यं चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः । यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः इयमिधेः ॥
 युक्ताश्चाधीयते विद्यां यदा रक्षति भूमिपः । वार्त्तामूलो ह्ययं लोकस्तथो वै धार्म्ये यदा ॥
 तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदि रक्षति भूमिपः । यदा राजा धुरं श्रेष्ठमादाय वदति प्रजाः ॥ १५३ ॥
 महता वलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति । यस्याभयेन भूतानामभावः क्षातं समन्ततः ॥
 भावे च भावो नित्यं क्षातं कर्त्तव्यं प्रतिपूजयेत् । तदा यो वदति भारं सर्वलोकाभवावहं ॥
 तिष्ठन् प्रियहिते राष्ट्रं ज्ञेयं लोकाविमो जयेत् । यस्यास्य पुत्रवः पापं मनसाऽप्यनुचिन्तयेत् ॥
 अमंशयमिह क्षिप्रः प्रेत्यापि नरकं व्रजेत् । न हि जालवमन्तयो मनुज इति भूमिपः ॥
 मरुतो देवता ज्ञेया नररूपेण तिष्ठति । कुर्वते पञ्चरूपाणि कालकुमानि यः सदा ॥ १५४ ॥
 भवत्यग्निसाधित्वो मृत्युर्वैभवयो यमः । यदा क्षासीदतः पापान् दहत्युपेक्षते यदा ॥
 मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः । यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ॥
 सपुत्रपौत्रान् सामात्यांस्तदा भवति कोऽन्तकः । यदा लघार्थिज्ञानं सर्वं लोकोद्देशेनियच्छति ॥
 धार्मिकांस्तानुगृह्णाति भवत्ययं यमस्तदा । यदा तु धनधारिणिर्यथेत्युपकारिणः ॥

आग्निपर्वणि च राजाभि विविधाभ्यकारिषो । विधे ददाति कर्तव्यं चकारादिपर्वणि ।

१५०

तदा वैश्वयो राजसौकीं भवति भूमिषः । नाकापवादे सातर्षे इत्येवाहिरुक्तं ।

धर्म्यमाकाङ्क्षाता लोकमीश्वरानुचयता । न हि राज्ञः प्रतीकानि कुर्वन् कुर्वन्मनुष्यम् ।

पुत्रो भ्राता वयसो वा यद्यप्यात्मनो भवेत् । कुर्वन् कर्त्तव्यगतिः श्रेयं व्यजितोऽग्निसंसारिणः ।

न तु राजाभिपक्ष्य श्रेयं कश्चन विद्यते । तस्य सर्वोपि रक्षापि दूरतः परिवर्ज्यते ।

मृत्योरिव कुगुह्ये राजस्य हरयावरः । नक्षत्रमिदं सद्यो मृतः कूटमिव सृष्टम् ।

१५१

आत्मसमिव रञ्जेत राजसमिहं दुष्टिमान् । अद्याप्यं नरकं वीरमप्रतिष्ठमचेतनं ।

पतन्ति चिरराजाश्च राजविनाशकारिणः । राजा भिक्षो विराट् स्याद् वसिष्ठो भूपतिर्नृपः ।

य एभिस्तु यते शब्देः कर्त्तुं नार्हति नर्तते । तस्माद्भूभुर्नियतो जितात्मा नियतेन्द्रियः ।

मेधावी सतिमान्दसः संशयैत मदीपति । कृतज्ञं प्राश्नमनुद् दृढमतिं जितेन्द्रियं ।

धर्मनित्यं स्थितं नीत्यां मन्त्रिणं पूजयेत् । दृढमतिं क्षान्प्रश्नं धर्मज्ञं संयतोद्भयं ।

१५२

शूरमनुद्कर्त्तव्यं निषिद्धमनमाचरेत् ।

प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं राजा क्षत्रान् च कुरुते मनुष्यान् । राजाभिपक्ष्य कुतः सुखानि राजाऽभ्युपेतं सुखिनं करोति ।

राजा प्रजानां हृदयं गरीयो गतिः प्रतिष्ठां सुखमुत्तमम् । समाहिता लोकमित्रं परश्च जयन्ति सम्यक् पुण्या नरेन्द्र ।

नराधिपस्यायुनुग्रिष्यमेदिनो इमेन सत्येन च सौहृदेन । मरुद्भिरिष्टा कतुभिर्नृपायसास्त्रिविष्टे खानमुपैति शान्तं ।

स एवमुक्तोऽङ्गिरसा कौशले राजसत्तमः । प्रयत्नात् क्षतवान् वीरः प्रजानां परिपालनं ।

१५३

इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अङ्गिरीवाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पार्थिवेन विधेयेन किं कार्यमवशिष्यते । कथं रक्षो जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ।

कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान् विश्वस्येत् कथं । कथं शत्रून् कथं शत्रून् कथं पुत्रांश्च भारत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ राजतुलं महाराज प्रष्टुम्यावहितोऽस्मिन् । यत् कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ।

आत्मा जेयः सदा राजा ततो जेयाश्च शत्रवः । अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ।

एतावानात्मविजयः पञ्चवर्णविनिर्वाहः । जितेन्द्रियो नरपतिर्वाधितुं शक्नुयाद्रजोन् ।

१५४

न्यसेत गुल्मान् दुर्गेषु सन्धौ च कुलमन्दनम् । नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव च ।

संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च । मध्ये च नरबाहुलं तथा राजनिवेशने ।

प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्ज्वालाश्च विराहतीन् । पुंसः परीक्षितान् प्राश्नान् कुर्यात्प्रासादमनुमान् ।

अमात्येषु च श्रेष्ठेषु मित्रेषु विविधेषु च । युक्तेषु च महाराज प्रसिद्ध्यात् समाहितः ।

पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु । यथा न विदुरन्येभ्यं प्रविधेयास्तथा हि ते ।

१५५

चारांश्च विद्यात् प्रक्षितान् परेषु नरतर्षभ । आपत्येषु विहारेषु समाजेषु च भिक्षुषु ।

आरामेषु तथोद्याने पक्षितानां समामने । हेमेषु च तरे चैव समास्त्रावसथेषु च ।

एवं विविधयाद्राजा परचारं विचरन् । चरे हि विहितं पूर्वं स्तितं जवन्ति वाच्यम् ।
 यदा तु धीमं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना । समालोच्य सस्यस्य कुर्व्यात् सन्धिं वलीयसा ।
 चक्षायमाने धीमते सन्धिं कुर्व्यात् परेषु वै । क्षिप्रुर्वा कश्चिदेवार्थं त्वरमाणा विचरन् । ११९०
 गुणवन्तो मरीत्याहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये । बन्धून् नृपसौख्यं रात्रौ धर्मैश्च पाशयन् ।
 उज्जिष्ठमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा भवामतिः । पूर्वापकारिणो हन्यासोकविट्टाश्च सर्वशः ।
 यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीयतिः । न ब्रह्मरूपस्योत्कर्तुमुपेक्ष्यादृशो भवेत् ।
 यात्रां यायाद्विज्ञातमानाकन्दमनन्तरं । व्यासक्तश्च प्रमत्तश्च दुर्भ्यस्तश्च विधेयतः ।
 यात्रामात्रापयेदीरः कस्यः पुष्टयः सुखी । पूर्वं ज्ञात्वा विधानञ्च यात्रायां नगरे तथा । ११९१
 न च वक्ष्यो भवेदस्य नृपो यथातिवीर्यवान् । धीमस्य बलवीर्याभ्यां कर्षणं क्षात्रपरो वसेत् ।
 रात्रश्च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविवमूर्च्छनैः । अमात्यवत्सभानाञ्च विवादांस्तस्य कारयेत् ।
 वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकार्त्तनेन धीमता । उपार्थैस्त्रिभिरादानमर्थस्याहं दृश्यति ।
 सान्त्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप । यमर्थं ब्रह्मयात् प्राप्तुं तेन तुल्येन पण्डितः ।
 आददीत वसिष्ठापि प्रजाभ्यः कुचनन्दन । स वङ्गागमपि प्राञ्चस्तावन्नेवाभिगुप्तये । ११९२
 द्रव्यधर्मगतेभ्यो यदसु वक्ष्यमेव च । तदाददीत सत्सवा पौराणां रक्षणाय वै ।
 यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्तु न संशयः । भक्तिचैर्वा न कर्त्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ।
 श्रोतुश्चैव न्यसेद्भ्राजा प्राज्ञान् सर्वार्थदर्शिनः । व्यवहारेषु सततं तत्र रात्रं प्रतिष्ठितं ।
 आकरे लवणे शुक्ले तरे नागवत्से तथा । न्यसेद्भ्राज्यान्पतिः स्नातान् वा पुष्टवान् क्षितान् ।
 सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् । राज्ञा हि सततं दण्डः सम्यग्धर्मः प्रशस्यते । ११९३
 वेदवेदाङ्गवित् प्राज्ञः पुत्रपत्नी नृपो भवेत् । दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ।
 एते गुणाः समस्ताः क्षुण्णयश्च सततं क्षिराः । व्यवहारलोपे नृपतेः क्षुतः क्षणः क्षुतो वज्रः ।
 यदा तु पीडितो राजा भवेद्भ्राजा वलीयसा । तदाऽभिरुग्धेर्दुर्गं कुक्षिमान् दृष्ट्विवीर्यपतिः ।
 विधावाक्रान्त्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् । यामभेदान् विरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ।
 क्षोबाद्यसेत मार्गेषु पामाकुत्यायवेदपि । प्रवेष्टयेत्तान् सर्वान् शास्त्राननरकेनपि । ११९४
 ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेष्टयेत् । धर्मिणो बलमुक्ताश्च वाक्पयित्वा पुनः पुनः ।
 सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः । प्रवेष्टयेत् प्रवेष्टया द्द्वेहावाग्निना शृङ्गं ।
 चेन्नक्षेत्रेषु च सन्धेः प्रवेष्टयेत्तपस्वरान् । विवाद्ययेद्वा तत् सर्वं वलीयसा स्वमेव वा ।
 नदीमार्गेषु च तथा संक्रमानकवादेयत् । अक्षं विद्यावसेत् सर्वमविद्याव्यस्य दूषयेत् ।
 तदालेनापतीभिस् निवसेद्भूम्यनन्तरं । प्रतीचान् परस्मादौ मित्रकार्येऽप्युपस्थिते । ११९५
 दुर्गाणाञ्चाभितो राजा मूलज्जैदं प्रकाशयेत् । सर्वेषां सुद्रष्टव्याणां चैतदृष्टवान् विवर्जयेत् ।
 प्रवृद्धानाञ्च दृष्टाणां शास्त्रां प्रवेष्टयेत्तथा । धैर्यानां सर्वेषां त्याग्यमपि पश्य पातनं ।

प्रगल्भीः कारयेत् सन्मगाश्चाश्वमेधीयथा । चापूरयेत् परिष्ठां क्षातुवक्रशङ्खशुभां ।
 सङ्कटदारकाणि सुहृद्भाषार्थं पुरश्च ॥ तेषाञ्च दारवहुनिः कार्त्वा सन्मगाश्चान्ते ।
 दारिणु च गुरुस्तेन सन्मगाणि स्थापयेत् सदा । आरौपयेत्तन्नीयं स्थाधीयानि च कारयेत् । ११०
 काष्ठानि चाभिष्टव्याणि तथा कूपान् चानयेत् । संशोधयेत्तथा कूपान् क्षतपूर्वमान् प्रयेदग्निभिः ।
 ह्यण्यङ्कानि वेष्टानि पक्षेणाथ प्रलेपयेत् । विहरेत्तत्र ह्यणं मावि सैनं वज्रिभक्ष्यतथा ।
 नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत् वरमधिपः । न दिवा ज्ञात्वेदस्मिन् नर्मपिलाऽग्निहोत्रिकं ।
 कर्त्तारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः सुरचितः । गृह्णापि च प्रवेष्ट्यान्तर्विधेयः क्षातुताम्रनः ।
 महादण्डश्च तस्य स्थाप्यस्त्राग्निर्दिवा भवेत् । प्रकोपयेद्दक्षैश्च रक्षार्थं पुरश्च ॥ १११
 भिक्षुकांश्चातिकंक्षेव क्रोमोभक्तान् कुशोलवान् । वाह्यान् कुर्व्यान्नरमेव देवाथ द्युर्हि तेऽन्यथा ।
 चलरेभ्यश्च तीर्थेषु सभास्त्रावसथेषु च । यथार्थवर्धं प्रविधिं कुर्व्यात् सर्वस्य पार्थिवः ।
 विशालान् राजमार्गाञ्च कारयित् नराधिपः । प्रपाञ्च विपशांश्चैव यथोद्देवं समदिशेत् ।
 भाण्डागारायुधागारान् योधामारांश्च सर्वशः । अन्धागारान् गजानारान् वक्त्राधिकरथानि च ।
 परिष्ठाञ्चैव कौरव्य प्रतोलीनिर्मुक्तानि च । न जालन्यः प्रयक्षेत्तु मुहमेतद्युधिष्ठिर । ११२
 अर्थधनिचयं कुर्व्याद्राजा परमसाहितः । तैलं वक्त्रा मधुघृतमौषधानि च सर्वशः ।
 अङ्गारकुशमुष्णानां पलाशशरवर्णिनां । अवधेन्मन्त्रधर्मा कारयित् च सङ्ख्यानम् ।
 आयुधानि च सर्वेषां शस्त्रमुष्टिप्रासकर्मणां । सङ्ख्यानमेवमादीनां कारयित् नराधिपः ।
 भौवधानि च सर्व्याणि मूलानि च फलानि च । चतुर्विधांश्च वेद्यान् वै संशुद्धीयाद्विजेषतः ।
 नटाश्च नर्मकाश्चैव मत्ता मायाविनक्तथा । क्रोमवेद्युः पुरवरं मोदयेत्तुश्च सर्वशः । ११३
 यतः शङ्का भवेत्तपि भूत्यतोऽपि मलितः । यौर्रेभ्यो नृपतेर्भ्याऽपि स्थाधीमान् कारयित् तान् ।
 क्षते कर्मणि राजेऽप्युपयेत्तु न सङ्क्षयैः । दावेन च यथार्थेन सान्त्वेन विविधेन च ।
 निर्ज्येदयित्वा तु परं हत्वा वा कुर्वन्मन्दन । ततोऽनृषो भवेद्भ्राता यथा ब्राह्मे निर्दिशितं ।
 राक्षा सप्तैव रक्षाणि तानि चैव निबोध मे । आत्माऽमात्याश्च क्रोवश्च ह्यष्टौ निषाणि चैव हि ।
 तथा जनपदाश्चैव पुरश्च कुर्वन्मन्दन । एतन् शस्त्रात्मकं राज्यं परिपाञ्चं प्रथमतः । ११४
 पाण्डुपञ्च निवर्गश्च चिक्वर्गपरमं तथा । यो वेत्ति पुष्टव्याञ्च व भुङ्क्ते शृण्वीनिम्नां ।
 पाण्डुपञ्चमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर । सञ्जानाञ्चमिथेव चापासञ्जानमेव च ।
 विष्टञ्चासममिथेव याचां सम्परिष्टञ्च च । दैधीभावस्तथाऽन्येषां संशुद्धीऽप्य परश्च ॥ ११५
 निवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तन्निबोधमनाः शृणु । सङ्ख्यानञ्च वृद्धिश्च चिक्वर्गः परमस्तथा ।
 धर्मस्यार्थश्च कामश्च धेनितकोऽप्य ज्ञातः । धर्मैव च महीपालश्चिरं पाक्षयते महीं । ११६
 अस्त्रिजर्थं च लोकौ द्वौ गोतावज्जिरवाः क्षयं । यादवीपुत्र भद्रमेतावपि श्रोतुमर्हसि ।
 कृत्वा सर्व्याणि कार्याणि सखाक् सप्ताक्ष मेदिनीं । पाक्षयित्वा तथा पौरान् पवित्रं मुखमेधते ।

किं तस्य तपसा संश्रयः किञ्च तस्याध्वरैरपि । मुपासितप्रिया यः स्नातः सर्वैर्धर्मैर्विद्विष्यतः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दण्डनीतिश्च राजा च जनसौ नाममावपि । तस्य किं सुधर्मः किञ्चित्करोति विनाशम् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ महाभागं दण्डनीत्याः विद्वैः श्रमैः चरेत्तुभ्यः । इत्यु मे श्रवती रामन् यथावद्विचिन्तयत । २६०
 दण्डनीतिः स्वधर्मोऽप्युपातुर्वर्ण्यं नियच्छति । प्रयुक्ता धार्मिनाः स्वधर्मवर्धनं विनश्यति ।
 चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्यैव मर्त्यादानामवधारणम् । दण्डनीतिकर्तुं धर्मं प्रजापतिमुत्तमम् ।
 स्वाभ्ये प्रथमं कुर्यान्निःकरोति कथं चकारादिभिः । तत्रादिभिः मनुष्याणां कुर्याद्विद्विष्यतः ।
 काशो वा कारणं राज्ञो राज्ञो वा काशकारणम् । इति ते संशयो माम्भूद्राजा काशश्च कारणम् ।
 दण्डनीत्यां यदा राजा स्वधर्मं चास्मिन् वर्तते । तदा कृतयुगं नाम काशस्तु प्रवर्तते । २६१
 ततः कृतयुगे धर्मो माधर्म्यो विद्यते कश्चित् । सर्वेदानिव वर्णानां माधर्म्यं रमते जनः ।
 योगक्षेमः प्रवर्तते प्रजायां नाथ संशयः । वैदिकानि च कर्माणि भवन्त्यपि मुक्तायुत ।
 अतस्तस्य सुखाः सर्वे भवन्त्युत विरामयाः । प्रसीदन्ति शरणागत्य स्वरवर्धनमनीतस्य च ।
 व्याधयो न भवन्त्यत्र काश्यास्तुर्हृत्करोति वरः । विधवाश्च भवन्त्यत्र सुपथो न तु जायते ।
 अकृष्टपथा इष्टिवो भवन्त्यावधवशयाः । सत्त्ववशजलमूकानि बोधवन्ति भवन्ति च । २६२
 माधर्म्यो विद्यते तत्र धर्मो एव तु वैश्वम् । इति काले कृतयुगे धर्मो न विद्विष्यति युधिष्ठिर ।
 दण्डनीत्यां यदा राजा धर्मोऽस्मिन् वर्तते । चतुर्वर्ण्यं सुखं तदा चेता प्रवर्तते ।
 अशुभस्य चतुर्वर्ण्यस्योन्मत्तमनुवर्तते । कृष्टपथैव इष्टिवो भवन्त्यावधवशयाः ।
 अर्द्धं त्यक्त्वा यदा राजा धर्मोऽस्मिन् वर्तते । ततस्तु दापरं नाम च काशः समुपवर्तते ।
 अशुभस्य यदा तर्द्धं दावशावनुवर्तते । कृष्टपथैव इष्टिवो भवन्त्यर्द्धशयाः । २६३
 दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिपः । प्रजाः क्षिमात्ययोगेन प्रवर्तते तदा क्षतिः ।
 कशावधर्मो भूषिष्ठं धर्मो भवति न कश्चित् । सर्वेदानिव वर्णानां स्वधर्मोऽस्मिन् जनः ।
 शूद्रा भेषेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया । योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते सर्वेसद्वरः ।
 वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुह्यानुत । अतस्तो न सुखाः सर्वे भवन्त्यानविनशयाः ।
 व्रसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्धनमनीतम् । व्याधयश्च भवन्त्यत्र विधवाश्च न जातायुवः । २६४
 विधवाश्च भवन्त्यत्र मृच्छा जायते प्रजाः । कश्चिद्वर्तति यज्जन्तुः कश्चित् श्रापं शरोरति ।
 रथाः सर्वे सयं यानि यदा भेष्यन्ति भूमिपः । प्रजाः संरक्षितुं सन्त्यज्यन्तीति सतादितः ।
 राजा कृतयुगस्तदा चेताया दापरस्य च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ।
 कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमनुति । चेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमनुति ।
 प्रवर्तनाद्रापरस्य यथाभागमुपायुते । कसेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमनुति । २६५
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके श्राप्यतोः समाः । प्रजानां कक्षापे मीमाञ्छीर्षिं पापश्च विन्दति ।
 दण्डनीतिं पुरस्तात् विज्ञानं चरति यः सदा । जनवातश्च लिपेत कश्चिद् परिपाकयेत् ।

Figure 1

१०३५

508

2028

२७२७

दापयित्वा करं धर्मं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि । तथैव कल्पयेद्वाजा धोमकेनममश्रितः । १०२५

गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतर्हितं । अकामदेवसेधुतामनुरज्यनि सामवाः । १०२६

मास्त्राधर्मेण सोमेन लिखेयास्व धनार्थम् । धर्माधीश्वरुवै तस्य धीमन् प्राक्कपरो भवेत् । १०२७

अर्थशास्त्रपरो राजा धर्माधीश्वराधिगच्छति । अस्मानि चास्य तद्विषं सर्वमेव विनश्यति । १०२८

अर्थमूलो हि हिंसाश्च कुरुते स्वयन्मात्मनः । करैरप्राक्कदृष्टैर्हि भोक्ता सन्वीडयेत् प्रजाः । १०२९

उधक्किन्त्यासु यो धेन्वाः क्षीराक्षीं न कमेत् पयः । एवं राष्ट्रमप्येतेन पीडितं न निवर्द्धते । १०३०

यो हि दोग्ध्रीमुपासते च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलं । १०३१

अथ राष्ट्रमुपायेन भुञ्जमानं सुरक्षितं । जनसंख्यातुलां नित्यं कोषदृष्टिं युधिष्ठिर । १०३२

दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राज्ञा सुरक्षिता । नित्यं स्तेभ्यः परेभ्यश्च दत्ता माता यथा पयः । १०३३

मालाकारोपमो राजन् भव माङ्गारिकोपमः । तथा युक्तस्त्रिरं राज्यं भोक्तुं शक्यसि पासयन् । १०३४

परचक्राभियानेन यदि ते स्वाङ्गुलपयः । अथ साक्षैव लिखेया धनमज्ज्ञापेषु यत् । १०३५

मास्त्र ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्य प्रचलेक्षणः । जन्मायामप्यवस्थायां किमु स्वीतस्य भारत । १०३६

धर्मानि तेभ्यो दद्यास्व यथाशक्ति यथाऽर्हतः । सान्त्वयन् परिरक्षस्व स्वर्गमाप्स्यसि दुर्लभ्यं । १०३७

एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्व परिपासय । स्वान्तं पुण्यं यथो नित्यं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन । १०३८

धर्मेण व्यवहारेण प्रजा पासय पाश्र्वव । युधिष्ठिर यथा मुक्तो नाधिवन्नेन योच्छसे । १०३९

एव एव परो धर्मो यद्वाजा रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रक्ष्यते परमा दया । १०४०

तस्मादेव परं धर्मं मन्यन्ते धर्मज्ञाविदाः । यो राजा रक्षते मुक्तो भूतेषु कुरुते दया । १०४१

यद्वा कुरुते पापमरचन् भयतः प्रजाः । राजा वर्षवर्षेण तस्यान्तमधिगच्छति । १०४२

यद्वा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पासयन् । दशवर्षवर्षेण तस्य भुङ्क्ते फलं द्विवि । १०४३

स्त्रिष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकान् कश्चति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पासयन् । १०४४

एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपासय । ततः पुण्यफलं सन्धा नाधिवन्नेन योच्छसे । १०४५

स्वर्गलोकेषु महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाश्र्वव । असम्भवस्य धर्मोऽनामीदृशानामराजसु । १०४६

तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो धर्मफलमाप्नुयात् । स राज्यं धृतिमान् प्राप्य धर्मेण परिपासय । १०४७

रन्ध्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् । १०४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ भोम उवाच ॥ य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्त्तयेत् । स एव राज्ञा कर्त्तव्यो राजन् राजपुरोहितः । १०४९

अवाप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । पुरुरवस श्लेषश्च वंवादं मातरिश्वनः । १०५०

॥ पुरुरवा उवाच ॥ कुतः सिद्धाङ्गणो जातो वर्षाश्चापि कुतस्तयः । कस्माच्च भवति मेघस्तप्ते व्याख्यातुमर्हसि । १०५१

॥ मातरिश्वोवाच ॥ ब्रह्मणो मुखतः सृष्टो ब्राह्मणो राजसन्तम । वाङ्मन्यो जलियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैद्य एव च । १०५२

वषाणां परिचर्यार्थं त्रयाणां भरतर्षभ । वर्षेस्तुतुर्थः सन्भूतः पद्भ्यां शूद्रो विनिर्गन्तः । १०५३

ब्राह्मणो वाचमाप्नोति इति श्रुत्यानुशासते । ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मनिर्वाहकृत् ।
 अतः इष्टिया यन्मार्गं चरितुं दृष्टधारये । द्वितीयं दृष्टमकरोत् प्रजानामनुव्रतये ।
 वैश्वदेव धनधान्येन दीप्तः सर्वान् विश्वादिमान् । इन्द्रो योतान् पतिरिहिति मर्यादानुशासनम् ।
 ॥ ऐक उवाच ॥ दिवस्य कल्पवर्षायां कथं च इष्टिवी भवेत् । सर्वतः सर्वविशेषः सर्वमासी प्रपद्य मे ।

१०४

॥ वायु उवाच ॥ विप्रस्य सर्वमेवेतत् यत् किञ्चिज्जगतीयम् । ज्येष्ठाभिजनेनेह मङ्गलं सुखा विदुः ।
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते खं कस्यै खं ददाति च । गुरुर्हि सर्ववर्षानां ज्येष्ठः मित्रश्च वै दिवः ।
 पथभावे ध्येयः खी देवरं कुपते पति । इव ते प्रथमः कस्य आपद्यन्त्या भवेदतः ।
 यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मं परिमार्गयि । यत्किञ्चिदिदमेतन्मिं ब्राह्मणाय निवेदय ।

१०५

अतस्ततोपपन्नास्य धर्मज्ञाय तपस्विने । स्वधर्मपरिब्रज्याय यो न विनपरो भवेत् ।
 यो राजानं नयेदुद्धा सर्वतः परिपूर्णया । ब्राह्मणो हि सुखे जातः क्षतप्रज्ञो विनीतवान् ।
 ज्येष्ठा नयति राजानं नृवंशेषां सरस्वती । राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितं ।
 शुश्रूषुरनर्हवादी सन्धर्माव्रते स्थितः । तावता सत्ततः प्राज्ञश्चिरं यमसि तिष्ठति ।

१०६

तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः । एवमेव प्रजाः सर्व्या राजानमभिसंविताः ।
 सम्यग्मुक्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्गयाश्रिताः । राजे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागान् विन्दति । देवा जगुषाः पितरो गन्धर्वा रगराक्षसाः ।
 यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति रेष्टमराजके । इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।

१०७

राजन्वेवास्य धर्मस्य बीजः सेमः प्रतिष्ठितः । क्षायायामस्य वायौ च सुखमुष्णध्विगच्छति ।
 अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति । अग्ने सूर्ये रवे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
 तेषु भोगेषु सर्वेषु न भीतो लभते सुखं । अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत् फलं ।
 न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते । इन्द्रो राजा यमी राजा धर्मो राजा तथैव च ।

राजा विभर्त्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतं ।

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्वाविंशतोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान् वज्रवृत्तः । उभौ समीप्य धर्मार्थावप्रमेयावन्तरं ।
 धर्मात्मा मन्त्रविद्येषां राज्ञा राजन् पुरोहितः । राजा चैवंगुणो येषां सुव्रतं तेषु सर्वतः ।
 उभौ प्रजा बद्धयतो देवान् सर्वान् सुतान् पितृन् । भवेयातां क्षितौ धर्मो अद्वैतौ सुतपस्विनौ ।
 परस्परस्य सुहृदौ विद्वितौ समचेतयौ । ब्रह्मसत्त्वस्य सत्त्वानात् प्रजा सुखमवाप्नुयात् ।
 विमाननास्त्योरेव प्रजा नष्टेपुरेव हि । ब्रह्म सत्त्वस्य सर्वेषां वर्णानां कृष्णमुच्यते ।
 अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । ऐक्यप्रपञ्चवादे तन्निबोध युधिष्ठिर ।

१०८

१०९

॥ ऐक उवाच ॥ यदा हि ब्रह्म प्रजश्चरति सत्तं सत्तं यदा वा प्रजश्चरति ब्रह्म । सत्त्वमसं सत्तमेऽस्मिन् भजन्ते तथा वर्णाः कृतेन
 ऽस्मिन् प्रियन्ते ।

॥ कथय चत्वारः ॥ इदं रात्रिं वसिष्ठस्य तपोनि शेषं कर्म सप्त विदासोद । अथ कर्मं वसिष्ठस्य तपोनि शेषं कर्म सप्त विदासोद ।

एतौ हि नित्यं संयुक्तावितो गच्छामहे । इदं मे ननु चेदेषां विविच्यते ॥ १०८ ॥

उभावेतौ नित्यमभिप्रप्यौ सम्यग्प्रहृषन्तौ वसन्ति । तयोः पुत्रिभिर्व्यते तेषां पुत्राणाञ्च वसन्ति भवति सम्यक् ।

नाच पारं लभते पारगामी महाशक्तिः पारिपुत्राः पादमूर्धं भवति हि समस्तं प्रसादानः सर्वसंज्ञा भवति ।

ब्रह्मरूपो रक्षमायोऽसुखेन प्र वर्धते । आरक्षमायोऽसुखेन प्र वर्धते ।

न ब्रह्मचारी चरणद्वयेतो यदा ब्रह्म ब्रह्मकिं चावमिच्छेत् । चाक्षय्येति वर्णति तत्र देवस्यैवामीच्छां दुःसहाकामिनि ।

स्त्रियं हवा प्राज्ञपद्यादि पात्रः समायां यत्र सन्धतेऽनुवाहः। राज्ञः सन्धतेन विभेति शायितो भयं विद्यते क्षतिवत्। १७८०

पापैः पापे क्रियमाणे हि तैश्च ततो ह्येता वाच्यते देव एतः । पापैः पापाः कृत्स्नयन्ति इदं ततः सर्वान् बाधयन्ति ।

दिनांक।

॥ ऐत उवाच ॥ कुतो बहूः कीदृशे वाग्निः बहूः बलैः कृतं दृश्यते ब्रह्ममाणं । एतत् सर्वं कथ्यते मे ब्रह्म कुतो बहो जाय

ते देव एषः ।

॥ कश्यप उवाच ॥ आत्मा इहो ब्रह्मैवावस्थानं कश्चिदं परदेवस्य इति । यातोऽप्यतो बह्वं ब्रह्माऽहैवैकीभूतः ।

सद्व्यवस्थापनम् ।

॥ शेल उवाच ॥ न वै वातः परिहरेभ्यः कश्चिन्न ज्योमूतोः वर्धते नारि देवः । तथा कुतो दृश्यते सानुषेषु कामदेवात् वध्यः

ते मुञ्चते च ।

॥ कथय्य जवाच ॥ यथैकमेव व्यततिताः प्रदीप्तः क्षणं धामं दहते जलम् वा । विभोक्षणं कुरुते देवः स्रष्ट ततः सर्वं सृष्टते

पुष्पायै ।

॥ ऐल जबाब ॥ यदि दण्डः सृजते पुण्यपापं पापैः पापे क्रियमाणे विनिश्चातः कालः सेतोः सुखं नाम कुर्यादुद्धृतं वा

कस्य हेतोर्नानुवर्त्यते।

मिथो भेदाद्वाच्यविविक्तता अतो बुद्धं बुद्धवत्त्वनिमित्तम् । एवं प्राप्ता कर्मा हिरे हित्वा पुरीषितो वैकविधो
बुद्धेः ।

पूने चि नाशकः सहिरिति ज्ञानिनिः । विदुः । येतिनामिनेनामः प्रसं पूने मनुष्यः ।

Figure 1

एवं राक्षो विवेकेन पुण्यापि नाह्वयः कदा।

॥ भीम उवाच ॥ योगेनो हि राक्षस राजन्नायम उच्यते योगेनो हि राक्षो हि ज्ञायतः पुरोहिते ।

अथाप्युदाहरणीमज्जिमसंस्कृतं । मनुजुद्धादयः संवादं रक्षितं त्रैलोक्ये च ।

१६६०

स इत्यमाने सैन्ये स्वे सुमुकुन्दो नराधिपः । सर्वकामास विद्वान् पुरोहितमभिदधत् ॥

ततो वैश्वयो राजा सुकुलसदर्थयत् । यथानामेषु केनेषु यथामतेदमकीत् ।

● 2014 年 12 月 1 日

यपसि वाडवोर्यन्ते तद्वर्षितुमर्षिणि किं वाडवोर्यन्ते तद्वर्षितुमर्षिणि

ब्रह्म सत्त्वगिदं सङ्गमेकदेशि स्यादकालः । पञ्चमब्रह्मविद्यामन्त्रस्योक्तं यन्निपाकमेत

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ततोऽप्रवीक्ष्य प्रथमो राजानं स्वरोचितं ज्ञातुं राज्यमभिदिष्टं स्वैरिदिष्टं धाम

समस्तः प्रत्यवाय मचकन्दो मशीप्रतिः।

● 研究の進め方

100

ततो राजा मुमुक्षुः सोऽप्यब्रवीदसुम्भर । वाञ्छनीर्थांश्चितं चत्तुर्धनं चतुर्धनमुग्रतः ।

एवं यो धर्मविद्राजा ब्रह्मपूर्णं प्रवर्तते । जयत्यविजितामूर्त्तिं यत्र स महद्भुते ।

निश्चिदकीं ब्राह्मणः स्यान्नित्यमस्तस्य चक्षिणः । तद्योर्हि धर्ममाचरन् यत् किञ्चिन्नगतीकृतं ।

२८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषदोपनिषदि मुमुक्षुन्दोपाख्याने चतुर्विंशतोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा दृष्ट्या क्षत्रीयस्य विवर्द्धयति नाममात्रं । पुण्यां च लोकान् गच्छति तस्मै शूचि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ दानशीलो भवेद्राजा श्रेष्ठोऽसौ भारत । उपवासतयः प्रीतः प्रजानां पाशने रतः ।

सर्वेष्वेव प्रजा निधं राजा धर्मेण शासयन् । उत्यामेव प्रदमिन् पूजयेद्यपि धार्मिकान् ।

राज्ञा हि पूजितो धर्मेणैव सर्वेषां पूज्यते । यद्यदाचरति राजा तद्विजानीं क्षरोचते ।

नित्यमुद्यतदण्डस्य भवेन्मृत्युरिवारिणु । निश्चयात् सर्वतो दक्षून् कामात् कक्षचित् चमेत् ।

२८३

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राजा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ।

यदधीते यददाति यच्चुषेति यदर्चति । राजा चतुर्थभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पाशयन् ।

यद्राष्ट्रेऽकुशलं किञ्चिद्भौऽरक्षयतः प्रजाः । चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ।

अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्हमिति निश्चितः । कर्मणः पुष्टिर्लोपाय नृपस्योऽनृनवागपि ।

तावद्वात् कल्पिषाद्राज्ञा द्रष्टुं येन प्रमुच्यते । प्रत्याहर्तुमशक्यं क्वाङ्कनं चैरिह तं यदि ।

२८४

तत् स्त्रोकोपात् प्रदेयं स्यादन्नमेवोपजीवतः । सर्ववर्षैः सदा राज्यं ब्रह्मसं ब्राह्मणा यथा ।

न क्षीयं विषये तेन योऽप्युर्ध्वार्ह्वादिजातिषु । ब्रह्मस्यै रत्नमाणेषु तु सर्वं भवति रक्षितं ।

तस्मान्नेपां प्रसादेन कृतकृत्यो भवेत्कृपः । पर्यन्त्यमिव भूषणि महाद्रुममिव हिमाः ।

नराक्षमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकं । न हि कामात्मना राजा सततं कामवद्विना ।

नृपस्येनातिलुब्धेन शक्यं पार्श्वधत्तं प्रजाः ।

२८५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं राज्यमुखावेवी राज्यमिच्छाम्यपि क्वच । धर्मार्थं रोषयेद्वाप्य धर्मसाधनं न विक्षते ।

वनमेव गमिष्यामि तस्माद्भूमीक्षिकीर्षया । तत्र मेष्येयस्थेषु न्यस्यदण्डो जितेन्द्रियः ।

धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलकसाधनः ।

॥ भीम उवाच ॥ वेदाहं तव या मुद्धिरागृहस्थागुणैव सा । न च द्रुह्यागृहसेन शक्यं राज्यमुपासितुं ।

अपि तु त्वां मृदुप्रश्नमत्याखर्ष्यमधार्मिकं । क्षीये धर्मं कृष्यायुक्तं न लोको बलमन्यते ।

२८६

दृष्टिन्नु त्वमपेक्षस्य पित्रपितामहोचितः । नैव राज्ञां तथा दृष्टं यथा त्वं स्नातुमिच्छसि ।

न हि वैकृत्यसंघट्टमानृषंसमिच्छसितः । प्रजापाखनसंभूतमात्मा धर्मफलं क्षसि ।

न क्षेतामाश्रिप्य पाण्डुर्यं च कुन्ती लयाचत । तथैतत् प्रश्नया तात यथा चरसि मेधया ।

श्रोतृं बलस्य सत्यस्य पिता तव सदाऽजवीत् । माहात्म्यस्य महौदार्यं भवतः कुनययाचत ।

नित्यं स्वाहा स्वाहा नित्यं योष्ये मानुषदैवते । पुत्रेष्वावसते नित्यं पितरो दैवतानि च ।

२८७

दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनं । धर्ममेतदधर्मं वा जगन्नेवाभ्यासयाः ।

काले धुरि च युक्तानां वृत्तां भारमाहितं । सोदतामपि कौमोष नाकीर्तिरवधीदति ।
समन्ततो विनियतो वक्ष्यस्वस्त्रितो ह्यः । विहीनः कर्मवचनात् बिभ्रिः कर्मैव एव वा ।
नैकान्तविनिपातेन विचचारैश्च कथम् । धर्मा दधी वा राजा वा ब्रह्मचारो यथा पुनः ।
अस्य हि सारभूषिष्ठं सत् कर्मोदारमेव तत् । कृतमेवाकृताश्चेष्टो न पापीयोऽस्त्वकर्मैव ।
यदा कुलीनो धर्मैश्च प्राप्नोति धर्ममुत्तमं । योगसेमसादा राज्ञः कुत्रसाधैव कथ्यते ।
रजिमान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा । सर्वतः प्रतिघृहीतास्त्राण्येव प्रापेह धार्मिकः ।
यं हि वैद्याः कुले जाता द्युष्टनिभयपीडिताः । प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ।

२५०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तात परमं स्वर्गं का ततः प्रीतिरसमा । किं ततः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि पश्यसि ।

॥ भीम उवाच ॥ यस्मिन् भयार्हितः स्वर्गश्चेत् विन्दत्यपि कथं । स स्वर्गजितसोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

२५१

तमेव प्रीतिमासांस्मात् कुरुष्वः कुरुष्वतम । भव राजा जय स्वर्गं सतो रसाऽसतो जहि ।

अनु त्वां तात जीवन्तु सुखदः साधुभिः सह । पर्यन्यन्मिव भूतानि स्वादुद्रुममिव दिजाः ।

धृष्टं शूरं प्रहृष्टारमनृशंसं जितेन्द्रियं । बलसं संविभक्तारमुपजीवन्ति तं मराः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वकर्मण्यपरं युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि । तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ विद्यालक्षणस्यकाः सर्व्वे न समदर्शिनः । एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्त्तिताः ।

२५२

अग्यजुःसामस्यकाः स्त्रेषु कर्मस्वस्थिताः । एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

जन्मकर्मविहीना ये कदर्थ्या ब्रह्मबन्धवः । एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

अभ्योचियाः सर्व्वे एव सर्व्वे चानाहिताग्रयः । तान् सर्व्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिष्य कारयेत् ।

आङ्गायका देवसका मन्त्रधामयाजकाः । एते ब्राह्मणशाण्डाला मुहापधिकपञ्चमाः ।

अलिकु पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्त्तामुकधकः । एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

२५३

अग्नारोहा गजारोहा रथिनोऽय पदातयः । एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

एतेभ्यो बलिमादद्याद्भूमिकीर्षो महीपतिः । अतः ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकस्येभ्य एव च ।

अब्राह्मणानां विलस्य स्वामी राजेति वैदिकं । ब्राह्मणानाञ्च ये केचिद्विकर्मसा भवन्त्युत ।

विकर्मैस्त्रास्य मेघेस्त्रा विप्रा राज्ञा कथञ्चन । निधम्नाः संविभाज्याश्च धर्मानुपहकारणात् ।

यस्य स विषये राजन् कीनो भवति वै दिजः । राज्ञ एवापराधनं मन्यन्ते तदिदो जनाः ।

२५४

अवृत्त्या यो भवेत् क्षेनो वेदवित् स्वातकक्षाया । राजन् स राजा भर्त्स्य इति वेदविदो विदुः ।

स चेक्षोपनिर्जितं कृतवृत्तिः परन्तप । ततो निर्वासनीयः स्वात् तस्माद्देशात् सवान्धवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केषां प्रभवते राजा विलस्य भरतर्षभ । कथा च वृत्त्या वर्त्तत तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अब्राह्मणानां विलस्य स्वामी राजेति वैदिकं । ब्राह्मणानाञ्च ये केचिद्विकर्मसा भवन्त्युत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तस्माद्भिजातीन् रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः । आशीरेषां भवेद्भ्राजन् राज्ञा सम्यक्प्रवर्त्ततां ।

तस्माद्भ्राजा विशेषेण विकर्षणा दिजातयः । निधम्याः संविभज्याश्च तदनुपचकारणात् ।

२८१४

एवं ये वर्त्तन्ते राजा पौरजानपदेस्विह । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्प्रबलीकतां ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कैकेयोपाख्याने सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापसु भारत । कथंस्त्रिदैव्यधर्मेण सखीवेद्वाङ्मणो न वा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्त्तयेत् । कृषिगोरक्षमाख्या व्यसने वृत्तिसङ्गमे ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि पण्यानि विक्रीय स्वर्गलोकाश्च दीयते । ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्त्तयेत् भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सुरास्त्रवर्णमित्येव तिलान् केशरिणः पशून् । अथभान् मधु मांसञ्च कृताश्वञ्च युधिष्ठिर ।

२८१५

सर्वास्त्रवस्त्रास्त्रेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् । एतेषां विक्रयान्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।

अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् । धेनुर्धन्वाश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथञ्चन ।

पक्षेणामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः । निमयेत् पक्षमांसेन भोजनायैव भारत ।

वधं सिद्धमग्निव्याभो भवान् साधयतामिमं । एवं संबोध्य निमयन्नाधर्षोऽस्ति कथञ्चन ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरा धर्मः समातनः । व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ।

२८१६

भवतेऽहं ददानीदं भवनेतत् प्रयच्छतु । रक्षितो वर्त्तते धर्मो न बलात् सम्प्रवर्त्तते ।

इत्येवं सम्प्रवर्त्तन्ते व्यवहाराः पुरातनाः । अजीर्णामितरेषाञ्च साधु चैतदसंग्रहं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददन्ते प्रजाः । व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मैर्भ्यः क्षत्रस्य लीयते बलं ।

राजा ज्ञाता तु लोकस्य कथञ्च स्यात् परायणं । एतन्मे संग्रहं ब्रूहि विस्तरेण नराधिप ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ।

२८१७

तेषां ये वेदबलिनस्तेऽभ्युत्थाय समन्ततः । राज्ञो बलं वर्द्धयेद्युष्महेन्द्रस्यैव देवताः ।

राज्ञोऽपि लीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणं । तस्माद्ब्रह्मबलैर्नैव समुत्थयं विजानता ।

यदा भुवि जयो राजा क्षेमं रात्रेऽभिसन्दधेत् । तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः कथञ्चन ।

उन्मथ्यादे प्रवृत्ते तु दस्तुभिः सङ्करे कृते । सर्वे वर्णा न दृश्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ चेत् सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणं प्रति । कस्तस्य ब्रह्मणस्त्वाता को धर्मः किं परायणं ।

२८१८

॥ भीष्म उवाच ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च । अमायया मायया च निधनकथं तदा भवेत् ।

क्षत्रियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः । ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवं ।

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्नोति लोहमुत्थितं । तेषां सर्व्वचक्रं तेजः स्वासु येऽनिषु शास्यति ।

यदाऽक्षन्त्योऽश्मानमग्निश्चापोऽभिमर्च्छति । क्षत्रञ्च ब्राह्मणं द्रष्टुं तदा नश्यन्ति ते त्रयः ।

तस्माद्ब्रह्मणि शास्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर । समुदीर्णान्यजेषानि तेजांसि च बलाणि च ।

२८१९

ब्रह्मवीर्ये मृदूभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले । दुष्टेषु सर्व्ववर्णेषु ब्राह्मणान् प्रति सर्व्वध्रुवः ।

ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । ब्राह्मणान् परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ।

मनस्विनो मन्युमनः पुण्यलोका भवन्ति ते । ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां ब्रह्मयज्ञमित्यते ।

अतिस्निष्टमधीतानां लोकानतितपस्विनां । अनाशकान्मोर्षिश्रतां शूरा यान्ति पराङ्गतिं ।

ब्राह्मणास्त्रिषु वर्णेषु श्रेष्ठं गृह्यन् दुष्यति । एवमेवात्मनस्त्यागास्त्रान्यं धर्मं विदुर्जनाः ।

१८५५

तेभ्यो नमश्च भद्रश्च ये शरीराणि जुह्वते । ब्रह्महिषो नियच्छन्तक्षेपां नोऽस्तु सलोकता ।

ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्यान् वीरांस्तान् मनुरब्रवीत् । यथाऽन्धमेधावभृथं खाताः पूता भवन्त्युत ।

दुष्कृतस्य प्रणशेन तथा ब्रह्महता रक्षे । भक्त्यधर्मो धर्मो हि धर्मो धर्मोऽपि भावपि ।

कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः । मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जघन्ति स्वर्गमुत्तमं ।

धर्म्याः पापानि कुर्ष्याणां गच्छन्ति परमाङ्गतिं । ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु श्रेष्ठं गृह्यन् दुष्यति ।

१८५०

आत्मजाणे वर्षदोषे दुर्नित्यनियमेषु च ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभ्युत्थिते दक्षुषले क्षत्रार्थे वर्षसङ्करे । सम्प्रमूढेषु चक्षुषु यद्यन्योऽभिभवेद्दृष्टी ।

ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रे वा राजसत्तमः । दक्षुष्योऽथ प्रजा रणेहृण्डं धर्मेण धारयन् ।

कार्थं कुर्थाक्ष वा कुर्थात् स वार्यो वा भवेन्न वा । तस्माच्छ्रेयं गृहीतव्यमन्यत्र क्षत्रवन्भुतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अपारे यो भवेत् पारमज्जवे चः श्रवो भवेत् । शूद्रे वा यदि वाऽप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ।

१८५०

यमाश्रित्य नरा राजन् वर्णयेद्यथासुखं । अनाथाः परिकल्पन्ते दक्षुभिः परिपोषिताः ।

तमेव पूजयेद्युक्ते प्रीत्या स्तमिव बान्धवं । अभीरभीक्ष्णं कौरव्य कर्त्ता सम्मानमर्हति ।

किन्तैर्षेऽनङ्गो नोन्नाः किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया । बन्ध्या भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाऽप्यरक्षता ।

यथा दाहमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यथा ह्यनर्थः षण्डो वा पार्थ क्षेपं पयोधरं ।

एवं त्रिप्रोऽनधीयानो राजा यस्य न रक्षिता । मेघो न वर्षति यस्य सर्वथा ते निरर्थकाः ।

१८५०

नित्यं यस्तु सतो रणेदसतस्य निवर्त्तयेत् । स एव राजा कर्त्तव्यक्षेत्रे सर्वमिदं धृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क संमत्याः कथंशीला चत्विजः स्युः पितामह । कथंविधास्य राजेन्द्र तद्रूहि वदताम्वर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रतिकर्षे पराचार चत्विजां क्ष विधीयते । छन्दः सामादि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ।

ये लेकरतयो मित्यं वीराणां प्रियवादिनः । परस्परस्य सुहृदः समन्तात् समदर्शिनः ।

अनृशमाः सत्यवाक्या अकुसीदा अयर्ष्यावः । अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीक्षितिना दमः शमः ।

१८५०

धीमान् सत्यव्रती दान्तो भूतानामविहिंसकः । अक्रामदेधधंयुक्तस्त्रिभिः शूकैः समन्वितः ।

अहिंसको ज्ञानवृत्तः स ब्रह्मासनमर्हति । एते महर्लजस्तात सर्वे मान्या यथाऽर्हतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते । इदं देयमिदं देयं न कश्चिद्वातिष्ठते ।

नेदं प्रतिधनं शास्त्रमापह्नुर्भानुशास्त्रतः । आज्ञा शास्त्रस्य घोरैर्यं न शक्तिं समवेक्षते ।

अह्णवता च यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः । मिथ्येपेतस्य यज्ञस्य किमु अह्ना कारयति ।

१८५०

॥ भीष्म उवाच ॥ न वेदानां परिभवात् न शास्त्रेण न मायया । कश्चिन्नाहदवाप्नोति मा तेऽभूद्विरीरुशी ।

यज्ञाङ्गं दक्षिणांसात् वेदानां परिहृणं । न यज्ञा दक्षिणाहीनासारयन्ति कथञ्चन ।
नक्तिस्तु पूर्वपात्रेण सञ्चिता न समा भवेत् । अवश्यं तात यद्व्यं चिभिर्भर्षैर्वैद्याविधि ।
सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी स्थितिः । तच्च विक्रोतुमिच्छन्ति न यथावृत्तिरिच्छते ।
तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतायते । इत्येवं धर्मेतो ध्यातव्यमिभिर्बुधैश्चारिभिः ।

१८७५

पुमान् यज्ञस्य सोमस्य न्यायवृत्तौ यदा भवेत् । अन्यायवृत्तः पुत्रस्य न परस्य न चात्मनः ।
शरीरवृत्तमास्थाय इत्येषा श्रूयते मुनिः । तानि सम्यक् प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनां ।
तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा मुनिः । तप्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंसदपि मे शृणु ।
अहिंसा सत्यवचनमनृशंस्यक्तपो घृणा । एतत्तपो विदुर्द्वीरा न शरीरस्य बोधणं ।
अप्रामाण्यश्च देवानां शास्त्राणाञ्चाभिलङ्घनं । अव्यवस्था च सर्वत्र तदै नाश्ननमात्मनः ।

१८८०

निबोध दशहोतृणां विधानं पार्थ यादृशं । चित्तिः सुक् चित्तमाज्यस्य पवित्रं ज्ञानमुत्तमं ।
सर्वं जिज्ञां मृत्युपदमाज्यं ब्रह्मणः पदं । एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऊनाश्रोतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करं । पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ।

किंशूलः किंसमाचरो राज्ञोऽथ सचिवो भवेत् । कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे न च विश्वसेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन् भवन्त्युत । सहार्थो भजमानश्च सहजः हविमस्यथा ।

१८८५

धर्मात्मा पञ्चमश्चापि मित्रं नैकस्य न द्वयोः । यतो धर्मस्ततो वा स्याद्वैर्लब्धो वा ततो भवेत् ।

यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् । धर्माधर्म्येण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ।

चतुर्णां मध्यमे श्रेष्ठो नित्यं शङ्को तथाऽपरौ । सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ।

न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्त्तव्यो मित्ररक्षणे । प्रमादिने हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ।

अमाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः । अरिश्च मित्रं भवति मित्रश्चापि प्रदुष्यति ।

१८९०

अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन् को जातु विश्वसेत् । तस्मात् प्रधानं यत् कार्यं प्रत्यक्षं तत् समाचरेत् ।

एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः । अविश्वासस्य सर्वत्र मृत्युना च विशिष्यते ।

अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते । यस्मिन् करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ।

तस्माद्विश्रुतव्यञ्च शङ्कितव्यञ्च केषुचित् । एषा नोतिगतिस्तात् सत्त्व्यासैव समातनो ।

यं मन्येत ममाभावादिसमर्थागमः स्पृशेत् । नित्यं तस्मात् शङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ।

१८९५

यस्य चेन्नादप्युदङ्गं चेन्नमन्यस्य गच्छति । न तत्रानि ज्ञतस्तस्य भिक्षेरन् सर्वसेतवः ।

तथैवात्युदकाद्घोतस्तस्य भेदमनं ज्ञति । यमेवं लक्षणं विश्वात्ममित्रं विनिर्दिशेत् ।

यस्य वृद्ध्या न तृप्येत लघे दीनतरो भवेत् । एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ।

यन्मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति । तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ।

तं शक्त्वा वर्द्धमानश्च सर्वतः परिहृयेत् । नित्यं वतादारयति यो धर्मैश्चपि कर्मसु ।

१९००

क्षताङ्गीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणं । ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः सदाः ।
 व्यसनाश्रित्यभीतो यः समृद्ध्या यो न दुय्यति । यत् स्यादेवं विधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ।
 रूपवर्णस्त्रोपेतसितितुरगसूयकः । कुलीनः कुलसम्पन्नः स तस्मात् प्रत्यगन्तरः ।
 मेधावो स्थितिमान् दक्षः प्रकृष्या चानृशंसवान् । यो मानितोऽमानितो वा न च दुष्येत् कदाचन ।
 श्रुतिम्वा यदि वाचार्थः सखा वाऽत्यन्तसंस्तुतः । गृहे वसेदमात्यस्ते स स्यात् परमपूजितः । २०५
 स ते विद्यात् परं मन्त्रं प्रकृतिश्चार्थधर्मयोः । विश्वासस्ते भवेन्न च यथा पितरि वै तथा ।
 नैव दौ न चयः कार्यो न मृष्येरन् परस्परं । एकार्थं श्रौव भूतानां भेदो भवति सर्वदा ।
 कीर्त्तिप्रधानो यस्तु स्याद्यस्य स्यात् समये स्थितः । समर्थान् यस्य न देष्टि नानर्थान् कुरुते च यः ।
 यो न कामाङ्गयासोभात् क्रोधादा धर्ममुत्सृजेत् । दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात् प्रत्यगन्तरः ।
 कुलीनः शीलसम्पन्नसितितुरविकृत्यनः । प्रूरस्वार्थस्य विद्वांस्य प्रतिपन्नविशारदः । २०६
 एते क्षमात्याः कर्त्तव्याः सर्वकर्मस्त्रवस्थिताः । पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्नेमुष्ठिताः ।
 कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ता प्रतिरूपेषु कर्मसु । युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्तुत्यापयन्त्युत ।
 एते कर्माणि कुर्वन्ति स्यर्द्धमाना मित्रः सदा । अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षणाः परस्परं ।
 ज्ञातिभ्यश्चैव बुध्येथा मृत्योरिव भयं सदा । उपराजैव राजर्द्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ।
 श्रजेर्मुदोर्दान्यस्य द्वीमतः सत्यवादिनः । नान्यो ज्ञातिर्भ्राताबाहो विनाशमभिनन्दति । २०७
 अज्ञातितोपि न सुखा नावशेषास्ततः परं । अज्ञातिमन्त्रं पुरुषं परे चाभिवन्द्युत ।
 निरुक्तस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेष परायणं । नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञातेः कथञ्चन ।
 आत्मानमेव जानाति निरुक्तं बान्धवैरपि । तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं चैव लक्ष्यते ।
 नाज्ञातिरनुगृह्णाति न चाज्ञातिर्नमस्यति । उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ।
 सम्मानयेत् पूजयेच्च वाचा नित्यञ्च कर्मणा । कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् । २०८
 विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्त्तेत सर्वदा । न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते ।
 अस्मैवं वर्त्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः । अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रो भवन्त्यपि ।
 य एवं वर्त्तते नित्यं ज्ञातिसम्बन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेषु चिरं यशसि तिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमयाक्षके तस्मिन् ज्ञातिसम्बन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । संवादं वासुदेवस्य सुरर्षेर्नारदस्य च । २०९
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ नासृहत् परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुं । अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ।
 स ते भौहृदमाख्याय किञ्चिदक्ष्यामि नारद । कृत्स्नं बुद्धिबलं प्रेक्ष्य संपृच्छेत्तदिवक्त्रम् ।
 दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां न करोम्यहं । अर्द्धं भोक्ताऽस्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ।
 अरणीमग्निकाभो वा मय्याति हृदयं मम । वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे ददति नित्यदा ।

बलं सङ्घर्षे नित्यं यौक्तमाद्यं पुनर्गदे । रूपेण मत्तः प्रथुषः सोऽसहायोऽस्मि नारद ।
अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुष्टसहाः । नित्योत्थानेन सम्पन्ना नारदान्धकटुष्णयः ।
यस्य न क्षुर्न वै स स्याद्यस्य क्षुः कृत्स्नमेव तत् । दाभ्यां निवारितो नित्यं दुष्टोन्मेकतरं न च ।
स्थातां यस्याञ्जकाकूरो किञ्च दुःखतरं ततः । यस्य चापि न तौ स्थातां किञ्च दुःखतरं ततः ।
सोऽहं कितवमातेव हयोरपि महामते । एकस्य जयमाशंसं द्वितीयस्य पराजयं ।

१०२०

ममैवं क्षिप्यमानस्य नारदोभयतः सदा । वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ।

१०२१

॥ नारद उवाच ॥ आपदे द्विविधाः कृष्ण वाङ्मात्राभ्यन्तराश्च ह । प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वभावाद्यदि वाऽन्यतः ।

सेयमभ्यन्तरा तुभ्यमापत् कृत्स्ना स्वकर्त्तृजा । अक्रूरभोजप्रभवा सर्व्ये ज्ञेते तदन्वयाः ।
अर्यहेतोर्हि कामादा वाचा बीभत्सयाऽपि वा । आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितं ।
कृतमूलमिदानीन्तु ज्ञातिशब्दं सहायवन् । न शक्यं पुनरादातुं वान्तमज्जमिव तया ।
बभूवसेनयोरारब्धं नाभुं शक्यं कथञ्चन । ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण तद्या चापि विज्ञेयतः ।
तच्चेत् सिध्येत् प्रयत्नेन क्षत्वा कर्म सुदुष्करं । महावर्षं यथो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ।

१०२०

अनायसेन शस्त्रेण मृदना ददयच्छिदा । जिह्वामुद्धर सर्व्येषां परिमृष्यानुमृष्य च ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथं । येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृष्यानुमृष्य च ।

॥ नारद उवाच ॥ शक्त्याऽञ्जदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवं । यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसं ।

ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च । गिरा त्वं ददयं वाचं श्रमयस्व ममंसि च ।

१०२५

नामहापुरुषः कश्चिन्नामात्मा नासहायवान् । महतीं धुरमाधने तामुद्यन्धारसा वह ।

सर्व्य एव गुरुं भारमनङ्गान् वहति सभे । दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्व्वहं ।

भेदाद्विनाशः सङ्घातां सङ्घमुख्योऽसि केशव । यथा त्वां प्राप्य नोत्सोदेदयं सङ्घस्तथा कुरु ।

नान्यत्र बुद्धिचान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् । नान्यत्र धनसन्ध्यागाकुणः प्राञ्जोऽवतिष्ठते ।

धन्यं यश्चक्षमायुष्यं क्षपणोद्भावनं सदा । ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ।

१०२५

आयत्याञ्च तदाले च न तेऽस्त्वविदितं प्रभो । पाङ्गुष्वस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ।

यादवाः कुकुरा भोजाः सर्व्ये चान्धकटुष्णयः । त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ।

उपासन्ते हि त्वद्वृद्धिमृषयश्चापि माधव । त्वं गुरुः सर्व्यभूतानां जानीधे त्वं गतागतं ।

त्वमासाद्य यदुःश्रेष्ठं धने यादवाः सुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवनारदसंवादे एकाशीतोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत । यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः सदा नरः ।

१०२५

द्विषमाणममात्येन भृतो वा यदि वाऽभृतः । यो राजकीर्णं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ।

श्रोतव्यमस्य च रक्षे रक्ष्यश्चामात्यो भवेत् । अमात्याङ्गपहर्त्तारो भूयिष्ठं व्रजन्ति भारत ।

राजकीयस्य गोप्तारं राजकीयविलोपकाः । समेत्य सर्व्ये बाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ।

अथायुदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । मुनिः कालकटुषीयः कौत्रक्ष्यं यदुवाच च ।
 कौत्रक्ष्यानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं चेमदर्शिनं । मुनिः कालकटुषीय आजगामेति नः श्रुतं । १००
 स काकं पञ्चरे बद्धा विषयं चेमदर्शिनः । सर्वै पर्यचरयुक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः ।
 अधीध्वं वायसो विद्यां शंसन्ति मम वायसाः । अनागतमतीतस्य यच्च सम्प्रति वर्त्तते ।
 इति रात्रे परिपतन् बह्वभिः पुरुषैः सह । सर्वैषां राजयुक्तानां दुष्करं परिदृष्टवान् ।
 स ब्रुवा तस्य रात्रस्य व्यवसायं हि सर्व्वशः । राजयुक्तापहरांसु सर्व्वान् ब्रुवा ततस्ततः ।
 ततः स काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् । सर्व्वशोऽस्मीति वचनं ब्रुवाणः संश्रितव्रतः । १०१
 मास्य कौशख्यमागम्य राजाऽमात्यमलङ्कृतं । प्राह काकस्य वचनादमुचेदं त्वया कृतं ।
 असौ चासौ च जानीते राजकोषस्तथा हतः । एवमाख्याति काकोऽयं तच्छोभनमुगम्यतां ।
 तथाऽन्यान्पि स प्राह राजकोषहरांस्तदा । न चास्य वचनं किञ्चिदनृतं श्रूयते कश्चित् ।
 तेन विप्रकृताः सर्व्वे राजयुक्ताः कुर्व्वन् । तमस्यभिप्रसुप्तस्य निशि काकमवेधयन् ।
 वायसन्तु विनिर्भिक्षं दृष्ट्वा वायेन पञ्चरे । पूर्व्वोक्ते ब्राह्मणो वाक्यं चेमदर्शिनमब्रवीत् । १०२
 राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरं । अनुज्ञातस्तथा ब्रूयां वचनं भवतो हितं ।
 मित्रार्थमभिसन्तप्तो भक्त्या सर्व्वोत्तमा गतः । अयं तवार्थो ज्ञियते यो ब्रूयादसमान्वितः ।
 सम्बोधाधिपुर्वाभ्यं सदशमिव सारथिः । अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसङ्गं हिनकारणात् ।
 तथाविधस्य सुहृदा शान्तव्यं स्वं विजानता । ऐश्वर्य्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूवता ।
 तं राजा प्रत्युवाचेदं यत्किञ्चिन्मां भवान् वदेत् । कस्मादहं न क्षमेयमाकाङ्क्षमात्मनो हितं । १०३
 ब्राह्मण प्रतिजाने ते प्रब्रूहि यद्विद्वेष्यसि । करिष्यामि हि ते वाक्यं यदस्मान् विप्र वक्ष्यसि ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ शालाऽनघानघांश्चापि धृत्यतस्ते भयानि च । भक्त्या वृत्तिं समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमं ।
 प्रागेवोक्तस्तु दोषोऽयमाचार्य्यैर्नृपसेविनां । अगतीका गतिर्ज्ञेया पापा राजोपसेविनां ।
 आशीविषेय तस्याहुः सङ्गतं तस्य राजभिः । बह्वभिचासु राजानो बह्वमिवासाथैव च ।
 तेभ्यः सर्व्वेभ्य एवाहर्भयं राजोपजीविनां । तथैषां राजतो राजन् मुहूर्त्तोदेव भीर्भवेत् । १०४
 नैकान्तेन प्रमादे हि शक्यः कर्त्तुं महीपतौ । न तु प्रमादः कर्त्तव्यः कथञ्चिद्भूतिमिच्छता ।
 प्रमादाद्वि सखेन्द्राजा स्वसन्ति नास्ति जीवितं । अग्निदोषमिवासीदेद्राजानमुपेक्षितः ।
 आशीविषेयस्य कुट्टं प्रभुं प्राणधनेश्वरं । यत्रेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ।
 दुर्व्याहतात् शङ्कमानो दुःखितादुरधिष्ठितात् । दुराधितादुर्ज्जितादिज्जितादङ्गर्षेष्टितात् ।
 देवतेव हि सर्व्वार्थान् कुर्याद्राजा प्रसादितः । वैश्वानर इव कुट्टः समूलमपि निर्देहेत् । १०५
 इति राजन्मयः प्राह वर्त्तते च तथैव तत् । अथ भूयंसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।
 ददात्यस्मद्विधाऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि । वायसस्त्वैव मे राजन् ननु कार्याभिसंहितः ।
 न च मेऽन भवान् गच्छी न च तेषां भवान् प्रियः । हिताहितांस्तु बुध्येथा मा परोक्षमतिर्भवेः ।

છે ત્વાદાનપરા એવ વસન્તિ ભવતો મ્દહે । અભૂતિકામા ભૂતાનાં તાદૃશૈર્ભિસંચિતં ।
 યે વા ભવદિનાગ્રેન રાજ્યમિષ્ઠાન્યમન્તરં । આન્તરૈરભિવન્ધ્યાય રાજન્ વિચ્છતિ ચાન્યથા । ૧૦૮૦
 તેષામહં મયાદ્રાજન્ ગમિચ્છામ્યન્યમાત્રમં । તૈર્હિ મે સન્ધિતો વાણઃ કાકો નિપતિતઃ પ્રભો ।
 હ્રસ્વકામૈરકામસ્ય ગમિતો યમવાદનં । દૃઢં શ્વેતશ્વયા રાજંસપોદીર્ઘેષ ચક્રુવા ।
 વજ્રનક્લસ્યપાદાં તિમિજ્જિલ્લગણાયતાં । કાકેન વાલિગ્રેનેમાં યામતાર્વમહં નદીં ।
 સ્થાણ્યશ્વકપ્લવતીં ચિંહચ્ચાત્રસમાકુલાં । દુરાસદાં દુષ્પ્રસદાં ગુહાં હૈમવતીમિવ ।
 અગ્નિના તામસં દુર્ગં મૌભિરાપ્યસ્ય ગમ્યતે । રાજદુર્ગાવતરણે નોપાસં પશ્ચિતા વિદુઃ । ૧૦૮૫
 ગહનં ભવતો રાજ્યમન્ધકારં તમેઽન્વિતં । નેહ વિન્ધવિતું શ્વસ્યં ભવતાઽપિ ક્રુતો મયા ।
 અતો નાયં પ્રુભો વાસસ્તુલ્યે સદસતી દહ । વધો જ્ઞેવાન સુક્રતે દુષ્ક્રુતે ન ચ સંશયઃ ।
 ન્યાયતો દુષ્ક્રુતે ઘાતઃ સુક્રતેન કથચ્છન । નેહ યુક્તં સ્થિરં સ્નાતું જવૈર્નૈવાત્રજેદુષઃ ।
 ધીતા નામ નદો રાજન્ જ્ઞવો યસ્યાં નિમજ્જતિ । તથોપમામિમાં મન્યે વાગુરાં સર્વજ્ઞાતિનીં ।
 મધુપ્રપાતો હિ ભવાન્ ભોજનં વિષસંયુતં । અપતામિવ તે ભાવો વર્તન્તે ન સતામિવ । ૧૦૯૦
 આશ્નોવિપૈઃ પરિવૃતઃ કૂપસ્થમસિ પાર્થિવ । દુર્ગતીર્થાં ત્વહત્કૂલા કારોરા વેચસંયુતા ।
 નદો મધુરપાનીયા યથા રાજંસયા ભવાન્ । સ્વઘ્રગોમાયુયુતો રાજહંસસમો જ્ઞવિ ।
 યથાશ્રિત્ય મહાટ્ઠર્ષં કલઃ સંવર્જ્યન્તે મહાન્ । તતસં સંવૃણોત્યેવ તમતીત્ય ચ વર્જ્યન્તે ।
 તેનૈવોગ્યેન્ધનેનૈનં દાવો દહતિ દારુણઃ । તથોપમા જ્ઞમાત્યાસે રાજંસાન્ પરિશોધય ।
 ત્વયા ચૈવ ક્રુતા રાજન્ ભવતા પરિપાલિતાઃ । ભવન્તમભિસન્ધ્યાય જિષાંસન્તિ ભવદ્રિધં । ૧૦૯૫
 ઉષિતં શઙ્કમાનેન પ્રમાદં પરિરક્તતા । અન્તઃસર્પ દ્વાગારે ચીરપથ્યા દ્વાલસથે ।
 શ્રીસં જિજ્ઞાસમાનેન રાજસ્ય સચ્ચીવિનઃ । કષિજ્જિતેન્દ્રિયો રાજા કષિદસ્યાન્તરા જિતાઃ ।
 કષિદેષાં પ્રિયો રાજા કષિદ્રાજઃ પ્રિયાઃ પ્રજાઃ । વિજિજ્ઞાસુરિહ પ્રાપ્તસાવાહં રાજવત્તમ ।
 તસ્ય મે રોષતે રાજન્ હુધિતસ્યેવ ભોજનં । અમાત્યા મે ન રોષન્તે વિદષ્ણસ્ય યથોદકં ।
 ભવતોઽર્થહદિત્યિવં મયિ દોષો હિ તૈઃ ક્રુતઃ । વિદ્યતે કારણં નાન્યદિતિ મે નાત્ર સંશયઃ । ૧૧૦૦
 ન હિ તેષામહં કુઠ્ઠસત્તેષાં દોષદર્શનં । અરેર્હિર્દુર્હદાન્નૈયં મગ્નપ્રજ્ઞાદિવોરગાત્ ।
 ॥ રાજોવાચ ॥ ભૂયસા પરિહરેણ સત્કરેણ ચ ભૂયસા । પૂજિતો વ્રાહ્મણશ્ચેઽથ ભૂયો વસ મ્દહે મમ ।
 યે ત્વાં વ્રાહ્મણ નેષ્ઠન્તિ તે ન વશ્યન્તિ મે મ્દહે । ભવતૈવ હિ તજ્ઞેયં યત્તદેષામનન્તરં ।
 યથા સ્થાત્સુદૃતો દણ્ડો યથા ચ સુક્રતં ક્રુતં । તથા સમીક્ષ્ય ભગવન્ શ્રેષ્ઠમે વિનિયુજ્ઞ માં ।
 ॥ મુનિરુવાચ ॥ ૧ ॥ દર્શયન્તિમં દોષમેકૈકં દુર્ભલીકુરુ । તતઃ કારણમાશ્વાય પુરુષં પુરુષં જહિ । ૧૧૦૫
 એકદોષો હિ વહ્નો મૃદ્વીયુરપિ કષ્ટકાન્ । મન્ત્રભેદમયાદ્રાજંસાસ્માદેતદ્ભવોમિ તે ।
 વધન્તુ વ્રાહ્મણા નામ મૃદુદણ્ડાઃ કૃપાશ્રવઃ । સ્થિતિ ચેષ્ઠામ ભવતઃ પરેવાશ્ચ યથાત્મનઃ ।
 રાજશ્રાત્માનમાચરે સમન્ધો ભવતો જ્ઞાનં । મુનિઃ કાલકટ્ઠીય દત્યેવમભિસંજિતઃ ।

पितुः सखा च भवतः सखातः सत्यसङ्गरः । व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन् पितरि संस्थिते ।
 सर्वकामान् परित्यज्य तपसां तदा मया । खेदात्मानु ब्रवीम्येतस्या भूयो विभ्रमेदिति ।
 उभे दृष्ट्वा दुःखमुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया । राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन् प्रमादसि ।
 ततो राजकुले मन्त्री सञ्ज्ञे भूयसा पुनः । पुरोहितकुले चैव सम्प्राप्ते ब्राह्मणधर्मे ।
 एकच्छत्रं महीं कृत्वा कौशल्याय यशस्विने । मुनिः कालकटवीय रंजे क्रतुभिरुत्तमैः ।
 हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौशल्याऽन्वजयन्महीं । तथा च कृतवाचाया यथोक्तं तेन भारत ।

११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटवीयोपाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सभासदः सहायाश्च सुचक्षुः विशास्यते । परिच्छेदास्तथाऽमात्याः कोदृशाः स्युः पितामह । १११

॥ भीष्म उवाच ॥ द्वीनिधेवास्तथा दान्ताः सत्यार्ज्यवसमन्विताः । शक्ताः कथयितुं सम्यक् ते तव स्युः सभासदः ।

अमात्यास्त्यतिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च परियुतान् । सुसन्तुष्टांश्च कौन्तेय मदीत्याहंश्च कर्मसु ।
 एतान् सहायान् लिखेथाः सर्वास्त्रापसु भारत । कुलीनः पूजितो नित्यं नहि शक्तिं निगूहति ।
 प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीडितं हतमेव वा । आवर्त्तयति भूयिष्ठं तदेव ज्ञानुपालितं ।
 कुलीना देशजाः प्राज्ञ रूपवन्तो बद्धश्रुताः । प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छेदाः ।
 दौकुलेयाश्च सुभ्राश्च नृशंसा निरपणपाः । ते त्वां तात निधेवेयुर्थावदार्द्रकपाणयः ।
 कुलीनान् शीलसम्यग्मानिज्जितज्ञाननिष्ठुरान् । देशकालविधानज्ञान् भर्त्सकार्यहितैषिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः । अर्थमानार्धसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियान् ।
 यानर्थभाजो मन्येयास्ते ते स्युः सुखभागिनः । अभिन्नवृत्ता विद्वांसः सदृक्ताश्चरितव्रताः ।
 न त्वां नित्यार्थिनो जह्युरच्युताः सत्यवादिनः । अनार्थ्या ये न जानन्ति समर्थं मन्दचेतसः ।
 तेभ्यः परिजुगुप्सेथा ये चापि समथच्युताः । नैकमिच्छेद्गुणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरपहः ।
 यस्त्वेको बद्धभिः श्रेयान् कर्म तेन गणं त्यजेत् । श्रेयसो लक्षणश्चैतदिक्रमो यस्य दृश्यते ।
 कीर्त्तिप्रधानो यस्य स्यात् समये यस्य तिष्ठति । समर्थान् पूजयेद्यस्य नास्त्वर्द्धैः स्वर्द्धते च यः ।
 न च कामाद्गयात् क्रोधाक्षोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् । अमानो सत्यवाक् क्षान्तो जितात्मा मानसंयुतः ।
 स ते मन्त्रसहायः स्यात् सर्वावस्थापरीक्षितः । कुलीनः कुलसम्यक्सत्तिरिदृश् आत्मवान् ।
 शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणं । तस्यैवं वर्त्तमानस्य पुरुषस्य विज्ञानतः ।
 अमित्राः सम्प्रदीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि । अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणगुणं ।
 संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः । सन्नद्धाः पुरुषैरात्रैरभिजातैः स्वदेशजैः ।
 अहाथैरव्यभीचारैः सर्वशः सुपरीक्षितैः । धैर्याः श्रैतास्तथा भैलास्तथैवाऽप्यनहङ्गताः ।
 कर्त्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभुषता । येषां वैनयिको बुद्धिः प्रकृतिश्चैव शोभना ।
 तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः । परीक्ष्य च गुणान्नित्यं प्रौढभावान् धुरन्धरान् ।
 पञ्चोपधा व्यतोतांश्च कृत्वाद्राजाऽर्थकः रिणः । पर्याप्तवचनान् वीरान् प्रतिपत्तिविशारदान् ।

११०

१११

११२

११३

कुलीनान् सत्त्वसम्पन्नानिज्ञितज्ञाननिष्ठुरान् । देशकालविधानज्ञान् भर्तृकार्यचित्तैर्विणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजन् कुर्वीत मन्त्रिणः । हीनतेजोऽभिस्तेषां वै नैव जातु व्यवस्थितिः ।
 अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मासु संशयं । एवमल्पयुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो नालं मन्त्रं परीक्षितुं । तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु वज्रयुतः ।
 अनायक इवाचक्षुर्भृष्टतृणेषु कर्मासु । ये वाऽप्यस्त्रिरसद्भ्यो बुद्धिमानागतागमः ।
 उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म प्रापयितुं शिरं । केवलान् पुनरादानात् कर्मणो नोपपद्यते ।
 परामर्शोऽविशेषाणामश्रुतस्यैह दुर्भतेः । मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो नोपपद्यते ।
 तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् । व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजः ।
 मारुतोऽपि हि तच्छिष्टैः प्रविश्याग्निरिव द्रुमं । संकुड्गुह्यैकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति ।
 वाचा चिपति संरम्भः पुनः पश्चात् प्रसोदति । तानि तान्यनुरक्तेन शक्यानि हि नितिचितुं ।
 मन्त्रिणाञ्च भवेत् क्रोधा विस्फूर्जितमिवाग्नेः । यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
 समानमुखदुःखान्तं पृच्छेदर्थेषु मानवं । अनृजस्तनुरक्तोऽपि सम्पद्येत रैर्गुणैः ।
 राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । योऽमित्रैः सह सम्बद्धो न पौरान् वज्र मन्यते ।
 असुहृताद्देशो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । अविद्वानशुचिः स्वयः शत्रुसेवी विकत्यनः ।
 असुहृत् क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु वज्रयुतः ।
 सक्तुतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । विधर्षते विप्रकृतं पिता यस्याभवत् पुरा ।
 सक्तुतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । यः स्वल्पेनापि कार्येण सुहृदा चारितो भवेत् ।
 पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ।
 सर्वकर्मासु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
 सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सत्यवाक् शीलसम्यसो गम्भीरः सन्नपो ऋदुः ।
 पितृपैतामहो यः स्यात् स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सन्तुष्टः सन्नतः सत्यः शौण्डेरो द्रव्यपापकः ।
 मन्त्रवित् कालवित् शूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सर्वलोकमिमं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशे ।
 तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधिस्यता नृप । पौरजानपदा यस्मिन् विश्वासं धर्षते गताः ।
 योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । तस्मात् सर्वैर्गुणैरैतत्पञ्चाः सुसज्जिताः ।
 मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युस्त्यवरा मरुदीश्वराः । स्वासु प्रकृतिषु च्छिद्रं लचघेरन् परस्य च ।
 मन्त्रिणां मन्त्रमूलं हि राज्ञो राज्ञं विवर्द्धते । नास्य च्छिद्रं परः पश्योच्छिद्रेषु परमन्त्रिधात् ।
 गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रणेद्विवरमात्मनः । मन्त्रगूढा हि राज्यस्य मन्त्रिणा ये मनीषिणः ।
 मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जनाः । राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
 स्वामिनस्तनुवर्त्तन्ते दृढ्यर्थमिह मन्त्रिणः । संविनो य मदक्रोधा मानमोर्षाञ्च निर्दृताः ।
 नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ।

तेषां चयाणां विविधं विमर्षं विबुध्य चित्तं विनिवेश्य तत्र । मुनिश्चयं तत्परिनिश्चयश्च निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ।
धर्मार्थकाममोक्षमुपेत्य प्रवेष्टुं गुरुं ब्राह्मणमुत्तरार्थं । निष्ठा कृता तेन यदा सह स्यात्तन्मन्त्रमार्गं प्रणयेद्भक्तः ।
एवं सदा मन्त्रयितव्यमाहुर्ध्वं मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः । तस्मात्तमेव प्रणयेत् सदैव मन्त्रं प्रजासंप्रदहणे समर्थं । ११८०
न वामनाः कुक्कुटशः न खड्गा नान्धो जडः स्त्री च नपुंसकश्च । न चात्र तिथ्येक्ष च पुरोऽनपञ्चाश्रितं न चाधःप्रचरेत् कथञ्चित् ।
आहूय नावन्तु तथैव शून्यं खलं प्रकाशं कुशकाग्रहीनं । वागङ्गदीवान् परिहृत्य सर्वान् संमन्त्रयेत् कार्यमहीनकालं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मन्त्रणोपदेशे अष्टीतिऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ भीम उवाच ॥ अत्रायुदाहरणीममितिहासं पुरातनं । दृष्टव्यतेषु संवादं श्रक्तस्य च युधिष्ठिर ।

॥ शक्र उवाच ॥ किंस्त्रिदेकपदं ब्रह्मन् पुरुषः सम्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाप्नुयान्महत् ।

॥ दृष्टव्यमिति उवाच ॥ सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुषः सम्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाप्नुयान्महत् । ११८१

एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहं । आचरन् सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ।

यो हि नाभाषते किञ्चित् सर्वदा भुक्नुतीमुखः । देवो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन् ।

यस्तु सर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवामिभाषते । स्मितपूर्वमभिभाषी च नख्य लोकः प्रसीदति ।

दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वनानभिजल्पितं । न प्रीणयति भूतानि नित्यं न निवाशनं ।

आदानादपि भूतानां मधुरामीरयन् गिरं । सर्वलोकमिमं शक्र सन्त्विन कुर्वते वशे । ११८२

तस्मात् सान्त्व प्रयोक्तव्यं दण्डमाधित्यताऽपि हि । फलञ्च जनयत्येवं न चाख्योद्विजते जनः ।

मुहुतेन हि सान्त्वस्य ज्ञातृण्य मधुरस्य च । सम्यगासेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ।

॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तः कृतवान् सर्वं यथा शक्रः पुरोधसा । तथा त्वमपि कैन्तेन सम्यगेतत् समाचर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं स्त्रिदह राजेन्द्र पालयन् पार्थिवः प्रजाः । प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्त्तिमाप्नोति श्रयती ।

॥ भीम उवाच ॥ व्यवहारेण शूद्रेण प्रजापालनतत्परः । प्राप्य धर्मञ्च कीर्त्तिञ्च लोकावाप्नोत्युभौ शूचिः । ११८३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेषुपः । एतत् प्रष्टो महाप्राज्ञ यथावदकुमर्हति ।

ये चैव पूर्वकथिता गुणस्ते पुरुषे प्रति । नैकस्मिन् पुरुषे स्मृते विद्यन्त इव मे मतिः ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् । दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्द्युतो गुणैः शूभैः ।

किन्तु सङ्केपतः शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभं । वक्ष्यामि तु यथाऽमात्यान् यादृशांश्च करिष्यामि ।

चतुरो ब्राह्मणान् वैश्यान् प्रगल्भान् क्षातकान् शूचीन् । क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः । ११८४

वैश्यान् विप्रेन सम्यगनेकविंशतिसङ्ख्याया । शीशं शूद्रान् विमोतांश्च शूचीन् कर्मणि पूर्वके ।

अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा । पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकं ।

श्रुतिस्मृतिप्रमाणयुक्तं विनीतं समदर्शिनं । कार्यं विवदमानानां सक्रमर्थैर्व्यलोक्य ।

वर्जितश्चैव व्यसनैः सुधौरेः सन्नभिर्भृशं । अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ।

ततः सम्प्रयेद्वेदाङ्गे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत् । अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा । ११८५

न चापि गूढं कार्यमेव पात्रं कार्योपपातकं । कार्ये खलु विपक्षे त्वां योऽधर्षसांशः पीडयेत् ।

विद्रवैषेव राष्ट्रने श्रेयसात् पक्षिणा इव । परस्वदेव सततं नैर्बिभीषीषेव सागरं ।

प्रजाः पालयतो सम्यगधर्षणेह भूपतेः । हार्दं भयं सम्भवति स्वर्गस्यास्य विश्वते ।

अथ योऽधर्षतः पाति राजामात्याऽथ वात्मजः । धर्षासने बलिद्युक्तो धर्ममूले नरधर्म ।

कार्यैर्विधकृताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः । आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्यथः सहपात्रिवाः ।

१११०

बलात्कृतानां बलिभिः क्षपणं वज्रं जल्पतां । नाथो वै भूमियो नित्यमनाद्यानां नृपो भवेत् ।

ततः साक्षिवत् साधु दैधवादकृतं भवेत् । असाक्षिकमनायं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ।

अपराधानुरूपं दण्डं पापेषु धारयेत् । विद्योजनैर्धर्मैर्ध्यानधनानथ बन्धनैः ।

विनयेचापि दुर्वृत्तान् प्रहारेरपि पार्थिवः । सान्त्वनापप्रदानेन शिष्टाश्च परिपालयेत् ।

राष्ट्रो बधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्तो बधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्षसङ्करिकस्य च ।

११११

सम्यक् प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विज्ञाप्यते । युक्तस्य वा मास्त्वधर्मो धर्म एव हि भास्यतः ।

कामकारेण दण्डं यः कुर्यादविचक्षणः । स इहाकीर्त्तिर्भयुक्तो मृतो नरकमृच्छति ।

न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमर्पयेत् । आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोक्षयित्वा वा ।

न तु हन्यादृपो जातु दूतं कस्याञ्चिदापि । दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत् सचिवैः सह ।

यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्भरतो नृपः । यो हन्यात्पितरस्तस्य भुण्क्तव्यमवाप्नुयुः ।

१११२

कुलीनः कुलसपत्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः । यथोक्तवादी सृतिमान् दूतः स्यात् सप्तभिर्गुणैः ।

एतैरेव गुणैर्धुक्तः प्रतीहारीऽस्य रक्षिता । शिरोरक्तस्य भवति गुणैरेतैः समन्वितः ।

धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः सन्धिविपश्चिको भवेत् । मतिमान् धनिमान् धीमान् रहस्यविनिगूहता ।

कुलीनः सत्त्वसम्यक् प्रज्ञोऽमात्यः प्रशस्यते । एतैरेव गुणैर्धुक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ।

ष्टुहयन्तायुधानाश्च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः । वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररन्ध्रवित् ।

१११५

विद्युत्समेत् परास्त्रेव विश्वेष्वेव न कस्यचित् । पुष्पेष्वापि हि राजेन्द्र विश्वास्तेन प्रशस्यते ।

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वन्तु मयाख्यातं तवानघ । अविश्वामो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति । कृतं वा कारयित्वा वा तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ वस्तव्यं यत्र कौन्तेय सपुत्रज्ञातिबन्धुना । न्याय्यं तत्र परिप्रदुं वृत्तिं गुप्तिश्च भारत ।

तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि दुर्गकर्मा विज्ञेयतः । श्रुत्वा तया विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः ।

११२०

वद्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् । सर्वसम्यग्प्रधानं यदाजल्यस्यापि सम्भवेत् ।

धुर्दुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मृदुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् ।

यत् पुरं दुर्गसम्यक् प्रान्यायुधसमन्वितं । दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलं ।

विदांसः शिल्पिना यत्र निषद्याश्च सुचिन्तिताः । धार्मिकस्य जने यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ।

उर्जस्विनरनागाश्वं चत्वारपणशोभितं । प्रसिद्धव्यवहारश्च प्रशान्तमकुतोभयं ।
 सुप्रभं शान्तनादश्च सुप्रशस्तिवेशनं । शूराक्यजनसम्पन्नं ब्रह्मघोषानुनादितं ।
 समाजोत्सवसम्पन्नं मदा पूजितदैवतं । वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ।
 तत्र कोषं बलं मित्रं व्यवहारश्च वर्द्धयेत् । पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्त्तयेत् ।
 भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत् । निचयान् वर्द्धयेत् सर्वसाया मन्त्रायुधालयान् ।
 काष्ठलोहपुष्पाङ्गारदारुद्रव्यास्त्रिवैषणान् । मन्त्रास्त्रेहवसाचौद्रमौषधपामनेव च ।
 शणं सर्वरसन्धान्यमायुधानि ब्रंशस्तथा । चर्म स्त्रायुं तथा वेचं मुञ्चवल्गवन्धनान् ।
 आशयासोदपानाश्च प्रभूतचलित्काराः । निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ।
 सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यैर्निकपुरोहिताः । महेश्वासाः स्वपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः ।
 प्रज्ञामेधाविनो दान्ता दद्यात् शूरा बलमुताः । कुलीनाः सत्सम्पन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ।
 पूजयेद्दार्मिकान् राजा निगृह्योदादधार्मिकान् । नियुज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु ।
 वाङ्मनभ्यन्तरश्चैव पौरजानपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ।
 चरान् मन्त्रश्च कोषश्च दण्डश्चैव विशेषतः । अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितं ।
 उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितं । पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ।
 ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं दिपतश्च निगृह्यता ।
 यद्व्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं स्त्रायुषोऽप्युदया । प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मबाधकं ।
 कृपणानायुद्वहानां विधवानाश्च योषिताः । योगक्षेमश्च दृष्टिश्च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैव भाजनभोजनं । सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ।
 आत्मानं सर्वकार्यार्थाणि तापसे राजमेव च । निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट सर्वदा ।
 सर्वार्थत्यागिनां राजा कुले जातं बलमुत । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ।
 तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याश्चिदापदि । तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दखवः ।
 तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्यादहीत च । न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ।
 अन्यः कार्यः क्षराद्रेषु परराद्रेषु चापरः । अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ।
 तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्राटवीक्षेषु यथा स्वविषये तथा ।
 ते कस्याश्चिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने । रात्रौ दधुर्व्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ।
 एव ते लक्षणेद्देशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्तितः । यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्यमर्हति ।
 इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्येषि राजधर्मानुशासनपर्येषि दुर्गपरीक्षायां षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ बुधिष्ठिर उवाच ॥ रात्रिगुप्तिश्च मे राजन् रात्र्यैव तु संघर्षं । सम्यग्निज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 ॥ भीम उवाच ॥ रात्रिगुप्तिश्च ते सम्यग्रात्र्यैव तु संघर्षं । हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ।
 पाम्यस्याधिपतिः कार्यो दशपाम्यास्तथाऽपरः । द्विगुणायाः शतस्यैवं सप्तस्य च कारयेत् ।

१२२५

१२२०

१२२०

१२२५

१२२०

यामेयान् यामदोषांश्च यामिकः प्रतिभावेयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपाद्यासौ स तु विंशतिपाद्य वै ।
 सोऽपि विंशत्यधिपतिर्दत्तं जानपदे जने । यामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
 यानि याम्याणि भोज्यानि यामिकस्तान्युपाश्रियात् । दशपक्षेन भर्त्सयित्वापि द्विगुणाधिपः ।
 यामं यामशताध्यवो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान्तं भरतश्रेष्ठ मुस्कीतं जनसङ्कुलं ।
 तच्च ज्ञानेकपायसं राज्ञो भवति भारत । शाखानगरमर्हन्तु सहस्रपतिरुत्तमः ।
 धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां सङ्ग्रामकृत्यं स्वाह्वामकृत्यञ्च तेषु यत् ।
 धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत् प्रपद्येदतन्त्रितः । नगरे नगरे वा स्वादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।
 उच्चैः स्थाने घोररूपो नचत्राणामिव यष्टः । भवेत् स तान् परिक्रामेत् सर्वमेव सभासदः ।
 तेषां वृत्तिं परिणयेत् कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चरः । जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ।
 रक्षाभ्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः । विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदं ।
 योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वर्णिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं सम्प्रेक्ष्य चासक्तः ।
 शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् । उच्चावचकरा दायाः महाराज्ञा युधिष्ठिर ।
 यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः । फलं कर्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
 फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित् सम्प्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्वातां कर्मणि भागिनौ ।
 समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेष्टाः सततं कराः । नास्त्रिद्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृणया ।
 ईहाद्वाराणि भ्रूयन् राजा सम्प्रीतिदर्शनः । प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादितं ।
 प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलं । वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राश्रमक्षीणमुद्धिना ।
 भूतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत । न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ।
 राश्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् । यो राश्रममुगृह्णाति परिरक्षणं स्वयं नृपः ।
 सञ्जातमुपजीवन् स लभते च महत् फलं । आपदर्यञ्च निर्यातं राजा न दद्वि विन्दते ।
 राश्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेषगतस्तथा । पौरजानपदान् सर्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
 यथाशक्त्यनुकम्येत् सर्वान् स्वल्पधनानपि । वाह्यं जगं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखं ।
 श्वं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाव्य ततः पुनः ।
 सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् । दयमापत् समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ।
 अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमः । श्रयो मे समुत्थाय वज्रभिर्दंष्ट्रभिः सह ।
 ददमात्मवधाथैव राश्रमिच्छन्ति बाधितुं । अस्यामापदि चोराणां सम्प्राप्ते दातुणे भये ।
 परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्वंश्चाहं भयक्षये ।
 नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्वरेयुर्बलादितः । कलत्रमादितः कृत्वा सर्वं वो विनशेदिति ।
 अपि चेत् पुत्रदारार्थमर्थसञ्चय द्रव्यते । मन्दामिवः प्रभविण पुत्राणामिव चोदये ।
 यथाशक्त्युपगृह्णामि राश्रस्वापीडया च वः । आपत्स्त्वैव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव ।

२९५

२९०

२९५

२९०

२९५

२९०

न प्रियं सततं कार्यं धनं कस्यासिदापदि । इति वाचा मधुरया क्षत्रण्या सोपचारया ।
 स्वर्गशीलभ्यवृत्तेयोगमाधाय कालवित् । प्रकारं भूतभरणं व्ययं सङ्गामतो भयं ।
 योगक्षेमस्य सम्पत्त्यु गोमिनः कारयेत् करं । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः ।
 तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वम् समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः ।
 गोमिनां पार्थ कर्त्तव्यः संविभागः प्रियाणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ।
 प्रभावयन्ति राष्ट्रस्य व्यवहारं क्षयिन्तथा । तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।
 दद्यावानप्रमत्तस्य करान् सम्प्रणयेन्मृदून् । सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु ।
 न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर ।

२२१४

२२१५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा राजा समर्थोऽपि केषार्थी स्थान्महामते । कथं प्रवर्त्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धिं यथाबलं । अनुश्रित्यात् प्रजा राजा धर्मार्थी तर्हि रतः ।

यथा तस्माच्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्माणि सर्वानि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत् ।

मधुदेहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपं । वत्सापेली दुहेचैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ।

२२१६

जलीकावत् पिवेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः । व्याघ्रीव च हरेत् पुत्रान् सन्दृशेन्न च पीडयेत् ।

यथा शल्यकवानासुः पदं धूयते सदा । अतीक्ष्णनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिवेत् ।

अल्पेनाल्पेन देयेन बह्वर्मानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः क्रमदृष्टिं समाचरेत् ।

दमयन्निव दम्भानि शस्त्रद्वारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्वम् प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ।

सकृत्पाशावकीर्णैस्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः ।

२२१७

तस्मात् सर्वसमारम्भा दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथामुख्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ।

ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्चितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ।

न चास्थाने न चाकाले करांस्त्रीभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ।

उपायान् प्रब्रवीम्येतन्न मे माथा विवर्जिता । अनुपायेन दमयन् प्रकीपयति वाजिनः ।

पानागारनिवेशाश्च वेद्याः प्रापणिकास्तथा । कुशीलवाः सक्तिवा ये चान्ये केषिदीदृशाः ।

२२१८

नियम्याः सर्वे एवैते ये राष्ट्रस्योपघातकाः । एते राष्ट्रभित्तिघ्नो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ।

न केनचिद्यचित्तव्यः कश्चित् कस्यासिदापदि । इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तात्प्रनुना कृता ।

सर्वे तथाऽनुजीवेयुर्न कुर्युः कर्ष्यं चेदिह । सर्वे एव इमे लोका न भवेयुरसंशयं ।

प्रभुर्नियामने राजा य एतान्न नियच्छति । भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ।

भोक्ता तस्य तु पापस्य सकृत्तस्य यथा तथा । नियन्तव्याः सदा राज्ञा पापा ये ह्युर्नराधिप ।

२२१९

कृतपापस्त्वसौ राजा य एतान्न नियच्छति । यथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्रुते ।

स्थानान्येतानि संयम्य प्रसज्जे भूतिनाशनः । कामप्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ।

मद्यमांसपरस्त्रानि तथा दारा धनानि च । आहरेद्रागवशगतया शास्त्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 आपद्येव तु याचेरन् येषां नास्ति परियहः । दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्वनुक्रोशाद्वाप्यत्र तु ।
 मा ते राष्ट्रे याचनका भूवन्मा चापि दृश्यवः । एषां दातार एवैते नैते भूतस्तु भावकाः ।
 ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्द्धयन्ति च ये प्रजाः । ते ते राष्ट्रेषु वर्त्तन्ता मा भूतानामभावकाः ।
 दण्ड्यास्ते च महाराज धनादानप्रयोजकाः । प्रयोगं कारयेद्युक्तान् यथा बलिकरास्तथा
 कृषिगोरक्षवाणिज्यं यचान्यत् किञ्चिदीदृशं । पुरुषैः कारयेत् कर्म वज्रभिः कर्मभेदतः ।
 न रक्षेत् कृषिगोरक्षवाणिज्यश्चाप्यनुष्ठितः । संशयं सभते किञ्चित्तेन राजा विगृह्यते ।
 धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाः स्वादनभोजनैः । वक्तव्यास्यानुगृहीष्वं प्रजाः सह मयेति वै ।
 अङ्गमेतन्महद्राज्यं धनिनो नाम भारत । ककुदं सर्वभूतानां धनस्यो नात्र संशयः ।
 प्राज्ञः शूरो धनस्त्वस्रस्वामी धार्मिक एव च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांसापि रक्षति ।
 तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव । सत्यमार्ज्जवमक्रोधमानृशंस्तस्य पालय ।
 एवं दण्डश्च कौपञ्च मित्रं भूमिश्च सख्यसि । सत्यार्ज्जवपरो राजन्मित्रकौपञ्चकान्वितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टाशोतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ भोञ्ज उवाच ॥ वनस्पतीन् भक्ष्यफलान् चिन्दुर्विषये तव । ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाङ्गमनोविणः ।
 ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तश्च भुञ्जीरन्नितरे जनाः । न ब्राह्मणापराधेन हरेदन्यः कथञ्चन ।
 विप्रश्चेत्यागमातिष्ठेदात्मार्थं वृत्तिकर्षितः । परिकल्प्याऽस्य वृत्तिः स्यात् सदारस्य नराधिप ।
 स चेन्नापनिर्वर्त्तत वाच्या ब्राह्मणसंसादि । कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति ।
 असंशयं निर्वर्त्तत न चेदच्छत्यतः परं । पूर्वं परोचं वर्त्तव्यमेतत् कौन्तेय शान्ततं ।
 आङ्गरेतज्जना ब्रह्मन् न चैतत् अहं धाम्यहं । निमग्नश्च भवेद्भोगैरवृत्ता चेत्तदाचरेत् ।
 कृषिगोरक्षवाणिज्यं लोकानामिह जीवनं । ऊर्द्ध्वैव चयी विद्या सा भूतान् भावयत्युत ।
 तस्यां प्रपतमानायां ये सुसुप्तपरिपन्थिनः । दस्यवस्तद्विधायैव ब्रह्मा कल्पमयाञ्जितं ।
 शत्रून् जय प्रजा रचः जस्र कतुभिर्नृप । युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवमन्दन ।
 संरक्ष्यान् पालयेद्राजा स राजा राजसत्तमः । ये केचित्ताञ्च रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ।
 सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर । तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मनुष्यानिव मानवः ।
 आन्तरेभ्यः परावृत्तन् परेभ्यः पुनरान्तरान् । परान् परेभ्यः खान् खेभ्यः सर्वान् पालय नित्यदा ।
 आत्मानं सर्वतो रक्षन् राजा रक्षेत् मेदिनीं । आत्ममूलमिदं सर्वमाङ्गैर् विरुधो जनाः ।
 किं किद्रं कोऽनुसङ्गो मे किं वाऽस्त्वविनिपातितं । कुतो मामाश्रयेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ।
 अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । गुप्तैस्त्वारैरनुमतेः प्रियवीमनुधारयेत् ।
 जानीयुर्यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । कश्चिद्रेषेज्जनपदे कश्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ।
 धर्मज्ञानं धृतिमतां सद्गुरुभिरालाभितम् । राष्ट्रे तु येन जीवन्ति ये तु राज्ञो न जीविनः ।

२२२५

२२२६

२२२७

२२२८

२२२९

अमात्यानाञ्च सर्वेषां मन्त्रस्थानाञ्च सर्वशः । ये च त्वामिप्रशंसन्त्युर्निन्देयुश्च वा पुनः ।
सर्वान् सुपरिणीतांस्तान् कारयेथा युधिष्ठिर । एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुं ।
मित्रामित्रमयो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तुल्यबाहुवसानाञ्च तुल्यानाञ्च गुणैरपि । कथं स्यादधिकः कश्चित् स च भुञ्जीत मानवान् । ४८४

॥ भीष्म उवाच ॥ यत्परा ह्यक्षरानद्युरदंष्ट्रान् दंष्ट्रिणस्तथा । आशीविष इव कुट्टा भुजगान् भुजगा इव ।

एतंभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात् सदा शत्रोर्युधिष्ठिर । भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमादतः ।

कश्चित् वर्णिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ति करार्हिताः । क्रीणन्तो बह्वनाऽल्पेन कान्तारकृतविश्रमाः ।

कश्चित् कृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः । ये बहन्ति धुरं राष्ट्रां ते तरन्तीतरानपि ।

इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा । मानुषैरगरगरांसि वयंसि पञ्चवस्तथा ।

एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राष्ट्रां गुप्तिश्च भारत । एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राष्ट्रगुप्ते ऊननवनेऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ यामङ्गिराः सत्तधर्मानुतथो ब्रह्मवित्तमः । मान्वाचे यौवनाश्चाय प्रीतिमानभ्यभाषत ।

स यथाऽनुशशाभैरनुतथो ब्रह्मवित्तमः । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ।

॥ उतथ्य उवाच ॥ धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु । मान्वातरिति जानोहि राजा लोकस्य रक्षिता ।

राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वाथैव कल्पते । स चेदधर्मश्चरति नरकाथैव गच्छति ।

धर्मो तिष्ठति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति । तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवोपतिः ।

राजा परमधर्मात्मा सखीवान् धर्मो उच्यते । देवाश्च गेहाङ्गञ्चन्ति धर्मो नास्तीति शिष्यते ।

स्वधर्मो वर्त्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते । तदेव मङ्गलं लोकः सर्वः समनुवर्त्तते ।

उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्त्तते महान् । भयमाङ्गद्विवाराचं यदा पापो न वार्यते ।

ममेदमिति नैवेतत् साधूनां तात धर्मतः । न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ।

नैव भार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनं । सन्दृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ।

देवाः पूजां न जानन्ति न स्वधा पितरस्तदा । न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ।

न वेदानधिगच्छन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः । न यज्ञांस्तप्यते विप्रा यदा पापो न वार्यते ।

वृद्धानामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलं । मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ।

उभौ लोकः वभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयं । अस्मज्जन् सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ।

यस्मिन् धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते । यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ।

वृषो हि भगवान् धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलं । वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् ।

धर्मो वर्द्धति वर्द्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा । तस्मिन् ह्रसति हीयन्ते तस्माद्धर्मं न सोपयेत् ।

धनत् स्ववति धर्मो हि धारणादेति निश्चयः । अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ।

प्रभवत्यै हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयम्भुवा । तस्मात् प्रवर्त्तयेद्धर्मं प्रजः नृपहकारणतः ।

तस्माद्भि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठतरः कृतः । स राजा यः प्रजाः शान्तिं साधुकृत् पुरुषवैभः ।
 कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय । धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ।
 धर्मस्य ब्राह्मणो यो नित्यस्मृतात्तान् पूजयेत् सदा । ब्राह्मणानाञ्च मान्धातः कुर्यात् कामानमत्सरी ।
 तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः सञ्चार्यते भयं । मित्राणि न च वर्द्धन्ते तद्याऽमित्रीभवन्त्यपि ।
 ब्राह्मणानां सदाऽसुखाद्वाङ्मादैरोचनो बलिः । अथाऽस्माच्छीरपाकामयाऽस्मिन्नासीत् प्रतापिनी । ४८८५
 ततस्तस्मादपाकस्य साऽगच्छत् पाकशासनं । अथ सोऽन्वपतत् पश्चात् त्रियं दृष्ट्वा पुरन्दरे ।
 एतत् फलमसूयाया अभिमानस्य वा विभो । तस्माद्बुध्यस्व मान्धातस्मी त्वां जह्यात् प्रतापिनी ।
 दर्पो नाम त्रियः पुत्रो जज्ञे ऽधर्मादिति श्रुतिः । तेन देवासुरा राजनीताः सुबहवो व्ययं ।
 राजर्वयस्य बहवस्तथा बुध्यस्व पार्थिव । राजा भवति तं जित्वा दासत्वेन पराजितः ।
 स यथा दर्पमहितमधस्य नानुवेवसे । तथा वर्त्तस्व मान्धातश्चिरं चेत् स्थातुमिच्छसि । ४८८६
 मत्तात् प्रमत्तात् पाषण्डादुन्मत्ताञ्च विशेषतः । तदभ्यासादुपावर्त्तं संक्षितानाञ्च सेवनात् ।
 निगृह्यतादमात्याञ्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः । पर्वतादिषमाहुर्गाङ्गस्तिनोऽभ्यात् सरोरुपात् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तः स्यान्नक्तस्यार्थ्याञ्च वर्जयेत् । अत्यागस्याभिमानञ्च दर्शं क्रोधञ्च वर्जयेत् ।
 अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीवासु स्त्रैरिषोऽथ च । परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्नैद्युनं नृप ।
 कुलेषु पापपरंशं जायन्ते वर्णसङ्करात् । अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतवः । ४८८७
 एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति । तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्त्तितव्यं प्रजाहिते ।
 क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः सञ्जायते महान् । अधर्माः सम्प्रवर्द्धन्ते प्रजासङ्करकारकाः ।
 अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते । अवृष्टिरिति दृष्टिश्च व्याधिस्याप्याविशेत् प्रजाः ।
 नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहाः घोरान्नाद्यागते । उत्पातास्तान् दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ।
 अरुचितात्मा यो राजा प्रजास्यापि न रक्षति । प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽनु विनश्यति । ४८८८
 द्वावाददाते ह्येकस्य दधोः सुबहवोऽपरे । कुमार्यः सम्प्रलुप्यन्ते तदाऽङ्गमृपदूषणं ।
 ममेदमिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठति । त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उत्तम्यगीतासु नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ उत्तम्य उवाच ॥ कालवर्षी च पर्वण्यो धर्मसारी च पार्थिवः । सन्ध्यादेवो भवति सा बिभर्त्ति सुखं प्रजाः ।
 यो न जानाति निर्हन्तुं वस्त्राणां रजको मलं । रक्तानां वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ।
 एवमेतद्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशां तथा । गृह्णन्त्यहोर्थां वर्षाणां नानाकर्मस्यवस्थितः । ४८८९
 कर्म गृह्णे ह्यपिर्वैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि । ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यश्चापि द्विजातिषु ।
 तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनं । शीलदोषान् विनिर्हन्तुं स पिता च प्रजापतिः ।
 कृतं जेता द्वापरञ्च कलियुगं भरतर्षभ । राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ।
 चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रममेव च । सर्वं प्रमुञ्चते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ।

अग्निचेता च यो विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः । सर्वे एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

३४९

राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः । धर्मात्मा यः स कर्त्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ।

राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा । समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युद्वाश्चतरङ्गहृभाः । अधर्माभूते नृपतौ सर्वे शीदन्ति जन्तवः ।

दुर्बलार्थं बलं दृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते । अवलन्तु मनुजान् यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं ।

यत्र भृतं सम्भजते ये च भूतास्तदन्वयाः । अधर्माख्ये हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव ।

३५४

दुर्बलस्य च यश्चलुर्भूतिराशीविषस्य च । अविषह्यतमं मन्ये मास्य दुर्बलमासदः ।

दुर्बलांस्त्रात बुध्यथा नित्यमेवाविमानितान् । मा त्वां दुर्बलचक्षुषि प्रदहेद्युः सवान्धवं ।

न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित् प्ररोहति । आमूलं निर्देहत्येव मास्य दुर्बलमासदः ।

अवलं वै बलात् श्रेयो यथातिबलबहलं । बलस्यावलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ।

विमानिता हतः क्रुष्टस्त्रातारश्चेन्न विन्दति । अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति मराधिपं ।

३५०

मास्य तात बले क्षित्वा भुङ्क्षीया दुर्बलं जनं । मा त्वां दुर्बलचक्षुषि दहन्त्यग्निरिवाश्रयं ।

यानि मिथ्याभिज्ञानां पतन्त्यभूणि रोदतां । तानि पुत्रान् पश्यन् प्रन्ति तेषां मिथ्याभिज्ञसनात् ।

यदि नात्मनि पुत्रेषु न सेतु पौत्रेषु नृपेषु । न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ।

यत्राबलो बध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति । महान् देवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ।

युक्ता यदा जनपदा भिषन्ते ब्राह्मणा इव । अभीष्टं भित्तरूपेण राजानं प्रन्ति तादृशाः ।

३५५

राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः । अनयेनोपवर्त्तन्ते तद्राज्ञः किञ्चिदमहत् ।

यदाऽयुक्ता नयन्त्यर्थान् कामादर्थवशेन वा । कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैश्वर्षमहत् ।

महान् दृष्टो जायते वर्द्धते च तस्मैव भूर्तानि समाश्रयन्ति । यदा दृक्स्थित्यते दह्यते च तदाश्रया अग्निः ॥

भवन्ति ।

यदा राष्ट्रे धर्ममग्रं चरन्ति संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः । तैरेवाधर्मस्वरितो धर्ममोहाकूणं जघ्नात् सुहृतं दुष्कृतं वा ।

यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति सतां कलिर्भिन्दते तत्र राक्षः । यदा राजा शास्ति मरानश्विष्टांस्तदा राज्यं वर्द्धते भूमिपस्य ।

३५९

यस्यामात्यान्मानयित्वा यथाहं मन्ये च युद्धे च नृपो नियुज्यात् । विवर्द्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य भुङ्क्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ।

यथापि सुकृतं कर्म वाचस्मैव सुभाषितां । समीक्ष्य पूजयन् राजा धर्ममाप्नोत्यनुत्तमं ।

संविभज्य यथा भुङ्क्ते नामात्मानवमन्यते । विहन्ति बलिनं दृष्टं स राज्ञो धर्म उच्यते ।

जायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा । पुत्रस्यापि न मृष्येच स राज्ञो धर्म उच्यते ।

संविभज्य यदा भुङ्क्ते नृपतिर्दुर्बलाःश्वरान् । तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ।

३६१

यदा रक्षति राज्ञाणि यदा दख्यन्पोहति । यदा जयति सङ्ग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहतेन वा । प्रियस्यापि न मृत्युमेव स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरक्षति । भिनन्ति च न मर्त्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 यदा प्रदक्षिणैर्धैर्यैर्यजते अङ्गयाऽन्वितः । कामदेवावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 कृपणानाथवृद्धानां यदाऽभु परिमार्ज्यति । हर्षं सञ्जनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 विवर्द्धयति मित्राणि तथाऽरीन्नापकर्षति । स्मययति साधून्सु स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 सत्यं पालयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति । पूजयेदतिधीन् मृत्यान् स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्थातां प्रतिष्ठितौ । अस्मिन् लोके परे चैव राजा स प्राप्नुते फलं ।
 यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः । संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छन् पातुकः ।
 अलिकपुरोहितासाध्यान् सत्कृत्यान्वमन्य च । यदा सन्यक् प्रसृज्यति स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 यमो यच्छति भूतानि सर्वार्थेषुवाविशेषतः । तथा राज्ञाऽनुकृत्तव्यं यन्मया विधिवत् प्रजाः ।
 सहस्राक्षेण राजा हि सर्वार्थेषुवाविशेषतः । स पश्यति च यं धर्मं स धर्मः पुरुषधर्म ।
 अप्रमादेन शिषेयाः कर्मा बुद्धिं धृतिं मतिं । भूतानां सत्त्वजिज्ञासा साध्वसाधु च सर्वदा ।
 सङ्ग्रहः सर्वभूतानां दानञ्च मधुरं वचः । पौरजानपदासौह गोपय्यास्ते यथासुखं ।
 न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुं । भारो हि सुमहंस्तात राज्यं नाम मुदुष्करं ।
 तदण्डविभ्रपः प्राज्ञः प्रहूरः शक्नोति रक्षितुं । न हि शक्यमदण्डेन क्लोवेनावुद्धिनाऽपि वा ।
 अभिरूपैः कुले जातैर्द्वैर्धैर्मैर्धैर्जुष्टैः । सर्वो बुद्धीः परोवेयास्तापसाश्रमिणामपि ।
 अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परं । स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनङ्क्ष्यति ।
 तस्मादर्थान् कामान् धर्म एवोत्तरोऽभवत् । अस्मिन् लोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ।
 त्यजन्ति दारान् पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः । सङ्ग्रहश्चैव भूतानां दानञ्च मधुरा च वाक् ।
 अप्रमादश्च शौचञ्च राज्ञो भूतिकरं महत् । एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादियाः ।
 अप्रमत्तो भवेद्राजा क्षिप्रदर्शी पराक्रमी । नास्य क्षिप्रं परः पश्येत्क्षिप्रेषु परमन्वियात् ।
 एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च । राजर्षिणाञ्च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ।
 तत् कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितं । आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमग्राह्य भरतधर्म ।
 धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत । देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्त्तयन्ति महौजसः ।

१४०

२४४

२४०

२४५

२४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उत्तरखण्डोत्तमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मो स्थातुमिच्छन् राजा वर्त्तत धार्मिकः । पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धोमता ।

राजा वसुमना नाम ज्ञानवान् धृतिमान् शुचिः । महर्षिं परिपश्यन् वामदेवं तपस्विनं ।
 धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्भगवन्नुशाधि मां । येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न होयेयं स्वधर्मातः ।
 तमब्रवीदामदेवस्तेजस्वी तपताम्बरः । हेमवर्णं सुखासीनं ययातिमिव नाज्जवं ।
 ॥ वामदेव उवाच ॥ धर्ममेवानुवर्त्तस्व न धर्मोद्दिश्यते परं । धर्मो स्थिता हि राजानो जयन्ति वृथिवीमिमां ।
 अर्थसिद्धेः परं धर्मो मन्यते सोमहीपतिः । सताञ्च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते ।
 अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्त्तते । क्षिप्रमेवापयतिोऽस्मादुभौ प्रथममधमौ ।
 असत्यापिष्ठसचिवो बध्ने लोकस्य धर्मम् । सदैव परिवारेण क्षिप्रमेवावधीदति ।
 अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकृत्यनः । अपि सर्वं महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ।
 अथाददानः कल्याणमनस्युर्जितेन्द्रियः । वर्द्धते मतिमाप्नोति स्तोत्राभिरिव सागरः ।
 न पूर्णेऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः । बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ।
 एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता । एतानि शृण्वन् स्वभते यशः कीर्तिं श्रियः प्रजाः ।
 एवं यो धर्मसंरक्षी धर्मार्थपरिचिन्तकः । अर्थान् समीक्ष्य भजते स भुवं महदश्रुते ।
 अदाता ह्यनतिस्नेहा दण्डेनावर्त्तयन् प्रजाः । साहसप्रकृतो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ।
 अथ पापकृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् । अकीर्त्त्याऽभिसमायुक्तो भूया नरकमश्रुते ।
 अथ मानयितुर्दातुः क्षुद्राक्षश्च वशवर्त्तिनः । व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ।
 यस्य नास्ति गुरुधर्मो न चान्यानपि पृच्छति । सुखतन्त्राऽर्थलाभेषु न चिरं सुखमश्रुते ।
 गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षितः । धर्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमश्रुते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासुदिनवतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ वामदेव उवाच ॥ यत्राधर्मो प्रणयते दुष्कले बलवत्तरः । तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ।
 राजानमनुवर्त्तन्ते पापं पापप्रवर्त्तकं । अविनीतमनुव्यन्तत् क्षिप्रं राई विनश्यति ।
 यदृत्तमुपजीवन्ति प्रकृतिस्त्वस्य मानवाः । तदेव विघ्नमस्वस्य स्वजगोऽपि न मृष्यते ।
 साहसप्रकृतिर्यत्र किञ्चिदुत्पन्नमाचरेत् । अशास्त्रलक्षणे राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ।
 योऽत्यन्ताचरितो वृत्तिं चक्षियो नानुवर्त्तते । जितानामजितानाञ्च क्षत्रधर्मोदपैति सः ।
 द्विपन्नं कृतकल्याणं गृहीत्वा नृपतिं रणे । यो न मानयते देवात् क्षत्रधर्मोदपैति सः ।
 शक्तः स्यात् समुखो राजा कुर्यात् कारुण्यमापदि । प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः ।
 अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियश्चरेत् । न चिरेण प्रियः स स्यात् योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ।
 मृषावादं परिचरेत् कुर्यात् प्रियमयाचितः । न च कामान्न संरक्षाम् देवाद्धर्ममुत्सृजेत् ।
 नापचपेत प्रश्नेषु नाविभाष्यां गिरं सृजेत् । न त्वरेत न चासूयेत् तथा संवृत्तते परः ।
 प्रियेणातिभृशं हृद्येदप्रियेण च संश्वरेत् । न तथेदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुसरन् ।
 यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः । तस्य कर्माणि सिध्यन्ति न च सन्दय्यन्ते श्रिया ।

२५५

२५०

२५५

२५०

२५५

२५०

निवृत्तं प्रतिकूलेषु वर्त्तमानमनुप्रिये । भक्तं भजेत नृपतिः सदैव सुसमाहितः ।
 'प्रप्रकीर्णैर्द्रियग्राममत्यन्तानुगतं शृचिं । शक्तश्चैवानुरक्तश्च युष्माकमहति कर्मणि ।
 एवमेतैर्गुणैर्धुक्ता योऽनुरज्यति भूमिपं । भर्तुरयैष्वप्रमत्तं नियुष्मादर्थकर्मणि ।
 मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्थचरितं शठं । अनतीतोपधं हिंसं दुर्बुद्धिमवज्जमुतं ।
 त्यक्तादात्तं मधुरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरं । कार्यं महति युष्मानो हीयते नृपतिः प्रिया ।
 रचितात्मा च यो राजा रक्ष्यान् यश्चानुरजति । प्रजासु तस्य वर्द्धन्ते भुवश्च महदश्रुते ।
 ये केचिद्भूमिपतयः सर्व्यास्मान्बलेष्येत् । सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजाऽतिरिच्यते ।
 अपहृत्य बलस्यस्य दूरस्थोऽस्मीति नाशयेत् । श्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ।
 दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः । अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवन्तराः ।
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् । आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ।
 मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयं । तस्माद्भूमे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
 रक्ष्याधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनं । मन्त्रचिन्ता सुखं काले पञ्चभिर्व्यर्द्धते मही ।
 एतानि यस्य गुणानि स राजा राजसत्तमः । सततं वर्त्तमानोऽत्र राजा धत्ते महीमिमं ।
 नैताव्येकेन शक्यानि सातत्येनानुवीक्षितुं । तेषु सर्वं प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते चिरं महीं ।
 दातारं संविभक्तारं माद्विपगतं शृचिं । असन्त्यक्तमनुष्यश्च तं जनाः कुर्वन्ते नृपं ।
 घसु निःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत् प्रतिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ।
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान् मृष्यते । शृणोति प्रतिकूलानि सर्वदा विमना इव ।
 अग्राम्यचरितं हृत्तिं यो न सेवेत नित्यदा । जितानामजितानाञ्च लक्षधर्मादपैति सः ।
 निगृहीतादमात्याश्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः । पर्वतादिषमादुर्गाद्धस्तिनोऽन्यात् सरोस्रपात् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तः सन् रचेदात्मानमेव तु । मुख्यानमात्यान् यो हित्वा निहीनान् कुरुते प्रियान् ।
 स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्त्तौ न विन्दति । यः कल्याणगुणान् ज्ञातोन् देवान्नोपबभूषति ।
 अदृढात्मा दृढक्रोधः स मृत्योर्वर्षते ऽन्तिके । अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदयस्य प्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्यास्त्रिं यशसि तिष्ठति । नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संश्वरेत् ।
 प्रिये नातिभृशं तिष्ठेद्युज्येत शूभकर्मणि । के वाऽनुरक्ता राजानः के भयात् समुपाश्रिताः ।
 मध्यश्लेष्मादाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् । न जातु बलवान् भूत्वा दुर्बलं विश्वसेत कश्चित् ।
 भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः । अपि सर्वगुणैर्धुक्तं भर्तारं प्रियवादिनं ।
 अनिद्रुह्यति पापात्मा न तस्माद्विश्वसेज्जमात् । एवं राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाङ्गवः ।
 मनुष्यविषये युक्ता हन्ति शत्रून्नुत्तमान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चित्रवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥
 ॥ वामदेव उवाच ॥ अयुद्धेनैव विजयं वर्द्धयेदमुधाधिपः । जघन्यमाङ्गव्विजयं युद्धेन च नराधिप ।

न चाप्यलब्धं लिखेत मूलेनातिदृढे सति । न हि दुर्म्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ।

यस्य स्फीतो जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः । सम्पुष्टः पुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ।

यस्य धोधाः सुसन्तुष्टाः सन्विताः स्रूपधाः स्थिताः । अस्मेनापि स दक्षिण महीं जयति पार्थिवः ।

२५२५

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दद्यात्तवः । सधना धान्यवन्तस्य दृढमूलः स पार्थिवः ।

प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः । तदा लिखेत मेधावी परभूमिधान्युत ।

भोगेषूद्यमानस्य भूतेषु च दद्यात्तवः । वर्द्धते त्वरमाणस्य विजयो रक्षितात्मनः ।

तत्तेदात्मानमेवं स वर्णं परशुना यथा । यः सम्यग्वर्त्तमानेषु स्त्रेषु मिथ्या प्रवर्त्तते ।

नैवद्विषन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः । क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य देष्टा न विद्यते ।

२५३०

यदार्थजनविदिष्टं कर्म तत्राचरेद्बुधः । यत्कल्याणमभिधायिन्स चात्मानं निधोजयेत् ।

नैवमन्येऽवजानन्ति नात्माना परितप्यते । हृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुभूयति ।

इदं वृत्तं मन्येषु वर्त्तते यो महीपतिः । उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत् छतवानृपः । तथा कुर्वीस्वमयेतौ लोकौ जेता न संशयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि । कस्यस्य विजये धर्मो ह्येतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः । ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा

मम धर्मबलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ । ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ।

ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येरन् कथञ्चन । सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्षन्त्या नराधिपाः ।

अशस्तं क्षत्रियं मत्वा शस्तं गृह्णात्यथापरः । चाणायाप्यसमर्थन्तं मन्यमानमतीव च ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपब्रजेत् । कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

२५४०

॥ भीष्म उवाच ॥ नैवासन्नद्धकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे । एक एकेन योध्यस्य विस्मजेदक्षमं यथा ।

स चेत् सन्नद्ध आगच्छेत् सन्नद्धव्यं ततो भवेत् । स चेत् समैन्य आगच्छेत् समैन्यस्तमयाह्वयेत् ।

स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या प्रतियोधयेत् । अथ चेद्धर्मेतो युध्येद्धर्मेणैव निवारयेत् ।

नाश्चेन रथिनं यायादुदिद्याद्रथिनं रथी । व्यसनेन प्रहर्त्तव्यं न भीताय जिताय च ।

दपूर्वक्षिता न कर्णी स्यादसतमितदायुधं । यथार्थमेव योद्धव्यं न क्रुध्येत जिघांसतः ।

२५४५

निघ्राणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथञ्चन । भग्नशस्त्रो विपन्नस्य हतज्यो हतवाहनः ।

चिकित्स्य स्यात्स्वविषये प्रथिा वा खगृहे भवेत् । साधूनान्तु यदा भेदात् साधुस्त्रेह्वासनी भवेत् ।

निर्ब्रणश्च स भोक्तव्य एष धर्मः सनातनः । तस्माद्धर्मेण योद्धव्यमिति स्वाधुम्बुवोऽब्रवीत् ।

सत्सु नित्यं सतां धर्मन्तमास्थाय न नाशयेत् । यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो धर्मसङ्गरः ।

आत्मानमात्मना हन्ति पापो निजतिजीविनः । कर्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जयेत् ।

२५५०

पुष्पेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्षण । नाधर्माखरितो राजन् सद्यः फलति गौरिव ।
मूलानि च प्रशास्त्राश्च दहन् समधिगच्छति । पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहस्यति ।
स वर्द्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्यति । न धर्मोऽस्तीति मन्थानः शुचीनवहस्रजिव ।
अग्रहधानश्च भवेद्दिनाशमुपगच्छति । सम्प्लेष्टो वारुणैः पात्रैरमर्त्य इव मन्यते ।
महादृतिरिवाधातः सुकृतेनैव वर्त्तते । ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः । ४८५
अथैनमभिनन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्रयि । तस्माद्धर्मेण विजयं कोपं लिप्सेत भूमिपः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते पञ्चमवर्गोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः । अधर्माविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिपः ।
अधर्मायुक्तो विजयो ह्यधुर्वीऽस्त्वय्य एव च । सादयत्येष राजानं महीञ्च भरतर्धभ ।
विशीर्णकवचञ्चैव तवास्तीति च वादिनं । कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिसयेत् ।
बलेन विजितो यस्य नतं युध्यत भूमिपः । संवत्सरं विप्रणयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् । ४८६
नार्व्याक् संवत्सरात् कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहता । एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत् सहसा हृतं ।
न तु बध्यधनं तिष्ठेत् पितृयुग्माङ्गणाः पयः । युष्मोरश्वयनदुहः क्षन्त्ये वा तदा भवेत् ।
राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते । नान्यो राजानमभ्यसेदराजन्यः कथञ्चन ।
अनीकयोः संहतयोर्धदोयाद्वाङ्गणाऽन्तरा । शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ।
मर्यादां शायतीं भिन्याद्वाङ्गणं योऽभिलक्षयेत् । अथ चेक्ष्येदेव मर्यादां क्षत्त्रियब्रुवः । ४८७
अमङ्ग्लेयस्तदूर्द्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि । यस्तु धर्माविलोपेन मर्यादाभेदेन च ।
तां वृत्तिं नानुवर्त्तेत विजिगीषुर्माहीपतिः । धर्मलब्ध्वाङ्घ्रि विजयाक्लाभः कोऽभ्यधिको भवेत् ।
सहसाऽनार्यभूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् । सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ।
भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः । अमित्रास्तमुपासीरन् व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि । सन्तुष्टाः सर्व्वतो राजन् राजव्यसनकाङ्क्षिणः । ४८८
नामित्रो विनिकर्त्तव्यो नातिच्छेद्यः कथञ्चन । जीवितं ह्ययतिच्छिन्नः सन्ध्यजे च कदाचन ।
अन्तेनापि च संयुक्तस्तुत्येव नराधिपः । शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बभूव मन्यते ।
यस्य स्फीता जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः । सन्तुष्टभृत्यसचिवो बृढमूलः स पार्थिवः ।
क्षत्रिकपुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतसत्तमाः । पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकविदुच्यते ।
एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तमः । अनेन चेन्द्रविषयं विजिगीषन्ति पार्थिवाः । ४८९
भूमिवर्द्धं ध ' राजा जित्वा राजन्महाहवे । अपि चान्नौषधीः शशदाजहार प्रतर्दनः ।
अग्निहोत्राग्निषेष्ठ हविर्भोजनमेव च । आजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत् ।
स राजकाणि राष्ट्राणि नाभोगो दक्षिणं ददौ । अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच तापसार्थाश्च भारत ।
उत्तावचानि वित्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर । आसन्नाज्ञां पुण्डरीकां सर्व्वतन्मम रोचते ।

सर्वविधातिरेकेण जयमिच्छेन्महीपतिः । न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।

२५८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्षत्रधर्माद्धि पापीयान् न धर्मोऽस्ति नराधिप । अपयानेन युद्धेन राजा हन्ति महाजनं ।

अथ स्वकर्माणां केन लोकान् जयति पार्थिवः । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नियहेण च पापानां साधूनां सङ्गहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ।

उपरुन्वन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य बद्धवन्ति पुनः प्रजाः ।

अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः । अनुपहाय भूतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ।

२५८१

यथैव चेन्निर्याता निर्यातुं चेन्नमेव च । हिनस्ति धान्यं कणश्च न च धान्यं विनश्यति ।

एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो भ्रन्ति बन्धाननेकधा । तस्मैषा मिष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ।

यो भूतानि धनाक्रान्था बधात् क्रोशाच्च रक्षति । दस्युभ्यः प्राणदानात् स धनदः सुखदेो विराट् ।

स सर्वयज्ञैरीजानो राजाऽद्याभयदक्षिणः । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकतां ।

ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽरिभिः सत्य युध्यति । आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्ददक्षिणः ।

२५८२

अभीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृह्य शरांस्तथा । न तस्मात्तिदग्धाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ।

तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिन्दन्ति संयुगे । तावतः सोऽश्रुते लोकान् सर्वकामदुहोऽजयान् ।

यदस्य रुधिरं गाचादाहवे सम्प्रवर्त्तते । सह तेनैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः । तेन तेन तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ।

पृष्ठतो भीरवः सङ्क्षो वर्त्तन्ते धर्मपूरुषाः । शूराश्चरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनं ।

२५८३

यदि शूरस्तथा चेमे प्रतिरक्षेद्यथा भये । प्रतिरूपं जनें कुर्यान्न च तद्वर्त्तते तथा ।

यदिते कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैव तं । युक्तं न्याय्यञ्च कुर्युस्ते न च तद्वर्त्तते तथा ।

पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदनरं । सङ्ग्रामेऽनोकवेलायामुत्कृष्टेऽभिपतन्मृत ।

पतत्यभिमुखः शूरः परान् भीरुः पलायते । आस्त्राय स्वर्गमध्वानं सहायान् विषमे त्यजेत् ।

मास्र तांस्तादृशांस्तात जमिष्ठाः पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हिला स्वस्तिमन्तो गृहान् ययुः ।

२५८४

अस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः । त्यागेन यः सहायानां खान् प्राणांस्तातुमिच्छति ।

तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्व्या दहेयुर्व्या कटाग्निना । पशुवन्मारयेयुर्व्या क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः ।

अधर्माः क्षत्रियस्यैव यच्छ्रयामरणं भवेत् । विस्मजन् स्नेहमूत्राणि कृपणं परिदेवयन् ।

अविचिन्तेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ।

न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते । शौण्डीराणामशौण्डीर्यमधर्मं कृपणञ्च तत् ।

२५८५

इदं दुःखं महत्कष्टं पापीय इति निष्ठवन् । प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्यामनुशोचयन् ।

अरोगाणां स्पृहयते मुञ्चर्धृत्यमपीच्छति । वीरो दृष्टोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ।

रणेषु कदमं कृत्वा घातिभिः परिवारितः । तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्षिप्तः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ।

शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशं । हन्यमानानि गात्राणि परैर्भवावबुध्यते ।
स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकतां ।
सर्वोपायैरणमुखमातिष्ठस्यक्तजीवितः । प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः वृष्टमदर्शयन् ।
यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः । अक्षयान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न सेवते ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

२१९०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनां । भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।
अम्बरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभं । दर्शं सुरलोकस्य शक्रेण सचिवं सह ।
सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितं । उपर्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुं ।
स दृष्ट्वा परिगच्छन्तं सेनापतिमुदारधीः । अर्द्धं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवं ।

२१९५

॥ अम्बरीष उवाच ॥ सागरान्तां महीं छत्त्रामनुशास्य यथाविधि । चातुर्वर्ण्ये यथाशास्त्रं प्रवृत्तेना धर्मकाम्यया ।
ब्रह्मचर्येण घोरं गुर्व्याचारेण सेवया । वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रस्य केवलं ।
अतिथीनन्नपानेन पित्रंश्च स्वधया तथा । क्षीणं स्वाध्यायदीलाभिर्हवान् यज्ञैरनुत्तमैः ।
क्षत्रधर्मस्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि । उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ।
देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा । आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कस्मादतीव मां ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह । सङ्ग्रामयज्ञः सुमहान् यस्यान्यो युध्यते नरः ।
समृद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखं । युद्धयज्ञाधिकारस्यै भवतीति विनिश्चयः ।

२१९०

॥ अम्बरीष उवाच ॥ कानि यज्ञे हवींष्यस्मिन् किमाज्यं का च दक्षिणा । अस्त्रिजस्राच के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शत
कृते ।

२१९५

॥ इन्द्र उवाच ॥ अस्त्रिजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा । हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमुच्यते ।
शृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र पक्षिणः । आज्यशेषं पिवन्त्येते हविः प्राशन्ति चाध्वरे ।
प्रामतोमरसङ्गाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः । ज्वलन्तो निशिताः पीताः सुचस्तस्याथ मन्त्रिणः ।
चापवेगाद्यतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः । अजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च सुवो महान् ।
क्षीपिचर्मावनद्भुज नागदन्तकृतस्तरुः । हस्तिहस्तहरः खड्गः स्निग्धवेत्तस्य संयुगे ।
ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्तृष्टिसपरश्वधैः । शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्भुज ।
सङ्ग्राममयविस्तीर्णमभिघातोद्भवं बज्र । आवेगाद्यश्च रुधिरं सङ्ग्रामे खवते भुवि ।
साऽस्य पूष्पाकृतिः हौमे समृद्धा सर्वकामधुक् । किञ्चि भिन्धीत्यथं शब्दः श्रूयते वाहिनीमुखे ।
सामानि मामगास्तस्य गार्थान्ति यमसादने । हविर्दानन्तु तस्याङ्गः परेषां वाहिनीमुखे ।
कुञ्जराणां हयानाञ्च चर्षिणाञ्च समुचयः । अग्निः श्येनचित्तो नाम स च यज्ञे विधीयते ।
उत्तिष्ठते कबन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः । स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रिरुच्यते ।

२१९०

२१९५

इडेपङ्कताः क्रोशन्ति कुञ्जरास्त्वङ्कुशेरिताः । व्याघ्रतलनादेन वषट्कारेण पार्थिव ।
उद्गाता तत्र सङ्ग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिर्नृप । ब्रह्मस्त्रे द्वियमाणे तु त्यक्ता युद्धे प्रियां तनुं ।
आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः । भर्तुरर्थं च यः शूरो विक्रमेदाहिनीमुखे ।
न भयाद्विनवर्त्तत तस्य लोका यथा मम । नीलचर्मोवृतैः खड्गैर्व्याकुलिः परिघोपमैः ।
यस्य वेदिरूपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम । यस्य नापेक्षते किञ्चित् महायं विजयस्थितः ।
विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम । यस्य शोणितसङ्गाता भेरीमण्डूककञ्जया ।
वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा । अश्विचर्मस्रवा घोरा केशशैवलशादला ।
अश्वनागयैश्चैव सञ्चिह्नैः कृतसंक्रमा । पताकाध्वजवानोरा हतवारणवाहिनी ।
शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः । हतनागमहामका परलोकवहा शिवा ।
ऋष्टिखड्गमहानौका गृध्रकङ्कबलस्रवा । पुरुषादानुचरिता भीरुणां कश्मलावहा ।
नदी योधस्य सङ्ग्रामे तदस्यावम्यं स्रतं । वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिश्च प्रकीर्यते ।
अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम । पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखं ।
हविर्दानं स्ववाहिन्यासदस्याङ्गर्भनीषिणः । सदस्या दक्षिणा योधा आग्नीध्रश्चोत्तरां दिशं ।
शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानन्दूरतः । यदा त्वभयतो व्यूहे भवत्याकाशमगतः ।
साऽस्य वेदिस्तदा यज्ञैर्नित्यं वेदास्त्वयोऽग्नयः । यस्तु योधः परावृत्तः मन्त्रस्रो हन्यते परैः ।
अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः । यस्य शोणितवेगेन वेदिः स्थात् सम्परिभुता ।
केशमांसास्थिसंपूर्णा स गच्छेत् परमां गतिं । यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।
स विष्णुविक्रमकामी बृहस्पतिधमः प्रभुः । नायकं तत्कुमारं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः ।
जीवयाहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम । आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कथञ्चन ।
अशोच्या हि हतः शूरः स्वर्गलोके महोयते । न ह्यस्त्रं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकं ।
हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकान् शृणुष्व मे । बराह्यरः सहस्राणि शूरमायोधने हतं ।
त्वग्माणाऽभिधावन्ति मम भर्ता भवेदिति । एतत्तपश्च पुण्यञ्च धर्मश्चैव मनातनः ।
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत् । बृह्मबालौ न हन्तव्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः ।
दण्डपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् । जम्भं वृत्तं बलं पाकं शतमायं विरोचनं ।
दुर्व्यायंश्चैव नमुषिं नैकमायश्च शम्बरं । विप्रचित्तञ्च दैतयं दमोः पुत्रांश्च सर्वशः ।
प्रह्लादञ्च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवत् ।

॥ भोभ उवाच ॥ इत्येतत् शक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । योधानामात्मनः मिद्धिमम्बरीपोऽभिपन्नवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ भोभ उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रतद्दत्तो भैयिलस्य सङ्ग्रामं यत्र चक्रतुः ।

यज्ञोपवीती सङ्ग्रामे जनको भैयिलो यथा । योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ।

जनको मैयिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् । योधान् स्नान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ।
अभीक्ष्णमिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत । पूर्णा गन्धर्वकन्याभिः सर्वकामदुहो ऽचयाः ।
इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः । अकीर्त्तिः शाश्वतो चैव पतितव्यमनन्तरं ।

तान् दृष्ट्वाऽरीन् विजयत भूत्वा सन्धागबुद्धयः । नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्त्तिनः ।
त्यागमूलां हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमं । इत्युक्त्वास्ते नृपतिना योधाः परपुरश्चय ।

१६०

अजयन्त रणे शत्रून् हर्षयन्तो नरेश्वरं । तस्मादात्मवता नित्यं स्यातव्यं रणमूर्द्धनि ।
गजानां रथिनो मध्ये रथानामनुसादिनः । सादिनामन्तरे स्थायं पादातमपि दंशितं ।

य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयति द्विषः । तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ।

सर्वे स्वर्गतिमिच्छन्ति सुयुद्धेनातिमन्यवः । क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा यथा ।

हर्षयेयुर्विषणांश्च व्यवस्थाप्य परस्परं । जिताश्च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ।

१६१

पुनरावर्त्तमानानां निराशानाञ्च जीविते । वेगः सुदुःसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ।

न हि प्रहर्तुमिच्छन्ति शूराः प्रद्रवतो भृशं । तस्मात् पलायमानानां कुथ्यान्नात्यनुसारणां ।

चराणामचरा ह्यन्नमदंश्च दंष्ट्रिणामपि । आपः पिपासतामन्नमन्नं शूरस्य कातराः ।

समानदृष्टादरपाणिपादाः पराभवं भीरवो वै ब्रजन्ति । अतो भयार्त्ताः प्रणिपत्य भूयः कृताञ्जलीनुपतिष्ठन्ति
शूरान् ।

शूरवाङ्मूढ लोकोऽयं लभते पुत्रवत् सदा । तस्मात् सर्वस्ववत्यासु शूरः सम्मानमर्हति ।

१६२

न हि शौर्यात् परं किञ्चित्पि लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नवमवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ । ईषद्भूमिं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मत्पुत्रे हि स्थितो धर्मोऽप्यपस्था तथाऽपरे । साध्वाचारतया केचित्थैवौपयिकादपि ।

उपायधर्मान् वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्माद्योः । निर्भर्यादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ।

तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमं । कार्याणां सर्वसिद्धार्थं तानुपायान्निबोध मे ।

१६३

उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्ता च भारत । जानन् वक्ता न सेवेत प्रतिबोधित चागतान् ।

अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत । तो राजा निहन्ति जानन् यथा मित्रान् प्रवाधते ।

गजानां पार्थ चर्माणि गोतृषाजगराणि च । शन्यकण्टकलोहानि तनुत्रचमराणि च ।

सितपीतानि शस्त्राणि मन्त्राहाः पीतलोहिताः । नानारञ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवस्तु ह ।

ऋष्टयस्त्रोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः । फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्पान्येकशः ।

१६४

अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः । चैव्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ।

पक्षशस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा । नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।

तस्मात्तथा योजयेत् परेषां व्यसनेऽथ वा । एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ।

जलवासृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते । चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ।
 न श्वरस्थेन शक्यत गन्तुं मृगगणैरिव । तस्मात् सेनासु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः ।
 अगतः पुरुषानीकं शक्रश्चापि कुलोद्गतं । आवासस्तोयवान्दुर्गं एकमार्गः प्रशस्यते ।
 परेषामुपसर्षाणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् । आकाशान्तु वनाभ्यासं मन्यन्ते गुणवन्तरः ।
 बह्वभिर्गुणजातैश्च ये युद्धकुशला जनाः । उपन्यासो भवेत्तत्र बलानां नातिदूरतः ।
 उपन्यासावतरणं पदातीनाञ्च गूहनं । अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणं ।
 सप्तर्षेण पृष्ठतः कृत्वा युध्येयुरचला इव । अनेन विधिना शत्रून् जिगीषेतापि दुर्जयान् ।
 यतो वायुर्धृतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । पूर्वपूर्वज्याय एषां सन्निपाते युधिष्ठिर ।
 अर्कदमामनुदकाममर्थ्यादामलोष्टकां । अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ।
 अपङ्का गर्त्तरक्षिता रथभूमिः प्रशस्यते । नीचद्रुममहाकक्षा सोदका हस्तिधोधिनां ।
 बह्वदुर्गो महाकक्षा वेणुवेवसमाकुला । पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ।
 पदातिबज्रला सेना दृढा भवति भारत । रथाश्वबज्रला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ।
 पदातिनागबज्रला प्राटङ्गाले प्रशस्यते । गणनेतान् प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ।
 एवं सञ्चिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः । विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक् प्रयोजयन् ।
 प्रसृज्जानुसृषितान् शान्तान् विकीर्णान्नाभिघातयेत् । मोक्षे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ।
 अतिक्षिप्तान् व्यतिक्षिप्तान् निहतान् प्रतनूकृतान् । अविश्रब्धान् कृतारम्भानुपन्यामान् प्रतापितान् ।
 वहिश्चरानुपन्यामान् कृतवेश्मानुसारिणः । पारम्पर्यागते दारे ये केचिदनुवर्तिनः ।
 परिचर्यावतो दारे ये च केचन वर्गिणः । अनीकं ये विभिन्दन्ति भिक्षं संस्थापयन्ति च ।
 समानासनपानास्ते कार्या द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
 ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतश्चितं । यथा मुख्यान् सन्निपात्य वक्तव्याः संशयामहे ।
 विजयार्थं हि संशयामे न त्यज्यामः परस्परं । इहैव ते निवर्त्तन्तां ये च केचन भीरवः ।
 ये घातयेयुः प्रवरं कुर्वाणस्तुमुलं प्रति । न सन्निपाते प्रदरं बध्ने वा कुर्युरीदृशाः ।
 आत्मानञ्च स्वपुत्रञ्च पालयन् हन्ति संयुगे । अर्यनाशो बधोऽकीर्तिरयश्च पलायने ।
 अमनोश्चासुखा वाचः पुरुषस्य पलायने । प्रतिध्वस्तोद्गदन्तस्य न्यस्तसर्व्यायुधस्य च ।
 अमित्रैरवरुद्धस्य द्विषतामस्तु नः सदा । मनुष्यापसदा ज्ञेते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
 राशिवर्द्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह । अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यन्ति पलायिनं ।
 जघिनस्तु मरुतास्त वन्दनैर्मण्डलेन च । यस्य स्वसंयामगता यशो वै भ्रान्ति शत्रवः ।
 तदमह्यतरं दुःखमहं मन्ये बधादपि । जयं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
 या भीरूणां परा ग्लानिः प्रहस्तामधिगच्छति । ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संशयामे त्यक्तजीविताः ।
 जयन्तो बध्यमाना वा प्राप्नुयाम महद्भतिं । एवं संशयप्रपथाः सममित्यक्तजीविताः ।

११८५

११००

११०५

१११०

१११५

११२०

अभिन्नवाहिनीं वीराः प्रतिष्ठाहन्तभीरवः । अघतः पुरुषानीकमसिचर्चयतां भवेत् ।
 पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा । परेषाम्प्रतिष्ठातार्थं पदातोनाञ्च गूह्रणं ।
 अपि तस्मिन् पुरे दृष्ट्वा भवेद्युर्थे पुरोगमाः । ये पुरस्तादभिमताः सत्त्वन्तो ममस्त्रिणः ।
 ते पूर्वमभिचरन्तैरसैतानेवेतरे जनाः । अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि धनतः ।
 स्कन्धदर्शनमात्रात्तु तिष्ठेयुर्ध्वा समीपतः । संहतान् योधयेदल्पान् कामं विसारयेदङ्गम् ।
 सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बज्रभिः सह । सम्प्रयुक्ते निरुद्धे वा सत्यं वा यदि वाऽनृतं ।
 प्रगट्वा बाहून् क्रोशेत् भग्ना भग्नाः परे इति । आगतं मे भिन्नबलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
 सत्त्वन्तो ऽभिधाधेयुः कुर्वन्तो भैरवाचवान् । खेडा किलकिलाः शब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।
 भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुः पुरश्चरान् ।

१०१५

१०१७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशिलाः किंमचाचाराः कथंरूपाश्च भारत । किंसन्नाहाः कथंशस्ता जनाः स्युः सङ्गरे तमाः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथा चरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते । आचरन् वीरपुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ।

गान्धाराः सिन्धुसैवीरा नखरप्रासयोधिनः । अभीरवः सुबलिनस्तद्वलं सर्वपारगं ।

१०१८

सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्वन्तो ह्युधीनराः । प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः ।

तथा थवनकाम्बोजा मधुरामभितस्य ये । एते नियुद्धकुशला दक्षिणात्याऽविषाण्यः ।

सर्वत्र प्रहूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः । प्राय एव समुद्दिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु ।

सिंहशार्दूलवाङ्मेत्राः सिंहशार्दूलगामिनः । पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे प्रहूराः प्रमाथिनः ।

मृगस्त्रा दीपिनेत्रा षष्ठभाक्षास्त्रस्त्रिणः । प्रमादिनश्च मन्दाश्च क्रोधनाः किङ्किणीस्त्रिणाः ।

१०१९

मेघस्त्रनाः क्रोधमुखाः केचित् करभसन्निभाः । जिह्मनासागजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ।

विडालकुञ्जतनवस्तनुकेशस्तनुलचः । शीघ्राश्चपलवृत्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः ।

गोधानिमोलिताः केचित्मृदुप्रहृतयस्तथा । तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ।

सुसंहताः सुतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः । प्रवादितेषु कुप्यन्ति ह्वयन्ति कलहेषु च ।

गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गाक्षा भुकुटीमुखाः । नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे प्रहूरास्तनुत्यजः ।

१०२०

जिह्वाक्षाः प्रललाटाश्च निर्भीसहन्वोऽपि च । वज्रबाह्वङ्गुलीचक्राः कृशा धमनिमन्तताः ।

प्रविशन्ति च वेगेन साम्बराद्ये क्षुपस्थिते । वारणा इव संमन्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ।

दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहन्मुखाः । उन्नतांसाः प्रयुयोवा विकटाः स्थूलपिण्डकाः ।

उद्धता इव सुधीवा विनता विहगा इव । पिण्डशीर्षातिवक्त्राश्च दृपदंशमुखास्तथा ।

उपस्त्रा मनुमन्तो युद्धेवारावसारिणः । अधर्षज्ञाऽवलिप्राश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः ।

१०२१

त्यक्तात्मानः सर्वे एते अन्धजा ह्यनिवर्त्तिनः । पुरस्कार्थाः सदा सैन्ये हन्यन्ते व्रन्ति चाप्रिये ।

अधार्मिका भिन्नवृत्ताः सान्त्वेनैषां पराभवः । एवमेव प्रकुर्वन्ति राज्ञोऽप्येते क्षत्रीक्ष्णः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते शकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जयिष्याः कानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ । पृतनायाः प्रशस्तानि तानि चेष्टामि वेदितुं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जयिन्या धानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ । पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ।

दैवे पूर्वं प्रकुपिते मानुषे कालाचोदिते । तद्दिदोषोऽनुप्रशयन्ति ज्ञानदिव्येन चक्षुषा ।

२०५५

प्रायश्चित्तविधिञ्चात्र जपशोमाश्च तदिदः । मङ्गलानि च कुर्वन्ति शमयन्त्यहितानि च ।

उदीर्णमनसो योधा बाहूनां च भारत । यस्यां भवन्ति सेनायां भुवं तस्यां पेरो जयः ।

अन्वेतान् वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनुंषि च । अनुभवन्ते मेघान्श्च तथादित्यस्य रश्मयः ।

गोमायवशानुकूला बलगृध्राश्च सर्वशः । अर्हयेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ।

प्रसन्नभाः पावकसोर्द्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः । पुष्पा गन्धाश्चाज्जतानां भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ।

२०५०

गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च शङ्काश्च भेर्यश्च नदन्ति यत्र । दृप्तुसवसाप्रतीपा भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ।

दृष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च सम्प्रस्थितानाश्च गमिष्यताश्च । जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाज्ज्यै त्वयतस्ते प्रतिषेधयन्ति ।

माङ्गल्यशब्दान् शकुना वदन्ति हंसाः कौश्याः शतपत्राश्च भासाः । जृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ।

शस्त्रैर्यन्त्रैः कवचैः केतुभिश्च सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनां । भ्राजिष्यती दुष्प्रतिबोक्षणीया येषां समूहोऽभिभवन्ति शत्रून् ।

शूश्रूषवशानभिमानिनश्च परस्परं सौहृदमाश्रिताश्च । येषां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च जयस्यैतद्भाविनो

माहुः ।

२०५३

शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः । धैर्यञ्च विव्रते योधान् विजयस्य मुखश्च तत् ।

दृष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविवक्षतः । पश्चात् संसाधयत्यर्थं पुरस्ताच्च निषेधति ।

सम्पृक्त्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर । साचैव वर्त्तयेः पूर्वं प्रयतेयास्ततो युधि ।

जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत । यादृष्टिर्को युधि जयो देवो वेति विचारणं ।

अपामिव महावेगस्तस्ता इव महामृगाः । दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ।

२०५०

भग्ना इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि न कारणं । उदारसारा महती रुरुमङ्गोपमा चमूः ।

परस्परज्ञाः संजृष्टास्त्रक्राणाः सुनिश्चिताः । अपि पञ्चाशतं शूरा मृद्वन्ति परवाहिनीं ।

अपि वा पञ्च षट् सप्त संहताः कृतनिश्चयाः । कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयस्त्रीह शात्रवान् ।

मन्त्रिपातो न मन्यन्ते शक्ये सति कथञ्चन । सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ।

सन्दर्शनेन सेनाया भयं भोक्तुं प्रबाधते । वज्रादिव प्रज्वलितादियं क्व नु पतिष्यति ।

२०५५

अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्वय । तेषां सन्दन्ति गात्राणि योधानां विजयस्य च ।

विषयो व्यथते राजन् सर्वः सखाणुजङ्गमः । अस्त्रप्रतापतप्तानां मञ्जा सीदति देहिनां ।
 तेषां सान्त्वं कूरमिश्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः । समीक्ष्यमाना हि परैर्घोगमायानि सर्वतः ।
 आन्तराणाञ्च भेदार्थं चरानभ्यवचारयेत् । यश्च तस्मात् परी राजा तेन सन्निः प्रशस्यते ।
 न हि तस्यान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा । यथा सार्द्धमभिचेष्ट सर्वतः प्रतिबाधनं । १०८
 क्षमा वै साधुमायाति न क्षमाधुं क्षमा सदा । क्षमायाश्चक्षमायाश्च पार्थ विद्धि प्रयोजनं ।
 विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञो विवर्द्धते । महापराधे क्षय्यक्षिन् विश्वसन्त्यपि शत्रवः ।
 मन्यते कर्षयित्वा तु क्षमा साध्वीति शम्बरः । असन्तप्तन्तु यद्वात् प्रस्थितिं प्रकृतिं पुनः ।
 नैतत् प्रशंसन्याचार्या न तु साधुनिदर्शनं । अक्रोधेनाविनाशेन नियन्तव्याः स्वपुत्रवत् ।
 द्वेषो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर । मृदुमण्यवमन्यन्ते तस्मादभयमाचरेत् । १०९
 प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहरन्नपि भारत । प्रहृत्य च कृपायीत शोचन्निव रुदन्निव ।
 न मे प्रियं चन्निहताः संग्रामे मामकैर्नरैः । न च कुर्वन्ति मे वाक्यमुच्यमानाः पुनः पुनः ।
 अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो बधमर्हति । सुदुर्लभाः सुपुरुषाः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
 कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे । इति वाचः वदन् हन्तुं पूजयेत् रक्षोगतः ।
 हन्तृणामाहतानाञ्च यत् कुर्युरपराधिनः । क्रोशेद्वाङ्ग प्रगृह्यापि चिकीर्षन् जनसंग्रहं । ११०
 एवं सर्वस्ववस्थामु सान्त्वपूर्व्यं समाचरेत् । प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ।
 विश्रामञ्चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत । विश्रस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ।
 तस्मादिश्रामयेद् राजा सर्वभूतान्यमायया । सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिकथने द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं मृदो कथं तोष्ट्रे महापते च पार्थिव । आदौ वर्त्तेत नृपतिस्तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृहस्पतेस्तु संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर । १११
 वृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः । उपसङ्गम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहितेषु कथं ब्रह्मन् प्रवर्त्तयमतन्द्रितः । असमुच्चिद्य चैवैतान्निपञ्चेयमुपायतः ।
 सेनयोर्यतिपङ्के जयः साधारणो भवेत् । किं कुर्व्वाणं न मां जह्यात् ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ।
 ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् । राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरन्दरं ।
 ॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः । बालैराभिवितं ह्येतद्यदमर्षो यद्विजमा । ११२
 न शत्रुर्विघृतः कार्यो बधमस्याभिकाङ्क्षता । क्रोधं भयञ्च हर्षञ्च नियम्य स्वयमात्मनि ।
 अमित्रमुपमेवेत् विश्वस्तवदविश्वसन् । प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायामांश्च वर्जयेत् । यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ।
 तान् द्विजान् कुरुते वखांस्तथा युक्तो महीपतिः । वशञ्चापनयेच्छत्रून्निहन्याश्च पुरन्दर ।
 न नित्यं परिभूयारीन् सुखं स्नापति वासव । जागर्त्तव्यं हि दुष्टात्मा सङ्करोऽग्निर्विवीक्षितः । ११३

न सन्निपातः कर्त्तव्यः सामान्ये विजये सति । विश्वाख्येवोपसन्नार्थो वशे कृत्वा प्रियः प्रभो ।

सम्प्रधार्य महामात्यैर्भक्तविद्विर्गर्हात्मभिः । उपेक्ष्यमाणो ऽवज्ञातो हृदयेनापराजितः ।

अथास्य प्रहरेत् काले किञ्चिद्विचलिते पदे । दण्डश्च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आदिमधावसानश्च प्रच्छन्नश्च विधारयेत् । बलानि दूषयेदस्य जानन्नेव प्रमाणतः ।

भेदेनापप्रदानेन संसृजेदौषधैस्तथा । न त्वेवं खलु संसर्गं रोचयेदरिभिः सह ।

१८०

दीर्घकालमपीचेत निहत्यादेव शानवान् । कालाकाङ्क्षी हि क्षपयेद्यथा विश्रम्भामुयुः ।

न सङ्गान् विनिहत्याश्च द्रष्टव्यो विजयो ध्रुवः । न शल्यं वा घटयति न वाचा कुरुते व्रणं ।

प्राप्ते च प्रहरेत् काले न च संवर्त्तते पुनः । हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपून् प्रति ।

या हि कालो व्यतिक्रामेत् पुरुषं कालकाङ्क्षिणं । दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्म चिन्तीर्षुणा ।

श्रेयश्च विनयेदेव संगृह्णन् साधुमन्मतं । अकाले साधयेन्मित्रं न च प्राप्ते प्रपीडयेत् ।

१८१

विहाय कामं क्रोधश्च तथाऽहङ्कारमेव च । युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुनः पुनः ।

मार्द्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम । मायाः सुविहिताः शक्र सादयन्त्यविचक्षणं ।

निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रतिविहाय च । ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहन्तुमविचारयन् ।

यदेवैकेन शक्येत गुह्यं कर्त्तुं तदाचरेत् । यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विश्रावयन्त्यपि ।

अभेद्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदश्चरेत् । ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु नतुरङ्गिणीं ।

१८२

भेदश्च प्रथमं युष्मात्तूष्णीमपि तथैव च । काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा ।

प्रणिपातश्च शक्येत काले शत्रोर्भस्मीयसः । युक्तोऽस्य बधमन्विच्छेदप्रसक्तः प्रमाद्यतः ।

प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् । अमित्रमपि सेवेत न च जातु विशङ्कयेत् ।

स्थानानि शङ्कितानाञ्च नित्यमेव विवर्जयेत् । न च तेष्वान्यसेद्राजा जायतीह निराकृताः ।

न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदस्ति सुरोत्तम । यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ।

१८३

तथा विविधनाशानामपि सम्भव उच्यते । यतते योगमास्थाय मित्रामित्रं विचारयेत् ।

मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णदुर्द्विजते जनः । मा तीक्ष्णे मा मृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णे भव मृदुर्भव ।

यथा वप्रे वेगवति सर्वतः संभ्रुतोदके । नित्यं विवरणाद्वाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ।

न बह्वनभियुक्तीति योगपथेन शानवान् । सास्त्रा दानेन भेदेन दण्डेन च पुरन्दर ।

एकैकमेकं निष्पिष्य शिष्टेषु निपुणश्चरेत् । न तु शक्तोऽपि मेधावी सर्वानिवारभेन्नृप ।

१८४

यदा स्यान्महतो मेना हयनागरयाकुला । पदातियन्त्रबज्रला अनुरक्ता षडङ्गिनी ।

यदा बज्रविधां दृष्टिं मन्येत प्रतिलोमतः । तदा विवृत्य प्रहरेद्द्यूनामविचारयन् ।

न मामदण्डोपनिषत् प्रशस्यते न मार्द्दवं शत्रुषु याचिकं सदा । न शस्यघातो न च सङ्करक्रिया न चापि भूयः प्रकृते
र्विचारणा ।

मायाविभेदानुपसर्जमानि तथैव पापं न यशः प्रयोगात् । आत्मैर्भक्तैरुपचारयेत् पुरुषैराप्रेषु च सम्प्रयुक्तान् ।

पुराणि चैषामनुसृत्य भूमिपाः पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति । पुरेषु नोतिं विहितां यथाविधि प्रयोजयन्तो बलवन्
सूदन ।

१८३५

प्रदाय गूढानि वसूनि राजन् प्रच्छिद्य भोगानवधाय च खान् । वृष्टान् खदोवैरिति कीर्त्तयित्वा पुरेषु राष्ट्रेषु च
योजयन्ति ।

तथैव चान्येऽपि शास्त्रवेदिभिः स्वलङ्घितैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः । सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः पुरेषु कृत्यामुपधारयेत् ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति दिजमत्तम । कथं दुष्टं विजानीयामेतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ।

॥ दृष्टव्यतिरुवाच ॥ परोक्षमगुणानाह सद्गुणान्यभ्यसूयते । परैर्ध्या कीर्त्तमानेषु ठुष्णीमासं पराङ्मुखः ।

ठुष्णीभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणं । निश्वासस्रोष्ठसन्दंशं शिरसस्य प्रकम्पनं ।

१८३०

करोत्यभीष्टं मंसृष्टमंसं सृष्टस्य भाषते । अदृष्टितो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ।

पृथगेत्य समश्रान्ति नेदमद्य यथाविधि । आसने शयने याने भावा लज्जया विज्ञेयतः ।

अर्त्तिरार्त्तं प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणं । विपरीतन्तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ।

एतान्येव यथोक्तानि बुध्यत विदग्धाधिप । पुरुषाणं प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ।

इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरमत्तम । निश्चयं शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ।

१८३५

॥ भीष्म उवाच ॥ स तद्वचः शृण्विवर्हेण रतस्तथा चकारावितथं दृष्टव्यतेः । चचार काले विजयाय चारिहा वशश्च
शत्रूननयत् पुरन्दरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रदृष्टव्यतिसंवादे व्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्मिकोऽर्थानसम्प्राप्य राजाऽमात्यैः प्रबाधितः । च्युतः कोषाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन् कथञ्चरेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायं क्षेमदर्शीय इतिहासोऽनुगीयते । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ।

क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा । मुनिं कालकटकीयमाजगामेति नः श्रुतं ।

तं पप्रच्छानुमंसृष्ट ह्यङ्गामापदमास्थितः ।

१८४०

॥ राजावाच ॥ अर्थेषु भागी पुरुष ईदृशमानः पुनः पुनः । अलब्ध्वा मदिधो राज्यं ब्रह्मन् किं कर्तुमर्हति ।

अन्यत्र मरणात् सैन्यादन्यत्र परमश्रयात् । बुद्ध्यादन्यत्र चाचारात् तन्ममाचल्य सत्तम ।

व्याधिना चाभिपन्नस्य मानधनेतरेण वा । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च त्वदिधः शरणं भवेत् ।

निर्विघ्नति नरः कामान्निर्विघ्नं सुखमेधते । त्यक्त्वा प्रीतिश्च शक्तिश्च लब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ।

सुखमर्याश्रयं येषामनुशोचासि तानहं । मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ।

१८४५

दुष्करं वत कुर्वन्ति महतोऽर्थोत्सृजन्ति ये । वयं त्वेतान् परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ।

इमामवस्थं सम्प्राप्तं दीनमार्त्तं श्रिया च्युतं । यदन्यत् सुखमस्तीह तद्ब्रह्मनुशाधि मां ।

कौशलेनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता । मुनिः कालकटकीयः प्रत्युवाच महाद्युतिः ।

॥ मुनिरुवाच ॥ पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्त्तया विजानता । अनित्यं सर्वमेवेतदहश्च मम चास्ति यत् ।

यत्किञ्चिन्मयमेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् । एवं न व्यथते प्राज्ञः ह्यङ्गामप्यापदं गतः ।

१८५०

यद्भि भूतं मविष्यस्य सर्व्यं तन्न भविष्यति । एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ।
 यच्च पूर्व्यं समाहरे यच्च पूर्व्यं परे परे । सर्व्यं तस्मात्ति ते चैव तज्ज्ञात्वा को नु संञ्चरेत् ।
 भूत्वा च न भवत्येतद्भूत्वा च भविष्यति । शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोके कुर्थात् कथञ्चन ।
 क नु तेऽद्य पिता राजन् क नु तेऽद्य पितामहः । न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ।
 आत्मनोऽभ्रवतां पश्य तांस्त्वं किमनुशोचसि । बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व भुवं हि न भविष्यसि । १८१५
 अहस्य त्वस्य नृपते सुहृदः शत्रवस्तु ते । अवश्यं न भविष्यामः सर्व्यं न भविष्यति ।
 ये तु विंशतिवर्षा वै चिंशद्वर्षाश्च मानवाः । अर्ज्यगेव हि ते सर्व्ये मरिष्यन्ति शरःकृतात् ।
 अपि चेन्महतो विन्ताञ्च प्रमुञ्चेत पुरुषः । नैतन्ममेति तस्मात्वा कुर्वति प्रियमात्मनः ।
 अनागतं यन्न ममेति विदादतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् । दिष्टं बलीय इति मन्यमानास्ते पण्डितास्तु सतां
 स्थानमाहुः ।

अनाद्याद्यापि जीवन्ति राज्यस्यायुनुशासति । बुद्धिपौरुषसम्पन्ना स्वया तु स्याधिका जनाः । १८००
 न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः । किञ्च त्वं तैर्नरैः श्रेयांसुल्लो वा बुद्धिपौरुषैः ।
 ॥ राजोवाच ॥ यादृक्किञ्च सर्व्यमासीत्तद्राज्यमिति चिन्तये । ह्रियते सर्व्यमेवेदं कालेन महता दिज ।
 तस्यैव ह्रियमाणस्य स्नातस्यैव तपोधन । फलमेतत् प्रपश्यामि यद्यालम्बेन वर्त्तयन् ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ अनागतमतीतञ्च ययाऽतथ्यविनिश्चयात् । नानुशोचेत कौशल्य सर्व्यार्थेषु तथा भव ।
 अवाप्यान् कामयन्नर्थान्नानवाप्यान् कदाचन । प्रत्युत्पन्नाननुभवन् मा शुचस्त्वमनागतान् । १८०५
 यद्यालम्बोपपन्नार्थैस्तथा कौशल्य रक्ष्यसे । कश्चिद्बुद्धस्त्वभावेन श्रिया क्षीनो न शोचसि ।
 पुरस्ताद्धृतपूर्व्यत्वाद्धीनभाग्यो हि दुर्मतिः । धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थाश्च न मृष्यते ।
 अनर्हानपि चैवान्यामन्यते श्रीमतो जनान् । एतस्मात् कारणादेतदुःखं भूयोऽनुवर्त्तते ।
 ईर्ष्याभिमानसम्पन्ना राजन् पुरुषमात्मिनः । कश्चित्त्वन्न तथा राजन् मत्सरी कौशलाधिप ।
 सहस्र श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा । अन्यथापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते सदा । १८००
 अभिनिष्पन्दते श्रीर्हि सत्यपि द्विषतो जनं । श्रियश्च पुत्रपौत्रश्च मनुष्या धर्मचारिणः ।
 योगधर्मविदो धीराः स्वयमेव त्वजन्त्युत । बहुशङ्कुसुकं दृष्ट्वा विधित्वा धनमेव च ।
 तथाऽन्ये सन्धजन्त्येवं मत्वा परमदुर्लभं । त्वं पुनः प्राज्ञरूपः सन् कृपणं परितप्यसे ।
 अक्राम्यान् कामयानोऽर्थान् पराधीनानुपद्रवान् । तां बुद्धिमपुजिज्ञासुस्त्वमेवैतान् परित्यज ।
 अनर्थोऽर्थरूपेण श्रार्थान्धानर्थरूपिणः । अर्थार्थैव हि केषाञ्चिद्भूतनाशो भवत्युत । १८०५
 आनन्धं तत् सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीक्षति । रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते ।
 तथा तस्यैहमानस्य समारम्भो विनश्यति । लज्जालम्बमभिप्रेतं यदि कौशल्य नश्यति ।
 तदा निर्विद्यते सोऽर्थोऽतः परिभग्नक्रमो नरः । धर्ममेकेऽभिपद्यते कश्चाणाभिजना नराः ।
 परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्येधुस्तु लौकिकात् । जीवितं सन्धजन्त्येके धनलोभपरा जनाः ।

न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि भनादृते । पश्य तेषां कृपणतां पश्य तेषामबुद्धितां ।
 अभुवे जीविते मोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः । सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
 संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः । धनं वा पुरुषो राजन् पुरुषं वा पुनर्द्धनं ।
 अवश्यं प्रजहात्येव तदिदम् को नु संज्वरेत् । अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च ।
 पश्य बुद्ध्या मनव्याणां राजन्नापदमात्मनः । निघञ्च यञ्च संयञ्च दन्त्रियाणि मनो गिरं ।
 प्रतिषेद्धा न चायेषु दुर्बलेष्वहितेष्वपि । प्राप्तिच्छ्रेष्ठेषु भावेषु व्यपकृष्टेष्वसम्भवे ।
 प्रज्ञानतप्ते विक्रान्तस्त्रिधा नानुशोचति । अल्पमिच्छन्न चपलो मृदुर्हान्तः सुनिश्चितः ।
 ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वदिधौ नैव शोचति । नलेव जालीं कापालीं छत्तिभेषितुमर्हसि ।
 नृशंसवृत्तिं पापिष्ठं दुष्टां कापरुधोचितां । अपि मूलफलाजोवे रमस्वैको महावने ।
 वाग्यतः संमृतात्मा सर्वभूतदयान्वितः । सदृशं पण्डितस्यैतदोषादन्तेन दन्तिना ।
 यदेको रमतेऽरण्येभ्यारण्येनैव तुष्यति । महावृद्धः सङ्गुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
 एतदेवं गतस्याहं सुखं पश्यामि जीवितुं । असम्भवे त्रियो राजन् होनस्य सचिवादिभिः ।
 देवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ।

१८८०

१८८५

१८९०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटुलीये चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ मुनिरुवाच ॥ अथ चेत् पौरुषं किञ्चित् कलियात्मनि पश्यसि । ब्रवीमि तान्ते ते मोर्तिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ।

तास्त्रेच्छकोपि निर्घातुं कर्मैव करिष्यामि । द्रष्टुं सर्वमशेषेण यत्नं कर्ष्यामि तत्त्वतः ।
 आचरिष्यसि चेत् कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि । राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः त्रियं ।
 अथैतद्वोचते राजन् पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ।

१८९५

॥ राजोवाच ॥ ब्रवोतु भगवाञ्छीतिमुपपन्नोऽस्यहं विभो । अमोघोऽयं भवत्यद्य त्वया सह समागमः ।

॥ मुनिरुवाच ॥ हित्वा दम्भश्च कामश्च कोपं हर्षं भयमनया । अप्यमिवाणि सेवस्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

तमुन्नमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय । दातुमर्हति ते विभं वैदेहः सत्यसङ्गरः ।

प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रपद्यस्व भविष्यसि । ततः सहायान् सोत्साहास्यसे व्यसनान् शूचीन् ।

१८९०

वर्त्तमानः स्त्रशस्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रियः । अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ।

तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः । प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रपद्यसे महत् ।

ततः मुहूर्त्तलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा मुमन्त्रिभिः । आन्तरैर्भेदयित्वाऽपीन् विभं विभेन भेदय ।

परैर्वा संविदं कृत्वा बलमथस्य घातय । अलभ्या ये शूभा भावास्त्रियसांश्चादमानि च ।

शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च । पक्षिणो मृगजातानि रसगन्धाः फलानि च ।

१८९५

तेष्वेव सज्जयेयास्व यया नश्येत्तत् परः । यद्येवं प्रतिबुद्ध्या यद्युपेक्षणमर्हति ।

न जातु विवृतः कार्यः शत्रुः मुनयमिच्छता । रमस्य परमामित्रे विषये प्राज्ञवन्मतः ।

भजस्य शेतकाकीपैर्भिर्वधर्ममनर्थकैः । आरम्भाद्यास्य महतो दुस्तरांश्च प्रयोजय ।

नदीवच्च विरोधांश्च बलवन्निर्विह्यतां । उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।

प्रतिभागमुखेनैव कोषमस्य विरेचय । यज्ञदाने प्रशाध्यस्मै ब्राह्मणाननुवर्ष्य तान् ।

१०१

ते त्वां प्रतिकरिष्यन्ति तं भोक्ष्यन्ति वृक्षा इव । असंशयं पुण्यश्रीलः प्राप्नोति परमां गतिं ।

निविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति मानवः । कोषक्षये तमिवापां वशं कौशल्य गच्छति ।

उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मं चाधर्मं एव च । फलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शत्रवः ।

न चास्मै मानुषं कर्म दैवमस्त्रोपवर्णय । असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ।

याजयैनं विश्रजिता सर्वस्वेन विद्युज्जतां । ततो गच्छति सिद्धार्थः पीड्यमानं महाजनं ।

१०२

योगधर्मविदं पुण्यं किञ्चिदस्त्रोपवर्णये । अपि त्यागं बुभूषेत कश्चिद्भजेदनामयं ।

सिद्धेनौषधियोगेन सर्वशत्रुविनाशिना । नागानश्चान् मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातये ।

एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुचिन्तिताः । शक्या विषहताः कर्तुं पुरुषेण कृतात्मना ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकलकीये पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ राजोवाच ॥ न निहत्या न दम्भेन ब्रह्मसिद्ध्यामि जीवितु । नाधर्मयुक्तानिष्क्रेयमर्थान् सुमहतोऽप्यहं ।

पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितं । येन मां नाभिश्चक्रेत येन कृत्स्नं हितं भवेत् ।

१०३

आनृशंस्तेन धर्मेण लोके ह्यस्मिन् जिजीविषुः । नाहमेतदलं कर्तुं नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

॥ मुनिरुवाच ॥ उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भाषसे । प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या वा बह्मदर्शन ।

उभयोरेव वामर्थं यतिय्ये तव तस्य च । संक्षेपं वा करिष्यामि श्राश्रितं ह्यनपायिनं ।

तादृशं हि कुले जातमनृशंसं बह्मश्रुतं । अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविदं ।

यस्त्वं प्रच्यावितो राज्याद्भ्रमनश्चेत्तमं गतः । आनृशंस्तेन वृत्तेन क्षत्रिये ऋषि जीवितुं ।

आगन्ता मद्गृहे तात वैदेहः सत्यसङ्करः । अथाहं ते नियोज्यामि तत् करिष्यत्यसंशयं ।

अत आह्वय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् । अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ।

आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चन्द्रमा यथा । नास्मिन् पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ।

तेन ते सन्धिरेवास्तु विश्वसास्मिन् यथा मयि । न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुमपि व्यहं ।

अमात्यः प्रहूय एव स्यात् बुद्धिसम्पन्न एव वा । ताभ्याश्चैवोभयं राजन् पश्य राज्यप्रयोजनं ।

१०४

धर्मात्मनां कश्चिल्लोके नान्याऽसि गतिरीदृशी । महात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ।

सुसंगृहीतस्त्वैवैष त्वया धर्मपुरोगमः । संसेव्यमानः शत्रून्ते गृह्णीयान्महते गणान् ।

यद्ययं प्रतियुध्यन्तां स्वकर्म क्षत्रियस्य तत् । जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे ।

त्वञ्चापि प्रतियुध्यथा विजिगीषुव्रते स्थितः । अयुद्धैव नियोगान्मे वशे कुरु हिते स्थितः ।

स त्वं धर्ममवेक्षस्व हित्वा लोभमसम्प्रतं । न च कामाक्ष च द्रोहात् स्वधर्मं हातुमर्हसि ।

१०५

नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः । तस्माद्भोजयितव्यस्य भोक्तव्यस्य परो जनः ।

आत्मन्यपि च सद्दृश्यावुभौ जयपराजयौ । निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाङ्गयं ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभं । प्रतिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ।
यथा ब्रूयामहाप्राज्ञो यथा ब्रूयामहाश्रुतः । श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोरेव तत् कर्म
यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा । एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽत्रास्ति विचारणा । १८०
ततः कौशल्यमाह्वय मैथिलो वाक्यमब्रवीत् । धर्मेतो नीतितस्यैव लोकस्य विजितो मया ।
अहं त्वया चात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम । आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्त्ततां भवान् ।
नावमन्यामि ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषं । नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्त्ततां भवान् ।
यथावत् पूजितो राजन् गृहं गन्ताऽमि मे भृशं । ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वसौ जगत्तुर्गृहान् ।
वैदेहस्तस्य कौशल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा । पार्थार्धमधुपर्कैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् । १८१
ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च । एष राज्ञां परो धर्मोऽनित्यो जयपराजयौ ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटकीये षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप । धर्मवृत्तञ्च वित्तञ्च वृत्तुपायाः फलानि च ।
राज्ञां वृत्तञ्च कोषञ्च कोषसञ्जनं जयः । अमात्यगुणवृत्तिञ्च प्रकृतीनाञ्च वर्द्धनं ।
पाशुष्यगुणकल्पञ्च सेनावृत्तिस्तथैव च । परिज्ञानञ्च दुष्टस्य लक्षणञ्च सतामपि ।
समहोनाधिकानाञ्च यथावलक्षणञ्च यत् । मध्यमस्य च तुच्छं यथा स्थेयं विवर्द्धतां । १८२
चीणग्रहणवृत्तिञ्च यथा धर्मं प्रकीर्त्तितं । लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ।
विजिगीषोस्तथा वृत्तमुक्तञ्चैव तथैव ते । गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमताम्बर ।
यथा गणाः प्रवर्द्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत । अरीञ्च विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ।
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्ष्ये । मन्त्रभंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परन्तप । यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे वद पार्थिव । १८३
॥ भीष्म उवाच ॥ गणानाञ्च कुलानाञ्च राज्ञां भरतसत्तम । वैरमन्दोपनावैतो लोभामर्षो नराधिप ।
लोभनेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरं । तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यञ्च विनाशिनौ ।
चारमन्त्रबलादनैः सामदानविभेदनैः । क्षयव्ययभयोपायैः कर्षयन्तीतरेतरं ।
तत्रादानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः । भिक्षा विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ।
भेदे गणा विनश्युर्हि भिक्षास्तु सुजयाः परैः । तस्मात् संघातयोगेन प्रयतन्ते गणाः सदा । १८४
अर्थाश्चैवाधिगन्त्यन्ते संघातबलपौरुषैः । वाङ्माञ्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ।
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शूद्रशून्नाः परस्परं । विनिवृत्ताभिसन्धानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ।
धर्मिष्ठान् व वहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः । यथावत् प्रतिपश्यन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।
पुत्रान् भ्रातृन् विगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान् सदा । विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।
चारमन्त्रविधानेषु कोषसन्निधयेषु च । नित्ययुक्ता महाबाहो वर्द्धन्ते सर्वतो गणाः । १८५
प्राज्ञान् शूद्राणां क्षात्रान् कर्षसु स्थिरपौरुषान् । मानयन्तः सदा युक्ता विवर्द्धन्ते गणा नृप ।

द्रव्यवन्तश्च गुरुराश्च शास्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः । कृच्छ्रास्त्रापत्सु संमूढान् गणाः सम्भारयन्ति ते ।

क्रोधो भेदो भयं दण्डः कर्षणं निग्रहो बधः । नयत्यरिवशं सद्यो गणान् भरतसत्तम ।

तस्मान्नानयितव्यास्ते गणमुखाः प्रधानतः । लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्यिव ।

मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारक्षारिचकर्षण । न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ।

१८८

गणमुखैस्तु सम्भूय कार्यं गणहितं मिथः । पृथग्गणस्य भिक्षस्य विततस्य ततोऽन्यथा ।

अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तद्याऽनर्था भवन्ति च । तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठतां ।

निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः । कुलेषु कलहा जाताः कुलद्वैरूपेक्षिताः ।

गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकं । आभ्यन्तरभयं रक्ष्यमसारं वाह्यतो भयं ।

आभ्यन्तरं भयं राजन् सद्यो मूलानि क्लृप्तानि । अकस्मात् क्रोधमोहाभ्यां लोभादाऽपि स्वभावजात् ।

१८९

अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत् पराभवलक्षणं । जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।

न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्वयेण वा पुनः । भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिन्दन्ते रिपुभिर्गणाः ।

तस्मात् सङ्घातमेवाङ्गणानां शरणं महत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ महानयं धर्मपथो ब्रह्मशास्त्रस्य भारत । किंस्त्रिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।

किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतं । यथाऽहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मातापित्राङ्गुणाश्च पूजा ब्रह्ममता मम । इह युक्तो नरो लोकान् यशस्य महदप्नुते ।

यश्च तेऽभ्यनुजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः । धर्माधर्माविरुद्धं वा तत् कर्त्तव्यं युधिष्ठिर ।

न च तैरभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् । यश्च तेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ।

एत एव त्रयो लोका एत एवात्रमास्त्ययः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ।

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्देवर्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साऽग्निचेता गरीयसी ।

१९०

त्रिष्वप्रमाद्यन्तेषु त्रीन्लोकांश्च विजेष्यसि । पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथा परं ।

ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या निधमेन तरिष्यसि । सम्यगेतेषु वर्त्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ।

यशः प्राप्स्यसि भद्रन्ते धर्मेऽस्य सुमहत्फलं । नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्रीयान्न दूषयेत् ।

नित्यं परिचरेच्चैव तदै सुकृतमुत्तमं । कीर्त्तिं पुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम ।

सर्वे तस्यादृता लोका यस्मैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्मैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ।

न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परन्तप । अमानिता नित्यमेव यस्मैते गुरवस्तस्य ।

न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते । न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतं ।

तेभ्य एव हि यत् सर्वं कृत्वा च विद्वज्जाम्यहं । तदासीन्ने श्रतगुणं सहस्रगुणमेव च ।

तस्मान्मे सम्प्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर । द्रष्टव्यं तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ।

दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान् पिता दश । पितृन्दश तु मातृका सर्वा वा पृथिवीमपि ।

१९१

गुरुत्वेनातिभवति नास्ति मातृसमी गुरुः । गुरुर्गरीषाण् पिबतो मातृतश्चेति मे मतिः ।
 उभौ हि मातापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः । शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत ।
 आचार्य्यगिष्टा या जातिः सा दिव्या साऽजराऽमरा । अथवा हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ।
 न संदुष्यति तत् कृत्वा न च ते दूषयन्ति तं । धर्माय यतमानानां विदुर्देवा महर्षिभिः ।
 यस्यावृणोत्यवितथेन कर्मणा श्रुतं ब्रुवन्नृतं सम्प्रयच्छन् । तं वै मन्येत पितरं मातरश्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमण्य जानन् । ४१०
 विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं नान्यसोभः पापक
 दक्षि लोके ।

तथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ।
 तस्मात् पूजयितव्याश्च संविभाज्याश्च यत्नतः । गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ।
 येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।
 येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्मा पूजितं । मातृतः पितृतश्चैव तस्मात् पूज्यतमो गुरुः । ४११
 श्रवयस्व हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह । पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ।
 केनचित् न च वृत्तेन ह्यवधेयो गुरुर्भवेत् । न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः ।
 न तेष्वमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतं । गुरुणामेव सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः ।
 उपाध्यायं पितरं मातरश्च येऽभिद्रुह्यन्ते मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मात्त्रान्यः पापक
 दक्षि लोके ।

भृतो वृद्धो यो न विभर्त्ति पुत्रः स्वयोजिजः पितरं मातरश्च । तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मात्त्रान्यः पापक
 दक्षि लोके । ४१२

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः । चतुर्णां स्वयमेतेषां निष्कृतिं नानुग्रह्युम् ।
 एतत् सर्वमनिर्देशनैवमुक्तं यत्कर्त्तव्यं पुरुषेणेह लोके । एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मो स्यात्तुमिच्छन्नेनो वर्त्तेत भारत । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

सत्यश्चैवानृतश्चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः । तयोः किमाचरेद्राजन् पुरुषो धर्मनिश्चितः ।

किंस्वित् सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्म्यं समाननं । कस्मिन् काले वदेत् सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदेत् । ४१३

॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं । यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं तत्प्रवक्ष्यामि भारत ।

भवेत् सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्याप्यनृतं भवेत् ।

तादृशो वा ते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृतं निर्निश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।

अप्यनार्थोऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः । सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्धबधादिव ।

किमाश्चर्य्यं यन्मूर्खो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् । सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं गङ्गायामिव कौशिकः । ४१४

तः दृशेऽयमनुप्रज्ञो यत्र धर्मः सुदुर्लभः । दुष्करः प्रतिषेध्यातुं न केनात्र व्यवस्यति ।

प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यात् प्रभवसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।
 अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यादहिंसासंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ।
 धारणाद्वर्त्ममिथ्याङ्गद्वैर्मेण विधृताः प्रजाः । यत् स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।
 अतिधर्म इति ह्येके नेत्याड्डरपरं जनाः । न च तत् प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते । ४०३४
 ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कस्यचित् । तेभ्यस्तु न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चितः ।
 अकूजनेन चेन्मोक्षो नावकूजेत् कथञ्चन । अवश्यकूजितयो वा शङ्केरन् वाऽप्यकूजनात् ।
 श्रेयस्त्रानामृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितं । यः पापैः सह सम्बन्धाम्बुध्यते शपथादपि ।
 न तेभ्योऽपि धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन । पापेभ्योऽधिधनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ।
 स्वशरीरोपरोधेन धनमादातुमिच्छतः । सत्यसम्प्रतिपत्त्यर्थं यद्व्युः साविणः क्वचित् । ४०३५
 अनुक्ता तत्र तदाद्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः । प्राणायामे विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् । परेषां सिद्धिमाकाङ्क्षन्तोः स्वाद्धर्ममिच्छुः ।
 प्रतिश्रुत्य प्रदातव्यः स्वकार्यस्तु बलात् कृतः । यः कश्चिद्धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मसाधनः ।
 दण्डेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं समाश्रितः । च्युतः सदैव धर्मभ्योऽमानवं धर्ममाश्रितः ।
 शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुं । सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निहतिजोवनः । ४०३६
 धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः । अविषद्या ह्यसम्भोज्या निहत्याद्यतनं गताः ।
 च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते । निर्यज्ञास्तपसा होना मास्त तैः सह सङ्गमः ।
 धननाशादुःखतरं जीवितादिप्रयोजनं । अयन्ते रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।
 न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः । तयागतञ्च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।
 स्वकर्माणां हतं हन्ति हत एव स हन्यते । तेषु यः समर्थं कश्चित् कुर्वीत हतवृद्धिषु । ४०३७
 यथा काकश्च गृध्रश्च तथैवोपधिजोविनः । ऊर्ध्वं देहविमोक्षान्ते भवन्त्येतासु योनिषु ।
 धस्मिन् यथा वर्त्तते यो मनुष्यस्त्रिंशस्य वर्त्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्याचारः साधुना प्रत्यु
 पेयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतके नवाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तेर्भावैस्ततस्ततः । दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये दिजातयः । वर्त्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये दम्भान्नाशरन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संयता । विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

प्रत्याङ्गोर्ध्वमाणा ये न हिंसन्ति च हिंसिताः । प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

वासयन्त्यतिथीश्रित्यं नित्यं ये चानसूयकाः । नित्यं स्वाध्यायश्रीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्त्तन्ते धर्मकोविदाः । वर्ज्यन्ति दिवास्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा । निवृत्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये न सोभास्यन्थर्यान् राजानो रजसाऽन्विताः । विषयान् परिरक्षन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४०९

स्त्रेषु दारेषु वर्त्तन्ते नान्यदृष्टिस्तृतादृतौ । अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

आहवेषु च ये शूरास्तृता मरणञ्ज भयं । धर्मैश्च जयमिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये वदन्तीह सत्त्वानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते । प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

कर्माण्यकुहकार्यानि येषां वाचस्य सूनृताः । येषामर्यास्य सम्पद्वा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नेह कुर्वन्ते । तपोनिष्ठाः सुतपसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४११

ये तपस्य तपस्थन्ति कौमारब्रह्मचारिणः । विद्यावेदव्रतज्ञाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये च संशान्तरजसः संशान्तममस्य ये । सत्त्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

येषां न कश्चिन्नसति न चमन्ति हि कस्यचित् । येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

परश्रिया न तथ्यन्ति ये सन्तः पुरुषर्षभाः । याम्यादर्थाग्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

सर्वान्देवास्त्रमस्यन्ति सर्वधर्माश्च शृण्वन्ते । ये अद्धानाः शान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४१०

ये न मानिन्वमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान् । मान्यमानास्त्रमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये च आह्वानि कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः । सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये क्रोधं भंयिच्छन्ति क्रुद्धान् संश्रमयन्ति च । न च कुप्यन्ति भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

मधुमांसश्च ये नित्यं वर्ज्यन्तीह मानवाः । जन्मप्रवृत्तिमद्यश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

याचार्थं भोजनं येषां सन्तानार्थश्च मैथुनं । वाक् सत्यवचनाद्याश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४०६

ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाययं । भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

य एष पद्मरक्ताक्षः पीतवासा महाभुजः । सुहृद्भाता च मित्रश्च सम्बन्धी च तथाऽद्युतः ।

य इमान् सकलान् लोकान् चर्षवत् परिवेष्टयेत् । इच्छन् प्रभुरचिन्मयात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ।

स्थितः प्रियहिंति जिष्णोः स एव पुरुषोत्तमः । राजंस्तव च दुर्द्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ।

य एनं संश्रयन्तीह भक्ता नारायणं हरिं । ते तरन्तीह दुर्गाणि न चात्रासि विचारणा ।

४०८

दुर्गातितरणं ये च पठन्ति आवयन्ति च । कथयन्ति च विप्रेभ्यः दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

इति ह्यत्यसमुद्देशः कीर्तितस्तोमयाऽनघ । तरन्ते येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गातितरणे दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शौभ्याः शौम्यरूपेण सौम्याश्चसौम्यदर्शनाः । ईदृशान् पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । व्याघ्रगोमायुधवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः । परहिंशरतिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः ।

४०६

सत्वायुषि परिकीणे जगामानीप्सितां गतिं । गोमायुलक्ष्य सम्प्राप्तो दूषितः पूर्वकर्माणां ।

संस्मृत्य पूर्वभूतिश्च निर्विदं परमं गतः । न भक्त्यतिमांसानि परैरुपहतान्यपि ।

अहिंसः सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः । स चकार यथाकालमाहारं पतितैः फलैः ।

श्मशाने तस्य चावासो गोमायोः सम्प्रतोऽभवत् । जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यं वासमरोचयत् ।
 तस्य शौचममृशन्तस्ते सर्वे सहजातयः । चालयन्ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः । ४०८
 वसन् पितृवने रौद्रे शौचे वर्त्तितुमिच्छसि । इत्थं विप्रतिपत्तिस्तो यदा त्वं पिशितान्ननः ।
 तत्समानो भवास्माभिर्भोज्यं दास्यामहे वयं । भुञ्क्ष्व शौचं परित्यज्य यद्वि भुक्तं तदाऽस्तु ते ।
 इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः । मधुरैः प्रसृतैर्वाक्चैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ।
 अप्रमाणा प्रसूतिर्भैशीलतः क्रियते कुलं । प्रार्थयामि च तत् कर्म्म येन विलीयते यज्ञः ।
 श्मशाने यदि मे वासो समाधिर्भै निशम्यतां । आत्मा फलति कर्म्माणि नाश्रमे धर्म्मकारणं । ४०९
 आश्रमे यो दिजं हन्याद्वा वा दद्यादनाश्रमे । किन्तु तत् पातकं न स्यात्तदा दत्तं वृथा भवेत् ।
 भवन्तः स्वार्थलोभेन केवलं भक्षणे रताः । अनुबन्धे च यो दोषास्तास्र पश्यन्ति मोहिताः ।
 अप्रत्ययकृतां गर्भार्थमपनयदूषितां । इह चामुत्र चानिष्टां तस्माद्भुञ्जते न रोचये ।
 तं शूचिं पर्ण्डतं मत्वा शार्दूलः स्यादविक्रमः । कृत्वात्मचतुर्धौ पूजो सात्त्विक्येऽवश्यत्सयं ।
 ॥ शार्दूल उवाच ॥ सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यानां मया सह । त्रियन्तामीक्षिता भोगाः परिहार्योऽप्युष्कलाः । ४१०
 तोक्ष्णा इति वयं स्यातां भवन्ते ज्ञापयामहे । मृदुपूर्व्वं हितञ्चैव श्रेयसाधिगमिष्यसि ।
 अथ स्मृज्य तदाकं मृगेन्द्रस्य महात्मनः । गोमायुः संश्रितं वाक्यं वभाषे किञ्चिदगन्तः ।
 ॥ गोमायुरुवाच ॥ सदृशं मृगराजैतत्तव वाक्यं मदन्तरे । यत्सहायान्मृगयसे धर्म्मार्यकुशलान् शूचीन् ।
 न शक्यं ह्यनमात्येन महत्त्वमनुशासितुं । दुष्टमात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना ।
 सहायाननुरक्तांश्च नयन्मानुषसंहितान् । परस्परमसंसृष्टान् विजिगीषून्लोलुपान् । ४११
 अन्तरीतोषधान् प्राज्ञान् हिते युक्तान्मनस्विनः । पूजयेथा महाभाग यथाचाथ्यान् यथा पितृन् ।
 नत्वेव मम सन्तोषाद्राप्तेऽन्यन्मृगाधिप । न कामये मुखान् भोगानैश्वर्य्यं च तदाश्रयं ।
 न योच्छति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः । ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःशीलाश्च मदन्तरं ।
 न संश्रयः स्नाघनीयो ह्यन्येषामपि भास्वता । कृतात्मा सुमहाभागः पापकेम्बयदारुणः ।
 दोर्घदर्शी महात्माहः स्थूललवो महाबलः । कृतो चामोघकर्त्ताऽस्मि भोगैश्च समलङ्कृतः । ४१२
 न स्वल्पेनास्मि सन्तुष्टा दुःखादृत्तिरनुष्ठिता । सेवायाश्चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेश्वरः ।
 राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनां । व्रतचर्या तु निःसङ्गा निर्भया वनवासिनां ।
 नृपेणाह्वयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि । न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनां ।
 पानीयं वा निराद्यासं स्वादन्नं वा भयोत्तरं । विवार्थं खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्दृतिः ।
 अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नराधिपैः । उपघातैर्धिया भृत्या दूषिता निधनं गताः । ४१३
 यदि लेतमया काथ्यं मृगेन्द्र यदि मन्यसे । समयं कृतमिच्छामि वर्त्तितव्यं यथा मयि ।
 मदीया माननीयास्तौ श्रोतव्यश्च हितं वचः । कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्तपि सुस्थिरा ।
 न मन्त्रयेथमन्यस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् । नोतिमन्तः परोऽप्यन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि ।

एक एकेन संगम्य रहो ब्रूयां हितं वचः । न च ते ज्ञातिकाव्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ।
मया सम्मन्त्र्य पश्चाच्च न हिंसाः सचिवास्तथा । मदीयानाञ्च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातयेः । ५१०
एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणाभिपूजितः । प्राप्तवान्मतिसाचिखं गोमायुर्धाम्नयोनितः ।
तं तथा सज्जतं दृष्ट्वा पूज्यमानं स्वकर्णसु । प्रादिवन् कृतसंघाताः पूर्वभृत्या मुञ्चन्मुञ्चः ।
मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्वयित्वा प्रसाद्य च । दोषैस्तु समतां नेतुमैच्छन्मनुजैश्च ।
अन्यथा व्युषिताः पूर्व परद्रव्याभिहारिणः । अशक्ताः किञ्चिदादातुं द्रव्यं गोमायुचिन्विताः ।
युत्यानञ्च विक्राज्जङ्घिः कयाभिः प्रतिलोभ्यते । धनेन महता शैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते । ५११
न चापि समहाप्राज्ञस्तस्माद्धैर्याच्चाल ह । अथास्य समर्थं कृत्वा विनाशाय तथाऽपरे ।
ईक्षितन्तु मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतं । अपनोय स्वयं तद्धि तैर्यक्षं तस्य वेष्टमि ।
यदर्थंज्ञापयपहंतं येन तच्चैव मन्वितं । तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थञ्च सर्वितं ।
समयोऽयं कृतस्तेन साचिखमुपगच्छता । नेपघातस्तथा कार्यो राजन् मैत्रोमिहेच्छता ।
॥ भीष्म उवाच ॥ कुपितस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च । भोजनायोपहर्तव्यं तन्मांसं नेपदृश्यते । ५१२
मृगराजेन चाज्ञप्तं दृश्यताश्चैव इत्युत । कृतकैश्चैव तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितं ।
सचिवेनापनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना । सरोवस्तस्य शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलं ।
बभूवामर्षितो राजा बधञ्चास्य व्यरोचयत् । किद्रं ते तस्य तदृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ।
सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गे प्रवर्त्तते । निश्चित्यैवं पुनस्तस्य ते तत् कर्माण्यवर्णयन् ।
इदं तस्येदृशं कर्म क्रमेण न कृतं भवेत् । अतस्य स्वाभिना पूर्व यादृभैव तादृशः । ५१३
वाक्प्रावेषैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः । धर्मैश्चैव ह्ययं पापो दृष्टाचारपरिग्रहः ।
कार्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवान् अमं । यदि विप्रत्ययो ह्येव तदिदं दर्शयाम ते ।
तन्मांसञ्चैव गोमायोसौः क्षणादाशु ढैकितं । मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रः श्रुत्वा च तद्वचः ।
आज्ञापयामास तदा गोमायुर्मध्यतामिति । शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
मृगराजं हितैर्वाक्यैः सम्बोधयितुमागमत् । पुत्र नैतत्त्वया घातं कपटारम्भयुतं । ५१४
कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्येताशुचिभिः शुचिः । नोच्छ्रितं सहते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते । मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वन्तः ।
उत्पाद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रेदासीनश्चतुर्विधः । सुम्भानां शुचयो देव्याः कातराणां तरस्त्रिणः ।
मूर्खेषां पण्डितः देव्या दरिद्राणां महाधनाः । अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरुपिणः ।
बहवः पण्डिता मूर्खा सुम्भा मायोपजीविनः । कुर्वन्तुर्दोषमदोषस्य दृष्टस्यतिमतेरपि । ५१५
शुन्यान्तश्च गृहान्मांसं यद्यप्यपहंतं तव । नेच्छते दीयमानञ्च साधु तावद्विद्वद्यते ।
असभ्याः सभ्यसंकाशाः सभ्याश्चासभ्यदर्शनाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणं ।
तत्त्ववद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव । न चैवास्ति तत्त्वं व्योचि खद्योते न ज्ञताग्रजः ।

तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थः परीक्षितुं । परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान् पश्चात् परित्यजेत् ।
 न दुष्करमिदं पुत्र यत् प्रभुर्घातयेत् परं । ज्ञापनीया यशस्या च लोके प्रभवतां समा ।
 स्थापितोऽयं लया पुत्र समन्तेष्वपि विभुतः । दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्थ्यतामेष ते सुहृत् ।
 दूषितं परदोषैर्हि गृह्णीते योऽन्यथा प्रसिद्धिं । स्वयं संदूषितामात्यः त्रिप्रमेव विनश्यति ।
 तस्मादप्यरिसंघाताद्गोमायोः कश्चिदागतः । धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत् कपटं कृतं ।
 ततो विज्ञानचारित्रः सत्कृत्य स विभोचितः । परिष्कृत्य सत्तेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ।
 अनुज्ञाय मृगेन्द्रेण गोमायुर्नीतिशास्त्रवित् । तेनार्भेण सन्तप्तः प्रायमासितुमैच्छत् ।
 शार्दूलस्तनु गोमायुं स्नेहात् प्रोत्फुल्ललोचनः । अवारयत् स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ।
 तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसम्भवं । उवाच प्रणतो वाक्यं वाग्यगङ्गादया गिरा ।
 पूजितोऽहं लया पूर्वं पश्चाच्चैव विमानितः । परेषामास्यदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं लयि ।
 अमनुष्टाश्रुताः स्थानान्मानात् प्रत्यवरोपिताः । स्वयञ्चापहता मृत्या ये चाप्युपहिताः परैः ।
 परिचीणस्य लुब्धाश्च कुट्टा भीताः प्रतारिताः । हतस्त्रा मानिना ये च त्वत्पादानां महेश्वराः ।
 सन्तापिताश्च ये केचिद्गमनौघप्रतीक्षिणः । अन्तर्हिताः सोपहितास्तो सर्वे परसाधनाः ।
 अवमानेन युक्तस्य स्थानभ्रष्टस्य वा पुनः । कथं यास्यसि विश्वासमहं तिष्ठामि वा कथं ।
 समर्थ इति संगृह्य स्थापयित्वा परीक्षितः । कृतञ्च समर्थं भित्त्वा लयाऽहमवमानितः ।
 प्रथमं यः समाख्यातः शीलवानिति संसदि । न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरचता ।
 एवञ्चावमतेत्यहं विश्वासं मे न यास्यसि । त्वयि चापेतविश्रामे ममोदेगो भविष्यति ।
 शङ्कितस्त्वमहं भीतः परे च्छिद्रानुदर्शिनः । अस्त्रिग्धाश्चैव दुस्तोषाः कर्मा चैतद्भङ्गच्छलं ।
 दुःखेन स्त्रियते भिन्नं स्त्रिष्टं दुःखेन भिद्यते । भिन्नस्त्रिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते ।
 कश्चिदेव हि ते भर्तुर्दृश्यते न परात्मनोः । कार्योपेक्षा हि वर्तन्ते भावाः स्त्रिग्धाः सुदुर्लभाः ।
 सुदुःखं पुरुषज्ञानं चित्तं येषां चलाचलं । समर्थो वाऽप्यशङ्को वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ।
 अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्मात्पापकर्षणं । शुभाशुभमहत्त्वञ्च प्रकर्तुं बुद्धिस्त्राघवं ।
 एवंविधं सान्त्वमुक्त्वा धर्मकामार्थहेतुमतम् । प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ।
 प्रगृह्णानुनयं तस्य मृगेन्द्रेण च बुद्धिमान् । गोमायुः प्रायमाख्याय त्वत्का देहं दिवं ययौ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्याघ्रगोमायुसंवादे एकादशाधिकशताऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं पार्थिवेन कर्तव्यं किञ्च कृत्वा सुखी भवेत् । एतदाचक्षु तत्तेन सर्वधर्मभृताम्बर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्थैकनिश्चयं । यथा राशेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ।

मत्तैवं वर्त्तितव्यं यद्येदमनुशृणुम । उद्वस्य तु महद्दुःखं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

जातिस्मरो महानुश्रः प्राजापत्ययुगेऽभवत् । वरणे ऋन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ।

तपः सुमहदातिष्ठदरक्षे शंसितव्रतः । तपसस्तस्य चान्तेऽय प्रीतिमानभवद्भिभुः ।

तरेण कन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ।

॥ उग्र उवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा घोवा भवेदियं । योजनानां शतं साधं गच्छामि चरितुं विभो ।

एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना । प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं यथावुग्रः स्वकं वरं ।

४१८०

स चकार तदालस्यं वरदानात् सुदुर्मतिः । न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ।

स कदाचित् प्रसार्यैव तां घोवां व्रतयोजनां । चचार आन्तहृदये वातश्यागात्ततो महान् ।

स गुहायां शिरीषोवां निधाय पशुरात्मनः । आसीजुवर्षमभ्यागात् सुमहत् प्रावयज्जगत् ।

अथ शीतपरीताङ्गा जम्बुकः कच्छमन्वितः । सदारसां गुहामाशु प्रविवेश जलार्हितः ।

स दृष्ट्वा मंसजोवी तु सुभृशं कच्छमन्वितः । अभक्ष्यत्ततो घोवामुग्रस्य भरतर्षभ ।

४१८१

यदा त्वबुधतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः । तदा सङ्कोचने यत्नमकरोद्गुणदुःखितः ।

यावदूर्द्धमधश्चैव घोवां सङ्क्रियते पशुः । तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ।

स हत्वा भक्षयित्वा च तमुग्रं जम्बुकस्तदा । विगते वातवर्षे तु निश्चकाम गुहामुखात् ।

एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुद्रेण निधनं तदा । आलस्यस्य क्रमात् पश्य महान्तं दोषमागतं ।

तमप्येवंविधं हित्वा योगेन निहतैर्द्विजैः । वर्त्तस्व बुद्धिमूलन्तु विजयं मनुरब्रवीत् ।

४१८०

बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत । तानि जङ्गाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ।

राज्यं तिष्ठति ह्यस्य संग्रहोतेन्द्रियस्य च । आर्त्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ।

गुह्यं मन्वं श्रुतवतः ससहायस्य चानघ । परीक्ष्यकारिणो ह्यर्थास्तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।

सहाययुक्तेन मही कृत्वा शक्या प्रशंसितुं ।

इदं हि सङ्गिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः । मयाऽपि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुद्ध्या प्रचरस्व राजन् । ४१८५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उग्रयोवोपाख्याने द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ । अमित्रस्यातिदृष्टस्य कथं तिष्ठेदमाधनः ।

॥ भोज उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सरिताश्चैव संवादं सागरस्य च भारत ।

सुरारिनिलयः शशत् सागरः सरिताम्यतिः । पप्रच्छ सरितः सख्याः संशयं जातमात्मनः ।

॥ सागर उवाच ॥ समूलशास्त्रान् पश्यायि निहतान् कायिणे द्रुमान् । युष्माभिरिह पूर्वाभिर्नद्यस्तत्र न वेतसः ।

४१८०

अकायस्यान्यसारं वेतसः कुलजस्य वः । अवज्ञया वा नानीतः किञ्च वा तेन वः कृतं ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि सख्यासामेव वो मतं । यथा चेमानि कूलानि हित्वा नायाति वेतसः ।

तत्र प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तममर्थवत् । हेतुमद्वाहकश्चैव सागरं सरितां पतिं ।

॥ गङ्गेवाच ॥ तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः । ते त्यजन्ति ततः स्थानं प्रातिलोभ्यास्य वेतसः ।

वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नापरे । सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ।

कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यस्य नोद्धतः । अनुलोमस्तथा साम्यलोम नाभ्येति वेतसः ।

४१८५

मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युजमन्ति च । ओषधः पादपां गुल्मा न ते यान्ति पराभवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ये हि शत्रोर्विद्वद्भ्यः प्रभोर्विधविनाशने । पूंश्च न सहते वेगं क्षिप्रमेव विनश्यति ।

सारसारं बलं दीर्यमात्मनो दिषतश्च यः । जानन् विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवं ।

एवमेव यदा विद्वान्न्यतेऽतिबलं रिपुं । संशयेद्वैतसौ वृत्तिमेतत् प्रज्ञानलक्षणं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सरित्सागरसंवादे त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वान्पूर्वप्रगल्भेन मृदुतोत्तरेण भारत । आक्रुध्यमाणः सदमि कथं कुर्यादरिन्दम । ५१०

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां वृथिवोपाल यथेषोऽर्थोऽनुगोचरे । सदा मुचेताः सहते नरस्यहान्यमेधमः ।

अख्यन् क्रुध्यमाणस्य सुखतं नाम विन्दति । दुष्कृतञ्चात्मनोऽमर्षी रुष्यत्येवापमार्ष्टि वै ।

टिट्ठिभं तमुपेन वाशमानमित्रातुरं । लोकविदेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ।

इति संस्नाघते नित्यं तेन पापेन कर्मणाः । ददमुक्तो मया कश्चित् सन्मतो जनसंसदि ।

स तत्र प्रीडितः श्रुत्वा मृतकल्पोऽवतिष्ठते । स्नाघन्नस्नाघनोद्येन कर्मणा निरपन्नपः । ५११

उपेक्षितयो यज्ञेन तादृशः पुरुषाधमः । यद्यद्व्यादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेद्बुधः ।

प्राकृतो हि प्रशंसन् वा निन्दन् वा किं करिष्यति । वने काक इवाबुद्धिबोशमानोः निरर्थकः ।

यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात् प्रयोगे पापकर्मणः । वागेवार्थो भवेत्तस्य न श्लेवार्थो जिघांसतः ।

निधेकं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया । मयूर इव कौपीनं नृत्यं मन्दर्शपञ्चिव ।

यस्यावाच्यं न लोकोऽस्ति नाकार्यञ्चापि किञ्चन । वाचन्तेन न मन्दध्याञ्चुचिः संस्मृतकर्मणा । ५१२

प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षे चापि निन्दकः । स मानवः श्वस्त्रोके नष्टलोकपरावरः ।

तादृज्जनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च । परोक्षेणापवादी यस्तस्माश्रयति तत्क्षणम् ।

तस्मात् प्राज्ञो नरः सद्यसादृशं पापचेतसं । वर्जयेत् साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिव यथा ।

परिवादं भ्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने । प्रकाशयति दोषान्स्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितं ।

तं स्वकर्माणि कुर्व्याणं प्रतिकर्तुं य इच्छति । भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजमि मञ्जति । ५१३

मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं जनापवादे सततं निविष्टं । मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नतं त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रं ।

अधोऽरजुष्टे पथि वर्त्तमानं दमादपेतं विनयाच्च पापं । अरिघ्नं नित्यमभूतिकामं धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यं ।

प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूय रभिर्निशाम्य माभूस्त्वमथार्त्तरूपः । उच्चस्य नीचेन हि सम्प्रयोगं विगर्हन्ति स्थिरबुद्धयो ये ।

कुङ्को दशाङ्गेन हि ताडयेदा स पांशुभिर्वा विकिरन्तुपैर्वा । विवृण्व दन्तांश्च विभीषयेदा मिङ्गं हि मूढे कुपि ते नृशमे ।

विगर्हणं परमदुरात्मना कृतं सहेत यः संसदि दुर्जेनास्त्ररः । पठेदिदञ्चापि निदर्शनं सदा न वाञ्छयं स लभति किञ्चिदप्रियं । ५१४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि टिट्ठिभकोपाख्याने चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयं । सञ्ज्ञेत्यत्र त्वया राजन् भवान् कुलकरो हि नः ।

पुरुषाणामयं तात दुर्दृष्टानां दुरात्मनां । कथितो वाक्यसञ्चारस्ततो विज्ञापयामि ते ।

यद्विदितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयं । आयत्याश्च तदाले च केमद्विक्ररश्च यत् ।

पुत्रपौत्राभिरामश्च राश्ट्रद्विक्ररश्च यत् । अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्वीहि मे ।

अभिषिक्तो हि यो राजा राश्ट्रस्थामिचसंवृतः । स सुहृत्समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत् प्रजाः ।

५१३५

यो ह्यसमयहरतिः स्नेहरागबलात्कृतः । इन्द्रिधाणामनोशलादसज्जनबुभूषकः ।

तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः । न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा सम्पद्युष्यते ।

एतन्मे संशयस्थस्य राजधर्मान् सुदुर्विदान् । दृश्यन्ति समो बुद्ध्या भवान् शंसितुमर्हति ।

शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वं नः कुलहिते रतः । क्षत्ता चेको महाप्राज्ञो यो नः शंसति सर्वदा ।

त्वत्तः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयं । अमृतस्याव्ययस्येव तप्तः स्वस्याम्यहं सुखं ।

५१३६

कीदृशाः सन्निकर्षस्था भृत्याः सर्वगुणान्विताः । कीदृशैः किं कुलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ।

न ह्यको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता । राज्यश्चेदं जनः सर्वस्वात्कुलीनोऽभिकाङ्क्षति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ न च प्रशस्तं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत । असहायवता तात नैवार्थाः केचिदप्युत ।

लब्धं लब्ध्वा ह्यपि सदा रक्षितं भरतर्षभ । यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।

हितैवी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते । मन्त्रिणे यस्य कुलजा असंहाय्याः सहेषिताः ।

५१३७

नृपतेर्भक्तिदाः सन्तः सम्मन्त्रज्ञानकोविदाः । अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।

अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते । समदुःखसुखा यस्य सहायाः प्रियकारिणः ।

अर्थचिन्तापराः सत्याः स राज्यफलमश्नुते । यस्य नाथी जनपदः सन्निकर्षगतः सदा ।

अनुदः सत्यपालम्बो स राजा राज्यभाग्यवेत् । कोषाख्यपटलं यस्य कोषद्विक्ररैर्नरैः ।

आप्तैस्तुष्टैश्च सततं चीयते स नृपोत्तमः । कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैः सञ्चयतत्परैः ।

५१३८

पात्रभूतैरुल्लेख्य पात्यमानं गुणी भवेत् । व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्षफलोदयः ।

दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्मफलभाङ्गनृपः । संगृहीतमनुव्यस्य यो राजा राजधर्मवित् ।

षड्वर्गं प्रतिगृह्णाति स धर्मफलमश्नुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनं । निदर्शनं परं लोके सज्जनाचरिते सदा ।

अस्यैवार्थस्य सदृशं यच्छ्रुतं मे तपोवने । जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमुपि सप्तमैः ।

५१३९

वने महति कस्मिंश्चिदमनुव्यभिषेविते । अधिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ।

दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः । उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्त्वमास्थितः ।

तस्य सदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः । सर्वे सत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः ।

सहव्याघ्रगणाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः । द्वीपिनः खड्गभङ्गका ये चान्ये भीमदर्शनाः ।

ते सुखप्रअदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाग्रताः । तस्यैः शिष्यवैश्व न्यभूताः प्रियकारिणः ।
 दत्त्वा च ते सुखप्रअं सर्वे यान्ति यथागतं । याम्यस्त्रैकः पशुस्तत्र नाजहात स महामुनिं ।
 भक्तोऽनुक्तः सततमुपवासकृशोऽबलः । फलमूलोदकाहारः शान्तः शिष्टाकृतियथा ।
 तस्यैरुपविष्टस्य पादमूले महामते । मनुष्यवद्गतो भावं स्नेहबद्धोऽभवद्भृशं ।
 ततोऽभ्ययान्महावीर्यो दीपो क्षतजभोजनः । श्रार्थमत्यन्तसन्तुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ।
 ललितह्यमाननुरितः पुच्छास्फोटनतत्परः । व्यादितास्यः क्षुधाभृशः प्रार्थयानस्तदामिधं ।
 दृष्ट्वा तं क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप । प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र तच्छृणुष्व विशाम्यते ।
 अशत्रुर्भगवन्नेष दीपो मां हन्तुमिच्छति । त्वत्प्रसादाद्भयं न स्यादस्माकम् महामुने ।
 तथा कुरु महाबाहो सर्वस्वत्वं न संशयः । स मुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणं ।
 रतज्ञः सर्वसत्त्वानां तमैश्वर्यसमन्वितः ।

४२६०

४२६१

॥ मुनिस्त्वाच ॥ न भयं दीपिनः कार्यं मृत्युतले कथञ्चन । एष स्वरूपरहितो दीपो भवसि पुन्यक ।
 ततः श्वा दीपितो नीतो जाम्बूनदग्निभासतिः । चित्राङ्गो विस्फुरद्भेदे वने वसति निर्भयः ।
 तं दृष्ट्वा संमुखे दीपो आत्मनः सदृशं पशुं । अविच्छेदस्ततस्तस्य क्षणेन समपद्यत ।
 ततोऽभ्ययान्महारौद्रे व्यादितास्यः क्षुधाऽन्वितः । दीपिनं स्नेहदृष्ट्वा व्याघ्रो रुधिरमालसः ।
 व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाविष्टं दंष्ट्रिणं वनगोचरं । दीपो जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमपीयवान् ।
 संवासजं परं स्नेहमृषिणा कुर्वता तदा । स दीपो व्याघ्रतो नीतो रिपूणां बलवत्तरः ।
 ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाहनन्तं विशाम्यते । स तु श्वा व्याघ्रतो प्राप्य बलवान् पिशिताशनः ।
 न मूलफलभोगेषु स्पृहामयकरोत्तदा । यथा मृगपतिर्निर्धनं प्रकाङ्क्षति वनौकसः ।
 तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ।

४२६०

४२६१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रविषेवादे षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ भोम उवाच ॥ व्याघ्रस्योत्तममूलस्तृप्तः सुप्तो हतैर्मृगैः । गजश्यागास्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ।

प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पद्मी विततकुम्भकः । सुविषाणो महाकायो मेघगम्भीरनिस्त्रनः ।

४२६०

तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं बलगर्वितं । व्याघ्रो हस्तिभयात्तस्तस्मिन् शरणं ययौ ।

ततोऽनयत् कुञ्जरत्वं व्याघ्रं तस्मिन्सन्तमः । महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवद्भृशः ।

ततः कलमपण्डानि शस्त्रकोशहर्तानि च । व्यचरत् स मुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ।

कदाचिद्भ्रममाणस्य हस्तिनः संमुखं तदा । क्षपेरस्योत्तमस्य कालोऽगच्छन्निशानिधं ।

अयाजगाम तं देशं केशरी केशराहणः । गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः ।

४२६१

तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयाद्वितः । क्षिप्रं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ।

स ततः सिंहतो नीतो नागेन्द्रे मुनिना तदा । वनं नागणयत् सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ।

दृष्ट्वा च सोऽभवत् सिंहो वयो भयसमन्वितः । स चाश्रमेऽवसत् सिंहस्तस्मिन्नेव महावने ।

तद्गयात् पशवो मान्ये तपोवनमभीपतः । व्यदृश्यन्त तदा चक्षा जीवितकाङ्क्षिणस्तदा ।
 कदाचित् कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः । बलवान् क्षतजाहरो नानासत्त्वभयङ्करः ।
 अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः । तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेक्षणं ।
 तं मुनिः शरभश्चक्रे बलीत्कटमरिन्दमः । ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमपतः ।
 दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं सम्प्राद्रवदनात् । स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना बद्धा ।
 मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् । ततः शरभसम्बन्धाः सर्वे मृगगणास्तदा ।
 दिशः सम्प्राद्रवन्नाजन् भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः । शरभोऽप्यतिशङ्क्येति नित्यं प्राणिबधे रतः ।
 फलमूलाशनं कर्तुं नैक्षत् स पिशिताशनः । ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः ।
 इत्येष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः स्वर्धोनिजः । ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
 विज्ञाय स महाप्राप्तो मुनिः श्यामं तमुक्तवान् । श्यामं दीपिलमापन्नो दीपो व्याघ्रत्वमागतः ।
 व्याघ्रास्त्रागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः । सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः ।
 महास्नेहपरीतेन विस्मृष्टो नकुलान्वयः । यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि ।
 तस्मात् स्वधोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि । ततो मुनिजनदेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः ।
 अधिष्ठा शरभः शस्त्रस्तद्रूपं पुनराप्तवान् ।

५१८

५१९

५२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्धिसंवदि सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ स श्या प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः । अधिष्ठा ऋद्धतः पापस्तपोवनवहिष्कृतः ।
 एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा सत्यशौचतां । आर्क्ष्यं प्रकृतिं सत्यं श्रुतं वृत्तं कुलं दमं ।
 अनुक्रोधं बन्धं वीर्यं प्रभावं प्रश्रयं चमां । भृत्या ये यच्च योग्याः सुस्तत्र स्थाप्याः सुरक्षिताः ।
 नापरोक्ष्य महीपालः सचिवं कर्तुमर्हति । अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ।
 कुलजः प्रकृतो राज्ञा स्वकुलीनतया सदा । न पापे कुरुते बुद्धिं भिद्यमानोऽप्यनागसि ।
 अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसंश्रयात् । दुर्लभैश्चर्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ।
 कुलीनं शिचितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगं । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ।
 कृतज्ञं बलवन्तञ्च चान्तं दान्तं जितेन्द्रियं । असुखं लभ्यमनुष्टं स्वामिमित्रबुभूक्षकं ।
 सचिवं देशकालज्ञं भक्त्यसंग्रहणं रतं । सततं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितं ।
 युक्ताचारं स्वविषये सन्धिविग्रहकोविदं । राजस्तिवर्गवित्तारं पौरजानपदप्रियं ।
 खातकयूततत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदं । इज्जिताकारतत्त्वज्ञं यात्राज्ञानविशारदं ।
 हस्तिशिचासु तत्त्वज्ञमहङ्कारविवर्जितं । प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्ताकारिणं ।
 शौचं चैत्तजनाकीर्णं सुमुखं सुखदर्शनं । नायकं नीतिकुशलं गुणचेष्टासमन्वितं ।
 अस्तु स प्रकृतं सत्तु सद्गुणैर्वादिनमेव च । धीरं शूरं महर्द्धिं च देशकालोपपादकं ।
 सचिवं यः प्रकुरुते न चैनममन्यते । तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ।

५२१

५२२

५२३

एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा ब्राह्मविशारदः । एष्टथो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ।
 धीरोऽमर्षी शूचिलीक्षणः काले पुरुषकारवित् । शूद्रशूषः श्रुतवान्मोता ऊहपोहविशारदः ।
 मेधावी धारणायुक्तो यथा न्यायोपपादकः । दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावाञ्छ विषय्ये । ४१९
 दानाच्छेदे स्वयं कारो अङ्गारुः सुखदर्शनः । आर्त्तहृत्प्रदो नित्यममात्यो हि हिते रतः ।
 नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न घत् क्षिप्तनकारकः । कृते कर्मक्षमात्याजां कर्त्ता भक्तजनप्रियः ।
 संयुज्जीतजनेऽलम्बः प्रसन्नवदनः सदा । सदा भृत्यजनपेक्षो न क्रोधी सुमहामनाः ।
 युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकाव्यानुशासनः । चारनेचः प्रजवित्री धर्मार्थकुशलः सदा ।
 राजा गुणश्रताकीर्णं दृष्टव्यलादृष्टो भवेत् । योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वे गुणगणैष्टताः । ४२०
 अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणे । न विमानयितव्यास्तै राज्ञा दृष्टिमभीक्ष्णता ।
 योधाः समरशौण्डीराः क्षत्रज्ञाः शास्त्रकोविदाः । धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंघताः ।
 अभया गजपृष्ठस्था रथचर्याविशारदाः । इत्यस्त्रकुशला यस्त तस्त्रेयं नृपतेर्भही ।
 सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा । उत्थानशीलो मित्राद्याः स राजा राजसक्तमः ।
 शक्या चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत । संयुज्जीतमनुष्येण क्षत्रज्ञा जेतुं वसुधरा । ४२१
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्षिसंवादे अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं शूना समान् भृत्यान् स्त्रे स्त्रे स्थाने नराधिपः । निषेजयति ह्येषु स राज्यफलमश्नुते ।

न श्वा स्वं स्थानमुत्तम्य प्रमाणमभिभक्ततः । आरोग्यः श्वा स्वकात् स्थानादुत्तम्यान्यत् प्रमाद्यति ।
 स्वजातिगुणमप्यत्राः स्त्रेषु कर्मसु संस्थिताः । प्रकर्त्तव्या क्षमात्यास्तु नास्त्रानि प्रक्रिया क्षमा ।
 अनुरूपानि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति । स भृत्यगुणसम्पन्नो राजा फलमुपाश्नुते ।
 शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः । व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो द्वीपी द्वीपी यथा तथा । ४२२
 कर्मस्त्रिहानुरूपेषु न्यस्ता भृत्या यथाविधि । प्रतिलोमं न भृत्यास्तै स्थाप्याः कर्मफलैषिणः ।
 यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः । भृत्यान् स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रक्षयते प्रजाः ।
 न बालिशो न च कुद्रो नाप्राज्ञो नाजितेन्द्रियाः । नाकुलीना नराः सर्वे स्थाप्या गुणगणैषिणा ।
 साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः । अनुद्राः शूचयो दक्षाः सुर्नराः पारिपार्श्वकाः ।
 न्यग्रूतास्तत्पराः शान्ताश्चोचाः प्रकृतिजैः शूभाः । स्वस्थानानपकुष्टा ये ते शूराश्च वहिस्रराः । ४२३
 सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत् । अभिंहः सिंहसहितः सिंहवत्समते फलं ।
 यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफले रतः । न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिहृत्पातितः ।
 एवमेतन्मनुष्येन्द्र शूराः प्राश्नैर्भङ्गश्रुतैः । कुलीनैः सह शक्येत क्षत्रज्ञा जेतुं वसुधरां ।
 नाविद्यो नानृजः पार्श्वे नाप्राज्ञो नामहाधनः । संयाज्ञो वसुधपारिभृत्या भृत्यवताम्बरः ।
 बाणवदिसृष्टा यान्ति स्वाभिकार्यपरा नराः । ये भृत्याः पार्थिवहितासेषां सान्त्वं प्रयोजयेत् । ४२४
 कोपय सततं रज्यो यत्नमास्त्राय राजभिः । कोपमूला हि राजानः कोपो दृष्टिकरो भवेत् ।

कोष्ठागारश्च ते नित्यं स्त्रीतैर्द्वन्द्वैः सुसंयुतं । सदाऽसु ससु संन्यसं धनधान्यपरो भव ।

नित्ययुक्ताश्च ते मृत्या भवन्तु रणकोविदाः । वाजिनाश्च प्रयोगेषु वैशारद्यनिश्चये ।

ज्ञातिवन्धुजनावेक्षो मित्रसंबन्धिसंयुतः । पौरकार्यैर्हितान्धो भव कौरवमन्दन ।

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रजासुभिहिता मया । शूरो निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

५१५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्धिसंवादे जनविश्वतथधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजदृष्टान्त्यनेकानि तथा प्रोक्तानि भारत । पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ।

तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वदृष्टं सतां मतं । प्रणेयं राजधर्माणां प्रवृत्तिं भरतधर्म ।

॥ भीम उवाच ॥ रक्षणं सर्वभूतानामिति चात्तं-यरं मतं । तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शूरो महीपतिः ।

यथा वर्हाणि चित्राणि विभक्तिं भुजगाग्रनः । तथा वज्रविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ।

तैलंश्च जिह्मलमादानं सत्यमार्जवमेव च । मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठसत्या वै सुखमुच्छतिः ।

५१५५

यस्मिन्नर्थे हितं यत् स्यात्तदर्थं रूपमाविशेत् । वज्ररूपस्य राज्ञो हि सुखोऽप्यर्थो न सीदति ।

नित्यं रचितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी । कृत्वा चरतनुः श्रीमान् भवेच्छास्त्रविशारदः ।

आपहारेषु युक्तः स्याज्जलप्रसवणेऽपि । शैलवर्षोदकानीव द्विजान् सिद्धान् समाश्रयेत् ।

अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्भुक्तध्वजोपमां । नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेदप्रमादतः ।

लोके चायव्ययौ वृष्टा वृहद्वृक्षमिवास्त्वत् । मृजावान् स्यात् स्वयूषेषु भौमानि चरणैः क्षिपेत् ।

५१६०

जातपवः परित्यजेत् प्रेवेदैकतपमात्मनः । दोषान् विदुषुयाच्छत्रैः परपवान् विधूययेत् ।

काननेऽपि पुष्पाणि वहिरर्थान् समाचरेत् । उच्छ्रितास्त्राश्रयेत् स्त्रीतान् नरेऽनचलोपमान् ।

अयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं रणमुपश्रयेत् । प्रादुषीवाक्षितघीवो मज्जेत निशि निर्जने ।

मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चावेक्षितश्चरेत् । न जह्याच्च तनुत्राणं रचेदात्मानमात्मना ।

चारभूमिष्वभिगताम् पाशांश्च परिवर्जयेत् । प्रणयेद्वापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः ।

५१६५

हन्यात् कुड्मनतिविपान् ये जिह्मगतयो हितान् । नाशयेद्दलवर्हाणि सन्निवामाश्रितवासेयेत् ।

मदा वर्हिनिभः कामं प्रशस्तं कृतमाचरेत् । सर्वतश्चाददेत् प्रज्ञां पतङ्गं गहनेऽपि ।

एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत् । आत्मवृद्धिकरं नीतिं विदधोत विचक्षणः ।

आत्ममयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्याऽवधारणं । बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनं ।

परं विद्यासयेत् साक्षा स्वशक्तिसौपलक्ष्येत् । आत्मनः परिमर्षेण बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।

५१७०

सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यप्रयोजकः । निगूढबुद्धेर्द्वीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ।

संनिहृष्टा कथा प्राज्ञा यदि बुद्ध्या वृहस्पतिः । स्वभावमेव्यते तप्तं कृष्णायसमिर्वादके ।

अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वान्पेव महीपतिः । आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ।

मृदुशीलं तथा प्राज्ञं शूरश्चार्यविधानवित् । स्वकर्माणि नियुञ्जीत ये चान्ये च बलाधिकाः ।

अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्मासु । सर्वसाधनमुत्कर्त्ते शरासन्धोरिवायताः ।

५१७५

धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् । ममायमिति राजा यः स पर्येत इवाचलः ।
 व्यवसायं समाधाय सूर्यो रम्भोनिवायतान् । धर्ममेवाभिरचेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ।
 कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञानमृदुभाषिणः । मध्ये वयसि निर्दोषान् हिते युक्तानविक्रान् ।
 असुम्भान् शिलितान् दानान् धर्मेषु परिनिष्ठितान् । स्थापयेत् सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ।
 एतेन च प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिं । युक्तः समनुतिष्ठेत् तुष्ट्यारैरुपस्कृतः ।
 अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्वेक्षितुः । आत्मप्रत्ययकोषस्य वसुदैव वसुन्धरा ।

५१५०

व्यक्त्यानुग्रहे यस्य यथार्थस्यापि निग्रहः । गुप्तात्मा गुप्तरादृश्य स राजा राजधर्मवित् ।
 नित्यं राश्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य इवोदितः । चरान् खनूचरान् विद्यान्तथा बुद्ध्या स्वयं चरेत् ।
 कालं प्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूषयेत् । अहन्त्यहनि सन्दुह्यान्मर्षी गामिव बुद्धिमान् ।
 यथाक्रमेण पुण्येभ्यस्सिनेति मधु षट्पदः । तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयं ।
 यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यान्नदित्तं धर्मकामयोः । सञ्चयाच्च विसर्गं स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ।
 नार्थमल्पं परिभवेत्तावमन्येत शात्रवान् । बुद्ध्या तु बुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विशसेत् ।

५१५५

धृतिर्दासं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शौर्यं देशकालाप्रमादः । अल्पस्य वा बहुनो वापि वृद्धौ धनस्यैतान्यष्ट मणि ५
 गानि ।

अग्निः क्षोका वर्द्धते ऽप्याज्यमित्तो वीजश्चैकं रोहसहस्रमेति । आयव्यथौ विपुलौ संनिशाम्य तस्मादल्पं नावमन्येत
 वित्तं ।

बालोऽप्यबालः स्वविरो रिपुर्थः सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्त्यात् । कालेनान्यस्यस्य मूलं हरेत् कालज्ञाता पार्थिवानां
 वरिष्ठः ।

५१६०

हरेत् कीर्त्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्यादर्थे दीर्घं वीर्यमस्योपहन्त्यात् । रिपुर्देष्टा दुर्बलो वा बली वा तस्माच्छत्रोर्नैव ह्री
 येद्यतात्मा ।

सयं वृद्धिं पालनं सञ्चयं वा बुद्ध्याऽप्युभौ संहतौ सर्वकामौ । ततश्चान्यगतिमान् सन्दधीत तस्माद्राजा बुद्धिमतां
 श्रयेत् ।

बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति बलं बुद्ध्या पाच्यते वर्द्धमानं । अचुर्बुद्ध्या सीदते वर्द्धमानो बुद्धेः पश्चात् कर्म य
 त्तत् प्रशस्तं ।

सर्वान् कामान् कामयानो हि धीरः सत्तेनाल्पेनाप्नुते हीनदोषः । यस्यात्मानं प्रार्थयेत् ऽर्थ्यमानैः श्रेयःपात्रं पूरय
 ते च मान्यं ।

तस्माद्राजा प्रगृहीतः प्रजासु मूलं लक्ष्म्याः सर्वशो ह्लाददीत । दीर्घं कालं ह्यपि सन्पीड्यमानो विद्युत्सम्पातमपि वा
 नोर्ज्जितः स्यात् ।

५१६५

विद्या तपो वा विपुलं धनं वा सर्वं श्रेतद्वावसायेन श्रद्धं । बुद्ध्यायत्तं तन्निवसेद्देहवत्सु तस्मादिद्याद्वावसायं प्रभूतं ।

यत्रायते मतमन्तो मन्त्रिणः श्रेष्ठो विष्णुयन्त्र सरस्वतो च । वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं तस्मादिदं शास्त्रमन्येत देहं ।

लुब्धं ह्यन्नात् सम्प्रदानेन नित्यं लुब्धकृतिं परवित्तस्य नैति । सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे योऽर्थैर्हिना धर्मकामौ जहाति ।

धनं भोगं पुत्रदारं समृद्धिं सर्वं लुब्धः प्रार्थयते परेषां । लुब्धे दोषाः सम्भवन्तीह सर्वे तस्माद् राजा न प्रवृत्नीत लुब्धः ।

सन्दर्शनेन पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् । आरम्भान् दिवतां प्राज्ञः सर्वार्थांश्च प्रसूदयेत् ।

धर्मान्वितेषु विज्ञाता मन्त्रो गुप्तश्च पाण्डव । आतो राजा कुलीनस्य पर्याप्तो राजसंपदे ।

विधिप्रयुक्ताक्षरदेवधर्मानुक्तान् समासेन निबोध बुद्ध्या । इमान् विदध्याद्वातिस्त्वय्य यो वै राजा महो पातयितुं स शक्तः ।

न नीतिज्ञं यस्य विधानज्ञं सुखं चठप्रणीतं विधिवत् प्रदृश्यते । न विद्यते तस्य गतिर्माहीपतेर्न विद्यते राज्यसुखं ह्यनुत्तमं ।

धनैर्बिभ्रिष्टान्मतिशीलपूजितान् गुणोपपन्नान् युधि दृष्टविक्रमान् । गुणेषु दृष्ट्वा न चिरादिवात्मवान् यतोऽभिसन्धाय निहन्ति शात्रवान् ।

पश्येदुपायान् विविधैः क्रियापथैर्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् । अथं विविष्टा विपुलं यशोधनं न दोषदर्शो पुरुषः समश्नुते ।

प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्त्तितौ यथा मुच्यन्ते विज्ञाय निवृत्त्य चोभयोः । यदेव मित्रं गुरुभारमावहेत्तदेव सुखिगुणमुदाहरेद्बुधः ।

एतान्मयोक्तांश्चर राजधर्मान् नृणाञ्च गुप्तौ मतिमादधत्स्व । अवाप्स्यसे पुण्यफलं मुखेन सर्वो हि लोको नृप धर्ममूलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथं पितामहेनोक्तो राजधर्मः समातनः । ईश्वरस्य महान्दण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

देवतानामृषीणाञ्च पितृणाञ्च महात्मनां । यत्तत्तत्पिशाचानां साध्यानाञ्च विशेषतः ।

सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यग्योनिनिवासिनां । सर्व्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ।

इत्येवमुक्तं भवता दण्डे वै सत्पराचरं । पश्यतो लोकमासक्तं समुरासुरमानुषं ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ । को दण्डः कीदृशो दण्डः किंरूपः किमरायणः ।

किमात्मकः कथम्भूतः कथम्भूतिः कथं प्रभो । जागर्त्ति च कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ।

कस्य पूर्व्वोपरमिदं जागर्त्तिं प्रतिपालयन् । कस्य विज्ञायते पूर्व्वं को वरो दण्डसंश्रितः ।

किं स्तस्त्वस्य भवेद्दण्डः का वाऽस्य गतिरुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः । यस्मिन् हि सर्व्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः

धर्मसंस्था महाराज व्यवहार इतीक्यते । तस्य लोपः कथं न स्यात्लोकैव्ववहितात्मनः ।

इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारलभियते । अपि चैतत् पुरा राजन् मनुना प्रोक्तमादितः ।

मुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना । प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म एव स केवलः ।

यथोक्तमेतद्वचनं प्रगेव मनुना पुरा । यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र ब्रह्मणो वचनं महत् ।

प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राप्तवचनं विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानाश्चवहार इहोच्यते ।
 दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्तते । दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः ।
 नीलोत्पलदलश्यामसतुर्द्वैश्वर्यतुभुजः । अष्टपात्रैकनयनः शङ्खकर्णोऽङ्गरोमवान् ।
 जटो द्विजिह्वास्त्रास्थो मृगराजतनुच्छदः । एतद्रूपं विभर्त्युप दण्डो नित्यं दुराधरः ।
 अमिद्वैतुर्गदा शक्तिस्त्रिभूलं मुहुरः शरः । मुषलं परशुस्रक् पाशो दण्डोऽर्धोमराः ।
 सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानि ह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ।
 भिन्दन् किन्दन् रुजन् कृन्तन् दारयन् पाटयन् तथा । घातयन्नभिधावंस दण्ड एव चरत्युत ।
 असिर्विशसेनो धर्मलोच्छ्रवर्षा दुराधरः । श्रीगर्भो विजयः शास्त्रा व्यवहारः सनातनः ।
 शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्त्रा प्राप्तवदाम्बर । धर्मपालोऽचरो देवः सत्यगो नित्यगोऽयजः ।
 असङ्गो रुद्रतनयो मनुज्यैष्ठः शिवङ्करः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ।
 दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शशद्रूपं महद्भिन्नमहापुरुष उच्यते ।
 तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्दत्तिः सरस्वती । दण्डनीतिर्व्यगङ्गा नी दण्डो हि बज्रविग्रहः ।
 अर्धानर्थो सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले । दैर्भाग्यं भागधेयश्च पुण्यापुण्ये गुणगुणौ ।
 कामाकामावृतुर्मासः शर्व्वेरी दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो दमः ।
 दैवं पुरुषकारस्य मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथविषाविषं ।
 अन्तर्द्यादिस्य मध्यश्च कृत्यानाश्च प्रपञ्चनं । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयो ।
 अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानसाभ्यौ व्यथाव्यथौ । विनयश्च विमर्शश्च कालाकालौ च भारत ।
 अनृतं ज्ञानिता सत्यं अद्भुतं तथैव च । क्लीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ।
 तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्याकार्यौ बलाबले ।
 असूया चनासूया च धर्माधर्मौ तथैव च । अपचपानपचपे ह्यसौ सन्निपत्यदं ।
 तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक् शक्तितन्त्रबुद्धिता । एवं दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन् बज्ररूपता ।
 नस्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परं । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं त्रान्ति यैव युधिष्ठिर ।
 दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजानश्चरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तो ह तस्माद्दण्डः परायणं ।
 व्यवस्थापयति क्षिप्रमिदं लोकं नरेश्वर । सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ।
 धर्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा देवयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रोषाति देवताः ।
 प्रीताश्च देवता नित्यमिह परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रस्याप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ।
 प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमग्रे प्रतिष्ठिताः । तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च ।
 एवं प्रयोजनस्यैव दण्डः क्षत्त्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्त्ति नित्यं स्ववर्द्धितोऽचरः ।
 ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ।
 अददद्दण्डमेवास्मै प्रुवमैश्वर्यमेव च । बलेन यस्य संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ।

४४४

४४५

४४६

४४७

४४८

४४९

कुलं वज्रधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्यमष्टकैर्द्रवैर्बलमन्यमुधिष्ठिर ।
 हस्तिनोऽस्या रथाः पत्तिर्नारो विष्टिस्तथैव च । दैत्रिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतं ।
 अथवाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तिवायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिनो रसदाश्च ये ।
 भिलुकाः प्राङ्निवाकाश्च मौङ्गला दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्वोपकरणानि च ।
 सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ।
 ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् क्षम्यस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनं ।
 राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्यापनाय च ।
 भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः संहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।
 व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । मौलस्य नरशार्दूल शालिकाश्च तथाऽपरः ।
 उक्तो यस्यापि दण्डोऽथो भर्तृप्रत्ययलक्षणः । श्रेयो नः स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययलक्षणः ।
 दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यस्य स वेदविषयात्मकः ।
 यस्य वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मो कृतात्मभिः ।
 व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मादिष्टो मुधिष्ठिर । चीन्धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
 यस्य दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारस्य दृष्टो यः स वेद इति निश्चितं ।
 यस्य वेदः स वै धर्मो यस्य धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः पूर्वं बभूवाय प्रजापतिः ।
 लोकानां स हि सर्वेषां समुरासुररक्षधो । समनुस्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् ।
 ततोऽन्यव्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनं ।
 माता पिता च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः । नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स धर्मोऽपि तिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डकथने एकविंशत्यधिकश्लोकोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासे पुरातनं । अङ्गेषु राजा श्रुतिमान् वसुधैःम इति श्रुतः ।
 स राजा धर्मविश्रित्य सह पत्न्या महातपाः । मुञ्चपृष्ठं जगामाय पितृदेवर्षिपूजितं ।
 तत्र शृङ्गे हिमवतो भैरौ कनकपर्वते । यत्र मुञ्चावटे रामो जटाहरणमादिशत् ।
 तदा प्रभृति राजेन्द्र स्वभिभिः संश्रितप्रतैः । मुञ्चपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रभेवितः ।
 स तत्र वज्रभिर्युक्तस्तदा श्रुतिमयैर्गुणैः । ब्राह्मणानामनुमते देवर्षिषु दृष्टोऽभवत् ।
 तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानिता । अभ्यगच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुकर्षणः ।
 सोऽपस्तस्य तु सन्धाता वसुधैर्म नराधिपं । दृष्ट्वा प्रहृष्टतपसं विनतोऽप्योऽभ्यतिष्ठत् ।
 वसुधैर्मोऽपि राज्ञो वै पाद्यमर्धं न्यवेद्यत् । सप्ताङ्गस्य तु राज्यस्य पप्रच्छ कुञ्जसाय्ये ।
 सद्गिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनं । अष्टद्वसुधैर्मक्षं राजन् किं करवाणि ते ।
 सोऽब्रवीत् परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तमः । वसुधैर्म महाप्राश्नमासीनं कुरुनन्दन ।
 ॥ मान्धातोवाच ॥ वृहस्पतिर्मतं राज्ञश्चधीतं सकलं त्वया । तथैवौशनसं शास्त्रं विज्ञातं ते नरोत्तम ।

तदर्थं ज्ञातुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथं । किञ्चास्य पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ।
 कथं क्षत्रियसंख्यं दण्डः सम्प्रत्यर्वाख्यतः । ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्य वेतनं ।
 ॥ वसुहोम उवाच ॥ शृणु राजन् यथा दण्डः सम्भूतो लोकसंग्रहः । प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्थात्मा सनातनः ।
 ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान् सर्वलोकपितामहः । अस्मिन्नात्मनस्तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतं ।
 स गर्भं शिरसा देवो बज्रवर्षाण्यधारयत् । पूर्णं वर्षसहस्रे तु स गर्भः सुवतोऽपतत् ।
 स जुषो नाम सम्भूतः प्रजापतिररिन्दम । अस्मिन्नात्मनस्तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतं ।
 तस्मिन् प्रवृत्ते सचेतु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ । दृष्टरूपप्रधानत्वाद्दण्डः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ।
 तस्मिन्मन्त्रिर्हिते चापि प्रजानां सङ्करोऽभवत् । नैव कार्यं नवाऽकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते ।
 पेयापेये कुतः सिद्धिर्दिधन्ति च परस्परं । गम्यागम्यं तदा नासीत् खं परस्वस्रं वै समं ।
 परस्परं विलुप्यन्ति सारमेया यथामिषं । अवलान् बलिनां ब्रूहि निर्भर्यादमवर्षत ।
 ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनं । संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ।
 अत्र त्वमनुकम्पां वै कर्तुमर्हसि केशव । सङ्करो न भवेदत्र यथा तदै विधीयतां ।
 ततः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । आत्मानमात्मना दण्डं सस्रजे देवसत्तमः ।
 तस्माच्च धर्मचरणान्मोतिर्देवी सरस्वती । सस्रजे दण्डनीतिं सा त्रिषु लोकेषु विभ्रुतां ।
 भूयः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरं ।
 देवानामीश्वरश्चक्रे देवं दशशतेक्षणं । यमं वैवस्वतश्चापि पितृणामकरोत् प्रभुं ।
 धनानां राजसनाश्च कुबेरमपि चेश्वरं । पर्यन्तानां पतिं मेरुं सरिताश्च महादधिं ।
 अपां राज्येऽसुराणाञ्च विदधे वरुणं प्रभुं । मृत्युं प्राणेश्वरमेयो तेजसाश्च ऊताशनं ।
 रुद्राणामपि चेश्वरं गोप्तारं विदधे प्रभुं । महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनं ।
 वशिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसं । तेजसां भास्करश्चक्रे नक्षत्राणां निशाकरं ।
 वीरुधामंशुमन्तश्च भूतानाञ्च प्रभुं वरं । कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ।
 कालं सर्वेश्वरमकरोत् संहारविनयात्मकं । सृष्ट्यास्तुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ।
 ईश्वरः सर्वदेवस्तु राजराजो नराधिपः । सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ।
 तमेव ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं सुपं ददौ । प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वभूतमृतामपि ।
 महादेवस्ततस्तस्मिन् वृत्ते यज्ञे यथाविधि । दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ।
 विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः । प्रादादिश्वरमीश्वर्या मरीचिर्भगवे ददौ ।
 भृगुर्दंदावृषिभ्यस्तु दण्डं धर्मधमाहितं । अथ यो लोकपालेभ्यो लोकपालाः सुपाय च ।
 सुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च । पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु स्रक्षधर्मार्थकारणात् ।
 विभज्य दण्डः कर्त्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया । दुष्टानां निपक्षो दण्डो हिरण्यं वाञ्छतः क्रिया ।
 यज्जलञ्च शरीरञ्च बधो नात्पस्य कारणात् । शरीरयोडास्त्रास्त्राश्च देहत्यागो विवासनं ।

४४८०

४४८१

४४८२

४४८३

४४८४

४४८५

तं हृदौ ह्यर्घ्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणार्थकं । आनुपूर्व्या च दण्डोऽयं प्रजा जागर्त्तिं पालयन् ।
 इन्द्रो जागर्त्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः । अग्नेर्जागर्त्तिं वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ।
 प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्त्तिं विनयात्मकः । धर्मोऽथ ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ।
 व्यवसायान्ततस्तेजो जागर्त्तिं परिपालयन् । श्रोत्रोऽथ तेजसस्तस्मादोषधीभ्यश्च पर्वताः ।
 पर्वतेभ्यश्च जागर्त्तिं रक्षो रसगुणास्तथा । जागर्त्तिं निर्वृतिर्देवी ज्योतीर्वि निर्वृतिरपि ।
 वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो हयगिराःश्रुभुः । ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्त्तिं प्रभुरव्ययः ।
 पितामहात्महादेवो जागर्त्तिं भगवान् शिवः । विश्वेदेवाः शिवाणापि विश्वेभ्यश्च तथैव च ।
 ऋषिभ्यो भगवान् सोमः सोमाद्देवाः सनातनाः । देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जायतीत्युपधारय ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकाश्चरन्त धर्मतः । स्यावरं जङ्गमस्यैव क्षत्रियेभ्यः सनातनं ।
 प्रजा जायति लोकेऽस्मिन् दण्डो जागर्त्तिं तामु च । सर्वं संक्षिपते दण्डः पितामहसमप्रभः ।
 जागर्त्तिं कालः पूर्वश्च मध्ये चान्ते च भारत । ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ।
 देवदेवः शिवः शर्वो जागर्त्तिं सततं प्रभुः । कपर्दी शङ्करो रुद्रः शिवः स्वाणुरुमापतिः ।
 इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथा परे । भूमिपालो यथान्यायं वर्त्तमानेन धर्मवित् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इतीदं वमशेमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः । श्रुत्वा च सम्यक् वर्त्तेत सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ । नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माकालस्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डोत्पत्तिकथने द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः । १२२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तात सर्वार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयं । लोकथाचा हि कार्त्स्न्येन तिष्ठेत् केषु प्रति
 ठिता ।

धर्मार्थकामाः किंमूलास्तथाणां प्रभवश्च कः । अन्योन्याञ्चानुषञ्जन्ते वर्त्तन्ते च पृथक् पृथक् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यदा ते स्तुः सुमनसो लोके धर्मार्थनिश्चये । कालप्रभवसंख्यासु सज्जन्ते च वयसदा ।
 धर्ममूलः सदैवार्थः कामोऽर्थफलमुच्यते । सङ्कल्पमूलास्तो सर्वे सङ्कल्पो विषयात्मकः ।
 विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्वे आहारमिदृशे । मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्भोः च उच्यते ।
 धर्माच्छरीरसंगुप्तिर्द्धर्मार्थश्चार्थ उच्यते । कामो रतिफलश्चात्र सर्वे ते च रजस्तलाः ।
 सन्निकृष्टास्वरदेतान्न चैतात्मनसा त्यजेत् । विमुक्तस्तपसा सर्वान् धर्मादीन् कामनैष्ठिकान् ।
 श्रेष्ठे बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदर्थं प्राप्नुयान्नरः । बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञानमिदृश्या ।
 अप्रधानमसौ धर्मा मलोऽर्थस्य निगूहनं । सम्प्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः ।
 अन्धायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । कामन्दकस्य संवादमाङ्ग रिष्ठस्य चोभयोः ।
 कामन्दक्यपिमासीनमभिवाद्य नराधिपः । आङ्ग रिष्ठोऽयं पप्रच्छ कृत्वा समयपद्वयं ।
 यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः । प्रत्वा सन्नस्य तत्सर्वं किं स्यात् पापप्रणाशनं ।
 अधर्मं धर्म इति च योऽज्ञानादाचरेन्नरः । तस्यापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्त्तयेत् ।

॥ कामन्द उवाच ॥ यो धर्मार्थो परित्यज्य काममेवानुवर्तते । स धर्मार्थपरित्यागात् प्रज्ञानाशमिहार्हति ।

प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः । तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ।

दुराचारान् यदा राजा प्रदृष्टवान् निवृत्ति । तस्मादुद्विजते लोकः सर्पादेष्यगतादिव ।

४१७०

तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः । ततः संशयमाप्नोति तथा बन्धनमेति च ।

अपध्वस्तस्त्वमतो दुःखं जीवितमृच्छति । जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ।

अनेतदाजराचार्याः पापस्य परिगर्हणं । सेवितव्या च यो विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ।

महामना भवेद्भर्मे विवहेच्च महाकुले । ब्राह्मणांश्चापि भेदेत समायुक्तात्मनस्त्रिनः ।

जपदुदकशीलः स्वात्मतमं सुखमास्वितः । धर्मान्निदानं सम्प्रविशेदहिः हत्वेह दुष्कृतीन् ।

४१७१

प्रसादयेन्मधुरया वाचा वाऽप्यय कर्मणा । तवास्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन् गुणान् ।

अपापो ह्येवमाचारः सिद्धं वज्रमतो भवेत् । पापान्यपि हि हृच्छ्राणि शमयेज्ज्ञान संशयः ।

गुरवो हि परं धर्मं यं ब्रूयुस्तं तथा कुरु । गुरूणां हि प्रमादादैश्चैः परमवाक्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कामन्दाज्वरिष्ठनंवादे त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि । धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ।

यदि तच्छब्दमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभूताम्बर । श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं यथैतदुपलभ्यते ।

४१७२

कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । किंलक्षणञ्च तत् प्रोक्तं ब्रूहि मे वदताम्बर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद । आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तयागतां ।

इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सम्प्राप्तकस्य ह । सभायाश्चावहन्मनं तत् सर्वं शृणु भारत ।

भवतस्तं सभां दृष्ट्वा समृद्धिश्चाप्यनुत्तमां । दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पिबे न्यवेदयत् ।

श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योधनश्च सादा । अत्रवीत् कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ।

४१७३

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । श्रुत्वा त्वामनुनेयामि ह्रदि सम्यग्भविष्यति ।

तथा च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरश्चय । किङ्करा भ्रातरः सर्वे मित्रसम्बन्धिनः सदा ।

आज्जादयसि प्रवारानमसि पिशितौदमं । आजानेथा वरुणस्यः केनासि हरिणः कृत्तः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ इह तानि महत्तानि ज्ञातकानां महात्मनां । भुञ्जते तस्मात्पाचोभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ।

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्वितां । अस्मालिप्तिरिक्त्वापान् वस्त्राणि विविधानि च ।

४१७४

दृष्ट्वा तां पाण्डवेषाणां चट्विं वैश्रवणीं शृभं । अमित्राणां सुमहतीमनुश्रोतामि भारत ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदीच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे । निशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान् भव पुत्रक ।

शीलेन हि जयो लोकाः प्रकषा जेतुं न संशयः । न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ।

शकराक्षेण मान्वाता व्यदेण जनमेजयः । सप्तराक्षेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिरे ।

यते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दद्यान्विताः । अतस्तेषां गुणकीता वसुधा स्वयमागता ।

४१७५

॥ दुर्योधन उवाच ॥ कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा ।

॥ धृतराज उवाच ॥ अचाप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । नारदेन पुरा प्रोक्तं श्रीलमाश्रित्य भारत ।
 प्रह्लादेन हतं राज्यं महेश्वरस्य महात्मनः । श्रीलमाश्रित्य दैत्येन चैलोक्ष्यस्व वने कृतं ।
 ततो वृहस्पतिं शक्तः प्राञ्जलिः समुपस्थितः । तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेष्ठ इच्छामि वेदितुं ।
 ततो वृहस्पतिसौम्यैः ज्ञानं नैःश्रेयसं परं । कथयामास भगवान् देवेन्द्राय कुरुद्वज ।
 एतावच्छ्रेय इत्येव वृहस्पतिरभाषत । इच्छस्व भूयः पद्मच्छ को विप्रेषो भवेदिति ।
 ॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ विप्रेषोऽस्मि महाक्षांत भार्गवस्य महात्मनः । अचागमय भद्रन्ते भूयस्व सुरर्षभ ।
 आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात् सुमहातपाः । ज्ञानमागमयत् प्रीत्या पुनः स परमश्रुतिः ।
 तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना । श्रेयोऽस्मीति पुनर्भूयः शुकमाह व्रतकतुः ।
 भार्गवस्त्वाह सर्वशः प्रह्लादस्य महात्मनः । ज्ञानमस्ति विप्रेषेत्युक्तो वृहस्प सोऽभवत् ।
 स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः । गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेष्ठ इच्छामि वेदितुं ।
 प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं शणो नास्ति द्विजर्षभ । चैलोक्ष्यराज्यसक्तस्ततो नापदिशामि ते ।
 ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन् यस्मिन् काले शणो भवेत् । तदोपादेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमं ।
 ततः प्रीतोऽभवद्वाजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः । तथेत्युक्त्वा शुकं काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ।
 ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमां । चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेषितं ।
 पृष्ट्य तेन वज्रवः प्राप्तं कथमरिन्दम । चैलोक्ष्यराज्यं धर्मशः कारणं तद्ववोहि मे ।
 प्रह्लादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नास्त्रयामि दिजान् विप्र राजाऽस्मीति कदाचन । काव्यानि वदतां तेषां संयच्छामि वरामि च ।
 ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मे सदा । ते मे काव्यपथे युक्ते शुकपुत्रमनुत्तमं ।
 धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियं । समाविशन्ति शास्त्रारः शौद्रं मन्त्रिव मलिकाः ।
 सोऽहं वागपुत्रिद्यानां रसानामवसेहिता । स्त्रवात्यानधितिष्ठामि न च चाणीव चन्द्रमाः ।
 एतत् पृथिव्याममृतमेतच्चरुमुत्तमं । यद्वाङ्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्त्तते ।
 एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः । शुकपुत्रितो न तदा दैत्येन्द्रा वाक्यमब्रवीत् ।
 यथावदुक्तवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम । वरं वृणीष्व भद्रन्ते प्रदाताऽस्मि न भंशयः ।
 कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः । प्रह्लादस्त्वब्रवीत् प्रीतो वृक्षतां वर इत्युत ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यदि राजन् प्रसक्तस्त्वं मम चेद्विच्छसि मिथं । भवतः श्रीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरी मम ।
 ततः प्रीतश्च दैत्येन्द्रो भयमस्याभवत्प्रह्लाद । वरं प्रदिष्टे विप्रेण नाप्यतेजाऽयमित्युत ।
 श्वमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा । उपास्त्य तु विप्राय वरं दुःस्वप्नितोऽभवत् ।
 दत्ते वरं गते विप्रे चिन्ताधीनस्तदा । प्रह्लादस्य महाराज निखणं न च जग्मिवात् ।
 तस्य चिन्तयतस्त्वावच्छायाभूतं महाश्रुति । तेजो विपश्चिन्तत ब्रूयामासदा ।
 तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति । प्रत्याह तन्तु श्रीलोऽस्मि त्वंको गच्छाम्यहं नचा ।

तस्मिन् द्विजोत्तमे राजन् वत्स्याम्यहमनिन्दिते । योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितं तदै शक्रक्षान्नाविशत् प्रभो । तस्मिन्नेव जाते तु तादृगुपसतोऽपरः ।
 शरीराग्निःस्रतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् । धर्मं प्रह्लादं मां विद्धि यथासौ द्विजोत्तम ।
 तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहं । ततोऽपरो महाराज प्रज्वज्जिव तेजसा । ४१०
 शरीराग्निःस्रतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः । को भवानिति पृष्टस्य तमाह स महाद्युतिः ।
 सत्यं विद्वत्सुरेन्द्राय प्रयास्ये धर्ममन्त्रहं । तस्मिन्नुगते धर्मे महान् वै पुरुषोऽपरः ।
 निश्चकाम ततस्तस्मात् पृष्टसाह महाबलः । वृत्तं प्रह्लादं मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहं ।
 तस्मिन् गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्धये । पृष्टसाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहन्ततः ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप । ततः प्रभामयो देवो शरीरात्तस्य निर्धये । ४११
 तामपृच्छत् स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येनमब्रवीत् । उचिताऽस्मि स्वयं वीरत्वयि सत्यपराक्रम ।
 त्वया त्यक्त्वा गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहं । ततो भयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ।
 अपृच्छत् स ततो भूयः क यासि कमलालये । त्वं हि सत्यव्रता देवो लोकस्य परमेश्वरी ।
 कथसौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ।
 ॥ श्रीरवाच ॥ स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तत्त्वैवोपशिक्षितः । त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तन्नापहतं प्रभो । ४१२
 शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञं निर्जिताः । तदिदं चाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हतं प्रभो ।
 धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलस्यैव तथाऽप्यहं । शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा गता श्रीमन् ते च सर्वे युधिष्ठिर । दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीद्वचः ।
 शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन । प्राप्यते च यथा शीलं तक्षोपायं वदस्व मे ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना । सङ्क्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वर । ४१३
 अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्षणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च दानश्च शीलमेतत् प्रपद्यते ।
 यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्षा पौरुषं । अपचपेत वा येन न तत् कुर्यात् कथञ्चन ।
 तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन स्नाप्येत संशदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुक्षत्तम ।
 यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं कश्चित् । न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च न सन्ति ते ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एतदिदं हि तत्त्वेन शीलवान् भव पुत्रक । यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टा युधिष्ठिरात् । ४१४
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एतत् कथितवान् पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिपः । एतत् कुर्वन् कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णने चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह । कथं त्वाशा समुत्पन्ना या चाशा तद्वदस्व मे ।
 संशयो मे महानेव समुत्पन्नः पितामह । केप्ता तस्य च नान्योऽस्ति त्वक्तः परपुरञ्जय ।
 पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने । प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत् कर्त्ताऽयमिति प्रभो ।
 सर्वस्थाशा सुमहती पुरुषस्योपजायते । तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युर्न संशयः । ४१५

भवन्तः सुमहाभागस्तस्मात् पृच्छामि संशयं । आश्रावान् पुरुषो यः स्वादन्तरीक्षमर्थापि वा ।

४६४

किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात् प्रतिभाति वः । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभं ।

यदि गुह्यं नरो नित्यं तदा प्रज्ञत मा चिरं । न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि पुनश्चो द्विष्यन्तमाः ।

भवन्तपोविधातो वा यदि स्वादिरमेततः । यदि वास्ति कथायोगो योऽहं प्रभो मथेरितः ।

एतत् कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्ततः । भवन्तोऽपि तपोनिध्या ब्रूयुरेतत् समन्विताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्सप्तमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्सोऽहं समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः । अथभो नाम विप्रर्विर्षिः कथमिदमब्रवीत् । ४६५

पुराऽहं राजशाहूँस तोर्यान्धनुचरन् प्रभो । समासादितवान् दिव्यं नरनारायणशक्तम् ।

यत्र सा वदरी रम्या तद्वदो वैशद्यस्तथा । यत्र ताम्रचिरा राजन् वेदान् पठति शाश्वतान् ।

तस्मिन् सरसि कृत्वाऽहं विधिवत्पुष्पं मुरा । पित्र्यं देवतानाञ्च ततोऽन्नमिषो तदा ।

रेमति यत्र तौ नित्यं नरनारायणादृषी । चकूरादात्मं कश्चिदासार्धमनमं तदा ।

तत्र चौराजिनधरं कृष्णमुच्यमतीव च । अद्राक्षन् विस्माद्यन्तं तनुं नाम तपोधनं ।

४६६

अन्यैर्नरैर्नृणां वा हो वपुषाऽष्टगुणान्वितं । कृत्वा चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी कश्चित् ।

शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकावर्णं । पीवाकाह तथा पादौ केवाश्रितदर्शनाः ।

शिरः कायानुरूपञ्च कर्णौ नेत्रे तथैव च । तस्य वाक्पथैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ।

दृष्ट्वाऽहं तं कृष्णं विप्रं भीतः पस्मदुर्गताः । पादौ तस्याभिवाद्यथ स्थितः प्राञ्जलिरयतः ।

निवेद्य नामगोत्रं च पितरञ्च नरर्षभ । प्रदिष्टे चाश्वने तेन श्रमेरहमुपाविधं ।

४६७

ततः स कथयामास कथां धर्मार्थसंहितां । अस्मिन्ने महाराज तनुर्दुर्लभतमा वरः ।

तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः । उपायाञ्च नैरनैः सवस्तः कावरोधनः ।

स्मरन् पुत्रमरुणे वै नष्टं परमदुर्गताः । भूरिद्युमपिता श्रीमान् कीरद्युषो महाधराः ।

इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रष्टुमीहेति पार्थिवः । एवमाशादतो राजा ब्रह्मन् वन्दतिर्द पुरा ।

दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः । एकः पुत्रो महारणे नष्ट इत्यवकाशदा ।

४६८

दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम । तथा परीतगोऽहं मुमुर्षुर्नृप संशयः ।

एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्धुनिबरोत्तमः । अवाक्चिरा ध्यानपरो मुञ्चन्तीति तस्मिन्वान् ।

तमनुधातमालक्ष्य राजा परमदुर्गताः । उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दमन्दमिवावकात् ।

दुर्लभं किं नु देवर्षे आश्रायाञ्चैव किं महत् । प्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न ते मयि ।

॥ मुनिरुवाच ॥ महर्षिर्भगवांसेन पुर्णमासीदिमानिनः । बालिप्रां बुद्धिमात्माय मन्दभाष्यतयात्मनः । ४६९

अर्थयन् कलधं राजन् काश्चनं वक्तव्यमिह च । अवस्थापूर्वकीमापि न समादितवांसतः ।

निर्विषयः स तु राजर्षिर्निराशः समपद्यत । एवमुक्तोऽभिवाद्याथ तर्ह्येव लोकपूजितं ।

आन्तोऽवसीदेदुर्ध्वात्मा यथा त्वं नरसत्तम । अर्थं ततः समानीय पाद्यञ्चैव महानृपिः ।

आरयेनैव विधिना राज्ञे सर्वं व्यवेदयत् । ततस्ते भुज्यः सर्वे परिवार्य नरर्षभ ।

उपाविशन्नरव्याघ्र सप्तर्षय इव भुवं । अपृच्छन्त्येव ते तत्र राजानमपराजितम् ।

५४२

प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य निवेशने ।

इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वणि राजधर्मोपनिषदपर्वणि ऋषभगीतासु सप्तविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ राजोवाच ॥ वीरद्युञ्ज इति ख्यातो राजाऽहं दिक्षु विभुतः । भूरिद्युञ्जं क्षुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ।

एकः पुत्रः स विप्राग्र्य बाल इव च मेऽनघ । न दृश्यते वने चार्क्षिणमन्वेष्टुं चराम्यहम् ।

॥ ऋषभ उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधीमुखः । दृष्ट्वाभेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवाक्यम् ।

स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा भात्यर्थमागतः । आशाकृतस्य राजेन्द्र तयो दीर्घं समाश्रितः ।

५४३

प्रतिग्रहमहं राज्ञा न करिष्ये कथञ्चन । अन्वेषास्मैव वर्षाणामिति कृत्वा धिक् तदा ।

आशा हि पुरुषं बालं उत्थापयति तद्युवी । तामहं व्यवनेयामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ।

वीरद्युञ्जस्तु तं भूयः पप्रच्छ मुनिवत्तमम् ।

॥ राजोवाच ॥ आशायाः किं कृत्यस्य किञ्चेह भुवि दुर्लभम् । ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ।

ततः संक्षुध्य तत् सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् । राजानं भगवान् विप्रस्ततः कृत्यतनुस्तदा ।

५४४

॥ ऋषिरुवाच ॥ कृत्यत्वेन समं राजन्नाशाया विद्यते नृप । तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिताः पार्थिवा मया ।

॥ राजोवाच ॥ कृत्वाकृत्ये मया अज्ञान् गृहीते वचनास्तव । दुर्लभत्वाच्च तस्यैव वेदवाक्यमिव दिजः ।

संशयस्तु महाप्राज्ञ सञ्जातो हृदये मम । तन्मुने मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ।

त्वन्तः कृत्यतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदं । यदि गुह्यं न ते किञ्चिदिद्यते मुनिवत्तम ।

॥ कृत्वा उवाच ॥ दुर्लभोऽप्यथवा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् । सुदुर्लभतरत्वात् योऽर्थिनं नावमन्यते ।

५४५

सत्कृत्य नोपकुरुते परं ब्रह्मा पथार्हतः । या सक्ता सर्वभूतेषु साक्षा कृत्यतरी मया ।

कृतप्रेषु च या सक्ता नृश्रेष्ठैश्चलयेषु च । अपकारिषु चासक्ता साक्षा कृत्यतरी मया ।

एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रेषितेऽपि वा । प्रहृष्टिं यो न जानाति साक्षा कृत्यतरी मया ।

प्रसवे चैव नारीणां वृद्धाणां पुत्रकारिता । तथा नरेन्द्र धनिनां साक्षा कृत्यतरी मया ।

प्रदानकाङ्क्षिणीनाञ्च कन्याणां वधसि स्थिते । श्रुत्वा कथास्तथा युक्ताः साक्षा कृत्यतरी मया ।

५४६

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् स राजा सावरोधनः । संपृश्य पादौ शिरसा निपपात दिजर्षभम् ।

॥ राजोवाच ॥ प्रसादये त्वां भगवन् पुत्रेणैष्यामि सङ्गमम् । यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति दिजवत्तम ।

सत्यमेतन्न सन्देहो यदेतद्वाक्यं त्वया । ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्दुर्लभताम्बरः ।

पुत्रमस्या वयत् क्षिप्रं तपसा च मुनेन च । स समानीय तत्पुत्रं तमुपासन् पार्थिवम् ।

आत्मानं दर्शयामास धर्म्मं धर्म्मभृताम्बरः । स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।

५४७

विप्राग्ना विगतक्रोधश्चार वनमन्त्रिकात् । एतद्दृष्टं मया राज्ञस्तथा च वचनं श्रुतम् ।

आशामपनयस्वाशु ततः कृत्यतरीमिमाम् ।

- ॥ भीष्म उवाच ॥ स तपोत्तमदा राजकुपभेष महात्मनः । बुभुक्षोपमकत् विममाद्यो ह्यतरीं ततः ।
 एवं त्वमपि कौन्तेय सुता वाकीर्णिमी मनः । क्षिरो भव महात्मान् विमकास्मि यन्मतः ।
 त्वं हि मष्टा च मोता च ह्येकस्मिन्मतेष्विह । सुता मन महात्मान् न भवन्मुनिर्वाचि ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषद्विंशत्यध्यायः ॥ १२८ ॥
- ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नामृतस्त्वेष पर्व्याहर्षिमाप्ति मुक्तिरिति । यथा हि साक्षादस्मिन्मतेषु तृतीयोऽस्मि भारत ।
 तस्मात् कथय भूयस्वं धर्ममिह प्रियतमम् । न हि मुक्तिर्नर्वाप्तिरिव धर्मोऽस्मिन् हि ते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यस्तु दृष्टव्योऽस्मिन्मतेषु पुरातनैः । नैकमन्त्रं च संवादं च तस्य च महात्मनः ।
 पारिपाचं गिरिं माधुं शैतल्यश्चमो जहान् । उवाच शैतलो यश्च कान्तं जयन्ति ते इव ।
 षष्टिं वर्षं यश्चापि योऽनुजिह्वयत्यस्य । तमुपमया मुनेः श्रवितं पुनश्चाबुधि ।
 उपायानो मर्यादां लोकपराको यमसादा । तमप्यस्य च कृतपथमपि नै नैकमन्त्रं सदा ।
 स तं विदित्वा महाविषममागतमोजसा । प्राकृष्टिः प्रकृतो भूमा उपनिहन्तरीधमः ।
 तं धर्मराजो दुष्टैव चतुर्ध्वजैः विजयंभे । न्यस्यत्यस्य धर्मैश्च विजयं । किमिति मुच्यते ।
 ॥ गौतम उवाच ॥ मातापितृभ्यामायुषं किं कृत्य समवायुयात् । कथय कोकाम्नाप्रोति पुरुषो दुर्धर्मान् इषीन् ।
 ॥ यम उवाच ॥ तपः शौचव्रता निवृत्तिं सत्यधर्मरातेन च । श्रुतापिरोरत्तरः पूजनं कार्यमप्यस्य ।
 अथमेधैश्च यद्व्यं वज्रमिच्छामदक्षिणैः । तेन कोकाम्नाप्रोति पुरुषोऽनुतर्दमान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषद्विंशत्यध्यायः ॥ १२९ ॥
- ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मित्रैः प्रदीयस्वाम्यश्च वज्रमिच्छया का वृत्तिः । राज्ञः वज्रोपकीयश्च वज्रवीनश्च भारत ।
 दुष्टामात्यश्चाप्यस्य श्रुतमन्त्रश्च वर्ज्यतः । राज्ञात् प्रत्यक्षस्याजस्य वसिमस्यामप्यस्यतः ।
 परचक्राभिघातश्च परराज्ञश्च मृदुः । विप्रैः वर्तमानश्च दुर्धर्माश्च वज्रोपया ।
 अथैवितरराजश्च देशकाचावसानतः । यथाप्यस्य भवेत् शान्तं धेदोऽनाश्रुतिपीडितात् ।
 जीवितमर्थहेतुर्था तप किं सुकृतं सवेत् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ गुह्यं धर्मस्य साक्षात्परीतं भद्रमर्थम् । यद्वेदा मोक्षहेतुं धर्ममेतं युधिष्ठिर ।
 धर्मो ह्यणीयान् वचनानुद्दिष्टं श्रौतधर्मम् । सुमेधाश्च यदाचारैः बाधुर्भवति स कश्चित् ।
 कर्षणा बुद्धिरूपेण भवत्यस्योक्तं स हि पुनः । तादृजोऽस्यमुग्रमः संशयश्चः स्वया धिया ।
 उपायं धर्मवज्रं याचते इव भारत । नाशमेतादृशं धर्मं नुभवे धर्मकारणात् ।
 दुःखादानं दहं ह्येष श्वासु पश्चान् यथोपमः । अभिगम्य मतोनां हि धर्मोऽस्मिन् निश्चयः ।
 यथा यथा हि पुरुषो निवृत्तं प्राप्नुमवेकते । तथा तथा विज्ञानातिविज्ञानमथ रोचते ।
 अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः परः । अज्ञानातो वचनमनस्यपुरिद इव ।
 राज्ञः कोपचयादेव जायते बलसंशयः । कोपश्च जनवेद्विना निर्व्यस्येभ्यो यथा जलम् ।
 कालं प्राथ्यानुद्वेष्टीयादेव धर्मः सनातनः । उपायधर्मं प्रायेण पूर्वैराचरितं जनैः ।

अन्यो धर्मः समर्थानामापत्त्यस्य भारत । प्राक् कोषात् प्राप्यते धर्मो दृष्टिर्द्वैर्धौदुरीयसी ।
 धर्मं प्राप्य न्यायदृष्टिं न बलीयान्न बिन्दति । यस्माद्वलस्योपपत्तिरेकानेन न विद्यते ।
 तस्मादापद्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः । अधर्मो जायते तस्मिन्निति वै कवयो विदुः ।
 अगन्तरं क्षत्रियस्य तत्र किं विचिकित्सते । यथाऽस्य धर्मो न स्तोत्रेयेयाच्छत्रुवशं यया ।
 तत् कर्त्तव्यमिति प्राङ्गनात्मानमवसादयेत् । सर्व्वात्मनैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।
 सर्व्वापायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमिति निश्चयः । तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनैपुणं ।
 उद्यमो नैपुणं चास्ते बाजवीर्यादिति श्रुतिः । क्षत्रियो दृष्टिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति ।
 अन्यत्र तापसस्त्वाच्च ब्राह्मणस्त्वाच्च भारत । यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत् ।
 अभोज्यान्मानि चाग्नीयात्तथेदं नात्र संशयः । पीडितस्य किमदारमुत्पथो विष्टतस्य च ।
 अदारतः प्रव्रवति यदा भवति पीडितः । यस्य कोषबलमन्या सर्व्वलोकपराभवः ।
 भैक्ष्यस्यार्था न विहिता न च विट्प्रुद्रजीविका । स्वधर्मानन्तरा दृष्टिर्जात्याननुपजीवतः ।
 वहतः प्रथमं कल्पममुकल्पेन जीवन् । आपद्रुतेन धर्माणामन्याधिनोपजीवन् ।
 अपि श्येतत् ब्राह्मणेषु दृष्टं दृष्टिपरिचये । क्षत्रिये ऽंशयः कस्मादित्येवं निश्चितं सदा ।
 आददीत विशिष्टेभ्यो नावसीदेत् कथञ्चन । हन्तारं रक्षितारञ्च प्रजानां क्षत्रियं विदुः ।
 तस्मात् संरक्षता कार्य्यमादानं क्षत्रबन्धुना । अन्यत्र राजन् हिंसाया दृष्टिर्नैवास्ति कस्यचित् ।
 अथरक्षसमुत्पस्य एकस्य चरतो मुनेः । न शङ्कन्लिखितं दृष्टिं शक्यमास्त्यय जीवितुं ।
 विशेषतः कुहश्रेष्ठ प्रजापालनमीक्षया । परस्परं हि संरक्षा राज्ञां राष्ट्रेण चापदि ।
 नित्यमेव हि कर्त्तव्या एव धर्मः समातनः । राजा राष्ट्रं यथापस्य द्रव्याधैरभिरक्षति ।
 राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् । कोषं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितं ।
 न कुर्व्वितान्तरं राष्ट्रे राजा परिगतः क्षुधा । वीजं भक्तेन सन्पाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 अत्रैतच्छम्बरस्याङ्गर्द्धमायस्य दर्शनं । धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रं यस्यावसीदति ।
 अदृष्ट्याऽल्पमनुभ्योऽपि यो वैदेशिक इत्यपि । राष्ट्रः कोषबलं मूलं कोषमूलं पुनर्बलं ।
 तन्मूलं सर्व्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः । नान्यानपीडयित्वैह कोषः शक्यः कुतो बलं ।
 तदर्थं पीडयित्वा च दोषं प्राप्तुं न सोऽर्हति । अकार्य्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्त्तव्यम् ।
 एतस्मात् कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति । अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरं ।
 अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत् सर्व्वं ह्यर्थकारणं । एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्नेधावी कर्मनिश्चयं ।
 यज्ञार्थमन्यद्भवति यथोऽन्यार्थस्तथापरः । यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत् सर्व्वं यज्ञमाधमं ।
 उपमामत्र बद्ध्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीं । दूषं हिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ।
 द्रुमाः केचन सामन्ता भुवं हिन्दन्ति तानपि । ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्त्येव वनस्यतीन् ।
 एवं कोषस्य महता ये नराः परिपन्थिनः । तानहत्वा न पश्यामि विद्धिमच्च परमप ।

धनेन जायते लोकावभौ परमिमं तथा । सत्यञ्च धर्मवचनं यथा नास्त्वधनस्यथा ।
 सर्वोपायैरादृष्टं धनं यज्ञप्रयोजनं । न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ।
 मैतौ सम्भवतो राजन् कथञ्चिदपि पार्थिव । न शरत्प्रेषु पश्यामि धनवृद्धान्महं कश्चित् ।
 यदिदं दृश्यते विसं प्रथिव्यामिह किञ्चन । ममेदं स्नात्ममेदं स्यादित्येवं काङ्क्षते जनः ।
 न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परमप । धर्मः संशब्दितो राज्ञामापदर्थमनोऽन्यथा ।
 दानेन कर्षणा चान्ये तपसाऽन्ये तपस्विनः । बुद्ध्या दाक्षेण्यैवान्ये विन्दन्ति धनसञ्चयान् ।
 अधनं दुर्बलं प्राञ्जर्धनेन बलवान् भवेत् । सर्वं धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोषवान् ।
 कोषेण धर्मः कामस्य परलोकस्यथा ह्ययं । तच्च धर्मेण लिखेत नाधर्मेण कदाचन ।

४०५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥ समाप्तश्चेदं राजधर्मानुशासनपर्वः ॥

॥ अथ आपद्दुर्मपर्वः ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रीडस्य बन्धुषु । परिश्रुतवृत्तस्य श्रुतमन्त्रस्य भारत ।
 विभक्तपुरराजस्य निर्द्वयनिचयस्य च । असम्भावितमित्रस्य भिक्षामात्यस्य सर्वशः ।
 परचक्राभिजातस्य दुर्बलस्य बलीयसा । आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वाङ्मयेदिजिगीषुः स्याद्दुर्कार्यकुशलः शुचिः । जवेन सन्धिं कुर्वीत पूर्वपूर्वमान् विमोचयन् ।
 यो धर्मविजिगीषुः स्याद्वलवान् पापनिश्चयः । आत्मनः सन्निरोधेन सन्निनीनापि रोचयेत् ।
 अपास्य राजधानीं वा तरेद्व्येण चापदं । तद्भावयुक्तो द्रव्याणि जीवन् पुनरुपासीयेत् ।
 यास्तु कोषबलत्यागात् शक्यासरितुमापदः । कस्तर्वाधिकमात्मानं सन्धजेदर्थधर्मवित् ।
 अवरोधान् जुगुप्सेत का सपन्नधने दया । न त्वेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथञ्चन ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आभ्यन्तरे प्रकुपिते वाङ्मे चोपनिपीडिते । क्षीणे कोषे श्रुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ क्षिप्रं वा सन्धिकामः स्यात् क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रमः । तदापनयनं क्षिप्रमेतावत् साम्परायिकं ।
 अनुरक्तेन चेष्टेन हृष्टेन जगतोपतिः । अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिपः ।
 हतो वा दिवमारोहेद्भुत्वा वा चितिमावसेत् । युद्धे हि सन्धयन् प्राणान् शक्यैति सलोकतां ।
 सर्वलोकागमं कृत्वा मृदुलं गन्तुमेव च । विद्यासाधिनयं कुर्याद्विशेषेणापुपायतः ।
 अपक्षिन्मिषुः क्षिप्रं साक्षा वा परिसन्धयन् । विलङ्घयित्वा मन्त्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्दुर्मपर्वणि एकत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिरहिते । सर्वस्मिन् दस्युसाङ्गते पृथिव्यामुपजीवने ।
 केनचिद्वाङ्मणे जीवेज्जघन्ये कालागते । अर्धत्यजन् पुत्रपौत्राननुक्रोशात् पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ विज्ञानबलमास्त्राय जीवितव्यं तथागते । सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किञ्चन ।

४०८०

४०८५

४०८०

४०८५

असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति । आत्मानं संकमं कृत्वा कष्टधर्मविदेव सः ।
 आकाङ्क्षन्नात्मनो राजन् राज्यक्षितिमकोपयन् । अदत्तमेवाददीत दातुर्विना ममेति च ।
 विज्ञानबलपूतो यो वर्त्तते निन्दितेऽपि । वृत्तिविज्ञानवान् धीरः कस्य वा वक्तुमर्हति ।
 येषां बलकृता वृत्तिस्तेषामन्या न रोचते । तेजसाऽभिप्रवर्तन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ।
 यदैवं प्राकृतं शास्त्रमविशेषेण वर्त्तते । तदैवमभ्यसेदेवं मेधावी चाप्यथोत्तरं ।
 अलिक् पुरोहिताचार्यान् सत्कृतानभिसत्कृतान् । न ब्राह्मणान् घातयेत् दोषान् प्राप्नोति घातयन् ।
 एतत् प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत् समातनं । तत्प्रमाणेऽवगाहेत तेन तत् साध्यसाधु वा ।
 बहवो यामवास्तव्या रोषाद्भूयः परस्परं । न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्थाद्घातयेत् वा ।
 न वाच्यः परिवादोऽयं न श्रोतव्यः कथञ्चन । कर्षावथ पिधातव्यो प्रस्थेयं चान्यतो भवेत् ।
 असतां शीलमेतदैः परिवादोऽय पैशुनं । गुणानामेव वक्तारः सन्तः सन्तु नराधिप ।
 यथा सुमधुरौ दम्यौ सुदानौ साधुवाहिनौ । धुरमुद्यन्त बहतस्तथा वर्त्तते वै नृपः ।
 यथा यथाऽस्य बहवः सहायाः सुस्तथाऽपरे । आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणं ।
 अपरे नैवमिच्छन्ति ये ब्रह्मलिखितप्रियाः । मात्सर्यादथ वा लोभाच्च ब्रूयुर्वाक्यमोदृशं ।
 आर्धमय्यव पश्यन्ति विकर्षस्थस्य पातनं । न तादृक् सदृशं किञ्चित् प्रमाणं दृश्यते कचित् ।
 देवतास्य विकर्षस्थं पातयन्ति नराभमं । व्याजेन विन्दन् वित्तं हि धर्मात् स परिहीयते ।
 सर्वतः सत्कृतः चर्द्धिर्भूतिः प्रवरकारणैः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्थं व्यवस्यति ।
 यश्चतुर्गुणसम्पन्नं धर्मं ब्रूयात् स धर्मवित् । अहेरिव हि धर्मस्थ पदं दुःखं गवेषितुं ।
 यथा मृगस्य विद्वस्य पदमेकं पदं नयेत् । लघेद्रुधिरलेपेन तथा धर्मपदं नयेत् ।
 यथा सङ्घिर्विनीतेन यथा गन्तव्यमित्युत । राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि राजर्षिस्तोत्रनाम द्वाविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ स्वराज्ञात् परराज्ञाच्च कोषं सञ्जनयेन्नृपः । कोषाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलञ्च वर्द्धते ।
 तस्मात् सञ्जनयेत् कोषं सत्कृत्य परिपालयेत् । परिपाल्यानुतनुयादेव धर्मः समातनः ।
 न कोषः शुद्धशैचेन न नृशंसेन जातुचित् । मध्यमं पदमास्त्राय कोषसंग्रहणं चरेत् ।
 अबलस्य कुतः कोषो ह्यकोषस्य कुतो बलं । अबलस्य कुतो राज्यमराज्ञः श्रीर्भवेत् कुतः ।
 उच्चैर्दृष्टे त्रियो हानिर्धैर्येव मरणमनथा । तस्मात् कोषं बलं भिन्नमथ राजा विवर्द्धयेत् ।
 हीनकोषं हि राजानमवजानन्ति मानवाः । न चास्यात्येन तुष्यन्ति कार्यमयुत्सहन्ति च ।
 त्रियो हि कारणाद्राजा सत्क्रियां लभते परां । साऽस्य गृहति पापानि वाचो गुह्यमिव स्त्रियाः ।
 अद्विमस्यानुतयन्ते पुरा विप्रकृता नराः । शालावृका इवासकुर्जिंशंसुमेव विन्दति ।
 ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भवति भारत । उच्चैर्देव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषं ।
 अथपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् । अथरथं समाश्रित्य चरेन्नृगणैः सह ।

४८००

४८०५

४८१०

४८१५

४८२०

नल्लेवोत्थितमर्थ्यैर्दक्षुभिः सहितसरैः । दक्षुणां सुलभा सेना रौद्रकर्णसु भारत ।
 एकान्ततो ह्यमर्थादात् सर्व्योऽप्युद्दिजते जनः । दक्षुवोऽप्यभिप्रायान्ते निरनुक्रोशकारिणः ।
 स्नापयेदेव मर्थादां जनचित्तप्रसादिनीं । अल्पेऽप्यर्थे तु मर्थादा लोके भवति पूजिता ।
 नाथं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः । नास्तं गन्तुं हि विश्वासं नास्तिके भयशङ्किते ।
 यथा सङ्गः परादानमहिंसा दक्षुभिः कृता । अनुरक्तानि भूतानि समर्थ्यादेषु दक्षुषु ।
 अद्युध्यमानस्य बयो दारामर्धः कृतज्ञता । ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ।
 स्त्रियामोघः पतिस्थानं दक्षुभ्येतदिगर्हितं । संश्लेषश्च परस्त्रीभिर्दक्षुरेतानि वर्जयेत् ।
 अभिसन्दधते ये च विश्वासायास्य मानवाः । अशेषमेवोपलभ्य कुर्वन्तीति विनिययः ।
 तस्मात् सशेषं कर्त्तव्यं स्नाधीनमपि दक्षुभिः । न बलस्योऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ।
 सशेषकारिणस्तत्र शेषं पश्यान्त सर्व्वशः । निःशेषकारिणो नित्यं निःशेषकारणाङ्गयं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मपर्व्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र धर्मानुवचनं कथयन्ति पुराविदः । प्रत्यक्षविव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः ।

तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना । अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा वृक्षपदं तथा ।
 धर्माधर्मफले जातु ददर्शेह न कश्चन । बुभूषेद्बलमेवैतत् सर्व्वं बलवतो वशे ।
 श्रियो बलममात्यास्य बलवानिह विन्दति । यो ह्यनाद्याः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकं ।
 बह्वपथं बलवति न किञ्चित् कथिते भयात् । उभौ सत्याधिकारस्यौ चायेते महतो भयात् ।
 अतिधर्माद्बलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्त्तते । बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमे ।
 धूमो वायोरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्त्तते । अनीश्वरो बले धर्मो द्रुमं बलीव संश्रिता ।
 वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव । नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्व्वं बलवतां शुचि ।
 दुराचारः क्षणीणबलः परिचाणं न गच्छति । अथ तस्मादुद्दिजते सर्व्वो लोको वृकादिव ।
 अपध्वस्यो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितं । जीवितं यदपकुष्टं यथैव मरणमन्या ।
 यदेवमाहुः पापेन चारित्र्येण विवर्जितः । सुभृशं तप्यते तेन वाक्शस्त्रेण परिहतः ।
 अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य परिमोक्षणे । त्रयो विद्यामवेक्षते तथोपासीत वै दिजान् ।
 प्रसादयेच्चक्षुषा च वाचा वाप्यय कर्मणा । महामनाद्यापि भवेद्विवहेच महाकुले ।
 इत्यस्मीति वददेवं परेषां कीर्त्तयेदुणान् । जपेदुदकशीलः स्यात् पेशलो नातिजल्पकः ।
 ब्रह्मचर्यं सम्प्रविशेद्ब्रह्म कृत्वा सुदुष्करं । उच्यमानो हि लोकेन बह्वृक्षतदचिन्तयन् ।
 अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं ब्रह्ममतो भवेत् । सुखञ्च चित्रं भुञ्जीत कृतेनैकेन गोपयेत् ।
 लोके च लभते पूजां परचेह महत् फलं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मपर्व्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यथा दस्युः समर्थ्यादः प्रेत्य भवेन नश्यति ।

तदस्य द्वाहसार्धं वा धनं सद्योऽर्पयत् । अभ्यास्यैव चोन्मिषा ध्यात्वा यजन् यजमानः ।
 यो नैव देवाय विद्वज्जनैः सविताऽर्पयति । सवर्धेनैव तत्र यजमानोऽर्पयति । जनाः ।
 हरेत इविधं राजन् धार्मिकः श्रुतिविरतिः । ततः श्रुतिवते कोऽर्थः स कोऽर्थः सविधं नृपः ।
 असाधुः स्यादस्य माहाय साधुभ्यो वा । असाधुः स्यात् । असाधुः स्यात् । असाधुः स्यात् ।
 तथा तथा जयेत्सोकान् मर्यादाः सौवर्धेन स्यात् । असाधुः स्यात् । असाधुः स्यात् ।
 अनिमित्तात् सवर्धति तथोऽप्यस्य । असाधुः स्यात् । असाधुः स्यात् ।
 सैव हस्तिरथश्वेषु यथा धर्मो विधीयते । यथा धर्मो विधीयते ।
 तथैवेह भवेद्दर्शः स्यात् । स्यात् ।
 इति श्रीमहाभारते कालिकापर्वणि चापहृत्पर्वणि पट्टनिर्वाणिकस्योऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । सावेव सुखमेधेन दीर्घस्यो विनश्यति ।
 अथैव चेदमव्ययं प्रत्युत्पन्नमनामुरागः । दीर्घस्य सुखमिति साधुः स्यात् ।
 नातिगार्धे जलाधारे दुग्धः प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 तथैको दीर्घकालश्च उत्पन्नप्रतिमोऽपरः । दीर्घस्य सुखमिति साधुः स्यात् ।
 कदाचित् तं जलसार्धं मत्स्यकर्मः स्यात् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 प्रवीयमाणं तन्मुद्रा जलसार्धं मत्स्यकर्मः । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 इत्यप्यतः समुत्पन्नाः सर्वेऽपि कालिकापर्वणि । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 अनागतमगर्थं हि सुखमेधेन प्रवीयते । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 दीर्घस्य सुखमिति साधुः स्यात् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 अथ सम्प्रतिपत्तिः साधुः स्यात् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 एवं श्रुत्वा निराक्रान्तदीर्घस्योऽपि मतिः । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 ततः प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 विनाशमाने तस्मिन् क्षुत्ततोऽपि जलाधारे । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 उद्दाने क्रियमाणे तु मत्स्यकर्म तत्र स्यात् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 यद्वाभेव तद्दानं यद्वाभेव तं तथैव स्यात् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 ततः प्रकाशमाने तु मत्स्यकर्म तत्र स्यात् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 दीर्घस्य सुखमिति साधुः स्यात् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहात्प्रापयति । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 आदौ न कुरुते मेघः सुखलोऽप्यतिथिः पुमान् । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
 अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।

इयिषी देव इत्युक्तः काकः स च न दुःखते । अभिनेतार्यविज्ञानं भावते मुक्तमनसा ।

४८९०

एतौ धर्मार्यशस्त्रेषु मोक्षकाक्षेषु चरिषिः । मधुमत्तमिनि निर्दिष्टौ कामे शान्तिमयो वृषा ।

परोक्षकारो युक्तश्च धर्मस्य समुपादयेत् । देवकाकाभिमतेः काकः कश्चन्यमुपायम् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिप्रार्थनायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ दुर्धरिष्ठ उवाच ॥ सर्वेषु बुद्धिः कश्चित्ता मोक्षे ते सरतर्धम् । जगामता तपोत्पन्ना इति मे ता विनाशिनी ।

तदिच्छामि तदा मोक्षं बुद्धिमे भरतर्धम् । यत्तु राक्षसं न मुञ्चेत भवतिः परित्यजितः ।

धर्मार्यकुशलो राजा धर्मशस्त्रविभारहः । पुनरिति तौ कुर्वेत् तस्मै व्याख्यातुमर्हति ।

४८९१

शत्रुभिर्ब्रह्मभयितो यथा वर्णेन धर्मिनः । एतदिच्छाम्येवं मोक्षं सर्वमेव समाविधि ।

विषमस्य हि राजानं शत्रवः परित्यजितः । ब्रह्मभयितस्तु नैव यतन्ते पूर्वमेव विनाः ।

सर्वेषु प्रार्थमानेन दुर्धरेणेन महाकौशे । एकेनैवापराधेन ब्रह्मं ज्ञातुं शक्नुते कथम् ।

कथं मित्रमरिश्चापि विन्दते भरतर्धम् । चेदित्येव कथञ्चापि प्रपन्नोऽस्मिन्नाश्वसते ।

प्रजातलक्षणे मित्रे तथैवास्मिन्नप्युक्ते । कथन्तु मुदयः कथं न ज्ञेया किं वा कुर्वी भवेत् ।

४८९२

विग्रहं केन वा कुर्व्यात् कश्चिं वा केन योजयेत् । कथं वा ब्रह्मभयितो वर्णेन ब्रह्मवापि ।

एतदेव सर्वकृत्यानां परं कार्यं परमाय । नैतस्य कश्चिदकार्षिणोऽपि योऽपि सुदुर्धरः ।

एते शान्तमवाप्नुयान् सत्यसन्धानितेनियान् । तदन्विष्य महाभारत सर्वमेतद्विधी मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तद्युक्तोऽयमनुग्रहो दुर्धरिष्ठर सुखोदयः । इदं मे मुक्तकामेन मुक्तमापस्तु भारत ।

अग्निने मित्रतां याति मित्रश्चापि प्रदुष्यति । सामर्थ्येनैवात्माकार्थ्यायामगित्या ते यदायतिः ।

४८९३

तस्मादिच्छसितस्य विग्रहश्च समाचरेत् । देवं काश्चिद् विज्ञाय कार्थ्याकार्थविनिश्चये ।

सन्धानतयं बुधैर्मितं व्यवस्था च हितार्थिभिः । अग्नित्रैरपि बन्धेयं प्राणा रेखा हि भारत ।

यो ह्यग्निचैर्नरो नित्यं न सन्दध्यादपचितः । न चोऽपि प्राप्नुयात् किञ्चित् फलान्नापि च भारत ।

यस्त्वग्निनेन सन्दध्यास्त्रिनेन च ब्रह्मयते । अर्घ्यं ह्यर्पितं यथासौक्त्यं च सन्दधित्ये फलम् ।

४८९४

अत्राप्युदाहरन्तीममिति शब्दं पुरातनम् । मार्जारस्य च श्वद्वारं तपोधे मूर्ध्निकस्य च ।

वने महति कश्चिंश्चिन्मयोधः समहानभूत् । सताञ्जलपरिच्छेदो नासादिजगाम्भितः ।

स्कन्धवाग्वेगवद्वाशः शीतच्छापो मनोरमः । शरस्यमभितो ज्ञातस्यार्थालम्बाकुलः ।

तस्य मूर्धं समान्त्रित्य कृत्वा जलमूर्धं विक्षम् । वसति स्य महाप्राज्ञः पक्षितो नाम मूर्ध्निकः ।

शाखां तस्य समान्त्रित्य वसति स्य मूर्धं पुरा । ज्ञेयस्यो नाम मार्जारः पश्चिमजलस्यारहः ।

तत्र चागता च पण्डितो शरस्ये जलक्षेत्रम् । प्रयोजयति चोन्मायं नित्यमसकृते रसौ ।

४८९५

तत्र ह्ययुमयान् पाशान् अथाकन् संविधाद्य च । इदं तस्या मूर्धं ज्ञेयं प्रभातभेति चर्धरौ ।

तत्र स्य नित्यं वथनेन नामं बद्धविधा कृताः । कदाचिदपि मार्जारस्यमनसो ज्ञातम् ।

तस्मिन् बद्धे महाप्राज्ञश्चैव नित्याततायिनि । तं कालं पक्षितो ज्ञात्वा प्रपञ्चार्थं कुर्वन्मयः ।

तेनानुचरिता तस्मिन् वने विप्लवाचारिणा । भयं स्रग्वन्मायेन चिराद्भूतं तदामिव ।
 स तमुवाचमावृत्तं तदामिवमभययत् । तस्योपरि वपुःका वृद्धका मनसा दधन् ।
 आमिवे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् । अपत्यादयर्षे चौरमाह्वयः प्रभुमागतं ।
 श्वरप्रसूतमवकाशं महीविवरमाश्रितं । मत्स्यं हरितं नाम वपुःसं तावलोचनं ।
 तेन मूषिकगन्धेन त्वरमाचमुपगतं । भयार्थं संश्लिष्टमनसं भूमावृद्धं मुक्तं स्मितं ।
 श्लाघागतमरिश्चान्वयमपश्यत् कोटराश्रयं । ककुब्धं चक्रुः नाम तीक्ष्णतुण्डं वपाचरं ।
 गतस्य विषयं तत्र नकुलोऽलुक्कयोऽस्य । यथाकाशीरियं चिन्ता तस्याप्यसमपश्यत् ।
 आपद्यथां सुकटायां मरणे प्रत्युपस्थिते । समन्ताद्भयवत्पक्षे कथं कार्यं हितेविधा ।
 स तथा सर्वतो ददृः सर्वत्र भयदर्शनः । अभयवत्प्रयत्नस्तत्रको च परमां गतिं ।
 आपदिनाशभूषिणं गतैः कार्यं हि कीर्तितं । समन्तात् संवृत्ता येवा तस्मादापदुपस्थिता ।
 गतं मं । सहसा भूमिं नकुलो भवन्निश्चयि । उलूकश्चेत् तिष्ठन् मार्जारः पादसंवृत्तात् ।
 न त्वेवाकादिधः प्राशः संयोर्गन्तुमर्हति । करिष्ये कीर्तिं यत्रं पावशुक्ला मतिपथात् ।
 न हि बुद्ध्याऽन्वितः प्राज्ञो नीतिवाक्यविशारदः । निमज्जत्यायदं प्राप्य महीतीं दादृषामपि ।
 न त्वन्यामिह मार्जारात् गतिं पश्यामि वाम्पतं । विषमस्यो ह्ययं शत्रुः काव्यकाय मरुत्तया ।
 जीवितार्थं कथन्त्वद्य शत्रुभिः प्राचिन्तस्त्रिभिः । तस्मादेकमहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ।
 नीतिशास्त्रं समाश्रित्य हितमख्योपवर्षये । येमेमे शत्रुसंघातं प्रतिपूनीय वदस्ये ।
 अयमत्यन्तशत्रुर्को वैषम्यं परमं मतः । मूढो प्रादुर्यितुं कार्यं वृद्ध्या यदि व्रज्यते ।
 कदाचिद्भयं प्राप्य सन्निधुयां कथा सह । वस्त्रिणा वसिष्ठकृत्यं शत्रोरपि परिग्रहः ।
 कार्यं इत्याह्वराचार्या विषमे जीवितार्थिना । भेदो हि पण्डितः शत्रुर्न च निजमवस्थितं ।
 मम त्वमिह मार्जारे जीवितं सम्पुतिष्ठितं । इत्यादीं संभवस्यामि हेतुमात्माभिरवर्षं ।
 अपीदानोमर्थं शत्रुः वृद्ध्या पण्डितो भवेत् । एवं निजिकायामास मूषिकः शत्रुचेष्टितं ।
 ततोऽर्धगतितन्वद्यः सन्निविपक्षकाश्रितः । शान्तपूष्येभिर्दं काव्यं मार्जारं मूषिकोऽब्रवीत् ।
 यौहदेनाभिभावे त्वां कश्चिन्मार्जारो जीवति । कीर्तिं हि तवेकामि ज्ञेयः साधारणं हि नौ ।
 न ते सौम्यं भयं काव्यं जीवित्यसि यथासुखं । एवं त्वामुद्गरिष्यामि यदि मं व जिवांसि ।
 अस्ति कश्चिदुपायोऽयं दुस्तरः प्रतिभाति मे । येन शत्रुकायं मोचः प्राप्तुं ज्ञेयस्तथा मया ।
 मयाऽप्युपायो दृष्टोऽयं विशाख्यं मतिशास्त्रवः । शत्रुमात्रं तददृष्टं ज्ञेयः साधारणं हि नौ ।
 इदं हि नकुलोऽलुक् पापबुद्ध्याऽभिप्रेक्षितं । न धर्मेण हि मार्जारं तेन मे कश्चि वाम्पतं ।
 कुञ्जसंपन्ननेत्रोऽयं कौशिको मं निरीक्षते । नराशास्त्रात्मनः पापकायार्थं भवमुदिते ।
 सतां शास्त्रपदं मेघं स यथा मेऽपि पण्डितः । यथाशक्तं करिष्यामि नास्ति मे नमस्तथा वै ।
 न हि शत्रोऽपि मार्जारं पादं श्रेष्ठं मया विना । शत्रुपक्षेऽस्मिन् पादोऽयं यदि मं मे नश्चिदपि ।

तन्नामितो दुमन्थायं मूखं लक्ष्मणपुत्रितः । चिरोचितावभावाको हृषीकेशिन् विहितश्च ते ।
 यस्मिन्नाशयिते कश्चिद्यस्य नाशयितुं कश्चित् । न तौ धीराः प्रवेक्षन्ति यित्यमुद्विग्नमानसौ ।
 तस्माद्विवर्द्धतां प्रीतिर्नीत्यं धृजतमस्य नैव । काकातीतमिहाशेषं न प्रवेक्षन्ति पश्चिन्ताः ।
 अर्थयुक्तिमिमं तत्र यथाभूतां निगमय । तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितं ।
 कश्चित्तरति काष्ठेन सुगन्धीरां महावर्धौ । न तारयति तत् काष्ठं च न काष्ठेन तार्थ्यते ।
 ईदृशो नैव समायोगो भविष्यति सुविचारः । अहं त्वां तारयिष्यामि माघ त्वं तारयिष्यसि ।
 एवमुक्त्वा तु पलितस्तमर्चमुभयोरहितं । हेतुमद्ब्रह्मणीयश्च काकापेक्षी न्यवेक्ष्य च ।
 अथ सुधाहृतं श्रुत्वा तस्य प्रबोधिष्यथः । हेतुमद्ब्रह्मणीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ।
 बुद्धिमान् वाक्यसम्पन्नस्तदाकथमनुवर्षयन् । कामवर्त्ता कर्त्तव्याश्च साधैव प्रत्यपूजयत् ।
 ततस्तीक्ष्णयद्वज्रो मण्डिदैर्बुधैश्चोपनः । भूषिकं मन्दमदीक्ष्य मार्जारो सोमशोऽब्रवीत् ।
 मन्दामि सौम्य भद्रन्ते यो मां जीवितुमिच्छसि । मेयस्य यदि जानीषे क्षियतां मा विचारय ।
 अहं हि भृशमापन्नस्वभापकतरो मम । दयोरापन्नयोः बन्धिः क्षियतां मा चिराय च ।
 विधास्ये प्राप्तकाशं यत् कार्यं विद्विक्करं विभो । मयि कच्छादिनिर्मुक्तो न विनश्यति ते कृतं ।
 न्यस्तमानोऽसि भक्तोऽसि त्रिष्यसाङ्गितकृत्तया । निदेववचनीं च भवन्तं व्ररणं गतः ।
 इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वज्रमानतं । बाणं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ।
 उदारं यद्भवानाह नैतच्चिन्तं भवद्विधेः । विहितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं द्रष्टुं तं मम ।
 अहं त्वाऽनुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्को मयद्भवं । बाणस्य मे भावधीक्षं शक्तोऽसि तव रक्षणे ।
 उलूकाच्चैव मां रक्ष कुट्टः प्रार्थयति हि मां । अहं हेम्यामि ते पाशान् सखे वत्येन ते व्रणे ।
 तद्वचः सङ्गतं श्रुत्वा सोमशो युक्तमब्रवीत् । इवां दुदीक्ष्य पलितं क्षागतेनाभ्यपूजयत् ।
 तं संपूज्याथ पलितं मार्जारः बोधदे क्षितः । च विचिन्त्याब्रवीद्वीरः प्रोतस्वरित एव च ।
 शीघ्रमागच्छ भद्रन्ते त्वं मे प्राणधनः सखा । तव प्राणप्रसादाद्भि प्राथः प्राप्स्यामि जीवितं ।
 यद्यदेवं गतेनाथ प्रथं कर्तुं मया तव । तदाज्ञापय कर्त्ताऽसि बन्धिरवास्तु नैव सखे ।
 अस्मात्तु सङ्कटाश्रुतः समिपगणवान्धवः । सर्वकार्याणि कर्त्ताऽहं प्रियाणि च हितानि च ।
 मुक्तस्य यस्यनादस्मात् धैर्यावमपि नाम ते । प्रीतिमुत्पादयेयश्च प्रतिकर्तुं च सत्किंवा ।
 प्रत्युपकुर्ष्वन् वक्ष्ये न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः । एकः करोति हि कृते निष्कारणमेव कुर्वतेऽन्यः ।
 ॥ भीम उवाच ॥ यादृशित्वा तु तं खोर्ध्वं मार्जारं भूषिकस्तथा । प्रविवेकं तु विशम्भ कोडमस्य क्षतागसः ।
 एवमाश्रयितो विद्वान् मार्जारैश्च भूषिकः । मार्जारैरसि विशम्भः सुस्वाप पिष्टमाहवत् ।
 क्षीनन्तु तस्य गात्रेषु मार्जारैश्च भूषिकं । दृष्ट्वा तौ नकुलोऽलूको निराशौ प्रत्युपगतौ ।
 तथैव तौ सुसन्तप्तौ दृढमागततन्वितौ । दृष्ट्वा तयोः परं प्रीतिं विस्मयं परमव्रतौ ।
 बलिनौ मतिमनौ च सुयुक्तौ चाप्युपासितौ । अशक्तौ तु नयान्तस्मात् संप्रभर्षयितुं वृत्तात् ।

कार्त्तार्यकृतसन्धी तौ दृष्ट्वा मार्जारभूषिकौ । समुत्पन्नसौ द्वयं जगत्सुखौ समाश्रयं ।
 लोभः स तस्य गात्रेषु पलितो देवकाश्रयिन् । चिन्त्येदं वाचाजपते काश्रयिणी प्रभैः प्रभैः । ५००
 अथ बन्धपरिहृष्टो मार्जारो वीक्ष्य भूषिकं । क्षिप्रं वै तदा पाशान्ममरन्तं पराश्रितः ।
 तमवरन्तं पलितं पाशानां हेतुं तदा । वक्ष्येदचितुश्चरेमे मार्जारो भूषिकमादा ।
 किं सौम्य नातितरये किं कृतार्थोऽयमन्वये । क्षिप्रं कदाचनियत्र पुरा स्वपथ इति च ।
 इत्युत्तरता तेन मत्सिमाश्रितोऽज्जीत् । मार्जारमकलशं पश्यन्माश्रितं वपः ।
 तूष्णीं भव न ते सौम्य तरा कार्त्तार्यं न सन्मनः । वयमेव च काश्रया न काशः परिहासते । ५०१
 अकाले कथमारब्धं कर्तुं कार्त्तार्यं कथयते । तद्वै च काशः कार्त्तार्यं मरुतेऽर्थाय कथयते ।
 अकाले विप्रमुक्ताये तप्त एव भवं भवेत् । तस्मात् कार्त्तार्यं प्रतीक्ष्य किञ्चित् त्वरये सखे ।
 यदा पश्यामि चाप्याश्रमाश्रानां शस्त्रपात्रिणं । ततश्चेष्ट्यामि ते पाशान् प्रति साधारणे भये ।
 तस्मिन्काशे प्रमुक्तश्च तदमेवाधिरोहण्ये । न हि ते जीवितादन्त्यं किञ्चित् कृत्यं भविष्यति ।
 ततो भवत्यपाक्रान्ते सखे भीते च लोमसः । अहं त्वैव प्रवेष्ट्यामि भवान् शङ्को भजिष्यति । ५०२
 एवमुक्त्वः मार्जारो भूषिकेपाशयोः हितं । वचनं वाच्यतत्पत्रे जीविताग्निं महामतिः ।
 अथात्मकृत्यं त्वरितः सम्यक् प्रपुनमाचरन् । अथाहं लोमसे काशं भूषिकं विरकारिणं ।
 न ह्येव मित्रकार्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति साधवः । यथा तं मेचितः क्षत्राश्वरभाषेन वै मया ।
 तथा हि त्वरमाणेन त्वया कार्यं हितं ममः । यत्तं सुखं महाप्राज्ञ यथा रक्षाऽप्रयोज्यते ।
 अथ वा पूर्ववैरं तं शरन् काशं जिहीर्षसि । पश्य दुष्कृतकर्माश्रमं कलमाकुचयताव । ५०३
 यदि किञ्चिन्मायाऽज्ञानात् पुराणाकुचुतं कृतं । तत् तस्मान्निवि कर्तव्यं सामये तं प्रवीद मे ।
 तमेवंवादिनं प्राशं शस्त्रमुद्धिष्यमस्मिन् । उवाचेदं वपः श्रेष्ठं मार्जारं भूषिकमादा ।
 श्रुतं मे तव मार्जारः स्वमर्थं परिच्छिन्नः । ममापि तं मित्राभावि स्वमर्थं परिच्छिन्नः ।
 यन्मित्रं भीतवत् साधुं यन्मित्रं भयघं हितं । कुर्यात्तु त्वं तत् कार्यं पात्रिः स्वपुत्रादिव ।
 कृत्वा बलवता सन्निभस्तस्मात् प्रो न रक्षति । अपश्यन्नि तन्नुतं तस्य माथाय कथयते । ५०४
 न कश्चित् कदाचिन्मित्रं न कश्चित् कदाचित् दुष्टम् । अर्थतस्तु निवध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
 अर्थैरर्था निवध्यन्ते गर्जेनगजा इव । न च कश्चित् कर्तुं कार्यं कर्तारं मनश्चकते ।
 तस्मात् सर्वान्पि कार्याणि सावधेयाणि शारमेत् । तर्हि न काशेऽपि च भवान् दिवाभीर्निभयाहितः ।
 मम न यदप्ये शक्तः पलाययपराश्रयः । क्षिप्तान् तन्मुखाश्रयं तन्मुखोऽप्यवेति ।
 हेत्याम्यतस्त्वमप्याश्रु किदंतो भव लोमसः । तयोः संबहतेरेनं तथैवावजयोदधिः । ५०५
 सद्यं जगाम सा रात्रिलोमसश्चविश्रब्धं । ततः प्रभावयस्ये किलतः शब्दपिप्लवः ।
 स्थूलस्किम्बिकतो रुधः सयुयपरिवारितः । ब्रह्मकणौ महाशक्तौ भजिष्ये चौरदधनः ।
 परिचो नाम चाप्याश्रः शस्त्रपात्रिरद्वयत । तं दृष्ट्वा चमदूताभं मार्जारस्तस्यचेतनः ।

उवाच वचनं भीतः किमिदानीं करिष्ये । यथा तत्रापि कथं कुरुषुः शौरांस्तुलं ।
 अपेन मनुजोऽसौ नैराशमुपपन्नः । न किमैतं नतिममो च वदति प्राप्नुयामसौ ।
 अशक्तो मुनयोऽसौ मनुजैर्विदुः कथम् । कार्यार्थं कथं नमो दुष्टा मांश्चरन्मुनिः ।
 उलूकनकुलो तत्र व्यसतुः खं समाकथ्य । न तत्रिष्ये न तत्राद्यं मांश्चरन्मुनिः ।
 विप्रमुक्तोऽयं मार्जारसमेवावपतद्गुम् । न तत्राद्यं कथं नमो शौरिणः शत्रुणां ।
 विलं विवेश पलितः शार्ङ्गं क्षीमे च शीघ्रम् । अशक्तोऽसौ वीर्यं कर्मजः ।
 विहताशः अपेनासौ तस्माद्देवादपन्नमन् । न तत्राद्यं कथं नमो शौरिणः शत्रुणां ।
 ततस्तस्माद्गुह्यामुक्तो दुर्धर्मं प्राप्य जीविते । विषयं वादवापकः पक्षितं शोच्यतेऽपरीतम् ।
 अकला खेदिदं काश्चित् सदृशं वमकतुः । कतं कतं कतं कतं कतं कतं कतं कतं ।
 गत्वा च मम विद्यां दत्त्वा च मम जीवितम् । निषेधमौलजगते किं मे न जीवितं हि ।
 कत्वा हि पूर्वमिवापि यः पश्चाज्जायते न । न च निषेधं कतं कतं कतं कतं कतं कतं ।
 सत्कृतोऽहं त्वया मित्रं वामन्यादात्मनः सखे । य मां निषेधं कतं कतं कतं कतं कतं कतं ।
 यानि मे सन्ति निषेधं येषु च सन्ति निषेधमात्राः । कर्मे लोका येषु निषेधं कतं कतं कतं कतं ।
 अहं पुत्रयिष्ये त्वं समिपगच्छाम्यहं । जीवितं कतं कतं कतं कतं कतं कतं ।
 ईश्वरो मे भवानसु सखीरस्य सखे । अशक्तोऽसौ कर्मे लोका येषु निषेधं कतं कतं कतं कतं ।
 अमात्यो हि भव प्राज्ञः पतिर्विदुः प्रजापतिर्मा । न तेषां भवमकरोत जीवितं कतं कतं कतं कतं ।
 बुद्ध्या लमुग्रताः साक्षादसौ भवता वधं । न मन्त्रं कतं कतं कतं कतं कतं कतं कतं ।
 एवमुक्तः परां शान्तिं मार्जारैश्च च मुनिः । उवाच वचनं शः सत्कृतोऽसौ कतं कतं कतं कतं ।
 यद्भवानाह तत् सत्यं मया ते शौचं कृतम् । ममापि तावदुक्तः शत्रुं यत् प्रसिद्धिं मे ।
 वेदितव्यानि मित्राणि विज्ञेयाश्चापि शत्रवः । एतत् सुखं लोकाऽस्मिन् सुखं मे प्राप्नुयामसौ ।
 शत्रुहृषा हि सुखदो मित्रहृषाश्च शत्रवः । अशक्तोऽसौ कतं कतं कतं कतं कतं कतं कतं ।
 नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम च विदुः । वामन्यादात्मनो मित्राणि रिपवस्तथा ।
 यो यस्मिन् जीवति सार्धं शत्रौ पीडा न जीवति । न तस्य मित्रं तावत् जातु यावत् सार्धं शत्रौ ।
 नास्ति मैत्रो शिरा नाम न च भुवमसौ हर्षः । अहं पुत्र्याऽनुजायमाने मित्राणि रिपवस्तथा ।
 मित्रश्च शत्रुतामेति कश्चिद्विदुः कतं कतं कतं कतं कतं कतं कतं कतं ।
 यो विश्वमिति मित्रेषु न विश्वमिति शत्रुषु । अहं पुत्र्याऽनुजायमाने मित्राणि रिपवस्तथा ।
 मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि शक्तिरिति मतिः । न विश्वेदविश्वे विश्वे नातिविश्वे ।
 विश्वासाद्गुह्यमुपक्रमपि मूखानि कृतानि । अहं पुत्र्याऽनुजायमाने मित्राणि रिपवस्तथा ।
 मातुला भागिनेयाश्च तथा सम्बन्धिनोऽपि । पुत्रं हि मातापितरौ न्यस्तः पतितं प्रियं ।
 लोकौ रक्षति चात्मानं यश्च सार्धं सारतां । सामान्या निष्कृतिः प्राज्ञो यो भवान् प्रत्यनन्तरं ।

कृतं मृगयते श्रेष्ठं सुखोपायमथंश्रवणं । अस्तिविशेषश्च त्वं शरीराद्वन्तः । १३८
 यैश्च निविष्टमुखाय चपलाय बुद्धिवाणे । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १३९
 तस्मात् सर्वोपि कार्योपि चपलो जगद्वन्द्वे । अस्तिविशेषश्च त्वं शरीराद्वन्तः । १४०
 तस्मिन्करणं चर्यं विचरन्तस्तेन श्रेष्ठं । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४१
 चर्यार्थं जीवजोकोऽयं च । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४२
 कथंचिन्नाभिनामस्य । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४३
 क्षभावतसो ग्रीष्मते वेतसः । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४४
 मन्मथोमज्जरीत्यः । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४५
 प्रथमे कारचक्रेण । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४६
 चपलाय चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४७
 सार्धं शार्ङ्गोऽस्तिनामस्य । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४८
 चपलाय चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १४९
 चपलाय चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५०
 पुनश्च रिपुरश्च पुनोमा । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५१
 वा गता चह तेषां चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५२
 तत्कुलमभिर्विष्टं । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५३
 प्रविष्टं चर्यं चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५४
 चपलाय चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५५
 न ते स्वयं चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५६
 मावयोर्विष्टं । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५७
 मन्मथोमज्जरीत्यः । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५८
 शार्ङ्गोमतिनामस्य । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १५९
 च त्वं मामभिवन्ताय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६०
 शृङ्गोमावयोर्विष्टं । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६१
 कथात्ते मां चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६२
 त्विदं चापस्य मे । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६३
 मन्मथोमज्जरीत्यः । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६४
 चर्यं त्वया चपलाय । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६५
 विष्टं वा प्रमत्तं वा । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६६
 प्रज्ञात्तादपि मे चापस्य मे । आत्मनश्चक्रेण कौशिल्यं कुलसंविदां कविमतिः । १६७

कामं सर्वं प्रदास्यामि न त्वात्मानं कदाचन । आत्मार्थे सन्ततिस्त्वाज्या राज्यं रत्नं धनानि च ।
अपि सर्वस्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मानम् । ऐश्वर्यधनरत्नानां प्राप्य मित्रे निवर्त्ततां ।
दृष्ट्वा हि पुनरावृत्तिर्जीवितामिति नः श्रुतं । न त्वात्मानः सम्प्रदानं धनरत्नवदित्यते ।
आत्मा हि सर्वदा रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि । आत्मरक्षणतन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणम् ।
आपदे नापपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः । शत्रुं सम्यग्विजानन्ति दुर्बला ये बलीयसं ।
न तेषां चात्यन्ते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया । इत्यभिव्यक्तमेवं स पलितेनाभिभर्त्सितः ।
मार्जारो मीडितो भूत्वा मूषिकं वाक्यमब्रवीत् ।

५८०

५८५

॥ लोमश उवाच ॥ सत्यं श्रेष्ठे त्वयाऽहं वै मित्रद्वेषो विगर्हितः । तन्मन्येऽहं तव प्रज्ञां यत्स्वं मम हिते रतः ।

उक्तवानर्थतत्त्वेन मया सम्मिश्रदर्शनं । न तु मामन्यथा साधो त्वं यहीतुमिहार्हसि ।
प्राणप्रदानञ्च तत्तो मयि यौहदमागतं । धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि कृतज्ञोऽस्मि विशेषतः ।
मित्रेषु वत्सलस्यास्मि त्वङ्गकस्य विशेषतः । तस्मादेवं पुनः साधो मया चरितुमर्हसि ।
त्वया हि वाक्यमानोऽहं जज्ञां प्राणान् सबान्धवः । विश्रब्धो हि बुधैर्दृष्टो मदधिषु मनस्विषु ।
तदेतद्गुह्यतत्त्वञ्च न त्वं शङ्कितुमर्हसि । इति संस्तुयमानोऽपि मार्जारैरेण स मूषिकः ।
मनसा भावगम्भीरो मार्जारैर्वाक्यमब्रवीत् । साधुर्भवान् श्रुतार्थोऽस्मि प्रिये च न च विश्वे ।
संस्तुवैर्वा धनैर्धर्म्या नाहं शक्यः पुनस्तथा । न ह्यमित्रे वशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे ।
अस्मिन्नर्थे च गाथे दे मित्रोद्योगनसा कृते । शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा ।
समाहितसुरेद्युत्वा कृतार्थस्य न विश्वसेत् । न विश्वसेदविश्वसे विश्वसे नातिविश्वसेत् ।
नित्यं विश्वासयेदन्यान्परेषान्तु न विश्वसेत् । तस्मात् सर्वस्ववत्स्यासु रक्षेज्जीवितमात्मानः ।
द्रव्याणि सन्ततिष्वैव सर्वं भवति जीवतः । सङ्क्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वसः परो मतः ।
नृषु तस्मादविश्वसः पुष्कलं हितमात्मानः । बध्यन्ते न ह्यविश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्बला अपि ।
विश्वस्तास्तेषु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः । तदिधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो मार्जार सर्वदा ।
रक्ष त्वमपि चात्मानं चाण्डालाज्जातिकिल्बिषात् । स तस्य ब्रुवतस्त्वेवं सन्नासाज्जातसाध्वसः ।
शाखां हित्वा जवेनागु माज्जारः प्रययौ ततः । ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मानः ।
विश्राव्य पलितः प्राज्ञो विलमन्यज्जगाम ह । एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्बलेन महाबलाः ।
एकेन बहवो मित्राः पलितेनाभिसन्धिताः । अरिणाऽपि समर्थेन सन्धिं कुर्वीत पण्डितः ।
मूषिकस्य विडालस्य मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् । इत्येव ज्ञानधर्मस्य मया मार्गेषु दर्शितः ।
वित्तरेऽ महाराज संवेपमपि मे शृणु । अन्योन्यकृतवैरौ तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमां ।
अन्योन्यमभिसन्धातुं सम्भूय तयोर्मतिः । तत्र प्राज्ञोऽभिसन्धत्ते सम्यग्बुद्धिसमाश्रयात् ।
अभिसन्धीयते प्राज्ञः प्रमादादपि वा बुधैः । तस्मादभीतवद्भीतो विश्वसावदविश्वसन् ।
न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति । कालेन रिपुणा सन्धिः काले मित्रेण विग्रहः ।

५९०

५९५

५९९

६०५

कार्यं इत्येव सन्धिज्ञाः प्राङ्निर्णयं नराधिप । एतज्ज्ञात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।

अभियुक्तः प्रसन्नश्च प्राग्भयाङ्गीतवचरेत् । भीतवत्सन्धिभिः कार्यः प्रतिसन्धिस्यैव च ।

४१९०

भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः । न भयं विद्यते राजन् भीतस्थानागते भये ।

अभीतस्य च विश्रम्भात् सुमहज्जायते भयं । अभीक्षुरति यो नित्यं मन्त्रो देयः कथञ्चन ।

अविज्ञानाद्भि विज्ञातो गच्छेदास्यददर्शिन्यु । तस्मादभीतवङ्गीतो विश्रसं वज्र विश्रसन् ।

कार्याणां गुरुतां प्राप्य नानृतं किञ्चिदाचरेत् । एवमेतस्मया प्रोक्तमितिहानं युधिष्ठिर ।

श्रुत्वा त्वं सुहृदं मध्ये यथावत् समुपाचर । उपलभ्य मतिश्चाग्र्यामरिभिर्नान्तरन्तथा ।

४१९१

सन्धिवियङ्काले च मोक्षोपायस्तथैव च । ब्रह्मसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा ।

समागमे चरेद्युक्ता कृतार्यो न च विश्रसेत् । अविहङ्गां त्रिवर्गेषु नीतिमेतां महोपते ।

अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयः संरक्षयन् प्रजाः । ब्राह्मणैश्चापि ते साङ्ख्यैः यात्रा भवतु पाण्डव ।

ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह च भारत । एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।

पूजिताः शुभकर्तारः पूजयेन्तान्नराधिप । राज्यं श्रेयः परं राजन् यज्ञः कीर्त्तिश्च लक्ष्मि ।

४१९२

कुलस्य सन्ततिश्चैव यथान्यायं यथाक्रमं ।

इयोरिमं भारत सन्धिवियङ्गं सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकं । यथा त्वेवस्य चित्तिपेन सर्वदा निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्यपहर्षपर्वणि माञ्जरीरमूषिकसंवादे अष्टविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तो मन्त्रो महाबाहो विश्वासो नास्ति ब्रह्मणु । कथं हि राजा वर्त्तेत यदि सर्वत्र नाभ्यसेत् ।

विश्वासाद्धि परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयं । कथं हि नाभ्यसनाया ब्रह्मन् जयति पार्थिव ।

एतन्मे संशयं किन्धि मतिर्मे संप्रमुञ्चति । अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ।

४१९३

॥ भीम उवाच ॥ शृणुष्व राजन् यदुक्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने । पूजया सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपते ।

कामिष्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वत्तः परनिवासिनी । पूजनी नाम ब्रह्मनिर्दिव्धकालं संशेषिता ।

रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः । सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनिं गताऽपि सा ।

अभिप्रयाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्धसं । समकालश्च राज्ञोऽपि देयां पुत्रो यथायत ।

तयोरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा । समुद्रतीरं यागत्वा आजहार फलदर्थं ।

४१९४

पुण्यार्थं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह । फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरं ।

अमृतास्वादसङ्घं बलतेजोऽभिवर्द्धनं । आदायादाय वैवाश्रु तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।

ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाश्रमान् । ततः स धाव्या कक्षेण उल्लसमानो नृपात्मजः ।

इदमर्थं तं पचिषुतं ब्राह्मदागत्य बालकः । ततो बाह्याय यज्ञेन तेनाक्रीडत पचिषा ।

शून्ये च तमुपादाय पचिषं समजातकं । इत्वा ततः स वाजिन् धाव्या हस्तमुपागतः ।

४१९५

अथ सा पूजनी राजन्नागमत् फलहारिणी । अपश्यन्निरुतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ।

वाष्पपूर्णमुखी दीना वृष्ट्वा तं रुदती सुतं । पूजनी दुःखसन्तप्ता रुदती बाह्यमब्रवीत् ।

क्षत्रिये सङ्गतं नास्ति न प्रीतिर्न च वैद्वदं । कारणात्सान्त्वयन्त्येन कृतार्थाः सन्वजन्ति च ।
 क्षत्रियेषु न विश्वासः कार्यः सर्वोपकारिषु । अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकं ।
 अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरघातनां । कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ।
 सहजं जातदृष्टस्य तथैव सहभोजिनः । शरणागतस्य च बधस्त्रिविधं ह्येव पातकं ।
 इत्युक्त्वा चरणाभ्यान् नृपे नृपसुतस्य सः । भित्त्वा खल्ला तत इदं पूजनीं वाक्यमब्रवीत् ।
 इच्छयेह कृतं पापं मयास्तत्रोपसर्पति । कृतं प्रतिकृतं येषां न नश्यति शुभाशुभं ।
 पापं कर्म कृतं किञ्चिद्यदि तस्मिन् दृश्यते । नृपते तस्य पुत्रेषु पौत्रेष्वपि च नष्टेषु ।
 ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूजय्या चतलोचनं । कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ।
 ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया । उभयं तत्समीभूतं वस पूजनि मागमः ।
 ॥ पूजय्युवाच ॥ सहात्कृतापराधस्य तत्रैव परिलम्बतः । न तद्बुधाः प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणं ।
 सान्त्वे प्रयुक्ते सततं कृतवैरे न विश्वसेत् । क्षिप्रं स बध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ।
 अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रपौत्रं नियच्छति । पुत्रपौत्रविनाशे च परलोकं नियच्छति ।
 सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखोदयः । एकान्ततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकैः ।
 न विश्वसेदविश्वसे विश्वसे नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निहन्ति ।
 कामं विश्वासयेदन्यान् परेषाञ्च न विश्वसेत् ।

४१५०

४१५५

४१५०

माता पिता बान्धवानां वरिष्ठौ भार्या जरा वीजमाचन्तु पुत्रः । भ्राता भ्रतुः क्षिप्रपाणिर्यस्य आत्मा श्लोकः सुख
 दुःखस्य भोक्ता ।

अन्योन्यकृतवैराणां स सन्धिरुपपद्यते । स च चेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसं ।
 पूजितस्यार्थमानाभ्यां जन्तोः पूर्वोपकारिणः । मनो भवत्यविश्वस्तं कर्म त्रासयतेऽवलान् ।
 पूर्वैः सम्मानना यत्र पश्याच्चैव विमानना । जह्यात्तत् सत्त्ववान् स्थानं शनोः सम्मानितोऽपि सन् ।
 उषिताऽस्मि तवागारे दीर्घकालं समर्चिता । तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु ब्रजाम्यहं ।
 ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ यः कृतं प्रतिकुर्यादै न स तत्रापराभ्रयात् । अनृणसेन भवति वस पूजनि मागमः ।
 पूजय्युवाच ॥ न कृतस्य च कर्तुंश्च सर्वं सन्धीयते पुनः । हृदयं तत्र जानाति कर्तुंश्चैव कृतस्य च ।
 ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ कृतस्य चैव कर्तुंश्च कार्यं सन्धीयते पुनः । वैरस्योपशमो दृष्टः पापं नोपाश्रुते पुनः ।
 ॥ पूजय्युवाच ॥ नास्ति वैरमतिक्रान्तं सान्त्वितोऽस्मीति मायसेत् । विश्वासाद्भयते श्लोके तस्माच्छ्रेयोऽप्यदर्शनं ।
 तस्मा ये न शक्यन्ते ब्रह्मैः सुनिश्चितैरपि । साक्षा तेऽपि निगृह्यन्ते गजा इव करेणुभिः ।
 ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ संवासाज्जायते श्लोको जीवितान्तकरेणपि । अन्योन्यस्य च विश्वासः शपथेन शून्यो यथा ।
 अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्मुदतां गतं । नैव तिष्ठति तदैवं पुष्करस्यमिवोदकं ।
 ॥ पूजय्युवाच ॥ वैरं पश्यसमुत्थानं तत्र बुध्यन्ति पण्डिताः । स्त्रीकृतं वास्तुर्जं वाक्यं शपथजापराधनं ।
 तत्र दाता न हन्तव्यः क्षत्रियेण विशेषतः । प्रकाशं वाऽप्रकाशञ्च बुद्ध्या दोषबलावजं ।

४१५५

४१५०

४१५५

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्रिह सुहृद्यपि । कर्म सन्निष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दाहयु ।
 न विज्ञेन न पारुष्यैर्न च सान्त्वेन वा भूतैः । कोपाग्निः शाम्यते राज्ञोऽप्याग्निरिव सागरे ।
 न हि वैराग्निरुद्धूतः कर्म चाप्यपराधजं । शाम्यत्यदग्ध्वा नृपते विना ह्येकतरक्षयात् ।
 सत्कृतस्वार्थमानाभ्यामनुपूर्व्यापकारिणः । नादेयो मित्रविश्वासः कर्म चासयते बलात् । ४१८
 नैवापकार्ये कस्मिंश्चिदहं त्वधि तथा भवान् । उपिताऽस्मि गृहेऽहन्ते मेदानो विश्वशाम्यहं ।
 ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः । कालेनैते प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराध्यति ।
 तुल्येष्टेभ्यो प्रवर्तते मरणं जन्म चैव ह । कार्यते चैव कालेन तस्मिन्नि न जीवति ।
 बध्यन्ते युगपत् केचिदेकैकस्य न चापरे । कालो दहति भूतानि सम्प्राप्याग्निरिवेभ्यनं ।
 नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्यं कारणं शूभे । कालो नित्यमुपादत्ते मुखं दुःखञ्च देहिनां । ४१९
 एवं वसेह सखेहा यथाकाममहिमिता । यत् कृतं तत्तु मे चान्तं त्वञ्च वै चम पूजनि ।
 ॥ पूजन्युवाच ॥ यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत् । कस्मात्त्वपचितं यान्ति बान्धवा बान्धवैर्हतेः ।
 कस्माद्देवामुराः पूर्वमन्योन्यमभिजग्निरौ । यदि कालेन निर्धाणं मुखं दुःखं भवाभवौ ।
 भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणः । यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनं ।
 प्रलापः स महान् कस्मात् क्रियते शोकमूर्च्छितैः । यदि कालः प्रमाणेन कस्माद्दुर्भाऽस्ति कर्तव्यः । ४२०
 तव पुत्रो ममापत्यं हतवान् स हतो मया । अनन्तरं त्वयाऽहञ्च हन्तव्या हि नराधिप ।
 अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे । यथा त्वया प्रहर्त्तव्यं तथा तत्त्वञ्च मे शृणु ।
 भक्षार्थं क्रीडनार्थञ्च नरा वाञ्छन्ति पत्निणः । तृतीयो नास्ति संयोगो बधबन्धादृते चमः ।
 बधबन्धभयादेते मोक्षतन्त्रमुपाश्रिताः । मरणोत्पातजं दुःखं प्राञ्जल्येदविदो जनाः ।
 सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः सुताः । दुःखादुद्दिजते सर्वः सर्वस्य सुखमोक्षितं । ४२१
 दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः । दुःखञ्चानिष्टसंवाधो दुःखमिष्टवियोजनं ।
 बधबन्धकृतं दुःखं स्त्रीकृतं सहजं तथा । दुःखं सुतेन सततं जनान् विपरिवर्तते ।
 न दुःखं परदुःखे वै केचिदाज्जरबुद्धयः । यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ।
 यस्तु शोचति दुःखार्तः स कथं वक्तुमुत्सहेत् । रमञ्चः सर्वदुःखस्य यथात्मनि तथा परे ।
 यत् कृतन्ते मया राज्ञस्त्वया च मम यत् कृतं । न तदर्थशतैः शक्यं व्यपोहितुमरिन्दम । ४२२
 आवयोः कृतमन्योन्यं पुनः सन्धिर्न विद्यते । स्रज्वा स्रज्वा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति ।
 वैरमन्तिकमासाद्य यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति । मृण्मयस्येव भग्नस्य यथा सन्धिर्न विद्यते ।
 निश्चयः स्वार्थशास्त्रेषु विश्वासश्चासुखोदयः । उग्रनास्यैव गाथे दे प्रह्लादायात्रवीत् पुरा ।
 यो वैरिणः श्रद्धधते सत्ये सत्येतरपि वा । बध्यन्ते श्रद्धावानास्तु मधु शूङ्कतवैथर्या ।
 न हि वैराणि शाम्यन्ति कुले दुःखगतानि च । आस्थातारश्च विद्यन्ते कुले वै भिद्यते पुमान् । ४२३
 उपगृह्य तु वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिप । अथैनं प्रतिपिबन्ति पूर्णं घटमिवाश्रमि ।

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पनः । तस्मिन्निष्ठाविनीतो हि तिर्थस्थकृति मानवः ।

सम्भावयति मातेव दीनमनुपपद्यते । दहत्यग्निरिवानिष्टान् स्वममकपतो यमः ।

दृष्टेषु विद्यजकार्यान् कुवेर इव कामदः । गुह्यैर्बोधैरेव मोक्षा च परिपालयन् ।

यस्तु रक्षयते राजा पौरजानपदान् गुह्यैः । न तस्य भ्रमते राज्यं स्वर्गं धर्मोऽनुपासनात् ।

४२०

स्वयं समुपजानन् हि पौरजानपदार्थेन । स दुर्गं प्रेक्षते राजा इव खोके परच स ।

नित्योद्दिष्टाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः । जनैर्विर्ममलुष्यन्ते च गच्छन्ति परानव ।

प्रजा यस्य विवर्द्धन्ते वरवीरमहोत्सवः । स सर्वकलमापाया क्षयलोके महीयते ।

वलिना विपद्दो राजन् न कदापि प्रवर्धते । वलिना विपद्दो यस्य कुतो राज्यं कुतः दुर्गं ।

॥ भीम उवाच ॥ सर्वमुक्त्वा ब्रह्मुनिना ब्रह्मदत्तं नराधिप । राजानं समनुष्ठाप्य जगत्सामोदितं दिवं ।

४२५

एतन्ने ब्रह्मदत्तस्य पूजया सह भावितं । मयोक्तं नृपतिमेष्ट किमन्यत् कोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मनिर्णयसि आपद्दुर्गवर्णने ब्रह्मदत्तपूजनीयवादे जनवर्तारिब्रह्मदधिकृतोऽध्यायः ॥१२८॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुनश्चात् परिशील्ये धर्मं खोके च भारत । दक्षुभिः प्रोक्षमाने च कथं खेपं पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अथ ते वर्त्तयिष्यामि नीतिमापासु भारत । उक्तव्यापि शृणु काशे यथा वर्त्तेत भूमिपः ।

अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासे पुरातनं । भारद्वाजस्य संवादं राज्ञः ब्रह्मस्यस्य च ।

राजा ब्रह्मस्यो नाम वीवीरेषु महारथः । भारद्वाजमुपागम्य प्रपन्नार्थविनिश्चयं ।

४२५

अलम्पस्य कथं लिप्ता लब्धं केन विवर्द्धते । वर्द्धितं पाक्यते केन पाकितं प्रणयेत् कथं ।

तस्मै विनिश्चितार्थाय परिपुष्टोऽर्थनिश्चयः । उवाच ब्राह्मणो वाक्यमिदं हेतुमदुत्तमं ।

नित्यमुद्यतदण्डः स्थापितं विद्वत्पौरवः । अस्मिन्निदृशी च परेषां विवराणुनः ।

नित्यमुद्यतदण्डस्य भूषमुद्विजते नरः । तस्मात् सर्वेषां भूतानि दण्डेनैव प्रबाधयेत् ।

४२५

एवं दण्डं प्रशंसन्ति पण्डितास्तदभिर्नः । तस्माच्चतुष्टये तस्मिन् प्रधानो दण्ड उच्यते ।

हिस्रमूले त्वधिष्ठाने सर्वेषां जीवने हतं । कथं हि ब्राह्मसिद्धेयुष्मिन्मूलैः वनस्पतौ ।

मूलमेवादितस्मिन्धातु परपक्ष्य पण्डितः । ततः सहायाश्च कस्य मूलमेवानुवाधयेत् ।

सुमन्वितं सुविक्रान्तं सुपुष्टं सुपक्वाभितं । आपदास्यदकाशेन कुर्वीत न विचारयेत् ।

वाङ्मात्रेण विनीतः स्थाङ्गद्वयेन यथाक्षरः । अक्षरपूज्याभिभाषी च कामकोधौ च वर्जयेत् ।

मपत्रवर्धिते कार्ये क्षत्वा क्षन्तिं न विमयेत् । अपक्वमेततः शीघ्रं क्षतकार्यो विचक्षणः ।

४२०

ब्रह्मस्य मितरूपेण सन्निवेशाभिमानयेत् । नित्यब्रह्मोद्दिष्टेन ब्राह्मज्ञानं सर्वधुनादिव ।

यथा बुद्धिं परिभवेत्सामतीनेन वान्वयेत् । अनागतेन दुःखं प्रत्युत्पद्येव पण्डितं ।

अशस्त्रं शपथं सत्यं प्रणम्य शिरसा वदेत् । अनुममार्त्तमक्षैश्च कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

वहेदमिदं स्तब्धेन यावत् काकस्य पर्येषः । प्रातःकाकानु विद्याय भिक्षाद्वटनिवाक्यनि ।

मुक्त्वा नमपि राजेष्ट्रं तिष्ठुकाका तवज्जयेत् । न तुषामि रिवानर्चिर्भूनायेत चिरं नरः ।

४२५

प्रतिपुष्पफलाघातो तीक्ष्णतुण्ड इव हिमः । नास्ति त्वा परमर्षाणि नान्तात्मा कर्षे दारुणः ।

नाहता मत्स्यघातीव प्राप्नोति मर्हती जिघं । नास्ति जात्या रियुक्तो मर्षं वापि न विद्यते ।

सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा । अमर्षं नैव मुञ्चत वदन्तं कारणाभ्यपि ।

दुःखं तत्र न कर्तव्यं हन्यात्-पूर्वोपकारिणं । प्रवृत्तानुपदे यत्नः यदा कार्योऽनसूयता ।

निग्रहस्यापि धमेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता । प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहृष्टो मर्षी सरं ।

१४०

अविनाऽपि शिरन्निहन्ता क्रोधेन न हरेत् न च । मित्रमप्येतेन सत्त्वेन सन्धानेन तितिक्षया ।

लोकाराधनमिच्छेत कर्तव्यं भूतिमिच्छता । न प्रवृत्तैर् लुब्धैर्न बाहुभ्या न गर्दो तरेत् ।

अनर्थकमनायुष्यं मोक्षितवत्कथं अर्थं दत्त्वा परित्यज्यमी रसश्चापि न लभते ।

विवर्गस्त्रिविधा पीडा अनुभव्यसेयै च । अनुवर्त्य तस्या ज्ञात्वा पीडास्तु परित्यज्येत ।

अणुप्रेषमग्निश्रेष्ठं ब्रह्मज्ञेयं तथैव च । पुनः पुनः प्रवृत्तौ न क्वात् क्रोधेन धारयेत् ।

१४१

वर्द्धमानस्य तिष्ठेत् परिभूतास्तथा । जनयन्ति अर्थं तीव्रं व्याघ्रयक्षाभ्युपेक्षिताः ।

नासत्यकृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् । कथमेतदपि हि दुस्त्रिंशो विकारं कुर्वते चिरं ।

बधेन च मनुष्याणां मार्गोऽपि दूषयेन च । आगतराणां विनाशैश्च वररात्रं विनाशयेत् ।

मृदुमृदुस्त्रिंशोऽलीनः श्रेष्ठः सर्वविक्रमः । अनुदिशः कामवहो भुजङ्गपरितं चरेत् ।

दूरमस्त्रलिपातेन भीरुं भेदेन भेदयेत् । सुखमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विप्रहः ।

१४२

श्रेणीमुखोपजापेपु वक्त्रमानुष्येषु च । अन्ताद्यान् परिरक्षितं भेदं घातयोरपि ।

मृदुरित्यवजानन्ति तीक्ष्णा दन्तुश्चिजन्ति च । तीक्ष्णकाशे भवेत्तीक्ष्णो मृदुकाशे मृदुर्भवेत् ।

मृदुर्भवे मृदुं हिन्वि मृदुना हन्ति दारुणः । नासायं मृदुना किञ्चित्सन्धानीक्ष्णतरो मृदुः ।

काशे मृदुर्यो भवति काशे भवति दारुणः । प्रवृत्तमिति ज्ञात्वा ननु श्रद्धायधितिष्ठति ।

पण्डितेन विद्वद् बन् दूरस्थोऽस्तीति नाशयेत् । दीर्घो मुद्रिमती कञ्च थाभ्यां हिंसति हिंसितः ।

१४३

न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरेण तद्वरेण पुनराचरेत् परः । न तत् खनीयस्य न मूलमुद्वरेण तं हन्याद्यस्य हिरे न

पातयेत् ।

इतोदमुक्तं वृजिनाभिर्धृतिर्न चैतदेवं पुरुषः समाचरेत् । परप्रयत्नेन कथं विभावयेदती मयोक्तं भवती हितार्थिना ।

यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निब्रूय विप्रैश्च सुवीरराजैश्च । तथाऽकरीडाकामदौ न चेतनः श्रियश्च दीप्तां बुभुजे सवाञ्चवः ।

इति श्रीमहाभारते आन्तिपर्वणि आषाढपर्वण्यणि कथितोऽष्टोत्तशतिकाध्यायः ॥ १४० ॥

॥ धुधिठिर उवाच ॥ इमे परमके धर्मो सर्वलोकाभिरुज्जिते । अधर्मे धर्मो जीते धर्मो चाधर्मतां गते ।

मर्थादासु विनष्टासु जुभिते धर्मनिष्ठे । राजभिः पण्डिते लोके परैर्थाऽपि विद्यामते ।

१४४

सर्वाश्रयेषु मूढेषु कर्मक्षपहतेषु च । कामाजोभाष मोहाच्च भयं पश्यसु भारत ।

अविमर्शेषु सर्वेषु निव्यं भीतेषु पाथिब । निहता हन्तमानेषु च ह्ययसु परस्परं ।

सम्प्रदीप्तेषु द्रेपेषु ब्राह्मणे चातिपीडिते । अवर्धति च पर्यन्ये नित्योभेदे समुत्थिते ।

य चिन्तयामास मुनिः किमु मे युक्तं भवेत् । कथं दृष्ट्वा न मुमुः क्षादितमार्तिप्रयत्नम् ।
 य इदं च यमोक्तं कुतश्च विततां मुनिः । चाष्टाक्षरं तद्वै राक्षसं यद्यः प्रकृतस्तथा वै । ११५
 संचिन्तयामास तदा सौम्यं कार्यमिति मया । न होतुमीमुपायो मे शिखरे प्राध्वारणे ।
 आपस्तु विहितं सौम्यं विप्रिष्टं महीधरः । विमेष प्राध्वारणाय कर्तव्यमिति शिष्यः ।
 हीनादादेयमादेः क्वात् समानात्तद्वन्नरः । अथवा कददीत विप्रिष्टादिभिर्भारिष्कात् ।
 सोऽहमन्यावसानाय हरान्मेघैः प्रतिपद्यात् । न सौम्यदोषं पश्यामि हरिष्वामि यज्ञाधनी ।
 एतां बुद्धिं समाख्याय विश्वामित्रो नन्दामुनिः । तस्मिन् देवे स बुद्ध्याप्यपयो यत्र भारत । ११६
 स विमादं निशं दुष्टा मुने चाष्टाक्षरं वै । जनैस्त्वाय भगवान् शिवेन कुटीरतः ।
 मुमुक्षु इव चाष्टाक्षः शेषापिहितलोचनः । हरिभिरक्षरो रक्षः प्रोवाचाग्रिषद्वेनः ।
 ॥ अप्य उवाच ॥ कः कुतस्तीं घटयति मुने चाष्टाक्षपदायै । जागर्षी नात्र सुतोऽस्ति यतोऽसीति च दारुणः ।
 विश्वामित्रस्ततो मोतः सहसा तमुवाच ह । तत्र श्लोकाकुलमुखः सौदेगलेन कर्षका ।
 विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्मयातोऽहं बुभुक्षितः । मावधीर्धर्मं वदुहे यदि सत्यं प्रपश्यसि । ११७
 चाष्टाक्षस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेभौवितात्मनः । प्रयत्नादुपबभ्रान्त उद्यधौ प्रति तं ततः ।
 य विश्वाम्नामु नेचाभ्यां ब्रह्ममनात् कृताञ्जलिः । उवाच कौञ्जिकं रात्रौ नञ्जन् किने चिकीर्षितं ।
 विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् । बुभुक्षोऽहं मत्प्राप्तो हरिष्वामि यज्ञाधनी ।
 बुभितः कलुषं यातो नास्ति शीरशनायिनः । कुष मां दूषयत्यत्र हरिष्वामि यज्ञाधनी ।
 अवसीदमि मे प्राणाः सुतिर्धर्मं गच्छति बुधा । दुर्व्यसो नष्टसंज्ञश्च भव्याभयविरहितः । ११८
 माऽधर्षं बुध्यमानोऽपि हरिष्वामि यज्ञाधनी । अटन् मेवं न बिन्दामि यदा वृथाकमास्तये ।
 तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्वामि यज्ञाधनी । अस्मिन्नेवं पुरोधास देवाभ्यां श्रुत्वादिभुः ।
 यथावत् सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः । तमुवाच स चाष्टाक्षो महर्षे शृणु मे वचः ।
 श्रुत्वा तत्त्वं तथा तिष्ठ यथा धर्मो न होयते । धर्मो तत्रापि विप्रर्षे शृणु यत्ने ब्रवीन्महः ।
 शृणुसादधमं शानं प्रवदन्ति मनीषिणः । तस्याप्यधमं उद्देहः शरीरस्य यज्ञाधनी । ११९
 नेदं सत्यव्यवहितं महर्षे धर्मगर्हितं । चाष्टाक्षस्तथा हरश्चमभ्यक्ष्य विवेकितः ।
 साध्वत्यमनुपश्य त्वमुपायं प्राध्वारणे । न मोक्षलोभात्तपसो नाश्लो श्लाक्याहमुने ।
 जानता विहितं धर्मं न कार्यो धर्मवद्हरः । मास्य धर्मं परित्याजीयस्व हि धर्मभूतां वरः ।
 विश्वामित्रस्ततो राजाक्रियुक्तो भरतर्षभ । बुधार्तः प्रभुवाचिदं पुनरेव मन्त्रामुनिः ।
 निराहारस्य सुमहात्मनः काशोऽभिधावतः । न शिखरेऽप्युपायस्य कश्चिन्म प्राध्वारणे । १२०
 येन येन विमेषेण कर्षणा येन केनचित् । नञ्जुष्णीवेत् साधमानः समर्था धर्मसाधने ।
 ऐन्द्रा धर्मः कलिघातां प्राश्रयानामयात्रिकाः । मनुर्वैश्वदेवश्च भवामि ब्रह्मण् कुधा ।
 यथा यथैव जीवेद्भि तत् कर्तव्यमहेतया । जीविते मरणात् श्रेयो जीवन् धर्ममवाप्नुवान् ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अथात्रमेतदुच्यते कर्म कथा जीवन्मृत्यानि महाकविभिः । यस्मात्ता भवेन्नेवानिर्णये यदे
तथोक्तं तदैवधीति ।

॥ अथ उवाच ॥ आद्यैश्च वाणी सुप्रभवेभ्यो ज्ञेयैश्चानादिमुद्रं सुकुलं । येनार्तिनामस्तुतिरिति कर्माद्यं मन्ये न तस्या
सि विवर्जनीयं ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ उपादाने वादने वापि देवः कर्मात्मनो विद्यमानसदा । यस्मिन् ईदृशं वाक्यं वाच्यतेऽभ
क्षयक्रिया यत्र न तद्वरीयः ।

॥ अथ उवाच ॥ यद्यपि देवदत्तं वादयेत्तु न ते देवः कारयेन्मर्मभङ्गः । तस्माद्वै न भवेत्तु वा दिवेन्द्र देव न यस्यानि
यथेदमत्र ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नैवातिमात्रं भवमाकाशं दृष्टं सुरान् पौला पततीति शब्दः । अन्योन्यकार्थोपि यथा तथैव न पाप
मात्रेण कर्तव्यमिति ।

॥ अथ उवाच ॥ अस्माकं जीवितः कुर्वितस्तदा तद्विषयं वाच्यं वाच्यमिति । यत्नं पुनर्न सन्नेऽनियन्तातेनापि दृष्टः सचि
तस्य एव ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्ता निवहते मातङ्गः कैविकं तदा । विश्वामित्रो जहारैव कृतकुट्टिः सजायनी । १४९

ततो जघाह च श्रावं जीमितीर्षी सहासुनिः । सदास्त्वामुपास्यते मे भोक्तुमिच्छेव च ।

अथाथ बुद्धिरक्षेपत् विधित्वाऽहं सजायनी । भवत्यसि यथाकामं मूर्ध्नि वनार्थं देवताः ।

ततोऽग्निमुपसंभृत्य ज्ञाक्षेण विधिना मुनिः । देवाग्नेयेन विधिना यदंशपयत स्वयं ।

ततः सत्तारभत् कर्ष्यं देवं पित्राश्च भारत । आहूय देवानिन्द्रादीन् भानं भार्गं चिधिकमात् ।

एतस्मिन्नेव काले तु प्रवर्ष्यं च वाचयः । सञ्जीवयन् प्रजाः सञ्जा जनवानाश्च सौमधीः ।

विश्वामित्रोऽपि भगवांश्च यथा इत्येकस्मिन् । काशेन सत्तु चिद्धिमवाप परमाहुता ।

य संहृत्य च तत् कर्म अनास्ताश्च च तद्विः । सौमधामाश्च देवाश्च पितृश्च चिन्वन्ततः ।

एवं विद्वानदीनाम्ना कर्मणा जिवीविपुः । कर्त्तव्यैश्च तत्रो दीनमात्माकमुद्वरेत् ।

एतां बुद्धिं समाखाद्य ज्ञेयितव्यं सदा भवेत् । जीवन् पुण्यमाप्नोति पुण्यो भद्रमकुर्वेत् ।

तस्मात् कैलेय विदुषा भर्ष्यमाणमिच्छते । बुद्धिमाणाश्च सन्नेऽग्निं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यताक्रमः । १५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आषाढशुक्लपर्वणि विश्वामित्रस्य पंचसंवादे एकचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि चोरेऽप्युद्विग्नमस्तेन मिश्रमृतं । अस्मिन् विद्वत्पुत्रोऽहं वा तस्य परिवर्जये ।

संमुञ्चामि विद्वीदामि धर्मं मे विधिबोधितः । उद्यमेन वा विमोक्षामि तदापिन् परिवर्जयन् ।

॥ भीम उवाच ॥ नैतत् सुता ममादेव तव धर्मगुणार्थम् । अस्माकमसहारीऽयं कविभिः संवृतं मधु ।

वज्रः प्रतिविधातव्यः प्रजा राक्षा ततस्ततः । वैश्वदेवेन धर्मोऽयं यथैव संवर्तते ।

बुद्धिर्ब्रह्मणो धर्म्यं आचारस्य सता बहः । ज्ञेयो भवति चौरस्य सदा तद्विद्धि मे वचः । १५१

बुद्धिमेवा हि राजानश्चरन्ति विजयेष्विह । धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राक्षा ततस्ततः ।

मैकत्रायेन धर्मैश्च राज्ञो धर्मो विधीयते । दुर्भ्यस्तथा कुतः प्रजा पुरकादनुपपन्ना ।
 अद्वैतः सचिदैवै ब्रह्मं प्राप्नुमर्हति । बुद्धिदैवं वैदित्तं पुरकादिव भासते ।
 पार्थतः करणं प्राज्ञो विद्वन्मित्रा प्रकाशयेत् । जनसचरितं धर्मं विद्यायाश्चान्यथाऽन्यथा ।
 अमित्राश्चानिनः कैचिन्मित्राविज्ञानिनः परे । तद्वै सचायं बुद्ध्या ज्ञानेनादृष्टे कृतं ।
 परिमुच्यन्ति शास्त्राणि धर्मैश्च परिपन्थिनः । वैवस्वमर्षविद्यानां निरर्थाः स्थापयन्ति नै ।
 चाग्निजीविनो विद्यां ब्रह्मकामो समन्ततः । ते कर्म नृपयापिता धर्मैश्च परिपन्थिनः ।
 अपकमतयो मन्दा न जानन्ति सचायं । यथा ब्राह्मणकुत्रयाः कर्मचायुक्तिनिष्ठिताः ।
 परिमुच्यन्ति शास्त्राणि ब्राह्मणोपासुर्गिनः । विज्ञातमर्षं विद्यानां न सम्यगिति वर्णते ।
 निन्द्या परिपन्थिनां खविषा स्थापयन्ति च । बाणका बाक्करीभूता दुग्धविद्यापका इव ।
 तान् विद्यावर्णिनो निद्रि राक्षसानिव भरत । ज्ञानेन सन्निर्मितो धर्मैश्च परिपन्थिनि ।
 न धर्मवचनं वाचा नैव बुद्धेति नः श्रुतं । इति बार्हस्पतं ज्ञानं मोक्षाय मयवा सधे ।
 नमेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिदोषयते । सुविनीतेन शास्त्रेण न व्यवस्यन्त्यापरे ।
 लोकधाचामिहैके तु धर्मं प्राज्ञर्षीविपः । अनुद्दिष्टं कृतं धर्मं कथमूहेत पण्डितः ।
 अमर्षाश्चास्त्रयसोऽहविज्ञानाश्च भारत । शास्त्रं प्राज्ञकं वदतः कनूचे सात्वदर्शनं ।
 आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रवक्ष्यते । अज्ञानाज्ज्ञानहेतुनाद्वयं बाधु मन्थते ।
 अनया हतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थक्यं । दैतेवानुश्रवाः प्राहसंशयश्चेदं पुरा ।
 ज्ञानमप्यपदेशं हि यथा नास्ति तथैव तत् । तं तथा च्छिन्नमूलेन यजोदधितुमर्हसि ।
 अनयवहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्रुते । उपार्थैश्चिच्छेदोऽसि कर्मणे न तमीक्ष्ये ।
 अज्ञं मामनेवकश्च राजन्याय नुभूयेत । यथा प्रमुच्यते लभ्या वदर्थं न प्रमोदते ।
 यजोऽयः ब्रह्ममित्येतत् सदृशं ब्रह्मणा कृतं । तस्मादमीर्ज्ञा भूतानां याथा नापित् प्रविशन्ति ।
 यस्त्ववधवधे दोषः स वधस्यावधे क्षतः । सा चैव क्षतुर्मर्यादा सामर्थ्यं परिकर्मयेत् ।
 तस्मात्तीक्ष्णः प्रजा राजा सधर्मैः स्थापयेत्ततः । अन्वोम्य भवयन्तो हि प्रचोदयुर्हका इव ।
 यस्य दक्षगुणा रात्रे ध्वाङ्गा मत्स्यान् जलादिव । निहरन्ति परस्मानि स वै क्षमिण्यायनः ।
 कुलीगान् सचिवान् जला वेदेविद्यायमन्त्रितान् । प्रजाधिपतिर्ग्रीवां राजन् प्रजा धर्मैश्च पाकयन् ।
 विहीनं कर्मणाऽन्यायं यः प्रवृत्तति भूमिपः । जयायकाविशेषं तद्वै वरं नृपुंसकं ।
 मैत्रेयं नैव चानुपधर्मैश्च प्रवक्ष्यते । उभयं न व्यतिक्तामेदुयो भूता नृदुर्भव ।
 कष्टः क्षम्य रम्योऽयं सौहृदं लब्धि मे क्षितं । उपकर्षादिच्छेदोऽसि तस्माद्भ्रातृ प्रजाधिपै ।
 अग्निष्टनिपहो नित्यं नित्यं विद्वत् पाकनं । एवं शुद्धोऽब्रवीद्भोमापयन्तु भरतर्षभ ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अस्ति चेद्विद्वन्मर्यादा चाभिन्या नाभिन्यायेत् । इच्छासि तां यतां मेष्ठ तस्मै ब्रूहि पिता
 मह ।

* ॥ भीम उवाच ॥ ब्राह्मणमेव सेवेते विद्यादृष्टास्तपस्विनः । सुतचारिवृत्ताब्धान् पवित्रं ह्येतदुत्तमं ।

या देवतासु वृत्तिले साऽसु विप्रेषु नित्यदा । कुडैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि वज्रधा नृप ।

प्रीत्या यज्ञो भवेन्मुख्यमप्रीत्या परमं भयं । प्रीत्या क्षमृतवदिप्राः कुड्वाद्यैव विप्रं यथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि द्वापत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वव्यासविभारद । वरुणं पात्यमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे ।

॥ भीम उवाच ॥ महान् धर्मो महाराज व्रजानतपालेन । अर्धः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसन्तम ।

१०५०

शिविप्रवृतयो राजवाजानः व्रजानतान् । परिपात्य महात्मानः संविद्धिं परमाकृताः ।

अयत्ने च कपोतेन बभूवुः व्रजानतः । पूजितश्च यथान्यायं स्तैश्च मांसेर्निर्मलितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कपोतेन पुरा बभूवुः व्रजानतः । स्वमांसं भोजितः काश्च गतिं लेभे स भारत ।

॥ भीम उवाच ॥ इष्टुं राजन् कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीं । नृपतेर्मुमुक्षुस्य कथितां भार्गवेण वै ।

इममर्थं पुरा पार्थ मुमुक्षुन्दो नराधिपः । भार्गवं परिपश्यन् प्रणतः पुरुषर्षभ ।

१०५५

तस्मै इष्टुमेषामणाय भार्गवोऽकथयत् कथां । इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ।

॥ मुनिरुवाच ॥ धर्मनिश्चयसंयुक्ता कामार्थसहिता कथा । इष्टुम्यावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ।

कश्चित् सुप्रसमाचारः पृथिव्यां कालवसितः । विषवार महारथे घोराः बभूवुस्तुभक्तः ।

काकोल इव कृष्णाङ्गो रक्ताक्षः कालवसितः । दीर्घज्जीवो ब्रह्मपादो महाबलो महाबलः ।

नैव तस्य सुहृत् कश्चिन् यमन्त्रो न बान्धवाः । स हि तैः सम्परित्यक्तोऽपि रौद्रेण कर्कषा ।

१०६०

नरः पापसमाचारस्त्यक्त्यो दूरतो बुधैः । आत्मानं सोऽभिसन्धते सोऽन्यस्य स्यात् कथं हितः ।

ये नृपंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः । उद्वेजनीया भूतानां शाला इव भवन्ति ते ।

स वै शारकमादाय द्विजान् हत्वा वने बद्धा । चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ।

एवमु वर्त्तमानस्तं तस्य वृत्तिं दुरात्मानः । अगमत् सुमहान् कालो न साधर्म्यमव्ययम् ।

तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शान्तं । देवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररीक्षयत् ।

१०६५

ततः कदाचित्तस्याय वनस्थस्य समन्ततः । पातयन्निव वृक्षांस्तान् सुमहान् वातसन्धनः ।

भेषमकुलमाकाशं विमुक्क्युलमण्डितं । सक्कस्य मुहूर्त्तेन नौवार्थैरिव सागरः ।

वारिधारासमूहेन संग्रष्टः शतक्रतुः । जलेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धरां ।

ततो धाराकुले काले संश्रमन् नष्टचेतनः । प्रीतार्त्तसादनं सर्वमाकुलोन्मत्तरात्मना ।

नैव निश्चं स्तलं वाऽपि सोऽविन्दत् विहङ्गहा । पूरितो हि जलोधेन तस्य सर्गो वनस्य तु ।

१०७०

पक्षिणो वर्षवेगेन हता स्त्रीमास्तदाऽभवत् । मृगसिंहवराहाश्च स्तलमाश्रित्य श्रूते ।

महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनैः कसः । भयार्त्ताश्च सुधार्त्ताश्च बभ्रुः सहिता वने ।

स तु प्रीतहृतेर्गोचरे जगाम न तस्मिन् । ददर्भ पतितां भूमौ कपोतीं प्रीतविकलां ।

दृष्ट्वाऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽक्षिपत् । स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत् परे ।

पापात्मा पापकारिणात् पापमेव चकार सः । सोऽप्यस्यद्वन्द्वेषु मेघनीलं वनस्यति ।
 सेव्यमानं विहङ्गैश्चैव्यावासाफलार्थिभिः । भ्रात्रा परोपकाराय स साधुरिव निश्चितः ।
 अथाभवत् कण्ठेनैव विद्यद्विमलतारका । महत्तर इवोत्पलं कुमुदञ्जुरितोदकं ।
 ताराकां कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं यत् । घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः प्रीतिविक्रमः ।
 दिशो विलोकयामास विनाढां प्रेक्ष्य शर्वरीं । दूरतो मे निवेश्य अस्माद्देशादिति प्रभो ।
 कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन् वसुं तां रजनीं ततः । साक्षसिः प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह व्रजस्यति ।
 शरणं यामि यान्यस्मिन् दैवतानि वन्दयित्वा । स शिखायां शिरः कृत्वा पर्श्वान्वासीर्य भूतली ।
 दुःखेन महताविष्टस्ततः सुव्याप पशिक्षा ।

५५९

५६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्भूयपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे चित्तुत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ दृष्टस्य शिखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः । दीर्घकासो वितो राजंस्तत्र चित्ततनुदहः ।
 तस्य कस्य गता भार्या चरितुं नाभ्यवर्त्तत । प्राप्ताश्च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षो पथ्यतयत ।
 वातवर्धं महत्वासीन्न चागच्छति मे प्रिया । किञ्च तत्कारणं येन साऽद्यापि न निवर्त्तते ।
 अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने । तथा विरहिते होदं शून्यमद्य गृहं मम ।
 पुत्रपौत्रबधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः । भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ।
 न गृहं गृहमित्याज्जर्गहणी गृहमुच्यते । गृहम् न गृहिणीहीनमरणसङ्गं मतं ।
 यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा । अद्य नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ।
 न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्तीति स्मृति सुप्रता । नातिष्ठत्युपनिष्ठेते श्वेते च श्रिते मयि ।
 हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता । प्रीतिर्हीनवदना कुट्टे च प्रियवादिनी ।
 पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता । यस्य स्नात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ।
 सा हि श्रान्तं सुधार्षस्तु जानीते मां तपस्विनी । अनुरक्ता स्मिरा चैव भक्ता क्षिप्त्वा यशस्विनी ।
 दृष्टमूलोऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहं । प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितं ।
 धर्मार्थकामफालेषु भार्या पुंसः सहायिनी । विदेशममने चास्य सैव विश्वासकारिका ।
 भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्यैव पश्यते । असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकयात्रा सहायिनी ।
 तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं क्लृप्तगतस्य च । नास्ति भार्यासमं किञ्चित्करस्वार्थस्य भेषजं ।
 नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः । नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ।
 यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियव्रादिनी । अरण्ये तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्भूयपर्वणि भार्याप्रशंसायां चतुस्त्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं विलपतस्तस्य मुक्ता तु कर्णं वधः । गृहीता शकुनिघ्नैः कपोतो वाक्यमब्रवीत् ।
 ॥ कपोत्युवाच ॥ अहोऽतीव सुभाग्याऽहं यस्या मे दयितः पतिः । असतो वा सतो वाऽपि गुणानेवं प्रभावते ।
 न सा स्त्री ह्यभिमन्यता यस्यां भर्ता न तुयति । तृष्टे भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।

५६०

५६१

५६२

अग्निषाक्तमिदमेव भर्ता वै देवतं परं । इवाग्निमेव निर्हत्या अपुष्यसावका जाता ।

भस्मीभवति सा नारी यथा भर्ता न तुभ्यति । इति वक्षिष्य दुःखात्मा भर्तारं दुःखितं तदा ।

कपोती कुम्भकेनापि दृशीता वाक्यमब्रवीत् । इमं वक्ष्यामि ते मेघः शुभा तु कुद तत्तथा ।

५५९

शरणागतमन्त्राता भव क्कान विप्रेषतः । एष ब्राह्मणिकः ज्ञेते तव वाचं समाश्रितः ।

धीतान्तस्य सुधार्तस्य पूजामस्मै समाचर । यो हि कश्चिद्विभं हन्वाङ्गाश्च लोकस्य मातरं ।

शरणागतस्य यो हन्यात्कुम्भं तेवाङ्ग पातकं । आकाशकं विहिता वृत्तिः कपोती जातिवर्जितः ।

सा न्याय्यात्मवता नित्यं वक्षिषिणामुवर्तिते । यस्तु धर्मं यथाशक्ति स्मरन्त्यो ह्यनुवर्तिते ।

य प्रेत्य सभते लोकानवधानिति इमुन । स तं सन्तानवानस्य पुत्रवानसि च दिनः ।

५६०

तत्सुदेहे दध्ना स्थान्ना धर्म्यायै परित्यज्य च । पूजामस्मै प्रदुक्षु तं प्रीयेतास्य मने यथा ।

मस्तुते मा च सन्तापे कुम्भीवाह्यं विहङ्गम । शरीरवाचास्तथायैमम्यान्दाराण्येष्वसि ।

इति सा ब्रह्मणे वाक्यं पञ्चरस्या तपस्विनी । अतिदुःखाश्रिता प्राह भर्तारं समुदीक्ष्य च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपङ्कश्वर्ज्जणि कपोतकुम्भकध्वनि पञ्चचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

॥ भीम उवाच ॥ य पश्चा वचनं शुभा धनमुत्तिष्ठमस्मिन् । इदं ममता युतो वाक्यथाकुललोचनः ।

तं वै ब्राह्मणिकं दृष्ट्वा विभिदुष्टेन कर्मणा । य पक्षी पूजयामास यज्जानं पक्षिणीविनं ।

५६१

उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवासि मे । सन्तापय न कर्तव्यः स्वयमेव वर्तते मवान् ।

तद्ब्रवीतु भग्नान् विप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रयथेन ब्रवीमि त्वां तं हि नः शरणागतः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं दृष्टमागते । ज्ञेयमप्यागते आर्था नोपमंहरते क्रुमः ।

शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हि प्रथमतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन दृष्टक्षेपेन विप्रेषतः ।

पञ्चयज्ञास्तु यो मोहाज करोति दृष्टक्षेपे । तस्य नाशं न च यरो लोको भवति धर्मतः ।

५६२

तद्ब्रूहि मां सुविश्वस्यो यत्वं वाचा वक्षिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं ययै मा तं लोकं मनः कथाः ।

तस्य तद्वचनं शुभा ब्रह्मणेकुम्भकोऽब्रवीत् । वाधते ह्यसु मे प्रीतं वन्मायं हि विधीयतां ।

एवमुक्तवान् पक्षी पर्याव्यासीत्यं भूतले । यथाशक्ता हि पर्येन व्यवसार्थं क्रुतं यथा ।

गत्वाऽङ्गारककर्म्यान् दृशीताऽग्निधामगम् । ततः इत्येव पर्येषु वाक्कं वोऽप्यदीपयत् ।

य संदीप्तं मरुतकृत्वा तस्माच्च शरणागतं । प्रतापय सुविश्वस्यः क्षणापास्तुतोभवः ।

५६३

य तथोक्तस्तथेयुक्ता कुम्भे गावास्तपयत् । अग्निप्रदधानतमावकृतः प्राह विहङ्गमे ।

इदं ममताविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तथैव ब्रह्मणि दृष्ट्वा विभिदुष्टेन कर्मणा ।

इममाचारमिच्छामि तथा कुधाधते हि मां । य तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ।

न मेऽसि विभवो येन नाशयेवं सुधान्तव । उत्पन्नेन हि जीवास्मै वयं नित्यं वनौकवः ।

वक्ष्ये मासि आकाशकं मुनीनामिव भोजने । दद्युक्ता तं तदा तव विवर्णवदनीऽभवत् ।

५६४

कथं नु ह्यसु कर्तव्यमिति चिन्तापरकदा । नभूय भरतमेव गर्हयन् वृत्तिमात्मनः ।

मूर्ध्नीनाम्बुसंज्ञस्य स पत्नी पवित्रानि । उवाच तर्पयिष्ये तं मुहूर्त्तं प्रतिपाद्य ।
 इत्युक्त्वा शुष्कपर्वेषु समुज्ज्वालय ऊताशनं । हर्षेण महाभक्तिः स पत्नी वाक्यमब्रवीत् ।
 श्वषीणां देवतानाञ्च पित्राणाञ्च महात्मनां । अतः पूर्वं मया धर्मो महावतिष्ठपूजने ।
 कुरुष्वानुग्रहं सौम्य सत्यमेतब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे मुद्गरतिथिप्रतिपूजने ।
 ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पत्नी प्रहसन्निव । तमग्निं चिः परिकल्प्य प्रविशेत् महामतिः ।
 अग्निमध्ये प्रविष्टान् शुभ्रो दृष्ट्वा तु पवित्रं । चिन्तयामास मनसा किमिदं वै कर्तुं मया ।
 अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्त्रकर्मणा । अधर्मैः सुमहान् जोरो भविष्यति न संशयः ।
 एवं बद्धविधं भूरि विललाप स शुभ्रकः । गर्हयन् स्वानि कर्मणि द्विजं दृष्ट्वा तयागतं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वेष्ठापद्धर्मापर्वणि कपोतशुभ्रकसंवादे षट्षत्वारिंशदधिकततोऽध्यायः ॥ १७६ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स शुभ्रकः पश्यन् कुधयाऽभिपरिभुतः । कपोतमग्निपतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ।
 किमीदृशं नृशंसेन मया कृतममुद्दिना । भविष्यति हि मे नित्यं प्रातःकं क्षम्योविनः ।
 स विनिन्देस्तथात्मानं पुनः पुनरुवाच ह । अविद्यायाः सुदुर्बुद्धिः खरा निक्षतिनिक्षयः ।
 शुभं कर्म परित्यज्य सोऽहं ब्रह्मनिशुभ्रकः । नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
 दत्तः स्वर्गसं दक्षता कपोतेन महात्मना । सोऽहं त्यज्ये प्रियान् प्राधान् पुत्रान्द्वारान् विस्मय्य च ।
 उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना । अद्यप्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्निर्वर्जितं ।
 यथा स्वल्पं सरो योषी शोषयिष्याम्यहं तथा । कुत्पिषासातपसहः क्षमो धमनिश्चलतः ।
 उपवासैर्बद्धविधैश्चरिष्ये पारलौकिकं । अहो देहप्रदानेन दक्षिताऽतिथिपूजनां ।
 तस्माद्ब्रह्मक्षरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः । दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे बाहुभो विहगोत्तम ।
 एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्म्यं स शुभ्रकः । महाप्रज्ञानमामित्य प्रपद्यै रक्षितव्रतः ।
 ततो यष्टिं शलाकाञ्च चारकं पञ्चरत्नया । ताञ्च बद्ध्वा कपोतं स प्रमुञ्च्य विषयर्ष्य ह ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वेष्ठापद्धर्मापर्वणि कपोतशुभ्रकसंवादे षट्षत्वारिंशदधिकततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो गते शकुनिके कपोतो प्राह दुःखिता । संकुल्य वा च भर्त्सारं इदती शोककर्षिता ।
 नाहन्ते विप्रिधं कान्त कदाचिदपि संशरे । सर्वोऽपि विधवा नारी बन्धुवृत्ताऽपि शोचते ।
 शोच्या भवति बन्धूनां पत्निहीना तपस्विनी । साविताऽहं तथा नित्यं ब्रह्ममात्राय पूजिता ।
 वचनैर्कपुः शिखैरसंक्षिप्तमोहरेः । कन्दरेषु च त्रैलोक्यानां नदीनां निर्दरेषु च ।
 द्रुमापेषु च रत्येषु रमिताऽहं तथा सह । आकाशमने चैव विहताऽहं तथा सुखं ।
 रमामि का पुरा कान्त तमे नाख्यय किञ्चन । मितं ददाति हि पिता मितं आता मितं सुतः ।
 अमितस्य हि दातारं भर्त्सारं का न पूज्यते । नास्ति अर्तुसमो नाथो नास्ति अर्तुसमं सुखं ।
 विस्मय्य धनसर्वस्वं भर्त्सा वै शरयं क्षियाः । न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन तथा विना ।
 पत्निहीना तु का नारी सती जीवितमुत्सृजेत् । एवं विस्मय्य ब्रह्मा कश्चं वा सुदुःखिता ।

पतिप्रता सम्प्रदीप्तं प्रविवेक उताग्रम् । ततश्चिन्ताद्भरं भर्तारं साऽप्यपश्यत् । ४५०
 विमानस्य सुहृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः । इषिभ्यश्चात्वरधरं सर्वभारप्रभूतिम् ।
 विमानगतकोटीभिराहृतं पुष्पकर्णभिः । ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरसाक्षितः ।
 कर्णेषा पूजितस्तत्र रमे स बह्वर्थायथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतकुम्भकवन्दे अष्टाध्यायिर्ब्रह्मविक्रमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ विमानस्यौ तु तौ राजन् कुम्भकः केददधे ह । दृष्ट्वा तौ दम्पती दुःखार्चिस्तथ तं गतिम् ।

दृष्ट्वेमेव तपसा गच्छेयं परमाह्वतिम् । इति मुह्यन् विनिश्चित्य गमनविषयकमे । ४५०

महाप्रस्थानमाजित्य लुब्धकः पञ्चिनीकः । निवेष्टो मरुदाहारी निर्धनः स्वर्गकाङ्क्षया ।
 ततोऽपश्यत् सुविस्तीर्यै रथं पद्माभिभूषितम् । नानापद्मिण्याकीर्णैः करः शीतलजं शिवम् ।
 पिपासान्तोऽपि तद्दृष्ट्वा ततः स्वाकाञ्च संश्रयः । उपवासकामोऽत्यर्थं च तु मार्थिव लुब्धकः ।
 अगवेक्ष्यैव संदृष्टः आपदाभूषितं वनम् । महात्मां निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेक ह ।

प्रविवेकेव स वनं निरुद्धीतः स कण्डकैः । स कण्डकैर्विभिजाज्ञो सोहिताङ्गीकृतकविः । ४५०

बभ्राम तस्मिन् विजने आनन्मृगवमाकुले । ततो द्रुमाणां महतां पवनेन वने तदा ।

उदतिष्ठत संघर्षात् सुमहान् हव्यवाहनः । तदनं दृष्टवन्पूर्णं सताविटपर्वकुलम् ।

ददाह पावकः मुह्यो सुगान्ताग्निमममः । सज्जालैः पवनोद्भूतैर्मैलुलिङ्गैः समन्ततः ।

ददाह तदनं चोरं मृगपक्षिमाकुलम् । ततः स देहमेवाथै सम्प्रहृष्टेन चेतसा ।

अभ्यधावत बहूनां पावकं लुब्धकसाहा । ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकलावः । ४५५

जगाम परमां सिद्धिं ततो भरतवत्तम । ततः स्वर्गमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः ।

यद्यगन्धर्वसिद्धाणां मध्ये आनन्तमिन्द्रवत् । रथं खलु कपोतस्य कपोती च पतिप्रता ।

लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुष्पेन कर्णया । याऽपि चैवंविधा भारी भर्तारमनुवर्त्तते ।

विराजते हि सा शिप्रं कपोतीव दिविक्षिता । रथमेतत् पुराहृतं लुब्धकस्य महात्मनः ।

कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुष्पेन कर्णया । यद्येदं दृष्टुं याचितं यद्येदं परिकीर्त्तयेत् । ४६०

माशुभं विद्यते तस्य मनसाऽपि प्रमादतः । सुधिष्ठिर महामेव धर्मो धर्मभृताम्बर ।

गोप्त्रेऽपि भवेदकिञ्चिच्छ्रुतिः पापकर्षकः । न विच्छ्रुतिर्भवेत्तस्य यो हन्यात्प्रहरपागतम् ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुष्पं पापप्रकाशकम् । न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकाच्च गच्छति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतकुम्भकवन्दे अष्टाध्यायिर्ब्रह्मविक्रमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ अमुद्धिपूर्वं यत्पापं लुब्धोऽज्ञरतवत्तम । मुच्यते स कथं तस्मादेतत् सर्वप्रवीहि मे ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुराणवर्त्तिवस्तुतम् । इन्द्रीतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयम् । ४६५

आधीराज्ञा महावीर्यः पारीक्षितजनमेजयः । अमुद्धिपूर्वमागच्छत् ब्रह्महत्यां मधीपतिः ।

ब्राह्मणाः सर्वेऽवैते तत्पुत्रः सपुरोहिताः । स जगाम वनं राजा दहमानो दिवानिधम् ।

प्रजाभिः स परित्यक्तकार कुत्रचं भवत् । अतिथेः तथेये इक्ष्माणः स मनुजः ।
 ब्रह्महत्यापनोदार्थमश्नन् ब्रह्महत्यां वदन् । पर्वटम् इक्ष्वीं कर्मजा देवे देवे नराधिपः ।
 तथेतिहासं वक्ष्यामि धर्मकायोपहृष्टं । इक्ष्माणः पापकथा जगाम जनमेजयः । १६०
 चरित्यमाण इन्नेतं शौनकं संशितव्रतं । समावाधोपजयाह पादयोः परिधीरवम् ।
 अविर्बुद्धा नृपं तत्र जगर्हं सुभवं तदा । कर्त्ता पापक्य मरुतो भूषहा किसिधानतः ।
 कित्त्वयाऽऽस्वाह कर्त्तव्यं मा माम्प्राचीः कथञ्चन । गच्छ गच्छ न ते क्षामं प्रोक्तात्यक्षानिति नृवन् ।
 हृदिरथेव ते गन्धः श्रवणेव च दर्शनं । अक्षिवः श्रवणकायोऽस्तो जीवजिवाटवि ।
 ब्रह्महृत्युरऽऽहतात्मा पापमेवानुचिन्तयन् । प्रनुज्येभ्यस्त्विति वर्त्तते धर्मोऽसुखे । १६१
 मोक्षनी जीवितं राजन् परिक्रिष्टश्च जीवति । पापायैव हि ब्रह्मोऽसि कर्मणेह यवीयसे ।
 वज्रकल्याणमिच्छन् ईदृशो पितरः सुतान् । तपसा देवतेभ्योभिर्ज्येभ्येन तितिषया ।
 पितृवंशमिमं पश्य तत्कृते नरकं मतं । निरर्थाः सर्वे एवैवाभावावन्माप्स्यद्दानवाः ।
 धानं पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमापुर्ध्वजः प्रजाः । तेन स वतर्तं देहा ब्राह्मणेन निरर्थाः ।
 इमं लोकं विमुच्य तमवाङ्मूर्खी पतिष्यति । अन्धान्तीः ब्राह्मणीश्च समाः पापेन कथं च । १६२
 अर्द्धमानो यत्र यत्रैः प्रितिकथैरथोमुचैः । ततश्च पुनराहृतः पापयोनिं गमिष्यति ।
 यदिदं मन्यसे राजास्यमसि सुतः परः । प्रतिकारयितारब्धा जमकृता यमन्ये ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चावर्ण्यवर्ण्येण इन्नेतपारोक्षिणीये पञ्चाशदधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः । गर्ह्यं भवान् गर्हयते निम्नं विन्दति मां पुनः ।
 किं कार्यं मां धिक् कुर्वते तस्मात्त्वाऽहं प्रसादये । सर्व्वेहीदं पुष्कृतं मे ज्वलाम्ना विवाहितः ।
 स्वकर्मेण्यनिसन्वाय नाभिगन्धति मे मनः । प्रायश्चर्यं भवं नूनं मया वेक्ष्यतादपि । १६३
 तत्तु ब्रह्मनिर्हृत्य कथं वक्ष्यामि जीवितं । सर्व्वं मनुं विनीय तमभिमां वद शौनक ।
 महानासं ब्राह्मणानां भूयो वक्ष्यामि वाम्पुतं । अथ ज्ञेयं कुलस्थास्य मा पुराऽभूदिदं कुलं ।
 न हि नौ ब्रह्मब्रह्मणा ज्ञेयं भवितुमर्हति । सुतीरसभमानां संविदं वेदनिश्चितान् ।
 निर्बिद्यमानस्वात्मानं भूयो वक्ष्यामि ब्राह्मणं । भूयसेनाभिरवन्तु निर्बुधान् निर्बन्धना इव ।
 न ह्ययश्चा अमुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथञ्चन । आयातान् प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दश्चरा इव । १६४
 अविज्ञायैव मे प्रज्ञां बालकेव च वक्षितः । ब्रह्मन् पितेव पुत्रस्य प्रीतिमान् भव शौनक ।
 ॥ शौनक उवाच ॥ किमाश्चर्य्यं यद्ब्रह्मो ब्रह्म कुर्यादवाम्पुतं । इति वै पश्चिमतो भूमा भूतानां जगत्कुप्यते ।
 ब्रह्माप्रासादमारुह्य यशोऽयः प्रोचते जगन् । जगतीकानिकात्रिंशः प्रज्ञया प्रतिपश्यति ।
 न चोपलभ्यते तेन न चाश्चर्याणि कुर्वन्ति । निर्बिद्यात्मा परेषो वा धिक्कृतः सर्व्वेषां भुवः ।
 विदितं भवतो वीर्य्यं माहात्म्यं वेद आग्ने । कुरुष्वेह यथाशान्तिं ब्रह्मा जगत्समस्त ते । १६५
 तदै पारमिकं तात ब्राह्मणानामकुप्यते । अथवा तथेव पापे धर्ममेवानुपश्य वै ।

आङ्गुलीनि कन्यो वा भवेदन्वः परमाप । न विवेकेष गन्तव्यमविच्छिन्नेन वा पुनः ।
न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमवाधुषु । विकर्षणा तपमानः पापादिपरिमुच्यते ।
वेतत् कार्यैः पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते । चरित्वे धर्ममेवेति तृतीयात् परिमुच्यते ।
इतिस्त्रीर्यान्यनुचरन् ब्रजलात् परिमुच्यते । कक्षाणमनुकर्तव्यं पुरुषेण सुभूयता ।
ये सुगन्धोनि सेवने तद्यागन्धा भवन्ति ते । ये दुर्गन्धोनि सेवने तद्यागन्धा भवन्ति ते ।
तपस्यापराः सद्यः पापादिपरिमुच्यते । संवत्सरमुपास्याग्निमभिग्रस्तः प्रमुच्यते ।
त्रोणि वर्षांशुपास्याग्निं भूषणं विप्रमुच्यते । महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानवे ।
अभ्येत्य योजनशतं भूषणं विप्रमुच्यते । यावतः प्राणिनो हन्यान्तज्जातीयांस्त तावतः ।
प्रमीयमानानामोच्य प्राणिना विप्रमुच्यते । अपि चाप्सु निमज्जेत जपंस्त्रिंशद्वर्षणं ।
यथाऽश्वमेधावभूयस्तथा तन्मनुरब्रवीत् । तत् चिप्रं नुदते पापं सत्कारं लभते तथा ।
अपि चेनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमकवत् ।

११९

११९

तृहस्यति देवगुरुं सुरासुराः सर्वे समेत्याभ्यनुयुष्य राजन् । धर्मं फलं वेत्य फलं महर्षे तथैव तस्मिन्नरके पार
लोक्ष्ये ।

समे तु तथ्य सदृशे भवेतां किंस्त्रिंशद्वर्षणं जयोऽय न स्यात् । आचक्षु नः पुण्यफलं महर्षे कथं पापं नुदते ध
र्मशीलः ।

॥ तृहस्यतिस्त्वाच ॥ कृत्वा पापं पूर्वमनुद्विपूर्वं पुण्यानि चेत् कुरुते नुद्विपूर्वं । स तत् पापं कुरुते कर्माग्नीलो वासो
यथा मलिनं कारयुक्तं ।

पापं कृत्वाऽभिमन्येत नाहमस्मीति पुरुषः । तच्चिकीर्षति कक्षाणं अदधानोऽनसूयकः ।
क्षिद्राणि विवृतान्येव साधूनां चावृणोति यः । यः पापं पुरुषः कृत्वा कक्षाणमभिपद्यते ।
यथादित्यः प्रातरुद्यत्तमः सर्वं व्यपोहति । कक्षाणमाचरन्नेवं सर्वपापं व्यपोहति ।

१२०

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजानमिज्जेतो जनमेजयं । याजयामास विधिवद्वाजिमेधेन ब्रौनकः ।

ततः स राजा व्यपनीतकल्पः अयोऽतः प्रज्वलिताग्निरूपवान् । विवेकं राज्यं स्वममिचकर्वणो यथा दिवं पूर्णं
पुनिर्वाकरः ।

इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि आपद्धर्मेपर्वणि इज्जेतपारिचीतोये द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कश्चित् पितामेहेनासीकृतं वा दृष्टमेव च । कश्चिन्नृत्यो मृतो राजन् पुनरुज्जीवितोऽभवत् । १२०

॥ भीष्म उवाच ॥ इदं राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरातनं । गृहप्रजन्मकसंवादं यो वृत्तो नैमिषे पुरा ।

कस्यचिद्वा गत्याशोदुःखलब्धः सुतो मृतः । बाल एव विशालाक्षो बालग्रहनिपीडितः ।

दुःखिताः केषिदादाय बालमप्राप्तयौवनं । कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ।

बालं मृतं गृहीलाऽयं शशनाभिमुखाः स्थिताः । अह्नेनैव च संक्राम्य हरदुर्धृशदुःखिताः ।

शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान् भाषितांश्चासकृत् पुनः । तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ।

१२०

तेषां रुदितशब्देन गृध्राऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । एकात्मजमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत मा चिरं ।
 इह पुंसां सहस्राणि स्त्रोसहस्राणि चैव ह । समानीतानि कालेन हित्वा वै यान्ति बान्धवाः ।
 सन्धयत जगत् सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितं । संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेनोपलभ्यते ।
 गृहीत्वा ये च गच्छन्ति ये तु यान्ति च तावृताम् । तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्नेन गच्छन्ति जन्तवः ।
 धनं स्थित्वा शशानेऽस्मिन् गृध्रगेमायुषं कुले । कङ्कालवज्रले रौद्रे सर्वप्राणिभयङ्करे ।
 न पुनर्जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपामतः । प्रियो वा यदि वा द्वेषः प्राणिनां गतिरीदृशी ।
 सर्वेण खलु मर्त्यं मर्त्यलोके प्रसूयता । हतान्तविहिते मार्गे मृतं को जीवयिष्यति ।
 कर्मान्तविरते लोके अस्ती गच्छति भास्करः । गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्तेहं विदुष्यते ।
 ततो गृध्रवचः श्रुत्वा प्राकोशन्तस्तदा नृप । बान्धवास्तोऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ।
 विनिश्चित्याथ च तदा विप्रोऽन्तस्ततस्ततः । मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ।
 निश्चिन्तायाश्च ते सर्वे सन्धयन्तः स्वमात्मनः । निराशा जीविते तस्य मार्गमावृत्य विष्ठिताः ।
 ध्वङ्गपत्रसवर्षस्तु विलासिः सत्य जम्बुकः । गच्छमानान् स्मृतानाह निर्धृणाः खलु मानवाः ।
 आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्तेहं कुरुत मा भयं । वज्ररूपो मुहूर्त्तस्य जीवत्यपि कदाचन ।
 यूयं भूमौ विनिनिय पुत्रस्तेहं विनाहताः । शशाने सुतमुत्सृज्य कस्माद्गच्छत निर्धृणाः ।
 न वोऽस्यस्मिन् मुते स्तेहो बाले मधुरभाषिणि । यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत ।
 ते पश्यत सुतस्तेहो यादृशः पश्यपत्निषां । न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति फलागमः ।
 चतुर्ध्यात्यलिकोटानां प्राणिनां स्तेहसङ्गिनां । परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रियादिव ।
 तेषां पुत्राभिरामाणमिह लोके परत्र च । न गुणो दृश्यते कश्चित् प्रजाः सन्धारयन्ति च ।
 अपश्यतां प्रियान् पुत्रांस्तेषां शोको न तिष्ठति । न च पुष्पन्ति संवृद्धास्ते मातापितरौ कश्चित् ।
 मानवाणां कुतः स्तेहो येषां शोको भविष्यति । इमं कुलकरं पुत्रं त्यक्त्वा क नु गमिष्यति ।
 चिरं मुञ्चत वाप्यस्य चिरं स्तेहेन पश्यत । एवंविधानि हीटानि दुस्त्वजानि विशेषतः ।
 शीणस्थायाभियुक्तस्य शशानाधिमुखस्य च । बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रत्या नाधिगच्छति ।
 सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वेः स्तेहश्च विन्दति । तिर्यग्योनिष्वपि सतां स्तेहं पश्यत यादृशं ।
 त्यक्त्वा कथं गच्छयेमं पद्मलोलायताक्षिकं । यथा नवोद्वाहकृतं स्नानमाख्यविभूषितं ।
 जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा रूपं परिदेवतः । न्यवर्तन्त तदा सर्वे श्वार्थे ते स्म मानवाः ।
 ॥ गृध्र उवाच ॥ अहो वत नृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा । सुद्रेषोक्ता हीनसत्त्वा मानवाः किं निवर्त्तय ।
 पद्मभूतपरित्यक्तं शूलं काष्ठत्वमागतं । कस्मात् शोचत तिष्ठन्तमात्मानं किञ्च शोचय ।
 तपः कुरुत वै तीव्रं मुष्यध्वं येन किञ्चिदात् । तपसा लभ्यते सर्वं विलापः किं करिष्यति ।
 अनिष्टानि च भाग्यानि जातानि सह मूर्त्तिना । येन गच्छति बालोऽयं दत्त्वा शोकमनन्तकं ।
 धनं गावः सुवर्णञ्च मणिरत्नमथापि च । अपत्यञ्च तपोमूलं तपोयोगाच्च लभ्यते ।

५५३

५५४

५५५

५५६

५५७

५५८

यथा कर्ता च भूतेषु प्राप्यतेसुखदुःखिता । गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ।
न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा । मार्गेषान्येन गच्छन्ति बद्धाः सुकृतदुष्कृतैः ।
धर्मोच्चरत यत्नेन यथाऽधर्मोऽस्त्रिवर्त्तत । वर्त्तध्वञ्च यथाकालं देवतेषु द्विजेषु च ।
शोकं त्यजत दैन्यञ्च सुतस्त्रेहास्त्रिवर्त्तत । त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्त्तत ।
यत् करोति शुभं कर्म तथा कर्म सुदारुणं । तत् कर्त्तव्यं समभ्राति बान्धवानां किमत्र ह । ५०१
इह त्यक्ता न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियं । स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति वाष्पपूर्णाविलेक्षणाः ।
प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्द्धनोऽपि वा । सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः ।
किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुगोचय । सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्म्मतः समदर्शनः ।
यौवनस्याश्च बासांश्च दृष्ट्वा न गर्भगतानपि । सर्वानाविशते मृत्युरेवभूतमिदं जगत् ।
॥ जम्बुक उवाच ॥ अहो मर्दाकृतः स्नेहो गृध्रेणैहाल्पबुद्धिना । पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां मृगं । ५०२
समैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रत्ययोत्तरैः । यद्गच्छति जनस्यायं स्नेहमुत्सृज्य दुःखजं ।
अहो पुत्रवियोगेन मृतग्रन्थोपसेवनात् । कोशतां मुमृशं दुःखं विवत्सानां गवामिव ।
अथ शोकं विजानानि मानुषाणां महीतले । स्नेहं हि कारणं कृत्वा ममाप्यशूष्यथापतन् ।
यत्नो हि सततं कार्यस्ततो दैवेन सिध्यति । दैवं पुरुषकारस्य कृतान्तेनोपपद्यते ।
अनिर्व्वेदः सदा कार्यो निर्व्वेदाद्भिः कुतः सुखं । प्रयत्नात् प्राप्यते ह्यर्थः कस्माद्गच्छत निर्द्दयाः । ५०३
आत्ममाभोपवृत्तञ्च शरीराद्धर्मयो तमं । पितृणां वंशकर्त्तारं वने त्यक्त्वा क यास्यथ ।
अयवाऽस्तं गते सूर्ये सन्ध्याकाल उपस्थिते । ततो नेष्यथ वा पुत्रमिहस्था वा भविष्यथ ।
॥ गृध्र उवाच ॥ अयं वर्मसहस्रं मे साद्यं जातस्य मानुषाः । न च पश्यामि जीवन्तं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकं ।
मृता गर्भेषु जायन्ते जातमात्रा त्रियन्ति च । चक्रमन्तो विद्यन्ते च यौवनस्यास्तथाऽपरे ।
अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पत्यक्षिणामपि । जङ्गमानां नगानां वाऽप्यायुरग्रेऽवतिष्ठते । ५०४
इष्टदारविपुक्ताश्च पुत्रभोकाश्वितास्तथा । दह्यमानाः स्म शोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यशः ।
अनित्यानां सहस्राणि तथेष्टानां शतानि च । उत्सृज्य ह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिताः ।
त्यज्यतभेष मिस्त्रेजाः शून्यः काष्ठत्वमागतः । अन्यदेहविषकं हि श्रावं काष्ठत्वमागतं ।
त्यक्तजीवस्य चैवास्य कस्माद्भित्वा न गच्छत । निरर्थको ह्यर्थं स्नेहो निष्फलस्य परिश्रमः ।
चक्षुर्भ्यां न च कर्णाभ्यां संवृणोति समीक्षते । कस्मादेनं समुत्सृज्य न गृहान् गच्छताशु वै । ५०५
भोचधर्माश्रितैर्व्यैकैरेतुमद्भिः मुनिधुरैः । मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वं स्वमेव निवेशनं ।
प्रज्ञाविज्ञानेन बुद्धिसंज्ञाप्रदायिना । वचनं आविता नूनं मानुषाः संन्यवर्त्तत ।
शोको द्विगुणतां याति दृष्ट्वा स्मृत्या च चेतितं । द्रव्येदहचनं श्रुत्वा सन्निवृत्तास्तु मानुषाः ।
अपश्यन्तं तदा सुप्तं द्रुममागत्य जम्बुकः ।
॥ जम्बुक उवाच ॥ इमं कनकवर्षाभं भूषणैः समलङ्कृतं । गृध्रवाक्यात् कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डं । ५०६

न खेहस्य च विच्छेदो विलापरुदितस्य च । मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता भुवं ।
 श्रूयते श्रम्युके शूद्रश्च हते ब्राह्मणदारकः । जीवितो धर्ममासाद्य रामात् सत्यपराक्रमात् ।
 तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः । श्वेतेन धर्मनिष्ठेन मृतः संजीवितः पुनः ।
 तथा कश्चिद्वेत् सिद्धो मुनिर्वा देवताऽपि वा । कृपणानामनुकोशं कुर्व्यादो रुदतामिह ।
 इत्युक्तास्ते न्यवर्त्तन्त शोकार्त्ताः पुनर्वत्सलाः । अहो शिरः समाधाय रुददुर्बलं विसारं ।
 तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।

५०५

॥ गृध्र उवाच ॥ अमुपातपरिक्लिप्तः पाणिस्पर्शप्रपीडितः । धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेष्टितः ।
 तपसाऽपि हि संयुक्ता धनवन्तो महाधियः । सर्वे मृत्युवशं यान्ति तदिदं प्रेतपत्तनं ।
 बालवृद्धसहस्राणि सदा संत्यज्य बान्धवाः । दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ।
 अलं निर्बन्धभागस्य शोकस्य परिभारणे । अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्य जीवितं ।
 मृतस्योत्पृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते । नैव मूर्तिप्रदानेन जन्मुक्तस्य शतैरपि ।
 शक्यं जीवयितुं श्वेत् बालो वर्षशतैरपि । अथ रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव च ।
 बरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः । नैव वाप्यविमोक्षेण न वा आसक्ततेन च ।
 न दीर्घरुदितेनायं पुनर्जीवं गमिष्यति । अहश्च क्रोष्टुकश्चैव यूथं ये चास्य बान्धवाः ।
 धर्माधर्मौ गृहीलेह सर्वे वर्त्तमानहेऽध्वनि । अप्रियं पश्यन्नापि परद्रोहं परस्त्रियं ।
 अधर्ममनृतस्यैव दूरात् प्राप्नो विवर्जयेत् । धर्मं सत्यं श्रुतं न्यायं महतीं प्राणिनां दयां ।
 अजिह्वत्वमवाप्य यत्नतः परिमार्गत । मातरं पितरं वाऽपि बान्धवान् सुहृदस्तथा ।
 जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्ययः । यो न पश्यति चक्षुर्भा नेङ्गते च कथञ्चन ।
 तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ । इत्युक्तास्ते सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिभृताः ।
 दह्यमानाः सुतस्त्रेहात् प्रययुर्बान्धवा गृहं ।

५०६

५०७

५०८

॥ जम्बुक उवाच ॥ दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः । इष्टबन्धुवियोगस्य तयेहात्पञ्च जीवितं ।
 बह्वलीकमसत्यञ्चाप्यतिवादाप्रियंवदं । इमं प्रेत्य पुनर्भावं दुःखशोकविवर्द्धनं ।
 न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्त्तमपि रोषते । अहो धिग्गृध्रवाक्येन यथैवानुब्रूयस्तथा ।
 कथं गच्छत निःस्त्रेहाः सुतस्त्रेहं विस्मज्य च । प्रदीप्ताः पुच्छशोकेन सन्निवर्त्तन्त मानुषाः ।
 श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मनः । सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं ।
 सुखदुःखादृते लोके नेहास्त्रेकमनन्तरं । इमं चितितले त्यक्त्वा बालं रूपसमन्वितं ।
 कुलशोभाकरं मूढाः पुंश्च त्यक्त्वा क यास्यथ । रूपयौवनसम्पन्नं द्योतमानमिव त्रिधा ।
 जीवन्तमेव पश्यामि मनसा नात्र संशयः । विनाशो नास्य न हि वै सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।
 पुच्छशोकाभितप्तानां मृतानामय वः क्षमं । सुखसम्भावनं कृत्वा धारयित्वा सुखं स्वयं ।
 त्यक्त्वा गमिष्यथ काय समुत्सृज्यात्पबुद्धिवत् ।

५०९

५१०

॥ भीम उवाच ॥ तथा धर्माविरोधेन प्रियमिवान्निधाविना । क्षत्रान्नामिना नित्यं रात्रिं मृगयता नृप ।

ततो मध्वक्षतां मोता वचनैरमृतोपमैः । जम्बुकैश्च कर्मात्मैश्च बान्धवाश्च भिद्यताः ।

॥ मृग उवाच ॥ अयं प्रेतप्रमादीर्यो यक्षरक्षयेवितः । दाक्षः काननोद्भेदः क्षौद्रिकैरभिनादितः ।

भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः । अस्त्रिच्छ्वं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ।

भानुर्यावत्प्रयात्यस्तं यावच्च विमला दिशः । तावदेवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ।

५०३

मदन्ति पदं मेघाः शिवाः क्रोधाग्नि दाक्षः । मृगेन्द्राः प्रतिगन्दन्ति रत्निरक्षश्च मन्दति ।

चिताधूमेन नीलेन चरन्त्यने च पादपाः । आश्वाने च गिराक्षाराः प्रतिगर्दन्ति देवताः ।

सर्वे विहतदेहाश्चाप्यस्त्रिन्द्रे सुदाक्षे । युष्मान् प्रधर्वयिष्यन्ति विक्रता मांसभोजिनः ।

क्रूरस्थं वनोद्भेदो भयमस्य भविष्यति । त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृत्यतां नाम्बुकं वचः ।

यदि जम्बुकाक्षानि निष्कलान्यनृताणि च । मोक्षय भट्टविज्ञानाक्षतः सर्वे विवक्ष्यथ ।

५०४

॥ जम्बुक उवाच ॥ स्त्रीयतां मेव भेतयं यावत्तपति भास्करः । तावदस्मिन् सुते खेदादग्निर्वेदेन वर्णात ।

क्षैरं रुदन्तो विमन्धाक्षिरं खेदेन पश्यत । स्त्रीयतां यावदादित्यः किञ्च कथादभाधितैः ।

यदि मृगस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च । गृहीत मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ।

॥ भीम उवाच ॥ गृभोऽस्मिन्त्याह गतो गतो नेति च जम्बुकः । मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ शुधान्वितौ

स्वकार्यैर्बहुकौ तो रात्रिं गृभोऽयं जम्बुकः । क्षुत्पिपासापरिभ्रान्तौ प्राक्षमाक्षम्य जल्पतः ।

५०५

तथोर्बिज्ञानविदुषोर्दोषोर्ध्वगतनिषोः । वाक्यैरमृतकल्पैकैः प्रतिष्ठन्ति ब्रजन्ति च ।

भोक्तृदेव्यसमाविष्टा रुदन्तसंस्थिते तदा । स्वकार्यैर्बहुकौ भ्रान्ते संभ्राम्यन्ते नैपुणात् ।

तथा तथोर्बिज्ञानविदुषोर्दोषोः । बान्धवानां क्षितानाश्चाप्युपातिष्ठत ब्रह्मरः ।

देव्या प्रणोदितो देवः काक्ष्यार्द्धिकतेषणः । ततस्तानाह भुजगान् वरदोऽस्मीति ब्रह्मरः ।

ते प्रत्यूचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः क्षिताः । एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनां ।

५०६

पुत्रस्य नो जीवदानाञ्जीवितं दातुमर्हसि । एवमुक्तः स भगवान् वारिपूर्णेन चक्षुषा ।

जीवितं स कुमारस्य प्रादार्ध्वप्रतापि वै । तथा गोमायुगृभोऽप्राददत् बुद्धिमात्रम् ।

वरं पिनाकी भगवान् सर्वभूतहिते रतः । ततः प्रणम्य ते देवं प्राथो हर्षसमन्विताः ।

कृतकृत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त मद विभो । अग्निर्वेदेन दीर्घेण निरुथेन भुषेच च ।

देवदेवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते । पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानाञ्च निश्चयं ।

५०७

रूपणान्नु रुदतां कृतमशुप्रमार्जनं । पश्य चाक्षेपेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च ।

प्रसादं शङ्करात् प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् । ते विक्षिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसञ्जीवनात् पुनः ।

बभूवुर्भरतेष्ट प्रसादाच्चङ्करस्य वै । ततस्तो लरिता राजंस्सत्ता भोक्तं शिशून्

विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः । एषां बुद्धिः समस्तानाञ्चातुर्भ्योऽनं दर्शिता ।

धर्मार्थभोगसंयुक्तमितिहासमिमं शृणु । सुता मनुष्यः सततमिह प्रेत्य च मोदते ।

५८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि मृगगोमायुसंवादे चिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बलिनः प्रत्यभिषेच्य नित्यमासवर्त्तिनः । उपकारापकाराभ्यां समर्थोऽस्मिन्नस्य च ।

मोहादिकृत्यनामात्रैरसोराऽल्पबलो लघुः । वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिरुद्धा पितामह ।

आत्मनो बलमास्थाय कथं वर्त्तेत मानवः । आगच्छतोऽतिकुङ्कुक्ष तस्योद्धरणकाम्यथा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । संवादे भरतश्रेष्ठ शास्त्रलेः पवनस्य च ।

हिमवन्तं समासाद्य महानाभीरुनस्पतिः । वर्धपूगाभिसंष्टुः शास्त्री स्कन्धी पलाशवान् ।

५८५

तत्र स्म मत्तमातङ्गा चर्माः कर्त्ताः श्रमकर्षिताः । विश्राम्यन्ति महाबाहो तथाऽन्या मृगजातयः ।

नल्पमात्रपरीणाहो घनच्छयो वनस्पतिः । सारिकाशुकसञ्जुष्टः पुष्पवान् फलवानपि ।

सार्थिका वणिजश्चापि तापसाश्च वनैकसः । वसन्ति तत्र मार्गस्थाः सुरम्ये नगसन्तमे ।

तस्य ता विपुलाः शाखा इष्टा स्कन्धश्च सर्वशः । अभिगम्यान्वोदेनं नारदो भरतवर्धन ।

अहो नु रमणीयस्त्वं अहो चासि मनोहरः । प्रीयामहे त्वया नित्यं तरुप्रवर शास्त्रले ।

५८९

सदैव शकुनास्तात मृगास्तथा गजाः । वसन्ति तव संश्लेषे मनोहरमनोहराः ।

तव शाखा महाशाख स्कन्धाश्च विपुलास्तथा । न वै प्रभञ्जान् पश्यामि मारुतेन कथञ्चन ।

किञ्च ते पवनस्तात प्रीतिमानथ वा सुहृत् । त्वं रक्षति सदा येन बनेऽत्र पवनो भुवं ।

भगवन् पवनः स्थानादृच्छावसानपि । पर्वतानाञ्च शिखराण्यांचालयति वेगवान् ।

शोषयत्येव पातालं वहङ्गन्वहः शूचिः । सरांसि सरितश्चैव सागरांश्च तथैव च ।

५९५

संरक्षति त्वं पवनः सखित्वेन न संशयः । तस्मात्वं बहुशाखोऽपि पर्णवान् पुष्पवानपि ।

इदञ्च रमणीयन्ते प्रतिभाति वनस्पते । यदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्तथि ।

एषां पृथक्समस्तानां श्रूयते मधुरस्वरः । पुष्पममोदने काले वासतां समनोहरं ।

तथेमे गर्जिता नागाः स्वययकुलशोभिताः । चर्माः कर्त्तास्मां समासाद्य सुखं विन्दन्ति शास्त्रले ।

तथैव मृगजातोभिरन्याभिरभिभोभसे । तथा सर्वाधिवासैश्च शोभसे मेहवट्टम ।

५९९

ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः श्रमणैस्तथा । त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव ह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि पवनशास्त्रलिसंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ बन्धुत्वादथ वा सख्याच्छास्त्रले नात्र संशयः । पालयत्येव सततं भीमः सर्वत्रगोऽनिलः ।

न्यग्भावं परमं वायोः शास्त्रले त्वमुपागतः । तवाहमस्मोति सदा येन रक्षति मारुतः ।

न तं पश्याम्यहं वृत्तं पर्वतं वेष्टं चेदृशं । यत्र वायुबलाद्भग्नं पृथिव्यामिति मे मतिः ।

त्वं पुनः कारणेनैतं रक्ष्यसे शास्त्रले यथा । वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठत्यसंशयं ।

५९९

॥ शास्त्रलिरुवाच ॥ न मे वायुः सखा ब्रह्मन् बन्धुर्न च मे सुहृत् । परमेष्ठी तथा नैव येन रक्षति चानिलः ।

मम तेजो बलं भीमं वायोरपि हि नारद । कलामष्टादशीं प्रापैर्न मे प्राप्नोति नारदः ।
 आगच्छन् पुरुषो वायुर्नया विष्टम्भितो बलात् । भस्मन् द्रुमान् पर्वतांश्च यक्षान्यदपि किञ्चन ।
 समया बज्रशो भग्नः प्रभञ्जनं वै प्रभञ्जनः । तस्माच्च विभ्ये देवर्षे कुङ्कुमादपि समीरणात् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ शास्त्रले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः । न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्यबलं कश्चित् । ५८१०
 इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः । नैतेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं वनस्पते ।
 एष किञ्चिद्विह प्राणी चेष्टते शास्त्रले भुवि । सर्वत्र भगवान् वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः ।
 एष चेष्टयते सम्यक् प्राणिनः सम्यगाद्यतः । असम्यगाद्यतो भूयश्चेष्टते विहृतं नृप ।
 स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृताम्बरं । न पूजयसि पूज्यं त्वं किमन्यद्विज्ञासवात् ।
 असारस्यापि दुर्भेदाः केवलं बज्र भाषसे । क्रोधादिभिरवच्छ्रयो मिथ्या वदसि शास्त्रले । ५८११
 मम रोधः समुत्पन्नस्त्वय्येवं संप्रभाषति । ब्रवीम्येष स्वयं वायोऽस्त्वव दुर्भाषितं बज्र ।
 चन्द्रनैः स्यन्दनैः शालैः सरलैर्द्वन्द्वदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये बलवत्तराः ।
 तैश्चऽपि नैवं दुर्भुङ्क्ते क्षिप्रो वायुः कृतात्मभिः । तेऽपि जानन्ति वायोश्च बलमात्मन एव च ।
 तस्मात्तं वै नमस्यन्ति शसनं तरुसक्तमाः । त्वन्तु मोहाच्च जानीषे वायोर्बलमनन्तकं ।
 एवं तस्माद्भूमिस्थामि सकाशं मातरिभ्यः । ५८१२
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशास्त्रलिधंवादे पञ्चपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शास्त्रलिं ब्रह्मविन्तमः । नारदः पवने सर्वं शास्त्रलेर्वाक्यमब्रवीत् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ हिमवत्पृष्ठजः कश्चिच्छास्त्रलिः परिवारवान् । वृहन्नूलो वृहच्छायः स त्वं वायोऽवमन्यते ।
 बज्रयाज्येयकानि त्वामाह वचनानि सः । न युक्तानि मया वायो तानि वक्तुं तवाद्यतः ।
 जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृताम्बरं । बरिष्ठश्च गरिष्ठश्च क्रोधे वैवस्वतं यथा ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः । शास्त्रलिं तमुपागम्य कुङ्कुमं वचनमब्रवीत् । ५८१५
 ॥ वायुरुवाच ॥ शास्त्रले नारदीगच्छंस्त्वयोक्तो मदगर्हणं । अहं वायुः प्रभावन्ते दर्शयाम्यात्मानो बल ।
 अहं त्वामभिजानामि विदितश्चासि मे द्रुम । पितामहः प्रजासर्गे त्वयि विश्रान्तवान् प्रभुः ।
 तस्य विश्रमणादेष प्रसोदो मत्कृतस्तव । रक्षसे तेन दुर्भुङ्क्ते नात्मवीर्यदुर्माधम ।
 यन्मां त्वमवजानीषे यथाऽन्यं प्राकृतं तथा । दर्शयाम्येष चात्मानं यथा मां नावमन्यसे ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्तस्ततः प्राह शास्त्रलिः प्रहसन्निव । पवन त्वञ्च मे कुङ्कुमं दर्शयाम्यात्मानमात्मना । ५८१०
 मयि वै त्यज्यतां क्रोधः किं मे कुङ्कुमं करिष्यसि । न ते विभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयं प्रभुः ।
 बलाधिकोऽहं त्वत्तश्च न भीः कार्यो मया तव । ये तु कुङ्कुमां तु बलिनले भवन्ति बलीयसः ।
 प्राणमात्रबला ये वै नैव ते बलिनो मताः । इत्येवमुक्तः पवनः स्वदत्येवाब्रवीद्वचः ।
 दर्शयाम्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् । अथ निश्चित्य मनसा शास्त्रलिर्भ्यातकारितं ।
 पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिभ्यः । नारदे यन्मया प्रोक्तं वचनं प्रति तन्मृषा । ५८१५

असमर्थो ह्यहं वायोर्बलेन बलवान् हि सः । मारुतो बलवान्निधं यथा वै नारदाऽब्रवीत् ।
अहम् दुर्बलोऽन्येभ्यो रुक्मेभ्यो नात्र संशयः । किन्तु बुद्ध्या समो नास्मि मया कश्चिदन्यतिः ।
तदहं बुद्धिमास्त्राय भयं मोक्ष्य समीरणात् । यदि तां बुद्धिमास्त्राय तिष्ठेयुः पथिर्नो वने ।
अरिष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात् पवनास्त्राय संशयः । ते तु बाष्पा न जानन्ति यथा वै तान् समीरयः ।
समीरयति संक्रुद्धो यथा जानाम्यहं तथा ।

१५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपञ्चम्यपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥
॥ भीम उवाच ॥ ततो निश्चित्य मनसा शास्त्रलिः क्षुभितस्तदा । शास्त्रास्त्रन्वान् प्रशास्त्राश्च क्षयमेव व्यथातयत् ।
स परित्यज्य शास्त्राश्च पचाणि कुसुमानि च । प्रभाते वायुमाथान्तं प्रत्येक्षत वनस्थितिः ।
ततः क्रुद्धः श्वसन् वायुः पातयेद्दे महाक्रुमान् । आजगामाथ तं देशमासे च न स शास्त्रलिः ।

त हीनपर्णे पतितापशास्त्रं विशीर्षपुंष्यं प्रसमीक्ष्य वायुः । उवाच वाक्यं क्षयमान एवं मुदा युतः शास्त्रलिमुपशास्त्रं ।

॥ वायुरुवाच ॥ अहमप्येवमेवं त्वां कुर्व्याम्यः शास्त्राले रुधा । आत्मना यत्कृतं कर्त्तुं शास्त्रानामपकर्षणं ।
हीनपुष्पापशास्त्रं शीर्षाङ्कुरपलाशकः । आत्मदुर्बलितेनेह महीर्यवशगः कृतः ।

॥ भीम उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शास्त्रलिर्नीडितस्तदा । अतथ्यत वचः मुना नारदा यत्नेदाऽब्रवीत् ।

एवं हि राजशार्दूल दुर्बलः सन् बलीयसा । वैरमारभते बालक्षप्यते शास्त्रलिर्यथा ।

तस्मादैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः । शोचेद्भि वैरं कुर्व्यापो यथा वै शास्त्रलिस्तथा ।

न हि वैरं समात्मानो विदुष्यन्त्यपकारिणु । शनैः शनैर्यश्चाराज दर्शयन्ति स्म ते मलं ।

१५७

वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना । बुद्धिर्बुद्धिमतो याति हृष्येस्त्रिजगताशनः ।

नहि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे नृप । तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्मीह कश्चन ।

तस्मात् क्षमेत बाष्पाय जडान्धबधिराय च । बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्यजि शत्रुघ्नम् ।

अशौहिण्या दशैका च सप्त चैव समुद्यते । बलेन न समा राजवर्ज्यनस्य महात्मनः ।

निहताश्चैव भग्नाश्च पाण्डवेन यशस्विना । चरता बलमास्त्राय पाकशाणनिना मृधे ।

१५८

उक्ताश्च ते राजधर्मा आपञ्चम्याश्च भारत । विस्तरेण महाराज किं भूयः आतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्यापञ्चम्यपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्त्तते । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।

॥ भीम उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप । एको लोभो महापाप्मो लेभात् पापं प्रवर्त्तते ।

अतः पापमधर्म्मस्य तथा दुःखमनुत्तमं । निश्चया मूलमेतद्भि येन पापकृतो जनाः ।

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रवर्त्तते । लोभाभ्याश्च माया च मानः सन्धः परासुता ।

१५९

अज्ञमा द्रोपरित्यागः श्रीनाशो धर्म्मसंशयः । अभिधाऽप्रख्याता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्त्तते ।

अत्यागस्यातितर्षस्य विकर्म्मसु च या क्रिया । कुलविद्या मदश्चैव रूपैश्चर्यमदस्ताया ।

सर्वभूतेष्वभिज्ञाहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः । सर्वभूतेष्वविद्यासः सर्वभूतेष्वनार्म्म्यं ।

हरणं परविक्तानां परदारभिमर्षणं । वाम्बेगो मनसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ।

उपस्थोदरयोर्वेगो गृह्यवेगश्च दाहणः । ईर्ष्यावेगश्च बलवान् मिथ्यावेगश्च दुर्जयः ।

५८१

रसवेगश्च दुर्बलार्थः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः । कुत्सा विकृत्या मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता ।

साहसानाञ्च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा । जातौ बाह्ये च कौमार्यं यौवने चापि मानवाः ।

न सन्धजन्यात्मकर्षं यो न जीर्यति जीर्यतः । यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्या कुरूदह ।

नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः । न प्रवृत्तिर्यो लाभैः कामैर्यश्च न तप्यति ।

यो न देवैर्न गन्धर्वैर्न मारुतैर्न महोरगैः । ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वभूतगणैस्तथा ।

५८०

स लोभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना । दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।

भवन्त्येतानि कौरव्यं लुब्धानामकृतात्मनां । सुमहान्यपि शास्त्राणि धारयन्ति वज्रश्रुताः ।

हेतुतारः संशयानाञ्च क्षिप्रयन्तीहात्पबुद्धयः । देशक्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारवहिष्कृताः ।

अन्तःकूरा वाक्प्रभुराः कृपाञ्छस्त्रासृणैरिव । धर्मवैतंसिकाः लुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिना जगत् ।

कुर्वन्ते च बह्वन् मार्गांश्चान् हेतुबलमाश्रिताः । सतां मार्गान् विलुप्यन्ति लोभज्ञानेष्ववस्थिताः ।

५८५

धर्मस्य द्विषमाणस्य लोभप्रसूतदुरात्मभिः । या या विक्रियते संस्था ततः साऽपि प्रपद्यते ।

दपं क्रोधो मदः स्वप्नो हर्षः शोकोऽतिमात्रिता । एत एव हि कौरव्यं दृश्यन्ते लुब्धबुद्धिषु ।

एतान् शिष्टान् बुध्यस्व नित्यं लोभसमन्विताम् । शिष्टान् परिपृच्छेया यान् वक्ष्यामि शुचिब्रतान् ।

येष्वावृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च । नामिषेषु प्रसङ्गोऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ।

शिष्टाचारः प्रियोऽयं दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुखं दुःखं समं येषां सत्यं येषां पराचयणं ।

५८००

दातारो न गृहीतारो दयावन्तस्तथैव च । पिहदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ।

सर्वोपकारिणो बौराः सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ।

न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते कृतं यत् पुरा साधुभिः कृतं ।

न चास्मिन् न चपला न रौद्राः सत्ये स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वाहिंसा प्रतिष्ठिता ।

कामक्रोधव्यपेता ये निर्भया निरहङ्काराः । सुव्रताः स्त्रियमर्यादास्तानुपाल च पृच्छ च ।

५८५

न धनार्थं यशोऽर्थं वा धर्मस्तोषां युधिष्ठिर । अवश्यं कार्यं दत्त्वेव शरीरस्य क्रियास्तथा ।

न भयं क्रोधचापल्ये न शोकलोषु विद्यते । न धर्मध्वजिनस्यैव न गुह्यं कश्चिदास्थिताः ।

येष्वलोलभस्तथाऽमेष्टो ये च सत्यार्जवे स्थिताः । तेषु कौन्तेय रज्येथा येषां न भ्रश्यते पुनः ।

ये न ह्वयन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च । निर्भला निरहङ्काराः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ।

लाभालाभौ सुखदुःखे च तात प्रियाप्रियं मरणं जीवितञ्च । समानि येषां स्त्रियविक्रमाणां बुभुक्षतां सत्त्वपथेस्थितानां ।

धर्मप्रियांस्तान् सुमहानुभावान् दान्तोऽप्रमत्तश्च समर्थयेथाः । देवात् सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभाशुभे वाक्प्रलापास्तथान्ये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह । अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ करोति पापं यो ज्ञानात्मात्मनो वेत्ति च कथं । प्रदेष्टि साधुदुष्तांश्च स लोकस्थेति वाच्यतां ।
अज्ञानात्स्मिरयं याति तथाऽज्ञानेन दुर्गतिं । अज्ञानात् क्रोधमाप्नोति तथापत्सु निमज्जति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अज्ञानस्य प्रवृत्तिश्च स्थानं वृद्धिचयोदयो । मूलं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च । ४८९

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव । अज्ञानप्रसवं हीदं यदुःखमुपलभ्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागी देवस्तथा मोहो हर्षः शोकोऽभिमानिता । कामः क्रोधश्च दर्पश्च तज्ज्ञा साक्ष्यमेव च ।

इच्छा देवस्तथा तापः परवृद्ध्युपतापिता । अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानाञ्चैव याः क्रियाः ।
एतस्य वा प्रवृत्तेश्च वृद्ध्यादीन् यांश्च वृच्छसि । विसरेण महाराज प्रष्टुं तच्च विशेषतः ।
उभावैतौ समफलौ समदोषौ च भारत । अज्ञानश्चातिलोभस्याथैकं जानीहि पार्थिव । ४९०

लोभप्रभवमज्ञाने वृद्धं भूयः प्रवर्द्धते । स्थाने स्थाने भवे क्षीणं उपैति विविधा गतिं ।

मूलं लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च । हिके भिक्षे तथा लोभे कारणं काल एव च ।

तस्याज्ञानाद्भि लोभो हि लोभादज्ञानमेव च । सर्वदोषास्तथा लोभात्तस्मात्क्षोभं विवर्जयेत् ।

जनको युवनायस्य वृषादर्भिः प्रवेणजित् । लोभश्चाद्विवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपाः ।

प्रत्यक्षन्तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना । त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि । ४९१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि आत्मज्ञाने जनपक्षधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्नाध्याये कृतयज्ञस्य नरस्य च पितामह । धर्मकामस्य धर्मात्मन् किं नु श्रेय इहोच्यते ।

ब्रह्मधा दर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे । अस्त्रिक्षोके परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ।

महानयं धर्मपथो ब्रह्मशास्त्रस्य भारत । किञ्चिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।

धर्मस्य महतो राजन् ब्रह्मशास्त्रस्य तत्त्वतः । यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि । पीत्वाऽमृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि । ४९२

धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्रोक्ता महर्षिभिः । स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणं ।

दमं निःश्रेयसे प्राकृष्टं नित्यदर्शिनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।

दमात्तस्य क्रियाभिर्द्विर्धेयावदुपलभ्यते । दमो दानं तथा यज्ञानधीतज्ञातिवर्जितं ।

दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रश्च दमः परं । विपासा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ।

दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शृणुम । दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्मीणं । ४९३

प्रेत्य चात्र मनुष्येऽत्र परमं विन्दते सुखं । दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश्रुते ।

सुखं दान्तः प्रक्षपिति सुखञ्च प्रतिबुध्यते । सुखं पर्यैति लोकांश्च मनसाश्च प्रसीदति ।

अदान्तः पुरुषः क्रोधमभीष्टं प्रतिपद्यते । अनर्थांश्च ब्रह्मन्यान् प्रवृजत्यात्मदोषजान् ।

आश्रमेषु चतुर्धाऽहमभेवोक्तमं व्रतं । तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्ववं । दक्षिणाभिजयो दाक्ष्यं मार्दवं क्षीरचापलं । ४९४

अकार्षणमशंखः सन्तोषः प्रियवादिता । अविहिंसानसूया चाप्येषां समुदयो दमः ।

गुरुपूजा च कौरव्य इया भूतेषु पैशुनं । जनवादं वृषावादं स्तुतिनिन्दाविवर्जनं ।
 कामं क्रोधश्च लोभश्च दर्पं लज्जं विकृत्यनं । रोषमोर्थावमानश्च नैव दान्तो निषेवते ।
 अनिन्दितो ह्यकामात्मा नात्पेव्यर्थनस्तयकः । समुद्रकल्पः स नरो न कश्चिन्न पृथ्वी ।
 अहं त्वयि ममत्वश्च मयि तेषु तथाऽप्यहं । पूर्व्यसम्बन्धिसंयोगं नैतद्दान्तो निषेवते ।
 सर्व्वा याम्यास्तथाऽरण्या यास्य लोके प्रवृत्तयः । निन्दाश्चैव प्रशंसाश्च यो नाश्रयति मुच्यते ।
 मैत्रोऽय शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविश्रुतः । मुक्तस्य विविधैः सङ्गैस्तस्य प्रेत्य फलं महत् ।
 सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविदुधः । प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ।
 कर्म यत् शुभमेवेह सङ्गिराचरितश्च यत् । तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्धर्मं न ह्योयते ।
 निष्काम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः । कालाकाङ्क्षी चरत्येवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य देहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।
 अवाचिनोति कर्माणि नच सम्प्रचिनोति ह । समः सर्व्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिस्त्वरेत् ।
 शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च । यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः ।
 गृहानुत्सृज्य यो राजन्मोक्षमेवाऽभिपद्यते । लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वतीः समाः ।
 संन्यस्य सर्व्वकर्माणि संन्यस्य विधिवत्तपः । संन्यस्य विविधा विद्याः सर्व्वं संन्यस्य चैव ह ।
 कामे शुचिरनावृत्तः प्रसन्नात्मात्मविश्रुतिः । प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ।
 यच्च पैतामते स्थानं ब्रह्मारात्रिसमुद्भवं । गुहायां पिहितं नित्यं तद्देवेनाभिगम्यते ।
 ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्व्वभूताविरोधिनः । नादृन्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ।
 एक एव दमे दीपो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं समया युक्तमशक्तं मन्यते जगः ।
 एकोऽस्य सुमहाप्राज्ञ दोषः स्यात् सुमहान् गुणः । समया विपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुता ।
 दान्तस्य किमरण्येन तथाऽदान्तस्य भारत । यच्चैव निवसेद्दान्तस्तदरण्यं स चाश्रमः ।

५८३

५८४

५८५

५८६

५८७

५८८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतद्गीतस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । अमृतेनेव सन्तुष्टः प्रहृष्टः समपद्यत ।
 पुनस्य परिप्रच्छ भीष्मं धर्मभृताम्बरं । ततः प्रीतः स चोवाच तस्मै सर्व्वं कुरुद्वहः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मपर्व्वणि दमकथने षष्ठ्यधिकशतोऽयः ॥ १६० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्व्वमेतत्तपोमूलं कथयः परिसृजते । न ह्यतस्तपसा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ।
 प्रजापतिरिदं सर्व्वं तपसैवाव्यजन्मभुः । तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपदिरे ।
 तपसैव समर्ज्जानं फलमूलानि याति च । चीन् लोकांस्तपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ।
 औषधान्यग्न्यादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा । तपसैव हि सिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनं ।
 यदुरापं भवेत् किञ्चित्तत् सर्व्वं तपसो भवेत् । ऐश्वर्य्यमृषयः प्राप्तास्तपसैव न संशयः ।
 सुरापीऽसन्नादायी भूणश्च गुरुतत्पगः । तपसैव सुतेनेन नरः पापादिमुच्यते ।
 तपसो बह्वृत्तस्य तैश्चैर्दारैः प्रवर्त्ततः । निवृत्त्या वर्त्तमानस्य तपो नागमनात् परं ।

अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः । एतेभ्यो हि महाराज तपो नामश्रमात् परं ।
 न दुष्करतरं दानाश्चातिमातरमाश्रमः । त्रैविध्येभ्यः परं नास्ति संन्यासः परममपः ।
 इन्द्रियाणीह रक्षन्ति स्वर्गधर्माभिगुप्तये । तस्मादर्थे च धर्मे च तपो नामश्रमात् परं ।
 ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 तपः परायणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते । इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे । ४८४
 इमानोष्ट्रविभागानि फलानि तपसः सदा । तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि तपःकथने एकवक्ष्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १६१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः । सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 सत्यं किंलक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते । सत्यं प्राप्य भवेत् किञ्च कथञ्चैव तदुच्यतां ।
 ॥ भीम उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां सङ्करो न प्रशस्यते । अविकारितमं सत्यं सर्व्ववर्णेषु भारत ।
 सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः । सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः । ४८५
 सत्यं धर्मस्तपोयोगः सत्यं ब्रह्म सनातनं । सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ।
 आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्व्वशः । लक्षणञ्च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमं ।
 प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हम् । सत्यं त्रयोदशविधं सर्व्वलोकेषु भारत ।
 सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न संशयः । अमात्यस्यैव समा चैव ह्रीस्ति तिस्राऽनसूयता ।
 त्यागो ध्यानमथार्थत्वं धृतिश्च सततं दया । अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्तथादश । ४८६
 सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारि तथैव च । सर्व्वधर्माविरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ।
 आत्मनीष्टे तथाऽन्ये रिपौ च समता तथा । इच्छादेषकथं प्राप्य कामक्रोधकथं तथा ।
 दमो नान्यस्पृहा नित्यं गाभीर्य्यं धैर्य्यमेव च । अभयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ।
 अमात्यस्यैव बुधाः प्राङ्मूर्ध्नि धर्मो च संघमः । अवस्थिते च नित्यञ्च सत्येनामसरौ भवेत् ।
 अचमायाः समायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च । समते सस्यतः साधु साध्वान्नेति च सत्यवाक् । ४८७
 कल्याणं कुरुते वार्द्धं धीमान्न म्लायते कश्चित् । प्रशान्ते वाक्पुत्रा नित्यं ह्रीस्तु धर्मादवाप्यते ।
 धर्मार्थहेतोः समते तितिचा ज्ञानिरूप्यते । लोकसंग्रहणार्थं वै सा तु धैर्य्येण लभ्यते ।
 त्यागः स्नेहश्च यत्त्यागो विषयाणां तथैव च । रागद्वेषप्रहीनस्य त्यागो भवति नान्यथा ।
 आर्थता नाम भूतानां यः करोति प्रथमतः । शुभं कर्म निराकारो वीतरागस्तथैव च ।
 धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाग्नेनि विस्त्रियं । तां भजेत सदा प्राप्नोति य इच्छेद्भूतिमात्मनः । ४८८
 सर्व्वथा लमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च । वीतरुधर्भयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः ।
 अद्वेष्टः सर्व्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहस्य दानञ्च सतां धर्माः सनातनः ।
 एते त्रयोदशकाराः पृथक् सत्यैकलक्षणाः । भजन्ते सत्यमेवेह वृंहयन्ते च भारत ।
 नान्तः श्रव्यो गुणानाञ्च वक्तुं सत्यस्य पार्थिव । अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवताः ।

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परं । अतिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात् सत्यं न सोपयेत् । १००
 उपैति सत्याद्गानं हि तथा यथाः सदक्षिणाः । चेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चात्मे धर्मनिश्चयाः ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सत्यस्य तुलया धृतं । अश्वमेधसहस्राङ्गि सत्यमेव विब्रियते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि सत्यकथने द्वापत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ । शोकमोहौ विधित्वा च परासुखस्य तदद ।
 लोभो मात्सर्यमोर्षा च कुत्साऽस्तथा हृषा भयं । एतत् सर्वं महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ त्रयोदशैतेऽतिबलाः श्रवणः प्राणिनां सृताः । उपासने महाराज समन्तात् पुरुषानिह । १०१
 एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्तास्तदन्ति च । रुक्मा इव विबुध्यन्ति दृष्ट्वैव पुरुषं बलात् ।
 रभ्यः प्रवर्त्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्त्तते । इति मर्त्या विजानीयात् सततं पुरुषर्षभ ।
 एतेषामुदयं स्थानं चयस्य पृथिवीपते । हन्त ते कीर्त्तयिष्यामि क्रोधस्योत्पत्तिमादितः ।
 यथातत्त्वं वितिपते तदिहैकमनाः शृणु । लोभात् क्रोधः प्रभवति परदोषैरदोर्थते ।
 क्षमया तिष्ठते राजन् क्षमया विनिवर्त्तते । सङ्कल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्द्धते । १०२
 यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति । परासुया क्रोधलोभावनन्तरा प्रतिमुच्यते ।
 दयया सर्वभूतानां निर्दोषादिवर्त्तते । अवशदर्शनादेति तत्त्वज्ञानाच्च धीमतां ।
 अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात् प्रवर्त्तते । यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।
 विरुद्धानीह शास्त्राणि पश्यन्तीह कुर्वद्दह । विधित्वा जायते तच्च तत्त्वज्ञानाच्चिवर्त्तते ।
 प्रीत्या शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः । यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति । १०३
 परामृता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्त्तते । दयायाः सर्वभूतानां निर्लेपात् सा निवर्त्तते ।
 सत्यत्यागात्तु मात्सर्यमहितानाञ्च सेवया । एतत्तु शीयते तात साधूनामुपसेवनात् ।
 कुत्साऽज्ञानात्तथैष्येयान्मदो भवति दर्शनां । अभिरेव तु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ।
 ईर्ष्या कामात् प्रभवति संहर्षाच्चैव जायते । इतरवान्नु सत्त्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ।
 विभ्रमाल्लोकवाङ्मनां देयैर्व्याकौरसम्पत्तैः । कुत्सा सञ्जायते राजन् लोकां प्रेक्ष्याभिप्रास्यति । १०४
 इति कर्तुं न शक्ता ये बलस्यायापकारिणे । असुया जायते तीव्रा कारुण्यादिविवर्त्तते ।
 रूपणान् सन्ततं दृष्ट्वा ततः सञ्जायते हृषा । धर्मनिष्ठो यदा वेत्ति तदा प्राप्नोति सा हृषा ।
 अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दुश्यते यदा । अस्त्रिरत्नस्य भोगानां दृष्ट्वा शाला निवर्त्तते ।
 एतान्येव जितान्याजः प्रशमाच्च त्रयोदश । एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्तथोदश ।
 त्वया सत्यार्थिना नित्यं विजिता ज्येष्ठसेवनात् । १०५
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि लोभापाख्याने त्रिवन्धिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आनृणस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा । नृशंसान् विजानामि तेषां कर्म च भारत ।
 कष्टकान् कूपमग्निश्च वर्जयन्ति यथा नराः । तथा नृशंसकर्माणं वर्जयन्ति नरा नरं ।

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरं । तस्माद्वाङ्मः सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनां ।
कर्त्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते । तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयाच्च शुष्कामीरयेद्भिरं ।
कर्त्तव्यो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनैर्वैश्वस्यं शूद्रस्य मन्त्रहोमैश्च वै द्विजः ।
नैव कन्या न युवतिर्नामन्त्रहो न बालिशः । परिवेष्टाऽग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ।
नरकं निपतन्त्येते जुह्वानाः स च यस्य तत् । तस्माद्दैतानकुशलो होता स्यादेदपारगः ।
प्राजापत्यमदत्त्वाऽम्बमन्यधिपस्य दक्षिणां । अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदक्षिभिः ।
पुण्यानि यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः । अनाप्तदक्षिणैर्धर्मैर्न यजेत कथञ्चन ।
प्रजाः पशूंस्य स्वर्गश्च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः । इन्द्रियाणि यत्रः कीर्त्तिमायुष्याप्यवहन्ति ।
उदक्यामासते ये च दिजाः केचिदनग्नयः । होमं वा ओचिथो येषां ते सर्वे पापकारिणः ।
उदपानोदकपाने ब्राह्मणो वृषलीपतिः । उपित्वा दादन्नसमाः शूद्रकर्मैव गच्छति ।
अभार्यां शयने विभ्रत् शूद्रं वृद्धश्च वै द्विजः । अब्राह्मणं मन्यमानस्तृणेष्व्वासीत वृष्ठतः ।
तथा संशुद्ध्यते राजन् शृणु चात्र वचो मम ।

१०८

१०९

यदेकरात्रेण करोति पापं निहतृणं ब्राह्मणः सेवमानः । स्नानासनाभ्यां विहरन् व्रती स त्रिभिर्वर्षैः शमयेदात्मपापं ।

न नर्कयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजश्च विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याऊरपातकानि ।

११०

अहधानः शूभं विद्यां हीनादपि समाप्नुयात् । सुवर्धमपि चाभेधादाददीताविचारयन् ।
स्त्रीरत्नं दुष्कुलं चापि विषादयन्मृतं पिबेत् । अदृश्याहि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ।
गोब्राह्मणहितार्थश्च वर्षाणां सङ्करेषु च । वैश्वोऽयज्ञोत्तमस्त्राणि परिचारार्थमात्मनः ।
सुरापानं ब्रह्महत्यां गुरुतत्पमयापि वा । अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तमिति धारणा ।
सुवर्णहरणं सैन्यं विप्रस्तब्धेति पातकं । विहरन्मद्यपानाच्च अगम्यगमनादपि ।
पतितैः सम्प्रयोगाच्च ब्राह्मणीयेनितस्तथा । अचिरेण महाराज पतितो वै भवत्युत ।
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाञ्च तु यानासनाश्चगात् ।
एतानि हिलाऽतोऽन्यानि निर्देश्यामीति भारत । निर्देश्यानेन विधिना कालेनाव्यसनी भवेत् ।
अन्नं वीर्यं यहीतव्यं प्रेतकर्माप्यपातिते । त्रिषु त्वेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणं ।
अमात्यान् वा गुरुन् वाऽपि जह्याद्धर्मैर्धार्मिकः । प्रायश्चित्तानि कर्माणि न तैरर्हन्ति संविदं ।
अधर्मकां नी धर्मैर्धर्मैर्न तपसा हन्ति किञ्चिदं । कुर्वन्नेन इति स्तनं तावत् प्राप्नोति किञ्चिदं ।
अस्तेन स्तेन इत्युक्ता द्विगुणं पापमाप्नुयात् । त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुय्यतो ।
यस्तु दूषयिता तस्याः श्रेष्ठं प्राप्नोति पापिनः । ब्राह्मणानवगर्ह्यैव स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ।
वर्षाणां हि शतं तावत् प्रतिष्ठां नाधिगच्छति । सहस्रं चैव वर्षाणां निपात्य नरकं वसेत् ।

१११

११२

तस्मात्कैवावगर्ह्येनैव जातु निपातयेत् । शोणितं चावतः पांशून् संयोजीयाद्विक्रमतात् । १०५
 तःवतीः स समा राजन् नरके प्रतिपद्यते । भूषणहवमधे तु शूद्र्येत ब्रह्मपाततः ।
 आत्मानं जुहुयादग्नीं समिद्धे तेन शूद्र्यते । सुरापो बह्वीमुष्णां पोता पापात् प्रमुच्यते ।
 तथा स काये निर्हन्ते मृत्युं वा प्राप्य शूद्र्यति । शोकाच्च क्षमते बिभ्रो नान्यथा क्षमते हि सः ।
 गुरुतन्यमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतनः । ख्याकारप्रतिमां लिप्त्वा मृत्युना चोऽभिशूद्र्यति ।
 अथ वा शिश्रुवृषणावादायाश्चलिना क्षयं । नैर्ह्यतीं दिशमाख्याय निपतेत् स त्वजिह्वागः । १०६
 ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान् सनधयेतेन शूद्र्यति । अश्वमेधेन वाऽपीष्टा अथ वा मोसवेन वा ।
 अग्निष्टोमेन वा सत्यागश्च प्रेत्य च पूज्यते । तथैव द्वादशसमाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म्म ख्यापयन्मुनिः । एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा स मुनिर्भवेत् ।
 श्वन्तु समभिज्ञातामात्रेणैव निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्महत्या वै श्रावणी निधने भवेत् ।
 सुरापो निधताहरो ब्रह्मचारी चितीश्वरः । ऊर्ध्वं बिभ्रोऽपि वर्षेभ्यो यजेताग्निमुतापरं । १०७
 अथभैकसहस्रं वा गा दत्त्वा शौचमाप्नुयात् । वैश्यं हत्वा तु वर्षे दे अथभैकशतस्य गाः ।
 शूद्रं हत्वाभ्येवैकसहस्रं शतस्य गाः । श्ववराहखरान् हत्वा शौद्रमेव प्रतश्चरेत् ।
 मार्जारचापमण्डूकान् काकं व्यालञ्च मूषिकं । उक्तः पशुसमेा दोषो राजन् प्राणिनिपातनात् ।
 प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । अन्ये वाऽप्यथ शोचेत पृथक् संवत्सरश्चरेत् ।
 चीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारे च दे स्मृते । काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी प्रती भवेत् । १०८
 स्थानासनाभ्यां विहरेत् त्रिरात्राभ्युपयज्यपः । एवमेव निराकर्त्तौ यस्याग्नीनपविध्यति ।
 त्यजत्यकारणे यस्य पितरं मातरं गुहं । पतितः स्यात् स कौरव्य यथा धर्मेषु निश्चयः ।
 दासाच्छादनमाचन्य दद्यादिति निर्दशनं । भार्यायां व्यभिचारिण्यो निरुद्धायां विशेषतः ।
 यत् पुंसः परदारेषु तदेनां चारयेद्भृतं । अथासं ब्रह्मनं हत्वा याऽन्यत् पापं नियच्छति ।
 अग्निस्तामह्येद्राजा संस्थाने बद्धविस्तरे । पुंसांमुच्येत प्राज्ञः ब्रह्मणे तप्त आचसे । १०९
 अथादधीत दारुणि तत्र दह्येत पापकृत् । एष दण्डो महाराज स्त्रीणां भर्त्सत्यतिक्रमात् ।
 संवत्सराभिज्ञस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् । दे तस्य चीणि वर्षाणि चलारि सह सेविनि ।
 कुचरः पञ्च वर्षाणि चरेद्भैक्ष्यं मुनिव्रतः । परिव्रिन्तिः परिवेत्ता या चैव परिविद्यते ।
 पाणिपादस्त्वधर्मेण सर्वं ते पतिताः स्यताः । चरेयुः सर्वे एवैते वीरहा यद्व्रतश्चरेत् ।
 चाभ्रायणश्चरेत्तासं कृच्छ्रं वा पापशूद्र्ये । परिवेत्ता प्रयच्छेत परिविद्याथ तां क्षुणां । ११०
 श्येष्ठेन लभ्यन्महातो यवीयामप्यनन्तरं । एवञ्च मोक्षमाप्नोति तौ च सा चैव धर्मतः ।
 अमानुषीषु गोवर्ज्यं अनादृष्टिर्न दुष्यति । अधिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ।
 परिधायोर्ध्वबालान् पाचमादाय मृण्मथं । चरेत् सप्त गृहान्नित्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् ।
 तत्रैव सन्धभोजी स्यात् द्वादशाहात् स शूद्र्यति । चरेत् संवत्सरश्चापि तद्व्रतं येन कृन्तति ।

भवेत्तु मानवेभ्येवं प्रायश्चित्तमनुत्तमं । दानं वा दानशक्तेषु सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ।
 अनालिकेषु गोमांसं दानमेकं प्रयत्नते । श्वराहमनुव्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च ।
 मांसं मूत्रं पुरीषं वा प्राश्य संस्कारमर्हति । ब्राह्मणस्य सुरापस्य गन्धमादाय सोमपः ।
 अपस्थानं पिवेदुष्णं त्वहमुष्णं पयः पिवेत् । त्वहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्ष्यो भवेत्प्रहं ।
 एवमेतत् समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं समातनं । ब्राह्मणस्य विशेषेण यदश्वमेन सम्भवेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि प्रायश्चित्तीये पञ्चपञ्चदशोऽध्यायः ॥ १६५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कथान्तरमथावाच खड्गयुद्धविशारदः । नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहं ।
 ॥ नकुल उवाच ॥ धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवाच पितामह । यतस्तु मम धर्मश्च खड्ग एव सुसंश्रितः ।
 विशीर्णे कर्षुके राजन् प्रवीणेषु च वाजिषु । खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुं ।
 शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा । एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुं ।
 एतन्मे संशयस्यैव कौतूहलमतीव च । किंस्वित् प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ।
 कथञ्चोत्पादितः खड्गः कस्मै चार्थाय केन च । पूर्वोच्चार्यश्च खड्गस्य प्रभूहि प्रतितामह ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः । स तु कौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचिन्तार्यसम्भृतं ।
 ततस्तस्योत्तरं वाक्यं खरवर्णोपपादितं । शिञ्जया चोपपन्नाय द्रोणशिष्याय भारत ।
 उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः । शरतल्पगतो भोषो नकुलाय महात्मने ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत् परिपृच्छसि । प्रबोधितोऽस्मि भवता धातुमानिव पर्वतः ।
 सलिलैर्कार्ष्वं तात पुरा सर्वमभूदिदं । निम्नकल्पमनाकाशमनिर्देश्यमहोत्तलं ।
 तमसा वृतमस्यर्धमपि गम्भीरदर्शभं । निःशब्दं वा प्रमेयश्च तत्र जज्ञे पितामहः ।
 सोऽसृजद्वातमग्निश्च भास्करश्चापि वीर्यवान् । आकाशमसृजच्चोर्ध्वमधो भूमिश्च मैर्धतीं ।
 नभः सचन्द्रतारश्च नक्षत्राणि यद्वांस्तथा । संवत्सरानृतन्मासान् पक्षानय खवान् क्षणान् ।
 ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः । जनयामास भगवान् पुत्रानुत्तमतेजसः ।
 मरीचिष्टपिमन्त्रिश्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । वशिष्ठाङ्गिरसौ चोभौ रुद्रश्च प्रभुमीश्वरं ।
 प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्याः सष्टिमभीजनत् । ता वै ब्रह्मर्षयः सर्व्याः प्रजायं प्रतिपेदिरे ।
 ताभ्यो विशानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा । गन्धर्वाक्षरसस्यैव रक्षांसि विविधानि च ।
 पतत्रिष्टगभीनाश्च अवक्राश्च महोरगाः । तथा पक्षिगणाः सर्व्ये जलस्थितिर्विचारिणः ।
 उद्भिदः स्वेदजाश्चैव साण्डजाश्च जरायुजाः । जज्ञे तात जगत्सर्वं तथा स्थावरजङ्गमं ।
 भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपितामहः । शाश्वतं वेदपठितं धर्मं प्रयुयुजे ततः ।
 तस्मिन् धर्मैः स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः । आदित्या वसवो रुद्राः ससाध्या मरुदधिनः ।
 भृगव्यङ्गिरसः सिद्धाः काश्यपाश्च तपोधनाः । यशिष्ठगौतमागस्त्यास्तथा नारदपर्वतो ।
 ऋषयो बालिखिल्याश्च प्रभासाः सिकनास्तथा । घृतपाः सोमपा यव्या वैशानरमरोचिपाः ।

आशुष्टः सैव ईसास्य सवयो वाऽग्नियोगयः । वानप्रस्थाः प्रश्नयस्य स्विता ब्रह्मानुशासने ।
 दानवेन्द्रास्त्वतिक्रम्य तत्पितामहशासनं । धर्मस्यापचयं चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः ।
 हिरण्यकशिपुसैव हिरण्याघो विरोचनः । ब्रह्मरो विप्रचिन्तित्य प्रह्लादे नमुचिर्बलिः ।
 एते चान्ये च बहवः सगणा दैत्यदानवाः । धर्मसेतुमतिक्रम्य रेनिरे धर्मनिशयाः ।
 सर्वे तुल्याभिजातोया यथा देवास्तथा वधं । इत्येवं धर्ममाख्याय स्यङ्गमानाः सुरर्षिभिः ।
 न प्रियं नाप्यनुक्रोधं चक्रुर्भूतेषु भारत । चीनुपायानुपाकम्य दण्डेन हरुधुः प्रजाः ।
 न जम्मुः संविदं तैश्च दर्पादसुरसत्तमाः । अथ वै भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ।
 तथा हिमवतः शृङ्गे सुरस्ये पद्मतारके । शतयोजनविस्तारे मणिरत्नचयाचिते ।
 तस्मिन् गिरिवरे पुष्प पुष्पितद्रुमकानने । तस्यैव स विबुधश्रेष्ठा ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये ।
 ततो वर्षसहस्रास्ते वितानमकरोत्प्रभुः । विधिना कल्पदृष्टेन यथावचोपपादितं ।
 अपिभिर्धनपटुर्भिर्यथावत्कर्णकर्तृभिः । समिद्धिः परिसङ्कोर्षं दीयमानैश्च पावकैः ।
 काञ्चनैर्यज्ञभाणैश्च भ्राजिष्णुभिरसंहतं । दृतं देवगणैश्चैव प्रवरैर्यज्ञमण्डलं ।
 तथा ब्रह्मर्षिभिश्चैव सदस्यैरुपशोभितं । यत्र चोरतमं दृप्तमृषीणां मे परिश्रुतं ।
 चन्द्रमा विमलं व्योम यथाऽभ्युदिततारकं । विकीर्ण्यग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
 नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं हृषोदरं । प्राशुं सुकुटुर्धतरं तथैव ह्यमितौजसं ।
 तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचक्षाल वसुन्धरा । महोर्ध्वकलितावर्णं सुलभे स महोदधिः ।
 पेतुरस्ता महोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्द्रुमाः । अग्रशान्ता दिशः सर्वाः पवनस्याशिवो ववौ ।
 मुकुर्मुञ्जश्च भूतानि चाव्ययन्त भयाकथा । ततः स तुमुलं दृष्ट्वा तच्च भूतमुपस्थितं ।
 महर्षिसुरगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः । मयैवं चिन्तितं भूतमर्षिर्भविष वीर्यवान् ।
 रक्षणार्थाय लोकस्य बधाय च सुरर्षिणां । ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ।
 विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालोऽन्तक इवोद्यतः । ततः स श्रितिकण्ठाय रुद्रायर्धभक्तेवे ।
 ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणं । ततः स भगवान् रुद्रो महर्षिजनसंस्तुतः ।
 प्रगृह्णासिममेयात्मा रूपमन्यच्चकार ह । चतुर्भ्याङ्गः सृष्ट्यन्मूर्द्ध्ना भूस्त्रितोऽपि दिवाकरं ।
 ऊर्ध्वदृष्टिर्भालिङ्गो मुखाज्ज्वालाः समुत्सृजन् । विकुर्वन् वज्रधा वर्णाश्रीलपाण्डुरलोहितान् ।
 विभक्तं कृष्णाजिनं वासो हेमप्रवरतारकं । नेत्रश्रैकं ललाटेन भास्करप्रतिमं वहन् ।
 प्रुप्रभतेऽतिविमले दे नेत्रे कृष्णपिङ्गले । ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भंगालिहा ।
 संप्रगृह्य तु निस्त्रिंशं कालाग्निसमवर्चसं । चिकूटं चर्च्य चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदं ।
 चचार विविधास्त्रागान् महाबलपराक्रमः । विधुन्वन्सिमिकाशे तथा युद्धचिकीर्षया ।
 तस्य नादं विनदतो महाहासस्य मुद्यतः । बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत ।
 तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्णचिकीर्षया । निशम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः समभिदुद्रुवुः ।

६१५

६१६

६१७

६१८

६१९

६२०

अश्वमिषाभ्यवर्षन् प्रदीप्तैश्च तथोत्सुकैः । शेरैः प्रहरणैश्चान्यैः कुरधारेरथोमयैः
ततस्तु दानवाभीकं संप्रणेतारमच्युतं । रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्धूतं प्रभुमोह चचाक्ष च ।
चित्रं शीघ्रपदत्वा च चरन्तमसिपाणिनं । तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मेनिरे ।
हिन्दन् भिन्दन् रुजन् हन्तन् दारयन् पोथयन् अपि । आचरदैरिसिन्धु दावाग्निरिव कण्ठः ।
असिवेगप्रभगाक्षे हिक्षबाह्ववसः । संप्रकीर्णास्त्रगात्राश्च पेतुस्थी महाबलाः ।
अपरे दानवा भग्नाः खड्गपातावपीडिताः । अन्योन्यमभिनर्हन्तो दिशः संप्रतिपेदिरे ।
भूमिं केचित् प्रविविशुः पर्वतानपरे तथा । अपरे जम्बुराकाशमपरेऽम्भः समाविशन् ।
तस्मिन्महति संवृत्ते समरे भृशदारुणे । बभूव भूः प्रतिभया मांसशोणितकर्ममा ।
दानवानां शरीरैश्च पतितैः शोणितोषितैः । समाकीर्णा महाबाहो सशैलैरिव किंशुकैः ।
स रुद्रो दानवान् हत्वा हत्वा धर्मोत्तरं जगत् । रौद्रं रूपमथोत्थित्य चक्रे रूपे शिवं शिवः ।
ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्तथा । जयेनाहुतकल्पेन देवदेवं तथाऽर्चयन् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवव्रतजोषितं । अस्मिं धर्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्धर्मोच्ये प्रादान्मरोचिर्भगवानपि । महर्षिभ्यो ददौ खड्गस्यथो वासवाय च ।
महेन्द्रे लोकपालेभ्यो लोकपालास्तु पुत्रक । मनवे सूर्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविसरं ।
ऊचुश्चैनं तथा वाक्यं मानुषाणां त्वमीश्वरः । अस्मिन् धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ।
धर्ममेतुमतिक्रान्ताः स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् । विभज्य दण्डं रक्ष्यास्तु धर्मोतो न यदृच्छया ।
दुर्व्याचा निगृह्यो दण्डो हरिष्यमञ्जलस्तथा । व्यङ्गता च शरीरस्य बधो वाऽनल्पकारणात् ।
असेरेतानि रूपाणि दुर्व्यारादीनि निर्दिशेत् । असेरेवं प्रमाणानि परिपाल्य न्यतिक्रमात् ।
स विस्मज्याय पुत्रं स्वं प्रजानामधिपं ततः । मनुः प्रजानां रक्षार्थं लुपाय प्रददौ वसिं ।
लुपाज्जग्राह चेत्त्वाकुरिस्त्राकोश पुरुरवाः । आयुश्च तस्मात्क्षेमे तं नञ्जष्य ततो भुवि ।
यद्यतिर्नञ्जष्यापि पूरुस्तस्माच्च लब्धवान् । अमूर्त्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिशयो नृपः ।
भरतश्चापि दौर्गन्तिकर्त्तृभे भूमिशयादसिं । तस्मात्क्षेमे च धर्मज्ञो राजत्रैलविलस्तथा ।
ततश्चैलविलक्षेमे धुम्भुमारो नरेश्वरः । धुम्भुमाराश्च काम्येजो मुचुकुन्दस्ततोऽलभत् ।
मुचुकुन्दाश्च तस्य महत्तादपि रैवतः । रैवताद्युवनाम्नश्च युवनाम्नास्ततो रघुः ।
दत्त्वाकुवशं जसत्साम्नाङ्गराणां प्रतापवान् । हरिणाश्चादसिं क्षेमे शुनकः शुनकादपि ।
उग्रमीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्भोजः सयादवः । यदुभयश्च शिविलक्षेमे शिवेश्चापि प्रतर्हन् ।
प्रतर्हनादष्टकश्च पृषदश्चोऽष्टकादपि । पृषदश्चाङ्गराजो द्रोणस्तस्मात् कपस्ततः ।
ततस्तु भ्रातृभिः सार्द्धं परमासिमवाप्तवान् । कृत्तिकास्तस्य नवत्रयमश्वरिणश्च देवतं ।
रौहिणेर्गोत्रमास्याय रुद्रश्च गुरुत्तमः । असेरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।
पाण्डवेय सदा यानि कीर्त्तयन् लभते जयं । अस्मिर्विश्वमनः खड्गस्तीक्ष्णधारी दुरामदः ।

११०५

११०६

११०७

११०८

११०९

१११०

श्रीगर्भो विजययैव धर्मशालसथैव च । अग्न्यः प्रहरणानाञ्च खड्गे । माद्रवतीसुत ।

महेश्वरप्रणीतञ्च पुराणे निख्यं गतः । पृथुस्तत्पादयामास धनुराद्यमरिन्दम् ।

६९५

तेनेयं पृथिवो दूधा शस्त्रानि सुबह्वन्यपि । धर्मेण च यथा पूर्वं वैश्वेन परिरक्षिता ।

तदेतदाधिं माद्रेय पुराणं कर्त्तुमर्हसि । असेञ्च पूजा कर्त्तव्या सदा युद्धविशारदैः ।

इतेष प्रथमः कल्पो व्याख्यातस्ते सुविस्तरात् । असेहृत्पत्तिसंसर्गो यथावद्भरतर्षभ ।

सर्वथैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमं । लभते पुरुषः कीर्त्तिं प्रेत्य चानन्धमश्रुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मोऽर्ष्यणि खड्गोत्पत्तिकथने षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वति भीष्मे तु तूष्णीम्भूते युधिष्ठिरः । पप्रच्छावसथं गत्वा भ्रातृन् । दुरपञ्चमान् ।

६९६

धर्मं चार्थं च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता । तेषां गरीयान् कतमो मेध्यमः को लघुश्च कः ।

तस्मिंश्चात्मा निधातव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै । संहृष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हय ।

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् । जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ।

॥ विदुर उवाच ॥ बाह्वृत्तं तपस्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा । भावः सुदृढिर्देया सत्यं संयमश्चात्मसम्पदः ।

एतदेवाभिपद्यस्व मा ते भूषलितं मनः । एतन्मूलौ हि धर्मोऽर्थवैतदेकपदं हि मे ।

६९७

धर्मेणैवर्धयस्वोर्णा धर्मं लोकाः प्रतिष्ठिताः । धर्मेण देवा ववृधुर्द्धर्मं चार्थः समाहितः ।

धर्मो राजन् गुणश्रेष्ठो मध्यगो ह्यर्थ उच्यते । कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनोषिणः ।

तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना । तथा च सर्वभूतेषु वर्त्तितव्यं यतात्मनि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः । पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचेदितः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्त्ता प्रशस्यते । कृषिर्व्याणिज्यगौरव्यं शिल्पानि विविधानि च ।

६९८

अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामन्यतिक्रमः । न ह्युतेऽर्थेन वर्त्तते धर्मकामाविति श्रुतिः ।

विषयैर्धर्मवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमं । कामञ्च चरितुं शक्नो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः । अर्थसिद्ध्या विनिर्दृष्टावभावेतौ भविष्यतः ।

तद्गतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः । ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्थुपासते ।

कटाजिनधरा दान्ताः पद्मदिग्धा जितेन्द्रियाः । मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्यर्थार्थिनः पृथक् ।

६९९

कषायवमनाद्यान्ये यमश्रुला ह्रीनिषेविणः । विदंसास्यैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरियहैः ।

अर्थार्थिनः मन्ति केचिदपरे स्वर्गकांक्षिणः । कुलप्रत्यागमास्यैके स्वं स्वं धर्ममनुष्ठिताः ।

आसिका नास्कितास्यैव नियताः संयमे परे । अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानन्तु प्रकाशिताः ।

भृत्यान् भोगैर्दिधो दण्डैर्यो धो जयति सोऽर्थवान् । एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथायथम् ।

अनयोस्तु निषेध त्ववचनं वाक्यकण्ठयोः ।

६९९

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो धर्मार्थकुशलो माद्रीपुत्रावनन्तरं । नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परं ।

॥ नकुलसहदेवावचतुः ॥ आमीनश्च शयानश्च विचरन्नापि वा स्थितः । अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुत्सावचैरपि ।

भूयश्च तैलैः प्रतिबोधितानि मोक्षं प्रशंसन्ति न तच्च विद्मः । खेदेन युक्तस्य न चास्ति मुक्तिरिति ह्यधभूर्भगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्व्याणपरा भवन्ति तस्मान्न कुर्व्यात् प्रियमप्रियश्च । एतत् प्रधानञ्च न कामकारो यथा नियुक्तोऽस्मि तथा
करोमि ।

भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुक्ते विधिर्बलीयानिति विन्त बभूवुः । न कर्मणाप्नोत्यनवाप्यमर्थं यद्भावि तदै भव
तीति विन्त ।

चिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं तस्मादहो लोकादिताय गुणं ।

१११०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्तत्सदृशं वचनं मनोगतं समस्तमाश्राय ततो हि हेतुमतः । तदा प्रथमस्य जहर्षिरेव ते कुरुप्रवीराय
च चक्रिरेऽञ्जलिं ।

सुचारुवर्णाचरचारभूषिता मनोनुगां निर्दुतवाक्यकण्ठका । निश्चयतां पार्थिवपार्थभावितां गिरं नरेन्द्राः प्रशङ्गं
सुरेव ते ।

स चापि तान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशङ्गं वीर्यवान् । पुनश्च पप्रच्छ सरिद्वरासुतं ततः परं धर्ममधीन
चेतसं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणापञ्चमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ कुरुणां प्रीतिवर्द्धन । प्रश्नं कश्चित् प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

कीदृशा मानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् । आयात्याश्च तदाले च के समाप्तान् वदस्व मे ।

६०

न हि तत्र धनं स्वीते न च सम्बन्धिवान्धवाः । तिष्ठन्ति यत्र सुखदक्षिण्यतीति मतिर्मम ।

दुर्लभो हि सुखत् आता दुर्लभस्य हितः सुखत् । एतद्बुद्धभृतां अथ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सन्धेयान् पुरुषाणाञ्जसन्धेयांश्च तत्ततः । वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ।

कुम्भः क्रूरस्त्यक्तधर्मा निहन्तिः शठ एव च । कुट्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथाऽलसः ।

दीर्घसूत्रोऽनृजुः कुष्टो गुरुदारप्रधर्षकः । व्यसनेयः परित्यागी दुरात्मा निरयत्नः ।

१११०

सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः । संप्रकीर्णैर्द्वियो लोके यः कामं निरतसुरेत् ।

अमत्यो लोकविद्विष्टः समथे चानवस्थितः । पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरो पापनिश्चयः ।

दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा । मित्रैरपकृतिर्नित्यमिच्छतेऽर्थं परस्व यः ।

ददतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधीः । अधैर्यमपि यो युक्ते सदा मित्रं नरवधम् ।

अस्यैव क्रोधनोऽयुक्तो यस्याकक्षादिरुध्यते । सुखदक्षैव कल्याणानांश्च त्यजति किष्किणी ।

१११५

अस्पृश्यपक्षतं मूढस्तथाज्ञानात्कृतेऽपि च । कार्यसेवी च मित्रेषु मित्रदेवी नराधिप ।

शत्रुर्क्षिप्रमुखो यस्य जिह्मप्रेक्षो विलोचनः । न विरज्यति कल्याणे यः कुर्यात्तादृशं नरं ।

पानपी द्वेषणः क्रोधो निर्धृणः परुषस्तथा । परोपतापी मित्रभुक् तथा प्राणिबधे रतः ।

कृतघ्नश्चाधमो लोके न सन्धेयः कदाचन । हिद्रान्धवी ह्यसन्धेयः सन्धेयानपि मे शृणु ।

कुलीना वाक्यमन्यन्ता ज्ञानविज्ञानकीविदाः । रूपवन्तो गणोपेतास्तथाऽलुब्धा जितश्रमाः ।

११२०

सन्निवास कृतज्ञाश्च सर्वज्ञा सोभवर्जिताः । माधुर्यगुणसम्पन्नाः सत्यवन्ता जितेन्द्रियाः ।
 व्याधामशीलाः सततं कुक्षपुष्पाः कुलोदहाः । दौर्धैर्विद्युक्ताः प्रयितास्तो धाक्ताः सार्धैर्वैभवाः ।
 यथाशक्तिसमाचाराः संप्रतुव्यन्ति हि प्रभो । नास्मान्ने क्रोधवन्तश्च न चाकक्षाद्विरागिनः ।
 विरक्ताश्च न दुःखन्ति मनसाऽप्यर्थकोविदाः । आत्मानं पीडयित्वाऽपि सुहृत्कार्यपराधकाः ।
 विरज्यन्ति न मित्रेभ्यो वासो रक्तमिवाविकं । क्रोधाच्च सोभमेहाभ्यां नानर्थं युवतीषु च ।
 न दर्शयन्ति सुहृदो विमृष्टा धर्मवत्सलाः । लोष्टकाश्च न तु कार्याः सुहृत्सु दृढमुद्गथाः ।
 ये चरन्त्यभिमानानि निस्सृष्टात्मविभूषणाः । संयुक्ताः परिजनं स्वात्म्यपरमाः सदा ।
 ईदृशैः पुरुषश्रेष्ठैर्यः सन्धिं कुरुते नृपः । तस्य विसीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना गृहपतेरिव ।
 शस्त्रनिध्या जितक्रोधा बलवन्तो रणे सदा । जयाश्रीलगुणोपेताः सन्धेयाः पुरुषोत्तमाः ।
 ये च दोषसमायुक्ता नराः प्रोक्ता मयाऽनघ । तेषामप्यधमा राजन् कृतज्ञा मित्रघातकाः ।
 त्यक्तव्यास्तु दुराचाराः सर्वेषामिति निश्चयः ।

१९८

१९९

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विसरेणाथ सम्बन्धं श्रोतुमिच्छामि तत्ततः । मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तददस्ते मे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं श्रेष्ठेषु मनुजाधिप ।
 ब्राह्मणो मध्यदेशीयः कश्चिद्ब्रह्मवर्जितं । यामं दृष्ट्व्युत्तं वीर्यं प्राविशन्नैककाङ्क्षया ।
 तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् । ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ।
 तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत । प्रतिश्रयश्च वासार्थं भिक्षाश्चैवाथ वार्षिकीं ।
 प्रादान्त्यै च विप्राय वस्त्रश्च सदृशं नवं । नारोक्ष्यापि वयोपेतां भर्ता विरहितां तथा ।
 एतत् संप्राप्य दृष्ट्वात्मा दह्योः सर्वं दिजस्तथा । तस्मिन् गृहद्वारे राजंस्तथा रमे स गौतमः ।
 कुटुम्बार्थं च दास्याश्च साहाय्यस्वायथाकरोत् । तत्रावसत् स वर्षांश्च सन्दृष्ट्वा ब्रवरालये ।
 वाणवधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः । चक्राङ्गान् स च निव्यं वै सर्वतो वनगोचरान् ।
 जघान गौतमो राजन् यथा दस्युगणास्तथा । हिंसापटुर्धृणाहीनः सदा प्राणिबधे रतः ।
 गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् । तथा तु वसतस्तस्य दस्युयामे सुखं तदा ।
 अगमन् बहवो मासा निव्रतः पक्षिणो बहून् । ततः कदाचिदपरो दिजस्तं देशमागतः ।
 जटाक्षीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शूचिः । विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ।
 स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः । तं दस्युयाममगम्य चासौ गौतमोऽवसत् ।
 स तु विप्रगृह्णाण्यो शूद्राक्षपरिवर्जकः । यामे दस्युसमाकीर्णे व्यचरत् सर्वतो दिशं ।
 ततः स गौतमगृहं प्रविवेश दिजोत्तमः । गौतमस्यापि संप्राप्तत्वावन्योन्येन सङ्गतौ ।
 चक्राङ्गभारकान्धन्तं धनुष्याणि धृतायुधं । रुधिरणावसिक्ताङ्गं गृहदारमुपागतं ।
 तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्तं क्षयागतं । अभिज्ञाय दिजो ब्रौह्मिदं वाक्यमथाब्रवीत् ।
 किमिदं कुरुषे मोहादिप्रसूतं हि कुलोदहः । मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथं ।

१९०

१९१०

॥ राजधर्मावाच ॥ स्वागतं भवतो विप्र दिव्या प्राप्तोऽसि मे गृहं । अस्तस्य सविता यातः सन्ध्यं समुपस्थिता । ११७०
 मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः । पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने जनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा । कौतूहलाश्रितो राजराजधर्माणैश्चत ।
 ॥ राजधर्मावाच ॥ भीः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाचायणी च मे । अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते दिजोत्तम ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा । शालपुष्पमयीं दिव्यां वृषीं वै समकल्पयत् ।
 भगीरथरथाक्रान्तेऽश्वान् गङ्गानिविवितान् । ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् । ११७१
 वज्रिश्चापि सुसन्दीप्तं मोनांश्चापि सुपीवरान् । स गौतमायातिथये न्यवेदयत् काश्यपिः ।
 भुक्तवन्तश्च तं विप्रं प्रीतात्मानं महातपाः । क्लृप्तापनयनार्थं स पलाभ्यामभ्यवोजयत् ।
 ततो विश्रान्तमासीनं गोत्रप्रश्नमपृच्छत । सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्रह्म नान्यमुदाहरत् ।
 तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाभिवासितं । गन्धाढ्यं शयनं प्रादात् स शिष्ये तत्र वै सुखं ।
 अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मराट् तदा । पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणं । ११७२
 ततोऽब्रवीद्गौतमस्तं दरिद्रेऽहं महामते । समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ।
 तं काश्यपोऽब्रवीत् प्रीतो नात्कण्ठां कर्तुमर्हसि । कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सदृशो यास्यसे गृहान् ।
 चतुर्विधा ह्यर्थसिद्धिर्दृष्टस्तिमत्तं यथा । पारम्पर्यं तथा दैवं काम्यं मैत्रमिति प्रभो ।
 प्रादुर्भूतोऽसि ते मित्रं सुहृत्तस्य मम त्वयि । सोऽहं तथा यतिव्यामि भविष्यसि यथाऽर्थवान् ।
 ततः प्रभातसमये सुखं दृष्ट्वाऽब्रवीदिदं । गच्छ सौम्य पथाऽनेन कृतकृत्यो भविष्यसि । ११७३
 इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्गहान् । विरूपाक्ष इति ख्यातः सखा मम महाबलः ।
 तं गच्छ द्विजमुख्य त्वं स मदाक्षप्रचोदितः । कामानभीप्सितांस्तुभ्यं दाता नास्त्यत्र संशयः ।
 दत्तुक्तः स यद्यौ राजन् गौतमो विगतक्लमः । फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन् स यद्येष्टतः ।
 चन्द्रनागुरुमुख्यानि लक्षपत्राणां वनानि च । तस्मिन् पथि महाराज सेवमानो द्रुतं यद्यौ ।
 ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतीरणं । शैलप्राकारवप्रश्च शैलयन्त्राकुलं तथा । ११७४
 विदितस्याभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धोमतः । प्रहितः सुहृदा राजन् प्रीयमाणः प्रियातिथिः ।
 ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान् प्रेष्यानाह युधिष्ठिर । गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ।
 ततः पुरवरारत्नस्मात् पुरुषाः श्येनचेष्टनाः । गौतमेत्यभिभाषन्तः पुरद्वारमुपागमन् ।
 ते तमूचुर्षाहाराज राजप्रेष्यास्तदा द्विजं । तरस्य त्वर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः । स त्वां लभति वै द्रष्टुं तत् त्विदं संविधीयते । ११७५
 ततः स प्राद्रवदिप्रो विस्मयादिगतक्लमः । गौतमः परमर्द्धिं तां पश्यन् परमविस्मितः ।
 तैरेव महितो राज्ञो वेष्म त्वर्णमुप्राद्रवत् । दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणे द्विजस्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमं । पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषणादासगोत्रजे ।

दृष्ट्वा गोचरं खाद्यायन्नद्यारिकं । न तत्र राजहारान्वद्वेष्टमावाकृते द्विजः ।

महावर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्तथा । गोचमाचविदो राजा निवासं समवृच्छत ।

४३००

॥ राक्षस उवाच ॥ क ते निवासः कक्षाण किं गोत्रा ब्राह्मणी च ते । तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्यो विश्वस्तथासुखं ।

॥ गौतम उवाच ॥ मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे श्वराक्षये । शूद्रा पुनर्भूमीया मे सत्यमेतद्वचोमि ते ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् । कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्याऽन्वक्षितयत् ।

अयं वै जन्मना विप्रः सुहृत्तस्य सहात्मनः । सम्प्रेषितस्त्य तेनायं काश्यपेन ममात्मिकं ।

तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा । भ्राता मे बान्धवस्तथैव सखा च हृदयकृमः ।

४३०४

कार्तिक्यामस्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः । तत्रायमपि भोक्ता च देयमसौ च मे धनं ।

स चाद्य दिवसः पुण्यो अतिथिस्त्रायमाणतः । सकल्पितश्चैव धनं किं विचार्यमतः परं ।

ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतं । स्नातानामनुसंधाने सुमहत्सोमवासरां ।

तानागतान् द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो विज्ञाप्यते । यथार्थं प्रतिजयाह विधिदृष्टेन कर्माणां ।

दृष्ट्यक्षेपाणु संन्यसा राक्षसेन्द्रस्य शासनात् । भूमौ बरकुशास्तीर्णाः प्रेक्ष्यैर्भरतसक्तम ।

४३०८

तासु ते पूजिता राज्ञा निषणा द्विजसङ्गमाः । तिलदर्भोदकेनाथ अर्चिता विधिवद्विजाः ।

विश्वेदेवाः सपतिरः साग्नस्योपकल्पिताः । बलिप्राः पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ।

अथ राजन् महाराज नक्षत्रपतयो यथा । ततो जाम्बूनदीः पात्रीर्ब्रह्माङ्गा विमलाः शुभाः ।

वराक्षपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादाकधृतांमुताः । तस्य नित्यं सदापाकां माध्याह्न बहवो द्विजाः ।

ईक्षितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा । विशेषतस्तु कार्तिक्यां द्विजैः धनप्रयच्छति ।

४३१२

शरद्व्यापये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः । सुवर्णं रजतञ्चैव मणोनय च मौक्तिकान् ।

वस्त्रान् महाधनञ्चैव वैदूर्याजिनराक्षसान् । रत्नराशोन् विमिश्रिष्य दक्षिणार्थे स भारत ।

ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो महाबलः । गृहीत रत्नान्मेतानि यथोत्साहं यथेष्टतः ।

येषु येषु च भाष्येषु भुक्तं वो द्विजसक्तमाः । तान्निवादाय गच्छन् स्ववेष्ट्यानीति भारत ।

इत्युक्तवचने तस्मिन् राक्षसेन्द्रे महात्मनि । यथेष्टं तानि रत्नानि जगत्कर्त्राङ्गणार्पभाः ।

४३१६

ततो महाधौले सर्वे रत्नैरर्चयित्वा शुभैः । ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स ततोऽभवन् ।

ततस्तान् राक्षसेन्द्रस्य द्विजानाह पुनर्बन्धुः । नानादेशगतान् राजान् राक्षसान् प्रतिविध्य वै ।

अथैकं दिवसं विप्रा न बोऽस्तीह भयं कश्चित् । राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिदृते यात मा चिरं ।

ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे विप्रपंचाः समन्ततः । गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः ।

कृष्णात् समुद्ररन् भारं न्यषोढं समुपागमत् । न्यषोदश्च परिश्रान्तः क्षान्तश्च क्षुधितश्च सः ।

४३२०

ततस्तमभ्यगाद्राजान् राजधर्मा खगोत्तमः । स्वागतेनाभिनन्दन् गौतमं निषवत्सलः ।

तस्य पक्षापविष्टेयैः क्लृप्तं व्यपनयत् खगः । पूजास्त्रायकरोद्धीमान् भोजनस्त्रायकल्पयत् ।

स भुक्तवान् सुविभ्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा । षाट्कक्षाभिरुपस्य भारोऽयं सुमहात्मया ।
 गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरश्च गमनं मम । न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसम्भारणं मम ।
 किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् । ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेषमाणो न किञ्चन ।
 कतन्नः पुरुषव्याघ्र मगसेदमचिन्तयत् । अयं वक्रपतिः पार्श्वे मांसराशिः क्षितौ महान् ।
 इमं कृत्वा गृहीत्वा च व्यासेऽहं समभिद्रुतं ।

१५००

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने एकसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ तत्र महाविभ्रान्तलो वातसारथिः । तस्याविकूरे रथायै खगेऽग्रेण कृतोऽभवत् ।

स चापि पार्श्वे सुखाप विवक्षितो वक्रराट् तदा । कतन्नश्च स दुष्टात्मा तं जिघांसुरयायतः ।

ततोऽस्मिन् दीप्तेन विवक्षितं विजघान तं । निहत्य च मुदा युक्तः बोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ।

१५०५

स तं विपचरोमाणं कृत्वाऽप्रावपचत्तदा । तं गृहीत्वा सुवर्णं च ययौ द्रुततरं दिशः ।

ततोऽन्यस्मिन् गते चाग्नौ विरूपाक्षोऽब्रवीत् सुतं । न प्रेषे राजधर्मोऽयमस्य पुत्र खगोत्तमं ।

स पूर्वसन्ध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा । मां वा दृष्ट्वा कदाचित् स न गच्छति मृहं खगः ।

उभे द्विरात्रं सन्धेयं वै नाभ्यगात् स ममाक्षयं । तस्मात्तु शूद्राते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ।

स्वाध्यायेन विद्युक्तो हि ब्रह्मवर्षवर्जितः । तद्भूतस्य मे शक्त्वा हन्यात्तं स दिशाधमः ।

१५१०

दुराचारस्तु दुर्भुद्धिरिदं तैर्लक्षितो मया । निष्कृपो दासणाकारो दुष्टो दक्षुरिवाधमः ।

गौतमः स क्षतस्य तेनोद्दिष्टं मनो मम । पुत्र शीघ्रमिति गत्वा राजधर्मनिवेशनं ।

ज्ञायतां स विशूद्रात्मा यदि जीवति मा चिरं । स एवमुक्तस्वरितो रथोभिः सहितो ययौ ।

न्ययोधं तस्य चापश्यत् कङ्कालं राजधर्मणः । स हृदयगतं पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।

त्वरमाणः पर शक्त्या गौतमपहृषाय वै । ततो विदूरे जगद्वर्गैतमं राक्षसाक्षदा ।

१५१५

राजधर्मशरीरस्य पक्षाक्षिचरखोजितं । तमादायाय रथं स द्रुतं मेरुजं ययुः ।

राक्षस्य दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः । कतन्नं पुरुषं तस्य गौतमं पापकारिणं ।

हरोद राजा तं दृष्ट्वा धामात्यः सपुरोहितः । आर्त्तनादस्य सुमहानभूतस्य निवेशने ।

सखीकुमारस्य पुरं बभूवस्तस्मान्नरं । अथाब्रवीन्पुत्रः पुत्रं पापोऽयं बध्नातामिति ।

अस्य मांशैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः । पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः ।

१५२०

हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवेद्विरिति राक्षसाः । इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाचारविक्रमाः ।

नैऋतं तं भवयितुं पापकर्माणमित्युत । दक्षूनां दीयतामेव साधय पुरुषाधमः ।

इत्युच्यते महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः । शिरोभिः प्रणताः सर्वे व्याहरन्त्यावसाधिपं ।

न दातुमर्हसि त्वं नो भवणायास्य किञ्चिदं । एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ।

दक्षूनां दीयतामेव कतन्नोऽद्यैव राक्षसाः । इत्युक्त्वा राक्षसास्तेन शूलपट्टिपाणयः ।

१५२५

कृत्वा तं खण्डशः पापं दक्षुभ्यः प्रददुस्तदा । दस्यवस्तपि नैऋतं तमसुं पापकारिणं ।

कथादा अपि राजेन्द्र कृतज्ञं नोपभुञ्जते । ब्रह्मणे च सुराये च शीरे भग्नमते तथा ।

निष्कृतिर्निहिता राजन् कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोही कृतज्ञस्य नृवंशस्य नराधमः ।

कथादैः क्रमिभिस्तान्यैर्न भुञ्जते हि तादृशाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आषाढर्ष्यपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने दासपत्यधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्त्रितां वक्रपतेः कारणाभास राक्षसः । रत्नैर्गन्धैश्च वज्रनिर्घ्नैश्च समलंकृतां ।

ततः प्रज्वाल्य नृपतिर्बक्रराजं प्रतापवान् । प्रेतकाव्यस्य विधिवद्वाचैश्चैवकार ह ।

तस्मिन् कालेऽपि सुरनिर्द्वेषी दाशायणी शूभा । उपरिष्ठात्ततस्तस्य सा बभूव पथस्त्रिनी ।

तस्या वज्राक्षुतः फेणः शीरमिमसादाऽनघ । सोऽपतदै ततस्तस्यां चितायां राजधर्म्यः ।

ततः सञ्जीवितस्तेन वक्रराजसादाऽनघ । उत्पत्य च समीपाय विरूपाक्षं वक्राधिपः ।

ततोऽभ्यधाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा । प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्या सञ्जीवितस्तथा ।

आवधामास चेन्द्रसं विरूपाक्षं पुरातनं । यथा प्रापः पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्म्यः ।

यदा वक्रपतीराजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति । ततो रोषादिदं प्राह खगेन्द्राय पितामहः ।

यस्माच्छूको मम सभां नामतोऽधौ वक्राधमः । तस्मादहं स दुष्टात्मा न चिरात् समवाप्स्यति ।

तदयं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै । तेनैवास्मत्सिक्तस्य पुनः सञ्जीवितो वक्रः ।

राजधर्म्या वक्रः प्राह प्रथित्य पुरन्दरं । यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः सुखेश्वर ।

सखायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्पुनः । तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुनर्वर्धन ।

सिक्ताऽस्मृतेन तं विप्रं गौतमं जीवयन्तदा । स भाषेऽपस्करं राजसमासाद्य वक्राधिपः ।

सम्परित्यज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः । अथ तं पापकर्षाणं राजधर्म्या वक्राधिपः ।

विसर्ज्ययित्वा सधनं प्रविवेकं क्षमालयं । यथोचितस्य स वक्रो ययौ ब्रह्मवदस्तथा ।

ब्रह्मा चेनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् । गौतमस्यापि सम्प्राप्य पुनस्तं ब्रवरालयं ।

शूद्रायां जनयामास पुत्रान्दुष्कृतकारिणः । शापस्य सुमहासाक्ष्यं दत्तः सुरगणैस्तदा ।

कुक्षौ पुनर्जाः पापोऽयं जगन्धिला चिरात् सुतान् । निरयं प्राप्स्यति महत् कृतज्ञोऽयमिति प्रभो ।

एतत् प्राह पुरा सर्व्यं नारदो मम भारत । संश्रित्य चापि सुमहात्मानं भरतवर्धन ।

मयाऽपि भवते सर्व्यं यथावदनुवर्षितं । कुतः कृतज्ञस्य यज्ञः कुतः स्नानं कुतः सुखं ।

अश्रेष्ठेयः कृतज्ञो हि कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।

मित्रभुक् नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते । कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह ।

मित्राच्च सभते सर्व्यं मित्रात् पूजां सभेत च । मित्राङ्गेगांस्य भुञ्जीत मित्रेषापसु मुच्यते ।

सत्कारैस्तैर्मित्रैर्न पूजयेत विचक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतज्ञो निरपचयः ।

मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्षा नराधमः । एष धर्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव ।

मित्रद्रोही कृतज्ञो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

॥ वेदव्यायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीक्षुयोगं महात्मना । युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि क्षतत्रिपाद्यानि चिह्नपञ्चदशोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तश्चेदं
आपद्धर्मपर्वः ॥

॥ अथ मोक्षधर्मपर्वः ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामहैर्नोक्ता राजधर्माभिः श्रुताः । धर्ममाश्रयिष्यां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ।
॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वेषु विहितेषु धर्मैः सत्यमेव तपःफलं । ब्रह्मदारस्य धर्मस्य मेधासि विपश्चा क्रिया ।
यस्मिन् यस्मिन्सु विषये यो यो याति विनिश्चयं । स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसन्तम ।
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् । तथा तथा विरागोऽन जायते नात्र संशयः ।
एवं व्यवसिते लोके ब्रह्मदोषे युधिष्ठिर । आत्ममोक्षनिमित्तं वै ध्येत मतिमाधरः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । यथा बुद्ध्या नुदेष्येकं तन्मे ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । अहो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिं चरेत् ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदेत्याश्रयीत् सुहृत् ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तं राजानं शोकविह्वलं । विषण्णमनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ।
किञ्च खलसि मूढखलं शोच्यः किमनुशोचसि । यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या पादयन्ति तां गतिं ।
त्वत्सैवाहस्य मे चान्ये त्वामुपासन्ति पार्थिव । सर्वे तत्र गमिष्यामि यत् एवागता वयं ।
॥ सेनजिदुवाच ॥ का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन । किं ज्ञानं किं श्रुतश्चैव यत् प्राप्य न विषीदसि ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिवर्तमानि सर्वशः । उक्तमाधममध्यानि तेषु तेविह कर्मसु ।
आत्माऽपि चायं न मम सर्व्वो वा पृथिवी मम । यथा मम तथाऽन्येषामिति चिन्त्य न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहस्ये न च व्यथे । यथा काष्ठस्य काष्ठस्य समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तदद्भूतसमागमः । एवं पुत्रास्य पौत्रास्य ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषां खेहो न कर्त्तव्यो विप्रयोगो भुवो हि तैः । अदर्शनादापतितः पुनसादर्शनं गतः ।
न त्वाऽसौ वेद न त्वं तं कः सन् किमनुशोचसि । तृष्णाक्षिप्रं भवं दुःखं दुःखार्त्तिप्रभवं सुखं ।
सुखात् सञ्जायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः । सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं ।
सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्त्ततः । सुखान्तं दुःखमापन्नः पुनरापत्यसे सुखं ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखं । शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं । यद्यच्छरीरेण करोति कर्म तेनैव देही समुपाश्रुते तत् ।
जीवितस्य शरीरेण जात्यैव सह जायते । उभे सह विवर्त्तते उभे सह विनश्यतः ।
खेहपात्रैर्नृजविधैराविष्टविषया जनाः । अकृतार्थास्य मोदन्ते जले भेकतसेतवः ।
खेहेन तिलवत् सर्व्वं सर्गवक्त्रे निपीड्यते । तिलपीडैरिवाक्रम्य कौशेयज्ञानसम्भवेः ।

बद्धिनोत्थशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः । एकः क्षेत्रानवाप्नोति परचेष्ट च मानवः ।
 पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः । शोकपदार्थवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
 पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसम्बन्धिनामपि । प्राप्यते सुमहदुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
 दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ । असुहृत् असुहृत्वापि सप्तनुक्तिर्ववानपि ।
 सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखं । नालं सुखाय मुह्येदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
 न च प्रज्ञाऽलमर्थानां न सुखानामलं धनं । न बुद्धिर्ज्ञानलाभाय न जीवामसमृद्धये ।
 लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः । बुद्धिमन्तश्च शूरश्च मूढं भोक्तुं जडं कविं ।
 दुर्बलं बलवन्तश्च भागिनं भजते सुखं । धेनुर्व्यस्य गोपस्य स्वामिनस्तत्करस्य च ।
 पयः पिवति यस्तस्य धेनुस्तस्येति निश्चयः । ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
 ते नराः सुखमेधन्ते क्षिप्रमत्यन्तरितो जगः । अन्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
 अन्यप्राप्तिं सुखम्प्राप्नुहुः स्वमन्तरमन्यथाः । ये च बुद्धिसुखं प्राप्ता इहातोता विमत्सराः ।
 तत्रैवार्था न चानर्था व्यययन्ति कदाचन । अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढतां ।
 तेऽतिवेलं प्रवृत्त्यन्ति सन्तापमुपयान्ति च । नित्यं प्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
 अवलेपन महता परिभूया विचेतसः । सुखं दुःखान्तमाश्रये दुःखं दास्यं सुखोदयं ।
 भूतिस्त्वेवं श्रिया साङ्गैर्दत्ते वसति नालये । सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं ।
 प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः । शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानव्रतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं । बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनस्रयकं ।
 दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरं । एतां बुद्धिं समाख्याय गुप्तिचित्तसरेदुधः ।
 उदयास्तमयश्च हि न शोकः स्पृष्टुमर्हति । यन्निमित्तं भवेत्शोककलापो वा दुःखमेव च ।
 आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तत्त्वजेत् । किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं ।
 तदेव परितापार्थं सर्वं सम्पद्यते तदा । यद्यत्त्वजति कामानामन्त सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामानुधारी पुरुषः कामाननुविनश्यति । यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं ।
 तृष्णावयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कक्षां । पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभं ।
 प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतं । एवमेव कलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
 जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । एतां बुद्धिं समाख्याय सुखमासे गुणान्वितः ।
 सर्वान् कामान् जुगुप्सेत क्रोधं कुर्वीत पृष्ठतः । हृत्त एष यदि प्रौढो मृत्युरेष मनोभवः ।
 क्रोधो नाम शरीरस्त्रो देशिनां प्राण्यते बुधैः । यदा संहरते कामान् क्रूर्योऽङ्गानोव सर्वशः ।
 तदा तृण्यतिरात्माऽयमात्मन्येव प्रपश्यति । न विभेति यदा चायं यदा चास्त्रास्त्र बिभ्यति ।
 यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
 प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रज्ञान्तात्मा भविष्यति । यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं ।

५८५

५८०

५८४

५८५

५८०

कर्षणा मनसा वाचा ब्रह्म बन्धयते तदा । या दुस्वप्ना दुर्भूतिभिर्या न जीर्भ्यति जीर्भतः ।
 घोऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तं हृष्या त्यजतः सुखं । अथ पिङ्गलाया गीता गाथाः भूवन्ति पार्यथ्यं ।
 यथा सा कृष्णकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनं । संकेते पिङ्गला वेद्या कान्तेनासीदिनाहता ।
 अथ कृष्णगता शान्ता बुद्धिमास्यापयत्तदा ।

१५१५

॥ पिङ्गलोवाच ॥ उन्मत्ताहमनुमत्तं कान्तमन्ववसं चिरं । अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ।
 एकस्थूणं नवदारमपि धास्याम्यगारकं । का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंथते ।
 अकामां कामरूपेण धूर्त्वा नरकरूपिणः । न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धाऽस्मि जायमि ।
 अनर्थो हि भवेदर्थो देवात् पूर्वकृतेन वा । संबुद्धाऽहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ।
 सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखं । आशामनाशं कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ।

१५२०

॥ भीष्म उवाच ॥ एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः । पथ्यवस्थापितो राजा सेनजिन्ममुदे सुखी ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पिङ्गलागीतायां चतुःसप्तत्यधिकब्रह्मोऽध्यायः ॥ १७४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालोऽस्मिन् सर्वभूतत्रयावहे । किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 द्विजातेः कस्यचित् पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै । बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ।

सोऽब्रवीत् पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतं । मोक्षधर्मार्थकुब्रलो लोकतत्त्वविचक्षणः ।

१५२५

॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किंस्मिन्नातं कुर्यात् प्रजानन् विप्रं आयुर्भक्ष्यते मानवानां । पितृसादाचक्ष्य यथार्थयोगं ममानु
 पूर्ब्ध्या येन धर्मं चरेयं ।

॥ पितावाच ॥ वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पिहृणां । अग्नीनाधाय विधिवच्छेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ
 मुनिर्बुभूषेत् ।

॥ पुत्र उवाच ॥ एवमभ्याहते लोके समन्तात् परिवारिते । अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ।

॥ पितावाच ॥ कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः । अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव मां ।

॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहतो लोको जरया परिवारितः । अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ।

१५२०

अमोघा रात्रयस्यापि नित्यमाद्यान्ति चान्तिं च । यदाऽहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।

सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापिहितसरन् । रात्र्यां रात्र्या व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।

तदैव बन्ध्यं दिवसमिति विद्यादिवक्षणः । गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कलदा ।

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं । पुण्याणीव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानसं ।

शुक्लीबोर्णमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति । अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वं कालोऽत्यगादयं ।

१५२५

अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति । यः कार्यमथ कुर्वीति पूर्वोक्ते चापराधिकं ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतं । को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकाशो भविष्यति ।

युवैव धर्मशीलः स्यादनित्यं खलु जीवितं । कृते धर्मो भवेत् कीर्त्तिरिह प्रेत्य च वै सुखं ।

मोक्षेन हि समाविष्टः पुनरदार्यमुद्यतः । कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टमेवां प्रयच्छति ।
 तं पुनरपश्यन्त्यस्य व्यासस्तमनसं नरं । सुप्तं ध्यात्वा मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति । १७४०
 सच्चिन्मानकमेवैकं कामानामविज्ञप्तकं । व्याघ्रः पश्यन्निवादाय मृत्युरादाय गच्छति ।
 इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतं । एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुर्वते वेत्र ।
 कृतानां फलमप्राप्तं कर्षणं कर्षयंश्चितं । चेत्त्रापणमृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ।
 दुर्बलं बलवन्तश्च शूरं भीरुं जडं कविं । अप्राप्तं सर्वकामार्थामृत्युरादाय गच्छति ।
 मृत्युर्जरा च व्याधिरस्य दुःखस्त्राणिककारणं । अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि । १७४१
 जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चाप्येति देहिनं । अनुषक्ता इत्येते भावाः स्त्रावरजङ्गमाः ।
 मृत्योर्वा सुखमेतदेवा यमि वसतो रतिः । देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति मुनिः ।
 निवन्धिनी रक्षुरेषा या शमि वसतो रतिः । द्विषेतां सुकृता यान्ति नैनां हिन्दन्ति दुष्कृतः ।
 न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः । जीवितार्थापनयनैः कर्म्मभिर्न च बध्यते ।
 न मृत्युसेनामायान्ती जातु कश्चित्प्रबाधते । षडते सत्यमसत्याद्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितं । १७४२
 तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः । सत्यागमः सदा दान्तः सत्यनैवान्तकं जयेत् ।
 अमृतञ्चैव मृत्युश्च इयं देहे प्रतिष्ठितं । मृत्युरापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ।
 सोऽहं ह्यहिंसः सत्यार्थी कामक्रोधवहिष्कृतः । समदुःखसुखः शोभी मृत्युं चास्मात्प्रमृत्युवत् ।
 शान्तियश्चरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः । वाक्पुनःकर्म्मयज्ञश्च भविष्यामुदगायने ।
 पश्यत्यज्ञैः कथं हिंसैर्भादृशो यष्टुमर्हति । अन्तवद्भिरिव प्राज्ञः चेत्त्रयज्ञैः पित्राचवत् । १७४३
 यश्च वाक्पुनशी स्यातां सत्यक् प्रणिहिते सदा । तपस्यागश्च सत्यश्च स वै परमवाप्नुयात् ।
 नास्ति विद्यासमं चतुर्नास्ति सत्यसमं तपः । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं मुखं ।
 आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा । आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ।
 नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्क्यं ततस्तत्तत्परापरमः
 क्रियाभ्यः ।

किन्ते धनैर्बान्धवैर्वाऽपि किन्ते किन्ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विञ्च गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क
 गताः पिता च । १७४०

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा यथाऽकार्पात् पिता नृप । तथा त्वमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे पञ्चमप्रत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मिनोऽयाधना ये च वर्त्तयन्ते स्वतन्त्रिणः । सुखदुःखागमक्षोधां कः कथं वा पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । श्रमाकीनेह मुक्तेन गीतं शान्तिगतेन च ।

अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्ब्राह्मणस्यागमाश्रितः । क्षिप्रमानः कुदारेण कुपैलेन बुभुक्षया ।

उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मामवं । विविधान्युपवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । १७५५

तयोरैकतरे मार्गे यदेनमभिसंनयेत् । न सुखं प्राप्य संशयेनासुखं प्राप्य केचनरेत् ।
 न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीश्वरे । अकामात्माऽपि हि यदा धुरमुल्लस्य चैव च ।
 अकिञ्चनः परिपतन् सुखमाप्सादयिष्यति । अकिञ्चनः सुखं ज्ञेते यमुत्तिष्ठति चैव च ।
 अकिञ्चन्यं सुखं लोके पथं शिवमनामथं । अनमिषपयो ह्येव दुर्लभः सुखभो मतः ।
 अकिञ्चनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सत्यतः । अवेक्ष्यमावृत्तीशोकात् तुल्यमिह लक्षये ।
 अकिञ्चन्यस्य राज्यस्य तुलया समतीत्यर्थं । अत्यरिष्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकं ।
 अकिञ्चन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानर्थः । नित्योद्दिष्टो हि धनवाष्पृष्टीराख्यगतो यथा ।
 नैवास्याग्निर्न चारिष्टो न मृत्युर्न च दह्यतः । प्रभवन्ति धनतवागादिमुक्तस्य निराश्रितः ।
 तं वै सदा कामचरमनुपसोर्षशायिनं । बाह्यपधानं ब्राम्हणं प्रभवन्ति दिवौकसः ।
 धनवान् मोक्षलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः । तिर्थ्यगीषः शुष्कमुखः पापकौ भुङ्कुटीमुखः ।
 निर्दम्यधरोष्ठश्च कुट्टो दाहणभाविता । क्लमिष्येत् परिदुष्टं दातुमिच्छति चैव हि ।
 श्रिया ह्यभीष्टं भवसो मोक्षयत्यविषयं । स तस्य चित्तं हरति वारदाभ्रमिवानिलः ।
 अथैनं रूपमानस्य धनमानस्य विन्दति । अभिजातोऽस्मि शुद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
 इत्येभिः कारणैस्तत्र विभिन्नं प्रमाद्यति । संप्रसक्तमना भोगान् विद्वज्ज पितृवृत्तितान् ।
 परिशीलः परस्मानामादानं बाधुमन्यते । तमनिक्रान्तमर्यादमाहदानं ततस्ततः ।
 प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः । एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं ।
 विविधान्युपपद्यन्ते गात्रसंस्पर्शजान्त्वपि । तेषां परमदुःखाणां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
 लोकधर्ममवज्ञाय भुवाश्वामधुवैः सह । नात्यक्ता सुखमाप्नोति नात्यक्ता विन्दते परं ।
 नात्यक्ता चाभयः ज्ञेते त्यक्ता सर्वं सुखी भव । इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितं ।
 श्रम्याक्रेण पुरा मङ्गं तच्छास्त्रागः परो मतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ब्रह्माकगीतायां षट्सप्तत्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १७६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ईदृशमानः समारम्भान् यदि नाचादयेद्भुजं । धनदृष्ट्याभिभूतस्य किं कुर्वन् सुखमाप्नुयात् ।
 ॥ भीम उवाच ॥ सर्वसाध्यमनचासः सत्यवाक्यस्य भारत । निर्जैदस्य विधिज्ञा च यद्य स्यात् स सुखी नरः ।
 एतान्येव पदान्याहुः पक्ष दृष्ट्वाः प्रब्रान्तये । एव सर्वस्य धर्मस्य सुखज्ञानुत्तमं मतं ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । निर्जैदस्य ह्यना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 ईदृशमानो धनं मङ्गिर्भैरवस्य पुनः पुनः । केनचिद्भुजप्रेषेण प्रीतवान्दन्त्यगोयुगं ।
 सुखमद्वैतं तु तौ दम्यौ दमनाचाभिनिःसृतौ । चाबीनमुष्टं मध्येन सहैवाभ्यधावतां ।
 तयोः संप्राप्तयोद्वेगः स्तब्धदेशममर्षणः । उत्वायोऽस्ति यतौ दम्यौ प्रसवार महाजवः ।
 द्विजमापौ तु तौ दम्यौ तेनोद्वेग प्रमाद्यिना । वियमापौ च संप्रेक्ष्य मङ्गिनाचाबोदिदं ।
 न चैवाविहितं ब्रह्मं दक्षेणापीदितं धनं । युक्तेन अङ्गयां सत्यगीर्षां समनुतिष्ठता ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन हृतेन हृतश्च वीतशोकश्चेत्यदीं । किञ्च कुर्म्यहरो लोके प्राप्नोति वर्तमानमां ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अनापुहदाहरन्मीममिति चायं पुरातनं । प्रज्ञादस्य च सम्पादं मुनेराजगरस्य च ।
 चरन्तं ब्राह्मणं कश्चित् कल्पचिन्तामनामयं । पप्रच्छ राजा प्रज्ञादो मुद्दिमान् मुद्दिष्यतं । ॥१७॥
 ॥ प्रज्ञाद उवाच ॥ स्वस्त्यः शृङ्गो हृद्दुर्दानो निर्भिधित्योऽनसूयकः । मुवाक् प्रणतो मेधावो प्राज्ञश्चरसि वाञ्छवत् ।
 नैव प्रार्थयसे स्वाभं नालाभेननुबोचसि । नित्यतृप्त इव मद्भ्रातृ किञ्चिदवमन्यसे ।
 स्नातवा द्वियमाणासु प्रजासु विमना इव । धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लज्जसे ।
 गानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे । इन्द्रिषार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि वाञ्छवत् ।
 का नु प्रज्ञा मुतं वा किं वृत्तिर्या का नु ते मुने । विप्रमाचल मे ब्रह्मन् ज्ञेयो यदिह मन्यसे । ॥१८॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अनुयुक्तः स मेधावो लोकधर्मविधानवित् । उवाच ब्रह्मण्या वाचा प्रज्ञादमनपार्थवा ।
 पश्य प्रज्ञाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः । प्राञ्च दृष्टिं विनाशश्च न प्रपद्ये न च वदये ।
 स्वभावादेव संदृश्य वर्तमानाः प्रवृत्तयः । स्वभावविरताः सर्व्याः परितुष्ये न केनचित् ।
 पश्य प्रज्ञाद संयोगान् विप्रयोगपराधवान् । सद्यं यं विनाशान्ताञ्च कश्चिदिदधे मनः ।
 अन्तवन्ति च भूतानि गुह्ययुक्तानि पश्यतः । उत्पत्तिनिधनश्च किं कार्यमवशिष्यते । ॥१९॥
 जलजानामपि ज्ञानं पर्यायेषोपलक्षये । मरुतामपि काथानां सूक्ष्माणाञ्च महादधौ ।
 जङ्गमस्त्रावराणाञ्च भूतानामसुराधिप । पार्थिवानामपि व्याक्तं सृष्टुं पश्यामि सर्व्वतः ।
 अन्तरिक्षचराणाञ्च दानवोत्तमपक्षिणां । उत्तिष्ठते यथाकाशं सृष्टुं सर्व्ववतानपि ।
 दिविसंहरमाणाञ्च ब्रह्मानि च महानि च । ज्योतीर्यपि यथाकाशं पतन्मानानि लक्षये ।
 इति भूतानि सन्पश्यन्ननुवक्तानि मन्युना । सर्व्वयामान्यो विद्वान् कृतकृत्यः सुखं लभे । ॥२०॥
 मुमहान्तमपि पाशं यस्ये सन्मं यदृच्छया । त्रये पुनरभुजानो दिवसानि वदन्त्यपि ।
 आश्रयन्त्यपि मामसं पुनर्व्व्यगुणं वज्र । पुनरस्य पुनस्त्रोकं पुनर्नैवोपपद्यते ।
 कथं कदाचित्खादामि पिष्टाकमपि च पशे । भक्षये जालिमांसानि भक्ष्यांषोषावचान् पुनः ।
 त्रये कदाचित् पर्य्यङ्गे भूमावपि पुनः त्रये । प्रासादे वाऽपि मे त्रया कदाचिदुत्पद्यते ।
 धारयामि च चोराणि प्राणसौभागिमानि च । महादौषि च वाचांसि धारयाम्यहमेकदा । ॥२१॥
 न सञ्जिपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षे न चायेनमनुमन्ये सुदुर्लभं ।
 अचक्षितमतिरप्युतः स्वधर्मात् परिमितवर्ष्वरयः परावरजः । विगतमयकमायलोभमेवो अतमिदमाजगरं शृचिचरामि ।
 अनियतफलमध्यमेव्यपेयं विधिपरिहानविभक्तदेवकाशं । इदमनुमन्येवितं कर्त्तव्यमैतमिदमाजगरं शृचिचरामि ।
 इदमिदमिति तृष्णयाऽभिभूतं जनमनवाप्तधर्मं विवीदमानं । निपुणमनुनिबन्ध तत्त्वबुद्ध्या अतमिदमाजगरं शृचि
 चरामि । ॥२२॥

वज्रविधमनुदुःखं चार्थहेतोः कृपणमिहायं मनार्थमाश्रयन् । उपव्रमन् चिरात्प्रवान् प्रशान्तो ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
सुखमसुखमलाभमर्थलाभं रतिमरतिं मरणञ्च जीवितञ्च । विधिनियतमवेक्ष्य तत्प्रेतोऽहं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

अपगतभयरागमोहदोषो धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः । उपगतफलभोगिनो निव्रतश्च ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
अनियतव्रतनाशनः प्रकृत्या दमनियमव्रतशौचसत्ययुक्तः । अपगतफलसञ्चयः प्रहृष्टो ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

अपगतमसुखार्थमोहनार्थैरुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंखं । तृप्तिमनियतं मनो नियन्तुं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि । १७८
न हृदयमनुरुध्य वाङ्मनो वा प्रियसुखदुर्लभतामनित्यताञ्च । तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

वज्रकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः कविभिरभिप्रथयद्गिरात्मकीर्तिं । इदमिदमिति तत्र तत्र तत्तत्स्वपरमैर्गहनं प्रत
र्कयद्भिः ।

तदहमनुनिश्चयं विप्रपातं पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्कनुयैः । अनवसितमनन्तदोषपारं नृषु विश्रामि विनोतदोषतृष्णः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अजगरचरितव्रतं महात्मा य इह नरोऽनुचरेद्विनोतरागः । अपगतभयलोभमोहमन्युः स खलु सुखी
विचरेद्विमं विश्वारं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रज्ञादाजगरसंवादे जनाश्रीत्यधिकश्रुतेऽध्यायः ॥ १७९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बान्धवाः कर्म विपत्तिं वा प्रज्ञा चेह पितामह । नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत् पृष्टो वदस्व मे । १८०
॥ भीष्म उवाच ॥ प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः । प्रज्ञा निःश्रेयो लोके प्रज्ञा खर्गोऽमतः सतां ।

प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसङ्क्रये । प्रज्ञादो नमुचिर्भद्रिलस्याः किं विद्यते परं ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥

वैश्यः कसिद्विपुलं काश्यपं संश्रितव्रतं । रथेन पातयामास श्रीमान् दृप्तस्तपस्विनं ।

आर्त्तः स पतितः क्रुद्धस्त्याक्तात्मनमथाब्रवीत् । मरिच्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते । १८१

तथा मुमुर्षुमासीनमकूजन्तमचेतनं । इन्द्रः प्रदालरूपेण बभौ च्युत्समानसं ।

मनुष्येभ्यो निमिञ्छन्ति सर्व्यभूतानि सर्व्यवः । मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व्य एवाभिनन्दति ।

मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रेष्ठियस्यासि काश्यप । सुदुर्लभमवाप्येतन्न दोषात्कर्तुमर्हसि ।

सर्व्ये लाभाः साभिमाना इति सत्या च ते श्रुतिः । सन्तोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे ।

अहो मिद्वार्थता तेषां येषां सन्तोह पाणयः । अतोव स्पृहये तेषां येषां सन्तोह पाणयः । १८२

पाणिभ्यः स्पृहाऽस्माकं यथा तव घनस्य वै । न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।

अपाणित्वादयं ब्रह्मन् कष्टकं नोद्धरामहे । जन्तून्वावचानङ्गे दशतो न कपाम वा ।

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली । उद्धरन्ति क्षमीनङ्गाह्वतो निरुपन्ति च ।

वर्षाहिमातपानाञ्च परिवाणानि कुर्वन्ते । चैलमखं सुखं त्रय्यां निवातञ्चोपभुञ्जते ।

अधिष्ठाय च गौ लोके भुङ्क्षते वाहयन्ति च । उपायैर्भङ्गमिहैव वश्यानात्मनि कुर्वते ।
 ये खल्वभिज्ञाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः । सहन्ते तानि दुःखानि दिव्या त्वं न तथा मुने ।
 दिव्या त्वं न शृगालो वै न कर्मिर्न च मूषिकः । न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोगिनः ।
 एतावताऽपि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप । किं पुनर्थोऽपि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ।
 इमे मां क्षमयोऽदन्ति येषामुद्धरणाय वै । नास्ति शक्तिरपाचित्वात् पञ्चावस्थामिमां मन ।
 अकार्यमिति चेवेवं नात्मानं सन्ध्याम्वहं । नातः पापीयसीं धीनि पतेधमपरामिति ।
 मध्ये वै पापयोगीनां शार्गालीयामहं गतः । पापीयसो बह्वतरा इतोऽन्याः पापयोगिनः ।
 जात्यैवैके सुखितराः सन्ध्याये क्षत्रदुःखिताः । नैकानां सुखमेवैव कश्चित् पश्यामि कश्चित् ।
 मनुष्या ह्याख्यातां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं । राज्यादेवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिभिरतामपि ।
 भवेत्स्वं यद्यपि त्वाक्षो न राजा न च देवतं । देवत्वं प्राप्य चेन्नृत्वं नैव तुल्येस्तथा सति ।
 न त्वसिः प्रियलाभेऽस्ति तृष्णा नाङ्गिः प्रशाम्यति । संप्रज्वलति सा भूयः समिद्धिरिव पावकः ।
 अस्त्वैव त्वयि शोकोऽपि हर्षश्चापि तथा त्वयि । सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवता ।
 परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषांश्चैव कर्मणां । मूलं बुद्धोन्मिषयामं शकुन्तानिव पञ्चरे ।
 न द्वितीयस्य शिरस्येदं विद्यते कश्चित् । न च पापेक्षतीत्यस्य यस्मास्ति न ततो भयं ।
 न खल्वपरसशस्त्र कामः कश्चन जायते । संस्पर्धाद्दर्शनादापि अवसादाऽपि जायते ।
 न त्वं स्मरसि वाह्या लज्जाकानाञ्च पशिष्यां । ताभ्याश्चाभ्यधिको भव्यो न कश्चिद्विद्यते कश्चित् ।
 यानि चान्यानि भूतेषु भव्यजातानि काश्यप । जेषामभुक्तपूर्वमेव तेषामस्मृतिरेव च ।
 अप्राशनमसंस्पृशमसन्दर्शनमेव च । पुरुषश्चैव निषमो मन्ये श्रेयो न संशयः ।
 पाणिमनो बलवन्तो धनवन्तो न संशयः । मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ।
 बध्नन्त्यपरिक्षेत्रैः क्षिप्र्यन्ते च पुनः पुनः । ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ।
 अपरे बाहुबलिनः क्षत्रविद्या मनस्विनः । जुगुप्सितां सुकृपणां पापवृत्तिमुपासते ।
 उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामयुपसेवितुं । स्वकर्मेणा तु निघतं भवितव्यन्तु तत्तथा ।
 न पुच्छन्ते न चापह्नाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छन्ति । तथा तुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीं ।
 दृष्ट्वा कुणोन् पचहताम् मनुष्यानामयाविनः । सुखं पूर्णं स्वया योन्या लब्धलाभोऽपि कश्यप ।
 यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्का निरामयः । अङ्गानि च समपाणि न च लोकेषु धिक्कृतः ।
 न केनचित् प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा । धर्मायोऽन्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ।
 यदि ब्रह्मज्ञ प्रदोष्येतच्छ्रद्धासि च मे वचः । वेदेऽतस्त्वैव धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ।
 स्वाध्यायमग्निंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय । सत्यं दमश्च दानश्च स्याद्विष्टा मा च केनचित् ।
 येकेचन स्वाध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनं । कथने वाऽनुब्रवीत्युर्ध्वायेयुर्वाऽप्यशोभनं ।
 दहन्तस्ते विहाराय सुखं महद्वाप्नुयुः । उत जाताः मुनयश्चे मुतिष्यौ समुद्रमर्जजाः ।

६०९

६१०

६११

६१२

६१३

६१४

यश्च दानप्रजेहायां यतनो शक्तिपूर्वकः । न च मेत्यासुरेभ्यो दुःखिण्यो दुर्बुद्धोऽर्जुनः ।
 सप्ततन्त्रासुरो धीर्नि यश्च प्रसववर्जिताः । अहमासं पण्डितको हेतुको वेदविन्दकः ।
 आत्मीयिको नैर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाः । हेतुवादान् प्रवदिता वक्ता संसृज्य हेतुमत् ।
 आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मवाक्येषु वै द्विजान् । नास्तिकः सर्व्वब्रह्मी च मूर्खः पण्डितमानिकः ।
 तत्त्वेषु फलनिर्दिष्टिः श्रद्धान्तरं मम द्विज । अपि जातु तथा तस्माद्दोराचग्रतैररि ।
 यदर्थं मानुषो धीर्नि श्रद्धान्तः प्राप्नुयां पुनः । यन्मुदृष्ट्या प्रमत्तस्य यश्च दानतपोरतः ।
 भेषजाता भेषेयं वै वर्ज्यवर्ज्यधिता तथा । ततः च मुनिवत्याश्च काश्यपस्तनुवाच च ।
 अक्षो वतासि कुत्रलो बुद्धिर्मांसेति विस्मितः । समवेक्ष्य तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।
 ददर्श चैनं देवानाम्देवमिन्द्रं प्रचीपति । ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनं ।
 अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविशेन्न स्वमास्थं ।

१०११

१०१०

इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रद्धान्तकाश्यपसंवादे अत्रीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तत्तत्तत्तं तथैव च । गुरुणा वाऽपि श्रद्धान्ता तन्मे ब्रूषि पितामह ।

१०१२

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनाऽनर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । स्वकर्मफलं कृत्वा कष्टं शोके विधीयते ।
 दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयं । स्मृतेभ्यः प्रमृतं धानि ददिरक्षतः पापकारिणः ।
 उत्सवादुत्सवं धानि स्वर्गात् स्वर्गं सुखास्तुखं । अहधानाश्च दानाश्च धनाख्याः श्रुमकारिणः ।
 ब्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च । हस्तावापिन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं ।
 प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः । सेव्यमात्मवतां मार्गमाश्रिता हस्तदक्षिणं ।
 पुलाका इव धान्येषु पुनिका इव पक्षिषु । तद्विधोऽसौ मनुष्याणां येषां धर्मो न कारणं ।
 सुशीघ्रमभिधावन्तं विधानमनुधावति । श्रेते सद्यः प्रयानेन येन येन यथा कृतं ।
 उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति । करोति कुर्वन्तः कर्ष्यं श्रयिवागुविधीयते ।
 येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्ष्यं समीक्षितं । तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ।
 स्वकर्मफलनिषेपं विधानपरिरक्षितं । भूतपाममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ।
 अचोद्यमानानि यथा पुण्याणि च फलानि च । स्वं कालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्ष्यपुराकृतं ।
 संमानश्चावमानश्च सामासाभौ ज्योदधौ । प्रवृत्तानि निवर्त्तन्ते विधानानि पुनः पुनः ।
 आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भव्यामुपादाय भुज्यते पौण्ड्रदेहिकं ।
 बालो युवा च दृष्टुश्च यत्करोति श्रुभाश्रुभं । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते ।
 यथा धेनुसहस्रेषु वस्त्रो विन्दति मातरं । तथा पूर्व्वकृतं कर्ष्यं कर्त्तारमनुगच्छति ।
 समुद्रमपतो वस्त्रं पश्चाच्छुद्धति कर्ष्यणा । उपवाचैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमननकं ।
 दीर्घकालेन तपसा मेवितेन तपोक्तेन । धर्मनिर्द्धूतपापानां संपद्यन्ते मनोरथाः ।
 अकुमानाभिवाकात्रे मत्स्यममिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ।

१०१०

१०१५

१०१०

अलमन्यैरुपासकैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः । पेक्षलं चानुरूपं कर्तव्यं हितमात्मनः ।

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत् स्थावरजङ्गमं । प्रसये च कमथ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह । १०१

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः । सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्षाविभक्तयः । शैवाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीवः क वा गच्छन्ति ये मृताः । अस्मास्मोकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अचाप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । सृगुणाऽभिहितं ब्राह्मे भरदाजाय पृच्छते ।

कौलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महाजघं । भृगुं महर्षिभाषीनं भरदाजोऽन्वपृच्छत । १००

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः । सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्षाविभक्तयः । शैवाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीवः क वा गच्छन्ति ये मृताः । परलोकमिमञ्चापि सर्वं शंसितुमर्हसि ।

एवं स भगवान् पृष्टो भरदाजेन संश्रयं । ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसद्भासः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ।

॥ भृगु उवाच ॥ मानसो नाम यः पूर्वो विभ्रुतो वै महर्षिभिः । अनादिनिधनो देवस्तथाऽभेषोऽजरामरः । १०५

अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षयोऽव्ययः । यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च क्षियन्ति च ।

सोऽसृजत् प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः । महान् सर्वव्याहकारं स चापि भगवानयम् ।

आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः । आकाशादभवद्वारि वलिलादग्निमावृतौ ।

अग्निमावृतसंयोगात्ततः समभवत्तदी । ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयम्भुवा ।

तस्मात् पद्मास्यमभवद्ब्रह्मा वेदमथो निधिः । अहङ्कार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् । १०८

ब्रह्मा वै स महातेजा यत्नते पञ्चधातवः । शैलास्तथाऽखिधंश्चासु मेदोमांसश्च मेदिनी ।

समुद्रास्तस्य दधिरमाकाशमुदरं तथा । पवनश्चैव निश्वासस्तेजोऽग्निर्निष्काशः शिरः ।

अग्नीषोमौ तु चन्द्राकौ नखमे तस्य विभ्रुते । नभसोऽङ्गैः शिरस्तस्य चितिः पादौ भुजा दिशः ।

दुर्मिञ्चेथो ह्यचिन्त्यात्मा सिद्धैरपि न संश्रयः । स एव भगवान् विष्णुरनन्त इति विभ्रुतः ।

सर्वभूतात्मभूतस्त्वो दुर्मिञ्चेथोऽस्ततात्मभिः । अहङ्कारस्य यः सृष्टा सर्वभूतभवाय वै । १०९

यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं वदित्वा तथा ।

॥ भरदाज उवाच ॥ गगनस्य दिशश्चैव भूतलस्थानिस्तस्य वा । कान्यत्र परिमाणानि संश्रयं क्षिप्ति तत्ततः ।

॥ भृगु उवाच ॥ अनन्तमेतदाकाशं सिद्धदेवतशेषितं । रस्यं नानाप्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ।

ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः । तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्कराभाऽग्निरवश्च ।

तेऽचाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः । दुर्गमत्वाहनमत्वादिति मे विद्धि मानव । १०८

उपरिष्ठोपरिष्ठान्तु प्रज्वलद्भिः स्वयम्भूभिः । निवृद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ।

पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः क्षुतं । तमसोऽन्ते जलं प्राञ्जल्यलस्थानोऽग्निरिव च ।

रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पञ्चगाधियाः । तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलं ।
 एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च । अग्निमाहृततोयं धो दुर्ज्ञेयं देवतैरपि ।
 अग्निमाहृततोयानां वर्षाः क्षितितलस्य च । आकाशादपि गृह्यन्ते भिद्यन्ते तत्पदार्थनात् ।
 पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च । त्रैलोक्यसागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।
 अद्भुत्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् । सिङ्गानां देवतानाञ्च यदा परिमिता गतिः ।
 तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विभुतं । नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ।
 यदा तु दिव्यं यद्रूपं दृष्टेते वर्द्धते पुनः । कोऽन्यस्तद्देदितुं शक्यो योऽपि स्थानद्विधोऽपरः ।
 ततः पुष्करतः स्रष्टः सर्वतो मूर्तिमान् प्रभुः । ब्रह्मा धर्ममयः पूर्णः प्रजापतिरनुत्तमः ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करं । ब्रह्माणं पूर्णजसाह भवान् सन्देह एव मे ।
 ॥ भृगुर्वाच ॥ मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मलं समुपागता । तस्यासन्निधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ।
 कर्णिकां तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः । तस्य मध्ये स्थिता लोकाश्च सृजते जगतः प्रभुः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे त्र्यम्बोक्त्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ प्रजाविमर्गं विविधं कथं विवक्ष्यते प्रभुः । मेरुमध्ये स्थिता ब्रह्मा तद्गृहं दिजसत्तम ।
 ॥ भृगुर्वाच ॥ प्रजाविमर्गं विविधं मानसो मनसाऽसृजत् । संरक्षणार्थं भूतानां स्रष्टुं प्रथमतो जलं ।
 यः प्राणः सर्वभूतानां वर्द्धन्ते येन च प्रजाः । परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमाहृतं ।
 पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तस्य येऽपरे । सर्वान्तराहणं श्रेयमापस्तस्यिहरे यतः ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ कथं सलिलमुत्पन्नं कथं सैवाग्निमाहृतौ । कथं वा मेदिनी स्रष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ।
 ॥ भृगुर्वाच ॥ ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन् ब्रह्मर्षीणां समागमे । लोकसम्भवसन्देहः समुत्पन्नो महात्मनां ।
 तेऽतिष्ठन् ध्यानमालम्ब्य मौनमाख्याय निश्चलाः । त्याक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं हिजाः ।
 तेषां ब्रह्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् । दिव्या सरस्वती तत्र सम्भूव नभस्तलात् ।
 पुरा स्तिमितमाकाशमनन्तमक्षोपमं । नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव स्वप्नभौ ।
 ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः । तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ।
 यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लप्यते । तच्चाम्बसा पूर्णमाणं स शब्दं कुरुतेऽनिलः ।
 यथा सलिलसंसृष्टे नभसोऽन्ते निरन्तरं । भिन्नाऽर्णवतस्तं वायुः समुत्पतति घोषवान् ।
 स एव चरते वायुरर्णवोत्पीडसम्भवः । आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ।
 तस्मिन् वाय्वम्बुसङ्घर्षे दीप्ततेजा महाबलः । प्रादुरभूदूर्ध्वशिखः कृत्वा निलिमिरं नभः ।
 अग्निः पवनमेषुक्तः खं समाक्षिपते जलं । सोऽग्निर्माहृतसंयोगाद्गन्तव्यमुपपद्यते ।
 तस्याकाशं निपततः स्रष्टस्तिष्ठति योऽपरः । स सङ्घातत्वमापन्नो भूमितमनुगच्छति ।
 रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा । भूमिर्धौ निरिह श्रेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे त्र्यम्बोक्त्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ य इते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत् पुरा । आदृता घैरिमे लोका महाभूताभिर्बन्धिताः ।

यदाऽसृजत् सहस्राणि भूतानां स महामतिः । पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ।

॥ भृगु उवाच ॥ अमितानां महाब्रह्मे यानि भूतानि सन्धवं । तत्सोषां महाभूतब्रह्मेऽयमुपपद्यते ।

चेष्टा वायुः खमाकाशमुष्माऽग्निः सलिलं द्रवः । पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकं ।

इत्येते पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमं । ओचं ब्राह्मं रसः स्रग्भौ दृष्टिश्चेन्द्रियसंश्लिष्टाः ।

६०७

॥ भरद्वाज उवाच ॥ पञ्चभिर्पदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः । स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।

अनुगणामचेष्टानां घनानाञ्चैव तत्त्वतः । दृष्टाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः । न च स्रग्भौ विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ।

अद्रवत्वादग्नित्वाद्भूमित्वादवायुतः । आकाशस्याप्रमेयत्वादृष्टाणां नास्ति भौतिकं ।

॥ भृगु उवाच ॥ घनानामपि दृष्टाणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुण्यफलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते ।

६०८

उन्नतो ज्ञायते पर्णं तक् फलं पुण्यमेव च । ज्ञायते शीर्यते चापि स्रग्भौतेनात्र विद्यते ।

वाय्वग्न्यग्निनिर्घोषैः फलं पुण्यं विशीर्यते । ओचेष शृण्वते ब्रह्मलक्षाच्छृण्वन्ति पादपाः ।

वली वेष्टयते दृढं सर्वतश्चैव गच्छति । न ह्यदृष्टेः मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ।

पृष्ठापुष्पैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि । शरीराः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिह्वन्ति पादपाः ।

पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनाश्चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ।

६०९

वक्रणोत्पलनालेन यथोर्द्ध्वं जलमाददेत् । तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिवति पादपः ।

सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच्छिन्नश्च च विरोहणात् । जीवं पश्यामि दृष्टाणामप्येतन्नं न विद्यते ।

तेन तज्जलमादत्तं जरथत्यग्निमादतौ । आहारपरिणामाच्च खेदो दृष्टिश्च जायते ।

जङ्गमानाश्च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः । प्रत्येकजः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ।

तक् च मांसं तथाऽस्थीनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चमं । इत्येतदिह संघातं शरीरे पृथिवीमयं ।

६१०

तेजो ह्यग्निस्तथा क्रोधश्चक्षुस्त्वा तथैव च । अग्निर्जरयते यच्च पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ।

ओचं ब्राह्मं तथाश्चक्षु इदं कोष्ठमेव च । आकाशात् प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ।

क्षेप्ता पिप्तमथ खेदो वसा शोणितमेव च । इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ।

प्राणात् प्रणोयते प्राणी व्यानाद्वायुश्च ते तथा । गच्छत्यपानोऽधश्चैव समानो हृदयस्थितः ।

उदानादुच्छसिति च प्रतिभेदाच्च भावते । इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनं ।

६११

भूमेर्गन्धगुणान्नेति रसश्चाद्भ्यः शरीरवान् । ज्योतिषा चक्षुषा रूपं स्रग्भौ वेत्ति च वायुना ।

गन्धः स्रग्भौ रसो रूपं ब्रह्मश्चात्र गुणाः स्मृताः । तस्य गन्धश्च वक्ष्यामि विस्तारमभिहितान् गुणान् ।

इष्टस्यानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च । निर्द्वारो संवृतः खिगेवा रूपो विषद एव वा ।

एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तारः । ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भौ स्रग्भौ वेत्ति च वायुना ।

ब्रह्मः स्रग्भौ रूपञ्च रसश्चापि गुणाः स्मृताः । रसज्ञानन्तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।

६१२

रसो बज्रविधः प्रोक्तः शिविभिः प्रथितात्मभिः । मधुरो लवणस्निग्धः कषायोऽप्यः कटुस्तथा ।
 एष बह्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
 ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपश्च बज्रधा स्मृतं । ब्रह्मो दीर्घस्तथा स्थूलसूक्ष्मरसोऽनुवृत्तवान् ।
 शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा । कठिनश्चिक्कणः स्रक्कणः पिच्छिलो मृदुदारुणः ।
 एवं षोडशविस्तारो ज्योतीरूपगणः स्मृतः । वायव्यस्य गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बज्रधा स्मृतः । १८५
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विषद एव च । तथा खरो मृदुः रुधो लघुर्गुह्यरोऽपि च ।
 शब्दस्यैव च विज्ञेयो दिगुणो वायुरित्युत । एवमेकादशविधो वायव्यो गुण उच्यते ।
 तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतं । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकं ।
 षड्जं चषभगात्वारो मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ।
 एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु । १८६
 मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयिज्ञोरथस्य च । यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
 एतेषामेव सर्वेषां विषये भंप्रकीर्तितः । एवं बज्रविधाकारः शब्द आकाशसम्भवः ।
 आकाशजं शब्दमाज्जरभिर्वायुगुणैः सह । अथाहृतैश्चतयतेन वेत्ति विषमस्थितैः ।
 आप्यायन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः । आपोऽग्निर्मातृरुतस्यैव नित्यं जायति देहिषु ।
 मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः । १८७
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरदाजसंवादे चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शरीराग्निः कथं प्रभो । अवकाशविशेषेण कथं वर्त्तयतेऽनिलः ।
 ॥ भृगुर्वाच ॥ वायोर्गतिमहं ब्रह्मन् कथयिष्यामि तेऽनघ । प्राणिनामनिला देहान् यथा वेष्टयते बली ।
 श्रितो मूर्ध्नि नमस्मिन् शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्ध्नि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ।
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः । मनोबुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयस्य सः ।
 एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिचाख्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः । १८९
 वक्षिमूलं गुदश्चैव पावकं समुपाश्रितः । वह्न्यून् पुरीषश्चाप्यमानः परिवर्त्तते ।
 प्रयत्ने कर्षाणि बले य एकस्त्रिषु वर्त्तते । उदान इति तं प्राञ्जरात्माविदुषो जनाः ।
 सन्निध्वपि च सर्वेषु सन्निविष्टस्तथाऽनिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ।
 धातुश्चस्मिन् विततः समानेन समीरितः । रसान् धातुंश्च दोषांश्च वर्त्तयन्नवतिष्ठते ।
 अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणपानसमाहितः । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः । १९०
 आद्यं हि पायुपर्यन्तमन्ते स्यादुदभञ्जितं । स्तोतांश्चस्मात् प्रजायन्ते सर्वस्तेऽन्तांसि देहिनां ।
 प्राणानां सन्निपाताश्च सन्निपातः प्रजायते । उन्ना चाग्निरिति ज्ञेयोऽथोऽन्नं पचति देहिनां ।
 अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्थिपति पावकं ।

पञ्चाशत्यस्वधो नाभ्यामूर्जमामाश्रयः स्मितः । नाभिमये शरीरस्य सर्वं प्राणाय संस्थिताः ।
 प्रस्थिता इदयात्सर्वं तिर्यग्ूर्जमधस्तादा । बह्वन्तराश्रयाश्चो द्रव प्राणप्रचोदिताः । १८५-
 एष मर्गाऽयं योगानां येन गच्छन्ति तत्पदं । जितकृमा समा धीरा मूर्जान्यात्मनमादधन् ।
 एवं सर्वेषु विहितः प्राणायानेषु देहिना । तस्मिन् समिधते नित्यमग्निः स्वास्वामिवाहितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे पञ्चाशोऽधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदि प्राणयते वायुर्वायुरेष विचेष्टते । असित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ।
 यदुपभाव आग्नेयो वज्रिना पच्यते यदि । अग्निर्जरयते चैतत्तस्माज्जीवो निरर्थकः ।
 जन्तोः प्रमोद्यमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते । वायुरेव जहात्येनमुपभावस्य नश्यति । १८६-
 यदि वायुमयो जीवः संक्षेपो यदि वा पुनः । वायुमण्डलवद्भ्रष्टो गच्छेत् सह मरुद्भूयैः ।
 संक्षेपो यदि वातेन यदि तस्मात् प्रणश्यति । महार्णवविमुक्तत्वादन्यत् सलिलभाजनं ।
 कूपे वा सलिलं दद्यात् प्रदीपं वा ज्जलाशने । क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत् यथा नश्यत्यसौ तथा ।
 पञ्चधारणके हस्मिन् शरीरे जीवितं कुतः । तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णां नास्ति संशयः ।
 नश्यन्त्यापो ह्यनाहारादायुश्छासनिघहात् । नश्यते कोष्ठभेदात् खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् । १८७-
 व्याधिवर्णपरिक्षेपैर्बेदिनी चैव शीर्यते । पीडितेऽन्यतरे श्लेषां सङ्गातो याति पञ्चधा ।
 तस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति । किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति च ।
 एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति । ये दत्त्वा सिध्यते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ।
 गौश्च प्रतिगृहीता च दाता चैव समं यदा । इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ।
 बिहगैरुपयुक्तस्य शैलायात् पतितस्य वा । अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः सञ्जीवनं पुनः । १८८-
 ह्रिन्नस्य यदि दृक्स्थ न मूलं प्रतिरोहति । वीजान्यस्य प्ररौहणे मृतः क पुनरेव्यति ।
 वीजमात्रं पुरा खट्वं यदेतत्परिवर्तते । मृता मृताः प्रणश्यन्ति वीजादीजं प्रवर्तते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे षडशोऽधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
 ॥ भृगुरुवाच ॥ न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य दन्तस्य च कृतस्य च । याति देहान्तरं प्राणी शरीरान्नु विधीर्यते ।
 न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति । समिधामिव दग्धानां यथाग्निर्दृश्यते तथा ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ अग्रेर्व्या तथा तस्य यदि भागो न विद्यते । इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते । १८९-
 नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिम्बनं । गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न विद्यते ।
 ॥ भृगुरुवाच ॥ समिधामुपयोगान्ते यथाऽग्निर्नोपलभ्यते । आकाशानुगतत्वाद्भिर्दुर्गोष्ठा हि निराश्रयः ।
 तथा शरीरमन्ध्याने जीवो आकाशवत् स्थितः । न गच्छते सुखस्वात्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ।
 प्राणान् धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यतां । वायुसन्धारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छासनिघहात् ।
 तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ ततो देहमचेतनं । पतितं याति भूमिलमद्यनं तस्य हि कितिः । १९०-

जन्मानां हि सर्वेषां क्षावरानां तथैव च । आकाश पवनोऽग्नेरिति त्रैलोक्यमनुस्यूतम् ।
 तेषां चक्षुराशमेकत्वात् इव भूमौ प्रतिष्ठितं । यत्र खं तत्र पवनश्चापिर्मम त्रयस्ततः ।
 अमूर्तयसो विज्ञेया मूर्तिमन्तः शरीरिणां ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ यद्यग्निमात्मनो भूमिः समापद्य शरीरिणु । जीवः किञ्चिदप्यस्योपेतदाप्यस्य मेऽनसु ।
 पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानचेतने । शरीरे प्राणिनां जीवं त्रेणुमिच्छन्ति यदहम् ।
 मांसप्रेषितयुक्ताते भेदः स्यादस्मिन्नस्यैव । मिथ्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपपन्नभूते ।
 यद्यजीवं शरीरान्नु पञ्चभूतसमन्वितं । शरीरे मानसं दुःखं कक्षां वेदयते यत्नम् ।
 शृणोति कथितं जीवः कर्षाणां न शृणोति तत् । मर्त्ये मर्त्यसि त्वये मन्त्राणां नो निरर्थकः ।
 सर्वं पश्यति यदृश्यं मनोधुक्तेन चक्षुषा । मनसि व्याकुलो चक्षुः प्रपश्यति न पश्यति ।
 न पश्यति न चाप्नोति न शृणोति न भावते । न च स्वर्गस्य वेत्ति निद्रावन्नमतः पुनः ।
 हसति कुथते कोऽप्यत्रोत्सुक्यदिनते च कः । दृश्यति ध्यायति देहि श्वश्रुमीरयते च कः ।
 ॥ भृगु उवाच ॥ न पञ्चसाधारणमप्य किञ्चिच्छरीरमेको बहतेऽन्तरात्मा । स वेत्ति यन्मांसं रसान् सुतीक्ष्णं स्पर्शश्च
 रूपश्च गुणश्च येऽन्ये ।
 पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी स सर्वगाचानुगतोऽन्तरात्मा । स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तद्विप्रयोगान् न वेत्ति देहः ।
 यदा न रूपं न स्पर्शं नोन्नमवस्य पावके । तदा ज्ञाने शरीराग्नौ देहत्यागेन नश्यति ।
 आपोमयमिदं सर्वमप्यो मूर्तिः शरीरिणां । तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोकज्ञात् ।
 आत्मा चेतश्च इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः । तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मैत्युदाहृतः ।
 आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकं । तस्मिन् यः संश्रितो देहे ज्वलितुरिव पुष्करे ।
 चेतश्च तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकं । तिमो रजस्रं सत्वञ्च विद्धि जीवगुणानिमान् ।
 सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् । अतः परं चेतविदो वदन्ति प्रावर्त्तयन्तो भुवनानि सप्त ।
 न जीवनाग्नौऽस्ति हि देहभेदे मिथ्येतदाऽऽर्जुन इत्यनुद्धाः । जीवस्य देहान्तरितः प्रयाति दशाहूता तस्य शरीरभेदः ।
 एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः । दृश्यते तस्यैवा बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ।
 तं पूर्व्यापररन्नेषु युञ्जानः सततं बुधः । सप्ताहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
 चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्ष्यं शूभाशुभं । प्रसन्नात्मात्मनि खित्वा सुखमानन्दमश्रुते ।
 मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते । सृष्टिः प्रजापतेरेवा भूताध्यात्मविनिश्चये ।
 इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे सप्ताश्वोत्थधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥
 ॥ भृगु उवाच ॥ अष्टजन्माद्यापानेवं पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन् । आत्मतेजोऽभिनर्तयान् भास्कराग्निममप्रभान् ।
 ततः सत्यश्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च शश्वतं । आचारश्चैव शौचश्च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ।
 देवदानवगन्धर्वा दैत्यासुरमहारगाः । यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसप्तमः । ये चान्ये भूतसंघानां वर्षासांश्चापि निर्धमे ।

ब्राह्मणानां क्षितो वर्षः क्षत्रियाणाञ्च लोहितः । वैश्यानां पीतको वर्षः शूद्राणामक्षितस्तथा ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ चातुर्वर्ष्यस्य वर्षेन यदि वर्षो विभज्यते । सर्वेषां क्षत्रु वर्षाणां दृश्यते वर्षसङ्करः । १८१
 कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा अमः । सर्वेषां न प्रभवति कस्मादर्थो विभज्यते ।
 स्नेहमूत्रपुरीषाणि क्षेप्त्वा पित्रं संशोषितं । तनुः क्षरति सर्वेषां कस्मादर्थो विभज्यते ।
 जङ्गमानामसंख्ययाः स्त्रावराणाञ्च जातयः । तेषां विविधवर्षाणां कुतो वर्षविनिश्चयः ।
 ॥ भृगुर्वाच ॥ न विभेदोऽस्ति वर्षाणां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्राह्मणा पूर्णसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतं ।
 कामभोगप्रियास्त्रीकृत्वाः क्रोधानाः प्रियसाहवाः । त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः । १८२
 गोम्यो दृष्टिं समाख्याय पीताः क्षत्र्युपजीविनः । स्वधर्माक्षानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ।
 हिंसाऽनृतप्रिया क्षुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः । क्षत्र्याः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ।
 इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः । धर्मो यश्चक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिविध्यते ।
 इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती । विहिता ब्राह्मणा पूर्णं लोभात्त्वज्ञानताङ्गताः ।
 ब्राह्मणा ब्रह्मतन्त्रस्यास्तपसेषां न गच्छति । ब्रह्म धारयतां नित्यं ब्रतानि नित्यमास्तथा । १८३
 ब्रह्मैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तेऽद्विजाः । तेषां बहुविधास्त्रयान्सात्र तत्र हि जातयः ।
 पिशाचा राक्षसाः प्रेता विविधा स्त्रेऽज्जातयः । प्रमदज्ञानविज्ञानाः स्त्रेऽन्दाचारधेहिताः ।
 प्रजाब्राह्मणभंस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः । ऋषिभिः स्त्रेण तपसा सृज्यन्ते चः परे परैः ।
 आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाऽऽश्वाऽव्यथा । सा सृष्टिर्मानवी नाम धर्मतन्त्रपराधया ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे अष्टाश्रीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम । वैश्यः शूद्रश्च विप्रश्च तद्बुद्धि वदताम्बर । १८४
 ॥ भृगुर्वाच ॥ जातकर्मादिभिर्धेयु संस्कारैः संस्कृतः शूद्रश्च । वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्त्रवक्षितः ।
 शौचाचारश्चित्तः सम्यग्निष्ठासाधु गुहप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ।
 सत्यं दानमद्याद्रेह आनृशंसं चपा घृणा । तपस्य दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ।
 चक्षुर्जं सेवते कर्म वेदाध्ययनसङ्गतः । दानादानरतिर्धेयु स वै क्षत्रिय उच्यते ।
 विश्रत्याशु पशुभ्यश्च कृत्वादानरतिः शूद्रश्च । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः । १८५
 सर्वभक्ष्यरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशूद्रश्च । त्यक्तवेदस्त्रनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ।
 शूद्रे चैतद्भवेन्नृत्वं द्विजे तच्च न विद्यते । स वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च ।
 सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिपद्यः । एतत् पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्मसंघमः ।
 बाह्यैः सर्व्यात्मना तौ हि त्रियोच्चातार्थमुत्थितौ । नित्यं क्रोधात् मिथं रजेत् तपो रसेच मत्सरात् ।
 विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानम् प्रमादतः । यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धना द्विजः । १८६
 त्यागे यस्य उत सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् । अहिंसः सर्वभूतानां भैरायणमतस्करेत् ।
 परिग्रहान्परित्यज्य भवेदुद्ध्या जितेन्द्रियः । अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयं ।

तपोनित्येन दामेन मुनिना संयततत्पना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ।

इन्द्रियैर्मृशते यद्यन्तर्निद्राकमिति स्थितिः । अथकमिति विशेषं लिङ्गयाहमतीन्द्रियं ।

अविश्रम्भेण गन्तव्यं विश्रम्भे धारयेन्नमः । मनः प्राणे निष्ठश्चीयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।

१८१५

निर्वेदादेव निष्पाणं न च किञ्चिद्विचिन्तयेत् । सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदेनाधिगच्छति ।

शौचेन सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः । सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्विजातिषु लक्षणं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे जननवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भृगुस्त्वाच ॥ सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विद्वज्जते प्रजाः । सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

अनृतं तमसो रूपं तमसा गीयते ब्रह्म । तमोपस्था न पश्यन्ति प्रकाशं तमसा वृताः ।

स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च । सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ।

१८१०

तत्राथैवंविधा लोके वृत्तिः सत्यानृतं भवेत् । धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखमपि ।

तत्र यत् सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तुखमिति । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तन्मो यन्तमस्तदुःखमिति ।

अत्रोच्यते । शरीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः । लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुञ्चन्ति विषयान् ।

तत्र दुःखविमोचार्थं प्रयतेत विषयान् । सुखं ह्यनित्यं भूतानामिह लोके परच च ।

राज्यप्रसादस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते । तथा तमोऽभिभूतानां भूतानां नश्यते सुखं ।

१८१५

तत् खलु दिविधं सुखमुच्यते शरीरं मानसम् । इह खल्वमुत्सृज्य लोके वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते न ह्यतः

परं चिद्वर्गफलं विप्रिष्टतरमस्ति स एव काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थगुणारम्भसद्वैतुरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थं आरम्भः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतद्भगवताऽभिहितं सुखानां परमा स्थितिरिति न तदुपगृह्यन्तो न शेषामृषीणां महति स्थितानामप्राप्य एष काम्यो गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति च तपसि श्रूयते त्रिलोककङ्कशा प्रभुरेकाकी तिष्ठति ब्रह्मचारी न कामसुखेवात्मानमवदधाति । अपि च भगवान् विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्त्तमानमनङ्गत्वेन श्रममनयत् तस्माच्छ्रूयो न तु महात्मभिरयं प्रतिप्रगृहीतो न तेष तावद्विशिष्टो गुणविशेष इति नैतद्भगवता प्रत्येति भगवता नूनं सुखास्त परमस्तीति लोकप्रवादो हि दिविधः फलोदयः सुकृतात् सुखमवाप्यते दुष्कृतादुःखमिति ।

॥ भृगुस्त्वाच ॥ अत्रोच्यते । अनृतास्खलु तमः प्रादुर्भूतं ततस्तमोपस्था अधर्ममेवानुवर्त्तन्ते न धर्मं क्रोधलोभाभिर्हिंसाऽनृतादिभिरवच्छेत्ताः न खल्वस्मिन् लोके नामुच सुखमाप्नुवन्ति । विविधव्याधिरुजोपतापैरवकीर्यन्ते । बध्वन्धनपरिक्षेपादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमशतैरुपतापैरुपतप्यन्ते । वर्धावात्युष्णतिशोतकृतैश्च प्रतिभयैः शरीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । बन्धुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ।

यस्त्वैतैः शरीरैर्मानसैर्दुःखैर्न संपृश्यते स सुखं वेद । नैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवति ॥

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिलषया । क्षुत्पिपासा श्रमो नास्ति न जरा न च पापकं ।

१८२०

नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयं । नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत्परमं पदं ।

पृथिवी सर्वभूतानां जनिनी तद्विधाः स्त्रियः । पुमान् प्रजापतिस्तत्र इदं तेजोमयं विदुः ।

इत्येतत्सोक्तमिच्छासं ब्रह्मणा विहितं पुरा । प्रजाः समनुवर्तन्ते सैः सैः कर्मभिरावृताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे नवत्यध्यायः ॥ १८० ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ दानस्य किं फलं प्राकृत्यैव चरितस्य च । तपस्य सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य ज्ञानस्य वा ।

॥ भृगुवाच ॥ ज्ञेयं शान्ते पापं स्वाध्यायैः शान्तिरक्षता । दानेन भोगानित्याज्यपथा स्वर्गमाप्नुयात् । ॥ १८१ ॥

दानमु दिविधं प्राहुः परंपार्यमिहैव च । सज्जो यद्दीयते किञ्चित्तत्परमोपतिष्ठते ।

असज्जो दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते । यादृक् दीयते दानं तादृक् फलमनुते ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ किं कस्य धर्मोचरणं किं वाऽधर्मस्य लक्षणं । धर्मः कतिविधो वाऽपि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भृगुवाच ॥ स्वधर्मोचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः । तेषां स्वर्गफलावाप्तिर्योऽन्यथा च विमुञ्चते ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतच्छास्त्राग्र्यं ब्रह्मविनिर्दिष्टं पुरा । तेषां स्त्रे स्त्रे समाचारास्त्राग्ने वक्तुमिहाहसि । ॥ १८२ ॥

॥ भृगुवाच ॥ पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकाहितमनुतिष्ठता धर्मवैरचरणार्थमाश्रमास्त्रागारोऽभिनिर्दिष्टाः । तत्र गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । सत्यमत्र शौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्मा उभेऽन्ये भास्कराग्निदेवतान्युपस्थाप्य विहाय तन्त्रासक्त्यो गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रिपवणमुपसृज्य ब्रह्मचर्य्यग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिवाभैवादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्दिष्टानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादसम्प्राप्यतत्परः स्यात् ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वंदेमवाप्नुयात् । तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिद्ध्यते चास्य मानसमिति ।

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनु व्याख्यास्यामः । समावृत्तानां सदाचारणां सह धर्मचर्याफलाधिर्णां गृह्याश्रमो विधीयते । धर्मार्थकामावाप्तिर्ज्ञानं चिद्वर्गसाधनमपेक्षागर्हितं, कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मविनिर्दिष्टेन वा अत्रिसारगतेन वा ह्यथक्यनियमाभ्यासदेवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्त्तयेत् । तद्वि सर्वमाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । गुरुकुलनिवासिनः परित्राजका ये चान्ये सङ्कल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भिन्नावलिधंविभागाः प्रवर्तन्ते ।

वानप्रस्थानाञ्च द्रव्योपस्कार इति प्राचक्षः खल्वेते साधवः साधुपथ्यादनाः स्वाध्यायप्रवृत्तिनसीर्याभिगमनदेशदशं नार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनस्ययावाक्प्रदानमुखश्रवणमुखश्रयनाभ्यवहारसत्क्रिया चेति ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नो गृह्यात् प्रतिनिवर्त्तते । स दत्ता दुष्कृतं तस्यै पुण्यमादाय गच्छति । ॥ १८३ ॥

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन चक्षयः अपत्योत्पादने प्रजापतिरिति ।

॥ श्लोकौ चात्र भवतः ॥ वास्तव्यात् सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः । परितापोपचातस्य पादस्य स्वात्र गर्हितं ।

अत्रज्ञानमहद्गारो दम्भश्चैव विगर्हितः । अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्व्याश्रमगतं तपः ।

अपि चात्र मात्याभरणवस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोगनृत्यगीतवादिचम्रुतिमुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोग्यलेहपेयचूषाणामभ्यवहार्थानां विविधानामुपभोगः स्वविहारसन्तोषः कामसुखावाप्तिरिति ।

त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृह्याश्रमे । स सुखान्धनभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ।

उच्छृण्वन्ति ह्येते यः स्वधर्मचरणे रतः । तत्प्रकाशमुत्तारकाः स्वर्गलोकं न दुर्लभः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे एकमवतारधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ भृगुस्त्वाच ॥ वानप्रस्थाः क्षत्र्यधि धर्ममनुचरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रसवस्थानि सुविचिन्त्येवरेण्येषु मृगम
हिमवराक्षत्रार्द्रलवनगजाकीर्णेषु तपस्वन्तो ऽनुचरन्ति तत्प्रपात्यवस्थाभ्यवहारोपभोगा बन्धोपधिसंलस्यस्यपरिमितवि
चित्रनिधिताहाराः स्नानासनयो भूमिपाषाणसिकताशर्करासालुकाभक्षमायिनः काशकुम्भधर्मवस्तुस्यभुताङ्गाः केश्य
श्रुतखलामधारिणो नियतकलौपस्यर्गनाः अस्कान्दितकालवसिदोमानुवायिनः समित्तुष्टुसुतोपहारसंभोगसम्यक्विद्या
माः श्रीतोष्यवर्षपवनविष्टम्भविभक्तवर्षलघो विविधनिधनोपयोगसम्योनुष्ठानविहितपरिशुद्धकर्मसंशोषितमग्निसिद्धतृति
पराः सत्ययोगाच्छरीराशुद्धयते ।

यस्मैतां नियतस्यर्थां ब्रह्मर्षिविहितं चरेत् । स देहेदृशिवर्धमानं ज्येष्ठोकांश्च कुर्व्यान् ।

परिव्राजकानां पुनराचारः । तद्यथा । विमुच्यार्थिभक्तकलत्रपरिवर्धनसङ्केप्तात्मानं खेहपाशानवधूय परित्रजन्ति ।
समलोष्टाश्वकाक्षान्निवर्गप्रवृत्तेष्वप्यनुवृत्तः अरिमिश्रोदासीनानां तुल्यदर्शनाः स्थावरजरायुजाप्यजसंसेदजोद्भिज्जानां
भूतानां वाक्पुनःकर्म्मभिरनभिद्रोहिणो ऽनिकेताः पर्यन्तपुलिनवृक्षमूलदेवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं यमं
वा नगरे पञ्चरात्रिकायामे वैकरात्रिकाः । प्रविश्य च प्राणधारणार्थं दिजातीनां भवनान्यसङ्कीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः ।
पाचपतितायाचितभैक्ष्याः कामेकाधर्पलोभमोक्षकार्पण्यदशपरिवादभिमानहिंसानिदृष्टा इति । ००५

॥ भवन्ति चात्र लोकाः ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा वस्यते मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ।

कृत्वाऽग्निहोत्रं स्वशरीरसंघं शरीरमग्निं स्वमुखे कुर्वति । विप्रश्च भैक्षोपगतैर्हविर्भिस्त्रिंशताग्निना स व्रजते हि लोकान् ।
मोक्षार्णवं यद्यस्मिन् यथोक्तं शुचिः सुसंस्कृतयुक्तबुद्धिः । अनित्यं ज्योतिरिव प्रभ्रान्तं स ब्रह्मलोकं अयते दिजतिः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ अस्माल्लोकान् परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते । तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भृगुस्त्वाच ॥ उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पृथे सर्वगुणान्विते । पुण्याः सेव्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते । ००६

तत्र ज्ञापय कर्माणिः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः । लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ।

स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र युक्ताः शुभा गुणाः । काले नृत्यः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ।

न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः । नान्योन्यं बध्यते तत्र द्रव्येषु च न विद्ययः ।

परो ज्योतिर्नैवास्ति सन्देहो नापि जायते । कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

पानाशनासनेपेताः प्रासादभवनाश्रयाः । सर्वकामैर्हताः केषिज्जुमाभरणभूषिताः । ००७

प्राणधारणमाचक्षु केवास्त्रिदुपपद्यते । अमेण महता केचित् कुर्वन्ति प्राणधारणं ।

इह धर्मपराः केचित् केषिज्जैकतिका नराः । सुखिता दुःखिताः केषिभिर्दुर्गा धनिनोऽपरे ।

इह अमो भयं मोहः कुधा तोत्रा च जायते । लोभस्यार्थकृतो नृणां येन मुञ्चन्त्यपङ्किताः ।

इह वार्त्ता वज्रविधा धर्मो धर्मस्य कारिणः । यस्तदेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न च लिप्यते ।

मोपधं निवृत्तिलेखं परिवादो ज्ञस्यथिता । परोपपातो हिंसा च यैश्चान्यमनृतं तथा । ००८

बुद्धिरथवसानाय चेन्नः साक्षिवत् स्थितः । ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां चर्माङ्गं चोर्ध्वं पश्यति ।

एतेन सर्वमेवेदं विज्ञाभिव्याप्तमन्तरं । पुरुषैरिन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृतज्ञः ।

००८०

तमो रजस सत्त्व तेऽपि भावास्तदाभिताः । एतां बुद्ध्या नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिं ।

समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते श्रममुत्तमं । गुणैर्नैनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणापि ।

मनः पठानि भूतानि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः । इति तन्मयमेवैतत् सर्वं स्थावरजङ्गमं ।

प्रसीयते चोद्भवति तस्माज्जिह्विच्छते तथा । येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।

जिह्वति घ्राणमित्याह्वरसं जानाति जिह्वया । तच्चास्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्भक्तिवते सङ्गत् ।

००८१

येन प्रार्थयते क्षिप्तिदा भवति तन्मनः । अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।

इन्द्रियाणीति धान्याऽस्त्राण्यदृश्योऽधितिष्ठति । पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।

कदाचिन्नभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।

एवं नराणां मनसि त्रिषु भवेत्सर्वस्मिता । येयं भावात्मिका भावांस्तीनेतानतिवर्तते ।

सरितां सागरो भर्ता महावेलासिबोर्बिमान् । अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।

००८२

प्रवर्तमानान् रजस्तद्भावमनुवर्तते । इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्तयति सा तदा ।

प्रीतिः सर्वं रजः श्लोकस्त्रेण मोहस्तु ते जयः । ये ये च भावा लोकोऽस्मिन् सर्वेभ्योऽपि ते त्रिषु ।

इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत । इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।

सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा । त्रिविधा वेदनाश्चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।

सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत । सुखसुखं सत्त्वगुणो दुःखसुखं रजोगुणः ।

००८३

तमोगुणेन संयुक्तौ भवतो व्यावहारिकौ । तत्र यत्प्रोतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

वर्तते सात्विका भाव इत्याचरेत तत्तथा । अथ यदुःखसंयुक्तमप्रोतिकरमात्मनः ।

प्रवृत्तं रज इत्येव तत्र संरभ्य चिन्तयेत् । अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।

अप्रतर्क्यं विज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् । प्रवर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।

कथञ्चिदभिवर्तन्त इत्येते सात्विका गुणाः । अतुष्टिः परितापश्च श्लोकौ लोभस्तथा क्षमा ।

००८४

जिज्ञासु रजसस्तानि दृश्यन्ते हेतुहेतुभिः । अवमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्त्रिता ।

कथञ्चिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः । दूरगं बहुधागानि प्रार्थनासंश्रयात्मकं ।

मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च । सत्त्वचेन्नश्चोरेतदन्तरं पश्य सत्त्वयोः ।

सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् । मग्नकोडुम्बरो वाऽपि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।

अन्यान्यमेतौ स्थाताश्च सम्प्रयोगस्तथा तयोः । पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा ।

००८५

यथा मत्स्यो जलस्यैव सम्प्रयुक्तौ तथैव तौ । न गुणा विदुरात्मानं स गुणान् वेत्ति सर्वज्ञः ।

परिद्रष्टा गुणानान् संस्पृष्टान्नन्यते तथा । इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।

निर्विचष्टैरजानङ्घ्रिः परमात्मा प्रदीपवत् । सृजते हि गुणान् सर्वं चेन्नः परिपश्यति ।

सम्प्रयोगस्तयोरेष सत्त्वसंज्ञयोर्ध्रुवः । आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ।
 सत्त्वं मनः संयजते न गुणान् वै कदाचन । रश्मीसिपां समनसा यदा सन्त्यङ्गिष्यति ।
 तदा प्रकाशते ऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव । त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्षं नित्यमात्मरतिर्बुद्धिः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्मात् स गच्छेदुत्तमां गतिं । यथा वारिचरः पक्षी सलिलेन न लिप्यते ।
 एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परितर्कते । एवं स्वभावमेवैतत् स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः ।
 अशेषजप्रज्ञश्च समो विगतमत्सरः । स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स नित्यं यजते गुणान् ।
 ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विधेयास्तानुवक्तुषाः । प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
 प्रत्यक्षेण परोक्षतदनुमानेन सिध्यति । एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
 उभयं सम्प्रधार्यैतद्भावस्थेन यथामति । इतीमं वदयपन्थिं बुद्धिभेदमयं वृद्धं ।
 विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिष्यसंश्रयः । मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
 अवगाह्य सुविदांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा । महानद्या हि पारशस्तप्यते न तदन्यथा ।
 न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तरत्युत । एवं ये विदुरध्यातुं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमं ।
 एतां बुद्ध्या नरः सर्व्वा भूतानामागतिं गतिं । अवेक्ष्य च शून्यैर्बुद्ध्या लभते समनस्ततः ।
 त्रिवर्गो यस्य विदितः प्रेक्ष्य यस्य विमुच्यति । अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरासुकः ।
 न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैश्च विभागशः । तत्र तत्र विस्मृत्यैव दुर्ब्ध्यायैवास्ततात्मभिः ।
 एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनोविणः ।
 न भवति विदुषां ततो भयं यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् । नहि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचित् सति हि गुणे प्रवदन्त्य
 तुल्यतां ।

यः करोत्यनभिमतपूर्वकं तच्च निर्णुदति यत् पुरा कृतं । नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ।

लोकमातुरमसूयते जनस्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः । लोक आतुरजनाजिराविग्रस्तदेव बद्ध पश्य शोचतः ।

तत्र पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं पदं सतां ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतुर्ध्वत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगस्तुर्विधं । यं ज्ञात्वा शान्तिं सिद्धिं गच्छन्तीह महर्षयः ।

यथा स्तुष्टिं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः । महर्षयो ज्ञानतप्ता निर्व्याणगतमानसाः ।

नावर्त्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः । जन्मदोषपरिचोषाः स्वभावे पर्यवस्यिताः ।

निर्देहा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता निष्परिग्रहाः । अशङ्कान्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ।

तत्र ध्यानेनः स्मिष्टेनैकाग्रं धारयेन्मनः । पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ।

शब्दं न विन्देच्छ्रेयसं स्पर्शं लप्ता न वेदयेत् । रूपं न चक्षुषा विन्ध्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ।

श्रेयाण्यपि च सर्व्वाणि जह्याद्भ्यानेन योगवित् । पञ्चवर्गप्रमाथीनि नैच्छेत्तानि वीर्यवान् ।

ततो मनसि संगृह्य पञ्चवर्गं विचक्षणः । समादध्यात्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ।

विसञ्चारि निरासत्वं पञ्चद्वारं चलाचलं । पूर्व्यं ध्यानपथे धीरः समादध्यात्मनोऽन्तरा ।
 दन्द्रियाणि मनसैव यदा पिण्डीकरोत्यथं । एष ध्यानपथः पूर्व्यो मया समनुवर्णितः ।
 तस्य तत् पूर्व्यसंस्तुमात्मनः षष्ठमात्तरं । स्फुरिष्यति समुद्भवा विद्युदम्बुधरे यथा ।
 जलविन्दुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्व्वतस्तलः । एवमेवास्य चित्तञ्च भवति ध्यानवर्त्मनि । ७१४०
 समाहितं चणं किञ्चिद्भ्यानवर्त्मनि तिष्ठति । पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ।
 अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्त्रीरमत्सरी । समादध्यात् पुनश्चेतो ध्यामेन ध्यानयोगवित् ।
 विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते । मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ।
 मनसा किञ्च्यमानस्तु समाधानञ्च कारयेत् । न निर्धेदं मुनिर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितं ।
 पांशुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः । सहसा वारिणां सिक्ता न भ्रान्ति परिभावं । ७१४१
 किञ्चित् स्त्रिगुणं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावेन । क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत् सर्व्वन्तत् परिभावं ।
 एवमेवेन्द्रिययामं शनैः संपरिभावेत् । संहरेत् क्रमशस्यैव स सम्यक् प्रशमिष्यति ।
 स्वयमेवं मनसैवं पञ्चवर्गश्च भारत । पूर्व्यं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन श्राम्यति ।
 न तत् पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् । सुखमेव्यति तप्तस्य यदेवं संयतात्मनः ।
 सुखेन तेन संयुक्तो रंयते ध्यानकर्म्मणि । गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्ध्यापं तन्निरामयं । ७१४२
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि अध्याये पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तन्ते राजधर्म्मास्तथैव च । नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ।
 श्रुतास्वत्तः कथास्यैव धर्म्भयुक्ता महामते । सन्देहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत । किं फलं जपतामुक्तं क वा तिष्ठन्ति जापकाः ।
 जप्यस्य च विधिं कृतं वक्तुमर्हसि मेऽनघ । जापका इति किञ्चेतत् सांख्ययोगाक्रियाविधिः ।
 किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते । एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व सर्व्वज्ञो ह्यसि मे मतः । ७१४३
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यमस्य यत् पुरा कृतं कालस्य ब्राह्मणस्य च ।
 सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्भोक्तृदर्शिभिः । संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ।
 वेदवादाश्च निर्दृक्ताः शान्ता ब्रह्मण्यवस्थिताः । सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिः शुभदर्शिभिः ।
 मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ । यथा संश्रूयते राजन् कारणं चात्र वक्ष्यते ।
 मनः समाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः । सत्यमग्निपरीचरो विविकानाञ्च सेवनं । ७१४४
 ध्यानं तपो दमः चान्तिरनसूया मिताशनं । विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
 एष प्रवर्त्तको यज्ञो निवर्त्तकमथो षट्पणु । यथा निवर्त्तते कर्म्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।
 एतत् सर्व्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्त्तयेत् । विरतं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयं ।
 कुशोच्चयनिषणः सन् कुशहस्तः कुशैः शिखी । कुशैः परितृप्तस्त्रिभुजः सन् कुशैस्तथा ।
 विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयाश्च न भावेत् । साम्यमुत्पाद्य मनसा मनस्येव मनो दधत् । ७१४५

तद्ब्रूया ध्यायति ब्रह्म जपन् वै संहितां हितां । संन्यस्त्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवसितः ।
 ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिता बलसंश्रयात् । शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तदेवकामवान् ।
 अरागमोहो निर्देन्दो न शोचति न सज्जते । न कर्त्ता कारणानाञ्च न कार्याणामिति स्थितिः ।
 न चाहङ्कारयोगेन मनः प्रस्थापयेत् कश्चित् । न चार्थपक्षे युक्तो नावमानो न चाक्रियः ।
 ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः । ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ।
 स वै तस्यामवस्थायां सर्वव्यागकृतः सुखं । निरिच्छस्त्वजति प्राणान् ब्राह्मीं संविशते तनुं ।
 अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणं । उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव कश्चन जायते ।
 आत्मबुद्ध्या समः स्थाय शान्तोभूतो निरामयः । अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने षष्ठवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह । एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्धपरामपि ।

३१०

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व्वावहितो राजन् जापकानां गतिं विभो । यथा गच्छन्ति निरयाननेकान् पुरुषधर्म ।

३११

यथोक्तपूर्व्यं पूर्व्यं यो नानुतिष्ठति जापकः । एकदेशक्रियस्यात्र निरयं स च गच्छति ।
 अवमानेन कुरुते न प्रीयति न हसति । ईदृशो जापको याति निरये नात्र संशयः ।
 अहङ्कारकृतदैव सर्वे निरयगामिनः । पराऽवमानो पुरुषो भविता निरयोपगः ।
 अभिध्यापूर्व्यकं जप्यं कुरुते यस्तु मोहितः । यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।
 अथैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते । स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात् प्रमुच्यते ।
 रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः । यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।
 दुर्बुद्धिरकृतप्रशस्ते मनसि तिष्ठति । चलामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ।
 अकृतप्रशको बालो मोहं गच्छति जापकः । स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वाऽनुशोचति ।
 दृढयाही करोमीति जप्यं जपति जापकः । न सम्पूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति ।

३१२

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिवृत्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितं । तद्भूतो जापकः कस्मात् स शरीरमिहाविशेत् ।

३१३

॥ भीष्म उवाच ॥ दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः । प्रशस्तं जापकत्वञ्च दोषाश्चेते तदात्मकाः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने सप्तनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशं निरयं याति जापको वर्णयस्व मे । कैतृहलं हि राजन्मे तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ धर्मस्याप्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः । धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्व्वावहितोऽनघ ।
 अमूर्तिं यानि स्थानानि देवानां परमात्मनां । नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ।
 दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधा राजन् पश्यान्त्यस्यैव काञ्चनाः ।
 चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्थाथ वृहस्पतेः । मरुतां विष्णुदेवानां साध्यानामग्निनोरपि ।
 रुद्रादित्यवसूनाञ्च तथाऽन्येषां दिवौकसां । एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।
 अभयज्ञानमिच्छन् न तत् क्लेशसमावृतं । दाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्भुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ।

३१४

चतुर्लक्षणवर्ज्यं चतुष्कारणवर्जितं । अपरार्धमनामन्दमशोकं विगतक्लमं ।

कालः सम्यग्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः । स कालस्तत्र प्रभूराजन् स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ।

०१८६

आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परमं स्थानं निरयस्ये च तादृशाः ।

एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वे एव यथायथं । तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ।

इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आपकोपाख्याने अष्टमवत्यधिकब्रह्मोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ दुर्धृष्ट उवाच ॥ कालमृत्युयमानान्ते इच्छाकोऽब्राह्मणस्य च । विवादो व्याहतः पृथ्वीं तद्वान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इच्छाकोः सूर्यपुत्रस्य यदृत्तं ब्राह्मणस्य च ।

कालस्य मृत्यास्य तथा यदृत्तं तन्निबोध मे । यथा स तेषां संवादो यस्मिन् स्थानेऽपि चाभवत् ।

०१९०

ब्राह्मणे आपकः कश्चिद्वृत्ततो महायज्ञाः । षडङ्गविष्णुप्राज्ञः पैप्पलादिः सैकैशिकः ।

तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु बभूव ह । वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ।

मोऽन्धं ब्राह्मं तपस्त्रेपि संहितां संयतो जपन् । तस्य वर्षसहस्रान्त्तु नियमेन तथा गतं ।

स देव्या दर्शितः साक्षात् प्रीतोऽस्मीति तदा क्लिप्तः । जयमावर्त्तयंस्त्रुणीं न स तां किञ्चिदब्रवीत् ।

तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा । वेदमाता ततस्तस्य तज्जगत् समपूजयत् ।

०१९४

समाप्तजयस्तूत्याय शिरसा पादयोस्तदा । पपात देव्या धर्मात्मा वचनञ्चेदमब्रवीत् ।

दिष्ट्वा देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनञ्च गता मम । यदि चापि प्रसन्नाऽसि जग्ये मे रमतं मनः ।

॥ सावित्युवाच ॥ किं प्रार्थयसि विप्रैर्किञ्चेष्टं करवाणि ते । प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वे तत्ते भविष्यति ।

इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् । जग्यं प्रति ममेच्छेयं वद्वैलिति पुनः पुनः ।

मनसश्च समाधिर्मे वद्वैताहरहः शुभे । तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ।

०१९८

इदञ्चैवापरं प्राह देवी तन्निश्चकाम्यथा । निरयं नैव याता त्वं यत्र याता द्विजर्षभाः ।

यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितं । साधये भविता चैतद्यत्नयाऽहमिहार्यता ।

नियतो जप पैकासो धर्मस्त्वां समुपैष्यति । कालो मृत्युर्धर्मश्चैव समायास्यन्ति तेऽनिकं ।

भविता च विवादेऽच तव तेषाञ्च धर्मतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकं । ब्राह्मणेऽपि जपस्त्रास्ते दिव्यं वर्षशतं तथा ।

०१९९

सदा दानो जितक्रोधः सत्यसन्तोऽनसूयकः । समेते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।

साक्षात् प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं दिवं ।

॥ धर्म उवाच ॥ दिजानि पश्य मां धर्ममहं त्वां ऋदुमागतः । जपस्यास्य फलं यत्तत् संप्राप्तं तत्र मे शृणु ।

जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानवाः । देवानां निस्तयान् साधो सर्वानुत्काम्य यास्यसि ।

प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान् ययेषितान् । त्यक्त्वात्मनः शरीरञ्च ततो लोकानवास्यसि ।

०२०१

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किन्तु लोकेर्हि मे धर्मं गच्छ लब्धं यथासुखं । षष्ठदुःखैसुखं देहं नात्सृजेयमहं विभो ।

॥ धर्म उवाच ॥ अवयं भोः शरीरमे त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव । स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचतेऽनघ ।

- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न रोचते स्वर्गवासं विना देवमहं विभो । गच्छ धर्मं न मे मङ्गा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ।
- ॥ धर्म उवाच ॥ अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखो भव । गच्छ लोकानरक्षो यच्च गत्वा न शोचसि ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ रमे जपकाहाभाग किमु लोकैः समातमैः । सन्नरीरेण गन्तव्यं मया स्वर्गं न वा विभो । ७१२
- ॥ धर्म उवाच ॥ यदि त्वं नैच्छसे त्यक्तुं नरीरं परमं वै द्विज । एव कालकथा मृत्युर्थमस्य त्वामुपागतः ।
- ॥ भीम उवाच ॥ अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च चित्तं विभो । ब्राह्मणं तं महाभागमुपगम्येदमब्रुवन् ।
- ॥ यम उवाच ॥ तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च । फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ।
- ॥ काल उवाच ॥ यथावदस्य जपस्य फलं प्राप्तमनुत्तमं । कालसो स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ।
- ॥ मृत्यु उवाच ॥ मृत्युं मां विद्धि धर्माश्च रूपिणं स्वयमागतं । कालेन चोदितो विप्र त्वामितो नेतुमश्व वै । ७१३
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने । मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ।
- ॥ भीम उवाच ॥ अर्थं पाद्यञ्च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे । अब्रवीत् परमप्रीतः स्वश्रत्वा किं करोमि वः ।
- तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः । दत्त्वाकुरगमन्त्रच समेता यच्च ते विभो ।
- सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याथ प्रणम्य च । कुञ्जप्रभ्रमकरोत् सर्वेषां राजसन्तमः ।
- तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्थं तथैव च । अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुञ्जसर्धं वदं । ७१४
- स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिच्छेच्छसि । स्वश्रत्वा किं करोमीह तद्भवान् अब्रवीतु मां ।
- ॥ राजोवाच ॥ राजाऽहं ब्राह्मणस्य त्वं यदा षट्कर्णमंस्त्रितः । ददामि वसु किञ्चित्ते प्रथितं तददस्म मे ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ द्विविधा ब्राह्मणा राजन् धर्मस्य द्विविधः स्मृतः । प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च निवृत्तोऽहं प्रति यद्वात् ।
- तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप । अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददामि ते ।
- ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किं । ७१५
- ॥ राजोवाच ॥ क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् । प्रयच्छ युद्धमित्येवंवादिनः क्षो द्विजोत्तम ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तुय्यसि त्वं स्वधर्मेषु तथा तुष्टा वयं नृप । अन्यान्यस्थान्तरं नास्ति यद्विष्टं तत्समाचर ।
- ॥ राजोवाच ॥ स्वश्रत्वाऽहं ददामीति त्वया पूर्वमुदाहृतं । याचे त्वां दीयतां मङ्गं जपस्यास्य फलं द्विज ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकृत्यमे । न च युद्धं मया शार्द्धं किमर्थं याचसे पुनः ।
- ॥ राजोवाच ॥ वाग्मज्ञा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः । वाग्गुह्यं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह । ७१६
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वश्रत्वा किं प्रदीयतां । ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति मा चिरं ।
- ॥ राजोवाच ॥ यत्तदर्थं शतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया । फलं प्राप्तं तत् प्रयच्छ मम दिक्षुर्भवान् यदि ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया । अर्द्धत्वमविचारणं फलं तस्य समाप्नुहि ।
- अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलं । राजन् प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिच्छेच्छसि ।
- ॥ राजोवाच ॥ कृतं सर्वेषु भद्रान्ते जप्यं यथाचितं मया । स्वसि तेऽस्तु गमिव्यामि किञ्च तस्य फलं वद । ७१७
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया । अर्थं धर्मस्य कालस्य यमो मृत्युश्च साक्षिणः ।

॥ राजोवाच ॥ अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किं मे करिष्यति । फलं ब्रवीषि धर्मज्ञ न चेज्यस्तथा मां ।

प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो माहमिच्छे सर्वत्रयं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तञ्चास्य फलं मया । वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्य तव चैव हि ।

नाभिवन्धिर्वाया जये हतपूर्वः कदाचन । जयस्य राजन्नादौ स कथं वेत्स्याम्यहं फलं ।

०१५

ददस्विति तया चोक्तं ददानीति मया तथा । न वाचं कूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ।

अथैवं वदतो मेऽस्य वचनं न करिष्यसि । महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ।

न युक्तु मृषावाणी तया वक्तुमरिन्दम । तथा मयाऽप्यभिहितं मिथ्या कर्तुं न शक्यते ।

संश्रुतञ्च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितं । तदृहीम्नाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ।

दृष्ट्वागम्य हि मां राजन् जायं फलमयाचिथाः । तन्मे निदृष्टं गृह्णीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ।

०१६

नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान् स तारयेत् । कुत एव जनिष्याद्य मृषावादपरायणः ।

न यज्ञफलदानानि नियमासारयन्ति हि । यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरुषधर्म ।

तपांसि दानि धीर्मानि चरिष्यन्ति च यत्तपः । शतैः शतशतैश्च तैः सत्यान् विविष्यते ।

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः । सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतं ।

सत्यं वेदेषु जागर्त्ति फलं सत्ये परं स्मृतं । सत्याङ्कुर्यो यमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ।

०१७

सत्यं वेदासायाऽङ्गानि सत्यं विद्यासाया विधिः । अतश्चर्या तथा सत्यमोङ्कारः सत्यमेव च ।

प्राणिनां जन्मं सत्यं सत्यं सन्ततिरेव च । सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ।

सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः । सत्यं यज्ञस्तपो वेदास्तोभा मन्त्राः सरस्वती ।

तुलामारोपितो धर्मः सत्यश्चैवेति नः श्रुतं । समकक्षां तुल्यतो यतः सत्यं ततोऽधिकं ।

यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्द्धते । किमर्थममृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ।

०१८

सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्नमृतं क्षयाः । कस्मात्त्वममृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽश्रुभं ।

यदि जयफलं दत्तं मया नेषियसे नृप । धर्मोभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ।

संश्रुत्य यो न दित्वेति याचिता यश्च नेच्छति । उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ।

॥ राजोवाच ॥ योऽहं रक्षितव्यश्च लक्षधर्मः किल दिज । दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीया भवतः कथं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न च्छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमात्रजं । दृष्ट्वागम्य तु याचिता न गृह्णीषे पुनः कथं ।

०१९

॥ धर्म उवाच ॥ अविवादोऽस्तु युवयोर्विभक्तं मां धर्ममागतं । दिजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ।

॥ स्वर्ग उवाच ॥ स्वर्गं मां विद्वि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतं । अविवादोऽस्तु युवयोस्तभौ तुल्यफलो युवां ।

॥ राजोवाच ॥ हतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्गं यथागतं । विप्रो यदीच्छते गन्तुं शीघ्रं गृह्णातु मे फलं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ वाक्ये यदि स्यादज्ञानान्नया हस्तः प्रसारितः । निवृत्तलक्षणं धर्ममुपासे संश्रितो जपन् ।

निवृत्तं मां चिराद्राजन् विप्रलोभयसे कथं । स्वेन कार्यं करिष्यामि तत्तो नेच्छे फलं नृप ।

०२०

तपः स्नाध्यायश्रीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिपद्यते ।

- ॥ राजोवाच ॥ यदि विप्र विद्वद्वत्ते जयस्य फलमुत्तमं । आवधार्यत् फलं किञ्चित् सहितं नैतदस्मिह ।
 द्विजाः प्रतिपद्युता दातारो राजवंशजाः । यदि धर्माः सुतो विप्र सदैव फलमस्य नै ।
 मा वाभूत् सद्य भोज्यसौ मदीयं फलमाग्राहि । प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो विद्वत्तेशो देो पुरुषो समपस्मितो । गृहीत्वाऽन्योन्यमावेक्ष्य कुपेत्तावूषतुर्वचः । ०१०५
 न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः । दृष्ट्वास्मि नै विवादोऽयमर्थं राजाऽनुशासकः ।
 सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् । अनृतं वदसीह त्वमृष्यन्ते धारयाम्यहम् ।
 तादृभौ सुभृशं तमौ राजानमिदमूचतुः । परीक्ष त्वं यथा स्वाव नावामिह विगर्हितौ ।
 ॥ विरूप उवाच ॥ धारयामि नरव्याघ्र विद्वत्तेश्वर गोः फलं । ददतश्च न गृह्णाति विद्वतो मे महीपते ।
 ॥ विद्वत् उवाच ॥ न मे धारयते किञ्चिद्विरूपोऽयं नराधिप । मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वं सत्याभासं नराधिप । ०१०६
 ॥ राजोवाच ॥ विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे । श्रुत्वा तथा करिष्येऽहमिति मे धीयते मनः ।
 ॥ विरूप उवाच ॥ शृणुस्वावहितो राजन् यथैतद्धारयाम्यहम् । विद्वत्तस्यास्य राजर्षे मिथिलेन नराधिप ।
 अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शृणु मा दत्ता पुराऽनघ । धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ।
 तस्यास्यायं मया राजन् फलमभ्येत्य याचितः । विद्वतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये । गावौ च कपिले क्रीत्वा वत्सले वज्रदेहने । ०१०७
 ते चोच्छ्रवत्तये राजन् मया समपवर्जिते । यथाविधि ययाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ।
 दृष्ट्वाथैव गृहीत्वा तु प्रयच्छेद्विगुणं फलं । एवं स्थात् पुरुषव्याघ्र कः शृङ्खः कोऽत्र दोषवान् ।
 एवं विवदमानौ स्वस्वामिहाभागतौ नृप । कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नै समादध ।
 यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै । भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गं स्थापयिताऽद्य नै ।
 ॥ राजोवाच ॥ दीयमानं न गृह्णासि चणं कस्मात्त्वमस्य वै । यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व मा चिरं । ०१०८
 ॥ विद्वत् उवाच ॥ धारयामीत्यनेनोक्तं ददानोति तथा मया । नायं मे धारयत्यस्य गच्छतां यत्र वाञ्छति ।
 ॥ राजोवाच ॥ ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे । दृष्ट्वा हि त्वं मम मतो नास्त्वत्र खलु संशयः ।
 ॥ विद्वत् उवाच ॥ मयाऽस्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत् कथं पुनः । काममचापराधो मे दण्डमाश्नापय प्रभो ।
 ॥ विरूप उवाच ॥ दीयमानं यदि मया नैविव्यसि कथञ्चन । निधंस्वति त्वां नृपतिरयं धर्मोऽनुशासकः ।
 ॥ विद्वत् उवाच ॥ स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् । गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते । ०१०९
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रुतमेतत्स्वया राजकनयोः कथितं दयोः । प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृह्णाणाविचारितं ।
 ॥ राजोवाच ॥ प्रसृतं सुमहत् कार्यमनयोर्गङ्गारं यथा । जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भवित्ति ।
 यदि तादृशं गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितं । कथं न लिखेयमहं पापेन महताऽद्य वै ।
 तौ चोवाच च राजर्षिः कृतकर्तव्यो गमिष्यथ । नेदानो मा मिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मुषा ।
 स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राज्ञ मिति विनिश्चयः । विप्रधर्मस्य गृह्णेनाममनात्मानमाविशतु । ०११०
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गृह्णाण धारयेऽहं याचितं संश्रुतं मया । न चेद्गृहीत्यस्य राजन् अपिमे त्वां न संशयः ।

॥ राजोवाच ॥ धिपाजधर्मं यस्यायं कार्यस्योह विनिश्चयः । इत्यर्थं मे यदीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ।

एव पाण्डुरपूष्यं मे निषेधार्थं प्रसारितः । यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदोषतां ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संहिता जपता यावान्गुणः कश्चित् कृतो मया । तस्यैव प्रतिव्यङ्गीय्य यदि किञ्चिदिहास्ति मे ।

॥ राजोवाच ॥ जलमेतन्निपतितं मम पाणौ दिजोत्तम । सममस्तु सर्वैवास्तु प्रतिव्यङ्गातु वै भवान् । ०११५

॥ विष्णु उवाच ॥ कामक्रोधौ विद्धि नौ तन्मावाभ्यां कारितौ भवान् । सहेति च यदुक्तौ समा लोकास्तवास्तु च ।

नायं धारयते किञ्चिज्जिज्ञासा तत्कृते कृता । कासो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवा ।

सर्वमन्योन्यनिष्कर्षं निघृष्टं पश्यतस्तव । गच्छ लोकान् जितान् स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जापकानां फलावाप्तिर्कथा ते सम्प्रदर्शिता । गतिः स्थानञ्च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ।

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनं । अथवाऽग्निं समाधाति सूर्यमाविशतेऽपि वा । ०११६

स तैजसेन भावेन यदि तत्र रमत्युत । गणांक्षेपां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः ।

एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशश्चरोरगः । स रागस्तत्र वर्धति गुणांक्षेपां समाचरन् ।

अथ तत्र विरागी स गच्छति तत्र संशयं । परमव्ययमिच्छन् स तमेवाविशते पुनः ।

अमृताचामृतं प्रातः शान्तीभूमी निरात्मवान् । ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सुखी शान्ती निरामयः ।

ब्रह्मस्थानमनावर्त्तमेकमचरसश्चकं । अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते । ०११७

चतुर्भिर्लोकैर्हीनं तथा षड्भिः षोडशैः । पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ।

अथ नेच्छति रागात्मा सर्वं तदधिष्ठिति । यत्र प्रार्थयते तत्र मनसा प्रतिपद्यते ।

अथवा चेत्ते लोकान् सर्वान्निरघसंज्ञितान् । निष्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्र वै रमते सुखं ।

एवमेवा महाराज जापकस्तु गतिर्यथा । एतन्ते सर्वमाख्यातं किम्भूयः श्रोतुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने नवनवत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमुत्तरं तदा तौ स्म चकतुस्तस्य भाषिते । ब्राह्मणो वाऽथवा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह । ०११८

अथवा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्णितं त्वया । संवादो वा तयोः कोऽभूत्किंवा तौ तत्र चकतुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य च प्रभो । यमं कालञ्च मृत्युञ्च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ।

पूर्व्यं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणवर्षभाः । सर्वान् संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्विजः ।

फलमानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुख्यतां । भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ।

वरस्य मम पूर्व्यं हि दत्तो देव्या महाबल । अह्ना ते जपतो नित्यं भवत्विति विश्राम्यते । ०११९

॥ राजोवाच ॥ यद्येवमफला सिद्धिः अह्ना च जपितुं तव । गच्छ विप्र मया साङ्के जापकं फलमाप्नुहि ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कृतः प्रयत्नः सुमहान् सर्वेषां सन्निधाविह । सह तुल्याफलावावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ।

यवमायं तयोस्तत्र विदित्वा विद्वेश्वरः । सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ।

साध्याश्च विधे मरुतो वाद्यानि सुमहानि च । नद्यः प्रैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ।

तपांसि संयोगविधिर्वेदाः क्षोभाः चरस्वती । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हाराङ्गः । ०१२०

गन्धर्वस्त्रिचसेनस्य परिवारगणैर्द्युतः । नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।
 विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिनयः समागमत् । अवाद्यन्तान्तर्रीषे च भेष्यैश्चर्याणि वा विभो ।
 पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनां । मनृतुश्चाक्षरः संचाक्षच तत्र समन्ततः ।
 अथ स्वर्गस्तथाऋषी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् । संविद्वस्त्वं महाभागस्त्वञ्च सिद्धस्तथा नृप ।
 अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्यविधिना ततः । विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ।
 प्राणपानावयोदानं समानं व्यानमेव च । एवं तौ मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोगिनः ।
 उपस्थाप्योदरे तौ च नासिकायामधो भ्रुवोः । भ्रुवुष्याश्चैव मनसा शनैर्ह्यारयतस्तदा ।
 निसेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ । जितात्मानौ तथाधातुं मूर्ध्न्यात्मानमेव च ।
 तालुदेशमयोद्वाह्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम चिदिवं तदा ।
 हाहाकारस्तदा दिक्षु सर्वेषां सुमहानभूत् । तद्भ्योतिस्त्वयमानं स ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ।
 ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः प्रपितामहः । प्रादेशमानं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विश्रान्ततः ।
 भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं तदा । आपकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ।
 योगस्य तावदेतेभ्यः प्रत्यक्षं फलदर्शनं । आपकानां विशिष्टं प्रत्युत्थानं समाहितं ।
 उच्यतां मयि चेत्युक्त्वाऽचेतयस्ततः पुनः । अथास्त्वं प्रविवेशास्य ब्राह्मणो विगतज्वरः ।
 राजाऽप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहं । यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ।
 स्वयम्भुवमयो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् । आपकानां विशिष्टं प्रत्युत्थानं समाहितं ।
 आपकार्थमयं यत्नो यदर्थं वयमागताः । कृतपूजाविमौ तुल्यौ त्वया तुल्यफलाविमौ ।
 योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदय वै । सर्वान् लोकानतिक्रम्य गच्छेतां यत्र वाञ्छितां ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ महाकृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुकृतिं शुभं । तावथ्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकतां ।
 यस्तु योगो भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः । विधिनाऽनेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।
 साधये गम्यताश्चैव यथास्थानानि सिद्धये ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत । आनस्य च ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनं ।
 ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै । पृष्ठेताऽनुययूराजन् सर्वे सुप्रीतचेतसः ।
 एतत् फलं आपकानां गतिश्चैषा प्रकीर्तिता । यथाश्रुतं महाराज किम्भूयः श्रातुमिच्छामि ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आपकोपाख्याने दिशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च । भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । मनोः प्रजापतेर्वादे महर्षेः कृत्स्नतः ।

प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां देवर्षिबंधप्रवरं महर्षिः । कृत्स्नतः प्रश्नमिदं पुराणं पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ।

यत्कारणं यत्र विधिः प्रष्टव्यो ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः । यन्मन्त्रश्चैरकृतप्रकाशं तदुच्यतां मे भगवन् यथावत् ।

यच्चाथशास्त्रागममन्त्रविद्विर्धर्मैरनेकैरथ गोप्रदानैः । फलं महद्भिर्दुपास्यते च किन्तत् कथं वा भविता क्व वा तत् ।

मही महीजाः पर्वनाऽन्तरोक्षं जलैकमस्यैव जलं दिवश्च । दिवौकसयुःपि यतः प्रसूतास्तदुच्यतां मे भगवन् पुराणं । ०१००
ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै ततस्तदर्थो भवति प्रवृत्तिः । न चाप्यहं वेद परं पुराणं मिथ्याप्रवृत्तिश्च कथं नु कथं ।
षट्कसामसंघास्य यजुषि चापि ऋग्वेदसि नक्षत्रगतिं निरुक्तं । अधीत्य च व्याकरणं सकथं शिखाश्च भूतप्रकृतिं न वेदि ।
स मे भवान् शंसतु सर्वमेतत् सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च । स मे भवान् शंसतु तावदेतज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।

यथा च देहाभावे शरीरी पुनः शरीरश्च यथाऽभ्युपैति ।

॥ मनुस्वाच ॥ यद्यत् प्रियं यस्य सुखं तदाऽस्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टं । दृष्टञ्च मे स्यादितरश्च न स्यादेतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः । ०१०१

दृष्टन्त्यनिष्टञ्च न मां भजेत्येतत् कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाऽऽनन्दसि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमशुचीत ।

नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो निरर्थं प्रयाति ।

॥ वृहस्पतिस्वाच ॥ दृष्टन्त्यनिष्टञ्च सुखासुखे च साश्रीस्त्ववच्छन्दति कर्मभिश्च ।

॥ मनुस्वाच ॥ एभिर्विमुक्तः परमाविवेश एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाऽऽनन्दति कर्मयोग एभिर्विमुक्तः परमाददीत ।

आत्मादिभिः कर्मभिरिध्यमानो धर्मो प्रवृत्तो सुतिमान् सुखार्थी । परं हि तत् कर्मपथादपेतं निराश्रितं ब्रह्म परं श्रुपैति । ०१०२

प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च द्वावेवैतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ । दृष्टं कर्म शाश्वतज्ञानवच्च मनस्व्यागः कारणं नान्यदस्ति ।

स्नेनात्मना चतुरिव प्रणेता निशात्यये तपसा संवृतात्मा । ज्ञानन्तु विज्ञानगुणेन युक्तं कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयं ।

सर्पान् कुशायाणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित्तज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टं ।

कृत्स्नसु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो यज्ञा यथोक्तास्त्रिह दक्षिणाश्च । अन्नप्रदानं मनसः समाधिः पश्चात्कर्म कर्मफलं वदन्ति ।

गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदास्तस्मान्मन्त्रो मन्त्रपूर्व्यं हि कर्म । विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः फलस्य भोक्ता तु १. ॥ ०१०३

शरीरी ।

शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव । नरो न संस्थानगतः प्रभुः स्यादेतत् फलं सिध्यति कर्म लोके ।

यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपाश्रुते तत् । शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं ।

वाचा तु यत्कर्म करोति किञ्चिदाचैव सर्वं समुपाश्रुते तत् । मनसु यत्कर्म करोति किञ्चिन्मनस्य एवावमुपाश्रुते तत् ।

यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः । तथा तथाऽयं गुणसंप्रयुक्तः शुभाशुभं कर्मफलं भुङ्कति ।

मत्स्यो यथा स्नात इवाभिपाती तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म । शुभे त्वभौ तुष्यति दुष्कृते तु न तुष्यते वै परमः शरीरी । ०१०४

यतो जगत् सर्वमिदं प्रसूतं ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति सत्तत् । यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ।

रश्मैर्विमुक्तं विविधैश्च गन्धैरशब्दमस्पर्शमरूपवच्च । अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं पञ्चप्रकारान् ससृजे प्रजानां ।

न स्त्री पुमान्नापि नपुंसकश्च न सन्न चासत् सदसच्च तन्न । पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्यास्तदस्तरं न तरतीति विद्वि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे एकाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

॥ मनुस्वाच ॥ अचरात् खं ततो वायुसतो ज्योतिसतो जलं । जलात् प्रसूता जगती जगत्या जायते जगत् ।

एतैः शरीरैर्जलमेव गत्वा जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरीचं । खादै निवर्तन्ति न भाविनो मोक्षश्च ते वै परमाप्नुवन्ति । ०२५
 मोक्षं न शीतं नृदु नापि तीक्ष्णं नास्ति कषायं मधुरं न तिक्तं । न शब्दवशापि च गन्धवत्तत्र रूपवत्तत् परमस्वभावं ।
 स्पर्शन्तनुर्वेदं रसश्च जिह्वा घ्राणश्च गन्धान् श्रवणौ श्रु शब्दान् । रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं यत् गृह्णन्त्यनध्यात्मविदो मनव्याः ।
 निवर्तयित्वा रसनां रसेभ्यो घ्राणश्च गन्धाच्छ्रवणौ च शब्दात् । स्पर्शाच्चक्षुं रूपगुणान् चक्षुस्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावं ।
 यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिं । यस्मिंश्च यथेन च यश्च कर्त्ता यत्कारणन्ते समुदायमाजः ।
 यदाऽप्यभूद्भाषकं साधकश्च यन्मन्ववत् स्यास्यति चापि लोके । यः सर्वहेतुः परमात्मकारी तत् कारणं कार्यमतो यद
 न्यत् ।

०४००

यथा हि कश्चित् सुकृतेर्भूतः शुभाशुभं प्राप्नोत्याविरोधात् । एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु स्वकर्मेजैर्ज्ञानमिदं निबद्धं ।
 यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् । तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवत्त्वा ज्ञानप्रदीपाः परवन्त एव ।
 यथा च राज्ञा बहवो ह्यमात्याः पृथक् प्रमाणं प्रयदन्ति युक्ताः । तदृच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च ज्ञानैकदेशाः परमः स तेभ्यः ।
 यथाऽर्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगो मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः । गच्छन्ति चायान्ति च सञ्चरन्त्यसदृच्छरीराणि शरीरिणान् ।
 यथा च कश्चित् परशुं गृहीत्वा धूमं न पश्येज्ज्वलनञ्च काष्ठे । तदृच्छरीरोदरपाणिपादं कित्वा न पश्यन्ति ततो यद
 न्यत् ।

०४०१

तान्येव काष्ठानि यथा विभज्य धूमश्च पश्येत् ज्वलनञ्च योगात् । तद्वत् सबुद्धिः समन्त्रियात्मा बुधः परं पश्यति तं
 स्वभावं ।

यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् । श्रोत्रादियुक्तः सुमहान् सबुद्धिर्लिङ्गास्तथा गच्छति
 लिङ्गमन्यत् ।

उत्पत्तिवृद्धिव्ययसन्निपातैर्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी । अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्यद्गच्छत्यदृष्टः फलसन्निधोगात् ।
 न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न चापि संस्पर्शमुपैति किञ्चित् । न चापि तैः साधयते तु कार्यं ते तं न पश्यन्ति स पश्यते
 तान् ।

यथा समीपे ज्वलतोऽनलस्य सन्तापजं रूपमुपैति कश्चित् । न चापरं रूपगुणं विभर्त्ति तथैव तद्गृह्यति रूपमस्य । ०४१०

तथा मनुष्यः परिमुच्य कायमदृश्यमन्यद्विशते शरीरं । विदुष्य भूतेषु महत्सु देहं तदाश्रयंश्चैव विभर्त्ति रूपं ।
 स्वं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं समं ततोऽभ्याविशते शरीरी । नानाश्रयाः कर्त्तुं वर्त्तमानाः श्रोत्रादयः पञ्चगुणान् अयन्ते ।
 श्रोत्रं स्वतो घ्राणमयो प्रथिव्यास्तेजोमयं रूपमयो विपाकः । जलाश्रयं तेज उक्तं रसश्च वाय्वात्मकः स्पर्शस्ततो गुणश्च ।
 महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु । सर्वाणि चैतामि मनोनुगानि बुद्धिं मनोऽप्नोति मनः स्वभावं ।
 शुभाशुभं कर्म्म कृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे । मनोऽनुवर्त्तन्ति परावराणि जलौकसः स्नात इवानुकूलं । ०४११
 चलं यथा दृष्टिपथं परैति सूक्ष्मं महद्द्रूपमिवाभिभाति । स्वरूपमाहोचयते च रूपं परं तथा बुद्धिपथं परैति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे श्रुधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

॥ मनुस्मृत्युवाच ॥ यदिन्द्रियैस्त्वपहितं पुरस्तात् प्राप्तान् गुणान् संस्मरते चिराय । तेन्द्रियेष्वपचरते पश्चात् सबुद्धिरूपः
 परमस्वभावः ।

यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समन्तालोपेक्षते कृत्स्नमनुस्यूताः । तथा चलं सञ्चरते स विद्वान्स्मात् स एकः परमः शरीरी ।
 रजस्तमः सत्त्वमयो तृतीयं गच्छत्यसौ स्थानगुणान् विरूपान् । तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी ऊताशनं वायुरिवेभ्यमर्थं ।
 न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियाणां । न ओचलिकुं श्रवणेन दर्शनं तथा कृतं पश्यति तद्वि-
 श्यति ।

७४०

श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वज्ञत्वानि पश्यति
 यथा हिमवतः पार्श्वे पृष्ठं चन्द्रमसो यथा । न दृष्टपूर्वमनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ।
 तद्वद्वृत्तेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ । अदृष्टपूर्वसूक्ष्मो न चासौ नास्ति तावता ।
 पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत् सोमेन विन्दति । एवमस्ति न चोत्पन्नं न च तन्न परायणं ।
 रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमने बुधाः । धिया समनुपश्यन्ति तद्वताः सवितुर्गतिं ।

७४१

तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः । प्रत्यासन्नं निनीयन्ते ज्ञेयं ज्ञानाभिर्बहिर्हितं ।
 न हि खल्वनुपायेन कसिद्धर्थोऽभिसिध्यति । सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान् बध्नन्ति जलजीविनः ।
 ऋगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्धया । गजानाञ्च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ।

७४२

अहिरेव ह्यहेः पादान् पश्यतीति हि नः श्रुतं । तदन्तूर्तिषु मूर्त्तिस्त्वं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति
 नास्त्यहन्ते यथा वेकुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि । तथैवेह परा बुद्धिः परं बोध्यं न पश्यति ।
 यथा चन्द्रे ह्यमावास्यामलिकुलाञ्च दृश्यते । न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणं ।
 क्षीणकोषो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते । तदन्तूर्तिविमुक्तोऽसौ शरीरी नापलभ्यते ।
 यथाकाशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः । तद्वन्नित्शान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ।
 जगत् दृष्टिः क्षयस्यास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । सा तु चान्द्रमसो दृष्टिर्न तु तस्य शरीरिणः ।
 उत्पत्तिवृद्धिवयसा यथा स इति गृह्यते । चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्त्तिमान् ।
 नापसर्पदिमुद्भवा शशिनं दृश्यते तमः । विस्मयं प्रपश्यन् तदत् पश्य शरीरिणं ।

७४३

यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते । तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरोऽप्युपलभ्यते ।
 यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राजर्गोपलभ्यते । तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरो नापलभ्यते ।
 यथा चन्द्रे ह्यमावास्यां न चैवैर्युज्यते गतः । तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्षणः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे व्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥
 ॥ मनुवृषाच ॥ यथा व्यक्तमिदं श्रेते स्वप्ने चरति चेतनं । ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तदत् प्रेत्य भवाभवौ ।

७४४

यथाऽभ्रसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा । तदत् प्रसन्नेन्द्रियत्वान्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ।
 स एव लुलिते तस्मिन् यथा रूपं न पश्यति तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ।
 अभुङ्क्षिरज्ञानकृता अभुङ्क्षा कथ्यते मनः । दुष्टस्य मनसः पश्य सम्प्रदुष्यन्ति मानसाः ।
 अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न तृप्यते । अदृष्टवच्च भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्त्तते ।
 तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्यैव कल्पसात् । निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा ।

७४५

विषयेषु तु संसर्गाच्छासतस्तु संश्रयात् । मनसा चान्यथा काङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।
 ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां ज्ञयात् पापस्य कर्षणः । यथादर्शतले प्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
 प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखो तैरेव नियतैः सुखो । तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ।
 इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः । बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात् परतरं महत् ।
 अन्यत्वात् प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः । मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन् साधु पश्यति ।
 यत्सांस्त्वजति शब्दादीन् सर्वान्श्च व्यक्तयत्नाया । विमुञ्चेत् प्राकृतान् यामासान्मुक्ताऽमृतमश्नुते ।
 उद्यन् हि सविता यदत् सृजते रश्मिमण्डलं । स एवात्ममुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ।
 अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः । प्राप्येन्द्रियगुणान् पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ।
 प्रणोतं कर्षणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः । प्राप्नोत्ययं कर्षणफलं प्रवृत्तं धर्ममात्मवित् ।
 विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्ज्यं रसोऽप्यस्य परं वृष्ट्वा निवर्त्तते ।
 बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्त्तते । तदा सम्पद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलथं गतं ।
 अस्यार्थमष्टाङ्गमनमनास्वादमदर्शनं । अघ्राणमवितर्कञ्च सत्त्वं प्रविशते परं ।
 मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वभिगतं मतिं । मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानस्याभिगतं परं ।
 इन्द्रियैर्मनसः मिद्धिर्न बुद्धिर्बुध्यते मनः । न बुद्धिर्बुध्यतेऽप्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिर्वादे चतुरधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते । यस्मिन् शक्यते कर्तुं यत्नस्तं शानुचिन्तयेत् ।
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्यज्ञानं हि चाभ्येति भूयस्यापि प्रवर्त्तते ।
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । एतदिज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामिसात् ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीविनं द्रव्यमश्नयः । आरोग्यं प्रियसंवासे गृध्नेत्तत्र न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकं शोचिषुमर्हति । अशोचन् प्रति कुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं ।
 सुखाद्ब्रह्मतरं दुःखं जीविते नास्ति संग्रहः । श्लिग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियं ।
 परित्यजति यो दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नरः । अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
 दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालनेन च ते सुखं । दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ।
 ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्दिष्टं विद्धि ज्ञानगुणं मनः । प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्त्तते
 यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्कर्मसि वर्त्तते । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगप्रमाधिना ।
 सेधं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्त्तते । अपरादमिनिःसृत्य गिरेः शृङ्गादिवादकं ।
 यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजं । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकृष्टं निकषे यथा ।
 मनस्त्वपहन् पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकं । न समस्तगुणापेक्षि निर्गुणस्य निदर्शकं ।
 सर्वान्स्थितानि संवार्थं दाराणि मनसि स्थितः । मनस्वेकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ।
 यथा महान्ति भूतानि निवर्त्तन्ते गुणवशे । तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्कर्मसि वर्त्तते ।

यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरारिणी । व्यवसायगुणोपेता तदा सम्पद्यते मनः ।
गुणबुद्धिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः । तदा सर्वान् गुणान् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ।
अव्यक्तस्थेह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनं । यत्र नास्ति पदव्यासः कसं विषयमाप्नुयात्
तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या भुतेन च । निनीषेत् परमं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ।
गुणहीनो हितं मार्गं वहिः समनुवर्तते । गुणाभावात् प्रकृत्या वा निःसर्गं ज्ञेयसंश्रितं ।
नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वाच्चिवर्तते । गुणप्रचारिणी बुद्धिर्ज्ज्ञानाग्रज इवेत्यने ।
यथा पद्म विमुक्तानि दम्बियाणि स्वकर्माभिः । तथा हि परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परं ।
एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्तन्ते शरीरेण । निवर्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गक्षेत्रोपयानि च ।
पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चेन्द्रियाणि च । सहकारोऽभिमानश्च समूहो भूतसंज्ञकः ।
एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात् सम्प्रवर्तते । द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषाद्विषयकति ।
धर्मादुत्कृष्यते अयस्त्रया श्रेयोऽप्यधर्मतः । रागवान् प्रकृतिं ज्ञेति विरक्तो ज्ञानवान् भवेत् ।
इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृद्धस्यतिसंवादे पञ्चाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥
॥ मनुस्वाच ॥ यदा तैः पद्मभिः पद्म युक्तानि मनसा सह । अथ तद्द्रव्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवापितं ।
तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णं वर्तते पुनः । मुक्तास्त्रय प्रवालेषु मृण्मये रजते तथा ।
तद्द्रोऽश्ममुखेषु तद्द्रुक्षिस्तृणादिषु । तदत्कीटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्माभिः ।
येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोत्ययं । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ।
यथा श्लेकरसा भूमिरोषध्यानुसारिणी । तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ।
ज्ञानपूर्वा भवेत्लिप्ता लिप्तापूर्वाऽभिसन्विता । अभिसन्विपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलं ।
फलं कर्मात्मकं विद्यात् कर्म ज्ञेयात्मकं तथा । ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं यदसदात्मकं ।
ज्ञानानाञ्च फलानाञ्च ज्ञेयानां कर्माणां तथा । ज्ञयन्ति यत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितं ।
महद्भि परमंभूतं यत् प्रपश्यन्ति योगिनः । अनुधास्तस्य पश्यन्ति ज्ञात्मास्ते गुणबुद्धयः ।
पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरं । अहो महत्तरं तेजोऽजस्रः पवने महान् ।
पवनाच्च महद्भोम तस्मात् परतरं मनः । मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान् स्मृतः ।
कालात् स भगवान् विष्णुर्धस्य सर्वमिदं जयत् । नादिमे मध्यं भवान्तास्य देवस्य विद्यते ।
अनादित्वादमध्यात्वादनन्तात्वाच्च सोऽव्ययः । अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ज्ञानवदुच्यते ।
तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्ब्रह्म परमं पदं । तद्ब्रह्म कासविषयादिमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ।
गुणेष्वेते प्रकाशने निर्गुणत्वात्ततः परं । निवृत्तिस्तद्विषयो धर्मस्तथाऽनन्याय कल्पते ।
अथैव येषां सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः । जिह्वाद्येषु प्रवर्तन्ते यज्ञसाध्या विनाशिनः ।
न चैवमित्येते ब्रह्म शरीराश्रयसम्भवं । न यज्ञसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ।
अचामादिस्तथा साध्या यजुषामादिरुच्यते । अन्तश्चादिमतां दृष्ट्वा न त्वादिर्ब्रह्मणः स्यतः ।

७४०५

७४०६

७४०७

७४०८

७४०९

७४१०

अनादितादन्तलात्तदन्तमथाव्ययं । अव्ययत्वाच्च निर्दुःखं दन्ताभावस्ततः परं ।

अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धेय कर्मणः । न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परं ।

२०४

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।

गुणान् यदिह पश्यन्ति तद्विच्छिन्नपरं जनाः । परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ।

गुणैर्यस्त्वदरैर्युक्तः कथं विद्यात् परान् गुणान् । अनुमानाद्भि गन्तव्यं गुणैरवयवैः परं ।

सूक्ष्मेण मनसा विद्यो वाचा वक्तुं न शक्नुमः । मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनं ।

ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा । मनसा चेन्मिथयाममन्तरं प्रतिपद्यते ।

२०५

बुद्धिप्रहीनो मनसा सम्बद्धो निराश्रितं निर्गुणमभ्युपैति । परन्त्यजन्तोह विस्त्रोद्यमाना ऊताग्रनं वायुरिवेन्मनसं ।

गुणादाने विप्रयोगे च तेषां मनः सदा बुद्धिपरावराभ्यां । अनेनैव विधिना सम्प्रवृत्तो गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ।

अव्यक्तात्मा पुरुषो व्यक्तकर्मा सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ज्ञानकाले । तैरेवायं चेन्मिथैर्बुद्ध्यामनैर्स्थापयिष्या वर्त्तते कामरूपः ।

सर्वैर्यस्त्रेन्मिथैः सम्प्रयुक्तो देहं प्राप्तः पञ्चभूताग्रयः स्यात् । नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणेश्च हीनसेन परमेषाव्ययेन ।

पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या ज्ञानस्यास्या भविता चेति विद्धि । परं नयन्तोह विस्त्रोद्यमानं यथा श्वं वायुरिवायं

वस्यं ।

२०६

दिवाकरो गणमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेदपगतस्त्रिमण्डलः । तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्बिम्बेयवान् स निर्गुणं प्रविशति
ब्रह्म चाव्ययं ।

अनागतं सुकृतवतो परां गतिं स्त्रयस्त्रयं प्रभवनिधानमव्ययं । सनातनं यदमृतमव्ययं भुवं विचार्य तत् परममृतत्वमश्रुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिववादे षडधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमन्यतं । कर्त्तारमकृतं विष्णु भूतानां प्रभवाव्ययं ।

नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितं । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णदैपायनस्य च ।

२०७

अमिता देवलस्तात बाष्कीकिश्व महातपाः । मार्कण्डेयस्य गोविन्दे कथयत्यहुतं महत् ।

केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः । पुरुषः सर्वमिथैव श्रूयते ब्रह्मा विभुः ।

किन्तु यानि विदुर्लोकैर्ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनि । महात्मानि महाबाहो प्रष्टुं तानि युधिष्ठिर ।

यानि चाङ्गर्भनुव्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः । कर्माणि त्विह गोविन्दे कीर्त्तयिष्यामि तान्यहं ।

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खड्ग गाह्वानुकल्पयन् ।

२०८

स सृष्ट्वा पृथिवीश्चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः । अप्स्रव्य ग्रथनश्चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।

सर्वतजोमः स्तस्मिच्छयानः पुरुषोत्तमः । सोऽप्यं सर्वभूतानां सङ्कर्षणमकल्पयत् ।

आश्रयं सर्वभूतानां मनसेतोह शश्रुमु । स धारयति भूतानि उभे भूतं भविष्यती ।

ततस्तस्मिन् महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । भास्करप्रतिभं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ।

स तत्र भगवान्देवः पुष्करे आजयन्दिशः । ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ।

२०९

तस्मिन्पि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । तमसा पूर्व्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ।
 तमुपमुपकर्षाणमुयं कर्ष्यं समाहित । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्व्वन् जघान पुरुषोत्तमः ।
 तस्य तात बधात् सर्व्वे देवदानवमानवाः । मधुसूदनमित्याहुर्ध्वभं सर्व्वसात्वतां ।
 ब्रह्माऽनुसृज्य पुत्रान्मानवान्दक्षसप्तमान् । मरीचिमव्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं कतुं ।
 मरीचिः काश्यपं तात पुत्रमपजमयजः । मानवं जनयामास तजसं ब्रह्मविष्मत् ।
 अङ्गुष्ठात् सृज्ये ब्रह्मा मरीचिरपि पूर्व्वजं । सोऽभवद्भरतश्चेष्ट दक्षो नाम प्रजापतिः ।
 तस्य पूर्व्वमजायन्त दक्ष तिस्रश्च भारत । प्रजापतेर्दुहितरसांश्च ज्येष्ठाभवद्वितिः ।
 सर्व्वधर्म्विशेषज्ञः पुण्ड्रकोर्त्तिर्षहायशाः । मरीचिः काश्यपस्तात सर्व्वसामभवत् पतिः ।
 उत्पाद्य तु महाभागसावामवरजा दक्ष । ददौ धर्म्वाय धर्म्वज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ।
 धर्म्वस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः । विश्वेदेवाश्च साध्याश्च महत्त्वन्तश्च भारत ।
 अपराश्च यवोयस्यस्तामोऽन्याः सप्तविंशतिः । सोमसांश्च महाभागः सर्व्वसामभवत् पतिः ।
 इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वास्तुरगान् दिजान् । गाश्च किन्पुरुषान्मत्स्यानुङ्गिजांश्च वनस्पतीन् ।
 आदित्यानदितिर्ज्येष्ठे देवश्रेष्ठान्महाबलान् । तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्भोविन्दश्चभवत् प्रभुः ।
 तस्य विक्रमणापि देवानां श्रीर्व्यवर्द्धत । दानवाश्च पराभूता दैतेषो धासुरी प्रजा ।
 विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवान्सृजद्गुः । दितिस्तु सर्व्वानसुरान्महासत्त्वानजीजनत् ।
 अहोरात्रश्च कालश्च ययर्त्तु मधुसूदनः । पूर्व्वोऽश्वापराक्षश्च सर्व्वमेवानुरुपयत् ।
 प्रधाय सोऽसृजन्मेवांस्तथा स्थावरजङ्गमान् । पृथिवीं सोऽसृजद्विषां सहितां भुरितेजसा ।
 ततः ह्यष्टौ महाभागः पुनरेव युधिष्ठिर । ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवासृजत् प्रभुः ।
 बाहुभ्यां चक्षुश्च शतं वैश्यानामूतः शतं । पद्भ्यां बृहद्भूतश्चैव केशवो भरतर्षभ ।
 स एव हस्तुरो वर्णान् समुत्पाद्य महातपाः । अथर्वं सर्व्वभूतानां धातारमकरोत् स्वयं ।
 वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिं । भूतमाह्वय्यार्थं विरूपाक्षश्च सोऽसृजत् ।
 शशितारश्च पापानां पितृणां समवर्त्तिनं । असृजत् सर्व्वभूतात्मा निधिपञ्च धनेश्वरं ।
 यादसामसृजन्नाथं वरुणश्च जलेश्वरं । वासवं सर्व्वदेवानामध्यक्षमकरोत् प्रभुः ।
 यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणां । तावन्तावदजीवंसो नासीद्यमकृतं भयं ।
 न तेषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ । सङ्कल्पादेव चैतेषामपत्यमुपपद्यते ।
 ततस्तेतायुगे काले संसृज्योऽज्यते प्रजा । न ह्यभूमैथुनो धर्म्वस्तेषामपि जनाधिप ।
 द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवत्कृप । तथा कलियुगे राजन् दन्दमापेहिरे जनाः ।
 एष भूतपतिस्तात स्वध्वजश्च तथोच्यते । निरपेक्षांश्च कौन्तेय कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 दक्षिणपथगामिन्यः सर्व्वे नरवराभक्ताः । गुहाः पुलिन्दाः शवराश्च चुका मद्रकैः सह ।
 उत्तरापथजम्बानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि । यौनकाश्चोजगन्धाराः किराता वर्व्वरैः सह ।

७१५६

७१५७

७१५८

७१५९

७१६०

७१६०

एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमं । शपाकबलमृगानां स्वधर्मो नराधिप ।
नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमं । चेतामश्नति वर्द्धन्ते ते जना भरतर्षभ ।
ततस्तस्मिन् महाघोरे सन्ध्याकाशे उपस्थिते । राजानः समसज्जन्त वनावाद्येतरतरं ।
एवमेव कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भूतो महात्मना । देवं देवविराचष्ट नारदः सर्वलोकहृक् ।
नारदोऽप्यथ कृष्णस्तत् परं भेजे नराधिप । शान्ततत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ।

७१६

एवमेव महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः । अचिन्तः पुण्डरीकाक्षो नैव केवलमानुषः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सर्वभूतोत्पत्तिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ २०७ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के पूर्वमावन् पतयः प्रजानां भरतर्षभ । के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकत्रः स्मृताः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि । प्रजानां पतयो वेऽस्मिन् दिक्षु च चर्षयः स्मृताः ।

एकः स्वयम्भुर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः । ब्रह्मणः सप्त वै पुत्रा महात्मानः स्वयम्भुवः ।
मरीचिरव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महाभागः सदृशो वै स्वयम्भुवा ।
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ।
अत्रिर्वंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोगिः सनातनः । प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्राचेतसो दश ।
दशानां तनयस्त्वेका दक्षो नाम प्रजापतिः । तस्य दे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ।
मरीचिः कश्यपः पुलस्त्यश्च दे नामनी स्मृते । अरिष्टनेमिरित्येके कश्यपेत्यपरे विदुः ।
अत्रेक्ष्यैवैरसः श्रीमाताजा सोमस्य बोर्यवान् । सहस्रं यस्य दिव्यानां युगानां पथ्युपासिता ।

७१७

७१८

अर्थमा चैव भगवान् ये चास्य तनया विभो । एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ।
शशविन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत । एकैकस्यां सहस्रान्तु तनयानामभूत्तदा ।
एवं शतसहस्राणि दश तस्य महात्मनः । पुत्राणाञ्च न ते कश्चिद्विष्णुन्यं प्रजापतिं ।
प्रजामाचक्षते विप्राः पुराणाः शशविन्दवी । स वृष्णिवंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः ।
एते प्रजानां पतयः संमुद्दिष्टा यशस्विनः । अतः परं प्रवक्ष्यामि देवास्त्रिभुवनेश्वरान् ।
भगोऽग्निस्यार्थमा चैव मित्रोऽप्य वरुणस्तथा । सविता चैव धाता च विवस्वाश्च महाबलः ।
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरच्यते । इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसम्भवाः ।
नासत्यस्यैव दक्षस्य स्मृतौ द्वावप्तिनार्वपि । मार्कण्डेयस्यात्मजावेतावष्टमस्य महात्मनः ।
ते च पूर्वं सुराद्येति विविधाः पितरः स्मृताः । त्वष्टृसैवात्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशः ।

७१९

७२०

अजैकपादहिरण्यो विरूपाक्षोऽप्य रैवतः । हरश्च वज्ररूपस्य व्यम्बकस्य सुरेश्वरः ।
सावित्रश्च तथन्तस्य पिनाकी चापराजितः । पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्णिताः ।
एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः । ते च पूर्वं सुराद्येति द्विविधाः पितरः स्मृताः ।
शीलधैरवन्तस्त्वन्यस्तथाऽन्यः सिद्धसाध्ययोः । अश्विनो मरुतश्चैव देवानाञ्चादितो गणाः ।
एवमेते समाज्ज्ञाता विश्वेदेवास्तथाऽश्विनौ । आदित्याः क्षत्रियास्तथा विश्वस्य मरुतस्तथा ।

अग्निमौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्ये वनास्त्रितौ । स्मृतास्तस्मिन्निरो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । १५८
 इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ष्यं प्रकीर्तितं । एतान् वै प्रातस्तथाय देवान् यस्तु प्रकीर्तयेत् ।
 स्रजादन्यद्व्रताचैव सर्वपापात्प्रमुच्यते । यवकीतोऽथ रैभ्यश्च सर्व्यावसुपरावसु ।
 योषिजस्यैव काशीवान् बलसाङ्गिरसः स्मृतः । ऋषिर्ब्रह्मर्षिः पुनः कश्यपः बर्हिषश्च तथा
 त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा । उज्जुषो विमुच्येव स्वस्वाचेवश्च वीर्यवान् ।
 प्रमुच्येभवाश्च भगवांश्च बृहन्नतः । मित्रावरुणयोः पुनस्तथागस्त्यः प्रतापवान् । १५९
 एते ब्रह्मर्षयो नित्यमास्त्रिता दक्षिणां दिवं । उज्जुषुः कवयो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
 एकतस्र दितस्यैव त्रितस्यैव महर्षयः । अथैः पुनश्च भगवांस्तथा सारस्ततः प्रभुः ।
 एते चैव महात्मानः पश्चिमामास्त्रिता दिवं । आनेषश्च वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
 गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः । तत्रैव पुनो भगवानृषीकश्च महात्मनः ।
 जमदग्निश्च सत्रेते उदीचीमास्त्रिता दिवं । एते प्रतिदिवं सर्वे कीर्त्तितास्त्रिभ्यतेनसः । १६०
 सार्वभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः । एवमेते महात्मानः स्त्रिताः प्रत्येकशो दिवं ।
 एतेषां कीर्त्तनं कृत्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते । यस्यां यस्यां दिशि श्रुते तं दिवं शरणं गतः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहं व्रजेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दिवां स्वस्तिके अष्टाधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २०८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम । आतुमिच्छामि कार्त्तिक्यं कृष्णमव्ययमीश्वरं ।
 यथास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुराकृतं । तयो सर्वं यथातत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ । १६१
 तिर्यग्योनिगता रूपं कथं धारितवान् प्रभुः । केन कार्यनिवर्गेण तमःस्वार्ह महाबल ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ पुराऽहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाग्रमे स्त्रितः । तत्रापश्यमुनिगणान् समासीनान् सहस्रशः ।
 ततस्ते मधुपर्केण पूजाञ्चकुरथो मयि । प्रतिमृज्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीमहं ।
 कथेषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा । मनःप्रह्लादिनी दिव्या तामिदममनाः शृणु । १६२
 पुरा दानवमुखा हि क्रोधलोभसमन्विताः । बलेन मत्ताः श्रतशो नरकाद्या महासुराः ।
 तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धकुर्षदाः । न सहन्ते सा देवानां समृद्धिं तामनुत्तमां ।
 दानवैरर्धमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा । न शर्ष्ये भेभिरै राजन् विग्रमानास्ततस्ततः ।
 पृथिवीमार्त्तारूपान्ते समपश्यन्दिवाकसः । दानवैरभिषंतीषां घोररूपैर्महाबलैः ।
 भारार्त्तामप्रहृष्टाश्च दुःखितां सन्निमज्जतीं । अथादितेयाः सन्मत्ता ब्रह्माण्मिदमब्रुवन् ।
 कथं शक्यामहे ब्रह्मन् दानवैरभिमर्द्दनं । स्वयम्भुस्तानुवाचेदं निश्चष्टोऽत्र विधिर्भया । १६३
 ते वरेणाभिसम्पन्ना बलेन च मदेन च । नाबभूवन्ति संभूटा विष्णुमव्यक्तदर्शनं ।
 वराहरूपिणं देवमष्टममरैरपि । एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।
 अन्तर्भूमिगता घोरा निवर्षन्ति सहस्रशः । शमयिष्यति तच्छुला जह्नुः सुरसत्तमाः ।

ततो विष्णुर्भूततेजा वराहं रूपमास्थितः । अन्तर्भूमिं सम्प्रविश्य जगाम हितिजान् प्रति ।
 दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुवं । प्रसन्ना तरसा सर्वे सन्तस्तुः कालमोहिताः ।
 ततस्ते समभिद्रुत्य वराहं जगद्व्रजः समं । संकुट्वाद्य वराहं तं स्वकर्षणं समन्ततः ।
 दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्यबलोन्मिताः । नाशकुर्वन्स किञ्चित् तस्य कर्तुं तदा विभो ।
 ततोऽगच्छन् विस्मयन्ते दानवेन्द्रा भयं तथा । संशयं गतमात्मानं मेनिरे च ब्रह्मस्रगः ।
 ततो देवाधिदेवः स योगात्मा योगसारधिः । योगमास्त्रस्य भगवांस्तदा भरतसत्तम ।
 विमनाद महानादं बोभयन् दैत्यदानवान् । सखादिता येन लोकाः सर्वस्यैव दिशो दश ।
 तेन सखादशब्देन लोकाणां बोभ आगमत् । सन्तस्तास्य भ्रष्टं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 निर्विदेष्टं जगत्पापं बभूवतिभ्यं तदा । स्वावरं जङ्गमश्चैव तेन नादेन मोहितं ।
 ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः । पेतुर्गतासवस्यैव विष्णुतेजःप्रमोहिताः ।
 रसातलगतस्यापि बराहस्त्रिदशदिपः । खुरैर्विन्दारयामास मांसभेदोऽस्त्रिस्रस्रयान् ।
 नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः । पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ।
 ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् । तत्र गत्वा महात्मानं ऊचुस्त्वैव जगत्पतिं ।
 नादोऽयं कोदृशो देव नैनं विश्वं वयं प्रभो । कोऽभौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत् ।
 देवाश्च दानवश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा । एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्व्वाराहं रूपमास्थितः ।
 उदतिष्ठन्महाबाहो स्त्रयमानो महर्षिभिः ।

०१९०

०१९५

०१९०

०१९५

०१६०

०१९५

॥ पितामह उवाच ॥ निहत्य दानवपतीन् महावर्षा महाबलः । एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ।
 सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तथात्मनः । स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वविघ्नविनाशनः ।
 कृत्वा कर्मातिमाध्वेतदशक्यममितप्रभः । समायातः स्वमात्मानं महाभागो महायुतिः ।
 पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावनः । न सन्तापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ।
 विधिरेष प्रभावश्च कालः संशयकारकः । लोकान् धारयता तेन नादो मुक्तो महात्माना ।
 स एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः । अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अन्तर्भूमिविक्रीडिते नवाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत । तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदताम्बर ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । संवादं मोक्षसंयुक्तं श्रियस्य गुरुणा सह ।
 कस्यिद्वाङ्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमं । तेजोराशिं महात्मानं सत्यसन्धं जितेन्द्रियं ।
 श्रियः परममेधावो श्रेयोऽर्थी सुसमाहितः । चरणानुपसंगच्छन् स्थितः प्राञ्जलिं ब्रवीत् ।
 उपासनात् प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम । संशयो मे महान् कस्यिक्तनो व्याख्यातुमर्हसि ।
 कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सम्यग्ब्रूहि तत्परं । कथञ्च सर्वभूतेषु समेषु दिवसतम ।

मन्यन्तानि निवर्तन्ते विपरीताः कथोदयाः । वेदेषु चापि यदाकथं लौकिकं व्यापकञ्च यत् ।

एतद्विद्वन् यथातन्त्रं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ गुरुवाच ॥ शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्म गूढमिदं परं । अथात्मं सर्वविद्यानामागमानाञ्च यद्वसु ।

वासुदेवः परमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखं । सत्यं ज्ञानमयो यज्ञस्तित्तिचा दम आर्जवं ।

०१०

पुरुषं सनातनं विष्णुं यन्नं वेदविदो विदुः । सर्गप्रलयकर्त्तारमव्यक्तं ब्रह्म ब्राह्मणं ।

तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे । ब्राह्मणो ब्राह्मणैः आयो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।

वैश्या वैश्यैस्तथा आर्याः शूद्रः शूद्रैर्हामनाः । माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।

अर्धस्वमसि कल्याणं वार्ष्णेयं शृणु यत्परं । कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्त्वलक्षणं ।

त्रैलोक्यं सर्वभूतेश्च चक्रवत् परिवर्तते । यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म ब्राह्मणं ।

० ११

वदन्ति पुरुषव्याघ्र केशवं पुरुषर्षभं । पितृन्देवानृषीश्चैव तथा वै यशराक्षसान् ।

नागासुरमनुष्याश्च सृजते परमोऽव्ययः । तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्माश्च ब्राह्मणान् ।

प्रलयं प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते पुनः । यथर्त्तावृत्तलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यथे ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु । अथ यद्यद्यदाभाति कालयोगाद्युगादिषु ।

तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानम् । युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

०१२

लेभिरे तपसा पूर्वमनुष्ठाताः स्वयम्भुवा । वेदविदेद भगवान् वेदाङ्गानि वृक्षसतिः ।

भार्गवी नीतिशास्त्रान् जगाद जगतो हितं । गान्धर्व्यं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्धरं ।

देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णाचेयस्त्रिकुक्षितं । न्यायतन्त्राष्टनेकानि तैलौक्यानि वार्दिभिः ।

हेत्वागमसमाचारैर्धनुर्धरं तदुपास्यतां । अनाद्यं तत्परं ब्रह्म न देवा नरयो विदुः ।

एकसदेद भगवान् धाता नारायणः प्रभुः । नारायणाद्विगणस्तथा मुख्याः सुरासुराः ।

० १३

राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजं । पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः स्रयते यदा ।

हेतुयुक्तमतः पूर्व्यं जगत् संपरिवर्तते । दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।

प्रकृतिः स्रयते तद्वदानन्यान्नापचीयते । अव्यक्तात् कर्मजा बुद्धिरहङ्कारं प्रसूयते ।

आकाशश्चाप्यहङ्काराद्यायुराकाशसम्भवः । वायोक्षोजस्तथा चाप अग्निोऽथ वसुधोदृता ।

मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्त्वसितं । ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।

० १४

विषयाः पञ्च पैकञ्च विकारे धोडग्रं मनः । श्रीं त्वक्लुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यपि ।

पादौ पायुरपस्त्रश्च हस्तौ वाक्कर्माणी अपि । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।

विज्ञेयं व्यापकञ्चित्तं तेषु सर्वगतं मनः । रसज्ञाने तु जिज्ञेयं व्याहते वाक् तथोच्यते ।

इन्द्रियैर्विधैर्युक्तं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा । विद्यान्तु बोद्धव्यैतानि देवतानि विभागशः ।

देहेषु ज्ञानकर्त्तारमुपासीतमुपाबते । तद्वत् सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।

० १५

श्रोत्रं नभोगुणश्चैव चतुरग्रेणनद्या । स्वप्नं वायुगुणं विद्यात् सर्वभूतेषु सर्वदा ।
 मनः सत्त्वगुणं प्राज्ञः सत्त्वमव्यक्तजं तथा । सर्वभूतात्मभूतस्य तस्मादुद्धेत बुद्धिमान् ।
 एते भावाजगत् सर्वं वदन्ति सचराचरं । श्रिता विरजसं देवं यमाहुः प्रकृतेः परं ।
 नवद्वारं पुरं पृथमेतैर्भावैः समन्वितं । व्याप्य ब्रूते महानात्मा तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्तोऽव्यक्तोपदेववान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ।
 यथा दीपः प्रकाशात्मा ब्रह्मो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ।
 श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स कर्त्ता सर्वकर्षणं ।
 अग्निर्ह्यारुणतो यदङ्गिषे दारौ न दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवानुदृश्यते ।
 अग्निर्यथा क्षुपायेन मयित्वा दारु दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ।
 नदीन्वापो यथा युक्ता यथा सूयै मरीचयः । सन्ततलाद्यथा घाति तथा देहाः शरीरिणां ।
 स्वप्रयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमायुतः । देहमुत्सृज्य वे घाति तथैवाचोपलभ्यते ।
 कर्षणा बाध्यते पूर्वं कर्षणा चोपलभ्यते । कर्षणा नीयतेऽन्यत्र खलतेन बलीयसा ।
 स तु देहाद्यथा देहं त्याक्त्वाऽन्यं प्रतिपद्यते । तथाऽन्यं सम्प्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्षणं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि श्रोत्रधर्मपर्वणि वाष्पौषाध्यात्मैर्द्वाधिकं द्विप्रतोऽध्यायः ॥ २१० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि भूतानि स्वावराणि चराणि च । अव्यक्तप्रभवान्याऊरव्यक्तनिधनानि च ।
 अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः । यथाऽन्यत्सकलीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
 निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात् सत्त्ववत्तथा । अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनं यथा ।
 स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशं । तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
 अचेतनाचेतयितुः कारणादभिसंहताः । न भूर्नखं यौर्भूतानि नर्षयो न सुरामुराः ।
 नान्यदासोदृते जोवमासेदुर्न तु संहते । पूर्वं निष्ठं सर्वगतं मनो हेतुमलक्षणं ।
 अज्ञानकर्म्मनिर्दिष्टमेतत् कारणलक्षणं । तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंयुक्तकारकं ।
 येनैतद्वर्त्तते चक्रमनादिनिधनं महत् । अव्यक्तमात्रं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलं ।
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं सिग्धालं वर्त्तते भुवं । सिग्धत्वान्निलवत् सर्वं चक्रेऽस्मिन् पीड्यते जगत् ।
 तिलपीडेरिवक्रम्य भोगैरज्ञानसम्भवैः । कर्म्म तत् कुरुते तर्षादहङ्कारपरियहः ।
 कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपादितः । नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
 कार्याणामूपकरणे कालो भवति हेतुमान् । हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परं ।
 अन्यान्यमभि वर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा । राजसैक्षामभैर्भावैश्च्युता हेतुबलान्विताः ।
 क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पशुर्ध्यातेरिति यथा । न च तैः स्पृश्यते भावेन ते तेन महात्मना ।
 मरजस्कोऽरजस्कश्च नैव वायुर्भवेत्तथा । तथैतदन्तरं विद्यात् सत्त्वचेचक्षयोर्बुधः ।
 अभ्यासात् स तथा युक्तो न गच्छेत् प्रकृतिं पुनः । सन्देहेनैतमुत्पन्नमिन्द्रियङ्गवानृषिः ।

११५०

११५१

११५२

११५३

११५४

तथा वार्त्ता समीचेत कृतलक्षणसम्भितां । वीजान्यन्यपदगानि नरो हन्ति यथा पुनः ।

००५

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्यच्यते पुनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मो एकादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथा समुपपद्यते । तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ।

दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः । प्रयोजनमहत्वात्तु मार्गमिच्छन्ति संस्तुतं ।

सङ्गिराचरितत्वात् कृतमेतदगर्हितं । इत्थं सा बुद्धिरभ्येत्य यथा याति पराङ्मतिं ।

शरीरवानुपादत्ते मोहात् सर्वान् परित्यजान् । क्रोधलोभादिभिर्भवेयुक्तो राजसतामसैः ।

००१०

नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीष्टान् देहयापनं । कर्मणा विवरं कुर्वन् लोकानामुपाश्रुभान् ।

लोहयुक्तं यथा हेम विपकं न विराजते । तथा पक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ।

यस्याधर्मश्चक्रेभेभात् कामक्रोधावनुज्ञवन् । धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ।

शब्दादीन् विषयांस्तस्मात् संरागादर्थं व्रजेत् । क्रोधो हर्षो विषादश्च जायते च परस्परान् ।

पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वे राजसतामसे । कमभीष्टुवते चायं कं वा क्रोशति किं वदन् ।

००१५

स्यार्थरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः । नावगच्छन्ति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणं ।

मृण्मथं शरणं यदश्वदैव परिलिप्यते । पार्थिवोऽयं तथा देशो मृदिकारान्न नश्यति ।

मधु तैलं पयः सर्पिर्घासानि लवणं गुडः । धान्यानि फलमूलानि मृदिकाराः सहाश्रयाः ।

यद्वत् कान्तारमतिष्ठसौख्यं समनुव्रजेत् । घाम्यमाहारमादद्यादस्मादपि हि यापनं ।

तद्वत् संसारकान्तारमतिष्ठन् अमृतत्परः । याचार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ।

००२०

सत्यशौचार्च्यवत्यागैर्वर्चसा विक्रमेण च । शान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ।

भावान् सर्वानुपावृत्तान् समीक्ष्य विषयात्मकान् । शान्तिमिच्छन्नादीनात्मा धैर्येणैदिन्द्रियाणि च ।

सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः । सक्रवत् परिवर्त्तन्ते अज्ञानाज्जन्तवो भूयः ।

तस्मात् सम्यक् परीचेत्तु दोषानज्ञानसम्भवान् । अज्ञानप्रभवं दुःखमहङ्कारं परित्यजेत् ।

महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजसमः । त्रैलोक्यं स्निग्धं कर्म अहङ्कारे प्रतिष्ठितं ।

००२५

यथेह नियतः कालो दर्शयत्यार्थवान् गुणान् । तद्वद्वृत्तेऽहङ्कारं विद्यात् कर्मप्रवर्त्तकं ।

भंभोहकं तमो विद्यात् कृष्णमज्ञानसम्भवं । प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तोस्त्रीनयो गुणान् ।

सत्त्वस्य रजसस्यैव तमसस्य निषेध तान् । प्रसादो हर्षोऽप्रीतिरसन्देहो हृतिः स्मृतिः ।

इतान् सत्त्वगुणान् विद्यादिमात्राजसतामसान् । कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्षमः ।

विषादशोकावर्तिर्भान्दर्पावनाय्यता । दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुत्वाच्च ।

००३०

विमृष्टेदात्मसंस्थानमैकैकमनुब्रूयते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या मिथिहीकृताः । के पुनः पुनराद्यान्ति के मोहादफला

इव ।

केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विष्टेद्धः । एष मेऽंशश्चक्षुः तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दोषैर्भूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते । विनाशयति सम्भूतमयस्ययमयो यया ।
 तथा कृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति तामसैः । राजसं तामसश्चैव शुद्धात्मकमकल्पयं ।
 तत् सर्वं देहिनां वीजं सत्त्वमात्मवतः समं । तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजस्य तम एव च ।
 रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामिवात् । अथवा मन्त्रवद्भूयुरात्मा दानाय दुष्कृते ।
 स वै हेतुरनादाने शुद्धधर्मानुबालने । रजसाऽधर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुते ।
 अर्थयुक्तानि चार्थार्थं कामान् सर्वथाश्च सेवते । तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।
 हिंसाविहारभिरतस्तस्मै निद्रासमन्वितः । सत्त्वस्यः सात्त्विकान् भावान् शुद्धान् पश्यति संश्रितः ।
 स देहो विमलः श्रीमान् शुद्धाविद्यासमन्वितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्म्ये द्वादशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ रजसा साध्यते मोक्षस्तमसा भरतर्षभ । क्रोधलोभाभ्यं दर्पं रतेषां सादनाच्छुचिः ।
 परमं परमात्मानं देवमन्यमव्ययं । विष्णुमव्यक्तसंस्थानं बिभुं तं देवसत्तमं ।
 तस्य मायापिण्डाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा विचेतसः । मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः क्रोधं प्रयान्ति वै ।
 क्रोधात् काममवाप्याय लोभमोहौ च मानवाः । मानदर्पमदहकारमहङ्कारात्ततः क्रियाः ।
 क्रियाभिः स्नेहसम्बन्धान् श्लेशच्छोकमनन्तरं । सुखदुःखक्रियारम्भाज्जन्माजन्मलक्षणः ।
 जन्मतो गर्भवासस्तु शुक्रशोणितसम्बन्धं । पुरीषमूत्रविक्षेपं शोणितप्रभवविलं ।
 तृष्णाभिभूतसैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन् । संसारतन्मवाहिन्यस्तत्र बुद्धेर्तं घोषितः ।
 प्रकृत्या चेन्नभूतास्ता नराः चेन्नलक्षणः । तस्मादेता विप्रशेषेण न चाभीयुष्विष्यति ।
 कृत्या स्नेहा घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् । रजस्यमर्दिता मूर्तिरिन्द्रियाणां वनातनी ।
 तस्मात्तदात्मक्राद्वागादीजाज्जायन्ति जन्तवः । स्वदेहजानस्यसंज्ञान् यददङ्गात् क्षमीं स्वजेत् ।
 स्वसंज्ञानस्वकांसादत् सुतसंज्ञान् क्षमीं स्वजेत् । शुक्रतो रसतश्चैव देहाज्जायन्ति जन्तवः ।
 स्वभावात् कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् । रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वञ्च रजसि स्थितं ।
 ज्ञानाधिष्ठितमव्यक्तं बुद्ध्याहङ्कारलक्षणं । तदीजं देहिनामाज्जलदीजं जीवसंज्ञितं ।
 कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्त्तनं । रमत्ययं यथा स्त्रो मे मनसा देहवानिव ।
 कर्मगैर्भोगैर्देहो गर्भे तदुपलभ्यते । कर्मणा बीजभूतेन पोष्यते यद्यदिन्द्रियं ।
 जायते तदहङ्काराद्वागयुक्तेन चेतसा । शब्दरागाच्छाचमस्य जायते भावितात्मनः ।
 रूपरागाद्या चक्षुर्धामं गन्धचिकीर्षया । स्पर्शने तक्त्तया वायुः प्राणपानव्यपाम्नयः ।
 व्यानोदानौ समानस्य पञ्चधा देहयापनं । सञ्जातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्व्यभिचारा दृढतः ।
 दुःखाद्यन्तैर्दुःखमथैर्धरः शरीरमानसैः । दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्द्धते ।
 त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधेन विमुच्यते । इन्द्रियार्था रजस्येव प्रलयप्रभवानुभौ ।

०८३३

००४०

००४१

००४०

००४१

००४०

परीक्ष्य सञ्चरेद्विद्वान् यथावच्छास्त्रचक्षुषा । ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियाद्योपसर्पकतर्पुलं ।

हीनैश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्म्ये त्रयोदशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा । तद्विज्ञानाच्चरन् राजन् प्राप्नुयात् परमां गतिं ।

सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते । पुरुषेभ्यो विद्यायाः कृतिभ्यो मन्त्रदर्शिनः ।

सर्वभूतात्मभूतास्तु सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञास्तत्पार्थगर्भनिधयाः ।

नेत्रहीना यथा श्लोकः कृच्छ्राणि लभन्तेऽध्वनि । ज्ञानहीनस्तथा श्लोके तस्मान्ज्ञानविदोऽधिकाः ।

तांस्तानुपासते धर्मान् धर्मकामा यथाममं । न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरणं गुणानिमान् ।

वाग्देहमनसां शौर्यं कमा सत्यं धृतिः स्मृतिः । सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणान् शुभान् ।

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतं । परमात्मसर्वधर्मैश्चक्षुषो ज्ञानि पराङ्मतिं ।

लिङ्गसंयोगहीनं यच्छब्दस्पर्शविवर्जितं । श्रोत्रेण श्रवणक्षेत्रज्ञचक्षुषा चैव दर्शनं ।

वाक्स्पर्शभाषाप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितं । बुद्ध्या चाश्रयसाधीतं ब्रह्मचर्यमकल्मषं ।

सम्यग्बुद्धिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयाच्छाश्वतः सुरान् । विद्याग्रे जायते विद्वान् कन्यसी दृष्टिमाश्रितः ।

सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायन्तत्र मे शृणु । सम्यक्त्वमुदीर्णं च निश्चिन्तयान्द्रिजो रजः ।

योधितो न कथा आद्या न निरीक्ष्या निरम्बराः । कथञ्चिद्दर्शनादासां दुर्भक्षानां विभेदजः ।

रामोत्पन्नसुरेत्कृष्णमकलिः प्रविशेदपः । मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्भेदघमर्षणं ।

पाप्मानं निर्हरेदेवमन्तर्भूतरजोमयं । ज्ञानयुक्तेन मनसा सन्ततेन विवक्षणः ।

कुण्ठपाभेद्यसंयुक्तं यद्वद्विद्वद्वन्धनं । तद्वदेहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनं ।

वातपित्तकफपात्रं ब्रह्मसं स्नायुमस्ति च । मज्जां देहं शिराजालैस्तर्पयन्ति रसानृणां ।

दश विद्याङ्गमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणवहाः । आभिः सूक्ष्माः प्रजायन्ती धमन्योऽन्याः सहस्रधाः ।

एवमेताः शिरामद्यो रजोदा देहसागरं । तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरं ।

मध्ये च हृदयस्यैका शिरा तत्र मनोवहा । शृङ्गं सङ्कल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ।

सर्वगात्रप्रतापिन्यस्तस्या श्चानुगताः शिराः । नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्यसौजसं गुणं ।

पयस्तन्निर्हतं सर्पिर्यदस्मिन्मथ्यते खजैः । शृङ्गं निर्मथ्यते तद्वदेहसङ्कल्पजैः खजैः ।

स्वप्नेऽप्येवं यथाऽप्येति मनः सङ्कल्पजं रजः । शृङ्गं सङ्कल्पजं देहात् खजत्यस्य मनोवहा ।

महर्षिर्भगवानत्रिर्वेदं तच्छृणुसम्भवं । त्रिवीजमिन्द्रदेवतं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ।

ये वै शृङ्गगतिं विद्युर्भूतसङ्करकारिकां । विरागा दम्भदोषास्तानामुपुर्देहसम्भवं ।

गुणानां साम्यमागत्य मनसैव मनोवहं । देहकर्मानुदन् प्राणानन्तकाले विमुच्यते ।

भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते । ज्योतिर्मदिरजो नित्यं मन्त्रयिङ्गं महात्मानं ।

तस्मात्तदभिधाताय कर्म कुर्व्यादकल्मषं । रजस्तमस्य हिलेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ।

तद्व्याभिगतं ज्ञानं जरादुर्भक्षतां गतं । विपक्षबुद्धिः कालेन चादत्तं मानसं बलं ।
 सद्गुणमिव पद्मानमतीत्य गुणबन्धनं । यथा पश्येत्तथा दीवानतीत्याहृतममुते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मो चतुर्होत्राधिकद्विबतोऽध्यायः ॥ २१४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः । ये त्वसक्ता महात्मानस्तो यान्ति परमां गतिं ।
 जन्ममृत्युजरादुःखैर्वाधिभिक्षानसक्तमैः । बृहद्वैव सन्तं लोकं घटेकोपाय बुद्धिमान् ।
 वाङ्मनोभ्यां शरीरेण इन्द्रिजिः स्यादहङ्कृतः । प्रज्ञानो ज्ञानवान् भिक्षुनिरपेक्षश्चेत् सुखं । ००८५
 अथवा मनसः सङ्गं पश्यन् भूतानुकम्पया । तत्रायुपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ।
 यत् कृतं स्याच्छुभं कर्म पापं वा यदि वाश्रुते । तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्यादाशुद्धिकर्मभिः ।
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जुन । समा चैवाप्रमादश्च यश्चेति स सुखी भवेत् ।
 तस्मात् समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् । यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहं ।
 दुःखनिःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत् । तस्मात् समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् । ००८६
 नापथ्यायेन सृष्टयेन्नावहं चिन्तयेदसत् । अयामोक्षप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत् ।
 वाचभोगप्रयोगेण मनोऽंशं तत् प्रवर्त्तते । विवक्षता च सदाऽंध धर्मसूक्ष्मवेक्षता ।
 सत्यां वाचमहिंसाश्च वेदेदहंवादिनीं । कल्पापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनां ।
 ईदृगन्त्यश्च वक्तव्यमविचित्रेन चेतसा । वाक्प्रबद्धे हि संसारे विरागाद्याश्चरेद्यदि ।
 बुद्ध्याऽप्यनुगृहीतेन मनसा कर्म तामसं । रजोभूतैर्हि कर्माः कर्माणि प्रतिपद्यते । ००८७
 स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्महाकायोपपद्यते । तस्मान्नमोवाक्शरीरेराचरेद्भैरव्यमात्मनः ।
 प्रकोपमेव भारं हि यद्वहत्येत द्युभिः । प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्या संसारमवधासया ।
 तमेव च यथा दस्युः विघ्ना गच्छेच्छिवां दिशं । तथा रजस्तमः कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात् स्वयं
 निःसन्दिग्धमनीशो वै मुक्तः सर्वपरिपहैः । विविक्तचारी लज्जाश्री तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
 ज्ञानदग्धपरिक्षोभः प्रयोगरतिरात्मवान् । निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति । ००८८
 धृतिमानात्मवान् बुद्धिं निगृह्णीयादसंशयं । मनो बुद्ध्या निगृह्णीयाद्विषयान्नमसात्मनः ।
 निगृह्णीतेन्द्रियस्यास्य कुर्याणस्य मनो वशे । देवतास्ता प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरं ।
 तामिः संसक्तमनसो ब्रह्मा तत् सम्प्रकाशते । एतैश्चापगतैः सत्त्वे ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 अथवा न प्रकाशेत योगतन्मैरुपक्रमेत् । येन तन्मयतत्त्वज्ञं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ।
 कणकुल्माषपिण्याकशाकथावकशक्तवः । तथा मूलफलं भैक्ष्यं पर्यायेणोपयोग्येत् । ००८९
 आहारनिश्चमश्चैव देशे काले च सान्त्विकं । तत् परीक्ष्यानुवर्त्तेत तत् प्रवृत्त्यनुपूर्वकं ।
 प्रवृत्तं नोपहन्वेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् । ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानमर्कवत् सम्प्रकाशते ।
 ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बीजोक्तानधितिष्ठति । विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानेनापहृत्यते ।
 पृथक्ज्ञातं सम्प्रयोगाच्च नास्त्रयुर्वेदं ब्रह्मन् । स तयोपरपर्वणो बीतरागो विमुच्यते ।

वयोऽतीतो जरामृत्युं जित्वा ब्रह्म ब्रवीतनं । अमृतं तदवाप्नोति यत्तद्वचनमर्थं ।

०३१०

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मोपनिषद्ब्राह्मिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ निष्कलमं ब्रह्मवर्त्ममिच्छता हरितुं वद । निष्ठा सर्वोत्तमा त्वया संप्रदोषानवेक्षता ।

संप्रे हिरजसा देही तमसा चाभिभूयते । देवान्तरमिवापजसरत्नपमतस्युहः ।

ज्ञानाभ्यासः प्रागरणं जिज्ञासार्थमनन्तरं । विज्ञानाभिनिवेशात् प्रागरत्यनिष्ठं वद ।

अत्राह को न्ययं भावः संप्रे विषयवानिव । प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देवानिव ।

अत्रोच्यते यथा ह्येतदेदं योगेश्वरे हरिः । तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ।

०३१५

इन्द्रियाणां श्रमात् संप्रमादः संप्रगतं बुधाः । मनसस्तत्प्रलीनत्वात्तदाऽऽनिर्द्वन्द्वं ।

कार्थ्यं व्यापकमनसः सङ्कल्पो जायते अपि । यद्वन्नमोरथैश्वर्यं संप्रे तदन्मनोगतं ।

संसारारामसंस्थानां कामात्मा तदवाप्नुयात् । मनस्तन्निर्हितं सर्वं वेद सोक्तमपूर्वः ।

गुणानामपि यथेतत् कर्षणा सायुपस्थितं । तत्तत् प्रसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ।

ततस्तमुपवर्त्तन्ते गुणा राजसतामसाः । सान्त्विका वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयं ।

०३२०

ततः पश्यन्त्यसंबुद्धा वातपित्तकफोत्तरान् । रजस्तमोगतैर्भावैस्तद्व्याकुर्दुरत्ययं ।

प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यथत् सङ्कल्पयति मानसं । तत्तत् संप्रेऽप्युपगते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ।

व्यापकं सर्वभूतेषु वर्त्ततेऽप्रतिघ्नं मनः । आत्मप्रभावानं विद्यात् सर्व्वा आत्मनि देवताः ।

मनस्तन्निर्हितं दारं देहमास्त्राय मानुषं । यद्यत्सद्वदव्यक्तं सपितृस्त्रिभिर्द्वन्द्वं ।

सर्वभूतात्मभूतस्य तमध्यात्मगुणं विदुः । लिखेत मनसा यच्च सङ्कल्पादैश्वर्यं गुणं ।

०३२५

आत्मप्रसादं तं विद्यात् सर्व्वा आत्मनि देवताः । एवं हि तपसा युक्तमर्कवक्तमसः परं ।

त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसोऽन्ते महेश्वरः । तपोऽधिष्ठितं देवैस्तपोऽन्नमसुरैस्तमः ।

एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाऽऽर्जुनसख्यं । सत्त्वं रजस्तमस्येति देवासुरगुणान् विदुः ।

सत्त्वं देवगुणान् विद्यादितरावासुरौ गुणौ । ब्रह्म तत् परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरं ।

ये विदुर्भावितान्मानसे यान्ति परमां गतिं । हेतुमच्छ्रद्धमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।

०३३०

प्रत्याहरेण वा अक्षमक्षरं ब्रह्म वेदितुं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मोपनिषद्ब्राह्मिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद स तुष्टयं । श्रद्धाव्यक्ताश्च यत्तत्त्वं सम्प्राप्तं परमर्षिणा ।

व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदं । प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृष्टिर्नारायणोऽप्रवीत् ।

तत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं । निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म ब्राह्मणं ।

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ।

०३३५

तां गतिं परमां चेति निवृत्तिपरमो मुनिः । ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिर्द्वन्द्वः ।

तदेवमेता विज्ञेयाव्यक्तपुरुषाबुभौ । अव्यक्तपुरुषाभ्यान् यत् स्यादन्यन्नक्षरं ।

तं विब्रेषमवेलेत विब्रेषेय विचक्षणः । जनाद्यन्तावभावेतावलिङ्गा चाकुलाद्यपि ।
उभौ नित्यावविषलौ महद्भयं महन्तरौ । यामान्यमेतदुभयोरेवं क्षान्तविब्रेषम् ।
प्रकृत्या स्वर्गधर्षिण्या तथा विगुणधर्षया । विपरीतमतौ विद्यात्वेवञ्चक्यं कलक्षणम् ।
प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितं । अयाज्ञौ पुनरावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ।
संयोगलक्षणेत्पत्तिः कर्मणा रूढान्ते यथा । करणैः कर्मनिर्दिष्टाः कर्ता यद्यद्विद्येते ।
कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेधोऽप्यसाविति । उष्णोपवान् यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
संवृतोऽयं तथा देही सत्पराजसतामयैः । तस्याचतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिरावृतं ।
यथा संज्ञा क्षयं सम्यग्गतकाले न मुच्यति । त्रिं दिव्यामभिप्रेषुर्धर्मवान् मनसा श्रुतिः ।
शरीरैरिन्द्रियैरुपैरिन्द्रियैश्चैव तपः । नैवोक्तं तपसा व्याप्तमनभूतेन भासता ।
सूर्यस्य चन्द्रमाद्यैव भासतस्तपसा दिवि । प्रकाशस्तपसा ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
रजसामोन्नं यत्कर्त्तव्यं तपसस्तत् कलक्षणम् । प्रज्ञाचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः सम्यग्ज्ञानं तप उच्यते । विधिज्ञेयो विजातिभ्यो पाप्ममर्थं विप्रियते ।
आहारनियमेनास्य पाप्मा शान्तिराजसः । वैमल्यञ्च विषये शान्त्यस्य करणानि च ।
तस्मात्तस्माच्चमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनं । अन्तर्काले बलौत्कार्याण्यनैः कुर्व्यादनातुरं ।
एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं यदुपपद्यते । रजोवर्ज्योऽप्ययं देही देहवाङ्मनश्चरितम् ।
कार्थैरव्याहतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतिस्थिरः । आदेशादप्रमादाच्च देहान्तादिप्रमुच्यते ।
हेतुयुक्तः सदा सगौ भूतानां प्रलयक्षया । परप्रत्ययसर्गे तु नियतिर्नानुवर्तते ।
भावान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययं । धृष्ट्या देहान् धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तचेतसः ।
स्थानेभ्यो ब्रह्ममाणासु सूक्ष्मात्मानुपासते । यथागमश्च गत्वा वै बुद्ध्या तत्रैव बुध्यते ।
देहान्तं कश्चिदन्तासौ भावितात्मा निराश्रयं । युक्तं धारयथा सम्यक् सतः केचिदुपासते ।
अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संश्रिताचरं । अन्तर्काले सुपासन्ते तपसा दग्धकिंशिपाः ।
सर्वे एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिं । सूक्ष्मं विब्रेषणं तेषामवेक्षेऽस्मात्सुखा ।
देहन्तु परमं विद्यादिमुक्तमपरिपहं । अन्तरीचादन्यतरं धारणासक्तमानसं ।
मर्त्यलोकादिमुच्यन्ते विद्यासंश्रितचेतसः । ब्रह्मभूता विरजसस्तपो यान्ति पराङ्गतिं ।
एवमेकाग्रं धर्ममाजुर्वेदविदो जनाः । जयाज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां गतिं ।
कषायवर्जितं ज्ञानं तेषामुत्पद्यतेऽचलां । यान्ति तेऽपि परान् लोकान् विमुच्यन्ते यथावत् ।
भगवन् न जं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितं । भावेन यान्ति श्रुद्धा ये ज्ञानदत्ता निराश्रितः ।
ज्ञात्वात्मास्यं हरिश्चैव न निवर्तन्ति तेऽव्ययाः । प्राप्य तत् परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययं ।
एतावदेतदिज्ञानमेतदस्ति न चास्ति च । दृष्ट्या बद्धं जगत् सर्वं सक्तवत् परिवर्तते ।
विसतन्त्यथैवायमन्तस्त्यः सर्वतो विषे । दृष्ट्या तन्मुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ।

७८१०

७८११

७८१२

७८१३

७८१४

७८१५

सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वाचकः । तद्वत् संसारसूत्रं हि ब्रह्मासूच्या निबध्यते ।

विकारं प्रकृतिस्त्रैव पुरुषश्च सनातनं । यो यथावद्विजानाति स विद्वन्मो विमुच्यते ।

प्रकाशं भगवानेतद्दृष्टिर्नारायणोऽमृतं । भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो गतिः ।

०४००

इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वाणि मोक्षधर्मपर्याणि वार्ष्णेयाध्यात्मोपनिषद्भाषिकदिशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तश्च जनको मिथिलाधिपः । जगाम मोक्षं मोक्षो भोगानुत्पन्नं मानवान् ।

॥ भीम उवाच ॥ अचापुदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । येन वृत्तेन वृत्तश्चो जगाम सुमहत्सुखं ।

जनको जनदेवसु मिथिलायां जगामधिपः । शौर्द्धदेविकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ।

तस्य स्रुतमाचार्या वसन्ति सततं यद्वे । दर्शयन्तः पृथग्धर्माणामाश्रमनिवासिनः ।

सतेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये । आगमस्यः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तुल्यति ।

०४०१

तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महाभुविः । परिधावन्मर्षीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामय ।

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थस्य निर्देशो महत्संश्रयः ।

अधीणामाऊरेकं यं कामादवसितं नृषु । शान्तं सुखमत्यन्तमस्मिन् सुदुर्लभं ।

यमाङ्गः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिं । स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्मर्यं ।

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाङ्गश्चिरजीविनं । पञ्चस्रोतसि यः सचमासो वर्षसहस्रिकं ।

०४०२

यत्र चाधोगमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविचारदः ।

पञ्चशः पञ्चकृत्यश्च गुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमन्यन्ते परमार्थं न्यवेदयत् ।

दृष्टसंज्ञेण समृष्टो भूयस्य तपसासुरिः । जेजुजैवक्योर्ध्वं किं बुद्धे देवदर्शनः ।

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्धर्मखले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययं ।

तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या वयसा भूतः । ब्राह्मणो कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।

०४०३

तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिवति स्नानौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।

एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवं । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्तमनुत्तमं ।

सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमं । उपेत्य श्रतमाचार्यान्मोक्षयामास हेतुभिः ।

जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् । उत्सृज्य श्रतमाचार्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तं ।

तस्मै परमकक्षाय प्रणताय च धर्म्मतः । अश्रवीत् परमं मोक्षं यत्तत् सांख्येऽभिधीयते ।

०४०४

जातनिर्व्वेदमुक्त्वा स कर्म्मनिर्व्वेदमश्रवीत् । कर्म्मनिर्व्वेदमुक्त्वा च धर्म्मनिर्व्वेदमश्रवीत् ।

यदर्थं धर्म्मसंसर्गः कर्म्मेणाह फलोदयः । तमनासाधिकं मोक्षं विनाशि चक्षमभुवं ।

दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके । आगमात् परमस्योति बुवन्नपि पराजितः ।

अनात्मा ज्ञात्मानो मृत्युः ज्ञेयो मृत्युर्ज्जैरामयः । आत्मानं मन्यते मोक्षान्तदसम्बन्धं परं मतं ।

अथ चेदेवमप्यसि यत्नोके नोपपद्यते । अजरोऽयममृत्युश्च राजाऽसौ मन्यते यथा ।

०४०५

अस्मि नास्मीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे । किमभिहास्य तद्दूयासोक्त्याचार्यविनिश्चयं ।

प्रत्यक्षं ह्येतथोर्मूलं कृतानैतिह्ययोरपि । प्रत्यक्षेणागमी भिन्नः कृतानो वा न किञ्चन ।
 यत्र यत्रानुमानेऽस्मिन् कृतं भावयतोऽपि च । नान्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्थितः ।
 रता वटकणीयानां घृतपाकाधिवासनं । जातिः स्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभवणं ।
 प्रेत्यभूतात्ययस्यैव देवताद्युपयासनं । मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः । ०८१०
 न तेने हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिर्बन्धिताः । अमर्त्यस्य हि मर्त्येन सामान्यं नोपलभ्यते ।
 अविद्या कर्मदण्डा च केचिदाहुः पुनर्भवे । कारणं लोभमोहौ तु दोषाणाञ्च निवेदणं ।
 अविद्यां चेत्तमाहुर्हि कर्मवीर्यं तथा कृतं । दण्डा संजननं चेह एष तेषां पुनर्भवः ।
 तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिक्षे मरणधर्म्मिणि । अन्योऽस्माज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसङ्गयं ।
 यदा स्वरूपतस्यान्यो जातितः शुभतोऽर्थतः । कश्चमस्मिन् च इत्येव सन्मन्त्रः स्यादसंहितं । ०८११
 एवं मति च का प्रीतिर्हानविधातपोबलैः । यदस्याचरितं कर्म सर्वमन्यत् प्रपद्यते ।
 अपि ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् । सुखितो दुःखितो वाऽपि दृष्ट्यादृष्ट्यविनिर्णयः ।
 तथा हि मुषलैर्धन्युः शरीरं तत् पुनर्भवेत् । सद्यग्नानं यदन्यच्च धेनैतन्नोपपद्यते ।
 चतुर्भुवनैरौ त्रित्यः प्रीतोऽप्येय प्रियाप्रिये । यथाऽतीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसङ्गयः ।
 जरायाऽभिपरोतस्य मृत्युना च विनाशिता । दुर्ब्बलं दुर्ब्बलं पूर्वं गृहस्यैव विनश्यति । ०८१२
 इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्त्रि च । आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्तन्मातुमुपयान्ति च ।
 लोकयात्राविधातस्य दानधर्मफलागमे । तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ।
 इति सम्यक्पुनश्चेते बहवः सन्ति हेतवः । एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित् प्रतिदृश्यते ।
 तेषां विमृशतामेव तत्तत्समभिधावतां । कश्चिन्नविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृत्तवत् ।
 एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः । आगमैरपहव्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यया । ०८१३

अर्थोस्तयेत्यन्तमुखावहांस्य लिप्तान् एते बहवो विशुष्काः । महत्तरं दुःखमनुप्रपन्ना हित्वाभिषं मृत्युवधं प्रयान्ति ।
 विनाशिनो ह्यधुवजोवितस्य किं बन्धुभिर्भिरपरिचरैश्च । विहाय यो गच्छति सर्वमेव क्षणेन गत्वा न निवर्त्तते च ।
 भूयोऽमनोयानलवायवोऽपि सदा शरीरं प्रतिपालयन्ति । इतोदमासदस्य रतिः कुतो भवेद्विनाशिनोऽप्यस्य न कर्म विद्यते ।
 इदमनुपधिवाक्यमञ्जलं परमनिरामयसात्मसाक्षिकं । नरपतिरभिधीष्य विक्षितः पुनरनुयोजुमिदं प्रचक्रमे ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चमिषवाक्ये अष्टादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१ ८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवस्तु ज्ञपितः परमर्षिणा । पुनरेवानुपप्रच्छ साम्पराये भवाभवौ । ०८१०
 ॥ जनक उवाच ॥ भगवन् यदि न प्रेत्यसंज्ञा भवति कश्चिच्चित् । एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं किं वा करिष्यति ।
 सर्वमृच्छेदनिष्ठ स्यात् पश्य चैतद्ब्रिजोत्तम । अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ।
 असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिशु । कस्मै क्रियेत कल्पेत निश्चयः कोऽन तत्त्वतः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरं । पुनः प्रथमयन् वाक्यैः कविः पञ्चमिषोऽब्रवीत् ।
 जच्छेदनिष्ठा नेहासि भावनिष्ठा न विद्यते । अथं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसां । ०८११

वर्त्तते पृथगन्योन्यमप्यपान्निव्य कर्त्तुम् । धातवः पञ्चधा तोयं च वायुर्ज्योतिषो धरा ।
 ते स्त्रभावेन तिष्ठन्ति विद्युज्यन्ते स्त्रभावतः । आकाशं वायुश्चा च स्त्रेहो ब्रह्मापि पार्थिवः ।
 एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा । ज्ञानमुष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्त्रभावश्चेतना मनः । प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः
 अवणं स्त्रर्जनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च । इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्व्यं गता गुणाः ।
 तच्च विज्ञानसंयुक्ता विविधा चेतना भुवा । सुखदुःखेति यामाज्जरदुःखामसुखेति च ।
 शब्दः स्त्रर्षश्च रूपश्च रसो गन्धश्च मूर्त्तयः । एते ज्ञानरणात् पञ्च वङ्गुणा ज्ञानसिद्धये ।
 तेषु कर्म्मनिर्गमश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः । तमाहुः परमं शृङ्गं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ।
 इमं गणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः । असम्यग्दर्शनैर्दुःस्त्रमनन्तं नोपशान्यति ।
 अनात्मेति च यदृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि । वर्त्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःस्त्रसन्ततिः ।
 अत्र सम्यग्बोधो नाम त्यागशान्त्वमनुत्तमं । शृणु यत्तव भोक्ताश्च भाष्यमाणं भविष्यति ।
 त्याग एव हि सर्वेषां युक्तानामपि कर्म्मणां । नित्यं मिथ्याविजोतानां क्लेशा दुःस्त्रवदो मतः ।
 द्रव्यत्यागे तु कर्म्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि । सुखत्यागे तपोर्यागं सर्वत्यागे समापना ।
 तस्य मार्गोऽयमद्वैतः सर्वत्यागश्च दर्शितः । विप्रहाणाय दुःस्त्रस्य दुर्गतिस्त्रन्यथा भवेत् ।
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्ता मनःषष्ठानि चेतसि । बलषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्चकर्म्मैन्द्रियाणि तु ।
 ह्रस्वो कर्म्मैन्द्रियं श्रेयमय पादौ गतीन्द्रियं । प्रजनानन्दयोः श्रेयो निर्गमं पायुरिन्द्रियं ।
 वाक् च शब्दविशेषार्थमिति पञ्चान्वितं विदुः । एवमेकादशैतानि बुद्ध्याशु विष्टजेष्मनः ।
 कर्णौ शब्दश्च चित्तश्च चयः अवणसंग्रहे । तथा स्त्रर्षे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ।
 एवं पञ्चत्रिका स्त्रेते गुणास्तदुपलब्धये । येनायं त्रिविधो भावः पर्यायात् समुपस्थितः ।
 सात्त्विको राजसश्चापि तामसश्चापि ते त्रयः । त्रिविधा वेदना येषु प्रसृताः सर्वसाधनाः ।
 प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संज्ञान्तचित्तता । अकुतसित् कुतश्चिदा चित्ततः सात्त्विको गुणः ।
 अतृष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा । लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ।
 अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्त्रप्ततन्त्रिताः । कथञ्चिदपि वर्त्तन्ते विविधास्त्रामसा गुणाः ।
 अत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तया ।
 यत्तन्मनोषसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । प्रहृष्टं रज इत्येवं ततस्तदपि चिन्तयेत् ।
 अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत्
 ओचं व्योमाश्रितं भूतं शब्दः ओचं समाश्रितः । भोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्त्रेतरस्य वा ।
 एवं त्वक्चक्षुषो जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी । स्त्रर्षे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनस्य तत् ।
 स्त्रकर्म्मयुगपङ्गवो दशस्त्रेति तिष्ठति । चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ।
 तेषामयुगपङ्गवे उच्छेदो नास्ति तामसः । आश्रितो युगपङ्गवो व्यवहारः स लौकिकः ।

७८४०

७८४१

७८४२

७८४३

७८४४

७८४५

दक्षिणापि सूच्याणि दृष्ट्वा पूर्वमुतागमात् । चिन्तयन्मानुष्येति त्रिभिरेवान्वितो गुरुः ।

यत्तमोपहतं चित्तमाऽऽसंहारमधुवं । करोत्युपरमं काये तदाज्जलामसं बुधाः ।

यद्यदागमसंयुक्तं न रुच्छमनुपश्यति । अथ तवाप्युपादत्ते तमोव्यक्तमिहानृतं ।

एवमेव प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययो गुणः । कथञ्चिदर्थते सम्यक् केषाञ्चिदा निवर्तत ।

एतदाज्जः समाहारं चेन्नमध्यात्मचिन्तकाः । स्थितो मनवि यो भावः स वै श्रेयश्च उच्यते ।

७८०

एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् । स्वभावादर्शमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ।

यथार्थवगता नद्यो व्यक्तोर्जहति नाम च । नदाश्च तानि यच्छ्रन्ति तादृशः सत्त्वसङ्गयः ।

एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् । प्रतिसंमिश्रिते जीवे षट्क्षमाने च सर्वतः ।

इमाश्च यो वेद विमोक्षशुद्धिमात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः । न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः पत्रं विसर्पेव जलेन सिक्तं ।

दूरेर्हि पार्श्वेऽर्जुनभिर्विमुक्तः प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च । यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति मुक्तस्तादाऽग्रे गतिमेत्य लिङ्गः ॥ १०८० ॥

श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च श्रुते जरामृत्युभयादभूतः । क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे ।

अलेपमाकाशमलिङ्गमेवमास्थाय पश्यन्ति महत्यसक्ताः । यद्योर्ध्वनाभिः परिवर्तमानं क्षुल्लुक्ये तिष्ठति पात्यमानः ।

तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं विध्वंसेत स्रोष्ट इवाद्रिमिच्छन् । यथा रुहः शृङ्गमथो पुराणं हिला त्वं वाऽप्युरगो यथा च ।

विहाय गच्छत्यभवेत्तमापस्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखं । क्रुमं यथा वाऽप्युदके पतन्तमुत्सृज्य पत्नी निपतत्यसक्तः ।

तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय मुक्तः पराङ्मूर्तिगतिमेत्य लिङ्गः ।

७८५

अपि च भवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाक्षितमग्निनाऽभिवीक्ष्य । न खलु मम हि दह्यतेऽच किञ्चित् स्वयमिदमाह किल
स भूमिपालः ।

इदममृतपदं निश्चय्य राजा स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणं । निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थः परमसुखी विजहार
वीतशोकः ।

इमं यः पठति विमोक्षनिश्चयं सहोपते सततमवेक्षते तथा । उपद्रवास्त्रानुभवश्च दुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवेत्य मैथिलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्ये ऊर्ध्वविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन् मुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयात् । किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धयति भारत ।

॥ मीमा उवाच ॥ दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः । सर्वेषामिव वर्णानां ब्राह्मणस्य विभेषतः ।

७८६

नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्धन्यावदुपपद्यते । क्रिया तपस्य सत्यस्य दमे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उच्यते । विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ।

सुखं दान्तः प्रस्वपति सुखञ्च प्रतिबुध्यते । सुखं लोके विपर्येति मनसास्य प्रसीदति ।

तेजो दमेन प्रियते तत्र तीक्ष्णोऽधिगच्छति । अमित्राश्च बह्वन्त्रित्यं वृथगात्मनि पश्यति ।

क्रव्याद्वा इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयं । तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वल्पभुवा ।

७८७

आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते । यच्च तेषु फलं धर्मं भूयो दान्ते तदुच्यते ।

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुद्रयो दमः । अकार्षणमधरक्षः सन्तापः शूद्रधानता ।

अक्रोध आर्जवं नित्यं नातिवादोऽभिमानिता । गुरुपूजाऽनसूया च दया भूतेष्वपेक्षुर्न ।

जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनं । साधुकामस्य सृष्टयेकाग्र्यतिं प्रत्ययेषु च ।

अवैरक्तसूपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः । मुमुक्षुः श्रीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मवान् प्रभुः ।

७२९५

प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति । दुर्गमं सर्वभूतानां प्रापयन्नादते मुखी ।

सर्वभूतहिते युक्तो न स्याद्यो दियते जनं । महाहृद इवाक्षोभ्यः प्रज्ञातृषुः प्रसीदति ।

अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । वमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति बुद्धिमान् ।

न ह्वयति महत्यर्थं व्यसने च न शोचति । स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ।

कर्माभिः श्रुतसम्पन्नः सङ्गिराचरितः शुचिः । सदैव दमसंयुक्तास्य भुङ्क्ते महाफलं ।

८००

अनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । सत्यं दानमनायासेनैव मार्गो दुरात्मनां ।

कामक्रोधौ च लोभश्च परस्वार्था विकल्पना । कामक्रोधौ वशे हत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

विकल्प्य घोरे तमसि ब्राह्मणः शंसितव्रतः । कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकान्निरपाय इवात्मवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दमप्रशंसायां विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिजातयो व्रतेपिता यदिदं भुञ्जते हविः । अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत् पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः । वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ।

८०१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं तप इत्याहुस्त्वपवासं वृथगजनाः । एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः । आत्मतन्त्रोपघातसु न तपस्तप्तं सतां मतं ।

त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उक्तमं । सदोपवासी स भवेद्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।

मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो देवतश्च सदा भवेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्वप्नश्च भारत ।

अमांसादो सदा च स्यात् पवित्रश्च सदा भवेत् । अमृताग्नी सदा च स्याद्देवतातिथिपूजकः ।

-१०

विघ्नसाक्षी सदा च स्यात् सदा चैवातिथिव्रतः । अह्मन्तः सदा च स्याद्देवतद्विजपूजकः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं सदोपवासी स्नाद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् । विघ्नसाक्षी कथञ्च स्यात् सदा चैवातिथिव्रतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अन्तरा प्रातराश्वस्य सायमाश्वन्तथैव च । सदोपवासी स भवेद्यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ।

भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी चतुरो भवति वै द्विजः । अतवादी भवेन्नित्यं ज्ञाननित्यस्य यो नरः ।

न भक्षयेद्दृथामांसममांसाग्नी भवत्यपि । दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन् ।

८०१५

अत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा नरः । अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ।

अभुक्तवत्सु नाश्रानः सततं वसु वै द्विजः । अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ।

देवताभ्यः पिबन्त्यस्य भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह । अवशिष्टान्त्तु योऽश्नाति तमाहुर्विघ्नसाक्षिनं ।

तेषां लोकाः ह्यपर्थान्ताः सदाने ब्रह्मणा सह । उपस्थितास्यासुरोभिः परिचान्ति दिवौकसः ।

देवताभिश्च ये सार्द्धं पिबन्तिशोपभुञ्जते । रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ।

८०२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अमृतप्राप्तिके एकविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन् शुभं वा यदिवाऽशुभं । पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ।

कर्त्ताऽस्ति तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः । एतदिच्छामि तत्त्वेन तत्तः श्रोतुं पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रह्लादस्य च संवादमिच्छन् च युधिष्ठिर ।

असक्तं धृतपापानं कुले जातं वज्रश्रुतं । अस्तम्भमनहृद्धारं सत्त्वस्यं समये रतं ।

तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवासिनं । चराचराणां भूतानां विदितप्रभवव्ययं ।

८०२३

अक्रुध्यन्तमह्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च । काश्चने वाऽयं लोष्टे वा उभयोः समदर्शनं ।

आत्मनि श्रेयसि ज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयं । परावरजं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनं ।

शक्रः प्रह्लादमासीनमेकाले संयतेन्द्रियं । बुभुक्षमानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ।

यैः कश्चित् सञ्चतो लोके गुणैः स्यात् पुरुषो नृप । भवत्यनपगान् सर्वज्ञास्मान् गुणान् लक्षयामहे ।

अयं ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह । आत्मानं मन्यमानः सन् श्रेयः किमिह मन्यसे ।

८०२४

बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्दिषतः वशमागतः । श्रिया विहीनः प्रह्लाद शोचिन्त्येव न शोचसि ।

प्रज्ञासाभाक्तुं दैतेय उताहो धृतिमत्तया । प्रह्लाद सुस्वरूपोऽसि पश्यन् व्यसनमात्मनः ।

इति सञ्ज्ञोदितस्तेन धीरो निर्द्वन्द्वनिश्चयः । उवाच ऋत्विगा वाचा स्त्रां प्रज्ञामनुवर्षयन् ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च भूतानां यो न बुध्यते । तस्य सत्त्वो भवेद्वाक्यान्नासि सत्त्वोऽनुपपद्यतः ।

स्वभावात् सम्प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते तथैव च । सर्वे भावास्तथाऽभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ।

८०२५

पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चिच्च कारकः । स्वयं न कुर्वन्तस्तस्य जातु मानो भवेदिह ।

यस्तु कर्त्तारमात्मानं मन्यन्ते साध्वसाधु वा । तस्य दोषवती प्रज्ञा श्रतत्त्वज्ञेति मे मतिः ।

यदि स्यात् पुरुषः कर्त्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवं । आरम्भास्तस्य सिद्ध्यैर्युने तु जातु पराभवेत् ।

अनिष्टस्य हि निवृत्तिरनिष्टं प्रियस्य च । लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ।

अनिष्टस्याभिनिवृत्तिमिष्टमंशुत्तिमेव च । अप्रयत्नेन पश्यामः केषाञ्चित्तत्त्व स्वभावतः ।

८०२६

प्रतिरूपतराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः । विरूपेभ्योऽन्यबुद्धिभ्यो लिख्यमाना धनागमं ।

स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा । शुभाशुभास्तदा तच्च कस्य किं मनकारणं ।

स्वभावादेव तत् सर्वमिति मे निश्चिता मतिः । आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति ततोऽन्यथा ।

कर्मजन्तव्ह मन्यन्ते फलयोगं शुभाशुभं । कर्मजं विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ।

यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसोऽन्नादन् । एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणं ।

८०२७

विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतेः परा । तस्य सत्त्वो भवेद्वाक्यान्नासि सत्त्वोऽनुपपद्यतः ।

स्वभावमविनो भावान् सर्वानेवेह निश्चयात् । बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ।

वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानाञ्चाप्यनित्यतां । तस्माच्छक्यं न शोचामि सर्वं ज्ञेयेदमन्तवत् ।

निर्ममो निरहङ्कारो निराशीर्भुक्तबन्धनः । स्वस्त्रो व्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ।

कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य विद्वत्स्य निराश्रिपः । नायासो विद्यते शक्यं पश्यतो लोकमव्ययं ।

८०२८

प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे । देष्टारश्च न पर्यामि यो मामथ ममायते ।
 मोक्षं नावाङ् न निर्धकं न कश्चित्क कामये । न हि ज्ञेयेन विज्ञाने न ज्ञाने शर्षं विद्यते ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन ज्ञान्तिरवाप्यते । प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्बन्ध प्रज्ञाद पृच्छतः ।
 ॥ प्रज्ञाद उवाच ॥ आर्जवेनाप्रसादेन प्रसादेनात्मावन्तया । दृष्टुं शूद्रमुपया शक्र पुरुषो लभ्यते महत् ।
 स्वभावात्प्रभते प्रज्ञां ज्ञान्तिमेति स्वभावतः । स्वभावादेव तत् सर्वं यत्किञ्चिदनुपश्रयसि ।
 इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् । प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तदाकं प्रत्यपूजयत् ।
 स तदाऽभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं चैलोक्यपतिरीश्वरः । असुरेन्द्रमुपामथ जगाम स्वं निवेदनं ।
 इति श्रीमहाभारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणे शक्रप्रज्ञादमंशदे द्वाविंशत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २२९ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा बुद्ध्या महीपालो भट्टश्रीर्विचरेन्महीं । कालदण्डविनिष्पिष्टस्तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । वासवस्य च संवादं बलैर्वैरोचनस्य च ।
 पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृतः क्षालिः । सर्वानेवासुरान् जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ।
 यस्य स इदतो विस्रं न कदाचन होयते । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मज्ञाच स मे बलिं ।
 स वायुर्धरश्चैव सरविः स च चन्द्रमाः । सोऽग्निसापति भूतानि जलश्च स भवत्युत ।
 तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मज्ञाच स मे बलिं । स एव ज्ञातमयते स स विद्योतते दिशः ।
 स वर्धते स वर्षेण यथाकालमतन्त्रितः । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मज्ञाच स मे बलिं ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत्ते साधु मघवन् यदेनमनुपृच्छसि । पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्मादित्यामि ते बलिं ।
 उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वेषु वा पुनः । बरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शब्दीपते ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ यदि स बलिना ब्रह्मन् शून्यागारे समेयिवान् । हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्नुशाधि मां ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मा स शक्र बलिं हिंसोर्न बलिर्भधमर्हति । न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काव्यया ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता महेश्वरः पृथिवीं तदा । चचारैरावतस्तन्वमधिरुद्धं त्रिया वृतः ।
 ततो ददर्श स बलिं खरेवेष्टेन संवृतं । यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयं ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ खरेथोनिमनुप्राप्तस्तुषभच्छोऽसि दानव । इयन्ते थोनिरधमा श्रावस्थाहो न श्रावसि ।
 अदृष्टं वत पर्यामि द्विषतां वशमागतं । त्रिया विहीनं मित्रैश्च भट्टतीर्थपराक्रमं ।
 यत्तद्यानसहस्रैस्त्वं ज्ञातिभिः परिवारितः । लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यस्मानवितर्कयन् ।
 तन्मुखस्यैव दैतेया व्यतिष्ठंस्तव शासने । अकृष्टपण्या च सहो तवैश्वर्यं बभूव ह ।
 इदञ्च तेऽद्य व्यसनं श्रावस्थाहो न श्रावसि । यदाऽतिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।
 ज्ञातीन् विभजतो विस्रं तदासोते मनः कथं । यत्ते सहस्रसमिता नमृदुर्द्वयोपितः ।
 बर्हन् वर्षपूर्णाणि विहारे दीप्यतः त्रिया । सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।
 कथमथ तदा चैव मनसो दानवेष्टर । क्वचं तवासीत् सुमहत् सौवर्णं रत्नभूषितं ।
 नमृतुस्तत्र गन्धर्वाः पट्सहस्राणि सप्तधा । यूपस्तवासीत् सुमहान् यजतः सर्वकाञ्चनः ।

यथाददः सहस्राणि अणुतानां गवां दश । अनन्तरं सहस्रेण तदासीदैत्य का मतिः ।
यदा च पृथिवीं सर्व्वां यजमानोऽनुपर्यगाः साम्याच्चेणे विधिना तदासीत् किञ्च ते इदि ।
न ते पश्यामि भृङ्गारं न कञ्चं यजने न च । ब्रह्मदत्ताश्च ते मासां न पश्याम्यसुराधिप ।
॥ बलिर्वाच ॥ न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न कञ्चं यजने न च । ब्रह्मदत्ताश्च मे मासां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ।
गुहायां निहतानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि । यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ।
न त्वेतदनुरूपेण यशो वा कुलस्य वा । समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यस्मां कत्युतमिच्छसि ।
न हि दुःखेषु शोचन्ते न प्रहस्यन्ति चर्द्धिषु । कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ।
त्वन्नु प्राकृतया बुद्ध्या पुरन्दर विकृत्यसे । यदाऽहमिव भावो स्यास्तदा नैवं वदित्यसि ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मे. चर्द्धयर्ष्यणि बलिवासवसंवादे त्रयोविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२३ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् । निःश्वसन्तं यथा नागं प्रयाहाराय भारत ।
॥ शक्र उवाच ॥ यत्तद्यानसहस्रेण शान्तिभिः परिवारितः । लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यस्माकं वितर्कयन् ।
दृष्ट्वा सुकृपणास्त्रेणामदस्यामात्मनो बले । शान्तिमिवपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ।
प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं लोकांश्चात्मबले स्थिताम् । विनिपातमिमं वाङ्मयं शोचस्याहो न शोचसि ।
॥ बलिर्वाच ॥ अनित्यमुपलक्ष्येह कालपर्यायधर्मतः । तस्माच्छक्र न शोचामि सर्व्वं ह्येवदमन्तवत् ।
अन्तवन्त इमे देहा भूतानाश्च सुराधिप । तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ।
जीवितस्य शरीरस्य नात्येव सह जायते । उभे सह विवर्द्धते उभे सह विनश्यतः ।
न होदृशमहं भावमवशः प्राप्य केवलं । यदेवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ।
भूतानां निधनं निष्ठा स्त्रेतसामिव सागरः । नैःकस्यैवविजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रधृक् ।
ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोभोद्धर. यणाः । ते हृच्छं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्धृषां प्रणश्यति ।
बुद्धिर्लाभान्तु पुरुषः सर्व्वं तुदति किञ्चिषं । विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्त्रः सम्प्रसोदति ।
ततस्तु ये निवर्त्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः । कृपणाः परित्यजन्ते तैरर्पैरभिषेदिताः ।
अर्थमद्विमनर्थञ्च जीवितं मरणं तथा । मुखदुःखफलञ्चैव न देशे न च कामये ।
इतं हन्ति हतो धेव धो नरो हन्ति कश्चन । उभौ तौ न विजानीतो यस्य हन्ति इतश्च यः ।
हत्वा जित्वा च मघवन्यः कश्चित् पुरुषायते । अकर्त्ता ह्येव भवति कर्त्ता ह्येव करोति तत् ।
को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवानुभौ । कृतं हि तत् कृतैव कर्त्ता तस्यपि चापरः ।
पृथिवी ज्योतिराकाशमापो वायुश्च पञ्चमः । एतद्योनौ निभूतानि तत्र का परिदेवना ।
महाविरोऽल्पविद्यस्य बलवान् दुर्ध्वलस्य यः । दर्शनोद्यो विरूपस्य सुभगो दुर्भगस्य यः ।
सर्व्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्निग्ध तेजसा । तस्मिन् कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ।
दग्धमिवानुदहति हतमेवानुहन्त्यते । मश्यते नष्टमेवापि लब्धयं लभते नरः ।
नास्य दीपः कुतः पारो नावारः सम्प्रदृश्यते । नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्हित्यस्य चिन्तयन् ।

यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् । स्थास्ये हर्षस्य दर्पस्य क्रोधस्यैव ब्रवीपते ।

तुषभक्षन्तु मे । ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे । विभ्रतं गार्हभं रूपमागत्य परिगर्हये ।

८१०

इच्छन् हं विकृत्यां हि रूपाणि बज्रधात्मनः । विभीषणानि यानीत्य पलायियास्त्वमेव मे ।

कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति । कालेन विहितं सर्वं मा कृयाः शक्र पौरुषं ।

पुरा सर्वं प्रव्यथितं मयि कुट्टे पुरन्दर । अवैमि त्वस्य लोकास्य सर्वं शक्र सनातनं ।

त्वमप्येवमवेक्ष स्वमात्मना विस्मयं गमः । प्रभवस्य प्रभावस्य नात्मसंख्यः कदाचन ।

कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा । समवेक्षस्व मधवन् बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीं ।

८११

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्यारगराक्षसाः । आसन् सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्य वासव ।

नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः । इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमत्सर्व्यमेहिताः ।

नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं ब्रवीपते । एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्त्र तिष्ठाम्यहं वशे ।

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् । दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ।

दौष्कुल्यस्तथा मूढो दुर्ज्ञातः शक्र दृश्यते । सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ।

८१२

कल्याणी रूपसम्पत्ता दुर्भगा शक्र दृश्यते । अलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यतेऽपरा ।

नैतदस्माकृतं शक्र नैतच्छक्र तया कृतं । यत्नमेवं गतो वज्रिन् यच्चाप्येवं गता वयं ।

न कर्म भवताऽप्येतत् कृतं मम शतक्रतो । शब्द्विष्याऽप्यय वा नर्द्धिः पर्यायकृतमेव तत् ।

पश्यामि त्वां विराजन्तं देवराजमवस्थितं । श्रीमन्तं द्युतिमन्तश्च गर्जमानं ममोपरि ।

एवं नैव न चेत् कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् । पातयेयमहं त्वाऽद्य सवज्रमपि मुष्टिना ।

८१३

न तु विक्रमकालोऽयं श्रान्तिकालोऽयमागतः । कालः स्थापयते सर्वं कालः पश्यति वै तथा ।

मास्त्रेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरपूजितं । गर्जन्तं प्रतपन्तश्च कमन्यं नागमिष्यति ।

द्वादशानान्तु भवतामादित्यानां महात्मनां । तेजास्येकेन सर्वेषां देवराज धृतानि मे ।

अहमेवाहं हाम्यापो विष्टजामि च वासव । तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ।

संरक्षामि विलुप्तानि ददाम्यहमथाददे । संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुराश्वरः ।

८१४

तदद्य विनिष्टुतं मे प्रभुत्वममराधिप । कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ।

नाहं कर्त्ता न चैव त्वं नान्यः कर्त्ता ब्रवीपते । पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ।

मासमासाह्वैश्मानमहोरात्राभिमंडितं । शत्रुर्दारं वर्षमुखमायुर्वैदविदो जनाः ।

आहुः सर्वमिदं चिन्तयं जनाः केचिन्मनीषया । अस्याः पश्यैव चिन्तायाः पर्येय्यामि च पञ्चधा ।

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयाण्येवं यथा । अनन्दिनिधनश्चाञ्जलशरं शरमेव च ।

८१५

सत्त्वेषु लिङ्गमाविश्य निर्लिङ्गमपि तत् स्थयं । मन्यन्ते भुवमेवैनं ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ।

भूतानान्तु विपर्यायं कुरुते भगवानिति । न ह्येतावद्भवेद्भयं न यस्मात् प्रभवेत् पुनः ।

गतिं हि सर्वं भूतानामगत्वा क गमिष्यसि । यो धावता न ज्ञातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ।

तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा । आञ्जयैर्न केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिं ।

अतस्मात्सर्वमावांश्च दिवसांश्च कणांस्तथा । पूर्वार्धमपराह्णञ्च मध्याह्नमपि चापरे ।

८५०

मुहूर्तमपि चैवाह्नरेकं सन्तमनेकधा । तं कालमिति जानीहि यस्तु सर्वमिदं वद्रे ।

बह्वर्गान्सहस्राणि समतीतानि वासव । बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं ब्रवीष्यते ।

त्वामप्यतिबलं शक्र देवराजं बलोत्कटं । प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमथिष्यति ।

य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र खिरो भव । मया तया च पूर्वैश्च न च शक्यो निवर्त्तिहं ।

यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमां । खिता मयीति तन्मिथ्या नैवा श्लोकत्र तिष्ठति ।

८५१

खिता हीनसहस्रेषु तदिष्टिष्ठतमेब्धिं । माञ्च खोला परित्यज्य त्वामगादिवधाधिप ।

मेवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि । त्वामप्येवंविधं ह्यात्मा क्षिप्रमन्यं गृभियति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

॥ भोक्ता उवाच ॥ शतकतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तां महात्मनः । स्वरूपिणीं शरीराद्धि निष्कामनीं तदा श्रियं ।

तां दृष्ट्वा प्रभयोर्दीप्तां भगवान् पाकशासनः । विस्मयोत्प्लुतनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ।

॥ शक्र उवाच ॥ बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । ततः खिता सकेयूरा दीप्यमाना खतेजसा ।

८५०

॥ बलिर्वाच ॥ न सीमामासुरीं वेद्मि न देवीं न च मानुषीं । त्वमेतां पृच्छ वा मा वा यथेष्टं कुरु वासव ।

॥ शक्र उवाच ॥ का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं श्रुचिस्मिते ।

का त्वं तिष्ठसि मामेव दीप्यमाना खतेजसा । हिला दैत्येश्वरं सुभु तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।

॥ श्रीर्वाच ॥ न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः । आञ्जयौ दुःसहेत्येवं विधिस्तेति च मां विदुः ।

भूतिलंक्षणीति मामाहुः श्रीरित्येवञ्च वासव । त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ।

८५१

॥ शक्र उवाच ॥ किमिदं त्वं मम हते उताहो बलिनः हते । दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ।

॥ श्रीर्वाच ॥ न धाता न विधाता मां विदधाति कथञ्चन । कालस्तु शक्र पर्यागाञ्जयैर्न शक्रावमन्यथाः ।

॥ शक्र उवाच ॥ कथं तया बलिस्ततः किमर्थं वा शिखण्डिनी । कथञ्च मां न जहात्स्वं तन्मे ब्रूहि श्रुचिस्मिते ।

॥ श्रीर्वाच ॥ सत्ये खिताऽस्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि । पराक्रमे च धर्म्ये च पराचीनसती बलिः ।

ब्रह्मणोऽयं पुरा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः । अभ्यस्यद्वाङ्मणानामुच्छिष्टास्तुभद्रतः ।

८५०

यज्ञशूलः सदा भूत्वा मामेव यजतेऽद्ययं । प्रोवाच लोकान् मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ।

अपाकता ततः शक्र त्वयि वस्त्राणि वासव । अप्रमत्तेन धार्याऽस्मि तपसा विक्रमेण च ।

॥ शक्र उवाच ॥ नास्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् । यस्त्वामेको विवर्त्तितुं शक्यात् कमलाक्षये ।

॥ श्रीर्वाच ॥ नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः । यो मामेको विवर्त्तितुं शक्तः कश्चित् पुरन्दर ।

॥ शक्र उवाच ॥ तिष्ठेता मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे श्रुभे । तत्कारिष्यामि ते वाक्यमृतं तद्वक्तुमर्हसि ।

८५१

॥ श्रीर्वाच ॥ स्थास्यामि नित्यं देवेभ्यः यथा त्वयि निबोध तत् । विधिना वेददृष्टेन चतुर्द्धा विभज्यस्व मां ।

॥ शक्र उवाच ॥ अहं वै त्वां निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलं । न तु मेऽतिक्रमः स्यादै सदा शक्तिं तवान्निके ।

भूमिरेव मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी । सा ते पादं तितिक्षेत समर्था हीति मे मतिः ।
 ॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो घोऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः । द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिहितं कुरु ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ आप एव मनुष्येषु प्रवन्धः परिचारिणीः । तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापक्षितिचितुं । ८१००
 ॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो घोऽयमसु प्रतिष्ठितः । तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिहितं कुरु ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ यस्मिन् वेदाश्च यस्माश्च यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः । तृतीयं पादमग्नौ सुष्ठु धारयिष्यति ।
 ॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो घोऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः । चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिहितं कुरु ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तक्षितिचितुं ।
 ॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो घोऽयं ससु प्रतिष्ठितः । एवं हि निहिताः शक्र भूतेषु परिधत्स्व मां । ८१०५
 ॥ शक्र उवाच ॥ भूतानामिह यो वै त्वां मया विनिहितो सती । उपहन्वात् स मे पृथ्व्याया प्रहृषन्तु मे वचः ।
 ततश्चक्रः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरजवीत् ।
 ॥ बलिरुवाच ॥ यावत् पुरस्तात् प्रतपेतावदै दक्षिणां दिशं । पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।
 तथा मध्यन्दिने सूर्यो नासमेति यदा तदा । पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेताऽस्मि वक्षसा ।
 सभ्यैलोकान् यदादित्य एकस्वलापचिष्यति । तदा देवासुरे युद्धे जेताऽहं त्वां शतक्रतो । ८१०८
 ॥ शक्र उवाच ॥ ब्रह्मणाऽस्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति । तेन तेऽहं बले बद्धं न विमुञ्चामि मूर्खनि ।
 यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर । आदित्यो नाऽवतपिता कदाचिन्नम्रधतः स्थितः ।
 स्नापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयम्भुवा । अजस्रं परिधात्येष सत्येनावतपन् प्रजाः ।
 अयनं तस्य षण्मासानुसरं दक्षिणं तथा । येन संयाति लोकेषु श्रोतोष्णो विद्वज्जगविः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्ध्रेण भारत । जगाम दक्षिणामाब्रामुदीचीन्तु पुरन्दरः । ८११५
 इत्येतद्वलिना गीतमनहङ्कारसंश्रितं । वाक्यं श्रुत्वा सङ्क्षुब्धः खमेवारुरुचे तदा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीसन्निधाने पञ्चविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अचैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शतक्रतोश्च संवादं नमुचेच्च युधिष्ठिर ।
 श्रिया विहीनमासीनमसोऽभमिव सागरं । भवामवच्छं भूतानामित्युवाच पुरन्दरः ।
 बद्धः पाशैश्च्युतः स्नानात् द्विषतां वज्रमागतः । श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्थासो न शोचति ।
 ॥ नमुचिरुवाच ॥ अनिवार्येण शोकेन शरीरक्षोपतप्यते । अभिनासः प्रहृत्याग्नि शोको नास्ति सहायता । ८१२०
 तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं क्षीवेदमन्तवत् । सन्तापाद्ब्रूयते रूपं सन्तापाद्ब्रूयते त्रियः ।
 सन्तापाद्ब्रूयते चायुर्दुर्लभश्चैव सुरेश्वर । विनीय खलु तद्गुःखमागतं वै मनस्वान् ।
 ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता । यदा यदा हि पुरुषः कल्याणे लुप्यते मनः ।
 तदा तस्य प्रसिध्यन्ति सर्वार्था नाच संशयः ।
 एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता गर्भे श्रयानं पुरुषं शास्ति शास्ता । तेनानुयुक्तः प्रवृत्तादिवोदकं यथा नियुक्तो
 ऽस्ति तथा वहामि । ८१२५

भवाभवौ त्वमिजानन् गरीयो ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि । आशासु धर्म्यासु परासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ।

यथा यथाऽस्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा । भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ।

यच्च यच्चैव संयुक्तो धाया गर्भे पुनः पुनः । तच्च तच्चैव वसति न यच्च क्षयमिच्छति ।

भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम । इति यस्य सदा भावो न स मुञ्चेत् कदाचन ।

पर्याधैर्हन्ममानामभिधोक्ता न विद्यते । दुःखमेतत्तु थोदृष्टा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ।

८२०

अर्धोऽयं देवांश्च महासुरांश्च त्रैविध्यद्वंशश्च वने मुनींश्च । कान् वापदो नोपनमन्ति लोके परावरणास्तु न सन्ममन्ति ।

न पण्डितः क्रुध्यति नाभिपद्यते न चापि संशोदति न प्रव्यस्यति । न चातिहास्यव्यसनेषु शोचते स्मितः प्रकृत्या हिमवा निवासलः ।

यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षयेत्तथैव कालो व्यसनं न मोहयेत् । सुखञ्च दुःखञ्च तथैव मध्यमं निवेदते यः स धुरन्धरो नरः ।

यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत् तस्यां रमेतापरितप्यमानः । एवं प्रवृत्तं प्रणुदन्मनोश्च यन्तापयामास करं शरीरात् ।

न तत्सदः सत्परिपत्सभा च सा प्राप्य यां न कुर्वते सदा भयं । धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमान् योऽभ्युपैति स धुरन्धरो नरः ।

८२१

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि न वै प्राज्ञो मुञ्चति मोहकाले । खानाच्छुनत्येव मुनीह गौतमस्यावत्कृष्णामापदं प्राप्यदृष्टुः ।

न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च । न शीलैर्न न वृत्तेन तथा नैवार्थसम्पदाः ।

अलभ्य लभते मर्त्यसाध का परिदेवना । यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।

तदेवानुचरिष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति । लभ्यमान्येव लभते गन्तव्यान्त्येव गच्छति ।

प्राप्तव्यान्त्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च । एतर्हिदित्वा कार्त्तिक्येन यो न मुञ्चति मानवः ।

८२२

कुशलो सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रनमुचिसंवादे षड्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मग्नस्य व्यसने हृष्टे किं श्रेयः पुरुषस्य हि । बन्धुनाग्रे महीपाल राज्यनाग्रेऽथ वा पुनः ।

त्वं हि नः परमो वक्ता लोकोऽस्मिन् भरतर्षभ । एतद्भवन्तं वृक्षामि तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रदारैः सुखैश्चैव विद्युक्तस्य धनेन वा । मग्नस्य व्यसने हृष्टे धृतिः श्रेयस्करी नृप ।

धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विशीर्यते । विप्रोक्तता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमं ।

८२३

आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्बिन्दते श्रियं । यस्य प्राज्ञो नरस्तात सार्त्तिकीं वृत्तिमाश्रितः ।

तत्त्वैर्मय्यश्च धैर्यश्च व्यवसायश्च कर्मासु । अप्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

बलिवासवसंः । पुनरेव युधिष्ठिर । वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंघे ।

विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे प्रतप्ततौ । इव्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ष्यं व्यवस्थिते ।

समृद्धमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्त्रियभुवि । रुद्रैर्वसुभिरादितैरग्निभ्यामपि चार्धभिः ।

८२४

गन्धर्वैर्भुजंगैश्च सिद्धैश्चान्यैर्दतः प्रभुः । चतुर्दन्तं सुदान्तश्च वारणेन्द्रं श्रिया वृतं ।

आरुह्यैरावणं शक्रक्षैलोक्यमनुसंययौ । स कदाचित् समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्विरिगच्छरे ।

बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपसर्प च । तमैरावतमूर्द्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्दृष्टम् ।

सुरेभ्यश्चिन्तं दैत्येभ्यो न प्रशुशोच न विव्यथे । दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।

अधिरुद्धो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः । दैत्य न व्यथये शौर्यादथ वा दृष्ट्वेवथा ।

८२३३

तपसा भावितत्वादा सर्वथैतत् सुदुष्करं । शत्रुभिर्विश्रमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।

वैरोचने किमाश्रित्य शोचितये न शोचसि । श्रेष्ठं प्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमान् ।

इतस्तरत्नराज्यस्थं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पिबपेतामहे पदे ।

तत्त्वमद्य इत्तं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि । बह्वक्ष वाक्पैः पाशैर्बन्धैश्च समाहृतः ।

इतदारो इतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यस्य शोचसि दुष्करं ।

८२३४

त्रैलोक्यराज्यमाग्रे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् । एतच्चान्यच्च परधं ब्रुवन्तं परिभूय तं ।

श्रुत्वा सुखमसम्भ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ।

॥ बलिर्वाच ॥ निगृहीते मयि श्वश्रं शक्र किं कृत्यतेन ते । वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरन्दर ।

अशक्तः पूर्वमासीत्स्थं कथञ्चिच्छक्ततां गतः । कस्वदन्य इमां वाचं सुकूरां वक्तुमर्हति ।

यस्तु शत्रोर्वैश्वस्य शक्तोऽपि कुरुते इथां । इत्ताप्राप्तस्य वीरस्य तस्मैव पुरुषं विदुः ।

८२३५

अनिश्चयो हि युद्धेषु दृष्टोर्विवदमानयोः । एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयं ।

मा च ते भूत् स्वभावोऽयमिति दैवतपुङ्गव । ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ।

नैतदस्मात्कृतं शक्र नैतच्छक्र कृतं त्वया । यत्त्वमेवज्जितो वज्रिन् यद्वाऽप्येवज्जिता वयं ।

अहमाहं यद्वाऽद्य त्वं भविता त्वं यथा वयं । माऽवमंस्या मया कर्त्तुं दुष्कृतं कृतमित्युत ।

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति । पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्त्तव्यः ।

८२३६

कालः कालो नयति मां त्वाच्च कालो नयत्ययं । तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वच्चापि न यथा वयं ।

न मादृपितृशृङ्गान् न च दैवतपूजनं । नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ।

न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः । शक्रुवन्ति परिचातुं नरं कालेन पीडितं ।

नागाभिनमनर्थे हि प्रतिघातशतैरपि । शक्रुवन्ति प्रतियुद्धमृते बुद्धिबलाक्षराः ।

पर्यायैर्हन्यमानानां परिचाता न विद्यते । इदंनु दुःखं यच्छक्र कर्त्ताऽहमिति मन्यसे ।

८२३७

यदि कर्त्ता भवेत् कर्त्ता न क्रियेत कदाचन । यस्मात्तु क्रियते कर्त्ता तस्मात् कर्त्ताऽप्यनीश्वरः ।

कालेन त्वाऽहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया । गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ।

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलयं नावबुध्यसे । केचित्त्वां वज्रमन्यन्ते श्रेष्ठं प्राप्तं स्वकर्त्तव्यम् ।

कथमस्मद्विधो नाम जानन् लोकप्रवृत्तयः । कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येद्वाऽप्यथ विभ्रमेत ।

नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा । बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नैरिव वीर्येति ।

८२३८

अहं त्वं त्वं ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः । ते सर्वे शक्र याचन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतं ।

तामप्येवं सुदुर्द्धवं ज्वलन्तं परया म्रिय। काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ।
 बह्वनीश्वरसहस्राणि देवताणां युगे युगे । अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ।
 इदम् लब्ध्वा संस्तानमात्मानं बह्वमन्यसे । सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव ब्राह्मणं ।
 न चेदमचलं स्थानमनन्तं वाऽपि कश्चिन् । तन्तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ।
 अविश्वसो विश्वसिषि मन्यसे चाभुवे भुवं । नित्यं काशपरोतात्मा भवेद्यं सुरेश्वर ।
 ममेयमिति मोहात्वं राजम्रियमभीष्टसि । नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्त्रिरा सदा ।
 अतिक्रम्य बह्वमन्यस्त्वयि तावद्विद्यं गता । किञ्चित्कालमिषं स्त्रिया त्वयि वासव चक्षुषा ।
 गौर्निवासमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति । राजलोका द्युतिक्रान्ता यावत् संख्यातुमुत्सहे ।
 लप्ते बह्वतरास्थान्ये भविष्यन्ति पुरन्दर । सद्यधौघधिरक्षेत्रं सह सन्वनाकरा ।
 तानिदानीं न पश्यामि दैर्भुक्त्यं पुरा मही । पृथुरैलोमयो भीमो नरकः शम्बरस्तथा ।
 अश्वपीवः पुलोमा च स्वर्भानुरभितध्वजः । प्रह्लादा नमुचिर्द्वयो विप्रचित्तिविरोचनः ।
 द्यौर्निपेवः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्यवान् वृषः । सद्येषुर्ध्वभो बाहुः कपिलायो विरूपकः ।
 वाणः कार्त्तस्त्रो वक्रिर्विश्वदंष्ट्राऽथ नैर्ऋतिः । सद्येषोऽथ वरीतायो वराहोऽथो वृषिप्रभः ।
 विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषाण्डो विस्वरो मधुः । हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
 दैतेया दानवश्चैव सर्वे ते नैर्ऋतेः सह । एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वनराश्च ये ।
 दैत्यैश्च दानवैश्च यास्यान्यामनुशुश्रुम । बहवः पूर्वे दैत्यैश्चैव सन्त्यज्य पृथिवीकृताः ।
 कालेमाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवन्तरः । सर्वे कृतघ्नैरिष्टं न त्वमेकः शतकतुः ।
 सर्वे धर्मपराश्चासन् सर्वे सततसन्निधः । अन्तरोत्तराः सर्वे सर्वेऽभिमखयोधिनाः ।
 सर्वे संहननोपेताः सर्वे परचक्राहवः । सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामरूपिणः ।
 सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः । सर्वे सद्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
 सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चैव बह्वजुताः । सर्वे सद्यतमेवार्थमोक्षराः प्रतिपेदिरे ।
 न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वा महात्मनां । सर्वे यथार्हदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
 सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत् प्रतिपेदिरे । सर्वे दाचाचक्रोपुष्पाः प्राजापत्या महाबलाः ।
 ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहताः । लक्ष्म्यैर्मा यदा भुक्ता पृथिवीं त्यक्त्यसे पुनः ।
 न शक्यसि तदा शकं नियन्तुं भोक्तृमात्मनः । मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं म ई ।
 एवं स्त्रराज्यनाशे त्वं भोक्तुं सम्प्रमह्यसि । भोक्तृकाले शूचो मा त्वं हर्षकाले च मा हवः ।
 अतीतानागतं हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्त्तय । मास्तेदंभागतः कालः सदा युक्तमतन्द्रितः ।
 लमस्तु न चिरादिह त्वामप्युपगमिष्यति । चासद्यस्त्रिव देवेन्द्र वाऽभिसाससि मामिह ।
 संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बह्व मन्यसे । कालः प्रथममावाह्नां पश्चात्त्वामनुधावति ।
 तेन गर्ज्यसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि । को हि स्थातुमलं लोके मम क्रुद्धश्च संयुगे ।

८२५

८२६

८२७

८२८

८२९

८३०

कालस्तु बलवान् प्राप्तलो न लिखि वाचय । कालदर्पवद्वान् पूर्वमवितुमर्हति ।
 यथा मे सर्वमावाणि न सुखानि भवौजसः । अहमेन्द्राकुलः क्षात्रात्मनिष्ठः प्रकृतोऽस्मि ।
 सुखिने जीवलोकोऽस्मिन्नुपायः कायधर्मवशात् । किं हि क्षत्रात्मनिष्ठोऽहं किं वा क्षत्रा धर्मः श्रुताः ।
 कालः कर्त्ता विकर्त्ता च सर्वमन्वद्वशात् । नाहं विनाशमैश्वर्यं सुखं दुःखं भवामवौ ।
 विद्वान् प्रथिवमत्यर्थं न प्रह्वयेन च यत्नेन । तमेव हीन-वेत्याक्षान् वेदाहं त्वाहं वक्ष्ये ।
 किं कथ्यसे मां किञ्च त्वं कालेन निरवयवः । तमेव हि पुरा वेत्स्यस्यदा यौवराज्यं मम ।
 समरेषु च विजानां पर्याप्तं तस्मिन्निर्जनं । आदितायैव वक्ष्ये वाक्यं वसुभिः सह ।
 मया विनिर्मिताः पूर्वमन्वद्वशात् । तमेव ब्रह्म जानासि देवाद्युरवमामने ।
 समेता विवुधा भद्राः क्षरणा समरे मया । पर्येताश्चावहन् चित्ता वचनाः सवैराकवः ।
 घटकृष्णिखरा भद्राः समरे मूर्ध्नि ते मया । किन्तु ब्रह्म मया कर्तुं काशो हि दुरतिक्रमः ।
 न हि त्वां मोक्षहे हनुं स वक्ष्यमपि मुष्टिना । न तु विजानकाशोऽहं क्षमाकाशोऽवमामतः ।
 तेन त्वां मर्धे ब्रह्म दुर्धर्षतत्पराय । तं मां परिणते काशे परीतं कायवक्रिणा ।
 नियतं कालपाशेन बद्धं ब्रह्म विकल्पसे । अयं स पुत्रपुत्रः क्षमाकाशो दुरतिक्रमः ।
 बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पश्य रत्नमया यथा । क्षामाक्षामौ सुखं दुःखं कामकोपौ भवामवौ ।
 बध्वन्ममोक्षस्य सर्वं कालेन सम्भवे । नाहं कर्त्ता न कर्त्तुं त्वं कर्त्ता वन्द्य वदा प्रभुः ।
 साध्यं पश्यति काशो मां दृष्टे फलमिवामतः । यन्मिव पुत्रपुत्रः कुर्वन् सुखैः कालेन युज्यते ।
 पुनस्तान्येव कुर्वन्मोक्षो दुःखैः कालेन युज्यते । न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोषितुमर्हति ।
 तेन ब्रह्म न शोचामि नास्ति शोके सहायता । यदा हि शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं शोचतो नास्तीत्यतोऽहं नाद्य शोचिमि । एवमुक्तः सहायको भगवान् पाकप्राशनः ।
 प्रतिपद्यत्य संरम्भमित्युवाच व्रतकतः । सवज्जमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वाचयान् ।
 कस्येह न व्यथेदुद्धिर्हेत्यारपि जिघांसतः । सा ते न व्यथते बुद्धिरप्यथा तत्पद्विभिन्ना ।
 भुवं न व्यथसेऽहं त्वं धैर्यात् सत्यपराक्रमः । को हि विद्याधर्मैषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
 कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा सम्प्रस्थितं जगत् । अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यश्रुतं ।
 कालाग्नावाहितं घेरे गुप्ते सततमेऽहरे । न चात्र परिशरोऽस्ति कालस्तुष्टस्य कथयित् ।
 स्रज्जाषां महताश्चैव भूतानां परिपश्यतां । अनीशस्त्वाग्रमस्तथा भूतानि पश्यतः सदा ।
 अनित्यतस्तु कालस्य चयं प्रज्ञा न मुच्यते । अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जानर्नि देहिषु ।
 प्रयत्नेनाप्यपक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् । पुराणः प्राच्यतो भर्षः सर्वप्राणभृतां समः ।
 काशो न परिहर्ष्यथ न चास्मासि व्यतिक्रमः । अशेराणांश्च साक्षांश्च सखान् काडा सखान् कदाः ।
 सम्पिण्डयति यः कालो दृष्टिं बाहुंषिको यथा । इदमद्य करिष्यामि यः कर्त्ताऽऽस्त्रोति बाहिनि ।
 कालो हरति सम्प्राप्तिं नदीवेगे इव द्रुमं । इदानीं तावेदवैशो मया दृष्टः कथं मृतः ।

५२५

५२६

५२७

५२८

५२९

५३०

इति कालेन त्रिधत्ता प्रकाशः भूयते नृपः । नष्टाश्वस्यैकधा भोगाः क्षणमैकमेव वा ।
जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य जीयते । उच्छ्वा विनिपातान्ता भोगोऽभयः स एव च ।
अनित्यमभुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः । सा ते न भवत्यने बुद्धिरचला तत्पदार्थिनी ।
अहमासं पुरा चेति मनसाऽपि न बुध्यते । कालेनाकस्य लोकोऽस्मिन् पञ्चमाने वशीयसा ।
अव्येष्टमकनिष्ठश्च विप्यमापो न बुध्यते । ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामकोधभवेषु च ।
सृष्टा मोक्षमिमानेषु लोकः सक्तो विमुञ्चति । भवांसु भावतत्त्वज्ञेः विद्वान् ज्ञानतपोऽन्वितः ।
कालं पश्यति सुयत्नं पाशाबामकं यथा । काशचारिचतलस्यः सर्वत्राश्वविहारदः ।
वैरोचने कृतात्माऽपि सृष्टसौख्यो विजानतां । सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परितग्नया ।
विहरन् सर्वतो मुक्तो न कश्चित् परिसज्जये । रजश्च हि तमश्च त्वं कृणुतो न जितेन्द्रियं ।
निष्पीतिं नष्टसन्नापमात्मानं त्वमुपासये । सुखदं सर्वभूतानां निजैरं शान्तमानसं ।
दृष्ट्वा त्वं मम सञ्ज्ञाता त्वय्यनुकोविनी मतिः । नाहमेतादृशं नुद्धं हनुमिच्छामि बन्धने ।
आनृवंशं परो धर्मो ह्यनुकोग्रह मे त्वयि । मोक्ष्यते वाह्याः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।
प्रजानामपचारेण स्थासि तेऽस्तु महासुर । यदा शत्रूं कुशां दृष्ट्वा परिचारेण योक्ष्यते ।
पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेययिष्यति कर्मसु । ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषणाः पादधावनं ।
शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयाक्यन्ति निर्भयाः । विद्योनिषु विमोक्ष्यन्ति वीजानि पुरुषा यदा ।
सङ्करं कांश्यभाण्डेयं बलिहैव कुपाचिकैः । चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नममर्यादं भविष्यति ।
एकैकस्ते तदा पात्रः कमनः परिमोक्ष्यते । अक्षतस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपाद्य ।
सुखो भव निराबाधः क्षणचेत निरामयः ।

५१५

५१६

५१७

तमेवमुक्त्वा भगवाञ्छतकतुः प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः । विजित्य सर्वानसुरान् सुराधिपो नमन्द हर्षेण बभूव
चैकराट् ।

५१८

महर्षयस्तुष्टुवर्चसा च तं वृषाकपिं सर्वचराचरेभ्यः । हिमापक्षो हव्यमुवाह चाध्वरे तथाऽन्वृतं चार्पितमीश्वरोऽपि हि ।
द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो विदोप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः । प्रशान्तचेता मुदितः स्वमाख्यं विपिष्टपं प्राप्य मुमाद वासवः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे सप्तविंशत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २२७ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पूर्वकृपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः । पराभविष्यतस्यैव तस्य ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ मम एव मनुष्यस्य पूर्वकृपाणि शंसति । भविष्यतश्च भद्रन्ते तथैव न भविष्यतः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । श्रिया श्रक्तस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
महतस्तपसेऽप्युष्ठा पश्यन् लोकौ परावरौ । सामान्यव्यभिर्भगंत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ।
ब्रह्मेवामितदीप्तौजाः शान्तपात्रा महातपाः । विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ।
कदाचित् प्रातस्तथापि पितृषुः सलिलं शुचि । भुवहारभवां गङ्गां जगामावततार च ।
सस्नयनयन्यापि वक्षी ब्रह्मरपाकहा । तस्या देवर्षिजुष्टायास्त्रीरमभ्याजगाम ह ।

५१९

तावाप्तुत्य यतात्मनौ कृतज्यौ समावतः । नद्याः शुक्तिमभासाद्य सूक्ष्माकाङ्क्षनवासुके ।

८२५०

पुण्यकर्षभिराख्यातो देवर्षिकथिताः कथाः । चक्रतुलौ तवाद्यौ महर्षिकथितास्तथा ।

पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ । अथ भास्करमुद्यन्तं रक्षिजालपुरस्कृतं ।

• पूर्वमण्डलम लोकाय तावत्याथोपतस्तुतः । अभितस्तद्व्यन्तमन्तमर्ममर्कमिवापरं ।

आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्षिः समग्रं । तथोः समीपं सम्प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।

तत्पुण्यांकरचितभास्वितं वैष्णवं पदं । भाभिरप्रतिभं भाति चैलाक्यमवभावयत् ।

८२५१

तत्राभिरूप्योभाभिरशरोभिः पुरस्कृतं । दृष्टीमंशुमग्रस्थां दृष्टान्नोरिवार्षिषं ।

नक्षत्रकल्पाभरणं तां मैत्रिकसमस्तजं । अयं ददृशतुः पद्मां साक्षात् पद्मदलस्थितां ।

साऽवरुद्धा विमानायादङ्गनः समनुत्तमा । अभ्यागच्छन्लिलोकेन देवर्षिश्चापि नारदं ।

नारदानुगतः स च क्मचर्वांस्लामुपागमत् । कृतः क्षलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ।

चक्रे चानुपमं पूजं तस्याश्चापि स सर्व्ववित् । देवराजअग्र्यं राजन् वाक्यञ्चेदमुवाच ह ।

८२५२

॥ शक्र उवाच ॥ का त्वं केन च कार्य्येण सम्प्राप्ता चारुहासिनी । कुतस्वागम्यते सुभु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ।

॥ श्रीरुवाच ॥ पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्व्वे स्थावरजङ्गमाः । ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ।

साऽहं वै पद्मजे जाताः सूर्य्यैरग्निविवेक्षिते । सूर्य्यैर्धर्मभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनो ।

अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन । अहं अह्ना च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ।

अहं धृतिरहं भिद्विरहं लङ्घ्यतिरेव च । अहं स्नाहा स्नाधा चैव सन्नतिर्निदतिः स्मृतिः ।

८२५३

राक्षां विजयमानानां सेनायेषु ध्वजेषु च । निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ।

जितकाशनि शूरे च संघामेभ्यनिवर्त्तिनि । निवसामि मनुज्येन्द्रे सदैव बलसूदन ।

धर्मनये महाबुद्धे ब्रह्मणे सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसान्यहं ।

असुरैर्व्वसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना । विपरीतांस्तु तान् बुद्ध्या त्वयि वासमरोचयं ।

॥ शक्र उवाच ॥ कथं दृष्टेषु दैत्येषु त्वमवात्सोर्ध्वरामने । दृष्ट्वा च किमिहागास्वं शिल्पा दैतेयदानवान् ।

८२५४

॥ श्रीरुवाच ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च । स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहं ।

दानाध्ययनयज्ञेया पित्रदैवतपूजनं । गुरुणामतिथीनाञ्च तेषां सत्यमवर्त्तत ।

सुसंमृष्टगृहास्वासन् जितस्त्रीका कृतः श्रयः । गुरुशुश्रूषका दान्ता ब्रह्मस्थाः सत्यवादिनः ।

अह्मधाना जितक्रोधा दानशीलाऽनसूयवः । भृतपुत्रा भृतमात्या भृतदारा ह्यनोर्यैवः ।

अमर्षेण न चान्योन्यं स्पृहयन्ते कदाचन । न च जातूयतयन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ।

८२५५

दातारः शंष्टधीनार आर्याः करुणवेदिनः । महाप्रसादा च्छजवो बृढभक्ता जितेन्द्रियाः ।

सन्तुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः । ययार्हमानार्थकरा ह्यीनिवेवा यतव्रताः ।

नित्यं पर्य्यसु सुखाता स्तनुलिप्ताः स्तलङ्घताः । उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ।

नैतानभुदिद्यात्सूयै न चाप्यासन् प्रवेष्टयाः । राक्षौ दधि च शक्नुंश्च नित्यमेव व्यवर्ज्ययन् ।

कथं घृतक्षान्त्वेषन् प्रयता ब्रह्मवादिनः । मन्त्रक्षान्पि चापश्यन् मन्त्रार्थाक्षान्पूजयन् ।
 यदा हि वदतां धर्मं यदा चाप्रतिपद्यता । अर्हं च रात्र्याः क्षयतां दिवा चाक्षयतां तथा ।
 क्षपणानाद्यदृष्टानां दुर्भेक्षादुरधोर्मयता । ह्येषां संविमानस्य नित्यमेवानुमोदतां ।
 यत्वं विषयमुच्यते भयान्नैव धातितं कृतं । इतरेषां स्वयन्तर्गतं नित्यमावापयन्ति ते ।
 धर्ममेवान्वर्तन्त न हिंसन्ति परस्परं । अनुकूलाश्च कार्त्तुषु गुरुदृष्टोपशेविनः ।
 पितृन् देवातिथींश्चैव यथावन्तेऽभ्यपूजयन् । अवशेषाणि चाग्नौ नित्यं सज्जतपोयुताः ।
 नैकेऽग्नौ सुख्यं न नश्यन्ति परस्परं । सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ।
 नैवाकाशे न पशुषु विचोमो न च पर्वसु । इन्द्रियस्य विचर्गने रोचयन्ति कदाचन ।
 नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्ज्यवक्ष्येव नित्यदा । उन्नाहोऽद्यान्वहृदः परमं यौहदं वमा ।
 सत्यं दानं तपः शौचं काष्ठं वागनिहुरा । निषेधु चाग्निरिहः सर्वभूतेष्वभयप्रभो ।
 मित्रा तन्नीरसम्प्रीतिरसुखाऽद्यान्ववेदिता । अरतिश्च विदारश्च खुरा चाप्यविज्जतान् ।
 साऽहमेवं गुणेष्वेव दानवेस्त्वयं पुरा । प्रजासर्वमुपादाय नैकं पुनर्विपर्ययं ।
 ततः कालविपर्यये तेषां पुनर्विपर्ययात् । अपश्यं निर्गतं धर्मं कामकोधवन्नात्मना ।
 सभासदाश्च दृष्टानां मतां कथयतां कथाः । प्राहस्यन्मन्त्रयन् सर्वदृष्टान् गुणावराः ।
 युवानस्य समासीना दृष्टानभिगताम् वतः । नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ।
 वर्णयत्येव पितरि पुत्रः प्रभवते तथा । अभूत्या भूयतां प्राप्य स्वापयन्त्यनपनयाः ।
 तथा धर्मादपेतेन कर्षणा गर्हितेन ये । महतः प्राप्नुवन्धर्षास्तेषां तत्राभवत् खुरा ।
 उचैस्त्राभ्यवदन्तौ नोचैस्त्राग्निरव्यसत् । पुत्राः पितृनत्यचरन्मार्ज्यस्यात्यचरन् पतीन् ।
 मातरं पितरं दृष्टमाचार्यमतिथिं गुरुं । गुरुत्वाकाभ्यनन्दन् कुमारान्पूजयन् ।
 भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते । अनिष्टा संविभम्बाश्च पितृदेवातिथीन् गुरुन् ।
 न शौचमन्वहन्त तेषां सूदजनास्तथा । मनसा कर्षणा वाचा भक्ष्यमासीदनादृतं ।
 विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषिकभोजनं । अपादृतं पयोऽतिदुष्किष्टाश्चासृजन् वृतं ।
 कुहलं दाक्षपिटकं प्रकीर्षं कांक्षभाजनं । त्रयोपकरणं सर्वं नाम्बवैवत् कुटुम्बिनी ।
 प्राकारागारविध्वंसाश्च स्ते प्रतिकुर्वन्ते । नाद्रिचन्ते पशून् बद्धा यवसेनोदकेन च ।
 बाह्यानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्ष्यमभक्षयन् । तथा भूयजनं सर्वमन्नमर्त्यं च दानवाः ।
 पायसं क्षणं मांसमपूपानथ शङ्कुलीः । अपाचयन्नात्मनोऽयं दयामीक्षान्यभक्षयन् ।
 उत्सूर्यश्चायनस्यासन् सर्वं चासन् प्रगेनिशाः । अवर्तन् कलहास्त्राश्च दिवारान् मृष्टे मृष्टे ।
 अनाथ्याश्चार्यमासीनं पथ्युपास्य तत्र च । आश्रमस्थान् विधर्म्यन्नाः प्रादिवन्त परस्परं ।
 सङ्गरास्त्राभ्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत । ये च वेदविदो विप्रा विस्मृष्टमनश्च ये ।
 निरन्तरविभवास्तौ बद्धमानावमानयोः । हारमाभरणं वेष्टं गतं स्तितमवेष्टितं ।

५२०

५२१

५२२

५२३

५२४

५२५

असेवन् भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिं । क्षियः पुत्रवनेन पुत्रः स्त्रीषोऽभारिणः ।
 कीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् । प्रभवद्भिः पुरा दायानर्धेभ्यः प्रतिपादितान् ।
 नाभ्यवर्त्तन् नास्तिव्यादत्तन्तः सन्धेयेष्वपि । निषेधाभ्यर्चनं निषमर्षसंश्रिते क्वचित् ।
 बालकोऽप्यमात्रेण स्मार्थेनाग्नौ तदग्नौ । परस्मादात्मन्वयो विपक्षव्यवहारिणः ।

८५०

अदृश्यन्तार्थवर्षेषु शूद्राद्यापि तपोधनाः । अभीक्ष्णोऽमताः केचिद्व्याघ्रतमचापरे ।
 अशूद्रपुंगुरोः शिष्यः कश्चिन्निष्यन्त्येवो मुदः । पिता चैव अग्निर्वा च आत्मा दत्तोऽस्यवावि ।
 अप्रभुत्वे क्षितौ दृष्ट्वा कर्त्तुं मार्घयतः सुतान् । तत्र वेदविदः प्राज्ञा गान्धीर्ये खानरोपमाः ।

८५१

कथादिष्वभयन् सन्ताः सूर्योः आह्वानमुज्जत । प्रतः प्रतश्च सुप्रज्ञं कल्पम् प्रेषयन्निवा ।
 शिष्याकप्रदितोऽस्तेषामकुर्वन् गुरुवः स्वयं । असूयशूद्रघोरये बभूवः प्रेषाकप्राप्त ।
 अन्वशास्य भर्तारं समस्तप्रायाऽभिजयती । प्रक्षेपे चापि शरचण्डिनं युज्यते वै पिता ।

८५२

व्यभजचापि संरक्षादुःखबाधं तथाऽनकम् । अग्निदाघेन चौरैर्वै राजभिर्वा हर्षं धनं ।
 दृष्ट्वा देवात् प्रादुशन् सुहृत्सन्नायिता क्षपि । कलत्रा चास्त्रिकाः सापा मुहदाराभिर्मर्षिणः ।
 अभक्ष्यभक्ष्यरता निष्कामादा हतनिवः । तेभ्यस्तदीयाभारानाचरन्तु क्षिप्रयेधे ।

नाहं देवेभ्यस्त्यामि दान्नेष्विति मे मतिः । तन्मां कल्पन्नुप्राप्तामभिजन्तु कचोपते ।
 तयाऽर्चितां मां देवेभ्यः पुरोऽभ्यक्षन्ति देवताः । यथाहं तत्र मत्स्यान्ता मद्विनिष्टा मर्ह्यथाः ।
 सप्त देवो जयाऽष्टमो काशमेकस्मिन् तेऽष्टधा । आत्मा अहम्भूतिः चान्तिर्विजितिः संवतिः समा ।

८५३

अष्टमी वृत्तिरेतांशो पुरोणा प्राक्प्राशन । तासां च चासुरांश्चक्षा सुहृद्विषममागताः ।
 त्रिदशेषु निवस्यानो धर्मनिष्ठानरात्मसु । इत्युक्तवचनां देवीं प्रीत्यार्च्य नन्दतः ।
 नादित्यश्च देवर्षिर्दत्तश्च तां च वासवः । ततोऽन्यस्येषो वायुः प्रवैरौ देववेक्षसु ।

इष्टगन्धः सुखसर्गः सर्वैर्गन्धयुक्तमहः । इष्टौ चाभ्यर्चितां देवे त्रिदशाः प्रायज्ञः क्षिताः ।

लक्ष्मीसहितमासीनं मधवन्तं दिदृक्षुः ।

८५४

ततो दिवं प्राप्य सद्यस्तलोचनः क्षियोपपन्नः सुहृदा मर्ह्यथा । रथेन सर्वस्यसुखां सुरर्षभः सहः सुराणामभिषक्तो ययौ ।
 अयेकितं वस्त्रधरस्य नारदः शिष्यश्च देव्या मनसा विचारयन् । क्षिये ब्रह्मसामरदृष्टपौष्ट्यः श्रिवेन तत्रागमनं मर्ह्यभिः ।
 ततोऽष्टतं यौःप्रवर्धं भास्वतो पितामहस्यायतने क्षयभुवः । जनाहता दुःखुभयोऽथ नेदरे तत्राप्रसन्नश्च द्वित्रसकाशिर ।
 यथर्त्तुश्रेष्ठेषु वर्षं वासवो न धर्ममार्गाद्विचक्षात् कथन । अनेकरजाकरभूषणा च भूः सुषोषधोवा भुवनौकसां वधे ।

क्षियाभिरामा मनुजा मनस्विनो बभूवुः इष्टमे युष्मकतां पथि क्षिताः । नरामराः क्षिप्रचरचरावसाः सन्धुक्मन्तः सुमन
 स्विनोऽभवन् ।

८५५

न जालकाले कुसुमं कुतः फलं पपात दृष्ट्वात् पवनेरितादपि । रथप्रदाः कामदुषाश्च धेनवो न दास्यन्ता वाग्मिचचार कस्य
 चित् ।

इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः श्रियाश्च शक्यमुद्येय देवतैः । पठन्ति च विप्रसदः समागतः सन्धुक्कामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ।

तथा सुखां वरयन् प्रोदितं भवामवसेह परं निदर्शनं । तदस्य सर्वं परिकीर्तितं मया परोक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीवासवसंवादे अष्टविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशोकः किंमाचारः किंविद्यः किंपराक्रमः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्नानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मोक्षधर्मेषु निश्चितो ज्ञानाहारो जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्नानं तत् परं प्रकृतेर्भुवं । ८४९०

अथायुदाहरणीममितिहासं पुरातनं । जैगीषवस्य संवादमवितकं च भारत ।

जैगीषव्यं महाप्रज्ञं धर्माध्यामामनागमं । अकुप्यन्मम हृदयमसितो देवलोऽप्रवीत ।

॥ देवस्य उवाच ॥ न प्रीयसे बन्धुमानो निन्धमानो न कुप्यसे । का ते प्रज्ञा कुतश्चैवा जिते तस्याः पराजयः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इति तेनामुष्कः स तमुवाच महातपाः । महाहास्यमकम्बिर्ध्वं पुष्कलाक्षपदं हृदि ।

॥ जैगीषव्य उवाच ॥ या गतिर्यो परा काहा या जल्पिः पुष्कलाक्षः । तानोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि महतींश्च विवस्वतम् । ८४९१

निन्दस्य च समा नित्यं प्रशंसस्य च देवस्य । निन्दकस्य च ये तेषां यजनं कुतस्तच्च यत् ।

उक्तास्य न वदित्यानि कतारमहिते हितं । प्रतिफलं न चेच्छान्तिः कतारं वै मनीषिणः ।

नाप्राप्तमनुष्योचति प्राप्तकाङ्क्षानि कुर्वते । न चातीतानि ज्ञेयानि न चैव प्रतिजायते ।

सम्प्राप्तायाश्च पूजायां कामादर्शेषु देवस्य । चकोचयति कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतज्ञताः ।

पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । मनसा कर्त्तव्या वाचा नाचराध्यन्ति कर्त्तव्यम् । ८४९२

अनीर्यवो न चान्योन्यं बिभ्रंसन्ति कदाचन । न च जातूपतयन्ते धीराः परचन्द्रहृभिः ।

निन्दाप्रशंसं चाल्प्यैव न वदन्ति परस्परं । न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विविच्यन्ते कदाचन ।

सर्वतस्तु प्रज्ञान्ता ये सर्वभूतहिते रताः । न कुप्यन्ति न हव्यन्ति नाचराध्यन्ति कदाचित् ।

विमुच्य हृदयपद्मं चक्रमन्ति यथासुखं । न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।

अमित्रास्तु न सन्त्येषां ये चामित्रा न कदाचित् । न एवं कुर्वन्ते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा । ८४९३

ये धर्मज्ञानरुच्यन्ते सर्वज्ञा द्विजसत्तम । ये ज्ञातो विष्णुता मार्गानो ह्यकम्बुद्विजस्य च ।

आस्थितसामर्थं मार्गमसूयिष्यामि कं कथं । निन्दमानः प्रशंसो वा हव्योऽहं केन हेतुना ।

यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादभिगच्छन्तु मानवाः । न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां प्रायदृष्टी भविष्यतः ।

अमृतस्योव किं हृष्येदवमानस्य तत्त्ववित् । विषयेषोद्विगेजितं सन्धानस्य विषयस्य ।

अवज्ञातः सुखं ज्ञेते इह चामुच चामयं । विमुक्तः सर्वदोषेभ्यो योऽवमन्ता स मुच्यते । ८४९४

पराङ्मुखस्तु ये केचित् प्रार्थयन्ति मनीषिणः । एतद्भूतं समाहृत्य सुखमिधन्ति ते जनाः ।

सर्वतस्तु समाहृत्य क्रतून् सर्वान् जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्नानं यत्परं प्रकृतेर्भुवं ।

नास्त्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमं गतिं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जैगीषव्याधितसंवादे अष्टविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मिथः सर्वस्य लोकस्य सर्ववशाभिवन्दिता । गुणैः सर्वैरूपेतस्तु को नृपि भुवि मानवः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ ते वर्णविश्यामि वृक्षतो भरतर्षभ । उपवेगस्य संवादं नारदे श्रोत्रवत् ॥ २१९ ॥
 ॥ उपवेग उवाच ॥ यस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकोर्तने । मन्ये स गुणसम्पन्नो ब्रूहि तस्मै वृक्षतः ।
 ॥ बभ्रुदेव उवाच ॥ सुकुराधिप बाष्पान्ये इदं ताप्ती विवक्षतः । नारदस्य गुणान् बाधून् संवेपेय नराधिप ।
 न चारिचमिनोऽस्मादहरो देवतायनः । अभिजगत्तवारिचसाक्षात् सर्वत्र पूजितः ।
 अरतिः कोधपापयो मयं मैताजि नारदे । अदीर्घसूत्रः इदं तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 उपासो नारदो वाटं वाचि नमः श्रुतिमयः । कामतो यदि वा लोभान्नसात् सर्वत्र पूजितः । २२० ॥
 अथात्मविधितत्त्वज्ञः बालः ब्रह्मो जितेन्द्रियः । अजुष्य सत्यवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 तेजसा यज्ञसा मुक्ता ज्ञानेन विनयेन च । जन्मना तपसा ब्रह्मसाक्षात् सर्वत्र पूजितः ।
 पुत्रीकः सुखसंवेगः सुमैत्रः सादरः इन्द्रिः । सुवाक्यसाधनीर्वक्ष्ये तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 कक्षायां कुरते वाटं पापमक्षिण विद्यते । न ग्रीयते वरानर्हैस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 वेदभुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीवति । तित्तुरनवज्ञातस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः । २२१ ॥
 समत्वाच्च प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन । मनोऽनुकूलवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 ब्रह्मभुतश्चिकथः पण्डितोऽस्मात्सर्वोऽग्रतः । अदीर्घोऽकोधनोऽकुम्भसाक्षात् सर्वत्र पूजितः ।
 नार्थं धने वा कामे वा श्रुतपूर्वोऽस्य विपश्चः । दोषाद्यास्य समुच्छिन्नास्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 दृढभक्तिरनिन्दात्मा श्रुतवानगृहं ववान् । वीतसंशयोदोषश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 असक्तः सर्वसंज्ञेषु सत्तामिव न लक्ष्यते । अदीर्घसंशयो वाय्मी तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 सम्मर्धिरास्य कामार्थं नात्मानं शौचिर्कथितः । अनैर्त्युर्ध्वदुःसंवादस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 लोकस्य विविधं चित्तं प्रेक्षते चाप्यकुलसयन् । संवर्गविद्याकुलससाक्षात् सर्वत्र पूजितः ।
 नास्त्रयत्यागमं कश्चित् स्वनयनोपजीवति । अकम्प्यकासो ब्रह्मात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च ह्रस्वः समाधितः । निष्ठयुक्तोऽप्रमत्तश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 नापचपक्ष युक्तश्च निद्युक्तः श्रेयसे परैः । अभेत्ता परगुणानां तस्मात् सर्वत्र पूजितः । २२२ ॥
 न ह्यत्यर्थसाधेषु नास्माधेषु व्ययत्यपि । स्मिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 तं सर्वगुणसम्पन्नं दृष्टं इन्द्रिजनामयं । कालज्ञश्च प्रियश्च कः प्रियं न करिष्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वासुदेवोपवेगसंवादे विंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आद्यन्तं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव । ध्यानं कर्म च कालश्च तथैवायुर्धनं धुगे ।
 लोकतत्त्वश्च कार्त्तव्येन भूतानामागतिं गतिं । सर्गश्च निधनश्चैव कुत एतत् प्रवर्तते ।
 यदि तेऽनुपपद्ये बुद्धिरस्मास्त्रिंशत् सताम्बर । एतद्भवन्तं वृक्षामि तद्भवान् प्रजवीतु मे ।
 पूर्णं हि कथितं श्रुत्वा श्रुगुभावितमुत्तमं । भरदाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरक्तमा ।
 जाता परमधर्षिष्ठा दिव्यधनैस्तानसंस्थिता । ततो भूयश्च वृक्षामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ ते वर्णयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । जगौ चङ्गवान् व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ।

अधोत्य वेदानखिलान् साज्जोपनिषदस्तथा । अन्विष्यवैदिकं कर्म धर्मैर्गुरुद्वर्जनात् ।

कृष्णदैपायनं व्यासं पुनो वैयासकिः शुक्रः । पप्रच्छ सन्देहमिमं हिजधर्माद्यसंशयं ।

८३८५

॥ शुक्र उवाच ॥ भूतपामक कर्त्तारं काचज्ञानेन निष्ठितं । ब्राह्मणस्य च यत् कृत्यं तद्वान् प्रभुमर्हति ।

॥ भीम उवाच ॥ तस्यै प्रोवाच तत् सर्वं पिता पुत्राय वृक्षते । अतीतानागते विद्वान् सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अनाद्यनामजं दिव्यमखरं भुवमख्यं । अप्रतर्क्यमविशेषं ब्रह्मापे संप्रवर्त्तते ।

काठा निमेषा दश पञ्च चैव चिंत्तु काठा गणयेत्कथां तां । चिंत्तकस्तथापि भवेद्युक्ती भागः कथाया दशमस्य चः सात् ।

चिंत्तयुक्तीर्न भवेदहस्य रात्रिस्तु संख्या मुनिभिः प्रसीता । मासः क्षृती रात्र्यहनी च चिंत्तं सवसरो द्वादशमास

उक्तः ।

८३८६

संवत्सरं दे त्वयि वदन्ति संख्याविदो दक्षिणमुत्तरम् ।

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके । रात्रिः क्षत्राय भूतानां चेष्टायै कर्म्मसामरः ।

पित्रे रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शुक्लोऽहः कर्म्मचेष्टायां कृष्णः क्षत्राय शर्वरी ।

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तपोदगयनं रात्रिः साहचियाद्ययं ।

ये ते रात्र्यहनी पूर्व्वे कीर्त्तिते जीवलौकिके । तयोः संख्याय वर्षायं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःशपे ।

८३८७

पृथक् संवत्सरायाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वभः । कृते चेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगं । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ।

दतरेषु ससन्ध्येषु सन्ध्यांश्चैव तत्तत्तत्तु । एकपादेन शीयन्ते सहस्राणि व्रताति च ।

एतानि शान्तान् लोकान् धारयन्ति सनातनान् । एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शान्तं ।

चतुष्पात्यकलो धर्मः सत्यश्चैव कृते युगे । नाधर्मैर्लागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्त्तते ।

८३८८

दतरेष्वागमाहर्म्मः पादश्चत्वारोऽप्यते । सौर्यकानृतमायाभिरधर्मैश्चोपशीयते ।

अरोगाः सर्वसिद्धार्थास्तुर्व्वर्षशतायुषः । कृते चेतायुगे तेषां पादशो ब्रह्मते वयः ।

वेदवादाद्यानयुगं कृतमतीति नः श्रुतं । आद्यं वि चाग्निपक्षेव वेदस्यैव च यावत्कलं ।

अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेताथा द्वापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां युगप्रासानुरूपतः ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमुत्तमं । द्वापरे यश्चमेवाहर्म्ममैकं कलौ युगे ।

८३८९

एतां द्वादशसाहस्रौ युगाख्यां कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्त्तनाद्वाह्नां दिवसमुच्यते ।

रात्रिमेतावतोऽस्यैव तद्द्वौ विष्मदीश्वरः । प्रसूये ध्यानमाविश्य सुप्ता सोऽन्ते विबुध्यते ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्म्मद्वह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रानां तदहोरात्रविदो जनाः ।

प्रतिबुद्धो विबुधो ब्रह्माक्षयं क्षपाक्षये । स्रजते च महद्भूतं तस्माद्ब्रह्मात्मकं मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुक्लानुप्रश्ने एकचिंत्तदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्व्वमिदं जगत् । एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्वावरजजम्भम् ।

८३९०

अहर्म्मस्यै विबुद्धः सन् स्रजतेऽविद्याया जगत् । अप्र एव महद्भूतमाश्रुत्यात्मकं मनः ।

अभिभूयेह चार्चिस्मान् स्रजस्तनूनाम्भयान् । दूरयन्मङ्गभागानि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
 मनः स्फुटं विकुरुते योद्यमानं चिह्नयया । आत्मां जायते तस्मान्नस्य शब्दं गुणं विदुः ।
 आर्क्षीभ्यान् विकुर्वाणास्तर्जन्मवहः इन्द्रिः । बलवान् जायते वायुस्तस्य स्वर्गो गुणो मतः ।
 आधिरपि विकुर्वाणास्तर्जन्मवति आत्मारं । रोचिष्णु जायते इन्द्रं तद्रूपगुणमुच्यते । ८१५
 व्योतिषोऽपि विकुर्वाणास्तर्जन्मवति आत्माः । अज्ञो गन्धस्वा भूमिः पूर्णेषां स्फुटिष्यते ।
 गुणाः पूर्णस्य पूर्णस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरं । तेषां यावद्यथा बन्ध तत्तन्नायदुषं स्रजं ।
 स्रजस्तन्मायुः सेन्द्रं केचिद्दुष्टरनैपुणात् । श्रुत्ययामेव तं विद्यादयं बाधोऽसंश्रितं ।
 एते सप्तविधात्मानो नामावोर्थाः प्रयक् प्रयक् । नाशक्तुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
 ते समेत्य महात्मानो ह्यन्यान्यमभिसंश्रिताः । शरीराज्यस्यं प्राज्ञास्ततः पुरुष उच्यते । ८१६
 शरीरं अयणाद्भवति भूर्त्तिसत् बोधशात्मकं । तमाविशन्ति भूतानि महानि सह कर्षणा ।
 सर्वभूतानि चादाय तपश्चक्षुरथाय ह । आदिकर्त्ता स भूतानां तमेवाहुः प्रजापति ।
 स वै स्रजति भूतानि स्थावररश्मि चराणि च । ततः स स्रजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ।
 लोकास्तदीः समुद्रांश्च दिशः जैलान् वनस्पतीन् । नरकिञ्जररक्षांश्च वयःपशुमृगोरगान् ।
 अव्ययश्च व्ययश्चैव इयं स्थावरजङ्गमं । तेषां ये बानि कर्माणि प्राक् स्रज्यां प्रतिपेदिरे । ८१७
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते स्रज्यमानाः पुनः पुनः । हिंसाहिंसे मृदुकुरे धर्माधर्मोद्वृत्तान्ते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मान्नस्य रोचते । महाभूतेषु नामात्मनिद्रियार्थेषु भूर्त्तिषु ।
 विनियोगश्च भूतानां धातैव विदधात्युत । केचित् पुरुषकारान् प्राहुः कर्मासु मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः । पैत्र्यं कर्म देवश्च फलवृत्तिस्सभावतः ।
 चय एते पृथग्भूता न विवेकानुकेचन । एवमेवश्च नैवश्च न चोभे नानुभे न च । ८१८
 कर्मास्या विषयं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः । तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं ब्रह्मो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति यान् कामान् मनसोऽप्यति । तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं स्रजते जगत् ।
 स तद्भूतस्य सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः । अव्ययस्तपसा वेदानथेष्वन्त दिवानिग्रं ।
 अनादिनिधना विद्या वागुक्तृष्टा स्वस्वभवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः । ८१९
 स्रष्टीणां नामधेयानि यासु वेदेषु स्रष्टयः । नामरूपस्य भूतानां कर्षणाश्च प्रवर्तयन् ।
 वेदशब्देभ्य एवादौ निर्दिशते स ईश्वरः । नामधेयानि चर्षीणां यासु वेदेषु स्रष्टयः ।
 शर्व्वर्थेन्ते सृजातानामन्तेषां विदधात्यजः । नामभेदतपः कर्षयश्चाख्या लोकसिद्धयः ।
 आत्मासिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः । यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शभिः ।
 तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन सत्यते । कर्मजोऽयं पृथग्भावो दन्द्युक्तोऽपि देहिनः ।
 आत्मासिद्धिस्तु विज्ञानाज्जाहाति पुरुषो बलात् । वेदब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परश्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति । आलम्बयद्वाः चक्षुश्च हविर्यथा विशः स्मृताः ।

परिचारयन्नाः शुद्धास्तु तपोयज्ञा दिव्यातयः । चेतायुगे विभिन्नेषु यज्ञात्मै न कृते युगे ।
 हापरे विज्ञवं यानि यज्ञाः कलियुगे तथा । अपृथग्धर्षिणो सत्यः सत्त्वसामानि यन्मपि च ।
 काम्या इष्टीः पृथग्दृष्टा तपोभिस्त्वा एव च । चेतायास्तु समस्ता ये प्रादुरासक्तज्ञावकाः ।
 संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानास्तु सर्व्वेभ्यः । चेतायां संवृता वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
 धीरोधादायुषस्तेते भक्ष्यन्ते हापरे युगे । दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगे ऽखिलाः ।
 उत्सीदन्ते सयज्ञास्तु केवला धर्षणीजिताः । कृते युगे यस्तु धर्षां प्राज्ञेषु मद्दृश्यते ।
 आत्मवस्तु तपोवस्तु श्रुतवस्तु प्रतिष्ठितः । स धर्षावतसंयोगं प्रपद्य धर्षा युगे युगे ।
 विक्रीयन्ते स्वधर्षास्तु वेदवादा यथागमं । यथा विश्रानि भूतानि तृष्णा भूयंभि प्रावृषि ।
 सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्षा युगे युगे । यथर्षुष्युलिङ्गानि नागास्त्राणि पर्य्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु । विहितं काशवानात्मनःदिनिधनं तथा ।
 कीर्त्तितं तत्पुरस्तात्ते तत्सूते चान्ति च प्रजाः । दधाति भवति ज्ञानं भूतानां सम्येयो मतं ।
 स्वभावैवैव वर्त्तन्ते इन्द्रयुक्तानि भूरिशः । सर्गकाशक्रिया वेदाः कर्त्ता कार्य्यक्रियाफलं ।
 प्रोक्तान्ते पुनः सर्व्वे वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

८१४

८१५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुक्लानुप्रश्ने द्वाविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ प्रत्याहारान्नु वक्ष्यामि धर्म्यार्थादौ गतेऽहनि । यथेदं कुरुते ऽध्यात्मं सुखं विममोसरः ।

दिवि सूर्य्यस्तया सप्त दक्षन्ति शिखिनेऽर्चिषः । सर्व्वमेतत्तदर्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ।
 पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि भुवाणि च । तान्यवाये प्रलीयन्ते भूमिलमपयान्ति च ।
 ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् स्थावरे जङ्गमे तथा । निर्वृत्वा निष्पृणा भूमिर्दृश्यते कूर्क्षप्रवत् ।
 भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा । आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयलाघ कल्पते ।
 आपस्तत्र प्रतिष्ठन्ति उर्ध्वमथो महास्त्रनाः । सर्व्वमेवेदमापूर्य्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ।
 आपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा । आपस्तदा त्वात्तगुणा ज्योतिःपूपरमन्ति वै ।
 यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्चिषः । सर्व्वमेवेदमर्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ।
 ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा । प्रशाम्यति ततो ज्योतिर्वायुर्दोषयते महान् ।
 ततस्तु खनमासाद्य वायुः सम्भवमात्मनः । अधसोर्द्ध्वं तिर्यक् च दोषवीति दिशो दृश ।
 वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं यसते यदा । प्रशाम्यति तदा वायुः खलु तिष्ठति नादवत् ।
 अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्त्तिमत् । सर्व्वलोकैर्दितं खलु तिष्ठति नादवत् ।
 आकाशश्च गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः । मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्रह्मः सम्प्रति सत्वरः ।
 तदात्मगुणमाविश्य मनो यसति चन्द्रमाः । मनस्तुपरते चापि चन्द्रमस्तुपतिष्ठते ।
 तत्तु कालेन महता सङ्कल्पं कुरुते वशे । चित्तं यसति सङ्कल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमं ।
 कालो गिरति विज्ञानं कालं बलमिति श्रुतिः । बलं काशो यसति तु तं विद्या कुरुते वशे ।

८१६

८१७

८१८

आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान् कुरुतेऽस्मिन् । तद्व्याक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमं ।
 एवं सर्वेषां भूतानि ब्रह्मैव प्रतिपद्यते । अथावत् कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयं ।
 बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः । एवं विस्तारसङ्क्षेपा ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
 युगसाहस्रयोरान्दावहोरात्रस्यैव च ।

इति श्रीमद्भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ब्रह्मसूत्रप्रश्ने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ भूतयामे नियुक्तं यत्तदेतत् कीर्तितं मया । ब्राह्मणस्य तु यत् कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।

८५०

जातकर्षप्रभृत्यस्य कर्षणां दक्षिणावतां । किंवा स्वादासमावृत्तेराचर्यैवेदपारमे ।

अधीत्य वेदानस्त्रिषु गुरुभ्यः श्रुत्वा रतः । गुरुणामनृषो भूत्वा समावर्त्तत यज्ञवित् ।

आचार्येणाभ्यगुह्यतस्तुष्टौर्णमेकमाश्रमं । आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ।

प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः । वने गुरुप्रकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ।

गृहस्थस्यैव धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते । यत्र पक्कवायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ।

८५०

प्रजावान् आचिथो यज्वा मुक्त एव चण्डैस्त्रिभिः । अथान्यानाश्रमान् पश्चाद्युतो गच्छेत् कर्षभिः ।

यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावसेत् । यतेत तस्मिन् प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ।

तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा । इच्छया वा प्रदानैर्व्या विप्राणां बह्वृते यशः ।

यावदस्य भवत्यस्मिन् कीर्त्तिलौके यशस्करी । तावत् पुण्यकृतां लोकाननन्तान् पुरुषोऽनुते ।

अथापयेदधीयोत याजयेत यजेत वा । न तृथा प्रतिगृहीयात् च दद्यात् कथञ्चन ।

८५५

याव्यतः शिष्यतो वाऽपि कन्याया वा धनं महत् । यदागच्छेद्यजेद्वाभैकोऽग्नीयात् कथञ्चन ।

गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तोर्यं प्रतिगृह्यात् । देवर्षिपितृगुर्वर्थं गृह्णातरबुभुक्षतां ।

अन्तर्हि तारितानां यथाशक्ति बुभुक्षतां । द्रव्याणामतिशय्याऽपि देयमेवां कृतादपि ।

अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यसि किञ्चन । उच्चैः श्रवणमयसं प्रापणीयं सतां विदुः ।

अनुनीय यथाकामं सत्यसन्धो महाव्रतः । स्त्रैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान् परित्राय दिवं गतः ।

८५८

रन्ति देवस्य संकृत्यो वशिष्ठाय महात्मने । अपः प्रदाय ग्रीतोष्णा नाकष्टे महीयते ।

आत्रेयश्चेन्द्रदमनो ह्यर्हते विविधं धनं । दत्त्वा लोकान् यथै धीमाननन्तान् स महीपतिः ।

शिविरौशीनरोऽङ्गानि सुतश्च प्रियमैरधं । ब्राह्मणार्धमुपाहृत्य नाकष्टमिति गतः ।

प्रतर्हन्ः काश्रिपतिः प्रदाय नयने स्वके । ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह चामुच चाश्रुते ।

दिव्यमष्टशलाकन्तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् । कृषं देवावृधे दत्त्वा शराङ्गोऽभ्यपतद्दिवं ।

८६५

संकलितश्च तथात्रैः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणं । उपदिश्य महोत्तमा गतो लोकाननन्तमान् ।

अम्यरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् । अम्युदानि दशैकश्च शराङ्गोऽभ्यपतद्दिवं ।

सावित्री कुण्डले दिश्ये शरीरं जन्ममेव यः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जगत्तुल्यैकमुत्तमं ।

सर्व्वरत्नं दृष्ट्वादर्भिर्युवनासः प्रियाः स्त्रियः । रम्यमावसथस्यैव दत्त्वा स्वर्लोकमास्थितः ।

निमीरादृश वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धरा । ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयस्योर्ध्वं सपत्न्यां ।
 अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि भूतकृत् । वशिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ।
 करन्धमस्य पुत्रस्तु कृतात्मा मरुतस्तथा । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाग्रह जगाम च ।
 ब्रह्मदत्तस्य पाश्चात्स्यो राजा बुद्धिमताम्बरः । निधिं ब्रह्मं दिवाग्रेभ्यो दत्त्वा लोकाननुत्तमान् ।
 राजा मित्रसहस्रापि वशिष्ठाय महात्मने । दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवङ्गतः ।
 सहस्रजिघ्रस राजर्षिः प्राणानिष्टात्प्रहायशाः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।
 सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेम्ब हिरण्यमथ । मुद्रुलाय गतः स्वर्गं व्रतयुक्तो महीपतिः ।
 नात्मा च द्युतिमान्नाम शास्त्रराजः प्रतापवान् । दत्त्वा राज्यमृषीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
 मदिरासस्य राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमां । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिदुतान् ।
 लोमपादस्य राजर्षिः शान्तां दत्त्वा मुतां प्रभुः । च्यव्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ।
 दत्त्वा व्रतसहस्रान्तु गवां राजा प्रसेनजित् । सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ।
 एते चान्ये च बहवो दानेन तपसैव च । महात्मानो गताः स्वर्गं श्रितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
 तेषां प्रतिष्ठिता कीर्त्तिर्यावत् स्थास्यति मेदिनी । दानयज्ञप्रजासर्वैरेते हि दिवमाप्नुवन् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शृङ्गानुप्रभे चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ त्रयोविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः । ऋक्सामवर्णाश्रतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ।
 तिष्ठत्येतेषु भगवान् षट्सु कर्मसु संस्थितः । वेदवादेषु कुशला ब्रह्मात्मकुशलाश्च ये ।
 सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवव्ययं । एवं धर्मेण वर्त्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
 असंग्रोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः । सद्ग्रागातविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मसत्त्वस्वसञ्चरः । तिष्ठते तेषु गृहवान् षट्सु कर्मसु स द्विजः ।
 पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्धाधानो यजेत च । द्युतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
 वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति । दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीरार्जवं दमः ।
 एतैर्वर्द्धयते तेजः पाप्मानञ्चापकर्षति । धूतपाप्मा च मेधावी लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधावग्रे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं । अग्नींश्च ब्राह्मणंश्चार्चयेत्तैः प्रणमेत च ।
 वर्जयेदुषतीं वाचं हिंसाञ्चाधर्मधं हितां । एषा पूर्वगता वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन् कर्मसु सिद्धति । पञ्चेन्द्रियजलां घोरान् लोभमूलां सुदुस्तरान् ।
 मन्युपङ्कामनाष्ट्यां नदीं तरति बुद्धिमान् । कालमभ्युद्यतं पर्येजित्यमत्यन्तमोहनं ।
 महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना । स्वभावस्त्रासतां वृत्तमुद्यते सततं जगत् ।
 कालोदकेन महता वर्षावर्त्तेन सन्ततं । मासोर्ध्वेणर्त्तुवेगेन पक्षोत्पटनेन च ।
 मिमिषेन्मोषफेणेन अहोरात्रजलेन च । कामपाहेन घोरैः वेदयज्ञज्ञानेन च ।
 धर्मोदोषेन भूतानां चार्थकामजलेन च । श्वतवाङ्मातुरेण विहिंसातदवाहिना ।

८१०

८१५

८१६

८१७

८१८

८१९

युगद्दौघमधेन ब्रह्मप्रायभवेन च । धावा सृष्टानि भूतानि कृत्स्नानि यमसादनं ।
 एतत् प्रज्ञामयैर्धरा निस्तरन्ति मनोषिणः । भवैरभवन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः । ८१९०
 उपपन्नं हि यत् प्राज्ञो निस्तरन्नेतरो जनः । दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ।
 संशयं स तु कामात्मा चलचित्तोऽत्यचेतनः । अप्राज्ञो न तरत्येनं सो ज्ञाको न स गच्छति ।
 अस्रवोऽहि महादोषं गुह्यमानो नियच्छति । कामपादमृद्भीतस्य ज्ञानमप्यस्य न भवः ।
 तस्मादुन्मज्जनस्यार्थं प्रयतेत त्रिचक्षणः । एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ।
 अवदातेषु संजातस्त्रिसन्देहस्त्रिकर्मकम् । तस्मादुन्मज्जने तिष्ठेत् प्रज्ञया निस्तरेद्यथा । ८१९१
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य निघतस्य यतात्मनः । प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोको परच च ।
 वर्तते तेषु मृदुवानकुप्यमनसूयकः । पश्यति सततं यत्रैर्विचसात्री यजेत च ।
 यतां धर्मेण वर्तते किंवां शिष्टवदाचरेत् । अशरोधेन लोकस्य वृत्तिं शिष्टेदगर्हितां ।
 श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो त्रिचक्षणः । स्वधर्मेण क्रियाबांश्च कर्मणा सोऽप्यसङ्गरः ।
 क्रियावान् अहंभावो हि दान्तः प्राज्ञोऽनसूयकः । धर्मो धर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरं । ८१९२
 प्रतिमानप्रमत्तस्य दान्तो धर्मविदात्मवान् । वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नात्रयीदति ।
 एषा पुरातनी वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवत्त्वे च कर्मोऽपि कुर्वन् सर्वत्र सिध्यति ।
 अधर्मं धर्मकामो हि करोति ह्यविचक्षणः । धर्मं वा धर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ।
 धर्मं करोमीति करोत्यधर्ममधर्मकामस्य करोति धर्मं । उभे बाहवः कर्मणो न प्रजानन् स जायते सि्यते चापि
 देही ।

इति श्रीमहाभारते भ्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रस्रे पञ्चविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ अथ चेद्रेचयेदेतदुद्धेत स्तोतसा यथा । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान् भववान् भवेत् । ८१९३
 प्रज्ञया निश्चिता धीरास्त्वारयन्त्यबुधान् भवैः । नाबुधास्त्वारयन्त्यन्त्यात्मानं वा कथञ्चन ।
 द्विजदोषो मुनिर्योगान्मुक्तो भुञ्जीत दादृश । देशधर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः ।
 चक्षुराहारसंहारैर्मनसा दर्शनेन च । यच्छेदात्मनसो बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ।
 ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मानः । एतेषां द्विगुह्यं पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 यदि वा सर्व्वेदधी यदि वाऽप्यनृचो द्विजः । यदि वा धार्मिको यत्ना यदि वा पापकृत्तमः । ८१९४
 यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्षीरधारितः । तरत्येवं महादुर्गं जरामरणसागरं ।
 एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानो लोकमन्ततः । अपि जिज्ञासमानोऽपि ब्रह्मज्ञातिवर्त्तते ।
 धर्मोपस्थो ह्रीवक्ष्य उपायापायकूवरः । अपानाच्चः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ।
 चेतनावन्धुरसारुक्षाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्यार्थवद्वा ज्ञानप्रवणवाहनः ।
 प्रज्ञानाभिः सर्व्वतन्त्रः प्रतोदो ज्ञानसारयिः । ज्ञेयज्ञाभिहितो धीरः श्रद्धादमपुनःसरः । ८१९५
 त्यागस्तु ज्ञानगः सेव्यः शौचगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ।

अथ सन्तरमाणस्य रथमेवं युयुक्तः । अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रम् ।
सप्त या धारणाः कृत्वा वाग्यतः प्रतिपद्यते । वृत्तः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्तथाः प्रधारणाः ।
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं च तथा पथः । ज्योतिषो यत्तद्देश्यमहङ्कारस्य बुद्धितः ।
अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते । विक्रमाद्यापि यच्चैते यथा युक्तेषु योगतः ।
तथा योगस्य युक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः । निर्मुक्तमानः सुखात्माद्रूपाणीमानि पश्यतः ।
त्रैश्विस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः । तथा देशदिमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ।
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनं । जलरूपमिवाकाशे तथैवात्मनि पश्यति ।
अथा व्यक्तिकमे चास्य वज्रिरूपं प्रकाशते । तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य योतकः प्रकाशते ।
ऊर्णरूपसर्वणस्य तस्य रूपं प्रकाशते । अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्युत ।
अशुक्लं तेजसः सौम्यमयुक्तं ब्राह्मणस्य वै । एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्यैः सृष्टिरत्र विधीयते । प्रजापतिरिवाशोभः शरीरात् सजते प्रजाः ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा । पृथिवीं कल्पयत्येको गुणो वायोरिति श्रुतिः ।
आकाशभूतस्याकाशे सर्वपादेन प्रकाशते । वर्षतो गुह्यते चापि कामात् पिवति वायुमान् ।
न चास्य तेजसां रूपं दृश्यते शाश्वतं तथा । अहङ्कारेऽस्य विजिते पश्यते सुखं शान्तनुगाः ।
वषामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यय । निर्दोषप्रतिभा स्नेहं कृत्वा समभिवर्त्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते । यतो विसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
तत्राव्यक्तमयीं विद्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे । तथा व्यक्तमयश्चैव साङ्गे पूर्वं निबोध मे ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि तु ख्यान्युभयतः समं । योगे साङ्गेऽपि च तथा विज्ञेयं तच्च मे शृणु ।
प्रोक्तं तद्वाक्यमित्येव जायते बह्वर्त्तं च यत् । जीर्यते जियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतं ।
विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं । द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ।
चतुर्लक्षणं त्वच्च चतुर्वर्गं प्रपद्यते । व्यक्तमव्यक्तजश्चैव तथा बुद्धमचेतनं ।
सत्त्वं चैत्रज्ञ इत्येतद्व्यमथ्यनुदर्शितं । द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेष्वनुरज्यतः ।
विषयात् प्रतिषेधारः साङ्गानां विद्धि लक्षणं । निर्दमस्यानहङ्कारो निर्दमस्त्रिदशसंश्रयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः । आकुलस्तुषितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभं ।
वाग्दण्डकर्षमनसो यथाणाञ्च निवर्त्तकः । समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्त्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छेत्ता याचामात्राव्यवस्थितः । असौ लुपोऽप्यथो दान्ता न हती न निराहती ।
नास्तेन्द्रियमनेकपं नाविशिष्टमनोरथः । सर्वभूतसदृशैश्च समलोष्टककाक्षनः ।
तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । असृहः सर्वकामेभ्यः ब्रह्मचर्यवृत्तमतः ।
अहिंसः सर्वभूतानामीदृक् साङ्गो विमुच्यते । यथा योगादिमुच्यते कारणैर्यैर्निबोध तत् ।
योगैश्वर्यमतिक्रान्तो यो निष्कामति मुच्यते । इत्येषा भावना बुद्धिः कथिता तेन संश्रयः ।

८११०

८११५

८१२०

८१२५

८१३०

८१३५

एवमवति निर्देहो ब्रह्माण्डाधिगच्छति । कर्मणा मनसायुक्तो ब्रह्माणं चातिवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रसन्ने षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ अथ ज्ञानस्रवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमात्मनः । उन्मत्तंश्च निमग्नंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ।

॥ शुक उवाच ॥ किन्तुज्ञानमयो विद्या यथा निस्सरते द्रव्यं । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ।

॥ व्यास उवाच ॥ यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतनः । पुष्यते च पुनः सर्वान् प्रज्ञया मुक्तिहेतुकान् ।

८१८

येषाञ्चैकान्तभावेन स्वभावात् कारणं मतं । श्रुत्वा नृणांष्टवीणां वा ते स्वमन्ते न किञ्चन ।

ये चैनं पक्षमाश्रित्य निवर्त्तन्त्यस्यमेधसः । स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ।

स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः । निरुक्तमेतयोरेतत् स्वभावपरिभावयोः ।

कथादीनीह कर्माणि शस्त्रसंहरणानि च । प्रज्ञावद्भिः प्रकृतानि यानासनगृहाणि च ।

आक्रीडानां गृहाणाञ्च गदानामगदस्य च । प्रज्ञावन्तः प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिर्गुहिताः ।

८१९

प्रज्ञा संघोजयत्यर्थैः प्रज्ञाः श्रेयोऽधिगच्छति । राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ।

परावरन्तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते । विद्यया तात सृष्टानां विश्वेवेह परा गतिः ।

भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधं । जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्त्रेदजस्योपलभ्येत् ।

स्वावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपधारयेत् । उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशिष्यथा ।

आजुर्ध्वं वज्रपादानि जङ्गमानि दद्यानि तु । वज्रपाद्भ्यो विशिष्टानि दिपादानि वज्रन्यपि ।

८२०

दिपादानि दद्यान्याहुः पार्थिवानीतराणि च । वार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यज्ञानि भुञ्जते

पार्थिवानि दद्यान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि तु । मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ।

मध्यमानि दद्यान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ।

धर्मज्ञानि दद्यान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ज्ञेषु प्रतिष्ठितः ।

वेदज्ञानि दद्यान्याहुः प्रवक्तृणी विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ।

८२१

विज्ञायन्ते हि यैर्वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः । सधर्मा निखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ।

प्रवक्तृणि दद्यान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ।

धर्मद्वयं हि यो वेद स धर्मज्ञः स सर्ववित् ॥ स त्यागो सत्यसंकल्पः सत्यः शुचिरथेश्वरः ।

ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः । ब्रह्मब्रह्मणि निष्ठातं परे च कृतनिश्चयं ।

अन्तःस्थस्य वहिःस्थस्य साधियज्ञाधिदैवतं । ज्ञानान्विता हि पश्यन्ति ते देवास्तात ते दिवाः

८२२

तेषु विश्वमिदं भूतं सर्वस्य जगदाहितं । तेषां साहाय्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन ।

आद्यन्ते निधनस्यैव कर्म चातीत्य सर्वशः । चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येष्टाः स्वयम्भुवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रसन्ने षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिध्यति ।

तत्र चैव भवेदेवं संशयः कर्मसिद्धये । किन्तु कर्मस्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ।

तत्र वेदविधिः स स्थाज्जानक्षेत् पुरुषं प्रति । उपपत्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ।

८२४

पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः । दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावमपरे जनाः ।

पौरुषं कर्म दैवञ्च कालवृत्तिस्वभावतः । त्रयमेतत्पृथगूतमविवेकानु केचन ।

एतदेवञ्च नैवञ्च न चोभे नानुभे तथा । कर्मस्या विषयं ब्रूयुः स्वस्थाः समदर्शिनः ।

वतायो दापरे चैव कलिजासु संश्रयाः । तपस्विनः प्रशान्तासु सत्त्वस्थासु कृते युगे ।

अपृथग्दर्शनाः सर्वे चक्षुषामसु यजुःषु च । कामदेधौ पृथक्कृत्वा तपः कृत उपासते ।

८२५

तपोधर्म्येण संयुक्तलोपोनित्यः सुसंश्रितः । तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान्मनसेच्छति ।

तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् । तद्भूतस्य ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ।

तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः । वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं कर्मयोगेन लक्ष्यते ।

आरभ्ययज्ञाः क्षत्रासु हविर्यज्ञा विशः स्मृताः । परिवारयज्ञाः ऋद्रासु जपयज्ञा द्विजातयः ।

परिनिष्ठितकार्यो हि स्नाध्यायेन द्विजो भवेत् । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

८२६

चेतादौ केवला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा । संरोधादायुषस्तेन व्यस्यन्ते दापरे युगे ।

दापरे विस्मवं स्थानि वेदाः कलियुगे तथा । दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः किल ।

उत्सीदन्ति स्वधर्मासु तत्राधर्म्येण पीडिताः । गवां भुमेसु ये चापामोषधोनासु ये रसाः ।

अधर्मान्निर्हता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः । विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ।

यथा सर्वानि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्तते । सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ।

८२७

निश्चितं कालनानात्वमनादिनिधनञ्च यत् । कोर्त्तितं यत्पुरस्तान्मे सृते यच्चान्ति च प्रजाः ।

यश्चेदं प्रभवः स्थानं भूतानां संयमो यमः । स्वभावेनैव वर्तन्ते दम्बसृष्टानि भूरिशः ।

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्त्ता कार्यं क्रिया फलं । एतत्ते कथितं तात यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्तृधर्मपर्वणि शुक्लानुप्रश्ने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत् परमर्षेस्तु शासनं । भोक्तृधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ।

॥ शुक्र उवाच ॥ प्रज्ञावन् श्रोत्रियो यज्वा कृतप्रज्ञोऽनसूयकः । अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ।

८२८

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वव्यागेन मेधया । साह्ये वा यदि वा योग एतत् पृष्टो वदस्व मे ।

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च यथैकाग्रमवाप्यते । योगोपायेन पुरुषैस्तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ व्यास उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपसोर्मान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् । नान्यत्र सर्वसन्त्यागात् सिद्धिं विन्दति कश्चन ।

महाभूतानि सर्वानि पृथक् भिद्विः स्वयम्भुवः । भूयिष्ठं प्राणभृद्भूमे निविष्टानि शरीरिषु ।

भूमेर्द्विष्टोऽत्रात् खेहो ज्योतिषश्चक्षुषी स्यते । प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणां ।

८२९

क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोटोऽग्निर्भौक्तुमिच्छति । कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रं जिह्वायां वाक् सरस्वती ।

कौलो लक्ष्मणो जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । दर्शनोऽयैन्द्रियोक्तानि दाराणाहारमिद्वये ।

शब्दः स्यात्स्थया रूपं रसे गन्धस्य पञ्चमः । इन्द्रियार्थान् पृथग्विद्यादिन्द्रियेभ्यस्तु नित्यदा ।

दन्द्रियाणि मनो युक्ते वक्ष्यान् यन्नेव वाजिनः । मनसापि सदा युक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ।

दन्द्रियाणां तद्यैवैषां सर्वेषामीश्वरं मनः । नियमे च विषर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ।

दन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावस्येतना मनः । प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनां ।

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणाः शब्दो न चेतना । सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान् वै कथञ्चन ।

एवं सप्तदशं देहे वृत्तं षोडशभिर्गुणैः । मनोषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

न ह्यपञ्चतुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते ।

अशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमव्ययं । अशरीरं शरीरेषु निरीरेण निरिन्द्रियं ।

अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितं । योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ।

विद्याभिजनमस्यैव ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु भ्रूवेषु च । वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततं ।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म सम्यद्यते तदा ।

यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि । य एवं स ततो वेदोऽमृतत्वाय कल्पते ।

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवाऽपि मार्गे मुञ्चन्ति अपदस्य पदैषिणः ।

शकुन्तानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ।

कालः पचति भूतानि सर्वस्यैवात्मनात्मनि । यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं वेदेह न कश्चन ।

न तद्दृष्टं न तिर्यक् च नाधो न च पुनः पुनः । न मध्ये प्रतिगृह्यते नैव किञ्चित् कतञ्चन ।

सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका वाङ्मनेषां न किञ्चन । अद्यजसं समागच्छेद्यथा वाणो गुणच्युतः ।

नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्थान्नोऽजयः । तस्मात् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नास्ति सूक्ष्मतरं ततः ।

सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽन्विशिरामुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

तदेवाणोरणुरं तन्महद्वा महत्तरं । तदन्तः सर्वभूतानां भुवं तिष्ठन् दृश्यते ।

अवरञ्च चरञ्चैव वैधोभावोऽयमात्मनः । चरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं तन्मृतमचरं ।

नवदारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी । ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ।

हानिभङ्गविकल्पाणां नवानां सञ्चयेन च । शरीराणामजस्याऊर्ध्वसत्वं पारदर्शिनः ।

हंसोऽक्षरश्चैव कृत्स्नं यत्तदचरं । तद्विद्वानचरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनो ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रानुमन्त्रे ऊनचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः । साङ्ख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत् कीर्तितं मया ।

योगकृत्यन्तु ते कृत्स्नं वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु । एकलं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः ।

आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमं । तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।

आत्माराभेण वुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्षणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पञ्च यान् कवयो विदुः ।

क्रोधं क्रोधश्च सोभश्च भयं स्वप्नश्च पश्यमं । क्रोधं शमेन जयति कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाङ्कुरो निद्रामुच्छेत्तमर्हति । धृत्या त्रिभोदरं रक्षेत् पाणिपादश्च चतुषा ।
 चतुःश्रेत्रे च मनसा मनो वाचश्च कर्मणा । अग्रमादाङ्ग्यं जह्यादङ्ग्यं प्राप्नोपसेवनात् ।
 एवमेतान् योगदोषान् जयेन्नित्यमतन्द्रितः । अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चयेत्तदाः प्रपद्येत च ।
 वर्जयेदुपरीं वाचं हिंसायुक्ता मनोमुदा । ब्रह्मतेजोमयं शुक्लं यस्य सर्वमिदं रसः ।
 एतस्य भूतं भूतस्य दृष्टं स्थावरजङ्गमं । ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं द्रोराज्यं च समा ।
 शौचमाचारसंशुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च निग्रहः । एतैर्विवर्द्धते तेजः पाप्मानञ्चापकर्षति ।
 सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानञ्च प्रवर्तते । समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।
 धूतपाप्मा तु तेजस्रो लब्धाहरो जितेन्द्रियः । कामकोषो वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं ।
 मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च क्लृप्तकायं समाहितः । पूर्व्वरात्रापराङ्मुखं च धारयेन्मन आत्मनि ।
 जनोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं किदमिन्द्रियं । ततोऽस्य स्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकं ।
 मनस्तु पूर्व्वमादद्यात् कुमीनमिव मत्स्यहा । ततः श्रोत्रं ततश्चतुर्जिह्वा घ्राणञ्च योगवित् ।
 तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः । तथैवापोऽङ्ग संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि सन्धाय मनसि स्थापयेद्यतिः । यदैतान्यवतिष्ठन्ति मनःषष्ठान्यथात्मनि ।
 प्रसीदन्ति च संन्याय तदा ब्रह्म प्रकाशते । विभूम् इव दासार्चिरादित्य इव दोषिमान् ।
 वैद्यतोऽग्निरवाकाशे दृश्यतेऽहम् तयात्मनि । सर्व्वस्त्वत्र स सर्व्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ।
 तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनोविणः । धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्व्वभूतहिते रताः ।
 एवं परिमितं कालमाचरन् संशितव्रतः । आसीनो हि रहस्येको गच्छेदवरसाम्पदां ।
 प्रमोहो भ्रम आचर्त्ता घ्राणश्रवणदर्शने । अद्भुतानि रसस्यैव श्रोतोष्णे मारुताकृतिः ।
 प्रतिभामुपसर्गाद्याप्युपसंगृह्य योगतः । तांस्तत्त्वविदनादृत्य आत्मन्येव निवर्त्तयेत् ।
 कुर्यात् परिचयं योगे चैकाग्र्ये नियतो मुनिः । गिरिप्रद्वजे तथा चैत्ये वृक्षायेषु च योजयेत् ।
 संनियम्येन्द्रिययामं कौष्ठं भाण्डमना इव । एकाग्रश्चित्तयेन्नित्यं योगाग्निोदेजयेन्मनः ।
 येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः । तच्च युक्तो निवेद्य न चैव विचलेत्ततः ।
 शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च । शून्यागाराणि चैकाग्र्ये निवासार्थमुपक्रमेत् ।
 नाभिव्रजेत् परं वाचा कर्मणा मनसाऽपि वा । उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ।
 यश्चैनमभिनन्देत् यश्चैनमपवादयेत् । समस्तयोऽद्याप्युभयोर्नाभिधायेज्जुभाशुभं ।
 न प्रव्रथेत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् । समः सर्व्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्चनः ।
 एवं स्वस्वात्मनः साधोः सर्व्वत्र समदर्शिनः । षण्मासास्त्रित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ।
 वेदनार्तोः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्चकाञ्चनः । एतज्जित् विरतो मार्गं विरमेन्न च मोहितः ।
 अवि वर्षावहृष्टस्तु नारो वा धर्मकाङ्क्षिणी । तावथ्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिं ।

अजं पुराणमजरं सनातनं यदिन्द्रियैरुपलभेत निश्चलैः । अणोरणीयो महतो महत्तरं तदात्मना पश्यति मुक्तमात्मवान् ।

इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो यथावदुक्तं मनसाऽनुदृश्य च । अवेक्ष्य चेभं परमेष्ठिसाम्यतां प्रयान्ति चाभूतगतिं मनी
विणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रसन्ने चत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

॥ शुक उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । कां दिवं विद्यया यान्ति काञ्च गच्छन्ति कर्मणा ।

एतदे श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे । एतच्चान्योन्यैक्ये वर्त्तते प्रतिकूलतः ।

भोम उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतं । कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि चराचरो ।

यां दिवं विद्यया यान्ति याञ्च गच्छन्ति कर्मणा । शृणुष्वैकमना वत्स गङ्गरे श्रेतदन्तरं ।

अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यथैव यो वदेत् । तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदेष ।

दाविमावय पन्थनौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिसङ्घणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ।

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्त्तिमान् षोडशात्मकः । विद्यया जायते निव्यमव्यक्तं श्रव्ययात्मकं ।

कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धिरता नराः । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ।

ये स्म बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुणदर्शिनः । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं मद्यां पिवन्निव ।

कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवामवौ । विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ।

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते । न पुनर्जायते यत्र यत्र गत्वा न वर्त्तते ।

यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमचक्षं भुवं । अव्याकृतमनायासममृतमश्वाविधौगि च ।

द्वन्द्वैर्भ यत्र बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा । समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ।

विद्यामयोऽन्यः पुरुषसात कर्ममथोऽपरः । विद्धि चन्द्रमसं दर्शं सूक्ष्मया कलया स्थितं ।

तदेतदृशिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते । नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रतन्तुनिवाम्बरे ।

एकादशविकारात्मा कलासम्भारसंभृतः । मूर्त्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकं ।

देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नविविन्दुरिव पुष्करे । चेन्नृजं तं विजानीयात् नित्यं योगजितात्मकं ।

तमो रजश्च सत्त्वश्च विद्धि जीवगुणात्मकं । जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ।

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते जीवयते च सर्व्वे । ततः परं चेन्नविदे वदन्ति प्राकल्पयन्तो भुवनानि सप्त

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रसन्ने एकचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

॥ शुक उवाच ॥ चराक्षभृति यः सर्गः सगुणानोद्दिष्टाणि च । बुद्धौ सर्व्वान्तिसर्गोऽयं प्रज्ञानसात्मनः सुतं ।

भूय एव तु लोकेऽस्मिन् सदृन्ति कासहेतुकीं । यथा सन्तः प्रवर्त्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्त्तितुं ।

वेदे वचनमुक्तान् कुरु कर्म त्यजेति च । कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्या तुमर्हसि ।

लेकट्फान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात् । कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रव्याम्यात्मानमयथं ।

॥ व्यास उवाच ॥ यथा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयं । एषा पूर्व्वतरैः सद्गिराचीर्णा परमर्षिभिः ।

ब्रह्मचर्य्येण वै लोकान् जयन्ति परमर्षयः । आत्मानश्च ततः श्रेयांस्त्वन्विच्छन्मनसात्मनि ।

वने मूलफलशो च तयन सुविपुलं तपः । पुण्यायतनचारो च भूतानामविहिंसकः । ८८२०
विधूमे मस्रमुषले वानप्रस्थप्रतिश्रये । काले प्राप्ते चरन् भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ।
निस्तुतिर्निर्ममस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे । शरण्ये विचरैकाकी येन केनचिद्वाश्रितः ।
॥ शुक् उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुद्धम् । प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ।
इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि प्रमाणं त्वभयं कथं । कर्मणः सविरोधेन कथं मोक्षः प्रवर्तते ।
॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युचिदं गन्धर्वः पुनः पुनः । स्वविलासपूजयन् वाक्यं पुनस्त्यामिततेजसः । ८८२१
॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिं ।
एको वाऽप्याश्रमानेतान् योऽनुतिष्ठेद्यथाविधि । अक्रामदेवमयुक्तः स परं विधीयते ।
चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्या प्रतिष्ठिता । एतामारुह्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोकं महीयते ।
आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्येण सूर्यकः । गुरो वा गुरुपुत्रे वा वसेद्ब्रह्मार्थकोविदः ।
जघन्यशायी पूर्णं स्यादुत्थाय गुरुवेक्षणम् । यच्च श्रित्येन कर्मस्य कार्यं दासेन वा पुनः । ८८२२
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः । किङ्करः सर्वकारी स्यात्सर्वकर्मसु कोविदः ।
कर्मातिशयेण गुरावथेतथ्यं बुभूषता । दक्षिणोऽनपवादी स्यादाकृतो गुरुमाश्रयेत् ।
गुरुर्होवा गुणोपेतो ब्रूयादिष्टमिवान्तरा । चक्षुषा गुरुमव्ययो निरीक्षेत जितेन्द्रियः ।
नाभुक्त्वति चाश्रीयादपीतवति नो पिवेत् । नातिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्रपेत् च ।
उत्तानाभ्याश्च पाणिभ्यां पादावस्य मृदु सृष्टेत् । दक्षिणं दक्षिणेनैव सस्यं सव्येन पीडयेत् । ८८२३
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीश्वरं भगवन्निति । इदं करित्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ।
ब्रह्मस्येदपि कर्त्ताऽस्मि यद्भवाम् वक्ष्यते पुनः । इति सर्वमनुज्ञाय निवेद्य च यथाविधि ।
कुर्यात् कृत्वा च तत् सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः । याम्नु गन्धर्वसान् वाऽपि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान् समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः । ये केचिद्विस्तरणीका नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान् सर्वानाचरेन्नित्यं भवेच्चानपमो गुरोः । स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथावलं । ८८२४
आश्रमादाश्रमेष्वेव श्रित्या वर्त्तन्त कर्मणा । वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्त्तयेद्यथाविधि । धर्मलभ्यैर्धृतो दारैरग्रीनुत्पाद्य यज्ञतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद्भ्रती ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लानुश्रुते द्वाचत्वारिंशदधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् । धर्मलभ्यैर्धृतो दारैरग्रीनुत्पाद्य सुव्रतः ।
गृहस्थवृत्तं शैव चतस्रः कविभिः स्मृताः । कुश्लस्यधान्यः प्रथमः कुम्भधान्यस्वनन्तरं । ८८२५
अश्वस्तनोऽय कपोतीमश्रितो वृत्तिमाहरेत् । तेषां परः परो ज्यायान् धर्मतो धर्मजित्तमः ।
षट्कर्मा वर्त्तयत्येकस्मिन्नित्यः प्रवर्त्तते । दाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्त्वं व्यवस्थितः ।
गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्मोहं प्रचलते । नात्मार्यं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत् पशून् ।

तृतीयमायुषो भानं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् । तानेवाग्नीन् परिचरेद्यजमानो द्विवीकसः ।
 निधतो निधताहारः वष्टभक्षो प्रमत्तवान् । तदग्निहोत्रं ता गावो यथाह्वानि च सर्व्वदाः ।
 अफाककष्टं श्रीहिपयं नीवारं विचवानि च । हवींषि सम्प्रत्यक्षेत् मन्त्रेष्वपि पञ्चसु ।
 वानप्रस्थाश्रमेऽप्येतास्तस्यो वृत्तयः कृताः । यथाः प्रशासकाः केचित् केचिन्माषिकसंख्याः ।
 वार्धिकं सञ्चयं केचित्केचिद्वादशवार्धिकं । कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं वज्रतन्त्रार्थमेव वा ।
 अभावकाश्रवर्षासु हेमने जलसंश्रयाः । योमे च पञ्चतपसः त्रयस्य नितभोजनाः ।
 भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठन्ति प्रपदैरपि । क्षान्ताद्यैर्धर्मैर्तथ्यनि सवर्गैश्च भिषिष्यति ।
 दन्तोत्सृष्टिकाः केचिदश्चकुडास्तथाऽपरे । शूद्रकपचे पिवन्त्येके यवागूं क्षयितां सक्तु ।
 क्षण्यपचे पिवन्त्ये भुञ्जते वा यथागमं । मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके वृद्धमताः ।
 वर्त्तयन्ति यथान्यायं वैखानसगतिं श्रिताः । यथास्यान्यास्य विविधा दीक्षाक्षोषा मनीषिषां ।
 चतुर्थ्येष्टोपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः । वानप्रस्थादृष्ट्या च ततोऽन्यः सम्प्रवर्त्तते ।
 अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्व्वार्थदर्शिभिः । अगस्त्यः सप्त अथयो मधुच्छन्दोऽधमवर्षः ।
 संकृतिः सुदिवातण्डितथा वावोऽकृतश्रमः । अश्वीवीर्य्यसथा काव्यसाण्ड्या मेधातिथिर्बुधः ।
 बलवान् कर्षन्निर्वाकः शून्यपासः कृतश्रमः । यमं धर्मं कृतवन्तस्ततः स्वर्गमुपागमन् ।
 तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यथावरा गणाः । अवीणामुपतपसां धर्मनैपुणदर्शिनां ।
 अन्ये चापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः । वैखानसा बाह्विख्याः सैकताश्च तथाऽपरे ।
 कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्व्वे वनमाश्रिताः ।
 अमन्त्रास्त्रनाष्ट्या दृश्यन्ते ज्योतिषा गणाः । जरया च परिधूना व्याधिना च प्रयोजितः ।
 चतुर्थे चायुषः श्रेये वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् । सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणां ।
 आत्मयाजो सोत्तरतिरात्मकीडात्मसंश्रयः । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य त्यक्त्वा सर्व्वपरिणहान् ।
 साद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीसैवेह सर्व्वदा । यदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या प्रवर्त्तते ।
 दीक्षेवाग्नीन् यजेत् सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् । प्रायेभ्यो यजुषः पञ्च षट् प्राग्नीयादकुल्ययन् ।
 केचिल्लोमखान् वाप्य वानप्रस्थो मुनिमतः । आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्मभिः ।
 अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रजर्जहिजः । लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।

सुशीलवृत्तो अपनीतकल्पो न चेह नाम्न च कर्त्तुमीहते । अरोषमेहो गतसन्धिविपक्षो भवेदुदासीनबदात्मविन्नरः ।
 यमेषु चैवानुगतेषु न व्येयत् स्वमास्वस्त्राड्जतिमन्त्रविक्रमः । भवेद्ययेष्टा गतिरात्मवेदिनि न संश्रयो धर्मपरं जितेन्द्रिये ।
 ततः परं ज्येष्ठमतोव ऋषैर्धर्म्मं चीनधिदत्तिमुत्तमं । चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्यमानं परमं परायणं ।

इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शूकानुप्रश्ने चतुस्रत्वारिंशदधिकविंशतिः अध्यायः ॥ २४४ ॥

॥ शूक उवाच ॥ वर्त्तमानस्यैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा । योक्तव्योत्मा कथं ब्रह्मया वेद्यं वै काङ्क्षता परं ।

॥ व्यास उवाच ॥ प्रायः संस्कारमेताभ्यःमाश्रमाभ्यां ततः परं । यत् काव्यं परमार्थं नु तद्वैकमनाः शृणु ।

कषाद्यं पाचयित्वाऽऽश्लिखानेषु च त्रिषु । प्रमज्ज्य परं स्नानं पारिव्राज्यमनुत्तमं ।
 तद्भवानेवमभ्यस्य वर्षतां श्रूयतां तथा । एक एव चरेद्भूमौ सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
 एकस्वरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते । अग्निरिनिकेतस्य धाममन्त्रार्थमाश्रयेत् ।
 अश्वस्तनविधाता स्यान्मुनिर्भावसमाहितः । लम्बाग्रो निधताहारः सकृदन्ननिधेयिता ।
 कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्विजुलवर्ण ।
 यस्मिन् वाचः प्राविशन्नि कूपं अस्ता द्विपा इव । न वक्ता रं पुनर्यान्ति स कैवल्यमश्रमे वसेत् ।
 नैव पश्येन्न शृणुयादवाचं जातु कस्यचित् । ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात् कश्चन ।
 यद्वा ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् । तृष्णोमासीत् निन्दायां कुर्वन् भैषज्यमात्मनः ।
 येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा । शून्यं येन जनाकीर्णं ते देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 येन केनचिदाश्मो येन केनचिदाग्निः । यच्च कश्चन ग्राही च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 अहेरिव गणाङ्गीतः सौहित्याक्षरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 न क्रुध्येन्न प्रक्ष्येन्न मानितोऽमानितस्तथः । सर्वभूतैश्चभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 नाभिमन्देत् मरणं नाभिमन्देत् जीवितं । कालमेव प्रतीचेत निदेशं भृतको यथा ।
 अग्न्याहृतचित्तः स्यादग्न्याहृतवाग्भवेत् । निर्भुक्तः सर्वपापेभ्यो निरभिचस्त किं भयं ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य मोहादिभुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनां । सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कैश्चरे ।
 एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते । अमृतः स नित्यं वसति यो हिंसां न प्रपद्यते ।
 अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्निधतेन्द्रियः । शरण्यः सर्वभूतां गतिमाप्नोत्यनुत्तमां ।
 एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराश्रयः । न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युरभिगच्छति ।
 विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितं । अस्त्रभेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो ह्यर्थमेव च । अहोरात्रास्य पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 निराश्रयमनारम्भं निर्भयस्कारमस्ति । निर्भुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ते । तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि
 अद्विधानः ।

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह । तोह्णां तमुं यः प्रथमं जहाति सोऽनन्यमाप्नोत्यभयं
 प्रजाभ्यः ।

उत्तानास्ये न हविर्भुङ्क्षेति लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा । तस्याऽङ्गमङ्गानि कृताकृतस्त वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदे ।
 प्रादेशमात्रे हि निःसृतं यत्तस्मिन् प्राणानात्मयाजो जुहोति । तस्याग्निहेत्रं ऊतमात्मसंख्यं सर्वेषु लोकेषु सदवकेषु ।
 दैवं त्रिधातुं त्रिदृतं सुपर्णं ये विधुरग्रां परमात्मनाञ्च । ते सर्वलोकेषु महीयमाना देवाः समर्थाः सुकृतं वदन्ति ।
 वेदांश्च वेद्यन्तु विधिञ्च कृत्स्नमथो निरुक्तं परमार्थताञ्च । सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद तस्यैव देवाः स्पृहयन्ति नित्यं ।

भूमावसक्तं दिवि चाग्रमेयं हिरण्यं योऽश्नन्नमन्मथो । पतन्निभं पक्षिणमन्तरीके यो वेद भोग्यात्मानं रक्षि
दीप्तः ।

८२४

आवर्तमानमजरं विवर्तनं पक्षाभिकं द्वादशारं सुपर्वं । यद्येदमाद्योपरि याति विभं तत् काशचक्रं निहितं गुहायां ।
यः सम्प्रसादं जगतः शरीरं सर्वान् स लोकानधिगच्छतीह । तस्मिन् हि मन्तर्पद्यतीह देवांसो वै ब्रह्माक्षरपयनया
समस्य ।

तेजोमयो नित्यमयः पुराणो लोकाननन्तानभयानुपैति । भूतानि यस्मात् न चसन्ते कदाचित् स भूतानां न च
सते कदाचित् ।

अगर्हणो यो न च गर्हतेऽन्यान् स वै विप्रः परमात्मानमीचेत् । निवीतमोहो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुच स
सोऽन्नमर्हति ।

अरीपमोहः समलोष्टकाक्षनः प्रहोषकोषो गतसन्निविपहः । अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रियस्वरजुदासीसवदेप
भिक्षुकः ।

८२५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लानुप्रश्ने पञ्चषत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ प्रकृत्यास्तु विकाराये क्षेत्रज्ञसौरधिष्ठितः । न चैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ।

तैश्चैवं कुरुते कार्यं मनःपटैरिहेन्द्रियैः । सुदानैरिव संयन्ता बृहतेः परमवाजिभिः ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् परतोऽमृतं । अमृताज परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोत्तमा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।

८२६

अन्तरात्मानि संलीय मनःपटानि भेधया । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च ब्रह्मचिन्तयमचिन्तयन् ।

ध्यानेनोपरमं कृत्वा त्रिद्यासम्पादितं मनः । अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्हत्यमृतं पदं ।

इन्द्रियाणाम्नु सर्वेषां वश्यात्मा चक्षितस्मृतिः । आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्या मृत्युमुपाश्रुते ।

आहत्य सर्वसंकल्पान् सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालाञ्जरो भवेत् ।

चित्तप्रसादेन यतिर्जहातीह शुभाशुभं । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्रुते ।

८२७

लक्ष्मणन्तु प्रसादय यथा स्त्रे सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कल्पते ।

एवं पूर्वोपरि काले युञ्जन्नात्मानमात्मनि । लप्साहारी विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमं । आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुञ्जानुशासनं ।

धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्याने च यदसु । दशेदमृक्सहस्राणि निर्भयाभ्युदितमुद्धृतं ।

नवमोतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्धैव च । तथैव विदुषां ज्ञानं पुञ्जहेतोः समुद्धृतं ।

८२८

स्वातकाममिदं शास्त्रं वाच्यं पुञ्जानुशासनं । तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्त्रिणे ।

न विदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च । नास्त्रयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।

न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च । स्नाधिने स्नाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्त्रिणे ।

इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च । रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथञ्चन ।

यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रूपपूर्णमिमां नरः । इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ।

८८०

अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषं । यत्तन्महर्षिर्भिर्दुष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।

तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यच्च ते मनसि वर्त्तते परं यच्च चास्ति तव संशयः कश्चित् । श्रूयतामयमहं तवाद्यतः पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रस्रे षट्षत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

॥ शुक उवाच ॥ अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे । यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्मृषिसत्तम ।

॥ व्यास उवाच ॥ अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्त्रेह पश्यते । तत्तेऽहं वर्त्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामिमं शृणु ।

८८१

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वीधुराकाश एव च । महाभूतानि भूतानां सागरस्तोमसो यथा ।

प्रसाद्येह यथाऽङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः । तद्वन्नहन्ति भूतानि यवीयःसु विकुम्भते ।

इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थारवज्जम् । सर्गे च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा ।

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन् यदनुपपद्यति ।

॥ शुक उवाच ॥ अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलब्धयेत् । इन्द्रियाणि गुणाः केचित् कथं तानुपलब्धयेत् ।

८८२

॥ व्यास उवाच ॥ एतत्ते वर्त्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । शृणु तत्त्वमिदंैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ।

शब्दः श्रोत्रं तथा स्पर्शश्चयमाकाशश्चक्षुः । प्राणश्चेष्टास्तथा स्पर्श एते वायुगुणास्तथा ।

रूपश्चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते । रसोऽयं रसनं स्नेहो गुणस्त्वते त्रयोऽन्धसः ।

त्रेयं घ्राणं शरीरश्च भूमेरेते गुणास्तथा । एतावानिन्द्रियामैर्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ।

वायोः स्पर्शो रसोऽङ्गश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते । आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ।

८८३

मनो बुद्धिः स्थावराश्च त्रय एते स्त्रियोनिजाः । न गुणानतिवर्त्तन्ते गुणैभ्यः परमागताः ।

यथा कूर्म इवाङ्गानि प्रसार्य विनियञ्जति । एवमेवेन्द्रियममं बुद्धिः सृष्ट्वा नियञ्जति ।

यदूर्ध्वं पादतल्योरवाभूर्दूर्ध्वं पश्यति । एतस्मिन्नेव कृते तु वर्त्तते बुद्धिरुत्तमा ।

गुणान्निनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि । मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः ।

इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठन्तु मन उच्यते । सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः त्रेयं पुनरष्टमं ।

८८४

चतुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरध्यवसानाय साची चेत्तत्र उच्यते ।

रजस्तमसश्च तत्त्वत्रय एते स्त्रियोनिजाः । समाः सर्वेषु भूतेषु तान् गुणानुपलब्धयेत् ।

तत्र यत्प्रतीतिमयुक्तं किञ्चिदात्मनि लब्धयेत् । प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ।

यत्तु सन्तापमयुक्तं कायं मनसि वा भवेत् । प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलब्धयेत् ।

यत्तु ममोहमयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ।

८८५

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः स्वात्म्यं स्वस्यात्मचित्तता । अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्त्तन्ते सात्त्विका गुणाः ।

अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथा च । लिङ्गानि रजसस्तानि वर्त्तन्ते ह्यलहेतुतः ।

तथा मोक्षः प्रमादस्य निद्रा तन्द्रा प्रबोधिता । कथञ्चिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तमसा गुणाः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रप्रे अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ मनो विमुक्तं भावं बुद्धिरथवसायिनो । चदयं प्रियाप्रिये वेदः शिविधा कर्मधादना ।
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धिरात्मा परो मतः ।
 बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनात्मनि । यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ।
 इन्द्रियाणां पृथग्भावाबुद्धिर्विक्रियते ह्यतः । प्रवृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्शं उच्यते ।
 पश्यती भवते दृष्टीरसती रसनं भवेत् । जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ।
 इन्द्रियाणि तु तान्याहस्तेष्वदृश्योऽधितिष्ठति । तिष्ठन्ती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
 कदाचिन्नभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ।
 मेधं भावात्मिका भावांस्त्वोन्नेतानतिवर्तते । सरितां सागरो भर्ता महावेलाभिवोर्हिमान् ।
 यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः । अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।
 इन्द्रियाण्येव मेधानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः । सर्व्वेण्येवानुपूर्व्वेण यद्यदाऽनुविधीयते ।
 अविभागता बुद्धिर्भावैर्धनसि वर्तते । ये चैव भावा वर्तन्ते सर्व्व एष्वेव ते त्रिषु ।
 अन्वर्थाः सम्प्रवर्तन्ते रयनेमिमरा इव । प्रदीपार्थं मनः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसक्तमैः ।
 निस्सरद्भिर्ध्यायोगमुदासीनैर्धृष्टकथा । एवं स्वभावभेदेदमिति विद्वान्मुञ्चति ।
 अशोचन्नप्रहृष्यन् हि नित्यं विगतमत्सरः । न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
 प्रवर्तमानैरनघैर्दुष्कैरैकतात्मभिः । तेषाम्नु मनसा रक्षीन् यदा सम्यक्प्रियञ्छति ।
 तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा दीपदीप्ता यथाकृतिः । सर्व्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ।
 प्रकाशं लभते सर्व्वं तथेदमुपधार्यतां । यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।
 विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते । एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।
 असज्जमानः सर्व्वेषु कथञ्चन न लिप्यते । त्यक्त्वा पूर्व्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
 सर्व्वभूतात्मभूतस्य गुणवर्गेष्वसज्जतः । सत्त्वमात्मा प्रसरति गुणान्नापि कदाचन ।
 न गुणा विदुरात्मानं गुणान् वेद स सर्व्वदा । परिद्रष्टा गुणानाञ्च परिस्रष्टा यथातथं ।
 सत्त्वज्ञेयज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः । सृजतेऽत्र गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
 पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्व्वदा । यथा मत्स्योऽङ्गिरन्यः स्यात् संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।
 मशकोदुम्बरौ वाऽपि सम्प्रयुक्तौ यथा सह । इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक् च सह चैव च ।
 तथैव सद्भिः वेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुकानुप्रप्रे अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ सृजते तु गुणान् सत्त्वं ज्ञेयं ज्ञस्त्वनुतिष्ठति । गुणान् विक्रयतः सर्व्वानुदासीनवदीयुरः ।
 स्वभावयुक्तं तत्सर्व्वं यदिमान् सृजते गुणान् । ऊर्णानाभिर्यथा सूत्रं सृजते तद्गुणांस्तथा ।

८००

८०५

८०९

८१५

८१९

८२५

प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते । एवमेके व्यवस्थानि निवृत्तिरिति चापरे ।
 उभयं सम्प्रधार्यैतदव्यवस्थेष्टायामर्त्तम् । अनेनैव विधानेन भवेदात्माश्रयो महान् ।
 अनादिनिधनो ह्यात्मा तं बुद्ध्या विचरेन्नरः । अक्षुब्धप्रवृत्त्यं नित्यं विगतमत्सरः ।
 इत्येवं वदयन्ति बुद्धिचिन्तामयं द्रुतं । अनित्यं सुखमासीत अत्रोचंश्चिन्त्यसंशयः ।
 तान्ययुः प्रच्युताः पृथ्वा यथा पूर्णा नदी नराः । अवगाढा ह्यविद्वेषि विद्धि लोकमिमं तथा ।
 न तु ताम्यति वै विद्वान् खले चरति तत्त्ववित् । एवं यो विन्दते त्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ।
 एवं बुद्ध्या नरः सर्वं भूतानामागतिं गतिं । समवेक्ष्य च वैवर्त्यं लभते ब्रह्ममुत्तमं ।
 एतदेव जगत्सामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । आत्मज्ञानं ब्रह्मस्यैव पर्याप्तं तत्परायणं ।
 एतद्बुद्ध्या भवेच्छुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । विज्ञायेतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनोविणः ।
 न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां महद्भयं परम् । न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचिद्भवति हि या विदुषः
 समानता ।

८०५०

८०५१

लोकमातुरमसूयते जनसत्तादेव च निरीक्ष्य बोधते । तत्र पश्य कुत्रलानबोधतो ये विदुषादुभयं कृताकृतं ।
 यत्करोत्यनभिषन्धिपूर्वकं तच्च निर्नुदति यत्पुरा कृतं । न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं तस्य तज्जनयतीह कृतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ब्रह्मकानुप्रभे जनपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ ब्रह्म उवाच ॥ यस्माद्ब्रह्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन । यो विब्रिहस्य धर्मैर्भयसं भवान् प्रब्रवीत ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ धर्मेन सम्प्रवक्ष्यामि पुराणम्विभिः कृतं । विब्रिह्य सर्वधर्मैर्भयसमिधैकमनाः ब्रह्म ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः । सर्वतो निष्पत्तिष्णूनि पिता वालानिवात्मजान् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चायैकाग्रं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मैर्भयः स धर्मः पर उच्यते ।
 तानि सर्वाणि सन्धाय मनःषट्पानि भेधया । आत्मनृप इवासीत बह्वचिन्त्यमचिन्त्यम् ।
 गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थाप्यन्ति वेष्टानि । तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रष्टव्यं शश्वतं ।
 सर्व्वात्मानं महात्मानं विधुममिव पावकं । तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनोविणः ।
 यथा पुष्पफलोपेतो बह्वशाखो महाद्रुमः । आत्मनो नाभिजानीते क मे पुष्पं क मे फलं ।
 एवमात्मानं जानीते क गमिष्ये कुतस्त्वहं । अन्ये ह्यात्माऽन्तरात्माऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ।
 ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना । दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तश्च इवोदरगः । परं बुद्धिमवायेह विपाप्मा विगतज्वरः ।
 सर्वतः श्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिणीं । पश्चेन्द्रियमाश्रयतो मनःसंकल्परोधवं ।
 लोभमोहतणच्छ्रं कामक्रोधमरोक्षपां । सत्यतीर्यामृतचोभं क्रोधपङ्का सरिद्धरां ।
 अत्यक्तप्रभवां शोभां दुस्तरामकृतात्मभिः । प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामपाहसमाकुलां ।
 संसारमागमगमां योनिपातालदुस्तरां । आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्मावर्णा दुरासदां ।
 यो तरन्ति हतप्रज्ञा धृतिमनो मनोविणः । तां तीर्थः सर्वतो मुक्तो विद्वतात्मात्मविच्छुचिः ।

८०५२

८०५३

८०५४

सत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूषां भविक्षिपि । सन्तीर्षः सर्व्वसंचारात् प्रसक्तात्मा विकल्पवः ।

भूमिहाणीव भूतानि पर्व्वतस्रो निशामय । अनुद्यतप्रचयंश्च न नृपसमतिस्तथा ।

८०५

ततो द्रक्ष्यसि सर्व्वेषां भूतानां प्रभवाप्यथै । एते वै सर्व्वभूतेभ्यो विभिष्टं मेनिरे बुधाः ।

धर्मैर्धर्मभूतां श्रेष्ठा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुज्यानुशासनं ।

प्रथमाश्च प्रवक्तव्यं हिताचानुगताश्च च । आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्व्वगुह्यतमं महत् ।

अमुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमश्नुया । नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकं ।

अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतमखमवात्मकं । नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ।

८०६

अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्वर्णं विधोयते । यथा मतानि सर्व्वेषां यथैतानि यथा तथा ।

कथितानि मया पुनश्च भवन्ति न भवन्ति च ।

त्वमोतिथुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्पुत्र दमाश्वितेन । इष्टो हि सर्व्वीतमना यथार्थं ब्रूयात् सुतस्यैव यदुक्तमितत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षसर्व्वपर्व्वणि इउकानुप्रश्ने पञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५० ॥

॥ व्यास उवाच ॥ गन्धान् रसास्मानुगन्ध्यात् सुखं वा नास्तीदृशं प्राप्नुयात्तस्य तस्य । मानस्य कीर्तिश्च यत्र न नेच्छेत् स वै

प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ।

सर्व्वान् वेदानधीयीत इन्द्रभुवर्द्धाचर्य्यवान् । चक्षो यक्ष्मि क्षामानि यो वेद न स वै दिजः ।

८०७

ज्ञातिवत् सर्व्वभूतानां सर्व्ववित् सर्व्ववेदवित् । नाकामो क्षियते जातु न तेन न च वै दिजः ।

इष्टोश्च विविधाः प्राप्य क्रतुर्धैरवान्नदक्षिणान् । प्राप्नोति नैव ब्राह्मण्यमविधानात् कथञ्चन ।

यदा चायं न विभेति यदा चास्मात् विभ्यति । यदा नेच्छति न देहि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

यदा न कुरुते भावं सर्व्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

कामबन्धनमेवैकं मान्यदस्तीह बन्धनं । कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

८०८

कामतो मुच्यमानस्तु धूमाग्निदिव चन्द्रमाः । विरजाः कालमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्य्येण वर्ज्जते ।

अःपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे स ज्ञानिमाप्नोति न

कामकामः ।

स कामकामो न तु कामकामः स वै कामात् स्वर्गमुपैति देही ।

वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ।

तपस्योपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत् सुखं । सुखस्योपनिषत् स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ।

८०९

क्लेदं शोकमनयोः सन्तापं तृष्णया सह । सत्त्वमिच्छसि सन्तोषाक्कान्तिलक्षणमुत्तमं ।

विशोको निर्धमः शान्तः प्रसन्नात्मा विमत्सरः । सङ्गिलक्षणवानेतैः समयः पुनरेत्यति ।

सङ्गिः सङ्गगुणोपेतैः प्रादुरधिगतं त्रिभिः । ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थं तं गुणं विदुः ।

अकृत्रिममधर्माथै प्राकृतं निरुपस्कृतं । अथात्मं सुकृतं प्राप्तः सुखमव्ययममृतं ।

निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्व्वज्ञः । यामथं ज्ञाते तुष्टिं या न ब्रह्मात्मनोऽन्यथा ।

८१०

येन तृणतृणभुञ्जानो येन तृणतृणवित्तवान् । येनास्त्रेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ।
संगुप्तान्यात्मनो दाराण्यपिधाय विचिन्तयन् । यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ।
समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितं । सर्व्वतः सुखमन्येति वपुषाम्भ्रमं यथा ।

अविशेषाणि भूतानि गुणान्य जहतो मुनेः । सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ।

तमतिक्रान्तकर्षाणमतिक्रान्तगुणकथं । ब्राह्मणं विषयासिद्धं जरामृत्युं न विन्दतः ।

८०८५

स यदा सर्व्वतो मुक्तः समः पथ्येवतिष्ठते । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैश्च शरीरं ह्योऽतिवर्ज्जते ।

कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तक क्लार्थतां । पुनरावर्त्तनं नास्ति सम्प्राप्तस्य परं पदं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुकानुप्रभे एकपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ इहानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावगुह्यतः । वक्ता गुणवता शिष्यः श्राव्यपूर्व्वमिदं महत् ।

आकाशं माहृतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी । भावाभावौ च कालश्च सर्व्वभूतेषु पञ्चसु ।

अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियं । तस्य ब्रह्मं गुणं विद्यात्पूर्त्तिं शास्त्रविधानवित् ।

८०८६

चरणं माहृतास्तेति प्राणापनौ च तन्मयौ । स्पर्शनश्चेन्द्रियं विद्यान्तया स्पर्शश्च तन्मयं ।

तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिस्त्रुषु पञ्चमं । तस्य रूपं गुणं विद्यान्तास्रगैरासितात्मकं ।

प्रकोदः कुद्रता स्नेह इत्यपामुपदिश्यते । असृक्पञ्चा च यच्चान्यत्स्निग्धं विद्यान्तदात्मकं ।

रसनश्चेन्द्रियं जिह्वा रसश्चापां गुणो मतः । सङ्घातः पाथिवो धातुरस्त्रिदन्तनखानि च ।

श्मश्रु रोम च केशश्च शिरा स्नायु च रश्मि च । इन्द्रियं त्राणसंज्ञातं नासिकेत्यभिसंज्ञिका ।

८०८७

गन्धश्चेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः । उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्व्वसत्त्वेषु चोत्तराः ।

पञ्चानां भूतसङ्घानां सन्नतिं मुनयो विदुः । मनो नवममेषाक्तु बुद्धिस्तु दशमो स्मृता ।

एकादशस्त्वनन्तात्मा स सर्व्वः पर उच्यते । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्कर्मो व्याकरणात्मकः ।

वर्षाः पुमानादिज्ञेयः स जीवः सेवसंज्ञकः । शभिः कालात्मकैर्भावैर्यैः सर्व्वैः सर्व्वमन्वितं ।

पश्यत्यकलुषं कर्म स मोहं नानुवर्त्तते ।

८०८८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुकानुप्रभे द्विपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ शरीरादिप्रभुत्वं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणं । कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः ।

यथा मरोच्यः सहितासुरन्ति सर्व्वेति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः । देहैर्व्विमुक्ता विचरन्ति लोकांस्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ।

प्रतिरूपं यथैवाप्तु तापः सूख्यं च लक्ष्यते । सत्त्ववत्सु तथा सर्व्वं प्रतिरूपं स पश्यति ।

तानि सूक्ष्माणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः । स्नेह सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ।

रूपतां जायताश्चैव सर्व्वेषामात्मचिन्तितं । प्रधानादैधमुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ।

८०८९

यथाऽहनि तया रात्रौ यथा रात्रौ तयाऽहनि । वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिना ।

तेषां नित्यं सदा नित्यो भूतात्मा सततं गुणैः । सप्तभिस्सन्वितः सूक्ष्मश्चरिष्णुरजरामरः ।

मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेशपरदेहवित् । स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ।
तत्रापि स्वभते दुःखं तत्रापि स्वभते सुखं । क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्हति ।
प्रीणितस्यापि भवति महतोऽर्थानवाप्य हि । करोति पुण्यं तत्रापि जीवन्निव च परमिति । ८१०
अहोभ्रान्तर्गतस्यापि गर्भत्वं समुपेयिवान् । दशमासान् वसनं कुपौ भैषोऽस्मिन् जीव्यते ।
तमेतमतितेजोऽंभूतात्मानं हृदि स्थितं । तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्त्तिं तु ।
योगशास्त्रपरा भूता तमात्मानं परीक्षवः । अनुष्ठासाम्यमूर्त्तानि यानि वज्रोपमान्यपि ।
पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्थ्याममर्कसु । समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः श्रममत्रवीत् ।
विदित्वा सप्त स्रज्जाणि पञ्चज्ञं महेश्वरं । प्रधानविनियोगस्तं परं ब्रह्मानुपश्यति । ८११
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रभे चिपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ हृदि कामद्रुमसिन्धो मोहसञ्चयसम्भवः । क्रोधमानमहास्कन्धो विधित्वापरिवेषनः ।
तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिधेचनं । सोऽभ्यस्रथापलाशो हि पुरा दुष्कृतसारवान् ।
सम्बोहचिन्ताविटपः शोकशोभा भयाङ्कुरः । मोहनोभिः पिपासाभिर्लताभिरनुवेष्टितः ।
उपासते महादृढं सुलभासाफलस्रवः । आयासैः संयुताः पाशैः फलदं परिवेष्य तं ।
यस्तान् पाशान् वशे कृत्वा तं दृढमपकर्षति । गतः स दुःखयोरन्तर्त्यज्यमानस्तयोर्द्वयोः । ८१०
संरोहत्वततप्रज्ञः सदा येन हि पादपं । स तमेव ततो हन्ति विषयम्यिरिवातुरं ।
तस्यानुगतमूलस्य मूलमुद्धृत्यते बलात् । योगप्रसादात् कृतिना साम्येन परमाशिना ।
एवं यो वेद कामस्य केवलस्य निवर्तनं । बन्धं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ।
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते । तत्त्वबुद्धेः शरीरस्तं मनो नामार्थचिन्तकं ।
इन्द्रियाणि मनः पौराणदर्थेन पुरा कृतिः । तत्र दौ दारुणौ दोषौ तभो नाम रजसाया । ८११
तदर्थमुपजीवन्ति पौराः सह पुरेश्वरैः । अहारेण तमेवार्थं दौ दोषावुपजीवतः ।
तत्र बुद्धिर्हि दुर्द्धो मनः सामान्यमुच्यते । पौरास्यापि मनस्त्रसासोषामपि चला स्थितिः ।
यदर्थं बुद्धिरध्यासो सोऽनर्थः परिधीदति । यदर्थं पृथग्ध्यासो मनस्तत् परिधीदति ।
पृथग्भूतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलं । तन्नैवं विधृतं गूढं रजः पर्थवतिष्ठते ।
तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह सङ्गतं । तच्चादाय जनं पौरं रजसे भ्रमयच्छति । ८१२
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रभे चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ भूतानां परिसङ्ग्रहं भूयः पुनर्निशामय । दैपायनमुखाङ्गुलं चाघया परयाऽनघ ।
दीपानलनिभः प्राह भगवान्भूमवर्षसे । ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुनर्निदर्शनं ।
भूमेः स्थैर्यं गुरुलक्ष्म काठिन्यं प्रसवार्थता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातस्थापना धृतिः ।
अपां प्रैत्यं तथा क्रोधा द्रवत्वं खेदसौम्यता । जिह्वा विष्यन्दनश्चापि भौमानां अपणं तथा ।
अग्नेर्दुर्द्धता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनं । शोको रोगो लघुसौख्यं सततसौख्यं भासिता । ८१३

वायोरनियमस्यार्थं वादस्याभं क्षतम्वता । वक्षं जैष्ठ्यं मोक्षं कर्णचेष्टात्मता भवः ।
 आकाशस्य गुणः शब्दे व्यापितं क्षिप्ताऽपि च । अनाश्रयमनासम्भयकमविकारिता ।
 अप्रतीक्षातितः सैव भूतत्वं विह्वलानि च । गुणाः पञ्चात्रतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ।
 धैर्योपपत्तिर्यत्किञ्च विसर्गः कल्पना चमा । सदसचाश्रुता सैव मनसो नव वै गुणाः ।
 इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता । संश्रयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः । २१७०
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः । एतयोः सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ।
 ॥ भीम उवाच ॥ आहः षष्टिं बुद्धिगुणान् वै भूतविशिष्टा नित्यविपक्ताः । भूतविभूतीसाचरस्यष्टाः पुन न नित्यं
 तदिह वदन्ति ।
 तत् पुन चिन्ताकलितं तदुक्तमनागतं वै तव सम्प्रतीह । भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लानुप्रश्ने पञ्चपञ्चादधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले । पृतनामध्य एते हि गतसंज्ञा सहायलाः ।
 एकैकज्ञो भीमबला नागायुतबलास्तथा । एते हि निहताः सङ्घे तुल्यतेजोबलैर्नरैः । २१७१
 नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे परं । विक्रमेणोपबन्धज्ञासोऽजोबलसमन्विताः ।
 अथ चेमे महाप्राज्ञाः शेरते हि गतासवः । मृता इति च ब्रह्मेऽयं वर्षधिषु गतासुषु ।
 इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः । तव मे संश्रयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ।
 कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः । हरत्यमरसंक्रान्त्यो ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीम उवाच ॥ पुरा कृतयुगे तात राजासीदनुकम्पकः । स ब्रुवन्नमापन्नः संयामे लोचवाहनः । २१७२
 तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले । स ब्रुभिर्भक्तैः सङ्घे सबलः सपदानुगः ।
 स राजा ब्रुवन्नगः पुनश्चोकसमन्वितः । यदृच्छया शान्तिपरो ददर्श भुवि नारदं ।
 तथैव स सर्वमाचष्ट यथा कृतं जनेश्वरः । ब्रुभिर्गर्ह्यं सङ्घे पुनस्तस्य मरणं तथा ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः । आस्थानमिदमाचष्ट पुनश्चोक्तापहं तदा ।
 ॥ नारद उवाच ॥ राजन् शृणु समाख्यानमद्येदं वज्रविस्तरं । यथा कृतं श्रुतमेव मयेदं वसुधाधिप । २१७३
 प्रजाः सृष्टा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः । अतीव वृद्धा वज्रला नाम्बन्धत पुनः प्रजाः ।
 न ह्यन्तरमभूत् किञ्चित् कचिज्जन्तुभिरन्युत । निहन्तामनिबोद्धुं नैलोक्यमभवत्कृप ।
 तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूयते । चिन्तयन्नाध्यगच्छ संहारे हेतुकारणं ।
 तस्य रोषात्प्रहाराज खेयोऽग्निदतिष्ठत । तेन सर्व्या दिवो राजन्दहाह स पितामहः ।
 ततो दिवं भुव खल्व जगच्च सचराचरं । ददाह पावको राजन् भगवत्कोपसम्भवः । २१७४
 तच्चादहन्त भूतानि जङ्गमानि भुवाणि च । महता क्रोधवगेन कुपिते प्रपितामहे ।
 ततो हरिजटः स्थाणुर्वैदाध्वरपतिः शिवः । जगाम शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ।
 तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजामां हितकाम्यथा । अभवोत् परमो देवो जलज्जिव तदा शिवः ।

करवाण्यथ कं कामं वरार्होऽसि मतो मम । कर्त्ता ह्यस्मि प्रियं श्रेयो तव यद्वृद्धि वर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रजापतिसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

॥ स्थाणुरुवाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमं प्रभो । विद्धि सृष्टस्त्वया होमा मा कुप्यासां पितामह । २५८

तव तेजोऽग्निना देव प्रजा दहन्ति सर्वशः । ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ।

॥ प्रजापतिरुवाच ॥ न कुप्ये न च मे कामो न भवेद्युः प्रजा इति । साध्वचार्यं धरण्यास्तु ततः संहार इच्छते ।

इयं हि मां सदा देवो भारार्त्ता समचोदयत् । संहारार्थं महादेव भारेणासु निमज्जती ।

यदाऽहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या सज्ज विचारयन् । संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ।

॥ स्थाणुरुवाच ॥ संहारार्थं प्रसीदस्व मा क्रोधो विबुधेश्वर । मा प्रजाः स्थावरश्चैव जङ्गमश्च व्यनीनशम् । २५९

पल्लवानि च सर्वाणि सर्व्यश्चैव तृणोत्पलं । स्थावरं जङ्गमश्चैव भूतग्रामं चतुर्विधं ।

तदेतद्गच्छसाहूतं जगत् सर्वमुपभुतं । प्रसीद भगवन् साधो वर एष वृत्तो मया ।

नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा क्षोताः कथञ्चन । तस्मात्त्रिवर्त्ततामेतत्तेन खेनैव तेजसा ।

उपायमन्यं सपश्य भूतानां हितकाम्यया । यथाऽमी जन्तवः सर्व्ये न दक्षोरम् पितामह ।

अभावं हि न गच्छेयुर्दृष्टिप्रजनाः प्रजाः । अधिदैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेश्वरेश्वर । २६०

तद्भवं हि जगन्नाथ एतत् स्थावरजङ्गमं । प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ।

॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाक्प्रनामः । तेजस्तत् संनिजया ह पुनरेवात्सरात्मनि ।

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवान् लोकपूजितः । प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कल्पयामास वै प्रभुः ।

उपसंहारतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा । प्रादुर्भूतं विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनाः ।

कृष्णरक्ताम्बरधरा कृष्णनेत्रलाल्वरा । दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता । २६१

सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रितः दिशं । ददृशाते च तां कन्यां देवो विश्वेश्वराबुभौ ।

तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरोत्तरः । मृत्या इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ।

त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रूषितेन च । तस्मात् संहार सर्व्यास्त्वं प्रजाः सज्ज उपपिडताः ।

अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहार कामिनि । मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ।

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी । प्रदधौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव च । २६२

प्राणिभ्याश्चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वर । मानवानां हितार्थाय यथाचे पुनरेव ह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

॥ नारद उवाच ॥ विनीय दुःखमबला सात्मनैवायतेक्षणा । उवाच प्राञ्जलिभूत्वा तमेवार्वाञ्जिता तदा ।

त्वया गृष्टा कथं नारी मादृशी वदताम्बर । रौद्रकर्षाऽभिजायेत सर्व्यप्राणिभयङ्करी ।

बिभेस्यहमधर्षस्य धर्म्यमादिश कर्ष मे । त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेक्षस्व चक्षुषा ।

बालान् वृद्धान् वयस्यांश्च न हरेयमनागसः । प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे । २६३

प्रिथान् पुत्रान् वयस्यांश्च भ्रातृन् मातृः पितृनपि । अपथ्यास्तान्ति यद्येवं मृतास्तेषां बिभेस्यहं ।

कृपणाशुपरिक्रिदो दहेन्मां शान्शतीः समाः । तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ।
यमस्य भवने देव पात्यन्ते पापकर्षिणः । प्रसादये त्वां वरदं प्रसादं कुरु मे प्रभो ।
एतद्विष्काम्यहं कामं तप्तो लोकपितामह । इच्छेयं त्वत्प्रसादार्थं तपसा मुं महेश्वर ।

॥ पितामह उवाच ॥ मृत्योः सकृत्पिता मे त्वं प्रजाः संहरहेतुना । गच्छ संहर सर्वान्स्वं प्रजा मा च विचारय । ६९८५

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा । क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मदचोऽनघे ।
एवमुक्त्वा महाबाहो मृत्युः परपुरश्चय । न व्याजहार तस्यै च प्रज्ञा भगवदुन्मुखी ।
पुनः पुनर्योक्त्वा सा गतसत्त्वेव भामिनी । तृष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ।
प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मनि । स्मयमानश्च लोकेशो लोकान् सर्वानवैतत ।
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्पराजिते । सा कन्याऽथ जगामास्य समीपादिति नः श्रुतं । ६९९०

अपस्तुत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा । त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्भेनुकमभ्यगात् ।
सा तत्र परमं देवो तपोऽचरत दुस्तरं । समा श्लोकपदे तस्यै दश पद्मानि पञ्च च ।
तां तथा कुर्वन्ती तत्र तपः परमदुस्तरं । पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्तरा । तथैकपदे तां पुनरन्यानि सप्त सा । ६९९५

तस्यै पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे चैव मानद । भूयः पद्मायुतं तां मृगैः सह चचार सा ।
द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते । पुनरेव ततो राजन् मौनमातिष्ठदुत्तमं ।
असु वर्षसहस्राणि सप्त चैकश्च पार्थिव । ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं नृपसत्तम ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः । ततोऽथैवा महाभागा गङ्गा मेरुश्च केवलं ।
तस्यै दार्ढ्यं निशेष्टा प्रजानां हितकान्तया । ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे । ६९९९

तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निश्चर्यमपरं ततः । तस्यै पितामहश्चैव तोषयामास यत्नतः ।
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाम्ययः । किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां मम तद्वचः ।
ततोऽब्रवीत् पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहं । न हरेयं प्रजा देव पुनस्याहं प्रसादये ।

तामधर्मभयाङ्गीतां पुनरेव प्रयाचतीं । तदाऽब्रवीद्देवदेवो निमृष्टोदं वचस्ततः ।
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे । मया क्षुप्तं मृषा भद्रे भविता नेह किञ्चन ।

धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति । अहश्च विबुधाश्चैव तद्धिते निरताः सदा ।
इममन्यश्च ते कामं ददामि मनसेषितं । न त्वां दोषेण यास्यन्ति व्याधिसम्पीडिताः प्रजाः । ७००५

पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि । स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नृपसकं ।
सैवमुक्त्वा महाराज कृताञ्जलिहवाच ह । पुनरेव महात्मानं नेति देवेभ्यमवयं ।

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् । अधर्मोऽसौ न भविता तथा व्याख्याम्यहं शुभे ।

यानश्रुविन्दून् पतितानपश्यं ये पाणिभ्यां धारितास्तै पुरस्तात् । ते व्याधयो मानवान् चोररूपाः प्राप्ते काले काल्यि
ष्यन्ति मृत्यो । ७०१०

सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधा सहितौ योजयेथाः । एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्य
वृत्तिः ।

एवं धर्मं पालयिष्यस्यथो त्वं न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मैः । तस्मात् कामं रोचयाभ्यागतं त्वं संयोज्याथि संहरस्वैह
जन्तून् ।

सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा भीता प्रापाद्वाढमित्यब्रवीत्तं । अथो प्राणान् प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधा प्राप्य निर्भी
ह्य हन्ति ।

मृत्योर्धे ते व्याधयश्चाश्रुपाता मनुष्याणां हज्यन्ते यैः शरीरं । सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते तस्माच्छोकं मा कथा
बुद्ध्यबुद्ध्या ।

सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते गत्वा वृत्ताः सन्नितृत्तास्तथैव । एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते गत्वा वृत्ता देववद्भ्राज
सिंह ।

वायुर्भीमा भीमनादो महौजाः स सर्वेषां प्राणिनां प्राणभृतः । नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे तस्मादायुर्देवदेवो वि
शिष्टः ।

सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः । तस्मात् पुत्रं मा शुचो राजसिंह पुत्रः स्वर्गं प्राप्यते
मोदते ह ।

एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् । तस्यास्यैव व्याधयस्तोऽश्रुपाताः प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे ऊनपञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५.६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रतिविशङ्किताः । कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तस्मै ब्रूहि पितामह ।

धर्मस्तथमिदमर्थः किममुचार्योऽपि वा भवेत् । उभयार्थौ हि वा धर्मस्तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ सदाचारः सतिर्वैदास्त्रिविधं कर्मलक्षणं । चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणं ।

अपि ह्युक्तानि धर्माणि व्यवस्थान्युत्तरावरे । लोकयाचार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।

उभयत्र सुखोदकं इह सैव परत्र च । अलम्बा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते ।

न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि । अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित् ।

धर्मस्य निष्ठा त्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोक्तव्ये । यथा धर्मवमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।

रमते निर्हरन् स्तेनः परविक्तमराजके । यदाऽस्य तद्भूरण्ये तदा राजानमिच्छति ।

तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्द्वैतैः । अभितः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।

न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्नरात्मनि पश्यति । सत्यस्य वचनं साधु न सत्यादिद्यते परं ।

सत्येन विभूतं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं । अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक् पृथक् ।

अद्रोहमविस्वादां प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः । ते चेन्मिथो धृतिं कुर्युर्विजयेयुरसंशयं ।

न हर्त्तव्यं परधनमिति धर्मः समातनः । मन्यन्ते बलवन्तसां दुष्कृतैः सम्प्रकीर्त्तितं ।

यदा मिथतिर्दौर्बल्यमथैषामिव रोचते । न ह्यत्यन्तं बलवन्तो भवन्ति सुखिनाऽपि वा ।

तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन । असाधुभ्योऽस्य न भयं न चैरेभ्यो न राजतः ।
 अकिञ्चित् कस्यचित् कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् । सर्वतः शक्नोते स्त्रियो मृगो घाममिवेयिवान् ।
 ब्रह्मधा चरितं पापमन्यवैवानुपश्यति । मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा । २९४
 न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति । दातव्यमित्यथं धर्मो उक्तो भूतहिते रतैः ।
 तं मन्यन्ते धनयुताः हृषणैः सम्प्रवर्तितं । यदा नियतिकार्षण्यमथैषामेव रोचते ।
 न ह्यात्मनं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा । यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः । योऽन्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।
 यदन्यस्य ततः कुर्यान्न मृष्टेदिति मे मतिः । जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत् कथं योऽन्यं प्रघातयेत् । २९५
 यद्यदात्मनि चेच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् । अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यामकिञ्चनान् ।
 एतस्मात् कारणाद्वाचा कुशोदं सम्प्रवर्तितं । यस्मिंस्तु देवाः समये सन्तिहरेस्तथा भवेत् ।
 अथवा लाभसमये स्त्रितिर्ह्येवमपि शोभना । सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्माज्जर्मनीषिणः ।
 पश्येत् सत्त्वोद्दिष्टं धर्माधर्मै युधिष्ठिर । लोकसंपदसंयुक्तं विधाया विहितं पुरा ।
 स्रक्धर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमं । धर्मलक्षणमाख्यातमेतन्ने कुरुसत्तम । २९६

तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथञ्चन ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने षष्ठ्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्रक्धर्मं साधुबुद्धिर्नियतं ब्रह्मलक्षणं । प्रतिभा त्वस्मि मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ।
 भूयांसो हृदये ये मे प्रभासे व्याहृतास्तथा । इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि न राजन्निपहादिव ।
 इमानि हि प्राणयन्ति स्रजन्धुस्सारयन्ति च । न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुं ।
 अन्यो धर्मः समस्यस्य विषमस्यस्य चापरः । आपदस्तु कथं शक्यः परिपाठेन वेदितुं । २९७
 सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्राचारलक्षणाः । साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणः ।
 दृश्यते हि धर्मरूपेणार्थस्य प्राकृतस्वरम् । धर्मस्याधर्मरूपेण कसिदप्राकृतस्वरम् ।
 पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः । वेदवादास्त्रानुयुगं ब्रूयन्तीतीह नः श्रुतं ।
 अन्ये ह्यतद्युगे धर्मास्त्रेतायां दापरे परे । अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिज्ञता इव ।
 आत्मापवचनं सत्यमित्यथं लोकसंपदः । आत्मायेभ्यः पुनर्वैदाः प्रसृताः सर्वतो मुखाः । २९८
 ते चेत् सर्वप्रमाणं वै प्रमाणं ह्यत्र विद्यते । प्रमाणेऽप्यप्रमाणेन विरुद्धे शास्त्रता कुतः ।
 धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः । या या विक्रियते संस्था ततः साऽपि प्रणश्यति ।
 विप्रस्यैवं न वा विप्रस्य शक्यं वा वेदितुं न वा । अणीयान् क्षुरधाराया गरीयानपि पर्वतात् ।
 गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते । अन्धोऽप्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनं ।
 विपानानीव गोभ्योऽपि चेन्न कुल्येव भारत । स्मृतिर्हि शास्त्रतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते । २९९
 कामादन्येच्छ्या चान्ये कारणैरपरैस्तथा । अयन्नोऽपि दृष्ट्याचारं भजन्ने बहवोऽपरे ।

धर्मो भवति स चिप्रं प्रलापस्त्वेव साधुषु । तथैतानाञ्जलिभक्तानपि चावहसन्त्युत ।
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः । न हि धर्महितः कश्चिदाचारः सम्प्रवर्तते ।
तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः । दृश्यते चैव स पुनस्तुष्ट्यरूपो घट्टक्यः ।
येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते । आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामुपलभ्येत । ८१७६
चिराभिपक्षः कविभिः पूर्वैर्धर्मो उदाहृतः । तेनाचारेण पूर्वेषु संस्था भवति शान्ति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने एकवक्ष्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ अचायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मो जाजलिना सह ।
वने वनचरः कस्मिञ्जाजलिर्नाम वै द्विजः । सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ।
नियतो नियताहारस्त्रीराजिनजटाधरः । मलयपङ्कधरो धीमान् बहन् वर्षमश्वामुनिः ।
स कदाचिन्महातेजा जलवाधो महीपते । चचार लोकान् विप्रविः प्रेक्षमाप्नो मनोजवः । ८१७७
स चिन्त्यामास मुनिर्जलवासे कदाचन । विप्रेभ्यः सागरान्तां वै महीं खनकानना ।
न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे । असु वैशद्यसं गच्छेन्मया योऽन्यः सचेति वै ।
अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्योऽवदंस्तथा । अनुबन्धं पित्राचारं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
तुलाधारो वणिग्धर्मो वाराणस्यां महातपाः । सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजवत्तम ।
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः । पश्येद्यं तमहं प्राञ्चं तुलाधारं यज्ञक्षिप्तं । ८१७८
इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्तुष्टु सागरात् । अनुबन्धं गच्छ पन्थानमाज्ञायेमं द्विजोत्तम ।
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा । वाराणस्यान्तुलाधारं समासासावबोद्धिदं ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कृतं दुष्करं तात कर्म जाजलिना पुरा । जेन सिद्धिं परां प्राप्तकाले व्याख्यातु
मर्हसि ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अतीव तपसा युक्तो जेरेण स बभूव ह । तथोपसन्ननरतः सार्धं प्रातर्भूततपाः ।
अग्नीन् परिचरन् सम्यक् स्नात्वाथपरमो द्विजः । वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्जितः श्रिया । ८१७९
वने तपस्यतिष्ठत् स न च धर्ममवैषत । वर्षास्नाकाश्रमाद्यो च हेमन्ते जलसंश्रयः ।
वातातपसहो शीघ्रे न च धर्ममविन्दत । दुःखत्रयस्य विविधा भूमौ च परिवर्तते ।
ततः कदाचित् स मुनिर्वर्षास्नाकाश्रमाश्रितः । अन्तरीचाज्यसं भूर्धा प्रत्यगृह्णाद्युज्जुः ।
अथ तस्य जटाः क्षिप्त्वा बभूवर्षयिताः प्रभो । अरक्षगमनाश्रित्यं मलिनीऽमलसंयुतः ।
स कदाचिन्निराहरो वायुभक्तो महातपाः । तस्मा काष्ठवद्व्ययो न चपाश च कर्हिचित् । ८१८०
तस्य स्यात्पुण्यभूतस्य निर्विषेष्टस्य भारत । कुलिङ्गप्रभुनौ राजजीडं शिरसि चक्रतुः ।
स तौ दयावान् ब्रह्मर्षिरुपप्रेत दम्पती । कुर्व्यापौ नीडकं तत्र जटासु हृष्यतनुभिः ।
यदा न स चक्षत्येव स्थाणुभूतो महातपाः । ततस्तौ सुखविश्रयो सुखं तपोपलुप्तदा ।
अतीतास्त्रय वर्षासु ब्रह्मकाश उपस्थिते । प्राजापत्येन विधिना विश्वासात् काममोहितौ ।

तत्रापातयतां राजन् शिरस्यष्टानि खेचरो । तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः प्रसितव्रतः । ८१००
 बुद्ध्वा च स महातेजा न चशाल च जाजलिः । धर्मो हतमना नित्यं नाधर्मो स तरोचयत् ।
 अह्न्यहनि चागत्य ततस्तौ तस्य मूर्ध्नि । आश्रासितौ निवसतः सम्प्रवृष्टौ तदा बिभौ ।
 अष्टेभ्यस्वयं पुष्टेभ्यः प्राजायन्त शकुन्तकाः । व्यवहून्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ।
 स रक्षमाणस्त्वष्टान् कुलिङ्गानां धृतव्रतः । तथैव तस्मा धर्मात्मा निर्बिचिष्टः समाहितः ।
 ततस्तु कालसमये बभूवुस्तोऽयं पत्निषः । बुभुधे तांस्तु स मुनिर्जातपत्नान् कुलिङ्गकान् । ८१०१
 ततः कदाचित्तांस्तश्च पश्यन् पत्नीन् यतव्रतः । बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमताम्बरः ।
 तथा तानपि संवृद्धान् दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदं । शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुस्यात्मजैः सह ।
 ज.तपचांश्च सोऽपश्यदुडुगान् पुनरागतान् । साधं साधं दिजान् विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ।
 कदाचित् पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति सन्ततं । त्याक्ता मातापितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ।
 तथा ते दिवसश्चापि गत्वा साधं पुनर्नृप । उपावर्त्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः । ८१०२
 कदाचिद्विवसान् पश्य समुत्पत्य विहङ्गमाः । वष्टेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ।
 क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसान् सुवह्णयः । नोपावर्त्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ।
 कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमाः । नैवागच्छन्तौ राजन् प्रातिष्ठत स जाजलिः ।
 ततस्तेषु प्रनीडेषु जाजलिर्जातविष्णयः । सिद्धोऽप्नोति मतिश्चक्रे ततस्तं मान आविशत् ।
 स तथा निर्गतान् दृष्ट्वा शकुन्तास्त्रियतव्रतः । सम्भावितात्मा सम्भाव्य शृङ्गं प्रीतमनाऽभवत् । ८१०३
 स नन्दा समुपसृश्य तर्पयित्वा ऊताशनं । उदयन्तमयादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ।
 सम्भाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्ज्वपताम्बरः । आस्त्रोटयन्तथाकाशे धर्मः प्राप्नो मयेति वै ।
 अथान्तरोक्षे वागासीत्ताञ्च शुश्राव जाजलिः । धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ।
 वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः । सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भावसे द्विज ।
 सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया । प्रथिवीमचरद्वाजन् यत्र साधं गृहे मुनिः । ८१०४
 कालेन महताऽगच्छत् स तु वाराणसीं पुरीं । विकीर्णस्तश्च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ।
 सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः । समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ।
 ॥ तुलाधार उवाच ॥ आद्यानेवासि विदितो जम ब्रह्मस्य संशयः । ब्रवीमि यन्नु वचनं तच्छृणुष्व दिजोत्तम ।
 सागरानूपसाश्रित्य तपस्तप्तं लया महत् । न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्य कथञ्चन ।
 ततः सिद्धस्त तपसा तव विप्र शकुन्तकाः । विप्रं शिरस्यजायन्त ते च सम्भावितास्त्वया । ८१०५
 जातपत्न्या यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः । मन्यमानस्तौ धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।
 खे वाचं त्वमयाश्रौषीर्षी प्रति दिजसत्तम । अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्नो भवानिह ।
 करवाणि प्रियं किन्त तद्बुद्धिं दिजसत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे द्विषष्ट्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता । प्रोवाच वचनं धीमान् आजलिकल्पताम्बरः ।

॥ आजलिहवाच ॥ विक्रीणतः सर्वैरमान् सर्वगन्धांश्च वाणिज । वनस्पतीनोपधीश्च तेषां मूलफलानि च । ८१५०

अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतं । एतदाचक्ष मे सर्वं निखिलेन महामते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तुलाधारी ब्राह्मणेन यशस्विना । उवाच धर्मसूत्राणि वैश्या धर्मार्थतत्त्ववित् ।

आजलिकं कष्टतपसं ज्ञानदत्तदा नृप ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ वेदाहं आजले धर्मं सरहस्यं समातनं । सर्वभूतहितं मेवं पुराणं यं जना विदुः ।

अद्वैतैव भूतानामन्यद्वैतहेन वा पुनः । या वृत्तिः सा परो धर्मस्तेन जीवामि आजले । ८१५१

परच्छिन्नैः काष्ठैर्मयेदं शरणं कृतं । अलक्षं पद्मकं तुङ्गं गन्धोच्चैव चांक्षया ।

रसांश्च तांस्तान् विप्रं मे मयवर्जान् बह्वनहं । क्रीला वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमाद्यया ।

सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषाञ्च हिते रतः । कर्मणा मनसा वाचा स धर्मो वेद आजले ।

नानुरुद्धो विरुद्धो वा न द्वेष्टि न च कामये । समोऽहं सर्वभूतेषु पश्य मे आजले व्रतं ।

तुला मे सर्वभूतेषु समातिष्ठति आजले । नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गर्हये । ८१५२

आकाशस्त्वेव विभेष्ट पश्यन् लोकस्य चित्रतां । दर्ति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य आजले ।

समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्चास्त्रजं । यथाऽन्धवधिरोक्तासा उच्छ्वासपरमाः सदा ।

देवैरपहितदाराः शेषमापश्यतो मम । यथा वृद्धातुरक्षणा निस्पृहा विषयान् प्रति ।

तथाऽर्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा । यदा चायं न विभेति यदा चास्मात् विभ्यति ।

यदा नेच्छति न ददति ब्रह्म सम्पद्यते तदा । यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं । ८१५३

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा । न भूतो न भविष्योऽस्ति न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।

योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदं । यस्मादुद्दिजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।

वाक्कुरादण्डपरुषात्स प्राप्नोति महद्भयं । यथावद्वर्त्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणां ।

अनुवर्त्तमाने वृत्तमहिंसाणां महात्मनां । प्रमथः शान्तो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।

तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान् वा विमुह्यते । आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् । ८१५४

एवं यः साधुभिर्दान्तशरेन्द्रैश्चेतसा । नद्याद्येह यथा काष्ठमुक्तामानं यदृच्छया ।

यदृच्छयैव काष्ठेन सन्धिं गच्छेत् केनचित् । तत्रापराणि क्वाण्यि संसृज्यन्ते परस्परं ।

दण्काष्ठकरोषाणि कदाचिन्न समीक्षया । यस्मादुद्दिजते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने । यस्मादुद्दिजते विद्वन् सर्वलोको वृकादिव ।

क्रोशतस्तं रमासाद्य यथा सर्वे जलचराः । एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः । ८१५५

सहयवान् द्रव्यवान् यः सुभगोऽय परस्तथा । ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।

कीर्त्त्यर्थमन्यहंलोकाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः । तपोभिर्धनदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।

प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्कलमिहान्नते । लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणां ।

स सर्वेष्वैरोजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणं । न भूतानामहिंसाया व्यायान् धर्मोऽस्ति कश्चन ।
 यस्मात्क्रोदितजे भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन । सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने । ८१००
 यस्मादुदितजे लोकः सर्पादिभ्यगतादिव । न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परच च ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवाऽपि मार्गे मुञ्चन्ति अपदस्य पदैषिणः ।
 दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमं । त्रयीमि ते सत्यमिदं श्रद्धास्य च जाजले ।
 स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः । व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ।
 अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले । भूतभयार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं । ८१०१
 सूक्ष्मात्मन स विज्ञातुं शक्यते बह्वनिर्जवः । उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ।
 ये चाच्छिन्दन्ति दृवणान् ये च मिन्दन्ति नक्षत्राण् । वहन्ति महतो भारान् बह्वन्ति दमयन्ति च
 हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान् कथं न विगर्ह्ये । मानुषा मानुषानेव दासभवेन भुञ्जते ।
 बध्नन्त्यनिरोधेन कारयन्ति दिवानिग्रं । आत्मनश्चापि जानाति यदुःखं बध्नन्त्यने ।
 पक्षेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतं । आदित्यस्यग्रमा वायुर्ग्रहा प्राणः क्रतुर्धमः । ८१०२
 तानि जीवानि विक्रीय का हृतेषु विचारणा । अजोऽग्निर्वैरुणो मेवः सूर्योऽस्यः पृथिवी विराट् ।
 धेनुर्व्यसस्य सोमो वै विक्रीयैतन्न सिद्ध्यति । का तैले का घृते ब्रह्मन् मधुन्ययौषधेषु वा ।
 अर्धशमशके देशे सुखसंवर्द्धितान् पश्यन् । तांश्च मातुः प्रियान् जानन्नाकम्ब बह्वधा नराः ।
 बह्वंशाकुलान् देशाक्षयन्ति बह्वर्कहमान् । बाहस्योजिता धुर्याः सोदन्यविधिना परे ।
 न मन्ये भूणक्षत्याऽपि विशिष्टा तेन कर्मणा । कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा । ८१०३
 भूमिं भूमिशयांस्यैव हन्ति काष्ठमयोमुखं । तथैवानुहो युक्तान् समवेत्स्य जाजले ।
 अघ्न्या इति गवां नाम क एता हन्तुमर्हति । महत्काराकुशलं दृष्टं गां बालभेक्तु यः ।
 अघयो यतयो ह्येतन्नृपे प्रत्यवेदयन् । गां मातरश्चाय्यबधोर्द्वयभक्ष प्रजापतिं ।
 अकार्यं नृपवाकावीर्यं स्यामस्तत्कृते व्यथां । शतश्वैकश्च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।
 अघयस्ते महाभागाः प्रजास्त्रेव हि जाजले । भूणहं नृपं त्वाङ्गर्णे होय्यामहे हविः । ८१०४
 इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः । अघयो यतयः शान्तास्तपसा प्रत्यवेदयन् ।
 ईदृशान्निवान् क्षौरानाचारानिह जाजले । केवलाचरितत्वान् निपुणो नावबुध्यसे ।
 कारणाद्वैर्ममिच्छेन्न लोकचरितश्चरेत् । यो हन्याद्यस्य मां क्षौति तचापि शृणु जाजले ।
 समौ तावपि मे स्यातां न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियं । एतदोदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनोविषयः ।
 उपपत्त्या हि सन्त्यजो यतिभिश्चैव सेव्यते । सततं धर्मशीलैश्च निपुणेनोपलक्षितः । ८१०५
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिवंशे चित्रव्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २६३ ॥
 ॥ जाजलिह्वाच ॥ अयं प्रवर्तिता धर्मस्तुलां धारयता त्वया । स्वर्गद्वारश्च वृत्तिश्च भूतानामवरोक्षते ।
 कृत्वा ह्यं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि । पश्यन्मिच्छैवधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ।

ततो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि । नहि वर्त्तेदयं लोको वार्त्तामुत्सृज्य केवला ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्ति ब्राह्मण नास्तिकः । न यज्ञश्च विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ।

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः । स्वयंश्च ब्राह्मणा हित्वा लक्षयज्ञमिहास्त्रिताः ।

८४००

लुब्धैर्वित्तपरेर्ब्रह्मनास्तिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतं ।

इदं देयमिदं देयमिति चायं प्रशस्यते । अतस्तैर्न्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।

यदेव सुकृतं ह्ययं तेन तुल्यन्ति देवताः । नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।

पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिर्द्शनं । दृष्टापूर्त्तादसाधूनां विगुणा जायते प्रजा ।

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः । यजमानास्तथात्मानमन्वत्वजस्य तथा प्रजाः ।

८४०१

यज्ञात् प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलं । अग्नौ प्रास्ताऽऽतिर्ब्रह्मनादित्यमुपगच्छति ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरक्षं ततः प्रजाः । तस्मात् सृष्टिहिताः पूर्व्ये सर्व्यान् कामांश्च लेभिरे ।

अक्षयपण्या पृथिवी आग्नीर्भिर्बीर्येभ्योऽभवत् । न ते यज्ञेभ्योऽस्मात्सु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ।

शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन् कथञ्चन । जायन्ते ऽसाधवो धूर्त्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ।

स स्म पापकृतां लोकान् गच्छेद्दुःशुभकर्म्मणा । प्रमाणमप्रमाणेण यः कुर्याद्दुःशुभं नरः ।

८४०२

पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम । कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यं वेत्ति वै ब्राह्मणो भयं ।

ब्रह्मैव वर्त्तते लोके नैव कर्त्तव्यतां पुनः । विगुणश्च पुनः कर्म्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम ।

सर्व्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः । सत्ययज्ञा दमयज्ञा अर्थलुब्धार्थद्वन्द्वयः ।

उत्पन्नत्यागिनः सर्व्वे जना आसन्नमस्तुराः । श्रेयश्चेन्नश्चतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिहिताः ।

ब्राह्मं वेदमधीयन्तसोऽथन्यपरानपि । अखिलं देवतं सर्व्वं ब्रह्म ब्रह्मणि संश्रितं ।

८४०३

तुल्यन्ति हृष्यते देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले । यथा सर्व्वरसेस्तृप्तो नाभिनन्दति किञ्चन ।

तथा प्रज्ञानदत्तस्य नित्यदत्तिः सुखोदया । धर्म्माधारा धर्म्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।

अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्राक्स्ववेद्यते । ज्ञानविज्ञानिनः केचित् परं पारं तितोर्ध्वः ।

अतीव पुण्ड्रं पुण्यं पुण्याभिजनसंश्रितं । यत्र गत्वा न भोक्षन्ति न च्यवन्ति व्ययन्ति वा ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह साल्लिकाः । नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।

८४०४

सतां वर्त्मानुवर्त्तन्ते यजन्ते त्वविचिंसया । वनस्पतीनोऽपधीश्च फलं मूलञ्च ते विदुः ।

न सैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति फलार्थिनः । स्वमेव चार्थं लुब्धाणा यज्ञश्चक्रुः पुनर्दिजाः ।

परिनिष्ठितकर्म्माणः प्रजानुपहृताम्यथा । तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभावरान् ।

प्रापयंत्युः प्रजाः स्वर्गे स्वधर्म्माचरणेन वै । इति मे वर्त्तते बुद्धिः समा सर्व्वत्र जाजले ।

यानि यज्ञोऽहरेज्यन्ति सदा प्राज्ञा द्विजधर्माः । तेन ते देवयानेन यथा यान्ति महामुने ।

८४०५

आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्मावृत्तिर्भोगोषिणः । उभौ तौ देवयानेन गच्छन्तौ जाजले यथा ।

स्वयश्चैषामननुहो युज्यन्ति च वहन्ति च । स्वयमुखाश्च दुष्मन्ते मनः सङ्कल्पसिद्धिभिः ।

स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्नातदक्षिणैः । यस्तथा भावितात्मा स्नात् स नामास्तन्मूर्हति ।
 श्रोत्रधीभिक्षया ब्रह्मन् यजेरंतेन तादृशाः । इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ।
 निराग्रिषमनारम्भं निर्ममस्कारममूर्तं । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 न आवयस्य च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च । काम्नां हृत्तिं लिखमानः कां गतिं याति जाजले ।
 इदन्तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ।

८४९०

॥ जाजलिस्वाच ॥ न वै मुनीनां शृणुमः सा तत्त्वं वृक्षामि ते वाणिज कष्टमेतत् । पूर्वं पूर्वं चास्य नविसमाणा नातः परं
 तमृषयः स्थापयन्ति ।

यस्मिन्नेवात्मतीर्थेन पश्यतः प्राप्नुयुर्ष्वखं । अथ सा कर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात् सुखं ।
 ब्रह्म मे तन्महाप्राज्ञं ब्रह्म वै ब्रह्मामि ते ।

८४९१

॥ तुलाधार उवाच ॥ उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते कर्त्तव्यम् । आग्नेय पयसा दध्ना पूर्णोक्त्या विभेषतः ।
 बाक्षैः शृङ्गेण पादेन सम्भरत्येव गौर्ध्वं । पक्षीक्षामेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।
 इदन्तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् । पुरोडाशो हि सर्व्वेवां पशूनां मेध उच्यते ।
 सर्व्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्व्वे पुण्याः त्रिस्रोच्चयाः । जाजले तीर्थमात्मैव मा सा देवतातिथिर्भव ।
 एतानीदृशकान् धर्मास्त्राचरन्निह जाजले । कारणैर्धर्ममन्विष्टन् स लोकानामुते शुभान् ।

८४९०

॥ भीम उवाच ॥ एतानीदृशकान् धर्मान् तुलाधारः प्रशंसति । उपपत्त्याऽभिसम्पत्त्या नित्यं सङ्गिर्निर्गताम् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे चतुःषष्ट्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

॥ तुलाधार उवाच ॥ सङ्गिर्धर्मा यदि वाऽसङ्गः पन्थानमममास्त्रितं । प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ।

एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति ह । तवोत्तमाङ्गे सम्भूताः श्रेण्याश्चान्याश्च जातयः ।
 आहूयेतान् महामहान् विप्रमानांस्ततस्ततः । पश्येमान् हस्तपादैश्च स्निष्टान् देहेषु सर्व्वशः ।

८४९१

सम्भावयन्ति पितरं त्वया सम्भाविताः स्वगाः । असंशयं पिता वै त्वं पुत्रानाङ्गय जाजले ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो जाजलिना तेन समाङ्गताः पतन्निवः । वाचमुच्चारयन्ति सा धर्मस्य वचनात् किल ।

अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च । अङ्गा निहन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति तं नरं ।

समानां ब्रह्मणानां संयतानां सुचेतसां । कुर्व्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु मेख्यते ।

अङ्गा वैवस्वती मेघं सूर्य्यस्य दुहिता द्विज । सावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाक्पनसी ततः ।

वाम्बृह्म चायते अङ्गा मनोवृह्म भारत । अङ्गावृह्म वाक्पनसी न यज्ञस्नातुमर्हति ।

८४९०

अत्र गाया ब्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । शृण्वेरब्रह्मणस्य ब्रह्मणस्य चाश्रुयेः ।

देवा वित्तममन्यन्त सद्गुणं यज्ञकर्मणि । श्रोत्रियस्य कदर्थ्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसिलोभयं देवाः सममममकल्पयन् । प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।

अङ्गापूतं वदान्यस्य हतमब्रूयेतरत् । भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्थ्यस्य न वार्द्धुषेः ।

अब्रह्मण एवैको देवानां नार्हते हविः । तस्मैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।

८४९१

अद्भुता परमं पापं अद्भुता पापप्रमोचनी । जहाति पापं अद्भुतावान् सर्पो जीर्णानिव त्वचं ।
 ज्ञायसी या पवित्राणां निवृत्तिः अद्भुता सः । निवृत्तशीलदेवो यः अद्भुतावान् पूत एव सः ।
 किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना । अद्भुतामयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ।
 इति धर्मः समाख्यातः सङ्गिर्हर्षार्थदर्शिभिः । वयं जिज्ञासमानास्तु सम्प्राप्ता धर्मदर्शनात् ।
 अद्भुतां कुरु महाप्राज्ञ ततः प्रहस्यसि यत् परं । अद्भुतावान् अद्भुतानस्य धर्मश्चैव हि जाजले ।
 स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेव जाजले ।

८५०

॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च । दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ बिहरेतां यथासुखं ।
 स्वस्वस्थानमुपागत्य स्वकर्मपरिवर्जितं । एवं बद्धविधार्थं तुलाधारेण भाषितं ।
 सत्यं चेदमुपास्यो धर्मयोगः सनातनः । तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स दिजः ।
 तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवावपद्यत । एवं बद्धमतांश्च तुलाधारेण भाषितं ।
 यथौपम्येन देशेन किन्भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

८५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे पञ्चवक्ष्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्यता ।

किन्मस्युणं वृषं वृष्ट्वा विलसपद्मं गवां भृशं । गोघहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ।

स्वस्ति गोभ्योऽस्य लोकेषु ततो निर्बन्धनं कृतं । हिंसायां हि प्रवृत्तायामाग्रीरेषा तु कल्पिता ।

अव्यवस्थितमर्थ्यादेर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः । संशयात्प्रभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ।

८५०

सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् । कामकारादिहिंसानि बहिर्विंशं पशून्धराः ।

तस्मात् प्रमाणतः कार्यो धर्मः सुखो विज्ञानता । अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मोऽस्य ज्ञायसी मता ।

उपोष्य संश्रितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतोः । आचार इत्यनाचारः क्षपणाः फलहेतवः ।

यदि यज्ञांस्य वृक्षांस्य यूपांसो हिंसा मानवाः । वृथामांसानि खादन्ति नैव धर्मः प्रशस्यते ।

सुरां मत्स्यान्मधु मांसमासवं ह्यश्वरौदवः । धूर्तैः प्रवर्जितं श्रौतज्ञैतद्देवेषु कल्पितं ।

८५१

मानान्माहाच्च लोभाच्च लौक्यमेतत् प्रकल्पितं । विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।

पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं कृतं । यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।

यद्यापि किञ्चित् कर्त्तव्यमन्यचोचैः सुसंस्कृतं । महत् सत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शरीरमापदस्यापि विवदन्त्यविहिंसतः । कथं यात्रा शरीरस्य निरारब्धस्य सेव्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथा शरीरं न म्लायेत नैवाकृत्युबन्धं यथा । तथा कर्मसु वर्त्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ।

८५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विचख्यगोतायां षट्षवक्ष्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाऽयं चिरेण वा । सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन् भवान्नः परमो गुरुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । चिरकारैस्तु यत् पूज्यं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ।

चिरकारिक भद्रं भद्रं चिरकारिक । चिरकारी हि मेधावी नापराधति कर्मसु ।

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः । चिरेण सर्वकार्याणि विवृण्वार्थान् प्रपद्यते ।
चिरं सच्चिन्मयत्वाच्चिरं जायत् चिरं स्वपन् । चिरं कार्याभिपन्निश्च चिरकारी तथोच्यते । ८४८५
अलसग्रहणं प्राप्नो दुर्मैधावो तथोच्यते । बुद्धिस्तावद्युक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ।
व्यभिचारे तु कस्मिंश्चित्कृत्यापरां सुताम् । पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ।
इत्युक्ता स तदा विप्रो गौतमो जपताम्बरः । अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम सः ।
स तथेति चिरेणोक्ता स्वभावाच्चिरकारिकः । विवृत्य चिरकारित्वाच्चिन्मयामास वै चिरं ।
पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथं । कथं धर्मं क्वले नास्मिन्निष्पद्यमसाधुवत् । ८४८६
पितुराज्ञां परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणं । अस्ततस्तच्च पुत्रत्वं किं नु मां नानुपीडयेत् ।
स्वियं हत्वा मातरश्च को हि जातु सुखो भवेत् । पितरश्चाप्यवज्ञाथ कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ।
अनवज्ञा पितृयुक्ता धारणं मातृरक्षणं । युक्तवमावुभविता नानिर्वर्तेत मां कथं ।
पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति । शीलचारित्र्यगोचस्य धारणार्थं कुलस्य च ।
सोऽहं मात्रा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः । विज्ञानं मे कथं न स्याद्भूः बुद्धेः चात्मसम्भवं । ८४८७
जातकर्म्मणि यत् प्राह पिता यथोपकर्म्मणि । पर्याप्तः स दृढोकारः पितुर्गौरवनिश्चये ।
गृह्णन् परो धर्मः पोषणाध्यापनान्वितः । पिता यदाह धर्मः स देदेव्यपि सुनिश्चितः ।
प्रीतिमानं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता । शरीरादीनि देवानि पिता लोकः प्रयच्छति ।
तस्मात् पितृर्वचः कार्यं न विचार्य कथञ्चन । पातकान्यपि पूयन्ते पितुः शासनकारिणः ।
भोग्ये भोग्यं प्रवचने सर्वलोकनिदर्शने । भर्त्रा चैव समायोगे क्षेममेताम्रयने तथा । ८४८८
पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः । पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वोः प्रीयन्ति देवताः ।
आश्लिषस्ताभजन्त्येनं पुरुषं प्राह यत्पिता । निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यथाभिनन्दति ।
मुच्यते बन्धनात् पुण्यं फलं वृक्षात् प्रमुच्यते । क्षिप्रमपि सुतं खेदैः पिता पुत्रं न मुञ्चति ।
एतद्विचिन्तितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवं । पिता नात्यन्तरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरं ।
यो ह्ययं मयि सङ्गातो मर्त्येले पाञ्चभौतिकः । अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथाऽरणिः । ८४८९
माता देहारणिः पुंसां सर्वेस्त्वार्त्तस्य निर्वृतिः । मातृलाभे सनायत्वमनाद्यत्वं विपर्यये ।
न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्थमपकर्षति । श्रिया हीनोऽपि यो नेहममेति प्रतिपद्यते ।
पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः । अपि वर्षशतस्थाने स द्विहायनवचरते ।
समर्थं वाऽसमर्थं वा क्लृप्तं वाऽप्यहम् तथा । रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ।
तदा स वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः । तदा शून्यं जगत्स्य यदा मात्रा वियुज्यते । ८४९०
नास्ति मातृसमा ऋया नास्ति मातृसमा गतिः । नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया ।
कुचिसन्धारणाद्भ्रातृ जननाज्जननीं हृता । अङ्गानां बद्धनादन्वा वीरसूत्रेण वीरसूत्रः ।
शिरोः शूश्रूषणाच्छूयमाना देहमनन्तरं । चेतनावन्मरो हन्याद्यस्य न शूषिरं शिरः ।

दग्धोः प्राणसंज्ञे चोऽभिषिञ्चिः क्षतः किल । तं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्तितः ।
 माता जानाति यज्ञोचं माता जानाति कथं सः । मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः क्षेपः पितुः प्रजाः ।
 पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सह धर्ममुपेक्ष्य च । यदा वाक्कान्तिपुरुषाः स्त्रियो मार्चन्ति वाच्यतां ।
 भरणाद्भि स्त्रिया भर्ता प्राज्ञाच्चैव स्त्रियाः पतिः । गुणस्वात् नित्यौ तु न भर्ता न पुनः पतिः ।
 एवं स्त्री नापराधेति नर एवापराधयति । युवरंश्च महादोषं नर एवापराधयति ।
 स्त्रिया हि परमो भर्ता देवतं परमं स्मृतं । तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
 नापराधाऽस्ति नारीणां नर एवापराधयति । सर्वकार्यापराधत्वात्नापराधयति चाङ्गनाः ।
 यस्य नेनोऽथ निर्देशः स्त्रिया मैथुनतन्त्रये । तस्य स्मारयतो व्याक्तमधर्मो नास्ति संशयः ।
 यावत्सारीं मातरश्च गौरवे चाधिके स्त्रितां । अवध्यान्तु विजानीयुः पञ्चोऽप्यविचक्षणः ।
 देवतानां समावायमेकस्य पितरं विदुः । मर्त्यानां देवतानाञ्च स्त्रेहादभ्येति मातरं ।
 एवं विमृषतस्तस्य चिरकारितया वञ्च । दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तकालोऽस्याभ्यागमत् पिता ।
 मेधातिथिर्यथाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्तितः । विमृष्य तेन कालेन पत्न्याः संस्त्रायतिक्रमं ।
 सोऽब्रवीद्वृक्षसन्तप्तो दुःखेनाश्रूणि वर्त्तयन् । सुतवैर्यप्रसादेन पश्चान्तापमुपागतः ।
 आश्रमं मम सम्प्राप्तस्त्रिलोकोक्तः पुरन्दरः । अतिथिमतमास्याय बाह्यं रूपमास्त्रितः ।
 स मया सन्निवृत्ते वाग्मिः स्वागतेनाभिपूजितः । अर्थपाथं यथान्यायं मया च प्रतिपादितः ।
 परवानस्मि चेत्युक्तः प्रणयिष्यति तेन च । अथ चाकुञ्चले जाते स्त्रिया नास्ति व्यतिक्रमः ।
 एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्तिदग्धेश्वरः । अपराधयति धर्मस्य प्रसादस्त्वपराधयति ।
 ईर्याजं व्यसनं प्राकुञ्चले चैवोर्द्धरेतवः । ईर्याया लहमाक्षितो मग्नो दुष्कृतबागरे ।
 हत्वा साध्वीञ्च नारीञ्च व्यसनित्वाच्च वासितां । भर्तव्यत्वेन भार्याञ्च को नु मां तारयिष्यति ।
 अन्तरेण मया शत्रुश्चिरकारीत्युदारधीः । यद्यद्य चिरकारी स्यात् स मां चायेत पातकात् ।
 चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक । यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ।
 आहि मां मातरश्चैव तपो यथार्चितं मया । आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ।
 सहजं चिरकारित्वमतिप्रशस्तया तव । सफलं तन्तया तेऽस्य भवाद्य चिरकारिकः ।
 चिरमाशंसितो माया चिरं गर्भेण धारितः । सफलं चिरकारित्वं कुत त्वं चिरकारिक ।
 चिरायते च सन्तापः चिरं स्त्रियपि धारितः । आवयोश्चिरसन्तापादवेक्ष्य चिरकारिक ।
 एवं सुदुःखितो राजन् मर्षयिर्गौतमस्तदा । चिरकारिं ददृशाद्य पुत्रं स्तितमथानिके ।
 चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः । शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायैव पचकमे ।
 गौतमस्य ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि । पत्नीश्चैव विराकारां परामभ्यागममुदं ।
 न हि सा तेन सन्नेहं पत्नी नीता महात्मना । विजने वाग्रमथेन पुत्रस्यापि समाहितः ।
 हन्या इति समादेशः शस्त्रपापौ सुते स्थिते । विनीते प्रभवत्यर्थे विवाहे चात्मकर्मसु ।

तां नियुक्तामदोनात्मा वत्सलः संयमे रतः । ज्ञानवाञ्छिताहारो हर्षं कपिलस्तथा ।
 स बुद्धिमुत्तमां प्राप्नो नैष्ठिकोमलुतेभ्यः । शतोमश्रियसां सत्त्वा वेदा इत्यवधीत् वक्तुम् ।
 तां गान्धर्विः स्युमरसिः प्रविश्य यतिमवधीत् । हंसे वेदा यदि मता शर्माः के नापरे मताः ।
 तपस्विनो धृतिमन्तः मुतिविज्ञानचक्षुषः । सर्वमार्थं हि मन्यन्ते ज्ञातुं विदितात्मनः ।
 तस्यैवं गतव्यासस्य विज्वरस्य निराश्रितः । का निवन्धाऽस्ति वेदेषु निरारब्धस्य सर्वतः ।

८९४

॥ कपिल उवाच ॥ गाहं वेदान् विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् । पृथगात्मिणां कर्माख्येकार्थीनीति नः श्रुतं ।

गच्छत्येव परित्यागी वासप्रस्थस्य गच्छति । गच्छतो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ।
 देवयाना हि पन्थानस्तत्पारः ब्राह्मता मताः । एषो व्यासः कनीयस्त्वं फलोपूतं बलावलं ।
 एवं विदित्वा सर्वार्थानारभतेति वैदिकं । नारभेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ।
 अनारभे हि दोषः स्यादारभे दोष उत्पन्नः । एवं स्नातस्य ब्राह्मस्य दुष्प्रियेयं बलावलं ।
 यद्यत्र किञ्चित् प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतं । श्रुते लाभमश्वत्थेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ।

८९५

॥ स्युमरसिरुवाच ॥ स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः । फलं प्रकल्प्य पूर्व्यं हि ततो यज्ञः प्रतापते ।

अजस्यास्य मेवस्य गौश्व पक्षिमणाश्च ये । यान्धारणाद्यौषधयः प्राणस्याजमिति श्रुतिः ।
 तथैवायं द्यारहः सायम्प्रातर्निरूप्यते । पञ्चवक्ष्यथ धान्यस्य यज्ञस्याजमिति श्रुतिः ।
 एतानि सप्त यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् । तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः ।
 अस्त्रान्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्तधा । यज्ञेनूपाकर्तुं विश्वं प्राज्ञदत्तमयंश्रितं ।
 एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्व्यैः पूर्व्यतरैस्तथा । को जातु न विचिन्वोत विद्वान् स्वां शक्तिमात्मनः ।
 पञ्चवक्ष्य मनव्याश्च द्रुमाद्यौषधिभिः सप्त । स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षते न च स्वर्गं यतो मखात् ।
 श्रोतव्यः पञ्चवै दृष्टा वीरुदाज्यपयोदधि । हविर्भूमिर्दिग्भ्यः अद्वा कालयैतानि द्वादश ।
 अथो यजुषि सामानि यजमानस्य षोडश । अग्निर्देवा गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।
 अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः । आर्व्येन पथसा द्वा ब्रह्मतानि सत्त्वा त्वया ।
 वारैः ब्रह्मेण पादेन सन्भवत्येव गौर्धर्मः । एवं प्रत्येकस्य सर्वं वक्ष्यमस्य विधीयते ।
 यज्ञं वहन्ति सम्भूय सप्तर्षिभिः सदक्षिणैः । संवत्येतानि सर्वेण यज्ञं निर्वर्त्तयन्त्युत ।
 यज्ञार्थानि हि स्रष्टानि यथार्था श्रूयते श्रुतिः । एवं पूर्व्यतराः सर्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ।
 न हिनस्ति नारभते कामिद्रुहन्ति किञ्चन । यज्ञो ब्रह्म इत्येव योजयत्यफलेस्तथा ।
 यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यज्ञोक्तान्यनुपूर्व्यशः । विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परं ।
 आन्वायमार्थं पश्यामि वस्त्रिन् वेदाः प्रतिष्ठिताः । तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्त्वानुदर्शनात् ।
 ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च । अनुयमं जगत् सर्वं यज्ञस्यानुजगत् सदा ।
 ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् । अस्त्येतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ।
 न तस्य त्रिषु क्षेत्रेषु परलोकमयं विदुः । इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमवयवः ।

८९६

८९७

८९८

८९९

अथो यजुषि सामानि सोमाश्च विविधोदिताः । अस्मिन्नेतानि वर्णाणि भवन्तीह य वै दिवः ।

अन्वाधेये यज्वति यच्च सोमेषु ते दिव । अथेतरेर्ह्ययज्ञैर्वेद तद्भगवान् पुनः ।

तस्माद्ब्रह्मन् यज्ञेष्वैव याजयेथाविचारयन् । यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ।

नाथं लोकोऽस्ति यज्ञानां परस्मैति विनिश्चयः । वेदवाद्ब्रह्मैव प्रमाणमुभयं तदा ।

८११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये जनसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

॥ कपिल उवाच ॥ यतावदनुपश्रयन्ति यतथो यान्ति मार्गगाः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति कृतिक्रमः ।

निर्देन्द्रा निर्गमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यस्तरन्ति शूचयोऽमलाः ।

अपवर्गेऽय सन्ध्यागे बुद्धे च कृतनिश्चयाः । ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतास्तथाः ।

विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः । तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनं ।

॥ स्मरन्मित्रवाच ॥ यथेषां परमा काष्ठा यथेषां परमा गतिः । गृहस्थानव्यपारित्य नाम्नोऽन्यः प्रवर्तते ।

८१२

यथा मातरमाम्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गार्हस्थ्यमाम्रित्य वर्तन्ते इतराश्चमाः ।

गृहस्थ एव यजते गृहस्थत्वायते तपः । गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किञ्चिदेकते ।

प्रजनाद्यभिनिर्दिष्टाः सर्वे प्राणभृतो जनाः । प्रजनश्चाप्युतान्यत्र न कश्चिन्न विद्यते ।

यास्तु सुर्वर्हिरोषथो बहिरन्यास्तथा दिजाः । ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात् प्राणात् कश्चिन्न दृश्यते ।

कस्येषा वाग्मेव सत्या मोक्षो नास्ति गृह्यदिति । अग्न्यध्यामैरप्राज्ञैः स्थावरजगवर्जितैः ।

८१३

निराशैरलसैः आनैस्तपमानैः स्तब्धकर्माभिः । शमलोपरमो दृष्टः प्रज्ज्यायामपस्थितैः ।

त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादां प्राप्स्यती भुवा । ब्राह्मणेनाम भगवन् जन्मप्रभृति पूज्यते ।

प्राज्जर्भधानाश्चान्ता हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु । अविलम्बेषु वर्तन्ते विश्वमेवमयसंश्रयं ।

दाहे पुनः संश्रयो धंभिते पाचभोजने । दाने गवां पशूनां वा पिण्डानामप्यु मज्जने ।

अर्चिभक्तो बहिर्षदः कथादाः पितरस्तथा । स्तुतस्वाप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणं ।

८१४

एव क्रोशन्तु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कश्चित् । अणवन्तो यदा मर्त्या पिह देवद्विजातिषु ।

श्रिया विहोनैरससैः पण्डितैः सम्प्रवर्तितं । वेदवादापरिज्ञानं सत्याभ्यासमिवानृतं ।

न वै पापैर्ह्रियते कथ्यते वा यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः । ऊर्ध्वं षष्ठैः पशूभिः सार्द्धमेति सन्तपितस्तर्पयते च कामैः ।

न वेदानां परिभवाच्च शास्त्रेण न मायया । महत् प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्मणि ब्रह्म विन्दति ।

॥ कपिल उवाच ॥ दर्भश्च पौर्णमासश्च अग्निदोषश्च धीमतः । चातुर्मास्यानि चैवासन् तेषु धर्मः सनातनः ।

८१५

अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंज्ञिताः । ब्रह्मण्येव स्मृते देवास्तर्पयन्त्यमृतैः षणः ।

सर्वभूता ब्रह्मस्य सर्वभूतानि पश्यतः । देवाऽपि मार्गे मुञ्चन्ति अपदस्य पदैर्षिणः ।

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं चतुर्द्वारं चैनमुपयाति वाचा । बाह्वभ्यां वाच उदरादुपस्थान्तेभ्यो द्वारं द्वारपक्षो बुभूषेत् ।

माचैर्द्विजैस्त्राददीतान्यवित्तं न वा येनो यस्य गृहं प्रगृह्यत् । कुट्टो न चैव प्रहरेत् धोमान् तथाऽस्य तत् पाणि

पादं सुगुप्तं ।

नाकोत्रमिच्छेत्तु यथा वदेत् न पैश्वर्यं जनवादश्च कुर्यात् । सत्यव्रतो मितभावो ऽप्रमत्तश्चाऽस्य वाग्द्वारमयो सुगुप्तं । ८१९
नामाश्रयः स्वास्य महाश्रयः स्वादलोलुपः बाधुभिरागतः स्वात् । आचार्यमाहारमिहाददीत तथाऽस्य स्वाज्जाठरी दार
गुप्तिः ।

न वीरपत्नीं विधरेत् नारीं न चापि नारोमनुतावाङ्मयीत । भार्याव्रतं ज्ञात्मानि धारयति तथाऽक्षोपपन्नदारगुप्तिर्भवेत् ।

हाराणि यस्य सर्वेषां सुगुप्तानि मनोविषः । उपपन्नमुदरं बाह्व वाक् चतुर्थी भवेद्भुज ।

मोक्षान्यगुप्तदारस्य सर्वेषां भवन्नुत । क्षिप्तस्य तपसा काये किं चक्षेन क्षिप्तात्मना ।

अनुत्तरीयवसनमनुपक्षीर्षाद्यिन् । बाह्वपधानं प्रात्यनतं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । ८१९

द्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः । परेषामनुध्यायंस्ते देवा ब्राह्मणं विदुः ।

येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्भूतिश्च या । गतिश्च सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । सर्वभूतात्मभूतो यस्य देवा ब्राह्मणं विदुः ।

नाम्नरेणानुजानि दानयज्ञक्रियाफलं । अविज्ञाद्य च तत् सर्वमन्यत्रोच्यते फलं ।

स्वकर्माभिः संश्रितानां तपो धीरत्वमागतं । तं सदाचारमाश्रित्य पुराणं ज्ञात्यतं भुवं । ८२०

अप्रक्रुवन्तश्चितुं किञ्चिद्दुर्लभं सूचितं । निरापदं च आचरो ज्ञप्रमादोऽपराभवः ।

फलवन्ति च कर्माणि युष्टिमणि भुवाणि च । विगुणानि च पश्यन्ति तथा नैकान्तिकानि च ।

गुणाश्चात्र सुदुर्घेया ज्ञाताश्चात्र सुदुष्कराः । अनुष्ठितास्त्वान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ।

॥ स्मरस्मिन्वाच ॥ यथा च वेदप्रामाण्यं त्यामश्च सफलो यथा । तौ पश्यानावुभौ व्यनौ भगवंस्तद्वीहि मे ।

॥ कपिल उवाच ॥ प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्ये स्मिताः । प्रत्यक्षन्तु किमवाप्ति यद्भवन्त उपासते । ८२१

॥ स्मरस्मिन्वाच ॥ स्मरस्मिन् इह ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहागतः । श्रेयस्कामः प्रत्यक्षोचमार्जवाच्च विवर्धया ।

रमश्च संश्रयं धीरं भगवान् प्रवर्तते मे । प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्ये स्मिताः ।

किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्नोपमुपासते । अन्यत्र तर्कज्ञास्तेभ्य आगमार्थं यथागमं ।

आगमो वेदवादास्तु तर्कज्ञास्त्राणि चागमः । यथाक्रममुपासीत आगमस्तत्र सिद्ध्यति ।

सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयान् । नौर्भावोव निबद्धा हि ज्ञोतसा सनिबन्धना । ८२२

द्विधमाणा कथं विप्र कुबुद्धीक्षारथिर्व्यति । एतद्वीतु भगवानुपपन्नोऽत्यधीहि मेः ।

नैव त्यागी न सक्तुष्टो न शोको न निरामयः । नानिर्विधिस्तो नाहुत्तो नापठन्तोऽस्ति कश्चन ।

भवन्नोऽपि च हव्यन्ति शोचन्ति च यथा वयं । इन्द्रियादींश्च भवतां समाणाः सम्बजन्तुषु ।

एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमात्मनमानां निर्धेये किं निरामयं ।

॥ कपिल उवाच ॥ यथादाचरते ज्ञास्त्वमर्थं सर्वप्रवृत्तिषु । यस्य यच्च ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयं । ८२३

ज्ञानं ज्ञायते सर्वं यो ज्ञानं ह्यनुवर्षते । ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ।

भवन्नो ज्ञानिनो व्यक्तं सर्वतस्त निरामयाः । रेकात्म्यं नाम कश्चिद्दि कदाचिदुपपद्यते ।

ज्ञात्वा ह्यनुज्ञा तत्त्वेन केचिदादवज्ञा जनाः । कामदेवाभिभूतत्वाद्दृष्टद्वारवशं गताः ।

याथातथ्यमविज्ञाय ब्राह्मणां ब्राह्मदस्त्ववः । ब्रह्मक्षेत्रा निरारब्धः दक्षमोक्षब्रह्मणः ।
 नैर्गुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुज्यते । तेषां तमःशरीराणां तम एव पराधर्मः ।
 यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्यादज्ञानगः । तस्य देवस्य कामस्य क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
 नित्यमेवाभिवर्द्धन्ते गुणाः प्रकृतिसंज्ञवाः । एवं ध्यात्वाऽनुपपन्नः सन्त्यजेत्तुः शुभाशुभं ।
 परां गतिमभोषन्तो यतयः समये रताः ।

॥ सूत्रमस्मिन्वाच ॥ सर्वमेतन्मया ब्रह्मन् ब्राह्मन्तः परिकीर्तितं । न ह्यविज्ञाय ब्राह्मणं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ।

यः कश्चिन्नाथ आचारः सर्वब्राह्मणमिति श्रुतिः । यदन्वयमब्राह्मं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
 न प्रवृत्तिर्चेते ब्राह्मन्तः काचिदस्तीति निश्चयः । तदन्वयेदेवादेभ्यसादब्राह्मणमिति श्रुतिः ।
 ब्राह्मन्तःपते पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः । अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्त्वानुवृताः ।
 ब्राह्मन्तःपते पश्यन्ति शोचन्ति च यथा वयं । इन्द्रियार्थास्तु भवतां समायाः सर्वजन्तुषु ।
 एवं चतुर्णां वर्णानामात्मनां प्रवृत्तिषु । एकमात्मनमानां निर्णयः सर्वतो दिशं ।
 आनन्त्यं वदमानेन ब्रह्मणावर्जितात्मना । ब्रह्मन्त्येकेन युक्तेन कृतकृत्येन सर्वेशः ।
 पिण्डमात्रमुपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशं । तेनाविवदमानेन व्यक्तेन विजितात्मना ।
 वेदवाद् व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुं । अपेतन्वाचब्राह्मणे सर्वलोकविगर्हिषा ।
 इदंनु दुष्करं कर्त्तुं कुटुम्बमभिवर्जितं । दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासन्तानमार्जवम् ।
 यद्येतदेवं कृत्वाऽपि न विमोक्षोऽस्ति कथञ्चित् । धिक् कर्त्तारस्तु कार्यस्तु श्रमश्चायं निरर्थकः ।
 नास्तिक्यमन्यथा च स्यादेदानीं वृष्टतः क्रिया । एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवन् ज्ञातुमन्वया ।
 तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मण्युपसक्तोऽख्यधीर्हि मेः । यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपरिश्रितुं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलोद्ये सप्तत्यधिकद्विन्नोऽध्यायः ॥ २७० ॥

॥ कपिल उवाच ॥ वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः वृष्टतः कृताः । इह ब्रह्मणो वेदितव्ये ब्रह्मब्रह्म परब्रह्म यत् ।
 ब्रह्मब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति । शरीरमेतत् कुर्वते यदेदे कुर्वते तनुं ।
 कृतशुद्धशरीरो हि पापं भवति ब्राह्मणः । आनन्त्यमप्युद्धेदं कर्म्मणान्तद्वयोमिति ।
 निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकवाचिकं । धर्म इत्येव ये यज्ञान् वितन्वन्ति निराश्रितः ।
 उत्पन्नत्यागिनोऽजुम्हाः कृपासूयाविवर्जिताः । धनानामेव वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनं ।
 अनाश्रिताः पापकर्म्म कदाचित् कर्म्मयोगिनः । मनः सङ्कल्पसंविद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ।
 अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरवज्ञारमस्वराः । ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्रास्तु सर्वभूतहिते रताः ।
 आसन् इहस्था भूयिष्ठा अश्रुतक्रान्ताः स्वकर्म्मसु । राजानस्तथा युक्ता ब्राह्मणास्तथाविधि ।
 समाह्वार्जवसम्पन्नाः सन्तुष्टा ज्ञाननिश्चयाः । प्रत्यक्षधर्माः शुचयः सद्धानाः परावरे ।
 पुरस्ताद्भावितान्मनो यथावचरितव्रताः । चरन्ति धर्म्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवापि संव्रताः ।
 ब्रह्म धर्म्मं चरतां पुरासीत् सुखमेव तत् । तेषां नासीदधिगत्यं प्राचक्षिन्तं कथञ्चन ।

सद्यं हि धर्ममाकाशं दुराधर्धतमा मताः । न माचामनुवृत्तये न धर्मोऽस्मान्मतः ।
 य एव प्रथमः कल्पसमेवाभ्याचरन् सच । तेषां नावीर्यधार्तयं प्रायश्चित्तं कदाचन ।
 तस्मिन् विधौ क्षितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते । दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः । ६०५
 एवं बहुविधा विप्राः पुराणा ब्रह्मवाहनाः । वैविध्यदृष्टाः शुचयो वृत्तवन्तो यत्रस्मिन् ।
 यज्जमोऽहरहर्थं निराश्रीर्बन्धना बुधाः । तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमं ।
 आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाक्रमं । अपेक्षामकीधानां दुष्टराचारकर्षणं ।
 स्वकर्मभिः संश्रितानां प्रकृत्या संश्रितात्मनां । अजूनां जमनित्यानां स्त्रेषु कर्मेषु वर्ततां ।
 सर्वमानन्यमेवासीदिति नः श्रायती श्रुतिः । तेषामदीनवत्त्वानां दुष्टराचारकर्षणं । ६०६
 स्वकर्मभिः संश्रितानां तपोधोरत्नमागतं । तं सदाचारमाश्रित्य पुराणं श्रायतं भुवं ।
 अशक्तुवद्विस्तरितं किञ्चिद्वर्क्येषु सूक्ष्मतां । निरापद्वर्क्य आचारो ह्यप्रमादोऽपराभवः ।
 सर्ववर्णेषु जातेषु नावीर्यसिद्धातिक्रमः । व्यसमेकस्य तुर्द्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं विदुः ।
 तं सन्तो विधिवन्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिं । गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।
 गृहमेवाभिर्षन्त्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः । तत्र ते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता दिजातयः । ६०७
 मन्त्राणीव धिष्येषु बहुवस्तरकागणाः । आनन्त्यमुपसंभ्राताः संन्ताषादिति वैदिकं ।
 यथागच्छन्ति संसारं पुनर्योगिषु तादृशाः । न क्षियन्ते पापकृत्स्वैः कदाचित्कर्मायोगिनः ।
 एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्धोरनिश्चयः । एवं युक्तो ब्राह्मणः स्वादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
 कर्मैवं पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाऽशुभं । एवं पक्कवायाणां मानन्येन श्रुतेन च ।
 सर्वमानन्यमासीदै एवं नः श्रायती श्रुतिः । तेषामपेतदृष्ट्यानां निर्णयानां शुभात्मनां । ६०८
 चतुर्थोपनिषद्वर्क्यः साधारण इति श्रुतिः । संविद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्निर्यतात्मभिः ।
 संन्ताषमूलस्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते । अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्मः समातनः ।
 साधारणः केवलो वा यथावत्समुपासते । गच्छतां गच्छतां श्रेमं दुर्बलोऽवावसीदिति ।
 ब्रह्मणः पदमन्विच्छन् संसारान्मुच्यते शुचिः ।

॥ स्मरस्मिन्वाच ॥ ये भुञ्जते ये ददते यज्जनेऽधीयते च ये । माचाभिरुपलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः । ६०९

एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः । एतदाचक्ष मे ब्रह्मन् यथातत्वेन वृद्धतः ।

॥ कपिल उवाच ॥ परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतामभ्युपागताः । न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ।

॥ स्मरस्मिन्वाच ॥ भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः । आश्रमाणाञ्च सर्वेषां निष्ठायामेकमुच्यते ।

एकत्वेन प्रयत्नेन विशेषो नात्र दृश्यते । तद्यथावद्व्याख्यायं भगवान् प्रब्रवीतु मे ।

॥ कपिल उवाच ॥ शरीरपङ्क्तिः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्षे रसज्ञाने च तिष्ठति । ६१०

आनृशंखं चमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवं । अद्वैतो नाभिमानश्च द्वीक्षितिका समसाध्या ।

पन्थानो ब्रह्मणस्वेतरेतैः प्राप्नोति यत्परं । तद्विद्वाननुबध्यते मनसा कर्मनिश्चयं ।

यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिष्पन्नाः । गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्वामाहुः परमां गतिं ।

वेदांश्च वेदितव्यंश्च विदित्वा च तथा स्थितिं । एवं वेदविदित्याहुस्ततोऽन्ये वातरेचकः ।

सर्वं विदुर्भेदविदे वेदे सर्वं प्रतिष्ठितं । वेदे हि निष्ठा सर्वस्या यद्यदस्ति च नास्ति च ।

८०८०

एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च । एतदन्तश्च मध्यश्च सर्वस्यैव विज्ञानतः ।

समाप्तं त्याग इत्येव सर्वं वेदेषु निष्ठितं । समोऽप्य इत्यनुगतमपवर्गे प्रतिष्ठितं ।

श्रुतं सत्यं विदितं वेदितव्यं सर्वस्यात्मा स्थावरं जङ्गमञ्च । सर्वं शिवं यच्चैवमुत्तरञ्च ब्रह्माव्यक्तप्रभवश्चाव्ययञ्च ।

तेजः समा शान्तिरनामयं शुभं तथाविधं योऽस्य समातनं भुवं । एतैः सर्वैर्गम्यते बुद्धिनेत्रेऽस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकयिलोये एकसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्ममर्थश्च कामश्च वेदाः शंसन्ति भारत । कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ।

८०८१

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । कुण्डधारेण यत् प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ।

अधर्मा ब्राह्मणः कश्चित् कामाद्वर्त्मवैद्यत । यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणं ।

स निश्चयमयो कृत्वा पूजयामास देवताः । भक्त्या न चैवाय्यगच्छद्भूतं सम्पूज्य देवताः ।

ततश्चिन्तामनुप्राप्तः कृतमं दैवतकु तत् । यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतं ।

योऽयं भौम्येन मनसा देवानुचरमन्त्रिके । प्रत्यप्यखलधरं कुण्डधारमवस्थितं ।

८०८०

दृष्ट्वैव तं महाबाहुं तस्य भक्तिरजायत । अयं मे दास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशं ।

सञ्जिह्वय देवस्य न चाभ्यैर्मानुषैर्दृतः । एष मे दास्यति धनं प्रभूतं श्रीवमेव च ।

ततो धूपैश्च गन्धैश्च माख्यैश्चावचैरपि । बलिभिर्भिविधाभिश्च पूजयामास तं दिजः ।

ततस्त्वय्येन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा । तस्योपकारनिधतामिमां वाचमुवाच ह ।

ब्रह्मणे च सुरापे च चैरे भग्नप्रते तथा । निष्कृतिर्निश्चिता सङ्गिः कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः ।

८०८१

आश्वासास्तनयो धर्मः शोभोऽस्तु यास्तुतः स्मृतः । लोभः पुच्छो निहत्यायाः कृतज्ञो नार्हति प्रजा ।

ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्यतेजसा । अपश्यत् सर्वभूतानि कुक्षेषु शयितस्तदा ।

शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः । शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ।

माणिभद्रं स तत्तस्य देवतानां महाद्युतिं । अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ।

तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि विविधानि च । शुभैः कर्माभिरारम्भाः प्रच्छिन्दन्त्यशुभेषु च ।

८०८०

पश्यतामय यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः । निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ।

ततस्तु देववचनाम्नाणिभद्रे महामनाः । उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिच्छते ।

कुण्डधार उवाच ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम । अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित् सुखोदयं ।

ततस्तं माणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् । देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महाद्युतिं ।

V. माणिभद्र उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते कृतकृत्यः सुखी भव । धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमैत्रं प्रदीयतां ।

८०८१

यावद्भूतं प्रार्थयते ब्रह्मणोऽयं सखा तव । देवानां प्रासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहं ।

- विचार्य कुण्डधारस्य मानुष्यं चलमश्रुत् । तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य पुष्टिष्ठिर ।
 ॥ कुण्डधार उवाच ॥ नाहं धनानि वाचामि ब्राह्मणाय धनप्रद । अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतं ।
 पृथिवीं रत्नपूर्णं वा महदा रत्नसङ्घयं । भक्ताय नाहमिच्छामि भवेद्देश तु धार्मिकः ।
 धर्मोऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मस्यैवोपजीवतु । धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः । ८०८०
- ॥ माणिभद्र उवाच ॥ सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च । फलान्येवायमत्रातु कायक्लेशविवर्जितः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तदेव वज्रमः कुण्डधारो महायशः । श्रम्यासमकरोद्धर्मं ततस्तुष्टाऽस्य देवताः ।
 ॥ माणिभद्र उवाच ॥ प्रीतास्तै देवताः सर्व्या द्विजस्यस्तथैव च । भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मै चाध्यास्यते मतिः ।
 ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो पुष्टिष्ठिर । रक्षितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभं ।
 ततोऽपश्यत् चोराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः । पार्श्वतोऽभ्यासतो न्यस्तान्यथ निर्मैदमागतः । ८०८५
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अयं न सुकृतं वेत्ति को न्यन्या वेत्स्यते कृतं । गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मैष जीवितुं ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ निर्मैदाद्देवतानाञ्च प्रसादात् स द्विजोत्तमः । वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरम्भवांस्तदा ।
 देवतातिथिधेषेण फलमूलाग्रनो द्विजः । धर्मै वास्य महाराज दृढा बुद्धिरजायत ।
 त्याक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्याहारोऽभवद्बुजः । पर्यं त्याक्त्वा जलाहारः पुनरासीद्बुजस्तदा ।
 वायुभक्षस्ततः पश्चाद्भुजं वर्षगणानभूत् । न चास्य बीज्यते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् । ८०८०
 धर्मै च महधानस्य तपस्युषे च वर्त्ततः । कस्मिन् महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ।
 तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यामहं धनं । तुष्टः कस्यपिदेवेह मिथ्यावाक् भवेन्मम ।
 ततः प्रहृष्टवदने भूय आरम्भवांस्तपः । भूयसाविम्लयत् सिद्धौ यत्परं शोऽभिमन्यते ।
 यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् । स भवेदचिराद्भ्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ।
 तस्य वाचात् कुण्डधारो दर्शयामास भारत । ब्राह्मणस्य तपोयोगात् सौन्दर्येणाभिषेदितः । ८०८५
- समागत्य स तेनाय पूजायुक्ते यथाविधि । ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितस्याभवत्पु ।
 ततोऽब्रवीत् कुण्डधारो दिव्यत्वे चक्षुस्तमं । पश्य राज्ञा मतिं विप्र लोकांश्चैव तु चक्षुषा ।
 ततो राजसहस्राणि मग्नानि निरये तदा । दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्यवक्त्रे चक्षुषा ।
- ॥ कुण्डधार उवाच ॥ मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः । कृतं मया भवेत् किले कञ्च तेऽनुग्रहो भवेत् ।
 पश्य पश्य स भूयस्वं कामानिच्छेत् कथं नरः । स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः । ८०८०
- ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽपश्यत् स कामञ्च क्रोधं लोभं भयं मदं । निद्रां तन्द्रां तथा लस्यमादृत्य पुरुषान् स्थितान् ।
 ॥ कुण्डधार उवाच ॥ एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाङ्गयं । तथैव देववचनादिज्ञं कुर्वन्ति सर्वशः ।
 न देवैरनुज्ञातः कश्चिद्वर्तते धार्मिकः । एष शक्तोऽसि तपसा दातुं राज्यं धनानि च ।
- ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्योद्यधारिणे । उवाच चैनं धर्मात्मा महान्योऽनुग्रहः कृतः ।
 कामलोभानुभवेन पुरा ते यदस्त्वयितं । मया क्लेशमिवाज्ञाय तच्च मे क्षन्तुमर्हसि । ८०८५
 शक्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्धनं । सम्यग्विन्ध्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ।

ततः सर्व्वेऽस्माद लोकां ब्राह्मणोऽनुचचार ह । कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ।
विहायसा च गमनं तथा सङ्कल्पितार्यता । धर्मात् यज्ञा तथा योगात् या चैव परमा गतिः ।
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यथा मानुषचारणाः । धार्मिकान् पूजयन्तीह न धनाख्यान् कामिनः ।
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मो रता मतिः । धने सुखकला काचित् धर्मो तु परमं सुखं । २७२
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि कुण्डधारोपाख्याने द्विसप्तत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २७२ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह । धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितं । उच्छृणुतेः पुरातनं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य च ।
॥ नारद उवाच ॥ रात्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्विजः । उच्छृणुतिर्ध्वजिः कश्चिद्यज्ञं यदुं समादधे ।
श्यामाकमग्नमन्त्रं सूर्य्यपर्व्वीं सुवर्चला । तिस्रश्च विरसें ब्राह्मं तपसा स्नादुतां गतं ।
उपगम्य वने सिद्धिं सर्व्वभूताविहिंसया । अपि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्ग्यः परमप । २७३
तस्य भार्या व्रतकृत्ता शुचिः पुष्करधारिणी । यज्ञपत्नी समानीता सत्येनानुविधीयते ।
सा तु प्रापपरित्रसा तत्सम्भावानुवर्तिनी । मायूरजीर्णपर्णानां वर्णं तस्यास्य वर्णितं ।
अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होचनुज्ञासनात् । शुक्लस्य चापध्यानात् पुनराश्नाति धर्मोचितम् ।
तस्मिन् वने समीपस्थो मृगोऽभूत् सद्यवायिकः । यद्योभिरजवीत् सत्यं तद्येदं कुर्व्वीत कृतं ।
यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वै कृतः । मात्तोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमनिन्दितः । २७४
ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात् संन्यमन्त्ययत् । निमग्नयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सद्यवायिनम् ।
यद्यमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकं । किमु दुस्करितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलं ।
स तु बह्वाऽञ्जलिं सत्यमयाचकुरिणः पुनः । सत्येन स परिष्वज्य सन्दिष्टो गम्यतामिति ।
ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्त्तत । साधु हिंसय मां सत्यं इतो यास्यामि सङ्गतिं ।
पश्य ह्यक्षरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा । विमानानि विचित्राणि गन्धर्व्याणां महात्मनां । २७५
ततः स मुचिरं दृष्ट्वा सृष्ट्वास्तमेन चक्षुषा । मृगमासोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ।
स तु धर्मो मृगो भूत्वा बह्वर्षोपितो वने । तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ।
तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा । तपो महत् समुच्छिन्नं तस्माद्विज्ञा न यज्ञिया ।
ततस्तं भगवान् धर्मो यज्ञं याजयत स्वयं । समाधानञ्च भार्याया स्नेहे स तपसा परं ।
अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाविधः । सत्यन्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनां । २७६
इति श्रीमह भारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि यज्ञनिन्दायां त्रिसप्तत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २७३ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं भवति पापात्मा कथं धर्मो करोति वा । केन निर्व्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ।
॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्व्वधर्मास्तौ स्त्रित्यर्थं तन्तु पृच्छसि । इदं मोक्षं सनिर्व्वेदं पापं धर्मोऽस्य मूलतः ।
विज्ञायार्थं हि पञ्चानामिच्छापूष्यं प्रवर्त्तते । प्राप्य तान् जायते कामो देवो वा भरतर्षभ ।
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् । दृष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च चिकीर्षति ।

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरं । ततो शोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरं ।
 शोभमोहाभिभूतश्च रागद्वेषान्वितश्च च । न धर्मो जायत बुद्धिर्ब्याणाङ्गुर्भूँ करोति च ।
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिद्धमानेषु धनेषु कुतनन्दन ।
 तत्रैव कुतस्ते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति । सुहृद्भिर्भार्यामाणाऽपि पण्डितैश्चापि भारत ।
 उत्तरं न्यायसम्बन्धं ब्रवीति विधिचोदितं । अधर्मोऽस्ति विधस्तस्य वर्द्धते रागमोहजः ।
 पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च । तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान् पश्यन्ति साधवः ।
 एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्षिणः । स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परच वै ।
 एवमवति पापात्मा धर्मोऽत्मानम् मे शृणु । यथा कुत्रलधर्मो स कुत्रलं प्रतिपद्यते ।
 कुत्रलेनैव धर्मोऽपि गतिमिष्टां प्रपद्यते । य एतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ।
 कुत्रलः सुखदुःखानां साधून्सायय सेवते । तस्य साधुवसाचारादभ्यासाश्चैव वर्द्धते ।
 प्रज्ञा धर्मो च रमते धर्मोऽवोपजीवति । सोऽय धर्मोदवाप्तेषु धनेषु कुतस्ते मनः ।
 तस्यैव सिद्धते मूलं गुणान् पश्यति यश्च वै । धर्मोऽत्मा भवति श्रेष्ठं मित्रञ्च सभते श्रुतं ।
 स मित्रधनसाभानु प्रेत्य चैव च नन्दति । शब्दे स्वर्गे रसे रूपे तथा गन्धे च भारत ।
 प्रभुत्वं सभते जनुर्दुर्धैर्यैतत् फलं विदुः । स तु धर्मफलं जन्वा न हस्यति युधिष्ठिर ।
 यत्प्रयमानो निर्जैदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा । प्रज्ञाचक्षुष्यादा कामे रसे गन्धे न रम्यते ।
 शब्दे स्वर्गे तथा रूपे न च भावयते मनः । विमुच्यते तदा कामाक्ष च धर्मो विमुच्यति ।
 धर्मोऽप्यग्रे च यतते दृष्ट्वा लोकं यथात्मकं । ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ।
 श्रमेर्निर्जैदमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धर्मोऽत्मा नैव भवति मोक्षश्च सभते परं ।
 एतन्ने कथितं तात यस्यां त्वं परिपृच्छसि । पापं धर्मस्तथा मोक्षो निर्जैदश्चैव भारत ।
 तस्माद्दुर्धैः प्रवर्त्तैषाः सर्वैः वक्ष्यं युधिष्ठिर । धर्मो क्षितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति प्रायतो ।
 इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि मोक्षधर्मोऽर्चि चतुःप्राश्नि के चतुःसप्तत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मोक्षः पितामहोक्त उपायाजानुपायतः । तनुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ त्वय्यैव तन्महाशयं युक्तं निपुणदर्शनं । येनोपायेन सर्वार्थं नित्यं हृगयसे जनघ ।

करणे घटस्य धा बुद्धिर्घटोऽप्यनैव न सा मता । एवं धर्मोऽनुपायेषु नान्यदुर्धैषु कारणं ।
 पूर्वं समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमं । एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विहारतः शृणु ।
 समया क्रोधमुष्किन्त्यात् कामं सङ्कल्पवर्जनात् । सत्त्वसंसेवनाङ्गोरे निद्राश्च च्छेत्तुमर्हति ।
 अप्रमादाङ्गं रणेत् श्वासं लेख्यशीलनात् । इच्छां द्वेषश्च कामश्च धैर्येण विनिवर्त्तयेत् ।
 श्रमं संमोहमावर्त्तमभ्यासादिनिवर्त्तयेत् । निद्राश्च प्रतिभाश्चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ।
 उपद्रवास्तथा रोगान् हितजीर्णमिताश्रनात् । शोभं मोहश्च सन्तोषादिवयंस्तत्त्वदर्शनात् ।
 अमुकोशादधर्मश्च जयद्वैतमवेक्षया । आद्यतथा च जयेदाश्रमार्थं सङ्गविवर्त्तनात् ।

अन्धित्वेन च खेदं कुपं योगेन पण्डितः । कारुणेयात्मनो मानं दृष्ट्वाश्च परितोषतः ।
 उत्यानेन जयेत्तन्त्री वितर्कं निश्चयाज्जयेत् । मैत्रेण वञ्चभाष्यश्च शौर्ष्येण च भयं त्यजेत् । ८८६
 यच्छेदात्मनो बुद्ध्या तां यच्छेदज्ञानचक्षुषा । ज्ञानमात्रावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।
 तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं श्रुतिर्कर्मणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पश्य यान् कवयो विदुः ।
 कामं क्रोधश्च लोभश्च भयं स्वप्नश्च पश्यन् । परित्यज्य निषेवेत यतवाग्योगसाधनात् ।
 ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं श्रौतार्ज्यं च समा । शौचमाहारतः श्रद्धिरिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
 एतैर्विर्वर्द्धते तेजः पाप्मानमुपहन्ति च । सिद्ध्यन्ति चास्य सङ्ख्या विज्ञानश्च प्रवर्त्तते । ८८७
 धूतपापः स तेजस्वी सत्त्वाहारो जितेन्द्रियः । कामक्रोधौ वशे काला निनीषेद्ब्रह्मणः पदं ।
 अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनं । अदैन्यमनुदीर्घत्वमनुदेगो व्यवस्थितिः ।
 एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रथमो विमलः श्रुतिः । तथा वाङ्मायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ।
 इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगाचारानुवर्णने पञ्चसप्तत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवादाहरन्तोममिति हासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं देवस्य सावितस्य च ।
 आसीनं देवसं दृष्टुं बुद्ध्या बुद्धिमताम्बरं । नारदः परिपश्यन् भूतानां प्रभवाद्ययं । ८८८
 ॥ नारद उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विभं ब्रह्मण् स्याद्वरजङ्गमं । प्रलये च क्लमयेति तद्भवान् प्रब्रवीत मे ।
 ॥ अक्षित उवाच ॥ येभ्यः सृजति भूतानि काशो भावप्रचोदितः । महाभूतानि पश्येति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ।
 तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः । एतेभ्यो यः परं ब्रूयाद्वसदूयादसंशयं ।
 विद्धि नारद पश्येतान् शाश्वतानचलान् भवान् । मरुतक्षेत्रजो राक्षसो कालवृक्षान् सभाषतः ।
 आपसेवान्तरिक्षश्च पृथिवी वायुपावकौ । नासीद्वि परमनेम्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयं । ८८९
 नेपपत्न्या न वा पुत्र्या लघुदूयादसंशयं । वेत्य तानभिनिर्वृत्तान् षड्भेदे यस्य राक्षस्यः ।
 पश्येव तानि कालस्य भावाभावौ च कवेनौ । अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवात्यथौ ।
 अभावं यान्ति तेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि । विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ।
 तस्य भूमिमथो देहः श्रोत्रमाकाशसम्भवं । सूक्ष्माक्षरूपो वायोरहस्तु खलु शोणितं ।
 चक्षुषो नासिका कर्णौ त्वजिह्वेति च पञ्चमो । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः । ८९०
 दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनन्तथा । उपपत्त्या गुणान् विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ।
 रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तदुणाः । इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ।
 रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दश्चैवाथ तदुणान् । इन्द्रियाणि न बुद्ध्यान्ते चेतस्यैव बुद्ध्या ।
 चित्तमिन्द्रियसङ्घातात्परं तस्मात् परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः चेतसो बुद्धितः परः ।
 पूर्व्यं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान् पृथक् । विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति । ८९१
 इन्द्रियैरुपलभ्यानां बुद्धिर्मांसु व्यवस्यति । चित्तमिन्द्रियसङ्घातं मनो बुद्धिस्तथाष्टमो ।
 अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाणाञ्जरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः । पाणिशदश्च पायुश्च मेहनं पञ्चममुखं ।

इति संश्रद्धमानानि श्रुत्वा कर्मैर्द्विषायापि । जल्पनाभ्यवहारार्थं मुञ्चन्निश्चिन्त्यते ।
 ममनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ । पादूपरं विषगोर्ध्वमिन्द्रिये तुल्यकर्मणे ।
 विषगे च पुरोवक्ष्य विषगे चापि क्षामिके । वक्षं पठं वक्षेतामि वाचा सम्बन्धसागमे । ८८९
 ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संश्रद्धिता मया । इन्द्रियाणां स्वकर्माभ्यः अमादुपरमो यदा ।
 भवतीन्द्रियसन्ध्यागादथ क्षपिति वै नरः । इन्द्रियाणां क्षुपरमे मनो क्षुपरतं यदि ।
 सेवते विषयानेव तदिष्टास्तद्गर्भेन । सात्त्विकाद्यैव ये भावास्तथा तामसराजसाः ।
 कर्मयुक्तान् प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा । आनन्दः कर्मणां धिक्छिः प्रतिपत्तिः परा मतिः ।
 सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान् संश्रयते क्षृतिः । जन्तुभ्येकतमेमेवं भावा ये विधिमाश्रिताः । ८९०
 भावयौरोक्षितं नित्यं प्रत्यक्षं ममनन्ततोः । इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश क्षृताः ।
 तेषामष्टादशो देहो यः शरीरे च ब्रह्मतः । अथ वा सशरीराक्षो गुणः सर्वे शरीरिणां ।
 संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते । अथवा सञ्जिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकं ।
 एकस्य दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणां । उल्लासा सह विंदी वा संघातः पाञ्चभौतिकः ।
 महान् सम्भारयत्येतच्छरीरं वायुना सह । तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदेन । ८९१
 तथैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चलं गच्छते तथा । पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितः ।
 देहं विंशति कालेन तस्योऽयं कर्मसम्बन्धः । हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहादेहं कृतः मयः ।
 कालसञ्ज्ञोदितः केनैव विधीर्येदा यदाकृष्टं । तत्र नैवानुत्पद्यते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
 कृपणास्त्वनुत्पद्यन्ते जनाः सम्बन्धदर्शिनः । न ह्ययं कस्यचित्कसिन्नास्य कश्चन विद्यते ।
 भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखकृतः । नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते । ८९२
 याति देहमयं मुक्ता कदाचित्परमां गतिं । पुण्यपापमयं देहं क्षपयन् कर्मसंश्रयात् ।
 क्षीणदेहः पुनर्देहो ब्रह्मलभुपगच्छति । पुण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते ।
 तत्तद्व्ये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिं ।
 इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारदादितसंवादे षट्सप्तत्यधिकविंशतेऽध्यायः ॥ २७६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः । अर्धहेतोर्हताः क्रूरैरक्षामिः पापकर्मभिः ।
 येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह । निवर्त्तयेद्यं पापानि तृष्णया कारिता वयं । ८९३
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । गीतं विदेशराजेन मास्त्वया यानुपृच्छते ।
 सुमुखं वत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दृश्यति किञ्चन ।
 अर्याः खलु सन्तुष्टा हि वाढं दुःखं विजानतां । असमुद्रास्तपि यदा भोक्ष्यन्त्यविषकणान् ।
 यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं । तृष्णाक्षयमुखस्यैते नार्हन्तः योजशीं कक्षां ।
 यथैव शृङ्गं गोः काले वर्द्धमानस्य वर्द्धते । तथैव तृष्णा वित्तेन वर्द्धमानेन वर्द्धते । ८९४
 किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं । तदेव परितापाय नाग्रे स्मर्यते पुनः ।

न कामानुरोधेन दुःखं कामेषु वै रतिः । प्राथार्थमुपपद्यते धर्मं कामान् विचर्यतेन ।
 विद्वान् सर्वेषु भूतेषु आत्मना योपमो भवेत् । कृतकृत्यो विद्वद्भ्राता सर्वैः त्यजति चैव ॥
 उभे सत्यानृते त्यक्त्वा लोकानन्दो प्रियाप्रिये । भयाभये च संत्यज्य संप्रभ्राभौ निरामयः ।
 या दुस्सजा दुर्धर्तिभिर्वा न जीर्यति जीर्धतः । योऽसौ प्राथान्तिको रोगस्तौ तृष्णा त्यजतः सुखं । २२९१
 चारिचमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशूद्रमनामयं । धर्मात्मा स भते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखं ।
 राजसद्वचनं मुखा प्रीतिमानभवद्विजः । पूजयित्वा च तदाकं माख्यो मोक्षमाप्तिः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिधर्मोऽध्याये मोक्षधर्मोऽध्याये माख्यजनकसंवादे सप्तसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालोऽस्मिन् सर्वभूतभयावहे । किं भयः प्रतियेते तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अथायुदाहरन्मीमंतिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 द्विजातेः कश्चित् पार्थ स्वाध्यायनिरतस्तु वै । पुत्रो बभूव मेधावी मेधावी नाम नामतः । २२९२
 योऽब्रवीत् पितरं पुनः स्वाध्यायकरणे रतं । मोक्षधर्मोऽयमुत्तमं मोक्षधर्मो विचक्षणः ।

॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किं सिन्नात कुर्थात् प्रजानन् चिप्रं द्यायुर्भक्षते मानवानां । पितृसाक्षात्प्राप्य यद्यर्थयोगं ममानु
 पूर्व्या येन धर्मं चरेयं ।

॥ पितोवाच ॥ अधीत्य वेदान् ब्रह्मसर्वेषु पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितृणां । अग्नीनाधाय विधिवच्छेदयन्तो वनं
 प्रविश्याथ मुनिर्बभूवेत् ।

॥ पुत्र उवाच ॥ एवमभ्याहते लोके सर्वतः परिवारिते । अमोघास्तु पतन्तीषु किं धीर इव भावये ।
 ॥ पितोवाच ॥ कथमभ्याहते लोकः कोन वा परिवारितः । अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयस्योव मे । २२९३
 ॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहते लोको जरसा परिवारितः । अक्षोरावाः पतन्तीमे तच्च कप्राश्च बुधये ।
 यदाऽहमेव जानामि न मृत्युसिद्धतीति च । सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापिहितसरन् ।
 रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा । गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कसदा ।
 पुष्पाणीव विचिन्तन्मन्यत्र गतमानसं । अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानसं ।
 अथ कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वभावे चापराजिकं । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽप्य नृणां कृतं । २२९४
 अथैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगात्महान् । को हि जानाति कस्यास्य मृत्युकालो भविष्यति ।
 अकृतं चैव कार्येषु मृत्युर्नैव सम्प्रकर्षति । युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीविनं ।
 कृते धर्मो भवेत् प्रीतिरिह प्रेत्य च शाश्वती । भोक्तेन हि समाविष्टः पन्नदारार्थमुद्यतः ।
 कृत्वा कार्यमकार्यं वा तुष्टिमेधां प्रयच्छति । तं पुत्रपशुसम्पन्नं व्यासकर्मनसं नरं ।
 सुप्तं व्याध महेषो वा मृत्युरादाय गच्छति । संविन्वानकमेवेन कामानामवितृप्तकं । २२९५
 कृत्वा विवरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति । इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत् कृताकृतं ।
 एवमीहासमायुक्तं मृत्युरादाय गच्छति । कृतानां फलमप्राप्तं कार्येषां कर्मसङ्गिनां ।
 क्षेत्रापणमहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति । दुर्धर्मे बलवन्नास्य प्राप्तेऽहं जडं कविं ।

अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति । मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखसाक्षिककारणं ।
 असन्ध्यायं यदा मर्त्यैः किं कस्य इव तिष्ठति । जातमेवान्तकोऽन्ताश्च जरा चाभेति देहिने । ८८०
 अनुधत्ता द्येनेते भावाः स्थावरजङ्गमाः । न मृत्युर्मेनामाद्यान्तीं जातु कश्चित् प्रबाधते ।
 वस्त्रात् सत्यमृते त्वेकं सत्यं ज्ञमृतमाश्रितं । मृत्योर्ध्वा मृदमेतद्वै या धामे वसतो रतिः ।
 देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यामिति श्रुतिः । निबन्धनो रज्जुरेषा या धामे वसतो रतिः ।
 हितैर्ना युक्तो धानि नैनां हिन्दन्ति दुष्कृतः । यो न चिंयति सत्त्वानि मनोवाक्कर्महेतुभिः ।
 जीविताधापनयनैः प्राणिभिर्न स बध्यते । तस्मात् सत्यव्रताचारः सत्यव्रतपरायणः । ८८१
 सत्यकामः समो दान्तः सत्यैवात्मकं जयेत् । अमृतश्चैव मृत्युश्च इयं देहे प्रतिष्ठितः ।
 मृत्युरापद्यते मोहात् सत्त्वेनापद्यतेऽमृतं । सोऽहं सत्यमहिंसाधीं कामकोधवर्षिण्युतः ।
 समाश्रित्य मुखं क्षेप्ती मृत्युं चास्त्रान्यमृत्युवत् । शान्तियश्चरतो दान्तो नष्टायश्चे स्थितो मुनिः ।
 वाक्पनः कर्मवशश्च भविष्याम्युदगायने । पश्यत्यश्वैः कथं हिंसेष्वीदृशो यदुमर्हति ।
 अन्तवह्नितः प्राज्ञः सत्ययज्ञैः पित्राचवत् । आत्मन्वेवात्मना जात आत्मानिष्ठोऽप्रजः पितः । ८८२
 आत्मयज्ञो भविष्यामि न मां तारयति प्रजा । यस्य वाक्पनस्यै स्थातां सम्यक् प्रणिहिते सदा ।
 तपस्वागच्छ योगश्च स तैः सर्वमवाप्नुयान् । नास्ति विद्यायमं चतुर्नास्ति विद्यायमं फलं ।
 नास्ति रागयमं दुःखं नास्ति त्यागयमं सुखं ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथेकता समता सत्यता च । श्रीले क्षितिर्दृष्टविधानमार्जवं ततस्ततोऽपारमः
 क्रियाभ्यः ।

किन्ते धनैर्धनान्वयैर्वाऽपि किन्ते किनो दारैर्माह्वय यो जरिष्यति । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहासि ह गताः
 पिता च । ८८३

॥ भीम उवाच ॥ पुत्रस्यैतद्वचः शुभा तथाऽकार्थं पितृ नृप । तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे अष्टसप्तत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंवीर्यः किंमहाचारः किंविशः किंपरायणः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्नानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

॥ भीम उवाच ॥ मोक्षधर्मैर्बु निरतो सत्त्वाहारो जितेन्द्रियः । प्राप्नोति परमं स्नानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

स्रग्दृष्टादभिर्निःसृत्य साभासाभे समो मुनिः । समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ।

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि । न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषयं व्याहरेत् कश्चित् । ८८४

न हिंसात् सर्वभूतानि मेवायप्यगतश्चरेत् । नेदं जीवितमायाश्च वैरं कुर्वीत केनचित् ।

अभिवादाक्षितिचेत नाभिमन्येत किञ्चन । कोप्यमानः प्रियं ब्रूयादाकुटः कुत्रचं वदेत् ।

प्रदक्षिणश्च सत्यश्च राममय्ये न चाचरेत् । मेघचर्यामनापयो न गच्छेत् पूर्वकैतितः ।

अवकीर्यः सुगुप्तश्च न वाचा अप्रियं वदेत् । मृदुः स्वादप्रतिकूरो विषयः स्वादकव्यनः ।

विभूमे न्यस्तमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । अतीतपात्रवङ्गारे भिषां लिखेत वै मुनिः । ८८५

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*)
 2. *Chlorophyll b* (Chl *b*)
 3. *Chlorophyll c* (Chl *c*)
 4. *Chlorophyll d* (Chl *d*)
 5. *Chlorophyll e* (Chl *e*)
 6. *Chlorophyll f* (Chl *f*)
 7. *Chlorophyll g* (Chl *g*)
 8. *Chlorophyll h* (Chl *h*)
 9. *Chlorophyll i* (Chl *i*)
 10. *Chlorophyll j* (Chl *j*)
 11. *Chlorophyll k* (Chl *k*)
 12. *Chlorophyll l* (Chl *l*)
 13. *Chlorophyll m* (Chl *m*)
 14. *Chlorophyll n* (Chl *n*)
 15. *Chlorophyll o* (Chl *o*)
 16. *Chlorophyll p* (Chl *p*)
 17. *Chlorophyll q* (Chl *q*)
 18. *Chlorophyll r* (Chl *r*)
 19. *Chlorophyll s* (Chl *s*)
 20. *Chlorophyll t* (Chl *t*)
 21. *Chlorophyll u* (Chl *u*)
 22. *Chlorophyll v* (Chl *v*)
 23. *Chlorophyll w* (Chl *w*)
 24. *Chlorophyll x* (Chl *x*)
 25. *Chlorophyll y* (Chl *y*)
 26. *Chlorophyll z* (Chl *z*)
 27. *Chlorophyll aa* (Chl *aa*)
 28. *Chlorophyll ab* (Chl *ab*)
 29. *Chlorophyll ac* (Chl *ac*)
 30. *Chlorophyll ad* (Chl *ad*)
 31. *Chlorophyll ae* (Chl *ae*)
 32. *Chlorophyll af* (Chl *af*)
 33. *Chlorophyll ag* (Chl *ag*)
 34. *Chlorophyll ah* (Chl *ah*)
 35. *Chlorophyll ai* (Chl *ai*)
 36. *Chlorophyll aj* (Chl *aj*)
 37. *Chlorophyll ak* (Chl *ak*)
 38. *Chlorophyll al* (Chl *al*)
 39. *Chlorophyll am* (Chl *am*)
 40. *Chlorophyll an* (Chl *an*)
 41. *Chlorophyll ao* (Chl *ao*)
 42. *Chlorophyll ap* (Chl *ap*)
 43. *Chlorophyll aq* (Chl *aq*)
 44. *Chlorophyll ar* (Chl *ar*)
 45. *Chlorophyll as* (Chl *as*)
 46. *Chlorophyll at* (Chl *at*)
 47. *Chlorophyll au* (Chl *au*)
 48. *Chlorophyll av* (Chl *av*)
 49. *Chlorophyll aw* (Chl *aw*)
 50. *Chlorophyll ax* (Chl *ax*)
 51. *Chlorophyll ay* (Chl *ay*)
 52. *Chlorophyll az* (Chl *az*)
 53. *Chlorophyll aza* (Chl *aza*)
 54. *Chlorophyll abz* (Chl *abz*)
 55. *Chlorophyll acz* (Chl *acz*)
 56. *Chlorophyll adz* (Chl *adz*)
 57. *Chlorophyll aez* (Chl *aez*)
 58. *Chlorophyll afz* (Chl *afz*)
 59. *Chlorophyll agz* (Chl *agz*)
 60. *Chlorophyll ahz* (Chl *ahz*)
 61. *Chlorophyll aiz* (Chl *aiz*)
 62. *Chlorophyll ajz* (Chl *ajz*)
 63. *Chlorophyll akz* (Chl *akz*)
 64. *Chlorophyll alz* (Chl *alz*)
 65. *Chlorophyll amz* (Chl *amz*)
 66. *Chlorophyll anz* (Chl *anz*)
 67. *Chlorophyll aoz* (Chl *aoz*)
 68. *Chlorophyll apz* (Chl *apz*)
 69. *Chlorophyll aqz* (Chl *aqz*)
 70. *Chlorophyll arz* (Chl *arz*)
 71. *Chlorophyll asz* (Chl *asz*)
 72. *Chlorophyll atz* (Chl *atz*)
 73. *Chlorophyll auz* (Chl *auz*)
 74. *Chlorophyll avz* (Chl *avz*)
 75. *Chlorophyll awz* (Chl *awz*)
 76. *Chlorophyll axz* (Chl *axz*)
 77. *Chlorophyll ayz* (Chl *ayz*)
 78. *Chlorophyll azz* (Chl *azz*)
 79. *Chlorophyll azaa* (Chl *aza*)
 80. *Chlorophyll abz* (Chl *abz*)
 81. *Chlorophyll acz* (Chl *acz*)
 82. *Chlorophyll adz* (Chl *adz*)
 83. *Chlorophyll aez* (Chl *aez*)
 84. *Chlorophyll afz* (Chl *afz*)
 85. *Chlorophyll agz* (Chl *agz*)
 86. *Chlorophyll ahz* (Chl *ahz*)
 87. *Chlorophyll aiz* (Chl *aiz*)
 88. *Chlorophyll ajz* (Chl *ajz*)
 89. *Chlorophyll akz* (Chl *akz*)
 90. *Chlorophyll alz* (Chl *alz*)
 91. *Chlorophyll amz* (Chl *amz*)
 92. *Chlorophyll anz* (Chl *anz*)
 93. *Chlorophyll aoz* (Chl *aoz*)
 94. *Chlorophyll apz* (Chl *apz*)
 95. *Chlorophyll aqz* (Chl *aqz*)
 96. *Chlorophyll arz* (Chl *arz*)
 97. *Chlorophyll asz* (Chl *asz*)
 98. *Chlorophyll atz* (Chl *atz*)
 99. *Chlorophyll auz* (Chl *auz*)
 100. *Chlorophyll avz* (Chl *avz*)
 101. *Chlorophyll awz* (Chl *awz*)
 102. *Chlorophyll axz* (Chl *axz*)
 103. *Chlorophyll ayz* (Chl *ayz*)
 104. *Chlorophyll azz* (Chl *azz*)
 105. *Chlorophyll azaa* (Chl *aza*)
 106. *Chlorophyll abz* (Chl *abz*)
 107. *Chlorophyll acz* (Chl *acz*)
 108. *Chlorophyll adz* (Chl *adz*)
 109. *Chlorophyll aez* (Chl *aez*)
 110. *Chlorophyll afz* (Chl *afz*)
 111. *Chlorophyll agz* (Chl *agz*)
 112. *Chlorophyll ahz* (Chl *ahz*)
 113. *Chlorophyll aiz* (Chl *aiz*)
 114. *Chlorophyll ajz* (Chl *ajz*)
 115. *Chlorophyll akz* (Chl *akz*)
 116. *Chlorophyll alz* (Chl *alz*)
 117. *Chlorophyll amz* (Chl *amz*)
 118. *Chlorophyll anz* (Chl *anz*)
 119. *Chlorophyll aoz* (Chl *aoz*)
 120. *Chlorophyll apz* (Chl *apz*)
 121. *Chlorophyll aqz* (Chl *aqz*)
 122. *Chlorophyll arz* (Chl *arz*)
 123. *Chlorophyll asz* (Chl *asz*)
 124. *Chlorophyll atz* (Chl *atz*)
 125. *Chlorophyll auz* (Chl *auz*)
 126. *Chlorophyll avz* (Chl *avz*)
 127. *Chlorophyll awz* (Chl *awz*)
 128. *Chlorophyll axz* (Chl *axz*)
 129. *Chlorophyll ayz* (Chl *ayz*)
 130. *Chlorophyll azz* (Chl *azz*)
 131. *Chlorophyll azaa* (Chl *aza*)
 132. *Chlorophyll abz* (Chl *abz*)
 133.

सत्यमेव जयते

निम्नलिखित सूची में दिए गए विषयों में से एक चुनिए और उस पर विचार करें।

सर्वोच्च न्यायालय, कोलकाता

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

विषय: संविधान के अंग

[illegible]

11-11-68

संविधान

ब्रह्मसूत्रसंभाषणः

पञ्चमः सर्गः

ज्ञानेन हि यदा यदा वाङ्मनसं तमः, तदा तदा वाङ्मनसं तमः

नयनबाधं मुनिं वदन्ति । तस्मिन् मुनिना वदयितव्यः । तथा च वेदेषु च वाग्विदो विद्वन्मनसि न च

विशेषः -

अभिज्ञाने पुरा विद्वत् कृतोऽयमवतारः । तदा शिवो हृषीकेशः प्रकटितः ।

विभिन्निगावहायेन इतरादिना आगतः । एतेषां बहुकथे बुद्धिना आगतः ।

[illegible]

समाप्तिलिख्यावास्तु संकेतैः प्रकाशः । यदि वास्तुनिष्ठः सन्निहितः स्यात्तदा ।

सिंहवीर पुत्राः विष्णुनाथपत्नीः स्वामिनारायणीकृत्योक्त्याः । १७३

ब्रह्मसूत्रप्रकरणेन प्रथमप्रकरणेन २॥ ब्रह्मसूत्रप्रकरणेन २॥ ब्रह्मसूत्रप्रकरणेन २॥

समेन महता वेवायेकवती विद्यायते। श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गान्धारीपुत्राणां वचनम् ।

पञ्चमीन महता होमिरीदमपत । यथा पापेन ममिष्य दक्षिणितवर्षे ।

न भवति यत्कं गन्धं तद्वत्तत्त्व इत्येवं । तदेव कश्चिन्नोपनिषद्वाग्यमिति ।

निवृत्ति एवं कार्य आकांक्षः च विधीः एवं जातिवर्गीयता नष्टेति प्रवृत्तिः ।

बद्धा निबर्त्तते दोषो यतोवाचकस्येव । यथापि यथापि विज्ञापि यथापि ।

यथा कर्मविधेयां च प्राप्नुयन्ति तथा इत्यु । यथाप्राप्तं प्राप्नुयन्ति तथैव ।

तत्त्वज्ञानं वाक्यादि तद्विषयः इत्युक्तं अत्रादिगणितम् श्रीमान् पद्मिनीश्वर उवाच

य दे राजाभि आराभि आराभि यराभि य दे राजैव सीरी यराभि यराभि

एकान्तविहारः सा कल्पितकति रक्तिभिः । शरीरं कल्पं कर्त्तुं किञ्चि कर्त्तव्यं विवर्जितम् ।

वाङ्मय दिवस है। जो समाज में है। एक मित्र है। जो समाज में है।

वर्हिर्भूयस्मा विभं स्वयम्भुवमितिष्ठितः । अगोदमन्वरायाम् । एषा इत्यन्वरायाम् ।

नवप्रकाश नेवासां पत्रिका-प्रकाशकः । नवप्रकाश प्रकाशक विनि श्यामराजः ।

ये आभारणां भावं तातुर्भावंभावं विदुः । भावंभावं भावंभावं भावंभावं ।

[illegible][illegible]

पितामहस्य विद्यायां श्रीः शिवो न भवत्ययः शिरोरश्मिः स्यात्तुल्यः

ये प्रमत्तार्थप्रमाणं । निर्दिष्टा लक्षणानि । प्रकृत्यर्थे निमित्तं । तेषां प्रामाण्यं यथाः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

१८५।

पुस्तक संख्या : १०७३

— विनिर्दिष्ट प्रमाणित कृत्य प्रमाणित - निर्दिष्ट - शांत की निर्दिष्ट प्रमाणित -

प्रजाति ।

Figure 1

इति विमलविरचिते ननुनाथसंज्ञिते शनिपत्रे । गंगा उवाच । नमोऽस्तुते ।

गतिश्च वा दशमकाद रेके कदा द्वां दशमकाद रेके । गतिः पुनर्दशका प्रकाशः दशमकाद रेककालोऽह
रेख्य

भूतं वक्ष्यामि चतुर्दशेष परा धर्तृर्जीवन्मुक्ता दैवः । आरोहणकाले भूतमेव विद्धि सागर्भाकादिः परावह तेषां ।

अथ च सर्वक गतिर्निर्गुहा यः पश्यति तच्छ्रेयः पश्यन्तः । आत्मनादा दुर्बलमिच्छुः सः प्रजापितृनाम् युवद्वज्ज
वदति ।

अतः यदस्मादि तत्तद्विरिणा प्रोक्ष्यति तर्हि करिणमु यथाह । य एव तन्निविद्ययातोभो पुनश्चैव तदवया वेह तात्मा ।

य नै यदा वसन्तगुणे शुभं राशौ चोदयन् पठति स मुद्रया । य सोदितं सर्वमुपैति जीवाः सगुणसौख्ये परिवर्तिते ॥

स तस्य बंधारविश्वमर्मेकं साधयति तस्यैवः क्षिप्रमात्रः । ततः बंधारिद्रमुयेति तस्य बंधारविश्वमर्मेकं व्यतीते । १००५

ह्यतिद्रव्येषु प्रजाविद्यमानं यद्व्यवस्थितिं ब्रह्मरन् वै । अग्निप्रयुक्तो निरये च देव ततः ब्रह्माणि ह्यपराणि ।

गतोः सहस्राणि च पञ्च तथा चत्वारि संवत्सरानिभूय । विमलमेतं निरुद्धाच्च विद्धि सर्वेषु प्राप्तिषु च सदायेषु ।

य देवलोके विहरत्यभीष्टं ततश्चुतो मामुपतामुयैति । संसार विषेयप्रतापि चाष्टौ मर्त्येषु तिष्ठत्यमृतत्वमेति ।

सोऽस्मादथ भवति काशयोगात् कण्ठे तत्र तिष्ठति कर्णकण्ठे । यथा तत्र विद्यति जीवसोऽकालोऽभिधास्याम्
पुरप्रवीर ।

देवानि सद्युहसतानि यत रत्नो हरिर्होष्य तथैव । इत्युक्तं । संमितं यथावति इत्यनेन तद्वाराणां कृतमान् यथा
 कान् ।

अष्टौ च वहिष्मन्तानि चानि जनेष्विदृशानि जहायुतीनां । शक्यं वपंश्च परां गतिर्या जीयेवद्भानि मरुत्तुभावः ।

संहारविशेषमनिष्टमेकं चकारि चात्मानि ब्रह्मणीयः । ब्रह्म ब्रह्म परा गतिर्या विद्वान्विद्वत्स गतज्ञानस्य ।

सतोत्तरमात्रं वसत्यभीष्टः संहारविशेषवर्तमानोऽयं । तस्मादुपाहृत्य भुव्यलोके ततो जहात् । भुवतामुपैति ।

तस्मादुपाहृत्य ततः क्रमेण बोधयेय वृत्तिरिति भूतवर्गः । अतस्तत्तन्मयं वरैति सोऽप्याह वंशारविषेयतत्प्रभावः ।

समैव संसारमुपश्रवामि सभास्य धमिइति श्रीबसोत्ते । ततोऽयं सप्तममननमिति देवस्य निष्कारणं प्रज्ञावय । १०३

ब्रह्मस्य वैवाद्य नरस्य वैव देवस्य विष्णोः परमस्य वैव । संसारसागरे परिदग्धकायाः ब्रह्मात्मनायानि सदा प्रजा हि ।

पेटात्मनो देवमवाह्यं सर्वं ये ब्रह्मसोऽवाहयन्तः स तेऽपि । प्रजाविष्णुं च त्रैलोक्यं क्षान्तां चान्ये चरन्ति
जीवाः ।

निःश्रेयसकाम्यं यान्ति यान्ति यन्मि देवा ये सदृशा मनुजाः । ते तु श्रुताः सिद्धलोकात् क्रमेण तेषां गतिं यान्ति यथाऽनपेक्षया ।

जीवाः परे तद्वस्तुतयाः सं सं विधिं यानि विपर्ययेषु । यथा ब्रह्मादि यथा भुवि प्रजापदेत्येव यथा तथैव
युक्ते ।

तावत्तदङ्गेषु विशदभावः स्वयम् पक्षेन्द्रियमतीतम् । इन्द्रां नमिं तां वरमां धरेति इन्द्रेण नित्यं मनसा विचि
क्षणम् ।

॥ ब्रह्मवधोवाच ॥ त्रिलोकपूजिते देवे श्रीने त्रैलोक्यकर्तारि । कर्मविषे प्रवर्तते निवाचनु विधत्स्व मे ।

मया कृतेषु मर्यादा लोकान्तरव्यवस्थिते । कायना त्रैलोक्यवर्षी त्वया देव प्रवर्तितः ।

श्रीते तु त्वयि धर्मश्च सर्वलोकेश्वर प्रभो । ब्रह्मादप्यनिश्चयानि निवाचं विधत्स्व मे ।

॥ भीम उवाच ॥ तथेति तां प्राह तदा ब्रह्मवर्षा पितामहः । उपासतः स ब्रह्म ब्रह्मवर्षा व्यपोहत । १०१०

ततः स्वयम्भुवा ध्यातवाच ब्रह्मर्षिहास्त्वया । ब्रह्मात्ममुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ।

प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव सर्वलोकान्निन्दितः । यत्कर्त्तव्यं मया देव तद्भवान् अनुमर्षति ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ब्रह्मधा त्रिभुवनानि ब्रह्मवर्षाभिनामहं । ब्रह्मवर्षा विमोक्षार्थं चतुर्मानं प्रतीक्य वै ।

॥ अग्निर्वाच ॥ मम मोक्षार्णवोऽन्तो वै ब्रह्मन् ध्यायस्व वै प्रभो । इति दिव्यानि विशातुं तत्पते लोकपूजित ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ यत्त्वा जलतमस्यास्य सर्वलोकेश्वरः कथितः । वीमोक्षधिरवैवेके न यच्छति तमोदुतः । १०११

तमेवा यास्यति चिप्रं तथैव च निवस्यति । ब्रह्मवर्षा तत्पदाद्येतु ते मानसो ज्वरः ।

इत्युक्तः प्रतिजपाह तदयो ह्ययकथ्यभुक् । पितामहस्य भयपांश्वाचा च तदभ्युभो ।

ततो वृषोवधितृषु समागम्य पितामहः । इममेव महात्मानं कर्तुं समुपवसन् ।

ततो वृषोवधितृषु तथैवातं यथातथं । अक्षितं ब्रह्मवर्षाजम् ब्रह्मायनिदमब्रवीत् ।

अस्माकं ब्रह्मवर्षायाः कोऽन्तो लोकपितामह । दैवेनाभिज्ञानसाक्ष्यं पुनर्धनुमर्षयि । १०१२

वयमग्निं तथा श्रुतेर्वधस्व प्रवनेरितं । ब्रह्मः वततं देव तथा ऋद्धनभेदमे ।

ब्रह्मवर्षाभिनामस्य भवतः प्रावनादयं । पशूनामक्षिलोकेव मोक्षं चिन्तयतां भवान् ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ पर्यवसासे तु संप्रति शो वै ऋद्धनभेदमे । करिष्यति नरो मोक्षार्णवोऽनुगमिष्यति ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो वृषोवधितृषुमेतमुक्तं महात्माना । ब्रह्मायनमिदं पूज्य ज्ञानमागच्छ यथा कर्त्तं ।

प्राज्ञपाप्मरसो देवकतो लोकपितामह । वाचा मधुरवा प्राह वाक्मन्त्रिण भारत । १०१३

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवर्षा वराङ्गना । चतुर्थमक्षा भागांश्च संशोकाः सम्प्रतीक्यत ।

॥ अश्वत्थ उवाच ॥ पश्ये कृतमुद्धीर्णां देवेन तव प्रावनात् । मोक्षं समप्रतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ रजस्रकासु नारीषु यो वै मैथुनमपरेत् । तमेवा यास्यति चिप्रं येतु वो मानसो ज्वरः ।

॥ भीम उवाच ॥ तथेति ब्रह्मवर्षा इत्युक्त्वाऽश्वत्थरां गताः । क्षान्तिं क्षान्तिं सम्प्राप्य रेभिरे भरतवर्भ ।

ततस्त्रिलोककदेवः पुनरेव महातपाः । अपः ब्रह्मिण्यामास ध्यातास्त्रावायप्रगमन् । १०१४

तासु सर्वाः समागम्य ब्रह्मायनमितौजसं । इदमुत्पुर्णको राजन् प्रणिपत्य पितामहं ।

इमाः सा देव सम्प्राप्तास्त्वत्प्राप्तमरिन्दम । प्रावनात्तव लोकेन समाप्रापय नः प्रभो ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ इयं वृत्तादनुप्राप्ता पुष्टकृतं महाभवा । ब्रह्मवर्षा चतुर्धाऽत्रमक्षा चतुर्थं प्रतीक्यत ।

॥ आप ऊचुः ॥ एवं भवतु लोकेश्वर यथा वदसि नः प्रभो । मोक्षं समप्रतोऽस्माकं ब्रह्मिण्यितुमर्षयि ।

तं हि देवेन सर्वस्य जगतः परमा गतिः । कोऽन्यः प्रयासो हि भवेद्यः कष्टाङ्कः समुद्धरेत् । १०१५

॥ ब्रह्मोवाच ॥ अस्या इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोक्षितः । ज्ञेयमनुमुरीर्वाचि पुत्रासु प्रतिमोक्षति ।

तमिषं चाप्यति सिधं तथैव च निवसति । तथा वो अमितामोच इति वाक्यं श्रूयामि वः ।
 ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्मव्या युधिष्ठिर । यथाविच्छर्तं तं वाचमगमहेतवावसात् ।
 एवं ब्रह्मेण सम्प्राप्ता ब्रह्मव्या जनाधिप । पितामहमनुज्ञां वोऽयमेवमकथयन् ।
 श्रूयते च महाराज सम्प्राप्ता वाचवेव वै । ब्रह्मव्या ततः शुद्धिं वचनेभिरुवाच ।
 समवायं त्रिधं देवो हत्वाऽरींश्च वचसः । प्रवर्धमानुषं केमे वाचवः इषिषीषते ।
 दृक्च दधिराचैव ब्रह्मव्याः वाचं जगिरे । दिवातिभिरभक्ष्यस्यो दीक्षितैश्च तपोधभिः ।
 सर्वोवर्त्म तमप्येवां दिवातीनां प्रियं सुखं । इमे हि भूतलो देवाः प्रथिताः सुखमन्दन ।
 एवं ब्रह्मेण कौरव्य बुद्धिर्बोद्धाऽन्नाहारः । उपास्यपूर्वैर्निक्षीतो दृष्टो क्षमितेजसा ।
 एवं तमपि कोमेथ प्रथियामवरजितः । भविष्यति यथा देवः प्रजातुरमिषसा ।
 ये तु शक्रकथं दिव्यामित्रं पर्युत्तुपपद्युः । विप्रमन्त्रेव द्रव्यं न ते प्राप्नुयन्ति किमिव ।
 इत्येतद्वचसांश्च ब्रह्मव्यात्कुतं महत् । कथितं कर्म ते तात किंभूयः कोटुमिच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वणि मोक्षार्णवपर्वणि दृक्च दधिराचैव ब्रह्मव्याधिकविद्यतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाराज सर्वज्ञात् विचारह । अस्मिन् दृक्च दधिराचैव विषया मन जायते ।
 ज्वरेण मोक्षितो दृक्चः कथितस्तो जनाधिप । निक्षीतो वाचवेमेव वर्ज्येति तदाऽन्यम् ।
 कथमेव महाराज ज्वरः प्रादुर्भूतो कुतः । ज्वरेत्यपि निपुणतः कोटुमिच्छाम्यहं प्रभा ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ शुशु राजन् ज्वरस्यैव सर्वत्र लोकविभुतं । विषरक्षायां ब्रह्मणि वादृशैव भारत ।
 पुरा मेरेः कौरवराज शुशु वैशोक्यपूजितं । क्षोतिष्कं नाम वाचिनं सर्वैरक्षविभूवितं ।
 अयमेवमनाधृत्वं सर्वलोकेशु भारत । तत्र देवो गिरितटे वेमघातुविभूविते ।
 पर्युद्ध इव विभाज्युपविष्टो बभूव ह । त्रैलोक्यसुता चाक्ष निधं पार्श्वे क्षिता बभौ ।
 तथा देवा महात्मानो वचसामितो जयः । तथैव च महात्मानावसिचौ भिषजाज्वरे ।
 तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिवर्द्धतः । यथावासीधरः श्रीमान् कौलावनिजयः प्रभुः ।
 उपासन् महात्मानमुग्रता च महामुनिः । समकुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षिप्रोऽपरे । विष्णुस्तु वृन्तार्थसाया नारदपत्न्यैतौ ।
 अश्वरीगणसांश्च समाजमुर्मैश्वरः । श्वैः सुखः त्रिविधः वायुर्नासागन्धवहः शुचिः ।
 सर्वजुंक्षुमेपेताः पुण्यवन्तो ब्रह्मव्याः । तथा विद्याधराश्चैव विद्याश्चैव तपोधमाः ।
 महादेवं पश्युपतिं पर्युपासन् भारत । भूतानि च महाराज नामाक्षपथराक्षस ।
 राक्षसश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः । वज्ररूपधरा दृष्टा नामाग्रहरकीयताः ।
 देवस्याजुचराश्च तस्मिन् चानलोपमाः । गन्धो च भगवांश्च देवस्यामुषते स्मिन् ।
 प्रमृष्ट जलितं शूलं दीपमानः क्षतेजसा । गङ्गा च सरितां चैव सर्वतीर्थजक्षिणा ।
 पर्युपासत तं देवं रुषिषी कुवमन्दन । च एवं भगवांश्च पुण्यमानः सुर्विभिः ।

१०९०

१०९५

१०९०

१०९५

१०९०

१०९५

नायं यज्ञो न वा धर्मो मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 किमु मोक्षाय पश्यन्ति विद्यां सर्वदुर्धराः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 इत्युक्त्वा स महायोगी पश्यति आत्मवस्तु । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 नारदश्च महात्मानं तस्मा देवाः समीपतः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 एकमन्वाद्यु ते सर्वे यज्ञेभ्यो न विभजिष्यते । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 अपूज्यपूजायैव पूज्यामाणा अपूज्यतः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 अनृतं नोक्तपूर्व्यं मे ब्रह्म कस्मिन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 आर्तपश्यन्मर्त्यैः कष्टारं भगवतः पतिम् । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 ॥ दक्ष उवाच ॥ इति मे ब्रूवो ब्रह्मा इत्युक्त्वा कर्णहृत् । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 ॥ दधीचिरुवाच ॥ सर्वेषामेव सर्वोऽयं धेनुर्वा न विभजिष्यते । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 तथा दक्षश्च विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

॥ दक्ष उवाच ॥ एतन्मया दत्तः सुवर्णपात्रे हविः समस्तं निभिमन्त्रपूतं । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

॥ दैव्युवाच ॥ किं नाम दातुं विद्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

एवं ब्रूवाणं भगवान् श्रुत्वा प्रहृष्टः पुनित्युवाच । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 अहं विज्ञानामि विशालमेव ध्यायेन हीना न विद्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।
 मामध्वरे व्रजितारः सुवर्णि रथगारं समस्तमप्युवाच । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

॥ दैव्युवाच ॥ सुप्रसन्नोऽपि पुनश्च प्रमत्तः स्मिन्नमर्थवदि । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

॥ भगवानुवाच ॥ नात्मानं कौन्ति देवेभ्यः पश्य मे तनुमध्वरे । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

इत्युक्त्वा भगवान् पत्नीसुमां प्रापैरपि प्रिया । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

तमुवाचाक्षिप मयं दक्षस्येति मन्वेष्टहः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

देव्या मन्युष्योपाधार्थं दत्ता दक्षश्च वै ब्रह्म । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

आत्मनः कर्त्तव्यचित्ते तेन ब्रह्मं सज्जानुमा । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

आत्मनः सद्ब्रह्म शैवीहृत्कमलमनिधः । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

अमन्तवलीर्वीर्यं च नानावर्णैर्ब्रह्म । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

सोऽसृजद्भ्रमकूपेभ्यो रौम्याद्यास गन्धैर्ब्रह्म । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

ते निपेतुस्तत इयं दक्षश्च विविचया । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

ततः किङ्किणवधैराकाशं पूरयन्ति च । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

पर्वताश्च यशोर्वीर्यं चक्रे च ब्रह्मरा । अथर्वन्मया दत्तः । अथर्वन्मया दत्तः ।

अथो नैव दोषो नैव दीयति भास्वरः । एषा नैव प्रकाशो न भवति च चन्द्रमाः ।
 अथो न प्रकाशो न देवा न च आनुकाः । रश्मि निमिरीभूते विहङ्गमवस्थिताः ।
 प्रहरणपरि बोरा रुपाण्युपाटवन्ति च । प्रमदन्ति तदा चान्ये विमदन्ति तदा च ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति बाधुनि मनीषवाः । पूर्वमेव चक्षणाचापि दिश्यान्वाभरणापि च ।
 विशीर्षा एव दृश्यन्ते तारा इव नभसि । दिश्यान्वाभरणाणां सारथः पर्यतोक्ताः ।
 शीरमद्योऽय दृश्यन्ते वृत्तपथ्यकईनाः । दधिमद्योदका दिश्याः सप्तर्षीरवाणुकाः ।
 यजुसा निवहन्तेता मुकुटान् अमोरनाः । उषावचापि मीषानि भक्ष्यापि विविधापि च ।
 पानकानि च दिश्यानि सैन्धव्यापि चापि च । भुज्यते विविधैर्भक्ष्यैर्लुप्यन्वादिपति च ।
 रत्नकोपाभराणां कासीक्षेत्रमुक्तापमाः । सोमपन् सुरवेकानि श्रीवचनाः समन्ततः ।
 कीडन्ति विविधाकाराश्चिप्युः सुरयोधितः । रत्नकोपात् प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरचितं ।
 तं यज्ञमदहन्तीं रत्नकोपां समन्ततः । चकार भैरवं नार्दं सर्वभूतभयह्वरं ।
 हिन्वा शिरो वै यज्ञस्य नमोद च मुमोद च । ततो ब्रह्मादयो देवा दहन्तेव प्रजापतिः ।
 जपुः प्राञ्जलयः सर्वे कथ्यतां को भवानिति ।

१०१५

१०१६

१०१७

१०१८

१०१९

१०२०

॥ वीरभद्र उवाच ॥ नाहं दृष्टो न वा देवो नैव भोक्तुमिच्छामतः । देवा मन्थुस्तं मां कुरुः सर्वात्मकः प्रभुः ।
 द्रष्टुं वा नैव विप्रेन्द्रास्त्रैव कौटुहलेन वा । तव यज्ञविधातायै संप्रति विद्धि मामिह ।
 वीरभद्र इति ख्यातो रत्नकोपादिनिःसृतः । भद्रकालीनि दिश्याता देवाः कोपादिनिःसृता ।
 प्रेषितो देवदेवेन यज्ञान्तिष्कमिहयती । अरयं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिं ।
 वरं कोपोऽपि देवस्य वरदीप्तं न चान्यतः । वीरभद्रवचः श्रुत्वा हवीं धर्मेभृताम्बरः ।
 तोषयामास सोऽपेयं प्रणिपत्य महेश्वरं । प्रपद्ये देवमोक्षार्थं प्राप्यं भुवमन्वयं ।
 महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिं । दहः प्रजापतिर्यैत्रेयैः सुवमाश्रितैः ।
 आहूता देवताः सर्वा अथयज्ञं तपोधनाः । देवा आहूयन्ते तव विश्वकर्मा महेश्वरः ।
 तव कुट्टा महादेवी गणास्तव अर्चयन्ति । प्रदीप्तं यज्ञवाटे तु विदुतेषु दिश्यातिषु ।
 तारागणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि । उल्लसन्निर्जलदधैः पूज्यः परिवारकेः ।
 निखातोत्पाटितैर्धूपैरपविष्टैरितकृतः । उत्पलैः पतङ्गिषु यक्षैराभिवन्द्यभिः ।
 पञ्चवातविनिर्झूते । शिखरतमिनादितैः । यज्ञमन्त्रैर्धूपैश्च पित्रापोरगराक्षैः ।
 प्राणापानौ संनिह्य यज्ञस्थानेन यज्ञतः । विचार्य सर्वतो दृष्टिं यजदुष्टिरभिवर्जितः ।
 सहसा देवदेवेशो अग्निमुखात् समुत्थितः । विभक्तं सर्वसहस्रस्य तेजः संवर्तं कोपयन् ।
 क्षितं क्षताऽप्रवीक्ष्यं दृष्टिं किं करवापि ते । आविते च महाध्याये देवानां मुह्यता ततः ।
 तमुवाचाञ्जलिं क्षता दहो देवं प्रजापतिः । भीतमहितमिन्द्राः सखास्तदहं नैवयः ।
 यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाऽहं भवन्मिथः । यदि पादमनुपास्यो यदि वा वरदी मम ।

यद्गन्धं भक्षितं पीतमन्त्रितं यच्च नाश्रितं । चूर्णीकृतापविष्टञ्च यच्चपश्चात्तमोदुषं ।
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन कुक्षितं । तत्र निष्का भवेत्तच्छरमेतन्महं वृषे ।
 तथाऽस्त्रिधाह भगवान् भगवेष्वरी हरः । अर्धमर्धो विरूपाक्षश्चो देवः प्रजापतिः ।
 जामुभ्यामवर्णी गता दृष्टो शङ्खा भवाहरः । बाष्पमर्धवर्धोयः श्रुतवान् सुव्रतध्वजः । १०२५
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि द्वाव्यवहारादिपञ्चाशीत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैर्जान्मेषैश्चुतवान् देवो देवं प्रजापतिः । कृतमर्धेन मे तात मेतुं बहून्ममानव ।
 ॥ भीम उवाच ॥ मूर्ध्नि देवदेवक नामान्यदुक्तमर्थकः । गूढव्रतश्च मुञ्चानि प्रकाशयिष्ये भारत ।
 नमो देवदेवेन देवारिबन्धनम् । देवेन्द्र बलविष्णु देवदानवपूजित ।
 सहस्राक्षं विरूपाक्ष त्वय पञ्चाधिप प्रिय । सर्वतः पाणिपादान् सर्वतोऽर्धविरोमुच ।
 सर्वतः मुनिभ्योके सर्वमावृत्तं तिष्ठति । ब्रह्मकर्षे महाकर्षं कुम्भकर्षे कर्माक्षय । १०२६
 गजेन्द्रकर्षं गोकर्षं पाणिकर्षं नमोऽस्तु ते । त्र्योदरं जनाकर्षं व्रतजिह्वं नमोऽस्तु ते ।
 गायन्ति तं गायत्रिणो सर्वयन्त्रमैकविधः । ब्रह्मायं तं व्रतकृतमूर्ध्नि खनिव मेनिरे ।
 मूर्त्तौ हिते महामूर्त्तौ समुद्रावरणमिह । सर्वा वै देवताः क्षिप्नुं तावो मोहं दृष्ट्वावते ।
 भवच्छरीरे पश्चादि विभक्तमस्त्रिंशत्क्षरं । चादित्यमयं वै विष्णुः प्रह्लादाय दृष्टवर्ति ।
 भगवान् कारणं कार्यं क्रिया करणमेव च । अक्षतश्च अतश्चैव तथैव प्रभवाम्यहौ । १०२७
 नमो भवाय सर्वथा दृष्ट्वा वरदाय च । पशूनां पतये नित्यं नमोऽस्तुभ्यमस्मानिने ।
 विजटाय चित्रोपाय चित्रपूतवरपणिने । अम्बकाय चित्रेवाय विपुत्राय वै नमः ।
 नमस्तथाय कुण्डाय चण्डायाश्चण्डराय च । अग्निने वनकायाय दक्षिणुकाय वै नमः ।
 नमोऽर्द्धदंष्ट्रेवाय मुक्तायावतताय च । विलोहिताय धूपाय नीलपीताय वै नमः ।
 नमोऽक्षप्रतिरूपाय विरूपाय त्रिधाय च । सूर्याय सूर्यमात्राय सूर्यध्वजपताकिने । १०२८
 नमः प्रमथनायाय दृष्टव्यभाय धन्विने । ब्रह्मदमाय दृष्ट्वाय पर्यवीरपटोय च ।
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकेशवाय च । हिरण्यगन्धर्वकाय हिरण्यवर्तने नमः ।
 नमस्तथाय सुव्याय सुव्रतानायाय वै नमः । सर्वथाय सर्वभक्षाय सर्वभूतानाराक्षणे ।
 नमो वीचेऽयं इन्द्राय मुक्ताध्वजपताकिने । नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ।
 नमोऽस्तु ह्यनाभाय ह्यनाभाय ह्यनाय च । लोह्याय नमस्तुभ्यं नमः किलकिनाय च । १०२९
 नमोऽस्तु प्रथमानाय श्रयितायोत्थिताय च । श्रिताय चावमानाय मुखाय जटिलाय च ।
 नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रवाहिने । नाद्योपहारकुम्भाय गीतवादित्रवाहिने ।
 नमो ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय बलप्रमथनाय च । कालनायाय कल्पाय शयायोपशयाय च ।
 भीमदुन्दभिरायाय भीमव्रतधराय च । उपाय च नमो नित्यं नमोऽस्तु इन्द्रकायै ।
 नमः कपालक्ष्माय चितिभक्तप्रियाय च । विभीषकाय भीमाय भीमव्रतधराय च । १०३०

नमो विद्वत्तवक्त्राय चतुर्भुजाय दक्षिणे । यन्मन्त्रावस्तुभ्याम् तुम्होवीर्याग्निनाथ च ।
नमो हृषाय हृषाय मोहनाथ हृषाय च । कटकुटाय दक्षिणे नमः पञ्चपञ्च च ।
नमः सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च । वरमात्मन्यवस्थाय वरातिवरदे नमः ।
नमो रक्तविरक्ताय भावनाथायमाहिने । यन्निनाथ विभिनाथ व्याघ्रायातपनाथ च ।
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च । नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्तनाथ च ।
एकपादद्वनेनाथ एकवीर्ये नमो नमः । सुद्रुवाय सुद्रुसुभाय संविभागप्रियाय च ।
पञ्चालाय विताङ्गाय नमः वनप्रभाय च । नमस्तुष्टिकवस्थाय घञ्जालायचन्द्रचिन्ते ।
सहस्राभातघृष्टाय घष्टामालाप्रियाय च । प्रायश्चित्ताय नमः कलकलाय च ।
ह्रं ह्रंकारपाराय ह्रं ह्रंकारप्रियाय च । नमः वनप्रभे नित्यं गिरिवृक्षाकाशाय च ।
गर्भभासशृङ्गालाय तारकाय-तराय च । नमो वज्राय यन्त्रिने ज्ञताय प्रज्ञताय च ।
यज्ञवाहाय दान्ताय तपाय तपनाथ च । नमस्तुष्टाय तपाय तटार्णं पतये नमः ।
अक्षदायाक्षपतये नमस्तुष्टाय तया । नमस्तुष्टाय वीर्याय वरदाय वराय च ।
सहस्रायत शृङ्गालाय सहस्रनयनाय च । नमो वाक्कार्त्तवर्णाय वाक्करूपधराय च ।
बालानुचरगुप्ताय बालकीडनकाय च । नमो वृद्धाय तुम्हाय तुम्हाय वीर्याय च ।
तरङ्गाङ्गितकेषाय मुञ्चकेषाय च । नमः । नमः वृद्धाय तुम्हाय चिकर्षेणिरताय च ।
वर्णाश्रमाणां विधिवत् पूज्यार्त्तविधिरिने । नमो बुद्धाय बोधाय नमः कलकलाय च ।
येतपिङ्गलेनाथ कृष्णरत्नवर्णाय च । प्रायश्चित्ताय दण्डाय खोडनाय काङ्गाय च ।
धर्मकामार्थमोक्षाणां कथनीयकथाय च । शंखाय शंखमुखाय शंखलोमप्रवर्तिने ।
नमो रथविरथाय च ह्यथरताय च । कृष्णविनेश्वरीयाय व्यासयज्ञोपवीतिने ।
दशानवज्रधंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते । अग्निकाष्मिकायाय व्याकाष्मिका नमोऽस्तु ते ।
काम कामद कामत्र दत्तातृप्रविचारिणे । सर्वैर्यमद सर्वज्ञ शम्भाराम नमोऽस्तु ते ।
महाभेषद्यप्रस्य महाकाल नमोऽस्तु ते । सुलजीर्वाङ्गुलटिले वल्गुकाजिनधारिणे ।
दीप्तसूर्याग्निजटिले वल्गुकाजिनधारिणे । सहस्रसूर्यप्रतिम तेषाग्निश्च नमोऽस्तु ते ।
उन्मादन शतावर्त्त गङ्गातोषाद्रसूक्ष्म । शम्भारवर्त्त सुगतवर्त्त मेघावर्त्त नमोऽस्तु ते ।
त्वमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगेव च । अन्नकृष्टा च पक्ता च पक्कभुक् पक्केनोऽन्नकः ।
गरायुजाण्डयास्यै स्नेहजाय तथोद्भिजाः । तमेव देवेदेव भूतयामसहस्रिभः ।
चराचरस्य सृष्टा त्वं प्रतिवर्त्ता तथैव च । तस्माज्जन्मविश्रुयो जन्म जन्मविदापर ।
मनसः परमा धेनिः खं वायुर्धोतिधं निधिः । अक्षयामानि तयोः कारम्भजन्मा जन्मवर्दिनः ।
इति इति उवा इति उवा होयि तयाऽकृत् । गायन्ति त्वां सुरलोक बाह्या मन्त्रवादिनः ।
वज्रार्थं चतुष्टयं तस्माज्जन्ममयकथा । पथसे मुक्तिर्भवेव वेदोपनिषदा नमोः ।

माहायाः चलिषा वैष्णवाः सुहृदः कर्माकराश्च मे । समेव मेघदूतश्च त्रिभुवनमित्तमिह ॥

संवत्सरस्य तयो मासो माघार्द्रमेव च । पुनर्निमेषाः काष्ठानां नवपाणिभ्यामपि ॥

वृषाणां चन्द्रोऽपि तं निरोधं विष्णुमपि च । तयोः प्रवक्तुं प्रतापं तयोर्द्वयमेव मेघविना ॥

शीरोदो बुधधीमाश्च कर्माणां अनुदेव च । अथऽप्युपमायां शतानां कालमेव च ॥

तमेव देव इच्छा च रसो मेघः कलाकले । अथऽप्येतोः भूतिर्लेखः शतमेघोऽपि नवमेघौ ॥

तं गदी तं वरी चापी शङ्खद्वयोऽर्धरे रत्नम् । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

इत्यस्य संपुष्टोऽर्थोऽर्थः काल इव च । ननु ननुः प्रवितः कलकालि वरवि च ॥

सता कलकालिभ्यः प्रवोऽपि स्ववचिषः । इत्यस्य वक्ताः कालकलकलकलः ॥

चादिशानाश्च वेदाणां गतमेतच्छ्रवणम् । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेघकलकलः । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

सुवर्णनामा च तथा सुवर्णनिष मृग च । तस्मिन्नेव कालेऽपि कालोऽपि नवमेघौ ॥

उपस्रवश्चिचभानुः कर्माणां भूतेश च । शीतं शीतं च शीतं शतमेघोऽपि नवमेघौ ॥

चिचैवैष तथा मृग यमुषा वनवह्निश्च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

गिरिको विसृष्टो हस्ते शीतः पुनश्च मृग च । माघः कालः रव्यश्च तस्मात्प्रवक्तुम् ॥

माघोऽप्यस्यः समानश्च सदृशो काल इव च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

सोचितावर्गता इति हिंसाश्चैव कालेऽपि । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

गीतवादिचतस्रो गीतवादिचतस्रोऽपि । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

प्रकाशशान्तिशान्तिशान्तिशान्तिशान्तिश्च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

मेघकालो महादंडः शंकरश्चैव कालश्च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

महाकायिकमग्नौर्वा इषी मुच्यते इत्यर्थः । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

चातुरात्मनेता च कालोऽपि कालश्च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

रत्नमाद्यान्तरधरो मिनीश्च मिनीश्चैव । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

भगनेचातुरात्मनेता च कालोऽपि कालश्च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

गूढप्रतो गुह्यतपाश्चैव कालश्चैव । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

महा तपश्च सत्यश्च महाकर्माश्चैव । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

भूर्भुवः स्वरितश्चैव भुवो दत्तो महादंडः । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

चन्द्रावर्तो युगावर्तः संवत्सरश्चैव । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

नन्दीमुखो भीममुखः कर्माणां भूतेश च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

हिरण्यवर्तः ब्रह्मनिर्धाराश्चैव कालश्च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

गोमर्दो गोमर्तश्च गोमर्दश्चैव कालश्च । अथऽप्येतोः प्रवक्तुं तं गीता वक्तापिता गतः ॥

मेघः सिरस्य साकल्यं निम्बः कण्ठः ॥ सुन्दरस्य सुन्दरीस्य सुन्दरीस्य सुन्दरीस्यः ॥

दुर्दैवो दुष्कृत्यस्य दुर्दैवो दुर्दैवो जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

आधयो आधयोस्य आधयोस्य आधयोस्य ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

मिथुनी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकाक्षः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

विवाधपात सुरमेघः वेगवर्धनः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

विवाधिया सत्पुत्राक्ष वीरपातः वेगवर्धनः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

हिरण्यरेताः पुण्डरीकाक्षः तं श्रीसुभाक्षस्य वरुणस्य ॥ यक्षो मुना यक्षिरी वीर्यदंष्ट्रः ॥ जयः जयः जयः जयः ॥

विश्वकर्मिणः वरेण्यं विश्वकर्मिणः विश्वकर्मिणः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

महोदधिः वरसती वायव्यमनोऽग्निः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

न ब्रह्मा न च गोविन्दः वीरपातः जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

या मूर्तयः सुसुखासो न जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

रथ मां रथवीयोऽहं तवावध मनोऽहं ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

यः सहस्राक्षमेकानि पुंशमाहृत्य दुर्गः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

यं विनिद्रा जितयायाः जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

जटिले दक्षिणे निम्बः कर्णोद्वहरीरिषिः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

यस्य केशेषु बीमूता जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

यस्य सूर्यभूतानि जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

प्रविष्ट्य वदनं राशेर्यः वेगं विपते निम्बः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

ये चामुपतिता गर्भा जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

येऽब्रुवन्मायाः पुत्रा देवताः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

ये न रोदन्ति देवता देहिनी रोदन्ति च ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

ये नदीषु समुद्रेषु पर्यन्तिषु मुखासु ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

चतुष्पथेषु रथासु जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

येषु पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशानु ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

रथासु जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

वेगां न विपते संख्या प्रमायं ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

सर्वभूतकरो जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

तमेव वीर्ये वरासु वीर्ये वरासु ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

अथवा मायया देव सृष्टया तव जयः ॥ जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः जयः ॥

ततः सृष्टानि भूतानि तानि क्षान्ति पुनः पुनः । महाभूतानि भूतैश्च जन्मैश्च वामरे वषा ।
 प्रवारयित्वा प्राणि कूर्चः संहरते वषा । तदभूतानि भूतनामस्योपाधि क्षयिवर्ण्य ।
 आकाशात् खलु यो योः संघातस्य महीगुणः । वायोः प्रायो रवस्तस्मात् रूपं तेजस्य चक्षते ।
 इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजगत् । प्रसवे च तन्मयेति तस्मादुद्दिश्यते पुनः ।
 महाभूतानि पक्षैश्च सर्वभूतैश्च भूतकृत् । विषयान् कल्पयामास वक्षिन् यदनुपपद्यति ।
 ब्रह्मः श्रोत्रं तथा क्षान्ति पथमाकाशयोक्तिम् । रूपं क्षेत्रज्ञं विज्ञा च चपामेति गुणाः सृताः ।
 रूपं चतुर्विपाकाश्च विविधं व्योम्निचक्षते । भयं प्राणं शरीरञ्च एते भूमिगुणाः सृताः ।
 प्राणः स्पर्शश्च चेष्टा च वायोरेते गुणाः सृताः । इति सर्वगुणा राजन् व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
 सत्त्वं रजस्तमः काशः कर्म बुद्धिश्च-भारत । मनःपञ्चानि चैतेषु ईश्वरः समकल्पयत् ।
 यदूर्ध्वं पादतलधोरवाभूर्ध्वं पञ्चवि । एतन्निमित्तं कृत्स्नं वर्णते बुद्धिरन्तरं ।
 इन्द्रियाणि नरे पञ्च बहन्तु मनः चक्षते । यत्तमीं बुद्धिमेवाहः वेपथः पुनरहम् ।
 इन्द्रियाणि च कर्ता च विचेतयानि भागवतः । ततः सत्त्वं रजश्चैव तेषां भावास्त्रयमेषाः ।
 चक्षुरास्त्रोचमायैव संघर्षं कुर्वते मनः । बुद्धिरन्तरवामाश्च वाची वेपथश्च चक्षते ।
 तस्य सत्त्वं रजश्चेति काशः कर्म च भारत । गुणैर्नैनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च ।
 मनःपञ्चानि सर्वानि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः । येन पश्यति तत्तदुः प्रसूती शोचनुच्यते ।
 जिघ्रसी भवति प्राणं रक्षती रक्षणा रक्षाम् । स्पर्शनं स्पर्शती स्पर्शान् बुद्धिर्विचिन्वते यतः ।
 यदा प्राथयते किञ्चित्पदा भवति वा मनः । अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि दृश्यन्तेति पञ्चधा ।
 इन्द्रियाणीति तान्याहोरेषु दृष्टेऽपि कुर्वति । पुनरेतिष्ठती बुद्धिर्बुद्धिर्भावेऽपि वर्णते ।
 कदाचिद्वर्णते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्णते ।
 येन भावात्मिका भावांस्त्रीयेतान् परिवर्णते । स्मरतां शान्तो भर्ता यथा वेद्यानिवीर्षिमान् ।
 इति भावगता बुद्धिर्भावे जनवि वर्णते । प्रवर्तमानान् रजस्तस्मादेवामुवर्णते ।
 प्रहर्षः प्रीतिरागन्दः सुखं संज्ञान्तचित्ता । कथञ्चिदुपपद्यते पुनरेति चान्दिका-गुणाः ।
 परिदाहस्तथा शोकः सन्नायो भूतिरश्मः । जिह्वाणि रजस्तमः कृष्णान्ते रजस्तमः ।
 अविद्या रागमोहौ च प्रमादस्तब्धतामर्षः । अहङ्कारश्च दैन्यं प्रमोहः क्षप्रतन्त्रिता ।
 कथञ्चिदुपपद्यते विविधास्त्वामेषा गुणाः । अथ यत् प्रीतिर्वर्णते कावे जनवि वा भवेत् ।
 वर्णते चान्दिका भाव इत्युपेयत तत्तथा । अथ यत् सुखं यत्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 प्रहृष्टं रज इत्येव तद्वर्णय चिन्मयेत् । अथ यत् शोचयन्तं कावे जनवि वा भवेत् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमसादुपधारयेत् । इति बुद्धिगतीः सर्वा व्याख्याता यावतीरिह ।
 एतदुक्तं भवेदुक्तः किमन्वदुक्तमर्थं । सत्येनश्चरीरेतदन्तरं विद्वि सत्येनः ।
 सृजतेऽपि गुणानेक एको न सृजते गुणान् । दृश्यभूतो प्रकृत्या तु सम्प्रवृत्तौ च वर्णदा ।

१०४०

१०४१

१०४२

१०४३

१०४४

१०४५

यथा शम्भोऽद्विरन्वः श्वान् सम्प्रमुक्षी भवेत्तथा । न युवा विदुषाऽन्यं न युवान् वेद शम्भः ।

परिहृष्टा मुवागानु संकटा सन्तरे कथा । शान्तो नास्ति कृत्यं मुवर्षेण येनका ।

१०५२

सत्त्वमस्य सज्जनस्य मुवाव वेद कदाचित् । सज्जेते हि मुवाव यत्नं येनकाः कश्चिन्नसि ।

संप्रयोगक्षयोरेव सत्त्ववेपथयोर्भुवः । इन्द्रियैश्च करोषीति कियते मुद्विरन्वता ।

निखलुर्भिरजानद्विरिच्छिवापि मदीयकम् । एवं कर्तव्यमिदं सद्गुहा विन्दरेकरः ।

अधोपच मद्यस्य स वै विलसत्तारः । सम्प्रमद्विद्वेभ्यस्तु यद्विज्ञानं शम्भो मुवाव ।

ऊर्ध्वगार्भियथा ह्यं शिखेयस्यमुवदुषाः । मन्मथा न विद्वत्तान्ने मरुतिर्विद्वत्कथते ।

१०५३

एवमेके कथयन्ति मुद्विरिनि वापरे । इतीयं प्रदमन्ति मुद्विरिन्नामयं वृद्धं ।

विमुष्य सुखमासीत विभोक्तृश्चतस्रस्य । ताम्येष्टुः सम्प्रुताः इष्यो मोहपूर्णं कर्तुं मरतः ।

यथा गाधमविदाधो मुद्वियोगस्यं कथा । शैव ज्ञानमिति विद्वत्तः शम्भः प्रत्यक्षतः ।

अध्यात्मविदुषो धीरा श्वान्तु मरुतं श्वः ।

न भवति विदुषा मद्यस्यं मरुविदुषां सुमद्यस्यं भवेत् । न हि गतिरभितोऽस्ति कथयितुं कदापुपश्यतीह
तुल्यतां ।

१०५४

यत्करोति वृद्धोऽयमेकतया कृतवति सत्पुरा कथं । नास्ति मद्यस्यं करोषीति मद्य दूषयति यत् करोति च ।

इति श्रीमहाभारते कृष्णार्जवैद्योक्तधर्मपर्वणि पाञ्चभौतिके कथावीर्यविभक्तिकोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सुदुःखाच्च शम्भोऽन्ये जायन्ते सदा । प्रथमं नो कथा न श्वात्मनो मूर्खे पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अनायुदाहरत्तमिमितिज्ञात्वं युवातव । नारदस्य च संवादं यमज्ञस्य च भारत ।

॥ नारद उवाच ॥ उत्सवै मयस्ये वाङ्मयं त्वयीव च । सम्प्रवृत्तना निर्वर्त्तं विभोक्तृ इव वाङ्मये ।

उदेगं न हि ते कियत् सुखस्यमपि कथये । निद्रासत इव शम्भो वाक्यमपि शिष्टे ।

१०५५

॥ यमज्ञ उवाच ॥ भूतस्यै मयिष्यै चर्म्ममेतत्तु शानद । तेषां तन्मनि ज्ञानार्जं ततो न निमजा ह्यर्थं ।

उपक्रमानहं वेद पुनरेव प्रोक्तव्यम् । शीघ्रे कथानि चिन्तापि ततो न निमजा ह्यर्थं ।

अगाधाद्याप्रतिष्ठास्य गतिमकस्य नारद । कथा कथा श्रीमनि यथाशक्त्यपि जीवतः ।

विहितेनैव जीवन्ति शरोमाहुः द्विषेकस्यः । अकृत्योऽनकायैव तस्माद्वैकान् सभास्य ।

वह्नियोऽपि जीवन्ति जीवन्ति कतिपयथा । शीघ्रेण शम्भो जीवन्ति पञ्चाक्षानपि जीवतः ।

१०५६

यदा न प्रोचेम हि किञ्च नः श्वान् भर्षेण वा नारद कर्मण्ये वा । कृतान्तवयस्यमि सदा सुखानि दुःखानि वा यच्च
विधर्षयन्ति ।

यस्ये प्राज्ञाः कथयन्ते मनुष्याः मज्जामूषो ग्रीष्मिषाणां मयाहः । मुञ्चन्ति प्रोचन्ति तयोश्चिन्तापि मज्जाकामो नास्ति
मूढेन्द्रियस्य ।

मूढस्य दर्पः स पुनर्बोद्ध एव मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः । न चैतं दुःखानि सदा भवन्ति सुखस्य वा नित्यं
प्रो क्षाम एव ।

भवात्मकं परिवर्त्तमानं न मादुःखं संस्मरे जातु सुखीत् । इदं न भोगानुदयेत् सुखं वा न चिन्तयेदुःखमभ्यासतं वा ।
समाहितो न स्पृहयेत् परेषां नाशानतं चाभिनन्देच्च क्षामं । न चानिद्वयेद्विपुलेऽप्येकानि तथाऽर्धमात्रे च न वै
विवीहेत् ।

१०४५

न बान्धवा न च वित्तं न कौशलं न च कुतं न च ज्ञाना न वीर्यं । दुःखापातं सर्वं यदोत्सहमे परेषु शीलेन तु
यान्ति शान्तिं ।

नास्ति बुद्धिरधुना न भोगादिभ्यस्ते सुखं । भृतिश्च दुःखत्यागश्चेत्युभयमु सुखं नृप ।
प्रियं हि कर्षजलनं चर्षं उत्सेकवह्नेन । उत्सेको नरकाद्यैवं तस्मान्नान् वन्दयिष्यामहे ।
एताञ्छोकभयोत्सिकान् मोहमान् सुखदुःखबीः । पश्यामि साक्षिणोको देहकाय विचेष्टनात् ।

१०४६

अर्थकामौ परित्यज्य विभोको विगतज्वरः । हृष्यामोषौ तु वन्दय्य चरामि हृथिवीमिमं ।
न च मृत्योर्न वा धर्माच्च सोमाच्च कुतश्चन । पीतामृतस्यैवात्यन्तमिदं चामुच चाभयं ।

एतद्ब्रह्मन् विजानामि महत् काला तपोव्ययं । तेन नारद सम्प्राप्तिं न मां शोकः प्रबाधते ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेखधर्मपर्वणि समुद्रनारदसंवादे अष्टाश्विभिरुपनिषत्पञ्चाध्यायः ॥ २८८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतस्तत्रास्य ब्राह्मणां सततं संश्रयात्मनः । अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गुरुपूजा च सततं दृष्ट्वाणां पर्युपासनं । अवणक्षेव ब्राह्मणां कूटस्थं श्रेय उच्यते ।

अथापुदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । गालवश्च च संवादं देवर्षेनारदश्च च ।

१०४७

वीतमोहकलमं विप्रं ज्ञानहस्तं जितेन्द्रियं । शेषरक्षामो घतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ।

यैः केषितु सशतो श्लोके गुणैश्च पुण्यैः मुने । भवत्यनपगान् सर्वैकान् गुणान् लब्धयामहे ।

भवंमेवैविधोऽस्माकं संशयं क्षेपुमर्हति । अनूठश्चिरमूढाणां सोऽतत्त्वमजानतां ।

ज्ञाने श्रेवं प्रवृत्तिः स्वात् कार्याणामविशेषतः । अतः कार्यं न व्यवस्थामस्तद्वान् कतुमर्हति ।

भगवन्नाममाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः । इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वे प्रबोधिताः ।

१०४८

तांस्तु विप्रस्त्रितान् दृष्ट्वा ब्राह्मैः ब्राह्माभिनन्दिनः । स्वशस्त्रैः परितुष्टाश्च श्रेयो नापस्यमानहे ।

ब्राह्मं यदि भवेदेकं श्रेयो व्यक्तं भवेत्तदा । ब्राह्मैश्च वज्रभिर्भूयः श्रेयो गुणं प्रवेक्षितं ।

एतस्मात् कारणाच्छ्रेयः कश्चित् प्रतिभाति मे । ब्रवीतु भगवांस्तस्मै उपसक्तोऽक्षयधीर्हि मेः ।

॥ नारद उवाच ॥ आश्रमास्मात् चत्वारो यथा सङ्कल्पिताः श्रवणं । तान् सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्येति गालव ।

तेषामेवान्तथा हि त्वमाश्रमाषान्तस्ततः । शान्तरूपं गुणोद्देशं यश्च विप्रस्त्रितं श्रवणं ।

१०४९

न यान्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतसंश्रयं । अल्पपक्षस्तथा सम्यगाश्रमाणां पराङ्मतिं ।

यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तथैवाश्रयात्मकं । अनुपश्यन्निषाणामनिषाणाश्च निषदं ।

संपश्यन्निवर्गस्य श्रेय आङ्गर्जनोविणः । निवृत्तिः कर्मणः पापात् सततं पुण्यशीलता ।

यद्विद्य समुदाचारः श्रेय एतदसंश्रयं । मार्हवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्हव ।

वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंश्रयं । दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।

१०५०

अर्धभागश्च भूधानी मेव एतदर्थं यत् । सत्यं नयनं मेवः सर्वज्ञानं तु यत् ।
 यत्कृतं तत्तमत्तममेतत् सत्यं प्रदीप्यते । अर्धभागश्च यत्तानः प्रकाशश्च यत्तानः ।
 सन्तोषश्चैकवर्था यत्कृतं मेव उच्यते । अर्धं च वेदाङ्गं वेदाङ्गानां तस्यैव ।
 ज्ञानार्थनाश्च जिज्ञासा मेव एतदर्थं यत् । अर्धं च परमार्थज्ञानं अर्धं ज्ञानं मेव यत् ।
 नात्यर्थमुपवेति मेवोऽर्थी कथञ्चन । नान्यथा दिवाक्षप्रमास्यं वेदज्ञं महं । १०७
 अतियोगमयोगश्च मेवोऽर्थी परिच्यते । आलोकाय न मार्गेत परेषां परिनिष्पत्त्या ।
 खगुणैरेव मार्गेत विप्रक्षये पृथग्जनात् । निर्गुणास्तेव भूयिष्ठमात्मवक्ताविता मराः ।
 दोषैरेव्यान् गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणवताम् । अनूच्यमानास्तु पुनर्हीनत्वमेव महत्तमात् ।
 गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्शिताः । अनुवन् कथयिष्येन्द्रमात्मपूजामवर्षयन् ।
 विपश्चिद्विषयसम्पन्नः प्राप्नोत्येव महत्तमः । अनुवन्तिसुरभिर्गन्धः सुमनसां इति । १०८
 तथैवाद्याहरन् भाति विमलो भानुरम्बरः । एवमादीनि चान्यानि परित्यजानि मेधया ।
 ज्वलन्ति यत्रैवा लोके धानि न आहरन्ति यः । न लोके दीप्यते मूर्धः केवलात्मप्रवेष्टया ।
 अपि चापिहितः सन्ने कृतविद्यः प्रकाशते । अवदुषैरपि प्रीतः ब्रह्मः समुपश्रान्ति ।
 दीप्यते तेव लोकेषु जनैरपि सुभाषितं । मृदानामवलितानामवारं भाषितं वज्र ।
 दर्शयत्यन्तरात्मानमक्षिप्यमिवांशुमान् । एतस्मात् कारणात् प्रज्ञां ज्ञानमेव पृथग्निधां १०९
 प्रज्ञासाधो हि भूतानामुत्तमः प्रतिमाति मे । नापृष्टः कथयिष्येन्द्रमात्मवक्ता पृथक्तः ।
 ज्ञानवानपि मेधावी जडवत् समुपाविभेत् । ततो वा समरीयेत धर्ममिदेषु बाधुषु ।
 मन्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च । यतुषां यत्र वर्णां धर्मव्यतिकरे भवेत् ।
 न तत्र वारं लुब्धेन त्रिधाऽर्थी वै कथञ्चन । निरारम्भोऽप्यवमिह यथासन्तोषजीवनः ।
 पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाभुयात् । अप्राममेकाद्येन्द्रोऽस्य स्वर्गं वेदंते यथा । ११०
 तथा पश्चामहे स्वर्गमुभयोः पुण्यपापयोः । अपश्चमोऽनुविषयं भुङ्क्ते विषयाग्निः ।
 भुञ्जानसात्मविषयान् विषयान् विद्धि कर्षणं । यथागमयमानानामवत्कारेण पृथक्ता ।
 प्रभूयाद्वाङ्मणे धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् । त्रिभोपायचिका वृत्तिर्धेयं सात् सुखमाहिता ।
 यथावत् शास्त्रसम्पन्ना कस्तु देशं परित्यजेत् । आकाशस्यो भुव यत्र दोषान् मूढनिर्पक्षिताः ।
 आत्मपूजाभिकामो वै को वेषेत्तत्र पण्डितः । यत्र संशोचिता बुद्धिः प्रायशो धर्मविततः । १११
 प्रदीप्तमिव चैलान्नं कस्तु देशं न त्यजेत् । यत्र धर्ममनाश्रयाखरेषुर्भीतमसुराः ।
 भवेत्तत्र वसेच्चैव पुण्याशेषेषु बाधुषु । धर्ममर्थनिमित्तस्य चरेषुर्धेयं मानवाः ।
 न ताननुवसेज्यातु ते हि पापहता जनाः । कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेषुवः ।
 व्यवधावेत् तत्तत्कर्णं सर्वपाप्मणादिव । येन खट्वासमाकूटः कर्मणाऽनुजयी भवेत् ।
 आदितस्तत्र कर्मव्यभिक्ता भवमात्मनः । यत्र राजा च राज्ञश्च पुत्रवाः प्रत्यनन्तराः । ११२

कुटुम्बिनामपभुजस्वजेतद्राज्ञमात्मनः । मोक्षिनामपभुजस्वजेतद्राज्ञमात्मनः ।

याजनाथापने युक्ता यच्च तद्राज्ञमात्मनः । स्थावास्वधायवद्वारा यच्च यत्कर्ममुच्यते ।

अजस्रस्यैव वर्तते वसेत्तत्राविचारयन् । अश्वत्थीन् यच्च पश्येत् प्राज्ञायाम् दृष्टिकर्षितान् ।

त्यजेत्तद्राज्ञमायसमुपसृष्टमिवामिभं । ग्रीष्माया नरा यच्च प्रयच्छेत्तुरवाचिताः ।

स्वस्वचित्तो वसेत्तत्र कृत्यकृत्यमिवात्मवान् । इष्टो यच्चामिनोतेषु यत्कारस्य कृतात्मसु ।

१०९५

चरेत्तत्र वसेच्च पुष्कलीकेषु बाधुषु । उपसृष्टेषु दानेषु दुराचारेषु बाधुषु ।

अविर्गतेषु लुब्धेषु सुमहद्विषयधरा । यच्च राजा धर्ममिदो राक्षसं धर्म्येण पासयेत् ।

अपास्य कामान् कामिभ्यो वसेत्तत्राविचारयन् । तयात्रीका हि राजानः सन्ध्यां विवशवाधिनः ।

अथवा योजयन्नाशु मेधसि प्रक्षुपस्थिते । पुष्कलस्य मया तात मेघ एतदुदाहृतं ।

न हि शक्यं प्रधानेन मेघः संस्नातुमात्मनः । एवं प्रवर्त्तमानस्य दृष्टिं प्रविष्टितात्मनः ।

१०९६

तपसैवेह ब्रह्मलं श्रेयो ध्यातं भविष्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रेयोवाचिके ज्ञानवत्पथिष्वद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं नु युक्तः श्रुतिर्वा चरेदकादिभिर्नृपः । नित्यं कैश्च गुणैर्धुक्तः सङ्गपात्रादिमुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमित्याद्यं पुरातनं । अरिहर्त्रेभिना प्रोक्तं सगराद्यानुश्रुतम् ।

॥ सगर उवाच ॥ किं श्रेयः परमं ब्रह्मन् ज्ञानेन सुखमश्नुते । कथं न श्रेष्ठेन कुम्भेदेतदिच्छामि वेदिह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सन्ध्याया विदाम्बरः । विबुधस्य दंष्ट्रायां सदास्यमिदमब्रवीत् ।

१०९७

सुखं मोक्षसुखं लोके न च मूढोऽवगच्छति । प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधाम्यसमाकुलः ।

सक्तनुद्धिरशान्तात्मा न शक्यं तच्चिकित्सितुं । खेदपात्रचितो मूढो न च मोक्षाय कल्पते ।

खेदजानिहते पाशान् वक्ष्यामि शृणु तावत्तम । सकर्षकेन शिरसा ब्रह्माः मोक्तुं विजानता ।

सम्भाव्य पुत्रान् कालेन यौवनस्याश्विनेश्वर । समर्थान् जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखं ।

भार्या पुत्रवतीं दृष्ट्वा साक्षितां पुत्रवत्सलां । ज्ञात्वा प्रजहि कालेन परार्थमनुदृश्य च ।

१०९८

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखं । इन्द्रिवैरिन्द्रिषार्थांस्तननुभूय यथाविधि ।

कृतकौतूहलक्षेषु मुक्तश्चर यथासुखं । उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ।

एष तावत्समासेन तव संकीर्त्तितो मया । मोक्षार्थं विस्तरेणाथ भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ।

मुक्ता वीतभया लोके परन्ति सुखिनो नराः । सक्तभावा विगच्छन्ति नरास्तत्र न संशयः ।

आहारसह्ययासैव तथा कोटे पिपीलिक्ताः । असक्ताः सुखिनो लोके सक्तास्यैव विनाशिनः ।

१०९९

स्वजनेन च ते पिक्ता कर्त्तव्या मोक्षबुद्धिना । इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथन्त्विति ।

स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्द्धते । सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ।

भोजमाच्छादने चैव माया पित्रा च संशयः । स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके माय्यकृतं पुरा ।

आद्या विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनी । लोके विपरिभावन्ति रक्षितानि सक्तार्थभिः ।

स्वयं मृत्पिच्छभूतस्य परतन्मस्य सर्वदा । को हेतुः स्वजनं योर्दुरक्षितु वा वृक्षात्मनः । १०१२०
 स्वजनं हि यदा मृत्पुच्छन्येव तव पश्यतः । जनेऽपि यत्ने महति तव बोध्यमात्मना ।
 जीवन्ममपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा । अस्मन्मते परित्यज्य पश्चादपि मरिच्यते ।
 यदा मृतस्य स्वजनं न ज्ञास्यति कदाचन । सुखितं दुःखितं वापि ननु बोध्यमात्मना ।
 मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः । स्वकृतं ननु मुञ्चैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ।
 एवं विजानन् लोकोऽस्मिन् कः कल्लोभमिनिहितः । मोक्षे निवेद्य जनो भूयसायुधधारय । १०१२१
 क्षुत्पिपासादयो भाषा जिता यस्मै देहिनः । मोक्षो लोभकथा मोक्षः क्लेशान् मुक्त एव सः ।
 द्यूते पाने तथा स्त्रीषु म्लयायाश्च यो नरः । न प्रमाद्यति संमोहात् सततं मुक्त एव सः ।
 दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ पुमान् यदा । भोक्तव्यमिति यः क्षियो देवमुद्विः स उच्यते ।
 आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेवं पुनः पुनः । यः पश्यति यदा युक्तो यथावमुक्त एव सः ।
 यन्मवञ्च विनाशश्च भूतानां चेष्टितं तथा । यस्तन्मते विजानाति लोकोऽस्मिन्मुक्त एव सः । १०१२२
 प्रक्षं वाहयस्त्रेपु वाचार्यैश्चैव कोटिषु । प्रासादे मन्त्रकं क्षान्तं यः पश्यति स मुच्यते ।
 मृत्युनाऽन्धाहतं लोकं बाधिमिदोपवीरितं । अस्ति कर्त्तव्यं यः पश्यति स मुच्यते ।
 यः पश्यति स यन्मुहो न यस्मै च निश्चयते । यथाप्येव यन्मुहो लोकोऽस्मिन्मुक्त एव सः ।
 यद्रोषोमाविष्टं सर्वमिति यथायुपपन्नं । न च संकुचते भावैरहुतैर्मुक्त एव सः ।
 पर्यङ्कव्या भूमिश्च क्लेशोपपन्नं देहिनः । शास्त्रवत् कदम्बश्च यथायुक्त एव सः । १०१२३
 योमञ्च कुम्भीरश्च कैशेयं यन्मस्यति च । याविकं यस्मैपि सनं यथायुक्त एव सः ।
 पद्मभूतयमुद्धृतं लोकं यथायुपपन्नं । तथा च वर्जते वृद्धा लोकोऽस्मिन्मुक्त एव सः ।
 सुखदुःखे समे यथा साभासामौ जवानौ च । दृष्ट्वाद्देवो भवेद्देवो सर्वथा मुक्त एव सः ।
 रत्नमूत्रपुरीषाणां देवाणां वज्रपांशुणा । शरीरं देववज्रं दृष्ट्वा चैव विमुच्यते ।
 बलीयसितसंयोगं काश्ये वैवर्धनेव च । कुम्भभावश्च मर्यादाः पश्यति स मुच्यते । १०१२४
 पुंस्त्रोपपातं काशेन दह्मणोपरमन्तथा । बाधिर्यं प्रायमन्दनं यः पश्यति स मुच्यते ।
 गतानृषीन्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् । लोकादस्मात् परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ।
 प्रभावेरन्वितासौख्येः पार्थिवेन्द्राः सप्तशतः । ये मताः पृथिवीं त्यक्ता इति ज्ञाना विमुच्यते ।
 अथास्य दुर्लभान् लोकं ज्ञेयान् सुखभांशया । दुःखश्चैव सुदुस्वार्थः यः पश्यति स मुच्यते ।
 अपत्यानाञ्चैवगुणं जनं विगुणमेव च । यश्चान् भूषिहो लोकं लो मोक्षं नाभिपूजयेत् । १०१२५
 शास्त्रालोकायथो बृहः सर्वं पश्यति मानवः । अथारमिव मानुषं सर्वथा मुक्त एव सः ।
 एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवाञ्छरतु मुक्तवत् । गार्हस्थ्ये यदि वा मोक्षे कृता बुद्धिरविक्रवा ।
 तन्मस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक् स पृथिवीपतिः । मोक्षमेव गुणैर्देवैः प्राप्तव्यमाद्य च प्रजाः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि समरारिष्टनेमिर्वादि नवम्यधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि । तदहं मोतुमिच्छामि ततः कुरुपितामह ।

कथं देवर्षिरुग्रना सदा काव्यो महामतिः । ससुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ।

१८१०

वर्द्धयामास तेजस्य किमर्थमनितौजसां । नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसप्तमैः ।

कथञ्चाप्युग्रनाः प्राप्य शुक्रलम्भमरुतिः । ऋद्धिश्च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्विधीति मे ।

न याति च स तेजसो मध्येन गभवः कथं । एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन्वदितः सर्वमेतद्यथातथं । यथामति यथा चैतत् सुतपूर्वं मयाऽनघ ।

एष भार्गवदायादो मुनिर्भान्यो दृढव्रतः । सुराणां विप्रियकरो निमित्ते कारणात्मके ।

१८११

दम्नोऽय धनदो राजा सचरसीधिवः सदा । प्रभविष्णुश्च कोपश्च जगतस्य तथा प्रभुः ।

तस्यात्मानमथाविष्टं योगविष्टो महाभुनिः । दृष्ट्वा धनपतिं देवं योगेन हतवान् सपु ।

हते धने ततः शर्पं न लेभे धनदस्तथा । चापकमन्तुः संविद्यः सोऽभ्यगात् पुरस्वपमं ।

निवेद्य यामास तदा त्रिधावाभितर्क्य च । देवेभ्योऽथ दद्राव सौम्याश्च वज्ररूपिणे ।

योगात्मकेनोग्रनया दृष्ट्वा मम हतं सपु । योगीनामगमं कृत्वा निःस्वतश्च महातपोः ।

१८१२

एतच्छ्रुत्वा ततः कुह्रो महायोगी जनेश्वरः । संरक्तमयनो राजञ्छूलमादाय तस्मिन् ।

काव्यो काव्याविति प्राप्य दृष्ट्वा परमायुधं । उग्रना कूरतस्तत्र कौमो दान्ता चिकीर्षितः ।

स महायोगिना दृष्ट्वा तं योगं वै महात्मनः । गतिमगमनं वेत्ति क्षान्तश्चैव ततः प्रभुः ।

सस्त्रिण्योऽथेव तपसा महात्मानं जनेश्वरं । उग्रना योगविष्टात्मा शुक्राद्यैः प्रत्यदृष्टत ।

विज्ञानरूपः स तदा तपःविष्टोऽयं धनिना । ज्ञाना शुक्रश्च देवेभ्यः पाणिना समनानयत् ।

१८१३

आनतेनाथ शुक्लेन पाणिनाऽग्नितेजसा । विनाकमिति बोधाच्च शुक्रमुपायुधः प्रभुः ।

पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुभार्षितः । आर्षं विष्टव्यं कुरुदो पाणिना प्राणिपञ्चमैः ।

स तु प्रविष्ट उग्रना कौहं सचेत्सरं प्रभुः । सचरसापि तत्रस्थो महात्मा धनुमन्धनः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं सचरसाज्जुग्रनास्तत्र धीमतः । जठरे देवदेवश्च किञ्चाकार्षीत्सहायुतिः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा सोऽनर्जसमतः स्थापुभूतो महाव्रतः । वर्षायां भवद्राजन् प्रद्युताभ्यर्कुदानि च ।

१८१४

उदतिष्ठत्तपसाश्च कुरुक्षेत्रे महाश्रुतात् । ततो देवानिदेवसं ब्रह्मा वै समवर्षत ।

तपोऽद्विमपृच्छ च कुरुक्षेत्रे मयाचः । तपः सुवीर्यमिति च प्रोवाच दृढभङ्गजः ।

तस्ययोगेन दृष्टिश्चाप्यपश्यत् स तु ब्रह्मरः । महाकतिरचिन्त्यात्मा सत्त्वधर्मरतः सदा ।

स तेनायो महायोगी तपसा च धनेन च । वराजत महाराज विपु लोकोषु वीर्यवान् ।

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाब्रजत् । उग्रनास्तु समुद्दिष्टो निखिले जठरे ततः ।

१८१५

तुष्टाव च महायोगी देवं तपसा एव च । निःसारं काङ्क्षमासः स तेन स प्रतिहृत्यते ।

उग्रनास्तु तथोवाच जठरसो महाभुनिः । प्रसादं मे कुर्वन्नेति पुनः पुनररिन्दम ।

तमुवाच महादेवो गच्छ त्रिभेन मोक्षं । इति सर्वेऽपि सोतांसि दृष्ट्वा चिदशुपुत्रवः ।

अपश्यमानस्तद्वारं सर्वतः पिबितो मुनिः । पथ्यकामदृष्टमान इतश्चेतस तेजसा ।

स वै निष्कृत्य शिश्रेण शुक्लमभिषेदिवान् । कार्येण तेन नभसो नामधृत स मध्वतः ।

१०८०

विनिष्कान्तस्तु तं दृष्ट्वा अलन्तमिव तेजसा । भवो रोषस्माविष्टः शुभोद्यतकरः स्मितः ।

अवारयत तं देवो कुङ्कुं पशुपतिं पतिं । पुञ्जलमनमदेव्या चरिते बहुरे च यः ।

॥ देव्युवाच ॥ हिंसनीयस्तथा नैव मम पुञ्जलमागतः । न हि देवोदरात् कश्चित् विद्यतो नाशमर्हति ।

ततः प्रीतो भवो देव्याः प्रहसंसेदमब्रवीत् । गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन् पुनः पुनः ।

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमान्नाथा । उग्रनाः प्रापतद्रोमान् गतिमिष्टां महामुनिः ।

१०८१

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मानः । चरितं भरतमेव यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भवभार्गवसमागमे एकमवस्थधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयसाद्ब्रवीहि मे । न तुभ्याम्यव्यक्तयेव वचसो पितामह ।

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम । श्रेयः परमवाप्नोति त्रेत्य चेह च तदह ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वम् महाबाहो । पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ।

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिन् लोके परत्र च । यद्भवेत् प्रतिपत्तयं तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।

१०८२

ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् । नृपाथानुपदमना मुनिर्मात्स्यमथाब्रवीत् ।

॥ पराशर उवाच ॥ धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परत्र च । तस्माद्भिः परमं नास्ति यथा प्राजर्णनोषिवः ।

प्रतिपद्य नरो धर्मं सर्वलोके महीषर्षे । धर्मोऽस्माकः कर्मविधिर्ह्येहिना नृपसत्तम ।

तस्मिन्नात्मनि यः सदा सत्कर्मोऽस्ति कुर्वते । चतुर्विधा हि लोकोऽस्ति ज्ञाता तम विधीयते ।

मर्त्या यथावतिष्ठन्ते सा च कामात् प्रवर्तते । सुकृतसुकृतं कर्म निवेद्य विविधैः कृतेः ।

१०८३

दशाह्नेप्रविभक्तानां भूतानां यज्ञाद्यः सति । बौधयं राजतश्चापि यथा कार्यं विविच्यते ।

तथा निविच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशात्पुनः । नावोवाज्जयते किञ्चिद्व्यगताः सुकृतोपमैः ।

सुकृतैर्विन्दते बौधयं प्राप्य देहकर्म चरः । देवं तात न पश्यामि काश्चिद्देहकर्मभवं ।

स्वभावतो हि संविद्धा देवगन्धर्वदानवाः । श्रेयं शान्तिं कर्मकर्म न चरन्ति कदा क्वनाः ।

ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधं । लोकमात्रसमयैव ब्रह्मो वेदाश्च यः जनः ।

१०८४

शान्तर्यं मनसक्ता नैतदुद्धावुग्रामनं । ननुवा जनना वाच्यं कर्मणा च चतुर्विधं ।

कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । निरन्तरं च मित्रं च भते कर्म पापिभे ।

कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते । कदाचित् सुकृतं तात कूटस्थमिव निवर्तते ।

मज्जमानस्य संसारो यावदुःखादिमुच्यते । ततो दुःखकथं कृत्वा सुकृतं कर्म येन ते ।

सुकृतसंयादुष्कृतं तद्विद्धि मनुजाधिप । इमः क्षमा धृतिर्योगः सन्तोषः सत्यवादिता ।

१०८५

ह्रीरर्चिर्वायव्यगिता दाक्ष्यतेति सुखावहाः । दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्निवर्तते भवेत् ।

निधं मनः समाधाने प्रयतेत विचक्षणः । नाथं परस्य सुकृतं दुष्कृतश्चापि ज्ञेयम् ।

करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । सुखदुःखे समाधातुं युमानयेन गच्छति ।

अन्येनैव जनः सर्वः सङ्गतो यस्य पार्थिवः । परेषां यदस्त्रयेत न तत् कुर्यात् स्वयं नरः ।

यो ह्यस्रयुस्तथा युक्तः सोऽनृषाणं निश्चकति ।

१०२०

भीरुराजन्त्यो ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो वैश्याऽनीहावान् हीनवर्णोऽलसश्च । विदास्यामीलो वृत्तहीनः कुलीनः सत्यादिभ्रष्टो
ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ।

रागी युक्तः पचमानोऽप्येतेर्भूखो बन्ता नृपहीनश्च रात्रिं । एते सर्वे मोक्षतां यान्ति राजन् यथायुक्तः क्षेपहीनः
प्रजासु ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतासु दिनवत्यधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २६२ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रिचार्यहयं नरः । रश्मिभिर्ज्ञानसन्तुष्टो गच्छति स बुद्धिमान् ।

सेवाश्रितेन मनसा कृत्तिहीनस्य ब्रह्मते । दिजातिहत्यासिद्धेता न तु तुल्यात् परस्परान् ।

आयुर्न सुखं लब्ध्वा नावकर्षेद्विश्रान्ति । उत्कर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ।

१०२१

वर्षेभ्यो हि परिभ्रष्टो न वै संमानमर्हति । न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजवं कर्म सेवते ।

वर्षोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा । दुर्लभं तमस्यैवा हि कुर्यात् पापेन कर्मणा ।

अज्ञानाद्भि कृतं पापं तपसेनाभिनिर्मुदेत् । पापं हि कर्म कलति पापमेव स्वयं कर्म ।

तस्मात् पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयं । पापानुबन्धं बन्तु कर्म यद्यपि स्वात्महाफलं ।

तत्र सेवेत मेधावो ब्रूहिः सुखोत्तमं यथा । किं कष्टमनुपपन्नानि फले पापस्य कर्मणः ।

१०२२

प्रत्यापन्नस्य हि ततोऽनाद्यन्तनाशद्विरोधतः । प्रत्यापत्तिश्च यथैव वासिष्ठो न जानीते ।

तस्यापि सुमहात्मापः प्रक्षिप्तलोचनोऽयम् । विरक्तं मोक्षते कर्म न तु लब्धोऽर्थोऽस्ति ।

प्रयत्नेन मनुष्येन पापमेवं निबोध मे । स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।

प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्नुते इयम् । अज्ञानान्न कृतां हिंसाभिरिवा बन्धकथंति ।

ब्रह्मणः शास्त्रनिर्देशादित्याज्जन्मवादिनः । तथा कामकृतं नास्य विविधैवानुकर्षति ।

१०२३

इत्याज्जन्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः । अश्नुतावत् पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतं ।

गुणयुक्तं प्रकाशं वा पापेनानुपसंहितं । यथा ह्यस्त्राणि कर्मणा फलमनो ह यथातथं ।

बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह । भवत्यस्य फलं कर्म सेवितं नित्यमुत्पन्नं ।

अबुद्धिपूर्वं धर्मात् कृतमुपेय कर्मणा । कृतानि यानि कर्मणि देवैर्मुनिभिस्तथा ।

न परेतानि धर्मात्मा मुक्ता चापि न मुक्तयेत् । बुद्धिन्त्य मनसा राजन् विदित्वा शक्यमात्मनः ।

१०२४

करोति यः शुभं कर्म स वै मद्राणि पश्यति । न वै कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।

न वेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभाषितं । स तोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिध्यते ।

दृष्ट्वा दृष्टिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा । एवं कर्मणि यानीह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ।

समानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि ।

राक्षा जेतव्याः ब्रह्मचर्योक्तताश्च सन्त्यक् कर्तव्यं पावनमस्य प्रजानी । अग्निदेवो बभूविषापि यज्ञैरनो मध्ये वा वनमाश्रित्य
क्षीयं ।

१०७५

दमानितः पुत्रयो धर्मशीलो भूतानि चात्मानमिवाभ्युपेक्षेत् । गरीश्वरः पूजयेद्वात्मनस्तथा सत्येन शीलेन सुखं
नरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां विनवत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ कः कस्य चोपकुर्वते कस्य कस्य प्रयच्छति । प्राणी करोत्यथ कस्य सर्वमात्मार्यमात्मना ।

गौरवेण परित्यक्तं निःशेषं परिचर्येथत् । सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं वृथग्नयं ।

विभ्रष्टश्च विभ्रष्टाश्च तुल्यौ दानप्रतिपदौ । तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजया प्रयच्छतः ।

न्यायागतं धनमैव न्यायेनैव विवर्द्धितं । श्रेष्ठं यज्ञमाश्नाय धर्मार्थमिति निश्चयः ।

१०७६

न धर्मार्थं नृश्रेष्ठेन कर्मणा धनमर्जयेत् । शक्तिः सर्वकार्याणि कुर्याद्विमुक्तयेत् ।

अप्यो हि प्रयतः शीतास्त्रापिता ज्वलनेन वा । शक्तिरिति प्रयत्ने देवा सुधान्तापान्मुते फलं ।

रन्निदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना । फलपचैरयो भूलेर्मुनीनर्षितवांसः सः ।

तैरेव फलपचैश्च समाठरमनोवपत् । तस्मात्तेभ्यो परं ज्ञानं त्रैलोक्येऽपि पृथिवीपतिः ।

देवतानिधिभूतेभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा । ज्ञानवान् जायते मर्त्यलोकादनृषतां व्रजेत् ।

१०७७

स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्त्रेण । पितृभ्यः आहुतमेन नृषामभ्यर्चनेन च ।

वाचा शेषावहात्येण पातनेनात्मनोऽपि च । यथावदुत्थवर्गस्य सिद्धीर्वैकर्ष्य आदितः ।

प्रयत्नेन च संशिक्षा धनैरपि विवर्जिताः । सत्यगुला उतवधं मुनयः सिद्धिमागताः ।

विश्वामित्रश्च पुत्रत्वष्ट्रीकृतमयोऽगमत् । अग्निः सुत्वा महाबाहो देवान् वै यज्ञभागिनः ।

गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् । देवीं सुत्वा तु गगने मोदते यज्ञसा वृतः ।

१०७८

असिता देवस्यैव तथा नारदपर्वतौ । काशीवान् कामदम्यश्च रामसायणस्तथात्मवान् ।

वशिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽजिरेव च । भरद्वाजो हरिश्चन्द्रः कुण्डधारः शुभ्रश्रवाः ।

एते महर्षयः सुत्वा विष्णुमग्निः समाहिताः । सेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ।

अनर्हस्तार्हतां प्राप्ताः सन्तः सुत्वा तमेव ह । न तु वृद्धिमिहान्निष्पेत्कर्षं क्षत्वा जुगुप्सितं ।

येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् । धर्मं वै शान्तं लोके न जप्ताहुनकाहुया ।

१०७९

आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यरुदुत्तमः । वेदा हि सर्वे राजेन्द्र क्षित्वात्स्विमग्निषु प्रभो ।

स चाप्याग्न्याहिता विप्रः क्रिया यथा न वीर्यते । अथैवाग्नाहिताग्निमग्निरोचं न निष्क्रियं ।

अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा । गुह्यं नरशार्दूल परिचर्या यथातथं ।

मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धर्षेवो विद्वान् क्षीवः पश्यति शीतियोगात् । दाक्षेण हीनो धर्मयुक्तो न दान्तो लोकेऽस्मिन् वै
पूज्यते सन्निरार्यः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां सप्तनवत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ वृत्तिः सकाशादर्थेष्वस्त्रिभ्यो होमस्तद्गोभना । मीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान् कुरुते सदा । १०००

वृत्तिस्त्रिधास्त्रिः शूद्रस्तु पितृपैतामही भुवा । न वृत्तिं परतो मार्गेत् शूद्रभूषान् प्रयोजयेत् ।

वृद्धिस्तु सह संसर्गः गोभते धर्मोद्विभिः । नित्यं सर्वसास्त्रवत्सासु नासन्निरिति मे मतिः ।

यथोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते । तथा सत्सन्निकर्षेण होमवर्णोऽपि दीप्यते ।

यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शूद्रकमन्वरं । तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेहि मे ।

तस्मादुपेयु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन । अग्नित्वमिह मर्त्यानां जीवितं हि जलाचलं ।

१००१

सुखे वा यदि वा दुःखे वर्त्तमानो विचक्षणः । यस्मिन्नेति शूद्रभान्येव स तन्नाशोह पश्यति ।

धर्मोदपेतं यत् कर्त्तुं यद्यपि स्यात्साहाफलं । न तत् सेवेत मेधावी न तद्वितमिहोच्यते ।

यो ज्ञत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता । स शब्दमात्रफलभाक् राजा भवति तत्करः ।

स्वयम्भूरस्रजश्च ये धातारं लोकसत्कृतं । धाताऽस्रजत् पुच्छमेकं लोकानां धारणे रतं ।

तमर्चयित्वा वैश्वस्तु सुव्यादृत्पर्यन्तद्विमत् । रक्षितयन्तु राजन्यैरुपयोऽयं दिवातिभिः ।

१००२

अग्निहोत्रशठकोधैर्यकस्यप्रयोक्तृभिः । शूद्रैर्निर्वाजिनं कार्यमेव धर्मो न नश्यति ।

अप्रमटे ततो धर्मो भवन्ति सुखिताः प्रजाः । सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ।

तस्माद्यो रक्षति नृपः स्वधर्मैवेति पूज्यते । अधीते चापि यो विप्रो वैश्वेयश्चावर्ज्येन रतः ।

यश्च शूद्रभूषते शूद्रः सततं नित्यतश्चिद्यः । अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मात् परिहीयते ।

प्राणसन्तापनिर्दिष्टाः काकिन्योऽपि महाफलाः । न्यायेनोपाज्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ।

१००३

सत्कृत्य हि दिवातिभ्यो यो ददाति नराधिपः । यादृशं तादृशं नित्यमस्मात् फलमुर्जितं ।

अभिगम्य च तन्मुखा दत्तमाज्जरभिभुतं । याचितेन तु यद्वत् तदाज्जर्ज्यमं मुधाः ।

अवश्या दीपते यत्तथैवाशूद्रयोऽपि वा । तदाज्जरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ।

अतिक्रामेन्मज्जमानो विविधेन नरः सदा । तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संश्रयात् ।

दमेन गोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु । धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दान्येण गोभते ।

१००४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां पञ्चनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिग्रहगता विप्रे क्षत्रिये शुधि निर्जिताः । वैश्ये न्यायाज्जितास्यैव शूद्रे शुभ्रूषयाऽज्जिताः ।

स्वल्पाऽप्यर्थैः प्रवृत्तान्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः । नित्यं चयासां वर्षाणां शूद्रभूषुः शूद्र उच्यते ।

क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नाद्विभिः पतते दिजः । शूद्रधर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै दिजः ।

वाणिज्यं पाशुपाश्वस्त तथा शिल्पोपजीवनं । शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ।

रक्षावतरणश्चैव तथा रूपोपजीवनं । मद्यमांसोपजीव्यश्च विक्रयं सोहस्यर्षयोः ।

१००५

अपूर्व्विणा न कर्त्तव्यं कर्त्तुं लोके विगर्हितं । क्षतपूर्व्वन्तु त्यजतो महान् धर्म इति श्रुतिः ।

ससिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकं । मदेनाभिभुतमनास्तत्र न पाश्वमुच्यते ।

भूयन्ते हि पुराणेषु प्रजा धिग्दण्डशासनाः । दान्ता धर्मप्रधानास्तु न्यायधर्मानुसृजिकाः ।

धर्म एव वदा नृणामिह राजन् प्रशस्यते । धर्मोदङ्का गुणानेव धेयन्ते हि नरा भुवि ।
 तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप । विवर्द्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्धविभ्रन् प्रजाः । १०८०
 तासां दर्पः समभवत् प्रजानां धर्मनाशनः । दर्पात्मनान्ततः पश्चात् क्रोधस्तासामजायत ।
 ततः क्रोधाभिभूतानां दृप्तं लज्जासमन्वितं । द्रोक्षैवाप्यनश्राजंस्ततो मोक्षो व्यजायत ।
 ततो मोहपरीतास्ता नापश्यन्त यथा पुरा । परस्परवमर्द्देन वर्द्धयन्तो यथासुखं ।
 ताः प्राप्य तु सधिगदण्डो न कारणमेताऽभवत् । ततोऽभ्यगच्छन् देवाश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य च ।
 एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवं । अगच्छच्छरणं धीरं मज्जरूपं गुणाधिकं । १०८१
 तेन सा ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ । तिस्रोऽप्येकेन वाप्येन देवाप्यार्यततेजसा ।
 तेषामधिपतिस्त्वावीक्षीमीं भीमपराक्रमः । देवतानीं भयकरः स हतः प्रहूलपार्ष्णिना ।
 तस्मिन् हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः । प्रापद्यन्त च वेदान् वै शास्त्राणि च यथा पुरा ।
 ततोऽभिषिच्य राज्ये तु देवानां दिवि वासवं । सप्तर्षयश्चाम्युञ्जन्मराणां दण्डधारणे ।
 सप्तर्षिणामयोर्द्ध्वं विपृथुर्नाम पार्थिवः । राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक् पृथक् । १०८२
 महाकुलेषु ये जाता दृष्ट्वाः पूर्व्वतराश्च ये । तेषामप्यासुरो भावो हृदयाच्चापसर्पति ।
 तस्मान्नेनैव भावेन सानुषङ्गेण पार्थिवाः । आसुराश्चैव कर्माणि न्यसेवन् भीमविक्रमाः ।
 प्रत्यतिष्ठन्त्येतेष्वेव तान्येव स्थापयन्त्यपि । भजन्ते ते न चाद्यापि ये वालिशतरा नराः ।
 तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन् सञ्चिन्त्य शास्त्रतः । संसिद्धाधिगमं कुर्यात् कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ।
 न सङ्करेण द्रविणं प्रचिन्वीयादिसत्तणः । धर्मार्थं न्यायमसृज्य न तत्कल्याणमुच्यते । १०८३
 स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियबान्धवः । प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेषानुपालय ।
 दृष्टानिष्टमयायोगे वैरं सौहार्दमेव च । अथ जातिमहत्ताणि बहूनि परिवर्त्तते ।
 तस्मादुणेषु रञ्जया मा दोषेषु कथञ्चन । निर्गुणेऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽतिरञ्ज्यते ।
 मानुषेषु महाराज धर्माधर्मा प्रवर्त्ततः । न तथाऽन्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विव ।
 धर्मशीलो नरो विद्वानो हकोऽनो हकोऽपि वा । आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसया । १०८४
 यदा व्यपेतहृत्स्त्वं मनो भवति तस्य वै । नानृतञ्चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि पराशरगीतायां षष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥
 ॥ पराशर उवाच ॥ एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्णितः । तपोविधिन्तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः प्रह्णु ।
 प्रायेण च गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते । सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैराजसतामसैः ।
 गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च । दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ।
 एवन्तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः । रागद्वेषौ विवर्द्धन्ते ह्यनित्यत्वमपश्यतः । १०८५
 रागद्वेषाभिभूतश्च नरं द्रव्यवशानुगं । मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ।
 कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्व्वै रतिपरायणः । साभं ग्राम्यसुखादन्यं रतिर्नाम नानुपश्यति ।

ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गदुर्जयते जगम् । तुल्यैश्चैव तस्यैव जनस्यार्थं चिकीर्षति ।
 स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः । बालस्यैवपरीतात्मा तत्कृपायाऽनुत्पद्यते ।
 ततो मानेन सम्यग्वा रक्षणात्मपराजयं । करोति येन भोगी क्षामिति तस्मादिदमश्नति ।
 तथाहि बुद्धियुक्तानां ब्राह्मणमन्त्रावादिनाम् । अग्निष्मृतां शुभं कर्त्तुं नराणां त्यजतां सुखं ।
 स्नेहायतनमाशाच धनमाशाच पार्थिव । आधियाधिप्रतापाच निर्वैदमुपगच्छति ।
 निर्वैदादात्मसन्मोहः सन्मोहाच्छास्त्रदर्शनं । शास्त्रार्थदर्शनाद्वाङ्मूलप एवानुपश्यति ।
 दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्धवान् । यो वै प्रियसुखे लीणस्तपः कर्त्तुं शक्यते ।
 तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते । जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रवर्त्तकं ।
 प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः । कश्चित् कश्चिद्वत्तपरो व्रतान्यास्याय पार्थिव ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवान्यश्मिमास्ताः । विष्वदेवास्तथा साध्याः पितरोऽय मरुद्गणाः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः । संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ।
 ये चादौ ब्राह्मणाः सृष्टा ब्रह्मणा तपसा पुरा । ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ।
 मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः । महाकुलेषु दृश्यन्ते तत् सर्वं तपसः फलं ।
 कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च । वाहनासनयानानि तत् सर्वं तपसः फलं ।
 मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्याः सहस्रशः । वासः प्रासाददृष्टे च तत्सर्वं तपसः फलं ।
 शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च । अभिप्रेतानि सर्व्याणि भवन्ति शुभकर्म्मिणां ।
 नाप्राप्यं तपसः किञ्चिन्नैलोक्येऽपि परन्तप । उपभोगपरित्यागः फलान्यज्ञतकर्म्मणां ।
 सुखितो दुःखितो वाऽपि नरो लोभं परित्यजेत् । अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ।
 असन्तोषोऽमुखायेति लोभादिन्द्रियसम्भ्रमः । ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ।
 नष्टप्रज्ञो यदा तु स्यात्तदा न्यायं न पश्यति । तस्मात् सुखलये प्रति पुमानुयं तपश्चरेत् ।
 यदिष्टं तत् सुखं प्राजुर्द्वयं दुःखमिहेष्यते । ज्ञातृज्ञतस्य तपसः फलं पश्यस्व थादृशं ।
 नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते । प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कलमपं तपः ।
 अप्रिधाष्ववमानांस दुःखं ब्रह्मविधात्मकं । फलार्थी तत्फलं त्यक्त्वा प्राप्नोति विषयात्मकं ।
 धर्मे तपसि दाने च विधित्वा चास्य जायते । स कृत्वा पापकान्येवं निरयं प्रतिपद्यते ।
 सुखे तु वर्त्तमानो वै दुःखे वाऽपि नरोत्तम । स्मृत्युत्ताद्यो न चलते शास्त्रचलुः स मानवः ।
 दपुप्रपातमात्रं हि स्वार्थयोगे रतिः सदा । रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विज्ञान्यते ।
 ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्कृपात् पुनः । अनुधा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमं ।
 ततः फलार्थं सर्वस्य भवन्ति व्यायसे गुणाः । धर्मैरुत्था च सततं कामार्थाभ्यां न होयते ।
 अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा । प्रयत्नेनोपगम्यस्व स्वधर्मं इति मे मतिः ।
 मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषां । क्रियाधर्मैर्विमुक्तानामब्रह्मचर्यवृत्तात्मनां ।

१०८१०

१०८११

१०८१२

१०८१३

१०८१४

१०८१५

क्रियमाद्यं यदा कर्म कार्यं मय्यति जायते । तदा मय्यदृतिः कोऽपि नश्यः कार्यं विधीति ।
 यन्मात्माना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्म निश्चयः । दाक्षिण्यं दत्तकन्यायं स्वधर्मं विचरन्नुप ।
 यथा महीनदाः सर्वे समरे यानि वंक्षिर्ति । एवमात्मिनः सर्वे गृहस्थे यानि वंक्षिर्ति । १०७१
 इति श्रीमहाभारते भ्रातृपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि पराशरणीतायां सप्तमब्रह्मधिकविंशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥
 ॥ जनक उवाच ॥ सर्वे विशेषवर्णानां मर्त्ये कोऽपि जायते । इति दिव्यान्वयं श्रुत्वा तदूर्ध्वं वदताम्बरः ।
 यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः । कथं ब्राह्मणो जातो विशेषे यद्वयं मतः ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ एवमेतस्मिन्पराशरेण जातः स एव सः । तत्तत्स्वपक्षेण जातिपक्षतो गतः ।
 सुचेचाच सुवीजाच पुण्या भवति यथायः । श्रोताऽन्यतरतो जीमादपरो नाम जायते ।
 वज्राहुजाभ्यामूर्ध्वा पद्माक्षैवाच अश्विरे । सजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः । १०७२
 मुखजा ब्राह्मणासात बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुजा धर्मिकी राजन् बाहजाः परिचारकाः ।
 चतुर्थोऽनेव वर्षो नामागमः पुंसवर्षभ । श्रोताऽन्ये ततिरिक्ता ये ते वै शूद्रजाः स्मृताः ।
 क्षत्रियातिरिक्तान्वा उपा वैदेहकाक्षथा । शपाकाः मुक्षुर्वालोका निवादाः स्मृतमागधाः ।
 अयोगाः करणा ब्राह्मण्यष्टासाक्ष नराधिप । एते चतुर्धा सर्वेऽपि जायन्ते वै परस्वरात् ।
 ॥ जनक उवाच ॥ ब्रह्मक्षेत्रेण जातानां नामात्वं मोक्षतः कथं । बह्वीह हि लोके वै मोक्षानि मुनिर्यतनम् । १०७३
 यत्र तत्र कथं जाताः स्वर्गानि मुनयो गताः । शूद्रयोऽपि समुत्पन्ना विधौ न च तथाऽपरे ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ राजसौतम्यवेद्वाङ्मनपकृष्टेन जन्मना । महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनां ।
 उत्पद्य पुत्राकुलस्यो नृपते यत्र तत्र ह । स्त्रैव तपसा तेषां विलेनं प्रदधुः पुनः ।
 पितामहस्य मे पूर्वमृत्पृष्ठं कथ्यतः । वेदसायुजः कपयैव काशीवत्कमठादयः ।
 यवकीतस्य नृपते द्रोणस्य वदताम्बरः । आयुर्धनं दत्तस्य क्रमदो मात्स्य एव च । १०७४
 एते स्त्रां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽजयात् । प्रतिष्ठिता वैदेविदो दमेन तपसैव हि ।
 मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव । क्षत्रियाः काश्यपश्चैव वशिष्ठो भृगुरेव च ।
 कर्षताऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा तानि च यद्वयं वतां ।
 ॥ जनक उवाच ॥ विशेषधर्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम । ततः सामान्यधर्माश्च सर्वेषु कुशलो ज्ञासि ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिपद्ये पावनस्य तथैवाध्यायनं नृप । विशेषधर्मा विप्राणां रक्षा चक्षुस्त्रोभना । १०७५
 कपिषु पाशुपाक्यश्च वाणिज्यस्य विश्रामपि । द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्मा नराधिप ।
 विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्त्तिताः । धर्मान् साधारणासात विसरेण शृणुष्व मे ।
 आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता । आहूकर्मातिथेयश्च सत्यमक्रोध एव च ।
 स्त्रेषु दारेषु सन्तोषः शौचं गित्यागस्तथया । आत्मज्ञानं तितिचा च धर्माः साधारणा नृप ।
 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास्तथो वर्षा द्विजातयः । अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदाम्बरः । १०७६
 विकर्मावस्थिता वर्षाः पतन्ते नृपते चयः । उज्जमनि यथा सनत्माजित्प्रेह स्वर्गकैरुप ।

धर्मं कर्म ।

सतां हृत्तमधिष्ठाय निरीक्ष्यपुनरिदं यः ॥ प्रत्यक्षं न दृष्ट्वापि हृत्तमस्य वैदित्तं विना ॥

ရက်စွဲ

॥ पराभर उवाच ॥ अस्मदर्थं अत्रास्मान् उवाच श्रेयस्यारथः । सर्वं यैः हि अग्निवि विभेदन्तु निःशङ्कः ।

जात्या प्रधानं पुरःसंभार्यायं कार्ये विद्युतः । कार्ये सार्वजनिकेन सत्तात् कार्यं न प्रीत्यम् ।

॥ पराशर उवाच ॥ इदं तु मेव महारथ-पक्षात् । पशुपतिः । शानि कर्माक्षरिण्यनि नरं पापानि धमेदर ।

प्रणिता विनयोपेता इमविद्याः । सुर्वेविताः । प्रवर्तिताः । प्रमत्तं । प्रवर्तिताः ।

विचारः ।

र उवाच ॥ पिता ब्रह्मसो गुरुवः कियच्च न निर्मुक्तानां प्रभृन्नि शोके । ब्रह्मभक्ताः श्रियवादिष्वपि हिते

• दशमोऽथ तथैव शब्दम्

रवाजिरे यच भराप्रियंसारे गुवात्मोत्थालमवाय दक्षते । प्रवाति भोक्तायसरे सुदुर्लभमिषयेते समर्थसंयसायच ।

पारिवर्षः संप्रदायसुखी सुखी गतः । सतिप्रमेतं मृषाभिः संप्रदाये सतिप्रमेतः ।

३८५

न कश्चिन्नति वै राघवन् दिङ्मात्तवद्वज्रात् । शस्त्रेणैवाप्युं वापि कश्चित्तेवायकर्मति ।

महत्त्वानाम् सर्वेषां विनाशसम्भवाद्भूतानां । मिथुनं मोक्षं तान् पुच्छिष्युः क्रियन्ताम् ।

५०५०

द्वितीयं कारणं तत्र यत्काल्पितं विद्वत्पण्डितैः । तद्वैचित्र्यं देहिनां पुत्रं मोक्षमूलं वर्धते ।

ရဝဏ္ဏ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जसंवादे श्रीभगवत्परोक्षोक्तम् ॥ १५ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जसंवादे श्रीभगवत्परोक्षोक्तम् ॥ १५ ॥

॥ भोम उवाच ॥ पुत्रो मे तु यमस्य कथं विनिर्वाहः परमं सुखं त्वं वदस्व मे ॥

॥ ब्रह्म उवाच ॥ किं मेयः का तर्हि साहसं किं कर्तव्यं विप्रर्षभ ॥ इत्युक्तं हृदि यत्नैः कृत्वा ॥ किं भवत्यनेन ॥

[illegible]

शिला धर्ममयं पात्रं यथा धर्ममिराजते । यथा यथा वा दानं यदा पितृभिर्गण्यते । १८८

[illegible]

वसन् विषयमथोऽपि च मन्त्रोऽयमुक्तिमात्रं । मन्त्रोऽयमुक्तिमात्रं विषयमथोऽपि च ।

नाथर्षः शिष्यते प्राङ्गं प्रपन्नः मुक्तपुत्रकम् । पञ्चमभिरुचिं पारं धितो मयि कृतम् ।

माधुर्यः कारणापेक्षी कर्मावस्थानियुतिः कर्मो वा कर्मावस्थानं तस्य कर्मावस्थाने ।

न भिषग्ने कृतात्मन चाकामासकर्मिणः । एतिसर्गे विद्यायां हि सन्तो मो कथयते ।

इहमाहमेव सत्तात्मा प्राप्नोति इहमाहमेव । सौम्यासौ निमोः सत्तात्मा ।

विषये वर्णमालाऽपि न कदापि उपलब्धे । वर्णमालायां वर्णानि निर्दिष्टे नैव कृतानि ।

सहयोगी दवावस्थाः कस्मिन् कस्मिन् स्थाने । एतत् सहायकं भवेत् मणिः स्वस्थः स्वादिष्टः ।

[illegible]

विद्यार्थी-संख्या

पुष्पाग्रजः पुष्पाग्रजः पुष्पाग्रजः । अथा कर्मज्ञानं विभक्त्यन्तर्गतं यथार्थम्

संलग्नकः प्रेषितः ।

एतत्तु वक्ष्यामि कथं कथं ब्रूयान्-निविधाय कथिष्यात्-॥ निविध्यै कान्तनिर्बन्दा वक्ष्यामि च मुनिनिर्बन्दा

भिक्षते।

दुर्विषयेषु ये नश्यन्त्युक्तं प्राप्नुयन्ति तदात्मनः । स सर्वभूतानामपि प्रियं नृपामिषेयं प्रापेद्विद्यते ।

सहायतवार्थलोकः पराधनसमर्पितः । पराधीनसमर्पितः पराधनसमर्पितः ।

न धर्षणात्तः पुरुषस्य निश्चिन्नेन तस्मिन्नुक्तं पुनरुक्तं यद्विज्ञेयम् । ननु विभक्त्या विज्ञेयं योगभावाद्वा करोत्यस्य

मुद्राधिकारपीठ

पञ्चदशः स्वयमेव कुम्भे प्राग्वह्यमस्तेन गच्छति । तत्रा कुम्भेन स्वयमेव गच्छति तावन्ति । १८९

अद्वयं सत्यमि मेतं सत्यं नै सत्यस्य निमित्तं । अविद्याभोगात्तन्मैतु शब्दो भवति सत्यम् ।

बुद्धिमानप्रवासात्क सुखनिष्ठ पश्य च । विचाराः क्षेत्रमुक्ताः संश्रयात् सुखाववाः ।

मरुतं निवारः सर्वे प्राणान्मरुतिभिः । यथा मरुतानुमताश्च मुच्यन्ति कर्मभिः ।

तथात्मा पुराणी तस्याः परितोऽस्ती । अतः त्वय्येत्यादि । त्वय्येत्यादि ।

अग्निं ब्रह्म सभाति तदा तं पश्यते परं । परार्थे दर्शयामास हं कार्यं योऽभिमन्यते । १०२५

[illegible]

इंशो भूत्वाऽय मोवर्णस्वतो निजः प्रजापतिः । स वै पर्वति सौमन्तलोमकं वाचानुपामनम् ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ ब्रह्मणे वयं सा देवा वै सन्धास्माननुपुस्तरे । इच्छामन्वा मोक्षमर्थं भाषास्व किल मोक्षविम् । १०८४

श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी साधुश्चरते ते पतविम् । किं मन्यसे मेष्ठतमं दिज त्वं कस्मिन् मनसो रमते महात्मन् ।

तस्यः कार्यं पवित्रं प्रशाधि क्व कार्योपां मन्यसे मेष्ठमेकम् । कस्तूना वै पुरुषः सर्वमन्वैर्विमुच्यते विरुणेन्द्रे प्रोच ।

॥ इह उवाच ॥ इहं कार्यममृततायाः प्रुणोमि तपो दमः सत्यमात्मनिगुतिः । पञ्चीन् किमुच्य इदं सत्यं कर्मान् प्रिया

प्रिये स्वं वशमानयोत ।

नारुन्दः स्यान् नृपसवादी न हीनः परमवादीत । यथाऽस्य वाचा पर उद्दिमेत न तो वदेदुपतीं पापलोका ।

वाक्सायका वदन्निष्यतन्नि वैराद्यः शोचति रात्र्यहानि । परस्व नामकौ ते धर्तन्ति तौन् पण्डितो नावदजेत्

परेषु ।

१०८५

परस्वेदेनमतिवादवापैर्नृपं विधेयम स्वेष्टकार्यः । संरीच्यमाणः प्रतिहन्ति नः स आदत्ते मुक्तं वै परम् ।

सेपायमाणमभिवक्त्र्यलोके निधकाति ज्वलितं यस्य मन्त्रं । अदुष्टयेता मुक्तिःऽमस्तुषुः स आदत्ते मुक्तं वै परेषां ।

आकुक्षमाणो न वदामि किञ्चित् समान्यं ताद्यमानस्य नित्यं । अष्टं श्रोतव्यं समामाहुराद्याः सत्यं तथैवास्म्यवमा नृपस्यं ।

वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्मः । इमस्योपनिषदोऽयं एतत् सर्वानुशासनम् ।

वाचोवेगं मनसः श्रोत्रवेगं विधित्वावेगमुदरोपलवेन । एतान् वेगान् यो विपश्चेदुदीर्यन्तं मन्विऽहं ब्राह्मणं वै मुनिम् । १०८६

अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विविष्टकथा तितिदुरतितिसोर्भिष्टः । अमानुषास्मानुको वै विविष्टकथाऽज्ञानाज्ज्ञानविदे वि

विष्टः ।

आकुक्षमाणो नाकुक्षेन्ननुदेनं तितिततः । आक्रोष्टारं निर्हन्ति मुक्ततस्मात्तन्निन्दति ।

योऽनात्युक्तः प्राह क्वं मित्रं वा शो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् । पापस्य यो नेच्छति तस्य हनुस्योह देवाः स्युह

यन्ति नित्यं ।

पापीयसः क्षमेतैव अथसः बहुश्रुतः च । विमानितो हतोत्कृष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ।

सदाऽहमार्थाजिभृतोऽप्युपास न मे विधित्वास्तुते न रोषः । न चाप्यहं सिध्यमानः परैरि न चैव किञ्चिदपि य

नयामि ।

१०८७

नाहं शत्रुः प्रतिश्रयामि कश्चिदहं दारं शत्रुतस्येह वेदि । गुह्यं ब्रह्म तदिदं को ज्ञवीमि न मानवात् मेष्ठतरं हि

किञ्चित् ।

निर्मुच्यमानः पापेभ्यो क्षमेभ्य इव चक्षमाः । विरजाः कासमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्येण सिध्यति ।

यः सर्वेषां भवति शत्रुर्नोप उत्सेधनसाक्ष इवाभिजातः । यस्मै वाचं सुप्रसक्ता वदन्ति स वै देवान् नच्छति संय

तात्मा ।

न तथा वक्तुमिच्छन्ति कस्मात्तात् पुत्रवे गुहात् । यथैवा वक्तुमिच्छन्ति भैरुणमनुपुष्पकाः ।

यस्य वाक्प्रसवो गुप्ते सम्यक् प्रणिहिते कदा । वेदास्तपस्य त्यागस्य स इदं सर्वमाप्नुयात् । १०८८

१०८८

आक्रोत्रावमानांभा नाकुधान् गन्धेयदुधः । तस्मात्त बर्ह्येदेनं न चास्मानं विर्विषयेत् ।

अमृतस्यैव सन्त्येद्वमानस्य पश्चितः । सुखं श्रवणतः श्रुतिं चोऽवमन्ता व नश्यति ।
यत् क्रोधनो यकति यद्वाति यदा तपस्यति यच्छुदेति । वैष्णवतयादुरतेऽस्य सन् मोक्षः क्रमो भवति हि को
धनस्य ।

अनादि यत्तु दाराणि सुगुणान्यमरोत्तमाः । उपपन्नहरं ह्येवा वाक् चतुर्विधं धर्मवित् ।
सर्वं दत्तं श्राव्यवमानस्य धृतिं तिलिचामतिषेवमानः । साध्याधनित्योऽस्युपचयं परेषामेकान्तग्रीष्मार्द्धगतिर्भ
वेत्तुः ।

११०९

सर्वोद्योगानुचरन् वसवश्चतुरस्रनात् । न पावनतमं किञ्चित् सत्यादधनमं क्वचित् ।
आचक्षेऽहं मानुषेभ्यो देवेभ्यः प्रतिपद्यन् । सत्यं स्वर्गस्य सोपार्णं पापावारस्य भौरिव ।
यादृशैः सन्निवसति यादृशं शोपयेवते । यादृशिष्येभ्य भवितुं तादृशवति पूरुषः ।
यदि सर्वं सेवति यद्यस्मै तपस्विनं यदि वा सेनमेव । वाद्यो यथा रज्ज्वश्वं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ।
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते न मानुषं विषयं धानि द्रष्टुं । मेन्दुः समः स्यादसमो हि वायुश्चावचं विषयं यः स
वेद ।

१११२

अमुष्टं वर्तमाने तु वदन्तानरपूरुषे । तेनैव देवाः प्रीयन्ते सर्ता मार्गस्तिष्ठति वै ।
अग्निः दरे धे निरताः सदैव सेना नरा वाक्पदवाच्य नित्यं । अपेतदीवानपि तान् विदित्वा दूरोद्देवाः सम्परिवर्जयन्ति ।
न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः सर्वोत्तिमा दुष्कृतकर्षणा वा । सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा धर्मै रतास्तैः सह ब्रं भजन्ते ।
अथः इतं व्याहृताः श्रेष्ठ आश्रयः सत्यं वदेद्वाहृतं तद्वितीयं । धर्मं वदेद्वाहृतं तत्तृतीयं प्रियं वदेद्वाहृतं तच्चतुर्थं ।
॥ साध्या ऊचुः ॥ केनायमावृत्तो लोकः केन वा न प्रकाशते । केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति । १११०
॥ इति उवाच ॥ अज्ञानेनावृत्तो लोकः मांसार्थस्य प्रकाशते । सोभात्यजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ।
॥ साध्या ऊचुः ॥ कः सिदेको रमते ब्राह्मणानां कः सिदेको वज्रभिर्जोषमासे । कः सिदेको वसवान् दुर्म्भसोऽपि कः सि
देधा कस्य हं नाम्भवेति ।
॥ इति उवाच ॥ प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां प्राज्ञश्चैको वज्रभिर्जोषमासे । प्राज्ञ एको वसवान् दुर्म्भसोऽपि प्राज्ञ एषां कस्य
हं नाम्भवेति ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ किं ब्राह्मणानां देवानं किञ्च साधुलमुच्यते । असाधुलस्य किमेवं किमेवं मानुषं मतं ।
॥ इति उवाच ॥ साध्याय एषां देवानं व्रतं साधुलमुच्यते । असाधुलं परीवर्ते नृत्युर्धाम्नुच्यते । १११२
॥ भीष्म उवाच ॥ संवाद इत्यर्थं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः । केन वै कर्षणां योनिः सङ्गावः सत्यमुच्यते ।
इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वाणि मोक्षधर्मोपनिषि इत्यनीतायां एकाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ साक्षे योमे च मे तात विप्रेवं वक्तुमर्हसि । तव धर्मस्य सर्वं हि विदितं सुदृढतमम् ।
॥ भीष्म उवाच ॥ साक्षाः साक्षां प्रपन्नानि धीमा धीमं विज्ञातयः । वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै ।
अनीश्वरः कथं मुखेदित्येवं श्रुत्वा सर्वं । वदन्ति कारणं श्रेष्ठं योगाः सम्प्रयत्नीविषः ।
वदन्ति कारणं श्रेष्ठं साक्षाः सम्प्रदिजातवः । विज्ञाप्येह गतीः सर्वो विरक्तो विषयेषु यः ।

१११४

ऊर्ध्वं च देहात् सुव्यक्तं विमुच्येदिति नाम्बधा । एतदाकर्षणमाज्ञाः साङ्ख्ये वै मोक्षदर्शनं ।

क्षपणे कारणं प्राप्तं समये वचनं हितं । विज्ञानं हि मते प्राप्तं तद्विधेः विद्वत्पथैः ।

प्रत्यक्षहेतवो योगाः साङ्ख्याः शास्त्रविनिश्चयाः । उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ।

उभे चैते मते ज्ञाने नृपते विद्वत्समते । अनुष्ठिते यथाशक्तं येन तां परमां गतिं ।

तुच्छं शीघ्रं तपोयुक्तं दद्याद्भूतेषु चानघ । प्रतापं धारयं तुच्छं दर्शनं न समन्वयोः ।

११७४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि तुच्छं प्रतं शीघ्रं दद्यात्तावत्तथा । न तुच्छं दर्शनं कक्षात्तयो ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागं मोहं तथा खेदं कामं क्रोधश्च केवलं । योगाभिरुत्था ततो दोषान् पश्यैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ।

यथैवानिभिषाः स्मृताः प्राक् कृत्वा पुनर्जन्तं । प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ।

तथैव वागुरां कृत्वा बलवन्तो यथा शृगाः । प्राप्नुयुष्मिन्मम मार्गं विमुक्ताः सर्ववन्धनैः ।

लोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विताः । कृत्वा योगाः परमार्गं गच्छन्ति विमलं चिदं ।

११७५

अबलाश्च शृगा राजन् वागुराश्च तथाऽपरे । विगच्छन्ति न बन्धेदसादयोगबलाद्भुते ।

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालं गता शृगाः । बधं गच्छन्ति राजेन्द्र योगास्तद्वत् सुदुर्बलाः ।

यथा च शकुनाः सुखं प्राप्य जालमरिन्दम । तच्च सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ।

कर्म्मजन्धनैर्वैराग्यदयोगाः परन्तप । अबला वै विगच्छन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ।

अप्येकश्च यथा राजन् वक्रिः शान्तिरुर्ध्वलः । आक्रान्त रन्ध्रैः सुखैसादयोगाऽबलः प्रभो ।

११७६

म एव च यदा राजन् बलिर्ज्जातबलः पुनः । समीरणगतः चिम्रे दहेत् कृत्वा महीमपि ।

तद्वज्रातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः । अन्तकाश्च द्वादित्यः कृत्वा संशोषयेज्जगत् ।

दुर्बलश्च यथा राजन् स्वातसा श्रियते नरः । बलहीनश्च यो योगो विषयैर्द्रिष्टोऽवशः ।

तदेव च महास्वोतो विद्वत्पथे वारयः । तदयोगबलं कृत्वा शूयते विषयान् बह्वन् ।

विश्रन्ति चावशाः पार्थ योगाद्योगबलान्विताः । प्रजापतीनृषीन् देवान् महाभूतानि चेश्वराः ।

११७७

न यमो गान्तकः कुट्टो न स्वायुर्भीमविक्रमः । दर्शते नृपते धर्मं योगशामिततेजसः ।

आत्मनाश्च सहस्राणि बह्वनि भरतर्षभ । योगः कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्धृष्टिरेत ।

प्राप्नुयाद्विषयान् कश्चित् पुनश्चाप्यं तपसरेत् । सङ्क्षिपेच्च पुनश्चात् सर्वैश्चैवोद्युक्तानिव ।

बलशाल्य हि योगशब्दबन्धनेनैव पार्थिव । किमेष प्रभविष्णुलमुपपन्नमसंशयं ।

बलानि योगप्राप्तानि मयैतानि विज्ञान्यते । निदर्शनार्थं सूच्याणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ।

११७८

आत्मनश्च समाधाने धारयं प्रति वा विभो । निदर्शनानि सूच्याणि द्रष्टु मे भरतर्षभ ।

अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः । युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयं ।

क्षेत्रपूर्णे यथा पात्रे मग्न चाधातु निखलं । पुरुषो युक्त आरुहित्वापानं युक्तमानसः ।

युक्तलयाऽयमात्मानं योगः पार्थिव निखलं । करोत्यमलमात्मानं आच्छरोपमदर्शनं ।

यथा च नावं कौन्तेय कर्षधरः समाहितः । महावैद्यतां शीघ्रं गच्छेत् पार्थिववत्तम ।

११७९

तद्वात्म्यमाध्वर्यं युक्ता येनेन तन्मयित् । दुर्मेकं ज्ञापयामि हि त्वा देवमिन्द्रियम् ।
 सारथिस्तु यथा युक्ता सद्वक्त्रं सुवचनवित् । देवमिन्द्रं वयसातश्च भूमिं सुवचनम् ।
 तथैव नृपते योगी भारणास्तु समाहितः । मात्रोक्त्याऽऽ परं ज्ञानं कथं मुन इवाऽऽनृतः ।
 प्रवेष्टात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति बोधवत् । कथं हर्षितं पुनोत्तमां कथयामि ते केशव ।
 नाभ्यां कष्टं च शीघ्रं च हृदि वक्ष्यिष्याम्यहम् । इदमेव वचनं चापि वक्ष्ये कश्चित्किञ्चन । ११०४
 ज्ञानेच्छेतेषु यो योगी महाव्रतकर्मादितः । आत्मना सूक्ष्मात्मात्मानं युक्ते सम्यग्निश्चिन्तते ।
 स श्रीवत्सलसम्पन्नं कथं दम्भा इत्यादि । उत्तमं योगमवाप्नोति यदीच्छति विमुक्तये ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचारान् क्लृप्तान् कृत्वा कानि जित्वा च भारत । योगी वलमवाप्नुयति तद्गन्तुं वक्तुमर्हति । *

॥ भीष्म उवाच ॥ कषाणां भवत्ये युक्तः सिद्धाकथः च भारत । वेदाणां वर्ज्ये युक्तो योगी वलमवाप्नुयात् ।

मुञ्चानो यावत्कं कथं दीर्घकालमरिन्दम । रक्षाहारो विद्महात्मन योगी वलमवाप्नुयात् । ११०५

पञ्चाभासानृद्धैस्तान् संवहरन्महत्तया । अथ पीत्वा पयोस्त्रिधा योगी वलमवाप्नुयात् ।

अखण्डमपि वा श्रेष्ठं सततं मनोज्ञम् । उपैष्य वत्सकं इन्द्रहात्मा योगी वलमवाप्नुयात् ।

कामं जित्वा तथा क्रोधं जितोऽप्यथैव च । भयं क्रोधं तथा श्वांश्च पौरुषान् विषयांश्च ।

अरतिं दुर्कथाश्चैव शेरं कृष्णाश्च पार्थिव । अर्धं निद्रां तथा तन्त्रां दुर्कथां नृपकलम् ।

दोषयन्ति महात्मानः सूक्ष्मात्मानमात्मना । जीतं वागमहाप्रज्ञा ध्यानाभ्ययनसंयुता । ११०६

दुर्गन्धेषु महापन्था ब्राह्मणानां विपश्चितः । यः कश्चिद्व्रजति क्षत्रिणं केमेव मरतर्धम् ।

यथा कश्चिद्वनं शेरं वज्रसर्पधरीक्षपं । शम्भवसोऽवहीनश्च दुर्गमं वज्रकण्डवं ।

अभयमदवीप्रायं दाक्ष्यन्महारीरुहं । पन्थानं तस्मैराक्षीर्षं केमेवामितेषु वा ।

योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्व्रजते क्षिपः । केमेवोपरमेकाम्नां द्रुहोको हि च युक्तः ।

मुख्यं चुरधारास्तु निवितास्तु महीपते । भारणास्तु तु योगस्तु दुःखेण्यतात्मभिः । ११०७

विपन्ना धारणासात नयन्ति न इदमेव मतिः । नेहोवा यथा नावः पुनरावर्षावे नृपः ।

यस्तु तिष्ठति केनेव धारणास्तु यथाविधि । मरत्वं जकादुःखस्तु युद्धस्तु च विमुक्तये ।

नागाशालेषु निष्यक्षः योगेऽप्यिवमुदाहृतः । परं योगस्तु यत् कथं निश्चितं तद्विज्ञानिषु ।

परं हि तद्गन्तव्यं महात्मनः महाव्रतमीशं वरदक्ष विष्णुः । भवत्युत्तमं वदामनस्तु वदस्व पुनोत्तमं महाव्रतमात्मनः ।

तमस्तु कष्टं सुमहद्गन्तव्यं सन्तु इन्द्रं प्रकृतिं पराङ्गम् । विद्विष्य देवीं वक्ष्यस्व पत्नीं तेनैव ज्ञानं सुमहत्तमं वैश्वम् । ११०८

ताराधिपं खे विमलं सतारं विष्णुं देवमुरगान् प्रहृष्टम् । श्रेष्ठं च ज्ञानं नृपदीप्यं योगी सन्तानं वनाम् ।

नागाशालान् यद्यगणान् दिव्यः सन्त्यर्धसंज्ञान् यद्यगणान् क्षिप्यकः । परस्परं प्राप्य महात्मान् महात्मा विभेते योगी न विरा

विमुक्तः ।

कथा च येन नृपते प्रयत्ना देवे महावीर्यमतो इदमेव । योगी सत्यवीर्यमिभूतः सत्योक्त्या राधयात्मा कुर्वते महात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षार्थकर्मसंग्रहे योगविधौ युधिष्ठिरस्योक्त्याः ॥ २०२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इत्यहं तव वचनं श्रुत्वा शोकितः । श्रीकृष्णो वचनमब्रवीत्प्रियासेव ॥

माझे निराश कायेंत किंवा माझी हलकी दिव्य प्रेरणा कायेंत ?

॥ भोज उवाच ॥ मृतु मे तर्हि हृदयं कंठस्थं विनिवृत्तम् ॥ विहितं कर्तुं नैव कृत्वा विनिवृत्तम् ॥ ११ ॥

पञ्चम विभक्ताः षेष्ठिः षष्ठोऽनुनासिकः, सुप्तः सप्तमः, चरितः अष्टमः, शब्दः नवमः, शब्दः दशमः, शब्दः

प्रागेव परिश्रमात् शीतानि शिखरान् । शङ्खान् कुम्भान् कलशान् पैशवन् शिखरान् ।

राक्षसान् विषयान् कृतान् संपन्नान् विद्यामहात्मनाः विद्वान्भैरवान् जगतां नाशार्थं विनाशकान्

पिढ्यां विषयात् कथं विद्मः यथा ॥ १ ॥

[illegible]

देवर्षिर्निजकामं ज्ञात्वा योगतत्तामपि देवराजम् । ज्ञानापनोभं विवक्षाम् मङ्गलो विप्रसंज्ञया ।

आयुष्य परं कायं लोकं विद्याय ततः। युवाय ततः तर्हि विद्याय कदाचन।

प्राप्ते काळे च यद्वाचं कालं निवर्त्येतिषां । निर्दिष्ट पक्षीं दुःखं पक्षीं नश्यते च कालः ।

सर्गाया च मन्थान् कालान् दोषान् यन्मिदं हारयत् । वेदपादेऽपि ते दोषा मुक्तास्तु यस्मिन् वैदिष्याः ।

ज्ञानयोगे च विद्वान्मन्त्रा योनिः च विष्णुः । साक्षात्करोति च विद्वान्मन्त्रैश्च नृणां नमः ।

सर्वं देव्यस्यै शान्ता रक्षो नश्वरकृतया । तन्महाह्वयं शान्ता रक्षिं वल्लभात्मिका ।

बहु एव मनो ज्ञाना यमः प्रह्वनकनयाः । परिं वासमं वासम नमः रिमं नमः ।

दिगम्बर रत्नो वाच्यः कर्मनिर्वाणः परः । मार्गे विहाय न गच्छेत् । तस्मै शिवो नमः ।

आत्मविज्ञानसम्बन्धाः कारयेर्भाविताः प्रत्याः । सावकलिः प्रभं मोक्षं प्रत्या इव नमः परं

करीब इति संज्ञायां आर्यं नमस्कृत्य च । इति संज्ञायां औपं विना । रक्तपी । च

समं सार्धं महा समं साधं यथाहि वाजिनः । तेषां सारिष्यतां वेत्तुमर्हन् संशितं ।

[illegible]

जैमी नारी य संकलं नानं नानि नानि । नारी नानि संकलं नानारी य संकलं

[illegible]

गुह्य तन्त्रादि ब्रह्मसूत्र-तत्त्व-रत्नाकरेण च। विद्वद्भिर्ब्रह्मविद्यायां श्रीशङ्करभट्टकृतम्

[illegible]

मिथिली भाषा विभाग, मिथिला विश्वविद्यालय, दरभंगा-२४

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

[illegible][illegible]

सप्तधाताः कथाः श्रीमद्भागवतम् ।

[illegible]

गतिश्चाप्यशुभं ज्ञात्वा नृपते यत्कथञ्चिद्यथा । दैतयश्चाथ वदुर्ध्वं वणिजानां यत्नवी ।

योनीषु च विचिन्तयु संसारमशुभं विना । अहरे माशुभं वाचं विचिन्तयेत्समात्मने ।

क्षेममूषपुरीषे च तीक्ष्णमश्वमभिते । शुभमोषिणोऽप्युपैत मन्त्राणां पुरिषदे ।

१११८

मिराग्रतपमाक्षीर्षे नवद्वारेषुऽऽशुषौ । विज्ञाथ दितमोषिणो योर्ध्वं विचिन्तयु ।

तामचाणाञ्च जन्तूनां रमणीयाहतात्मना । चापिज्ञानाञ्च जन्तूनां कुक्षितं भरतर्षभ ।

गर्हितं मरुतानर्थे वाङ्मार्गा विदित्वात्मने । उपहर्षस्त्वं वा योऽहम् धमिन्नेवमवकाशम् ।

ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणाञ्च पथीय । दृष्ट्वा च विचिन्तयु विज्ञाथ अपरं यय ।

अन्यान्यभयं दृष्ट्वा भूतावामपि पाशुनम् । सीक्ष्योऽप्येव विज्ञाथ वयं देवस्य पाशुनम् ।

१११९

रगे मोचे च वैप्राप्ते क्वचित् चर्यं यमाभिते । येषामुपैत कश्चित् मोक्षमुद्विं यमाभितः ।

दुर्लभमस्य मोक्षस्य विज्ञाथ मुनिपूर्वकम् । वज्रमानमन्त्रैश्च कथ्ये मन्त्रकलां पुनः ।

विषयाणाञ्च देवाराजं विज्ञाथ नृपते पुनः । नतगृहपत्यं कीर्त्तय देवाश्च दृष्ट्वा तथा दृष्ट्वा नृप ।

वाचं सुखेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाथ भारते । मन्त्राणां चित्तिं ज्ञातव्यमितानां सुदास्यं ।

सुरापात्रे च वक्त्राणां प्राङ्मार्गाणां दुरात्मना । गुह्यद्वारैश्चैव गतिं विज्ञाथ पाशुनम् ।

११२०

जन्तूषु च वर्तन्ते ये मन्त्रयुधिष्ठिर । वदेयिषु सोमेषु चैव मन्त्रिणां ज्ञानवा ।

तेन ज्ञानेन विज्ञाथ गतिश्चाशुभमक्षीषा । तिर्थयोगिनताणाञ्च विज्ञेयं भद्रम् नृपय ।

वेदवादांश्चया चिन्तयुर्ध्वं पथीयांश्चया । सर्वं संक्षेपेणाञ्च माक्षीणाञ्च यत्नयथा ।

पञ्चमयं तथा दृष्ट्वा दिक्पथीकाञ्च पथीय । सर्वं दृष्ट्वैव पञ्च दृष्ट्वा मन्त्रयत्नयथा ।

दृष्ट्विं दृष्ट्वा यमुद्राणां संक्षेपेणां तथा पुनः । सर्वं यत्नयथा दृष्ट्वा च पुनर्दृष्ट्वैव तथैव च ।

११२१

संयोगानां चयं दृष्ट्वा पुनर्माञ्च विज्ञेयतः । पञ्च दृष्ट्वा देवानां चयञ्च परिगमयथा ।

वर्षाणाञ्च चयं दृष्ट्वा चयान्ताञ्च पुनः पुनः । नरां चार्थे तथा यत्नयथा पुनर्माञ्च चैव च ।

देवदोषांश्चया ज्ञात्वा तेषां दुःखञ्च तत्पतः । देवपितृवत्तादीन् च यत्नयथा च यत्नयथा ।

प्राक्तमदोषाञ्च विज्ञाथ संक्षेपेणात्मनि संश्रितम् । अदेवादुत्थितान् च यत्नयथा विज्ञाथ पाशुनम् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कान् खगापि भ्रूवाण् देवान् पञ्चकमित्तविक्रम । एतर्धे संक्षेपेणाञ्च यत्नयथा च यत्नयथा ।

११२२

॥ भीष्म उवाच ॥ पञ्च देवान् प्रभो देवे प्रवक्ष्यामि जनीविषः । आर्गश्वाः चापिषाः पाशुनाः यत्नयथा च यत्नयथा ।

कामकोधो भवं निद्रा पञ्चमः वाच उच्यते । एते देवाः शरीरेषु दृष्टव्ये सर्वदेहिना ।

हिन्दुलि चमया मोक्षं कामं संक्षेपेणाञ्च । यत्नयथा च यत्नयथा च यत्नयथा ।

हिन्दुलि पञ्चमं स्वायम्भोवारतया नृप । गुण्यान् गुह्यमन्त्रैश्चाला देवान् देवमन्त्रैश्च ।

वेदन् वेदमन्त्रैश्चैव चिन्तयु विज्ञाथ तत्पतः । यथा योनीयमं सीक्ष्यं विचिन्तयथा च यत्नयथा ।

११२३

चिन्तयित्वा प्रतीकायं मन्त्राणामनर्थकम् । ततः यत्नयथा दृष्ट्वा सर्वमुद्विं यमाभितः ।

नामप्राप्तं सुखाद्वीर्यं नाभितारमिहावयम् । राजसूयचिन्तयथा च यत्नयथा च यत्नयथा ।

रतनसोनी नरसिंहजी नारायणजी शिंदेजी पुणे, १२ फरवरी १८८० ई. २० फरवरी १८८० ई. २० फरवरी १८८० ई. २० फरवरी १८८० ई.

संज्ञा

[illegible]

सुषिद्धि उपाय ॥ विनायक नमः ॥ विनायक नमः ॥ विनायक नमः ॥ विनायक नमः ॥

पञ्चमः अथ पञ्चमोऽङ्गवर्णः ।

सं हि प्रायश्चित्तविधिः प्रोक्तः । अथ च प्रायश्चित्तविधिः प्रोक्तः ।

शेषमर्थं दिनामसौ वृत्तिर्यथासाधनी । तद्वत्तु यथासाधनी नाम वृत्तिरयं । परिं ।

[illegible]

तदेतच्छ्रेयसमिच्छामि तिस्रः सुखमुपेक्ष्य । ननु कथं विदुषोः श्रेयसावाप्तीरूपम् ॥

॥ श्रीगणेशाय ॥ अथ तेजसाधिपतिरिति नामधेयम् । वरिष्ठस्य च येनैव । अथाश्वमेधस्य च ।

बहिर्जोतमासीनद्वीपं भाग्यवत्पुत्रि तन्महात्मानो राजा ज्ञानं वैशेष्यं वर्तयत् ॥

परमबोधोपदेशमहाप्रज्ञाविनिर्णयः । श्रीमद्भगवत्पादोक्तप्रमाणसहितः ।

सर्वर प्रभिन बाबा लपुराणानुसंगी : पत्रावलि : भाग : १ : पृष्ठा : १००

भगवन् ब्रह्मनिष्ठास्य परं भक्त्यैक्यात् प्रपन्नः पुनश्चाब्रह्मिणा मुक्तिर्लब्धेति ।

यद्यपि तत्प्राप्त्यर्थं यत्किंचिदपि कर्तव्यं तत्करोति । यद्यपि तत्प्राप्त्यर्थं यत्किंचिदपि कर्तव्यं तत्करोति ।

॥ वायुष्ट उवाच ॥ सुखेनैव विविक्तमस्य कर्माणि कर्तव्यानि । तत्र कर्त्तव्यं नृणां सुखकामाणां वायव्यम् ।
 यत्नं कर्त्तव्यमायत्तं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यं कर्त्तव्यम् कर्त्तव्यम् कर्त्तव्यम् ॥

[illegible][illegible][illegible]

निजकर्मणोः भाग्यवशेन विनिर्दिष्टमिति । अथ विनिर्दिष्टं चेन्न विनिर्दिष्टमिति चेन्न ।

संकीर्ण पद्धति प्राचीन नाममिथ्याप्राकारः । विविधशब्दा विद्यायाः मुख्योत्तर इति ज्ञातः ।

सर्वे भूतानां देवताः सर्वेष्वपि भूतानाम् । सर्वेष्वपि भूतानाम् । सर्वेष्वपि भूतानाम् ।

यस्य वै दिक्प्रियायः सन्मत्यासायनायना । यत्रकारं मन्त्रिणाः सन्मत्यासायना ।

अथ वा विनाशकालः सन्त्योऽपि विनाशना । अथवा न भवति । अथवा विनाशकालः ।

अविधिः विधिश्च समग्रयोः तयोस्ताः विद्याविधेः विद्यातेः अनिताकारचिन्ताः

अतस्तु तद्व्याख्याय विहितमिति । तद्व्याख्याय विहितमिति । तद्व्याख्याय विहितमिति ।

बाज्योतिरबाकाग्रमोतप्य पवित्री तथा । ब्रह्मः सार्वभौमः सः रसो मम सार्वभौमः ॥

सर्वं व्यापदयत् सर्वं दूषयत् सर्वं हनत् । सर्वं विद्धि राज्येन शोचिषं सर्वं हनत् ।

आयं नमः सर्वेषु जिह्वा प्राप्तिवत् यः पश्यन् । साक्षात् सत्यं च माहेतुं च प्राप्तिवत् तस्यैव ।

५

मुद्रादिभिः कृतिः कृतिः तदा अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 एषा तत्त्ववृत्तिर्विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 एतदेवं समानार्थः नैवोक्तो ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 वचनभूतान् अर्थे वचनवृत्तिर्विदुः ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 पदं वचोदमार्थं सपुनरुक्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 वचनवृत्तिर्विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 वचो भुवि तथाकाशे वाच्येति विदुः ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 लक्ष्ममेतावताकाशे वाच्येति विदुः ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 एतद्वचनमिदं वाच्येति विदुः ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 महावैवाण्ण्ये कृतमेतत्पदविदुः ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 पद्यवृत्तिरिति विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 पद्यवृत्तिरिति विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 एतद्वचनमिदं वाच्येति विदुः ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 धर्मप्रत्ययवृत्तिरिति विदुः ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 एतदेवं समानार्थः नैवोक्तो ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 तमः वाच्योपपन्नः सपुनरुक्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 सद्वाच्यमिदं विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 तमथा तामसाम् भावान् विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 इदं लोहितवर्णं विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 तमथा निरयं पानि तामसा मासुताम् ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 निजैवैव पानि निरयं पानि तामसा मासुताम् ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 एतदेवं समानार्थः नैवोक्तो ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 एति श्रीमहाभारते श्रीमत्पर्वणि सौम्यपर्वणि सौम्यपर्वणि सौम्यपर्वणि सौम्यपर्वणि ॥
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ एतदेवं प्रतिपद्यते पुनरावृत्तयः च ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 तिर्यग्योनिष्वसेषु कदाचिदेवमासीत् ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 मानुषमादिवं चाग्निं विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 कोषकारो यथा तामसा मासुताम् ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 इदमेति च निर्देयसाह ताज्जिह्वेति ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 जलोदरे वारोग्यरमणे विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥
 पानि चाग्निं इदं विदुः धर्मवृत्तिरुच्यते ॥ अर्थेतिहासि च ॥ अथानुप्रासः पुनरावृत्तयः च ॥

साख्यदर्शनमेतत् परिचयानुगतम् । एवं हि परिचयानुगतं साखाः केवलतां गताः ।
ये तस्य तत्त्वकुलसाक्षीवामेतत्तिदर्शनं । अतः परं प्रवक्ष्यामि योगावाप्त्युद्दर्शनम् ।
इति श्रीमहाभारते आग्निपर्च्येण मोक्षधर्मपर्च्येण पाञ्चवक्त्रजनकसंवादे साख्यसाक्षिकविप्रतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥
॥ पाञ्चवक्त्र उवाच ॥ साख्यज्ञानं मया श्रोतं योगज्ञानं निरोध मे । अचानुत्तं अवाहृष्टं तमेव नृप
यत्तम ।

१११०१

नास्ति साख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं वत् । तदनुभावेकस्यैव तु उभावनिधनौ कतौ ।
पृथक् पृथक् प्रपश्यन्ति वेऽप्यनुद्धिरता वराः । वक्त्रु रानन् पक्ष्यान् एकमेव तु निश्चयात् ।
यदेव योगाः पश्यन्ति तस्यांशैरपि दृश्यते । एवं साख्यश्च योगश्च यः पश्यति च तत्त्ववित् ।
रुद्रप्रधानानपरान् विद्धि योगानरिन्दम । तेनैव चात्र देवेन विपरन्ति द्विगो दम् ।
यावद्धि प्रलयकाले साख्योपादृगुणेन च । योगेन लोकान् विपरन् सुखं सर्वत्र ज्ञानम् ।
वेदेषु चादृगुणिं योगमात्रार्थवीणिः । साख्यमदृगुणं प्राकृतेतरं नृपयत्तम् ।
द्विगुणं योगज्ञानानु योगाणां प्राप्नुयत्तमं । वगुणं निर्गुणश्चैव यथा साख्यतिदर्शनम् ।
धारणश्चैव मनसः प्राणाचामश्च पार्थिव । एकाग्रता च मनसः प्राणाचामश्चैव च ।
प्राणाचामो हि सगुणो निर्गुणं धारयेन्नरः । यद्यदृश्यति मुञ्चन् वै प्राणानैयिष्यन्नरः ।
वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तज्जन्माहरेत् । निश्वासाः प्रथमे धामे शिरसा दाह्य कृताः ।
मध्ये क्षप्रात् परे धामे दाह्येव तु शिरसाः । तदेवमुपशान्तेन शान्तेनैकाग्रतया विना ।
आत्मारामेण बुद्धेन योगलोकां न संशयः । पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषावापि यः पश्यति ।
ब्रह्मं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धमप्येव च । प्रतिभास्यमानं च प्रतिपद्यते नैयिक ।
इन्द्रियमामयितुं मनसमिन्द्रियेण च । मनसाश्चैव शिरसि प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।
अवधारणया बुद्धौ बुद्धिश्च प्रकटावपि । एवं हि परिचयानु गतो जायति केवलम् ।
विरजस्कमलं निखलममलं मुहुस्तम्यम् । तत्सुखं पुरुषं निखलमेवमनरागम् ।
प्राप्ततत्त्वान्वयश्चैव दर्शनं ब्रह्म साख्यम् । युक्तश्च तु महाप्राज्ञः कथं चानुपधारय ।
लक्षणानु प्रसादश्च यथा ब्रह्मः सुखं लभेत् । निर्मलो तु ब्रह्म दीपो ज्वलेद्विषयमन्वितः ।
निखलोऽर्जुनिकश्च शुक्लमातुर्लभीयिकः । पाशाश्च दत्त मेघास्तैर्यथाकिमुभिराहतः ।
नालक्ष्णायितुं ब्रह्मज्ञानं युक्तं लक्षणम् । ब्रह्मकुमुनिर्निर्गुणैर्विचित्रैर्निर्वाहितैः ।
क्रियमाथैर्न कथेत युक्तवैततिदर्शनम् । तैलपात्रं यथा पूर्वं कस्योऽपि ब्रह्म पुरुषः ।
योगान्माहरेद्दीप्तकर्ममासीद्विषयाभिः । संवतात्मा भयतिर्षा च वाचाकिनुमुसृजेत् ।
तथैवाप्तरमागन्व एकाग्रमनसकथा । शिरसादिन्द्रियाणां तु निखलमाप्तयेव च ।
एवं युक्तश्च तु मुनेर्लक्षणांनुपलक्षयेत् । अयुक्तः पश्यति ब्रह्म वस्तु परममवयम् ।
महतत्त्वमसौ मध्ये स्थितं ज्वलनवज्ज्वलम् । एतेन केवलं ध्याति त्यक्त्वा देहमवाचिकम् ।

१११०२

१११०३

१११०४

१११०५

१११०६

कालेन महता राजन् मुतिरेवा सनातनी । एतद्धि योगं योमानां किमन्ययोगस्यार्थः ।

विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते ज्ञातकथा मनीषिणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अष्टादशधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तथैवोत्कममाणन्तु इष्टयुष्मावहितो नृप । पञ्चानुत्कममाणस्य वैष्णवं स्नानमुच्यते ।

जंघाभ्यान्तु वस्त्रन् देवानामुयादिति नः श्रुतं । जानुभ्यान्तु महाभागान् साध्यान् देवानामुयात् ।

पायुनोत्कममाणन्तु मैत्रं स्नानमवाप्नुयात् । पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याश्च प्रजापतिं ।

११०४

पार्श्वोभ्यां मरुतो देवाश्चाभ्यामिन्द्रमेव च । काष्ठभ्यामिन्द्रमेवाङ्गिरसा वज्रमेव च ।

ग्रीवयातु मुनिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमं । विष्टेदेवान् मुखेनाथ दिशः सोषेण चाप्नुयात् ।

घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यामग्निमेव च । भ्रूभ्याश्चैवाग्निं देवो कक्षाटेन पितृवच ।

ग्रन्थाणमाप्नोति विभुमूर्द्धा देवापन्नं तथा । एतान्मुक्तमण्डलान्मुक्तानि निधिलेश्वर ।

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः । संवत्सरविशेषेणैव संवत्स्रि प्ररीरिष्यः ।

११०५

योऽवन्धर्ती न पश्येत् इष्टपूर्वो कदाचन । तथैव भुवमित्याहुः पूर्वेषु दीपमेव च ।

खण्डामासं दक्षिणतस्तोऽपि संवत्सराद्युषः । परचक्षुर्वि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ।

आत्मच्छायाकृतोभूतं तेऽपि संवत्सराद्युषः । अतिशुनिरतिप्रज्ञा च प्रज्ञा चाश्रुतिस्तथा ।

प्रकृतेर्नैकियापत्तिः वपसासाक्ष्यमुक्तवत् । देवतान्यवजापानि भ्रातृपैश्च विवर्धते ।

हृष्यप्यामश्च विज्ञायः वपसासाक्ष्यमुक्तवत् । ऊर्ध्वनाभेयैश्च चक्षुः श्रोत्रं योगं प्रपश्यति ।

११०६

तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण श्रुत्युभाक् । अवगन्तुमुपाप्नोति सुरभिं प्राञ्च वी नरः ।

देवतायतनस्यैव सप्तरात्रेण श्रुत्युभाक् । ऊर्ध्वनाभेयैश्च चक्षुः श्रोत्रं योगं प्रपश्यति ।

संशालोपो निरुत्तमं सद्यो श्रुत्युनिदर्शनं । अकक्षाच्च कवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ।

मूर्द्धतो वोत्पतेद्भूमः सद्यो श्रुत्युनिदर्शनं । एतावन्ति अरिष्टानि विदित्वा मानवोत्कवान् ।

निशि चाहनि चात्मानं योगयेत् परमात्मनि । प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रेतता भवेत् ।

११०७

अथास्य नेष्टं मरणं स्नातुमिच्छेद्दिनां क्रिया । सर्वमन्त्राण्यंशैश्च धारयेत् नराधिप ।

संशालंधारणश्चैव विदितात्मा नरयैभ । जज्ञेच श्रुत्युं योगेन तत्परिष्कारात्मना ।

गच्छेत् प्राप्याद्यं कृत्स्नमजस्रशिवमस्यं । शान्तं स्नानं च दुःश्रापमकृतात्मभिः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ऊर्ध्वविंशत्यधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अथैवोत्कममाणन्तु इष्टयुष्मावहितो नृप । पञ्चानुत्कममाणस्य वैष्णवं स्नानमुच्यते ।

यथार्थेणैव विधिना चरताऽवनेन च । मयादित्यादस्तातानि चर्तुं विधिनाधिप ।

११०८

महता तपसा देवसपिण्डः सेवितो मया । प्रीतेन प्राज्ञं विभुना दूर्य्योत्कसायाऽनघ ।

वरं वृणीष्व विप्रर्षेयदिष्टं ते सुदुर्लभं । तस्मै दास्यामि प्रीतात्मा मयावादे हि दुर्लभः ।

ततः प्रणम्य शिरसा मयात्कस्तपताम्बरः । यजुर्वि नोपयुक्तानि विप्रमिच्छामि वेदिष्ठं ।

ततो मां भगवानाह बितरिष्यामि ते दिज । सरस्वतीह वाग्भूता शरीरमे प्रवेक्ष्यति ।
ततो मामाह भगवानाखं लं विहृतं कुत । विहृतश्च ततो मेखं प्रविष्टा च सरस्वती ।
ततो विदक्षमानोऽहं प्रविष्टोऽभ्यसदान्तरम् । अविज्ञानादनर्पाय भास्करस्य महात्मनः ।
ततो विदक्षमानं मामुवाच भगवान् रविः । भूङ्क्षन् सञ्ज्ञतां दाहकानः श्रीतीमविक्षिपि ।
श्रीतीभूतश्च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः । प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखितः सोऽक्षरो दिज ।
कृत्स्नं श्रुतपथश्चैव प्रवेक्ष्यसि दिजर्षभ । तस्मान्मे चापुनर्भावी बुद्धिस्तव भविस्यति ।
प्रास्थसे च यदिष्टं तत् संख्ययोगेऽस्मिन् पदं । एतावदुक्त्वा भगवानक्षमेवाभवर्तत ।
ततोऽनु व्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ । शृष्टमानस्य संवष्टोऽचिन्तय वै सरस्वती ।
ततः प्रवृत्ताऽतिशुभा स्वरस्यजनभूयिता । भोऽकारमादितः कृत्वा मम देवो सरस्वती ।
ततोऽहमर्थं विधिवत् स्वरस्यैव न्यवेदयं । तपताश्च वरिष्ठाय निषक्तस्तपरायणः ।
ततः श्रुतपथं कृत्स्नं स्वरस्यैव संवष्टं । चको वपरिशेषश्च हवैष परमेष्ठ ह ।
कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां श्रुतमुत्तमं । विप्रिधार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ।
ततः सशिष्येण मया सूर्य्येणैव गभक्षिभिः । यस्यो यस्यो महाराज पितृस्यैव महात्मनः ।
मिषतो देवस्यैवपि ततोऽहं ज्ञातवानहं । स्ववेददक्षिणाचार्यं विमर्हं मातुलेन ह ।
सुमन्मुनाऽथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै । पिपा ते सुनिमिष्यैव ततोऽहमनुमानितः ।
दश पञ्च च प्राप्ताणि यजुर्वेदाङ्गान्याऽन्यथा । तथैव रोमहर्षेण पुराणमवधारितं ।
वीजमेतत् पुरस्कृत्य देवीस्यैव सरस्वती । सूर्य्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ।
कर्तुं श्रुतपथश्चेदमपूर्व्वं ह्य ज्ञातं मया । अद्याभिसिद्धिं मार्गं तथा तपोयपादितं ।
शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं संवष्टं । सर्वं च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ।
ब्राह्माः पद्मद्वेष्टमास्तु विद्याभास्करदेहिताः । प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयेत् ।
किमत्र ब्रह्मण्यहं किञ्च वेद्यमनुत्तमं । चिन्तयन्तान् चागत्य गन्धर्व्या मानुष्यकतः ।
विश्ववसुक्षतो राजन् वेदान्तज्ञानकोविदः । चतुर्विंशस्ततोऽष्टकत् प्रश्नान् वेदस्य पार्थिव ।
पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छाप्त्वीक्षिकीन्तदा । विश्वविद्यं तथाऽस्यासंमिदं वक्ष्यमेव च ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाऽज्ञोक्तः कल्पया श्रुतपास्तथा । सूर्यादः सूर्य्य इति च विश्वविद्ये तथैव च ।
वेद्यावेद्यन्तथा राजस्यसं वक्ष्येमेव च । अपूर्व्वमवर्धं चयमेतत् प्रश्नमनुत्तमं ।
अथोक्तस्य महाराज राजा गन्धर्व्यवत्तमः । शृष्टवाननुपूर्व्वेण प्रश्नमर्थवदुत्तमं ।
मुहूर्त्तमुक्त्वा तावद्यावदेवं विचिन्तये । शठमिष्येव कृत्वा च तुष्णीं गन्धर्व्यं चास्त्रितः ।
ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो देवो सरस्वती । मनसा च च मे प्रश्नो दध्ना श्रुतमिदमुत्तमं ।
तथोपनिषदस्यैव परिशेषश्च पार्थिव । मध्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चाप्त्वीक्षिकीं परां ।
चतुर्थीं राजाद्दृष्टं विश्वेषा साम्पराधिकी । उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशदधिष्ठिता ।

११०९

११०१३

११०१०

११०१५

११०१०

११०१५

त्रयोक्तस्तु मया राजन् राजा विद्यावस्तुवदा । श्रुयन्तं यत्तुवान्मन्त्रान् यन्त्रं वेदवस्तुवदम् ।
 विद्याविद्येति यदिदं गन्धर्वैश्चानुवृत्तम् । विद्यावन्तं यत्तुवान्मन्त्रान्मन्त्रम् । ११०९०
 विद्युषं गुणकर्मलादिभ्योऽभ्यो निष्कल्यताया । अथर्वणं विष्णुमेषमेवापुह्यते ।
 अथर्वणं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणं । तथैव मिथं पुरुषं कारुणं प्रकृतिकथा ।
 ज्ञानम् प्रकृतिं प्राहुर्गर्भं निष्कलमेव च । अथर्वणं अथ पुरुषकथाविष्णुच अथ्यते ।
 कलाया अतपः प्रोक्तः कीदृशी पुरुषकथ्यते । तस्याश्च प्रकृतिं प्राहुः तपः निष्कलः स्मृतः ।
 तथैवोपक्रमयन्तं वेद्यः पुरुषकथ्यते । अथर्वणमिति प्रोक्तं तस्या तदपि नै प्रपु । ११०९५
 अथर्वणं प्रकृतिं प्राहुः कारुणं अथर्वणयोः । आद्येपथर्वणोः अर्था निष्कलः पुरुषः स्मृतः ।
 तथैव वेद्यमथर्वणमेवः पुरुषकथा । अथर्वणो भुवो वैव अथर्वो चापुमावपि ।
 अथर्वो नित्यावुभौ प्राहुः अथर्वणमिति निष्कलात् । अथर्वणान् प्रक्रमये अथर्वणप्राहुः अथर्वणं ।
 अथर्वणं पुरुषं प्राहुः अथर्वो अथर्व न विद्यते । गुणकथ्यतात् प्रकृतिः कर्मलादथर्वं मुधाः ।
 एषा ते श्रीशिकी विद्या अतुर्ची अथर्वणिकी । विद्यापिने धनं कृत्वा कर्मणा निधकर्मणि । ११०९०
 एषा तद्दर्शना वेदाः सर्वे विद्यावयो स्मृताः । आद्यमे च विद्यन्ते च यक्षिमेति यत्तुमुताः ।
 वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वैश्चानुवृत्तम् । अथर्वणप्राहुर्नपि यदि यत्तु वेदानधीयते ।
 वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवंशो हि यः । यो यत्तुर्ची अतुर्चीरं मथेद्वन्धर्वैश्चानुवृत्तम् ।
 विद्या तथानुपपद्यते न मण्डं न च वेद्यं । तथा वेद्यमवेद्यं वेदविद्यो न विन्दति ।
 स केवलं भूदमिति भोगभारवदः स्मृतः । इदृशो निधमेवैता तत्परेषांकारानाम्ना । ११०९५
 यथाऽप्य अथर्वणधने न भवेतां पुनः पुनः । अथर्वणं अथर्वणधनं विनायित्वा चवीमिनां ।
 परित्यज्य अथर्वणं अथर्वणं धर्ममाश्रितः । यदागुपयन्तेऽथर्वणमथर्वणं काश्यप ।
 तथा स केवलोभूतः अथर्वणमनुपपद्यति । अन्यश्च प्राप्नोतिऽथर्वणकथाऽप्यः पञ्चविंशकः ।
 तस्य द्वावनुपपद्येतां तमेकमिति साधवः । तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमनुवृत्तम् ।
 जगन्मृत्युभयेद्विगाः सांख्याश्च परमैषिणः । ११०९०
 ॥ विश्वं वसुधाच ॥ पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणधनम् । तथा तत्तु तथा वैति तत्तुवान् यत्तुमर्हति ।
 जैगीषव्यस्यासितस्य द्वेवकस्य अथा मुतं । पराशरस्य विप्रर्वैर्वैर्धनस्य धीमतः ।
 शृंगोः पञ्चविंशस्य कपिलस्य इत्यस्य च । गीतमथार्हविषयस्य मनीषा च अथर्वणः ।
 गारदस्यासुरैश्च पुलस्तस्य च धीमतः । यजत्कुमारस्य ततः इत्यस्य च अथर्वणः ।
 काश्यपस्य पितृशैव पूर्वमेव मथा मुतं । तद्वन्नारस्य रश्मस्य विषयस्य धीमतः । ११०९५
 द्वैवतेभ्यः पितृभ्यश्च देतेभ्यश्चतसतः । प्राप्तमेतन्नाथा कश्चि वेद्यं निधं वदन्मुत ।
 तस्मान्नदे भवदुष्टा मोहनिष्कामि ब्राह्मण । भवान् प्रवर्धः ब्राह्मणार्थाः प्रगल्भानिमुद्रिमान् ।
 न तवाविदितं किञ्चिद्भवान् मुतिनिधिः स्मृतः । अथर्वणं देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ।

ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः । पतिस्तत्पतां ब्रह्मदादिभ्यस्तु यथाविता ।
 सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मज्ञानं कथ्यते च । तथैव योगशास्त्रं वाङ्मयं विवेकतः । ११७८
 निःस्पन्दं प्रबुद्धं बुध्यमानसराचरे । मोक्षमिच्छामि तज्ज्ञानं शतं मेष्टमयं यथा ।
 ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ कर्तृधारिणोऽसौ त्वं मन्ये गन्धर्वसूतम् । जिह्वासुखे च मया राजसुखिणोऽपि यथाश्रुतं ।
 प्रबुध्यमानां प्रकृतं बुध्यते पञ्चविंशकः । न तु बुध्यति गन्धर्वप्रकृतिः पञ्चविंशकः ।
 अनेन प्रतिबोधने प्रधानं प्रवदन्ति तत् । सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
 पश्यंस्तथैव चापश्यन् पश्यत्यन्यः सदाऽनघ । वृद्धिं पञ्चविंशच्च चतुर्विंशच्च पश्यति । ११७९
 न तु पश्यति पश्यंश्च यश्चैनमनुपश्यति । पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽपि परतो जग ।
 न चतुर्विंशको याज्ञो मनुजैश्चानर्हतिभिः । मत्स्यबोदकमन्येति प्रवर्तत प्रवर्तनात् ।
 यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैवोऽप्यनुबुध्यते । सखे ह सखवाचा च साभिमाना च निवृत्तः ।
 स निमज्जति कालस्य चदेकलं न बुध्यते । उज्ज्वलति हि कालस्य मम तेन भिषङ्गतः ।
 यदा तु मन्यतेऽन्योऽन्यमन्य एव इति द्विज । तदा स केवलीभूतः वृद्धिं ननु पश्यति । ११८०
 अन्यश्च राजन्यवरस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः । तत्त्वज्ञानाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति वाच्यः ।
 तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमश्रुतं । जगन्मृत्युमथाह्वीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ।
 वृद्धिं ननु पश्यन्तः शूचयस्तत्परायणाः । यदा स केवलीभूतः वृद्धिं ननु पश्यति ।
 तदा स सर्वविदिद्वान् न पुनर्जन्तुं विन्दति । एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
 बुद्धेऽसौ यथातत्त्वं यथाश्रुतिनिदर्शनात् । पश्चापश्यं चो न पश्येत् चेन्न तत्त्वज्ञ काश्यप । ११८१
 केवलाकेवलज्ञासं पञ्चविंशं परञ्च चत् ।

॥ विशावसु उवाच ॥ तथं शुभश्चैतदुक्तं त्वया विभो बन्धु चर्यं देवतासं यथावत् । क्लृप्तं च भवतश्चासु नित्यं बुद्ध्या सदा
 बुद्धियुक्तं नमस्ये ।

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा सम्प्रयातो दिवं स विश्वामित्रो वै श्रीमता दर्शनेन । ब्रह्मस्य तुष्ट्या परयाऽभिनन्द्य प्रदक्षिणं
 मम कृत्वा महात्मा ।

ब्रह्मादीनां क्षेत्राणां चितौ च ये चाधस्तात् संवसन्ते नरेन्द्र । तथैव तद्दर्शनं दर्शयन् वै सम्यक् चेन्न ये पश्यं संनि
 ता वै ।

सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च तद्व्यासो योगधर्मे रताश्च । ये चाप्येव मोक्षकामा मनुष्यास्तैव तद्दर्शनं ज्ञानद्वयं । ११८२
 ज्ञानासौ चो जायते राजसिंहः सांख्यज्ञानादेवमाज्जनेन्द्र । तस्याऽज्ञानं तत्त्वतोऽप्येवित्यं येनात्मानं मोक्षयेज्जगन्मृत्योः ।
 प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि जीवाद्भीक्ष्णं । अज्ञातं बहुधा नेन नित्यं न भद्रिन् जगन्मृत्यु
 विभेतां ।

सर्वे वर्या ब्राह्मणा ब्राह्मणाश्च सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म । तत्त्वं ज्ञात्वा ब्रह्मबुद्ध्या प्रवीमि सर्वं विषं ब्रह्म चैतत्
 समर्थं ।

महाकृतो महाबाहोः सम्पन्नता वाञ्छन्तां नै कृतिषाः सम्पन्नताः । नाभ्यां वैश्याः परमपुत्राणि दृष्टाः सर्वे सर्वे
मान्वाद्या वेदितव्याः ।

अज्ञानतः सर्वेथानि भजन्ते तां तां राज्यस्य वाचा सात्वत्भावे । तत्रा सर्वे ज्ञानहीनाः ज्ञानो चीरादज्ञानात् प्राकृतं
योगिजातं ।

तस्मादज्ञानं सर्वतो भागितव्यं सर्वेष्वर्थेष्वेतदुक्तं मया ते । तस्यो महा तत्त्वितोऽपरो पक्षो नित्यं मोक्षमात्रं
रेद ।

यन्ने पृष्टं तन्वाचा चोपरिष्टं सम्पन्नतयां तद्विभेदो जगत् । राजन् मन्त्रैस्तद्वक्त्रेण सारं ब्रह्ममेतत् कथितं ते तद्वर्णितं ।

॥ श्रीम उवाच ॥ स एवमब्रुवाच्चक्षुः कान्धर्मेण भीमता । श्रीनितामब्रुवाच्चक्षुः कान्धर्मेण भीमता ।

गते मुनिवरे तस्मिन् कते भाषि मन्त्रिभ्यः । देवराजिर्नरपतिरापीकृत्य मोक्षदित् ।

गोकोटिं त्यक्त्वा भाव विरजन्तु तत्रैव च । रक्षाकर्मिण्येवम ब्रह्मणेनो ददौ तदा ।

विदेहराज्यं तदा प्रविष्टास्य सत्त्वदेव । सतिभर्तृपुत्रार्थं सायकमस्मिन्निजाभिः ।

बाह्याज्ञानमधीयानो योगज्ञातश्च ब्रह्मज्ञः । पञ्चाधर्मेण राज्यं प्राकृतं परिहरयन् ।

अनन्त इति कृत्वा स नित्यं देवकसाक्षितः । अज्ञाधर्मेण पुनश्चमये कथायस्ये तत्रैव च ।

जन्ममृत्यु च राज्यं प्राकृतं तद्विजलवत् । कर्मावकाश सर्वदेमिति नित्यं नराभिप ।

पश्यन्ति धोमाः बाह्याश्च कर्मावकाशकृत्तयाः । इहानिहविमुक्तं हितसौ ब्रह्म परमपरं ।

नित्यं तदाऽऽविदाधः दृष्टिस्तस्माच्छुचिर्भवेत् । दीयते सुखं सभते इत्थं यथागुमन्यते ।

इहाति च नरमेव प्रतिपद्यति यच्च च । इहात्यव्यक्त इत्येतत् प्रतिपद्यति यच्च वै ।

आत्मा ह्येवात्मनो ह्येतः कोऽन्यत्तस्मात् परो भवेत् । एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ।

यस्मात्प्राक्तं न विदितं समुत्तं निर्गुणं पुनः । तेन तोयंनि यस्माच्च वेदितव्या विपश्चिता ।

न स्थाध्यायैस्तपोभिर्भ्या यज्ञैर्भ्या कुरन्त्यन् । सभते व्यक्तिकं ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञाते महीयते ।

तत्रैव मरुतः ज्ञानमाहङ्कारिकमेव च । अहङ्कारात् परम्यापि ज्ञानानि समवाप्नुयात् ।

धेतव्यत्वात् परं नित्यं जगते ब्राह्मणतत्पराः । जन्ममृत्युविमुक्तश्च विमुक्तं सदस्य यत् ।

एतन्मयात्रं जगत्कात् पुरस्तात्तेषां चान्न नृप बाह्यवत्तदात् । ज्ञानं विविष्टं न तथा हि यथा ज्ञानिन दुर्गे तरते न
यज्ञैः ।

दुर्गे जगन्निधमपि राजन् न भौतिकं ज्ञानविदो वदन्ति । अज्ञेययोभिर्निर्धनैर्भैरैश्च दिवं वसावाद्य पतन्ति
भूभेता ।

तस्मादुपायश्च परं महत्कुचिः शिवं विमोक्षं विमोक्षं यवित्रं । चेत् ज्ञानं पायिवज्ञानयज्ञमुपायश्चै तत्त्वस्थिर्न
विव्यसि ।

यदुपनिषदनुपाकरोत्तथायो जगन्मृपद्य पुराहिषाज्ञवक्त्रः । यदुपनिषदं ब्राह्मणार्थं तत्त्वमस्यतत्त्वमस्योक्तमर्थंति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षार्णवपर्वणि बाह्यवत्त्वजनकधर्मादे विब्रत्यधिकप्रतीऽध्यायः ॥ ३२० ॥

॥ पुभिर्द्विर उवाच ॥ देवर्ष्यं वा मरुतं वायु धनं वा भरतर्षभ । द्यौर्धमाभुस्वाध्याय कथं सत्युमतिक्रमेत् ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा सुतेन वा । रसायनप्रयोगैर्वा केनाग्निंति ज्वरान्नको ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथायुदाहरतीममितिहासं पुरातनं । भिक्षोः पक्षमिच्छेत् संवादं जनकस्य च ।

वैदेहो जनको राजा मर्षार्थं वेदवित्तमं । पर्यवृण्वन् पक्षमिदं द्विजधर्मार्थसंग्रहं ।

११८४

केन सुतेन भगवत्कृतिकामेज्वरान्नको । तपसा वायु वा तुष्ट्या कर्मणा वा सुतेन वा ।

स्यमुक्तः स वैदेहं प्रभुवाचापरोक्षवित् । निहन्तिर्व तयोरसि नानिहन्तिः कथञ्चन ।

न ह्यहन्ति निवर्तन्ते न मत्स्या न पुनः क्षमः । कोऽयं प्रपन्नोऽभ्रान् पिरास भुक्त्वभुक् ।

सर्वभूतसमुच्छेदः क्षेमवैदेहाते प्रदत्तः । अन्नमयं निरुद्धमन्नमयं वाचसागरं ।

जरास्यद्युमहापाते न कश्चिदभिपद्यते । नैवाद्य कश्चिद्विभ्रमि मयै । अहति कश्चिद्विभ्रमि ।

११८५

पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्येषु बन्धुभिः । नाप्यन्नामर्ष्याणि कश्चिन्मूर्तिः किं नोपिह ।

क्षिपन्ते तेन तैरेव निहन्तः पुनः पुनः । आयेन तासां पाता हि मातुनैवाम्बुजाः ।

जरास्यद्यू हि भूताणां कश्चिदकारैः स्रक्विष । बलिनां दुर्भेद्यनास्रं ब्रह्मणां मरुतामपि ।

स्यभूतेषु भूतात्मा सित्यभूतो भवेयुः च । कथं हि ज्ञेय्येकातेषु सतेषु च न संन्दरेत् ।

कुतोऽहमागतः कोऽस्मि कं गमिष्यामि कस्य वा । कश्चिन् क्षितः कं भविता कस्यात् किमनुमोक्षसि ।

११८६

ऋष्टा स्वर्गस्य कोऽन्योऽस्मि तथैव तरकस्य च । आतर्मास्यवतिक्रम्य दृष्टाचैव तथैव च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्ये भिक्षुपक्षप्रियञ्जनकसंवादे सूक्तिर्ब्रह्मभिक्षुनिश्चिताऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

॥ पुभिर्द्विर उवाच ॥ अपरित्यज्य गाह्यं देह्यं कुदराजर्षिसप्तम । कः प्रश्नो विनयं बुद्ध्या मोक्षतर्कं वदस्व मे ।

सैन्यस्थाने यथात्मायं यत्कस्यात्मा यथा च यत् । परं मोक्षस्य यथापि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथायुदाहरतीममितिहासं पुरातनं । जनकस्य संवादं सुलभमाद्यस्य भारत ।

सन्यासफलिकः कश्चिद्विभ्रं नृपतिः पुरा । सैथिलो जनको नाम धर्मोन्मत्त इति सुतः ।

११८७

स वैदेहो मोक्षवाक्त्रो च स्त्री च प्राप्ते कृतागमः । इन्द्रियाणि समाधाय ब्रह्मास बन्धुधर्मिनां ।

तस्य वेदविदः प्राज्ञाः सुता तां साधुवृत्ततां । लोकेषु स्पृहयन्त्ये पुत्रवाः पुत्रप्रेसरः ।

अथ धर्मपुगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता । महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ।

तथा जगदिदं कृत्स्नमटन्या मिथिलेश्वरः । तत्र तत्र सुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदशभिः ।

यातिस्वर्गा कथां सुता तस्य नेति संग्रहया । दर्शने जातसङ्ख्या जनकस्य बभूव च ।

११८८

तत्र सा विप्रहाथाय पूर्वैरूपं हि योगतः । अविभ्रदगवद्याज्ञो रूपमन्यदनुत्तमं ।

चक्षुर्निमेषमात्रेण सख्यस्त्रगतिगामिनी । विदेहानां पुरीं सुभूर्जगाम कमलेश्वरा ।

या प्राप्य मिथिलां रत्नां प्रभूतजनसंकुलां । भैक्ष्यचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरं ।

राजा तस्याः परं दृष्ट्वा धौकुमार्थं वपुःसदा । केयं कस्य कुतो वेति सभूतागतविस्मयः ।

ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिष्टा च वराधनं । पूजितां पादद्वौघेन वराक्षेनाद्यतर्पयत् ।

११८९

अथ भुक्तवती प्रीत्या राजानं मन्त्रिभिर्दत्तं । कर्मभाष्यविदां मन्त्रे योदधामास भिक्षुकी ।
 सुसभा तस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ब्रह्मवर्षा । सर्वं वाच्यं योगिना ज्ञेयं योऽप्येवमहीयते ।
 नेचाम्भा नेचयोरस्य रम्योन् संयम्य रक्षिभिः । सा सा यद्विद्वद्भिर्यत्नी योग्यमैवैवम् ।
 जनकोऽप्युत्पद्यमाना भावनाया विवेकजनः । प्रतिपद्यते भावेन भावनाया नृपोत्तम ।
 तदेकस्मिन्निष्ठाने संवादः सूयतामर्षः । कथादिषु भिक्षुस्य मुक्तामास निरुद्धा । ११५०
 ॥ जनक उवाच ॥ भगवन्मयाः कं कर्मैव ज्ञानां कं च यन्मिमांसे । ज्ञानं च तं कुतो वेति समर्थैर्मां महीयति ।
 मुने वचसि जातो च ब्रह्मको नो विद्वन्मते । एवमेतद्वत्तु तस्मात्तु मतेऽपि न ज्ञानमस्मी ।
 कथादिषु विवेकेषु मुक्तो नो विद्वन्मते । च तं योग्यमिति चरति मानसो विद्वन्मते ।
 यस्याचैतन्याया प्राज्ञे ज्ञानं वैशेषिकं पुरा । यथा वाच्यः समासति कोऽपि नृपो नैव ।
 पराशरयनोऽपि ब्रह्मस्य सुमहात्मनः । विद्वोः ब्रह्मविद्यायां विद्वः परमव्यक्तः । ११५१
 बाहू ज्ञाने च योगे च महीयन्महिषी मया । विविधे मोक्षधर्मैः सिद्धिमाप्ताश्च विद्वन्मते ।
 च यथाज्ञानाददृष्टेन मर्मेवेव परिश्रमम् । चार्थिनां चतुरो भावान् पुरा ज्ञानि कथोचितः ।
 तेनार्थं बाहूमुक्तेन सुदृढाचेन तावतः । ज्ञानितस्मिन्विधे मोक्षं न च राक्षसविद्याजितः ।
 योऽहं तामविद्यां दृष्टिं चिद्विधं मोक्षधर्मिणा । मुक्तमममरान्तेनः पदे परमके जितः ।
 वैराग्यं पुनरेतच्च मोक्षस्य परमो विधिः । ज्ञानादेव च वैराग्यं ज्ञानेनैव मुच्यते । ११५२
 ज्ञानेन कुर्वते बलं यजेन प्राप्यते मङ्गलम् । नष्टदुःखप्रमोक्षाच्च सा विद्विषी वचोतिना ।
 वेधं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निर्द्वेषतां मया । इदं नतमीदृशेन चरता मुक्तवर्जिता ।
 यथा चेत्तं ब्रह्मभूतमहिमं ज्ञानविनं मया । जनकस्य कुरं कर्म नृपो तद्वत् पुनर्मयं ।
 यथा योग्यापत्तं वीजं कपासे घनं न च वा । मायाय कुरद्विद्वन्मममोक्षताय वाचते ।
 तद्वद्भवतानेन शिवाजोत्तरे भिक्षुषा । ज्ञानं ज्ञानं वीजं मे विद्वेषु न वाचते । ११५३
 नाभिरव्यति कस्मिंश्चिज्ज्ञानार्थं न परिपश्ये । नाभिरव्यति चैतेषु धर्मैर्मात्रमरोपयोः ।
 यद्य मे दक्षिणं बाहुं चन्द्रेण समुचयेत् । कथं बाह्यापि यथावेत् समावेतापुमौ मम ।
 सुखी योऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्चाक्षयः । मुक्तवत्तुः क्षितौ राज्ये विविधोऽप्येकदक्षिभिः ।
 मोक्षे हि निविधा निष्ठा दृष्टाऽप्येवैव विनमः । ज्ञानं योगोपरं यथा कर्मैवावय कर्मैवा ।
 ज्ञाननिष्ठा बदन्ते मोक्षप्राप्तविदो जनाः । कर्मविज्ञानमप्येवैव ज्ञानं ब्रह्मद्विजः । ११५४
 प्रहयोभयमप्येवं ज्ञानं कर्म च ज्ञेयं । ज्ञानेनैव समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ।
 यमे च नियमे चैव कामे देवे परिपश्ये । ज्ञाने दक्षी तथा वेदे ब्रह्मास्ते कुदुम्भिभिः ।
 चिद्विद्यादिषु यद्यसि मोक्षो ज्ञानेन कथयितुं । कथादिषु कथं न ज्ञानमुक्तवतो परिपश्ये ।
 येन येन हि यथावत् कारयेनेव कर्मैव । तत्तदात्मनो कर्मैव त्रयं साधनपरिपश्ये ।
 दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो ब्रह्मत्यागमान्तरे । उत्तुङ्गं परिपश्ये कोऽपि ब्रह्मज मुच्यते । ११५५

आधिपत्ये तथा तुल्ये नियमानुयायके । राजभिर्मनुकाशुखाभुजको केन हेतुना ।
 अथ सत्याधिपत्येऽपि शान्तेर्नैव केवचं । मुच्यते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्मिताः ।
 काषायधारणं भ्रातृत्वं त्रिविधं कमण्डलुः । सिद्धान्तुयन्मृतानि न मोक्षयेति मेमतिः ।
 यदि सद्यपि सिद्धेऽस्मिन् शान्तमेव कारणं । निर्दोषादेह दुःखस्य सिद्धमात्रं निरर्थकं ।
 अथवा दुःखवैयर्थ्यं वीक्ष्य सिद्धे कृता मतिः । क्षिणदेवार्थसमान्यं कथं हि नु न कथ्यते ।
 आकिञ्चन्येन मोक्षोऽस्ति सिद्धये नास्ति वचनम् । सिद्धये केनरे विन जन्मुद्धीमेव मुच्यते ।
 तस्माद्दुर्गार्थकामेषु तथा राज्यपरिधिः । अन्धमात्रतमेव हि सिद्धयर्थे नरे स्मिताः ।
 राज्यैश्वर्यमयः पात्रः शेषाकलपयन्वचः । मोक्षायानि धित्वैव सिद्धयस्मान्निगमाया ।
 वाऽस्मिन्वक्तुता मुक्ता श्रान्तावैक्यमि भिद्यन्ति । अथवा न हि ते सर्वे ब्रह्मसिद्ध्यमुत्तमान् ।
 बौद्धमार्थं तथारूपं वपुरगन्तव्या वचः । तथैतानि कथयन्ति विषमवेति वचसाः ।
 अथायनगुरुपते सिद्धकाय विवेक्षितम् । मुक्तोऽयं काय वेति काङ्क्षन्ति मत्परिधिः ।
 न च कामवन्मायुते पुनरेऽप्यस्ति सिद्धयुक्तं । न रज्यते तथा चेदं विमुक्तकारिक मेवमा ।
 मत्पक्षसंमयाचार्यं द्रष्टुं यतो अतिक्रमः । आश्रयन्त्याः क्षमायेन मम पूर्व परिधिः ।
 प्रवेष्टव्यो कृतः केन मम रात्रे पुरेऽपि वा । कथं वा लज्जिपूर्वार्थं प्रविष्टा वदं मम ।
 सर्वप्रवरमुखायि ब्राह्मणी लज्जिचक्षुः । नावधौरेकयोगोऽस्ति मा कथा सर्ववद्भरं ।
 सर्वैरेव मोक्षधर्मैश्च त्वं गार्हस्थ्येऽहमाहमे । अथवापि सुकृष्टये द्वितीयो अमवद्भरः ।
 वगीशा वाऽवगीशा वा न वेद त्वं न जेत्य मा । अनाथमाविन्नवासे द्वितीयो गोपवद्भरः ।
 अथ जीवति ते भर्ता प्रेषितोऽप्यथ वा कश्चित् । अगत्या परमार्थेति चतुर्थो धर्मवद्भरः ।
 वा तमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्थावि । अविज्ञानेन वा पुक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ।
 अथवापि क्षतन्मासि कदेवेष्ट हि कश्चित् । यदि किञ्चित् युतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ।
 इदमन्यस्ततोद्यते भावसर्वविघातकम् । दुष्टाया कथ्यते सिद्धं विद्वत्तत्वाः अकारिणम् ।
 न मध्येवाभिचरन्ति जयैविद्या जये कृतः । केचं मत्परिधत् कक्षा नेतुमिच्छन्ति तामपि ।
 तथार्थतस्तत्र त्वं दृष्टिं को प्रतिमुञ्चति । मत्पक्षप्रतिघाताय क्षपणीभ्रमनाथ च ।
 वा क्षेणामर्षणेन लब्धस्त्रिमोहेन मोक्षिता । भूयः क्षजसि योगांस्तं विषामृतनिर्विकृता ।
 रज्ज्वतोऽरथो क्षाभः क्षीरुंधोरमृतोपमः । अक्षामवापि रज्ज्वतोऽपि दोषो विषोपमः ।
 मां प्राचीः पाशु जानीम्य कक्षाक्षमनुपाश्व । क्लेशं हि विजिज्ञाया मुक्तो नेति तथा मम ।
 एतत् सर्वं प्रतिष्ठां मयि नार्हति गूढितम् । वा यदि त्वं कक्षाक्षैश्च कथयन्त्य महीयते ।
 तत्त्वं वचप्रतिष्ठाया मयि नार्हति गूढितम् । न राजानं मृषा गच्छेन्न दिजति कथञ्चन ।
 न क्षिप्रं क्षीगुणेषितां हनुर्द्वैते मृषागताः । राज्ञां हि वचमेवार्थे ब्रह्म ब्रह्मविदान्यम् ।
 रूपधोवनवोभाग्यं क्षीरा वचमनुत्तमं । अत एतैर्ध्वजैरेव वलिनः क्षार्थमिच्छता ।

११८०

११८१

११८२

११८३

११८४

११८५

आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय क्षमायैव । वार्यं कति मुने दुर्लभं भावं प्रकृतिमात्मनः ।
 क्षत्तमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्ततः । ॥ ११८५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतैरसुखैर्ममौरुणैरकमखैः । प्रकादिहा नरेभ्यः सुखभावाः कथमवतः ।
 क्षत्तवाच्ये तु नृपतौ सुखभावाद्यर्हता । तत्तदापरमं वाक्यं प्रकृत्यात्मनः भविष्युः ।
 ॥ सुसमोवाच ॥ नवभिर्नवभिर्नव दोषैर्मममुद्रिष्टुमर्हैः । अयेतमुपमायैव हाह्वयुः कथितं । ॥ ११८६ ॥
 योऽस्य बाह्यकर्मो योऽस्य निर्वहः स्वयमेव न । पक्षितान्धर्ममात्राणि वाक्यानिमुच्यते नृप ।
 एषामेकैकयोऽर्थाणां योऽस्य दीर्घाः कथमर्थः । इदमुपमायैव हाह्वयुः कथितं ।
 ज्ञानं मेधेषु भिद्येदुःखं ज्ञेयं वदति । वाक्यविधानि मुद्रिक्तान्धर्मोऽस्य निमित्तवर्तते ।
 दोषावाच्यं मुच्यते तदा प्रकृत्यात्मनः । कश्चिदर्थस्तन्मिमेक्षुः कश्चिदुपमायैव ।
 इदं पूर्णमिदं पञ्चाशत्तमं वदितुमर्हः । प्रकृत्यात्मनः कथितं वाक्यविदो जनाः । ॥ ११८७ ॥
 धर्मकामादौ तावेषु प्रतिज्ञायाः विमोक्षः । इदं तदिति वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 इत्यस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः । इत्यस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 तान्येतानि यद्योक्तानि योऽस्य दीर्घाः कथमर्थः । इत्युपमायैव हाह्वयुः कथितं ।
 उपेतार्थमभिधाय न्यायवृत्तं न कथितं । न कथितं न च वदितुं न कथितं परममातः ।
 न गुणैरुपमायैव पराङ्मुखवृत्तं न च । नानृतं न चिन्तितं विदुः न कथितं । ॥ ११८८ ॥
 न न्यूनं कथितं वा किञ्चानिदं न च । न कथितं न कथितं न कथितं न कथितं ।
 कामात् मोक्षोऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः । इत्युपमायैव हाह्वयुः कथितं ।
 वक्ता मोता च वाक्यं वदति न कथितं नृप । वदनेति विवक्षायां तदा योऽर्थः प्रकाशते ।
 वक्तव्ये तु वदति वक्ता मोतारमकथयति । आर्जवार्थं परार्थमात्रं वाक्यं न रोहति ।
 अथ यः स्वार्थमुच्यते परार्थमात्रं जानते । विवक्षायां तस्मिन् वाक्येनैव देशवत् । ॥ ११८९ ॥
 यस्तु वक्ता इयोरर्थमविदुः प्रकाशते । योऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 तदर्थवदिदं वाक्यं रत्नमिदमनाः इत्युः । यथा ननु च काष्ठं पात्रं योऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 संक्षिप्तानि तथा राजन् प्राणिनामिह वदतः । इत्युः । यथा ननु च काष्ठं पात्रं योऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 पृथगात्मानं चात्मानं संक्षिप्तं कथयति । न यथा ननु च काष्ठं पात्रं योऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 एकैकस्थे विज्ञानं नास्तीति तथा परे । न वेदपुत्रमुद्रं योऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः । ॥ ११९० ॥
 तथैव व्यभिचारेण न वर्तते परस्परं । प्रकृत्यात्मनः कथितं वाक्यं न रोहति ।
 बाह्यान्त्यापेक्षयोः गुणोऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 यथैवाच तथाप्येव ज्ञानमेवमेव । ज्ञानमेवमेव तस्मिन् यतो नामाचरो नृपः ।
 विचारयति येनार्थं निश्चये बाधसाधुनोः । इत्युः । यथा ननु च काष्ठं पात्रं योऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः ।
 येन संक्षेपपूर्णेण बोद्धव्यं न कथितं । अथ इत्युः । यथा ननु च काष्ठं पात्रं योऽस्यैवमर्थदुःखैः प्रकृत्यैव वाक्यतोऽपि न विनिर्बन्धः । ॥ ११९१ ॥

महासत्त्वोऽप्यसत्त्वो वा जलस्यैवावस्यतीत्यने । सर्वं कर्षेति चाप्यने गुणस्य चतुर्दश ।
ममायमिति येनाथं मन्यते न समेति च । यद्य पक्षद्वयो राक्षसगुणस्य चतुरः कुतः ।
इत्यक् कलासमूहस्य सामान्यमहिमोच्यते । सुखस्योपापरस्य च वृत्तात् रव योचनः ।
प्रकृतिव्यक्तिरित्येतौ गुणौ चक्षिन् प्रमायितौ । सुखासुखे करान्मूलाभावाभौ मिथामिथै ।
इति चैकोनविंशोऽर्थः प्रकृत्योऽति कुतः । जलस्यैकोनविंश्या कासी नाम परी मुखः । ११८०
इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रमाययनं । विंशत्येव वृत्तात्तो महाभूतानि यद्य च ।
यदवज्ञावद्येतौ तु गुणस्यैव प्रमाययनौ । इति विंशत्येव गुणः सत्त्वः च ये कुतः ।
विधिः इदमं वक्ष्येति यद्य इति गुणः परे । विंशतिर्द्वयं यै वि कुतः प्रमाययनः सुखः ।
सम्पदा यद्य वर्तते तच्छरीरमिति ज्ञेयः । ज्ञेयं प्रकृतिं यथा ज्ञेयं यथाविदितमिति ।
यत्तत्त्वायां तथा चान्यः सुखद्वयं प्रमायति । ज्ञेयं यदि वा ज्ञेयं इत्यनेन चतुर्दश । ११८१
प्रकृतिं सर्वभूतानां प्रमाययन्यात्मिका । येन प्रकृतिर्यथा ज्ञेयमिति ज्ञेयं मताः ।
अदृष्टं तच्च राजेन्द्र ये चाप्यने प्ररीरिषः । विन्दुन्यायादयोऽप्येताः मुक्तयोचितवक्ष्याः ।
यासामेव निपातेन कश्चलं ज्ञानं जायते । कश्चलादुदुहोत्पत्तिः येन च मुमुदात्तमुता ।
पेक्ष्यास्वप्नाभिनिर्दन्तिर्वक्षरोमाणि चाकृतः । कर्षुं सर्वमेवाविज्यतेर्जातस्य कैयिक ।
जायते नामरूपं स्त्रीपुमान् नेति विज्ञतः । जातमाचनु तद्रूपं दृष्ट्वा तावन्नखापुञ्जि । ११८२
कौमारं रूपमापन्नं रूपतो नोपपन्नते । कौमाराद्योवयवापि स्वाविर्भवापि यौवनात् ।
अनेन क्रमयोगेन पूर्व्यं पूर्व्यं च सञ्जते । कक्षायां प्रथमर्षाणां प्रतिभेदः कथे कथे ।
वर्तते सर्वभूतेषु योऽप्युक्तु न विभाव्यते । स यैषामात्मनि राजन् सञ्जते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थायां दीपस्योवर्षेण गतिः । सञ्जयेव प्रभावस्य यदस्यैव भावतः ।
अजलं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न हा कुतः । कथेदं कथं वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः । ११८३
सम्पत्तः कोऽसि भूतानां खेरस्ययवैरिष । यथादित्यात्मजेचापि वीरज्ञस्यैव पावकः ।
जायतेष्वेव समुदधात् कक्षानामिव जन्तवः । आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा जन्मनुपपन्नसि ।
इवमेवात्मनात्मानं यथा जन्मनुपपन्नसि । इवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन् किं न पश्यसि ।
यथात्मनि परस्मिन् समतामध्वस्यति । अथ मां कासि कथेति किमर्थमनुपपन्नसि ।
इदं मे स्वादिदं नेति द्वैर्लोकस्य मैत्रिल । कासि कथं कुतो वेति वचनैः किं प्रयोजनं । ११८४
रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये कथिचिपदे । कृतवान् यो महीपालः किं तस्मिन्मुक्तस्ययं ।
त्रिवर्गं सप्तधा व्यक्तं ये न वेद्रेह कर्षु । सङ्गवान् यस्मिन्वर्गे किं तस्मिन् मुक्तस्ययं ।
तदयुक्तस्य ते मोक्षं योऽभिमानो भवेत्तुप । सुहृद्भिः सञ्जिह्वार्यस्योऽविरक्तस्येव भवेत्तु ।
तानि तानि तु सञ्जिह्व सङ्गज्जगन्नाथरिन्दम । आत्मनात्मानि संप्रक्षेत् किमन्यमुक्तस्ययं ।
इमान्यन्यानि सञ्जिह्व मोक्षसामिन्म कानिचित् । चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गज्जगन्नाथानि मे इदम् । ११८५

य रमां इति श्री कृष्णमेकस्मिन् प्रजापतिः । एकं द्रव्यं च वै राजा पुरमन्वायवस्तुतः ।
 तत्पुरे चैकमेवायं द्रव्यं यदधिनिष्ठति । द्रव्यं वचनमर्थो निश्चायी च यः शीघ्रः ।
 वृष्णाङ्गनायः चाप्यत्र शीघ्रमेवमधिनिष्ठति । तदनेन प्रवृत्तेन फलेनेवेह युज्यते ।
 एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च । गुणेषु परिमेषु निपशानुपहं प्रति ।
 परतन्मः सदा राजा स्वये सोऽपि प्रवृज्यते । सन्निविष्टयोगे च कृतो राज्ञः क्षतन्मता । ११८८
 शीघ्रं श्रीशिविहारेषु नित्यमस्या क्षतन्मता । मन्त्रे चामात्यमनितो कुतस्तस्य क्षतन्मता ।
 यदा द्वाद्यापयत्नान्येकास्त्रास्त्रा क्षतन्मता । अवयवः कार्यते तत्र तस्मिन् तस्मिन् च ये क्षितः ।
 क्षप्रकामो न क्षमते क्षत्रं कार्यार्थिभिर्जनैः । व्रथने चाप्यनुज्ञातः सुप्तं उत्थाप्यते वयः ।
 चाक्षालम् पितृ मात्रं नुज्यम्योन् यजेद्यपि । प्रवीहि द्रष्टुं चापीति विवशः कार्यते परैः ।
 अभिगम्याभिगम्यैवं याचने सततं नराः । न चाप्युत्तरं दातुं विस्तरशी महारजान् । ११८९
 दाने कोषोऽख्योऽप्यस्य वैरं चास्य प्रयच्छतः । खेपनास्त्रोपवर्त्तने दोषा वैराग्यकारकाः ।
 प्राज्ञान् दूरं रांस्तथैवास्त्रानेकस्त्रानेऽपि शङ्कते । भयमथमये राज्ञो वैश्वं नित्यमुपायते ।
 तथा चेते प्रदुष्यन्ति राजन् ये कालिता मया । तथैवास्त्रं भवन्तेभ्यो जायते पश्य चादृशं ।
 सर्वैः स्त्रे स्त्रे द्रव्यं राजा सर्वैः स्त्रे स्त्रे द्रव्यं द्रव्यं । निपशानुपशान् कुर्वन् तुल्यो जनक राजभिः ।
 पुनरदारास्तथैवास्त्रा कोषो मित्राणि सङ्ख्यायाः । परैः साधारणा येति तैस्त्रैवास्त्रं हेतुभिः । ११९०
 इतो देशः पुरं द्रव्यं प्रधानः कुक्षरी मृतः । लोकसाधारणेभ्यो मित्राश्चानेन तप्यते ।
 अमुनो मानसैर्दुःखैरिच्छादोषमथोद्भवैः । त्रिरीरागादिभिरोगैस्तथैवाभिनिमज्जिभिः ।
 द्रव्यैस्त्रैरुपपन्नैः सर्वतः परिब्रजितः । वृजप्रत्यर्थिकं राज्यमुपासे गच्छयन्निजः ।
 तदस्य सुखमत्यर्थं वृजदुःखमधारवत् । वृणाद्विज्जनप्रत्यं केनकुमुदवज्जिभं ।
 को राज्यमभिपश्येत् प्राप्य सोपश्रमं क्षमेत् । मनेदमिति यचेदं पुरं राज्ञश्च मन्यते । ११९१
 वयं कोपममत्स्यास्य कथैतानि न वा नृप । मित्रामात्यपुरं राज्ञं दण्डः कोषो महीपतिः ।
 यन्नाङ्गस्यास्य राज्यस्य विदस्यसेव तिष्ठतः । अन्यान्याण्युपकृत्य कः केन गुणतोऽधिकः ।
 तेषु तेषु हि कास्त्रेषु तप्तद्रव्यं विविज्यते । येन यत् विज्यते कार्यं तत् प्राधान्याय कल्पते ।
 यन्नाङ्गस्यैव संघास्ययस्यान्ये नृपोत्तमः । सकृद्य द्रव्यवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ।
 यस्य राजा महोत्साहः सत्प्रथमो रतो भवेत् । स तुल्येन्द्रभानेन तत्तत्तन्वा दशावरैः । ११९२
 नास्त्रसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकं । राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मोऽसति कुतः परः ।
 योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राज्यराजयोः । इति श्री दक्षिणा यज्ञ वेदोऽयमेवेन युज्यते ।
 साऽहमेतानि कर्षाणि राजदुःखानि मैथिल । समर्था श्रतमो वक्तुमयवापि वदन्ममः ।
 एतदेवेनाभिषङ्गो मे कुतः परपरिपदे । न मानेवं विधां युक्तामोद्भवं वक्तुमर्हति ।
 ननु नाम तथा मोक्षः कृत्स्नः पञ्चमिच्छात् सुतः । सोपायः सोपनिषदः सोपासः पणिषयः । ११९३

तच्च ते मुक्तवत्सलपाशानां न तिर्यक्तः । अथादितु विविधेषु पुनः कदा कदा नृप ।
 कुतस्ते न कुतमये स्ववावापि कुतं कुतं । अथवा कुतवत्सलं कुतमम्यत् कुतं कुतं ।
 अथापीमासु संक्राष्टौ किमपि प्रतिपद्ये । अभिवृत्तवरोधार्था बहून् प्राकृती यथा ।
 सत्येनानुप्रवेशो हि योऽयं तपि कृतो मया । किं तवावकृतं तप यदि मुक्तोऽसि सर्वत्रः ।
 निषमे क्षेत्रे वर्षेषु अतीतं बन्धवधिता । इत्यममयेवमनया च मया किं कथं दूषितं ।
 न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादोदरभ्यां न चानय । न मोक्षवधैरन्यैः स्वशामि तं नराधिप ।
 कुले महति जनेन प्रीमता दीर्घदर्शिना । नैतत् सदपि वक्तव्यं सदाऽवदा मिथः कृतं ।
 ब्राह्मणा गुरवस्ते तद्या मान्या गुरुतमाः । तद्वाच मुदरप्येवमेवमन्योन्यगौरवं ।
 तदेवमनुसंदृश्य वाच्यावाचं परीक्षता । स्त्रीपुंशोः समवायोऽयं तया वाच्यो न संवदि ।
 यथा पुष्करपर्णं जलं तत्पर्णमसृजत् । तिष्ठत्यसृजती तदप्यपि वक्ष्यामि मैथिल ।
 यदि वाच सृजन्या मे स्वर्गं जानासि किञ्चन । ज्ञानं कृतमवोजने कथने मेह भिक्षुणा ।
 स गार्हस्थ्याद्युतस्य तं मोक्षं जानाथ दुर्भेदं । उभयोरन्तराले वै वर्षेभ्यो मोक्षवार्तिकः ।
 नहि मुक्तस्य मुक्तेन श्लेषकल्पपुष्पकल्पोः । भावाभावसमायोगे जायते वर्षेवह्वरः ।
 वर्षाश्रमाः पृथक्त्वेन दृष्टार्थेष्वापृथक्त्विनः । नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यं वर्णते ।
 पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पथः पथसि मक्षिका । आश्रितामययोगेन पृथक्तेनाश्रिताः पुनः ।
 न तु कुण्डे पथोभावः पथस्यापि न मक्षिका । स्वयमेवाप्रवृत्त्येते भावाननुपराधयं ।
 पृथक्त्वादाश्रमाणाञ्च वर्षान्यत्वे तथैव च । परस्परपृथक्त्वाच्च कथनो वर्षेवह्वरः ।
 नास्मि वर्षोत्तमा जाता न वैश्या नावरा तथा । तव राजन् सर्वपात्रि इदृशेनिरविसृता ।
 प्रधानो नाम राजर्षिर्धनमेव श्रेष्ठमागतः । कुले तस्य समुत्पन्नां सुखभां नाम विद्धि मां ।
 द्रोणस्य शतशृङ्गस्य चक्रदारस्य पण्यतः । मम खेपेषु पूर्वेषां चिता मथवता सह ।
 साऽहं तस्मिन् कुले जाता भर्त्सय्यसि मद्विधे । विनोता मोक्षधर्मेषु चरन्मिका मुनिव्रतं ।
 नास्मि सन्नप्रतिष्ठाया न परस्वापहारिणी । न धर्मवह्वरकारी स्वधर्मैऽस्मि धृतव्रता ।
 नास्मिरा स्वप्रतिष्ठायां नासमीक्ष्य प्रवादिनी । नासमीक्ष्य गता चेह स्वस्वकारं जनाधिप ।
 मोक्षे ते भावितां मुक्तिं मुलाहं कुत्रसैविणो । तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ।
 न वर्गस्था ब्रवीन्मेतत् स्वपथपरपथयोः । मुक्तो व्यापक्यते यस्य ज्ञानो यस्य न ब्रान्यति ।
 यथा इत्ये पुराणारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् । तद्याहं त्वच्छरीरेऽस्मिन्निभं वक्ष्यामि शर्वरी ।
 साऽहं मानप्रदानेन वागातिथ्येन चार्चिता । सुप्तासु वरणं प्रीता यो गमिष्यामि मैथिल ।

११९०

११९१

११९२

११९३

११९४

॥ श्रीम उवाच ॥ इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्थर्यवन्ति च । मुला नाभिजगो राजा किञ्चिदन्यदतः परं ।

इति श्रीमहाभारते आश्विनपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सुसभाजनकसंवादे द्वाविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

॥ दुधिष्ठिर उवाच ॥ कथं निर्देहमापन्नः इको वैद्यासकिः पुरा । एतदिच्छान्धं ओतुं परं कौटिल्यं हि मे ।

अथ कथास्तत्त्वानां निरूपणं बुद्धिनिर्मुक्तं । अकुमरं विप्रैरथ देवसाधकैश्च कृतम् । ११७३

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राकृतेन सुदृष्टेन चरन्ममजुतोभयं । अथाप्य कृतं साक्षादयमन्यथा वै चिन्ता कृतं ।

॥ व्यास उवाच ॥ धर्मं पुन निवेदयस्व सुतीक्ष्ण । चिन्तातमो । सुविपाशे च वातुस्तत्रैव निर्वर्तते निवेदिताः ।

अथमार्क्यवमकोधमनस्यया दमं तपः । अहिंसास्तानुब्रंशश्च विधिवत् परिपाकय ।

सद्ये तिष्ठ रतो धर्मो हि सा सर्वममार्क्ययः । देवमनिष्टमेतेषु चापां प्रापय संश्रिह ।

जेममाचोपमे देहे जीवे अकुनिवत्क्षिते । अमित्ये प्रियसंवासे कथं क्षपिषि पुनरुक् । ११७४

अप्रमत्तेषु जापयु नित्ययुक्तेषु अत्रुषु । अन्तरं लिप्यमानेषु वाक्छब्दं मानकुक्षये ।

अहःसु गण्यमानेषु शीघ्रमाधे तद्यायुषि । जीविते लिप्यमाने च किमुत्याय न धामयि ।

ऐहलोकिकमोहने भांसशोषितवन्मनः । पारलोकिककार्येषु प्रसुप्ता भृङ्गनालिकाः ।

धर्मोऽयं येऽभ्यस्यन्ति बुद्धिमेवाहिता नराः । अयमामांशस्तान्नेषामनुकृतापि प्रीयते ।

ये तु दृष्टाः मुतिपरा महात्मानो महाबलाः । धर्म्यं पन्थानमाकृष्टास्तुपाक्य च पुण्यं च । ११७५

उपधार्थ्यं मतन्तेषां बुधानां धर्मोदभिर्जा । नित्यं परया मुद्रया चिन्तयन्त्ययमाणि वै ।

अथकाशिकया मुद्रया दूरे च इति निर्भयाः । सर्वभया न पश्यन्ति कर्षभूमिमधेतयः ।

धर्मनिःश्रेयिमास्तथा किञ्चित् किञ्चित् समाह्व । कोषकारवहात्मानं वेष्टयन्मानुष्ये ।

नास्तिकं भिन्नमर्यादं कुक्षपातमिव क्षितं । वामतः शुद्ध विस्मया नरं वेष्टुमिवोदृतं ।

कामं मोक्षश्च मृत्युश्च पञ्चेन्द्रियजलां गदी । नावं धृतिमयीं कला जम्बदुर्गाणि वनार । ११७६

मृत्युनाऽभ्यासते लोके जरया परिपोषिते । अमोघासुधतन्त्रीषु धर्म्येतिव वनार ।

तिष्ठन्तश्च अथानश्च मृत्युरन्वेयते यदा । निर्दृतिं लभते कस्यादकस्यामृत्युनाश्रितः ।

मस्तिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकं । दृक्कीकोरपमासाय मृत्युरादाय गच्छति ।

कमयः सञ्चितशिवो धर्मबुद्धिमयो महान् । अन्यकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यत्रेन धार्यतां ।

अन्यतन् देहजालानि कदापिदिह मानुषे । ब्राह्मण्यं लभते जगुस्तपुस्त परियाकथ । ११७७

ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न कामार्थाय जायते । इह क्रोधाद्य तपसे ग्रेत्य तनुपमं सुखं ।

ब्राह्मण्यं बद्धभिरवाप्यते तपोभिराकन्ध्या न रतिपरेश जेलितयं । साध्याये तपसि इमे च नित्यपुनः चेमार्थो सुब्रह्मपरः
सदा यतस्त ।

अथैकप्रकृतिरयं कलावरीरः सूक्ष्मात्मा चण्डुटिशोनिमेवरीमा । अन्त्याः समवस्यन्त्यन्त्यनेनो मासाङ्गोऽङ्गति वयो
हयो नराणां ।

तं दृष्ट्वा प्रसूतमजसुपवेगं गच्छन् सततमिहानवेक्ष्यमाणं । चतुर्विंशति न परमेषुतेनैवं धर्म्यं ते भवतु मनः परं
निश्चयः ।

ये चान प्रचक्षितधर्मकामदृताः क्रोधात्ताः सततमनिदुष्यप्रयोगाः । क्षिप्रान्ताः परिगतवेदनवरीरा वकीभिः सुस्रमधर्म
कारणाभिः ।

राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभक मोक्षा वशीक्य सुकृतिना इह भवति लोकान् । वरविभजनि चरति प्रविशति सुखमनुप
गतं निरवधं ।

मानो भीषणवाया अयेमुक्तानि क्वांसि वसत्यप्रकुलप्रविष्टाः । नरकदग्धविरिषा गुह्यवन्तगुह्यमुपगतं विप्रसक्त
यन्तः ।

मर्यादानियता स्वरूपमुवा य इहेमाः प्रभिजति इहगुणा मनोगुणत्वात् । निवसति भृशमनुष्यं पित्रिविषयविपिनमवगाह्य स पापः ।

या सुखः सुभ्रं प्रियानृतस्य मनुजः सततनिष्ठतिवचनभिरतिः स्यात् । उपनिधिभिरसुखस्य परमनिरयगोष्ठस्य सुखम्
भवति दुष्कृतकर्मा ।

अस्यां वैतरणीं नदीमवगाढोऽसिपवनमभिषगायः । परशुवमश्रयोनिपतितो वसति च महागिरये धृत्तार्धः । १९०४

महापदानि कथ्यसे न चायवेक्ष्यसे परं । चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ।

प्रयायतां क्रिमास्यते समुत्थितं महद्भयं । प्रतिप्रमाथि दाहणं सुखस्य संबिधीयतां ।

पुराभूतः प्रणीयसे यमस्य राजप्रासनात् । त्वमन्तकायदादयैः प्रथममार्ग्येण सुख ।

पुरा समूलबान्धवे प्रभुर्हरत्यदुःखवित् । तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ।

पुराभिवाति मादतो यमस्य थः पुरःवरः । पुरैक एव नीयसे कुदस्य साम्पराधिकं ।

पुरा सहि क एव ते प्रवति मादतोऽन्तः । पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशोमहामयागमे ।

अतिस्र संनिरुध्यते पुरा तवेह पुनरत्र । समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुह ।

शुभाशुभे पुराहते प्रमादकर्मनिभ्रुते । स्मरन् पुरा न तथ्यसे विधित्सु केवलं निधिं ।

पुरा जरा क्लेशवरं विजर्ज्जरोकरोति ते । नलाङ्गरूपधारिणी निधत्स्व केवलं निधिं ।

पुरा शरीरमन्त्रको भिन्नभिन्न रोगसारथिः । प्रसङ्ग जीवितस्थे तपो महत्समाचर ।

परा वृक्षा भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः । अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्त पृथ्वीतले ।

पुरात्प्रकारमेककोणु पश्यसि त्वरन्त वै । पुरा क्षिरप्लुतासगाग्निरोक्षवेऽहिमूर्धनि ।

पुरा कुसङ्गतानि ते सुहृन्मुखाश्च ब्रजवः । विद्यालयार्त्ता इर्ष्यानात् बटस्त पञ्च यत् परं ।

धनस्य यस्य राजतो भयं नचासि पौरतः । नृतश्च यस्य मुञ्चति समर्प्ययस्य तद्भुम् ।

न तत्र संविभज्यते स्वकर्माभिः परस्परं । यदेव यस्य धैतकं तदेव तत्र सोऽश्रुते ।

परञ्च येन जीयते तदेव पुनर्दीयतां । धनं यदक्षरं भ्रवं समर्जयस्व तत्सर्वम् ।

न यावदेव पश्यते महाजनस्य यावत् । अपक्व एव यावन्ते पुरा प्रसीयन्ते त्वर ।

न माहृपक्षबान्धवा न संस्तुतः प्रियोऽजमः । अनुव्रजन्ति सङ्घटे व्रजन्तमेकपातिनं ।

यदेव कर्म केवलं पुराकृतं प्रभाशुभं । तदेव पुन सार्थिकं भवत्यमुच गच्छतः ।

हिरण्यरत्नसङ्घायाः शुभाशुभेन सञ्चिताः । न तस्य देशसंख्ये भवन्ति कार्यसाधकाः ।

परवगामि कस्य ते कृताकृतस्य कर्मणः । न सावि आत्मना समो नृषामिहास्ति कश्चन ।

मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यनुप गच्छतः । प्रविश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वज्ञः ।

रहास्मिन्नर्थवायवः शरीरमाश्रितास्तथा । तत्रैव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ।

अहर्निशेषु सर्वतः सृष्टसु सर्वधारिषु । प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्मैव पाक्षयः ।

अनेकपारिपान्तिके विरूपरोद्रमाक्षिके । स्वमेव कर्म रक्षता स्वकर्म तत्र गच्छति ।

१११०

न तत्र संविभज्यते स्वकर्माणां परस्परं । तथा कृतं स्वकर्मेजं तदेव भुज्यते फलं ।

यथाशरीरगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह । तथाभुवन्ति कर्मजं विमानकामगामिनः ।

यथेह यत् कृतं शून्यं विषयभूमिः कृतात्मभिः । तदाभुवन्ति मानवास्तथा विमुक्तयोनयः ।

प्रजापतेः सलोकातां दृष्टव्यतः व्रतकृतोः । व्रजन्ति ते परां गतिं दृष्टस्वधर्मवैतुभिः ।

सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सहाम ते । अबुद्धिमोहजैर्गुणैः प्रभुर्निनाथ पावकः ।

११११

गता विरुद्धवर्षा भुवोऽपि पञ्चविंशकः । कुर्वन् धर्मसङ्घर्षं वयोहि तेऽतिवर्षतः ।

पुराकरोति शोकात्कः प्रमादगोऽसुखं चमूं । यथा दृष्टीतमुत्थितस्तरस्य धर्मपाक्षिनि ।

यथा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमपणो गमिष्यसि । तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परिण वा ।

यदेकपातिनां सतां भवत्यनुप गच्छतां । भयेषु शोभराधिकं निधत्स्व केवलं निधिं ।

सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् । न सन्ति यस्य वारकाः कुर्वन् धर्मवन्निधिं ।

१११२

इदं निदर्शनं मया तवेह पुनः साम्प्रतं । स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्षितं कुर्वन् तत् ।

दधति यः स्वकर्मेणा ददाति यस्य कथंचित् । अबुद्धिमोहजैर्गुणैः स एक एव युज्यते ।

भुतं समस्तभुतं प्रकुर्वतः शूनाः क्रिधाः । तदेतदर्थदर्शनं कृतज्ञमर्थदर्शितं ।

निबन्धनो रज्जुरेवा यो यानि वक्षते रतिः । क्षिप्तो सुकृतो यानि नैमा हिन्दन्ति दुष्कृतः ।

क्षिप्ते धनेन बन्धुभिस्तैः क्षिप्ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यति । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितार्महास्यं क गतास्य सर्वं ।

१११३

यः कार्यमद्य कुर्वति पूर्वोक्ते चापराधिकं । न हि प्रतीयते मृत्युः कृतं वाञ्छं नवाकृतं ।

अनुमन्य विनाशान्ते निवर्त्तन्नेह बान्धवाः । अग्नीं प्रविष्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।

नास्तिकां निरनुक्रोधान् नराण् आपमते स्त्रिणान् । वामतः कुरु विलम्बं परं प्रेषुरतन्त्रितः ।

एवमभ्याहते लोके काञ्चनोपनिषिडिते । सुमहद्वैर्यमासन्त्य धर्मं सर्व्यात्मना कुरु ।

अथेवं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः । सम्यक् स्वधर्मं कृत्वैह परं सुखमश्नुते ।

१११४

न देहभेदे मरणं विजानतां न च प्रयागः स्नानपात्रिते पथि । धर्मं हि यो यद्वैयते स पश्चिमो य एव धर्माद्यावते स ममति ।

प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मेणाः फलं प्रयोक्ता जगती यथा कृतं । निहीनकर्मो निरर्थं प्रपद्यते निविष्टपं गच्छति यो पारगः ।

शोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभं । तथात्मानं समादध्यातुं भव्यते न पुनर्धया ।

यस्य मोक्षमिति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी । तमाहुः पुण्यकर्माण्यमशेषं पुण्यमाज्यैः ।
यस्य मोक्षता बुद्धिर्निश्चये ह्यबलम्वते । स्वर्गे क्षतावकाशस्य नास्ति तस्य मङ्गलम् । १११२५
तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनकृताः । तेषामप्यतरो धर्मः कामभोगानजानतां ।
यस्य भोगान् परित्यज्य शरीरेण तपस्यरेत् । न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तस्यै ब्रह्ममत्तं पदम् ।
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारव्रतानि च । अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वचं ।
अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्य चित् । न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।
न तेषां भवता कार्यं न कार्यन्तव्यं तैरपि । स्वकृतैस्तानि यातानि भवन्त्येव गमिष्यति । १११२६
इह लोके हि धर्मिणां स्वजनः स्वजनायते । स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ।
संचिनोत्पशुभं कर्म कलत्रपेक्षया नरः । ततः क्लेशमवाप्नोति परचेह तथैव च ।
पश्यति हिनभूतं हि जीवलोकां स्वकर्माणां । तत्कृतम् तथा पुत्र कृत्स्नं यत्पुनः दाहते ।
तदेतत् संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यता । शुभान्वाचरितयानि परलोकमभीक्ष्णता ।
मासर्त्तुसंज्ञापरिवर्त्तकेतुं सूर्याग्निना रात्रिदिव्येभ्यो न । स्वकर्म्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण भूतानि काशः पश्यति प्रसङ्गम् । १११२७
धनेन किं यन्न ददाति चाश्रुते वसेन किं येन रिपुं न बाधते । श्रुतेन किं येन न धर्म्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रि
यो वशी ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु । शुक्रो गतः परित्यज्य चितरं मोक्षदैर्घिकं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि पावकोनाम् त्रयोविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च । गुरुणां वापि शुश्रूषा तस्यै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । स्वकर्म्मफलं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ।

दुर्मित्रादेव दुर्मित्रं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भवं । मृत्युः प्रभृता यानि दरिद्राः पापकर्म्मणः । १११२८

उत्सवादुस्तवं यानि स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखं । अहधानास दान्तास धनस्याः शुभकारिणः ।

व्यालकुक्षरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्ति काः किमतः परं ।

प्रियदेवातिथेयास्य वदान्याः प्रियसाधवः । सेव्यमात्मवत्ता मार्गमाश्रिता दत्तदक्षिणाः ।

पुलाका इव धान्येषु पूत्यष्टा इव पक्षिषु । तद्विधास्तै मनुष्येषु तेषां धर्मो न क्षारणं ।

सुश्रीरमपि धावन्तं विधानमनुधावति । श्रेते सद्यः प्रयानेन येन येन वचाकृतं । १११२९

पापं तिष्ठति तिष्ठन्तं धावन्तमनुधावति । करोति कुर्वन्तः कर्म्म च्छायेवानुविधीयते ।

येन येन यथा यथात् पुरा कर्म्म सुनिश्चितं । तप्तदेशोत्तरं भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ।

समानकर्म्मविधिपरिधानपरिरक्षणं । भूतग्राममिमं काशः समन्तादपकर्षति ।

अथोद्यमानानि यथा पुण्याणि च फलानि च । स्वं कालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म्म पुरा कृतं ।

यस्यानखावमानस्य क्षमीऽक्षामः स्याद्व्यथै । प्रवृत्ता न निवर्त्तन्ते निधनान्ताः पदै पदे । १११३०

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भव्याजुपादाय भजते पूर्वदेर्घिकं ।

मालो युवा वा दृष्टश्च यत् करोति शुभाशुभे । तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ।

यथा धेनुसङ्घेषु वसोविन्दति मातरं । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ।

मलिनं हि यथा वस्त्रं पश्चात् शुध्यति वारिणा । उपवासैः प्रतप्तामो दीर्घं सुखमनुगतम् ।

दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्मनिर्धूतपापानां संविध्यन्ते मनोरथाः ।

१२१५५

शकुनामनिवाकाग्रं मत्स्यामनिव बोदके । पदै यथा न दृश्येत तथा पुण्ड्रकतां गतिः ।

अलमन्यैरुपास्यैः कीर्त्तितैश्च यतिक्रमैः । पेशलश्चानुपपद्य कर्मस्य हितमात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्ममूलिकोनाम चतुर्विंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः । सिद्धिंश्च परमां प्राप्तवान्ने ब्रूहि पितामह ।

कथाश्चोत्पादयामास शुके व्यासस्योपाधनः । न ह्यस्य जगतीं विश्वं जगत् चार्थं महात्मनः ।

कथञ्च बालस्य सतः सुखाशाने गता मतिः । यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन् द्वितीयलोके कस्यचित् ।

१२१५०

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विशरेण महामते । नहि मे तन्निरसीह इत्येतोऽमृतमुत्तमं ।

माहात्म्यमात्मयोगश्च विज्ञानञ्च मुकस्य ह । यथावदनुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भोऽह उवाच ॥ न हायमैर्न पलितैर्न विनैर्न च बन्धुभिः । अथयश्चकिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ।

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां दृष्ट्वसि पाण्डव । तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमर्हत्यसंशयं । संनियम्य तु ताम्बेव सिद्धिमाप्नोति मानवः ।

१२१४४

अश्वमेधसङ्घस्य वाजपेयशतस्य च । योगस्य कलया तात न तुल्यं विशते फलं ।

अथ ते वर्त्तयिष्यामि जगद्योगफलसंख्यां । शुक्लस्याग्रां गतिञ्चैव दुर्ध्वं दामकृतात्मभिः ।

मेघइष्टके किल पुरा कर्षिकारवभायुते । विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्हृतः ।

शैलराजसुता चैव देवो तत्राभवत् पुरा । तत्र दिव्यं तपक्षेपे कृष्णदैपायनसदा ।

योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः । धारयन् स तपक्षेपे पुनार्थं सुखसक्तम् ।

१२१५०

अग्नेर्भूमरपां वायोरन्तरीक्षस्य वा विभो । धैर्येण सन्धितः पुनो मम भूयादिति क्ष ह ।

सङ्कल्पेनाथ योगेन दुष्प्रापमकृतात्मभिः । वरदानास देवेशमाश्रितस्तप उत्तमं ।

अतिष्ठन्माहताहारः शतं किल समाः प्रभुः । आराधयन् महादेवं बभूवपुमुमापतिं ।

तत्र ब्रह्मर्षयस्यैव सर्वे राजर्षयस्तथा । लोकपालाश्च लोकेशं वाच्याश्च वसुभिः सह ।

आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ । वायवो महतश्चैव सागराः सरितस्तथा ।

१२१०३

अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ । विशावसुश्च गन्धर्व्यः सिद्धाश्चासुरस्तथा ।

तत्र रुद्रे महादेवः कर्षिकारमयीं शुभां । धारयानः सज्जं भाति व्योम्नामिव निशाकरः ।

तस्मिन् दिव्ये वने रम्ये देवदेवविषकुले । आश्रितः परमं योगम्विपुः पुनार्थमभ्युतः ।

न चास्य हीयते प्राणैर्न श्मानिरपजायते । चयाशामपि लोकानाकाङ्क्षुतमिवामवत् ।

जटाश्च तेजसा तस्य वैशानरविशोपमाः । प्रज्वलन्तः स दृष्टव्यो धुक्काशमिततेजसा ।

१२१००

मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम । स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ।
 एता अद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः । अग्निवर्षा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ।
 एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत । महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिं ।
 उवाच शैवं भगवंस्त्यम्कः प्रहसन्निव । एवंविधस्तो तनयो दैपायन भविष्यति ।
 यथा अग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलं । यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ।
 तद्भावभावी तद्गुह्यस्तदात्मा तदपान्नयः । तेजसादृत्य लोकांस्त्रीन् यत्रः प्राप्स्यति ते सुतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ पञ्चविंशत्यधिकचित्रतोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ स खन्धा परमं देवादरं सत्यवतीसुतः । शरणीयस्मिन्नेष्टस्य ममन्याग्निचिकीर्षया ।
 अथ रूपं परं राजन् विभ्रतीं स्वेन तेजसा । घृताचीक्षामाश्वरसमपश्यद्भगवानृषिः ।
 अश्विरश्वरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भगवान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ।
 सा च दृष्ट्वा तदा आसं कामसंविग्रमानसं । शुकोभूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ।
 स तामश्वरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृता । शरीरजेनानुगतः सर्वमाचातिगेन ह ।
 स तु धैर्येण महता निरुद्धन् हृत्पथं मुनिः । न श्लाघ्यं नित्यलुप्तत् व्यासः प्रविशतं मनः ।
 भावित्वाचैव भावस्य घृताच्या वपुषा हतः । यत्नास्त्रियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
 अरण्यामेव सहसा तस्य शुकमवापतत् । सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तमः ।
 अरणीं ममन्य ब्रह्मर्षिस्तस्यां जष्टे शुको मृप । शुको निश्चिन्त्यमाने स शुको जष्टे महातपाः ।
 परमर्षिर्ब्रह्मयोगी शरणीगर्भसम्भवः । यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् ।
 तथारूपः शुको जष्टे प्रज्ज्वलन्निव तेजसा । विभ्रत् पितुश्च कौरव्य रूपवर्धमनुत्तमं ।
 बभौ तदा भावितात्मा विभूमद्वय पावकः । तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुष्टे जनेश्वर ।
 स्वरूपिणी तदाभेद्य स्नापयामास वारिणा । अन्तरोबाह्य कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनश्च ह ।
 पपात भूमिं राजेन्द्र शुकस्त्वर्थे महात्मनः । जेगीयन्ते स गन्धर्व्या ननृतुश्चाश्वरोगणाः ।
 देवदुन्दुभयसैव प्रावाचन्त महात्मनाः । विन्धावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुह्नारदौ ।
 हार्हाङ्गश्च गन्धर्वी तुष्टुवुः शुकसम्भवं । तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ।
 देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च । दिव्यानि सर्वपुण्यानि प्रववर्ष च मासतः ।
 जङ्गमाजङ्गमश्चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् । तं महात्मा स्त्रयं प्रीत्या देव्या सह महाधुतिः ।
 जातमात्रं मुनेः पुनं विधिनोपानयन्तदा । तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनं ।
 ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देवबासं वि वा विभो । हंसाश्च व्रतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ।
 प्रदक्षिणमवर्त्तन्त शुकस्त्राशाश्च भारत । आरणेयस्तोदित्यं प्राप्य जन्म महाधुतिः ।
 तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः । उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरस्वत्याः ससंयथाः ।
 उपतस्थुर्ब्रह्मराज यस्यास्य पितरन्तथा । दृष्टव्यमिदं वने स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ।

१११५

१११६०

१११६५

१११७०

१११७५

उपाचार्यं महाराज धर्ममिनुचिन्तयन् । शीघ्रं विविधान् देशान् परवृत्तान् धर्मवशान् ॥ १२२० ॥

इतिहासश्च कालमेव राजवाङ्मयि वा विभिः । नरैश्च दक्षिणैश्च पश्चिमैश्चो महाभुजिः ॥

उपलभ्यः समारभे ब्रह्मचारी वनाधितः । देवताभ्यश्चैव तन्मया अपि च महाभुजः ॥

सम्पन्नश्चोद्यो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तपो । न भयं रक्षते भुक्तिराजनीषु वराधिपः ॥

त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मैर्गुह्यविभिः ॥

इति श्रीमहाभारते ज्ञानियर्षीणि मोक्षधर्मोपनिषत् इत्युक्तं पञ्चमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स मोक्षमनुचिन्तयन् इत्युक्तः पितरमभ्यगात् । प्राज्ञानिवाच च सुहृद्वैभोऽर्थं विनयान्वितः ॥ १२२१ ॥

मोक्षधर्मेषु कुत्रलो भगवान् प्रववौतु मे । यथा मे भगवः ज्ञानिः परमं वक्ष्येत् प्रभो ॥

मुला पुनश्च तु वचः परमविद्वाच ते । अधीत्य पुन मोक्षं वै धर्मोऽयं विविधान्वितः ॥

पितुर्निधोगाव्याह इत्युक्तो धर्मव्यसताम्बरः । योगशास्त्रश्च निधिलो कापिलश्चैव भारत ॥

स तं ब्राह्मणं त्रिधा युक्तं ब्रह्मपुत्रपरामर्शे । मेने पुनं वदत आसौ मोक्षधर्मविवारदः ॥

उवाच गच्छेति तदा जनकं निधिलेश्वरं । स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निधिलेश्वरः ॥ १२२२ ॥

पितुर्निधोगमादाद्य जगाम निधिलो नृप । प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठे । वै मोक्षस्य च पराधर्मः ॥

उक्तश्च मानुषेण तं पथा गच्छस्व विहितः । न प्रभाषेण मन्त्रममन्तरीयसरेण वै ॥

आर्जुनैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिता तथा । नन्वेष्टव्या विधेरेण विशेषा धि प्रवृत्तिनाः ॥

अष्टद्वारे न कर्त्तव्या धाव्ये तस्मिन्मरुदधिपे । स्नातव्यश्च वस्त्रे तस्य च ते श्चैव तं संवत्सरे ॥

स धर्मकुत्रलो राजा मोक्षशास्त्रविवारदः । यन्त्रो मम स यदुपासतु कार्त्तव्यमविशङ्कया ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम निधिलो मुनिः । पश्योऽन्तोऽन्तरीक्षेण ज्ञानं पृथ्वीं वदामरी ॥

स गिरिं स्थापयति क्रम्य नदीतीर्थसराणि च । ब्रह्मशास्त्रमगाक्षीर्षां श्रुत्वा च वनानि च ॥

मेरोहरेस्तु दे वषे वषेः सैमघनमतः । क्रमेणैव ज्ञानिक्रम्य भारतं धर्ममावदत् ॥

स देशान् विविधान् पश्येच्छीनङ्गणानवेक्षितान् । आर्यवर्त्तमिमं देशमाजगाम ब्रह्मभुजः ॥

पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् । अध्वान् शीघ्रं विचिन्तयन् खचरः शीघ्रं वरजितः ॥ १२२३ ॥

पत्तनानि च रम्याणि स्त्रीतानि नगराणि च । वन्याणि च विचिन्तयन् पश्यान्पि न पश्यति ॥

उद्यानानि च रम्याणि तथैवावतमानि च । पुष्पाणि चैव रत्नानि सोऽत्यक्राम द्रष्टुमात्रतः ॥

सोऽचिरेणैव कालेन विदेशान्मवसाद च । रक्षितान् धर्मराजेन जनकीं महात्मना ॥

तत्र यामान् वदन् पश्यन् मङ्गलप्रदमो वसान् । पत्नीश्रीमान् धनदूतान् वदन्तीकुलकुलान् ॥

स्त्रीतांश्च शालियवैधर्म्यकारणवेक्षितान् । पद्मिनीभिश्च व्रततः श्रीमतीर्निमिरककुतान् ॥ १२२४ ॥

स विदेशानतिक्रम्य समुद्रजलवेक्षितान् । निधिलोपवर्गं रम्यमावसाद च वदन्निमतः ॥

वस्त्रस्य रथसङ्कीर्णं नरनारीकनकुलं । पश्यन्पश्यन्निव तत् धर्मात्मकावदभ्युतः ॥

मनसा तं वदन् भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् । आत्माशानः प्रवृत्तः निधिलोमावसाद च ॥

कदाचनानिपुणो भूयो राक्षसनाथसिन्धुः ।

विदमन्महोदधिर्यत्परमं परमिह ॥ ११८ ॥

॥ इह कथा ॥ विनाचमन्मोः मज्जते मोक्षार्थार्थेन विदुः । यदि कदाचित् प्रपन्नो भवेत्तदा तदा विदुः ॥ ११८ ॥

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

विदुः प्रियं विद्यायाः सुखं सुखं विदुः ।

विदुः कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

यत्तु कदाचनं यदि वेदं विदुः केनचित् ।

[illegible]

यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्तिवमास्थितं । पिता माता च सर्वेषां जगतः शान्तो गुरुः ।

कं त्वद्य जगदे देवं पितरंकं न विप्रदे ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अवाच्यमेतदुक्तं आत्मगुणं सनातनं । तव भक्तिमतो ब्रह्मन् वक्ष्यामि तु यथातथं ।

यत्तत्सूक्ष्मविशेषयमव्यक्तमचलं ध्रुवं । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितं ।

स ह्यन्तरात्मा भूतानां चैव ज्ञेय इति कथ्यते । त्रिगुणचरितिरिक्तो वै पुरुष इति कथ्यते ।

१२१०

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्ताव्यक्तभावस्या या सा प्रकृतिरव्यया ।

तां धीर्निमावधोर्विद्धि बोधोऽथैव सदसदात्मकः । आवाभां पूज्यते सो हि देव पित्र्ये च कथ्यते ।

नक्षि तस्मात् परोऽज्यो हि पिता देवोऽथवा द्विजः । आत्मा हि नः स विशेषस्तत्सं पूजयावहे ।

तेनैषा प्रस्थिता ब्रह्मकर्म्योदा लोकभाविनी । देवं पित्र्ये च कर्त्तव्यमिति तस्यानुशासनं ।

ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्देवो भृगुर्धर्मश्चैव यमः । मरीचिरङ्गिरानिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

१२११

वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च । कर्द्मन्वापि यः प्रोक्तः क्रोधो विज्ञोत एव च ।

एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः सृष्टाः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनी ।

देवं पित्र्ये च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ।

स्वर्गस्या अपि ये केचित्तां नमस्यन्ति देहिनाः । ते तत्प्रसादात् गच्छन्ति तेनादिष्टफलाङ्गतिं ।

ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च । कलाः पट्टदश्च त्यक्त्वास्ते मुक्ता इति निश्चयः ।

१२१२

मुक्तानान्तु गतिर्ब्रह्मन् चेत्तद् इति कथ्यता । स हि सर्वगुणश्चैव त्रिगुणश्चैव कथ्यते ।

दृश्यते ज्ञानयोगेन आवाद्य प्रकृतौ ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनं ।

तं वेदास्त्रात्मनाश्चैव नामानतस्मास्थिताः । भक्त्या सम्यज्यजन्वाश्च गतिश्चैषा ददाति सः ।

ये तु तद्भाविता लोके लोकान्तिवं समास्थिताः । एतदभ्यधिकं तेषां यत्ने तं प्रतिब्रजन्तु ।

इति गुह्यसमुद्देशश्च नारदः कीर्तितः । भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ।

१२१३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये षट्षिंशदधिकत्रिंशतेऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणो नोत्तमपूजकेषु । जगद्वत्त्वं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासे ।

॥ नारद उवाच ॥ यदर्थमात्मप्रभवेण जगत् कृतं त्वया धर्मदृष्टे चतुर्द्धा । तत् शान्ततां लोकहितार्थमस्य गच्छामि त्रुष्टुं प्रकृतिं तवाद्यां ।

पूजां गुरुणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न तु भिन्नपूर्वम् । वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।

गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे श्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्य । तस्मादिदेवं सततं प्रपद्य एकाग्रभावेन कृणोम्यजस्रं ।

एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्माज् पश्येयमननलोभं । तत्पारमेष्ठस्य वचो निश्चय नारायणः शान्तधर्मगोप्ता । १२१००

गच्छेति तं नारदमुक्तवान् स सम्यज्यजितात्मविधिक्रियाभिः । ततो विस्मृतः परमेष्ठिपुत्रः सोऽभ्यर्चयित्वा तन्मूर्तिं पुराणं ।

स्वमुत्पपातोत्तमवेगयुक्तस्ततोऽविमैरो सहसा निजिज्ये । तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्तमेकान्तमावाप गिरिः स श्रेष्ठः ।

आलोकयन्तरपदिमेन ददर्श सायकृतमुत्तरं । सीरोदधेयान्नरो हि दीपः सैतः स गाथा प्रथितो विशालः ।

मेरोः सहस्रैः सह योजनानां द्वाविंशतोऽहं कविभिर्निर्दत्तः । अनिष्टियास्वानशनाश्च तत्र निर्यन्द्हीनाः सुसुगन्धिनाः ।

येताः पुमांसो गतसर्वपापाश्चतुर्मुखः पापहतां नराणां । वज्रास्त्रिकायाः समानोक्ताणां दिव्यान्धरूपाः भुमवारी
पेताः ।

११०१

रुषाकृतिशीर्षा मेघाघनिनादाः सममुष्णस्तुब्बा राजीवशतपादाः । पद्मा दमोर्मुक्ताः मुक्तरटाभिर्दंष्ट्राभिर्बे निष्ठाभिर्बे
विश्वरक्तं लेलिहाने सूर्यप्रख्यं ।

भक्ता देवं विशोत्पन्नं यस्मात् सर्वे लोकाः सम्प्रसृताः । वेदा धर्मा मुनयः शान्ता देवाः सर्वे तस्य निर्यन्तः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिष्टिया निराहारा अनिष्ट्यन्दाः सुगन्धिनाः । कथमे पुद्गा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ।

ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्भि तच्छ्रेयसोपवाविनां ।

तस्मान्मे संग्रहं किञ्चि परं कौतूहलं हि मे । तं हि सर्वकयारामस्वाद्यैवापाजिता वचं ।

११०२

॥ भीष्म उवाच ॥ विसीषैषा कथा राजन् मुता मे पितृवर्जिषा । येषां तव हि वक्तव्यं कथावारो हि सा मता ।

राजोपरिचरो नाम बहुवाधिपतिर्भुवः । आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिं ।

धार्मिको नित्यभक्तश्च पितृर्नित्यमनुजितः । साक्षाज्यं तेन सम्प्राप्तं नारायणवरात्पुरा ।

सात्ततं विधिमाप्साय प्राक् सूर्यमुखनिःसृतं । पूजयाभास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ।

पितृशेषेण विप्राश्च संविभञ्च जितांश्च वः । श्रेयाश्चभुक् सत्यपरः सर्वमनूतैर्हंसकः ।

११०३

सर्वभावेन भक्तः स देवदेव जनार्दन । अनादिमन्त्रनिधनं लोककर्मरामयणं ।

तस्य नारायणे भक्तिं वहतो निवर्तयिष्यः । एकवचसायनं देवो दत्तवान् देवराट् स्वयं ।

आत्मराज्यं धनस्यैव कलत्रं ब्राह्मणाद्याः । वस्तुज्ञानवतं सर्वमिति तत् प्रीक्षितं सदा ।

काव्यनैमित्तिका राजन् यज्ञियाः परमक्रियाः । सर्वाः सात्ममास्त्राय विधिज्ञैश्च समाहितः ।

पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः । प्राणयं भगवत् प्रोक्तं भुञ्जते चाभ्योजनं ।

११०४

तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मोपनिषदातिवः । मातृता याक् समभवन्नगो दुष्टं न चामवत् ।

न च काथेन कृतवान् स पापं परमावर्षापि । ये हि ते अवयवः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।

तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमं । वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरो महगिरौ ।

आसौः सप्तभिर्द्वीपैर्लोकधर्ममनुत्तमं । मरीचिरव्याज्जिरसौ पुण्ड्रः पुण्ड्रः कटुः ।

वशिष्ठश्च महानेमासौ हि चित्रशिखण्डिनः । सप्तप्रकृतयो ह्येतास्तथा स्थायन्तुवोऽष्टमः ।

११०५

एताभिर्धार्म्यैः लोकास्त्रायः शास्त्रं विनिःसृतं । एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ।

भूतमयधर्मव्यङ्गाः सत्यधर्मपरायणाः । इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ।

लोकान् सञ्चिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे । तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पञ्चाच कीर्तितः ।

अर्थाद् विविधास्यैव दिवि भूमौ च संस्थिताः । आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुं ।

दिव्यं वर्धयन्तं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह । नारायणानुग्रिष्टा हि तदा देवो स्वरक्षतो ।

११०६

विवेकतानुवीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया । ततः प्रवर्त्तिता सर्वकृत्योर्विद्विर्द्विधातिभिः ।

अन्वे चार्थे च हेतो च एवा प्रथमसर्गजा । आदावेव हि तच्छास्त्रमोद्धारकारणमिति ।

अविमिः भावितं तत्र यत्र काव्यिको ज्ञेयः । ततः प्रयोजो भगवाननिर्दिष्टरीरमः ।

अपीनुवाच तान् सर्वाननुश्रुः पुरुषोत्तमः । कृतं व्रतवचसं हि लोकानामिदमुत्तमं ।

लोकतन्मस्य कृत्स्नस्य यथाह्वयः प्रवर्त्तते । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यथादेतद्विद्यति ।

११०२६

यजुर्वेक्सामभिर्गुह्यमथर्वान्निरवैसाया । यथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मवचनतः ।

रुद्रस्य क्रोधजो विप्रा यूषं प्रकृतयस्त्वया । सूर्याचक्ष्मस्यै वसुधूमिरापोऽग्निरिव च ।

सर्वे च मन्त्रमया यच्च भूताभिप्रवर्त्तितः । अधिकारेषु वर्त्तन्ते यथा स्वं ब्रह्मवादिनः ।

सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमं । भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदानुशासनं ।

तस्मात् प्रवक्ष्यते धर्माग्रनुः स्थायश्रुतः स्तवः । उज्ज्वलादृश्यति चैव यदेतत्सौभविष्यति ।

११०२७

तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतं । स्थायश्रुतेषु धर्मेषु शास्त्रे चोन्नमने कृते ।

दृश्यतिमते चैव लोकेषु प्रतिचारिते । युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुधतः ।

दृश्यतिसकाशाद् द्राष्टव्ये दिजसत्तमः । स हि सद्भावितो राजा मनुजस्य भविष्यति ।

तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्व्याः करिष्यति । एतद्भि युष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तममञ्जितं ।

एतदर्थस्य धर्मस्यैव रहस्यैतदुत्तमं । अथ प्रवर्त्तना चैव प्रजावन्तो भविष्यन् ।

११०२८

स च राजा म्रिया युक्तो भविष्यति महान् वसुः । संक्षिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत् प्रजातमे ।

अन्तर्ह्रास्यति तत् सर्वमेतदः कथितं मया । एतावदुक्ता वचनमनुश्रुः पुरुषोत्तमः ।

विदुष्य तानुवीन् सर्वान् लोकानपि प्रवृत्तो दिवः । ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।

प्रावर्त्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोगिं प्रजातमे । उत्पन्नोऽग्निरिव चैव युगे प्रथमकथिते ।

सङ्गोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा दृश्यतौ । जगुर्भूयोनिर्ले देशं तपसे कर्त्तव्यमव्याः ।

११०२९

धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्त्तकाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्तविंशदधिकनिब्रतोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततोऽतीते महाकवे उत्पन्नोऽग्निरिवः क्षमी । बभूवुर्निर्हता देवा जाते देवपुरोहिते ।

दृष्ट्वा महाचेति प्रव्याः पर्यायवाचकाः । इभिः समन्विता राजन् गुणैर्विद्वान् दृश्यन्ति ।

तस्य शिष्यो बभूवाग्यो राजोपरिष्करो वसुः । अधोतवांसादा शास्त्रं सम्यक् चित्रमिच्छिजम् ।

स राजा भावितः पूर्वैर्देवैर्बिधिना वसुः । पौत्रसामस्य शुक्तिर्विद्विमाश्वस्यो यथा ।

११०३०

तस्य यज्ञो महानामीदमन्वेधो महात्मनः । दृश्यतिदवाध्यायस्य चोक्ता बभूव ।

प्रजापतिपुतायाच सदस्यासाभवंक्षयः । एकतस्य द्वितस्यैव त्रितस्यैव महर्षयः ।

धनुषाख्योऽथ दैव्यस्य अर्वावसुपरावसुः । अपिर्मेधातिथिचैव ताण्ड्यस्य महानृपिः ।

अपिः शान्तिर्षहाभागसयावेदशिरास्य यः । अविबेठस्य कपिलः शास्त्रिषोऽपिता वसतः ।

आद्यः कठलैस्त्रिरिष वैश्यायनपूर्वजः । कस्योऽय देवशेषश्च एते षोडश कीर्तिताः ।
सम्भूताः सर्वसम्भारास्तस्मिन्नाजन्महाकतौ । न तत्र पशुघातोऽभूत् स राजैवास्त्रितोऽभवत् ।
अहिंसः शुचिरनुद्वेगो निराश्रयोः सर्वसंस्तुतः । आरण्यकपदोद्भूता भागास्तत्रोपकल्पिताः ।
प्रीतस्ततोऽस्य भगवान् देवदेवः पुरातनः । साक्षात् दर्शयामास सोऽदृश्याऽन्येन केनचित् ।
स्वयम्भागमुपाधाय पुरोडाशं दृष्टीतवान् । अदृश्येन कृतो भागो देवेन हरिमेधसा ।
दृश्यतिष्ठतः क्रुद्धः स्वयमुद्यम्य वेगितः । आकाशं व्रजन् स्वयः पतैरोवाद्भूष्यवर्त्तयत् ।
उवाच सोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः । याज्ञः कथं हि देवेन मयात्ययं न संव्रयः ।

१२०१०

१२०११

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उद्यता यज्ञभागाहि साक्षात् प्राप्ताः सुरैरिह । किमर्थमिह न प्राप्ते दर्शनं स हरिर्बिभुः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स तं समुद्भूतं भूमिपाक्षो महान् वसुः । प्रसादयामास मुनिं सहस्राक्षे च सर्वश्रवः ।
ऊचुश्चैनमसम्भ्रान्तं न रोधं कर्तुमर्हसि । नैव धर्मः कृतद्युगे यस्मै रोषमधीकृष्याः ।
अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः । न शक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्भ्यां दृश्यते ।
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति । एकतदितत्रिताक्षोऽप्युक्तश्चित्रश्चित्रश्चित्रः ।
वयं हि ब्रह्मण्यः पुष्ता मानसाः परिकीर्त्तिताः । गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिभ्यमुत्तरां ।
तस्मा वर्षध्वंस्त्राणि चरित्वा तप उत्तमं । एकपादास्त्रिताः सम्पक्काष्ठभूताः समाहिताः ।
मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्थानुकूलतः । स देवो यत्र नक्षत्रं तपः परमदायकं ।
कथं पश्येम हि वयं देवं नारायणत्मात्मकं । वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनं ।
कथं पश्येम हि वयं देवं नारायणं त्विति । अथ व्रतस्यावश्यं वागुवाचाश्ररीरिणी ।
स्त्रिध्वगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो । सुतप्तं वक्ष्यो विप्राः प्रसजेनान्तरात्मना ।
यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रष्टव्यं तं विभुं । क्षीरोदधेदक्षतरतः श्वेतक्षीपो महाप्रभः ।
तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्षाः । एकान्तभावोपगतास्तो भक्ताः पुरुषोत्तमं ।
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनं । अनिद्रिया निराहारा अनित्यन्दाः सुगन्धिनः ।
एकान्तिनस्तो पुरुषाः श्वेतक्षीपनिवासिनः । गन्धर्व्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा नः प्रकाशितः ।
अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामश्ररीरिणीं । यद्याख्यातेन मार्गेण तं देवं प्रतिपेदिरे ।
प्राप्य श्वेतं महादीपं तच्चिन्तास्तद्दिदृक्षुः । ततोऽस्मदृष्टिविषयस्ततोऽप्रतिष्ठतोऽभवत् ।
न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोऽदृष्टदर्शनाः । ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजं ।
न किञ्चातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमस्मदा । ततः पुनर्वर्षं व्रतं तस्मा तात्कालिकं ममत् ।
व्रतावसाने च शुभाक्षरान्ददृशिरै वयं । श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान् सर्वैकवर्णलज्जितान् ।
नित्याञ्जलिज्ञातान् ब्रह्म जपतः प्रागुदभुखान् । मानसा नाम स जपो जप्यते तैर्ब्रह्मात्मभिः ।
तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः । याभवन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यस्तु युगलये ।
एकैकस्य प्रभा तादृक् साभवन्मानवस्तु ह । तेजोनिवासः स क्षीप इति वै मेनिरै वयं ।

१२०१०

१२०११

१२०१२

१२०१३

न तत्राभ्यधिकः कश्चित् सर्वे ते समतेजसः । अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां धुमपकुक्षितां ।

११०८

सहसा द्रष्टवन्तः स्य पुनरेव दृश्यते । सहिताभ्याभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुते ।

कृताञ्जलिपुटः दृष्टा नमस्त्येव वादिनः । ततो हि वदतां तेषामथैव विपुलं ध्वनिः ।

बलिः किलोपक्रियते तस्य देवस्य तेमरैः । वयन्तु तेजसा तस्य सहसा हतचेतसः ।

न किञ्चिदपि पश्यामो हतचक्षुर्लक्ष्मिणाः । एकस्य ब्रह्मे विततः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ।

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽस्य हवीन्नेव महापुरुषसूनुषः ।

११०९

इति ब्रह्मः श्रुतोऽस्माभिः शिवाकरसमन्वितः । इतस्त्रिजगत्तरे वायुः सर्वगन्धर्वः इन्द्रिः

दिव्यानुवाह पुण्याणि कर्मणां सौवधीकथा । तैरिष्टपक्षकालैश्चरिरेकान्तिभिरनरैः ।

भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवाकर्मभिस्तदा । नूनन्तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिताः ।

वयन्नेव न पश्यामो मोहितास्तस्य माधव्य । मादते संनिष्टस्ते च बहो च प्रतिपादिते ।

चिन्तायाकुक्षितात्मानो जाताः सोऽङ्गिरसाम्बर । मानवानां सहस्रेषु तेषु वै इन्द्रयोनिषु ।

१११०

अस्माकं कश्चिन्नमसा चक्षुषा वायपूजयत् । तेऽपि स्तस्या मुनिगणा एकभासमनुमताः ।

नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः । ततोऽस्मान् सुपरिमानां क्षापसा चातिकर्षिताम् ।

उवाच खल्वं किमपि भूतं तत्राशरीरकं ।

॥ देव उवाच ॥ द्रष्टारः पुरुषाः स्त्रिताः सर्वेन्द्रियविबर्जिताः । दृष्टो भवति देवेन अभिर्दृष्टैर्दिनोत्तमैः ।

गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात् । न च ब्रह्मस्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथञ्चन ।

११११

कालं कालेन महता एकान्तत्वमुपागतैः । ब्रह्मो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामण्डलदुर्ध्वः ।

महत्कार्यैश्च कर्त्तव्यं युष्माभिर्दिग्भवसमाः । इतः कृतश्रुतेऽतीते विपर्ययादुत्तेऽपि च ।

वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते चेतायुगे पुनः । सुराणां कार्यविग्रहैश्च साक्षा वै भविष्य ।

ततस्तद्भुतं वाक्यं निब्रवीद्वाम्बतोपमं । तस्य प्रसादात् प्राप्ताः सो देवमीक्षितमन्त्रजाः ।

एवं सुतपसा चैव हयकथैस्तथैव च । देवोऽस्माभिर्न द्रष्टुः स कथं त्वं द्रष्टुमर्षि ।

१११२

नारायणो महद्भुतं विश्वकृद्दृश्यकथ्यभुक् । अनादिनिधयोऽप्यतो देवदानवपूजितः ।

एवमेकतवाक्येन द्वितचित्तमतेन च । अनुभूतः सद्रूपैश्च दृश्यतिरदारधीः ।

समानयस्ततो यच्च दैवतं समपूजयत् । समानयश्चो राजापि प्रजां पाप्मिनवान् वसुः ।

ब्रह्मशापादिवो अष्टः प्रविचेष्ट मर्षी ततः । स राजा राज्यशार्दूल सत्यधर्मपरायणः ।

अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः । नारायणपरो भूत्वा नारायणकथं जपन् ।

१११३

तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः । महीतस्त्राज्ञतस्थानं ब्रह्मणः समनन्तरं ।

परार्जुनिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपे सप्तविंशदधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ यदा भागवतोऽत्यर्थमासीद्राजा महान् वसुः । किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेक विवरं भुवः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अनायुदाहरन्तोममिति हासं पुरातनं । अधीणाश्चैव संवादं विद्वानाञ्च भारत ।

अजेन यष्ट्यमिति प्राङ्मुखा दिजोत्तमान् । स च कामोऽप्यजो ज्ञेयो नान्यः पञ्चरिति स्थितिः ।

१२८९०

॥ अथ यजुः ॥ वीजैथेष्टेषु यष्ट्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि वीजानि ऋगां नो हन्तुमर्हय ।

नैष धर्मः सतां देवा यत्र बध्येत वै पशुः । इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं बध्येत वै पशुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह । मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान् वसुः ।

अन्तरीक्षचरः श्रीमान् समग्रबलबाहनः । तं दृष्ट्वा सहसायास्त्रं वसुं ते त्वन्तरीक्षगं ।

ऊचुर्दिजातयो देवानिष ऋषयस्ति संशयं । यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ।

१२८९४

कथंस्त्रिदन्त्यथा ब्रूयदेव वाक्यं महान् वसुः । एवं ते भविदं कृत्वा विबुधा अथयस्तथा ।

अष्टभ्यन् सहस्राथेत्य वसुं राजानमन्तिकात् । भो राजन् केन यष्ट्यमजेनाहोस्त्रिदैषधैः ।

एतच्चः संशयं ह्रिन्धि प्रमाणं नो भवान्नतः । स तान् कृताञ्चलिर्भूत्वा परिपश्य वै वसुः ।

कस्य वैको मतः कामो ब्रूत मयं दिजोत्तमाः ।

॥ अथ यजुः ॥ धान्यैर्यष्ट्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप । देवानान् पशुः पक्षो मतेो राजन् वदस्व नः । १२८९२

॥ भीष्म उवाच ॥ देवानान् मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षं श्रयात् । ह्यगेनाजेन यष्ट्यमेवमुक्तं वचस्तदा ।

कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः । ऊचुर्वसुं विमानस्य देवपक्षार्थवादिनं ।

सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्विः पत । अद्यप्रभृति ते राज्ञाकाशे विहिता गतिः ।

अस्माच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि । ततस्तस्मिन्नुहूर्त्सेऽथ राजोपरिचरस्तदा ।

अधो वै सम्भूवाशु भूमेर्विवरगो नृप । स्थितिस्त्वेवं न विजहो तदा नारायणाज्ञया ।

१२८९४

देवांस्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणं । चिन्तयामासुरव्यथाः मुहूर्तं हि नृपस्य तत् ।

अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्रप्नो महात्मना । अस्य प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ।

इति बुद्ध्या व्यवस्थाशु गत्वा निश्चयमीश्वराः । ऊचुः संहृष्टमनो राजोपरिचरन्तदा ।

ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुरगुरुर्हरिः । कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणं ।

मानना तु दिजातीनां कर्त्तव्या वै महात्मना । अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ।

१२८९५

यतस्त्वं सहसा भष्ट आकाशास्त्रेदिनीतसं । एकत्वमुपहं तुभ्यं दद्वो वै नृपसत्तम ।

यावत्वं शापदोषेण कालमाश्रित्यसेऽनघ । भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्वं कालमास्यसि ।

पक्षेषु सुजितं विप्रैर्विशोर्द्धारां समाहितैः । प्राप्स्यसेऽस्मदमुद्यानान्मा च त्वां ग्लानिरत्युग्रत् ।

न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेन्निद्रे भविष्यतः । वमोर्द्धाराभिपीतलात्तेजसाप्यायितेन च ।

स देवोऽस्मद्वरात् प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति । एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे ते च दिवौकसः ।

१२८९६

गताः स्वभवनं देवा अथयस्य तपोधनाः । चक्रे वसुस्ततः पूजां विश्वकर्मेनाथ भारत ।

कथं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतं । तत्रापि पञ्चभिर्धैः पञ्चकालानरिन्दम ।

अथजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् । ततोऽस्य तुष्टो भगवान् भूत्वा नारायणो हरिः ।

अनन्यभक्तस्य सतसत्परस्य जितात्मनः । वरदो भगवान् विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमं ।

गुरुत्मान् महावेगमावभाषितं तदा । द्विजोत्तम महाभाग पश्यतां वचनान्मम ।

१९८०

सदा राजा वसुन्मम धर्मात्मा संशितव्रतः । ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलं ।

मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्तान् गच्छ द्विजोत्तम । भूमेर्विवरसंगुप्तं गुरुं ह ममाश्रया ।

अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु मा चिरं । मरुत्मानय विविध पक्षौ मारुतवेगवान् ।

विवेश विवरं भूमेर्यवास्ते पार्थिवो वसुः । तत एनं समुत्थित्य सहसा बिभतासुतः ।

उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुद्यत । तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।

१९८१

सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः । एवमेनापि कौन्तेय वग्दिशाद्देवताश्रया ।

प्राप्ता गतिरधस्तात् दिग्गशापाह्महात्मना । केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।

ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतन्ने सर्वमाख्यातं सन्भूता मानवा यथा । नारदोऽपि यथा श्रुतं दोषं स गतवानृषिः ।

तन्ने सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ।

१९८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोद्ये जनचत्वारिंशदधिकतृशतेऽध्यायः ॥ ३३८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राप्य श्रुतं महादोषं नारदो भगवानृषिः । ददर्श तानेव नरान् श्रुतांश्चक्रसमप्रभान् ।

पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः । दिदृक्षुर्भयपरमः सर्वलक्ष्मणतः स्थितः ।

भूलैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहुः समाहितः । स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ।

॥ नारद उवाच ॥ समस्ते देवदेवेश निष्क्रिय निर्गुण लोकसाक्षिन् श्रेष्ठश्च पुरुषोत्तम अनन्त पुरुष महापुरुष पुरुषोत्तम

म त्रिगुणप्रधान अमृत अमृताक्ष अनन्ताख्य व्योम सनातन सदसद्भक्ताख्य कृतधामन आदिदेव वसुप्रद प्रजापते मुनिपते वनस्थते महाप्रजापते उर्जस्थिते वाचस्थिते जगत्पते मनस्थिते दिवस्थिते मरुत्पते सलिलपते पृथिवीपते दिक्पते पूर्ब्बनिवास गुह्य ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिक चातुर्भङ्गाराजिक आभासुर महाभासुर सप्तमहाभाग दाम्य महादाम्य संज्ञासंज्ञ तु पित महातुषित प्रमर्दन परिनिर्भीत अपरिनिर्भीत वशवर्त्तिन् अपरिनिन्दित अपरिमित वशवर्त्तिन् अशश्ववर्त्तिन् यज्ञ महा यज्ञ यज्ञसम्भव यज्ञयोगे यज्ञगर्भ यज्ञहृदय यज्ञश्रुत यज्ञभागहर पञ्चयज्ञ पञ्चकालकर्तृपते पञ्चरात्रिक वैकुण्ठ अपरा जित मानसिक नामनामिक परस्वामिन सुज्ञात हंस परमहंस महाहंस परमयाज्ञिक साङ्ख्ययोग साङ्ख्यमूर्ते अमृतेश्वर हिर ऐश्वर्य देवेश्वर कुशेश्वर ब्रह्मेश्वर पद्मेश्वर विश्वेश्वर विश्वक्सेन त्वं जगदन्वयः त्वं जगत्प्रकृतिः तवाग्निरास्यं वडवामुखोऽग्निः त्वमाहु तिः सारथिः त्वं वषट्कारः त्वं ओङ्कारः त्वं तपः त्वं मनः त्वं चन्द्रमाः त्वं चक्षुराज्यं त्वं सूक्ष्मस्त्वं दिशां गजस्त्वं दिग्मानो विदि ग्मानो ह्यशिरः पञ्चमहाकल्प फेनपादार्थं बालखिल्य वैखानस अभययोग अभयपरिमङ्गलान युगादे युगमध्य युगनिधन आखण्डल प्राचीनगर्भ कौषिक पुरुषुत पुरुषुत विश्वज्ञात् विश्वरूप अनन्तगत अनन्तभोग अनन्त अमादे अमव्य अव्यक्त अव्यक्तनिधन व्रतावास समुद्राधिवास यशोवास तपोवास दयावास लक्ष्म्यावास विद्यावास कीर्त्यावास श्रोत्रं सर्व्वावास वासुदेव सर्व्ब च्छन्दक हरिहय हरिमेघ महायज्ञ भागहर वरप्रद सुखप्रद धनप्रद हरिमेघ यमनिधन महानिधन कृष्ण अतिहृष्ण

महाकृष्ण सर्वकृष्ण नियमधर निवृत्तभ्रम प्रवचन गतप्रवृत्त वेदकिय अज सर्वगत सर्वदर्शिन अद्याश्च अचल महाविभूते
माहात्म्यशरीर पवित्र महापवित्र हिरण्यस्य वृहत् अमरार्थ अविश्वेय ब्रह्माग्न्य प्रजासर्गकर प्रजानिधनकर महामायाधर
चित्रशिखण्डिन् वरप्रद पुरोडाशभागधर गन्ताधर ह्यस्तद्वत् ह्यस्तद्वत् सर्वतोदत्त निवृत्तरूप ब्राह्मणरूप ब्राह्मणप्रिय
विश्वमूर्त्ति महामूर्त्ति बान्धव भक्तवत्सल ब्राह्मणदेव भक्तोऽहं त्वां दिदृक्षुरेकान्तदर्शनाय नमो नमः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि नारायणोपे महापुरुषस्तवे चत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवान् गुणैस्तथैव नामभिः । तं मुनिं दर्शयामास नारदं विसृष्टपृष्ठम् । १२८१

किञ्चिच्चन्द्रादिऽद्भुतात्मा किञ्चिच्चन्द्रादिप्रियवान् । कृशानुवर्णः किञ्चिच्च किञ्चिद्दृष्ट्याकृतिः प्रभुः ।

शुकपर्वणिभः किञ्चित् किञ्चित् स्फटिकसन्निभः । नीलाञ्जनचषप्रख्यो जातरूपप्रभः कश्चित् ।

प्रबालाङ्गुरवर्णस्य श्वेतवर्णस्तथा कश्चित् । कश्चित् सुवर्णवर्णाभो वैदूर्यसदृशः कश्चित् ।

नीलवैदूर्यसदृशः इन्द्रनीलनिभः कश्चित् । मयूरपीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः कश्चित् ।

एतान् बह्विधान् वर्णान् रूपैर्बन्धन् सनातनः । सहस्रनयनः श्रीमः उक्तश्रीर्धः सहस्रपात् । १२८०

सहस्रोदरबाहुश्च अथक इति च कश्चित् । श्रीङ्गारमुद्गिरन् वक्त्रात् सावित्रीश्च तदन्वया ।

श्रेष्ठेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यस्तुर्लब्दान् गिरन् बह्वन् । आरण्याकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ।

वेदां कमण्डलुं शुभ्रान् मणीनुपानहौ क्षुब्धान् । अजिनं दण्डकाष्ठश्च ज्वलितश्च झताशनं ।

धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपत्रिस्तदा । तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः ।

वाग्यतः प्रणतो भूत्वा वन्दे परमेश्वरं । तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः । १२८२

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एकतस्र दितश्चैव त्रितश्चैव सहस्रधः । इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालषाः ।

न च मां ते ददृशिर न च द्रव्यति कश्चन । ऋते लोकान्तिकश्रेष्ठान्त्यैवैकान्तिकोत्तमः ।

ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मवृद्धे द्विज । तास्तं भजन् सततं साधयस्व ययागतं ।

वृणीष्व च वरं विप्र मन्त्रस्तं यदि चेच्छसि । प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्त्तिरिहाव्ययः ।

॥ नारद उवाच ॥ अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च । सद्यः फलमवाप्तं वै वृष्टो यज्ञगवान्मया । १२८०

वर एष ममात्मन्तं वृष्टस्तं यस्तनातनः । भगवन् विश्वदृक् सिंहः सर्वमूर्त्तिर्महान् प्रभुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं सन्दर्शयित्वा तु नारदं परमेश्वरं । उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद मा चिरं ।

इमे ह्यनिद्रियाहारा मङ्गलास्तद्वर्चसः । एकापास्त्रिन्तयेष्टसौ नैवा विप्रा भवेदिति ।

सिद्धा ह्येते महाभागाः पुरा लोकान्तिनोऽभवन् । तमोरजोभिर्निर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्धसंशयं ।

न दृश्यन्नुद्युता घोऽभौ न स्पृशन् स्य शनैश्च । न श्रेष्ठैश्चैव गन्धैश्च रसेन च विवर्जितः । १२८५

सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै । यस्य सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ।

भूतपामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा ।

दिद्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः । पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ।

यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तमाः । स वासुदेवो विशेषः परमात्मा सनातनः ।

पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानश्च नारद । शुभाशुभैः कर्षोभिर्घोऽन लिप्यति कदाचन । १२८०
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणानेतान् प्रचक्षते । एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विहरन्ति च ।
 एतान् गुणान्श्च क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते । निर्गुणो गुणभुक् सैव गुणकृष्टा गुणाधिकः ।
 जगत्प्रतिष्ठा देवर्षेऽष्टयिष्यसु प्रलीयते । ज्योतिःस्वापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्ध्यायी प्रलीयते ।
 स्वे वायुः प्रलयं याति मगस्थाकाशमेव च । मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ।
 अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मसिद्धये सम्प्रलीयते । नास्ति तस्मात् परतरः पुरुषादेऽस्मात्तनात् । १२८१
 नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमं । श्वते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ।
 सर्वभूतात्मभूतो हि वामुदेवो महाबलः । इष्टिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 ते समेता महात्मानः शरीरमिति संश्रितं । तदा विभ्रति यो ब्रह्मब्रह्मदृश्या लघुविक्रमः ।
 उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन् प्रभुः । न विना धातुसंघातं शरीरं भवति कश्चित् ।
 न च जीवं विना ब्रह्मन् वायव्येष्टयन्युत । स जीवः परिसङ्घातः श्रेयः सङ्कर्षणः प्रभुः । १२८२
 तस्मात् सनत्कुमारत्वं यो लभेत् स्वेन कर्षणा । यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यास्यन्ति संक्षये ।
 स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपद्यते । तस्मात् प्रसूतो यः कर्त्ता कारणं कार्यमेव च ।
 तस्मात् सर्वं सम्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तः स सर्वकर्षणम् ।
 यो वामुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवः सङ्कर्षणः प्रभुः ।
 सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते । प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहङ्कारः स ईश्वरः । १२८३
 मन्तः सर्वं सम्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । अक्षरश्च शरश्चैव सत्तासत्त्वैव नारद ।
 मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम । अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ।
 निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।
 इच्छन्मुहूर्त्तावश्येयमोशोऽहं जगती गुरुः । माया स्त्रीया मया कृष्टा यन्मां पश्यति नारद ।
 सर्वभूतगुरैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि । मयैतत् कथितं सम्यक् तव मूर्त्तिश्चतुष्टयं । १२८४
 अहं हि जीवसंज्ञातो मयि जीवः समाहितः । नैवं ते बुद्धिरत्राभूदृष्टो जीवो मयेति वै ।
 अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन् भूतयामान्तरात्मकः । भूतयामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहम् ।
 सिद्धा हि ते महाभागा नरा स्त्रीकात्तिनोऽभवन् । तमेरजोभ्या निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ।
 हिरण्यगर्भो लोकादिद्यत्तुर्व्यक्तो निरुक्तगः । ब्रह्मा सनातनो देवो मम वक्ष्यर्थचिन्तकः ।
 ललाटाक्षैव मे रुद्धो देवकोधादिनिःसृतः । पश्यैकादश मे रुद्रान् दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् । १२८५
 द्वादशैव तथादित्यान् वामपार्श्वं समास्थितान् । अघतश्चैव मे पश्य वदन्नष्टौ सुरोत्तमान् ।
 नासत्यश्चैव दक्षश्च भिषजौ पश्य वृष्टतः । सर्वान् प्रजापतोन् पश्य पश्य सप्त ऋषींस्तथा ।
 वेदान् यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमद्यौषधीः । तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ।
 तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्य पश्य मूर्त्तिमत् । श्रियं लक्ष्मीञ्च कीर्त्तिञ्च इष्टिवीञ्च ककुक्षिणि ।

वेदानां मातरं पश्य मत्स्यां देवीं संरक्षतीं । भुवश्च ज्योतिषां मेढं पश्य नारदं चिचरं ।
 अभोधरान् समुद्रांश्च वराणि वरितस्तथा । मूर्तिमयः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ।
 श्रीसैवेमान् गुह्यान् पश्य मत्स्यान् मूर्तिर्विवर्जितान् । देवकाभ्यांश्च भुने पितृकाभ्यां विप्रियते ।
 देवानांश्च पितृणांश्च पिता शेकोऽहमादितः । अहं ह्यचिरा भूत्वा समुद्रे पश्चिमाक्षरे ।
 पिबामि सुकृतं ह्ययं कथञ्च ब्रह्मयान्तिनं । मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा भो यज्ञमयजत् स्वयं ।
 ततस्तस्मिन् वरान् प्रीती दत्तवानस्यनुत्तमान् । मत्पुत्रस्तच्च कल्पादौ लोकाश्चतस्रमेव च ।
 अहंकारकृतस्यैव नामपर्यायवाचकं । तया कृताश्च मर्यादां नातिर्गच्छति कस्यन ।
 तस्यैव वरदो ब्रह्मन् वरेषुनां भविष्यति । सुरासुरगणानांश्च ऋषीणांश्च तपोधन ।
 पितृणांश्च महाभाग धनतं संग्रहयत । विविधानांश्च भूतानां त्वमुपास्यो भविष्यति ।
 प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा । अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मजियोष्यश्च सुतो यथा ।
 एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् ब्रह्मणेऽमिततेजसे । अहं दत्त्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ।
 निर्व्याणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्यता । तस्मान्निवृत्तिमाप्स्यस्यरेत् सर्व्याङ्गनिर्दृतः ।
 विश्वासहायवन्तश्च आदित्यस्य समाहितं । कपिलं प्राञ्जराचार्याः साङ्गनिश्चितनिश्चयाः ।
 हिरण्यगर्भो भगवानेष कन्दर्पि सुष्टुतः । सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन् योगशास्त्रेषु शब्दितः ।
 एषोऽहं व्यक्तिमागत्य तिष्ठामि दिवि ब्रह्मततः । ततो पुनस्यस्मान्ने संहरिष्ये जगत्पुनः ।
 कृत्वा मत्स्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । एकाको विद्यया साङ्गं विहरिष्ये जगत्पुनः ।
 ततो भूयो जगत् सर्वं करिष्यामीह विद्यया । अस्मकमूर्तिस्तुतीं या साऽष्टजन्मैवमव्ययं ।
 स हि सङ्कर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽय्यजीजनत् । प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ।
 अनिरुद्धात्तया ब्रह्मा तस्माभिकमलोद्भवः । ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ।
 एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः । यथा सूर्यस्य गगणादुदयास्तमने इह ।
 नष्टे पुनर्बलात् काल आनयत्यमितद्युतिः । तथाबलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ।
 सत्त्वेराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टां सागरमेखलां । आनयिष्यामि स्वस्मानं वाराहं रूपमास्त्रितः ।
 हिरण्यस्यैव बधिष्यामि देतेयं बलगन्धर्वं । नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ।
 सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञं दितिनन्दनं । विरोचनस्य बलवान् बलिः पुत्रो महामुरः ।
 अबध्यः सर्वलोकानां सदेवासुररक्षसां । भविष्यति सप्तकक्ष स्रराज्याचारयिष्यति ।
 त्रैलोक्योत्पन्नते तेन विमुखे च प्रचोपतौ । अदित्यां द्वादशदित्यः सन्निविष्यामि कथ्यपात् ।
 ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे । देवताः स्थापयिष्यामि स्त्रेषु स्थानेषु नारद ।
 वलिश्चैव करिष्यामि पातालतलवासिनं । दानवश्च वलिं श्रेष्ठमबध्यं सर्वदेवतैः ।
 चेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोदहः । सप्तश्रोतादयिष्यामि सप्तश्रवणवाहनः ।
 सन्ध्यां च समनुप्राप्ते चेतायां दापरस्य च । अहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगत्पतिः ।

१९८९

१९९१

१९९२

१९९३

१९९४

१९९५

त्रितोपघातादैरूपमेकतोऽयं हितस्तथा । प्राप्स्येते वानरस्य हि प्रजापतिमुतावृषी । १२८०
 तयोर्ध्वं त्वन्धे जाता भविष्यन्ति वनौकसः । महाबला महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
 ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम द्विज । ततो रक्षःपतिं चोरं पुनस्त्यक्तुलपासनं ।
 हनिष्ये रावणं रौद्रं सगणं लोककण्टकं । दापरस्य कलेश्वर सन्ध्या पर्यवसानिके ।
 प्रादुर्भावः कंसहेतोर्न्युरायां भविष्यति । तत्राहं दानवान् हत्वा सुवह्मन् देवकण्टकान् ।
 कुशस्थलीं करिष्यामि निवेद्यं दारकां पुरीं । वसानस्तत्र वै पुण्यामदितेर्भिप्रियद्वरं । १२८१
 हनिष्ये नरकं भीमं महं पीठञ्च दानवं । प्राग्ज्योतिषं पुरं रम्यं नानाधनममन्त्रितं ।
 कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमं । महेश्वरमहासेनौ वाणप्रियद्वितैषिणौ ।
 पराज्येभ्योऽप्युक्तौ देवलोकनमस्कृतौ । ततः सुतं वलेर्जित्वा वाणं बाहुसहस्रिणं ।
 विनाशयिष्यामि ततः सर्वान् सौभनिवासिनः । यः कालचवनः ख्यातो गाग्नेतेजोऽभिसंभृतः ।
 भविष्यति बधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम । जराश्वम्भस्य बलवान् सर्व्वराजविरोधनः । १२८२
 भविष्यत्यसुरः स्फूर्तिो भूमिपालो गिरिप्रजे । मम बुद्धिपरित्यन्दाद्बधस्तस्य भविष्यति ।
 त्रिशुपालं बध्मिष्यामि यज्ञै धर्ममुतस्य वै । समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्व्वराजसु ।
 वासविः सुसहायो वै मम लेको भविष्यति । युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह ।
 एवं लोका वदित्यन्ति नरनारायणावृषी । उद्युक्तौ दहतः कलं लोककार्य्यार्थमीश्वरौ ।
 कृत्वा भारावतरणं वसुधायां यथेष्टितं । सर्व्वसात्वतमुख्यानां दारकायाश्च सप्तमः ।
 करिष्ये प्रलयं धीरमात्मज्ञानाभिसंहृतं । कर्षाणपरिमेयाणि चतुर्मूर्त्तिधरो ह्यहं ।
 कृत्वा लोकान् गमिष्यामि स्वान्हं ब्रह्मसत्कृतान् । हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ।
 वाराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च । रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ।
 यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहता पुनः । सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वं कृते युगे ।
 अतिक्रान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा कचित् । अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः । १२८३
 लोककार्य्याणि कृत्वा च पुनः स्त्वं प्रकृतिं गताः । नष्टेनद्ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनं ।
 यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना । एतस्ते सर्व्वमाख्यातं ब्रह्मन् भक्तिमता मया ।
 पुराणञ्च भविष्यञ्च सरहस्यञ्च सप्तमः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं स भगवान्देवो विश्वमूर्त्तिधरोऽव्ययः । एतावदुक्ता वचनं तत्रैवान्तर्हृषे पुनः ।
 नारदोऽपि महातेजाः प्राधान्यगृहणीक्षितं । नरनारायणौ द्रष्टुं वदर्थ्याश्रममाद्रवत् । १२८४
 इदं महोपनिषदं चतुर्व्वेदसमन्वितं । साङ्ख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशब्दितं ।
 नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत् पुनः । ब्रह्मणः सद्मे तात यथा दृष्टं यथा श्रुतं ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एतदाश्चर्य्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः । किं वै ब्रह्मा न जानीते यतः शुश्राव
 नारदात् ।

पितामहोऽपि भगवांस्तस्माद्देवादमन्तरः । कथं च न विनाभीयान् प्रभावमभिनेतवः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महाकल्पसहस्राणि महाकल्पगतानि च । समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह । १२८८

सर्गश्चादौ सृष्टौ ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः । जानाति देवप्रवरं भूयसासोऽधिकं नृप ।

परमात्मानमोशानमात्मनः प्रभवं तथा । धेः स्वव्ये ब्रह्मसदने विद्वसंकाः समामताः ।

तेभ्यस्तस्मादवयामास पुराणं वेदवर्जितं । तेषां सकाशान् सूर्यस्तु भुत्वा वै भावितात्मना ।

आत्मानुगामिनां राजन् आवयामास वै ततः । षट्षष्टिर्हि सहस्राणि षष्ठीणां भावितात्मना ।

सूर्यस्तु तपते लोकान्निर्जिता ये पुरःसराः । तेषामकथयत् सूर्यः सर्वेषां भावितात्मना । १२८९

सूर्यानुगामिभिस्सात सर्पिर्भिक्षैर्महात्मभिः । मेरौ समामता देवाः भावितास्येदमुत्तमं ।

देवानान्तु सकाशाद्वै ततः भुत्वावितो ह्रिजः । आवयामास राजेन्द्र पितृणां मुनिमन्त्रमः ।

मम चापि पिता तात कथयामास ब्रान्तनः । ततो मद्यापि भुत्वा च कीर्तितं तव भारत ।

सुरैश्चा मुनिभिर्द्यापि पुराणं धैरिदं श्रुतं । सर्वे ते परमात्मानं पूजयन्ति समन्ततः ।

इदमाख्यानमर्षेयं पारम्यथागतं नृप । नावाप्तुदेवभक्ताय त्वया देयं कथञ्चन । १२९०

भक्तोऽन्यानि च ते राजसुपाख्यानगतानि वै । यानि श्रुताणि सर्वानि तेषां सारोऽयमुद्धृतः ।

सुरासुरैर्यथा राजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतं । एवमेतत् पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतं ।

यथेदं पठते नित्यं यथेदं शृणुयान्नरः । एकान्तभावोपगत एकान्तेषु समाहितः ।

प्राप्य श्रेतं महादोषं भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः । स सहस्रार्चिषं देवं प्रविशेन्नान् संशयः ।

मुष्टेदार्त्तस्तथा रोगाश्चुलेमामादितः कथां । जिज्ञासुर्लभने कामान् भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् । १२९१

तस्यापि सततं राजस्रग्भ्यर्च्छः पुरुषोत्तमः । स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगते गुरुः ।

ब्रह्मण्यदेवो भगवान् प्रीयतां ते समातनः । युधिष्ठिर महाकाशो महाबुद्धिर्जगद्गर्जः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सुवैतदाख्यानवरं धर्मराजजनमेजय । भ्रातरस्यास्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ।

जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत । नित्यं जयपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ।

यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कृष्णदैपायनो मुनिः । जगौ परमकं जयं नारायणमुदीरयन् । १२९२

गत्वान्तरीक्षात् सततं क्षीरोदममृताशयं । पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात् स्वमाश्रमं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतन्ते सर्वमाख्यातं नारदीकं मथेरितं । पारम्यथागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुरा ।

॥ सूत उवाच ॥ एतन्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्तितं । जनमेजयेन तत् श्रुत्वा कृतं सम्यग्ययाविधि ।

यूयं हि तत्तपसः सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिपारण्यवाग्मिनः ।

शौनकस्य महासचं प्राप्ताः सर्वे द्विजोत्तमाः । यजध्वं सुजुतैर्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरं । १२९३

पारम्यथागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुरा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपे एकचत्वारिंशदधिकतृविंशतेऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

॥ शौनक उवाच ॥ कथं स भगवान् देवो यश्चेव्यग्रहरः प्रभुः । यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवितया ।

निवृत्तश्चास्त्रितोऽर्धं समी भागवतः प्रभुः । निवृत्तिधर्मेण विदधे स एव भगवान् प्रभुः ।
 कथं प्रवृत्तिधर्मेण भागवतं देवताः ज्ञाताः । कथं निवृत्तिधर्मेण ज्ञाता व्यावृत्तमुद्रयः ।
 एतच्चः संशयं हृतं किञ्चि शुद्धं समातनम् । तत्रा नारायणकथाः सुता वै धर्मवैशिनाः । ११०९
 ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत् पृष्टः शिष्यो व्यासश्च धीमताः । तत्तंऽहं कथयिष्यामि पौराणं श्रौतमोत्तम ।
 श्रुत्वा माहात्म्यमेतच्च देहिनां परमात्मनः । जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायनमब्रवीत् ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ इमे सत्रह्णाका शोकाः ससुराधुरमानवाः । क्षियास्तभ्युदधीतास्तु क्ता दृष्टानि सन्निभः ।
 मोक्षलोकस्तथा ब्रह्मनिर्णयं परमं सुखं । ये तु मुनी भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ।
 ते सहस्राक्षेभ्यं देवं प्रविशन्तीह शुभ्रम् । अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः समातनः । १११०
 यं हित्वा देवताः सर्वे हव्यकथभुजोऽभवन् । किञ्च ब्रह्मा च सृष्टश्च शक्रश्च वलमित् प्रभुः ।
 सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वैद्य एव च । आकाशं जनतो चैव ये च त्रिधा दिवौकसः ।
 प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितं । ततस्तेनास्त्रिता मार्गं ध्रुवमक्षरमवयं ।
 स्मृतिं कालपरोमाणं प्रवृत्तिं ये समास्त्रिताः । दीपः कालपरीमाणं महानेव क्रियावतां ।
 एतस्मै संशयं विप्र इदं ब्रह्मनिवार्यते । किञ्चीतिहासकथनात् परं कौतूहलं हि मे । ११११
 कथं भागवराः प्रोक्ता देवताः कृतुषु द्विज । किमर्थं ह्यधरे ब्रह्मनिव्यन्ते चिद्वैकसः ।
 ये च भागं प्रवृत्तानि यज्ञेषु द्विजसत्तम । ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर । नातन्तपसां क्षीप नावेदविदुषा तथा ।
 नापुराणविदा चैव शक्यो व्याहर्तुमस्त्रया । हन्त ते कथयिष्यामि यस्मै पृष्टः पुरा गुरुः ।
 ब्रह्मदेवायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः । सुमन्तुर्मेनिगिक्षेव पैलश्च सुदृढव्रतः । १११२
 अहश्चतुर्थः शिष्यो वै पञ्चमश्च शुक्रः स्मृतः । एतान् समागतान् सर्वान् पञ्चशिष्यान् दमाश्रितान् ।
 शौचाचारसमायुक्तान् जितक्रोधान् जितेन्द्रियान् । वेदान् व्यापयामास महाभारतपञ्चमाम् ।
 मेरो गिरिवरे रस्ये सिङ्गचारणसेविते । तेषामभ्यसतां वेदान् कदाचित् संशयोऽभवत् ।
 एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः । ततः श्रुतो मया चापि तवास्त्रेवोऽयं भारत ।
 शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वज्ञानतमो नृपः । पराशरसुतः श्रीमान् व्यासो वाक्यमयाब्रवीत् । १११३
 मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणं । भूतं भवं भविष्यञ्च जानीयामिति व्रतमाः ।
 तस्य मे तन्तपसो निष्ठहीतेन्द्रियश्च । नारायणप्रसादेन श्रीरोदसानुकूलतः ।
 कैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तद्येष्ठितं । तत् शृणुष्व यथान्वार्यं वक्ष्ये संशयमुत्तम ।
 यथावृत्तं हि कल्पदौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा । परमात्मैति चं प्राज्ञः साक्षाद् योगविदो जनाः ।
 महापुरुषसंज्ञा स सभते स्तेन कर्मणा । तस्मात् प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं विदुर्बुधाः । १११४
 अव्यक्ताद्वाक्यमुत्पन्नं लोकस्य धर्मोद्धारत । अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मैति कथ्यते ।
 योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्धमे च पितामहं । सोऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतज्जिनयो हि सः ।

हृदिवी वायुराकाशमपो ज्योतिश्च पञ्चमं । ब्रह्मकारप्रसूतानि महाभूतानि पञ्चधा ।
 महाभूतानि सृष्ट्वैव तान् गुणानिर्गमे पुनः । भूमेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिमन्त्राश्च तान् प्रदधुः ।
 मरीचिरग्निराद्यानि पुण्यस्य पुण्यस्य क्रतुः । ब्रह्मिण्य महात्मा वै मनुः स्वायम्भुवस्तथा । ११००
 ज्योथाः प्रकृतयोऽष्टौ ता वासु लोकाः प्रतिष्ठिताः । वेदवेदाङ्गसंयुक्तान् यज्ञान् यज्ञाङ्गसंयुतान् ।
 निर्वर्गमे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः । अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विसृजिदं जगत् ।
 रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान् सोऽसृत् स्वयं । रुद्रादभूते रुद्रास्तु विकाराः पुरुषाः सृताः ।
 ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः । उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ।
 वयं सृष्टा हि भगवंस्तथा च प्रभविष्णुना । येन यस्मिन्मधीकारे वर्तितमर्थं पितामह । ११०१
 योऽसौ त्वयमभिनिर्दिष्टो ह्यधिकारोऽर्थचिन्तकः । परिपाल्यः कथं तेन साहस्यारेण कर्तव्यम् ।
 प्रदिशस्व बलन्तस्य योऽधिकारार्थचिन्तकः । एवमुक्तो महादेवो देवांस्तानिदमब्रवीत् ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ साध्वर्हं ज्ञापितो देवा द्युष्माभिर्भद्रमस्तु वः । ममाप्येषा समुत्पन्ना चिन्ता या भवतां मता ।
 लोकत्रयस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिपद्यः । कथं बलन्तयो न स्याद्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ।
 इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणं । महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्विदितं । ११०२
 ततस्ते ब्रह्मणा सार्द्धं सृज्यो विबुधास्तथा । कीरोदस्योत्तरं कुलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ।
 ते तपः समुपातिष्ठन् ब्रह्माकं वेदकल्पितं । समहानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ।
 ऊर्ध्वा दृष्टिर्भाह्वश्च एकाग्रश्च मनोऽभवत् । एकपादाः स्थिताः सर्वे काष्ठभूताः समाहिताः ।
 दिव्यं वर्षावहन्ते तपसाश्चा सुदारुणं । प्रमुच्यन्धुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूयितां ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भो भोः समब्रह्मका देवा च यश्च तपोधनाः । स्वागतेनाह्व्यं वः सर्वान् आवये वाक्यमुत्तमं । ११०३
 विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् । प्रवृत्तियुक्तं कर्त्तव्यं युष्मत्प्रायोपहृष्टयं ।
 सुतप्तश्च तपो देवा ममाराधनकास्तथा । भोक्तृयास्य महासत्त्वास्तपसः फलमुत्तमं ।
 एष ब्रह्मा लोकगुरुर्धर्मालोकपितामहः । यूयश्च विबुधश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिताः ।
 सर्वे भागान् कल्पयध्वं यशेषु मम नित्यशः । तथा श्रेयोऽभिधास्यामि यथाधीकारमोक्षराः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भूतैर्देवैर्देवस्य वाक्यं दृष्टतनूत्तराः । ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च मेहर्षयः । ११०४
 वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् । तस्मिन् सधे सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ।
 देवा देवर्षयश्चैवं स्वं स्वं भागमकल्पयन् । ते कर्त्तव्यगुणधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ।
 प्राञ्जरादित्यार्थं ते पुरुषं तमसः परं । वृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुं ।
 ततोऽयं वरदो देवज्ञानं सर्वानमरान् स्थितान् । अश्वरोरो बभावेदं वाक्यं सख्यो महेश्वरः ।
 येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः । प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणं । ११०५
 एतद्वै लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवं । स्वयं यद्यर्थजमानाः समाप्तवरदविणैः ।
 युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभागिनः । यद्यर्थं चापि यज्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुराः ।

कल्पयिष्यन्ति वा भागांस्तो नरा वेदकल्पितान् । यो मे यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्महाकृता ।

त तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रेभ्यः कृतः । यथं लोकान् भावयध्वं यज्ञभागफललोचिताः ।

सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्दिताः । याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ।

१२००

आभिरायायितवन्ता लोकान् वै धारयिष्यथ । यथं हि भाविता यज्ञैः सर्वे यज्ञेषु मानवैः ।

मां ततो भावयिष्यध्वमेवावो भावना मम । इत्यर्थं निर्दिता वेदा यज्ञाद्यौषधिभिः सह ।

रभिः सम्यक्प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवताः चितौ । निर्दोषमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितं ।

मया कृतं सुरश्रेष्ठ यावत्कल्पयथादिह । चिन्तयध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः ।

मरीचिरङ्गिराद्याचिः पुनस्त्यः पुनस्त्यः कृतः । वशिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्दिता हि ते ।

१२०१

एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः । प्रवृत्तिधर्मिण्यैव प्राजापत्ये च कल्पिताः ।

अथं क्रियावतां पन्था व्यक्तोभूतः सनातनः । अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ।

सनः सनत्कुजातश्च सनकः सनमन्दनः । सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ।

सप्तैते मानसाः प्रोक्ता स्वयं ब्रह्मणः सुताः । स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिं धर्ममास्थिताः ।

एते योगविदो मुख्याः साङ्ख्यज्ञानविशारदाः । आचार्या धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ।

१२०२

यतोऽहं प्रवृत्तः पूर्वमव्यक्तत्रिगुणो महान् । तस्मात्परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।

योऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः । यो यथा निर्दितो जगदुत्पत्तिं यस्मिंश्च कर्षयि ।

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं योऽश्नुते महत् । एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ।

एष माता पिता चैव युष्माकञ्च पितामहः । मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ।

अस्य चैवात्मजो रुद्रो ललाटाग्रः समुत्थितः । ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतधरः प्रभुः ।

१२०३

गच्छध्वं स्नानधीकाराश्चिन्तयध्वं यथाविधि । प्रवर्तन्तां क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु मा चिरं ।

प्रदृश्यन्ताश्च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा । परिनिष्ठितकालानि आयूधोह सुरोत्तमाः ।

इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तितः । अहिंसा यज्ञपशवो युगेऽस्मिन् तदन्यथा ।

चतुष्पात् सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः । ततस्तेतायुगं नाम त्रयो यत्र भविष्यति ।

प्रोक्षिता यत्र पशवो बधं प्राप्स्यन्ति वै मखे । यत्र पादस्तुर्था वै धर्मस्तत्र न भविष्यति ।

१२०४

ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति । द्विपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन् भविष्यति ।

ततस्त्रिपदेऽथ सम्प्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते । एकपादस्त्रितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ।

देवा देवर्षयश्चासुप्तमेववादिनं गुरुं । एकपादस्त्रितो धर्मो यत्र कश्चन गामिनि ।

कथं कर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तददस्व नः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा । अहिंसा धर्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः ।

१२०५

स वो देशः श्रेयितव्यो मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्वाणि शास्तया । नमस्कृत्वा भगवते जगद्देशान् यथेक्षितान् ।

गतेषु चिद्वैकः स ब्रह्मैकः पर्ववक्षितः । दिदृक्षुर्भगवान्मन्त्रमनिरुद्धतनौ स्थितः ।
तं देवो दर्शयामास कृत्वा हृद्यशिरो ममत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कमण्डलुनिदृक्कृत् ।
॥ व्यास उवाच ॥ ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितीश्वरं । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया । १११०
मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्मै प्राञ्जलिरपतः । स परिव्रज्य देवेन वचनं आवितस्तदा ।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोककार्यगतीः सर्व्वस्य स्थितय यथाविधि । धाता त्वं सर्व्वभूतानां त्वं प्रभुर्भगवतो गुरुः ।
त्वय्यावेक्षितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाश्रया । यदा च सुरकार्य्यन्ते अविषञ्चं भविष्यति ।
प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदा त्वाज्ञानदैर्घिकं । एवमुक्त्वा हृद्यशिरास्तथैवान्तरधीयत ।
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं लोकमचिराद्गतः । एवमेव महाभाग पद्मानाभः समातनः । ११११
यज्ञेऽथैव हरः प्रोक्तोऽथ धारी च नित्यदा । निवृत्तिश्चास्थितो धर्मं गतिमचयधर्षिणां ।
प्रवृत्तिधर्मान् विदधे कृत्वा लोकस्य चिचितां ।

स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कर्त्ता स कार्य्यः । युगान्ते प्रसुप्तः सुवर्षिष्य लोकान् युगादौ प्रबुद्धो जग
ज्ज्योत्ससर्ज्ज ।

तस्मै नमस्त्वं देवाय निर्गुणाय महात्मने । अजाय विश्वरूपाय धात्रे सर्व्वदिवैकसां ।
महाभूताधिपतये रुद्राणाम्यतये तथा । आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा । १११२
अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा । वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ।
समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने । शान्ताय सर्व्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ।
तपसान्तेजसाश्चैव पतये यशसामपि । वरुणां पतये नित्यं सरितां पतये तथा ।
कपर्दिनं वराहाय एकग्रङ्गाय धीमते । विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्भूर्त्तिधृते सदा ।
गुह्याय ज्ञानदृश्याय अचराय चराय च । एष देवः सञ्चरति सर्व्वत्र गतिरव्ययः । १११३
एष चैतत् परं ब्रह्म धेयो विश्वानचक्षुषा । एवमेतत् पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ।
कथितं तच्च वै सर्व्वं मया शृष्टेन तत्ततः । क्रियतां मद्वचः श्रित्याः सेव्यतां हरिरोत्तरः ।
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यताञ्च यथाव्रिधि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वास्तु बधन्नेन वेदव्यासेन धीमता । सर्व्वे श्रित्याः सुतस्यास्य शुक्रः परमधर्मवित् ।
स चास्माकमुपाध्यायः सहास्राभिर्व्विश्रान्ते । चतुर्व्वेदोद्गताभिस्तमृग्भिः समभितुष्टुवे । १११४
एतत्तं सर्व्वमःख्यातं यस्मा त्वं परिपृच्छसि । एवं मेऽकथयद्राजन् पुरा देवाद्यनेन गुरुः ।
यस्येदं शृणुयदित्यर्थं यच्चैनं परिकीर्त्तयेत् । नमो भगवते कृत्वा समाहितमतिर्नरः ।
भवत्यरोगो मतिमान् बलरूपममन्वितः । आतुरो मुच्यते रोगाद्बुद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
कामान् कामी लभेत् कामं दीर्घञ्चायुरवाप्नुयात् । ब्राह्मणः सर्व्ववेदो ह्यात् कलियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो विपुललाभः स्यात् शुद्धः सुखमवाप्नुयात् । अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवैष्टानं पतिं । १११५
सद्गर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत् सुतं । बन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ।

चेमेन गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पथि । यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च भुवं ।

इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितं । समागमस्यर्षिर्दिवौकषामिमं निश्चय्य भक्ताः सुमुखं लभन्ते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्विचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ असौपीथैरिदं व्यासः सशिवो मधुसूदन । नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ।

वक्तुमर्हसि शृग्वृषोः प्रजापतिपतेर्हरेः । भुक्त्वा भवेयं यातूतः शरत्तद्गृहवामनः ।

१३१२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन् यथाष्टकं फाल्गुनस्य हरिः प्रभुः । प्रवक्ष्यातामस्मै नामां निरुक्तं गुणकर्मजं ।

नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः । दृष्टवान् केशवं राजन् फाल्गुनः परवीरहा ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भगवन् भूतभयेश सर्वभूतसुखदय । लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ।

यानि नामानि ते देव कीर्त्तितानि महर्षिभिः । वेदेषु सपुराणेषु यानि गुणानि कर्मभिः ।

तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव । नम्रान्यो वर्णयेन्नासां निरुक्तं त्वास्मत्ते प्रभो ।

१३१३

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमेदे स यजुर्वेदे तथैवायम्बधामसु । पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ।

साङ्ख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च । ब्रह्मणि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः ।

गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् । निरुक्तं कर्मज्ञानां तं शृणुष्व प्रयतोऽनघ ।

कथ्यमानं मया तात तं हि मेऽहं स्मृतः पुरा । नमोऽतिथयश्चे तस्मै देहिनां परमात्मने ।

नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रूद्रश्च क्रोधसम्भवः ।

१३१४

योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च । अष्टादशगुणं यत्तत् सत्त्वं सत्त्ववताम्बर ।

प्रकृतिः सा परा मङ्गल रोदसी योगधारिणी । अता सत्यामराजया लोकानाम् तमर्चयिता ।

तस्मात् सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । तपो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् ।

अनिदङ्ग इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवान्वयः । ब्रह्मे रात्रिचये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ।

प्रसादात् प्रादुरभवत् पथं पद्मनिमेषण । ततो ब्रह्मा समभवत् स तस्मैव प्रसादजः ।

१३१५

अङ्गः स्ये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा । क्रोधाविष्टस्य भंज्यो रुद्रः संहारकारकः ।

एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजावभौ । तदादेशितपन्थानौ सृष्टिबंशारकारकौ ।

निमित्तमात्रं तावत् सर्वप्राणिवरप्रदौ । कपर्दी जटिलो मुण्डः शशानगद्वयवकः ।

उग्रव्रतधरो रुद्रो योगी परमदारुणः । दक्षकतुहरैश्चैव भगनेत्रहरस्रथा ।

नारायणात्मको श्रेयः पाण्डवेय द्युगे द्युगे । तस्मिन् हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ।

१३१६

सम्पूजितो भवेत् पार्थ देवो नारायणः प्रभुः । अहमात्मा हि लोकानां विश्वेषां पाण्डुनन्दन ।

तस्मादात्मानमेवाद्ये रुद्रं संपूजयाम्यहं । यद्यहं नार्चयेयं वै दर्शनं वरदं शिवं ।

आत्मानं नार्चयेत् कश्चिदिति मे भावितात्मनः । मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्तते ।

प्रमाणानि हि पूज्यानि तत्सं पूजयाम्यहं । यस्तं वेत्ति स मां वेत्ति यो नु तं सहि मामनु ।

रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतं । लोके चरति कौन्तेय व्यक्तिसं सर्वकर्मभु ।

१३१७

न हि मे केनचिद्देवो वरः पाण्डवमन्दन । इति सखिन्त्य ममसा पुराणं रुद्रमीश्वरं ।
 पुत्रार्थमारोहितवानहमात्मानमात्मना । न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय च ।
 अत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहं । सन्नद्धाः सरद्रास्य सेन्द्रा देवाः सर्वर्षिभिः ।
 अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिं । भविष्यतां वर्त्तताञ्च भूतानाञ्चैव भारत ।
 सर्वेषामयणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः । नमस्व ह्यहं विष्णुं तथाशरणदं नमः । ११९१
 वरदं नमस्व कौन्तेय ह्यक्षय्यभुजं नमः । चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतं ।
 तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्ददेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणः ।
 ये च शिष्टास्तेषां भक्ताः फलकामा हि मे मताः । सर्वे च्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धसु श्रेष्ठभाक् ।
 ब्रह्माणं श्रितिकण्ठश्च यास्यान्या देवताः स्मृताः । सबुद्धचर्याः सेवन्तो मामेवैष्यन्ति यत् परं ।
 भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्त्तितः । त्वञ्चैवाहस्य कौन्तेय नरनारायणौ स्मृता । ११९२
 भारावतरणार्थन्तु प्रविष्टौ मानुषीं तनुं । जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत ।
 निवृत्तिलक्षणे धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च । नराणामद्यनं ख्यातमहमेकः सनातनः ।
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अद्यनं मम तत्पूर्वमती नारायणो ह्यहं ।
 आदयामि जगदिशं भूत्वा सूर्य्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहं ।
 गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनस्यापि भारत । व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम । ११९३
 अधिभूतानि चान्तेषु तदिच्छंस्यास्मि भारत । क्रमणाश्चायहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ।
 दमात् सिद्धिं परोषन्तो मां जनाः कामयन्ति ह । दिव्योऽर्वाक्ष मध्यश्च तस्माद्दामोदरो ह्यहं ।
 पृथ्गिरित्युच्यते चान्न वेदा आपो मृतं तथा । ममेतानि सदा गर्भः पृथ्गिगर्भस्ततो ह्यहं ।
 स्वययः प्राङ्गरेवं मां त्रितं कूपनिपातितं । पृथ्गिगर्भं त्रितं पाहीत्येकतदितपातितं ।
 ततः स ब्रह्माणः पुत्र आद्यो धृषिबरस्त्रितः । उत्तारोदपानाहै पृथ्गिगर्भाः कुकीर्त्तनात् । ११९४
 सूर्य्यस्य तपतो लोकानग्नौ सोमस्य चाप्युत । अंशवो यत् प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः ।
 सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्दिजसत्तमाः । सपत्न्यामाहिते गर्भे उत्तथ्येन महात्मना ।
 उत्तथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया । दृष्टव्यतिरथाविन्दत् पत्नीन्तस्य महात्मनः ।
 ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतकथा । उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसमन्वितः ।
 पूर्वगतोऽहं वर - नार्हस्यन्मां प्रबाधितुं । एतदुहस्यतिः श्रुत्वा चुक्रोध च शशाप च । ११९५
 मैथुनायामतो यस्मात्प्रयाहं विनिवारितः । तस्मादन्धो यास्यसि त्वं मच्छापास्त्रात्र संग्रहः ।
 स शपाद्विमुखस्य दीर्घन्तम उपेयिवान् । स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीद्वृषिः पुरा ।
 वेदानवाप्य चतुरः स श्रेष्ठापाङ्गान् सनातनान् । प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ।
 अमुपूर्वेण विधिना केशवेति पुनः पुनः । स चतुष्मान् समभवद्भोक्तमस्याभवत् पुनः ।
 एवं हि वरदं नाम केशवेति ममाङ्गुल । देवानामय सर्वेषां क्षपीणाञ्च महात्मानां । ११९६

अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनित्वागतः । अग्नीवोममयं तस्माज्जगत् कर्तुं चराचरं ।
अपि हि पुराणे भवति एकयोन्यात्मकावग्नीषोमौ देवताश्चाग्निमुखा इति । एकयोनित्वाच्च परस्परमर्हन्तो लोकानधा-
रयन्त इति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये निचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनौ प्रवर्तितौ । एव मे संशयो जातस्तच्छिन्धि मधुसूदन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्त ते वर्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन । आत्मतेजोऽहं पार्थ ष्टणुवैकमना मम ।

सम्प्रदात्तकालोऽतिक्रान्ते चतुर्धुगसहस्रान्ते । अयं ते सर्वभूतप्रलये सर्वभूतस्यावरजःप्रभे । १११८

ज्यातिर्धर्माणवायुरहिते अयं तमसि जलैकार्णवे लोके । आप इत्येवं ब्रह्मभूतं संशयोऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ।

न वै रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते न चाप्यव्यक्ते व्यवस्थिते । एवमस्मानवस्त्रायां नारायणगुणाश्चादजरा
मरादनिद्रियादपाद्यादसम्भवात् सत्यादहिंसास्तत्तामादिबिधिमृत्तिविशेषाद्वैरादचयादमरादजरादमूर्त्तितः सर्वव्या-
पिनः सर्वकर्तुः शाश्वतसामसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ।

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति ॥ नासीदहो न राचिरासीज सदासीनासदासीनम एव पुरस्तादभवद्विचरूपं । सा विश्व-
रूपस्य रजनी हि एवमस्योर्ध्वोऽनुभायः ।

तस्मैदानीं तमसः सम्भवस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोनैर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिद्धमाणा नेचाभ्यामग्नीषोमौ ज।
ततो भूतसर्गेषु षष्टेषु प्रजाः क्रमवशाद्ब्रह्मवत्सम्पातिष्ठन् । यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणाः योऽग्निस्तत् तत्तं चत्ताद्ब्रह्म बल-
वत्तरं कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत् तद्यथा ।

ब्राह्मणेभ्यः परं भूतं नोत्पन्नपूर्वं दीयमानेऽग्नौ जुहोति यो ब्राह्मणमुखे जुहोतीति कृत्वा प्रवीमि भूतमर्गः कृतो
ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यत इति मन्त्रवादेऽपि हि भवति । त्वमग्ने यज्ञानां हेता विश्वेषां हितौ देवानां
मानुषाणाञ्च जगत इति । निदर्शनञ्चान भवति विश्वेषामग्ने यज्ञानां त्वं हेतेति त्वं हितो देवैर्मनुजैर्जगत इति । १११८

अग्निर्हि यज्ञानां हेता कर्ता स चाग्निर्ब्रह्म । नष्टृते मन्त्राणां हवनमस्ति न विना पुरुषं तपः सम्भवति हविर्ब्रह्मणां
रूपजाविद्यते देवमानुषष्टवीणामनेन त्वं हेतेति नियुक्तः ।

ये च मानुषहोत्राधिकाराले च ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न सत्त्वैश्वर्योर्द्विजात्यास्तस्माद्ब्राह्मणा अग्निभूता यज्ञानुद-
हन्ति ।

यज्ञास्ते देवास्तर्पयन्ति देवाः इयित्रीं भावयन्ति जतपथेऽपि हि ब्राह्मणमुखे भवति ।

अग्नीं समिद्धे स जुहोति यो विद्वान् ब्राह्मणमुखेनाहुतिं जुहोति । एवमयग्निभूता ब्राह्मणा विदांसोऽग्निं भावयन्ति ।

अग्निविष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणानधारयन्तीति । अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति । १११९

ब्रह्मा विश्वे सृजत् पूर्वं सर्वं दिर्निर्वस्कुतं । ब्रह्मघोषैर्दिवं गच्छन्त्यमरा ब्रह्मयोनयः ।

ब्राह्मणानां मतिर्लोक्यं कर्ष्यश्रद्धातपांसि च । धारयन्ति महीं द्याश्च त्रैकीं वागमृतं तथा ।

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नास्ति मातृसमो गुरुः । ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतले ।

नैषामुचावहति नातदाहा न गर्गरो मथ्यति सम्प्रदामे । अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति येषां रात्रे ब्राह्मणा दृतिहीनाः ।

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यास्वाराधणमुखाङ्गताः सर्वकर्तारः सर्वभावाश्च ब्राह्मणाश्च वाक्स्यमकाले हितस्य
वरप्रदस्य देवदेवस्य ब्राह्मणाः प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेभ्यश्च तेषां वर्णाः प्रादुर्भूता इत्यस्य सुरासुरविशिष्टा ब्राह्म
णा य एव मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवात्पादिताः सुरासुरमहर्षयः भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च अहल्याध
र्षणनिमित्तं हि गौतमाद्विरश्मभूतामिन्द्रः प्राप्तः कौशिकनिमित्तस्तेन्द्रामुक्कवियोगं मेघवृषणलङ्घनाप ॥ १२११ ॥

अश्विनोर्षहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरन्दरस्य अश्वनेन स्तम्भितौ बाह्व कतुबधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा
चात्मानं संयोज्य नेत्रास्त्रातिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता चिपुरबधार्थं दीक्षामुपगतस्य रुद्रस्य उग्रमया जटाः शिर
स उक्तव्य प्रयुक्ताः ततः प्रादुर्भूता भुजगाक्षरस्य भुजगैः पोष्यमानः कण्ठे नोलतामुपगतः पूर्वैश्च मन्त्रैश्च स्वाध्याये नारा
यणहस्तयहणाक्षीलकण्ठलमेव च अमृतोत्पादनपुरश्चरणातामुपगतस्याङ्गिरसो वृहस्पतिरुपसृशतो न प्रसादं गतवत्यः किला
पः अथ वृहस्पतिरपि कुक्षोऽधश्चाङ्गमेपसृशतः कलुषीभूता न च प्रसादमुपगतास्तस्मादथ प्रभृति झयमकरकच्छपजकु
भिः कलुषीभवितेति ॥

तदाप्रभृत्यापो यादोभिः सङ्कीर्णाः सम्प्रवृत्ताः । विश्वरूपो हि वै लाङ्गः पुरोहितो देवानामासीत् ।

स्वस्वीयोऽसुराणां सप्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात् परोक्षमसुरेभ्यः अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसा
रमसुरा वरमयाचन्त ।

हे स्वसः अयन्ते पुत्रस्त्राङ्गो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात् परोक्षमस्माकं ततो
देवा वर्द्धन्ते वयं क्षीयामस्तदेनं त्वं वारधितुमर्हसि तथा यथास्मान् भजेदिति अथ विश्वरूपं नन्दमवनमुपगतं मातो
वाच पुत्र किं परपत्नवर्द्धनस्त्वं मातुलपत्नं नाशयसि नार्हस्यत्वं कर्तुमिति स विश्वरूपो मातुर्व्याक्यमनतिक्रमणोयमि
ति मत्वा सम्पूज्य हिरण्यकशिपुमगात् शैरण्यागर्भाच्च वशिष्ठाद्विरण्यकशिपुः श्रापं प्राप्तवान् ।

यस्मान्त्वयान्यो वृत्तो हेता तस्मादसमाप्तयश्चस्त्वमपूर्वात् सत्त्वजाताद्वधं प्राप्स्यसीति तच्छापदानाद्विरण्यकशिपुः
प्राप्तवान् वधं ॥ १२१२ ॥

अथ विश्वरूपो मातृपत्नवर्द्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत्तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बह्वोः श्रीमत्या ऽश्वरसो नियोजिताश्च वृष्टा
मनः क्षुभितं तस्याभवत् तामु चाश्वरः सु न चिरादेव सकोऽभवत् सक्तश्चैनं ज्ञात्वा अश्वरस ऊचुः ॥ गच्छामहे वयं यथाग
तमिति तास्त्राङ्ग उवाच क्व गमिष्यथास्यतां तावन्मया सह श्रेयो भतिथ्यतीति तासामब्रुवन् वयं देवस्त्रियोऽश्वरसः
इन्द्रं देवं वरदं पुराप्रभविष्णुं वृणोमहदिति अथ ता विश्वरूपेऽब्रवीदैश्वर्यं सेन्द्रः देवा न भविष्यन्तीति ॥ तन्नो मन्त्रान्
जज्ञाप तैर्भन्तैरवर्द्धत त्रिशिराः एकेनास्त्रेण सर्वलोकेषु यथावद्विजैः क्रियावर्द्धयिषे सुष्ठुतं सोमं पपौ ॥ एकेनात्रं
एकेन सेन्द्रान्देवानथेन्द्र न विवर्द्धमानं सोमपानायायितसर्वगात्रं वृष्टा चिन्तामापदे सह देवैः ते देवाः सेन्द्रा ब्राह्म
णमभिजग्मुः ॥

॥ त ऊचुः ॥ विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुष्ठुतः सोमः पीयते वयमभागाः संवृत्ता असुरपक्षो वर्द्धन्ते वयं क्षीयामः
तदर्हसि नोविधातुं श्रेयोऽनन्तरमिति । तान् ब्रह्मोवाच स्वभिर्भागवत्तपस्तप्यते दधीचः स याच्यतां वरः स यथा कलेवरं
जह्यान्तया विधीयतां तस्यास्त्रिभिर्वज्रं क्रियतामिति ततो देवास्तत्रागच्छन् यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे सेन्द्रा
देवास्तं तथाभिगम्योचुर्भगवत्तपः सुकुशलमभिस्त्विति ॥

॥ तान्दधीष उवाच ॥ स्वागतं भवद्वाः उच्यतां किं कियतामिति यदक्षय तत् करिष्यामि ते तमज्ज्वन् शरीरप
रित्यागं लोकहितार्थं भगवान् कर्तुमर्हतीति अय दधीषस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं सभाधाय
शरीरपरित्यागं चकार तस्य परमात्मन्यपसृते तान्यस्त्रीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत् तेन वज्रेणाभेद्यनामृष्येण ब्रह्मा
स्थिमभूतेन विष्णुप्रविष्टेन इन्द्रेण विश्वरूपं जघान शिरसश्चास्य छेदनमकरोत् तस्मादनन्तरं विश्वरूपगान्धर्वात्मनस
भवं त्वाङ्गात्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रे जघान तस्या दैधीभूतायां ब्रह्मबध्यायां भयादिन्द्रा देवराज्यं पर्येत्यजत् ॥ अप्सु
सम्भवाच्च शीतलां मानससरागतं जलिनीं प्रतिपेदे तत्र चैश्वर्ययोगाद्गुमात्रो भूत्वा विसृज्यं प्रविवेश ॥

अथ ब्रह्मबध्याभयप्रमष्टे त्रैलोक्यानाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव देवावजस्रमस्याविवेश मन्त्रा न प्रावर्तन्त महर्षी
णां रक्षांसि प्रादुरभवन् ब्रह्म चोत्सादनं जगाम अग्निन्द्राश्चाबलालोकाः सुप्रधृष्टा बभूवुः अय देवा ऋषयश्चायुषः पूर्वं नज्जपं
नाम देवराज्ये ऽभिषिषिचुः नज्जपः पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वभूततेजोहरैस्त्रिपिष्टपं पालयाम्बभूव अय
लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च दृष्टाश्च बभूवुः अथोवाच नज्जपः सर्वं मां शक्रोपभुङ्क्तं उपस्थितमृते शचीमिति स एवमुक्ता
शचीममीपमगमत् उवाच चैनां शुभमग्नेऽहमिन्द्रे देवानां भजस्व मामिति तं शची प्रत्युवाच प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः मेममं
शाङ्गवश्च नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्तुमिति तामथोवाच नज्जपः ऐन्द्रं पदमध्यास्यते मया अहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरे नान्ना
धर्मः कश्चित् त्वमिन्द्रेऽपभुङ्क्तेति सा तमुवाचास्ति मम किञ्चिद्व्रतमपर्थवसितं तस्यावश्यं त्वामुपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभि
रिति स शचैवमभिहितो जगाम ॥ अय शची दुःखशोकार्त्ता भर्तृदर्शनलालसा नज्जपभयगृहीता दृहस्यतिमुपागच्छत्स
च तामत्युदिग्धा दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा दृहस्यतिरुवाच ॥

अनेनैव व्रतनेन तपसा चाश्रिता देवीं वरदामुपश्रुतिमाकलय तदा सा ते इन्द्रं दर्शयिष्यतीति साय महानियमम
ता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराकलयति शोपश्रुतिः शचीसमीपमगादुवाच चैनामियमस्मीति त्वया हृतोपस्थिता किं प्रियं
करवाणीति तां मुहुर्वा प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या श्रुता चेति सैनां मानसं सरेऽनयत् ॥ ११९१ ॥

तत्रेन्द्रं विसृज्यगतमदर्शयत् तामय पत्नीं कृष्णां ग्लानाश्चेन्द्रो दृष्ट्वा चिन्तयाम्बभूव अहो मम दुःखमिदमुपगतं नष्टं
हि मामियमन्विष्य यत् पत्न्यभ्यागमदुःखार्त्तेति तामिन्द्र उवाच कथं वर्त्तयसीति सा तमुवाच नज्जपे मामाकलयति पत्नीं
कर्तुं कालश्चास्य मया हृत इति तामिन्द्र उवाच गच्छ नज्जपस्त्वया वाच्यः अपूर्वैश्च माष्टृषियुक्तेन यानेन त्वमधिच्छूड उद्धर
स्विति इन्द्रस्य महान्ति वाहनानि सन्ति मनः प्रियाण्यधिच्छूडानि मया त्वमन्येनापयातुमर्हसीति सैवमुक्ता दृष्ट्वा जगाम इन्द्रेऽ
पि विसृज्यमेवाविवेश भूयः अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच नज्जपः पूर्वं स काल इति तं शच्यव्रवीच्छक्रेण यथोक्तं
स महर्षियुक्तं वाहनमधिच्छूडः शचीसमीपमुपागच्छत् अय मैत्रावरुणिः कुम्भयोगिनिरागस्य ऋषिषरो महर्षीन् धिक्क्रियमा
नांस्तान्नज्जपेणापश्यत् पद्भ्याश्च तमसृशत् ततः स नज्जपमब्रवीत् अकार्यं प्रवृत्त पाप पतस्व महीं सर्पो भव यावद्भूमिर्गिरयश्च
तिष्ठेयुस्तावदिति स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत् ॥

ततो देवाश्च ऋषयश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुः ऊचुस्तेन भगवन्निन्द्रं ब्रह्महत्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति ततः स
वरदस्त्रानब्रवीत् अयमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतां ततः स्वस्थानं प्राप्स्यतीति ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन् यदा तदा
शचीमूचुः गच्छ सुभग इन्द्रमानयस्विति सा पुनस्तत्परः समभ्यगच्छ दिन्द्रश्च तस्मात्सरसः प्रत्युत्थाय दृहस्यतिमभिजगाम
दृहस्यतिस्त्रास्यमेधं महाकृतं शक्रायाहरत् तत्र कृष्णसारं मेध्यमयमुत्सृज्य वाहनं तमेव ज्ञत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं दृहस्यतिः

संस्थानं प्रापयामास ततः सदेवराट् देवैर्हविभिः स्तुयमानस्त्रिपिष्टपत्न्या निष्कलत्रो बभूव ब्रह्मव्याघ्रतुर्षु स्थानेषु वनि
ताम्रिवनस्यतिगोषु व्यभजत् ॥

एवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपहंसितः शत्रुबन्धं कृत्वा सं स्थानं प्रापितः आकाशगङ्गागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षि
रुपास्युशत् त्रीन् क्रमान् क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः स भरद्वाजेन सलिलेन पाणिनोरसि ताडितः सलक्षणेः रक्तः संवृत्तः
भृगुणा महर्षिणा शशो ऽग्निः सर्वभक्षन्मुपानीतः अदितिर्वै देवानामन्नमपचत् ॥

एतद्ब्रह्मासुरान् हनिष्यमीति तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छददितिच्चावोचत् भिक्षां देहीति तत्र देवैः पूर्वं
मेतत् प्राश्यान्नेत्येददितिर्भिक्षां नादात् अथ भिक्षाप्रत्याख्यानरूपितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन अदितिः शशो अदितेरुद
रे भविष्यति यथा विवस्वतो द्वितीयजन्मण्डसंज्ञितस्य अप्समातुरदित्याः स्मारितः स मार्त्तण्डो विवस्वानभच्छाद्
देवः दक्षस्य यावै दुहितरः षष्टिरासन् ताभ्यः कश्यपाय त्रया दश प्रादात् दश धर्मैश्च दश मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे
तासु तुल्यासु नक्षत्राभ्यां गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिकं प्रीतिमानभूततस्ताः शिष्टाः पत्य ईर्षावत्यः पितुः समीपङ्गत्वा इम
मर्थं शशंसुः भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभवासु सोमो रोहिणीं प्रत्यधिकं भजतीति सोऽब्रवीच्चक्षैनमाविश्यत इति दक्षशापात्
सोमं राजानं यच्छा विवेश स यच्छाणाविष्टो दक्षमगमत् दक्षश्चैनमब्रवीत् न समं वर्त्तयसीति तत्रर्षयः सोममब्रुवन् ।

सोयसे यच्छाणा पंश्चिमस्यां दिशि समुद्रे हिरण्यसरसीर्थं तत्र गत्वा आत्मानमभिषेचयस्वेति अथागच्छत्
सोमस्तत्र हिरण्यसरसीर्थं गत्वा चात्मानः सेचनमकरोत् ।

११२२०

कृत्वा चात्मानं पाश्र्वतो मोक्षयामास तत्र चावभासितसीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति च तीर्थं तत् प्रभा
समिति नाम्ना ख्यातं बभूव ॥ तच्छापादद्यापि सोमः अमावास्यान्तरास्यः पौर्णमासीनाञ्चेऽर्घितः मेघलेखाप्रतिच्छन्नं
वर्षदृश्यति मेघसदृशं वर्षमगमत् तदस्य शशलक्ष्यं विमलमभवत् ॥ स्थूलगिरा महर्षिर्बरोः प्रागुत्तरे दिग्विभागे तप
क्षेपे ततस्तस्य तपस्तपमानस्य सर्वगन्धर्वः शुचिर्ब्यायुर्विवायमानः शरीरमसृशत् स तपसा तापितशरीरः कृशो वायुनो
पवीज्यमानो हृदये परितोषमगमत् ॥

तत्र किल तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्यतयः पुष्पशोभा निदर्शितवन्त इति सरतान् शशाप न सर्व
कालं पुष्पवन्नो भविष्येति नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम पुरा महर्षिर्बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र
आकृतो नागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोक्षणा समुद्रसिमितजलः कृतः खेदप्रसन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः
उक्तस्याप्येयो भविष्येति तच्च ते तोषं वडवामुखं जितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति । तदेतदद्यापि वडवामुखं जितेना
नुवसिना तोषं समुद्रात् पीयते हिमवतो गिरिर्दुहितरमुमां कन्या रुद्रश्चकमे ।

भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागत्याब्रवीत् कन्यामिमां मे देहीति तमब्रवीद्भिमवानभिलक्षितो वरो रुद्र इति
तमब्रवीद्गुर्थस्त्वात्वं हं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान् भाजनं भविष्यतीति अद्यप्रभृत्येतदवस्थि
तमृषिवचनं तदेवैवधं माहात्म्यं ब्राह्मणानां ॥ चक्षमपि च ब्राह्मणप्रसादादेव श्रायतीमयथासु पृथिवीं पत्नीमभिगम्य नुभुजे
तदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयं तेन जगद्धार्यते ॥

उच्यते । सूर्याचन्द्रमसौ चतुः केशाश्चैवाश्वः स्मृताः । बोधयंसापथंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ।

बोधनान्तपनाश्चैव जगतो हर्षणं भवेत् । अग्नीषोमकृतैरभिः कर्षभिः पाण्डुनन्दनः ।

११२२४

हृषीकेशोऽहमीशो वरदो लोकभावनः । इक्षोपकृतो योगेन हरेर्भागं कृतुम्वहं ।
 वर्षस्य मे हरिश्चेष्टस्योद्गरिरहं कृतः । धामसरो हि भूतानामृतञ्चैव विचारितं ।
 अतधामा ततो विप्रैः सद्यश्चाहं प्रकीर्तितः । नष्टाश्च धरणीं पूर्वमविन्दन् वै गुहागताः ।
 गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः । शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
 तेनाविष्टुन् यत् किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः । यास्मां माम्द्विरब्धो नैकपद्मेषु गीतवान् ।
 शिपिविष्टइति क्षात्राङ्गुलानामधरो ह्यहं । स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्तुः सर्विहदारधीः ।
 मत्प्रसादादधोऽष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् । न हि जातो न जायेद्ये न जनिष्ये कदाचन ।
 चेद्भूतः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः । नोक्तपूर्वम् मया जुष्टमस्मीलं वा कदाचन ।
 अता ब्रह्मसुता मा मे सत्या देवो सरस्वती । सञ्चास्यैव कौन्तेय मया वेष्टितात्मनि ।
 पौस्तके मद्भस्मदने सत्यं मामृषयो विदुः । सत्त्वान् अतुपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतं ।
 जन्मनोहाभवेत् सत्त्वं पौर्विकं मे धनञ्जय । निराशी कर्मसंयुक्तः सत्त्वतस्त्यायकल्पयः ।
 सत्त्वतश्चानदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सत्त्वतः । कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्णायसे महान् ।
 कृष्यो वर्षस्य मे यस्मात्तस्मात् कृष्योऽहमर्जुन । मया संक्षेपिता भूमिरद्विर्विधाम च वायुना ।
 वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठलं ततो मम । निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
 तस्मात् अतुपूर्वोऽहं अच्युतसेन कर्मणा । पृथिवी नभसी चोभे विभ्रते विभ्रतोमुखे ।
 तयोः सन्धारणार्थं हि ममाधोऽजमञ्जसा । निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिन्तकाः ।
 ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोऽज इति स्थितिः । शब्द एकपदैरेष व्याहृतः परमार्चभिः ।
 नान्यो ह्यधोऽजो लोके अते नारायणं प्रभुं । घृतं ममार्चिषो लोके जन्तूनां प्राणधारणं ।
 घृतार्धिरहमयैर्वैदेहैः परिकीर्तितः । जयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति ये स्मृताः ।
 पित्रं क्षेमा च वायुश्च एष संघात उच्यते । एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च क्षीयते ।
 आयुर्वेदविदस्तस्मात् त्रिधातुं मां प्रचक्षते । वृषो हि भगवान् धर्म्यः ख्यातो लोकेषु भारत ।
 निर्धष्टकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमं । कपिर्वराहश्चेष्टश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
 तस्माद्दृषाकपिं ग्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ।

न चादिं न मध्यं तथा चैव नान्तं कदाचिदिदन्ते सुरास्यासुराश्च । अनयो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लो-
 कसाक्षो ।

शूचीनि श्रवणोयानि शृणोमीह धनञ्जय । न च पापानि गृह्णामि ततोऽहं वै शूचिप्रवाः ।
 एकशृङ्गं पुरा भूत्वा वराहो नन्दिर्वह्मनः । इमाश्चाङ्गुलवान् भूमिमेकशृङ्गसतो ह्यहं ।
 तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिककुत्सेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणान् ।
 विरिञ्च इति यत् प्रोक्तं कापिलं ज्ञानचिन्तकैः । स प्रजापतिरेवाहं चेतनात् सर्वलोककृत् ।
 विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्य सनातनं । कपिलं प्राञ्जराचार्याः साङ्गान् निश्चितनिश्चयाः ।

हिरण्यगर्भो युतिमान् य एष च्छन्दसि स्मृतः । योगैः संपूज्यते गिद्यं सर्वदा भुवि स्मृतः ।
 एकविंशतिशतं च्छन्दो मां प्रचक्षते । सहस्रशास्त्रं यत् साम ये वै वेदविदो जनाः ।
 गायन्त्यारण्यके विप्रा मङ्गलास्ते हि दुर्लभाः । षट्पञ्चाशतमष्टौ च सप्तचिन्तितमित्युत ।
 यस्मिञ्काशा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्यवे स्मृतः । पञ्चकल्पमध्वर्याण कृत्याभिः परिद्विष्टं ।
 कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्व्याणविदस्तथा । शाखाभेदाश्च ये केचित् यास्य शाखासु गीतयः ।
 खरवर्षधनुषाराः सर्वैस्तान् विद्धि मत्ततान् । यत्तद्व्यशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदं ।
 सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाश्रयविभागवित् । वामोदक्षितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना ।
 पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात् सनातनात् । वाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं कमपारगः ।
 नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमं । क्रमं प्रणीय शिवाश्च प्रणयित्वा स गालवः ।
 कण्डरीकोऽयं राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् । जातोमरणं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।
 सप्तजार्जित्यु मुख्याद्योगानां सम्यक्कृतः । पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे ।
 धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः । नरनारायणौ पूर्वमेतत्पक्षेपतुरव्ययं ।
 धर्मयानं समारूढौ पर्वते गन्धमादने । तत्कालसमये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ।
 नचैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत । ततो दधीचिविषनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ।
 समर्प्य शूलं कोपेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः । तच्छूलं भस्मसात् कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरं ।
 आचरोः सहस्रागच्छददर्थ्याश्रममन्त्रिकात् । वेगेन महता पार्थ पतन्मारायणोरसि ।
 ततस्तत्तेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह । बभूवुर्मञ्जवर्षास्तु ततोऽहं मुञ्चकेशवान् ।
 तच्च शूलं विनिर्द्विष्टं ऊङ्कारेण महात्मना । जगाम शङ्करकरं नारायणसमाहृतं ।
 अथ रुद्र उपाधावक्ताष्टषो तपसाश्रितौ । तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जघाह पाणिना ।
 नारायणः स विस्मात्मा तेनास्य शितिकण्ठता । अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां नर उद्धरत् ।
 मन्त्रैश्च संयुजो जाशु सोऽभवत् परशुर्मेहान् । क्षिप्रश्च सहसा तेन खण्डनं प्राप्तवांस्तदा ।
 ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात् ।

१२२५३

१२२६०

१२२६४

१२२७०

१२२७६

॥ मुञ्जुन उवाच ॥ अस्मिन् युद्धे तु वार्ष्णेय चैलोक्यशमने तदा । को जयं प्राप्तवांस्तु न शंसैतन्मे जनाईन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः । उदिष्टाः सहसा कृत्वाः सर्वलोकस्तादाभवन् ।

नागृहात् पावकः शुभ्रं मध्येषु सुज्जतं हविः । वेदा न प्रतिभान्ति स्म श्रवोणास्मावितात्मना ।

देवान्जलान् चैव समाविशितस्तदा । वसुधा सञ्चकमे च भभश्च विपफाल ह ।

१२२८०

निष्प्रभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनच्युतः । अगाच्छ्रोत्रं समुद्रश्च हिमवांस्य व्यशीर्यत ।

तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निर्मिते पाण्डुनन्दन । ब्रह्मा दृष्टो देवगौर्येभिश्च महात्मभिः ।

आजगामाशुभं देशं यत्र युद्धमवर्त्तत । सोऽञ्जलिप्रथेहा भूत्वा चतुर्व्यक्तो निरुक्तगः ।

सुधां च वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवं । न्यस्यायुधानि विश्वे जगतो हितकाम्यया ।

यद्दशरथस्य जन्मसि लोकस्य भावम् । कुरुष्व कर्तृकर्मफलमिति च यं विदुः । १२९५
 यन्निर्माणमस्तथा एका मूर्तिरिह प्रभुः । नरोत्तमरायणस्यैव जन्तोः सर्वसृष्टिरसौ ।
 तस्यैव महता पुत्रैः देवैश्चैव जन्ममती । यद्दं प्रसादमस्तथा कृतचित् कारुण्यकरः ।
 तस्यैव मोक्षजन्तात पूर्वकर्मफलतः । मया च साहं वरदे विनयेन सर्वविधिः ।
 प्रसादयावत् लोकानां ज्ञानिर्भवतु मोक्षिणः । जन्तुना निवृत्तमस्तु यद्दं मोक्षप्रियमुत्तम ।
 प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् । प्रणम्य जगत्सारी वरेण्ये वरदे प्रभुम् । १२९६
 ततोऽयं वरदो देवो जितकोशो जितेन्द्रियः । प्रीतिमानभवत्तत्र हरिश्च यश्च वज्रतः ।
 अविभिर्महाकाशैश्च विनयेन संपूजितः । उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ।
 यत्कावेति सर्वं वैति यस्यामनु स मामनु । नावमोत्तरं किञ्चिन्मा ते भूदुहिष्यथा ।
 अथप्रवृत्ति श्रीकथः प्रह्लादा मे भवत्वयं । मम पाण्डित्यं यद्यपि श्रीकण्ठस्यं भविष्यति ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं लघणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदः । सख्यैवातुल्यं कृत्वा हरिण सहितादवी । १२९७
 तपस्येयतुरस्यपी विदुष्यं त्रिदिवौकसः । एव ते कथितः सार्धं नारायणस्यो हृद्ये ।
 कामानि चैव सुकृानि निष्कानि च मारत । अविभिः कथितानीह यानि कुरुोर्त्तितानि ते ।
 एवं वज्रविभेदपैशराजोह वसुन्धरा । ब्रह्मलोकश्च कैन्तिय भोशोकश्च सनातन ।
 मया तं रचितो ब्रह्म महान्तं प्राप्तवान् जयं । यस्तु ते बोध्यते यति युद्धे सम्प्रत्युपस्थिति ।
 तं विद्धि यद्दं कोन्तेय देवदेवं नावर्हिन् । कालः स एव कथितः मोक्षजनेति मया तव । १२९८
 निष्कृतास्तेन वै पूर्वं हस्तमग्निसि याम् रिपून् । अप्रमेयप्रभावं ते देवदेवमुमापति ।
 जमस्तु देवं प्रयतो विद्वेजं हरमवयं । यस्तु ते कथितः पूर्वं मोक्षजनेति पुनः पुनः ।
 तस्मिन् प्रभावमेवयि यस्तु तमे धनञ्जय ।
 इति श्रीमद्भारते ज्ञानिपूर्वणि मोक्षधर्मपूर्वणि नारायणोपे चतुश्चत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥
 ॥ शौनक उवाच ॥ यैते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितं । यस्तुता मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ।
 सर्वोक्तमाभिगमनं सर्वतोर्थावगाहकं । न तथा कलहं यैते नारायणकथां श्रुत्वा । १२९९
 पाविताङ्गाः स्य संवृत्ताः श्रुत्वाभामादितः कथा । नारायणस्यैव पुण्यां सर्वेषांप्रमोचनीं ।
 दुर्द्धो भगवान्देवः सर्वलोकेनमस्तुतः । स ब्रह्मकोः सुरैः कर्तृरन्येसैव सर्वविभिः ।
 दृष्टवान् नारदो यस्तु देवं नारायणं हरिं । तून्मतेऽनुमतं तस्य देवस्य सूतम् ।
 यद्दृष्टवान् जगन्नाथमनिहङ्गतमो स्थितं । यत् प्राद्रवत् पुनर्भूयो नारदो देवसन्तमो ।
 नरनारायणो ब्रह्मं कारणं तद्ब्रवीहि मे । १३००
 ॥ श्रुत्वा उवाच ॥ तस्मिन् यथे कर्तमाने राक्षः पारोक्षितस्य वै । कर्माकारेण विधिवदत्तमात्रेण शौनक ।
 कण्ठैपायनं आचम्यैवेदनिधिं प्रभुम् । परिपप्रच्छ राजेन्द्रः पितामहपितामहं ।
 ॥ जमनेजय उवाच ॥ येतदीपाक्षित्येन नारदेन सुरविंशा । आश्रया भगवदात्मनं वेदितं विमलः परं ।

वदर्थ्याश्रममागम्य समागम्य च तावृषी । कियन्तं कालमवसत् कां कथां पृष्टवांश्च सः ।
 इदं शतमहस्त्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् । आमय्य मतिमन्येन ज्ञानादधिमनुत्तमं । १०५१
 नवनीतं यथा दध्नी मलयान्दन्दनं यथा । आरण्यकञ्च वेदेभ्य आषधिभ्योऽमृतं यथा ।
 समुद्रतमिदं ब्रह्मन् कथामृतमिदन्तथा । तपोनिधे लयोक्तं हि नारायणकथाश्रयं ।
 स ईशा भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः । अहो नारायणं तेजो दुर्दर्शं दिजसत्तम ।
 यचाविशन्ति कन्यान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः । श्वययश्च सगन्धर्व्या यच्च किञ्चिच्चराचरं ।
 न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च । सर्व्वाश्रनाभिगमनं सर्वतोर्थावगाहनं । १०५२
 न तथा फलदञ्चापि नारायणकथा यथा । सर्व्वया पाविताः स्नेह श्रुत्वामामादितः कथां ।
 हरेर्व्विन्देयस्नेह सर्व्वपापप्रणाशनी । न चित्रं कृतवांस्तत्र यदायै मे धनञ्जयः ।
 वासुदेवमहायो यः प्राप्तवान् जयमुत्तमं । न चास्य किञ्चिदप्राप्यं मन्ये लोकेऽपि त्रिषु ।
 त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स यथासीत् सञ्जाकृत् स वै । धन्याश्च सर्व्व एवायन् ब्रह्म ते मम पून्वजः । १०५३
 श्रिताय श्रेयश्चैव येषामासीज्जनाईनः । तपसाथ सुदृश्यो हि भगवान्नेकपूजितः ।
 यदृष्टवन्तस्ते साक्षीन् श्रीवत्साङ्कविभूषणं । तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिनः ।
 न चान्यतेजसमृष्टिं वेद्मि नारदमव्ययं । श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ।
 देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनं । यदृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितं ।
 वदन्मीश्रमं यत्तु नारदः प्राद्रवत् पुनः । नरनारायणौ द्रष्टुं किञ्चु तत् कारणं मुने ।
 श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिनः । वदन्मीश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी । १०५४
 कियन्तं कालमवसत् प्रश्नान् कान् पृष्टवांश्च ह । श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन् वा सुमहात्मनि ।
 किन्तव्रतां महात्मानैः नरनारायणावृषी । तदेतन्मे यय तत्त्वं सर्व्वमाख्यातुमर्हमि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजमे । यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।
 प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययं । निवृत्ते नारदे राजन्तरसा मेऽमागमत् ।
 इदमेतन्नेदं हन् भारं यदुक्तं परमात्मना । पश्चादस्य भवद्भ्राजन्तात्मनः साध्वसं महत् । १०५५
 यद्भुत्वा दूरमध्वानं चेनो पुनरिहागतः । मेरोः प्रचक्राम ततः पर्व्वतं गन्धमादनं ।
 निपपात च खान्तूर्णं विशालां वटरीमनु । ततः स ददृशे देवो पुराणावृषिसत्तनौ ।
 तपश्चरन्तौ सुमहात्मानिष्ठौ महाब्रवीत । तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्व्वलोकविरोचनात् ।
 श्रीवत्सलचणौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ । जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलचणौ ।
 शूङ्गारस्त्रौ दीर्घभुजौ तथा मुक्कचतुष्किनौ । षष्ठिदन्तावष्टद्वेभ्योऽधमदृशस्त्रनौ । १०५६
 स्थास्त्रौ पृथुललाटौ च सुभ्रू सुहनुनामिकौ । आतपत्रेण सदृशे शिरसो देवयोस्तथोः ।
 रुव लचपसम्पन्नौ महापुरुषमञ्जितौ । तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्तभ्याञ्च प्रतिपूजितः ।
 स्वागतेनाभिभाष्याथ पृष्टश्चानामयन्तया । बभूवान्तर्गतनतिर्निर्गोच्य पुंश्चित्तभौ ।

सदेगतास्तत्र ये वै सर्वभूतममृताः । श्वेतदीपे मया दृष्टास्तादृशादृष्टविषयता ।
इति सखिन्व मनसा कृत्वा चाभिप्रदर्शितं । स सोपविबिभे तत्र पीठे कुशमये शुभे ।
तमसौ तपसां वासौ यज्ञसां तेजसामपि । श्वपी ब्रह्मदीपेता कृत्वा पूर्वार्द्धिकं विधिं ।
पञ्चाक्षरदमय्यौ पाद्यार्घ्याभ्यामथार्चतः । शीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिष्ठाज्जिकौ नृप ।
तेषु तनोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत । चाञ्चाकृतिमहाज्वालेष्वज्जवाटो यथाग्निभिः ।
अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् । सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिष्ठं सुखस्त्रितं ।

१२२५

॥ नरनारायणवृषतुः ॥ अप्रीदानीं स भगवान् परमात्मा सनातनः । श्वेतदीपे तया दृष्ट आचयोः प्रकृतिः परा । १२२५*

॥ नारद उवाच ॥ दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान् विश्वरूपधरोऽख्ययः । सर्वे लोका हि तत्र स्थास्वया देवाः सहर्षिभिः ।

अद्यापि चैवं पश्यामि युवां पश्यन् सनातनौ । तैर्लक्ष्यैरुपेतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ।

तैर्लक्ष्यैरुपेतो हि व्यक्तरूपधरो युवां । दृष्टौ युवां मया तत्र तस्मै देवस्य पार्श्वतः ।

इहैव चागतोऽख्यय विस्मृतः परमात्मना । को हि नाम भवेत्तस्मै तेजसा यज्ञसा त्रिया ।

सदृशस्त्रिषु लोकेषु श्वेतं धर्मात्मजौ युवां । तेन मे कथितः कृत्वा धर्मः शेषधर्मज्ञितः ।

१२२५*

प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्या इह ये यथा । तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।

प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमं । तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्द्धं रमते च सः ।

प्रियभक्तो हि भगवान् परमात्मा दिजप्रियः । रमते सोऽर्ह्यमानो हि सदा भागवत्प्रियः ।

विश्वभुक् सर्वेणो देवो माधवो भक्तवत्सलः । स कर्त्ता कारणश्चैव कार्यज्ञातिवल्लभुतिः ।

हेतुसाक्षाविधानश्च तत्त्वज्ञैव महायज्ञाः । तपसा योज्य सोत्तमानं श्वेतदीपात्परं हि यत् ।

१२२५*

तजे इत्यभिविष्ठातं स्वयं भासावभासितं । शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु विहिता भावितात्मना ।

एतया शुभया बुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थितः । न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।

न वायुर्वान्ति देवेश तपश्चरति दुश्चरं । वेदीमष्टमस्रोत्सिधां भूमावाप्ताय विश्रुत ।

एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुरदभुजः । साङ्गानावर्त्तयन् वेदांस्तपस्तेषु सुदुश्चरं ।

यद्गच्छा श्वयथैव स्वयं पश्यपतिश्च यत् । शेषाश्च विबुधजैश्च दैत्यदानवराक्षसाः ।

१२२५*

नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये । इयं कथञ्च सततं विधियुक्तं प्रयुञ्जते ।

कृत्स्नान् तस्मै देवस्य शरणावपतिष्ठतः । याः क्रियाः संप्रयुक्ताश्च एकान्तगतबुद्धिभिः ।

ताः सर्व्याः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयं । न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्भक्तात्मभिः ।

विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽन्यैर्कान्तिकं गतः । इह चैवागतस्तेन विस्मृतः परमात्मना ।

एवं मे भगवान्देवः स्वयमाख्यातवान् हरिः । आसिन्धे तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यश्रः ।

१२२५*

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये पञ्चचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

॥ नरनारायणवृषतुः ॥ धन्योऽख्यनुगृहीतोऽपि यत्ने दृष्टः स्वयं प्रभुः । न हि तं दृष्टवान् कश्चित् पद्मवनिरपि स्वयं ।

अथैकयोगिर्भगवान् दुर्द्वयः पुरुषोत्तमः । नारदैतद्वि नै सत्यं वचनं समुदाहते ।
 नास्य भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते । ततः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं दिजोत्तम ।
 तपो हि तस्य तस्य यत् स्थानं परमात्मनः । न तत् सम्प्राप्नुते कश्चिदुते क्षायां दिजोत्तम ।
 या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्युतिः । स्थानस्य वा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ।
 तस्माद्युतिष्ठते विप्र देवादिभ्यः पतेः । समा समावतां श्रेष्ठ यथा भूमिस्तु युज्यते ।
 तस्माद्योतिष्ठते देवास्तर्कभूतहिताद्रवः । आपो हि तेन युज्यन्ते द्रव्यं प्राप्नुवन्ति च ।
 तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकं । येन संयुज्यते सूर्यस्ततो लोके विराजते ।
 तस्माद्देवात् समुद्भूतः स्वर्गस्य पुरुषोत्तमात् । येन स युज्यते वायुस्ततो लोकान् विवात्सवै ।
 तस्माद्योतिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरात् प्रभोः । आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतं ।
 तस्माद्योतिष्ठते देवात् सर्वभूतगतं मनः । चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ।
 समुत्पात्पादकं नाम तत् स्थानं वेदसंज्ञिकं । विद्यासहायो यनासौ भगवान् ह्यवकथ्यभुक् ।
 ये हि निष्कलेषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः । तेषां वै स्रेममध्यानं गच्छतां दिजसत्तम ।
 सर्वलोके तमाहन्ता अपरित्यो दारमुच्यते । आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित् कश्चित् ।
 परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत । तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ।
 मनोभूतास्ततो भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत । प्रद्युम्नाद्यापि निर्मुक्ता जीवं सङ्कर्षणन्ततः ।
 विव्रन्ति विप्रप्रवराः साङ्ख्या भागवतैः सह । ततस्त्रैगुणहीनास्तैः परमात्मानमश्नुया ।
 प्रविशन्ति दिजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकं । सर्व्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ।
 समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विव्रन्ति ते ।
 आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ दिजोत्तम । रम्यो विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थिता ।
 ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः । भविष्यन्ति त्रिलोकस्यास्तेषां स्वसीत्यथो दिज ।
 विधिना स्नेह युक्ताभ्यां यथापूर्वं दिजोत्तम । आश्रिताभ्यां सर्व्वैकच्छं व्रतं सम्यगनुष्ठितं ।
 आवामभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतदीपे तपोधन । समागतो भगवता सङ्कल्पं कृतवांस्तथा ।
 सर्व्वं हि नै संविदितं त्रैलोक्ये सचराचरे । अद्भुतविद्यति दृष्टं वा वर्त्तते वा शुभाशुभं ।
 सर्व्वं स ते कथितवान् देवदेवो महामुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तयोर्व्याकृतं तपस्यो च वर्त्तते । नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपराधणः ।
 कजाप विधिवन्मन्त्रान् नारायणप्रताप्नू ब्रह्मन् । दिव्यं वर्धसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ।
 अवसत् सं महातेजा नारदो भगवानृषिः । तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरनारायणो च तौ ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि नारायणीये षट्षत्वारिंशदधिकचित्रितोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कल्पचित्स्थे कालस्य नारदः परमेष्ठिनः । देवं काला यथान्ध्यायं पिब्यश्चक्रे ततः परं ।
 जतस्तं वचनं ग्राह्यं धर्मात्मनः प्रभुः । क इज्यते दिजश्रेष्ठ देवे पिब्ये च कल्पिते ।

१२२७

१२२८

१२२९

१२३०

१२३१

१२३२

तया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे भ्रम ययागमं । किमेतत् क्रियते कर्म फलं वास्य किमिष्यते ।

॥ नारद उवाच ॥ त्वैतत् कथितं पूर्वं दैवं कर्त्तव्यमित्यपि । दैवतञ्च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ।

ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमय्यं । तस्माच्च प्रसृतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यजोजनत् । अहं सङ्कल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ।

यजामि वै पितृन् माधो नारायणविधौ कृते । एवं स एव भगवान् पिता माता पितामहः ।

३४९

इज्यते पितृयज्ञेषु तथा नित्यं जगत्पतिः । श्रुतिश्चाथपरा देवो पुत्रान् हि पितरो दत्तम् ।

वेदश्रुतिः प्रणष्टा च एनरध्यापिता सुतैः । ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपेदिरे ।

नूनं सुरैस्तद्विदितं युवथेर्भावितात्मनोः । पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ।

त्रोन् पिण्डान्न्यस्य वै पृथ्वा पूर्वान्दत्वा कुशानिति । कयन्तु पिण्डभञ्जान्ते पितरो लेभिरे पुरा ।

॥ नरनारायणावूचतुः ॥ इमां हि धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखसां । गोविन्द उज्ज्वलाराशु वाराहं रूपमास्थितः ।

३५०

स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः । जलकर्द्दमनिप्राप्ता लोकाकार्यार्थमुद्यतः ।

प्राप्ते चाङ्गिरसकाले तु मध्यदेशगते रवौ । दंष्ट्राविलग्नांस्तोन् पिण्डान् विधूय सहसा प्रभुः ।

स्थापयामास वै पृथ्वा कुशानास्तीर्थं नारद । स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पितृयज्ञं ययाविधि ।

सङ्कल्पयित्वा त्रीन् पिण्डान् स्वेनैव विधिनः प्रभुः । आत्मगात्रोऽसम्भूतैः स्नेहगर्भैस्तिरैरपि ।

प्राच्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान् स्वयं । मर्यादास्थापनार्थञ्च ततो वचनमुक्तवान् ।

३५१

॥ वृषाकर्षणवाच ॥ अहं हि पितरः सद्युमद्यतो लोकजत् स्वयं । तस्य चिन्तयतः सद्यः पितृकार्यविधौ न परान् ।

दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैतं दक्षिणां दिशं । अश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात् पितर एव ते ।

त्रयो मूर्त्तिर्विहीना वै पिण्डमूर्त्तिधरास्त्वमे । भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ।

पिता पितृमहश्चैव तथैव प्रपितामहः । अहमेवात्र त्रिज्येयस्त्रिपु पिण्डेषु भस्विनः ।

भान्ति मनोऽधिकः कश्चित् के वा न्योऽर्ह्यो मया स्वयं । के वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।

३५२

पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणं । इत्येतद्ब्रह्मा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ।

वाराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान् सविन्नगान् । आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ।

एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डभञ्जिताः । लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ।

ये यजन्ति पितृन् देवान् गुह्यैवातिथींस्तथा । गात्रैव द्विजमुखाश्च पृथिवीं मातरं तथा ।

वर्ष्मणा मनसा वाचा विश्रुमेव यजन्ति ते । अन्तर्गतः स भगवान् सर्वसत्त्वशरीरगः ।

३५३

समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः । महः स हात्मा सर्वात्मा नारायण इति स्मृतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्तपञ्चविंशदधिकविंशतेऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वैतन्महर्षे वाक्यं नरनारायणरितं । अत्यन्तं भक्तिमन्देवै रेकान्तित्वमुपेयिवान् ।

प्राप्य वर्षभस्त्रन्तु नरनारायणाश्रमे । श्रुत्वा भगवदाख्यानं वृष्ट्वा च हरिमव्ययं ।

हिमवन्तं जगामः शू दवास्य स्वक आश्रितः । तावपि ख्यातत पभै नरनारायणावृष्टी ।

सखिमेवमने रत्ने तेपुस्तक उततः । तमयमितविकानः पाखवादी सुखोदहः ।
पावितात्माय संवत्तः सुखोदासादितः कथा । नैव तस्यापरो कोको नायं पार्थिवसत्तम ।
कर्मणा मनसा वाचा को दिव्यादिपुस्तकः । मज्जति प्रितरस्तस्य नरके प्रायतीः समाः ।
यो दिव्यादिपुस्तके देवं नारायणं हरिं । कर्म नात्र भवेद्देव आत्मा कोकस्य कल्पवित् ।
आत्मा हि पुस्तक्याय भेदो विष्णुरिति स्थितिः । स एव सुखरक्षाकं च विद्याभयोस्तुतः ।
तेनैतत् कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययं । तत्तत्पुण्यं मया केन कथितम् तवाग्रह ।
नारदेन तु संप्राप्तः हरकथाः सुखदः । एव धर्मो जगत्पतिः साक्षान्नारायणाक्षय ।
एवमेव महात्तमं धर्मः स ते पूर्वो सुप्रोक्तम् । कथितो हरिगीतायुः समावृत्तिधर्मात्मकः ।
कथापैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं भुवि । को ज्ञानः पुस्तक्याय मन्त्रभारतवृद्धवेत् ।
धर्माखानाविधांश्चैव को भूयाःकथते विभुं । वर्तमाने महायज्ञो यथा सङ्क्षिप्तस्तथा ।
संकल्पितासमेधस्वं सुतधर्मस्य मत्ततः ।

॥ सैतिह्वाच ॥ एतत्तु महादाख्यानं सुता पार्थिवसत्तमः । ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं किष्वाः सर्वाः समारभन् ।
नारायणीयमाख्यानं एतत्ते कथितं मया । प्रष्टेन श्रौतकथेषु नैमिषारण्यवासिषु ।
नारदेन पुरा यदे गुरवे तु निवेदितं । श्रौतीयां पाखवानाञ्च द्रष्टव्यतोः कथाभीष्टयोः ।
स हि परमविर्जनभुवनपतिः प्रपुत्रपरिभरः सुनिर्मितयविधिः । समनियमविधिर्नमनिधमपरो दिनवरयचित्तव च मवतु
गतिः ।

हरिरमरहितो ससुरवधकरक्षपणं निधिः सुमन्तो यज्ञसाधु भाजनं सधुवेदमया । कृतधर्मविदां गतिदोऽभयदो मखभा
गहरोऽस्य हरणं स ते ।
विगुणो विगुणसुहृतरात्मधरः पूर्णोऽयं फलसागरः । विदधातु गित्यमजितोऽतिजितो सतिमात्मगां सुमतिनाम्नोषी ।
तं लोकसाक्षिणमजं पुरषं पुराणं रविर्धर्मोत्तरं गतिं ब्रह्मणः । प्रथमधर्मोक्तमन्यो यतः सलिलोद्भवोऽपि तस्य विं
प्रणतः ।

स हि लोकयोनिरभूतस्य पदं स्रजं पराव्ययममरं हि पदं । तत् साक्षाद्योनिभिरुदारधृतं बुद्ध्या यतात्मभिरिदं
समातनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये अष्टाध्यायिर्नन्दधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥
॥ श्रौतक उवाच ॥ सुतं भगवन्सख्य माहात्म्यं परमात्मनः । जज्ञ धर्मस्यैव नरनारायणात्मकं ।
महावराहसूत्रा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः ।
तथा च नः श्रुतो ब्रह्मण कथ्यमानस्तथातथ । यज्ञं तत् कथितं पूर्वं तया सप्तविरो महत् ।
हव्यकथ्यभुजो विष्णोःहृदकपूर्वं महोदधौ । तच्च ब्रह्म भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
किन्तुदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा । कथं प्रभावं सद्यतामपूर्वं धीमताम्बर ।
ब्रह्मा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वं नमितीजघं । तदस्यगिरवं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोमुने ।

एतच्चः संशयं ब्रह्मन् पुराणं ज्ञानसम्भवं । कथयत्योत्तममते महापुरुषनिर्मितं । ११४३

पाविताः स्म तया ब्रह्मन् पुण्यां कथयता कथा ।

॥ सूत उवाच ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंश्रितं । जगौ ब्रह्मगवान् चासौ राज्ञः पारीक्षितस्य वै ।

मुत्तान्धशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः । उत्पन्नसंशयो राजा एतदेवमेवावदत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ यत्तद्वर्णितवान् ब्रह्मा देवं ह्यधिशिरोधरं । किमर्थं तत्तमभक्त्यभावात्कथयत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्किञ्चिद्विद्वं लोके वै देवसर्वं विद्यामते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरोत्तरबुद्धिभिः । ११४४

ईश्वरो हि जगत्सृष्टा प्रभूर्भारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः समुद्यो निर्गुणोऽपि च ।

भूतप्रलयमत्यन्तं दृष्टुं नृपसत्तम । धरण्यामय लीलायामसु चैकार्षेव पुरा ।

व्योतिर्भूते जले चापि लीने व्योतिर्विचानिले । वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोऽनुमे ।

व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्तताम्रजे । अव्यक्ते पुरुषं ध्याते पुंसि सर्वगतोऽपि च ।

तम एवाभवत् सर्वं न प्राप्तायत किञ्चन । तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमो मूलावृतात्मकं । ११४५

तद्विश्रभावसंज्ञान्तं पौरुषं तनुमाश्रितं । सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।

तदव्यक्तमिति श्रेयं त्रिगुणं नृपसत्तम । विद्यासहायवान्देवो विष्णुर्कर्मो हरिः प्रभुः ।

अप्तेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः । जगतस्त्रिगुणं सृष्टिं चिन्तां ब्रह्मगुणोद्भवां ।

तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महाजातगुणः स्मृतः । अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुखः ।

हिरण्यगर्भो भगवान् सर्वलोकपितामहः । पद्मेऽनिरुद्धात् सम्भूतस्तदा पद्मनिभेषणः । ११४६

सहस्रपत्रे शुक्तिमानुपविष्टः सनातनः । ददृशेऽद्भुतसङ्काशो लोकानापोमयान् प्रभुः ।

सत्त्वस्यः परमेष्ठो स ततो भूतगणान् सृजन् । पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्याऽशुसप्रभे ।

नारायणकृतौ विन्दुः अपामासौ गुणान्तरो । तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ।

एकस्तत्राभवद्विन्दुर्ध्वाभासो हृषिरप्रभः । स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणसङ्काशः ।

कठिनस्त्वपरो विन्दुः केटभो राजसस्य सः । तावन्धधावतो अथैषा तमेरजोगुणान्वितौ । ११४७

बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनाभानुसारिणौ । ददृशानेऽरविन्दस्त्वं ब्रह्माणममितप्रभं ।

सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरस्रारविपहान् । ततो विपद्भवन्तौ तौ वेदान् दृष्ट्वाचुरीक्षतौ ।

सहसा जगत्सृष्ट्वेदान् ब्रह्मणः पश्यतस्तदा । अथ तौ दानवश्रेष्ठो वेदान् गृह्य सनातनान् ।

रसां विविशतुस्तर्षभमुदकपूर्वं महेदधौ । ततो हतेषु वेदेषु ब्रह्मा कम्पलमाविशत् ।

ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्बिन्ना कृतः । ११४८

॥ ब्रह्मोवाच ॥ वेदा मे परमं सद्युर्वेदा मे परमं बलं । वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तरं ।

मम वेदा इताः सर्वे दानवाभ्यां बलार्हितः । अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्बिन्नाकृताः ।

वेदानृते हि किं कुर्यां लोकानां सृष्टिमुत्तमां । अथैषा व्रत मङ्गलं वेदान् श्रज्जं मम ।

प्राप्तं दुनोति हृदयं तीमं शोकपराधयं । को हि प्रोकार्षेव मम मामितोऽयं समुद्धरेत् ।

वेदांस्तान्मयेनष्टान् कस्य चाहं प्रियो भवे । इत्येवं भावमाणाश्च ब्रह्मणो नृपसत्तम ।
हरिस्तोत्रार्थमुद्धृता बुद्धिर्वृद्धिमताम्बर । ततो जगौ परं जग्यं प्राञ्जलिप्रयत्नः प्रभुः ।
॥ ब्रह्मोवाच ॥ श्रीं नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते नम पूज्येज । लोकाश्च भुवनमेव साङ्ख्ययोगनिधि प्रभो ।
व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य चेमं पञ्चानमाश्रितः । विषभुक् सर्वभूतानामन्तरात्मन्यधीनिज ।
अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम स्वयम्भुवः । ततो मे मानसं जगत् प्रथमं दिजपूजितं ।
चातुर्थं वै द्वितीयं मे जगत् चासीत् पुरातनं । तत्प्रसादान्मु मे जगत् द्वितीयं वाचिकं महत् ।
ततः श्रवणज्ञापि चतुर्थं जगत् मे विभो । नास्त्यज्ञापि मे जगत् ततः परममुच्यते ।
अण्डजज्ञापि मे जगत् ततः षष्ठं विनिर्दिष्टं । इदञ्च सप्तमं जगत् पद्मजमेति वै विभो ।
सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जितः । प्रथमः सुखरीकाश्च प्रधानगुणकल्पितः ।
त्वमीश्वरस्त्वभावश्च कर्मबन्धः स्वयम्भुवः । तथा विनिर्दिष्टोऽहं वै वेदचतुर्वर्ण्योऽतिगः ।
ते मे वेदाहताश्चतुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि । इदञ्च चतुर्वि मम प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ।
एवं स्मृतः स भगवान् पुरुषः सर्वतोमुखः । जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ।
ऐश्वर्येण प्रयोगेण द्वितीयान्तनुमाश्रितः । सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभसदा ।
कृत्वा हयगिरिः सुभं वेदानामालयः प्रभुः । तस्य मूर्ध्ना समभवद्वैः समचैत्रतारका ।
केशास्यास्याभवन्दीर्घारवेरंशुसमप्रभाः । कर्षावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती श्रेष्ठा भुवावास्तां महोदधी । चतुर्वी सोमसूय्या ते नामा सन्ध्या पुनः स्मृता ।
ओंकारस्वयं संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्दिष्टा । दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
ग्रेल्लोको ब्रह्मलोकश्च श्रेष्ठावास्तां महात्मनः । यीवा चास्याभद्राजन् कालरात्रिगुणोत्तरा ।
एतद्वयगिरिः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतं । अन्तर्दधौ स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ।
रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममाश्रितः । श्रेष्ठं स्वरं समाख्याय उद्गीतं प्राञ्जजन् स्वरं ।
सस्वरः सानुनादौ च सर्वेशः खिग्ध एव च । बभूवान्तर्महोभूतः सर्वभूतगुणो हितः ।
ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान् समधवन्बनान् । रसातले विनिलिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन् देवो हयगिरोधरः । जघाह वेदान् खिलान् रसातलगतो हरिः ।
प्रादाच ब्रह्मणे भूयस्ततः स्त्रां प्रकृतिज्जतः । स्त्रापयित्वा हयगिरि उदकपूर्व्यं महोदधौ ।
वेदानामालयश्चापि बभूवाश्चिरास्ततः । अथ किञ्चिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ।
पुनराजगमस्तत्र वेगितौ पश्यताश्च तौ । यत्र वेदा विनिविष्टास्तत् स्थानं शून्यमेव च ।
तत उक्तममाख्याय वेगं बलवताम्बरौ । पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रमानामालयात्तदा ।
ददृशुते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुं । श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितं ।
भूयोऽयमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतं । आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ।
अथने नागभोगाद्यो ज्वालामालासमावृते । निष्कलपेण सत्त्वेन सम्पन्नं हचिरप्रभं ।

११७८

११७९

११८०

११८१

११८२

११८३

तं दृष्ट्वा दामवेष्टौ तौ महाशयममुद्यता । ऊचतुश्च यन्मविष्टौ रजसः सक्तौ च तौ ।
 अयं च पुरुषः श्रेतः श्रेते निद्रा मुपागतः । अनेन नूनं वेदाभौ क्षतमाहरणं रजसः ।
 कश्चैव को नु खल्वेव किञ्च सपिति भोगवान् । इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधमासाद्यतु हरिः ।
 युद्धार्थिनी च विद्याय विमुक्तः पुरुषोत्तमः । निरीक्ष्य चामुरेष्टौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ।
 अथ युद्धं समभवत्तौ भाराद्यक्षय्य वै । रजसोर्विद्वत्तनू तावमौ मधुकैटभौ ।
 ब्रह्मणोपपत्तिं कुर्मन् जवान् मधुसूदनः । ततस्तयोर्विधेनाग्नौ वेदापहरणेन च ।
 श्लोकापमयनक्षत्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः । ततः परिहृतौ ब्रह्मा हरिश्च वेदकृततः ।
 निर्ममे स तदा श्लोकान् ब्रह्मज्ञानं स्थावरजगन्मयम् । इत्या पितामहाचार्या मतिं श्लोकविधिर्गिरी ।
 तत्रैवान्तर्दधे देवो यतः रजान्तो हरिः । तौ दामवौ हरिश्चैवा कृत्वा ययमिरक्षन् ।
 पुनः प्रवृत्तिं धर्मार्थं तामेव विदधे तनुं । एवमेव महाभागो बभूवाश्चिरा हरिः ।
 पौराण्यमेतत् प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरं । चो ज्ञेतद्वाद्यापौ नियं दृष्टुम्याद्वारणीत वा ।
 न तस्यावश्यं नान्यमुपगच्छेत् कदाचन । आराध्य तपसोपेक्ष देवं स्वयमिरोधरं ।
 ब्रह्मणिनकमः प्राप्तो देवेन पवि देहिने । एतद्ब्रह्मणिरा रायमात्मनस्तप कीर्तिनं ।
 पुराणं वेदसमितं यथा नं परित्यजेत् । शौ चानिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ शक्तिम् ।
 तां तां कुर्व्याद्भिः कुर्व्याथः सप्तमात्मनात्मना । एव वेदविधिः शौचानेव वै तपसोनिधिः ।
 एव योगश्च साक्षाच्च ब्रह्म चार्ज्यं हरिर्निभुः । नारायणपरा वेदा ब्रह्मा नारायणात्मकाः ।
 तयो नारायणपरं नारायणपरा गतिः । नारायणपरं कथञ्चन नारायणात्मकं ।
 नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिमुत्तमः । प्रवृत्तिस्तपस्यैव धर्मो नारायणात्मकः ।
 नारायणात्मको गन्धो भूमी जेष्ठतमः स्मृतः । अपाश्चर्यविगुणा राजन् रक्षा नारायणात्मकाः ।
 ज्योतिषाश्च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकं । नारायणात्मकस्यापि सार्धं वायुगुणः स्मृतः ।
 नारायणात्मकस्यैव ब्रह्म आकाशश्चक्षुः । मनसापि ततो भूतमात्मकमुपलक्षणं ।
 नारायणपरः कश्चो ज्योतिषात्मकश्च यन् । नारायणपरा कीर्तिः कीदृश सज्जीव देवता ।
 नारायणपरं वाङ्मयं योगी नारायणात्मकः । आरण्यं युद्धयो ज्ञेयं प्रधानस्यापि कारणं ।
 सभावस्यैव कर्माणि देवं सेवाश्च कारणं । अविद्वान् तथा कर्ता करमश्च पुरुषविधं ।
 विविधा च तथा चेष्टा देवस्यैवान् पश्यन् । पश्यन्कारणसंख्यातो निडा सर्वत्र वै हरिः ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वज्ञोऽनुभूयैः । तत्त्वमैकाग्रहयैनी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 ब्रह्मादीनां सलोकानां चक्षीषाश्च महात्मानाः । साक्षात्तौ योगिनाश्चापि यतोऽन्तामात्रवेदिना ।
 मनोपितं विजानाति केवलो न तु तत्त्व तैः । ये कोपित् सर्वलोकेषु देवं पितृवश्च कुर्वते ।
 दानानि च प्रयच्छन्ति तस्यैव च तयो ब्रह्मन् । सर्ववामानस्यै विष्णुरैव विविनाशिनः ।
 सर्वभूतकलावाधो वास्तुदेवेति चोच्यते ।

१९४९

१९५०

१९५१

१९५२

१९५३

१९५४

अथ हि नित्यः परमो महर्षिर्वाविभूतिर्गुणवर्जितैः । गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं काशो ययतास्तुष्टं प्रयुक्तः । १२१४
नैवाद्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो न चागतिं कश्चिदिदामुपपद्यति । ज्ञानात्मकाः सन्ति हि ये महर्षयः पश्यन्ति नित्यं
पुरुषं गुणाधिकं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये जगत्पञ्चाशदधिकपिञ्जलीऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अथा श्रोतव्यं सन्तः सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः । विधिप्रयुक्तां पूजां शृण्वति भगवान्
स्वयं ।

ये तु दग्धेभ्यः शोके पुण्यपापनिवर्जिताः । तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टाः पारमार्थ्यगता गतिः ।

चतुर्थोऽथ ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तम । एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदं ।

नूनमेकान्तधर्माऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः । अगता गतयस्त्रिस्तो नित्यं नित्यं हरिं ।

१२१५

सर्वोपनिषदान् वेदान् ये विप्राः सम्यगाश्रिताः । पठन्ति विधिमाश्रित्य ये चापि यतिधर्षिणः ।

तेभ्यो विप्रिष्टं जानामि गतिमेकान्तिनां नृणां । केनैव धर्मः कथितो देवेन अविद्यापि वा ।

एकान्तिनाञ्च का चर्या कदाचोत्पादिता विभो । एतन्मे संशयं हिन्यि परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समुपोढेऽप्यनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्ध्वे । श्रृणुने विमलस्ते च गीता भगवता स्वयं ।

अगतिश्च गतिश्चैव पूर्वमेतौ कथिता मया । गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयोऽस्माकमभिः ।

१२१६

संश्रितः सामवेदेन पुरैदियुगे कृतः । धार्यते स्वयमोशेन राजानारायणेन च ।

एतदर्थं महाराज वृष्टः पार्थेन नारदः । अविमथ्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीमयोः ।

गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम । यथा तत् कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु ।

यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्भूतं । ब्रह्मणः प्रयिवीपाक तदा नारायणः स्वयं ।

तेन धर्मोऽयं कृतवान् देवं पित्र्यं भारत । फेनपा अथयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ।

१२१७

वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतंप्रपेदिरे । वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्द्धं पुनः ।

यदासीच्चतुर्ध्वजः द्वितीयं ब्रह्मणो नृप । तदा पितामहेनैव सोमाऽन्तर्द्धः परिरुतः ।

नारायणात्मको राजन् ब्रह्माक्षप्रददौ च तं । ततो योगस्थितो बह्मः पुरा कृतयुगे नृप ।

बालखिल्यानृषीन् सर्वान् धर्ममेतदपादयत् । अन्तर्द्धं ततो भूयस्तस्य देवस्य माधया ।

द्वितीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीदाधिकं महत् । तत्रैव धर्मः सम्भूतः स्वयं नारायणानृप ।

१२१८

सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च ।

त्रिःपरिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्ममुत्तमं । यस्मान्न ह्यद्भुतं शीतस्त्रिषोऽप्यभिज्ञोऽस्यते ।

अन्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्दुस्तरं । सुपर्णोऽप्यधिगतो धर्मं एव सनातनः ।

वायुना द्विपदं श्रेष्ठं कथितो जगदायुषा । न्यायोः सकाशात् प्राप्तश्च अविभिर्विषयाभिः ।

ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमं । अन्तर्द्धं ततो भूयो नारायणसमाहितः ।

१२१९

यदा भूयः अवज्जा सृष्टिरासीन्महात्मनः । ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्रं तत्र कीर्तयतः शृणु ।

जगत् सद्युमना देवो हरिर्नारायणः स्वयं । चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुं ।
 अथ चिन्तयन्तस्तस्य कर्माणां पुरुषः स्मृतः । प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ।
 सृज प्रजाः पुनः सर्वं मुखतः पादतस्तथा । श्रेयस्तव विधास्यामि वलं तेजस्य मुनि ।
 धर्मज्ञं मत्तो गच्छीस्व शाश्वतं नाम नामतः । तेन सृष्टं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ।
 ततो ब्रह्मा नमस्करो देवाय हरिमेधसे । धर्मज्ञाग्रे स जगद् सरस्वत् सस्यहं ।
 आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्भव । उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
 त्वं कर्ता युगधर्माणां निराशीः कर्मसंज्ञितः । जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितं ।
 ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मा लोकपितामहः । असृजत् स ततो लोकान् कृत्स्नान् स्थावरजङ्गमान् ।
 ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभं । ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
 तेनैवाद्येन धर्मैष ब्रह्मा लोकविभक्तकृत् । पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुं ।
 धर्मप्रतिष्ठाहेतुश्च मनुं स्मरौचिषन्ततः । अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ।
 ततः स्मरौचिषः पुनः स्वयं शङ्खपदं नृप । अध्यापयत् पुरा व्ययः सर्वलोकपतिर्बिभुः ।
 ततः शङ्खपदस्यापि पुनःमात्मजमैरसं । दिशो पालं सुवर्षाभमध्यापयत भारत ।
 सोऽन्तर्दधे ततो भुयः प्राप्ते जेतायुगे पुनः । नासत्ये जन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्यितोत्तम ।
 धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः । तज्जगादारविन्दो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ।
 सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधोतवाक्षुप । सनत्कुमारादपि च वीरयो वै प्रजापतिः ।
 कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतदधीतवान् । वीरण्यायधोत्थेन रैभ्याय मुनये ददौ ।
 रैभ्यः पुत्राय शुद्धाय सुमताय सुमेधसे । कुशिलाक्षे स प्रददौ दिशो पालाय धर्मिणे ।
 ततोऽप्यन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्भवः । अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये ।
 एव धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात् पुनः । गृहीतो ब्रह्मणा राजन् प्रयुक्तश्च यथाविधि ।
 अध्यापितास्य मुनयो नास्मा वरिषदे नृप । वरिषद्वाय सम्प्राप्तः सामवेदान्तगं दिजं ।
 ज्येष्ठनामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः । ज्येष्ठान्वाय्यनुसंक्रान्तो राजानमविकल्पनं ।
 अन्तर्दधे ततो राजनेष धर्मः प्रभोर्हरेः । यदिदं सप्तमे जन्मे पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
 तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह । पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोककारिणे ।
 पितामहस्य दद्याय धर्ममेतं पुरा ददौ । ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादादौ नृपोत्तम ।
 आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वान् जगदेततः । जेतायुगौदौ च ततो विवस्वान्मनेव ददौ ।
 मनुश्च लोकभूतार्थं सुनायेच्छाकवे ददौ । इच्छाकुण्डो च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
 गमिष्यन्ति क्षयन्ते च पुनर्नारायणं नृप । अतीनास्त्रापि यो धर्मः स तेन पूर्वं नृपोत्तम ।
 कथितो हरिगीतासु समासविधिरुत्पितः । नारदेन सुसंप्राप्तः सरस्वत् सस्यहः ।
 एव धर्मो जगन्नाथात् साक्षान्नारायणाक्षुप । एवमेव ब्रह्मन् धर्मं आद्यो राजन् समातनः ।

१२१०६

१२१०७

१२१०८

१२१०९

१२११०

१२१११

दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सान्त्वैर्धार्मिके सदा । धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्षणा ।
 अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरोत्तरः । एकयूहविभागो वा कश्चिद्दुर्विज्ञेयश्चित्तः ।
 विद्वेहश्चापि सङ्घातसत्तुर्व्यूहश्च दृश्यते । हस्तिरिव हि जेयश्चो निर्धर्मेन निष्कलसाया ।
 जीवस्य धर्मभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः । मनस्य प्रयितं राजन् पञ्चेन्द्रियसमीरणं ।
 एष लोकविधिर्धर्मानेष लोकविमर्गकृत् । अकर्त्ता चैव कर्त्ता च कार्यं कारणमेव च ।
 यथेच्छति तथा राजन् क्रीडते पुरुषोऽप्ययः । एष एकान्तधर्मस्य कीर्त्तिनो नृपसत्तम ।
 मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः । एकान्तिनो हि पुरुषो दुर्लभा बहवो नृप ।
 यद्येकान्तिभिराकीर्त्तं जगत् स्यात् कुरुनन्दन । अहिंसकैरात्मविद्धिः सर्वभूतहिते रतेः ।
 भवेत्कृतयुगपत्तिराशीः कर्मविवर्जिता । एवं स भगवान् व्यासो गुरुर्मम विश्राम्यते ।
 कथयामास धर्मज्ञो धर्मराजो द्विजोत्तमः । शृषीणां सज्जिभ्यो राजन् प्रकृतयोः कृष्णभोजनयोः ।
 तस्माप्यकथयत् पूज्य नारदः सुमहातपाः । देवं परमकं ब्रह्म श्रुतं चन्द्राभमच्युतं ।
 यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणः ।

१११८

१११९

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं ब्रजविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितं । न कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये जानाज्जते स्मिताः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तिस्रः प्रकृतयो राजन् देहबन्धेषु निर्मिताः । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैव भारत ।

देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलीदह । सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षाय निश्चितः ।
 श्रवापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवित्तमं । नारायणपरो मोक्षस्तो वै सात्त्विकः स्मृतः ।
 मनीषितश्च प्राप्नोति चिन्तयन् पुरुषोत्तमं । एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ।
 मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षधर्षिणः । तेषां विच्छिन्नदृष्ट्यानां योगक्षेमवहो हरिः ।
 जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः ।
 साङ्ख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म्य एकान्तमेवितः । नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिं ।
 नारायणेन दृष्टस्तु प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् । एवमात्मेच्छया राजन् प्रतिबुद्धो न जायते ।
 राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृतौ स्मृते । तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विश्राम्यते ।
 प्रवृत्तिलक्षणैर्गुणैर्ना वेति हरिः स्वयं । पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतं । कामं देवांश्च ययश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम ।
 हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ।

११२०

११२१

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमं । वद सर्वं ययादृष्टं प्रवृत्तिश्च यथाक्रमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सुसूक्तं तत्त्वधंयुक्तं भंयुक्तं त्रिभिरचरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेत्त्रिभिरः पञ्चविंशकः ।

एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेवं च । परस्परान्धन्यतानि पञ्चराचश्च कथ्यते ।

एष एकान्तिनां धर्मी नारायणपरात्मकः ।

११२२

यथा समुद्रात् प्रवृत्ता जलौघास्तमेव राजन् पुनराविशन्ति । इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा नारायणं वै पुनराविशन्ति ।

एष ते कथितो धर्मः सात्वतः सुहृन्मन्दन । सुहृन्मनं यथान्यायं यदि शक्तोऽसि भारत ।

एवं हि स महाभोगो नारदो गुरवे मम । श्रुतानां श्रुतिनाञ्चाह सकान्तगतिमवयं ।

व्यासश्चाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रहृतो गुरोः ।

इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिववत्तम । यथैव त्वं यथैवान्ये भवन्तीह किमोचिताः ।

१२१९९

कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा । संहारकारकश्चैव कारणश्च विश्राम्यते ।

इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्येकान्तिभावे पञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ साङ्ख्ययोगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च । शङ्खान्येतानि ब्रह्मैवं लोकेषु प्रचरन्ति हि ।

किमेतान्येकनिष्ठानि पृथक्निष्ठानि वा मुने । प्रवृत्तिर्यै मया प्रुष्टः प्रवृत्तिश्च यथाक्रमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्म वज्रं परमसुन्दरं च दीपमथैव सुतमात्मयोगात् । पराशरात् सत्यवती महर्षिस्तस्मै नमो ऽज्ञा

नतमोगुदाय ।

पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिर्माधेयविभूतियुक्तं । नारायणस्यांशमेकपुत्रं देवायनं वेदमहाविधानं ।

१२२००

तमादिकालेषु महाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममहाविधानं । ससर्गं पुनर्यमुन्दारतेजा व्यासं महात्मानमजं पुराणं ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ त्वयैव कथितः पूर्व्यं सत्त्वो द्विजसत्तम । वशिष्ठश्च सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः ।

पराशरश्च दायादः कृष्णदेवायनो मुनिः । भूयो नारायणसुतं त्वमेवैवं प्रभाषते ।

द्विमतः पूर्व्यैजं जम्ब व्यासस्यामिततेजसः । कथयस्वोत्तममते जम्ब नारायणोद्भव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वेदार्थान् वेत्तुकामश्च धर्मिष्ठश्च तपोनिधिः । गुरोर्ध्वं ज्ञाननिष्ठश्च हिमवत्पादश्चासतः ।

१२२०१

कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तश्च धीमतः । इन्द्रधनुस्तत्परा राजन् हतवन्तो वयं तदा ।

सुमन्तुर्धैर्मिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः । अश्वत्थतुर्यः श्रियो वै इन्द्रो व्यासात्मजस्तथा ।

रभिः परिहृतो व्यासः श्रियोः पञ्चभिरुत्तमैः । इन्द्रभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्धिया ।

वेदानावर्त्तयन् साङ्गान् भारताधीश्वर्यव्रतः । तमेकमवशं दान्तं युक्ता वयमुपासहे ।

कथामरेऽय कर्त्तुं शिन्वन् प्रष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः । वेदार्थान् भारताधीश्वर जम्ब नारायणस्तथा ।

१२२०२

स पूर्व्यमुक्त्वा वेदार्थान् भारताधीश्वर तत्त्ववित् । नारायणादिदं जम्ब व्याहर्तुमुपपन्नमे ।

॥ व्यास उवाच ॥ इन्द्रधनुर्माख्यानवरमिदमापेक्ष्यसुतमं । आदिकाशोद्भवं विप्राक्षपसाधिगतं मया ।

प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसन्निवे । नारायणो महायोगी इन्द्रभाइभविर्वर्जितः ।

सद्ये जाभितः पूर्व्यं ब्रह्माण्ममितप्रभः । ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ।

मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः । सज प्रजासं विविधा ब्रह्मन् सङ्कल्पयिताः ।

१२२०३

स श्वभुक्तो विमुखस्त्रिन्नाभ्याकुलमानसः । प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरं ।

का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः क्षुद्रं नमोऽस्तु ते । अमशाजानहं देव विधत्स्व यदनन्तरं ।

स श्वभुक्तो भगवान् भूत्वायान्मर्हितस्ततः । चिन्तयामास देवेशो कुड्मं कुड्मिमतान्तरः ।

स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुं । योगेन सैनं निर्धोगः क्षयं नियुज्यते तदा ।

यतानेकसंयोगाणां बुद्धिर्भविमतीकती । तत्राह कथं वै बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः । १११०
 नञ्चायं प्रविशति शोककष्टवैविध्यम् । ततश्चानो वराहिका बुद्धिः किं विवेक वा ।
 अयं बुद्धिचंचल पुनः स बुद्धे हरिः । भूयश्चैव यः प्राक् कर्मसु विविधाः प्रजाः ।
 वादमित्येव कलावी यथाहो मिरका हरिः । एतन्मुक्ता यः भगवांस्तानेवाकरधीयत ।
 प्राप येन मुक्ततेन स्वप्नां देवदेवितं । तां चैव प्रकृतिं प्राप्त्वा एवोभाषणतोऽभवत् ।
 अथाह बुद्धिरभवत् पुनरप्यो तदा किञ्च । उक्ताः प्रजा इमाः कर्मा भङ्गाः परमेष्ठिन । ११११
 देवदानवभक्षारक्षोमन्यकाकुला । आता दीयं असुमतां जराकाता तपस्विनी ।
 बहवो बलिनः प्रख्या देवदानवराजकाः । भविष्यन्ति तेषु कृता करान् प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ।
 चक्षुर्मेव तैः शब्देर्वदानेन दयिते । काश्चित्काः सुराणां चन्द्रधरं तपोधराः ।
 तत्र न्यायमिदं कर्तुं भारवतरथं मया । अथ नावासमुद्रतैर्व्युधायां यथाक्रमं ।
 निगृहेह च पापानां साधूनां प्रपदेह च । एवं तपस्विनी सत्या धारयन्ति मेदिनी । १११२
 मया कृता रवि भियते पातालक्षेत्रे भोजिना । मया धृता धारयन्ति जगदिवं वराचरं ।
 तस्मात् पृथ्याः परिचायं करिष्ये सर्वार्थं मतः । एवं चक्षुर्मायिना तु भगवान् भधुसूदनः ।
 ह्वाण्यनेकान्यजत् प्रादुर्भावे अवाच सः । वासाहं कारमिच्छेह वामनं समुपैव मया ।
 एभिर्भया निरुद्धाया दुर्जितेभिः सुरारथः । अथ भूयो जगत्सृष्टा नोः कथेमानुवादयन् ।
 वरस्वामीमुच्यार तत्र वारस्वतोऽभवत् । यथावतरतमो नाम सुतो वाक्कथयः प्रभुः । १११३
 भूतभयभविष्यः सत्यावादी वृद्धमतः । तमुवाच नतं मुकुं देवानामादित्ययः ।
 वेदाख्याने भुतिः कार्या जन्वा भविमताम्बर । तस्मात् सुहृद एकाहं जनेतवचनं मुने ।
 तेन भिक्षादा वेदा मनोः साक्ष्यं वेदगरे । ततश्चोह भगवान् हरिश्चैतस्य कर्मका ।
 तपसा च सुतप्तेन जमेव नियमेन च । मन्त्रान्तेषु पुनश्चमेवमेव प्रवर्तकः ।
 भविष्यस्यसो ब्रह्मप्रभृकश्च किञ्चनः । पुनश्चित्ते च सम्प्रति सुरतो नाम भारताः । १११४
 भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रवित्तं भुवि । तेषां सन्तः प्रभुतामां कुलमेदो भविष्यति ।
 परस्परविनाशार्थं स्नायते द्विजसत्तम । तत्राप्यनेकधा वेदान् मेवैष्ये तपयन्ति ।
 कृणो युगे च सम्प्राप्ते कथ्यन्ते भविष्यन्ति । धर्माणां विविधानाञ्च कर्मो ज्ञानकरकाया ।
 भविष्यन्ति तपोधनो न च शगादितो ज्ञवे । कीतराजश्च पुनश्च परमात्मा भविष्यति ।
 महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमव्यय । १११५

यं मानवं वै प्रवदन्ति विप्राः पितामहकीर्तनबुद्धिपुनः । ब्रह्महमश्च तपोविधानं यस्यातिदुर्लभं कतिरिच्छते भाः ।
 तस्याप्यथे सापि ततो महर्षिः पराशरो नाम महाप्रभावः । शिता स ते वेदनिधिर्विरिष्ठो महातपा वै तपोषो निवासः ।

कानीनगर्भः पिङ्गकन्धकायां तस्माद्वृषेणं संविता च पुनः ।

भूतभयभविष्याणां द्विजसंमार्थसंशयः । ये ज्ञेयिज्ञानकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ।

तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान् दृष्ट्येव तपयन्ति । पुनर्द्वापि चानेकसंज्ञयुग्मपर्ययात् ॥ ३५० ॥
 अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तश्च मे मुने । अनुध्यानात्मन मुने नैतद्वचनमन्यथा ।
 भविष्यति महासत्त्वं ख्यातिश्चाप्यतुला तव । जनैस्तरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनोर्षवान् ।
 तस्मिन्मन्त्रे चैव मन्वादिगणपूर्वकः । तमेव भविता वत्स मत्प्रसादात् संप्रदास्यति ॥ ३५१ ॥
 यत्किञ्चिद्विद्यते लोके सर्वज्ञात्मादिषेष्टितः । तस्यैव ज्ञानं विनायति सत्त्वानन्दं विदधात्यहम् ।
 एवं सारस्वतमूर्ध्वपमान्तरतमन्यथा । उक्ता वचनमोक्षानः साधयस्वैतदावधीतम् ॥ ३५२ ॥
 सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिर्लोचनः । अपान्तरतमा नाम ततो जातो ज्ञया हरिः ।
 पुनश्च जातो विख्यातो वशिष्ठकुलेनन्दनः । तदेतत् कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः ।
 नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजः । मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणम् ।
 पुरा मतिमतो मेष्टाः परमेष्ठ समधिना । एतदः कथितं सर्वं यत्नां पृच्छत पुनः कदा ।
 पूर्वजन्म भविष्यच्च भक्तानां स्नेहतो मया । ॥ ३५३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एष ते कथितः पूर्वजन्मवोऽन्तर्दुरीतृप । ध्यामस्वात्किमनमो यथा पृष्ठः पुनः शृणु ।

साङ्ख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतस्तथा । ज्ञानान्वेतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ।
 साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यमर्भो लोकस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ।
 अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनमर्भं तन्मर्षिं प्रवदन्तीह केचन ।
 उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठा ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमन्यथा ज्ञानं पाशुपतं शिवः । ॥ ३५४ ॥
 पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् कथं । सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेज्वेतेषु दृश्यते ।
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैनमेवं जानन्ति ततोभूता विशास्यते ।
 तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठा नारायणमूर्ध्वं नान्योऽस्तीति वचो मम ।
 निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । संशयान् हेतुदस्तात्राध्यावसति माधवः ।
 पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभवापगतास्तै हरिं प्रविशन्ति वै । ॥ ३५५ ॥

साङ्ख्यश्च योगश्च समातने द्वे वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः समक्षैर्ष्वर्षिभिर्ब्रिहको नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।

शुभाशुभं कर्मा समीरितं यत् प्रवर्तते सर्वलोकेषु किञ्चित् । तस्मादृषेत्सर्ववतीति विद्याद्विद्यन्तरोक्षे भुवि चासु चेति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये दैपायनोत्पत्तौ एकपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मकुताहा एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिषोच्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बहवः पुरुषा लोके साङ्ख्ययोगविचारणे । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोदह ।

ब्रह्मनां पुरुषाणाञ्च ध्येका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विभं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् । ॥ ३५७ ॥

नमस्कृत्वा च गुरवे व्यासाय विदितात्मने । तपोयुक्ताय दान्ताय कृष्णाय परमर्षये ।

ददं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव । अतं सत्यञ्च विष्णोस्तन्मूर्ध्वविधिहेन चिन्तितम् ।

उत्सर्गेषापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः । अध्यात्मचिन्तामाभित्य ब्राह्मण्युक्तानि भारत ।

समसतस्तु यद्वाचः पुरुषैकत्वमुक्तवान् । ततोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ।

अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । ब्रह्मणा सह संवादं व्यस्यकस्य विशाम्यते ।

१२०२०

चीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः । वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतः प्रबरो नृप ।

तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् । वैराजसदनाभित्यं वैजयन्तं निवेवते ।

अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वर्त्तस्य धीमतः । खलाटप्रभवः पुत्रः शिवं आगाधदृच्छया ।

आकाशेन महायोगी पुरा चिन्तयन् प्रभुः । ततः खाञ्जिपषाताऽऽधरणीधरमूर्द्धनि ।

अपतस्थाभवत् प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः । तं पादघोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना ।

१२०२१

उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः । उवाच सैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजं ।

॥ पितामह उवाच ॥ स्वागतन्ते महाबाहो दिव्या प्रतिाऽसि भोजनिकं । कश्चित्ते क्षुब्रलं पुत्र स्वाध्यायतपसाः सदा ।

नित्यमुपतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः ।

॥ रुद्र उवाच ॥ त्वत्प्रसादेन भगवन् स्वाध्यायतपसोर्ध्वम् । क्षुब्रलस्याव्ययश्चैव सर्वस्य जगतस्त्वय ।

चिरदृष्टो हि भगवान् वैराजसदने मया । ततोऽहं पर्वतं प्राप्रस्त्वमं तत्पादसेवितं ।

१२०२२

कौटूहलश्चापि हि मे एकान्तगमनेन ते । नैतत् कारणसत्त्वं हि भविष्यति पितामह ।

किन्तु तत् सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितं । सुरासुरैरभ्युषितं ऋषिभिश्चाभितप्रभैः ।

गन्धर्वैरसुरेभिश्च सततं सज्जधेवितं । उत्सृज्येनं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया । अत्रैकाद्येण मनसां पुरुषसिन्धुते विराट् ।

॥ रुद्र उवाच ॥ बहवः पुरुषाः ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयमुवा । सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन् स चैकः पुरुषो विराट् ।

१२०२३

को ह्यसौ चिन्तयते ब्रह्मंस्त्वयैकः पुरुषोत्तमः । एतन्मे धंशयं ब्रूहि महत् कौटूहलं हि मे ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहवः पुरुषाः पुत्र ये त्वया समुदाहृतः । एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ।

आधारन्तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते । बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमं । निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्विपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५.२ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ द्रष्टुं पुत्र यथा क्षेत्र पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः । अत्यक्षाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ।

१२०२४

न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाथैवैवापि सत्तमं । सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वे ज्ञानदृष्टो ह्यसौ स्मृतः ।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ । वसत्यपि शरीरेषु न स क्षियति कर्मभिः ।

समान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न प्राप्यः केनचित् कश्चित् ।

विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाब्जिनाशिकः । एकश्चरति क्षेत्रेषु खैरचारी यथासुखं ।

जेवापि हि शरीराणि वीजश्चापि द्रुभाद्रुभं । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।

१२०२५

नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् । साक्षेन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमं ।

चिन्तयामि गतिश्चास्य न गतिं वेष्टि चोत्तरां । यथाज्ञानन्तु वक्ष्यामि पुरुषन्तु सनातनम् ।

तल्लैकतं महात्मस्य स चैकः पुरुषः स्मृतः । महापुरुषशब्दं स विभक्त्यैकः सनातनः ।

एको ज्ञतागो ब्रह्मधा समिध्यते एकः सूर्यस्त्वप्यसौ धीनिरेकः । एको वायुर्ब्रह्मधा वाति लोके महादक्षिणात्मना धीनिरेकः ।

पुरुषस्यैको निर्गुणो विश्वरूपस्तं निर्गुणं पुरुषस्यैविशन्ति ।

१२०५

हित्वा गुणमयं सर्वैकं कर्म हित्वा ब्रह्माब्रह्म । उभे सद्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ।

अचिन्त्यस्यापि तं ज्ञात्वा भावस्य स्यात्तुष्टयं । विचरेद्योऽसमुज्ज्वलः स गच्छेत् पुरुषं ब्रह्म ।

एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः । एकात्मानं तथात्मानमपरे ज्ञानचिन्तकाः ।

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः । स हि नारायणो ज्ञेयः सर्व्वात्मा पुरुषो हि सः ।

न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाभवा । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षजन्यैः स युज्यते ।

१२०६

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः । एवं ब्रह्मविधः प्रोक्तः पुरुषस्तो यथाक्रमं ।

यत्तत् शब्दं लोकतन्त्रस्य धाम वेद्यं परं बोधनीयः स बोद्धा । मन्ता मन्त्रस्य प्राप्तिता प्राप्तिनीयं द्रष्टा द्रष्टव्यं रमिता रमनीयं ।

घाता ज्ञेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयं द्रष्टा द्रष्टव्यं आविता आवणीयं । ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणञ्च यदै प्रोक्तं तात सम्यक् प्रधानं ।

नित्यश्चेतश्चाश्रितश्चाव्ययश्च यदै स्मृते धातुराद्यं विधानं । तदै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धं यदै लोके वैदिकं कर्म साधु ।

आशीर्युक्तं तद्वि तस्यैव भाग्यं देवाः सर्वे मुनयः साधुश्चान्तस्तं प्राप्तेषु यज्ञभागं यजन्ते ।

१२०७

अहं ब्रह्मा आद्य दृष्टः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वञ्च मत्तः प्रसृतः । मनो जगज्जन्मं स्यावरञ्च सर्व्वेवेदाः सरहस्या । पुत्र ।

चतुर्विंशतः पुरुषः स क्रीडति यद्येच्छति । एवं स भगवान् स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः ।

एतन्ने कथितं पुत्र यथावदनुष्ठेयम् । साक्षाद्ज्ञाने तथायोगे यथावदनुवर्त्तितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि नारायणोपे निपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामहेनेका मोक्षधर्माश्चिताः ब्रह्माः । धर्माभासमिषां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ।

॥ भीम उवाच ॥ सर्व्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गः सत्यफलं महत् । ब्रह्मदारस्य धर्मस्य नेहासि विफला क्रिया ।

१२०८

यस्मिन् यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चितं । स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ।

इमाञ्च त्वं नरत्थाञ्च आनुमिच्छसि मे कथां । पुरा शकस्य कथितो नारदेन महर्षिणा ।

महर्षिर्नारदो राजन् सिद्धलैलोक्यसम्मतः । पर्य्येति क्रमशो लोकान् वायुरव्याहृतो यथा ।

स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयङ्गतः । सततस्य महर्षेण प्रत्यासक्तगतोऽभवत् ।

तं हतकण्ठमासीनं पर्य्यष्टुच्छ्वस्योपतिः । महर्षे किञ्चिदासुर्यमसि दृष्टं त्वयानघ ।

१२०९

यदा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरं । जातकौतूहलो नित्यं सिद्धसुरसि माषिवत् ।

न ह्यस्यविदितं लोके देवर्षे तव किञ्चन । अतं वायुजभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ।

तस्मै राजन् सुरेन्द्राय नारदो वदताम्बरः । आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान् विपुलां कथां ।

यथा येन च कल्पेन स तस्मै दिनसंस्तनः । कथां कथितवान् पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने षट्पञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ आसीत् किल नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोक्तमे । गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिदिप्रः समाहितः । १२०५५

सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा ऋक्संश्रयः । धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यदोषो जितेन्द्रियः ।

तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनमन्मतः । न्यायप्रप्तिं विज्ञेन स्वेन शीलेन चान्वितः ।

शान्तिमन्त्रिविपुले सत्त्वाद्याश्रमसंस्थिते । कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः ।

स पुत्त्रान् बज्रलान् दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः । कुलधर्माश्रितो राजन् धर्मचर्यास्थितोऽभवत् ।

ततः स्वधर्मं वेदेनैव यथाशास्त्रोक्तमेव च । शिष्टाचोर्षश्च धर्मश्च चिविधं चिन्तय चेतसा ।

किन्तु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणं । इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयं ।

तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः । कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ।

स तस्मै सत्क्रियाश्चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना । विश्रान्तं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने षट्पञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाक्पाधुर्येण तेऽनघ । भिन्नत्वमभिपन्नत्वां किञ्चिदत्स्यामि तच्छृणु ।

गृहस्यधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रं गतस्त्वहं । धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्विज ।

अहमात्मानमास्त्राय एक एवात्मनि स्थितः । कर्तुं काङ्क्षामि मेच्छामि बहूः साधारणैर्गुणैः ।

यावदेतदतीतं मे वयः पुत्रं फलाश्रितं । तावदिच्छामि पायेयमादातुं पारलौकिकं ।

अस्मिन् हि लोकसम्भारे परम्पारमभीक्ष्णतः । उत्पत्ता मे मतिरियं कृते धर्ममघः स्रवः ।

संयुज्यमानानि निशम्य लोके निर्धात्यमानानि च भात्तिकानि । दृष्ट्वा तु धर्मध्वजं कृतुमालां प्रकीर्त्यमाणामुपरि प्रजानां ।

न मे मनो रज्यति भोगकाले दृष्ट्वा यतीन् प्रार्थयतः परत्र । तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण धर्मेण धर्मं विनियुज्जु मां त्वं । १२०६०

सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिभाषिणः । प्रोवाच वचनं सत्त्वं प्राप्नो मधुरया गिरा ।

॥ अतिथिरुवाच ॥ अहमयत्र मुञ्चामि ममाद्येव मनोरथः । न च संनिश्चयं यामि ब्रह्मदारे त्रिपिटपे ।

केचिन्मालं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं दिजाः । वानप्रस्थाश्रयाः केचित् गार्हस्थ्यं केचिदास्थिताः ।

राजधर्माश्रयं केचित् केचिदात्मफलाश्रयं । गुरुधर्माश्रयं केचित् केचिदाकसंयमाश्रयं ।

मातरं पितरं केचित् शुश्रूषन्तो दिवङ्गताः । अहिंसयापरे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ।

आहवेऽभिमुखः केचिन्निरुतास्त्रिदिवङ्गताः । केचिदुज्ज्वलतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः ।

केचिदध्यधने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः । बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जिनेन्द्रियाः ।

आर्जवेनापरे युक्ता निरुता नाऽर्जवेर्जनैः । ऋजो नाकष्टे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ।

एवं वज्रविधौलीके धर्मदरैरनाहतैः । ममापि मतिराविष्टा मेघलेखेव वायुना ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने षट्पञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

॥ अतिथिरवाच ॥ उपदेशन्तु ते विप्र करिष्येऽहं यथाक्रमं । गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतत्त्वानु मे शृणु । ११८००

यत्र पूर्वोभिसर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितं । नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाङ्गयं पुरं ।

समपैक्षिदशैस्त्रिदृष्टमासीद्विजर्षभ । यचेन्द्रातिकमञ्चके मान्धाता राजसत्तमः ।

कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् । पद्मनाभो महानागः पद्म इत्येव विश्रुतः ।

स वाचा कर्षणा चैव मनसा च द्विजर्षभ । प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्तमानि स्थितः ।

साम्रा भेदेन दामेन दण्डमेति चतुर्विधं । विषमसं समस्यञ्च चतुर्थानेन रक्षति । ११८०१

तमतिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काङ्क्षितं । स ते परमकं धर्मं न मिथ्या दर्शयिष्यति ।

स हि सर्वार्थार्थिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः । गुणैरनुपमैर्युक्तः समसौराभिकामिकैः ।

प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्यमे रतः । तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ।

यज्वा दानपतिः क्षान्तो वृत्ते च परमे स्थितः । सत्यवागनम्रयुश्च शीलवान्व्रियतेन्द्रियः ।

श्रेष्ठान्मोक्षा वचनानुकूलो हितार्थोवाक्कृ कृताकृतज्ञः । अवैरकद्रुतहिते नियुक्तो गङ्गाप्रदाभ्योभिज्जोपपन्नः । ११८०२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने सप्तपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५.७ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अतिभारोद्यतश्चैव भारावतरणं महत् । पराश्रासकरं वाक्कमिदं मे भवतः श्रुतं ।

अध्वकान्तस्य श्रयनं स्नानकान्तस्य चासनं । क्षपितस्य च पानीयं क्षुधान्तस्य च भोजनं ।

ईक्षितस्य च सम्प्राप्तिरस्य समयेऽतिथेः । श्वितस्यात्मनः काले वृद्धस्येव सुतो वया ।

मनसा चिन्तितश्चैव प्रीतिस्त्रिगुणश्च दर्शनं । प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता वददोरितं ।

दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृशामि च । प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः । ११८०३

वाढमेवं करिष्यामि यथा मे भाषते भट्टान् । इमां हि रजनीं साधो निवसस्व मया सह ।

प्रभाते ध्यास्वति भवान् पर्यान्वृत्तः सुखोदितः । अथै हि भगवान् सूर्यो मन्दरशिरवाभुजः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः श्रुत्सुदनः । उवाच किल तां रात्रिं सह तेन दिनेन वै ।

चतुर्थधर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोऽसदा । व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा ।

ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः । ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकाङ्क्षता । ११८०४

ततः स विप्रः कृतकर्षनिययः कृताभ्युद्यः स्वजनेन धर्मकृत् । यथापदिष्टं भुजगेन्द्रसंचयं जगाम कालेषु कृतैकनिश्चयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने अष्टपञ्चाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५.८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स वनानि विचिकाणि तीर्थानि च वरांश्चि च । अभिगच्छन् क्रमेण स कश्चिदनुमिमुप
स्थितः ।

तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः । पर्यष्टुं यथान्यायं श्रुत्वा च जगाम सः ।

सोऽभिगम्य यथान्यायं नागायतनमर्थयित । प्रोक्तवानहमस्मीति भोः शब्दात्कृतं वचः ।

तप्तस्य वचनं श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला । दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता । ११८०५

सा तस्यै विधिवत् पूजां चक्रे धर्मपरायणा । स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विमानोऽभ्यर्चितस्तस्मिन् भवत्या ब्रह्मण्या गिरा । द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमनुत्तमं ।

एतद्धि परमं कार्यमेतन्मे परमं स्मृतं । अनेन चार्च्येनात्स्यद्य सम्प्राप्तः पञ्चगात्रमं ।

॥ नागभाय्योवाच ॥ आर्य्य सूर्य्यरश्मिं बोहुं गतोऽसौ मासचारिकः । सप्ताष्टभिर्दिनैर्भिष्यं दर्शयिष्यत्यसंशयं ।

एतद्विदितमार्य्यस्य विवासकरणं मम । भर्तुर्भवतु किञ्चान्यत् किपतां तददस्व मे ।

१२८२

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्तवार्निह । प्रतीक्षन्नागमं देवि वास्यास्यस्मिन्नावावने ।

सम्प्राप्तस्यैव चाप्ययमोवेद्याऽहमिहागतः । ममाभिगमनं प्राप्नो वाच्यस्य वचनं त्वया ।

अहमप्यत्र वक्ष्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे । कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ।

ततः स विप्रस्तावागीं समाधाय पुनः पुनः । तदेव पुलिनं गच्छाः प्रयथौ ब्राह्मणवर्धनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्त्युपाख्याने जनवर्धभिकविशतोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥

॥ भोक्त उवाच ॥ अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना । निराहारेण वसता दुःखितासौ भुजङ्गमाः ।

१२८३

सर्व्वे सम्भूय सहिता ह्यास्य नागस्य बान्धवाः । भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणं स्मृति ।

तेऽपश्यन् पुलिने तं वै विविके नियतव्रतं । समासीनं निराहारं दिवं जप्यपरायणं ।

ते सर्व्वे समतिक्रम्य विप्रमन्यर्च्य्य चासकृत् । ऊचुर्व्याक्यमसन्दिग्धमतिथेयस्य बान्धवाः ।

यष्टो हि दिवससोऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन । न चाभिभाषसे किञ्चिदाहारं धर्मवत्सल ।

अस्मान्भगतस्तस्मिन् वयञ्च त्वामुपस्थिताः । कार्य्यञ्चातिथ्यमस्माभिर्व्यर्थं सर्व्वे कुटुम्बिनः ।

१२८४

भूक्तं फलं वा पर्षं वा पयो वा दिजसन्तम । आहारश्चेतेरश्वं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ।

त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता त्वया । बालवृद्धमिदं सर्व्वं पीष्यते धर्मसङ्करात् ।

न हि नो ब्रह्महा कश्चिज्जातापत्योनृतोऽपि वा । पूर्वाग्रो वा कुले ह्यस्मिन्देवतातिथिबन्धुपु ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं क्षतो मया । दिरूतं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ।

यद्यष्टरात्रेऽतिक्रान्ते नागमिष्यति पञ्चगः । तदाहारं करिष्यामि तस्मिन्निमित्तमिदं व्रतं ।

१२८५

कर्षयिष्यामि च सन्तापो गम्यनाञ्च यथागतं । तस्मिन्निमित्तमिदं सर्व्वं नैतद्भक्तुमिहार्हय ।

ते तेन समनुज्ञात् ब्राह्मणेन भुजङ्गमाः । स्वमेव भवमंजमुरक्तार्था नरर्धभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्त्युपाख्याने वध्वभिकविशतोऽध्यायः ॥ ३६० ॥

॥ भोक्त उवाच ॥ अथ काले ब्रह्मतिथे पूर्वे प्राप्नो भुजङ्गमः । दत्ताभ्यनुशः स्वं वेष्य कृतकर्मा विवस्वतः ।

तं भार्य्यायुपचक्राम पादशौचादिभिर्गुणैः । उपसन्नाञ्च तां साध्वीं पञ्चगः पर्य्यष्टकृत ।

अथ त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने । पूर्व्वमुक्तेन विधिना युक्तियुक्तेन तत्समं ।

१२८६

न ह्यस्वस्य कृतार्थेन स्त्रीनुद्धा माद्वीकृता । मदियोगेन सुभोगिणि विमुक्ता धर्मसेतुना ।

॥ नागभाय्योवाच ॥ शिष्याणां गुरुश्रुत्वा विप्राणां वेदधारणं । भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञो लोकानुपालनं ।

सर्व्वभूतपरिचाणं क्षत्रधर्म्यं दहोष्यते । वैश्यानां यज्ञसंस्तितरातिथेयसमन्विता ।

विप्रसन्निधिवैश्यानां श्रुत्वा श्रुत्वा कर्मकृतम् । गृहस्थधर्मो नागेऽस्य सर्व्वभूतहितैषिता ।

नियताधारता निश्चिन्तप्रतयथा यथाक्रमं । शरीरं त्रिदशकर्मसमादिशिवायं विवेकतः । १५५

अहं कस्य कुतो वापि कः को मेव भवेदिति । प्रबोधनमस्मिन्निर्वाणं सोऽज्ञात्वा भवेत् ।

पतिव्रताभिः भार्यायाः परमी धर्म उच्यते । तत्रोपदेष्टाप्रमिहः तच्च तत्तेन वेदिष्ये ।

साङ्गं धर्मा विजानन्तो धर्मानित्ये नपि स्थिते । मत्पश्यं कथमनुज्य यास्यामि विपश्यं पथः ।

देवताणां महाभाग धर्मसंस्थापनं करोते । प्रतिपन्नास्तु सत्कारे विद्यमानास्तु यत्किता ।

सप्ताष्टदिवसांस्तथ विप्रसेवागतस्तु वै । तत्र कार्यं न मे ख्याति इर्शनं तव जाह्नति । ११८०

गोमत्याख्येयपुलिने तद्वर्णमसमासकः। आमीनो वर्णयन् ब्रह्म ब्राह्मणः संश्रितव्रतः।

अहं त्वमेव नागेन्द्र सत्यपूर्वः समाहिताः । प्रस्थाप्यो भक्तकाशं स सम्प्राप्तो भूषणोत्तमः ।

एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञः तत्र गन्तुं समर्हसि । दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनमवयः ।

इति श्रीमहाभारते आन्तिपर्ण्यणि मोक्षधर्मपर्यण्यसु ब्रह्मसूत्रपाख्याने एकमष्टाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥

॥ नाग उवाच ॥ अथ ब्राह्मणरूपेण कृतं समनुपश्यसि । मानुषं केवलं विप्रं देवं वाच शृणुस्मि ते ।

को हि मां मानयः शक्तो द्रष्टुकामो यश्चिन्ति । सन्दर्शनार्थं विद्यायाः प्राप्य वदित्यति ।

सुरासुरगणानाञ्च देवर्षीणाञ्च भाविनि । नमः नागा महावीर्याः शैरभेधास्तरस्त्रिनः ।

वन्दनीयाश्च वरदा वधमप्यनुयायिनः । मनुष्याणां विशेषेण भावेष्ट्य इति मे मतिः ।

॥ नागभार्यादाच ॥ आर्जवेन विजानामि नाभौ देवोऽनिनाशन । एवं तस्मिन् विजानामि भक्तिमानतिरो

षष्ठः ।

सहि कार्थान्तराकाङ्क्षी जलेष्ः सोकको यथा । वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनन्तव काङ्क्षति ।

द्विवा लक्ष्मणं किञ्चिद्विन्नं न प्रतिपासयेत् । तुल्योऽप्यभिजने जातो न कश्चित् पश्येत्पासते । . १८७०

तद्वाचं सहजं त्यक्त्वा तन्मेनं द्रष्टुमर्हसि । आश्वात्केदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ।

आहूया अभिषेचानामहत्याऋप्रमार्जनं । राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्यैव युज्यते ।

माने ज्ञानफलावाभिर्दानेन च यशो महत् । वारिमलं सत्त्ववाक्येन परत्र च महीयते ।

भयदानेन च गतिं लभत्यात्मसन्नितां । न्याय्यस्थार्थस्य सम्प्राप्तिं कृत्वा फलमपाप्नोते ।

अभिप्रेतामसंक्षिप्तां कृत्वा चात्महितं क्रिया । न याति निरयं कश्चिदिति धर्माविदो विदः । १६८०॥

॥ नाग उवाच ॥ अभिमानैर्न मामो मे जातिदोषेण वै महान् । शेषः सकृन्त्यजः साध्वि दग्धो वाग्निना तथा ।

न च रोषादहंसाधि पश्येयमधिकं तमः । तस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजङ्गमाः ।

शेषस्य हि वशं गत्वा दशमीवः प्रतापवान् । तथा शक्रप्रतिष्ठां कृत्वा रामेण संयुगे ।

अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हतं । धर्षणरोषसंविघ्नाः कार्पण्योर्ध्वमुता हताः ।

जामदग्न्येन रामेण सहस्रनयनोपमः । यंयुगे निहतो रोधात् कार्त्तवीर्यो महाबलः ।

तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसां विनिपातकः । निगृहीतो भया रोषः श्रुत्वा वचनं तव ।

आत्मानस्य विशेषेण प्रशंसास्यनपायिनि । यस्य मे त्वं विद्यालालि भार्या गुणसन्निता ।

एष तथैव गच्छामि यच्च तिष्ठत्यसौ दिजः । सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स कृतार्थः प्रयास्यति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने विषयधिकविज्ञतोऽध्यायः ॥ २६२ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ स पञ्चगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति । तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवत्तां विचारयन् ।
तमतिक्रम्य नागेश्चैव मतिमान् स नरेश्वरः । प्रोवाच सधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः ।
भो भोः क्षाम्याभिभाषे त्वं न रोषं कर्तुमर्हसि । इह त्वमभिसम्प्राप्तः कस्यार्थे किम्प्रयोजनम् ।
आभिमुख्यादतिक्रम्य खेहात् पृच्छामि ते दिज । विविक्षे गोमतीतीरे कं वा त्वं पर्युपाससे ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ धर्मरक्षं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतं । पद्मनाभं दिजश्रेष्ठं तच्च मे कार्यमाहितं ।
तस्य चाहमसाक्षिध्वं श्रुतवानस्मि तं गतं । स्वजनं तम्प्रतीक्षामि पर्जन्यमिव कर्षकः ।
तस्य चाक्षिण्यकरणं स्वस्तिकारसमाहितं । आवर्त्तयामि तद्भङ्गं योगयुक्तो निरामयः ।
॥ नाग उवाच ॥ अहो कल्याणवृक्षस्त्वं साधुः सज्जनवत्सलः । अवाच्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यमि ।
अहं स नागो विप्रैर्षे यथा मां विन्दते भवान् । आश्नापय यथा स्नैरं किं करोमि प्रियन्तव ।
भवन्तं स्वजनौदक्षि संप्राप्तं श्रुतवानहं । अतस्त्वं स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो दिज ।
सम्प्राप्तस्य भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति । विस्मयो मां दिजश्रेष्ठ विषये योक्तुमर्हसि ।
वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः । यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुसूयसे ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः । कश्चिदर्थमनर्थज्ञः प्रयुक्तो भुजङ्गम ।
अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाप्नोतमनो गतिं । वासार्थिनं महाप्राज्ञं चलच्चित्तमुपास्मि ह ।
प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्धशोर्भगमस्तिभिः । शशाङ्ककरधंस्यैर्धैर्यात्मप्रकाशितैः ।
त्वय्य मे प्रश्नमुत्पन्नं किञ्चि त्वमनिलाशन । पश्चात् कार्यं वदित्वा मि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने विषयधिकविज्ञतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्ययेन वातुं भवांस्तं रथमेकचक्रं । आश्चर्य्यभूतं यदि तच्च किञ्चिद्दृष्टं त्वया शंसितु
मर्हसि त्वं ।

॥ नाग उवाच ॥ आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् रविः । यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे चैलोक्तसम्पत्ताः ।
यस्य रश्मिषहस्रेषु शाखास्त्रिवि विहङ्गमाः । वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ।
यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्य्यरश्म्याश्रितो महान् । विजृम्भत्यम्बरे तच्च किमाश्चर्य्यमतः परं ।
विभज्य तन्नु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्य्यमतः परं ।
यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमविषा । दीप्तः समीकते लोकान् किमाश्चर्य्यमतः परं ।
शुक्रो नम्रासितः पादो यस्य वारिधरोऽम्बरे । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्य्यमतः परं ।
योऽष्टमांसांस्तु शुचिना किरणेनोक्षितं पयः । प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्य्यमतः परं ।
यस्य तेजोविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः । यतो वीजं मही चेयं धार्थ्यते सचराचरा ।
यच्च देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः । अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्य्यमतः परं ।

आश्चर्याणामिवाश्चर्यं इदमेकन्तु मे शृणु । विमले यन्मया दृष्टमन्वरे सूर्यवन्मयात् ।

१३८१०

पुरा मन्थाङ्गसमर्थं लोकांस्तपति भास्करे । प्रत्यादित्यप्रतीकाङ्गं सर्वतः समदृश्यत ।

स लोकांस्तेजसा सर्वान् स्वभासा निर्विभासयन् । आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव ।

उताऊतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः । अनिर्दृश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ।

तस्याभिगमनप्राप्तौ हसौ दत्तौ विवस्वता । तेनापि दक्षिणो हसौ दत्तः प्रत्यर्चनाधिना ।

ततो भिचैव गगणं प्रविष्टो रश्मिमण्डलं । एकीभूतश्च तत्तेजः क्षणेनादित्यताङ्गतं ।

१३८१५

तत्र नः संशयो जातस्तथोक्तोऽसमागमे । अनयोः को भवेत् सूर्यो रयस्त्रयो योऽयमागतः ।

ते वयं जातमन्देहाः पर्यष्टच्छामहे रविं । क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कट्युपाख्याने षट्षष्पदधिकचित्रतोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥

॥ सूर्य उवाच ॥ मैव देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः । उक्कट्युत्तिप्रते सिद्धो मुनिरेष दिवङ्गतः ।

एष मूलफलाहारः शीर्षपर्णाशनस्तथा । अश्वक्षो वायुभक्षश्च आसीदिप्रः समाहितः ।

भवस्थानेन विप्रेण संहिताभिरभिष्टुतः । स्वर्गदारे कृतोद्योगो येनासौ त्रिदिवङ्गतः ।

१३८२०

अमङ्गतिरनाकाङ्क्षो नित्यमुक्कटश्लाशनः । सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो मुजङ्गमाः ।

न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः । प्रभवन्तो ह भूतानां प्राप्तानामुत्तमां गतिं ।

एतदेवंविधं दृष्टमाश्चर्यं तत्र मे दिज । संसिद्धो मानुषः कामं योऽसौ सिद्धिगतिं गतः ।

सूर्येण सहितो ब्रह्मन् पृथिवीं परिवर्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कट्युपाख्याने षट्षष्पदधिकचित्रतोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आश्चर्यं नात्र सन्देहः सुप्रतीतोऽस्मि भुजङ्गम । अन्वयौपगतैर्ध्याक्चैः पन्नानद्यास्मि दर्शितः ।

१३८२५

स्वस्ति तेऽस्तु ममिष्यामि साधो भुजगसत्तम । स्मरणीयोऽस्मि भवता सम्प्रेषणनियोगैः ।

॥ नाम उवाच ॥ अनुक्ता इदं कार्यं केषां प्रस्थितो भवान् । उच्यतां दिज यत् कार्यं यदर्थं त्वमिहागतः ।

उक्तानुक्ते कृते कार्ये मामामन्य द्विजर्धभ । मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि सुव्रत ।

न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह । गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृत्तमूलगतो यथा ।

त्वयि चाहं द्विजश्रेष्ठ भवान्नाथि न संशयः । लोकोऽयं भवतः सर्वः का चिन्ता मयि तेऽनघ ।

१३८३०

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ विदितात्मन् भुजङ्गम । नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्वथैव यथावयं ।

यएव त्वं स एवाहं योऽहं स तु भवानपि । अहं भवांश्च भूतानि सर्वं यत्र गताः सदा ।

आसीन्तु मे भोगिपते संशयः पुण्यसङ्घे । योऽहमुक्कटं साधो चरिष्याम्यर्थसाधनं ।

एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमं । आमन्त्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजङ्गम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कट्युपाख्याने षट्षष्पदधिकचित्रतोऽध्यायः ॥ ३६६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स चामन्त्र्यैरगश्रेष्ठ ब्राह्मणः कृतनिश्चयः । दीवाकाङ्क्षी तदा राज्ञश्चवर्गं भार्गवं श्रितः ।

१३८३५

स तेन कृतसंस्कारो धर्मभेवाभितस्त्रिवान् । तथैव च कथमिती राजन् कथितव्यं सदा ।

भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने । कथैवा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ।
 नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने । कथिता भरतमेष्ठ इष्टेनास्तिष्ठकर्मणा ।
 देवराजेन च पुरा कथितैवा कथा इह भा । समस्तैश्च प्रशस्तेभ्यो विप्रेभ्यो वसुधाधिप ।
 यदा च मम रामेण युद्धमासीत् सुदारुणं । वसुभिश्च तदा राजन् कथेयं कथिता मम ।
 पृच्छमायाय तत्त्वेन मया चैवोक्तमा तव । कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभूताम्बर ।
 वदयं परमो धर्मो यन्मा पृच्छसि भारत । आसीद्वीरो क्षात्राकाङ्क्षी धर्मार्थकरश्चे नृप ।
 स च क्षिप्त कृतमिच्छयो द्विजो भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः । यमनिधिमसहो वनात्तरं परिगच्छितोऽवशिष्टात्मनः प्रविष्टः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युद्धृत्युपाख्याने सप्तपञ्चाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३६७ ॥
 समाप्तश्चेदं शान्तिपर्व ॥
 यदा च व्यासोक्ताध्यायश्चोक्तधन्यान्मनातिरिक्तत्वं बृहत् भवेत्तस्मिन्पिण्डप्रमादेन बोध्यमिति ।

